ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ/HAIGAZIAN UNIVERSITY
Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոն
Armenian Diaspora Research Center
Հայկական Սփիւռք Զ./ARMENIAN DIASPORA VI

ԵԳԻՊՏՈՍԻ, ՍՈՒՏԱՆԻ ԵՒ ԵԹՈՎՊԻՈՅ ՀԱՅԵՐԸ/1

Գիտաժողովի Նիւթեր

(12-13 Ապրիլ եւ 29-30 Մայիս 2018)

ARMENIANS OF EGYPT, SUDAN AND ETHIOPIA/1

Proceedings of the Conference

(12-13 April and 29-30 May 2018)

Խմբագրեց՝ Անդրանիկ Տագէսեան
Edited by Antranik Dakessian

Haigazian University Press
Beirut 2022

Original Title:
Եգիպտոսի, Սուտանի եւ Եթովպիոյ Հայերը
Armenians of Egypt, Sudan and Ethiopia

Edited by
Antranik Dakessian

First Edition 2022

© 2022 HAIGAZIAN UNIVERSITY PRESS
Beirut, Lebanon

All rights reserved.

No part of this publication may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise), without the prior permission of the publisher.

www.haigazian.edu.lb

ISBN 978-9953-585-49-9

Բովանդակութիւն

Մուտք		7
Գիտաժողովի յայտագիր		9
Վեր. Փոլ Հայտոսթեան	Ողջոյնի խօսքեր՝ Գահիրէի մէջ եւ Պէյրութի	15
Աշոտ եպս. Մնացականեան	Օրհնութեան խօսք	19
Անդրանիկ Տագէսեան	Բարի գալուստի խօսք	21
	Զեկոյցներ	
Dr. Rouben Adalian	By the Nile and the Sea: The currents and tides of modernity and the role of the Armenian Diaspora of Northeast Africa	23
Վահէ Սարգսեան	Խուրրիների Միտաննի Պետութեան եւ Վանի Թագաւորութեան առնչութիւնները Եգիպտոսի հետ (Ք.ա. ԺԵ.-ԺԴ., Ը.-Է. դդ.)	61
Dr. Claude Mutafian	La Fresque Arménienne du Monastère Blanc en Haute Égypte (1124)	79
Շողակաթ Դեւրիկեան	Եգիպտոսը հայ միջնադարեան մանրանկարչութեան մէջ	97
Դոկտ. Վարդան Դեւրիկեան	Եգիպտոսի հայոց թեմը	111
Ann Grönhammar	From Success to Failure: Ohan Demirgian, Envoy of the Egyptian Khedive and Appointed Master of the Stables at the Court of the Swedish King 1866-1872	167
Azadouhi Simonian-Kalaidjian	*Artemis*, a champion of women's rights	199
Armin Kredian	Different approaches to reading censuses: The 1906-7 Census of Armenians in Cairo and the 1911 Census of Armenians in Alexandria	207
Prof. Vahram Shemmassian	The population, setup, and administration of the Armenian refugee camp of Port Said, Egypt 1915-1919	241

Bedros Torossian	*Miyootyoon*, the mouthpiece of AGBU: An analysis of an Egyptian-Armenian periodical (1912-1927)	263
Դոկտ. Գոհար Աւագեան	Եգիպտահայ համայնքը կիլիկիահայութեան օժանդակելու հոլովոյթում (1909-22)	285
Դոկտ. Նարինէ Մարգարեան	Եգիպտոսի Հայ Որբախնամ Ընկերութեան գործունէութիւնը (1916-1927)	297
Դոկտ. Վերժինէ Սվազլեան	Եգիպտահայ հայրենադարձների նպաստը մայր Հայաստանին	333
Դոկտ. Տիգրան Ղանալանեան	Հայերի արտագաղթը Եգիպտոսից 1950-70ականներին եւ հետեւանքները ներսում ու դրսում	365
Դոկտ. Գէորգ Եազըճեան	Եգիպտահայոց 1947-48ի եւ 1962-65ի հայրենադարձութեան կազմակերպական հարցերը խորհրդային գաղտնի փաստաթուղթերու մէջ	409
Թովմաս Զաքարեան	Տարբեր հայօճախներ նման դրսեւորումներ. Գահիրէի *Հոկտեմբեր*ը եւ Պէյրութի *Երիտասարդ Հայ*ը	447
مهران ميناسيان	الادباء الارمن المصريون الذين أبدعوا في اللغة العربية	465
Տոքթ. Սուրէն Պայրամեան	Եգիպտահայ գրատպութիւնը եւ մամուլը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը	479
Հայկ Աւագեան	Եգիպտական սինեմայի հայ դերասանները. տիպարներ, պատկերներ, ընկալումներ	491
Dr. Hilmar Kaiser	The Pasha and the survivor: Roots of Armenian Genocide research	517
Dr. Jon Armajani	Egypt's constitution and minority rights	535
اسلام فوزى انس قطب	الاندماج الاجتماعى لأرمن مصر بين الهويتين القومية والوطنية تحليل سوسيولوجى	557
Ռաֆայէլ Ումուտեան	Հայ Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ Եգիպտոս ծնած երկու կաթողիկոս-պատրիարքներ՝ Յովհաննէս-Պետրոս Գասպարեան ԺԸ. եւ Ներսէս-Պետրոս Թարմունի ԺԹ.	575
Դոկտ. Վլադիմիր Պօղոսեան	Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէն եւ եգիպտահայութիւնը (1964-1990)	591
Դոկտ. Մարուշ Երամեան	Արեւմտահայերէնի դասաւանդումը եւ անոր դիմագրաւած խոչընդոտները	605

Վահրամ Հովեան	Եգիպտոսի հայ համայնքի լրատուամիջոցներն արդի փուլում	617
Aspé Djizmedjian	The matter of identity within the Egyptian-Armenian Community	629
Դոկտ. Արմէն Մելքոնեան	Հայ-եգիպտական պետական յարաբերութիւնները	649
Nairy Hampikian	What is to become of the Armenian architectural heritage all over the world? Case study: The Armenian architectural heritage in Egypt – past, present and future	657
Ayk Zakarian	The Prelacy and supporting graduate education	685
	Յաւելուած	
Armin Kredian	Various tables derived from the 1906-7 Census of Armenians in Cairo and the 1911 Census of Armenians in Alexandria	696
Գոհար Աւագեան	Հաշուեցուցակ՝ 1914-1921, ազգային կարիքներու համար եգիպտահայ գաղութին կողմէ հանգանակուած եւ յատկացուած գումարներու	722
Դոկտ. Անդրանիկ Տագէսեան	Մատենագիտութիւն *Հոկտեմբերի*	727
الدكتور اسلام فوزي انس قطب	الاندماج الاجتماعي لارمن مصر بين الهويتين القومية والوطنية تحليل سوسيولوجي: ملحق الاجوبة	734
Limi Khounganian-Cholakian	Some pictures of the Armenian Evangelical Community of Egypt	744
Համառօտ կենսագրութիւն հեղինակներու		749
Հիմնական տեղեկութիւններ Եգիպտոսի մասին		762
Համառօտ ուրուագիծ Եգիպտոսի հայօճախին		764
Մամլոյ հաղորդագրութիւն՝ գիտաժողովի		767
Content of the book		775
الكتاب في سطور		777
Հայկազեան Համալսարանի Հրատարակչատան գրացանկ		779

Մուտք

Հայկազեան Համալսարանին մէջ, Տիար Երջօ Սամուէլեանի տարեկան յատկացումով պաշտօնապէս կեանքի կոչուեցաւ Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոնը (ՀՍՈԿ), 25 Յունուար 2012ին:

Կեդրոնը ի միջի այլոց նպատակ կը հետապնդէ.

Ա. Լուսարձակի տակ առնել Միջին Արեւելքի յետեղեռնեան հարիւրամեայ Սփիւռքի կենսապատումը՝ իր մշակութային, տնտեսական, քաղաքական, ընկերային, մարզական ոլորտներով, հայապահպանութեան եւ այլ երեսակներով:

Բ. Ակադեմական գիտելիքի յառաջացման սատարել, որով առաւել լուսաբանուին շրջանի հայօճախներուն համարկումը եւ նպաստը՝ նորաբնակ այս երկիրներուն:

Գ. Գիտավերլուծական քննարկումներու նիւթ դարձնել Սփիւռքի գոյառումը, սփիւռքակերտումը, Միջին Արեւելքի հայօճախներուն ինքնութեան կերտումը, անոնց ցանցակալումը՝ արդի եւ պատմական Հայաստաններուն, հայկական տիեզերքին, եւ բացայայտել այս երեւոյթներուն պատմական ընթացքը:

Դ. Խորաքնին վերլուծութեան ենթարկել Միջին Արեւելքի հայօճախներու իւրայատկութիւնները, գոյացուցիչները, բաղադրատարրերը, զանոնք հզօրացնող թէ տկարացնող գործօնները, անոնց թոյլ եւ զօրաւոր օղակները ու բաղդատական քննարկումով յառաջացնել հայկական սփիւռքի այլեւայլ երեսակներու տեսութիւններ:

Ե. Ակադեմական թէ դաշտային նիւթ գոյացնել՝ առաւել սատարելու համար սփիւռքագիտութեան զարգացման:

Զ. Պահպանել Միջին Արեւելքի հայօճախներու կենսագործունէութեան ժառանգը:

Հայաստանի Հանրապետութիւն-Սփիւռք փոխյարաբերութիւններու, հայկական ինքնութեան եւ հայկական անդրսահմանային հաղորդակցութեան նուիրուած գիտաժողովներէն ետք, Կեդրոնը լծուեցաւ Միջին Արեւելքի հայօճախներուն նուիրուած գիտաժողովներու կազմակերպումին: Անոնցմէ առաջինը նուիրուեցաւ Լիբանանի հայօճախին, որուն յաջորդեցին Սուրիոյ, Յորդանանի, Իրաքի, Եգիպտոս-Սուտան-Եթովպիոյ, Կիպրոս-Յունաստանի հայօճախներուն նուիրուած գիտաժողովները: Իսկ Արաբական Ծոցի երկիրներու հայօճախներուն նուիրուած գիտաժողովը, որ ծրագրուած էր կատարել Մայիս 2020ին, Լիբանանի կացութեան բերումով եւ քորոնա համավարակին պատճառով կրկնակի յետաձգումէ ետք կը ծրագրուի կայացնել Նոյեմբեր 2022ին:

Ներկայ հատորը կ'ընդգրկէ Ապրիլ եւ Մայիս 2018ին կազմակերպուած «Եգիպտոսի, Սուտանի եւ Եթովպիոյ հայերը» զոյգ գիտաժողովներուն միայն Եգիպտոսի հայօճախին վերաբերող նիւթերը, համապատասխան

յաւելուածով մը, իբրեւ գիտաժողովի զեկուցումներու Ա. գիրք, որուն պիտի յաջորդէ Սուտանի եւ Եթովպիոյ հայօճախներուն նուիրուած նիւթերու հատորը, իբրեւ Բ. գիրք[1]: Հատորին մէջ աւելցած են Շողակաթ Դեւրիկեանի «Եգիպտոսը հայ միջնադարեան մանրանկարչութեան մէջ» ուսումնասիրութիւնը եւ յաւելուածին մէջ՝ դոկտ. Անդրանիկ Տագէսեանի ««Մատենագիտութիւն *Հոկտեմբերի*» նիւթը: Հատորը չ'ընդգրկեր դոկտ. Սօսի Գասպարեանի "Quiet cosmopolitans – the contemporary Armenian community in Egypt" եւ Հայկ Աւագեանի «Վահան Թէքէեանի յօդուածները *Արեւ* օրաթերթին մէջ. հնարաւորութի՞ւն, թէ՞ դիմադրութիւն» ուսումնասիրութիւնները:

Հատորը կարեւոր յաւելում է Եգիպտոսի հայօճախին զանազան երեսակներու պատմութեան: Այդուհանդերձ, ան չի յաւակնիր ըլլալ համընդգրկուն, այլ խթան՝ սփիւռքագիտական նիւթերու տարածման եւ ուսումնասիրման:

Հատորը վեցերորդ գիրքն է ՀՍՈԿի «Հայկական Սփիւռք» մատենաշարին, ուրկէ յաջորդաբար լոյս պիտի տեսնեն անոր կազմակերպած գիտաժողովներուն նուիրուած միւս հատորները եւս:

Ընդգրկած ենք նաեւ ուրուագիծ մը՝ Եգիպտոսի հայօճախին պատմութեան, Եգիպտոսի պետութեան քսաներորդ դարու պատմութեան մասին ամփոփ տեղեկատուութիւն եւ Հայկազեան Համալսարանի Հրատարակչատան գրացանկը:

Շնորհակալութիւն՝ գիտաժողովի մասնակիցներուն, այս հատորին աշխատակիցներուն, Գալուստ Կիւլպենկեան Հիմնարկութեան եւ բոլոր անոնց որոնք այլեւայլ ձեւերով սատար կանգնեցան եւ իրականութիւն դարձուցին այս գիտաժողովն ու հատորը:

Անդրանիկ Տագէսեան

[1] Բ. գիրքը պիտի ընդգրկէ միասնական մատենագիտական ցանկ մը:

Գիտաժողովի Յայտագիր Conference Sessions

Ա. Բաժին՝ 12-13 Ապրիլ 2018, Գահիրէ
First leg, April 12-13, 2018, Cairo

Ա. օր գիտաժողովի 12 Ապրիլ 2018, Կոկանեան Սրահ, Հելիոպոլիս
First day of the conference, April 12, 2018, Goganian Hall, Heliopolis

19:30 Պաշտօնական բացում/Official opening

Գերշն. Աշոտ Եպս. Մնացականեան (Առաջնորդ Եգիպտոսի Հայոց)
Bishop Ashod Mnatsaganian (Primate of the Armenian Diocese of Egypt)

Վեր. Դոկտ. Փոլ Հայտօսթեան (Նախագահ Հայկազեան Համալսարանի)
Rev. Dr. Paul Haidostian (President of Haigazian University)

Դոկտ. Անդրանիկ Տագէսեան (Տնօրէն Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոնի)
Dr. Antranik Dakessian (Director of the Armenian Diaspora Research Center)

Ա. նիստ/Session I

20:00-20:20	Ա. զեկոյց/1st paper
Դոկտ. Արմէն Մելքոնեան	Հայաստան-Եգիպտոս միջպետական յարաբերութիւնները
20:20-20:40	Բ. զեկոյց/2nd paper
Միհրան Մինասեան	Եգիպտահայ արաբագիր հեղինակներ
20:40-21:00	Գ. զեկոյց/3rd paper
Azadouhi Simonian	*Ardemis*, a champion of women's rights
21:00-21:10	Դադար/Break
21:10-21:40	Քննարկում Ա. նիստի/Discussion of the first session
21:45	Փակում Ա. նիստի/Closure of the first session

Ուրբաթ, 13 Ապրիլ, Բ. օր գիտաժողովի, Ս. Թերեզա Ակումբ, Հելիոպոլիս
Friday, April 13, Second day of the conference, St. Theresa Club, Heliopolis

Բ. նիստ/Second session

11:00-11:20	Ա. զեկոյց/1st paper
Տոքթ. Սուրէն Պայրամեան	Եգիպտահայ գրատպագրութիւնը եւ մամուլը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը
11:20-11:40	Բ. զեկոյց/2nd paper
Bedros Torossian	Shifting agendas: *Miyootioon*, the AGBU Cairo mouthpiece (1912-27)

11:40-12:00	Գ. զեկոյց/3rd paper
Դոկտ. Նարինէ Մարգարեան	Հայ Որբախնամ Կազմակերպութեան գործունէութիւնը (1916-23)
12:00-12:20	Դադար/Break
12:20-12:50	Discussion of the second session
12:50-2:30	Ճաշ/Lunch break

Գ. նիստ/Third session

2:30-2:50	Ա. զեկոյց/1st paper
Հայկ Աւագեան	Եգիպտոսի սինեմայի եւ թատրոնի հայ դերասանները. ինքնութեան խնդիրներ
2:50-3:10	Բ. զեկոյց/2nd paper
Դոկտ. Տիգրան Ղանալանեան	Հայերի արտագաղթը Եգիպտոսից 1950-70ականներին
3:10-3:30	Գ. զեկոյց/3rd paper
Դոկտ. Վլադիմիր Պօղոսեան	Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէն եւ եգիպտահայութիւնը (1964-90)
3:30-3:50	Դ. զեկոյց/4th paper
Ռաֆայէլ Ումուտեան	Եգիպտահայ երկու կաթողիկոս-պատրիարքներ. Գասպարեան եւ Թարմունի
3:50-4:00	Դադար/Break
4:00-4:30	Քննարկում Գ. նիստի, փակում գիտաժողովի Discussion of the third session, Closure of the conference

Շնորհանդէս Տոքթ. Սուրէն Պայրամեանի *Հայկական Համայնքային Կառոյցները Եգիպտոսի Մէջ* Գիրքին
Կը ներկայացնէ Դոկտ. Անդրանիկ Տագէսեան

Բ. Բաժին՝ 29-30 Մայիս 2018, Հայկազեան Համալսարան
Second leg, May 29-30, 2018, Haigazian University

Ա. օր գիտաժողովի/First day of the conference

Երկուշաբթի, 29 Մայիս/Monday, May 29

8:40-9:00	Արձանագրութիւն մասնակիցներու եւ հիւրերու
9:00	Պաշտօնական բացում գիտաժողովի/Official opening

Dr. Rouben Adalian (Guest speaker): By the Nile and the Sea:
The currents and tides of modernity and the role of
the Armenian Diaspora of Northeast Africa

Ա. նիստ.- Պատմութիւն՝ մինչեւ Ի. դարասկիզբ/Session I: Past history

Նիստավար՝ Դոկտ. Արտա Էքմէքճի/Moderator: Dr. Arda Ekmekji

10:00-10:20	Ա. զեկոյց/1st paper
Վահէ Սարգսեան	Հայ-եգիպտական հնագոյն կապեր
10:20-10:40	Բ. զեկոյց/2nd paper
Prof. Claude Mutafian	*The White Monastery in Egypt and its Armenian Inscriptions*
10:40-11:00	Գ. զեկոյց/3rd paper
Ann Grönhammar	Envoy of the Khedive to the Swedish Royal Court: Ohan Demirgian, 1866-1872
11:00-11:20	Դ. զեկոյց/4th paper
Դոկտ. Վարդան Դեւրիկեան	Եգիպտահայոց թեմը
11:20-11:40	Ե. զեկոյց/5th paper
Armin Kredian	Reading censuses: The 1906 census of the Armenians in Cairo and the 1911 census of Armenians in Alexandria
11:40-12:00	Քննարկում Ա. նիստի/Discussion of the first session
12:00-1:30	Ճաշ/Lunch break
1:30	Բացում Ալեքսանդր Սարուխանի երգիծանկարներու ցուցահանդէսին

Բ. նիստ.- Ցեղասպանութիւն, նպաստամատոյց եւ պետութիւն
Session II: Genocide, relief, and the state

Նիստավար՝ Դոկտ. Արմէն Իւրնէշլեան/Moderator: Dr. Armen Urneshlian

2:00-2:20	Ա. զեկոյց/1st paper
Dr. Prof. Vahram Shemmassian	The establishment of the Armenian refugee camp of Port Said in 1915
2:20-2:40	Բ. զեկոյց/2nd paper
Dr. Hilmar Kaiser	Cairo as the pivotal location for the turning point in the scholarly life of Krieger
2:40-3:00	Գ. զեկոյց/3rd paper
Dr. Jon Armajani	Egypt's constitutions and minority rights
3:00-3:20	Դ. զեկոյց/4th paper
Հայկ Աւագեան	Վահան Թէքէեանի յօդուածները *Արեւ* օրաթերթին մէջ. հնարաւորութի՞ւն, թէ՞ դիմադրութիւն

3:20-3:40	Քննարկում Բ. նիստի/Discussion of the second session
3:40-4:00	Դադար/Break

Գ. նիստ.- Եգիպտահայութիւնը 1940-80ականներուն.
Session III: The Armenian community of Egypt (1940-80s)

Նիստավար՝ Դոկտ. Արշալոյս Թօփալեան/Moderator: Dr. Archalouyse Topalian

4:00-4:20	Ա. զեկոյց/1st paper
Դոկտ. Գէորգ Եազըճեան	Եգիպտոսի հայկական գաղութը խորհրդային գաղտնի փաստաթուղթերու մէջ
4:20-4:40	Բ. Զեկոյց/2nd paper
Դոկտ. Վերժինէ Սվազլեան	Հայրենադարձութիւնը եւ եգիպտահայերի նպաստը մայր հայրենիքին
4:40-5:00	Գ. Զեկոյց/3rd paper
Դոկտ. Գոհար Աւագեան	Եգիպտոսի հայ համայնքը Հայաստանի Ազգային եւ Գահիրէի Հայոց Առաջնորդարանի արխիւային փաստաթղթերում
5:00-5:20	Դ. զեկոյց/4th paper
Վահրամ Հովեան	Եգիպտոսի հայ համայնքի լրատուամիջոցներն արդի փուլում
5:20-5:40	Ե. Զեկոյց/5th paper
Լիմի Խունկանեան	Եգիպտոսի Հայ Աւետարանական համայնքը
5:40-6:00	Քննարկում Գ. նիստի/Discussion of the third session
7:30	Դասախօսութիւն՝ Վարդգէս Նալպանտեան, «Եթովպիոյ հայերը այսօր»

Բ. օր գիտաժողովի/Second day of the conference
Չորեքշաբթի, 30 Մայիս 2018/Wednesday, May 30, 2018

Դ. Նիստ.- Երիտասարդութիւն, ինքնութիւն. եգիպտահայութիւնը այսօր
Session IV: The young generation, identity, the Egyptian Armenian community today

Նիստավար՝ Եղիա Թաշճեան/Moderator: Yeghia Tashjian

8:20-8:30	Արձանագրութիւն մասնակիցներու եւ հիւրերու
8:30-8:50	Ա. զեկոյց/1st paper
Թովմաս Զաքարեան	Տարբեր հայօճախներ բայց նման դրսեւորումներ. Գահիրէի *Հոկտեմբերը* եւ Պէյրութի *Երիտասարդ Հայը*
8:50-9:00	Ժիրայր Դանիէլեան, *Երիտասարդ Հայի* զուգահեռը

9:00-9:20	Բ. զեկոյց/2nd paper
Dr. Sossie Kasbarian	Quiet cosmopolitans – the contemporary Armenian community in Egypt
9:20-9:40	Գ. զեկոյց/3rd paper
Aspe Djizmedjian	The matter of identity within the Egyptian-Armenian community
9:40-10:00	Դ. զեկոյց/4th paper
الدكتورة اسلام فوزى انس قطب	الاندماج الاجتماعي لأرمن مصر بين الهويتين القومية والوطنية: تحليل سوسيولوجي
10:00-10:20	Քննարկում Դ. նիստի/Discussion of the fourth session
10:20-10:40	Դադար/Break

Ե. նիստ Կրթութիւն եւ ժառանգ/Session V: Education and heritage

Նիստավար՝ Շաղիկ Խիւտավերտեան/Moderator: Shaghig Khudaverdian

10:40-11:00	Ա. զեկոյց/1st paper
Դոկտ. Մարուշ Երամեան	Արեւմտահայերէնի ուսուցումը եւ եգիպտահայ դպրոցը
11:00-11:10	Շաղիկ Խիւտավերտեան, Լիբանահայ վարժարաններու փորձը
11:10-11:30	Բ. զեկոյց/2nd paper
Ayk Zakarian	The Armenian graduate students of Egypt: An overview
11:30-11:50	Գ. զեկոյց/3rd paper
Dr. Nayiri Hampigian	What is to become of the "Diaspora Armenian Architecture"? Development of a pan-Armenian project: Case of Mar Mina historic cemetery in Cairo
11:50-12:10	Քննարկում Ե. նիստի/Discussion of the fifth session
12:10-12:40	Միջին Արեւելքի հայօճախներուն նուիրուած նորագոյն հրատարակութիւններու ներկայացում

- الدكتور سركيس بورنزسيان, *ارمن دمشق*
- محمد عطاالله المعاني, الارمن في معان (1915-2016)
- كيفورك مصرليان, الارمن في اربد وشمال الاردن
- الدكتور جمال كمال, الحرف والحرفيون الارمن في مصر الحديثة

- Սփիւռքահայ քաղաքական հոսանքներն ու գաղութները խորհրդային գաղտնի փաստաթուղթերու մէջ (1945-1991)
- Լիբանանահայ համայնքը (1915-1990) ըստ արխիւային փաստաթղթերի
- Diasporas of the modern Middle East (contextualizing community)

Զ. նիստ.- Սուտանի հայօճախը
Session VI: The Armenian community of Sudan

Նիստավար՝ Դոկտ. Նանօր Գարակէօզեան/Moderator: Dr. Nanor Karageozian

2:00-2:20	Ա. զեկոյց/1st paper
Dr. Jon Armajani	The constitutions of North Sudan and Ethiopia, and minority rights
2:20-2:40	Բ. զեկոյց/2nd paper
الدكتور محمد رفعت الإمام	الأرمن فى السودان الحديث خلال القرنين التاسع عشر والعشرين
2:40-3:00	Գ. զեկոյց/3rd paper
Աննա Աւագեան	Սուտանի հայ համայնքը 19րդ դարավերջից մինչեւ մեր օրեր
3:00-3:20	Քննարկում Զ. նիստի/Discussion of the sixth session
3:20-3:40	Դադար/Break

Է. նիստ.- Եթովպիոյ հայօճախը
Session IV: The Armenian community of Ethiopia

Նիստավար՝ Դոկտ. Անդրանիկ Տագէսեան/Moderator: Dr. Antranik Dakessian

3:40-4:00	Ա. զեկոյց/1st paper
Դոկտ. Արտակ Մաղալեան	Հայ ուղեգիրները Եթովպիայի եւ հայ-եթովպական յարաբերութիւնների մասին
4:00-4:20	Բ. զեկոյց/2nd paper
Dr. Boris Adjemian	Memories of migrations and the making of an Armenian Homeland in twentieth century Ethiopia
4:20-4:40	Գ. զեկոյց
Rubina Kingwell	An introduction to the life and work of Bedros A. Sevadjian
4:40-5:00	Դ. զեկոյց/4th paper
Dr. Boris Adjemian	The Brass Band of the king: Perceptions of foreigners and utilization of Armenians in Ethiopia's foreign policy (20th c.)
5:00-5:30	Քննարկում Զ. նիստի, փակում գիտաժողովի Բ. օրուան նիստերու: Փակում գիտաժողովի/Discussion of the VI session; Closure of the second day of the conference; Closure of the conference

Ողջոյնի խօսքեր՝ Գահիրէի մէջ...

Գերաշնորհ տէր Աշոտ եպիսկոպոս, պարոն դեսպան, հոգեւոր հայրեր, գիտաժողովի մասնակիցներ, եգիպտահայեր եւ հիւրեր, բարի եկած ենք եւ արդէն կը զգանք որ մենք մեր տան մէջ ենք: Շնորհակալ ենք եւ բարձր կը գնահատենք Գահիրէի հայոց թեմի առաջնորդը եւ իր գործակիցները, որոնք ջերմ եւ լուրջ կերպով միացած էին Հայկազեան Համալսարանի Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոնի ջանքերուն:

- Սփիւռք հասկացութիւնը փոփոխական է եւ անակնկալ զարգացումներու ենթակայ՝ որ զայն ճշգրտօրէն ուսումնասիրելը շատ դժուար բան է: Կրնանք ուսումնասիրել այսօրը՝ այսօրուան տուեալներով, իսկ գալ տարի Սփիւռքի այս եւ միւս գաղութներուն վիճակը կրնայ տարբեր պատկեր ստանալ: Սփիւռքի զարգացումները կրնան ըլլալ քաղաքական, տնտեսական, կամ այլ, կրնան մեզ ցնցել, կամ գեղեցիկ նոր առիթներ ստեղծել:
- Ինչպէս փոփոխական է Սփիւռքը նոյնպէս փոփոխական պէտք է ըլլայ Սփիւռքի ուսումնասիրութեան ոլորտը: Զայն ուսումնասիրելու համար պէտք է օգտագործել միջուսմունքային, բազմաուսմունքային մեթոտներ:
- Պէտք է ըլլալ ճկուն, ազատ եւ թափանցիկ՝ երբ կը սերտենք Սփիւռքը: Առանց ազատ մտածողութեան մեր կարեւոր յատկանիշները եւ իրականութիւնները կը կորսնցնենք: Ուսումնասիրութիւնը պէտք է ըլլայ ոչ-քաղաքականացած եւ ոչ՝ գաղափարախօսութեան մը մէկ կերպը: Երբեմն ուսումնասիրութեանց մէջ գեղեցիկ կամ տգեղ պատկերներ կը ստեղծենք՝ քաղաքական կամ գաղափարախօսական ելակէտերէ, բայց կը կորսնցնենք իրականութիւնները, որքան ալ անոնք պայծառ ըլլան կամ ոչ:
- Սփիւռքի ուսումնասիրութիւնը պէտք չէ կատարուի միայն անցեալի արմատներու հետ համեմատութեամբ: Որքան ալ կարեւոր ըլլայ կապ գտնել հայրենի հողին հետ, հայրենիքի մը ըմբռնումին հետ - Հայաստանի Հանրապետութիւն, Կիլիկիա, Արեւմտեան Հայաստան - պէտք է սերտենք նաեւ Սփիւռքի ստեղծած Սփիւռքերը, իրենց սկզբնական երկրէն հեռացածներուն ներդրումները իրենց սկզբնական Սփիւռքի երկիրներուն:
- Կարեւոր է նաեւ հայկական սփիւռքերու բաղդատականը այլ ազգերու սփիւռքերուն հետ: Անկարելի բան է խօսինք եւ բացատրենք ու եզրակացութիւններու հասնինք Սփիւռքի մասին եթէ բաղդատականներ չունինք թէ այսպիսի երեւոյթներ ինչպէս կը զարգանան, զարգացած են եւ մենք ուր պիտի հասնինք վերջիվերջոյ:
- Չեմ կրնար անդրադառնալ Սփիւռքի ուսումնասիրութեան՝ առանց խօսելու ինքնութեան մասին: Ինքնութիւնը յիշողութիւն է. մարդ արարածը մարդ ընողը հիմնականին մէջ իր յիշածներն են: Կը նկատենք որ այն անձերը որոնք կը կորսնցնեն իրենց յիշողութիւնը, իրենց անձնաւորութիւնը՝ իրենց հոգին նուաղած է, բան մը կորսնցուցած են: Սփիւռքահայեր որոնք կը սերտեն իրենց անցեալը՝ կ'ընտրեն թէ ինչ յիշեն եւ ինչ չյիշեն:

Յիշողութիւնը նաեւ փափաք է. կը փափաքինք այսինչ բանը յիշել, այսինչ բանը կրկնել՝ ազգային, ընտանեկան կամ անհատական: Հետեւաբար, երբ պիտի սերտենք Սփիւռքը՝ ի՞նչ բանն է որ պիտի ուզենք յիշել եւ կրկնել եւ ինչը՝ չյիշել: Հոն արժէչափեր կը շահուին եւ այլ բաներ կը կորսուին:

- Գիտաժողովներուն աշխատանքներուն համար կ'ուզեմ շեշտել մեր հայկական բոլոր հաստատութիւններուն, միութիւններուն, անհատներուն, ընտանիքներուն, գրադարաններուն, եկեղեցիներուն, քաղաքական խումբերուն, բոլորին՝ համագործակցելու կարեւորութիւնը: Առանց համագործակցութեան կարելի չէ լուսաւորել ամբողջութիւնը: Կարելի է մասնակի կերպով դիտել հարցերը, բայց պէտք է բոլորը բացայայտեն իրենց ունեցածները, որպէսզի Սփիւռքը աւելի ամբողջական կերպով դիտուի:

Հայկազեան Համալսարանը 63 տարիներէ իվեր եւ հետզհետէ շատ աւելի գիտակցութեամբ կը ջանայ խաղալ նորոգուած դեր մը. կամուրջ ստեղծել, կամրջել, հաղորդակցութիւն, հաղորդութիւն յառաջացնել: Հայկազեանը կը ջանայ ստեղծել համագործակցութեան մթնոլորտը եւ գետինը:

Յաճախ չէ որ մենք կը հանդիպինք այստեսակի գեղեցիկ սահուն համագործակցութեան. ասիկա շատ բան կ'ըսէ նաեւ եկեղեցւոյ ղեկավարութեան մասին: Աստուած ձեզ պահէ հաւատարիմ, իմաստուն եւ ձեզ զօրացնէ ձեր բոլոր աշխատանքներուն մէջ մինչ կ'առաջնորդէք այն ինչ որ պէտք է առաջնորդուի հոս: Ուստի յատկապէս, սրբազան, պիտի ուզեմ ըսել որ մենք ոչ միայն մէկ ենք կամ մէկ պէտք է ըլլանք Քրիստոսով եւ ազգութեամբ այլ նաեւ մէկ ենք մեր մարդկային-ազգային, հոգեւոր եւ մշակութային առաքելութեամբ, որովհետեւ մենք ղրկուած ենք այս ժողովուրդներուն մօտ, որովհետեւ մենք ընելիք ունինք, տալիք ունինք եւ ասով մենք կը միանանք եւ Աստուծոյ փառք կ'ուզեմ տալ ես ասոր համար. ասիկա գեղեցիկ նշանն է այսօր համալսարանի մը եւ առաջնորդարանի մը գեղեցիկ համագործակցութեան:

...եւ Պէյրութի

Անգամ մը եւս, Սփիռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոնը մեզ կը հաւաքէ իր փեթակին շուրջ՝ ծանօթանալու, վերյիշելու, կամ ուսումնասիրելու նոր տարածաշրջան մը ուր երկար տասնամեակներ շարունակ հայուն զարկերակը իր հիմնադիր ու ստեղծարար ազդեցութիւնը ունեցած է սփիւռքեան կեանքին վրայ տեղական սահմաններէն շատ անդին: Ասոր մէկ նմուշը տեսանք աւելի քան ամիս մը առաջ Գահիրէի մէջ, ուր վայելեցինք գաղութի առաջնորդարանին, միութիւններուն եւ անձնաւորութիւններու հիւրընկալութիւնն ու մտաւորական եւ ազգային ներդրումը:

Անցեալ տարիներու գիտաժողովներու բացման խօսքերու թեմաներու կրկնութիւն չկատարելու նպատակով, այս առաւօտ շեշտեմ երկու միտք.-

- Մեր տարիներու գիտաժողովները կազմակերպուած են պատմութեան, քաղաքականութեան, աշխարհագրութեան, ժողովրդագրութեան, տնտեսագիտութեան, սփիւռքագիտութեան, լեզուաբանութեան եւ արուեստներու ուսումնասիրութեան մարզերու եւ անոնց հանդիպման կէտերու սերտողութեան նպատակով: Մեր լսած զեկուցումներու մէջ թերեւս նուազ շեշտ դրուած է հոգեբանութեան, աստուածաբանութեան եւ մարդաբանութեան մարզերուն:
- Հոն ուր երկու հայ գիտաժաղովի համար կը հաւաքուին, հոն կը ծնի նոր հայկական յուշահանդէս մը, պատմութիւն մը, ազգային նիւթերու քոնկրէս մը, ներուժ մը: Իսկ երբ երկու հայ Հայկազեանի մէջ հանդիպին, անոնց փորձառութիւնը կը համեմուի տեղական ու օտար անձնաւորութիւններու եւ մշակուած մտքերու իւրայատուկ հարստութեամբ մը:

Իվերջոյ ինծի կը մնայ շնորհակալութեամբ արտայայտուիլ դոկտոր Տագէսեանի եւ աշխատակիցներու ազնիւ ջանքին հանդէպ, երախտագիտութիւն յայտնել Գալուստ Կիւլպենկեան Հիմնարկի Հայկական Բաժնին, եւ ձեզի բոլորիդ ձեր գործօն մասնակցութեան համար:

Թող ըլլայ այս գիտաժաղովը օրինաբեր, շինիչ եւ կողմնորոշուած դէպի ամուր ապագայ:

Վեր. դոկտ. Փոլ Հայտոսթեան

ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆ ՀԱՅՈՑ
بطريركية الأرمن الأرثوذكس
ARMENIAN ORTHODOX PATRIARCHATE

ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՆ ԽՕՍՔ

Պատմութիւն ունենալը եւ անով հպարտանալը բաւարար չէ, այլ պէտք է այդ պատմութիւնը ամուր հիմք դարձնել՝ ներկան ճիշդ գնահատելու ու ապրելու եւ ապահով ապագայ կերտելու համար: Այս համոզումով առաջնորդուած ու իրականացուած ցանկացած միջոց միշտ գնահատելի է եւ սպասուած, որուն իբրեւ վառ օրինակ ուրախութեամբ կ'արձանագրենք Պէյրութի Հայկազեան Համալսարանի Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոնի նախաձեռնութեամբ Գահիրէի մէջ 12 եւ 13 Ապրիլ 2018-ին, նաեւ նոյն տարուան Մայիս 29-30-ին Հայկազեան Համալսարանին մէջ տեղի ունեցած «Եգիպտոսի Հայերը» խորագրով գիտաժողովներու իրականացումը:

Եգիպտոսի հայերուն նուիրուած այդ գիտաժողովը իւրօրինակ դասընթացք մըն էր՝ մեր պատմութիւնը վերյիշելու, իրական կեանք բերելու, անոր մէջէն օրինակելին ու դաստիարակիչը վեր հանելու եւ անցեալի ու ներկայի կապը ապահովելու համար: Այս առումով գոհունակութեամբ կ'արձանագրենք կազմակերպիչ կողմին հիմնական նպատակներէն մին հանդիսացող առողջ այս երեւոյթին իրականացումը. գիտաժողովին իրենց մասնակցութիւնը կը բերէին ոչ միայն եգիպտահայ մերօրեայ մտաւորականները, այլեւ յատկապէս երիտասարդ տարրը, իրենց առաջին քայլերը ընելով եգիպտահայ մշակութային կեանքէն ներս:

Ուրախութեամբ կ'ողջունենք եւ օրհնութեան մեր խօսքը կը բերենք Գահիրէի եւ Պէյրութի մէջ տեղի ունեցած գիտաժողովի զեկոյցներուն սոյն հատորին հրատարակութեան առիթով եւ մեր շնորհակալութիւնները կը յայտնենք Հայկազեան Համալսարանի նախագահ Վեր. Դոկտ. Փոլ Հայտօսթեանին:

Մասնաւորաբար շնորհակալութեան եւ գնահատանքի մեր խօսքը կ'ուղղենք Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոնի տնօրէն Դոկտ. Անդրանիկ Տագէսեանին, որ մղիչ ուժը հանդիսացաւ Եգիպտոսի հայերուն նուիրուած սոյն գիտաժողովի կայացումին, ի շարս Լիբանանի, Սուրիոյ, Յորդանանի, Իրաքի Սուտանի եւ Եթովպիոյ նուիրուած գիտաժողովներուն:

Կ'ողջունենք եւ մեր շնորհակալութիւնները կը յայտնենք նաեւ Մայր Հայաստանէն, Լիբանանէն, Սուրիայէն ու Եգիպտոսէն գիտաժողովին իրենց զեկոյցներով մասնակցած մեր հայրենակիցներուն՝ մաղթելով առողջ եւ ստեղծագործ կեանքի արեւշատ տարիներ:

Օրհնութեամբ՝

15 Փետրուար 2022
Գահիրէ, Եգիպտոս

Աշոտ Եպիսկոպոս Մնացականեան
Առաջնորդ Եգիպտոսի Հայոց Թեմի

179 Ramses Ave. P.O. Box 48 Faggala, Cairo-Egypt ١٧٩ شارع رمسيس - ص.ب ٤٨ الفجالة - القاهرة
Tel.: (202) 25901385, 25904219, 25902083, Fax: (202) 25906671, E-mail: armpatrcai@yahoo.com

Բարիգալուստի խօսք՝ «Եգիպտոսի-Սուտանի եւ Եթովպիոյ Հայերը» գիտաժողովին բացման պաշտօնական հանդիսութեան, Հայկազեան Համալսարան (29-30 Մայիս 2018)

Գերաշնորհ Տէր Շահէ սրբ. Փանոսեան, հոգեւոր առաջնորդ Լիբանանի հայոց առաքելական թեմի, ՀՀ Լիբանանի մօտ արտակարգ եւ լիազօր դեսպան տիար Սամուէլ Մկրտչեան, վեր. դոկտ. Փօլ Հայտօսթեան, նախագահ Հայկազեան Համալսարանի, յարգելի աշխատակիցներ Սփիւռքի նախարարութեան, «Եգիպտոսի-Սուտանի եւ Եթովպիոյ հայերը» գիտաժողովի յարգելի հայրենի, սփիւռքահայ եւ ոչ-հայ մասնակիցներ, սիրելի բարեկամներ: Բարի եկած ենք Միջին Արեւելքի հայօճախներուն նուիրուած ամէնամեայ գիտաժողովին:

Հայկազեան Համալսարանի Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոնի կազմակերպած Միջին Արեւելքի հայօճախներուն նուիրուած այս գիտաժողովներուն շարքին հինգերորդով հատած կ'ըլլանք ծրագրուած շարքին կէսը՝ Լիբանանի, Սուրիոյ, Յորդանանի, Իրաքի եւ ահա Եգիպտոս-Սուտան-Եթովպիոյ հայութեան վրայ բեւեռուած գիտաճանաչողական լուսարձակներով:

Այս գիտաժողովը ունի երկու կարեւոր նորութիւն. անիկա չի սահմանափակուիր մէկ հայօճախով, այլ Եգիպտոսի կողքին կը ներառէ Սուտանի եւ Եթովպիոյ հայօճախները, երկրորդ՝ ան տեղի կ'ունենայ երկու հանգրուանով. Գահիրէի մէջ՝ աշխուժ եւ շինիչ գործակցութեամբը եգիպտահայութեան, մանաւանդ Եգիպտոսի ազգային առաջնորդարանին, յանձինս անոր պատկան գերագոյն մարմնին, առաջնորդ Աշոտ սրբազան Մնացականեանին եւ Հայաստանի Հանրապետութեան Եգիպտոսի դեսպանատան ու անոր գլխաւոր՝ արտակարգ եւ լիազօր դեսպան դոկտ. Արմէն Մելքոնեանին: Այնտեղ կայացած երեք նիստերու 10 զեկուցողները կը ներկայացնէին Պէյրութի, Երեւանի, Գահիրէ, Հալէպի գիտամտաւորական սեռուցքին միքանի շերտերը: Նոյնն է պարագան նաեւ այսօր եւ վաղը կայացող այս գիտաժողովին 7 նիստերու 28 ուրիշ զեկոյցներուն. ասոնց եւ իրիկնային դասախօսութեան ու շնորհանդէսին գիրքերուն հեղինակները կու գան Գերմանիայէն, Ֆրանսայէն, Մ. նահանգներէն, Եգիպտոսէն, Եթովպիայէն, Հայաստանի Հանրապետութենէն, Միացեալ Թագաւորութենէն: Անոնք կը պատկանին տարբեր ազգութիւններու, ակադեմական տարբեր հարթակներու վրայ կեցող անձեր են, ոմանք՝ փորձագէտներ:

Շնորհակալութիւն բոլոր մասնակիցներուն. անոնց անձնական, ընտանեկան, հաւաքական-ազգային, թէ գիտական ենթահողէ բխած զեկոյցները չեն սահմանափակուիր լոկ գիտելիքի փոխանցմամբ: Այդ գիտելիքին մէջ կայ գնահատանք՝ իրագործուածին հանդէպ, պայքար՝ գոյատեւումի,

ճիչ՝ աջակցութեան, կոչ՝ որոնումի, թելադրանք՝ խորաթափանց եւ այլատեսակ վերլուծումներու, մարտահրաւէր՝ գալիքի:

Այս հաւաքը ե՛ւ գիտաժողով է, ե՛ւ խորհրդաժողով, նաեւ՝ իւրօրինակ դրսեւորումը հայու տագնապին, որ միշտ կը փոխակերպուի ի դիմաց հայու գիտաքննական միտքին եւ յարափոփոխ միջավայրին: Գիտաքննական այդ միտքը հաւանաբար բնազանցական տագնապը կ'ապրի ինքնութենական գոյութենութեան:

Շնորհակալութիւն Գալուստ Կիւլպենկեան Հիմնարկութեան որ այս տարի եւս նիւթաբարոյապէս աջակցեցաւ այս գիտաժողովին իրականացման: Խորքին մէջ, գրեթէ անկարելի էր երեւակայել - նկատի առնելով դիմագրաւուած նիւթական դժուարութիւնները - այս գիտաժողովին կայացումը՝ առանց Կիւլպենկեան Հիմնարկութեան ամուր եւ վճռական թիկունքին:

Սիրելիներ, պատմական անցեալին, երբ հայ ժողովուրդը պետականութիւն ունէր, Հայկական Լեռնաշխարհի ու շրջակայ երկիրներու եւ ժողովուրդներու միջեւ փոխյարաբերութիւն գոյութիւն ունէր: Գոյութիւն ունէին նաեւ այդ երկիրներուն մէջ հաստատուած հայութեան կենսագործունէութիւն եւ Հայկական Լեռնաշխարհին հետ գաղթօճախներու կապ:

Այսօր, իրականութիւնը նման է. Հայկական Լեռնաշխարհի փոքր մնացորդացին ու դարձեալ՝ իր շրջապատի երկիրներուն եւ ժողովուրդներուն հետ փոխյարաբերութիւնն է որ լուսարձակի տակ կ'առնուի տարբեր համեմատութիւններով:

Այս քննարկումներուն մեծ բացական սակայն, ներսփիւռքեան փոխյարաբերութիւններու տարածքն է, որուն ռազմավարական կարիքը տակաւ կը շեշտուի, մանաւանդ երբ նկատի կ'առնենք Միջին Արեւելքի այս հայօճախներուն նօսրացումն ու տկարացումը, որուն դիմաց համաշխարհայնացման հետեւանքով զօրացող անդրսահամանայնութիւնը եւ *սոֆթ փաուըր*ը աներեւակայելի հնարաւորութիւններ կը յառաջացնեն:

Ուստի, այս գիտաժողովը մեզ կը հրաւիրէ նաեւ առաւել ուշադրութեամբ խորհրդածելու եւ գործելու՝ շրջանի եւ ընդհանրապէս հայութեան անդրսահմանային, ներհայկական ցանցակալման, փոխջրդեղումի, զօրակցումի եւ փոխաջակցութեան առնչութեամբ:

Այս գիտաժողովին էութիւնը պատգամներու շարք մըն է որ կը մատուցուի: Բոլորիս կը մնայ այդ պատգամաբեր հնչեակէն մեր սրտին, մտքին ու ազգային խղճին խօսողին ընդառաջել գործնապէս:

Դոկտ. Անդրանիկ Տագէսեան

By the Nile and the Sea
The Currents and Tides of Modernity and the Role of the Armenian Diaspora of Northeast Africa

Rouben Paul Adalian[1]
rouben.adalian@ani-dc.org

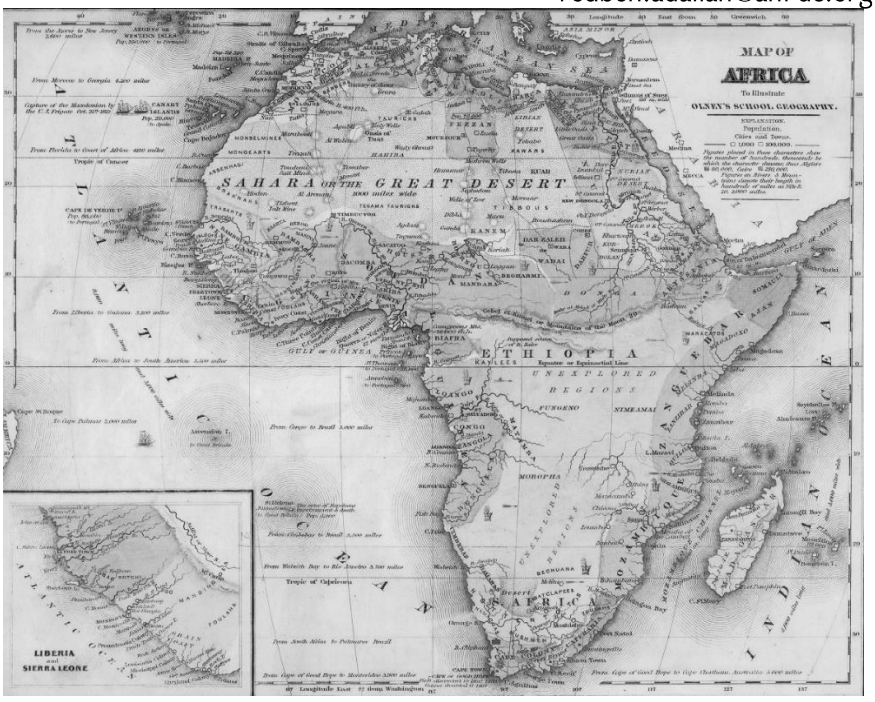

The communities of the three contiguous countries of Egypt, Sudan, and Ethiopia, connected by the Nile River, form a distinct cluster of the Armenian Diaspora. The cinematic view of Africa with a great river sweeping through vast stretches of its landmass occasionally leaves the impression that the Nile forms the central artery of the continental system, when the fact of the matter is that the enormous Sahara Desert to the west is its largest determining feature and inalterable barrier. Happily, for those who inhabit its shores, the Nile is navigable, short of the cataracts. A river, nevertheless, flows only in one

[1] This paper was in part inspired by the presentation made on November 4, 2017, at the Armenian Embassy in Washington, DC, by Prince Ermias Sahle Selasie, grandson of Emperor Haile Selasie of Ethiopia. I take the occasion also to thank Gregory Aftandilian, formerly an analyst with the United States Department of State who read an early draft of the paper, and Dr. Khachig Tololyan, the doyen of diaspora studies, for his many helpful comments and observations.

direction, while the concept of circulation, a concept central to understanding how diasporas function, requires at the very least that another arm to the system be identified. By that consideration, it becomes evident that the Red Sea actually forms the other great artery of the region. While the Nile delivered the annual flood enriching the soil along its banks and reliably sustained agricultural existence, commerce depended on connection with the sea. If the three countries are to be viewed together, then indeed the two waterways provide geographical definition to northeast Africa.

This clarification is of some importance. In a diaspora community Armenians frequently depended upon the fortunes of commerce. They did not engage in agriculture or husbandry, as the vast majority of the local populations did in Africa. Typically, the socio-economic framework explaining the emergence of a specific diaspora community is closely, if not directly, linked to the commercial environment flourishing in a region.[2] Therefore, understanding the circulation of goods, ideas, and people, which informs the concept of diaspora, is central to finding an explanation for the emergence of a community.[3] Although, in the broadest sense, the Armenian diaspora of northeast Africa also fits into a discernable pattern consonant in its general outline with several Armenian, and other, diaspora communities, it also bears its own characteristics emerging from the convergence of specific diachronic and synchronic developments that shaped that part of the world.

What was the driving force that explains both the molding of the countries of northeast Africa together with the appearance and particular role of the Armenian diaspora in those countries? There is little doubt that the primary determinants were located in the forces driving the modernization of societies. The challenges and tensions created by the processes attendant to that transformation remain the dominant themes of the two centuries spanning the years 1800 to 2000. Though this may seem in many respects to be stating the obvious - as such forces reshaped all countries around the world - in this particular instance, the case may be argued that Armenians played more than the usual supporting role. Rather, Armenians were active participants, if not leading figures, in its occurrence -- in effect significant agents enabling changes closely associated with modernization.

As one of the first measures of modernization required defined statehood, that obligation depended upon the determination and securing of borders with

---

[2] Aptin Khanbaghi, "The Armenian Enigma: A Sudden Rise in Eurasian Trade," *Cambridge Journal of Eurasian Studies*, 2017:1, pp. 1-15; https://www.researchgate.net/publication/317664074_The_Armenian_enigma .

[3] Boghos Levon Zekiyan, *The Armenian Way to Modernity: Armenian Identity Between Tradition and Innovation, Specificity and Universality*, Venice, Supernova, 1997.

a precision seldom practiced earlier. While several societies had flourished in northeast Africa over the millennia, at the start of the modern era, the region lacked states in the proper sense of the word as distinct geographical expressions clearly delineated on a map. Several potentates exercised varying degrees of authority within zones of influence, but a central government manning the affairs of state within a distinct geographic space was absent.

At the start of the 19th century, there were certainly countries in Africa, though not states endowed with functioning administrative structures characterized by bureaucratic permanence, military stability, economic efficiency and a jurisprudential tradition. By the end of the same century, the three state formations were visible, yet the determination of their territory was not finalized until the middle of the 20th century. Sudan's independence was proclaimed only in 1956. In the case of Egypt and Ethiopia, two ancient countries, the recognition of their sovereignty was more a matter of formally enlisting them among the family of nations than actually ushering them into separate existence. Nonetheless, Egypt had to wait until 1922 for its formal independence, and arguably until 1956 for actual independence. Ethiopian sovereignty was first recognized by western states in 1896.

In the course of the 20th century, the Armenian communities in Egypt, Sudan, and Ethiopia ascended in parallel with the political fortunes of those countries. An examination of the 21st century map, however, reveals a very different political geography in northeast Africa, and a look at those new boundaries emphasizes the modest dimensions of the current Armenian communities. Two of the three countries have splintered. In 2018 the region consists of Egypt, Sudan, South Sudan (2011), Ethiopia, and Eritrea (1994), which obligates mention of a sixth country, so small that it tends to be overlooked, despite its strategic importance. Armenians who explored the possibilities of diaspora life in Africa did not ignore Djibouti, as the postcard of the 'Maison Vorperian' testifies.

INTEGRATION

This detail about a commercial house in the coastal town of Djibouti, coupled with awareness of the fracturing of two of the historic states under consideration, helps to sharpen the focus of this overview of the question: what made the Armenian diaspora in northeast Africa different and important, both from the global Armenian and from the local African perspectives.

For one, the factor of Djibouti imposes certain realizations that help to round out the contours of the diaspora under consideration. If this all-encompassing depiction of the region is to be balanced, surely then the city of Alexandria must presently be introduced into the picture. Unlike the three principal centers of the Armenian diaspora in northeast Africa, namely Cairo,

Khartoum, and Addis Ababa, the capitals of Egypt, Sudan, and Ethiopia respectively, all of which are interior cities, Alexandria and Djibouti are coastal cities and look outward. The latter gazes toward the Indian Ocean and the former onto the Mediterranean, therein underlining the commercial facet of their existence, clearly satisfying their specialized function as the entrepots of export and import.

The fracturing of Sudan and Ethiopia also underscores the point that the Armenian role in South Sudan and Eritrea was negligible, and that the Armenian communities were mainly confined to the urban setting because they were linked in very specific ways to the administrative centers of the three countries. Thus, while the map may depict the countries of North Africa in possession of vast territories, the human geography of the Armenian diaspora would show, in contrast, quite a narrow space. More precisely, the Armenian diaspora in Africa, and this applies to the entire continent, is strictly urban to the point that it was, and remains, confined to metropolitan centers exclusively. Therefore, the physical geography containing the Armenian diaspora in this part of the world was determined by the corridor lying between the Nile and the surrounding seas.

Once again, this may seem to abide by the logic of diasporas, which encourages its constituents to reproduce nodes of concentration. That logic hides within it the element of uncertainty that propels migrant populations to compensate for dispersion by reproducing the density of ethnic concentrations. Factors contributing to certainty, such as domestic tranquility, reliable constitutionality, and social acceptance, on the other hand, help to diffuse ethnic communities and distribute their populations. The absence of some of these factors, then, explains, in part, the demographic behavior of the Armenian diasporas of Africa, if not elsewhere.

One unusual and well-known example can help understanding of this distinction between concentration and distribution. Anjar, today inhabited largely by Armenians of Musa Dagh origin, is located in rural Lebanon, whereas the original rescue of the Armenians of Musa Dagh resulted in their landing in 1915 at Port Said in Egypt. The Armenian community of Egypt was arguably at the peak of its efficacy when the people of Musa Dagh were disembarked. The facts are more complicated than argued here, but the point remains that Port Said did not connect with Cairo or Alexandria. The refugees were not absorbed into the structures of the existing Egyptian or North African diaspora even though for a period of four years they lived under British protection at the very mouth of the Suez Canal. The terms of internment may have imposed

restrictions, yet the exercise of options appears not to have been entertained by the refugees.[4]

The mechanisms of settlement worked differently in Egypt than they did in Lebanon. The gap between the bourgeois Cairene and Alexandrine Armenians and the Musa Dagh folk could not have been wider, one representing the urbanized, Westernized, domiciled and pliant diasporan, the other now towering in the political imagination of that particularly violent time as the defiant, earthy, and authentic Armenian. Despite the commonalities of identification and a culture of ancient values, the two groups stood worlds apart.

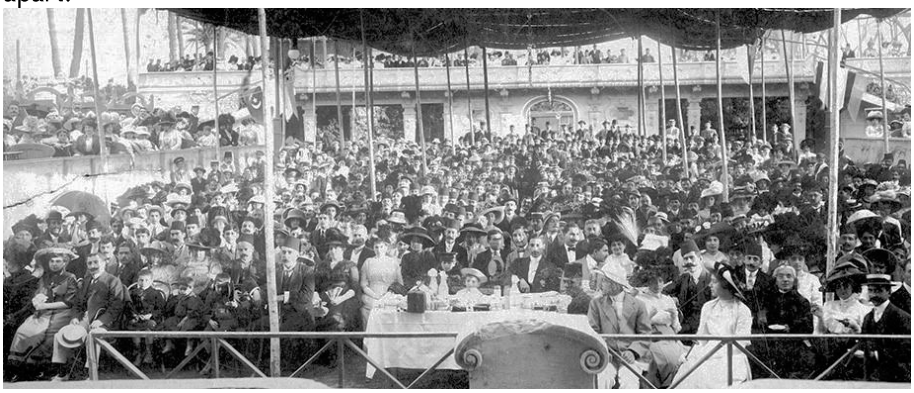

AGBU's fifth anniversary celebrations in Cairo, Egypt, in 1911, revealing the Europeanized cultural values, at least in fashion, of a sizable segment of the Armenian middle class in a secular setting.

Points of contrast are helpful for constructing the profile of distinct diasporas, and comparative studies can reveal a pathway to appreciating the numerous strategies migrating Armenians adopted in deciding where to settle, how to make a living in a new environment, and how to organize social relations in order to perpetuate a semblance of communal existence in the absence of a platform for national continuity.

The method also underlines the contrasting orientation of perspective in the northeast African diaspora. Whereas the Musa Dagh Armenians continued to look toward the horizon of their original homeland, other Armenians settled, or settling, in Alexandria, Cairo, Khartoum, Addis Ababa, and Djibouti, had already re-oriented themselves. The easy comment would be that they steered themselves in a direction that no longer pointed toward a historic homeland. In which direction they had become reoriented, however, is a question that

[4] Armin Kredian, "The Armenian Community in Egypt: World War I and Genocide 1914-1919," *Haigazian Armenological Review*, 2015:35, pp. 201-47.

requires a more sophisticated analysis. To tackle this problem, the economic role that shaped the social characterization provided above must be addressed.

At the time Armenians entered Egypt, Sudan, and Ethiopia, all three countries were just beginning to be absorbed by the currents of modernization. Due to that very condition, Armenians automatically acquired a distinct profile because many of them did not arrive as displaced refugees, as so often happened in the course of the 19th and 20th centuries. Many Armenians in northeast Africa arrived with skills that rapidly carved out for their community previously non-existing niches in the domestic economy. Understandably, the situation in Egypt is always an exception because it is a Mediterranean country. However, if the starting moment of the modern era is taken as the century mark of 1800, then the arguments hold as Egypt, too, had fallen into conditions of decline where mismanagement, exploitation, instability, and insecurity had reduced its economy to a shambles and its people to poverty. That historic moment is strikingly precise because the confrontation created by the arrival of Napoleon with his French troops in 1798 and their departure three years later underscored the paradigmatic contrast between the modernizing part of the world and the regions still beyond the transformative influences of economic development.[5]

STATUS

Thus the Armenians entered into a vacuum, and by so doing, their profile gave them a distinction closely resembling the status of a privileged class. By virtue of the knowledge they brought with them, whether as merchants capable of conducting commerce with Europe and elsewhere, or as administrators equipped to support the services increasingly expected of government, or as the harbingers of techniques that prior styles of economic and political management had never had to consider, such as modern media, scientific knowhow, and Western languages, they stood apart from the populace.[6]

---

[5] P. J. Vatikiotis, *The History of Egypt from Muhammad Ali to Sadat*, 2nd ed., Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1980; P.M. Holt, *Egypt and the Fertile Crescent 1516-1922: A Political History*, Ithaca, Cornell University Press, 1966.

[6] Arshag Alboyadjian, *Arapagan Miatsial Hanrabedootian Yekibdosi Nahanke yev Hayere: Esgizpen Mminchev Mer Orere* [The Egyptian State of the United Arab Republic and the Armenians: From the Beginning to Our Times], Nor Asdgh, Cairo, 1960; Hovhannes Topuzyan, *Yekibdosi Haygagan Kagooti Badmootioon (1805-1952)* [History of the Armenian Community of Egypt (1805-1952)], Armenian SSR Academy of Sciences, Yerevan, 1978; Ashod Aprahamian, *Hamarod Oorvakidz Hay Kaghtavayreri Badmootian* [A Short Outline of the History of the Armenian Diaspora Communities], vol. 2, Hayasdan Publishing, Yerevan, 1967, pp. 54-99; Ardashes H. Kardashian, *Nuter Yekibdosi Hayots Badmootian Hamar* [Materials for the History of

Moreover, this class distinction was all too apparent because the bulk of society at the time consisted of a nearly undifferentiated mass of workers tied to the land by farming or husbandry. Everywhere else Armenians migrated, society was differentiated and stratified into multiple rungs of classes, certainly in Europe, including Russia, and perhaps not quite in the same manner but nevertheless similarly in other complex societies such as Iran and India, where the economy was more diversified.

Thereby, Armenians in Egypt, Sudan, and Ethiopia also obtained another distinction, their association with the ruling class in all three countries, to the point that in Egypt certainly, the leading personalities of the Armenian community became integrated with the governing circles. Though forming a continuum, association and integration are separate phenomena. Integration cannot occur without association first paving the path and, more importantly, opening the doors behind which elites prefer to segregate themselves and distance their club from the rest and the masses.

This matter of class also refers to a particular type of society which is ranked by titular privileges and highly vertical in its composition. The dynamic that allowed for this unusual development was also the very source of the conflicts that undermined that structure when the forces elevating the masses from their status of subjection clashed with the privileged class. Thus, the favorable dynamic of one century contributed to generating unsettling conditions in the context of the next century, and finally acceded to the demands of the masses with their empowerment as constitutionally protected members of society sharing the rights of citizenship. Hence, the expectations of equality in the 20th century, by leveling the structures raised in the prior century, struck with equal vigor at the foundations that had made the possibility of the northeast African diaspora such an interesting and promising occurrence.

King Menelik II, the founder of modern Ethiopia, with imperial crown, scepter, and robes

To avoid overstating the case for locating the position of the Armenians in the social structure of the African countries, it needs to be recalled that all three were governed by

---

the Armenians of Egypt], 3 vols., Vol. 1, Nubar Publishing, Cairo, 1943; Vols. 2-3, St. Lazarus, Venice, 1981; Ayman Zohry, "Armenians in Egypt," International Union for the Scientific Study of Population, XXV IUSSP International Population Conference, https://www.researchgate.net/publication/239442921_Armenians_in_Egypt .

monarchies, in Egypt by the dynasty introduced by Muhammad Ali in the first half of the 19th century, in Ethiopia by the so-called Solomonic dynasty that claimed the royal title of Abyssinia, and as for Sudan, the case can be made for the period under consideration, that a monarch ruled there, too, namely Victoria of the British crown and her heirs, through governors general, effectively imperial viceroys. Altogether they are a reminder of the larger framework of the social order across Europe, Asia, and Africa, where kings and emperors ultimately exercised sovereignty. More interestingly, against the background of the established states with reigning imperial dynasties, which at the turn of the 20th century included the Ottoman, British, Hapsburg, and Romanov houses, joined by the German and Italian monarchies in the later 19th century, it comes as no surprise that many new countries such as Libya, Iraq, and Iran, and even Afghanistan, in order to be awarded formal status as states, were also created as monarchies. Some were short-lived. A few remain, notably Saudi Arabia, Jordan, and Morocco.

Effectively, then, whatever the extent of their engagement with the ruling elements, the Armenian diaspora community functioned in a condition specializing in servicing this hierarchical structure, even if the specific roles filled by them did not put them in a position to be interacting personally with the principal decision-makers. Hence, they formed a distinct part of the middle class, and a very visible part of the middle class because that social group originally constituted such a small segment of the population.

In sum, this diaspora cluster was characterized as strictly metropolitan, occupying a very narrow geographic space, was closely identified with the ruling systems, functioned as part of the urban elite, and specialized in specific areas of economic activity, such as providing services associated with commerce, light manufacturing, and the professions. A comprehensive picture of the economic development of this part of the continent would have to tabulate the growth of the gross domestic product of each country, and explain how the expansion of the cotton industry in Egypt and elsewhere as cash crops, for instance, played such a critical role in incorporating the regional economies into global markets. As Armenians were not engaged in agriculture and heavy industry, then areas such as food production, arms manufacturing and infrastructure construction were beyond the purview of their concerns and are less informative for revealing the Armenian achievement. There are perhaps indexes that may be gauged more easily and less numerically, and which explain the dynamics that processes of modernization and development introduce, processes which created the conditions that permitted an Armenian diaspora to prosper in northeast Africa.

URBANITY

Since Armenians settled in cities alone, then perhaps a quick look at the process of urbanization can reveal how deeply the forces of modernization penetrated African society. For a summary perspective, in 1800 the population of Egypt was estimated at 4 million. In 2018, it was above 90 million, and the population of Cairo was estimated at 12 million, with the metropolitan area at 20 million. That growth came in stages, of course, starting with the stabilization of civilian rule in the first part of the 19th century by Muhammad Ali and followed by the encouragement of modernization by the Khedive Ismail in the second half of the century, the attainment of the appearance of a European urban metropolis by the mid-20th century during the reign of King Fuad, and then crushing overpopulation and all its associated problems thereafter in the post-monarchial phase, which generates not just traffic jams, but mass unrest as well.

Similar urban growth patterns on a more modest scale created Khartoum and Addis Ababa. However, unlike Cairo, which already looked back on a thousand years as one of the great cities of the Islamic world, neither started as a capital city. Khartoum originates as an Egyptian military outpost established in 1821. In 2018 it boasted a population between 4 and 5 million. As for Addis Ababa, its founding is dated to 1886 and credited to the chieftain who became King Menelik II (1888-1911), to whose rule the rise of the modern state of Ethiopia is traced. Its population rivals that of Khartoum in size.

Because the lore of Egypt attracted so many, whether visitors or settlers, and its faster pace of development rapidly accommodated usage of modern equipment, there is a good photographic record of the transformation of Cairo, which from the standpoint of the Armenians naturally constitutes the central lighthouse that illuminates their life in northeast Africa. One of those recording the transformation of urban Egypt was Kapriel Lekegian. While the famous 20th century Armenian photographers specialized in portraiture, Lekegian specialized in panoramic views of the country and the city, seeking to capture the life of its inhabitants as well as the surrounding natural or built environment. His technique

Photograph by Gabriel Lekegian depicting a panoramic view of early 20th century Cairo showing the extent of urbanization and modernization of the city with the citadel in the background

betrayed perhaps a more modern sensibility than the portraitists, who imitated the sharp lighting techniques developed to market film stars.[7]

It would be useful to know to what degree Armenians contributed to the remaking of Cairo from a medieval Oriental city laden with monuments of Islamic architecture into an urban center fulfilling the purposes of a modern capital city. After all, Armenians had a hand in transforming older cities such as Istanbul, Tbilisi, Baku, and Beirut into modern metropolises. Though the measure of that contribution awaits further research, nevertheless its value was immortalized by one of Egypt's preeminent authors, Alaa AlAswany, in a novel titled *The Yacoubian Building*. Though based on an actual building so named, the description is fictional. The pride of construction and ownership, however, eloquently described by Aswany, rings very true.

> In 1934, Hagop Yacoubian, the millionaire and then doyen of the Armenian community in Egypt, decided to construct an apartment block that would bear his name. He chose for it the best site on Suleiman Basha and engaged a well-known Italian engineering firm to build it, and the firm came up with a beautiful design -- ten lofty stories in the high classical European style, the balconies decorated with Greek faces carved in stone, the columns, steps, and corridors all of natural marble, and the latest model of elevator by Schindler. Construction continued for two whole years, at the end of which there emerged an architectural gem that so exceeded expectations that its owner requested of the Italian architect that he inscribe his name, Yacoubian, on the inside of the doorway in large Latin characters that were lit up at night in neon, as though to immortalize his name and emphasize his ownership of the gorgeous building…The cream of the society of those days took up residence in the Yacoubian Building…[8]

---

[7] I. Ghandar, "Egyptian Photography Trends from 1875 to 1900 through some of Armenian Photographers and their Works," *Egyptian Journal of Archaeological and Restoration Studies*, June 2015:5(1), pp. 1-11 (http://ejars.journals.ekb.eg/article_6860_d5c9b6ae9b0dd38601572b2e720d0f08.pdf); Akram Zaatari, *Portraits du Caire: Van Leo, Armand, Alban*, Arles, Actes Sud and Fondation Arabe pour l'Image, 1999; http://www.photorientalist.org/exhibitions/van-leo-master-lights-shadows/photographs-portraits/; http://www.luminous-lint.com/app/vexhibit/_PHOTOGRAPHER_Van_Leo_01/2/0/0/

[8] Alaa AlAswany, *The Yacoubian Building: A Novel*, Humphrey Davies trans., Harper Perennial, New York, 2004, p. 11; Nicholas Casey, "Egypt's Agony on A Storied Street: The Author of 'The Yacoubian Building' and its Real Residents Watch and Worry as a Revolution Unravels," *The Wall Street Journal*, July 5, 2013.

From the perspective of the Armenian experience, the symbolism of the Yacoubian building runs even deeper. For Aswany, it served as the setting for staging the drama of a cross-section of Egyptian society where spiritual and ethical values were overturned. The degradation described is brought on by the decay of the physical environment burdened with a population growth rate the city can no longer safely sustain. It suggests, especially from the perspective of a diaspora community, which by definition is made up of a numerically smaller constituency, that past a certain point of development, the mechanisms of modernization overtake and submerge the role of such a community. It does so not just because a diaspora community forms a demographic minority. The urban space which it occupies shrinks comparatively to such small dimensions in relation to the massive expansion all around, that it can become almost invisible. By the compression of that space, many other relationships previously in a position of balance are also altered and recalibrated.

The entry hall of the Yacoubian building with its neon sign mounted on an interior wall

Armenians in diaspora take it for granted that the city is the natural social environment for them to inhabit, and their transnational migrations are more precisely trans-metropolitan relocations. As that subject merits its own attention in terms of its wider implications, the case will be made that metropolitan transplantations played a role in carving out the distinct profile of the communities here addressed. In many host societies, however, what seemed natural to Armenian diasporans registered as alien settings which engendered political responses from the domestic population with serious repercussions for diaspora Armenians.

For example, in describing the socialization process of the new elite that formed the Nasser regime in the 1950s, one political scientist, Richard Dekmejian, made the following observation: “it is clear that most of them came from large, extended families, most of peasant origin, in the process of urbanizing. They had been brought to the city as very small children or were

born there soon after the family's arrival. Life in the city and process of urbanization itself constituted a traumatic experience for the child and family as well. The fact that these families were in the process of moving from village to the city points to an unstable social situation as well..."[9] This observation provides a valuable contrast to the proposition of trans-metropolitanism because clearly these two divergent processes toward urban viability also set different groups upon separate political trajectories.

In a healthy economy growing steadily and providing employment opportunity, the type of expansion under review may open up more space for minority communities. In an economy reshaped by public policy choices that fetter the processes of growth, the opposite is likely to happen. Diasporas do not just depend on the growth of economies. Much more crucially, they depend on the spreading of opportunity. Armenians played a demonstrable role in many places in countries that underwent rapid growth, economically and demographically. They participated in and promoted that rising trajectory, until such time as, in each instance, a certain tipping point was reached where further expansion tended to diminish the value of their contributive role due to the sheer size of the society surrounding them.

DEMOGRAPHY

To appreciate the dramatic role of demography and these circumstances, population figures are a key metric. In 2018 the population of Sudan numbered 45 million. Ethiopia's population has passed 100 million, when in 1955 it was 20 million during the height of Emperor Haile Selassie's rule, when Armenians enjoyed his favor.[10] This makes Ethiopia and Egypt the second and third most populous countries in Africa after Nigeria, which leads with some 180 million. On the world scale, China and India aside, with their populations well past a billion, Ethiopia ranks 12th, Egypt ranks 17th, Sudan 35th according to United Nations population statistics.[11] For some added perspective, Armenia with 3 million ranks 138th, ahead of Djibouti at 160th with its nearly one million inhabitants. It is quite obvious, within this context, that in the 21st century finding Maison Vorperian or the Yacoubian Building has almost become a search for a needle in a haystack. They have become indistinguishable.

---

[9] R. Hrair Dekmejian, *Patterns of Political Leadership: Lebanon, Israel, Egypt*, State University of New York Press, Albany, 1975, pp. 171-3.

[10] Boris Adjemian, "*Rās* Tafari in the Memory of Armenian Immigration to Ethiopia," *Annales d'Ethiopie*, 2013:28, pp. 391-3 (https://www.persee.fr/doc/ethio_0066-2127_2013_num_28_1_1548).

[11] Worldometers (www.Worldometers.info) Elaboration of data by United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, World Population Prospects, The 2015 Revision.

The comparison of numbers is all the more astounding when the estimated population figures for Armenians is taken into account. In Ethiopia they numbered some 2000 at the most in the mid-20th century, in Sudan some 1000, perhaps more, and even in Egypt with its much more favorable location geographically from the Armenian standpoint, some 40,000, a very substantial community numerically as diasporas go.

This argument suggests that diasporas are not just defined spatially, whether by locality or host country. They are also determined temporally; they likely contain an innate timeline of existence that is derived from factors related to regional and global developments more than local circumstance, at least when viewed from the standpoint of their enrollment in the processes of modernization.

The counterargument to this proposition would suggest that even as they acted as agents of change and modernization, Armenians also filled another role, that of proxies for colonizers, that is to say, foreigners obtaining resources in a host country by virtue of the advantages they enjoyed and patronages they secured, which privileged them socially and enriched them financially.

TIMELINES

Before examining that point further, this may be the juncture at which to consider the broader historical timeline of the Armenian diaspora in general. If there is some truth to the suggestion that a diaspora may have an internal clock, then possibly the idea also provides a way of seeing the vast canvas of the Armenian diaspora in the context of phases, in relation to the historical evolution of society in general, and not just as a geographical expression out of which an archipelago may be constructed of presumably linked communities. And it is not so much a question of labeling, or even properly assigning a category to a particular diaspora. Two short-hand categorizations have gained currency for tagging the Armenian diaspora phenomenon in the 20th and 21st centuries. These are the post-genocide and the post-Armenian independence categories. However, those two methods, more objectively, may correspond to the phases of Armenian migration than to the nature of the diasporas created. The more applicable standard, which in part has been constructed in this presentation, is arguably the category of the modern and the pre-modern, and possibly the post-modern.

Despite the clear timeline of the Armenian diaspora in Africa, informed by the convenient mark of the start of 19th century, the modern is not that easily dated. Allowance needs to be made for the category of the early modern, regardless of the superficiality of that modernity, as certain critical diaspora communities dating to a period prior to 1800 cannot be relegated to the medieval. The character of the Armenian community in Egypt at its start also

squares with this label because it occurred in a time of transition by degrees from Ottoman-style rule to a form of government open to absorbing European methods. Because that transition occurred in Egypt earlier than it did in Turkey, the profile that the Armenian community came to assume in those circumstances explains a good deal of its exceptional successes in subsequent decades. Importantly, the absence of the heavy hand of repression by a time-encrusted imperial system is a central component for explaining how the opportunity for creating a new diaspora community emerged and why it flourished so rapidly. Therein lies also the explanation for the participation of certain Armenians in the experiment of forming a modern state, if not quite equally in encouraging the forming of a modern nation.

To return to the start of this hypothesis, this line of reasoning suggests that the idea of an internal clock for the Armenian diaspora is connected to the evolution of society in the sense that while the larger whole may have the resources to continue to evolve, once a minority community has negotiated its role and status niche in a diaspora setting with its host society and polity, then it also risks losing the skill to evolve in a manner consistent with the broader evolution. Because the challenges of adjustment and participation for a minority are constant, it is only natural that its social character will tend toward the conservative in order to secure the space created and retain the investments made for its continued existence. By demonstrating this tendency for entirely sound reasons, over time it becomes difficult to argue for change, as such a venture challenges the mechanisms by which the leadership within that community oversees its welfare. Ironically then, just when leadership is needed in order to cope with newly rising circumstances, the diaspora community comes up short on daring and vision. The argument here is that the shortfall is systemic and, therefore, once the socio-economic stability within which a diaspora functions begins to dissolve as a larger transformation redefines relations, then the clock is set and time eventually runs out due to the fact that the constituents of that particular diaspora community resort to new strategies that range along the spectrum from local assimilation to distant emigration. Either way, reluctantly, the community adjusts by contracting at best and dissolving at worst. The capacity for renewal should not be discounted entirely as the case is made that leadership can help alter course, but that type of guidance depends on a form of confidence that is not easily acquired in difficult circumstances. That might have been the very characteristic that distinguished the Armenian diaspora in northeast Africa, particularly in Egypt of course.

COLONIZATION

The modernization process, especially in Africa, arrived by way of the overwhelming force of colonization. In a wholly paradoxical, or arguably

dialectical, process, colonization promoted modernization, while anti-colonialism ventured that peoples in under-developed countries could voluntarily embark upon modernization by methods of their own choosing. This tremendous tension between domestic and international interests clashed across all three of the northeast African countries of Egypt, Sudan, and Ethiopia, not to mention most of the rest of the continent.

This grand historical process reframes the examination of the Armenian diaspora because it requires addressing the external actors that introduced, impressed, or imposed forms of alien rule upon the native populations. That intersection and interaction happened because of the sea, and the sea in question in this instance was not the Red Sea, but rather the Mediterranean, whose controllers entertained the ambition of making the two seas a continuous body of water.

There is no way to underestimate the importance of the Suez Canal. At present it makes no news at all, much as the Atlantic Ocean makes no news these days. Why so? Because it has come to constitute an international seaway whose absence is no longer imaginable. This is not the place to tell the story of the Suez Canal. Rather, the question of its importance is the issue, the idea itself, and this is the source of the overlapping of the region described, so far as northeastern Africa is concerned, with forces reshaping the Mediterranean world. After all, the Armenians who traveled as far south as Djibouti and Addis Ababa made their first crossing at the Mediterranean in order to reach the Red Sea. How did this unfold?

Since the Battle of Lepanto in 1571, which on the surface was a victory for the naval forces of the Holy League consisting of the Italian states, Venice, Genoa, Tuscany, and the Papacy in alliance with the Spanish Empire, the Mediterranean Sea had effectively been divided between Christendom and Islam with Italians and Spaniards controlling the western shores and the Ottoman Turks the eastern shores. It also divided control of the sea along another axis because the Ottomans established suzerainty over the entire North African coast.[12] With the exception of the Russian naval venture registered as the Battle of Chesme along the Anatolian coast in 1770, the eastern Mediterranean remained in Ottoman hands until Napoleon breached the maritime status quo in 1798. To regain control of the sea, the Ottomans had little choice but to rely on British naval power, which, under the command of Admiral Horatio Nelson, neutralized the French adventure.

The French, British, and Russian intrusions into the eastern Mediterranean, however, clearly spelled the compromise of Ottoman maritime dominion. The

[12] On Lepanto, see Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, vol. 2, Harper Colophon Books, New York, 1976, pp. 1088-142.

fate of the Mediterranean was effectively settled at the 1827 Battle of Navarino, not far from Lepanto in western Greece. The three European powers aligned to defeat the naval forces of the Ottoman Empire, which by no accident consisted of men and ships provided by its North African coastal possessions, including, tellingly, by the governor of Egypt, Muhammad Ali. The battle is remembered for securing the freedom of Greece in its rebellion against the sultan. Its larger meaning rested in the dawn of European naval supremacy in the Mediterranean, which, combined with its expanding economic interests as Western Europe industrialized, then entirely shifted the balance of power, making North Africa and the rest of the continent the object of international competition. To make a long story short, the French seized Algeria in 1830 and Tunisia in 1881, the British took Egypt in 1882, and the Italians captured Libya in 1911.

The Scramble for Africa from 1881 to 1914, when the European states divided the continent amongst themselves, is not of immediate consequence to the question of the Armenian diaspora, but forms part of the background to events with longer term effect in the region, and a reminder of one of the central developments of the time, namely the eventual formation of states on the basis of the partitions. The more immediately consequential matter for Armenians was the conflict over Egypt, which remained the terrain of an unusual tug of war between very skilled politicians. Although the French vacated Egypt in 1801, Ottoman authority was never fully restored in the country, thus leaving it open to contestation. However, the short-term vacuum was filled by one remarkable man who converted Egypt from a province into a self-governing country under the nominal suzerainty of the sultan in Constantinople. Muhammad Ali did not set out to transform the culture of Egypt as much as to make it his secure fiefdom. In order to do so, he pried it from the hands of the Ottoman Turks and as a result set it upon a separate path from the rest of the neighboring countries. By the same policies he eventually distanced that sector of Africa that had long been under Ottoman influence from direct management from across the Mediterranean.[13] In effect Muhammad Ali set in motion a process of decolonization, which, in the era of European colonialism, generated its own set of tensions since Egypt became a pivotal country for three continents when the Suez Canal opened.[14] Herein probably lies another explanation why and how an Armenian diaspora emerged in this part of the world.

---

[13] Ephraim Karsh and Inari Karsh, *Empires of the Sand: The Struggle for Mastery in the Middle East 1789-1923*, Harvard University Press, Cambridge, 1999, pp. 27-68.

[14] Afaf Lutfi AlSayyid Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, Cambridge University Press, Cambridge, 1984.

COMMON SPACES

The view that the region constituted part of the broader Middle East, whether as the common space of Islamic culture to which Armenians had adjusted, or the Mediterranean commercial space in which Armenians traded, or the Ottoman imperial space which removed barriers to traversing the distances separating Armenians from their original homeland, while all true, may also be somewhat telescopic, because Egypt contrasted in one respect with the rest of the territories to which Armenians relocated in the Ottoman Empire. The sphere of Armenian settlement across the Anatolian peninsula and adjacent areas was Turcophone. Arabic is the language of Egypt. Of course there were Armenian communities in the Arab world. Aleppo, Baghdad, Jerusalem can be quickly named. However, from the standpoint of the Armenian diaspora, these were outlying pockets. The mass entry of the Armenian people into the Arabic-speaking world did not happen until the definitive exile of genocide survivors from Turkey. This compound tragedy occurred between the years 1920 and 1923.

It was only when the Mandatory states of Syria, Lebanon, Palestine, and Iraq were created that Egypt became part of the new political map of the region. From the standpoint of Armenian society, broadly speaking, the Ottoman commonality that had been shattered by WWI was replaced by the geography that became known as the Middle East. The bond of the dominant religion that tied the people of the entire zone in a common faith directed their gaze toward Mecca and Medina. However, the politics and the economics of Egypt were still diverted toward Paris and London. Furthermore, with Egypt declared a British protectorate because of the hostilities with the Ottoman Empire in 1914, not just Cairo but the rest of Africa as well had been severed for a number of years from association with the central Arab lands. This, with the French and British assuming Mandatory power, then made Egypt and Sudan part of another geopolitical arrangement, namely Western European control of the entire zone. Once again, the peculiarly vibrant Armenian diaspora communities that emerged must be conceptually located within this commanding framework to the same degree that they manifestly interacted with and absorbed all the possibilities that this unusual condominium of domestic and colonial management created.[15]

This particular period lasted only from the 1920s to the 1940s, and began to unravel in the face of the intensity of national liberation ideologies and movements that undid the vestiges of colonialism just about everywhere. Then, also, it is no surprise that the Arab League, which was constituted in 1945, was

---

[15] David Fromkin, *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*, Avon Books, New York, 1989.

headquartered in Cairo, and the Organization of Africa Unity formed in 1963, renamed the African Union in 2001, is headquartered in Addis Ababa. The coordinates of the new national identity that catapulted these countries onto the international stage centered upon the very locales where important Armenian communities were situated.

There is one more vital consideration that must be weighed in the context of these reconfigurations whose sum resulted is the resettlement of the Armenian people from the Turcophone to the Arabophone spheres. By virtue of the British occupation, much resented by the native Egyptians, Egypt was spared the ruins of war, and by that exemption, the Armenians of northeast Africa were the only Armenian communities that suffered neither damage nor destruction. If the totality of the effects of the Great War and the ensuing revolutions across Russia and Eastern Europe are added together, then nowhere Armenians lived was left untouched by the severity of the global crisis. That makes the Egyptian, and the northeast African, experience in survival, unharmed by militarism or radicalism, a centrally critical occurrence in the Armenian diaspora and the entire Armenian experience of the early 20th century. After all, the Armenian response to the crying need for humanitarian support for the refugees spreading across the Middle East arrived basically from two countries, the United States and Egypt. The proper estimation of the significance of an organization such as the Armenian General Benevolent Union, operating from Egypt, must be made in reference to this new and very harsh reality.[16]

To reconnect with the question of language, there was for Armenians a linguistic barrier to cross. It has become commonplace to assume that Armenians somehow have a natural ability in acquiring languages and that a foreign language is no impediment. In Egypt the usage of language trifurcated with Turkish remaining for some time the language of government, French becoming the language of culture and commerce, subsequently to be displaced by English, and with Arabic the common tongue of the people, then becoming the language of modern media. In this milieu Armenian was reduced to a fourth language. Yet it is evident that Cairo and Alexandria furnished such a stimulating environment that, despite its practical status in this inventory of the forms of speech, the use of the Armenian language flourished for a period. In a country like Lebanon, this index might seem ordinary. The environment of rich cultural ferment generated by multilingualism which Egypt and Lebanon shared is actually extraordinary. All the more so as, in the 21st century, the

[16] Raymond H. Kévorkian and Vahé Tachjian (eds.), *The Armenian General Benevolent Union: One Hundred Years of History*, G.M. Goshgarian, trans., AGBU Central Board of Directors, Cairo, 2006.

trend seems to be indicating that even bilingualism may be a diminishing habit. This comparison should not be allowed to obscure the historical reality that this exceptionalism was successive and not entirely contemporaneous, another hint perhaps toward the hypothesis about the diaspora timeline. To put it another way, the Lebanese Armenian renaissance of the quarter century from 1950 to 1975 shined brightly because at the same time the light was dimming in the once glowing Armenian community of Egypt.

There are many seeming contradictions requiring explanation, which makes that first half of the 19th century such a compelling moment in Armenian diaspora history because the foundations of the community on a new continent were set at this time. The explanation for all these promising developments therefore must be located in the unusual convergence of factors that have not replicated themselves elsewhere. It was my contention in another essay[17] that there was much to be said for the relationship created between Muhammad Ali and his Armenian associates, the roles he assigned them, and the special services they rendered. In the Armenian imagination the prominence of Nubar Pasha as the first prime minister of Egypt has overshadowed the central figure to the story who paved the way for Nubar, namely his uncle Boghos Bey Yusufian, effectively Muhammad Ali's minister of foreign affairs and commerce. That notion of eminence in the service of community carried through for another generation in a more public manner than Boghos Bey would have dared. Nubar Pasha's naming his son Boghos was no accident and invoked the paternalism of that most unusual Armenian who, through service to the new state, created the space wherein many of his fellow Armenians, some his close kin, climbed the ladder of political responsibility and influence. By the

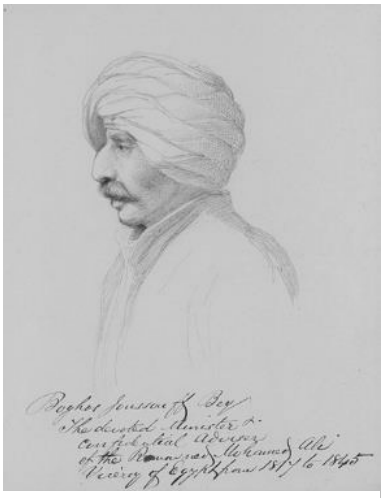

Profile drawing of Boghos Bey Yusufian inscribed "Boghos Youssouff Bey, The devoted Minister & confidential advisor of the Renowned Mohamed Ali Viceroy of Egypt 1817 to 1845"

[17] Rouben Adalian, "The Armenian Colony of Egypt during the Reign of Muhammad Ali (1805-1848)," *Armenian Review*, 1980:33(2), pp. 115-44.

same token, these outstanding figures were more properly technocrats and not politicians in the conventional sense.[18]

Nor can it be deemed accidental that the source of a detectable number of the original people recruited by Boghos emanated from that other Mediterranean seaport of Smyrna, which quite understandably fits the pattern of the northern tier intervention into Africa as Smyrna epitomized the Levantine world of common commercial and cultural interests that operated inter-ethnically and inter-religiously.[19] Moreover, their trading practices were not beholden to the court in Constantinople, where the Armenian amira class would not have risked its privileges with the ruling dynasty and governing order for the favors of a defiant provincial governor.[20] Egypt continued to attract men with skills sets practiced in regional commerce from such towns as Agen and Arapgir who turned their experience to advantage as either local merchants or international traders. The distinctly urban character of the new diasporan communities reinforced the traits that positioned them in a time and place that launched them into playing roles in their host countries far exceeding their numbers in significance.

Portrait of Nubar Pasha, Prime Minister of Egypt

Finally, to answer the question of the importance of the 1869 opening of the Suez Canal to Armenians, it presently becomes all the more discernible that Egypt, Sudan, and Ethiopia are the three countries where the Mediterranean world overlaps with the African continent because the three are connected to the Red Sea. The French, Italian, and British were not just arrayed across the Mediterranean rim of Africa in Algeria, Tunisia, Libya and Egypt. They were arrayed along the Red Sea also, with the Italians in Eritrea, with Djibouti overseen by the French, and with Egypt as the pivotal country with a coastline on both the Mediterranean and the Red Seas. Armenians, therefore, were unavoidably intertwined with the process of European colonialization even

[18] Ibid., pp. 130-3.

[19] Richard G. Hovannisian, ed., *Armenian Smyrna/Izmir: The Aegean Communities*, Mazda Publisher, Costa Mesa, 2012.

[20] Hagop Barsoumian, "The Dual Role of the Armenian Amira Class within the Ottoman Government and the Armenian Millet (1750-1850)," in Benjamin Braude and Bernard Lewis (eds.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society, vol. 1, The Central Lands,* Holmes & Meier Publishers, New York, 1982, pp. 171-84.

though in the political sense they had nothing to do with the imposition of foreign rule, and much to do with the spread of European influence. In this context, it should also be added that when questioning the origin and purpose of a diaspora, it is helpful also to ask the inverse, not just why Armenians settled in Egypt, Sudan, and Ethiopia, but why not in Libya, Tunisia, and Algeria, or Somalia, Kenya, and Mozambique in the other direction?

NATIONALISM

The twinning of colonialism and modernism delivered a peculiar situation where foreign domination was accompanied by heretofore unavailable knowledge in the form of modern medicine, health and hygiene, science and education, roads and railroads, followed by hydroelectric power and telecommunications, as well as strict military discipline and equipment devised to spew destructive firepower. The vast difference between the primitive existence of the indigenous populations and the frightening persuasiveness of concentrated gunfire fed the senses of inferiority and superiority. Invariably the resulting conflicts inflicted long-lasting trauma which nurtured the nascent nationalism of the subjugated. There was a string of these events, but each country experienced a particular moment, which to a considerable extent helps explain the subsequent unfolding of the national experience and the national culture that formed under those influences.

For Egypt, perhaps the moment was encapsulated in the Urabi revolt of 1881 in reaction to increasing informal European control over government finances, which resulted in the British occupation of the country. That trauma arrived with the bombardment of Alexandria, the extent of whose destruction set the marker for the type of force the British were prepared to exercise on behalf of their interests in another man's country. The naval shelling did not confine itself to military objectives and clearly targeted civilian areas. At the same time in Sudan, the movement led by the Mahdi rose in rebellion against Egyptian rule in the country, which also eventually resulted in the crushing of the movement by the British in 1898. In Ethiopia the

The ruins of Alexandria, Egypt, upon the 1882 bombardment of the city by British warships

pressure came from the Italians, who entertained their own imperial ambitions in the region, making up for their initial defeat in 1896 and finally resulting in the 1935 occupation of the country by Mussolini's fascist forces by invading from Eritrea.

There were many other local incidents that escalated into international conflicts. These three examples are not just among the better known. They are representative of the social and political movements that began to sweep across the region and help register appreciation of the tensions the Armenian communities experienced as the larger society of the host countries became embroiled in one and another of these major occurrences. The history of that time cannot be reconstructed here. The overarching currents, however, cannot be ignored.

Although quelled, the Urabi revolt was a harbinger of a phenomenon that would mark the political progress of the Middle East, the rise of a professional military class made up of the sons of the native population who took upon themselves the responsibility of guiding the political destiny of their nations. The process of their socialization, alienation, and politicization has been referenced already in the context of the encounter with city life. Given the weakness of the state and the difficulties confronting an underdeveloped economy, the group solidarity generated by educating the capable elements of a society in the military arts positioned these men at the vanguard of their generation.[21]

This was a pattern that recurred with regularity until such time as the officer class developed the skills to overtake the state itself. Colonel Ahmad Urabi, indeed, was the antecedent to Colonel Gamal Abdul Nasser, and of course, a host of colonels rose to power through the military track, including Muammar Gaddafi in Libya, Jaafar Nimeiri in Sudan, Hafez AlAssad in Syria, and Saddam Hussein in Iraq, among many others. The question that concerns us here is not the nature of their respective regimes. Instead the matter of concern revolves around the question of the mechanisms developed by Armenians across the region to cope with government in the absence of civilian rule, and of a reliable constitutional order, even as these regimes tended toward republicanism. This dilemma was a far cry from the time when key figures in the Armenian community were themselves state officials.

FRAMEWORKS

If the military represented a secular institution and a form of organization based on rational principles since it fulfilled clearly defined duties, the Mahdiyye movement in Sudan was the harbinger of another current, one that ran counter

[21] Dekmejian, pp. 169-224.

to the secularization of culture in general. Religious movements with political content spring up periodically in Islam in response to crises and acquire considerable potency because of the wide appeal of the egalitarian principles and the campaign for social justice that they espouse, and which state institutions frequently fail to provide. Again, for the purpose of examining the Armenian diaspora, the question of religion is of special importance as the currents of political Islam have acted as an organizing force, especially among the pious and the disenfranchised, who find strength and guidance in its teachings. For a minority with a different faith, because of the exclusionary aspects of religion, these types of movements can be particularly unsettling. What they do reveal from the viewpoint of the diaspora experience in northeast Africa is the indication that despite the religious ferment, a sufficiently tolerant environment existed for a Christian group to find the region meriting settlement and providing the chance to flourish. On this matter, then, the very specific phenomenon of the Coptic and Ethiopian churches as part of Orthodox Christianity are valuable additive indicators for explaining why this particular zone of Africa was accessible to Armenians. Once again, the convergence of the Mediterranean world and this African quadrant is measurable, and, in the timeframe under consideration, the Christian dimension was reinforced by the arrival of Catholic and Anglican religious and educational institutions.

As for the occupation of Ethiopia by Mussolini, it stands as one example of militarism delivered by a fascist regime. The Italian invasion constituted a clear-cut example of unprovoked aggression, especially considering that Ethiopia represented no threat to the Italian kingdom given the distance separating them. More importantly, Ethiopia was the sole country on the African continent that withstood attempts at colonization and Menelik's consolidation of his kingdom was predicated on his capacity as a leader of the native resistance to Italian encroachment. By besting the colonial forces of a European country at the battle of Adwa in 1896, Menelik had elevated Ethiopia to a special status in the modern history of the continent. The demise of an independent state through deliberate aggression, and the attendant brutality of the Italian regime in Addis Ababa should have served notice as the harbinger of a greater conflict, as Haile Selassie forlornly warned the League of Nations. On the one hand the Italian occupation completed the takeover of the continent, while on the other hand posing a threat to British dominion now that Italian holdings in Libya and Ethiopia stood on either side of Egypt and Sudan.

The challenge of European fascism sounded a different tone for Egyptians, who already felt themselves the object of English militarism and therefore were not averse to seeing British dominion challenged. The massive risks involved with these contrasting inclinations among African nations were exposed during World War II, when Italian and German armed units advanced into Egypt only

to be stopped by the determined resistance of the British in 1942. The battle of AlAlamein was fought a shouting distance of 100 kilometers from Alexandria, whose capture would have lost the Mediterranean to the Allies and exposed the defenses of the Suez Canal. Ironically, between 1956 and 1973 the Canal would be fought over in three wars after the Allied triumph created a postwar settlement that began the rollback of the Western European colonial system.[22] Germany was decimated by the end of WWII. The victory, however, came at great cost, the exhaustion of France and England. In their stead two other great powers had emerged from the world conflict, each representing a different brand of militarization. The differences between them ran deeper than the contrast between a great territorial power and a great naval power. They were at the polar opposites of ideological convictions, sharply differentiating between capitalism and communism. The wars in the second half of the 20th century were fought then in the context of a totally new geopolitical framework.[23]

INTERNATIONAL SYSTEMS

The consequences of becoming entangled in the tensions between the United States and the Soviet Union in their global rivalry were considerable. For some, those consequences were downright catastrophic, regardless of which party prevailed in the end. The stark diplomacy of the Cold War went through many episodes with each side advancing at a different time only to be routed by new developments and having to resort to new clients and alternative strategies. The objective of both superpowers, however, remained the same, bringing strategic regions of the globe under their influence. For the West, access to the critical energy resources of the Middle East was a non-negotiable necessity. Disruptions in the lifelines of industry jeopardized its security, and that was a matter that invariably provoked the last resort to arms when a domestic situation threatened to spiral out of control. On balance, the naval superiority of the United States gave it the advantage.[24]

The other insurmountable advantage the United States brought to the equation was the massive strength of its economy, which elevated the American dollar to the standard currency of international commerce. There was another dimension to the American projection of power to which a dollar value cannot

---

[22] P. Edward Haley, "Britain and the Middle East," in Tareq Y. Ismael, *The Midde East in World Politics: A Study in Contemporary International Relations*, Syracuse University Press, Syracuse, 1974, pp. 18-58.

[23] Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*, Vintage Books, New York, 1989, chapter 7, "Stability and Change in a Bipolar World 1943-1980."

[24] L. Carl Brown, *International Politics and the Middle East: Old Rules, Dangerous Games*, Princeton University Press, Princeton, 1984.

be assigned, even as it made a lot of money for its production companies, and that was the American film industry, which depicted a culture of material abundance and relaxed mores that reshaped the nature of social relations. While one set of American values, such as its materialism and seeming cultural superficiality, elicited rejection from many sectors of society in countries around the world, at the same time the promise of its material comforts and the capacity to provide a security umbrella prompted a different reaction. Where one society or another fell on the scale of attraction and rejection had much to do with the possibilities of domestic achievement and the price that striving for such goals would extract from the working people.

It goes without saying that the Middle East did not escape any of these tensions. If anything, they were more aggravated in that part of the world than anywhere else not under direct occupation, short of Southeast Asia with its warfare. On the other hand, a host of civil wars across Africa had the two superpowers on opposing sides of each conflict. Although Egypt, per se, avoided that pitfall of open strife through various measures that had more to do with the buttressing of authoritarianism and with half measures of reform at the point of each internal crisis, Sudan and Ethiopia suffered the misfortune of social breakdown and political polarization.[25]

What did all this mean for the Armenian communities? The security architecture of the Western European powers, just as it shielded the Middle East from the worst effects of WWII, equally shielded the Armenian communities, Ethiopia excepted. Given that, just about everywhere in the world, such a large number of Armenians were still classified in the refugee category at the time, or at best as recent immigrants, the survival of a stable and prospering community, particularly in Egypt, acquires immense importance.

The extent of the assets at risk was made evident by a project that digitized and mapped a 1930 city directory revealing the specializations of the Alexandria Armenian community, which was the smaller of the two main concentrations of Armenians in the country.[26]

A reminder of the short distance between Alexandria and AlAlamein makes the point of stressing how close the danger was of being overrun by the disasters of Nazism. To underline the point even more, attention can be turned to the distress and losses endured by Armenians in Europe, especially those just across the Mediterranean in Greece and France, which were occupied by German forces in 1940 and 1941 respectively. The same was experienced even in another fascist regime, which did not participate in the war by pretending

---

[25] Amos Perlmutter, *Modern Authoritarianism: A Comparative Institutional Analysis*, Yale University Press, New Haven, 1981, pp. 154-6.

[26] https://bluebirdmaps.com/2017/11/09/armenians-in-egypt-alexandria/ .

neutrality, namely Turkey, where persecution took on the form of financial blackmail through exorbitant taxes on what remained of the religious minorities.[27] To drive the point home even more, the question can be asked, how many young Armenian men from the region were required to put on the uniform and face combat when 300,000 from the struggling and oppressed Soviet Republic of Armenia gave their lives on the battlefields of Eastern Europe to arrest the calamities of fascist militarism and extinguish the threat of exterminatory racism when their own people had barely survived genocide a mere 25 years earlier?

The same development, however, delivered a contrasting set of experiences for the majority populations of the region. They were preoccupied with a different set of pressing questions, the central one revolving around the ultimate timeline of their deliverance from foreign domination, which the war only delayed further. Given the sacrifices made by the Allied powers that ultimately prevailed in the war, those questions were not going to be addressed with the promptness and clarity that Egyptians and others were hoping for. While the war had subdued the most virulent form of nationalism, it could not delay the promise of national self-determination, which only gained more vocal advocates with the restoration of peace. This was not the inevitable decline of imperialism and colonialism because the strength of the European powers was sapped by a long and destructive war. Rather, the inevitable popular strength of national sentiment and political consciousness, already spread around the world, found its moment of justifiable assertion. Securing the liberty of the nations could not be parsed out by arguing favorably for some and with prejudice toward others, as the founding documents of the United Nations made clear.

The post-war international system required the recognition that its foundation rested on the equality of sovereign nations. Not only was the environment ripe, the principal victors also represented intellectual propositions that on this point were actually in agreement. Although the USSR only gave lip service to the principle of the equality of sovereign nations in Eastern Europe, and the two superpowers tended to react in contradictory ways to national liberation movements, nonetheless, at least in theory if not in practice, the Soviet anti-colonialist ideology aligned it with the United States, which was constitutionally opposed to imperialism. Neither France nor England hastened to abandon colonies and protectorates, yet within the span of two decades, mainly the 1950s and 1960s, that is exactly what happened voluntarily and involuntarily, once India and Pakistan, together forming an entire

[27] Faik Ökte, *The Tragedy of the Turkish Capital Tax*, Geoffrey Cox trans., Croom Helm, London, 1987.

subcontinent, went independent in 1947. The British withdrawal heralded the eventual lack of tenability of the French, Dutch, Belgian, and Portuguese colonies.[28]

THE NATION STATE

For diaspora Armenians, the rise of nationalism was a puzzle on many levels as it confronted them with a litany of questions about their status, their identity, their capacity, their tranquility, their loyalty, their participation, and the permanence of their residence. When refugees live in a terrible limbo regarding their legal status and their freedom of participation in the domestic economy, the demands on their identity and loyalty rate of secondary importance. Citizenship, on the other hand, brings with it many tests, the first of which is, of course, whether one is qualified to have it awarded in order to enjoy the protection of the law and the benefit of rights under a national charter or constitution. As the social contract is fundamentally a secular agreement, for Armenians the assignment of this status presented a dilemma. Were they a religious minority, or just an ethnic community, in a part of the world with a tradition of categorizing its constituents according to their faiths. The nation-state, however, had territorial definition, and its citizenry was supposed to enjoy undifferentiated equality, while certain types of communal designations created the appearance of privilege or ran the risk of finding a constituent part relegated to an underclass. A constitution extending natural citizens individual rights typically dispensed with the question of the fractional existence of differentiated communities whose group identity contrasted with the common denominators of the majority population.

The subjects of the nation and nationalism cannot be discussed without reference to the masses. The entire program of new local elites counted on the agreement of the populace to the program of national identification and self-government. As long as the debate was confined to elites, the colonial power held the upper hand. When awareness settled upon the emerging nationalist thinkers and activists that stronger domestic political resources are generated by wider mobilization, the entire dynamic in each country changed. For instance, the removal of the Khedive Ismail in 1879 was managed by power brokers alone. The masses galvanized, however, could match, and in the right circumstances neutralize, the coercion intended by military mobilization as during the public campaign for an Egyptian national constitution in 1923.

---

[28] Elizabeth Monroe, *Britain's Moment in the Middle East 1914-1971*, rev. ed, Peter Mansfield, foreword, Chatto & Windus, London, 1981; Paul Johnson, *Modern Times: The World from the Twenties to the Eighties*, Harper & Row, New York, 1985, chapter 14, "The Bandung Generation," pp. 466-505.

Confrontation of that sort ran the huge risk of undermining the legitimacy of the prevailing order. For all the tension between the Egyptian monarchy and the British supervisory authorities, they also functioned on parallel tracks that kept the engine of state running and headed in an agreed upon direction. Building a nation exercising the sovereignty of the people required derailing the entire ruling system. Effectively the Egyptian monarchy and the British presence were undone by midcentury with the introduction of mobilized masses willing to stake their dignity against forces of intimidation.

Gamal Abdel Nasser, president of Egypt, whose popularity was a major contributing factor to the spread of pan-Arabism. Nasser in a motorcade in the Soviet Union accompanied by Leonid Brezhnev, Chairman of the USSR Communist Party, and Anastas Mikoyan, Chairman of the Presidium of the USSR, in an open display of Egypt's role during the Cold War

The 1952 military coup that ended the monarchy and the 1956 nationalization of the Suez Canal were a pair of actions that secured popular sovereignty in Egypt. The ensuing war waged by England, France, and Israel failed to dislodge the new regime because the strike harkened back to the politics of an age that clearly had expired. Not only did the war fail to recover the canal, it inflamed the very nationalist sentiments that had propelled the nationalization policy in the first place.[29]

Two strands of political ferment galvanized by the Suez Crisis received wide acclaim domestically and regionally. The consolidation of Egyptian pride in defying external power forged the Nasserist brand of populism. It also encouraged the less tangible ambitions of another brand of populism, Pan-Arabism, which elevated the role of Egypt as a country led by a *bone fides* revolutionary cadre. An example had been set by forging a regime that tapped and fanned popular sentiment. For all its divisions and difficulties, an Arab voice became a presence in international politics. It had been 75 years since Urabi had raised the national flag in Egypt with popular support and 38 years

[29] Daniel Yergin, *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money & Power*, Simon & Schuster, New York, 1991, chapter 24, "The Suez Crisis."

since the Wafd had been organized by Saad Zaghloul as Egypt's first liberal political party with a mass following. Nasserism eclipsed all by banning the Wafd, along with the Communists and Muslim Brotherhood.[30]

If the liberal posture of the Wafd was in the nature of progressive bourgeois politics relying on the guarantees of constitutionalism, which it brought into existence in 1923, Nasserism was built up by a sequence of radical departures, as the toppling of the monarchy foretold. The substitution of an authoritarian regime for a feudalistic autocracy may not have seemed all that different in the vertical power relations of a society accustomed to decision-making concentrated in the hands of the few. In the matter of horizontal relations, namely the economic sphere, the changes were indeed downright revolutionary as the new leadership had promised.[31]

Within this framework, the historically-determined exemption enjoyed by the Armenian communities of northeast Africa began to expire starting in 1961 when President Nasser initiated the transformation of the Egyptian economy through a series of nationalization policies that constricted the private sector. A socialist system was created by the end of the process, which started with the expropriation of large enterprises designed to expel the European expatriate communities still dominating several sectors of the economy. By the time small businesses were nationalized, the financial stability of the Armenian community had been undone. With the accumulation of near pharaonic power on the basis of the mass support these policies originally generated, Nasser triggered another exodus from Egypt. Even the vestiges of the colonial era were shuttered and that intermediate space between locals and colonizers that Armenians had assiduously cultivated and enlarged was foreclosed by 1966. Within the span of five years, a stable, prosperous, cultured and creative community was undone so thoroughly that the reversal of Nasser's policies under his successor, general and president Anwar Sadat, made no difference in curtailing the hemorrhaging.[32] Half a century later, even with the recovery of communal assets, the demographics tell another story. With a total of about 4000 Armenians, the Egyptian diaspora is at 10% of its former size in a country that

[30] Afaf Lutfi AlSayyid-Marsot, *Egypt's Liberal Experiment: 1922-1936*, University of California Press, Berkeley, 1977.

[31] Steven A. Cook, *The Struggle for Egypt: From Nasser to Tahrir Square*, Oxford University Press, New York, 2012.

[32] Thomas W. Lippman, *Egypt After Nasser: Sadat, Peace, and the Mirage of Prosperity*, Paragon House, New York, 1989.

has doubled in population since the 1960s. The other 90% emigrated, abandoning homes and businesses.[33]

Writing in 2009, a *TIME* magazine reporter found all of 50 Armenians in Khartoum. The description of the situation in Sudan, however, betrayed how utterly transformed conditions had become: "Despite the Khartoum government having 'Islamized' the north of the country through the imposition of Shari'a law, there is no sense of religious persecution here at St. Gregory's [Armenian Church]. Leaders of the Armenian and the neighboring Ethiopian Orthodox churches say they feel safe in Khartoum, and that the persecution of Catholics and Protestants from southern Sudan is a product of the country's north-south power struggle - the small Orthodox Christian communities pose no threat to the predominantly Muslim government."[34]

Religious differences had never been the real problem for Armenians, because, as one native critic lamented, the ailment was systemic, an "epidemic of military coups [that] plagued the Sudanese people."[35] That said, the congregation that was being described was a mere shadow because "many Armenians left Sudan after their properties were confiscated under the radical regime of President Jaafar Nimeiri during the 1970s."[36]

These compound challenges to the social, economic, religious, and political order, or the extent of the disorder, attested to the tremendous difficulties faced by these countries as their people attempted to construct new nations and a modern economic system in an environment of intense ideological and geo-political competition. On the other hand, political insecurity is a general problem and not confined to any particular part of the world. While

---

[33] Angela Boskovitch, "Photo Essay: Egypt's Armenians," *Carnegie Endowment for International Peace*, September 5, 2015, https://carnegieendowment.org/sada/61405; Lara ElGilaby, "We Are Egyptian Armenians, and that's all You Need to Know" (Madamasr, November 23, 2016) https://madamasr.com/en/2016/11/23/feature/culture/we-are-egyptian-armenians-and-thats-all-you-need-to-know/; Alison Tahmizian Meuse, "Communities: Armenians in Egypt Recount Rich History," *Egypt Independent*, June 27, 2012, https://ww.egyptindependent.com/communities-armenians-egypt-recount-rich-history/; Nanore Barsoumian, "Amid Turmoil, Armenians of Egypt Remain on Sidelines," *The Armenian Weekly*, August 25, 2013. https://armenianweekly.com/2013/08/25/amid-turmoil-armenians-of-egypt-on-the-sidelines/; Thomas Gorguissian, "On Being an Armenian and an Egyptian," *Al-Ahram Weekly*, September 20, 2018, http://weekly.ahram.org.eg/News/25446.aspx .

[34] Betwa Sharma, "Keeping Armenia Alive in the Capital of Sudan," *TIME* magazine, June 9, 2009 (http://content.time.com/time/world/article/0,8599,1903175,00.html).

[35] Mahmoud A. Suleiman, "Sudan Coups: Epidemics Handcuffed Progress in Sudan," *Sudan Tribune* (http://www.sudantribune.com/spip.php?article59707).

[36] Sharma.

destabilizing for a diaspora community, it is seldom the single cause for the type of decline registered by the Armenian communities of northeast Africa. The truth of the matter was that the economic foundations of the community had been undermined because without the assurance of the right to private property, the autonomy of the resources of a community evaporated. The situation in Sudan replicated the scenario implemented in Egypt as a very similar pattern of developments reduced the community of Addis Ababa to the 100 or so Armenians reported remaining in the country.

PATTERNS

This essay has strived for a particular construct of the diaspora phenomenon independent of the prevailing post-genocide paradigm that embarks upon its narrative with the arrival of refugees. It has done so in part by emphasizing certain aspects at the expense of other features that are perhaps more common in the diaspora pattern. The point of the exercise has been to demonstrate that there are alternative edifices to the generalized system, and by focusing on these differences a method for revealing the more critical characteristics of a community may be found. By their timing and by their nature, the Armenian communities of northeast Africa arguably skirted that dominant structure of modern Armenian history.

One method emphasized the connection between the professions and modernization and how the specialized skills of Armenians fulfilled a specific purpose in place and time. This is how R.P. Sevadjian described the Armenian community of Ethiopia: "The Armenians who settled in Ethiopia before the 1920's, and those who arrived after 1945, were mostly well educated; they were doctors, dentists, chemists, architects, engineers, lawyers, and accountants. Many of those who arrived in the 1920's as a direct consequence of the genocide were artisans; they were tailors, watchmakers, cobblers, and carpet makers. Thus in almost every trade, profession, and industry, there were Armenians in Addis Ababa. They had come from a very wide area of the Ottoman Empire and brought with them the special expertise of their hometowns…Addis Ababa [also] boasted a large number of remarkably skilled jewelers."[37] Avedis Terzian added: "We were a powerful economic force in this country, and more so after the British entered Ethiopia in 1941. For 33 years,

[37] R.P. Svadjian, "Remembering the Armenians of Ethiopia," *The Armenian Weekly*, May 6, 2015 (https://armenianweekly.com/2015/05/06/remembering-the-armenians-of-ethiopia/).

or until 1974, the Armenian community of Ethiopia was at its zenith. It's a different story today."[38]

This entirely middle class professional makeup of the Armenian communities of Africa goes far in explaining its social character, the set of values that made them so successful and, in the final analysis, that made them so utterly vulnerable to the immense forces associated with nationalism and nationalization of the economy. That, however, is to put it mildly. Sevadjian was blunter: "The Ethiopian Revolution of 1974, which, deposed Haile Selassie I and installed a Marxist government, devastated the Armenian community. The 'Red Terror' meant no one was safe. Life became unbearable. Younger Armenians who had already left Ethiopia for higher education did not return. Many of those who were able, took their families and immigrated to other countries."[39]

The reference to Red Terror is a reminder that a broader current was coursing through the region, one that linked the fate of Armenians across continents, and that the frontline of the Cold War had reached deep inside Africa. How that great contest shaped the fate of Armenian communities is a topic that deserves close attention. For the purpose of this essay, the linkage of the three global conflicts of the 20th century completes an arc that extended the reach of communism from the mountains of the Caucasus to the headwaters of the Nile, entrapping Armenians within the confines of repressive regimes, and resetting the destiny of communities whose very existence was testimony to the already dispersed condition of the Armenian people. The unraveling of these communities inaugurated another cycle of dispersion. The price Armenians paid for the spread of socialism and communism awaits the attention of scholars.

Another method employed in this essay relied on occasional comparisons, mostly with Lebanon, which actually furnishes a very useful contrast for further appreciating the distinctive characteristics of the Armenian communities of northeast Africa. The Lebanese analyst Nabil Khalifé had this to say about his country: "Lebanon is, first and foremost, a pluralistic society that is not homogeneous because there were multiple religions, sects, and doctrines that live within its boundaries. Its geographic location grants it certain advantages, especially cultural and economic prosperity, since its peoples are in contact with, and open to, the world."[40]

---

[38] David Zenian, "A Journey Back in Time: A Look at the History of Armenians in Ethiopia," *Ararat* AGBU magazine, June 1, 1994 (https://agbu.org/news-item/a-journey-back-in-time-a-look-at-the-history-of-armenians-in-ethiopia/).

[39] Svadjian.

[40] Nabil Khalifé, *The Attempt to Uproot Sunni-Arab Influence: A Geo-Strategic Analysis of the Western, Israeli and Iranian Quest for Domination*, Joseph A. Kéchichian trans. and intro, Sussex Academic Press, Brighton, 2017, p. 137.

The country he was characterizing was perhaps more properly the Lebanon of the 20th century. The description would not have applied to an earlier century. Thereby, the arrival of the Armenians in Lebanon coincided with a distinct moment, when the profile of a new country was being forged by its constituents under Mandatory supervision. The tremendous potential of that moment is stressed by the openness that Khalifé identified. Given the characteristics of the Armenian population that reached Lebanon in the 1920s, that open structure made all the difference in the quality of the integration experience, which I argued could not be so readily replicated in Egypt, as in the example of the Musa Dagh Armenians. The contrast between a constitutional monarchy with consolidated elite elements deriving their status from their privileges as a landowning class, as in Egypt, and a republican society striving for a balanced inclusion of all its constituent elements, as in Lebanon, could not have been sharper. Moreover, the proletarian characteristics of the Armenian refugee population, whose primary attribute at the time was personal and individual industriousness, also contrasted with the specialized skills and professions practiced by the Egyptian, as well as the Sudanese and Ethiopian Armenian communities.

Another approach by an American analyst specializing in Egypt provides an additional method for appreciating and understanding the centrality of the Armenian achievement. Gregory Aftandilian argued that by obtaining a critical role in the social system, Armenians firmly secured middle class status based on their unique specializations. He also demonstrated how ideologically-driven policies managing the political economy of a country can give a wholly different form to its social character by enlarging the role of government to the detriment of the free enterprise system.

Aftandilian stated that: "The Egyptian middle class was developed somewhat differently from its counterparts in other Third World states, but its experience is not unique, given the socialist experiments of many states in the post-World War II era. The entrepreneurial section of the middle class in Egypt tended to be in the hands of minorities, such as Greeks, Jews, Armenians, Syrians, and Lebanese. Nasir's socialist policies nationalized most of their businesses and contributed to the emigration of these groups. The Egyptian Muslim middle class never had the opportunity to develop into a large commercial middle class in their place because of the nationalization policies and the expansion of civil service jobs, which worked to coopt the middle class into the government...By 1980 public-sector workers (including white-collar civil servants and state industrial workers, but excluding teachers and armed forces personnel)

accounted for one-third of the Egyptian work force (3.2 million out of 10 million)."[41]

Another American analyst explained the same phenomenon with a different emphasis, namely the case I have argued, the close association of the Armenians, and other entrepreneurial minorities, with the state structure, and that the abolition of the monarchy involved much more than the departure of Muhammad Ali's dynasty. All those providing services that sustained the traditional autocracy were to be swept away also in order to create the level field upon which an egalitarian socialist state could be created.

Steven A. Cook said: "In the fight to consolidate their power after deposing King Farouk and abolishing the monarchy, the Free Officers targeted these [liberal] parties and the private interests they represented through a combination of land sequestration and nationalization of industries. It helped that landowners presided over a system that was a modern analogue of feudalism, that the old elite was often corrupt and cooperated with the monarchy, and that many businesses were in the hands of Greeks, Italians, Armenians, Jews, and Lebanese - all of whom were well integrated in Egyptian society. Thus the destruction of private interests fit seamlessly with the Free Officer's nationalist narrative about ridding the country of a corrupt monarchy and uplifting the people...Nasser's state-centered approach to economic development proved beneficial, at least, initially. Overall, GDP increased dramatically in the early 1960s before declining sharply in 1966."[42]

Although the strike against the private interests of the Armenian community was not exclusively directed against it or driven by racial animus, nevertheless Armenians were swept along with other groups in the drive to create a national economy. Their alien status caught up with them even as they represented no particular external interest since they had no country of their own. As a diaspora community they were not colonizers in the common sense of the word. More properly, they were modernizers. However, they had settled upon a continent where the surge of anti-colonialism would not take the trouble to differentiate between colonists and groups profiled by their association with the colonial systems. All other minority groups had presumptive homelands to which they could return. Armenians were the exception because their departure meant the closing of a chapter in the Armenian historical experience.

On the basis of the evidence developed for this essay, there may be a case for arguing that there was a different starting point for the modern Armenian

---

[41] Gregory L. Aftandilian, *Egypt's Bid for Arab Leadership: Implications for U.S. Policy*, Council on Foreign Relations Press, New York, 1993, pp. 58-9.

[42] Steven A. Cook, *False Dawn: Protest, Democracy, and Violence in the New Middle East*, Oxford University Press, New York, 2017, p. 60.

diaspora than the common assumption of the dislocation and dispersion of Armenians, a process with a long history to it.[43] In the modern era, the emergence of several diaspora communities may have had more to do with Western economic expansion than any particularly propelling experience in the Armenian sphere alone. The rapid globalization of the effects of European industrial production and Western control of the international streams of financial revenue carved out whole new spaces in society which certain skilled and entrepreneurial groups could readily penetrate, and thereby establish a symbiotic presence that granted them a substantial advantage in boosting their individual and communal fortunes.

Modernization, which relied upon a set of values associated with commerce, productivity, learning, and specialization, effectively the integral circulation of goods, ideas and people, arrived at the geographic intersection of European expansion and Armenian commercial habits. The predisposition of Armenians opportunely accommodated the cultural disinclination of local populations and the practical preferences of Europeans. That lower threshold of engagement between Europeans and Armenians activated the formation of the modern diaspora as it absorbed growing numbers of Armenians into its fold.

In the case of the Armenian communities of northeast Africa, adaptability in the face of considerable challenge, possibly advantaged by the absence of channeling by state interests and government controls, may have played an additional role in encouraging diaspora formation. Clearly the opposite, strict government intervention and management of the economy, resulted in the unraveling of diaspora communities.

While not directly applicable for Africa, but nevertheless because of regional association, the postwar Mandatory system delivered in a different form the rubrics of European colonialism, which placed Armenians within a zone of ameliorative and moderating policies in contrast to the extremisms that gripped their homeland territories in Western and Eastern Armenia, the one going out of existence due to the annihilation of its population, and the other succumbing to totalitarianism of the Soviet brand. This painfully sharp contrast goes far in explaining and elevating the historic role of the communities addressed in this essay.

Commerce happens in present time. It requires contemporaneity. Outdated ideas and obsolete products are constantly outpaced by the market, which

---

[43] Rouben Paul Adalian, "The Historical Evolution of the Armenian Diasporas," *Journal of Modern Hellenism*, 1989:6, pp. 81-114. Also entries on Diaspora, Historic and Diaspora, Modern, in Rouben Paul Adalian, *Historical Dictionary of Armenia*, 2nd ed., Historical Dictionaries of Europe, No. 77, The Scarecrow Press, Lanham, 2010, pp. 256-84.

obligates conforming to the latest products, fashions, and trends. Sustainment of modernization therefore results in its constant acceleration. Paradoxically, even if the emotive, intellectual, and cultural values of the Armenian diaspora is bent by practice or necessity toward the conservative, the unavoidable challenge of economic adaptation and social survivability implies that a sector of the diaspora is regularly coping with and at times thriving on the challenges of steady modernization.

If that is the case, and the argument is made that modernization is a manifestation of industrialization, then the question arises whether the post-industrial framework also relocated the Armenian diaspora, or segments of it, to an environment determined by post-modern values.

If the Armenian diaspora is, as a whole, an urbanized, post-industrial, and post-socialist, community, is it also inhabiting, perhaps unawares, a post-modern environment whose most visible characteristics are the abundance of information and the speed of communication, creating new resources of empowerment? If the modernizing diaspora communities fulfilled their historic function and their constituents were required to relocate, did that process then generate a new framework, or did it merely perpetuate the values that had characterized it all along?

As argued earlier, not all contemporaneous diaspora communities exist in the same cultural milieu. They evolve at their own pace, contingent on the allowances that the socio-economic and geo-political interests that a host society tolerates. But if there is an expiration date for a particular diaspora community, does closing that chapter imply the conclusion of the diaspora experience. Clearly that is not what happens. New communities are constituted by immigrants who recreate institutions with which they identify and retain the memory of an earlier time when they lived in another part of the world.

However, newborn generations possess an entirely different perspective that only looks forward because they are not connected to older networks, and in in this way they actually create something new. They are in step with their own time and not encumbered by memory. There is an impressive amount of literature about the Armenian diaspora, certainly the one in Egypt, but no one reads this literature. By that account, the new era is without nostalgia, and by that measure alone, it may well be that the modern era has ended for the Armenian diaspora and the post-modern is taking hold.

ԱՓՐԻԿԵԱՆ ԵՂՋԻՒՐԻ ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ՀՈՍԱՆՔՆԵՐՆ ՈՒ ԱԼԻՔՆԵՐԸ ՆԵՂՈՍԻ ՈՒ ԾՈՎՈՒ ՃԱՄՓՈՎ ԵՒ ՏԵՂԻ ՀԱՅՕՃԱԽՆԵՐՈՒՆ ԴԵՐԸ

(Ամփոփում)

Դոկտ. Ռուբէն Ատալեան
rouben.adalian@ani-dc.org

Զեկոյցը կը ներկայացնէ մանաւանդ Ափրիկեան Եղջիւրի վերջին երկու դարերու քաղաքատնտեսական եւ ընկերամշակութային համառօտ համապատկերը, երբ ԺԸ. դարավերջի Եւրոպայի մուտքէն ետք, արդիականացման հանգրուան մը կը բացուի շրջանի ժողովուրդներուն եւ երկիրներուն առջեւ:

Ուսումնասիրութիւնը կը վերլուծէ եւրոպական ազդեցութիւնը՝ վերափոխման ընթացքին, լայն գիծերու մէջ կ'անդրադառնայ անցնող երկու դարերու շրջանի քաղաքական-տնպտեսական-ժողովրդագրական-մշակութային թէ պետութենակերտման գործընթացներուն, ներքին թէ միջպետական վերիվայրումներուն, արդիականացման՝ ներքին եւ արտաքին գործօններու շփումներէն յառաջացած ուժականութեան ու այդ 'թոհուբոհ'ին մէջ շրջանի ժողովուրդներուն, հայ փոքրամասնութեան, պետական դէմքերու հակադարձութիւններուն ու կրած ազդեցութիւններուն:

Փաստագրական հարուստ նիւթի պարունակին մէջ, ուսումնասիրութիւնը կը բնութագրէ հայկական նպաստը այդ երկիրներուն, հայկական տեղաշարժերը՝ ներքին անկայունութեանց հետեւանքով ու կը հարցադրէ հայօճախներուն տեղն, նոր դերերու բնոյթը՝ շրջանին մէջ:

Խուրրիների Միտաննի Պետութեան եւ Վանի Թագաւորութեան Առնչութիւնները Եգիպտոսի Հետ
(Ք.ա. ԺԵ.-ԺԴ., Ը.-Է. դդ.)

Վահէ Սարգսեան
anarzaba@gmail.com

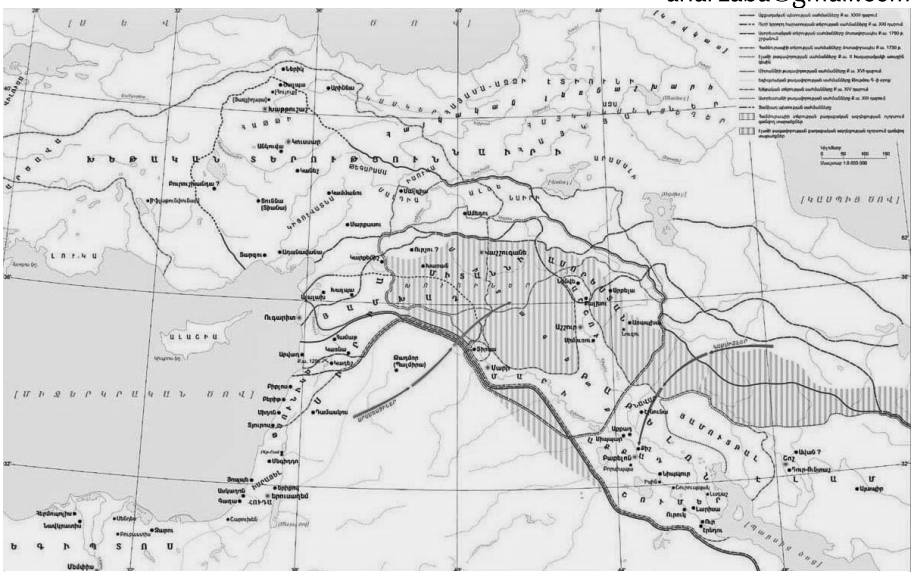

Հայկական Լեռնաշխարհը եւ Առաջաւոր Ասիան Ք.ա. Գ.-Բ. հազարամեակներում. հայկական պետական առաջին կազմաւորումները (Բ. Հ. Յարութիւնեան, *Հայաստանի պատմութեան ատլաս, Ա. մաս*, Երեւան, 2004, էջ 12-13)

ՄՈՒՏՔ

Հայկական Լեռնաշխարհի եւ Եգիպտոսի միջեւ եղած յարաբերութիւնների ու առնչութիւնների մասին վկայում են դեռեւս Ք.ա. Բ. հազարամեակի երկրորդ կէսի եգիպտական ու միտաննիական աղբիւրները, ինչպէս նաեւ հնագիտական գտածոները (Թեբէ, Մեծամօր)[1]: Այս յարաբերութիւնները պայմանաւորուած էին Ք.ա. ԺԷ.-ԺԶ. դարերում, Վերին Միջագետքում՝ Խապուր գետի շրջանում, խուրրիների Միտաննի պետութեան

[1] Հայկական Լեռնաշխարհից դեռեւս Ք.ա. Դ. հազարամեակում Եգիպտոս են ներմուծել խեցեգործական արտադրանք եւ օբսիդիան: Հաւանաբար, նաեւ այս ժամանակաշրջանում է խաղողն Անդրկովկասի երկրներից առեւտրականների միջոցով բերուել Եգիպտոս (Դэвид Лэнг, *Армяне. Народ-созидатель* (Հայեր. ստեղծագործ ժողովուրդը), Մոսկուա, 2007, էջ 68-69):

ձեւաւորմամբ[2]: Միտաննի Պետութեան կազմում եւ ազդեցութեան ոլորտում էին գտնւում Հայկական Լեռնաշխարհի առնուազն հարաւային ու արեւմտեան շրջանները: Միտաննիի արեւմտեան սահմանն անցնում էր Եփրատի ոլորանով, հարաւարեւելեան սահմանները տարածւում էին մինչեւ Աշշուր եւ Առափխա, հիւսիսում՝ Իսոււա (Արմ. Եփրատի եւ Արածանիի միախառնման շրջան) եւ Ալզի (Արմ. Տիգրիսի ակունքներից հիւսիս եւ Արածանիի հովտի շրջանը՝ Իսոււայից արեւելք), իսկ հիւսիս-արեւելքում՝ Բաբանախիի լեռները (Հայկական Տաւրոս): Կայ տեսակէտ թէ Միտաննիի կազմում է գտնուել նաեւ Վանայ լճի աւազանը[3]: Աղբիւրագիտական տուեալների բացակայութիւնը, սակայն անհնարին է դարձնում յստակ հաւաստել, թէ հիւսիս-արեւելքում մինչեւ ու՛ր էին տարածւում Միտաննի Պետութեան սահմանները, կամ՝ ազդեցութեան գօտին:

Բուն Միտաննիի տարածքում մինչ օրս կանոնաւոր պեղումներ չեն կատարուել եւ անգամ դեռեւս յայտնի չեն մայրաքաղաք Վաշշուգանիի, ինչպէս նաեւ միւս կարեւոր կենտրոնների ստոյգ տեղավայրերը: Այս հանգամանքով է նաեւ պայմանաւորուած Միտաննիի պատմութեան մասին աղբիւրագիտական նիւթի սակաւութիւնը: Այդ իսկ պատճառով՝ Միտաննիի պատմական աշխարհագրութեան, քաղաքական պատմութեան, տնտեսութեան եւ մշակոյթի մասին առաջնային աղբիւրագիտական տեղեկութիւններ քաղում ենք եգիպտական Նոր Թագաւորութեան (ԺԸ. Հարստութիւն) աղբիւրներից, ինչպէս նաեւ՝ Թէլ ԷլԱմառնայի[4] արխիւից գտնուած Միտաննիից ուղարկուած աքքադերէն նամակներից (միայն մի նամակ է

---

[2] Միտաննիի իշխող արքայատոհմը հնդարիական էր, այն հաւանաբար Հայկական Լեռնաշխարհից խուրրիների հետ տեղաշարժուել էր Բարեբեր Կիսալուսնի շրջան (M. Mayrhofer, *Die Indo-Arier im alten* Vorderasien: *Mit einer analytischen Bibliographie*, Harrassowitz, Wiesbaden, 1966, էջ 28. նաեւ՝ G. Wilhelm, *Grundzüge der Geschichte und Kultur der Hurriter*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1982, էջ 24. նաեւ՝ I. Gelb, *Hurrians and Subarians*, The University of Chicago Press, Chicago, 1944, էջ 70. նաեւ՝ J. Friedrich, "Churritisch," *Altkleinasiatische Sprachen, Bd.I/II*, E. J. Brill, Leiden/Köln, 1969, էջ 1 եւն.):

[3] И. М. Дьяконов, *Предыстория Армянского Народа* (Հայ ժողովրդի նախապատմութիւնը), Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1968, էջ 45, 87-88. նաեւ՝ A. Götze, *Hethiter, Churriter und Assyrer*, Aschehoug, Oslo, 1936, էջ 104. նաեւ՝ "Mitian(n)i A," *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie, Bd. 8*, Walter de Gruyter, Berlin-New York, 1994, էջ 290, 293:

[4] Նամակները պահուել են դիւանագիտական արխիւում եւ Ամենհոտէպ Դ.ի օրօք՝ մայրաքաղաքի տեղափոխման ժամանակ, Թեբէից տարուել են նոր մայրաքաղաք Ախեթաթոն (Թէլ ԷլԱմառնա): Արքայի մահից յետոյ, այս նոր կենտրոնը արագ լքուեց, արքունի արխիւը, սակայն, այլեւս չտեղափոխուեց:

գրուած խուրրիերէն)[5]: Նոյնիսկ Միտաննիի արքաների համար թուագրում կատարելը անհնարին է, քանի որ նրանցից ոմանք յայտնի են միայն համաժամանակեայ վկայութիւններում, ուստի սոյն պարագայում նշւում են որպէս եգիպտական փարաւոնների ժամանակակիցներ:

Միտաննիի անկումից յետոյ, արդէն Ք.ա. Ա. հազարամեակում շարունակւում են Հայկական Լեռնաշխարհի եւ Եգիպտոսի միջեւ առնչութիւնները, երբ լեռնաշխարհում վերելք է ապրում խուրրիներին ազգակից ուրարտացիների պետութիւնը՝ Ուրարտուն (Վանի Թագաւորութիւնը): Այս պետութեան վարչական կենտրոններից յայտնաբերուել են այս առնչութիւնները վկայող եգիպտական գտածոներ:

ԵԳԻՊՏԱ-ՄԻՏԱՆՆԻԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ

Եգիպտոսից հիքսոսներին վտարելուց յետոյ (Ք.ա. ԺԷ. դարավերջ-ԺԶ. դարասկիզբ)՝ արդէն ԺԷ. Հարստութեան կառավարման վերջին շրջանում (Ք.ա. ԺԷ. դարավերջ), փարաւոնների նուաճողական քաղաքականութեան տեսադաշտում յայտնուեցին Պաղեստինն ու Սիրիան: Աշխարհագրական նման նուաճողականութիւնը դուռ բացեց նաեւ Միտաննիի հետ առճակատմանը: Այս երկու պետութիւնների շահերի բախումը Պաղեստինում եւ Սիրիայում յանգեցրեց շրջանում երկարատեւ պատերազմների՝ սկսած Ք.ա ԺԶ. դարից, եգիպտական Նոր Թագաւորութեան շրջանից: Սոյն առճակատումը մասամբ նաեւ պայմանաւորուած էր տարածաշրջանով անցնող առեւտրական ուղիներին տիրելու հանգամանքով[6]: Ըստ Արտակ Մովսիսեանի՝ «*Նշուած շրջանը հնագոյն պատմութեան միակ ժամանակահատուածն է, երբ եգիպտական զօրքերն ուղղուել են Հայկական Լեռնաշխարհի որեւէ պետութեան դէմ, եւ դա եղել է Միտաննին*»[7]:

Եգիպտական Թութմոս Ա. փարաւոնի (Ք.ա. մօտ 1494-82) թագաւորութեան 3րդ տարում տեղի ունեցաւ Եգիպտոսի եւ Միտաննիի առաջին բախումը[8]: Թութմոս Ա.ը Միտաննիի յաւակնութիւնները՝ սիրիական քա-

---

[5] Միտաննիի արքայ Տուշրաթթային են պատկանում 1887ին Թէլ ԷլԱմառնայից գտնուած 14 նամակներ՝ ուղղուած Ամենհոտէպ Գ. փարաւոնին, վերջինիս կնոջը՝ Տէյէին եւ նրանց որդուն՝ նոր գահակալ Ամենհոտէպ Դ.ին (տե՛ս՝ ստորեւ):

[6] В. И. Авдиев, *Военная История Древнего Египта* (Հին Եգիպտոսի ռազմական պատմութիւնը), *հտր. I*, Մոսկուա, Սովետական գիտութիւն, 1948, էջ 210:

[7] Ա. Մովսիսեան, «Միտաննի Թագաւորութիւնը եւ հայկազունի նահապետերի ու արքաների ցանկը», *Հայկազուններ. առասպել եւ պատմութիւն*, Երեւան, 2013, էջ 85:

[8] Փարաւոնն անցաւ Սիրիայով եւ Պաղեստինով՝ հասնելով Նահ(ա)րինա: Միտաննիի արքայի դէմ յաղթական ճակատամարտից յետոյ, Եփրատի ափին - Կարկեմիշի մօտ - փարաւոնի հրամանով կանգնեցուեց սահմանաքար, բազմաթիւ

ղաք-պետութիւնների նկատմամբ կասեցրեց: Թութմոս Ա.ի յաջորդներ՝ Թութմոս Բ.ի (Ք.ա. 1482-79) եւ Հաթշեպսուտի (Ք.ա. 1479-58/7) օրօք, Միտաննիի դէմ արշաւանքներ չեն ձեռնարկուել: Այս իրողութեան բերմամբ Միտաննին Սիրիայում ընդարձակեց իր ազդեցութիւնը, որը պայմանաւորուած էր նաեւ բուն Միտաննիի սահմաններից դուրս խուրրիական բնակչութեան աճով[9]: Խուրրիների ներթափանցումը տեղի էր ունենում խաղաղ ճանապարհով՝ առանց տեղացիների տեղահանման կամ ոչնչացման: Դժուար է ասել՝ դա կատարւում էր խուրրիական նոր խմբերի գաղթի շնորհի՞ւ, թէ՞՝ տեղի արեւմտասէմական ցեղերի «խուրրիացման» միջոցով: Սիրիայի եւ Պաղեստինի տեղական կառավարիչները, դատելով նրանց անուններից, հաւանաբար Միտաննիի իշխող արքայատոհմի հետ ունէին ազգակցական կապեր եւ նրանց դրածոներն էին[10]:

Նոր փարաւոն Թութմոս Գ.ի (Ք.ա. 1479-25) օրօք Եգիպտոսի եւ Միտաննիի միջեւ հակամարտութիւնը հասաւ բարձրակէտին[11]: Չնայած

մարդիկ գերուեցին: Ուշագրաւ է, որ մէկ մարտակառք իր կառավարով գերուեց եւ տրուեց փարաւոնին: Նահ(ա)րինա երկրում մարտակառք գրաւելու մասին նաեւ նշւում է համաժամանակեայ մէկ այլ աղբիւրում (J. H. Breasted, *Ancient Records of Egypt, vol. II*, University of Chicago Press, Chicago, 1906, էջ 81, 85. նաեւ՝ W. Helck, *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien im 3. und 2. Jahrtausend v. Chr., Ägyptologische Abhandlungen, Bd. 5*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1962, էջ 117. նաեւ՝ *Lexikon der Ägiptology, Bd. I-VII*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1975-92, *Bd. VI*, էջ 536): Նահ(ա)րինա անուանումը վերաբերում է Եփրատից արեւելք ընկած շրջաններին (C. Kühne, "*Politische Szenerie und Internationale Beziehungen Vorderasiens um die Mitte des 2. Jahrtausends vor Chr. (Zugleich ein Konzept der Kurzchronologie)*", *Mesopotamien und Seine Nachbarn: Politische und Kulturelle Wechselbeziehungen im Alten Vorderasien vom 4. bis 1. Jahrtausend v. Chr, Bd. I*, Berlin, 1982, էջ, 210. նաեւ՝ M. Dietrich und W. Mayer, *Der Hurritische Brief des Dušratta von Mittanni an Amenhotep III., Text - Grammatik – Kopie*, Alter Orient und Altes Testament, Bd. 382, Ugarit-Verlag, Münster, 2010 էջ 10,12):

[9] Helck, *Die Beziehungen,* էջ 118-20. նաեւ՝ Kühne, էջ 213-4:

[10] Н. Б. Янковская, *Ашшур, Митанни, Аррапхэ, История Древнего Мира* (Աշշուր, Միտաննի, Առապխէ, Հին Աշխարհի պատմութիւն), *հտր. 1*, Գիտութիւն, Մոսկուա, 1989, էջ 185-7. նաեւ՝ Dietrich und Mayer, էջ 12:

[11] Եգիպտական փարաւոնն իր գահակալութեան 33րդ տարում՝ 8րդ արշաւանքի ժամանակ (Ք.ա. 1446), անցաւ Որոնդէս գետի յարակից շրջաններով: Այնուհետեւ շարժուեց հիւսիս-արեւելք եւ Հալէպի ու Կարկեմիշի շրջանում տարած յաղթանակներից յետոյ Պիպլոսի մօտ պատրաստուած մակոյկներով եգիպտական զօրքի մի մասն անցաւ Եփրատը: Թութմոս Գ.ն, ի յիշատակ այս իրադարձութիւնների, արձանագրութիւն թողեց իր պապի՝ Թութմոս Ա.ի արձանագրութեան մօտ: Միտաննիի արքան, սակայն խուսափեց ճակատամարտից (Breasted, էջ 477-9, 579-90. նաեւ՝ W. Helck, *Urkunden der 18. Dynastie*, 1961, Akademie-

ռազմական յաջողութիւններին՝ Թութմոս Գ.ին չյաջողուեց հաստատուել անգամ հարաւային Սիրիայում[12]: Պայքարը շարունակուեց նաեւ Թութմոս Գ.ի որդի Ամենհոտէպ Բ.ի (Ք.ա. 1427-1400) եւ Միտաննիի արքայ Սաուսադատրի օրօք: Իր կառավարման 7րդ տարում փարաւոնը ձեռնարկեց ասիական հերթական արշաւանքը՝ Միտաննիի եւ նրան ենթակայ իշխանութիւնների դէմ՝ Ուկարիթ-Նիյա հատուածով: Փարաւոնը վերադարձին, Սարոն գետից հարաւ, գերեց Միտաննիի արքայի դեսպաններից մէկին - ում պարանոցից կախուած էր կաւէ սալիկ (նամակ) - եւ իր հետ տարաւ Եգիպտոս[13]: Եգիպտական արշաւանքներին դիմագրաւելուն զուգահեռ՝ Սաուսադատրի կառավարման շրջանում Միտաննիի ազդեցութիւնը տարածուեց Զագրոսեան Լեռներից մինչեւ Միջերկրական ծով՝ ներառելով Ալալահը, Ուկարիթը, Առապխան, գրաւուեց նաեւ Աշշուրը[14]:

ՄԻՏԱՆՆԻ-ԵԳԻՊՏՈՍ. ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻՑ ԱՆՑՈՒՄ ԴԱՇՆԱԿՑԱՅԻՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԵՒ ԽՆԱՄԻԱԿԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ

Տեւական պատերազմները երկու երկրներից խլել էին ահռելի միջոցներ, եւ Միտաննին ու Եգիպտոսը ստիպուած էին որոնել հաշտութեան եզրեր: Այդ իսկ պատճառով՝ Սաուսադատրը դեսպաններ ուղարկեց Ամեն-

---

Verlag, Berlin, էջ 5-12. նաեւ՝ Авдиев, *Цит. Ц.*, Մոսկուա, 1959, էջ 93-5): Եգիպտացիները գերեցին 3 իշխանների՝ իրենց 30 կանանցով, 80 տղամարդ եւ 606 ստրուկ (Breasted, էջ 480:) Այնուհետեւ եգիպտական զօրքը Եփրատի երկու ափերով, շարժուեց հարաւ՝ ամայացնելով մինչեւ Էմար բնակավայրն ընկած շրջանները, եւ անցնելով Եփրատը վերադարձաւ Եգիպտոս (Helck, *Die Beziehungen,* էջ 142-51. նաեւ՝ Dietrich und Mayer, էջ 15): Փարաւոնի գահակալութեան 35րդ տարում՝ 10րդ արշաւանքի ժամանակ, դարձեալ փորձ արուեց ներխուժել Միտաննի: Արան քաղաքի մօտ - հաւանաբար Հալէպի շրջանում – եգիպտական զօրքին հանդիպեց Միտաննիի բանակը՝ արքայի գլխաւորութեամբ: Ճակատամարտում եգիպտական կողմին անցան 10 գերի, 180 ձի եւ 60 մարտակառք (Breasted, էջ 498-501. նաեւ՝ Helck, *Die Beziehungen,* էջ 153):

[12] Այդ է վկայում 42րդ տարուայ արշաւանքը դէպի Տունիպ եւ Քադէշի շրջանում գտնուող երեք բնակավայրեր, որտեղ գտնւում էին միտաննիական կայազօրեր: Եգիպտացիների ձեռքն անցան 691 գերիներ, 48 ձիեր (Breasted, էջ 530-2. նաեւ՝ Helck, *Die Beziehungen*, էջ 153. նաեւ՝ Wilhelm, էջ 37):

[13] Helck, *Urkunden*, էջ 38. նաեւ՝ "Amenophis II.," *Lexikon der Ägiptology, Bd. I*, էջ 204:

[14] Մանրամասն տե՛ս՝ Helck, *Die Beziehungen*, էջ 161. նաեւ՝ Wilhelm, էջ 38. նաեւ՝ Հ.Մ. Աւետիսեան, *Հայկական Լեռնաշխարհի եւ Հիւսիսային Միջագետքի պետական կազմաւորումների քաղաքական պատմութիւնը մ.թ.ա XVII-IXդդ.*, Երեւանի Համալսարանի հրատ., Երեւան, 2002, էջ 37-9:

հոտէպ Բ.ի մօտ՝ հաշտութիւն կնքելու համար[15]: Թերեւս կողմերին յաջողուել է հասնել փոխադարձ համաձայնութեան: Այս ենթադրութեան հիմք է ծառայում Ամենհոտէպ Բ.ի կառավարիչ Կենամունի՝ Թեբէի դամբարանում պատկերուած երկու մարտակառքերը, իսկ արձանագրութիւնում նշւում է, որ մարտակառքերի համար շինանիւթ բերւում էր աստուածների երկրից՝ Նահարայինիի լեռներից[16]: Այս փաստը յուշում է երկու երկրների միջեւ հաստատուած խաղաղութեան եւ առեւտրական յարաբերութիւնների մասին:

Միտաննիից Եգիպտոս եւ հակառակն ուղեւորւում էին Հորի ճանապարհով՝ Ռաֆահ-Կազա, այնուհետեւ հաւանաբար՝ Ասկալոն-Երուսաղէմ-Կեզէր-Սիխէմ-Մեկիտօ-Ամուրու-Քաթնա: Հեռաւորութիւնը Միտաննիի մայրաքաղաք Վաշշուգանիից մինչեւ Մեմֆիս եղել է մօտ 1550կմ, մինչեւ Թեբէ՝ 2250կմ, ԷլԱմառնա՝ 1850կմ: Օրական 50-65կմ ընթանալու հաշուարկով, կարելի էր Մեմֆիս հասնել 24-31, Թեբէ՝ 29-37 եւ ԷլԱմառնա՝ 35-45 օրում, իսկ սուրհանդակների համար առաւելագոյն՝ 85կմ արագութեամբ, համապատասխանաբար՝ 19, 22 եւ 27 օրում[17]:

Ք.ա. ԺԵ. դարի սկզբին Եգիպտոսի ու Միտաննիի միջեւ սկսուած պատերազմները շուրջ մէկ դար անց աւարտուեցին դաշինքի կնքմամբ[18], Թութմոս Դ.ի (Ք.ա. 1400-1390) եւ Միտաննիի արքայ Արտադամա Ա.ի դստեր ամուսնութեամբ[19]: Հիւսիսային Սիրիան եւ այստեղից դէպի արեւ-

---

[15] Breasted, էջ 804: Հելքը ենթադրում է, որ դա պայմանաւորուած է եղել խեթական սպառնալիքով (Helck, *Die Beziehungen*, էջ 161):

[16] Այստեղ պատկերուած մարտակառքերը համանման են Թեբէից գտնուած մարտակառքին: Մարտակառքի համար օգտագործուած կեչու եւ հացենու հումքի շրջանը Դիթմանը համարում է Կովկասը (K. H. Dittman, "*Die Herkunft des Altägyptischen Streitwagens in Florenz*", Germania, Berlin, 18(4):1934, էջ 249-52): Գէօթցէն այն տեղորոշում է Տրապիզոնի եւ Արարատ լեռան միջեւ ընկած շրջանում (Götze, էջ 104). նաեւ՝ "Kenamun," *Lexikon der Ägiptology, Bd. III*, էջ 386:

[17] Մանրամասն տե՛ս՝ N. M. Ouda, "Die Mittel der Internationalen Kommunikation Zwischen Ägypten und Staaten Vorderasiens in der Späten Bronzezeit," Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Albert-Ludwigs-Universität Freiburg i. Br. (https://freidok.uni-freiburg.de/fedora/objects/freidok:1136/datastreams/FILE1/content), էջ 63-8:

[18] Թութմոս Դ.ի օրօք, մինչ այդ, նոյնպէս կատարուել են երկու ասիական արշաւանքներ, որոնցից մէկն ուղղուած էր Նահ(ա)րինայի դէմ (Breasted, էջ 814. նաեւ՝ "Thutmosis IV.," *Lexikon der Ägiptology*, Bd., էջ 550):

[19] Միտաննիի արքան համաձայնեց միայն եգիպտական պատուիրակութեան եօթերորդ այցից յետոյ (H. P. Adler, *Das Akkadische des Königs Tusratta von Mitanni,* Alter Orient und Altes Testament, Bd. 201, Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag, 1976, էջ 233, Kn 29_{16-18}):

մուտք՝ Միջերկրական ծով դուրս եկող հատուածը մնացին Միտաննիի ազդե-ցութեան ներքոյ, իսկ հարաւ ընկած շրջանները՝ Եգիպտոսի:

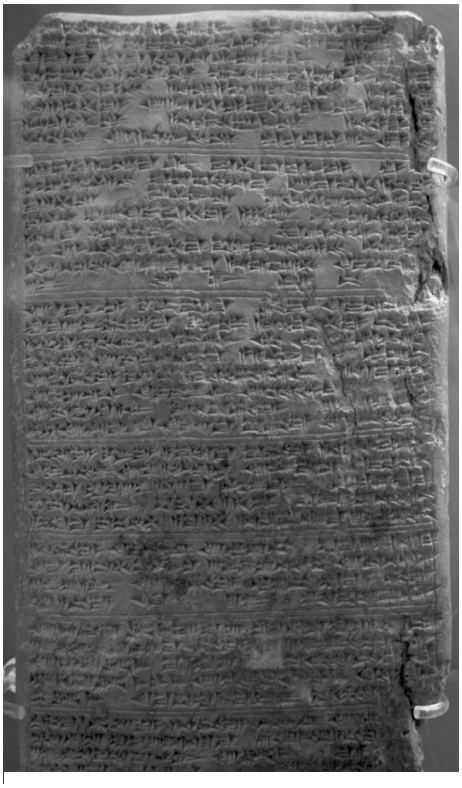

Թուշրատտայի նամակն Ամենհոտէպ Գ.ին (https://www.worldhistory.org/image/4044/amarna-letter-tablet-from-tushratta/)

Եգիպտոսի յաջորդ փարաւոն Ամենհոտէպ Գ.ի (Ք.ա. 1390-52) գահակալութեան 10րդ տարում՝ ամուսնութեան վեց խնդրանքից յետոյ՝ Թեբէ ուղարկուեց Միտաննիի արքայ Շուտտարնա Բ.ի դուստր Գիլուխեպան՝ 317 ստրկուհիների հետ: Այս իրադարձութիւնը, ելնելով իր կարեւորութիւնից, արձանագրուել է նաեւ որպէս յիշատակ՝ «կոյաբզէզի» վրայ[20], Գիլուխեպային բնութագրելով որպէս «հրաշք»[21]: Շուտտարնա Բ.ի մահից յետոյ Միտաննիում գահն անցաւ Արտաշումարային, եւ հաւանաբար հակաեգիպտական ուժերի կողմից նրա սպանութիւնից յետոյ, Եգիպտոսի հետ դիւանագիտական յարաբերութիւնները ժամանակաւորապէս ընդհատուեցին[22]:

Երկու երկրների միջեւ դիւանագիտական յարաբերութիւնները վերականգնուեցին Տուշրաթթա արքայի օրօք, երբ վերջինս կարողացաւ լուծել եղբօր՝ Արտաշումարայի սպանութեան վրէժը[23]: Տուշրաթթայի առաջին քայլը եղաւ վեզիր Գիլիայի եւ Տունիփիրիի միջոցով փարաւոնին ուղարկել խէթական ներխուժման դէմ տարած յաղթանակի ռազմաւարից մարտակառք եւ երկու ձի, 5 կառք՝ իր ձիերով, իսկ քրոջ համար՝ ոսկէ կրծքազարդ եւ ականջօղեր, քարէ ամանով իւղ[24]:

[20] Այն բզէզի ձեւով կնիք է, առնչւում է արեւի պաշտամունքին, կեանքի եւ վերածննդի գաղափարին եւ գործածւում էր որպէս յուռութք:

[21] Adler, էջ 233, Kn29$_{19-20}$. նաեւ՝ Helck, *Die Beziehungen,* էջ 234:

[22] Adler, էջ 123, Kn$_{11-20}$. նաեւ՝ Dietrich und Mayer, էջ 17-8:

[23] Adler, էջ 123, Kn 17$_{11-20}$:

[24] Նոյն, էջ 125, Kn 17$_{36-38, 41-47}$. նաեւ՝ Dietrich und Mayer, էջ 20:

Պատուիրակութեան վերադարձից յետոյ փարաւոնի դեսպանը՝ Մանէն, «մշակուած» ոսկով հանդերձ, ներկայանում է Միտաննիի արքունիք՝ խնդրելու արքայադստեր ձեռքը[25]: Տուշրաթթան, տալով իր համաձայնութիւնը, դարձեալ Գիլիայի միջոցով նուէրներ է ուղարկում փարաւոնին[26]: Տուշրաթթան «չմշակուած» ոսկի էր խնդրում փարաւոնից՝ որպէս հարսնացուի համար վճարուող գին եւ իր հօր KARAŠKը (դամբարանը) պատրաստելու համար, յիշեցնելով, որ նա իր հօրն ուղարկել է շատ ոսկի՝ գարեջրի չաներ (լայնաբերան տակառաձեւ անօթ) ու կժեր, նաեւ ոսկէ «աղիւսներ»՝ ձուլակտորներ[27]:

Փարաւոնի դեսպան Մանէն՝ զինուորների ուղեկցութեամբ, պատասխան նամակով դարձեալ ներկայանում է Միտաննիի արքունիք՝ հարսնացուին Եգիպտոս տանելու համար[28]: Այնուհետեւ, արդէն, փարաւոնին եգիպտական նամակաբեր Haramâššի միջոցով ուղարկուած պատասխան-նամակում նշւում է, որ Մանէն, Գիլիան եւ հարսնացուն նախապատրաստութիւններից յետոյ 6րդ ամսում կ'ուղեւորուեն Եգիպտոս[29]: Տուշրաթթայի՝ փարաւոնին եգիպտական նամակաբեր Nahramaššiի միջոցով ուղարկուած յաջորդ նամակից տեղեկանում ենք, որ դեսպան Մանէն եւ թարգմանիչ Խանէն դեռ գտնւում են արքունիքում[30]:

Միքանի տարի տեւած բանակցութիւններից եւ ընծաների փոխանակումից յետոյ փարաւոն Ամենհոտէպ Գ.ը Ք.ա. 1356ին ամուսնացաւ Տուշրաթթայի դստեր՝ Տադուխեբայի հետ[31]: Մինչ Տադուխեբան կը հասնէր Ե-

---

[25] Adler, էջ 129 Kn 19 17-19, 49-53:

[26] Ոսկեդրուագ գաւաթ՝ բռնակը լեռնային լիապիսից, լեռնային լիապիսի քարերից եւ ուսկուց մանեակ, 10 կառքեր՝ ձիերով, ինչպէս նաեւ նոնյքան փայտէ մարտակառքեր, նաեւ 30 կանայք՝ հարէմի համար (Adler, էջ 135, Kn 19$_{80-85}$):

[27] Adler, էջ 131-133, Kn 19 34-38, 54-58:

[28] Նոյն, էջ 137, Kn 20$_{8-10}$: Փարաւոնի ուղարկած նուէրները սակայն ոսկուց չէին (նոյն՝ տող 39-59):

[29] Նոյն, էջ 139 Kn 20$_{23-27}$:

[30] Տուշրաթթան նաեւ փարաւոնին ուղարկում էր նուէր մանեակ՝ լեռնային քարերից, լիապիսից եւ ոսկուց (Adler, էջ 145-7, Kn21$_{24-41}$):

[31] Helck, *Die Beziehungen,* էջ 176. նաեւ՝ "Mittan(n)i. A," *Reallexikon*, էջ 295: Հարսնացուի հետ Եգիպտոս ուղարկուեցին ձիեր, մարտակառք, կառքի առեղներ, սռնակներ, լծուածքներ, սանձեր՝ բրդից եւ դաբաղած կաշուից, կնիքներ, դաշոյններ, տէգեր, նիզակի ծայրեր, նետ-աղեղներ, բրոնզից եւ կաշուից զրահներ, ալաբաստրից եւ մալաքիտից սաղաւարտներ, ապարանջաններ, ոտքի օղ, մանեակներ, ոսկէ կեղծամ, կաշուից եւ կտորից կօշիկներ՝ ոսկով եւ քարերով զարդարուած, բազմաթիւ զգեստներ, վերարկուներ խուրրիական եւ անգամ Լուրիստանից, գլխափաթոց, խոզանակ, ցուպ, քարից սանրեր, սրուակ եւ աղաման, հացի մատուցարաններ, 10 տարբեր իւղերով ամաններ (խունկ, դափնեվարդ,

գիպտոս, Տուշրաթթան փարաւոնին ուղարկեց խուրրիերէնով գրուած, բազմաթիւ նրբիմաստներ բովանդակող նամակ: Նամակը գրուել էր խուրրիերէն, որն ի տարբերութիւն աքքադերէնի հնարաւորութիւն կը տար նրբամտօրէն եւ երկիմաստ լեզուամիջոցներով արտայայտել իր ցանկութիւններն ու հիասթափութիւնը[32]: Այս նամակը եգիպտական արքունիքում թերեւս ընթերցել է Տուշրաթթայի կինը՝ Իւնին, ով հաւանաբար Եգիպտոսից էր սերում[33]: Տադուխեբայի ժամանելու առթիւ փարաւոնը կազմակերպեց մեծ հանդիսութիւն[34]: Տուշրաթթան, չնայած իր ունեցած դժգոհութիւններին, փարաւոնի գահակալութեան 36րդ տարում, նրան բուժելու

բալասան եւն.), գդալներ, ծածկոցներ, կողպէքներ, դոյլեր, տաշտեր, մաղ, տապակ, խնկաման, պատուանդաններ եւ կենցաղային բազմաբնոյթ այլ իրեր: Նուէրների պատրաստման համար գործածուել էին լեռնային լազուրիտ, լիապիս, փղոսկր, ալաբաստր, բրոնզ, պողպատ, երկաթ, էբենոսեան փայտ եւ 800 սիկղից աւել ոսկի (մարամասն տե՛ս՝ Adler, էջ 148-69, Kn 22): Թութանհամոն փարաւոնի քարադագաղում գտնուել են երկու միանման դաշոյններ՝ ոսկէ եւ երկաթէ շեղբերով. վերջինիս բռնակի գլխիկը լեռնային բիւրեղից է: Պիոտրովսկին, ելնելով դաշոյնների ոճից եւ նշելով վերոյիշեալ նուէրներում 3 դաշոյնների առկայութիւնը (երկուսը պողպատից, մէկը՝ երկաթից, բռնակները քարէ գլխիկով), կարծում է, որ դաշոյնները Եգիպտոսում չեն պատրաստուել (Adler, Kn 22, Col. I32-35, II16-19, III7-9. նաեւ՝ Б.Б. Пиотровский, *Об Иноземных Предметах в Гробнице Тутанхамона,-Тутанхамон и его Время* («Թութանհամոնի դամբարանի օտարերկրեայ առարկաները», Թութանհամոնը եւ նրա ժամանակը), Մոսկուա, 1976, էջ 12-6):

[32] Տուշրաթթան նամակում ակնարկում էր խէթերի հետ թշնամութիւնը եւ փոխօգնութիւնը՝ վտանգի դէպքում (G. Wilhelm, "*Der Brief Tušrattas von Mittani an Amenophis III. in Hurritischer Sprache (EA 24)", Texte aus der Umwelt des Alten Testaments (Neue Folge),* Gütersloh, 3:2006, I § 214-15,III § 26, 108-124. նաեւ՝ Dietrich und Mayer, I8-15, III108-124): Նա առաջարկում է համեմատել Տադուխեբայի օժիտի սալիկը արքունիքում գտնուող իր հօրաքրոջ եւ քրոջ սալիկների հետ (III § 2235-43, III35-43. նաեւ՝ Wilhelm, IV § 2835-44. նաեւ՝ Dietrich und Mayer Mayer, IV35-44), նշում, որ Եգիպտոս ուղարկել է աւելի շատ նուէրներ քան իր պապն ու հայրը, սակայն չի ստացել անգամ նրանց ուղարկուած ոսկու չափ (III § 2449-71, III49-107), նաեւ յիշեցնում ակնկալուող փղոսկրէ եւ էբենոսեան փայտից նուէրների մասին (II §1457-64, II,57-64,), յորդորում Գիլիային, ինչպէս նաեւ Արթեշուպային եւ գրագիր Ասալիին հնարաւորինս արագ ետ ուղարկել, իսկ եգիպտական դեսպան Մանէի փոխարէն ուրիշին չուղարկել (IV § 28-31 30-57, IV 30_57):

[33] Adler, էջ 206-13, Kn2658-63. նաեւ՝ Dietrich und Mayer, էջ 21-2:

[34] Adler, էջ 232-3, Kn2928-30. նաեւ՝ Silke Roth, *Gebieterin aller Lander. Die Rolle der Koniglichen Frauen in der Fiktiven und Realen Aussenpolitik des Agyptischen Neuen Reiches*, Univ.-Verl., Göttingen, 2002, էջ 120:

համար, Եգիպտոս ուղարկեց Նինուէի Իշթարի արձանը, ինչպէս ժամանակին դա արել էր իր հայրը[35]:

Ամենհոտէպ Գ.ի մահից յետոյ նոր փարաւոն Ամենհոտէպ Դ.ն (Ք.ա. 1352-36) ժառանգեց հօր հարէմը՝ եւ Տադուխեբան դարձաւ նրա կինը[36]: Միտաննիի արքայ Տուշրաթթան Ամենհոտէպ Գ.ի այրուն՝ Տէյէին ուղարկած նամակում, ակնկալելով նրա աջակցութիւնը, մէջբերում է Ամենհոտէպ Գ.ի եւ Տուշրաթթայի հօր միջեւ եղած բարեկամութեան մասին Տէյէի խօսքերն՝ ուղղուած դեսպան Գիլիային, եւ յորդորում՝ այն չմոռանալ: Նա նաեւ պահանջում է ուղարկել Ամենհոտէպ Գ.ի խոստացած ոսկէ արձանները[37], քանի որ Ամենհոտէպ Դ.ն (Էխնաթոն) Մանէի հետ Միտաննի էր ուղարկել Տուշրաթթայի եւ Տադուխեպայի փայտէ ոսկեզօծ արձանները[38]: Ամենհոտէպ Դ.ին ուղարկուած վերջին նամակում Տուշրաթթան նշում էր, որ արդէն չորս տարի է սպասում է ոսկէ արձաններին[39]: Ակնկալուող օ-

---

[35] Adler, էջ 171-3, Kn23$_{18\text{-}25}$: Հաւանաբար, այս հանգամանքը նպաստեց նաեւ Եգիպտոսում «խուրրիական» Իշթարի պաշտամունքի տարածմանը (Helck, *Die Beziehungen,* էջ 176, 493-4): Այն կարող էր ուղարկուած լինել նաեւ Մարտինից հիւսիս, հիւսիս-արեւմուտք գտնուող մայրաքաղաք Վաշշուգանիից (Wilhelm, էջ 38, 41):

[36] Roth, էջ 107: Հաւանաբար հենց այդ ժամանակ էլ դարձեալ Եգիպտոս ուղարկուեց ամուսնական օժիտ՝ բազմաթիւ ոսկէ ականջօղեր, ոսկուց եւ քարերից կրծքազարդեր, լիապիսից, ոսկուց, սարդիոնից օբսիդիանից «կտրուած օղեր»: Սարդիոնից եւ ոսկուց նոներ, մալաքիտից, երկաթից, լիապիսից կնիքներ, կնիքի օղեր՝ ձեռքի համար, ոսկուց ձեռքի եւ ոտքի օղեր, իւղի գդալներ, ոսկուց տաշտեր, արծաթից հայելիներ, ոսկուց «սրտեր», արծաթից սանրեր, մեծ եւ փոքր փղոսկրից «եղջիւրներ», ցլի եղջիւրներ, ոսկուց, արծաթից, եղջիւրից իլիկներ, քարէ 10 ամաններով իւղեր, բրոնզից գարեջրի չաներ, դաշոյններ, զգեստներ, նուէրներ՝ աղախինների եւ դրանիկների համար (մարամասն տե՛ս՝ Adler, էջ 175-205, Kn 25):

[37] Adler, էջ 206-21, Kn26$_{19\text{-}29,\ 30\text{-}48}$:

[38] Նոյն, էջ 212-25, Kn27 $_{19\text{-}27}$: Տուշրաթթան խոչընդոտել էր Մանէի վերադարձը, ակնարկելով, որ նա կը վերադառնայ երբ իր դեսպանները վերադառնան: Նա փարաւոնի ուղարկած Hamaššի հետ Եգիպտոս ուղարկեց այս անգամ դեսպաններ Փիրիզիին ու Փուփրիին, փարաւոնին ուղարկելով նուէր վերարկուներ, Տէյէին եւ Տադուխեբային քարէ ամանով իւղ եւ զարդ (նոյն, Kn27$_{84,\ 93\text{-}99,\ 89\text{-}90,\ 110\text{-}114}$): Դեսպանների վերադարձը, սակայն շարունակում էր ձգձգուել եւ Մանէն էլ դեռ գտնւում էր Տուշրաթթայի մօտ (նոյն, էջ 226-229 Kn 28$_{12\text{-}19}$):

[39] Գիլիայից յետոյ Տուշրաթթան Եգիպտոս էր ուղարկել նրա հօրեղբօրը՝ Մազիպատլիին եւ այնուհետեւ - որպէս սուրհանդակ - Գիլիայի եղբօրը: Ուշագրաւ է, որ Գիլիայի ընտանիքը հմտացած էր Եգիպտոսի հետ դիւանագիտական յարաբերութիւնների ոլորտում (Ouda, էջ 41): Տուշրաթթան առաջարկում էր իր դեսպանների հետ ուղարկել նաեւ Մանէին, իսկ այնուհետեւ նա ցանկանում էր Գիլ-

ժանդակութիւնը Եգիպտոսից, սակայն այդպէս էլ չստացուեց: Ամենհոտէպ Դ.ի օրօք էլ աւարտուեցին Եգիպտոսի հետ դիւանագիտական յարաբերութիւնները, իսկ որոշ ժամանակ անց Տուշրաթթան սպանուեց, Միտաննին նուաճուեց եւ զրկուեց ինքնուրոյնութիւնից[40]: Եգիպտոսում ներքին խնդիրներով եւ կրօնական բարեփոխումներով զբաղուած նոր փարաւոն Ամենհոտէպ Դ.ի համար, ի տարբերութիւն նախորդ փարաւոնների, իր դաշնակից երկիր Միտաննիում ընթացող եւ տարածաշրջանի համար վճռորոշ իրադարձութիւնները պարզապէս միեւնոյն էին:

Այսպիսով, Ք.ա. ԺԴ. դարից սկսած՝ Եգիպտոս-Միտաննի դաշինքը պարբերաբար ամրապնդւում էր եգիպտական փարաւոնների եւ միտաննիական արքայադստրերի ամուսնութեամբ: Վերջիններս Եգիպտոս էին մեկնում սեփական ծառաների խմբով: Արքայադստրերը եգիպտական արքունիքում նաեւ իրենց երկրների շահերի ներկայացուցիչներն էին: Միտաննիական արքունիքում, թերեւս նոյնպէս եղել են Եգիպտոսի նշանաւոր տոհմերից սերող հարսեր: Երկու երկրների յարաբերութիւնները վստահուել էին մասնագիտացուած դիւանագէտների: Միմեանց ուղարկուած նուէրները միջազգային ապրանքափոխանակութեան բնոյթ էին կրում: Դատելով ուղարկուած նուէրներից՝ միտաննիական փայտէ ու մետաղէ իրերը, թանակարժէք լեռնային քարերը, մարտակառքերն ու ձիերը մեծ պահանջարկ ունէին Եգիպտոսում:

ՄԻՏԱՆՆԻ-ԵԳԻՊՏՈՍ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԱՅԼ ՓԱՍՏԱՐԿՆԵՐ

Հայկական Լեռնաշխարհի եւ Եգիպտոսի միջեւ եղած կապերը հաստատւում են զանազան գտածոներով: Ստորեւ կը բերենք միքանին.-

Առաջին հերթին պէտք է մատնանշել Մեծամօրում գտնուած եգիպտական հիերոգլիֆ արձանագրութեամբ՝ Մեծ Սանգար (Բաբելոն) երկրի առաջնորդ Կուրիգալզու, սարդիոնէ գլանաձեւ կնիքը[41]:

իային կարաւանով ուղարկել Եգիպտոս: Տուշրաթթան նաեւ առաջարկում էր փարաւոնին Եգիպտոսում, ինչ-որ յանցանք գործելու մէջ մեղադրուող Արթեշուպայի եւ Ասալիի պատժել (Adler, էջ 230-52, Kn28$_{111\text{-}114,\ 155\text{-}162,\ 166\text{-}172,\ 173\text{-}181}$):

[40] Մանրամասն տե՛ս՝ "Mitan(n)i. A," *Reallexikon*, 295. նաեւ՝ Wilhelm, էջ 52:

[41] Դամբարանում՝ որտեղ գտնուել է կնիքը, յայտնաբերուած խեցեղէնը թուագրւում է Ք.ա. ԺԱ.-Թ. դարերով: Ըստ Պիոտրովսկու՝ այն, հաւանաբար, եղել է Ամենհոտէպ Գ.ի նուէրը Բաբելոնի արքայ Կուրիգալզու Ա.ին: Այն բերուել է Մեծամօր Սիրիայի տարածքով եւ Արածանիի հովտով (Э. В. Ханзадян, Б. Б. Пиотровский, "Цилиндрическая Печать с Древнеегипетской Иероглифической Надписью из Мецаморского Могильника" (Մեծամօրի դամբարանադաշտում գտնուած հին եգիպտական հիերոգլիֆներով գլանաձեւ կնիք), *Պատմաբա-նասիրական հանդէս*, 4:1984, էջ 59-65): Նշենք նաեւ, որ Կուրիգալզու Ա.ն նոյնպէս Ամենհոտէպ Գ.ին կնութեան էր ուղարկել իր դստերը (Roth, էջ 106): Պիոտ-

Եգիպտական հիերոգլիֆներով կնիքը՝ «*Մեծամոր*» պատմահնագիտական արգելոց-*թանգարան 17/214*

Կնիքի ոճը վկայում է, որ այն պատրաստուել է Ուկարիթում՝ եգիպտերէնին տիրապետող, խուրրի վարպետի կողմից[42]: Ուկարիթը՝ միմեանց զուգորդուող եգիպտական, միջագետքեան, խուրրիական եւ եգէական մշակոյթների իւրօրինակ խառնարանը, այդ ժամանակաշրջանում՝ Ամենհոտէպ Գ.ի օրօք, Եգիպտոսի կազմում էր գտնուում[43]:

Հաշուի առնելով նաեւ Հայկական Լեռնաշխարհի հիւսիսարեւելեան շրջաններում գտնուած միտաննիական կնիքները (Ք.ա. ԺԵ.-ԺԴ. դդ.)[44], այս կնիքի

[42] Կնիքի վրայ պատկերուած են մօրուքաւոր տղամարդ՝ գահի վրայ նստած եւ նրա դիմաց՝ կանգնած կին, որոնք երկուսն էլ անօթներ են պահում ձեռքերում: Կենդանու ոտքերով գահը (որի ներքեւում դարձեալ անօթ է պատկերուած) եւ դրա վրայ նստած տղամարդու ընդգծուած պատկերը բազմաթիւ զուգահեռներ ունեն Նոր Թագաւորութեան պատկերագրութիւնում: Այնումամէնայնիւ, դրանք արտասովոր են եւ համեմատելի՝ Սիրիայից յայտնի հարկատուութեան եւ գերեվարութեան եգիպտական պատկերների հետ: Անօթներն ու մարդկանց մէջտեղում պատկերուած մորեխն ունեն միկենեան, հինարեւելեան եւ եգիպտական զուգահեռներ (Arutz, էջ 147. նաեւ՝ Ա. Փիլիպոսեան, *Հայկական Լեռնաշխարհի կնիքները Հին Արեւելքի կնքագործութեան համակարգում*, Վան Արեան հրատ., Երեւան, 1998, էջ 55):

[43] Wilhelm, էջ 39-40:

[44] Փիլիպոսեան, էջ 42-3. նաեւ նոյնի՝ «Տեսարանային յօրինուածքներով հինմերձաւորարեւելեան եւ միջերկրածովեան գլանաձեւ կնիքներն ու դրանց արթիկեան զուգահեռները, «Արագածի թիկունքում», *Հնագիտական հետազօտութիւններ*

յայտնաբերումը Մեծամօրում հարկ է միտաննիական միջնորդութեամբ բացատրել[45]: Քանի որ կնիքի պատրաստման ժամանակաշրջանից (Ք.ա. ԺԴ. դար) մինչեւ Միտաննիի անկումը ընկած ժամանակաշրջանում է հնարաւոր նման «հեռաւոր ճանապարհորդութիւն» պատկերացնել Ուկարիթից, կամ՝ անգամ Բաբելոնից, երբ սոյն տարածաշրջանը խաղաղ էր, իսկ այդ ուղիներն անցնում էին Հայկական Լեռնաշխարհի հարաւով՝ Միտաննիով: Դա նաեւ փաստում է այն հանգամանքը, որ բացի Մեծամօրի սոյն կնիքից, մինչեւ Վանի Թագաւորութեան ժամանակաշրջանը Հայկական Լեռնաշխարհում դեռեւս յայտնի չեն եգիպտական այլ գտածոներ:

Հայկական Լեռնաշխարհի եւ Եգիպտոսի միջեւ եղած կապերի ապացոյցների երկրորդ խումբը վերաբերում է ուրարտական շրջանին:

ԵԳԻՊՏԱ-ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հայկական Լեռնաշխարհում Ք.ա. Թ. դարում Վան եւ Ուրմիա լճերի աւազանի միջակայքում ընկած հատուածում ձեւաւորուեց Վանի Թագաւորութիւնը (Բիայնիլի-Ուրարտու): Ք.ա. Ը. դարում դառնալով տարածաշրջանի զօրեղ երկրներից մէկն, Ուրարտուն ուղիղ կամ միջնորդաւորուած շփումներ էր ունենում Հին Արեւելքի երկրների եւ ժողովուրդների հետ:

Փիւնիկէն մինչեւ Ք.ա. Է. դարի երկրորդ կէսը առեւտրի հիմնական միջնորդն էր Առաջաւոր Ասիայի երկրների եւ Եգիպտոսի միջեւ եւ Ուրարտուն մշտապէս առեւտրային յարաբերութիւններ ունէր Սիտոնի եւ Տիւրոսի հետ: Այնուհետեւ յոյներն այստեղ հիմնեցին բնակավայրեր եւ սկսեցին իրականացնել առեւտուրը, փոխարինելով փիւնիկեցիներին[46]: Ըստ Պիոտրովսկու, եգիպտական իրեր Ք.ա. Է. դարում Վանի Թագաւորութիւն ներմուծուել են Ասորեստանից, Եգիպտոսի նուաճումից յետոյ[47]:

նուիրուած Տելեմակ Խաչատրեանի յիշատակին, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, 2018, էջ 114-22:

[45] Ելնելով միտաննիական կնիքների յայտնաբերումից՝ Աւետիսեանը կարծում է, որ Միտաննիի քաղաքական ազդեցութիւնը հասել է մինչեւ Հայկական Լեռնաշխարհի հիւսիսարեւելեան շրջաններ (Աւետիսեան, էջ 41):

[46] Б. Б. Пиотровский, "Древнеегипетские Предметы, Найденные на Территории Советского Союза," *Советская Археология* (Սովետական Միութեան տարածքում գտնուած հին եգիպտական իրերը, *Սովետական հնագիտութիւն*), 1:1958, էջ 22. նաեւ՝ Лэнг, էջ 101:

[47] Եգիպտոսի հետ Ասորեստանն առեւտրային յարաբերութիւններ հաստատեց Թիգլաթպալասար Գ. (Ք.ա. 744-27) արքայի օրօք, երբ Կազայում հիմնուեց առեւտրական կենտրոն: Ասորեստանի արքայ Ասարհադդոնը (Ք.ա. 680-69) Ք.ա. 671ին արշաւեց Եգիպտոս. Մեմֆիսը գրաւուեց ու կողոպտուեց եւ ասորեստանեան տիրապետութեան տակ յայտնուեց ստորին Եգիպտոսը: Բռնկուած ապստամբութիւնից յետոյ նոր գահակալ Աշշուրբանապալը (Ք.ա. 668-31) ձեռնամուխ

Այս ժամանակաշրջանում ասորեստանեան միջնորդութեան տարբերակը թերեւս հաստատում է նաեւ Թեբէում գտնուած երկաթէ սղոցը: Վերջինիս առկայութիւնն այստեղ այն յայտնաբերողը բացատրում է ասորեստանեան տիրապետութեամբ[48]: Ուրարտական Ռուսախինիլի (*Թոփրակկալէ*) ամրոցից գտնուած չորս երկաթէ սղոցները Վարտկէն համարում է հնագոյնները ողջ Հին Արեւելքում, բացառիկութիւն համարելով վերոյիշեալ եգիպտական գտածոն: Երկաթի կիրառումը, ժամանակաշրջանի համընկնումը եւ ասորեստանեան տիրապետութեան հանգամանքը յուշում են, որ այն կարող է Թեբէ բերուած լինել Հայկական Լեռնաշխարհից:

Հայկական Լեռնաշխարհ-Եգիպտոս փոխյարաբերութիւնների կողմնակի ապացոյց եւ դրսեւորում է նաեւ եգիպտական արուեստի ազդեցութիւնը ուրարտականի վրայ: Եգիպտական ոճի ներազդեցութեան լաւագոյն օրինակ է հանդիսանում Ռուսախինիլիից գտնուած թեւաւոր մարդու արձանիկը, որը թերեւս ագուցուած է եղել վիթխարի բրոնզէ կաթսայի շրթին: Այն ունի ուռուցիկ եւ արհեստականօրէն ձգուած աչքեր, արտայայտիչ կերպով ընդգծուած յօնքեր: Այս ոճն առաջացել է Եգիպտոսում եւ յետագայում տարածուել Փիւնիկէում ու Սիրիայում[49]: Թէյշեբա աստծոյ՝ Արծկէի յայտնի բարձրաքանդակին անդրադառնալիս, Վան Լունը նշում է. «*Ուրարտական սուրբ ծառը ներշնչմամբ աւելի մօտ է թւում այս ոճի սիրիական տարբերակին, որը բաղկացած է լոտոս բոյսի տարրերից, որոնք, իվերջոյ, ծագում են Եգիպտոսից*»[50]:

Վանի Թագաւորութեան արքայ Ռուսա Բ.ի (Ք.ա. 685-45) հիմնած վարչատնտեսական կենտրոն Թէյշեբաինիից (Կարմիր-բլուր) գտնուել է գործածումից վնասուած եգիպտական Սոխմէթ՝ Մեմֆիս քաղաքի աստուածուհու պատկերով մածուկէ, կանաչ ջնարակով պատուած կախիկ[51]:

եղաւ Եգիպտոսի հնազանդեցմանը. ասորեստանեան զօրքը Ք.ա. 667ին գրաւեց Մեմֆիսն ու դելտայի շրջանը, իսկ 664ին՝ Թեբէն եւ հարուստ աւարով վերադարձաւ Ասորեստան (Hans-Ulrich Onasch, *Die Assyrischen Eroberungen Ägyptens (*Ägypten *und altes Testament, Bd. 27/1)*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 1994, էջ 23-29, 150-158. նաեւ՝ "Assurbanipal," *Lexikon der Ägiptology, Bd. I*, էջ 261:

[48] R. B. Wartke, *Toprakkale: Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin (Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients, 22)*, Akademie-Verlag, Berlin, 1990, էջ 113-4:

[49] E. Akurgal, *Urartäische und Altiranische Kunstzentren*, Ankara, 1968, էջ 26:

[50] M. Vaan Loon, *Urartian Art*, Leiden, 1966, էջ 74-5:

[51] Առիւծի գլխով կանգնած աստուածուհին ձախ ձեռքում բռնած ունի կեանքի խորհրդանիշը, իսկ աջում՝ գաւազան (Б.Б. Пиотровский, *Кармир-блур* (Կարմիր-բլուր), *I*, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1950, էջ 83-4): Նա հանդիսանում էր ռազմի եւ հիւանդութիւններ բուժող աստուածուհի (*Lexikon der Ägiptology* , *Bd. 5*, էջ 323-9):

Այս կախիկի հետ նոյն սենեակում գտնուել են նաեւ ասորեստանեան կնիքներ: Դժուար է ասել՝ արդեօ՞ք պատահական զուգադիպութիւն է ուրարտական ռազմի աստծոյ անունը կրող ամրոցում, եգիպտական ռազմի աստուածուհու կախիկի առկայութիւնը:

Բէս աստծոյ կախիկ, կրկնօրինակ («Էրեբունի» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարան Գ.Օ.Ն. 31).
Եգիպտական ոճով սրուակի բեկոր Թէյշեբաիինից (Հայաստանի Պատմութեան Թանգարան N2010–91)

Կարմիր-բլուրից գտնուել են նաեւ չորս կիսաշրջանաձեւ յուռութքներ՝ որոնցից երկուսի վրայ փորագրուած են հիերոգլիֆներ, միւսների՝ զոհասեղանի (կամ՝ ոսկու նշանի) եւ ձկան պատկերներ[52]:

Պեղումների ժամանակ այստեղից յայտնաբերուել է «կոյաբզէզ», որի ստորին մասում պատկերուած է շուն եւ վերջինիս ետեւում՝ թուփ[53]: Թէյ-

[52] Եգիպտոսում ձկները եղել են մահուանից յետոյ հանդերձեալ կեանքի երաշխաւորը եւ յուռութքների վրայ յաճախ պատկերուել է տիլապիա ձուկը (*Lexikon der Ägiptology*, *Bd.II*, էջ 233):

[53] Շունը խորհրդանշում է Անուբիսին՝ որպէս երկար կեանքի, կենսատու ուժերի երաշխաւոր (Ch. Herrmann, *Ägyptische Amulette aus Palästina/Israel II*, Academic Press Fribourg, Göttingen, 1994, էջ 127): Հնարաւոր է, որ այս իրերը կրկնօրինակուել են Փոքր Ասիայի եւ Արեւելեան Միջերկրածովի քաղաքներում (Пиотровский, էջ 84. նաեւ նոյնի՝ *Кармир-блур*, *III*, 1955, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, էջ 54):

շեբաինիից գտնուել է նաեւ բիտումից (հանքաձիւթ) պատրաստուած կնքադրոշմ, որի վրայ պահպանուած թէլի մնացորդները եւ ստորին հատուածին առկայ հետքերը վկայում են, որ այն գործածել են պապիրուսի փաթէթը կնքելու համար[54]:

Ի թիւս սոյն իրերի՝ Թէյշեբաինիից յատնաբերուել է եգիպտական ոճով, հաւանաբար Հոռոդոսում պատրաստուած յախճապակէ սրուակի բեկոր՝ նստած կնոջ տեսքով[55]:

Համանման յախճապակուց պատրաստուած անօթներ գտնուել են նաեւ Ք.ա Է. դարում՝ Ռուսա Բ.ի օրօք հիմնադրուած Օշականի ամրոցի դամբարաններից[56]:

Թէյշեբաինիում ու Ռուսախինիլիում (Բաստամ) պեղումների ժամանակ գտնուել են մեծ քանակութեամբ քնջութի հատիկներ[57]: Ուշագրաւ է, որ քնջութը Եգիպտոսում գրաւոր վկայուած է դեռեւս ԺԸ. Հարստութեան օրօք: Քնջութից ստացուած ձէթը Եգիպտոսում գործածել են նաեւ ճրագների համար, ինչպէս՝ Թէյշեբաինիում[58]: Վերջնական եզրակացութիւնը թողնելով յետագայ հետազօտութիւններին, ենթադրելի է, որ Հայկական Լեռնաշխարհում մշակուել է եգիպտական քնջութը:

Էրեբունի ամրոցի քաղաքային թաղամասի տներից մէկում գտնուել է եգիպտական Բէս աստծոյ պատկերով յախճապակէ կախիկ ԻԶ. Գերդաս-

---

[54] Пиотровский, *I*, էջ 76-7:

[55] Պահպանուել է միայն վերին հատուածը՝ կնոջ գլխի տեսքով, աջ ուսը ու ձեռքը մասամբ եւ կրծքին սեղմուած միւս ձեռքը: Դիմագծերը կոպիտ են՝ մեծ քիթ, խոշոր աչքեր, լայն այտոսկրեր, խոշոր շուրթեր (Пиотровский, *III*, էջ 21. նաեւ՝ Р. М. Джанполадян, “О Трех Образцах Стекла из Кармир Блура” (Կարմիր բլուրի ապակէ երեք նմուշների մասին), *Советская Археология*, 1:1964, էջ 307-9):

[56] С.А. Есаян, А. А. Калантарян, *Ошакан* (Օշական), *I*, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1988, էջ 77-9,94:

[57] Քնջութի հայրենիքի վերաբերեալ առկայ են տարբեր տեսակէտեր. այն կարող էր տարածուած լինել միաժամանակ Հնդկաստանում, Կենտրոնական եւ Հարաւարեւմտեան Ասիայում ու Եթովպիայում, կամ միայն՝ Ափրիկէում: Բուն Ասորեստանում դեռեւս այն հնագիտօրէն վկայուած չէ, սակայն բացառելի չէ այնտեղ նոյնպէս քնջութի գործածումը: Որոշ հետազօտողներ ենթադրել են, որ այն Ուրարտուում կարող էր յայտնուել հարաւից, կամ հարաւարեւելքից (մանրամասն տե՛ս՝ M. Hopf, U. Willerding, *Öl-Pflanzen, Bastam II*, Berlin, 1988, էջ 295-7): Հնաբուսաբանական հետազօտութիւնները նոյնպէս փաստում են այդ մշակաբոյսի տարածուածութիւնը Ք.ա. Գ.-Բ. հազարամեակների Եգիպտոսում (V. Zech-Matterne, M. Tengberg, W. Van Andringa, “Sesamum Indicum L. (sesame) in 2nd century bc Pompeii, Southwest Italy, and a Review of Early Sesame Finds in Asia and Europe,” *Vegetation History and Archaeobotany*, 2015, էջ 678):

[58] *Lexikon der Ägiptology, Bd. V*, էջ 883-4. նաեւ՝ Пиотровский, *I*, էջ 47-50:

տանի ժամանակաշրջանով (Ք.ա. Է. Դար) թուագրուող: Բէսը համարւում էր չար ուժերից պահպանող, ծննդաբերութեան, կանացի գեղեցկութեան եւ ընտանիքի բարօրութեան հովանաւոր եւ կախիկն Էրեբունիում գործածուել է հենց այդ նպատակներով[59]:

Արգիշտիխինիլիից (Արմաւիրից) եւ Վանից յայտնի են Մենխեպերրա անունը յիշատակող «կոյաբզէզները»[60]: Անիից նոյնպէս գտնուել է հիերոգլիֆներով «կոյաբզէզ»: Ք.ա. Է. դարավերջ-Զ. դարի առաջին կէսով են թուագրւում նաեւ Լօռի բերդից գտնուած երեք կոյաբզէզաձեւ կնիքները՝ եգիպտա-յունական եւ փիւնիկեան միջավայրից ծագող: Վարկածներից մէկի համաձայն Ք.ա Է. դարի վերջին, Վանի Թագաւորութիւնը մաս է կազմել Ասորեստանի եւ Եգիպտոսի ռազմական դաշինքին, երբ լեռնաշխարհից հարաւ մարտեր էր մղում եգիպտական բանակը, ինչով էլ պայմանաւորուած կարող են լինել եգիպտական գտածոները[61]: Այս տարբերակը, սակայն միանշանակ չէ, քանի որ վիճարկելի է այդ շրջանում Ուրարտուի ունեցած քաղաքական դիրքորոշման եւ անգամ պետութեան գոյութեան խնդիրը:

Քննարկուած վարկածներին հարկ ենք համարում կատարել մէկ լրացում, որ կարող է նաեւ առնչութիւնների խորքային բնոյթը պայմանաւորել: Ուշագրաւ է, որ այս գտածոներն հիմնականում յայտնաբերուել են Վանի Թագաւորութեան արեւելեան ռազմա-վարչական կենտրոններից: Այս հանգամանքը, հաւանաբար կարելի է բացատրել մէկ այլ իրողութեամբ եւս. ուրարտական արքաները իրենց վարած ժողովրդագրական քաղաքականութեան արդիւնքում Արարատեան Դաշտում իրականացրեցին վերաբնակեցումներ՝ լեռնաշխարհի արեւմտեան եւ հարաւային շրջաններից: Վերաբնակեցուած բնակիչները իրենց երկրներում արդէն հասցրել էին առնչուել եգիպտական մշակոյթին, որի հանդէպ հետաքրքրութիւնը յետագայում շարունակական եղաւ Արարատեան Դաշտում:

---

[59] С. И. Ходжаш, "Амулет Бога Беса из Еребуни," (Բէս աստծոյ յուռութքն Էրեբունուց), *Древний Восток,* 1:1975, Մոսկուա, էջ 145-6. նաեւ նոյնի՝ "Чужеземная Глиптика в Урартских Центрах Армении," (Օտարերկրեայ գլիպտիկան Հայաստանի ուրարտական կենտրոններում), *Вестник древней истории,* Մոսկուա, 2000, էջ 153:

[60] Այն Թութմոս Գ.ի գահանունն է, այդ անուամբ «կոյաբզէզները», մեծ տարածում են ունեցել նաեւ Ք.ա Ը.-Զ.դդ.՝ ԻԵ.-ԻԶ. արքայատոհմերի կառավարման օրօք (Пиотровский, *Древнеегипетские Предметы,* էջ 20-1): Մենխեպերրա անուն էր կրում նաեւ Թեբէում Ամոնի գերագոյն քուրմը, ԻԶ. Արքայատոհմի օրօք, Խոջաշը կոյաբզէզները վերջինիս անուան է աղերսում (Ходжаш, "Чужеземная," էջ 153):

[61] Ս. Դեւեջեան, Ս. Հմայակեան, «Լոռիբերդեան կոյաբզէզաձեւ կնիքների շուրջ», *Երեւանի գեղարուեստական «Տարեգիրք»*, Երեւան, 2004, էջ 40-4:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Հայկական Լեռնաշխարհի հարաւային շրջաններն ընդգրկող Միտաննիի ու Եգիպտոսի փոխյարաբերութիւնները աղբիւրներում վկայուած են Ք.ա. Բ. հազարամեակի երկրորդ կէսից, որոնք փաստում են նաեւ հնագիտական գտածոները: Նախապէս ունենալով ընդգծուած թշնամական բնոյթ՝ Սիրիայում եւ Պաղեստինում տիրապետութեան հասնելու համար, մէկ դար անց այդ յարաբերութիւնները վերաճեցին դաշնակցայինի՝ ամրապնդուելով փարաւոնների եւ միտաննիական արքայադստրերի ամուսնութեամբ: Այդ ամուսնութիւններն ուղեկցւում էին բարդ դիւանագիտական նախապատրաստութեամբ, փոխադարձ նուէրներով, եւ շարունակուեցին երեք սերունդ՝ մինչեւ Միտաննիի անկումը: Թերեւս, հենց միտաննիական միջնորդութեամբ է Մեծամօրում յայտնուել եգիպտական հիերոգլիֆ արձանագրութիւն կրող սարդիոնէ կնիքը: Ք.ա. Ա. հազարամեակի՝ Հայկական Լեռնաշխարհի ուրարտական հնավայրերից նոյնպէս յայտնաբերուել են եգիպտական գտածոներ, որոնք փաստում են եղած ուղիղ եւ/կամ միջնորդաւորուած առնչութիւնների եւ առեւտրի ու մշակութային ազդեցութիւնների մասին:

The Connections of both the Khurri-Mitani state and the Kingdom of Van with Egypt (XV-XIV and VIII-VII Centuries BC)

(Summary)

Vahe Sarksian
anarzaba@gmail.com

During the 1981 excavations of the ancient Medzamor graveyard, the sardion seal of Amenhoteb III (mid-14th century BC) was discovered. The author tries to contextualize this find and give a scientific explanation for its existence in the Armenian Highlands. Accordingly, the author explores the relations between the Armenian Plateau and Egypt of the time.

Both the upper Mesopotamian state of Khurri-Mitani and Egypt contested the lands of Syria and Palestine, which were located between them. This ongoing war came to an end through matrimonial diplomacy, which lasted for at least three generations in the 14th century BC.

The research, however, does not stop with these relations, but extends to the next era, during the Kingdom of Van (Biainili, Urartu, Ararat), which was established in the Armenian Highlands between the basin of Lake Van and Urmia in the 9th century BC. The author focuses on a number of finds which were unearthed from the Urartian sites of Teishebaini, Rusahinili, Erebuni and Oshakan. These finds testify to direct or mediated relations, trade and cultural interactions between the Kingdom of Van and Egypt.

The author notes that these finds were mainly discovered in the newly settled eastern military-administrative centers of the Kingdom of Van. Accordingly, he speculates that these new settlers were already acquainted with Egyptian culture in their original countries, and resumed their contacts with the Egyptians as they resettled in the Ararat Valley.

La Fresque Arménienne du Monastère Blanc en Haute-Égypte (1124)

Claude Mutafian
claude.mutafian@wanadoo.fr

LES ARMENIENS EN ÉGYPTE FATIMIDE

Au Caire, sous la dynastie chiite des Fatimides, un prisonnier de guerre arménien islamisé, Badr al-Djamâlî, accéda au vizirat en 1073.[1] Il y avait alors en Égypte plusieurs dizaines de milliers d'Arméniens et leur influence était grande.[2] Lorsque le catholicos Grégoire II Pahlavouni s'y rendit, il fut reçu avec tous les honneurs et "consacra catholicos Têr Grigor, fils de sa sœur."[3] Son frère Vahram, tout en restant chrétien, devint vizir en 1135 et fit venir de nombreux Arméniens en Égypte.[4]

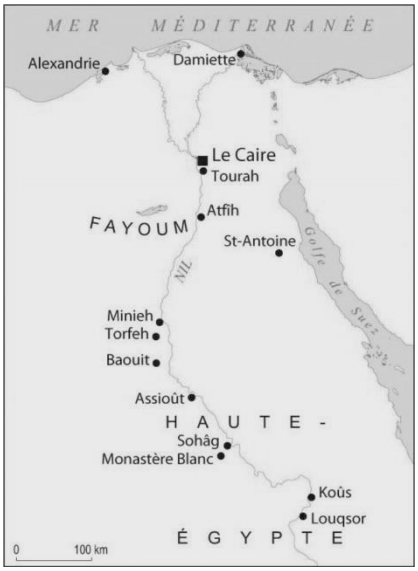

LE MONASTERE BLANC

En Haute-Égypte, sur la rive gauche du Nil, près de Sohâg, se dressent deux célèbres couvents coptes très anciens, le Monastère Rouge et le Monastère Blanc. Ce dernier est mentionné au début du XIIIe siècle à la fois l'historien arabe Yâkût[5] et par Abû Ṣâliḥ,[6] un Arménien égyptien auteur d'une

---

[1] *Encyclopédie de l'Islam*, *t. I*, n^elle^ édition, Paris, 1991, p. 894; Hratchia Adjarian, *Dictionnaire des Anthroponymes Arméniens* (en arménien), *t. I*, Erevan, 1942, p. 360, n°1.

[2] Josef Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier und Europa*, *t. II*, Vienne, 1918, p. 731; Claude Mutafian, *L'Arménie du Levant, t. I*, Paris, 2012, p. 255.

[3] Matthieu d'Édesse, *Chronique* (en arménien), éd. M. Mélik' Adamian et N. Têr Mikayélian, Vagharchapat, 1898, p. 211; Ms. n° 3208 du Matenadaran, f° 151v.

[4] Adjarian, *t. V,* 1961, p. 22, n° 15; Marius Canard, "Un Vizir Chrétien A l'Epoque Fâṭimite: l'Arménien Bahrâm", *Annales de l'Institut d'études Orientales*, Alger, 1954:12, pp. 88-113; Mutafian, *t. I*, p. 257, *t. II*, généalogie 40.

[5] *Les Sources Arabes sur l'Arménie et les Pays Voisins* (en arménien), trad. H. Nalbandian, Erevan, 1965, p. 66.

[6] Abû Ṣâliḥ, *The Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries*, trad. B. Evetts, Oxford, 1895, rééd. Londres, 1969, pp. 235-39.

description en arabe des monastères d'Égypte, qui nous est parvenue par une unique copie manuscrite, réalisée au milieu du XIVe siècle.[7]

La légende fait remonter ce monastère à Hélène, mère de Constantin, mais en fait il fut fondé au Ve siècle par l'abbé copte Chenouda et passa provisoirement aux Arméniens à l'époque de Badr al-Djamâlî.[8] C'est là que trouva refuge Vahram quand une insurrection le démit de son poste de vizir.[9]

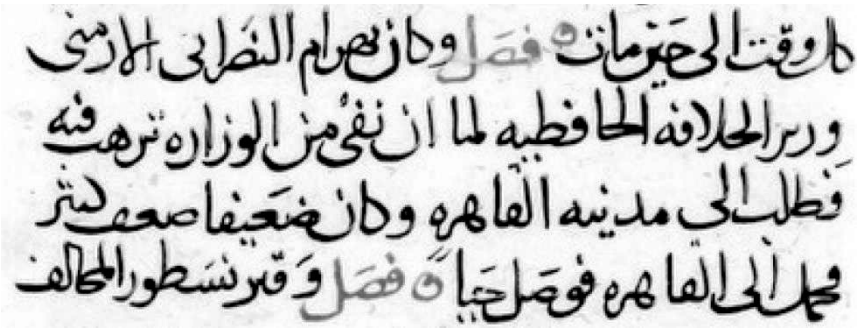

[7] Bibliothèque nationale de France (BnF), ms. Arabe 307.

[8] T'orkom Kouchagian, *Les Anciennes et Actuelles Eglises Arméniennes d'Égypte* (en arménien), Le Caire, 1927, pp. 16-17; Nalbandian, p. 170n. 195.

[9] Abû Ṣâliḥ, BnF, ms. Arabe 307, f° 84; Id., p. 239.

Mahmoud Zibawi, *Images de l'Égypte chrétienne, Iconologie copte*, Paris, 2003, repr. 256

L'intérieur est décoré de fresques. Il en reste quelques-unes sur les murs, en particulier une *Deisis* dans l'abside méridionale et surtout, dans l'orientale, un superbe Christ en majesté, bénissant de la main droite et tenant un livre dans la main gauche. On voit de part et d'autre de sa tête, dans des médaillons, les portraits de la Vierge à gauche et de saint Jean-Baptiste à droite, et plus bas des têtes d'anges. À l'intérieur en bas sont représentés les quatre évangélistes.

L'ensemble est constellé d'inscriptions, coptes et surtout arméniennes, difficiles à repérer et encore plus à lire, vu leur hauteur et le faible éclairage.[10] Ce n'est que depuis 2012, grâce aux clichés pris par le photographe arméno-canadien Hrair Hawk Khatcherian, qu'on est enfin en mesure de donner la transcription de toutes les inscriptions.

[10] Mutafian, *t. II*, reproduction 227.

LES INSCRIPTIONS DE LA FRESQUE DU MONASTERE BLANC

La lecture et les traductions des inscriptions arméniennes sont dues à Agnès Ouzounian.

A: Les abréviations de *Jésus-Christ* en arménien et en copte, entourant son portrait en haut.

B: Une inscription en arménien à gauche au niveau de la taille du Christ.

Ք(րիստո)/ս / տ(եառ)ն Գրիգորին աւգնական լից(ի)

Que le Seigneur Ch(ris)t soi(t) secourable à T(êr) Grigor

C: Trois lettres arméniennes à peine visibles (cf. *infra*)

D 1-2: En bas, deux cartouches rectangulaires renfermant des inscriptions, celle de gauche en arménien et celle de droite en copte.

D1: Թեոդորոս / նկարիչ եւ գրիչ / ի գաւառէն / Քէսնոյ. մերձ / ի կամուրջն / Շնջեոյ. ի գ/եղջէ որ կոչի Մախթլլէ. եւ հա/յր իմ Քրիստափ/որ քարկոծ. Ա(ստուա)ծ / նմա ողորմեսցի. / եւ ձեզ եւ մեզ. եւ այց / արասցէ ամենայն / Հայոցս որք եմքս / ի ծառայութեան / յԵգիպտոսս: Ի հայ/րապետութեանն / Տ(եառ)ն Գրիգորի, քւերոր/դւոյ Գրիգորիսի, որ / Տ(է)ր Վահրամն կոչիւր:

T'eodoros, peintre et scribe, du canton de K'êsoun, près du pont de Chndjê, du village appelé Makht'llê; et mon père K'ristap'or, tailleur de pierre; que D(i)eu ait pitié de lui et de vous et de nous; et qu'il nous visite tous, nous les Arméniens qui sommes dans la servitude, ici, en Égypte; au (temps) du patriarche T(êr) Grigor, fils de la sœur de Grigoris, qui était appelé T(ê)r Vahram.

D2: *Théodore, (le) pein/tre* <de> *Terbe* [?] *…?…/ Que le Seigneur Jésus-Christ/ bénisse (et)/ préserve la vie/ du/ pieux frère/ charitable,/ l'archidiac(re)/ Chénouté, le/ moine/ de ce monas/tère, le fils/ du bienheureux/ Papnoute, car/ lui s'est/ soucié/ a pris soin de cette ima/ge/ portrait aux jours de/ notre père, Abba/ Paul, l'archi/mandrite,/ mon père* [?] *Zik/iêl* [Ezekiel ?] *étant deuxième* [dans la hiérarchie],/ *Jésus-Christ étant le roi/ sur nous* [notre roi]. *Ère des martyrs 840* [1124] (traduction de Nathalie Bosson).

E 1-4: En bas, les évangélistes commençant à écrire en arménien sur des tablettes. De haut en bas et de gauche à droite : Marc, Matthieu, Jean et Luc. Seul Matthieu tient un livre, les autres ont des phylactères.

E1: (Mt. 1,1)
Sur le livre posé sur un pupitre: Գիրք ծննդեան, *Livre de la naissance* [ou *Généalogie*]
Sur la tablette tenue par l'évangéliste: Գիրք ծննդեան յ(հսուս)ի ք(րիստոս)ի, *Livre de la naissance* [ou *Généalogie*] *de J(ésus)-Ch(rist)*

E2: (Mc 1,1)
Sur le phylactère: Սկիզբն աւետարանի յ(իսուս)ի, *Début de l'Évangile de J(ésus)*
Sur la tablette tenue par l'évangéliste: Սկի, *Dé(but)*
E3: (Lc 1,1)
Sur le phylactère: Քանզի, *Puisque*
Sur la tablette tenue par l'évangéliste : Քանզ, *Puis(que)*
E4: (Jn 1,1)
Sur le phylactère: Ի սկզբանէ էր բանն. եւ բանն էր առ Ա(ստուա)ծ. եւ
Au commencement était la Parole et la Parole était auprès de D(i)eu et
Sur la tablette tenue par l'évangéliste: Ի սկզբանէ էր բանն. եւ բանն
Au commencement était la Parole et la Parole
F 1-2: En bas, à gauche, deux inscriptions en arménien de part et d'autre des deux évangélistes.
F1: Ողորմեսցի ք(րիստո)ս / Խաչա/տրոյ /տա/ռապե/լոյս ի մե/տաղս քրեական
Que le Ch(ris)t ait pitié de moi, Khatchatour, qui peine au travail des mines.
F2: Ք[րիստո]ս ողորմեա Սարգ/սի գրազկի ի ք/րէական մ/ետաղս / յայսմ ա/մի
Ch(ris)t, aie pitié de moi Sargis (originaire) de Drazark [?], *au travail des mines, en cette année-ci.*

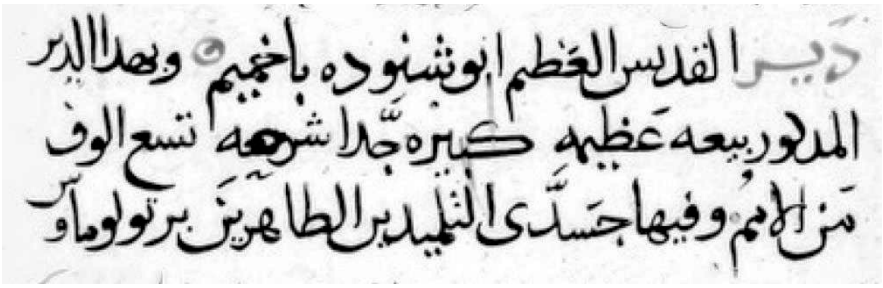

QUELQUES COMMENTAIRES ANTERIEURS AU XXE SIECLE

- **Début du XIIIe siècle, Abû Ṣâliḥ:**
"*Dans ce monastère il y a une très grande église, qui peut contenir des milliers de personnes.*"[11] L'auteur ne fait aucune mention des fresques et inscriptions.
- 1673, Johann Michael Vansleb, un dominicain allemand, fils d'un pasteur luthérien, visita l'Égypte pour le compte de Colbert. Il y fit une ample

[11] Abû Ṣâliḥ, BnF, ms. Arabe 307, f° 84; Id., pp. 235-6.

moisson de manuscrits qu'il envoya à l'actuelle Bibliothèque nationale de France, en particulier l'unique manuscrit connu de l'œuvre d'Abû Ṣâliḥ, mentionné ci-dessus:

"Le monastère de S. Sennade, l'Archimandrite, surnommé le Blanc (..). Il y a des restes d'un des plus magnifiques édifices qui ait été en Égypte."[12]

- 1731, Claude Tourtechot, alias Granger, médecin français, accompagna en Égypte le consul de France et visita le "monastère de saint Senode", dont il écrivit: "Ce monastère est le moins vilain de tous ceux qu'il y a dans la haute Égypte, après ceux de saint Antoine et de saint Paul (...). L'église est entièrement ruinée (...). Le Chœur qu'on a tâché de conserver renferme trois Autels où l'on ne voit rien de remarquable."[13]
- 1737, Richard Pococke, voyageur anglais:
  "Deux magnifiques couvents anciens (...). Ce couvent est construit en pierres de taille, et il y a de grandes marques de magnificence dans les deux églises; sans aucun doute, c'était lors des débuts de l'instauration du Christianisme en Égypte que ces couvents furent édifiés."[14]
- 1737, Frederic Norden, marin allemand, s'était rendu en Égypte pour dessiner des monuments:
  "Un couvent copte appelé Deir Ell Abiat à l'Occident du fleuve et environ à une lieue dans les Terres. Quelques personnes de notre compagnie, qui avaient été voir autrefois ce couvent, nous dirent qu'ils y avaient trouvé une Croix, qui était un reste d'une ancienne Eglise bâtie sous l'invocation de St. Hélène."[15]
- 1798, Vivant Denon s'embarqua avec Bonaparte pour l'expédition d'Égypte. Il s'appesantit sur les ravages des Mamlouks:
  "Le Couvent Blanc (...) avait été brûlé aussi la veille; mais les moines, en s'enfuyant, avaient laissé la porte ouverte, et quelques serviteurs pour sauver les débris. On attribue l'érection de cet édifice à Ste Hélène."[16]

---

[12] *Nouvelle Relation en Forme de Journal, d'un Voyage Fait en Egypte par le P. Vansleb, R. D. En 1672 & 1673*, Paris, 1677, pp. 372-75; Jean-Marie Carré, *Voyageurs et Ecrivains Français en Égypte, t. I*, Le Caire, 1956, pp. 29-34.

[13] *Relation du Voyage Fait en Egypte par le Sieur Granger, En l'Année 1730*, Paris, 1745, pp. 92-95; Carré, pp. 53-56.

[14] Richard Pococke, *A Description of the East and Some Other Countries, t. I*, Londres, 1743, p. 79.

[15] *Voyage d'Egypte et de Nubie par Mr. Frederic Louïs Norden, t. I*, Copenhague, 1755, p. 146.

[16] *Voyages dans la Basse et la Haute Egypte Pendant les Campagnes de Bonaparte, en 1798 et 1799, par Vivant Denon*, Paris, 1817, pp. 157-58; Carré, pp. 119-43.

- 1838, Robert Curzon, célèbre voyageur, diplomate et orientaliste anglais, fut le premier à s'intéresser aux fresques:
  "La grande figure du Rédempteur, semblable à ce qu'on voit dans les mosaïques italiennes, à plus de cinquante pieds au-dessus du sol (...). Sur les côtés, au-dessus de l'autel, il y a des compartiments circulaires contenant des peintures des saints ; et près d'eux il y a deux tablettes avec inscriptions en noir sur fond blanc. Celle à gauche semblait être en abyssinien ; celle de l'autre côté était soit en copte soit en lettres grecques onciales ; mais il faisait trop sombre, et les tablettes étaient trop en hauteur pour que je puisse en tirer quelque chose."[17]
  Curzon prit donc l'arménien pour de l'éthiopien, une confusion classique renforcée ici par la proximité de l'Éthiopie.
- 1884, Alfred Joshua Butler, grand coptologue anglais, a annoté la traduction anglaise de Abû Ṣâliḥ et fut un inlassable défenseur des Coptes:
  "Le plus remarquable exemple de ressemblance entre l'architecture copte et celle de l'Égypte ancienne est donné par Dair al Abiad, ou le Monastère Blanc (...). C'est un grand édifice quadrangulaire ressemblant à une forteresse (...). Selon une tradition authentique, le Monastère Blanc a été fondé par l'impératrice Hélène (...). Il est dédié à Anba Shanûda. Une splendide basilique occupait jadis tout l'intérieur (...). Dans la moitié nord du narthex il y a des traces de la plus magnifique décoration, qui enthousiasma Curzon (...). Dans la voûte centrale il y avait une grande figure de Rédempteur, ainsi que, dans les chapelles latérales, des peintures représentant divers Saints." [18] L'auteur ne mentionne pas d'inscription.
- 1889, Émile Amélineau, lui aussi un grand défenseur des Coptes, a participé à la Mission archéologique française au Caire en 1883-1885, avant de conduire 10 ans plus tard les fouilles d'Abydos:
  "L'église elle-même a la forme de toutes les églises coptes avec ses cinq coupoles. La coupole du fond est ornée de peintures encore bien conservées, avec des inscriptions coptes en l'honneur du fondateur: elles sont sans doute postérieures à Schnoudi. L'obscurité de cette église empêche de reconnaître les peintures et de lire les inscriptions; il faut se trouver au monastère avant deux heures du soir."[19]

---

[17] Robert Curzon, *Visits to Monasteries in the Levant*, Londres, 1849, pp. 133-4.
[18] Alfred Butler, *The Ancient Coptic Churches of Egypt, t. I*, Oxford, 1884, pp. 351-55.
[19] Émile Amélineau, *Les Moines Egyptiens, Vie de Schnoudi*, Paris, 1889, p. 89.

LES GUIDES TOURISTIQUES

- 1881, Émile Isambert, auteur du *Guide Joanne*, est très laconique: "Près du monastère copte appelé *Deïr-Chénoudi* (le couvent blanc), sont les ruines d'*Athribis*». Ce couvent remonte « probablement au règne de Théodose."[20]
- 1892, Le *Baedeker* de la Haute-Égypte en parle un peu plus: "On pourrait l'appeler un village chrétien plutôt qu'un couvent car maris, femmes et enfants vivent ici en famille (...). Les coupoles sont ornées de fresques médiocres et les autres décorations sont aussi pitoyables."[21]
- 1891, Le *Guide Murray* est bien plus prolixe: "Les demi-coupoles sont décorées de fresques ; la centrale représente une grande figure du Sauveur assis sur son trône avec les emblèmes des 4 évangélistes sur les côtés d'une sorte de '*vesica*' qui l'entoure. La date de ces sujets est incertaine ; mais ils sont de manière évidente postérieurs à l'édifice, car ses ornements sont recouverts par le stuc sur lequel elles ont été peintes. Il y a plusieurs inscriptions coptes dans l'église, et une en lettres onciales grecques sur une colonne à gauche en regardant l'abside centrale."[22]

AU XXE SIECLE

- 1896-1911, Albert Gayet passa 15 ans en Égypte à faire des fouilles. Il consacra de nombreuses pages à l'architecture, commençant son chapitre par: "Le plus ancien monastère dont nous puissions fixer la date de fondation, le *Deïr-el-Abiad*, – le Couvent Blanc, – fut construit par le célèbre Schenoûdi, vers l'an 310". Il restait très laconique sur l'ornementation, se bornant à écrire quelques pages plus loin: "Seules les absides enferment les tableaux du Christ donnant la Loi, et de la Glorification, de la Messe, entouré de quelques épisodes du Testament."[23] Il laissa plusieurs croquis, dont l'*enceinte* et *l'abside centrale*.
- 1901, Wladimir de Bock, archéologue russe, se passionna pour l'Égypte à la suite d'Albert Gayet. Il décrivit longuement, avec de nombreuses reproductions, "le Couvent Blanc, - un des plus anciens monuments de l'architecture chrétienne – (...) érigé vers le commencement du cinquième siècle."[24]

---

[20] Émile Isambert, *Malte, Égypte, Nubie, Abyssinie, Sinaï*, Paris, 1881, p. 484.

[21] *Baedeker's Upper Egypt*, Leipzig, 1892, p. 49.

[22] *A Handbook for Travellers in Lower and Upper Egypt*, 8th Edition, Londres, 1891, p. 431.

[23] Albert Gayet, *L'art Copte*, Paris, 1902, pp. 138, 146.

[24] Wladimir de Bock, *Matériaux pour Servir à l'Archéologie de l'Égypte Chrétienne*, St. Pétersbourg, 1901, p. 40.

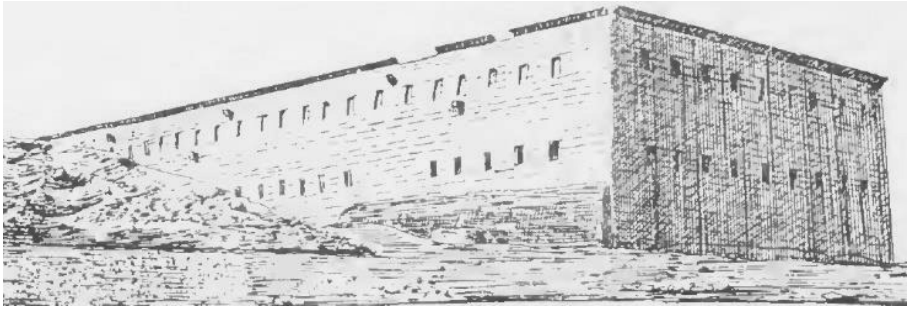

Cela dit, à la suite de cette étude architecturale, il s'étendit, contrairement à ses prédécesseurs, sur l'étude des peintures et des inscriptions et publia une photographie de la fresque dans l'abside.[25]

"La conque de l'abside centrale est ornée d'une fresque représentant sous les traits usuels l'image colossale du Christ assis dans sa gloire. La tête est abîmée, le chiton est bleu clair, le manteau brun. À l'intérieur de l'auréole de chaque côté de la tête du Christ se trouvent les sigles de son nom : à droite en copte, à gauche en arménien"**(A)**. En réalité, les deux lettres pour 'Jésus' sont à gauche, l'arménien sous le copte, alors qu'à droite, pour les deux lettres de 'Christ', c'est l'inverse. On lit ensuite: "L'inscription arménienne tracée en une ligne sur fond d'or à gauche contient, d'après l'explication aimablement fournie par Mr. le professeur

[25] De Bock, pp. 58-59.

N. J. Marr, les mots: '*Monseigneur Grégoire a construit*'." Cette lecture de **(B)** est erronée.

"Dans la partie inférieure de la conque, en dehors de la mandorle qui entoure le Christ et qui est gardée par les quatre bêtes apocalyptiques, se trouvent dans des médaillons ronds les quatre évangélistes tenant à la main des chartes avec des inscriptions rédigées aussi en arménien. Entre les évangélistes et la mandorle on aperçoit de chaque côté la représentation d'une longue planchette verte avec des inscriptions tracées en noir: la planchette à droite **[D2]** contient une inscription copte de 25 lignes datée de l'an 840 des Martyrs, soit 1124 après J. Chr. L'autre planchette à gauche **[D1]** offre en 20 lignes, qui peu à peu deviennent plus menues, une inscription arménienne dont il n'a été copié que les deux premières lignes et qui, probablement, contenait la traduction de l'inscription copte: du moins le commencement copié signifie selon l'explication donnée par Mr. le professeur N. J. Marr: '*Théodore, (le) peintre et (l') écrivain*'. À côté se voient deux autres inscriptions arméniennes de six lignes chacune **[F1-2]** et encore une troisième, peu distincte, tracée en jaune sur fond brun foncé."

- 1902, Charles Peers, architecte anglais et inspecteur des monuments anciens, visita l'Égypte en 1896 et 1902. Il décrivit longuement le monastère "supposé être l'un des plus grands au monde, et St. Shanûda lui donna le nom de Jérusalem, afin que ceux qui ne pouvaient pas faire le pèlerinage en Terre sainte puissent venir ici à la place."[26] Lui aussi s'intéressa peu à la fresque où l'on voit "une majesté (...) entourée (...) par les quatre évangélistes et leurs symboles (...). Une inscription dans le champ de la semi-coupole orientale donne pour date de la peinture l'an 840 des Martyrs, *i.e.* 1124 A. D.."[27]
- 1904, Walter Ewing Crum, coptologue écossais de renom, donna la traduction anglaise de l'inscription copte.[28]
- 1903, Josef Strzygowski, autrichien, historien de l'art, fut plus prolixe. Il mentionna "le Pantocrator trônant" et "dans des médaillons les quatre évangélistes représentés de manière byzantine, assis et écrivant. Dans cette fresque égyptienne on trouve d'un côté une inscription copte, de l'autre une arménienne." Suivent les traductions allemandes des deux inscriptions dans les cartouches, l'arménienne **(D1)** d'après Dashian et la

[26] Charles Reed Peers, "The White Monastery near Sohag," *Archaeological Journal* 1904:61, p. 133.

[27] Peers, p. 142.

[28] Walter Ewing Crum, "Inscriptions from Shenoute's Monastery," *The Journal of Theological Studies*, 1904:5, A 3, p. 556–7.

copte **(D2)** d'après Crum. L'auteur ajoute: "C'est aussi l'Arménien Theodoros (...) qui a peint en 1124 le Christ en Majesté dans le cloître de Schenute. Il apporta avec lui le savoir-faire de sa patrie."[29]
Il en reparla plus tard, avec une photographie de **(D1)**, dans son monumental ouvrage sur l'art arménien, en ajoutant les traductions des inscriptions **(F1)** et **(F2)**.[30]

- 1910, Jean Clédat, égyptologue qui mit au jour le monastère de Baouit, publia une traduction française assez correcte de l'inscription arménienne (**D1**), due au père mékhitariste de Venise Ignace Ghiurékian.[31]
- 1911, Ormonde Dalton, byzantiniste et conservateur au British Museum, s'est intéressé aux peintures et aux inscriptions, inspiré par de Bock et Clédat.
  "Le Monastère Blanc (...) remontant au cinquième siècle contient d'intéressantes peintures murales. Dans l'abside centrale il y a un colossal portrait du Christ sur un trône avec une mandorle, tenant un livre dans sa main gauche et levant la droite pour bénir. La tête est malheureusement abîmée, mais à droite et à gauche on peut voir les abréviations du nom de Notre Seigneur en copte et en arménien. En bas à gauche, une inscription arménienne cite un certain Grégoire comme commanditaire de la peinture; peut-être s'agit-il d'un évêque du onzième siècle. Dans quatre médaillons à droite et à gauche de la partie inférieure de la mandorle se trouvent les quatre évangélistes, chacun tenant un rouleau avec une inscription arménienne; entre eux et la mandorle il y a des inscriptions copte et arménienne, la première datée de 1124."[32]
- 1920, Gustave Lefebvre, égyptologue français, fut conservateur au musée du Caire. Il se borna à mentionner les travaux antérieurs concernant la fresque, en insistant sur le rôle du vizir arménien Vahram.[33]
- 1922, T'orkom Kouchagian, archevêque arménien, visita le monastère et prit des photographies. Dans son article, le premier en arménien sur la question, il recopia des inscriptions et proposa des lectures de **B** et de **D1**,

---

[29] Josef Strzygowski, *Kleinasien, ein Neuland der Kunstgeschichte*, Leipzig, 1903, pp. 202-4.

[30] Josef Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Vienne, *t. II*, 1918, pp. 534-35, 731-2.

[31] Jean Clédat, "Baouït", dans *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie*, *t. II 1*, Paris, 1910, col. 210.

[32] Ormonde Maddock Dalton, *Byzantine Art and Archaeology*, Oxford, 1911, pp. 286-7.

[33] Gustave Lefebvre, "Deir el Abiad," in *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie*, *t. IV 1*, Paris, 1920, p. 764.

ainsi que de **F1** et **F2**. Comme tout le mode, il ne remarqua pas **C** et data l'écriture entre 1070 et 1120.[34]

Il traita de nouveau le sujet dans son livre de 1927, avec des photographies et des modifications mineures de lecture.[35]

- 1925, Ugo Monneret de Villard, historien de l'art et archéologue italien, spécialiste du Moyen Orient et de l'Égypte ancienne, se basant sur le fait que, d'après un colophon de manuscrit, l'archimandrite abbé Paul, mentionné dans **D2**, est mort avant 1112, distinguait deux peintres homonymes: selon lui, les peintures avaient été "commencées par Théodore arménien après 1076 et aux temps de l'abbé Paul (...), complétées et terminées par Théodore égyptien en 1124."[36]
- 1927, Alfred Ludwig Schmitz, égyptologue allemand, se borna à écrire que "les inscriptions nous apprennent que le portrait (...) a été peint par des artistes arméniens au début du douzième siècle."[37]
- 1944, Hratchia Adjarian, dans son 'Dictionnaire des anthroponymes', datait l'inscription de T'êodoros de "1074-1120."[38]
- 1948, Garégin Hovsêp'ian a donné une assez bonne lecture de l'inscription **(D1)**[39], reprise en 1960 par Albôyadjian.[40]
- 1955, Marius Canard, arabisant et spécialiste des Fatimides:
  "On voit dans l'église une inscription copte et trois inscriptions arméniennes." Il s'agit de **(D1)**, **(F1)** et **(F2)** dont il donne de bonnes traductions françaises, les datant de "après 1077 ou 1078," et valide les conclusions de Monneret de Villard,[41] reprises par Orak en 1958.[42]

---

[34] T'êotig, *L'Almanach pour Tous, 17e Année* (en arménien), Constantinople, 1923, pp. 374-80.

[35] T'Kouchagian, pp. 16-22.

[36] Ugo Monneret de Villard, *Les Couvents pPrès de Sohag, t. I*, Milan, 1925, pp. 26-27, *t. II*, 1926, pp. 132-3.

[37] Alfred Ludwig Schmitz, "Das Weisse und das Rote Kloster," *Die Antike* 1927:3, p. 343.

[38] Adjarian, *t. II,* 1945, p. 301, n° 33.

[39] Garégin Hovsêp'ian, "T'êodoros scribe et peintre," réédité in Id., *Matériaux et Etudes sur l'Histoire de l'Art Arménien* (en arménien), Erevan, *t. II*, 1987, p. 230.

[40] Archag Albôyadjian, *La Province d'Égypte de la République Arabe Unie et les Arméniens* (en arménien), Le Caire, 1960, pp. 244-5.

[41] Marius Canard, "Notes sur les Arméniens d'Égypte à l'Epoque Fatimite," *Annales de l'Institut d'Études Orientales, Faculté des Lettres de l'Université d'Alger*, 1955:XIII, pp. 155-6.

[42] A. Orak, "Les Arméniens en Égypte à l'Epoque des Fatimites," *Cahiers d'Histoire Egyptienne*, sér. 9, III, n° 4 (1958), p. 131.

- 1956, *Guide Bleu* d'Égypte. Dans la longue description du "Couvent Blanc," la fresque n'a droit qu'à une brève mention: "L'on voit encore les traces de peinture à la chaux représentant le Christ et des saints."[43]
- 1973, Jules Leroy, égyptologue et spécialiste des fresques, est l'auteur de la première étude assez complète de ce qu'il considère comme "la plus grande fresque aujourd'hui existante en Égypte chrétienne" et de ses inscriptions, ajoutant: "Cette immense peinture est non seulement l'œuvre d'un peintre arménien, mais vraisemblablement c'est l'argent arménien qui a subvenu à la réalisation de la fresque, dans les toutes premières années du deuxième millénaire chrétien."[44]
- 1985, Lucy-Anne Hunt, professeur d'art oriental à Manchester, fit brièvement le point sur la fresque et ses inscriptions, sans apporter rien de neuf.[45]
- 1999, Massimo Capuani, historien italien de l'Orient chrétien, ne donna que peu de détails sur la fresque mais insista sur la présence arménienne: "Des inscriptions sur les peintures de l'abside de l'église jettent quelque lumière sur la fin du XIe et les débuts du XIIe siècle; écrites en arménien, elles confirment la présence dans le monastère d'une communauté monastique arménienne, à laquelle on doit non seulement les décors peints de l'abside mais aussi d'importants travaux de restauration (...). La présence arménienne dans le monastère Blanc et les importants travaux d'embellissement et de restauration qu'ils y entreprirent coïncide avec une période où les Arméniens étaient particulièrement puissants à la cour des sultans fatimides et où les églises et les monastères chrétiens jouissaient de nombreuses largesses."[46]
- 2003, L'université de Minneapolis organisa une exposition sur le monachisme égyptien, accompagnée d'un symposium, mais le livre publié à cette occasion mentionne à peine la fresque.[47]
- 2003, Mahmoud Zibawi, spécialiste libanais de la peinture paléochrétienne d'Égypte, a donné, lui, une très bonne description de la fresque. La voici *in extenso*:

---

[43] *Égypte, le Nil Egyptien et Soudanais du Delta à Khartoum*, Paris, 1956, p. 286.

[44] Jules Leroy, "Quand les Vizirs Arméniens Gouvernaient l'Égypte," in *L'Orient Le Jour*, Beyrouth, 9-15 Juin 1973, pp. 18-9; Angèle Kapoïan-Kouymjian, *L'Égypte Vue par des Arméniens*, Paris, 1988, pp. 16-7.

[45] Rééd, in Lucy-Anne Hunt, *Byzantium, Easter Christendom and Islam, Vol. I*, Londres, 1998, p. 214.

[46] Massimo Capuani, *L'Égypte Copte*, Paris, 1999, pp. 178-9.

[47] *Living for Eternity: The White Monastery and its Neighborhood*, Philip Sellew (ed.), Minneapolis, 2003.

"Près de Sohag en haute-Égypte, le Couvent Blanc conserve deux peintures monumentales de grande qualité. La première orne l'abside orientale. Le Christ en majesté trône entre les quatre évangélistes représentés comme des scribes devant leurs pupitres. La figure centrale mesure six mètres de la base au sommet du nimbe. Des saints en buste inscrits dans des médaillons figurent sur l'intrados de l'arc: au sommet, la Vierge et le Précurseur lèvent les mains vers le Sauveur. Les inscriptions sont en copte et en arménien. L'auteur a signé son œuvre dans ces deux langues sur deux cartouches inscrites sur la partie inférieure de l'abside: 'peintre et scribe', Théodore de Kesun aurait exécuté cette grande composition en 1124. Cette double signature témoigne des échanges entre les deux communautés dans l'Égypte fatimide où une colonie de trente mille Arméniens trouvait une place grandissante sous le règne de Bahram, le vizir chrétien surnommé 'Glaive de l'islam'. Arménienne, la peinture qui s'inspire des modèles byzantins s'intègre parfaitement dans ce décor copte."[48]

LA DECOUVERTE DE LA DATE

Zibawi ne semble pas avoir reconnu la date arménienne: elle apparaît pourtant, mais trop faiblement, à la gauche du livre tenu par le Christ, dans la reproduction qu'il a lui-même publiée (cf. p. 3).

Comme on l'a vu, ce n'est qu'une dizaine d'années plus tard, en 2012, que grâce à Hrair Hawk Khatcherian on découvrit enfin les trois lettres donnant la date arménienne: ՃՀq, c'est-à-dire 573, qui correspond à l'an 573+551= 1124 de notre ère, soit exactement la date copte.

LE PEINTRE THEODORE

Nous sommes au début du XIIe siècle, à une époque où le monastère appartenait aux Arméniens. Il s'agissait d'une commande du patriarche arménien d'Égypte Grégoire, réalisée en 1124 par le peintre arménien Théodore, auteur de la fresque et des inscriptions, originaire d'un village appelé "Makht'llê, dans la province de K'ésoun," en Euphratèse, fief des Pahlavouni. C'est donc une œuvre purement arménienne, bien conservée grâce à l'air sec et à sa hauteur.

[48] Mahmoud Zibawi, *Images de l'Égypte Chrétienne, Iconologie Copte*, Paris, 2003, p. 192.

On ne sait pas grand-chose de ce Théodore, fils d'un tailleur de pierres, "le plus ancien peintre arménien connu qui travailla en Égypte" comme l'écrit en 1960 Albôyadjian, ajoutant: "Il a dû avoir appris et exercé la peinture dans les régions du royaume d'Arménie cilicienne au XIIe siècle, avant de se retrouver, peut-être comme prisonnier, en Égypte où s'épanouit son art."[49] Cette hypothèse de 'prisonnier' correspond bien au sens figuré du mot մեռաղ, qu'on a traduit dans les inscriptions **F1** et **F2** par "qui peine au travail des mines." Il s'agit en fait de travail forcé pour des prisonniers, et peut-être cela a-t-il été le cas pour Kristapor, le père de Théodore.[50]

Un peu plus tôt, en 1948, le catholicos de Cilicie Garégin Hovsêp'ian[51] avait proposé l'identification de Théodore avec le peintre d'un Évangile dont le nom apparaît sous le portrait de Matthieu: *T'êodoros peintre de ceci*.[52]

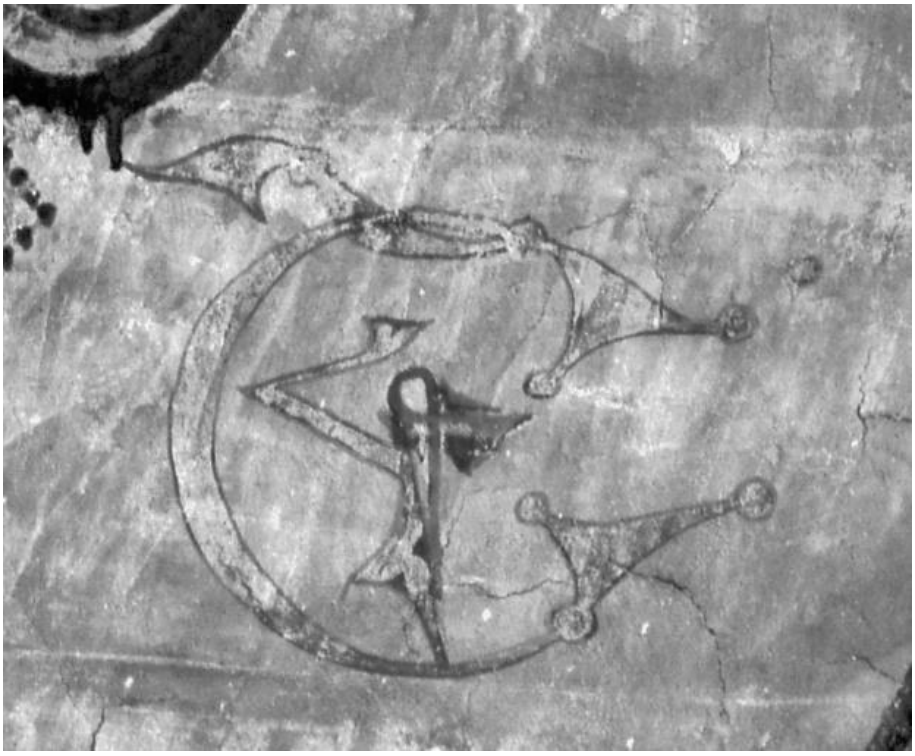

[49] Albôyadjian, p. 210.

[50] Seta Dadoyan, *The Fatimid Armenians*, Leiden, 1997, p. 104.

[51] Hovsêp'ian, pp. 228-2.

[52] Ms. n° 1796 de Jérusalem, f° 5v, Norayr Bogharian, *Grand Catalogue des Manuscrits Arméniens des Saints-Jacques* (en arménien), *t. VI*, Jérusalem, 1972, pp. 146–150.

ՎԵՐԻՆ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՍՊԻՏԱԿ ՎԱՆՔԻ ՀԱՅԵՐԷՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՈՐՄՆԱՆԿԱՐԸ
(Ամփոփում)

Քլոտ Մութաֆեան
claude.mutafian@wanadoo.fr

Նեղոս գետի Ասիութի եւ Լիւքսորի միջեւ ինկած հատուածին ձախ ափին կը գտնուի ղպտի նշանաւոր Սպիտակ վանքը, հաւանաբար հիմնուած Ե. դարուն:

Վանքի կաթողիկէին կեդրոնական ափսիտի հսկայ որմնանկարը կը պատկերէ Քրիստոսը: Անոր ներքեւ, երկու կողմերուն գտնուող երկու աւետարանիչները հայերէն կը գրեն: Պատկերին ձախին երեք այլ արձանագրութիւններ կան, որոնց երկուքը աւետարանիչներուն շուրջն են, մինչ երրորդը - ուղղանկիւն շրջանակի մը մէջ - կու տայ անունը որմնանկարիչին՝ Թէոդորոս, եւ ծագումը՝ Քեսուն: Որմնանկարին միւս ծայրի արձանագրութիւնը ղպտերէն է եւ կը նշէ 1124 թուականը: Այդ ատեն, Ֆաթիմեան Եգիպտոսի մէջ շարք մը հայեր իսլամացած էին ու հասած վեզիրութեան, ուրիշներ առանց կրօնափոխուելու հասած էին նման դիրքիւ:

Ափսիտին բարձրութիւնը պատճառ եղած է որ արձանագրութիւնը յաճախ անտեսուի, յաճախ ալ թիւրընթերցուի: Միայն 2012ին, լուսանկարիչ Հրայր Հոք Խաչերեանի ջանքով կարելի եղած է բարձրորակ լուսանկարել որմնանկարները: Այս լուսանկարներուն շնորհիւ ի յայտ եկած է հայկական թուական արձանագրութիւնը որմնանկարին՝ 573, որ կը նոյնանայ ղպտիական արձանագրեալ թուականին հետ:

Արձանագրութենէն կը հաստատուի, որ որմնանկարը պատուիրուած է Եգիպտոսի հայոց պատրիարք Գրիգորի կողմէ, եւ ուրեմն ԺԲ. դարուն Սպիտակ վանքը պատկանած է հայերուն, իսկ այս լաւագոյն պահպանուած որմնանկարը կը հարստացնէ հայ որմնանկարչական արուեստի ոչ-մեծաթիւ նմուշներու խումբը:

Եգիպտոսը
Հայ Միջնադարեան Մանրանկարչութեան Մէջ

Շողակաթ Դեւրիկեան
devrikyan@gmail.com

ՄԻՒՏՔ

Հայկական միջնադարեան մատեանների մանրանկարներում սուրբ վայրերից՝ Աստուածաշնչում բազմիցս յիշատակուող պատմական Իսրայէլի թագաւորութիւնից յետոյ, թերեւս, Եգիպտոսը որպէս աշխարհագրական տարածք երկրորդն է իրեն վերաբերող թեմաների բազմազանութեամբ:

Ինչպէս երեւում է հայկական ձեռագրերի նկարագրութիւններից եւ մանրանկարների կազմուած առարկայական ցանկերից, Եգիպոսը հայ միջնադարեան մանրանկարչութեան մէջ պատկերւում է Աստուածաշնչի եւ քրիստոնէութեան առաջին դարերի անապատական հայրերի վարքագրական պատմութիւնների նկարազարդման ժամանակ: Ձեռագրերում հիմնականում հանդիպում են Եգիպտոսի հետ կապուած հետեւեալ տեսարանները.-

Ա. **Կարմիր ծովի անցումը**, որը յաճախ ներկայացւում է *Ելից* գրքի հիմնական մանրամասների պատկերմամբ: Այնտեղ ծովի ընդհանուր գաղափարն է եւ ընդգծւում է ծովի կիսուլը Եգիպտոսից ելնելու ժամանակ:

Բ. **Փախուստ դէպի Եգիպտոս** դրուագը, որը դիտարկուող նիւթերից, թերեւս, ամէնայաճախագիւտն է մանրանկարներում: Իսկ Եգիպտոսն աւելի յստակ է պատկերւում սուրբ ընտանիքի այնտեղ գնալու պարականոն պատմութիւններում:

Գ. **Եգիպտոսի անապատական հայրերի** վարքերին կից կան մանրանկարներ, որոնք ներկայացնում են տուեալ սրբի կեանքի մի տեսարան եւ ուղեկցւում են եգիպտական բնանկարներով, երբեմն էլ ճարտարապետական շինութիւնների պատկերներով:

Դ. **Նեղոսեան տեսարաններ** կոչուող մոտիւները, որոնք կապւում են ուշ-անտիկ եւ վաղ-քրիստոնէական արուեստի հետ:

Ե. Միջնադարում **«Ալեքսանդրի վէպ»**ի տարածուելը նպաստեց Եգիպտոսի նկատմամբ հետաքրքրութեան մեծացմանը[1]:

Ստորեւ մանրամասն, դասակարգուած եւ պատկերագրական-արուեստաբանական վերլուծութեամբ ներկայացնենք նշուած թեմաները:

[1] Կարելի է ենթադրել, որ միւս քրիստոնեայ ժողովուրդների մանրանկարուած Աստուածաշնչերում հանդիպում են աւետարանական մեր դիտարկած թեմաները, բայց դա մեր նիւթից դուրս է: Մեր նիւթից դուրս է նաեւ թէ այլ ժողովուրդներ ունե՞ն արդեօք «Հարանց վարք»ի կամ «Ալեքսանդրի վէպ»ի թարգմանութիւններ:

Նկ. 1.- Կարմիր ծովի անցումը, ձեռ. 2027, էջ 4բ.

ԱՆՑՈՒՄԸ ԿԱՐՄԻՐ ԾՈՎՈՎ

Հրեաները Եգիպտոսում դարեր շարունակ ապրում էին որպէս ստրուկներ: Հալածանքներին այլեւս չդիմանալով՝ աղաչում են Աստծուն փրկել իրենց: Աստուած լսում է այդ աղօթքները եւ օգնում նրանց հեռանալ Եգիպտոսից, առաջնորդելով՝ ցերեկները ամպի սեան, իսկ գիշերները՝ կրակէ սեան տեսքով՝ լուսաւորելով նրանց ճանապարհը: Իմանալով հրեաների փախուստի մասին՝ փարաւոնը նրանց ետեւից հեծեալներ եւ ձիակառքեր է ուղարկում: Սակայն, Աստուած նրանց վրայ խաւարի ամպ է իջեցնում:

Մովսէսի գլխաւորութեամբ հրեաները հասնում են մինչեւ Կարմիր Ծովի ափը, այնտեղ նա գաւազանը վեր բարձրացնելով, ճեղքում է ծովի ջրերը՝ ճանապարհ բացելով հրեաների համար. «*Եւ ձգեաց Մովսէս զձեռն իւր ի վերայ ծովուն, եւ դարձոյց անդրէն զծովն բռնութեամբ հողմոյ հարաւոյ զամէնայն գիշերն, եւ արար զծովն ցամաք, եւ պատառեցաւ ջուրն: Եւ մտին որդիքն Իսրայէլի ի մէջ ծովուն ընդ ցամաք եւ եղեւ ջուրն պարիսպ ընդ աջմէ նոցա եւ ընդ ահեկէ իւրեանց*» (*Ելից* ԺԴ. 21-22): Հրեաների ետեւից բացուած ծովն են մտնում նաեւ եգիպտացիները, սակայն Մովսէսը ջուրը իր բնական վիճակին է վերադարձնում, եւ փարաւոնի զօրքը խեղդւում է: Դիմացի ափին փրկուած իսրայէլացիները Աստծուն փրկութեան համար շնորհակալական եւ երախտագիտութեան երգ են երգում, գովաբանում եւ ուրախանում:

Մանրանկարներում այս պատմութիւնը պատկերւում է գրեթէ բոլոր մանրամասներով: Որպէս լաւագոյն օրինակ ներկայացնենք Կիլիկեան Հայաստանում ծաղկուած երկու մանրանկար:

Պատահական չէ, որ գեղարուեստական եւ կատարողական բարձր մակարդակով առանձնանում է 1266ին Սսում ծաղկուած Մաշտոցի «Անցումը Կարմիր Ծովով» նկարը, քանի որ նրա հեղինակն է նշանաւոր մանրանկարիչ Թորոս Ռոսլինը (նկ. 1)[2]: Այս մանրանկարն այդ նիւթով ստեղծուած

[2] «Կարմիր Ծովի անցումը», Երուսաղէմի մատենադարան, ձեռ. 2027, էջ 4բ. 1266:

մեզ յայտնի առաջին երկն է հայ մանրանկարչական արուեստում[3]: Այստեղ տեսնում ենք տարբեր ժամանակներում կատարուած երեք դէպքերի համաժամանակեայ պատկերում[4]: Եգիպտական զօրքն արդէն ծովի ջրերի մէջ է, սակայն նրանք պատուած են մթութեամբ, որի վերեւում մակագրութիւնն ասում է. «Խաւար ի վերայ եգիպտացւոցն»: Միաժամանակ նրանք ե՛ւ խարխափում են խաւարում, ե՛ւ խեղդւում ծովում:

Եգիպտացիների առջեւում հրեաներն են: Մովսէսը գաւազանը ջրում պահած ծովը ենթարկում է իրեն: Մովսէսի եւ Ահարոնի քոյր՝ մարգարէուհի Մարիամը եւ միքանի կանայք կանգնած են թմբուկը ձեռքին:

Սա այն քիչ օրինակներից է, երբ պատկերուել է նաեւ Միքայէլ հրեշտակապետը՝ հրեաների գլխավերեւում ճախրելիս եւ նրանց պաշտպանելիս: Ցոյց տալու համար, որ նա ճախրում է՝ նկարիչը պատկերել է նրա թիկնոցը ծածանուելիս:

Նկ. 2.- Կարմիր ծովի անցումը, ձեռ. 979, 201ա

Ուշագրաւ է նաեւ այն հանգամանքը, որ թէ՛ եգիպտացիները, թէ՛ հրեաները կարմրադէմ են ներկայացուած: Անդրադառնալով այս հարցին, Լեւոն Չուգասզեանը կարծիք է յայտնում, որ Ռոսլինն այդկերպ պատկերել է սեմական ժողովուրդներին[5]:

1286ին կիլիկեան Հեթում Բ. թագաւորի հովանաւորութեամբ ստեղծուած Ճաշոցը հարուստ է բազմաժանր պատկերներով, որոնց շարքում է մեզ հետաքրքրող «Կարմիր Ծովի անցումը»՝ էջի կէսը զբաղեցնող մանրանկարը[6] (նկ. 2): Գեղարուեստական իւրօրինակ լուծմամբ նկարիչը պատկերել է կիսով

[3] Л.Чугасзян, “Миниатюра Тороса Рослина «Переход через Красное море»,” (Թորոս Ռոսլինի «Կարմիր Ծովի անցումը» մանրանկարը) *Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների*, 10:1990, էջ 43:

[4] B. Narkiss, M. Stone, *Armenian Art Treasures of Jerusalem*, Caratzas brothers publishers, New York, 1979, էջ 53:

[5] Լ. Չուգասզեան, «'Ծննդեան' թեման Թորոս Ռոսլինի արուեստում», *Բանբեր Մատենադարանի*, 15:1986, էջ 168:

[6] «Կարմիր Ծովի անցումը», Երեւանի Մաշտոցի անուան Մատենադարան (ՄՄ), ձեռ. 979, էջ 201ա, 1286:

չափ բացուած ծովը, որտեղ խումբ-խումբ կանգնած են գերութիւնից փրկուած հրեաները: Քանի որ նշւում է, թէ նրանք 12 տոհմերի անդամներ էին, ապա պատկերուել են երեք շարքով՝ իւրաքանչիւրում չորս խումբ[7]: Կարմիր ծովի եգիպտական ափի ջրերը արդէն բերուած են սովորական դիրքի, եւ դրանցում խեղդւում է ե-գիպտացիների մեծաթիւ զօրքը: Զօրքի կենտրոնում պատկերուած է փա-րաւոնը՝ սպիտակ ձի հեծած:

Եգիպտական փարաւոնների դամբարաններում ԺԹ. դարից սկսուած պեղումների արդիւնքում յայտնի դարձաւ, թէ հազարամեակներ առաջ ե-գիպտական թագաւորութեան շրջանում ինչպիսի տեսք եւ հանդերձներ են ունեցել եգիպտացիները եւ նրանց փարաւոնները: Հետեւաբար, կարող ենք ենթադրել, որ այս մանրանկարի հեղինակը ԺԳ. դարում հին եգիպտացիների արտաքինի վերաբերեալ պատկերացում չունենալով, նրանց զօրքը պատկերել է իր ժամանակի եւրոպական միջավայրին բնորոշ զինուորական զգեստով, իսկ փարաւոնին՝ եւրոպական երկրի միապետի թիկնոցով եւ թագով (միգուցէ նաեւ հենց կիլիկեան հայ արքաների նմանութեամբ):

Բուն նկարից դուրս, աջ կողմում պատկերուած են Մովսէսը եւ նրա ա-ւագ եղբայր Ահարոնը, ովքեր Աստծոյ օգնութեամբ իսրայէլացիներին դուրս բերեցին գերութիւնից: Նրանց երկուսի հայեացքն ուղղուած է Աստծոյ կրա-կէ սիւնը, որը այստեղ ներկայացուած է հենց պարզ սեան տեսքով:

ՓԱԽՈՒՍՏ ԴԷՊԻ ԵԳԻՊՏՈՍ ԵՒ ՎԵՐԱԴԱՐՁ ԵԳԻՊՏՈՍԻՑ

Եգիպտոս փախուստով աւարտւում է Քրիստոսի ծննդեան եւ մանկու-թեան պատկերների շարքը, որն սկսւում է Աւետմամբ, Մարիամի ու Եղիսա-բէթի հանդիպմամբ, շարունակւում Սուրբ Ծննդով եւ մոգերի երկրպա-գութեամբ, ապա եւ տաճարին ընծայմամբ:

Դէպի Եգիպտոս գնալու մասին Մատթէոս Աւետարանիչը գրում է, որ, երբ մոգերը Մանկանը երկրպագելուց յետոյ առանց Հերովդէսին տեսնելու գնում են, չասելով Նրա տեղը, Հերովդէսը զայրացած որոշում է կոտորել Բեթղեհէմի եւ շրջակայքի մինչեւ մէկ տարեկան բոլոր մանուկներին: Այդ-ժամ Տիրոջ հրեշտակը երեւում է Յովսէփին ու ասում. «*Արի՛, ա՛ռ զմանուկդ եւ զմայրն իւր եւ փախիր յԵգիպտոս, եւ անդ լինիջիր ցորժամ ասացից քեզ, քանզի ի խնդիր է Հերովդէս կորուսանել զմանուկդ: Եւ նա յարուցեալ էառ զմանուկն եւ զմայր իւր գիշերի եւ գնաց յԵգիպտոս եւ անդ էր մինչեւ ցվախճան Հերովդի: Զի լցցի ասացեալն ի Տեառնէ ի ձեռն մարգարէին, որ ասէ՝ յԵգիպտոսէ կոչեցից զորդի իմ*» (*Մտթ.* Բ. 13-15):

[7] Իրինա Դրամբեան, *Հեթում Բ. արքայի Ճաշոցը*, «Նաիրի» հրատ., Երեւան, 2004, էջ 141:

Նկ. 3.- Փախուստ դէպի Եգիպտոս, ձեռ. 278

Հերովդէսի մահից յետոյ Տիրոջ հրեշտակը վերստին երեւում է Յովսէփին Եգիպտոսում եւ ասում. «*Արի՛, ա՛ռ զմանուկդ եւ զմայրն իւր եւ գնա յերկիրն Իսրայէլի, զի մեռան որք խնդրէին զանձն մանկանդ*» (Մտթ. Բ. 20): Եւ Յովսէփը վեր կացաւ, առաւ մանկանն ու նրա մօրը եւ գնաց Իսրայէլ:

Թէ ինչու՛ հրեշտակը երեւաց Յովսէփին եւ ոչ թէ Մարիամին, ինչպէս որ երեւացել էր Աւետման ժամանակ՝ Գրիգոր Տաթեւացին բացատրում է այն հանգամանքով, որ Մարիամը յանձնուած էր Յովսէփի խնամքին եւ վերջինս պատասխանատու էր նրա համար[8]:

Միջնադարեան պատկերագրութիւնում դէպի Եգիպտոս փախուստը ներկայացւում է շարժման ձախից աջ ուղղութեամբ, ուր ձախ կողմում Տիրամայրն է Մանկանը գրկած իսկ նրանց առջեւից գնում է Յովսէփը: Նկարում շարժման ընթացքն ուղղուած է դէպ աջ, իսկ Եգիպտոսից ետ վերադառնալիս դարձեալ առջեւում Յովսէփն է, սակայն շարժման ընթացքը աջից ուղղուած է ձախ[9]:

Հայկական մանրանկարչութիւնում փախստեան եւ վերադարձի զոյգ տեսարանները իւրօրինակ ձեւով արտայայտուել են ԺԳ. դարի վերջին գրուած ու նկարազարդուած եւ այժմ Մխիթարեան Միաբանութեան Վիեննայի ձեռագրատանը պահուող Աւետարանի իրար յաջորդող երկու մանրանկարներում (ձեռ. 278): Դրանցից առաջինը ներկայացնում է փախուստի տեսարանը (նկ. 3): Սպիտակամօրուս Յովսէփը՝ կիսով չափ կորացած գրկել է Մանկանը: Թէ՛ այս եւ թէ՛ մի շարք այլ նկարներում նրան այսպէս կքած պատկերելը երկու նշանակութիւն ունի: Նախ շեշտւում է, որ Յովսէփն արդէն տարեց էր, եւ Մարիամը, պարզապէս, յանձնուել էր նրա խնամքին: Երկրորդ՝ Մանկանը գրկելու ծանրութիւնից կորանալը խորհրդանշում է Քրիստոսի մարդեղութիւնը եւ ոչ թէ երեւութական ներկայութիւնը, որ մարդկութեան Փրկիչն իրապէս մարդեղացաւ եւ մարմին առաւ Սուրբ Կոյսից: Նոյն մարդեղութիւնն է ընդգծւում Մանուկ Յիսուսի դէպի Տիրամայրը պարզուած ձեռքերի միջոցով, ինչպէս որ ամէն երեխայ ձգտում է դէպի

[8] Գրիգոր Տաթեւացի, *Գիրք քարոզութեան, որ կոչի Ձմեռան հատոր*, տպ. Աբրահամ Թրակացի, Կ. Պոլիս, 1740, էջ 24:

[9] G. Schiller, *Iconography of Christian Art, vol. 1*, Greenwich, 1971, էջ 124:

մայրը: Համանման ձեւով Մարիամը՝ մայրական բնազդով շրջուած է դէպ Մանուկը:

Նկ. 4.- Վերադարձ Եգիպտոսից, ձեռ. 278

Աւանակի առջեւից գնում է մի երիտասարդ, ում պատկերը, լաւ չի պահպանուել, սակայն կարող ենք ենթադրել, որ դա Յովսէփի աւագ որդին է: Քանի որ թէ՛ հայ եւ թէ՛ համաշխարհային արուեստում երբեմն Յովսէփի հետ պատկերւում են նաեւ նրա որդիները եւ կամ էլ որդիներից աւագը, ով յայտնի է Յակոբոս կրտսեր անունով, որպէս Յակոբոս Տեառնեղբայր[10]: Այն պատկերներում, ուր Յովսէփը որդիների կամ որդու հետ է, նա առաւել շեշտուած ձեւով է ծեր ներկայացւում:

Եգիպտոսից վերադարձն արդէն յաղթական բնոյթ ունի (նկ. 4): Աւանակի առջեւից վստահ կեցուածքով քայլում է Յովսէփը, իսկ ետեւից նրա որդի Յակոբը: Տիրամայրը Մանկանը գրկած նստած է աւանակի վրայ: Սակայն, այստեղ կայ մի անտրամաբանական անհամապատասխանութիւն: Եգիպտոս փախուստի նախորդ նկարում Քրիստոս ունէր 3-4 տարեկան երեխայի տեսք, իսկ Եգիպտոսից վերադարձի այս մանրանկարում Նա պատկերուած է որպէս նորածին: Իհարկէ, ընդունուած էր պատկերել նորածին Քրիստոսին որպէս աւելի մեծ տարիքի երեխայ. անգամ շատ յաճախ հենց Սուրբ Ծննդեան մանրանկարներում Քրիստոսը ներկայացւում է ոչ թէ պարուրով, այլ աւելի մեծ հասակի երեխայի կերպարով: Սակայն այս նկարում զարմանալին այն է, որ տեղի է ունեցել հակառակը: Երեխայ Յիսուսին պատկերել են նորածնի կերպարով: Հաւանաբար սա հեղինակի կատարած սխալի արդիւնք է:

Յովսէփի կողքին անտիկ փիլիսոփային բնորոշ կերպարով եւ գալարափաթէթը ձեռքին պատկերուած է մի մարգարէ: Ամէնայն հաւանականութեամբ նա Ովսէն է, ում մարգարէութեան համաձայն Աստուած Եգիպտոսից պէտք է կանչի Իր Որդուն. «*Եւ ես սիրեցի զնա, եւ յԵգիպտոսէ կոչեցի զորդի իմ*» (*Ովսեա* ԺԱ. 1):

Հայկական մանրանկարչութիւնում, սակայն, աւելի յաճախ, պատկերւում է միայն դէպի Եգիպտոս գնալը:

---

[10] А. Майкапар, *Новый Завет в Искусстве* (Նոր Կտակարանը արուեստում)), «Կրօն-պրէսս», Մոսկուա, 1998, էջ 91:

Նկ. 5.- Փախուստ դէպի Եգիպտոս, ձեռ. 6319, 3ա

Ի տարբերութիւն բիւզանդական արուեստի, ուր պայմանաւորուած Բիւզանդական Կայսրութեան աւանդոյթով, այս փախուստն իսկ կայսերական մի հանդիսաւոր երթ է յիշեցնում, հայկական մանրանկարչութիւնում այս տեսարանը, ասես, կեանքից վերցուած լինի եւ մեր առջեւ - թւում է - թէ պատկերւում է գաղթի մի տեսարան, ուր առջեւից ընթանում է ընտանիքի ճակատագրով մտահոգ հայրը, իսկ նրան հետեւում է մանկանը գրկին սեղմած մայրը:

«Տիրամայրը մանկան հետ» պատկերներում Տիրամայրը, եթէ ներկայացւում է արքայական վեհութեամբ եւ շուքով, թագաւորական գահաւորակին բազմած, ապա Եգիպտոս փախուստի տեսարանում Տիրամօր հանդերձները յիշեցնում են տուեալ ժամանակի հայ կնոջ հանդերձները, եւ դրանք անգամ ազգագրական արժէք ունեն:

Արցախում ԺԳ.-ԺԴ. դդ. գրուած եւ նկարազարդուած ՄՄ Հմր 6319 ձեռագրի[11] այս նիւթով կատարուած մանրանկարի մասին Հրաւարդ Յակոբեանը գրում է. «*Տպաւորիչ է յատկապէս «Փախուստ Եգիպտոս» նկարը: Մաքուր խորքի վրայ Յովսէփն է եւ Մանկանը գրկած Մարիամը: Նրանք փախչում են թագաւորի մանկասպան հրամանից: Նկարում չկայ միջավայրն արտայայտող որեւէ մանրամասն, եւ այդ լռութիւնը դիտողի մէջ առաջ է բերում յուզական ու հոգեմտաւոր ապրումներ: Որքան էլ նկարիչը «արտիստիկ» չի կատարման մէջ՝ մատնում է անկարող ձեռքը, այնուհանդերձ այդ պատկերը յառնում է կենդանի տպաւորութեամբ եւ տարաբախտ ընտանիքի նկատմամբ ջերմ զգացումով: Յատկապէս ազդու են դէմքերը, հասարակ, երբեմն կոպիտ թուացող այդ դիմագծերում հարազատ բան կայ, արտայայտիչ ու շատ ազգային: Դա գրաւում եւ այլեւս բաց չի թողնում դիտողի ուշադրութիւնը, եւ այդ տպաւորութեան տակ նոյնիսկ մարմինների ծանր ու կոպտացուած ձեւերը դառնում են փխրուն, թեթեւ ու դուրեկան*»[12] (նկ. 5):

---

[11] «Փախուստ դէպի Եգիպտոս», ՄՄ ձեռ. 6319, էջ 3ա. 13-14 դդ.:

[12] Հրաւարդ Յակոբեան, *Արցախ-Ուտիքի մանրանկարչութիւնը*, «Սովետական գրող», Երեւան, 1989, էջ 121:

Ձեռագրերում «Փախուստ յԵգիպտոս» տեսարանին կից պատկերւում է երբեմն «Յովսէփի երազը», երբեմն էլ՝ «Բեթղեհէմի մանկանց կոտորածը», որովհետեւ այս դէպքերը ըստ աւետարանական պատմութեան յաջորդում են միմեանց:

Քանի որ աւետարանիչները մանրամասներ չեն հաղորդում դէպի Եգիպտոս փախուստի ճանապարհի մասին, ապա նկարիչները յաւելեալ դրուագներ ներկայացնելու նպատակով օգտուել են այս նիւթի մասին պատմող պարականոն աւետարաններից, որոնցում մանրամասն պատմւում է ճանապարհին տեղի ունեցած հրաղարձութիւնների եւ Մանուկ Յիսուսի կատարած հրաշագործութիւնների ու բժշկութիւնների մասին:

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԱՆԱՊԱՏԱԿԱՆ ՀԱՅՐԵՐԸ

Եգիպտոսը թէեւ դարձեալ որոշակի խորհրդանշական ընդհանրացուածութեամբ, սակայն աւելի պատմականացուած է պատկերւում եգիպտական անապատական հայրերին նուիրուած վարքերում: Ինչպէս այս վարքերում յիշւում են Նեղոսը եւ սրբերի առանձնանալու վայրերն ու մենաստանները, նոյն ձեւով էլ վերջիններս պատկերւում են այդ պատմութիւնների նկարազարդումների մէջ:

Նեղոսի ընթացքը եւ նրա ափերին գտնուող վանքերը երբեմն տեղագրական ճշտութեամբ են պատկերւում: Ասուածը վերաբերւում է նաեւ վանքերի ճարտարապետական յօրինուածքներին: Այս իրողութիւնը բացատրւում է հետեւեալ երկու հանգամանքներով.

Առաջին՝ Եգիպտոսն անմիջաբար տեսել են այդ ձեռագրերը նկարազարդողները, որպէս ուխտաւորներ այցելելով այդ վայրերը:

Երկրորդ՝ Եգիպտոսի հետ կապուած տեսարանները ներկայացուել են ընդհանուր քրիստոնէական պատկերագրութեան մէջ ձեւաւորուած կանոններին հետեւելով:

Անտոն ճգնաւորն է համարւում անապատականութեան հիմնադիրը: Նա ծնուել է 251ին, Եգիպտոսում՝ Կոմա բնակավայրում, Թեբէեան Անապատից ոչ-հեռու: Քսան տարեկան հասակում զրկուելով ծնողներից՝ վաճառում է իր ունեցուածքը եւ բաժանում չունեւորներին: Հեռանալով իր գիւղից՝ սկսում է բնակուել ամայի մի քարայրում, որտեղ երկար տարիներ պայքարի մէջ է լինում դեւերի հետ, որոնք նրան երեւում էին վայրի գազանների տեսքով: Գայթակղութեան պահերին ջերմեռանդ աղօթում էր Աստծուն՝ խնդրե-լով ցոյց տալ իրեն փրկութեան ճանապարհը: Յետագայում նա ընդհանրապէս հեռանում է անապատ եւ այնտեղ ապրում ճգնակեացի կեանքով:

Իր կեանքի ութսունիհինգ տարիներն անցկացնելով անապատում՝ Ս. Անտոնը վախճանւում է 356ին, 105 տարեկանում եւ ըստ նախապէս յայտնած ցանկութեան՝ թաղւում անապատում[13]:

Անտոն անապատականի վարքում յիշ-ուած դէպերի հետ պայքարելու դրուագը լաւագոյնս ներկայացուած է 1623ին ընդօրինակուած «Հարանց վարք» ձեռագրի մանրանկարում[14] (նկ. 6): Գեղարուեստական վարպետութեամբ նկարիչը պատկերել է Ս. Անտոնին շրջանակի մէջ, որը նման է այն քարայրին, որում նա բնակւում էր: Նկարի ստորին մասում պատկերուած են սրբին գայթակղել փորձող դեւերը՝ գայլի, առիւծի, վագրի եւ եղջերուի կերպարներով: Սակայն Ս. Անտոնի դէմքը հանդարտ է եւ անտարբեր նրանց նկատմամբ:

Ձեռագրերում սովորաբար որեւէ տօն, իրադարձութիւն կամ սրբի կարեւորութիւնը շեշտելու համար գրուածքի կից էջին կամ լուսանցքում մանրանկար էր արւում: Անտոն Անապատականը Հայ Եկեղեցու կողմից մեծապէս պաշտուող սրբերից է, այդ է պատճառը, որ շատ յաճախ է պատկերւում Հայ Եկեղեցու տօների պատմութիւնները ներկայացնող Յայսմաւուրք եւ Գանձարան ժողովածուներում: Հիմնականում, ընդունուած ձեւով, ներկայացւում է որպէս տարեց ծերունի:

Անապատական հայրերից յաճախ է պատկերւում նաեւ Ոնոփրիոս Ճգնաւորը: Նա նոյնպէս հեռանում է անապատ եւ 60 տարի շարունակ ոչ մի մարդու հետ չի շփւում: Երկարամեայ մէնակեացութեան պատճառով նիհարում է, ամբողջովին հիւծւում եւ ծածկւում է երկարած մազերով ու մօրուքով: Միայն նրա մահուան օրը Ս. Հոգու թելադրանքով իր մօտ է գալիս ճգնաւոր Պափնուտիոսը: Ոնոփրիոսը իր վերջին խորհուրդներն ու պատգամներն է տալիս Պափնուտիոսին եւ մահանում[15]:

Հենց այս դրուագն է ներկայացուած 1625ին գրուած եւ ծաղկուած «Հարանց վարք»ում[16] (նկ. 7): Ոնոփրիոսը կանգնած է քարայրի առջեւ, որի կարմիր խորքը աւելի արտայայտիչ է դարձնում սրբի տկարացած մարմինը եւ ճերմակած մազերը: Ոնոփրիոսի հիւծուածութիւնը աւելի ակնյայտ է դառնում մարմնել Պափնուտիոսի հետ համեմատութեամբ: Երկու սրբերի արդար եւ առաքինի ապրած կեանքի հաւաստում է նկարի անկիւնում պատկերուած արմաւենին, որը խորհրդանշում է արդարութիւնը՝ համաձայն

[13] Շնորհք արք. Գալուստեան, *Համաքրիստոնէական սուրբեր*, «Գանձասար», Երեւան, 1997, էջ 118-21:

[14] «Ս. Անտոնը եւ անապատի դեւերը», Երուսաղէմի մատենադարան, ձեռ. 971, էջ 16բ., 1623:

[15] Նոյն, էջ 122-23:

[16] «Ս. Պափնուտիոսը եւ Ս. Ոնոփրիոսը», Երուսաղէմի մատենադարան, ձեռ. 23, էջ 470, 1625:

Դաւթի սաղմոսի. «Արդարներն արմաւենու պէս կը ծաղկեն» (*Սաղմոս* ՂԱ. 13):

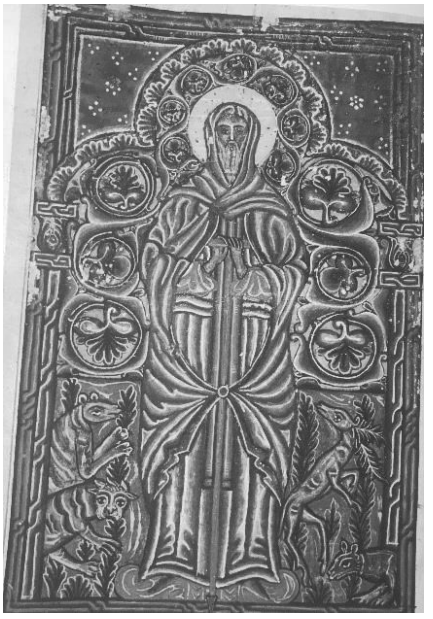

Նկ. 6.- Ս. Անտոնը եւ անապատի դեւերը, ձեռ. 971, էջ 16բ Նկ. 7.- Ս. Պափնուտիոսը եւ Ս. Ոնոփրիոսը, ձեռ. 23, էջ 470

«Հարանց վարք»ի տարբեր դարերի ընդօրինակութիւններում կարող ենք տեսնել մեր դիտար-կած երկու մանրանկարների պատկերագրական եւ *կոմպոզից-իոն* գրեթէ ճշգրիտ նմանութեամբ, սակայն կատարողական վարպե-տութեան միանգամայն տարբեր աստիճանների օրինակներ:

Հայ Եկեղեցին առանձնայա-տուկ կարեւորում է ճգնաւորներին եւ ունի նրանց յիշատակին նուիր-ուած տօներ: Եկեղեցական տօնա-կան օրացոյցի համաձայն Յուն-ուարի 19ին տօնում է Անտոն, Տրի-փոն, Պարսամ եւ Ոնոփրիոս ճգնաւորների յիշատակի օրը, իսկ Դեկտեմբերի 4ի ներքոյ յիշւում են բոլոր եգիպտացի անապատական հայ-րերը, եւ նրանց տօնը կոչւում է. «Սրբոց հարցն եգիպտացւոց»:

ՆԵՂՈՍԵԱՆ ՏԵՍԱՐԱՆՆԵՐ

Նեղոսեան տեսարաններ անուամբ յայտնի դրուագները լայն կիրառում են ունեցել յատկապէս ուշ-անտիկ (Ք.ե. Բ.-Ե. դդ.) արուեստում եւ տա-րածուել Իտալիայից մինչեւ Հիւսիսային Ափրիկէ: Վստահաբար, հենց ուշ-

անտիկ եւ վաղքրիստոնէական խճանկարների պատկերագրութիւնից են վերցուած այդ տեսարանները, որոնք մասնագէտները կապում են աղեքսանդրեան հելլենիզմի աւանդոյթների հետ[17]:

Մլքէ թագուհու աւետարանում, որը մեզ հասած ամէնավաղ յստակ թուագրութեամբ հայկական ձեռագիրն է (862), խորաններից միքանիսում հանդիպում ենք նեղոսեան տեսարաններ: Ձեռագիրը պահւում է Վենետիկի Ս. Ղազար կղզում՝ Մխիթարեան Միաբանութեան գրադարանում (ձեռ. 1144):

Մանրանկարների շարքը սկսւում է Կարպիանոսին ուղղուած Եւսեբիոսի նամակով[18], որը ներկայացուած է երեք միակամար խորաններում: Նամակի երկրորդ եւ երրորդ խորանների կամարամահիկներում պատկերուած է գետ, որի մէջ լողում են մի շարք կենդանիներ՝ կոկորդիլոսներ, ձկներ եւ թռչուններ (նկ. 8): Նաեւ տեսնում ենք ձկնորսներով լի նաւակներ:

Նկ. 8.- Եւսեբիոսի նամակի երկրորդ խորանը, Մլքէի աւետարան, ձեռ. 1144

Անդրադառնալով այս թեմային, Զ. Յակոբեանը գրում է.

Մլքէի աւետարանը միակը չէ, որտեղ կան նեղոսեան տեսարաններ: Այս տեսարանը առկայ է Անիի դպրոցին վերագրուող Մողնու աւետարանում (ԺԱ. դ. կէս): Այստեղ՝ չորրորդ խորանում, տեսնում ենք ձկնորսներով նաւակ, կոկորդիլոս, ձուկ եւ մեդուզա, ինչպէս նաեւ ջրային թռչուններ: Վերը նշուածից բացի այստեղ կան դիցաբանական կենդանիներ, ինչպիսիք են գրիֆոնը, սֆինքսը,

[17] Զ. Յակոբեան, «Անտիկ աւանդոյթների վերապրումները Մլքէ թագուհու աւետարանի մանրանկարներում», *Բազմավէպ*, Վենետիկ, 2009, էջ 352-53:

[18] Աւանդութեան համաձայն աստուածաբան, պատմաբան Եւսեբիոս Կեսարացին (մօտ 260-340)՝ եգիպտացի ոմն Կարպիանոսի խնդրանքով կազմում է չորս Աւետարանների կանոններ՝ համաձայնութեյան տախտակներ: Նա Աւետարանները բաժանել է հատուածների, համարակալել ըստ գլուխների, համարների օգնութեամբ կազմել համաձայնութեան տասը տախտակներ, դրանցից օգտուելու կարգը բացատրել Կարպիանոսին ուղղած թղթում:

թեւաւոր առիւծն ու շունը, կերպարներ, որ յայտնւում են ձեռագրերում մի փոքր ուշ: Թւում է, թէ Մողնու աւետարանի մանրանկարիչը ի մի է բերել բոլոր տեսակի արտասովոր կենդանիների՝ որպէս հնամենի խորհրդանիշերի, ու պատկերել նրանց պայմանական ձեւով: Իհարկէ, Մլքէի աւետարանի նեղոսեան տեսարաններին եւս յատուկ է որոշակի պայմանականութիւն, բայց եւ այնպէս տեսարանի աւելի կենդանի պատկերումը, պլանների բաժանումը, ինչպէս նաեւ մարդկային ֆիգուրների եւ կենդանական աշխարհի համեմատաբար իրապաշտական մեկնաբանումը՝ այս ամէնը թոյլ է տալիս զգալու նախատիպի անմիջական ազդեցութիւնը, ինչպէս նաեւ Մլքէի վարպետի ուշ անտիկ արուեստին ծանօթ լինելը[19]:

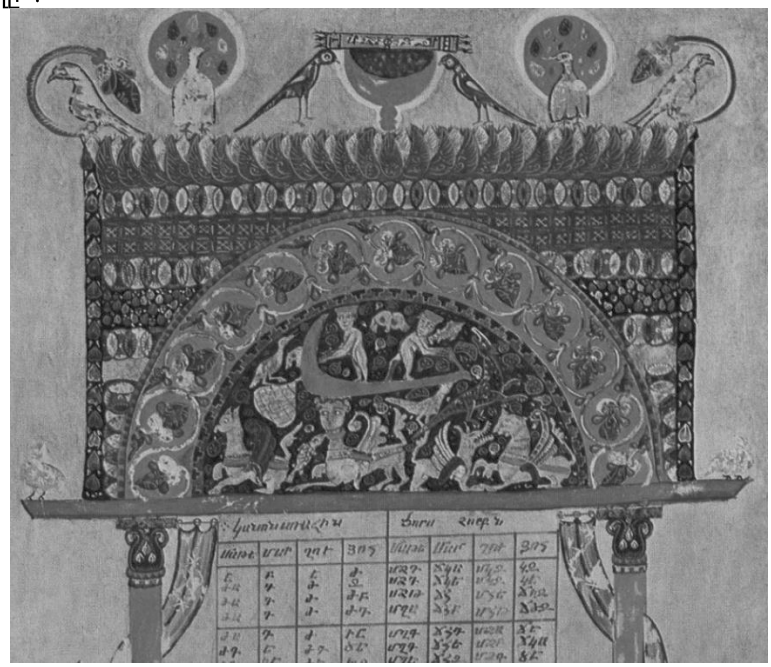

Նկ. 9.- Խորան, Մողնու աւետարան, ձեռ. 7736

Մողնու աւետարանի (ՄՄ ձեռ. 7736) նեղոսեան տեսարանը ներկայացնող խորանում պատկերուած կոկորդիլոսի մասին Լիդիա Դուրնովօն նշում է, որ, քանի որ հեղինակին բացարձակապէս անծանօթ է եղել կոկորդիլոսը որպէս կենդանի, ապա նա նրան պատկերել է պայմանականօրէն առանց ատամների եւ երկարավիզ (նկ. 9): Իսկ ջրային ամբողջ տարածքում պատկերուած մեդուզաների մասին գրում է, որ դրանք կարծես հեղինակի՝ իրականում տեսածի տպաւորութեան փոխանցումը լինեն[20]:

---

[19] Նոյն, էջ 354:

[20] Л. Дурново, *Очерки Изобразительного Искусства Средневековой Армении*, (Ակնարկներ Հայաստանի միջնադարեան կերպարուեստի մասին) Մոսկուա, 1979, էջ 180. նաեւ՝ В. Казарян, С. Манукян, *Матенадаран,* (Մատենադարան) *հպր. 1*, «Կնիգա», Մոսկուա, 1991, էջ 55:

Դուրնովօն թէ՛ Մլքէի եւ թէ՛ Մողնու աւետարանների նեղոսեան տեսարանների դրուագներից որոշների դէպքում նմանութիւն է տեսնում Գառնու խճանկարի հետ[21]:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԻ ՄԱԿԵԴՈՆԱՑԻՈՅ[22]

Եգիպտոսի հանդէպ հետաքրքրութեան մեծացմանը նպաստել է նաեւ հայ միջնադարեան գրականութեան կոթողային գործերից մէկը՝ «Ալեքսանդրի վէպ»ը (յայտնի է նաեւ «Պատմութիւն Ալեքսանդրի Մակեդոնացւոյ» անուամբ), որում մանրամասն նկարագրւում է Մակեդոնացու դէպի Եգիպտոս արշաւանքը, Աղեքսանդրիա քաղաքի հիմնումը եւ Եգիպտոսում փարաւոն կարգուելը:

«Ալեքսանդրի վէպ»ի հին հայերէն թարգմանութիւնը մեզ է հասել աշխարհի տարբեր վայրերում պահուող շուրջ 70 ձեռագրով, մեծ մասամբ՝ ԺԷ.-ԺԸ. դարերի: Թարգմանուելով հաւանաբար Ե. դարի 80ականներին՝ յունարէն հնագոյն չպահպանուած բնօրինակից, այն տարբեր ժամանակներում ենթարկուել է զգալի փոփոխութիւնների, համառօտումների ու յաւելումների: «Ալեքսանդրի պատմութիւն»ն այնքան հեղինակաւոր գործ է եղել միջնադարեան Հայաստանում, որ անգամ վերագրուել է Արիստոտէլին, նաեւ Եզովպոսին[23]:

Հայերէն առաջին թարգմանութեան հեղինակն է համարւում պատմահայր Մովսէս Խորենացին[24]:

Ամփոփելով, կարող ենք ասել, որ հայ միջնադարեան մանրանկարչութեան մէջ Եգիպտոսին առնչուող տեսարանների պատկերումը գալիս է եւս մէկ անգամ հաստատելու այն, որ թեմատիկ պատկերների տարածուածութիւնը պայմանաւորուած էր այդ թեմաների միջնադարում ունեցած կրօնա-խորհրդաբանական նշանակութեամբ եւ եկեղեցատօնացուցային տարածուածութեամբ:

---

[21] Дурново, էջ 180:

[22] Հնարաւորութիւն ենք ունեցել նայել միայն ՄՄ պահուող Վէպի ձեռագրերը: Դրանք նկարազարդուած էին, սակայն շեշտը դրուած էր մարդկային կերպարների վրայ: Մեր ակնկալութիւնը՝ թէ կը գտնենք Եգիպտոսի բնապատկերը ներկայացնող մանրանկարներ, չիրականացաւ: Այդ մանրանկարները, բոլորը, Ալեքսանդրին ներկայացնող դիմանկարներ էին: Արտասահմանի մեծ ձեռագրատներում պահուող ընդօրինակութիւններում գուցէ լինեն՝ սակայն դրանք ուսումնասիրելու հնարաւորութիւն չենք ունեցել:

[23] Ա. Թոփչեան, «'Ալեքսանդրի վէպի' հին հայերէն թարգմանութեան բնագիրը եւ ազդեցութիւնը հայ միջնադարեան գրականութեան վրայ», *Բանբեր մատենադարանի*, 29:2019, էջ 44-47:

[24] *Պատմութիւն Ալեքսանդրի Մակեդոնացւոյ. հայկական խմբագրութիւններ*, աշխ.՝ Յասմիկ Սիմոնեան, Երեւան, 1989, էջ 11:

EGYPTIAN SCENES IN MEDIEVAL ARMENIAN ILLUMINATED MANUSCRIPTS (Summary)

Shoghakat Devrikyan
devrikyan@gmail.com

After extensive research on Armenian illuminated manuscripts and miniatures, the author groups the main scenes of the Armenian manuscripts related to Egypt under the following themes:

A. **Crossing of the Red Sea,** which is often based on the main details registered in the Book of Exodus.

B. **Flight into Egypt,** which is the most frequently illuminated episode in the context of Egyptian illuminated scenes.

C. **The hermit fathers in the desert,** which presents a number of hermits and their lives in the Egyptian desert. In certain cases these hermits are illuminated with architectural structures in the background.

D. **Nilotic landscapes,** which presents scenes associated with late antiquity and early Christian art.

Furthermore, the author notes that in the Middle Ages several copies of the manuscript entitled "Alexander's Story", which narrates the raid of Alexander the Great on Egypt and the founding of the city of Alexandria, contributed to the growth of interest in Egypt.

The article elaborates, discusses and analyses the iconographic and artistic aspects of these illuminations in the broader context of Christian manuscript illumination.

Եգիպտոսի Հայոց Թեմը

Վարդան Դեւրիկեան
devrikyan@yahoo.com

ՄՈՒՏՔ

Հայ Եկեղեցու Եգիպտոսի եկեղեցական կառոյցի ձեւաւորումը, ընդգրկած սահմանները եւ ունեցած կարգավիճակը՝ ծխական համայնք սպասարկու քահանայով, հոգեւոր հովւութիւն, առանձին թեմ, անգամ պատրիարքական եւ կաթողիկոսական աթոռ (թէկուզեւ կարճատեւ ժամանակով), պայմանաւորուած է եղել արտաքին եւ ներքին երեք հետեւեալ գլխաւոր գործօններով.-

Ա) Քաղաքական ոչ-հայկական գործօններ.- Արաբական Խալիֆաթի ձեւաւորումից մինչեւ վերջինիս քայքայումը, ապա՝ այս տարածաշրջանում ձեւաւորուած պետութիւնները իրենց շարունակական վերաձեւումներով մինչեւ օսմանեան տիրապետութեան հաստատումը եւ յետոյ Եգիպտոսի անկախութեան հռչակումը:

Բ) Քաղաքական հայկական գործօններ.- Հայ Եկեղեցու նուիրապետութեան ձեւաւորումը եւ կրած փոփոխութիւնները, որոնք իրենց հերթին թելադրուած էին այն երկրների վարչատարածքային վերաձեւումներով, որոնցում գտնւում էին հայ եկեղեցական կառոյցները: Հայաստանի քաղաքական իրավիճակի փոփոխութիւններով էին պայմանաւորուած նաեւ հայոց հայրապետական աթոռի դեգերումները Վաղարշապատից մինչեւ Կիլիկիայի հայկական պետութիւն, ինչպէս նաեւ ամէնայն հայոց կաթողիկոսութեան կողքին Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան եւ Երուսաղէմի ու Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքական աթոռների հաստատուելը: Այս շարքում չենք յիշում Աղթամարի եւ Աղուանից կաթողիկոսութիւնները իրենց տեղային նեղ ընդգրկման, սահմանափակ գործառոյթի եւ այն պատճառով, որ չեն առնչում մեր քննած հարցին:

Գ) Ջուտ-համայնքային գործօններ.- Տուեալ երկրի հայ համայնքի թիւը, այդ համայնքի ունեցած դերը եւ նշանակութիւնը համահայկական կեանքում, աշխարհագրական դիրքը՝ միջազգային տարանցիկ եւ Հայ Եկեղեցու նուիրակների երթուղու ճանապարհներին:

Այս երեք գործօնները եւ յատկապէս առաջինը, պայմանաւորեցին, որ իրար հետ սերտ կապակցութեան մէջ գտնուեն աշխարհագրական եւ քաղաքական գրեթէ նոյն տարածքում եւ իրավիճակում գտնուող հայոց ընդհանրական հայրապետութիւնը կիլիկեան շրջանում, ապա եւ կիլիկեան աթոռը, Երուսաղէմի հայոց պատրիարքութիւնը եւ արաբական երկրների հայ եկեղեցական կառոյցները:

Օսմանեան կենտրոնաձիգ իշխանութեան հաստատմանը զուգահեռ Երուսաղէմի հայոց պատրիարքութեան դերը թուլանում է եւ աճում է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքութեանը: Նոյն ձեւով կիլիկեան աթոռի դերն է աշխարհագրականօրէն աստիճանաբար սահմանափակւում որպէս տե-

ղային կաթողիկոսութիւն՝ Կիլիկիայի Հայկական Պետութեան անկումից յետոյ:

Հայ ազգաբնակչութեան տեղաշարժերը Հայաստանից դէպի տարբեր երկրներ, ինչպէս նաեւ մի երկրից միւսը եւ այդ երկրների վարչական սահմանների փոփոխութիւնները, յանգեցրել են եկեղեցական թեմերի եւ նրանց մաս կազմող հոգեւոր հովւութիւնների շարունակական փոփոխութիւնների ու վերակազմաւորումների:

Նաեւ մի երկրի ներսում քաղաքական երկու կենտրոնների, կամ քաղաքատնտեսական երկու կենտրոնների առկայութիւնը դարձեալ առաջ է բերել երկու թեմերի ձեւաւորում եւ երկկենտրոն վիճակ: Իրաքում եթէ այն արտայայտուել է Պաղտատի եւ Պասրայի օրինակով, որպէս քաղաքական կենտրոնի եւ նաւահանգստային տնտեսական կենտրոնի յարաբերակցութիւն, ապա Եգիպտոսում նոյն ձեւով դրսեւորուել է Գահիրէի եւ Աղեքսանդրիայի զոյգ թեմերով:

Մեր նպատակը չի եղել գրել Եգիպտոսի թեմի ներեկեղեցական եւ ներհամայնքային կեանքի մասին՝ կրթական, մշակութային եւ բարեսիրական կազմակերպութիւնների գործունէութեամբ, թէկուզեւ դրանց մի մասը աւանդաբար ենթարկուել է առաջնորդարանին եւ գտնուել վերջինիս հոգածութեան ներքոյ: Մեր առաջ խնդիր ենք դրել ներկայացնել Հայ Եկեղեցու նուիրապետական համակարգում թեմի ունեցած տեղը եւ թեմական կառոյցի պատմական զարգացման ընթացքը:

ԵԳԻՊՏԱՀԱՅ ԹԵՄԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ՓՈՐՁ

Եգիպտոսում հայ վանական կեանքի առաւել տարածմանը նպաստել է Բիւզանդական Կայսրութեան վարած դաւանական անհանդուրժողական քաղաքականութիւնը:

Յուստինիանոս կայսեր 553ի հրամանով Երուսաղէմում տարբեր դաւանանքների եկեղեցականներին պարտադրուեց քաղկեդոնականութիւն ընդունել, որից խուսափելու համար հայ վանականները ապաստան գտան Եգիպտոսում, ուր այդ եկեղեցիների համակեցութիւնը լաւագոյնս ներկայացուած է ԺԲ. դարի հեղինակ Ապու Սալիհ ԷլԱրմանիին վերագրուող եւ Եգիպտոսի եկեղեցիներին վերաբերող աշխատութեան մէջ, որում հայկական եկեղեցիները ներկայացուում են Եգիպտոսի Ղպտի եւ Մելքիտ Եկեղեցիներին համահաւասար[1]:

[1] Այս գործի Ապու Սալիհ ԷլԱրմանիի կողմից գրուած լինելը այժմ վիճարկւում է, եւ որպէս հեղինակ է նշւում Աւու ԱլՄաքարիմ անուանուող նոյն ժամանակահատուածի պատմագիրը: Այս հարցի վերաբերեալ հայ եւ օտար հեղինակների յայտնած կարծիքների մասին տե՛ս՝ Գագիկ Դանիէլեան, «Հայկական վանքերի եւ եկեղեցիների մասին յիշատակութիւններ Ապու ԱլՄաքարիմի երկի անյայտ էջերում», *Բանբեր մատենադարանի*, 26:2018, էջ 22-57:

Եգիպտոսի հայ եկեղեցական կառոյցի պատմութիւնը կարելի է երեք մեծ պարբերաբաժանումների ենթարկել՝ մեկնելով երկրի քաղաքական իշխանութեան եւ ընդգրկած տարածքների փոփոխութեան ու հայութեան յիշեալ տարածաշրջանում ունեցած ժողովրդագրական տեղաշարժերից, յատկապէս՝ Շահ Աբբասի բռնագաղթով (ԺԷ. դարասկիզբ) ու Ջալալինեի արշաւանքներով (1588-1610), համիտեան ջարդերով եւ հայոց Մեծ Եղեռնով թելադրուած զանգուածային ներհոսքերով:

Հայ Եկեղեցու Եգիպտոսի կառոյցը, ըստ այսմ, ունի հետեւեալ երեք մեծ պարբերաբաժանումները.-

1. Քրիստոնէութեան առաջին դարերից մինչեւ օսմանեան տիրապետութեան շրջան՝ 1517, անգամ մինչեւ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքութեան ենթակայութեանը անցնելը 1830ականներին:

2. Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքութեանը ենթակայ առանձին թեմ՝ 1830ականներից մինչեւ առաջին աշխարհամարտի աւարտը եւ Լոզանի համաժողովը:

3. Առաջին աշխարհամարտից եւ հայոց Մեծ Եղեռնից յետոյ ձեւաւորուած աշխարհաքաղաքական նոր իրողութիւնների շրջանակում առանձին թեմ՝ Ս. Էջմիածնի ամէնայն հայոց կաթողիկոսութեան իրաւասութեան ներքոյ, որը շարունակւում է առ այսօր:

Առաջին շրջանը իր հերթին կարելի է բաժանել երեք ենթաշրջանների.-

1. Հայկական առաջին եկեղեցիների եւ վանքերի գործունէութիւնը մինչեւ Գրիգոր Վկայասէրի կողմից առանձին աթոռի հաստատումը:

2. Գրիգոր Բ. Վկայասէրից (կթղ. 1066-1105) մինչեւ օսմանեան տիրապետութեան շրջանը՝ 1516:

3. Օսմանեան տիրապետութեան շրջանից մինչեւ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքութեանը ենթակայ առանձին թեմի ստեղծումը 1830ականներին:

ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆ.- ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԴԱՐԵՐԻՑ ՄԻՆՉԵՒ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱԿԱՆ ԱԹՈՌԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ

Առաջին ենթաշրջան

Հայկական եւ օտար պատմական սկզբնաղբիւրները եւ նիւթական մշակոյթի առարկաներն ու արձանագրութիւնները վկայում են, որ հայերը Եգիպտոսում հաստատուել եւ անգա՛մ որոշակի համայնքային կեանքով ապրել են դեռեւս Քրիստոսի ծննդից առաջ:

Եգիպտոսում եղած առաջին հայ հոգեւորականը, ում անունը պահել է պատմութիւնը, կարելի է համարել Մովսէս Խորենացին: *Հայոց պատմութեան* ԿԲ. գլխում Պատմահայրը գրում է, որ աշակերտների իրենց խմբով հասնելով Եդեսիա, այնուհետեւ գնում են սուրբ վայրերին երկրպագելու եւ ապա անցնում Եգիպտոս: Խորենացին մանրամասն է նկարագրում

յատկապէս Աղեքսանդրիան, իրար հետ համեմատելով քաղաքի նախաքրիստոնէական եւ քրիստոնէական ժամանակաշրջանները[2]:

Անկախ ուխտաւորների այցելութիւններից, հայերը Եգիպտոսում տեսակարար մեծ կշիռ են ունեցել դեռեւս Բիւզանդական Կայսրութեան ազդեցութեան շրջանում, սակայն - ինչպէս գրում է Արշակ Ալպոյաճեանը – հաւանական չէ, որ արաբական տիրապետութեանը նախորդող շրջանում հայերը այստեղ առանձին կրօնական համայնք ունենային, քանի որ Յոյն Օրթոտոքս Եկեղեցին թոյլ չէր տալիս, որ բիւզանդական տիրապետութեան ներքոյ գտնուող երկրներում այլ ժողովուրդներ իրենց դաւանանքի եկեղեցիներ ունենային[3]:

Եգիպտոսը նաեւ կայսրութեան այն ծայրամասերից էր, ուր դաւանական բնոյթի հալածանքներից խոյս տալով հաստատւում էին ոչ-քաղկեդոնական վանականները: Յուստինիանոս կայսրը երբ պատուիրում է քաղկեդոնութիւն ընդունել Երուսաղէմի տարբեր դաւանանքների հոգեւորականներին, հայ վանականները փոխադրւում են Եգիպտոս, ուր - ըստ Ալպոյաճեանի - արդէն հայկական վանք կար հայ վանականներով[4]:

Ալպոյաճեանը, նաեւ առանց թուական նշելու, գրում է, որ երբ արաբները տիրեցին Եգիպտոսին, հայերը եւ ղպտիները իրաւունք ստացան իրենց ազգային ինքնուրոյն եկեղեցիները ունենալ[5]:

969ին Եգիպտոսում տեղի է ունենում իշխանափոխութիւն. Աբբասեաններից իշխանութիւնը անցնում է Ֆաթիմեաններին, ովքեր իրենց ինքնուրոյն խալիֆայութիւնն են հաստատում:

Ֆաթիմեանների իշխանութեան ժամանակ հայերի թիւը Եգիպտոսում անհամեմատ մեծանում է երկու պատճառով: Նախ, որովհետեւ Ֆաթիմեանները Եգիպտոսին են միացնում Սիրիան եւ Պաղեստինը, ուր արդէն մեծ թուով հայ բնակչութիւն կար: Հայերը ոչ միայն յայտնւում են Ֆաթիմեանների իշխանութեան կազմում, այլեւ գաղթում են երկրի աւելի խաղաղ եւ կայուն կենտրոնական շրջանները:

Նոր իշխանութիւնների վարած քաղաքականութիւնը - որով նպաստաւոր պայմաններ էին ստեղծւում գիտութեան, արուեստի ու արհեստների, երկրագործութեան եւ առեւտրի զարգացման համար -տարբեր կողմերից դէպի Եգիպտոս է ձգում հայերին, իսկ եկեղեցական կառոյցի կազմակերպման գլխաւոր պայմաններից մէկը մեծաթիւ համայնքն է:

---

[2] Մովսէս Խորենացի, *Պատմութիւն հայոց*, աշխ.՝ Ստ. Մալխասեան, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1981, էջ 428:

[3] Արշակ Ալպոյաճեան, *Արաբական միացեալ հանրապետութեան Եգիպտոսի նահանգը եւ հայերը (սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը)*, [տպ.] Նոր աստղ, Գահիրէ, 1960, էջ 239:

[4] Նոյն, էջ 239:

[5] Նոյն, էջ 240:

Այս շրջանում հայերի Եգիպտոս գաղթելուն պատճառ են դառնում նաեւ սելճուքեան արշաւանքները, որոնք ոչ միայն Հայաստան են հասնում, այլեւ՝ մինչեւ Սիրիա եւ Պաղեստին:

Ենթադրւում է, որ Ֆաթիմեանների իշխանութեան գալուց առաջ Եգիպտոսում արդէն պէտք է հայկական համայնք ձեւաւորուած լինէր, որպէսզի յետոյ իրեն ձգէր հայութեան նորանոր զանգուածների:

Յաջորդ կարեւոր, արդէն առարկայական ապացոյցը Գահիրէի հայոց Պէյն Սուրէյնի եկեղեցում գտնուող եւ 981 թուակիր խաչքարն է[6]: Ժ. դարում խաչքար չէր կարող կանգնեցուել որեւէ ամայի վայրում: Այն պէտք է կա՛մ եկեղեցու որմերին ագուցուած լինէր եւ կա՛մ էլ կանգնեցուած՝ եկեղեցու շրջագծում: Հետեւաբար այդ եկեղեցին կառուցուած պէտք է լինի մինչեւ 981[7]: Քանի որ հայ համայնքն է եկեղեցական կեանքը ձեւաւորում եւ ոչ հակառակը, ուստի հայ համայնք այստեղ պէտք է լինէր մինչեւ այդ:

Ֆաթիմեանների շրջանում Եգիպտոսի հայ բնակչութիւնը հասնում է երեսուն հազարի: Յիշւում են Գահիրէում եւ երկրի տարբեր քաղաքներում գտնուող երեսունից աւելի եկեղեցիներ եւ երկու մեծ վանքեր:

Երկրորդ ենթաշրջան. Գրիգոր Բ. Վկայասէրից մինչեւ օսմանեան տիրապետութեան շրջանը՝ 1516

Տեղի հայ եկեղեցական կառոյցի մասին առաջին յիշատակութիւնը գտնում ենք դարձեալ Ֆաթիմեանների շրջանում՝ Գրիգոր Բ. Վկայասէրի (կթդ. 1066-1105) Եգիպտոս գալու առնչութեամբ:

Գրիգոր Բ. Վկայասէրի Եգիպտոս գալու, այնտեղ Հայ Եկեղեցու թեմ հիմնելու եւ իր քեռորդի Գրիգոր իշխանին եպիսկոպոս ձեռնադրելու եւ թեմակալ առաջնորդ նշանակելու մասին այս իրադարձութիւններին ժամանակով բոլորից մօտ եղող պատմիչը Մատթէոս Ուռհայեցին (վխճ. 1144) է, ով գրում է, որ հայոց Գրիգորիս կաթողիկոսը գնում է Կ. Պոլիս, ապա Հռոմ եւ «*եկեալ յԵգիպտոս շրջեալ ամենայն անապատսն առաջին սրբոց հարցն եւ կատարեաց զամենայն փափագումն սրտին իւրոյ. եւ հաստատեաց անդէն զաթոռ իւր հայրապետութեանն, եւ կանգնեալ նորոգեաց անդէն զամենայն կարգ Սուրբ եկեղեցւոց. եւ բազում փառք եւ մեծութիւն ընկալաւ Տէր Գրիգորէս ի թագաւորէն եգիպտացւոց առաւել, քան ի թագաւորէն Հռոմոց: Եւ բազումք ժողովեցան Հայոց յԵգիպտոս իբրեւ երեսուն հազարաց. եւ Տէր Գրիգորէս զկնի ժամանակաց ձեռնադրեաց կաթողիկոս զՏէր Գրիգոր զքուրորդին իւր. եւ ինքն ելեալ գայր յաշխարհն Հայոց*»[8]:

---

[6] Թորգոմ արք. Գուշակեան, *Եգիպտոսի եկեղեցիները եւ պատմութիւն շինութեան Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ նորաշէն եկեղեցւոյ*, [տպ.] Յաբէթ-Պաղտասար, Գահիրէ, 1927, էջ 11:

[7] Նոյն, էջ 12:

[8] *Պատմութիւն Մատթէոսի Ուռհայեցւոյ*, [տպ.] Ս. Յակոբեանց վանքի, Երուսաղէմ, 1869, էջ 253-54:

Բարձրաստիճան հայ հոգեւորականների Եգիպտոս գալու մասին՝ սկսած Ոռհայեցուց, երկու պատճառ է նշւում: Առաջին՝ ծանօթանալու Եգիպտոսի վանքերի վանականների անապատական ճգնութեանը: Երկրորդ՝ զբաղուելու Եգիպտոսի հայերի եկեղեցական հարցերով: Վկայասէրի պարագայում կար եւ երրորդ պատճառը: Ինչպէս նրան տրուած անուանումն է յուշում, նա զբաղւում էր վարքերի եւ վկայաբանութիւնների ժողովմամբ եւ հայերէն թարգմանութեամբ:

Ուռհայեցին նշում է, որ Վկայասէրը Պոլսից եւ Հռոմից յետոյ Եգիպտոս է գնում այցելելու այն վանքերը, ուր բնակուել են առաջին սուրբ հայրերը:

Անիի 1046ի անկումից յետոյ բիւզանդական կայսրերը ձգտում էին վերջ տալ նաեւ հայոց կաթողիկոսական իշխանութեանը: Թերեւս այս հանգամանքը ակնարկելով է Ուռհայեցին գրում, որ Եգիպտոսի թագաւորից հայոց կաթողիկոսը աւելի լաւ ընդունելութիւն է գտնում, քան հոռոմների թագաւորից՝ բիւզանդական կայսրից: Հրաչ Բարթիկեանը գրում է, որ այդ ժամանակ Եգիպտոսում իշխում էր Ապտուլամին Մոսթանսէր Պիլլահին (1036-94)[9]:

Այս շրջանում է, որ Եգիպտոսի հայ ազգաբնակչութեան թիւը հասնում է երեսուն հազարի եւ Վկայասէրը Եգիպտոսի առաջնորդ է ձեռնադրում Գրիգոր Իշխանին:

Վկայասէրի Եգիպտոս գնալու եւ այնտեղ առաջնորդական աթոռ հաստատելու մասին Վարդան պատմիչը (մօտ. 1198-1271) գրում է. «*Գնալով ի Մսր, ուր եւ մեծարեցաւ յոյժ ի Սուլտանէն եւ շինեաց վանս Հայոց եւ ձեռնադրեալ զեղբօրորդի իւր Գրիգորիս եպիսկոպոս*»[10]:

Վկայասէրի Եգիպտոսում վանքերը այցելելուն, վկայաբանութիւններ ժողովելուն եւ հայոց առաջնորդութիւն հաստատելուն նպաստում է Պատր էլՃամալի հայ վզրուկը (վեզիրը), ով մահմետականութիւն ընդունած հայ էր: Վկայասէրը նրա մօրեղբայրն էր[11]: Հայր Ներսէս Ակինեանը գրում է. «*Գրգորիս իր յաջողութիւնը կը պարտի այն պարագային, որ իր այցելութիւնը Եգիպտոս զուգադիպեցաւ Պեդր էլ Ճեմալ հայազգի, բայց իսլամացած վեզիրի իշխանութեան շրջանին*»[12]:

Հայոց կաթողիկոսի Եգիպտոս գնալը մի փոքր այլ ձեւով է ներկայացնում Կիրակոս Գանձակեցին (1200-71), ասելով, թէ Վկայասէրը նախ Հռոմ է գնացել եւ այնտեղից ծովային ճանապարհով ցանկացել է գնալ

---

[9] Մատթէոս Ուռհայեցի, *Ժամանակագրութիւն*, աշխ.՝ Հ. Բարթիկեան, Հայաստան հրատ., Երեւան, 1973, էջ 330:

[10] Մկրտիչ Էմին, *Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդցւոյ պատմութիւն տիեզերական*, Մոսկուա, 1861, էջ 137:

[11] Ալպոյաճեան, էջ 242:

[12] Ն. Վ. Ակինեան, *Ներսէս Լամբրոնացի արքեպիսկոպոս Տարսոնի (կեանքը եւ գրական վաստակները հանդերձ ազգաբանութեամբ Պահլաւունեաց եւ Լամբրոնի Հեթմեանց)*, Մխիթարեանց տպ., Վիեննա, 1960, էջ 381:

Պոլիս «թարգմանութեան աղագաւ», այսինքն վարքեր եւ վկայաբանութիւններ ժողովել հայերէն թարգմանելու համար: Ծովային հողմերը սակայն նաւը Եգիպտոս են տարել: Նաւի Եգիպտոս քշուելում այլաբանական խորհուրդ է գտնում Վարդան Արեւելցին: Գրիգոր Վկայասէրին նուիրուած ներբողեանում նա գրում է. «*Սակայն ի տեսչութենէ վերնոյն առեալ զնաւն հողմոյն տարաւ յԵգիպտոս, որպէս եւ զՏէրն ամենայնի թեթեւ ամպով կամքն հայրենի*»[13]:

Ըստ Գանձակեցու, Եգիպտոսում սովորութիւն կար ափ ելած նաւաբեկեալներին կողոպտելու եւ սպանելու: Վկայասէրը իր ուղեկիցների հետ երբ ափ է ելնում եւ աղօթում, անձրեւ է գալիս: Այնինչ, մինչ այդ տեւական ժամանակ այդ երկրում անձրեւ չէր եկել: Հայոց կաթողիկոսին մեծ պատիւների արժանացնելը Գանձակեցին բացատրում է նաեւ այս հրաշքով[14]:

Վարդան վարդապետը, սակայն, շարունակելով զուգահեռը Քրիստոսի Եգիպտոս տարուելու հետ, աւետարանական պարականոնների հետեւողութեամբ[15] գրում է, որ ինչպէս մանուկ Յիսուսի Եգիպտոս մուտքով «շարժեցին ձեռագործքն Եգիպտացւոց», այնպէս եւ Վկայասէրի գալով «*ասպ շարժեալ լինէին ամպք եւ քաղցր եւ առատ անձրեւով առոգեցաւ բոլորն Եգիպտոս*»[16]:

Արաբական աղբիւրները եւս նշում են Վկայասէրի Եգիպտոսում կատարած հրաշքների մասին[17]:

Նախորդող շրջանի մատենագրական յիշատակութիւնների հիման վրայ ԺՋ. դարի ժամանակագիր Դաւիթ Բաղիշեցին եւս գրում է Վկայասէրի ծովային ալեկոծութեան ենթարկուելու մասին. «… *եւ ակամայ նաւն եհան զնա յԵգիպտոս եւ անդ բազում հրաշս արար եւ հագարացի թագաւոր նոցա մեծաւ սիրով ընկալաւ զնա*»[18]:

Եգիպտոսում կատարուած ձեռնադրութեանը ժամանակով բոլորից մերձ եղող պատմիչ Ուռհայեցին գրում է, որ Վկայասէրը Գրիգորին կաթողիկոս ձեռնադրեց: Այս ձեռնադրութիւնը, սակայն, մեկնաբանուել է որպէս եպիսկոպոսական, թէ՝ Եգիպտոսում ոչ թէ կաթողիկոսական, այլ թեմական առաջնորդութեան աթոռ է հաստատուել: Այնինչ կաթողիկոսական աթոռի հաստատման մասին պատմիչը երկիցս գրում է յաջորդող շարադրանքում: Նախ ասում է, որ Ս. Գրիգորի աթոռը կաթողիկոսական

---

[13] Վարդան Արեւելցի, *Ճառք, ներբողեանք*, աշխ.՝ Հ. Քէօսէեան, «Ոսկան Երեւանցի» հրատ., Երեւան, 2000, էջ 366:

[14] Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմութիւն հայոց*, աշխ.՝ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանեան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1961, էջ 96-97:

[15] *Անկանոն գիրք Նոր Կտակարանաց*, Վենետիկ, 1898, էջ 62:

[16] Արեւելցի, էջ 366:

[17] Դանիէլեան, էջ 50-51:

[18] *Մանր ժամանակագրութիւններ. XIII-XVIII դդ.*, կազմ.՝ Վ.Ա. Յակոբեան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1956, էջ 339:

միքանի իշխանութիւնների բաժանուեց Վկայասէրի հայրապետութեան շրջանում. «*Ի ժամանակիս յայսմիկ ի չորս բաժանեցաւ աթոռ Սրբոյն Գրիգորի, զի ահա Տէր Վահրամ յԵգիպտոս, եւ Տէր Բարսեղ ի թագաւորաբնակ քաղաքն Հայոց Անի, եւ Տէր Պօղոս ի Մարաշ քաղաքն*»[19]:

Ժամանակային յաջորդող շարադրանքում 1085-86ի ներքոյ Ուռհայեցին արդէն գրում է. «*Յայսմ ժամանակիս եղեւ ազգիս հայոց վեց կաթողիկոս, երկու յԵգիպտոս, եւ չորս յամենայն աշխարհի Հայոց, որպէս յառաջդ ասացաք*»[20]:

Կաթողիկոսական վեց աթոռներից երկուսը նշւում են Եգիպտոսում: Երկրի քաղաքական կենտրոնը քանի որ Գահիրէն էր, հետեւաբար պէտք է ենթադրել, որ Վկայասէրի սկզբնապէս հաստատած աթոռը գտնուել է Գահիրէում: Գանձակեցին գրում է, որ Եգիպտոսի տիրակալը հայոց կաթողիկոսին է յանձնում Աղեքսանդրիայի աթոռը[21]: Վստահաբար կարելի է հետեւցնել, որ կաթողիկոսական երկրորդ աթոռը Աղեքսանդրիայում է հաստատուել:

Կաթողիկոսական աթոռների նախ չորս լինելը, ապա վեցի հասցուելը իր հերթին պայմանաւորուած էր երկու գլխաւոր պատճառներով: Առաջինը քաղաքական էր: Բիւզանդական Կայսրութիւնում եւ Արեւելքում իշխողները ցանկանում էին իրենց տարածքի հայութեան կրօնական առաջնորդը ունենար եկեղեցական ամէնաբարձր աստիճանը եւ անմիջաբար իրենց ենթարկուէր եւ ոչ թէ քաղաքական մէկ այլ իշխանութեան տարածքում գտնուող կրօնապետին: Այս պատճառով քաղաքական մեծ բաժանումները թելադրում էին համապատասխան կաթողիկոսական աթոռների հիմնումը: Երկրորդ պատճառը պայմանաւորուած էր Հայ Եկեղեցու նուիրապետական համակարգով եւ իւրաքանչիւր աստիճանին վերապահուած ծիսա-եկեղեցական գործառոյթներով: Արդարեւ, Հայ Եկեղեցում Ս. Միւռոնի օրհնութեան եւ եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան իրաւունքը բացառապէս վերապահուած էր կաթողիկոսական իշխանութեանը, որը ողջ միջնադարում այլատեսակ դժուարութիւններ էր ստեղծում Ս. Միւռոնի Հայ Եկեղեցու աշխարհասփիւռ թեմերը առաքելու, ինչպէս նաեւ տարբեր թեմերում ընտրուած առաջնորդների կաթողիոսական կենտրոն ձեռնադրութեան գալու համար:

Այս երկու փոխկապակցուած պատճառները նպաստել են քաղաքական մեծ միաւորներում առանձին կաթողիկոսական աթոռների հաստատմանը, որպէսզի եկեղեցական առաջնորդները որպէս հայութեան կրօնական եւ քաղաքական ներկայացուցիչներ ուղղակիօրէն յարաբերուէին այդ երկրների իշխողների հետ, ինչպէս նաեւ յիշեալ երկրների վար-

---

[19] *Պատմութիւն Մատթէոսի Ուռհայեցւոյ*, էջ 276:

[20] Նոյն, էջ 279:

[21] Գանձակեցի, էջ 97:

չական տարբեր տարածքներում գտնուող հայ համայնքների համար եպիսկոպոսներ ձեռնադրէին եւ Ս. Միւռոն օրհնէին ու առաքէին: Ասուածը հաստատւում է Ուռհայեցու հետեւեալ տողերով, որոնք վերաբերում են իր յիշատակած կաթողիկոսական աթոռներին եւ նրանց առաջնորդներին. «*Սոքա իւրաքանչիւր ոք առնէին ձեռնադրութիւնս, եւ օծանէին եպիսկոպոսունս եւ տային օրհնութիւնս Սուրբ ծիթոյն, եւ ի նոցանէ օրհնէին քահանայք. եւ լինէր պատարագս եւ մկրտութիւնս եւ պսակն կուսանաց*»[22]: Հետեւաբար այս կաթողիկոսներից իւրաքանչիւրը կատարում էր եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն, իսկ եպիսկոպոսները իրենց վիճակներում քահանաներ էին ձեռնադրում: Կաթողիկոսները կատարում էին նաեւ սուրբ ձէթի՝ միւռոնի օրհնութիւնը:

Այստեղ, սակայն, կարեւոր է այն հանգամանքը, որ Ուռհայեցին գրելով թէ չորս մասի բաժանուեց Ս. Գրիգորի աթոռը, յիշում է երեք կաթողիկոսների եւ նրանց շարքում չի գրում Վկայասէրի մասին, որով միւս երեքը ներկայացւում են որպէս կաթողիկոսական աստիճան եւ ծիսական համապատասխան գործառոյթներ ունեցողներ, իսկ Վկայասէրը՝ որպէս հայոց ընդհանրական հայրապետ:

Կիլիկիայի Հայկական Պետութեան հիմնադրմամբ եւ հայոց հայրապետական աթոռի այնտեղ հաստատմամբ, ինչպէս նաեւ Մերձաւոր եւ Միջին Արեւելքի քաղաքական նոր վերաձեւումների արդիւնքում վերանում է առանձին կաթողիկոսական աթոռների գոյութեան քաղաքական եւ ծիսական անհրաժեշտութիւնը:

Յետագայում յիշեալ նոյն պայմանների թելադրանքով էր, որ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքութիւնը առանձնայատուկ դիրք ունեցաւ ԺԸ. դարից մինչեւ Ի. դարի առաջին երկու տասնամեակները, երբ Օսմանեան Կայսրութեան տարածքում Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքը անմիջաբար հաստատւում էր սուլթանի կողմից եւ - իր հերթին - պատրիարքարանը նշանակում էր կայսրութեանը ենթակայ տարածքների արեւմտահայ եկեղեցական առաջնորդներին: Ս. Էջմիածնի գերագահութիւնը արտայայտւում էր հոգեւոր հարցերում, նորընտիր պատրիարքների եւ առաջնորդների Ս. Էջմիածնում ձեռնադրուելով եւ մայր աթոռից ստացուած միւռոնով:

Անիի Բագրատունեաց Թագաւորութեան անկումից յետոյ ստեղծուած եկեղեցա-քաղաքական խառնակ իրավիճակն էր, որ պատճառ դարձաւ Ուռհայեցու յիշատակած կաթողիկոսական վեց աթոռների հիմնմանը, որոնցից երկուսը՝ Եգիպտոսում:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Վկայասէրը ինքը ընդդիմացել է կաթողիկոսական իշխանութեան նման մասնատմանը եւ հարկադրաբար է գործել արտաքին քաղաքական անյաղթահարելի գործօնների ազդեցութեան ներքոյ: Ինչպէս գրում է Ազատ Բոզոյեանը.

---

[22] *Պատմութիւն Մատթէոսի Ուռհայեցւոյ*, էջ 276:

> Գրիգոր Բ.ը, օծուելով կաթողիկոս, առաջին հերթին ձեռնամուխ եղաւ կաթողիկոսական իշխանութիւնը մասնատելու միտումները դադարեցնելուն, որոնք գլուխ էին բարձրացրել, քանի որ հայկական էյկումենէում հաստատուած աշխարհիկ իշխանութիւններից շատերը ձգտում էին իրենց տարածքներում տեսնել Հայոց Եկեղեցու բարձագոյն հոգեւոր իշխանութիւնը՝ նրա ազդեցութիւնը իրենց պետական քաղաքական շահերի համար օգտագործելու միտումով: Այդ գործընթացներին նպաստում էին նաեւ օտար քաղաքական ուժերը. բիւզանդական կայսերական իշխանութիւնների մնացորդները տարածաշրջանում եւ միքանի պետութիւնների բաժանուած սելճուքեան մասնատուած սուլթանութիւններն ու ամիրայութիւնները նոյնպէս փորձում էին կաթողիկոսական իշխանութիւնը օգտագործել սեփական քաղաքական շահերի իրագործման տեսանկիւնից[23]:

Եգիպտոսում Հայ Եկեղեցու առաջնորդական աթոռի հաստատման մասին Բոզոյեանը գրում է. «*Գրիգոր Վկայասէրի գործունէութեան չափազանց կարեւոր շրջափուլ էր նրա այցելութիւնը Ֆաթիմեան Եգիպտոս, իսկ այնտեղ տեղի ունեցաւ նրա միւս արիւնակցի ձեռնադրումը եպիսկոպոս: Առաջին դէպքն էր, երբ Հայաստանից հազարաւոր կիլոմետրեր հեռու հոչակւում էր Հայոց Եկեղեցու նոր թեմ*»[24]: Բոզոյեանը Եգիպտոսի համար չնայած օգտագործում է եպիսկոպոս եւ թեմ բառերը, սակայն, ինչպէս ասացինք, դրանք թէեւ ոչ իրենց լիարժէք նշանակութեամբ, գէթ մի կարճատեւ ժամանակ եղել են կաթողիկոսութիւն եւ կաթողիկոս:

Եգիպտոսի առաջնորդական աթոռի կաթողիկոսութիւն եւ առաջնորդի կաթողիկոս անուանումները Ալպոյաճեանը բացատրում է այն հանգամանքով, որ Եգիպտոսի ղպտի եւ յոյն առաջնորդները ունեցել են պատրիարք առաջնորդ եւ նրանց հետեւողութեամբ տեղի հայոց առաջնորդը եւս անուանուել է պատրիարք[25]: Ինչպէս կը տեսնենք, նոյն այս պատճառով եւս երկու անգամ հայոց առաջնորդները յիշւում են պատրիարքական աստիճանով:

Հայոց առաջնորդին, որ պատրիարք են անուանել Աղեքսանդրիայի ղպտի եւ մելքիտ (յոյն օրթոտոքս) պատրիարքների հետեւողութեամբ, երեւում է նաեւ Շնորհալու եւ Վարդան Արեւելցու հետեւեալ բնորոշումներից: *Ողբ Եդեսիոյ* պոէմում Շնորհալին Եդեսիայի կողմից դիմառնական եղանակով դիմելով Աղեքսանդրիայի պատրիարքական աթոռին, գրում է.

> Էին գումարք հայրապետաց, որ առ ի քոյդ նախագահի,

---

[23] *Մատենագիրք հայոց, ԻԱ. հատոր, ԺԲ դ., Ներսէս Շնորհալի, գիրք Ա.*, կազմ. եւ խմբ.՝ Գուրգէն Գասպարեան, հրատ.՝ Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Հայկական մատենաշար Գալուստ Կիւլպէնկեան հիմնարկութեան, «Նայիրի» տպ., Երեւան, 2018, էջ 27-28:

[24] Նոյն, էջ 28:

[25] Ալպոյաճեան, էջ 244:

Թէպէտ եւ չեն այժմ ի միջի, այլ լոկ երազ են գիշերի[26]:

Արեւելցին Վկայասէրին նուիրուած ներբողում եւս ընդգծում է այն հանգամանքը, որ նա Գրիգորին ձեռնադրեց Եգիպտոսում, ուր Աղեքսանդրիայում էին ղպտի եւ հոռոմ (յոյն) եկեղեցիների պատրիարքները: Նրանց կողքին հայոց առաջնորդութեան աթոռը հաստատեց ի փառս Հայ Եկեղեցու եւ ազգի. «*Եւ յաւրինէր զտեղին եպիսկոպոսարան եւ դնէր զնա պատրիարգ յԱթոռն Մարկոսի Աւետարանչի: Թէպէտ եւ այլք ունէին զաթոռակալութեան պատիւ եւ զիշխանութիւն ղպտիք եւ հոռոմք: Այլ նա ի մեր դիմաց զիւր քոյր որդին հաստատեաց ի Հայոց կողմանէ ի փառս եւ ի պատիւ ազգիս մերոյ*»[27]:

Ուռհայեցին Եգիպտոսում կատարուած ձեռնադրութեան մասին գրում է 1074-75ի իրադարձութիւնների նկարագրութեան ներքոյ[28], ուստի Եգիպտոսի հայոց թեմի հիմնադրման թուականն է համարւում 1074ը: Ալպոյաճեանը Գրիգորիս եպիսկոպոսի որպէս առաջնորդութեան շրջան է նշում 1074-1110ը[29]: Ասիութի նահանգի Սոհակ քաղաքի մօտ գտնուող Սպիտակ վանքի եկեղեցու խորանի կամարի հայերէն արձանագրութեան մէջ, որի հեղինակն է Թէոդորոս նկարիչը Քեսունից, յիշւում են Վկայասէրը եւ նրա ձեռնադրած Եգիպտոսի հայոց առաջնորդը. «*Ամենայն հայւոցս. որք եմքս ի ծառայութեան յԵգիպտոս. ի հայրապետութեանն Տեառն Գրիգորի քեռորդւոյն Գրիգորիսի, որ Տէր Վահրամն կոչի*»[30]:

Ինչպէս երեւում է արձանագրութեան շարադասութիւնից՝ «ի հայրապետութեանն» բնորոշումը վերաբերում է ոչ թէ Վկայասէրին, այլ՝ Եգիպտոսի հայոց առաջնորդին: Եգիպտահայութեան համար ասուող «ամէնայն հայւոցս» արտայայտութիւնը ցոյց է տալիս Եգիպտոսում հայկական որոշակի թիւ կազմող համայնքի առկայութիւնը:

Եգիպտոսի հայոց երկրորդ՝ Աղեքսանդրիայի թեմի մասին Ուռհայեցին գրում է 1085ի ներքոյ[31], ուստի այս թուականն է համարւում թեմի կամ Ուռհայեցու բնորոշմամբ՝ կաթողիկոսութեան հիմնման ժամանակը:

Պահպանուել է Աղեքսանդրիայում 1099ին գրուած մի Աւետարան, որն ընդօրինակել է Ահարոն գրիչը: Այժմ Երեւանի Մատենադարանի հմր. 288 ձեռագիրը եղող Աւետարանի յիշատակարանում ասւում է. «*Աւարտեցաւ*

[26] *Մատենագիրք հայոց,* էջ 161:
[27] Արեւելցի, էջ 367:
[28] *Պատմութիւն Մատթէոսի Ուռհայեցւոյ,* էջ 251:
[29] Ալպոյաճեան, էջ 243-45:
[30] Գուշակեան, էջ 17: Այս մասին աւելի մանրամասն տե՛ս՝ փրոֆ. Քլոտ Մութաֆեանի ուսումնասիրութիւնը այս հատորին մէջ:
[31] *Պատմութիւն Մատթէոսի Ուռհայեցւոյ,* էջ 279:

Սուրբ Աւետարանս ի մայրաքաղաքն Աղեքսանդրու, ընդ հովանեաւ Յովհաննու աւետարանչին ի Քրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր»[32]:

Յովհաննէս Աւետարանչին նուիրուած վանք Եգիպտոսում չի յիշւում: Կարելի է ենթադրել, որ Ահարոն կրօնաւորը Աւետարանը ընդօրինակել է Աղեքսանդրիայի ոչ-հայկական վանքերից մէկում:

Եգիպտոսում ձեւաւորուած հայ համայնքը կազմակերպուած եկեղեցական առաջնորդութեամբ օժտելը հայ կեանքի թելադրանքից բացի պայմանաւորուած էր իսլամական երկրների վարչական դրութեամբ, համաձայն որի քրիստոնեաները ունէին իրենց ազգային-եկեղեցական կեանքի ներքին ինքնավարութիւնը եւ պետութեան մօտ իւրաքանչիւր համայնքի պատասխանատուն այդ համայնքի եկեղեցական առաջնորդն էր: Ինչպէս գրում է Ալպոյաճեանը.

> Իսլամ տիրապետութեան ենթարկուած բոլոր երկիրներուն մէջ քրիստոնեաներուն տրուած էր առհասարակ այս առանձնաշնորհը, վասնզի իսլամ եւ քրիստոնեայ կրօնքները իրենց հետեւողներուն քաղաքային կեանքին համար գծած են օրէնքներ եւ կանոններ, որոնք կարելի չէր միեւնոյն յայտարարին ենթարկել: Հետեւաբար քրիստոնեայ հոգեւոր պետերը արտօնուած էին հաւատոյ գործերուն եւ ամուսնական խնդիրներուն համար կիրարկել քրիստոնեայ օրէնքները եւ սովորութիւնները:
>
> Առաջնորդը կամ Հոգեւոր Պետը ոչ միայն համայնքին պետն էր իսլամ երկիրներուն մէջ, այլ քաղաքային ներկայացուցիչը եւ պատասխանատուն համայնքային բոլոր գործերուն:
>
> Իսլամ կառավարութիւններ կը ճանչնային միայն Հոգեւոր Պետը, որ համայնքին գործերը կը կառավարէր իր անձնական պատասխանատուութեան տակ, գրեթէ միապետաբար, նման խալիֆա սուլթանին[33]:

Հետեւաբար համայնքային գոյութիւնը արդէն իսկ ենթադրում էր եկեղեցական կառոյցի եւ առաջնորդի առկայութեան անհրաժեշտութիւնը՝ համայնքի կառավարումը իրականացնելու համար. «*Այնպէս որ Առաջնորդ եւ Առաջնորդութիւն եղած են առանցքը համայնքային կեանքին, եւ անոնց գործունէութենէն շատ բան կախում ունեցած է*»[34]:

Ստորեւ՝ ըստ մատենագրական աղբիւրների եւ տարբեր հետազօտողների ու յատկապէս Ալպոյաճեանի կազմած եգիպտահայ առաջնորդների ցանկերի, ներկայացնենք եգիպտահայ թեմի առաջնորդների գաւազանագիրքը, որքանով որ այն հնարաւոր է կազմել:

Առաջնորդների յաջորդական թուարկման փոխարէն կը փորձենք համառօտ ներկայացնել իւրաքանչիւրի գործունէութիւնը եւ ունեցած մատենագրական ժառանգութիւնը: Առաջնորդների շարքը ըստ ժամանակագ-

---

[32] *Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, Ե.-ԺԲ. դարեր*, աշխ.՝ Ա. Մաթեւոսեան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1988, էջ 120:

[33] Ալպոյաճեան, էջ 243:

[34] Նոյն, էջ 243:

րական ընթացքի կը ներկայացնենք եգիպտահայ թեմի պատմութեան մեր կազմած պարբերաբաժանման ներքոյ:

1. **Գրիգորիս եպիսկոպոս** (1074-1110-...)[35], ում մասին արդէն գրել ենք: Գրիգոր եպիսկոպոսի առաջնորդութեան որպէս վերջին նուազագոյն թուական յիշւում է 1110ը, քանի որ այդ թուականին Եգիպտոսում թարգմանել է Ս. Ննոփրիոսի վարքը: Թարգմանութիւնն աւարտելու ժամանակ յիշւում է որպէս այնտեղի առաջնորդ[36]:
2. **Անաստաս արքեպիսկոպոս** (1095)

Յիշւում է որպէս Եգիպտոսի հայոց առաջնորդ[37]: Նոյն ձեւով է նրա մասին գրում Արտաշէս Գարտաշեանը[38]: Վերջինս քանի որ այլ աղբիւր չի վկայակոչում, ուստի կարելի է ենթադրել, որ հիմնւում է հաղորդուած տեղեկութեան վրայ, որն իր հերթին հաւանաբար ճիշտ չի եղել, քանի որ այդ ժամանակ իր պաշտօնավարութիւնը շարունակել է Գրիգոր Ա. Վկայասէրի ձեռնադրած Գրիգորիս եպիսկոպոսը:

Թերեւս հնարաւոր է, որ նա առաջնորդն է եղել Աղեքսանդրիայի վիճակի, որի համար մի տեւական ժամանակ առաջնորդ չի յիշւում:

3. **Անանիա արքեպիսկոպոս** (1135-37 վխճ.)[39]

Որպէս առաջնորդ պաշտօնավարել է Զոհերի կամ Զահերատի հայոց վանքում: Նրա մասին պատմական սկզբնաղբիւրն է Ապու Սահլ ԷլԱրմանիի հաղորդած այն տեղեկութիւնը, որ ծագած մի խռովութեան պատճառով 1137ին սպանւում են վանքի միաբանները Անանիայի հետ միասին[40]:

Երուսաղէմի հայոց Եսայի պատրիարքը (1133-52) Անանիա արքեպիսկոպոսի առաջնորդութեան շրջանում Եգիպտոս է եկել դիմելով առանց

---

[35] Առաջնորդական պաշտօնավարման շրջանի սկզբի տարեթուից առաջ բազմակէտ ենք դնում, եթէ այդ թուականին տուեալ անձնաւորութիւնն արդէն յիշւում է որպէս առաջնորդ, սակայն չգիտենք, թէ դրանից առաջ երբ է սկսել իր պաշտօնավարութիւնը: Նման ձեւով վերջին թուականից յետոյ ենք բազմակէտ դնում, եթէ տուեալ թուականին վերջինս յիշւում է որպէս առաջնորդ, սակայն յայտնի չէ նրա պաշտօնավարման աւարտի թուականը:

[36] *Պատմութիւն Մատթէոսի Ուռհայեցւոյ*, էջ 211:

[37] «Եգիպտահայոց առաջնորդներ», *Սարկաւագին տարեցոյցը*, տպ. Արամ Ստեփանեան, Աղեքսանդրիա, 1932, էջ 35:

[38] Ա. Գարտաշեան, «Ցուցակ եգիպտահայ առաջնորդներու», *Նիւթեր Եգիպտոսի հայոց պատմութեան համար, հտր. Ա*, տպ. Նուպար, Գահիրէ, 1943, էջ 175:

[39] Առաջնորդութեան աւարտի թուականը եթէ նաեւ տուեալ հոգեւորականի վախճանման տարեթիւն է, գրում ենք վխճ., որ պարզ լինի, թէ տուեալ առաջնորդը այդ թուականից յետոյ ոչ թէ հեռացել է առաջնորդական պաշտօնից, այլ ծառայութեան կոչուելով, կամ պաշտօնանկ լինելով, այլ՝ որ վախճանուել է առաջնորդ եղած ժամանակ:

[40] Հ.Ղ. Ալիշան, *Ապու Սահիլ Հայ, Պատմութիւն եկեղեցեաց եւ վանօրէից Եգիպտոսի*, Վենետիկ, 1895, էջ 19. նաեւ՝ Հ.Ղ. Ալիշան, *Շնորհալի եւ պարագայք իւր,* Վենետիկ, էջ 165:

կրօնափոխ լինելու երկրի վզրուկ (վեզիր) դարձած Վահրամ Պահլաւունուն՝ ազատելու Ժէօֆրու (Jeoffroy) անունով մի եւրոպացու, ով վեզիրի շնորհիւ ազատուելով 33 տարուայ գերութիւնից, Երուսաղէմ է վերադարձել[41]:

4. **Եգիտահայոց պատրիարքը** (... 1149-1172 վխճ.)

1171ին Ֆաթիմեանների փոխարէն իշխանութեան են գալիս Էյուպեանները, որոնց իշխանութեան շրջանում հայերը հալածանքների են ենթարկւում եւ Եգիպտոսում նրանց թիւը նուազում է:

Ապու Սալիհը գրում է, որ 1172ին (որը Էյուպեանների իշխանութեան գալու յաջորդ տարին է), Եգիպտոսի հայոց պատրիարքը Երուսաղէմ է գնում, իր հետ տանելով 75 ձեռագրեր, որոնցից «*մէկը չորս Աւետարանիչները կը պարունակէր եւ Քրիստոսի հրաշագործութիւնները ներկայացնող ոսկեզօծ զարդանկարներ կը կրէր*»[42]: Այս պատմիչը գրում է, որ հայոց պատրիարքը, որի անունը չի նշում, մօտ էր Հաֆիզ խալիֆին, որը մահացել է 1149ին: Հետեւաբար, հայ պատրիարքը գահակալել սկսել է նրա մահանալուց առաջ: Ըստ այդմ, կարելի է ենթադրել, որ նա յաջորդել է 1137ին սպանուած Անանիա արքեպիսկոպոսին: Համայնքային կեանքը, այդ թւում եւ առաջնորդութիւնը, որ շարունակուել է, երեւում է պատմիչի այն վկայութիւնից, թէ պատրիարքը գնալուց առաջ իրեն փոխանորդ է կարգել Գահիրէի մի հայ քահանայի, որպէսզի վերջինս իր որդու հետ ժամերգութիւն կատարի եւ պատարագի Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցում: Ասւում է, որ հայերի թիւը նուազել էր Գահիրէում: Նրանց Այգեստան թաղամասում գտնուող եկեղեցին վերցուել էր նրանցից եւ հայերը եկեղեցական պաշտամունքը կատարում էին Հարէթ Զաւիրա (Զուելա) թաղի Անբիծ Տիրամօր մատուռի վերնայարկում: Հետեւաբար, ոչ միայն համայնքային կեանքը, այլեւ համայնքի եկեղեցական արարողութիւնները շարունակուել են անգամ հայոց առաջնորդի (պատրիարքի) Երուսաղէմ գնալուց յետոյ:

Ասացինք, որ Աղեքսանդրիայի ղպտի եւ մելքիտ առաջնորդների հետեւողութեամբ Եգիպտոսի հայոց առաջնորդները եւս միքանի դէպքերում պատրիարք են անուանուել: Ասուածը վերաբերում է նաեւ յիշեալ առաջնորդին, ով, ինչպէս գրում է Ապու Սալիհը, գնալով Երուսաղէմ՝ մեծ հռչակի է արժանանում: Երուսաղէմի հայոց պատրիարքը - որպէս թէ նախանձելով - նրան թունաւորել է տուել[43]: Այս վերջինը այնքան էլ հաւանական չէ:

---

[41] Մկրտիչ եպս. Աղաւնունի, *Միաբանք եւ այցելուք հայ Երուսաղէմի*, տպ. Ս. Յակոբեանց վանքի, Երուսաղէմ, 1929, էջ 128:

[42] Գարտաշեան, էջ 153:

[43] Նոյն:

Ալպոյաճեանը եւ եգիպտահայ գաղութի մասին միւս գրողները յիշեալ պատրիարքին զարմանալիօրէն եգիպտահայ առաջնորդների թւում չեն նշել: Աւելին, Ալպոյաճեանը գրում է, որ Անանիա արքեպիսկոպոսի 1137ին սպանուելուց յետոյ, կարելի է կարծել, որ նա «յաջորդ չէ ունեցած, վասնզի հայերը շատ պակսած էին Եգիպտոսի մէջ»[44]: Յիրաւի, ըստ Ալպոյաճեանի, մինչեւ 1331, Եգիպտոսում հայ եկեղեցական առաջնորդ չի յիշւում, որից կարելի է ենթադրել, որ Անանիա աքեպիսկոպոսին նոր առաջնորդ չի յաջորդել: Ալպոյաճեանը նման ենթադրութիւնը բացատրում է հետեւեալ երեք պատճառներով.-

Ա) Եգիպտոսի հայ գաղութի նուազմամբ, Բ) Եգիպտոսին մօտ էր Երուսաղէմի հայոց պատրիարքութիւնը, որի միաբանները կատարում էին Եգիպտոսի հայ համայնքի եկեղեցական սպասաւորութիւնը, Գ) Երուսաղէմը քանի որ այդ շրջանում գտնւում էր Եգիպտոսի իշխանութեան ներքոյ, պատրիարքարանի հետ կապուած հարցերով միաբանները գալիս էին Գահիրէ՝ սպասաւորելով նաեւ տեղի հայ համայնքի եկեղեցիներում:

Երուսաղէմի հայոց պատրիարքների եւ միաբանութեան անդամների Եգիպտոսի իշխանութիւններին ուղղուած տարբեր հարցերով Գահիրէ գալու մասին միքանի փաստեր է բերում Մկրտիչ արք. Աղաւնունին:

Ժամանակագրօրէն առաջինը յիշւում է Կարապետ վարդապետ Երուսաղէմցին, ով պատրիարքարանի հանդէպ արաբների գործադրած խստութիւնները մեղմելու համար չորս անգամ Եգիպտոս է գնում եւ սուլթաններից «*ֆերմաններ է ձեռք բերում Տնօրինական սրբավայրերի հայկական տեղիներում նորոգութիւններ կատարելու համար*»: Այս մասին պատրիարքը գրում է Իգնատիոս Սելեռցու կատարած Ղուկասի Աւետարանի մեկնութեան իր ընդօրինակած ձեռագրի 1272ի ինքնագիր յիշատակարանում. «*Դ անգամ յԵգիպտոս իջի եւ առի թուխթ հրամանի ի յարքայէն Եգիպտոսի՝ համարձակ շրջել ի տեղիս Տնօրինականաց Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ*»[45]:

Սսի եւ Ատանայի 1307 եւ 1309ի եկեղեցական ժողովների լատինամէտ որոշումները մերժելով, Երուսաղէմի աթոռը Սսից անկախ հռչակելու համար Եգիպտոսի սուլթանին է դիմում Սարգիս պատրիարք Երուսաղէմացին (պատրիարք 1281-1313 վխճ.), «որմէ ստացաւ ի նորոյ պատրիարքական հրովարտակ»[46]:

Աստուածատուր պատրիարքի գահակալութեան շրջանում վրացիները լատին եկեղեցու կրօնաւորների հետ միաբանելով, փորձում են գրաւել Ս.

---

[44] Ալպոյաճեան, էջ 246:

[45] *Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հտր. Բ*, կազմ.՝ Նորայր արք. Պողարեան, տպ. Ս. Յակոբեանց վանքի, Երուսաղէմ, 1967, էջ 249. նաեւ՝ Աստուածատուր եպս. Յովհաննէսեանց, *Ժամանակագրական պատմութիւն Ս. Երուսաղէմի, հտր. Ա.*, տպ. Ս. Յակոբեանց վանքի, Երուսաղէմ, 1890, էջ 234:

[46] Աղաւնունի, էջ 455:

Յակոբի վանքը եւ Գողգոթայի հայկական իրաւունքը: Միաբանութիւնը Եգիպտոս սուլթանի մօտ է ուղարկում երկու միաբանների՝ հայկական իրաւունքները հաւաստող վաւերագրերով եւ սուլթանի կողմից վերահաստատւում են հայերի իրաւունքները նոր հրովարտակներով:

Ինչպէս վկայում են յիշատակարանները եւ տարբեր վաւերագրեր, Եգիպտոսի հայերը գործուն մասնակցութիւն են ունեցել եւ ճանապարհ հարթել Երուսաղէմի պատրիարքների եւ նրանց ներկայացուցիչների Եգիպտոսի սուլթաններին դիմելու հարցերում, որով մեծապէս կարեւորուել է տեղի հայ համայնքի եւ եկեղեցական կառոյցի դերը Երուսաղէմի հայկական իրաւունքների պահպանութեան գործում:

1250ին Եգիպտոսը գրաւում են մամլուքները, որոնց իշխանութիւնը տեւում է մինչեւ 1517, երբ երկիրը գրաւում են օսմանցիները:

5. **Անանուն առաջնորդ** (1331)

Երուսաղէմի հայոց պատրիարքութեան միաբան Ներսէս վրդ. Կրացին իր ընդօրինակած «Ճառընտիր»ի յիշատակարանում գրում է, որ Եգիպտոսի հայոց առաջնորդը - ում անունը չի նշում - 1331ին փախել եւ ապաստան է գտել Երուսաղէմում: Եգիպտոսի սուլթանը զինուորներ է ուղարկում, որպէսզի գտնեն եւ ետ բերեն նրան:

Վերջինիս որոնող զինուորները Ս. Յակոբեանց վանքում տեսնում են Ներսէս Կրացուն եւ արտաքին նմանութիւն են գտնում փնտռուող հայոց առաջնորդի հետ: Նրան եւ միքանի միաբանների բռնութեամբ տանում են Եգիպտոս: Երուսաղէմի Վարդան պատրիարքը եւ տեսուչ Աբրահամ վրդ. Մերտինցին գնալով Եգիպտոս հազար դահեկան գլխահարկ են վճարում եւ մեծ դժուարութեամբ ազատում նրանց: Այս մասին Ներսէս վարդապետի ընդօրինակած «Ճաշոց»ում ասւում է.

> …եկին ի Մսրայ ճանտրէր սուլտնայ թղթովն ու մուղատամ կու փնթռին, ժողովեսցին զամէն աբեղայքն ու զմիակեցերն, ու զիս նմանուցին ի մուղատամն, եւ երէց մի եւ այլ Դ (4) միակեց ի յայլք նմանցուցին[47]:

Կարելի է ենթադրել, որ Եգիպտոսի հայոց առաջնորդը տեղի հոգեւորականների հետ երկրից հեռացել էր քրիստոնեաների դէմ ծաւալուած հալածանքների պատճառով: Նոյն այս շրջանում՝ 1365ին, Մխիթար Ռէյիզ անունով հայ հոգեւորականին, ում Աղաւնունին Երուսաղէմի միաբան է համարում, մի միայնակեացի հետ բերում են Եգիպտոս եւ այնտեղ նա-

[47] *Մայր ցուցակ, հտր. երկրորդ*, էջ 249. նաեւ՝ *Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, ԺԴ. դ., մասն Բ.*, կազմ.՝ Լ. Խաչիկեան, Ա. Մաթեւոսեան, Ա. Ղազարոսեան, «Տիգրան Մեծ» տպագրատուն, Երեւան, 2020, էջ 123:

հատակում[48]: Մամուր Ֆաթիմին Մխիթարին համարում է Եգիպտոսի առաջնորդ[49], որը Ալպոյաճեանը այնքան էլ հաւանական չի գտնում[50]:

6. **Պետրոս վրդ. Եգիպտոսի** (1395)

Աղաւնունին գրում է, որ Երուսաղէմի միաբան էր, ով «գործով Եգիպտոս կը գտնուէր»[51]:

Մամուր Ֆաթիմին նրան եւս եգիպտոսահայոց առաջնորդ է համարում[52]: Ալպոյաճեանը որոշակի վերապահութեամբ ասում է. «*Որոշ չափով հաւանականութիւն մը կայ Առաջնորդ կամ հոգեւոր տեսուչ համարելու*»[53]:

Եգիպտոս գերի տարուած Վասիլ գրիչը 1339ին Մսրում (Գահիրէ) ձեռագիր է ընդօրինակում[54]:

Պետրոս վարդապետից ետք, մօտ երկու տասնամեակ եգիպտահայոց առաջնորդ չի յիշւում: Ալպոյաճեանը այս հանգամանքը դարձեալ բացատրում է Երուսաղէմի միաբանութեան կողմից Եգիպտոսի հոգեւոր սպասաւորութեամբ. «*Եգիպտոսի մէջ հայոց առաջնորդները, որոնք եղած են ԺԴ. դարուն վերջը եւ ԺԵ. դարուն սկիզբը, յայտնի չեն: Թերեւս ալ այդ պաշտօնը վարողներ չկան եւ ուղղակի Երուսաղէմէն կը հոգացուէին հոգեւոր պէտքերը Եգիպտոսի գաղութին, ուր այցելելու պարտաւորուած են յաճախ Երուսաղէմի Պատրիարքները եւ անկէ ղրկուած ուրիշ եկեղեցականներ*»[55]:

Նման հոգեւորականներից է Երուսաղէմի Մեսրոպ պատրիարքը, ով Երուսաղէմից Եգիպտոս է գալիս 1402ին եւ սուլթանից նոր հրովարտակ է ստանում «Ճառներ» անուանուող հայկական գերեզմանոցի վրայ հայկական իրաւունքների վերահաստատման[56]:

7. **Պօղոս վրդ. Գառնեցի** (1415)

Յիսէ անունով նուիրատուն գրում է, որ այս թուականին Մսր (Գահիրէ) է եկել Պօղոս եպս. Գառնեցին. «*Ի թվ. ՊԿԴ (1415 թ.) երեկ Երուսաղէմայ եպիսկոպոս տէր Պաւղոս ի մայրաքաղաքս ի Մսրս*»: Յիսէն Պօղոս եպիսկոպոսի միջոցով Երուսաղէմի Ս. Յակոբայ վանքին է նուիրում իրենց ընտանիքում պահուող արծաթապատ կազմով Աւետարանը: Այս ձեռագիրը հմր. 1950 համարի ներքոյ այժմ եւս պահւում է Ս. Յակոբեանց վանքում[57]:

---

[48] *Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հտր. Ա.*, էջ 356:

[49] *Սարկաւագին տարեցոյցը*, էջ 35:

[50] Ալպոյաճեան, էջ 247:

[51] Աղաւնունի, էջ 416:

[52] *Սարկաւագին տարեցոյցը*:

[53] Ալպոյաճեան, էջ 247:

[54] *Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, ԺԴ դ., մասն Բ*, էջ 348-49:

[55] Աղաւնունի, էջ 281-282:

[56] Նոյն. նաեւ՝ Յովհաննէսեանց, էջ 218:

[57] *Մայր ցուցակ, ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հտր. Զ*, կազմ.՝ Նորայր եպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1972, էջ 514:

Նուիրատուական յիշատակարանում միայն ասւում է, որ 1415ին Պօղոս եպս. Գառնեցին եկել է Եգիպտոս, բայց գալու հանգամանքների հետ կապուած որեւէ այլ յիշատակութիւն չկայ: Աղաւնունին եւս միայն ասում է, որ յիշեալ հոգեւորականը 1415ին եղել է Եգիպտոսում[58]: Ալպոյաճեանը սակայն, առանց որեւէ նոր փաստ վկայակոչելու գրում է, որ այդ թուականին Եգիպտոսում է եղել «հաւանօրէն իբր առաջնորդ կամ հովիւ»[59]:

8. **Մարտիրոս Եգիպտացի** (Երուսաղէմի պատրիարք 1419-56)

Տիգրան Սաւալանեանցը նրա մասին գրում է. «Մարտիրոս ծնունդով եգիպտացի էր»[60]:

1439ին Երուսաղէմում գրուած եւ այժմ Ս. Յակոբեանց վանքում պահուող «Յայսմաւուրք»ում ասւում է, որ Մարտիրոս Եգիպտացին երեք անգամ Մսր է գնացել եւ հանդիպել սուլթանին, որպէսզի հայերի տնօրինութեան ներքոյ գտնուող Գողգոթայի մատուռը վրացիներին տալու որոշումը փորձի չեղեալ համարել: Տեսնելով Մարտիրոս պատրիարքի գործադրած ջանքերը, Եգիպտոսի սուլթանը քանի որ վերցրած դրամի դիմաց այն տուել էր վրացիներին, Գողգոթայի դիմաց այլ տեղ է տալիս, ուր հայերը նոր մատուռ են կառուցում եւ այն անուանում Երկրորդ Գողգոթա[61]:

Ինչպէս գրում է Ալպոյաճեանը. «*Վրացիներու ոտնձգութիւններուն դէմ մաքառելու եւ ազգին իրաւունքները պաշտպանելու համար քանիցս Եգիպտոս եկած է եւ անշուշտ այնտեղի հայերով ալ զբաղած է*»[62]:

Թադէոս գրիչը 1455ին ընդօրինակած Աւետարանի յիշատակարանում ասում է, որ ձեռագիրը գրուել է «*ի սահմանիս սուրբ քաղաքիս Երուսաղէմի, ի հռչակաւոր անապատս՝ ի Վանս Սրբոյն Սաբայի*»[63]: Թադէոս սարկաւագը ձեռագիրը նուիրում է «Տէր Աբրահամ դեռաբուսիկ քահանային Մըսըրցւոց»: Այս եւ համանման մի շարք այլ օրինակներ նկատի ունենալով, Ալպոյաճեանը կատարում է հետեւեալ ընդհանրացումը. «*Ինչպէս կը տեսնուի, Եգիպտոս տուած է բաւական միաբաններ Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքին, եւ նոյն իսկ խառն, ամէն ազգի միաբաններ ունեցող վանքերու, ինչպէս Սաբայի վանքին, ուր հայ միաբաններ կային*»[64]:

Ինչպէս նախորդ, այնպէս եւ այս շրջանում միաբաններ կան, որոնց տուած անուանումներն իսկ յուշում են, որ նրանք կա՛մ ծնունդով Եգիպ-

---

[58] Աղաւնունի, էջ 423:

[59] Ալպոյաճեան, էջ 248:

[60] Տիգրան Հ.Թ. Սաւալանեանց, *Պատմութիւն Երուսաղէմի, հտր. Ա*, աշխ.՝ Մեսրոպ եպս. Նշանեան, տպ. Ս. Յակոբեանց վանքի, Երուսաղէմ, 1931, էջ 533:

[61] *Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հտր. Ա*, կազմ.՝ Նորայր եպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1966, էջ 263:

[62] Ալպոյաճեան, էջ 248:

[63] *ԺԵ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ. մասն Բ. (1451-1480 թթ.)*, կազմ.՝ Լ.Ս. Խաչիկեան, Երեւան, 1958, էջ 62:

[64] Ալպոյաճեան, էջ 249:

տոսից են եւ կա՛մ էլ այնտեղ են սկսել իրենց հոգեւոր ծառայութիւնը, ինչպէս օրինակ Յովհաննէս Մսրցին, ով Երուսաղէմի պատրիարք է եղել 1479-91ին[65]:

Եգիպտահայ էր նաեւ Սէթ վարդապետը, ով 1510ին ընթացող մի դատավարութեան ժամանակ կարողանում է հասնել Բեթղեհէմի հայկական իրաւունքների վերահաստատմանը[66]:

Երրորդ ենթաշրջան. 1520-1830ականներ

1517ից, ինչպէս ասացինք, Եգիպտոսում հաստատւում է օսմանեան տիրապետութեան շրջանը, որը աղէտալի է լինում թէ՛ Եգիպտոսի եւ թէ՛ հայերի համար:

Պօղոս վրդ. Գառնեցուց յետոյ (ով Եգիպտոսում եղել է 1415ին եւ ենթադրաբար համարւում է, որ տեղի եկեղեցական առաջնորդի հանգամանք է ունեցել), մօտ 200 տարի Եգիպտոսի հայ եկեղեցական առաջնորդ չի յիշւում: Ալպոյաճեանը գրում է. «*Օսմանեան տիրապետութեան շրջանին, Եգիպտոսի հայ գաղութը անշքացած է: Այս շրջանին Երուսաղէմի կողմէ ղրկուած հովիւներն ալ չեն յիշուիր: Բայց ինչպէս կը տեսնուի, Երուսաղէմ հոգացած պէտք է ըլլայ Եգիպտոսի հայ գաղութը, եւ հոն եկեղեցականներ ղրկած*»[67]:

Ալպոյաճեանը նման հոգեւորականներից է համարում Յովհաննէս եպիսկոպոսին, ով 1599ին գտնուելով Գահիրէում, գերութիւնից ազատում է Սսում 1332ին գրուած մի Աւետարան եւ աւելացնում իր նուիրատուական յիշատակարանը, որում ասւում է, թէ 1599ին «*նորոգեցաւ Սբ. Աւէտարանս, ի Մսր քաղաք ձեռամբ անարժան Յովհաննէս եպիսկոպոսի եւ յիշատակ եղեւ ի Սուրբ Երուսաղէմ քաղաք, Սուրբ Յակոբ եկեղեցւոյն եւ Սուրբ Սարգսին*»[68]: Այս յիշատակարանում թէեւ չի յիշւում, թէ Յովհաննէս եպիսկոպոսը ինչ հանգամանքով է Եգիպտոսում գտնուել, սակայն Ալպոյաճեանը ենթադրում է, որ «ան հովիւի պաշտօն ունեցած ըլլայ»[69]:

Այս Աւետարանի մասին Աղաւնունին գրում է. «*Ձեռագիրը կը կոչուի Ծովէն ելած Աւետարան, որոյ մասին աւանդաբար կը պատմուի, թէ բերողը Յոպպէի առջեւ նաւաբեկութեան կը հանդիպի. եւ սակայն Աւետարանը կուրծքին վրայ սեղմած ըլլալով՝ կ՛ազատի ծովամոյն ըլլալէ*»[70]:

Միջնադարում եւս չեն դադարում հայկական ուխտագնացութիւնները Աղեքսանդրիա եւ Եգիպտոսի անապատական վանքերը: Աստուածաշնչի նորոգող Յովհաննէսը 1460ին գրած յիշատակարանում ասում է, որ ուխ-

---

[65] Աղաւնունի, էջ 253-4:
[66] Նոյն, էջ 466:
[67] Ալպոյաճեան, էջ 250:
[68] Աղաւնունի, էջ 358. նաեւ՝ Ալպոյաճեան, էջ 250:
[69] Ալպոյաճեան, էջ 250:
[70] Աղաւնունի, էջ 358:

տագնացութեամբ Անբերդից մեկնել է Պոլիս, Կիպրոս եւ այնտեղից «յԱղեքսանդրիա, ի յԵգիպտոս եւ ի վայրաբնակ անապատաւոր սուրբ հարսն, որ ի նմա»[71]:

Նման ուխտագնացութիւնները առաւել մեծ թափ են ընդունում ԺԷ. դարի առաջին երկու տասնամեակներին, երբ Եգիպտոսի անապատական հայրերի վանական կեանքին հաղորդակցուելու են գնում 1605ին՝ Գրիգոր վարդապետ Կամախեցին (Դարանաղցին), 1609ին՝ Մովսէս վարդապետը՝ ապագայ Մովսէս Գ. Տաթեւացին (կթղ. 1629-31)[72], 1615ին՝ Սիմէոն դպիր Լեհացին եւ ուրիշներ:

Առաքել Դաւրիժեցին Մովսէս Գ. Տաթեւացու Եգիպտոսի վանքերը գնալու մասին գրում է, որ վարդապետ եղած ժամանակ գնաց «*յաշխարհն Եգիպտոսի՝ եւ շրջեալ յամենայն վանորայս եւ յանապատս ազգին ղփթոց*»[73]

Դարանաղցին Եգիպտոս է գնում միքանի անգամ: Ասում է, որ երբ առաջին անգամ Եգիպտոս է գնացել 1605ին, շրջելով «*ի յանապատսն, տեսանելով զամենայն կարգս եւ զսահմանս եւ զվարս նոցա, ոչ պակաս գոլով յառաջագոյն սուրբ հարանց վարուց սրբոցն*»[74]:

Դարանաղցին նաեւ նշում է, որ հայ հոգեւորականները իրենց վարքով եւ կենցաղավարութեամբ հիացնում են Եգիպտոսի վանականներին, ինչպէս օրինակ Կարապետ վարդապետը, ով գնալով Եգիպտոս - տեսնելու Քրիստոսի տնօրինական սրբավայրերը եւ սուրբ հայրերի անպատական վանքերը - երկու տարի այնտեղ լինելով «*զխփթոց [ղպտիների] ազգն հիացուցանելով, որ դիւրաւ ուսանելով զյարապ լեզուս եւ նոյն լեզուաւ քարոզելով նոցա*[75]»:

Եգիպտոս հայերի նոր հոսք է սկսւում ԺԷ. դարի սկզբին՝ Շահ Աբբասի բռնագաղթի եւ ջալալիների արշաւանքի հետեւանքով:

Սիմէոն կրօնաւորը Եգիպտոսում 1606ին ընդօրինակում է «Ժամագիրք»: Վերջինս նախատեսուած էր ծիսական պաշտամունքի եւ ոչ թէ հոգեւոր ընթերցանութեան համար: Հետեւաբար, այդ ժամանակ Եգիպտոսի հայ գաղութում եղել է գործող եկեղեցի: Ասուածը հաստատւում է նաեւ ձեռագրի յիշատակարանով, որում ասւում է. «*Արդ գրեցաւ Սուրբ Պատա-*

---

[71] *ԺԵ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ. մասն Բ.*, էջ 130:

[72] *Հայերէն ձեռագրերի, ԺԷ. դարի յիշատակարաններ (1601-1620 թթ.), հտր. Ա*, աշխ.՝ Վ. Յակոբեան, Ա. Յովհաննիսեան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1974, էջ 399:

[73] *Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դաւրիժեցւոյ*, Վաղարշապատ, 1884, էջ 217:

[74] *Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցւոյ կամ Դարանաղցւոյ*, աշխ.՝ Մեսրոպ վրդ. Նշանեան, տպ. Ս. Յակոբեանց վանքի, Երուսաղէմ, 1915, էջ 103:

[75] Նոյն, էջ 358:

րագիս ի յերկիրս յԵգիպտոս, ի դուռն Սբ. Զաւրավարացս Ս. Սարգսի եւ Ս. Գէորգայ եւ մաւր անճառելոյ դշխոհոյ Մարիամու Ս. Աստուածածնի եւ այլ ամենայն սրբոցս»[76]:

Մաշտոցի անուան Մատենադարանի հմր. 10351 ձեռագրի յիշատակարանում ասւում է, որ այն գրուել է 1611 Յուլիսի 28ին Մկրտիչ Երէցի կողմից «*ի մայրաքաղաքն Իմսիր, ընդ հովանեաւ Ս. Սարգսի եւ որդուն նորա Մարտիրոսի, Ս. Աստուածածնին եւ ամենայն սրբոցն*»[77]: «Իմսիր» անուամբ տեղանուն քանի որ յայտնի չէ, այս տեղանուան ծանօթագրութեան մէջ ասւում է. «Գրչութեան վայրը թերեւս պէտք է հասկանալ Իզմիր»[78]:

Կարծում ենք, առաւել ճիշտ է այն կարդալ «ի Մսիր», որովհետեւ Գահիրէն միջնադարում սովորաբար յիշւում է Մսր ձեւով: Նոյն ձեռագրի մէկ այլ յիշատակագրութեան մէջ նոյն գրիչը ասում է. «Այժմ ի յԵգիպտոս եկեալ վեր գրիս դեգերեմք»[79]: Ձեռագրերը գրելիս գրիչը՝ հետեւաբար Եգիպտոսում է գտնուել: Նաեւ գրչութեան տեղն է ըստ էութեան համընկնում նախորդ ձեռագրում յիշուած «ի դուռն» Ս. Գէորգի, Ս. Սարգսի, Տիրամօր եւ Ամէնայն Սրբոց գրուած լինելուն:

Մէկ այլ՝ 1637ին գրուած Տոմարական ժողովածուի յիշատակարանում ասւում է, որ այն գրուել է «ի ժամատեղնէաք ի Մսըռ ի Ս. Սարգիս եկեղեցին»[80]:

Երեք ձեռագրերում յիշուող Ս. Սարգիս եկեղեցին վստահաբար Գահիրէի նոյն եկեղեցին է: Առաջին՝ 1606ին գրուած ձեռագրում «ի դուռն» յիշուող Ս. Սարգիսը, Ս. Գէորգը եւ Ս. Աստուածածինը ոչ թէ երեք առանձին եկեղեցիներ են, այլ, ինչպէս ենթադրում է Ալպոյաճեանը՝ մէկ եկեղեցի՝ երեք խորաններով[81]:

9. **Մաղաքիա աբեղայ Թոխատցի** (1615)

Այս թուականի ներքոյ ենք դնում Եգիպտոսում Մաղաքիա աբեղայի առաջնորդութեան կամ սպասաւորութեան շրջանը, որովհետեւ այս թուականի մասին գրելիս է նրան յիշում Սիմէոն Լեհացին, ով այդ թուականին ուխտաւորաբար գտնւում էր Երուսաղէմում: Նոյն թուականի Օգոստոսի 15ին Լեհացին ուխտաւորների խմբի հետ ծովային ճանապարհով ուղեւորւում է Եգիպտոս՝ ափ ելնելով Աղեքսանդրիայում: Կարաւանով այնու-

---

[76] *Հայերէն ձեռագրերի ԺԷ. դարի յիշատակարաններ հտր. Ա.*, էջ 217:

[77] Նոյն, էջ 419:

[78] Նոյն:

[79] Նոյն, էջ 420:

[80] *Հայերէն ձեռագրերի ԺԷ. դարի յիշատակարաններ (1621-1640 թթ.), հտր. Բ.*, կազմ.՝ Վ. Յակոբեան, Ա. Յովհաննիսեան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1978, էջ 702:

[81] Ալպոյաճեան, էջ 250:

հետեւ ուղեւորւում է Գահիրէ: Ասում է, որ ներս մտնելով Գահիրէի դարպասից, երկու ժամ գնում են, մինչեւ հասնում են հայոց թաղը:

Եգիպտոսի գործող հայկական եկեղեցիների մասին նա տեղեկութիւններ է հաղորդում: Գահիրէում հայերին ծառայող եկեղեցու մասին գրում է. «*Կայր եկեղեցի մի Խպտու. եւ անդ գրված էր մատուռ մի հայոց. եւ վերեւն վերնատուն կանանց. եւ այլ վեր՝ կարգաւորաց տեղիք բնակութեան: Կայր Նիկիսարացի քահանայ մի եւ Թօղաթցի հաբեղայ տէր Մաղաքիա, որ մեծ սիրով ընկալաւ եւ ոչ եթող այլ տեղ գնալ, այլ առ նա մնալ… բայց ելք աստիճանաց խաւարչտին տեղ էր. միշտ կանթեղ վառէր ցորեկն ու գիշերն*»[82]:

Այս տողերից տեղեկանում ենք, որ Գահիրէում հայերին մի մատուռ էր տրուել ղպտական եկեղեցում, որի վերեւում կանանց վերնատունն էր, ուր կանայք կանգնում էին արարողութիւնների ժամանակ: Դրանից վերեւ գտնուող յարկում էլ «կարգաւորաց»՝ հոգեւորականների բնակութեան տեղին էր: Ըստ Լեհացու, Գահիրէում կային երկու հոգեւորական՝ մի քահանայ Նէոկեսարիայից եւ Մաղաքիա աբեղան՝ Թոխաթից: Վերջինս քանի որ անուանապէս է յիշւում եւ հաշուի առնելով նրա կուսակրօն լինելը, ինչպէս նաեւ մեծ կապեր ունենալը, որոնց մասին գրում է Լեհացին, կարելի է ենթադրել, որ Մաղաքիա աբեղան եղել է Եգիպտոսի հայ համայնքի տեսուչը կամ առաջնորդը, իսկ քահանան՝ Գահիրէի եկեղեցու հովիւը: Կարծում ենք, որ այս հանգամանքով է պայմանաւորուած ոչ թէ քահանայի, այլ Մաղաքիա աբեղայի կողմից հայ ուխտաւորներին Եգիպտոսի հայկական տարբեր եկեղեցիները եւ սրբավայրերը տանելը:

Լեհացին գրում է. «*Եւ տէր Մաղաքիան տարաւ զիս եւ զամենայն ուխտաւորս օր մի ի Մաթարիա, որ կէս միլ հեռու էր քաղաքէն. եւ կայր ի ճանապարհին վանք մի Սուրբ Սարգիս. անդ թաղէին զհայ մեռեալք*»[83]: Հետեւաբար Գահիրէի մօտ այս ժամանակ գտնուել է Ս. Սարգիս վանքը, որին կից եղել է հայկական գերեզմանոցը:

Սիմէոն Դպիրը, ինչպէս երեւում է իր հաղորդած տեղեկութիւններից, եղել է Եգիպտոսի նաեւ այլ հայկական եկեղեցիներում եւ սրբավայրերում. «*Եւ այլ օրն եկաք Սուրբն Մինաս, որ ասեն Մինա: Եւ այն մեր եկեղեցին է. զի եւ անդ թաղեն զմեռեալս: Եւ ամէն եկեղեցիքն կան մատուռ կամ սեղան հայոց. զի ասեն եւ մեք գտաք ի պատմագիրս, թէ ԼՌ [30.000] հայի տուն կայր, անտի է մնացել եկեղեցիքն*»[84]:

Լեհացին նկատի ունենալով Ուռհայեցու *Ժամանակագրութիւն*ը եւ մի շարք այլ պատմական վկայութիւններ, գրում է, որ Եգիպտոսում 30,000

---

[82] *Սիմէոն դպրի Լեհացւոյ ուղեգրութիւն*, աշխ.՝ Հ.Ն. Ակինեան, Մխիթարեան տպարան, Վիեննա, 1936, էջ 216-17:

[83] Նոյն, էջ 230:

[84] Նոյն, էջ 431:

հայ է եղել եւ այն եկեղեցիները, որտեղ հայերը խորան կամ մատուռ ունէին, այդ եկեղեցիները նախկինում հայերին են պատկանել:

Իր այցելութեան ժամանակ Եգիպտոսում գտնուած հայերի թուի համար նա ասում է, որ երկու հարիւր տուն են եւ բոլորն էլ ջալալիներից են փախել-եկել:

Համադրելով այս փաստերը, Ալպոյաճեանը գրում է, որ հայկական գաղութի սակաւանալուց յետոյ հայկական եկեղեցիները անցել են ղպտիներին, իսկ ջալալիների արշաւանքից յետոյ Եգիպտոս եկող հայերին ղպտիները մատուռներ եւ խորաններ են տուել հայերից վերցուած եկեղեցիներում, ինչպէս նաեւ վերադարձրել են Մար Մինայի մատուռը[85]:

Մաղաքիա աբեղայից յետոյ միքանի տասնամեակ Եգիպտոսում հայոց հոգեւոր հովիւ չի յիշւում: Ինչպէս գրում է Ալպոյաճեանը. «*ԺԷ. դարու սկիզբէն մինչեւ 1671 թուականը, Եգիպտոսի գաղութին յատուկ առաջնորդ եւ հովիւ չէ յիշուած: Հաւանօրէն Երուսաղէմի վանքէն ղրկուած վարդապետներ, Գահիրէի Հայոց հոգեւոր կարիքները հոգացած են*»[86]:

10. **Գասպար եպս. Գահիրէի** (1671)

Այս հոգեւորականի մասին յայտնի միակ տեղեկութիւնը իր «Գիր հաւատոյ դաւանութեանն» է՝ թուագրուած 1671 Դեկտեմբերով: Այն պահւում է Փարիզի Ազգային Գրադարանում[87]:

Կարելի է ենթադրել, որ կաթոլիկութիւն ընդունելուց յետոյ կարգազուրկ է արուել եւ հեռացուել առաջնորդութեան պաշտօնից: Ալպոյաճեանը նրա մասին գրում է. «*Հաւանօրէն Երուսաղէմէն ղրկուած է այս եպիսկոպոսը, որուն մասին ուրիշ տեղեկութիւններ չկան*»[88]:

11. **Մարկոս աբեղայ Պոլսեցի** (… -1700, 1701-1710, 1713-1715)

Որոշակի ընդհատումներով պաշտօնավարած այս հոգեւորականի մասին գրում են Մինաս Ամդեցին իր «Օրագրութեան» եւ Գրիգոր Շղթայակիրը իր «Ինքնակենսագրութեան» մէջ[89]: Ամդեցին գրում է, որ նա Մսրից Երուսաղէմ է եկել, ապա ետ է դարձել: Հետեւաբար նա Եգիպտոսում առաջնորդ է եղել 1700ին նախորդող տարիներից մինչեւ 1700 եւ յաջորդ տարուանից նորից վերադարձել իր առաջնորդական վիճակը:

Ամդեցու եւ Շղթայակրի հաղորդած տեղեկութիւնների հիման վրայ Աղաւնունին գրում է. «*Կը թուի թէ՝ անոր պաշտօնը երկարած է մինչեւ Կոլոտի Երուսաղէմի փոխանորդութիւնը*»[90]:

---

[85] Ալպոյաճեան, էջ 251:

[86] Նոյն, էջ 250:

[87] Raymond H. Kévorkian, Armèn Ter-Stépanian, *Manuscrits Arméniens de la Bibliotègue Nationale de France. Catalogue*, Paris, 1998, էջ 506:

[88] Ալպոյաճեան, էջ 251:

[89] Աղաւնունի, էջ 257:

[90] Նոյն, էջ 257:

12. **Երեմիա եպս.** (1700)

Մարկոս աբեղայի 1700ին Երուսաղէմ գնալուց յետոյ այդ թուականին վարել է Եգիպտոսի առաջնորդական պաշտօնը: 1700 կամ 1701ին «Գիր հաւատոյ դաւանութեան» է տուել Հռոմի պապին, որի համար հեռացուել է առաջնորդութեան պաշտօնից[91]:

13. **Կարապետ վարդապետ** (… - 1700)

Երեմիա եպիսկոպոսի նման եգիպտահայոց առաջնորդ է յիշւում 1700ին: Այդ թուականին մի Աւետարան է նուիրել Գահիրէի Ս. Մինաս եկեղեցուն հետեւեալ արձանագրութեամբ. «Յիշատակ է Առաջնորդ Կարապետ վարդապետէն»[92]:

Մարկոս աբեղայի պաշտօնավարման վերջին տարուց՝ 1715ից յետոյ մինչեւ 1731 Եգիպտոսում սպասաւորած կամ առաջնորդ եղած որեւէ հոգեւորականի մասին յիշատակութիւն չկայ: Ինչպէս գրում է Ալպոյաճեանը. «*Թերեւս ուրիշներ կան, սակայն չեն յիշատակուած, մինչեւ 1731, որմէ եւեթ կը հանդիպինք յիշատակուած եկեղեցականներու, որոնք յայտնի չէ թէ առաջնորդներ էին, թէ պարզ ժամարարներ*»[93]:

14. **Գրիգոր վրդ.** (… -1731)

Աղաւնունին այս հոգեւորականի համար առանց աղբիւր նշելու, գրում է. «Կը պաշտօնավարէր Գահիրէ, 1731ին»[94]: Չենք կարող ասել որպէս քահանայ գործել է եկեղեցիներից մէկու՞մ, թէ՞ նաեւ առաջնորդական պաշտօն է վարել:

15. **Յովհաննէս վրդ. Եգիպտոսի** (1731-39)

Ինչպէս Գրիգոր վարդապետի, այնպէս եւ այս դէպքում միակ աղբիւրը Աղաւնունին է, ով դարձեալ որեւէ աղբիւր չվկայակոչելով, գրում է. «Կը պաշտօնավարէ Եգիպտոսի եկեղեցիին մէջ»[95]: Աղաւնունին նրա պաշտօնավարման համար նշում է բաւականին երկար ժամանակամիջոց՝ 1731-95: Վերջին թուականը ամէնայն հաւանականութեամբ կա՛մ վախճանման թուականն է եւ կա՛մ էլ վրիպակ է, որովհետեւ, ինչպէս կը տեսնենք, 1740ից սկսած երկու եկեղեցականներ են յիշւում նշուած ժամանակահատուածում:

1740ին քանի որ յիշւում է Յովակիմ եպս. Քանաքեռցին, ուստի Ալպոյաճեանը որպէս պաշտօնավարման աւարտի թուական է նշում 1739ը:

Աղաւնունին Գրիգոր վարդապետի համար քանի որ գրում էր «կը պաշտօնավարէր Գահիրէ», իսկ Յովհաննէս վարդապետի համար՝ «կը պաշտօնավարէ Եգիպտոսի եկեղեցիին մէջ», ուստի առաջինի համար Ալպո-

---

[91] Ալպոյաճեան, էջ 252:
[92] Գարտաշեան, էջ 25:
[93] Ալպոյաճեան, էջ 253:
[94] Աղաւնունի, էջ 96:
[95] Նոյն, էջ 378:

յաճեանը եթէ ենթադրում է, թէ հնարաւոր է առաջնորդ է եղել, ապա երկրորդի համար գրում է՝ «հաւանօրէն ոչ իբր առաջնորդ»[96]:

16. **Յովակիմ եպս. Քանաքեռցի** (1740-57)

Ինչպէս նշում է Աղաւնունին, Յովհաննէս Կոլոտ պատրիարքի վերջին աշակերտներից էր, ով պատրիարքութեան վերջին շրջանում Եգիպտոս որպէս առաջնորդ է ուղարկւում: Այնուհետեւ 1762ին ձեռնադրւում է եպիսկոպոս: 1775-93՝ մինչեւ վախճանուելը, եղել է Երուսաղէմի պատրիարք: Նրա տապանաքարի վրայ գրուած է.-

Յովակիմ պատրիարգ յորջորջեալ
Եւ Ծովածին կոչեցեալ[97]:

Ծովածին է անուանւում, որովհետեւ, ինչպէս արդէն յիշուած է Յովհաննէս եպիսկոպոսի (1599), այնպէս եւ իր համար ասւում է, թէ երբ առաջին անգամ Երուսաղէմ է գալիս, նաւով Յոպպէ հասնելիս ծովն է ընկնում՝ կրծքին պահած լինելով Աւետարան, շնորհիւ որի ողջ է մնում:

Նրա առաջնորդութեան շրջանում է, որ ղպտիները Պէյն ԷլՍուրէյնի մէջ իրենց եկեղեցու վերնայարկը 1749ին տալիս են հայերին, փոխարէնը Ս. Յարութեան տաճարում, Ս. Գերեզմանի մօտ Ս. Պատարագի սեղան ստանալով:

Նոյն թուականին եկեղեցին վերակառուցւում է եգիպտահայ բարերար Վահան աղայի միջոցներով[98]:

Ալպոյաճեանը ենթադրում է, որ սա նոյն այն եկեղեցին է, որը ղպտիների Ս. Աստուածածին եկեղեցու վերնայարկում էր գտնւում, որի մասին, ինչպէս տեսանք, յիշատակում է Լեհացին իր *Ուղեգրութեան* մէջ: Յաջորդող շրջանում այն, ըստ երեւոյթին, վերցուել էր հայերից եւ նորից վերադարձուել 1749ին՝ Ս. Յարութեան տաճարում ստացած Ս. Սեղանի դիմաց:

Հայերը 1839ին այս եկեղեցուց թէեւ ոչ-շատ հեռու կառուցում են Ս. Աստուածածին եկեղեցին, սակայն ղպտիների եկեղեցու վերնայարկում պաշտամունքը շարունակում են կատարել մինչեւ 1886:

17. **Կարապետ վրդ.** (1757)

Այս վարդապետը ձեռնադրուել էր Երուսաղէմի Թէոդորոս պատրիարքից եւ «յղեալ ի սմանէ պետ Եգիպտոսի»[99]: Հետեւաբար առաջնորդական պաշտօնով է ուղարկուել Եգիպտոս:

18. **Յարութիւն վրդ. Խրզնեցի** (1773-1808)

Կարելի է ենթադրել, որ յաջորդել է Կարապետ վարդապետին: Իր առաջնորդութեան շրջանում Ս. Էջմիածնի նուիրակ Մարտիրոս եպիսկոպո-

---

[96] Ալպոյաճեան, էջ 253:

[97] Աղաւնունի, էջ 347:

[98] Այս արձանագրութեան նմանահանութիւնը տե՛ս՝ Գարտաշեան, էջ 13:

[99] Գարտաշեան, էջ 254:

սը ուխտի գալով Երուսաղէմ, այցելում է նաեւ Թեբայիդի վանքերը վերին Եգիպտոսում[100]:

Ալպոյաճեանը Յարութիւն վարդապետի մասին գրում է. «*Յարութիւն վրդ. տեսուչ էր, նման Բեթլեհէմի, Եաֆայի եւ այլ տեսուչներուն, եւ կը մատակարարէր Գահիրէի փոքրիկ գաղութը եւ Երուսաղէմի վանքին անունով գնուած կալուածները*»[101]:

Յարութիւն վարդապետի առաջնորդութեան շրջանում նրա հետ Եգիպտոսում է գտնուել Յովնան անունով մի վարդապետ[102], ով հաւանաբար եղել է առաջնորդի օգնականը:

19. **Կարապետ վրդ. Կայծակ** (1808-22)

Աստուածատուր եպս. Յովհաննէսեանը, գրելով Սիրիայում եւ Եգիպտոսում քրիստոնեաների դեմ ծաւալուած հալածանքների մասին, վկայակոչում է Եգիպտոսի առաջնորդ Կարապետ վարդապետի նամակները[103]:

Ալպոյաճեանը նրան նոյնացնում է Կայծակ մականուանեալ Կարապետ վարդապետի հետ, ում Մար Մինայում՝ Ս. Մինասում գտնուող հայկական գերեզմանատան տապանաքարը ունի հետեւեալ արձանագրութիւնը.

ՏԱՊԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ
Ու դժնդակ մահու սրաբերան
Չխնայելով զիս հնձեցիր տարաժամ
ԶԿարապետ հայազնէիցս սեփական
Զդեռափթիթ պետս վարդիս Եգիպտական
Կայծակն. 1822[104]:

Աղաւնունու հաղորդած տեղեկութիւնները, սակայն, չեն համապատասխանում տապանաքարի արձանագրութեան հետ, քանի որ, ըստ նրա, այս միաբանը Եգիպտոսում առաջնորդ է կարգուել 1822ին: Ինչպէս Աղաւնունին է գրում. «*Կարապետ վրդ. Կայծակն-Կեսարացի-Միաբան ձեռնադրուած 1802ին, վանեցի Թէոդրոս պատրիարքէն, 1822ին կը սկսի պաշտօնավարել Գահիրէ եւ շրջակաները, 1854ին կը վախճանի*»[105]:

Աբէլ եպս. Մխիթարեանը, ով Ս. Էջմիածնից Եգիպտոս է գնացել 1876ին, որպէս անդամ թեմի հետ կապուած քննիչ յանձնաժողովի, այնտեղ պահուող կոնդակների եւ տարեցների բանաւոր վկայութիւնների հիման վրայ առաջնորդների անորոշ մի ցանկ է բերում, որի վերջին երեք անունները համապատասխանում են տեղի առաջնորդների իրարայա-

---

[100] Աղաւնունի, էջ 265:
[101] Ալպոյաճեան, էջ 255:
[102] Գարտաշեան, էջ 17:
[103] Յովհաննէսեան, *հպր. Բ.*, էջ 175:
[104] Ալպոյաճեան, էջ 256:
[105] Աղաւնունի, էջ 175:

ջորդ հերթականութեանը. «… Կայծակ Կարապետ վարդապետ Կարնեցի, Սահակ վարդապետ Ռշտունի եւ Գրիգոր եպիսկոպոս»[106]:

20. Սահակ վրդ. (1821/2-…)

Այս թուականի մասին, երբ Սահակ վարդապետը եղել է Եգիպտոսի հայոց եկեղեցական առաջնորդ, տեղեկանում ենք Երուսաղէմի հայոց Գաբրիէլ պատրիարքի եգիպտահայութեանը 1821 Նոյեմբերի 18ին ուղղած կոնդակից: Պատրիարքը այն ուղարկում է Յակոբ վարդապետի միջոցով եւ յորդորում «*հայրական խրատիւք հնազանդիլ Առաջնորդի իւրեանց Սահակ վարդապետի իբրեւ իւրոյ փոխանորդի, եւ յանձն առնել նմա զհասոյթս եկեղեցւոյ եւ զայլ իրաւունս առաջնորդի*»[107]:

Աղաւնունին նրա մասին միայն գրում է. «Սահակ վրդ. Եգիպտոսի, միաբան 1822ին»[108]:

Եգիպտոսի՝ որպէս Երուսաղէմի համար առանձին եկեղեցական վիճակ լինելու, կարեւոր վաւերագիր է ԺԸ.-ԺԹ. դարերում գրուած «Օրինակք պաշտօնագրոց» անուանուող ժողովածուն, որն այժմ Սրբոց Յակոբեանց ձեռագրատան հմր. 3221 ձեռագիրն է[109]:

Նման ժողովածուները ստեղծւում էին կաթողիկոսական եւ պատրիարքական կենտրոններում, որոնց անուանումն իսկ յուշում է, որ դրանցում ի մի էին հաւաքւում տարբեր տեղեր ուղարկուող նամակների եւ կոնդակների կանոնացուած ձեւերը, որոնցում հիմնականում փոխւում էին ուղարկողի եւ ստացողի անունները ըստ գրութեան ժամանակի: Նման կանոնական ձեւեր մշակւում էին այն վայրերի ու կենտրոնների համար, որոնց հետ տուեալ աթոռը առաւել սերտ եւ յաճախադէպ յարաբերութիւններ ունէր:

Ձեռագիրը սկսել է գրուել 1769ից եւ երեք առանձին օրինակաձեւ ունի Եգիպտոսի հայ եկեղեցական կառոյցի համար: Առաջինը ձեռագրի ԼԳ (33րդ) համարը եղող օրինակն է, որում ասւում է. «*Մսրայ քաղաքի Առաջնորդի եւ ժողովրդոց օրհնութեան Կոնդակի շարագրութիւնն հասարակացն այս է*»: Այս ձեւով գրուած կոնդակը Երուսաղէմի նուիրակների միջոցով ուղարկուել է Եգիպտոս, որպէսզի նուիրակը տեղի ժողովրդից հաւաքի եկեղեցական տուրքը: Այնուհետեւ բերւում է համանման յաջորդ ԼԴ (34րդ) գրութիւնը, որի համար ասւում է. «Զայս եւս Մսրայ կոնդակի օրինակն է»:

Թեմական կառոյցի առումով առաւել կարեւոր է երրորդ՝ «Ի Մըսըր Քաղաք Առաջնորդ գնալոյ Կոնդակի օրինակն այս է» գրութեան ձեւ ունե-

---

[106] Աբէլ արքեպիսկոպոս Մխիթարեանց, «Ճանապարհորդութիւն յԵգիպտոս», *Արարատ*, Թ:1876, Վաղարշապատ, էջ 327:

[107] Նոյն, էջ 371:

[108] Նոյն, էջ 444:

[109] *Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հտր. Թ*, կազմ.՝ Նորայր արք. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1979, էջ 521-23:

ցող օրինակը: Այն ցոյց է տալիս, որ ԺԸ. դարի վերջին Երուսաղէմը պատրիարքական փոխանորդի կարգավիճակով Եգիպտոս է ուղարկել առաջնորդ:

21. Գրիգոր արք. Եգիպտացի (1822-1825)

Աղաւնունին նրա մասին դարձեալ միայն գրում է. «Միաբան, 1821ին առ Եգիպտոսի»[110]:

Գրիգոր արքեպիսկոպոսին յաջորդած Կիրակոս արքեպիսկոպոսը նրան «ծերունազարդ» բնորոշմամբ է պատւում[111]: Ալպոյաճեանը ասում է, որ այս հոգեւորականի հետ կապուած այլ տեղեկութիւններ չունենք[112]:

Գարտաշեանը Գրիգոր արք. Եգիպտացու Եգիպտոսում պաշտօնավարման շրջան է նշում 1817-25ը «Իբր տեսուչ կը պաշտօնավարէր Երուսաղէմի Աթոռին կողմէ Գահիրէի մէջ», եւ «շատ ծեր էր եւ անկարող»[113]:

22. Կիրակոս եպս. Մնացականեան Երուսաղէմացի (1825-34)

Ծնուել է 1783ին: Վարդապետ է ձեռնադրուել 1807ին: 1810ին դարձել է Երուսաղէմի հայոց պատրիարքութեան միաբան: 1815ին ձեռնադրուել է եպիսկոպոս: 1825ին որպէս առաջնորդ ուղարկւում է Եգիպտոս, ուր պաշտօնավարում է մինչեւ 1834[114]:

Երուսաղէմի Պօղոս Ադրիանուպոլսեցի պատրիարքի հրահանգով՝ «կամեցողութեամբ ազգապետաց», այսինքն գաղութի ազգային երեւելիների ցանկութեամբ, ընտրում է առաջնորդին կից խորհուրդ՝ կազմուած երեք հոգուց[115]:

Արդիւնաշատ գործունէութիւն է վարել Եգիպտոսում: 1827ին կառուցել է Պէյն ԷլՍուրէյնի Ս. Աստուածածին եկեղեցու արեւելեան կողմում գտնուող ջրամբարը, որը մինչեւ 1895 տարեկան 8000 ֆրանկ եկամուտ էր ապահովում գաղութին: Նոյն տարածքում 1828ին կառուցում է Գահիրէի առաջին հայկական դպրոցը, հիւանդանոցը եւ հիւրատունը Եղիազար ամիրա Ակնցու կտակով[116]:

1835ին Երուսաղէմից Եգիպտոս է գալիս Զաքարիա եպիսկոպոսը, մի շարք շինութիւնների կառուցման համար իրաւունք ձեռք բերելու: Կիրակոս եպիսկոպոսը աջակցում է նրան[117]:

Կանոնաւորելով առաջնորդարանի գործունէութիւնը, կազմել է սաղէմապատկան կալուածքների եկամուտների մատեանները[118]: Ընդօրինա-

---

[110] Աղաւնունի, էջ 72:
[111] Ալպոյաճեան, էջ 256:
[112] Նոյն:
[113] Գարտաշեան, էջ 176:
[114] Աղաւնունի, էջ 206:
[115] Յովհաննէսեանց, *հտր. Բ.*, էջ 404:
[116] Գարտաշեան, էջ 178:
[117] Ալպոյաճեան, էջ 258:
[118] Յովհաննէսեանց, *հտր. Բ.*, էջ 404:

կել է նաեւ Ս. Սարգիս եկեղեցու եկեղեցական անօթների արձանագրութիւնները, կազմելով եկեղեցական սպասքի տոմար[119]:

Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց վանքի ձեռագրատանը նրանից պահպանուել է «Գիրք դիցաբանութեան» ֆրանսերէնից թարգմանուած գործի նրա կատարած ընդօրինակութիւնը: Ինչպէս թարգմանութեան յիշատակարանում է ասւում. «*Օրինակեալ ձեռամբ Կիրակոս պատրիարքի յառաջնորդութեան իւրում յԵգիպտոս յամի 1828*»[120]:

Կիրակոս եպիսկոպոսի կողմից առաջնորդարանում հաստատած բարեկարգութիւնները նկատի ունենալով, Ալպոյաճեանը գրում է. «*Իրմով կը սկսի Եգիպտոսի Առաջնորդարանին մէջ կանոնաւոր վարչութիւն եւ տնավարի գործունէութիւններուն վերջ կը տրուի*»[121]: Ալպոյաճեանը նաեւ գրում է, որ մինչեւ Կիրակոս եպիսկոպոսի առաջնորդութիւնը, Եգիպտոսի հայերը ունէին «*տեսուչ վարդապետ մը Գահիրէ եւ մէկ երկու վարդապետներ հոս եւ Աղեքսանդրիա, որ քահանայի դեր կը կատարէին, զբաղելով ծիսակատարութեամբ*»[122]:

Կիրակոս եպիսկոպոսը առաջնորդական փոխանորդի հանգամանքով իրեն օգնական է կարգում Պօղոս վրդ. Արեւելցուն[123]: Գարտաշեանը սակայն գրում է, որ Պօղոս վարդապետը, ով Երուսաղէմի միաբան էր, 1814-25՝ եղել է «տեսուչ կամ առաջնորդ Եգիպտոսի հայոց» եւ վախճանուել է Երուսաղէմում 1830ին[124]: Ալպոյաճեանը սակայն վկայակոչելով Աղաւնունուն, գրում է, որ նա 1814-29՝ եղել է «*փոխանորդ կամ վէքիլ, որ 1829ին դարձած է Երուսաղէմ եւ հոն վախճանած է 60 տարեկանին*»[125]:

Կիրակոս եպիսկոպոսը 1847ին ընտրւում է Երուսաղէմի պատրիարք եւ պաշտօնավարում մինչեւ իր վախճանուելը՝ 1850: Եգիպտոսում նրա պաշտօնավարութիւնը բնորոշում է այսպէս. «*Վարեաց զայս պաշտօն ամս իբր 10, ամէնայն բարեկարգութեամբ, ջանիւք եւ խաղաղասէր մտօք, յաջողեցաւ յաւելուլ զթիւ կալուածոց Ս. Աթոռոյն եւ եկեղեցւոյ տեղւոյն*»[126]:

ԵՐԿՐՈՐԴ՝ Կ. ՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԵԱՆԸ ԵՆԹԱԿԱՅ ՇՐՋԱՆ. 1830-1920ԱԿԱՆՆԵՐ

Եգիպտոսի հայոց թեմի պատմութեան 1830ականներն ընդգրկող շրջանի մասին գրելիս, ինչպէս կը տեսնենք, այն միտքն է ընդգծւում, որ

---

[119] Գարտաշեան, էջ 178:

[120] *Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հտր.* Գ, կազմ.՝ Նորայր եպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1968, էջ 511:

[121] Ալպոյաճեան, էջ 256:

[122] Նոյն, էջ 258:

[123] Նոյն, էջ 256. նաեւ՝ Յովհաննէսեանց, *հտր. Բ.*, էջ 401:

[124] Գարտաշեան, էջ 176:

[125] Ալպոյաճեան, էջ 258. նաեւ՝ Աղաւնունի, էջ 426:

[126] Յովհաննէսեանց, *հտր. Բ.*, էջ 504:

Կիրակոս եպս. Մնացականեանին յաջորդած Գաբրիէլ վարդապետը իր նախորդին խոստանալով, որ թեմական ենթակայութեան հարցում հաւատարիմ կը մնայ Երուսաղէմի հայոց պատրիարքութեանը, իր խոստումը պահում է ընդամէնը երկու տարի:

Գաբրիէլ վարդապետին որոշակի երդմնազանցութիւն է վերագրւում ոչ միայն իր խոստումը չկատարելու, այլեւ այն պատճառով, որ նա լինելով Երուսաղէմի միաբան, ինքն է թեմը հանում Երուսաղէմի պատրիարքութեան ենթակայութիւնից եւ դնում Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքութեանը ենթակայ թեմերի շարքում:

Բերուող անձնաւորուած փաստարկները եւ անգամ Եգիպտոսի սաղէմական կալուածքների հարցը թէեւ որոշակի դեր խաղացել են Երուսաղէմից Կ. Պոլսի ենթակայութեանը անցնելիս, գլխաւորը, սակայն ինչպէս միւս թեմերի դէպքում եւ պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում եղել եւ մնացել է թեմի ենթակայութեան քաղաքական համապատասխանելիութեան հարցը:

Սսում գտնուող հայոց կաթողիկոսութիւնից Եգիպտոսի հայոց թեմի աստիճանական հեռացումը եւ ապա Երուսաղէմի հայոց պատրիարքութեանը ենթարկուելը ուղիղ համեմատական էր նախ Կիլիկիոյ հայոց կաթողիկոսութեան թուլացմանը, ապա Եգիպտոսի իշխանութիւնների կողմից Պաղեստինի, այդ թւում եւ Երուսաղէմի գրաւմանը:

Եգիպտոսի օսմանեան տիրապետութեան անկումից յետոյ որքան մեծանում է ազդեցութիւնը գրաւուած տարածքների վրայ, այնքան ուժեղանում է Կ. Պոլսի պատրիարքութեան ազդեցութիւնը այդ տարածքների հայկական համայնքների վրայ:

Իրավիճակը մի պահ փոխւում է 1830ականներին: Ինչպէս միջնադարում ռազմաքաղաքական վերելքի ժամանակ փորձ էր արւում Գահիրէի թեմական կենտրոնը դարձնել Եգիպտոսի տարածքն ընդգրկող հայկական եկեղեցական կենտրոն, այնպէս եւ 1830ականներին կրկնւում է նոյն իրավիճակը: Յովհաննէս Թոփուզեանը գրում է. «*1830-ական թուականների կէսերից, երբ եգիպտական բանակը նուաճել էր Պաղեստինը եւ Սիրիան, եգիպտահայ մեծատունները լրջօրէն ձգտում էին Կահիրէն դարձնել գրաւուած երկրների հայութեան հոգեւոր եւ վարչական կենտրոն: Եւ վերստին հրատապ բնոյթ ընդունեց Երուսաղէմից անկախ թեմ ստեղծելու խնդիրը*»[127]:

Կարճատեւ այս շրջանում փորձ էր արւում միաժամանակ անկախ դիրք ունենալ թէ՛ Երուսաղէմից եւ թէ՛ Կ. Պոլսից: Եգիպտոսի՝ Օսմանեան Կայսրութեանը վերաենթարկուելուց յետոյ, Եգիպտոսի հայոց թեմը արդէն յստակօրէն դիմում է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքութեանը: Ինչպէս

[127] Յովհաննէս Թոփուզեան, *Եգիպտոսի հայկական գաղութի պատմութիւն (1805-1952)*, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1978, էջ 72:

դարձեալ գրում է Թոփուզեանը. «*Եգիպտոս-թուրքական զինախմբման ելքը հողմացրիւ արեց Կահիրէի գաղութահայ կենտրոնի վերածելու յոյսերը: Եգիպտոսում սուլթանական նախկին իրաւունքների վերականգնումից յետոյ՝ 1851թ. եգիպտահայ թեմը դրուեց Կ. Պոլսի պատրիարքարանի իրաւասութեան ներքոյ*»[128]:

Հետեւաբար, արտաքուստ անձնաւորուած եւ կալուածային երանգ ունեցող պայքարը իրականում կայսրութեան տարածքի հայութեան եկեղեցական կառոյցի ամբողջական վարչական ենթակայութեան հարցն էր Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքութեանը: Այն իր կազմակերպական եւ իրաւական ձեւին հասաւ ազգային սահմանադրութեն 1861ին ընդունումից յետոյ:

Այն գործօնները, որոնք պայամանաւորել էին Եգիպտոսի հայոց թեմի՝ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքութեան ենթակայութեան անցնելը, առաջին աշխարհամարտի աշխարհացունց աւերածութիւններից եւ ազգային ողբերգութիւնից յետոյ պայմանավորելու էին անցումը Ս. Էջմիածնի ենթակայութեանը:

Գաբրիէլ եպս. Մարաշցի (1835-67 վխճ.)

Ծնուել է 1802ին: Աբեղայ է ձեռնադրուել Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց վանքում 1822ին: 1827ին Աղեքսանդրիա է ուղարկւում քահանայագործելու[129]:

Աստուածատուր եպիսկոպոսը գրում է, որ երբ Կիրակոս եպիսկոպոսը 1834ին վերադառնում է Երուսաղէմ, իր տեղը առաջնորդական փոխանորդ է կարգում Գաբրիէլ վարդապետին՝ «*տալով նմա զիշխանութիւն Ծայրագոյն վարդապետութեան՝ պատուիրելով զգուշութեամբ հովուել զժողովուրդ Տեառն, անխախտ պահել զսահմանեալ կարգադրութիւնն, արթնութեամբ հսկել կալուածոց եւ պաշտպան կալ իրաւանց Ս. Աթոռոյն*»[130]: Նման մեկնաբանութեամբ Կիրակոս եպիսկոպոսը պատուիրել է, որ նա հաւատարմօրէն պահի ենթակայութիւնը Ս. Երուսաղէմին եւ ուղարկի կալուածքներից գոյացած հասոյթները:

Գարտաշեանը գրում է, որ ինչպէս ցոյց են տալիս հաշուեմատեանները, առաջին երկու տարիներին կատարել է իր ստանձնած յանձնառութիւնը եւ ուղարկել սաղէմապատկան կալուածքների հասոյթները[131]:

1837ին ձեռնարկում է Պէյն ԷլՍուրէյն թաղամասում 1828ին կառուցուած դպրոցին, հիւանդանոցին եւ հիւրատանը կից Ս. Աստուածածին եկեղեցու շինութիւնը, որն աւարտւում է 1839ին: Յովհաննէսեանի բնորոշմամբ այդ թաղամասը, ուր կառուցուեց եկեղեցին «այն ատեն մայրաքա-

---

[128] Նոյն տեղում, էջ 73:

[129] Ալպոյաճեան, էջ 259:

[130] Յովհաննէսեանց, *հտր. Բ*, էջ 504:

[131] Գարտաշեան, էջ 179:

ղաքին ամէնալաւ թաղը կը համարուէր»[132]: Եկեղեցու կառուցման արձանագրութեան մէջ ասւում է, որ Ս. Աստուածածինը կառուցուել է «արդեամբ լուսաւորչադաւան առ հասարակ Ազգին Հայոց, որ յԵգիպտոս»[133]:

Գաբրիէլ վարդապետը եկեղեցու կառուցման վրայ է ծախսում սաղէմապատկան կալուածքների հասոյթները Ալպոյաճեանի բնորոշմամբ այն «*տրամաբանութեամբ, որ Եգիպտոսի վիճակին համար եկեղեցի մը շինելու պարտաւոր էր Երուսաղէմ, քանի որ իր թեմն էր*»[134]:

Ցանկանալով կառուցուած եկեղեցու օծումը ինքը կատարել, դիմում է գաղութի ազգայիններին, որպէսզի օժանդակեն Երուսաղէմի հայոց պատրիարքութիւնից իր համար եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան վկայական ստանալուն Սսում եպիսկոպոս ձեռնադրուելու համար: Եգիպտահայ գաղութի ճանաչուած ազգայիններ եւ բարերարներ Պօղոս Պէյ Եուսուֆը, Ալիքսան աղա Միսաքեանը, Միքայէլ աղա Խաչերեանը գրութեամբ դիմում են Երուսաղէմի հայոց Պօղոս պատրիարքին, որպէսզի Գաբրիէլ վարդապետին եպիսկոպոս ձեռնադրելու վկայագիր տան, որով նա Սսում եպիսկոպոս ձեռնադրուէր: Երուսաղէմի հայոց պատրիարքարանում թէեւ դժգոհ էին Գաբրիէլ վարդապետի ընթացքից, որով չէր ենթարկւում պատրիարքութեանը, սակայն չցանկանալով մերժել գաղութի նշանաւոր դէմքերին, տալիս են անհրաժեշտ վկայագիրը[135]: Ինչպէս գրում է Աստուածատուր եպիսկոպոսը. «*Ի վերայ այսր նամակաց զիջաւ Պօղոս եպիսկոպոս ի թախանձանս նոցա, մանաւանդ ակնածէր ի Պօղոս Պէյէ, գրեաց առ նոսա պատասխանի նամակաց եւ ընդ նմին առաքեաց զվկայականն Գաբրիէլի, եւ նա ել ի ճանապարհ եւ գնաց ի Սիս եւ ձեռնադրեցաւ յաստիճան եպիսկոպոսութեան ի Տէր Միքայէլ կաթուղիկոսէ, ի ցեղէ Աջապահից (15 Յունիս ի 1839) եւ դարձաւ ի վիճակն իւր յԵգիպտոս*»[136]: Սսից վերադառնալուց յետոյ 1839 Դեկտեմբերի 17ին մեծ հանդիսաւորութեամբ օծում է եկեղեցին՝ կոչելով Ս. Աստուածածին[137]:

1842ին Գահիրէում հայոց գերեզմանատանը եւս մէկ եկեղեցու կառուցմանն է ձեռնարկում պատմական հին Ս. Մինաս, վերոյիշեալ Մար Մինա(ս) եկեղեցու մօտ՝ գործակցութեամբ Պօղոս վրդ. Պոլսեցու: Եկեղեցու շինութիւնը աւարտւում է 1743ին եւ օծումը կատարւում է նոյն տարուայ Փետրուարի 14ին:

---

[132] Գ. Յովհաննէսեան, *Եգիպտոսի պատմութիւնը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը*, տպ. Յակոբ Փափազեան, Գահիրէ, 1937, էջ 221:

[133] Ալպոյաճեան, էջ 260:

[134] Նոյն, էջ 259:

[135] Գարտաշեան, էջ 179:

[136] Յովհաննէսեանց, *հտր. Բ.*, էջ 507:

[137] Նոյն:

Իր առաջնորդութեան շրջանում է կառուցւում նաեւ Պէյն ԷլՍուրէյնի ժամանակի առաջնորդարանը՝ ճարտարապետ Գէորգ Ռափայէլեանի նուիրատուութեամբ:

Եգիպտոսի հայոց առաջնորդութիւն հոգեւորականներ Երուսաղէմի հայոց պատրիարքութիւնից ուղարկելուն վերջ տալու նպատակով Ս. Աստուածածին եկեղեցու համար 1851 Ապրիլի 28ին ձեռնադրում է առաջին քահանան՝ Տ. Կարապետ քհյ. Յովսէփեանը[138]:

Գաբրիէլ եպիսկոպոսը Եգիպտոսի հայոց առաջնորդ հաստատուելու եւ առանձին թեմ դառնալու համար դիմում է Կ. Պոլսի Յակոբոս պատրիարքին եւ նրա միջոցով սուլթան Մահմուտից ստանում իր առաջնորդական պաշտօնի վաւերացման հրամանագիրը՝ *Պերաթը*, որով Եգիպտոսի թեմը անկախ էր ճանաչւում Երուսաղէմի հայոց պատրիարքութիւնից: Դարձեալ հնուց եկող աւանդոյթով հայոց առաջնորդին Աղեքսանդրիայի պատրիարքներին համահաւասար դիտելու համար Եգիպտոսի հայոց առաջնորդը անուանւում էր «պաթրիք», իսկ առաջնորդարանը՝ «պաթրիքխանէ»[139]:

Գաբրիէլ եպիսկոպոսը այնքան հեղինակութիւն ունէր, որ երբ ղպտի պատրիարքութիւնում 1853ին գժտութիւն է ծագում, որպէս հաշտարար եւ միջնորդ, Եգիպտոսի իշխանութիւնները նրան են ուղարկում եւ ինքը լաւագոյնս կատարում է իրեն վերապահուած դերը:

Նրա՝ որպէս անկախ առաջնորդի գործունէութիւնը թէեւ շարժում է Երուսաղէմի հայոց պատրիարքութեան դժգոհութիւնը, սակայն պատրիարքարանը չի կարողանում որեւէ հակազդեցութիւն ցուցաբերել: Այսպէս, Զաքարիա պատրիարքը նրա փոխարէն 1844ին Եգիպտոսի առաջնորդ է նշանակում Դաւիթ վրդ. Կարնեցուն, ով չի ընդունւում հայ համայնքի կողմից եւ ետ է ուղարկւում, որից յետոյ Ալպոյաճեանի բնորոշմամբ «Երուսաղէմ կը գոհանայ միայն իր կալուածներուն համար տեսուչներ ղրկելով»[140]:

Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց վանքի ձեռագրատան հմր. 360 ձեռագրում պահպանուել է նրա յիշատակութիւնը Երուսաղէմի կողմից Եգիպտոս ուղարկուելու մասին: Նա գրում է, որ ըստ հրամանի «Սրբոյ Գահին հարկեցայ գնալ յԱղէքսանդրիա», եւ որ «*եթէ Տէր կամեսցի յԵգիպտոս վասն փնօրհնութեանց արդեանց վախճից Սբ. Աթոռոյն -1844, ի Յունիս, Ժ. Դաւիթ վրդպ.*»[141]:

1839ին յիշւում է Թէոդորոս վրդ. Բաղիշեցին, ով Աղեքսանդրիայի սաղէմապատկան կալուածքների տեսուչն էր[142]:

---

[138] Ալպոյաճեան, էջ 260:

[139] Գարտաշեան, էջ 180. նաեւ՝ Յովհաննէսեանց, *հտր. Բ*, էջ 507:

[140] Ալպոյաճեան, էջ 261:

[141] *Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հտր. Բ.*, էջ 261:

[142] Աղաւնունի, էջ 155:

Դիմելով Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքութեանը, Կ. Պոլսի եւ Երուսաղէմի հայոց պատրիարքարաններից համատեղ քննիչ յանձնախմբեր են ուղարկում, որը եւս որեւէ արդիւնք չի տալիս:

Գաբրիէլ եպիսկոպոսին որպէս Եգիպտոսի հայոց թեմի առաջնորդ Գարտաշեանը այսպէս է բնորոշում. «*Ան եղած է շինարար Առաջնորդ մը, որ ապահոված է բարոյական եւ տնտեսական բոլոր այն ազդակները, որ գաղութը իր ներկայ ինքնաբաւ, հարուստ եւ նախանձելի դիրքին հասնելու ճամբան հարթած են, բնականաբար գաղութին մեծամեծներուն եւ ժողովուրդին աջակցութեամբ*»[143]: Նման բարձր գնահատական է տալիս եւ Ալպոյաճեանը. «Գաբրիէլ եպս. Եգիպտոսի հայ գաղութին ամէնէն արդիւնաւոր առաջնորդն է»[144]:

Նրա առաջնորդութեան շրջանում, ինչպէս գրում է Յակոբ վրդ. Տիգրանակերտցին, առաջնորդարանում էին նաեւ «Վանցի Գրիգոր եւ Պոլսեցի Պօղոս վարդապետք»[145]: Կարելի է ենթադրել, որ Պօղոս վարդապետը Կիրակոս եպիսկոպոսին օգնական եղող նոյն հոգեւորականն է:

Ալպոյաճեանը բարձր է գնահատում Գաբրիէլ եպիսկոպոսի աւանդը համայնքային կազմակերպութիւնների ստեղծման եւ առաջնորդարանի հետ գործակցութեան համապատասխան կառուցուածքի մէջ դնելու գործում. «*Գաբրիէլ եպս. Եգիպտոսի Առաջնորդական վիճակին բոլոր պէտքերը լրացուց, եւ զայն օժտեց ազգային բոլոր պիտանի հաստատութիւններով*»[146]:

Եգիպտոսի հայոց թեմի մասին գրողները նշում են, որ Գաբրիէլ եպիսկոպոսը իր յաջողութիւնների համար մեծապէս պարտական էր նաեւ Եգիպտոսի ժամանակի կառավարիչ՝ խտիւ Սայիտ փաշային: Ինչպէս գրում է Յովհաննէսեանը, Եգիպտոսի կառավարիչը «մասնաւոր համակրանք ունէր Գաբրիէլ եպիսկոպոսի նկատմամբ»[147]:

Գարտաշեանի բնորոշմամբ, այս հանգամանքը նպաստել է համայնքային մի շարք արտօնութիւնների ձեռքբերմանը. «*Ան եգիպտահայութեան համար ստացած է պետութենէն շատ մը իրաւասութիւններ եւ առանձնաշնորհումներ, ինչ որ այլ համայնքներ չունէին*»[148]: Ալպոյաճեանն էլ գրում է. «*Խտիւ Սայիտ փաշա իրեն նկատմամբ մեծ բարեացկամութիւն ցոյց տուած է: Հողեր նուիրած է (Էքֆաս եւ Հեսաս), հայ աղքատերուն եւ Առաջնորդարանին ծախուց համար*»[149]:

---

[143] Գարտաշեան, էջ 181:

[144] Ալպոյաճեան, էջ 260:

[145] *Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հտր. ԺԱ.*, կազմ.՝ Նորայր արք. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1991, էջ 149:

[146] Նոյն, էջ 261:

[147] Յովհաննէսեան, էջ 221:

[148] Գարտաշեան, էջ 181-82:

[149] Ալպոյաճեան, էջ 260:

Գաբրիէլ եպիսկոպոսի առողջութիւնը երբ վատանում է եւ 1858ին Իտալիա բուժման է գնում, Սայիտ փաշան նրան տալիս է 500 եգիպտական ոսկի: Սայիտ փաշայի աջակցութիւնը ներկայացւում է նաեւ Արեւելքին բնորոշ որոշակի բանահիւսական երանգներով: Ասւում է, որ մի անգամ սրբազանը փաշային ասում է. «*Աղքատները այս գիշեր, երազիս մէջ, կը մեղադրէին զիս, որ չեմ դիմեր Ձեր բարձրութեան եւ խնդրեր Ձեր հանրածանօթ գթութիւնը իրենց վրայ*»: Վերջինս, հասկանալով առաջնորդի միտքը, իր հերթին ասում է. «Կու տամ քեզի ագարակ մը, որպէսզի աղքատները այլեւս չնեղեն զքեզ»[150]:

1864ին կտրուկ վատանում է առողջութիւնը եպիսկոպոսին, նաեւ՝ եւ տեսողութիւնը: Կեանքի վերջին երեք տարիները անցկացնում է Ս. Մինաս գերեզմանատան մօտ գտնուող ազգապատկան մի հաստատութեան մէջ՝ այցելելով իր առաջնորդութեան շրջանում կառուցուած Ս. Մինաս եկեղեցին: Մարմինը ամփոփւում է իր կառուցած - Գարտաշեանի բնորոշմամբ - «իւրակերտ» Ս. Աստուածածին եկեղեցու ձախ գաւիթում: Նրա մարմարեայ տապանաքարի չափածոյ տապանագրում ասւում է.

Էր ծաղկեցուցիչ տեղւոյս տաճարոք[151]:

Թէեւ Երուսաղէմի հայոց պատրիարքութեան հետ ունեցած հակասութեանը, *Սիոն* ամսագիրը Գաբրիէլ եպիսկոպոսի վախճանման առիթով գրում է. «*Ի խոր ծերութեան, որոյ մահը ոչ միայն իւր սիրելի ժողովուրդին, այլեւ բոլոր միաբանութեանս սրտին մեծ սուգ եւ տրտմութիւն պատճառեց: Հանգուցեալ Սրբազանը գրեթէ 35 տարիի չափ առաջնորդութեան պաշտօնը վարեց*»[152]: Թերեւս ակնարկելով Եգիպտոսի կալուածքների սաղէմապատկան լինելը, եւ այն ակնկալիքով, որ դրանք միգուցէ վերստին անցնեն Երուսաղէմի պատրիարքութեան տնօրինութեանը, յաջորդող շարադրանքում ասւում է. «*Սկսաւ ամէնայն ջանքով խնամք եւ հոգ տանիլ իւրեան յանձնուած ժողովրդին պիտոյիցը եւ Սուրբ Աթոռոյս կալուածոց*»[153]:

Տ. Մկրտիչ եպս. Քէֆսիզեան Մարաշցի՝ (առաջնորդական փոխանորդ 1864-66)

Գաբրիէլ եպիսկոպոսի առողջութիւնը երբ վատանում է, նրան օգնական է կարգւում փոխառաջնորդի հանգամանքով: Մինչ այդ Էնկիւրիի առաջնորդն էր:

1864 Հոկտեմբերի 30ին Գահիրէ է հասնում եւ անցնում իր պաշտօնավարութեանը:

---

[150] Յովհաննէսեան, էջ 221:

[151] Գարտաշեան, էջ 182:

[152] «Ժամանակագրականք», *Սիոն*, 1867, հմր. 3, էջ 77:

[153] Նոյն:

Մկրտիչ եպիսկոպոսը նոյն թուականի Նոյեմբերի 11ին Ս. Աստուածածին առաջնորդանիստ եկեղեցուն եւ Խորէնեան դպրոցին է նուիրում երկու ձեռագիր, որոնք այնուհետեւ տարուել են Երուսաղէմ եւ այժմ պահւում են հայոց պատրիարքարանի մատենադարանում[154]: Կարելի է ենթադրել, որ այդ ձեռագրերը նա իր հետ բերել է Գահիրէ գալուց:

Այս հոգեւորականը բացասական բնորոշումներով է յիշւում: Գարտաշեանը գրում է. «*Իր պաշտօնավարութեան ընթացքին, Եգիպտոսի մէջ, օգտակար դեր մը ունեցած չէ, ինչպէս իր բոլոր կեանքին մէջ*»[155]: Մինչեւ Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան աստիճանին է բարձրացել, բայց Գարտաշեանի բնորոշմամբ, ամէնուր վատ յիշատակ է թողել:

Համանման ձեւով Ալպոյաճեանը գրում է. «*Քէֆսիզեան, մեր ԺԹ. դարու փարեգրութեանց մէջ թողած է սեւ անուն մը՝ իր չարաշահ բնաւորութեամբ եւ ազգավնաս գործունէութեամբ. հակառակ որոշ յատկութիւններուն, որոնք ի չարն գործած է*»[156]:

Նրան սկզբնապէս պաշտպանել եւ աջակցել է Նուպար փաշան. «*Ժողովրդական դժգոհութիւնը սակայն սաստկացաւ հետզհետէ, եւ Քէֆսիզեան նոյն ինքն Նուպար փաշայի խորհուրդով հեռացաւ Եգիպտոսէն (1866 Ապրիլ 22) եւ գնաց Կ. Պոլիս*»[157]:

Մեսրոպ արք. Սուքիասեան (1867-1880)

Ալպոյաճեանը նրան բնորոշում է հետեւեալ խօսքերով. «Այս եկեղեցականը Քէֆսիզեան մըն էր շահամոլ ու արատաւոր գործերով նշանաւոր»[158]:

Թէեւ մինչեւ Եգիպտոսում առաջնորդութեան կոչուելը Տրապիզոնի թեմի առաջնորդն էր, սակայն Եգիպտոսի հայոց թեմի առաջնորդ դառնալը հնարաւոր է լինում Եգիպտոսի թեմի համար Կ. Պոլսի եւ Երուսաղէմի հայոց պատրիարքարանների մղած պայքարի արդիւնքում ստեղծուած իրավիճակով:

Դեռեւս 1864ին՝ Գաբրիէլ եպիսկոպոսի առաջնորդութեան ժամանակ որպէս տեսուչ Եգիպտոս է գնում եւ այնտեղ դրական տպաւորութիւն թողնում: Գաբրիէլ վախճանուելուց յետոյ Եսայի պատրիարքը անձամբ է Եգիպտոս գնում, փորձելով թեմը վերաենթարկել Երուսաղէմի հայոց պատրիարքութեանը, սակայն յաջողութիւն չի գտնում ոչ հայ համայնքի եւ ոչ էլ եգիպտական իշխանութիւնների կողմից, որից յետոյ 1868ին եգիպտա-

---

[154] *Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հտր. Դ.*, Երուսաղէմ, 1969, էջ 132. նաեւ՝ *հտր. Ա*, Երուսաղէմ, 1972, էջ 110:

[155] Գարտաշեան, *հտր. Ա*, էջ 187:

[156] Ալպոյաճեան, էջ 262:

[157] Բաբկէն աթոռակից կաթողիկոս Կիւլեսէրեան, *Պատմութիւն կաթողիկոսաց տանն Կիլիկիոյ (1441էն մինչեւ մեր օրերը)*, Անթիլիաս, տպ. ԿՀՄՏԿ, 1939, էջ 708:

[158] Ալպոյաճեան, էջ 265:

հայերը Պոլսի պատրիարքութեանն են դիմում, որպէսզի առաջնորդ ուղարկուի: Պատրիարքարանը համաձայնելով եգիպտահայ Երամ պէյ Երամեանի առաջարկին, որոշում է Եգիպտոսի առաջնորդ ուղարկել Մեսրոպ եպս. Սուքիասեանին, որին համաձայն է լինում նաեւ Գէորգ Դ. կաթողիկոսը[159]:

1869 Հոկտեմբերի 21ին Պոլսից Եգիպտոս է գնում Եգիպտոսի առժամեայ պատրիարքական փոխանորդ տիտղոսով: Նման նշանակման գործում մեծ դեր է խաղում այն հանգամանքը, որ Սուէզի ջրանցքի բացման հանդիսութեանը արեւմտահայութիւնը եւ յատկապէս Եգիպտոսի հայութիւնը, հարկաւոր էր, որ ունենային իրենց ներկայացուցիչը:

Մեսրոպ եպիսկոպոսը եւրոպական գահակալների եւ հանդիսութեան տարբեր մասնակիցների մօտ ըստ արժանուոյն է հանդէս գալիս որպէս եգիպտահայութեան ներկայացուցիչ: Հանդիպում է նաեւ Եգիպտոսի խտիւի հետ, այս երկրորդ հանդիպմամբ եւս դրական տպաւորութիւն թողնելով նրա վրայ: Քաջալերուած նման դրական տպաւորութիւններից, անգամ առանց առաջնորդական վաւերացման, 1869 Դեկտեմբերից սկսում է առաջնորդական պաշտօնը վարել[160]:

Պայմանաւորուած Եգիպտոսի հայոց թեմի առնչութեամբ Կ. Պոլսի եւ Երուսաղէմի հայոց պատրիարքութիւնների հակասութիւններով՝ առաջնորդական շուտափոյթ հաստատման համար Մեսրոպ եպիսկոպոսը հարկադրուած է լինում յաղթահարելու մի շարք դժուարութիւններ: Նաեւ սա Եգիպտոսի հայոց ձեւաւորուած թեմի առաջին ընտրութիւնն էր, որը ունէր էր մի շարք անորոշութիւններ: Նախ իրաւականօրէն վաւերացուած չէր Եգիպտոսի առաջնորդութեան Երուսաղէմի հայոց պատրիարքարանի իրաւասութիւնից հանուելը: Երկրորդ՝ լուծուած չէր Երուսաղէմի վանքապատկան կալուածքների հարցը, որով պատրիարքարանը Եգիպտոսում ունէր կալուածքների իր տեսուչը: Երրորդ՝ ազգային սահմանադրութեան 1861ին ընդունումից յետոյ ազգային-եկեղեցական նոր իրավիճակ էր ստեղծուել Օսմանեան Կայսրութեան տարածքի հայ եկեղեցական կառոյցում: Այս պայմաններում է, որ Սուէզի ջրանցքի բացման հանդիսութիւններին մասնակցութեան համար շուտափոյթ ուղարկուած Մեսրոպ եպիսկոպոսը այնուհետեւ պէտք է յաղթահարէր առաջնորդական վաւերացման հետ կապուած դժուարութիւնները, որոնք իրաւական հիմքն էին դառնալու ընտրուող յաջորդ առաջնորդների համար: Կարծում ենք, նաեւ իրաւական այս անորոշութիւններով էր պայմանաւորուած, որ Մեսրոպ եպիսկոպոսից յետոյ մինչեւ նոր առաջնորդի ընտրուելը նշանակուեցին առաջնորդական երկու փոխանորդներ:

---

[159] Գարտաշեան, էջ 189:

[160] Ալպոյաճեան, էջ 266:

Ինչ վերաբերում է Մեսրոպ եպիսկոպոսին, առաջնորդ դառնալու ճանապարհին միքանի դժուարութիւններ է յաղթահարում յիշեալ պատճառներով: Կ. Պոլսից Եգիպտոսի առաջնորդ հաստատուածների կոնդակները այդ ժամանակ Երուսաղէմի հայոց պատրիարքութիւնն էր տալիս: Երուսաղէմը ուշացնում էր համապատասխան կոնդակի տրուելը իսկ նա կարողանում է հաստատման կոնդակը անմիջապէս Գէորգ Դ.ից բերել: Այս կոնդակով նրան նաեւ արքութեան աստիճան է շնորհւում:

Հայրապետական կոնդակը մեծ հանդիսաւորութեամբ կարդացւում է 1872 Մարտի 3ին: Այնուհետեւ ներկայանում է խտիւին եւ ստանում նաեւ իշխանութիւնների հաստատումը[161]:

Նա եւս ունենալով տեղի մեծահարուստների աջակցութիւնը, ըստ իր կամքի է վարում առաջնորդութիւնը, սակայն կատարելով մի շարք դրամական զեղծումներ, գժտւում է նաեւ եգիպտահայ մեծահարուստների հետ: Աւելին, գժտւում է նաեւ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքութեան հետ: Պատրիարքարանից որպէս քննիչ է ուղարկւում Յովհաննէս. Քհյ. Մկրեանը, ով վեր է հանում նրա բոլոր զեղծարարութիւնները:

Պատրիարքարանը Մկրեան քահանայի կազմած զեկուցագրի հիմամբ 1879ին պաշտօնանկ է անում նրան եւ Կ. Պոլիս բացատրութեան կանչում: Մեսրոպ եպիսկոպոսը երկու տարի ձգձգելուց յետոյ նոր Պոլիս է գնում: Չկարողանալով արդարացման փաստեր բերել, հեռացւում է առաջնորդութիւնից եւ ոչ-նշանակալից եկեղեցական պաշտօններ վարում մինչեւ իր վախճանուելը՝ 1907[162]:

Սահակ Ա. քհյ. Տէրսարգիսեան (առաջնորդական տեղապահ 1881-83)

Մեսրոպ արքեպիսկոպոսի Եգիպտոսից հեռանալուց յետոյ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանից որպէս առաջնորդական տեղապահ ուղարկւում է Սահակ Ա. քհյ. Տէրսարգիսեանը. «Առաջնորդարանին խառնակ գործերը կարգաւորելու նպատակով»[163]: Ալպոյաճեանի բնորոշմամբ առաջնորդական տեղապահի պաշտօնը երկու տարի վարում է խոհականութեամբ[164]:

Տ. Կարապետ քհնյ. Յովսէփեան կամ Եուսուֆեան (փոխառաջնորդ 1883-85)

Նա այն հոգեւորականն էր, ում 1851ին քահանայ էր ձեռնադրել Գաբրիէլ եպս. Մարաշցին: Նրա առաջնորդական փոխանորդութեան շրջանում է կառուցւում Աղեքսանդրիայի եկեղեցին:

Աղեքսանդրիայում հայերի թիւը երբ մեծանում է, Պօղոս Պէյ Եուսուֆը իր այնտեղ ունեցած կալուածքը ազգապատկան է դարձնում եւ տներից

---

[161] Նոյն, էջ 268:

[162] Գարտաշեան, էջ 188-90. նաեւ՝ Ալպոյաճեան, էջ 268-71:

[163] Ալպոյաճեան, էջ 271:

[164] Նոյն:

մէկի սենեակը վերածում աղօթատեղիի: Նաեւ առանձին բնակարան է յատկացնում սպասաւորող եկեղեցականի համար:

Հայերի թիւը Աղեքսանդրիայում աւելի է մեծանում 1860-80ականներին եւ անհրաժեշտութիւն է առաջացնում նոր եկեղեցի կառուցելու: Աղեքսանդրիայի թաղական խորհրդի ատենապետ Թագուոր փաշա Յակոբեանը նախաձեռնում է եկեղեցու շինութիւնը ժողովրդական հանգանակութեամբ: Եկեղեցու կառուցումը աւարտւում եւ օծումը կատարւում է 1884ին[165]:

Մատթէոս եպս. Իզմիրլեան (առաջնորդ՝ 1855-89)

Եգիպտոսի հայոց թեմի առաջնորդական ընտրութիւնների հետ կապուած տեւական ալեկոծութիւններից յետոյ Կ. Պոլսի պատրիարքութիւնը 1886 Յունուարի 3ին առաջնորդ է ընտրում Մատթէոս եպս. Իզմիրլեանին, ով Գահիրէ է հասնում 1886 Մարտի 17ին:

Իզմիրլեանի հմայքը տարածուել է նաեւ նրա Եգիպտոսի առաջնորդութեան շրջանի վրայ: Ինչպէս գրում է Ալպոյաճեանը՝ «*Իր Եգիպտոսի առաջնորդական պաշտօնավարութիւնը, ինչպէս իր բոլոր պաշտօնավարութիւնները, անսփոյեր եղած են, իբր անբասիր եկեղեցական մը*»[166]:

Իր ջանքերի շնորհիւ եւ Թագուոր փաշա Յակոբեանի աջակցութեամբ 1887-88ին նորոգւում է Գահիրէի Ս. Աստուածածին եկեղեցին եւ բարեկարգւում: Կանոնաւորւում են առաջնորդարանի դիւանատան եւ արձանագրութեան տոմարները: Իզմիրլեանի նախաձեռնութեամբ կառուցւում է Աղեքսանդրիայի առաջնորդարանը եւ ազգային վարժարանը:

Ի գնահատութիւն նրա գործունէութեան Պօղոս Նուպար փաշան 2000 ոսկու չէք է տալիս, որով եւ Աղեքսանդրիայում հասութաբեր կալուածք է գնում:

Եթովպիայի Մենելիք Բ. թագաւորից 1888ի հրամանով իրաւունք է ստանում այդ երկրի պատուանշանը ոսկեղէն խաչով կրելու:

Չնայած ծաւալած գործունէութեանը եւ համայնքի կողմից վայելած աջակցութեանը, 1890ին ստիպուած է լինում հրաժարուել առաջնորդական պաշտօնից Եգիպտոսի ծանր կլիմայի պատճառով[167]:

Յովհաննէսեանը ընդհանրացուած ձեւով այսպէս է գրում Իզմիրլեանի Եգիպտոսի գործունէութեան մասին. «*Ան ազատած է ազգային սնտրուկը պարտքէ, գանձած է անոր հին եւ գրեթէ կորուստի մատնուած մեծաքանակ պահանջները: Նորոգած է Ս. Աստուածածին եկեղեցին եւ հոգեւորունը ու հիմէն նոր տուն մը կառուցած է ազգապատկան հողի վրայ: Անոր անվհատ ջանքերով կորուստէ ազատած է Աղա Գալուստի ազգին թողած*

---

[165] Նոյն, էջ 272:

[166] Ալպոյաճեան, էջ 272:

[167] Իզմիրլեանի Եգիպտոսի առաջնորդութեան շրջանի մասին տե՛ս՝ Յովհաննէսեան, էջ 293-94. նաեւ՝ Գարտաշեան, էջ 190-92. նաեւ՝ Ալպոյաճեան, էջ 272-75:

հարստութիւնը, որով վարժարանին նիւթականը միանգամընդմիշտ ապահովուած է»[168]:

Եգիպտոսում իր թողած ջերմ տպաւորութիւնների արտայայտութիւնն է եւ այն, որ 1894ին Կ. Պոլսի պատրիարք ընտրուելուց յետոյ 1896ին երբ հրաժարւում է ի նշան բողոքի համիտեան ջարդերի, Եգիպտոսի հայերը նրան ընտրում են առաջնորդ: Այս ընտրութիւնը, սակայն, քանի որ դէմ էր սուլթան Համիտի ցանկութեանը, այն չվաւերացնելու համար որպէս պատրուակ է ընտրւում մինչ այդ՝ 1890 առողջական նկատառումներով նրա հրաժարուելը առաջնորդական պաշտօնից: Կ. Պոլսի պատրիարք Մաղաքիա արք. Օրմանեանը Իզմիրլեանին ուղղած 1898 Յունիսի 4ի թուակիր նամակով ակնարկում է, որ նպատակայարմար չէ իր հաստատումը եւ խորհուրդ տալիս հրաժարուել առաջնորդութիւնից առողջական պատրուակով[169]:

Գէորգ Ծ. վրդ. Իւթիւճեան (1891-95)

Իզմիրլեանը իր հրաժարուելուց յետոյ եգիպտահայերին առաջարկում է, որ առաջնորդ ընտրեն Գէորգ վարդապետին, որը նրանք կատարում են 1891ին:

Իր առաջնորդութեան շրջանում եգիպտահայ մեծահարուստ Եղիազարեանի ժառանգները 1892ին 17,320 եգիպտական ոսկի են պահանջում: Դատը, սակայն, ի նպաստ առաջնորդարանին է լուծւում:

1895ի վերջին առողջական պատճառներով հրաժարական է տալիս եւ մեկնում Պոլիս[170] եւ Խրիմեանի շնորհիւ իր յետագայ գործունէութիւնն անցընում Եւրոպայում:

Իւթիւճեանից յետոյ 1895-96՝ նորից առաջնորդական փոխանորդ է նշանակւում եւ առաջնորդարանի ընթացիկ գործերը վարում Կարապետ Ա. քհյ. Յովսէփեանը:

Յակոբ Ծ. վրդ. Փափազեան (առաջնորդական տեղապահ 1897-1900)

1897ին ընտրւում է Եգիպտոսի թեմի առաջնորդական տեղապահ: Պաշտօնատեղին է հասնում 1897 Մայիսին:

Մարդահամար է կազմակերպում պարզելու համար, թէ որքան է դարձել եգիպտահայութեան թիւը ի հաշուի համիտեան ջարդերի Եգիպտոսում ապաստանած հայերի: Կազմակերպում է օժանդակութեան մարմին, որը միջոցներ է հայթայթում եգիպտահայերի համար: Աղեքսանդրիայում եկեղեցուն կից գաղթականների խնամքն է կազմակերպում տեղի հայ բժիշկների միջոցով:

---

[168] Յովհաննէսեան, էջ 223:

[169] *Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան (1873-1910 թթ.), Գիրք Ը., Մատթէոս Բ. Իզմիրլեան*, կազմ.՝ Սանդրօ Բեհբուդեան, խմբ.՝ Արշակ Մադոյեան, «Հայաստան» հրատ., Երեւան, 2000, էջ 118:

[170] Գարտաշեան, էջ 193-94:

Ինչպէս ասացինք, 1897ին եգիպտահայերը նորից առաջնորդ են ընտրում Իզմիրլեանին, որը, սակայն հնարաւոր չի լինում հաստատել եւ Յակոբ Ծ. վարդապետը շարունակում է վարել առաջնորդական տեղապահութիւնը:

1898 Ապրիլի 4ին առաջնորդ է ընտրւում Յովսէփ եպս. Այվազեանը եւ Յակոբ Ծ. վրդ.ը հրաժարւում է առաջնորդական տեղապահութիւնից[171]:

Յովսէփ եպս. Այվազեան (1900-1904 վխճ.)

Յովսէփ եպիսկոպոսի ընտրութիւնը թուրքական իշխանութիւնները միայն երկու տարի յետոյ են հաստատում եւ 1900 Դեկտեմբերի 21ին նա հասնում է Գահիրէ:

Ալպոյաճեանը նրա մասին գրում է, որ «*անցեալին արդիւնաւոր եւ գործունեայ եկեղեցական մը եղած էր, բոլորովին ծերացած Եգիպտոս եկաւ*»[172]: Նոյն խստութեամբ նրա պաշտօնավարութեան շրջանը բնորոշում է որպէս «չորս ապարդիւն տարիներ», ասելով, որ նրա «պաշտօնավարութեան շրջանէն ոչինչ մնացած է իբր յիշատակելի գործ»:

Վախճանւում է 67 տարեկանում եւ նրա մարմինը ամփոփւում է Աղեքսանդրիայի Ս. Պօղոս-Պետրոս եկեղեցու հիւսիսային կողմում[173]:

Յովսէփ եպիսկոպոսի վախճանուելուց յետոյ տեղապահ է կարգւում Մամբրէ քհյ. Վարդանեանը 1904ից մինչեւ 1905, ով Իզմիրլեանի հրաւէրով քահանայագործելու էր եկել Գահիրէ[174]:

1905 Յունուար-Հոկտեմբեր՝ առաջնորդական տեղապահութիւնը վարում է Յարութիւն քհյ. Յակոբեան Խարբերդցին: Մինչ այդ նա առաջնորդական փոխանորդի պաշտօնով քահանայագործում էր Աղեքսանդրիայում:

Առաջնորդի ընտրուելուց յետոյ դարձեալ մինչեւ իր վախճանուելը՝ 1920 Օգոստոսի 20, վարում է առաջնորդական փոխանորդութիւնը: Յարութիւն քահանայի պաշտօնավարման շրջանում եգիպտահայութիւնը առաջնորդ է ընտրում Սահակ եպս. Այվազեանին: *Արարատ* ամսագիրը ծանուցում է, որ Եգիպտոսից հաղորդում են թէ առաջնորդ է ընտրուել Սահակ եպս. Այվազեանը, եւ որ հաստատութեան համար արդէն դիմել են Վեհափառին[175]: Սակայն նրա ընտրութիւնը եւս, ինչպէս Իզմիրլեանի երկրորդ անգամ ընտրուելը, չի վաւերացւում: Նոր ընտրութեամբ, 1905 Մայիսի ութին ընտրւում է Մկրտիչ եպս. Աղաւնունին:

---

171 Այս հոգեւորականի մասին տե՛ս՝ Գարտաշեան, էջ 194-96:

172 Ալպոյաճեան, էջ 276:

173 Գարտաշեան, էջ 197:

174 Ալպոյաճեան, էջ 277:

175 «Տաճկահայք», *Արարատ*, Ս. Էջմիածին, Գ:1905, էջ 231:

Մկրտիչ եպս. Աղաւնունի (առաջնորդ 1905-12)

Իր պաշտօնավարութեան ընթացքում կառուցւում է Պուլաքի Գալուստեան վարժարանը: 1910ին եպիսկոպոս է ձեռնադրւում Ս. Էջմիածնում: 1912ին առողջական պատճառներով հրաժարւում է Եգիպտոսի առաջնորդութիւնից եւ մեկնում Կ. Պոլիս: Հոգեւորականի իր գործունէութեան յաջորդ շրջանը կապւում է Երուսաղէմի հետ, ուր պաշտօնավարելուց եւ սպասաւորելուց բացի մի շարք կարեւոր ուսումնասիրութիւններ է գրում՝ հայ Երուսաղէմի մասին:

Աղաւնունու հրաժարականից յետոյ Եգիպտոսի հայոց թեմը մի կարճ ժամանակ շարունակում է ղեկավարուել առաջնորդական տեղապահով: Համայնքային կառոյցները 1913ին որոշում են առաջնորդի թեկնածու առաջադրել Կ. Պոլսի նախկին հրաժարեալ պատրիարք Մաղաքիա արք. Օրմանեանին, ով այդ ժամանակ անպարտ էր ճանաչուել մինչ այդ եղած ամբաստանութիւններից:

Եգիպտոսի թեմական կամ գաւառական ժողովը 1913 Նոյեմբերի 15ին առաջնորդ է ընտրում Օրմանեանին 19 կողմ եւ 3 դէմ քուէներով:

Օրմանեանի հանդէպ եղած բացասական վերաբերմունքը 1908ից յետոյ, սակայն, դեռեւս չէր ցրուել եւ բողոքի ալիք է բարձրանում այս ընտրութեան դէմ եւ հանրագրեր են գրւում:

Օրմանեանը չցանկանալով սրել հարցը եւ պատրուակ բերելով իր առողջական վիճակը, հրաժարւում է առաջնորդութեան պաշտօնը ստանձնելուց[176]:

ԵՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ. Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԹԵՄ

Առաջին աշխարհամարտի սկսուելուց անմիջապէս յետոյ Եգիպտոսը ջնջելով Օսմանեան Կայսրութիւնից կախեալութեան վերջին հետքերը, անցնում է բրիտանական հովանաւորութեան ներքոյ: Այս քայլը եգիպտահայութեանը հնարաւորութիւն է ընձեռում առաւել ազատօրէն զբաղուելու հայկական հարցով եւ օժանդակելու արեւմտահայ գաղթականութեանը ու զբաղուելու Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան հետ կապուած խնդիրներով: Այս բնագաւառում իր կատարած աշխատանքների մասին Թորգոմ պատրիարքը պարբերաբար գրում է Գէորգ Ե. ամէնայն հայոց կաթողիկոսին[177]:

Օսմանեան Կայսրութեան պարտութիւնը, ապա եւ զրկուելը իր նախկին տարածքների մի մասից, էական վերաձեւաւորումների են յանգեցնում Հայ Եկեղեցու թեմական բաժանման եւ ենթակայութեան հարցերում:

---

[176] Ալպոյաճեան, էջ 278:

[177] *Մայր աթոռ Սուրբ Էջմիածինը առաջին աշխարհամարտի եւ Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան տարիներին (1914-1920), հտր. Ա (1914-1917)*, մայր աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատ., Ս. Էջմիածին, 2018, էջ 101-03, 169:

Նախկինում Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքութեան վարչական ենթակայութեան ներքոյ էին գտնւում կայսրութեան տարածքի բոլոր հայ եկեղեցական կառոյցները, նաեւ Եւրոպայում գտնուող մի շարք առաջնորդութիւններ, քանի որ այդ համայնքների բնակչութիւնը արեւմտահայ միջավայրից էր:

Առաջին աշխարհամարտից յետոյ այս իրավիճակը փոխւում է եւ յիշեալ թեմերը, ներառեալ՝ Եգիպտոսի, անցնում են ամէնայն հայոց կաթողիկոսութեան անմիջական ենթակայութեան ներքոյ: Գէորգ Ե. կաթողիկոսը Կ. Պոլսի Զաւէն պատրիարքին 1920 Դեկտեմբերի 25ին գրում է, որ մի շարք թեմեր, այդ թւում եւ Եգիպտոսի, այսուհետ ուղղակիօրէն պէտք է ենթարկուեն Ս. Էջմիածնին[178]: Նման որոշումը իրականացնելը այդ ժամանակ թեմերում որոշակի դժուարութիւնների հետ էր կապուած՝ պայմանաւորուած այն հանգամանքով, որ Խորհրդային Հայաստանը՝ լինելով Խորհրդային Միութեան մի մասը, ակամայ գտնւում էր Արեւմուտքի երկրներին քաղաքական հակառակ ճամբարում, ուստի տարբեր ծրագրեր էին մշակւում արտասահմանեան թեմերի թեմական պատկանելութեան հարցի շուրջ: Քննւում էր դրանք Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեանը յանձնելու, կամ անգամ ամէնայն հայոց կաթողիկոսութիւնը արտասահման փոխադրելու հարցը: Նման ծրագրերը, որ իրականութիւն չդարձան մեծ աւանդ ունի Թորգոմ պատրիարք Գուշակեանը, ով Եգիպտոսից սկսած աներեր կանգնած է եղել Ս. Էջմիածնի կողքին՝ Մայր Աթոռի համար ամէնադժուարին եւ ողբերգական ժամանակներում իսկ:

Թորգոմ եպիսկոպոս (պատրիարք) Գուշակեան (1914-1930)

1914 Փետրուարի 5ին Գահիրէում գումարուած թեմական ժողովում Թորգոմ վարդապետ Գուշակեանը ընտրւում է առաջնորդական տեղապահ եւ այս մասին ծանուցւում է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքութեանը, որի ժողովում որոշւում է սրբազանին Եգիպտոս ուղարկել տեղապահի կարգավիճակով:

Եգիպտոսից 1914 Մարտի 28ին հեռագրով դիմում են, որ արագացուի Թորգոմ եպիսկոպոսի Եգիպտոս գալը: Ապրիլի կէսերին նա ճանապարհւում է Գահիրէ եւ այնտեղ հասնում 1914 Մայիսի 3ին[179]: Երկաթուղային կայարանից դէպի առաջնորդանիստ եկեղեցի նրան թափօրով առաջնորդելու մասին Ալպոյաճեանը գրում է. «*Հայերու բազմութիւն մը փութացած էր ընդ առաջ երթալու կայարան: Փառաւոր թափօր մը կազմուեցաւ, առ-*

[178] *Մայր աթոռ Սուրբ Էջմիածինը առաջին աշխարհամարտի եւ Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան տարիներին (1914-1920), հտ. Բ (1917-1920)*, մայր աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատարակութիւն, Ս. Էջմիածին, 2018, էջ 599-600:

[179] Թորգոմ պատրիարք Գուշակեանի Եգիպտոսի առաջնորդութեան շրջանի մասին տե՛ս՝ Ա. Ալոյաճեան, *Թորգոմ պատրիարք Գուշակեան*, Գահիրէ, 1942. նաեւ՝ Զարեհ վրդ. Կաբաղեան, *Թորգոմ պատրիարք Գուշակեան*, Ս. Էջմիածին, 2002, էջ 57-78:

ջեւէն եւ կառքին քովերէն հեծեալ ոստիկաններ կ'երթային, պաշտօնական եւ անպաշտօն հետեւորդներ 50է աւելի կառքերով հետեւեցան եկեղեցի»[180]:

1914 Յունիսի 28ին գումարուած թեմական ժողովում տեղապահից ընտրւում է Եգիպտոսի հայոց թեմի առաջնորդ:

Ինչքան որ Եգիպտոսը որոշակի ինքնուրոյնութիւն ունէր Օսմանեան Կայսրութիւնից, այնքան եւ տեղի հայոց թեմը ինքնուրոյնութիւն ունէր Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքութիւնից, որը էական մի տարբերութիւն էր ստեղծում արեւմտահայութեան միւս թեմերի հետ համեմատած: Վերջիններս եթէ պատրաստւում էին համապատասխան յարաբերութիւններ մշակել թեմի տարածքն ընդգրկող թուրքական տեղային իշխանութիւնների ներկայացուցիչների հետ, ապա Եգիպտոսում, որպէս կիսանկախ երկրում, առաջնորդը յարաբերութիւններ պէտք է ունենար նաեւ այնտեղի քոյր եկեղեցիների եւ օտարերկրեայ դիւանագիտական ներկայացուցիչների հետ:

Իր առաջնորդութեան շրջանում եւ յաջորդող տասնամեակներին անկախ ներթեմական գժտութիւններից եւ վէճերից, Եգիպտոսի հայոց թեմը միշտ կապուած է եղել եւ գտնուել Ս. Էջմիածնի ենթակայութեան ներքոյ:

Չնայած ժամանակի լարուած իրավիճակին եւ իր գործունէութեան ընդգրկուն շրջանակին, առաջնորդութեան ողջ շրջանում, երբ չի բացակայել Եգիպտոսից, կամ հիւանդ չի եղել, ամէն Կիրակի եւ տօնական օրերին քարոզել է թեմի եկեղեցիներում:

«Դպրոցը եկեղեցու նախագաւիթն է»՝ ժամանակի ընդհանրացած ըմբռնմամբ, մեծ ուշադրութիւն է դարձնում դպրոցական գործին: Հիմնում է Պէրպէրեան երկրորդական վարժարանը, որի բացումը կատարւում է 1924 Հոկտեմբերի 26ին: Շնորհիւ նրա ջանքերի, Գահիրէի Հելիոպոլիս արուարձանում կառուցւում է Նուպարեան վարժարանը Պօղոս Նուպարի յատկացրած միջոցներով եւ նրա պատուին անուանւում է Նուպարեան, ուր դասաւանդումը սկսւում է 1924 Սեպտեմբերի 15ին:

Գէորգ Ե. ամէնայն հայոց կաթողիկոսը 1916 Ապրիլի 29ի կոնդակով Թորգոմ եպիսկոպոսին նշանակում է հայրապետական նուիրակ Հընդկաստանում: Նոյն օրը տրուած յաջորդ կոնդակով այս մասին ծանուցում է Եգիպտոսի հայութեանը: Հայրապետական կոնդակը Եգիպտոս է հասնում 1916 Յուլիսին: Բրիտանական իշխանութիւնների կողմից ելքի իրաւունքը տրւում է Սեպտեմբերի վերջին:

Յունիսին նա Փոր Սայիտից նաւով մեկնում է Պոմպէյ, որտեղից այցելում է Հնդկաստան, Ճաւա եւ Սումաթրա կղզիները: Այս վայրերում թէ՛ որոնում է հայկական յիշատակներ, որոնք այնուհետեւ հրատարակում է

[180] Ալպոյաճեան, *Արաբական,* էջ 253-54:

Հնդկահայք գրքում[181], թէ՛ զբաղւում տեղի հայկական եկեղեցական կեանքի կազմակերպմամբ եւ քարոզութեամբ, եւ թէ՛ իրականացնում իր առաքելութիւնը՝ հանգանակութիւններ կատարում եւ համապատասխան միջոցներ հաւաքում տարբեր տեղերում ապաստանած հնդկահայերի համար:

1918 Փետրուարի 17ին կազմակերպուած համայնքային միջոցառման ժամանակ հրաժեշտ է տալիս Հնդկաստանի հայութեանը եւ 14 ամիս տեւած առաքելութիւնից յետոյ Եգիպտոս վերադառնում 1918 Մայիսի 24ին, ցամաք ելնելով Փոր Սայիտում, որտեղից ուղեւորուել էր:

Ցեղասպանութիւնը վերապրողները եւ հրաշքով փրկուածները Եգիպտոս էին հասնում այս նաւահանգստով: 1915 Սեպտեմբերից նա պարբերաբար այցելում է այստեղի գաղթական հայերին, ինչպէս նաեւ մահացած գաղթականներին ամփոփող «հայկական քեմփ» անուանուող գերեզմանում աղօթում եւ հոգեհանգստեան կարգ կատարում նրանց հոգիների համար:

Եգիպտոսում դիմաւորում է աքսորից վերադարձող Կ. Պոլսի Զաւէն պատրիարքին, ապա եւ Սահակ Բ. Խապայեան կաթողիկոսին:

Նաեւ հանդիսութիւններ է կազմակերպում ՀՀ վարչապետ Ալեքսանդր Խատիսեանի, զօրավար Անդրանիկի եւ տարբեր գործիչների Եգիպտոս գալու պատուին:

Թորգոմ պատրիարքի ջանքերով 1915ից սկսւում է *Եգիպտահայ օրացոյցի* հրատարակութիւնը Ս. Էջմիածնի եկեղեցական օրացոյցի հետեւողութեամբ: *Եգիպտահայ օրացոյց*ում եւս ներկայացւում են հայոց եկեղեցու *Տօնացոյց*ի տօները, դրանց կատարման արարողութիւնների համառօտ նկարագրութեամբ: Նաեւ ազգային եկեղեցական կեանքին ու եգիպտահայութեան հետ կապուած որոշակի տեղեկութիւններ:

*Օրացոյց*ի սկզբում նշւում են Եգիպտոսում գործող հայկական երեք եկեղեցիները, որոնք, ինչպէս տեսանք, յիշւում են դեռեւս նախորդ շրջանից: Առաջինը, բնականաբար, յիշւում է այն ժամանակ առաջնորդանիստ Ս. Աստուածածին եկեղեցին, որի տօնը կատարուել է Տիրամօր Վերափոխման տօնին: Երկրորդը՝ Աղեքսանդրիայի Ս. Պօղոս-Պետրոս եկեղեցին, երրորդը՝ Ս. Մինաս եկեղեցին: Վերջինս քանի որ կապւում էր հայկական գերեզմանոցի հետ, ուստի այնտեղի արարողութիւնները գլխաւորաբար վերաբերում էին Մեռելոցներին: Այս պատճառով ասւում է, որ այնտեղ հոգեհանգստեան կարգ է կատարւում Տաղավար տօների մեռելոցներին «ի Ս. Մինաս մատրան գերեզմանատան Մարմինայի ի Գահիրէ»:

---

[181] Թորգոմ պատրիարք Գուշակեան, *Հնդկահայք. տպաւորութիւններ եւ տեղեկութիւններ*, տպարան Սրբոց Յակոբեանց, Երուսաղէմ, 1941, 380 էջ:

Թորգոմ եպս. Գուշակեանը Եգիպտոսում հսկայական վաստակ ունի նաեւ եկեղեցաշինութեան բնագաւառում: Ոչ մի առաջնորդի օրօք այդքան եկեղեցիներ չեն կառուցուել: Այս ամէնը իրականացուել է հայոց պատմութեան ամէնաողբերգական տարիներին յաջորդող տասնամեակում՝ 1920ականներին, այն գիտակցութեամբ, որ Հայոց Եկեղեցին է հայապահպանութեան գլխաւոր գործօնը, առաւել եւս եղեռնազարկ եւ Եգիպտոսի ափերին ցրուած ժողովրդի համար:

Թորգոմ սրբազանի առաջնորդութեան շրջանում Եգիպտոսի առաջնորդանիստ եկեղեցին Ս. Աստուածածինն էր, որը, ինչպէս տեսանք, կառուցուել էր Գաբրիէլ եպիսկոպոսի օրօք՝ 1839ին, Պէյն էլՍուրէյն հայաշատ թաղամասում:

Քաղաքի յետագայ ընդարձակման ժամանակ այն աստիճանաբար ոչկենտրոնական շրջան է դառնում, իսկ հայերը սկսում են բնակութիւն հաստատել քաղաքի այլ թաղամասերում, ուստի Թորգոմ սրբազանը ցանկանում է առաջնորդանիստ եկեղեցի կառուցել աւելի նոր թաղամասում, որը նաեւ կենտրոնական դիրք ունենար քաղաքում ցրուած հայերի համար, որը հնարաւոր է լինում իրականացնել եգիպտահայ բարերար Գրիգոր Եղիայեանի կտակի շնորհիւ: 1906ին կազմած կտակում նա որոշակի գումար էր յատկացրել առաջնորդանիստ նոր եկեղեցու կառուցման եւ համապատասխան տարածքի գնման համար:

Կտակի այս կէտը սկսւում է գործադրուել 1924ից: Այդ ժամանակ Փարիզում գտնուող Պօղոս Նուպար փաշայի յանձնարարութեամբ եկեղեցին նախագծում է ֆրանսահայ ճարտարապետ Լեւոն Նաֆիլեանը: Նոյն 1924 Օգոստոսի 31ին կատարւում է եկեղեցու հիմնարկէքը: Կառուցումն աւարտւում է եւ օծումը տեղի է ունենում 1928 Փետրուարի 12ին:

Տիգրան փաշա Ապրոյեանի կտակով նորակառոյց առաջնորդանիստ եկեղեցու մօտ 1929ին կառուցւում է ազգային առաջնորդարանի նոր շէնքը:

Իր առաջնորդութեան շրջանում նորոգուել է Աղեքսանդրիայի Ս. Պօղոս-Պետրոս եկեղեցին եւ ընդլայնուել եկեղեցու առաջնամասը, ինչպէս նաեւ կառուցուել եւ օծուել են Աղեքսանդրիայի հայոց գերեզմանատան մատուռը եւ Զակազիկի Ս. Խաչ եկեղեցին:

Աղեքսանդրիայի հայոց հին գերեզմանատանը Եգիպտոսի իշխանութիւնները 1920ականների սկզբին թոյլ չեն տալիս նոր թաղումներ կատարել: Փոխարէնը նոր տարածք են յատկացնում, ուր Գէորգ Թոփալեանի զաւակները ի յիշատակ իրենց հօր, կառուցում են Ս. Գէորգ մատուռը: Վերջինիս հիմնարկէքը կատարւում է 1925 Սեպտեմբերի 27ին, իսկ օծումը՝ 1927 Մայիսի 22ին: Այս մատուռը մանրակերտն է Գահիրէի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ մայր եկեղեցու[182]:

---

[182] Գուշակեան, *Եգիպտոսի հայոց հին*, էջ 65:

Զակազիկի Ս. Խաչ եկեղեցին կառուցւում է այդ քաղաքի ծխախոտի գործարանատէր Արմենակ Կամսարականի միջոցներով: Ի յիշատակ բարերարի հօր՝ Խաչատուր Կամսարականի, եկեղեցին անուանւում է Ս. Խաչ: Հիմնարկէքը կատարւում է 1928 Սեպտեմբերի 28ին, օծումը՝ 1929 Ապրիլի 7ին:

Թորգոմ եպս. Գուշակեանի առաջնորդութեան տարիները համընկնում են ոչ միայն հայ ժողովրդի պատմութեան ամէնաողբերգական շրջանին, այլեւ Հայ Եկեղեցու եւ Սուրբ Էջմիածնի համար ստեղծուած դժուարագոյն շրջանի հետ:

Գէորգ Ե. կաթողիկոսի գործունէութիւնը սահմանափակուած էր ոչ միայն բոլշեւիկեան արգելքներով, այլեւ արտասահմանում Մայր Աթոռի հանդէպ որոշակի սառը վերաբերմունք կար՝ պայմանաւորուած Խորհրդային Միութեան գործօնով: Ահա այս պայմաններում Թորգոմ եպիսկոպոսը իրականացնում է Մայր Աթոռի արտաքին թեմերի հետ կապուած մի շարք գործառոյթներ:

Առաջին աշխարհամարտից յետոյ ստեղծուած աշխարհաքաղաքական նոր իրավիճակում կարեւորւում է յատկապէս Հայոց Եկեղեցու արտասահմանեան թեմերի վերակազմաւորման հարցը:

Հնդկական թերակղզի որպէս հայրապետական պատուիրակ գնալուց յետոյ, կաթողիկոսական կոնդակով 1929ի վերջին նորից հայրապետական պատուիրակ է նշանակւում, այս անգամ արդէն Եւրոպայում՝ այնտեղի հայոց թեմական կառոյցը կազմակերպելու համար:

Գահիրէից մեկնում է 1929 Օգոստոսի 12ին՝ ինը ամիս մնալով տեղի հայկական համայնքում եւ ետ վերադառնում 1930 Մայիսի 22ին:

Ի գնահատութիւն իր գործունէութեան Գէորգ Ե. կաթողիկոսի կողմից 1924ին ստանում է արքութեան աստիճան[183]:

Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց վանքի միաբանութիւնը Եղիշէ պատրիարք Դուրեանի վախճանուելուց յետոյ 1931 Յունիսի 8ին Թորգոմ արքեպիսկոպոսին է առաջադրում Երուսաղէմի հայոց պատրիարք եւ Թորգոմ սրբազանի կեանքի մնացեալ տարիները արդէն կապւում են հայ Երուսաղէմի հետ:

Մամբրէ արքեպս. Սիրունեան (1930-66)

Թորգոմ եպս. Գուշակեանը, երբ ընտրւում է Երուսաղէմի հայոց պատրիարք, իր առաջարկութեամբ Եգիպտոսի հայոց թեմի առաջնորդական փոխանորդ է ընտրւում Մամբրէ վարդապետը, ում եկեղեցական ծառայութիւնը թեմում սկսուել էր աւելի վաղ:

Լինելով Արմաշի դպրեվանքի վերջին սաներից, Մամբրէ վարդապետը ուսումնառութեան տարիներից ճանաչել է Թորգոմ սրբազանին:

---

[183] Ալպոյաճեան, *Թորգոմ պատրիարք*, էջ 309:

1915 Արմաշից տարագրւում է Գոնիա, որտեղից կարողանում է Պոլիս հասնել: Այստեղ 1916 Յուլիսի 17ին ձեռնադրւում է աբեղայ, սակայն 13 օր յետոյ Արմաշի դպրեվանքի 13 սաների հետ աքսորւում է Երուսաղէմ, որտեղ դառնում է ժառանգաւորաց վարժարանի կառավարիչը:

Թորգոմ եպիսկոպոսը նրան հրաւիրում է Եգիպտոս, որպէս առաջնորդական փոխանորդ Փոտ Սայիտի 13 հազար հայերի գաղթականի: Այնտեղ է հասնում 1918 Յուլիսի 12ին: Նշանակւում է նաեւ տեղի որբանոցի տեսուչ: Որբանոցը 1918 փոխադրւում է ֆրանսական իշխանութեան ներքոյ անցած Կիլիկիայի Մերսին բնակավայրը: Մամբրէ վարդապետը եւս այնտեղ է գնում որբանոցի սաների հետ: Ֆրանսական ուժերի Կիլիկիայից հեռանալուց յետոյ որբանոցի սաների հետ փոխադրւում է Պէյրութ, դարձեալ որպէս տեսուչ:

Մինչ այդ՝ 1918 Սեպտեմբերի 1ին Աղեքսանդրիայում Թորգոմ սրբազանից, ստանում է վարդապետական աստիճան, իսկ 1920 Յունուարի 30ին՝ ծայրագոյն վարդապետական աստիճան Կիլիկիայի Սահակ Բ. Խապայեան կաթողիկոսից Մերսինում:

Թորգոմ սրբազանը Մայր Աթոռ 1925ին նամակ է գրում, միջնորդելով, որ Մամբրէ վարդապետին շնորհուի վարդապետական ադամանդակուռ լանջախաչ, որը հայրապետական տնօրինութեամբ շնորհւում է 1927 Ապրիլի 26ի հմր. 410 Կոնդակով [184]:

1923 Յուլիսի 25ին նշանակւում է Աղեքսանդրիայի առաջնորդական փոխանորդ՝ պաշտօնավարելով մինչեւ 1930 Դեկտեմբերի 17ը, երբ ընտրւում է Եգիպտոսի հայոց թեմի առաջնորդական ընդհանուր փոխանորդ:

Մամբրէ վարդապետի դեռեւս առաջնորդական տեղապահ եղած շրջանում Յովհաննէսեանը գրում է. «*Իրեն չեն պակսիր կորով եւ բարի տրամադրութիւն օգտակար ըլլալու համար այն ժողովրդին եւ եկեղեցւոյն, որոնց հովուութեանը կոչուած է ի պաշտօնէ: Օժտուած է քարոզելու կարողութեամբ եւ կը քարոզէ յաճախ*»[185]

Ս. Էջմիածնում 1932ին մասնակցում է ազգային-եկեղեցական ժողովին, ուր ամէնայն հայոց կաթողիկոս է ընտրւում Խորէն Ա. Մուրադբէկեանը: Մինչեւ Եգիպտոս վերադառնալը 1933 Յունուարի 8ին եպիսկոպոս է ձեռնադրւում Խորէն Ա. կաթողիկոսից:

Առ ի գնահատութիւն եկեղեցանուէր ծառայութեան Խորէն Ա. կաթողիկոսի կողմից 1935ին պարգեւատրւում է «Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ» շքանշանով, որը յանձնում է հայրապետական պատուիրակ Գարեգին արք.

---

[184] Յովի. Թագուկեան, «Հոգեւորականը, հայրենասէրը (Մամբրէ արքեպս. Սիրունեանի ծննդեան 100 ամեակի առիթով)», *Էջմիածին*, Ը:1989, էջ 25:

[185] Յովհաննէսեան, էջ 226:

Յովսէփեանը: Ֆրանսական կառավարութեան կողմից 1938ին ստանում է «Օֆիսիէ տ'Աքատեմի» պատուանշանը[186]:

1937 Սեպտեմբերի 18 թուակիր հայրապետական կոնդակով Եթովպիայի եւ Սուտանի թեմերը ենթարկւում են Եգիպտոսի թեմին:

1941 Փետրուարի 13ին մեծաշուք հանդիսութեամբ՝ ի ներկայութեան Եթովպիայի Հայլէ Սելասիէ կայսեր օծում է Ատիս-Ապեպայի հայկական Ս. Գէորգ եկեղեցին:

1945 Մարտի 3ին թեմի ընդհանուր պատգամաւորական ժողովում, որին մասնակցում են 29 պատգամաւորներ եւ ներկայ է լինում Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Գարեգին Ա. Յովսէփեան կաթողիկոսը, միաձայն ընտրւում է թեմակալ առաջնորդ: Որպէս թեմակալ առաջնորդ մասնակցում է 1945ի եւ 1955ի կաթողիկոսական ընտրութիւններին:

1945 Յուլիսի 1ին Գէորգ Զ.ից արքութեան տիտղոս է ստանում: Իր առաջնորդութեան շրջանում կառուցուել են Հելիոպոլսի գերեզմանատան Ամէնայն Սրբոց մատուռը (1954) եւ Խարթումի (Սուտան) Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին (1957), ինչպէս նաեւ գնուել է Հելիոպոլսի եկեղեցու տարածքը: Աղեքսանդրիայում կատարուել է Ս. Պօղոս-Ս. Պետրոս եկեղեցու նորոգութիւնը եւ ընդլայնումը[187]:

Մամբրէ սրբազանը կարողանում է թեմը զերծ պահել ներհամայնքային միջկուսակցական ցնցումներից:

Եգիպտոսի հայոց թեմի գործունէութիւնը միջեկեղեցական յարաբերութիւններում, որն սկսուել էր դեռեւս Թորգոմ եպս. Գուշակեանի առաջնորդութեան շրջանում, առաւել է ծաւալւում Մամբրէ եպս. Սիրունեանի ժամանակ:

Եգիպտոսում էին գտնւում հին արեւելեան եկեղեցիների պատրիարքական կենտրոնները եւ ներկայացուցչութիւնները, որով թեմական առաջնորդը դառնում էր Հայոց Եկեղեցու ներկայացուցիչը այդ եկեղեցիների մօտ: Մերձաւոր եւ Միջին Արեւելքի բոլոր կարեւոր համաժողովներին Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսի կամ ներկայացուցչի հետ մասնակցել է նաեւ Եգիպտոսի հայոց թեմի առաջնորդը: Պայմանաւորուած թեմի աշխարհագրական դիրքով, մեծ դեր էր վերապահուած նաեւ Հայոց Եկեղեցու ներեկեղեցական կեանքում՝ Կիլիկեան Աթոռի եւ Երուսաղէմի հայոց պատրիարքութեան հետ ունեցած յարաբերութիւններով: Պատահական չէ, որ Անթիլիասի 1956ի դէպքերից յետոյ եպիսկոպոսական յայտնի ժողովը Վազգէն Ա. կաթողիկոսի գլխաւորութեամբ տեղի է ունենում Եգիպտոսում:

---

[186] Մամբրէ սրբազանի մինչեւ 1938 ընկած շրջանի Եգիպտոսի հայոց թեմի գործունէութեան մասին տե՛ս՝ Գարտաշեան, էջ 201-03:

[187] Մամբրէ արքեպիսկոպոսի մինչեւ 1950ականների վերջը ընկած գործունէութեան մասին տե՛ս՝ Ալպոյաճեան, *Թորգոմ արք.*, էջ 279-80:

Տեղի հայոց թեմի կապուածութիւնը Մայր Հայրենիքի եւ Ս. Էջմիածնի հետ երեւացին համաշխարհային Բ. պատերազմի տարիներին խորհրդային բանակի համար կատարուած հանգանակութեամբ, 1946ին ներգաղթին զանգուածային հայրենադարձութեամբ եւ Վազգէն Ա., Գարեգին Ա. եւ Գարեգին Բ. կաթողիկոսների Եգիպտոսի հայոց թեմին տրուած հայրապետական այցելութիւնների ժամանակ:

Վազգէն Ա.ի Գահիրէ հայրապետական առաջին այցելութիւնը համայնքային եւ թեմական չէր, այլ կապուած էր Հայ Եկեղեցու տագնապի հետ եւ բնականաբար, անցաւ լարուած պայմաններում:

Հայրապետական առաջին այցելութիւնն, ըստ էութեան, տեղի ունեցաւ 1964ին, յաջորդելով Խորէն Ա. կաթողիկոսի հետ պատմական ողջագուրմանը, եւ անցաւ աննախադէպ խանդավառութեան մթնոլորտում:

1964 Նոյեմբերի 2ին, երբ հայոց հայրապետը Գահիրէ է ժամանում, օդակայանում դիմաւորում են 3000 եգիպտահայեր, գլխաւորութեամբ թեմակալ առաջնորդ Մամբրէ արք. Սիրունեանի, Աղեքսանդրիայի հայոց առաջնորդական փոխանորդ Զաւէն վրդ. Չինչինեանի եւ աւետարանական ու կաթողիկէ համայնքների առաջնորդների: Եգիպտոսի ունեցած միջեկեղեցական կարեւորութիւնը ընդգծւում է նաեւ այն հանգամանքով, որ դիմաւորողների թւում էր եւ հայրապետական այցելութեան ընթացքում վեհափառի հետ քանիցս հանդիպեց Ղպտի Եկեղեցու պետ Կիւրեղ պատրիարքը:

Եգիպտոսում Վազգէն Ա.ը այցելում եւ պատարագ է մատուցում Գահիրէի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ մայր եկեղեցում, ինչպէս նաեւ Աղեքսանդրիայի Ս. Պօղոս-Պետրոս եկեղեցում, հանդիպումներ ունենում համայնքային կազմակերպութիւններում եւ կրթամշակութային հաստատութիւններում[188]:

Յաջորդ տարի՝ 1965 Յունուարին, Արեւելեան Եկեղեցիների առաջնորդների եւ ներկայացուցիչների Ատիս Ապեպայի նշանաւոր հանդիպմանը, որն անցաւ Եթովպիայի կայսեր մասնակցութեամբ, գնալիս Վազգէն Ա.ը նախ լինում է Եգիպտոսում՝ Յունուարի 13-14ին: Դարձեալ «Հրաշափառ»ով մուտք է գործում Գահիրէի հայոց եկեղեցի եւ առաջնորդարանում հանդիպում համայնքային կառոյցների ներկայացուցիչներին, ապա ուղեւորւում Ատիս Ապեպա[189]:

Երուսաղէմում, Աղեքսանդրիայում եւ մի շարք այլ վայրերում գումարուած միջեկեղեցական կարեւոր համաժողովներին մասնակցելու համար

---

[188] Վազգէն Ա.ի հայրապետական այս ուղեւորութեան մասին տե՛ս՝ «Տ. Տ. Վազգէն Ա վեհափառ հայրապետի չորրորդ ուղեւորութիւնը արտասահման» յօդուածի՝ «Վեհափառ հայրապետը Եգիպտոսում» բաժինը, *Էջմիածին*, Բ-Գ:1964, էջ 84-113:

[189] «Վեհափառ հայրապետը Եգիպտոսում», *Էջմիածին*», Ե-Է:1965, էջ 30-38:

Հայ Եկեղեցու բարձրաստիճան հոգեւորականների Գահիրէով գնալը շարունակութիւնն էր Եգիպտոսի՝ որպէս նաւահանգիստների երկրի, միջոցով տարբեր տեղեր ուղեւորուելու միջնադարից եկող հայկական աւանդոյթի եւ այդ հարցում Եգիպտոսի հայոց թեմին վերապահուած դերի:

Գահիրէում 1964 Նոյեմբերի 7ին Գահիրէի եգիպտացի ճարտարապետերի սրահում հանդիսաւորապէս նշում է Մամբրէ արք. Սիրունեանի գործունէութեան 40ամեակը, որին հանդիսապետում է այդ ժամանակ հայրապետական այցելութեամբ Եգիպտոսում գտնուող Վազգէն Ա.ը[190]: Տպագրում է *Քառասնամեայ յոբելեան* գրքոյկը:

Երկու տարի անց՝ 1966 Յուլիսի 17ին նշում է Մամբրէ սրբազանի կուսակրօն հոգեւորական ձեռնադրուելու 50ամեակը, որը եւս կատարւում է խանդավառ մթնոլորտում եւ դժուար էր պատկերացնել, որ երեք ամիս անց՝ Հոկտեմբերի 13ին անակնկալ հիւանդութիւնը կտրելու էր Հայոց Եկեղեցու տարեց, բայց եւ գործելու եռանդով լի հոգեւորականի կեանքի թելը[191]:

Զաւէն արք. Չինչինեան (1972-2004 վխճ.)

Մամբրէ սրբազանի վախճանուելուց մէկ տարի առաջ՝ 1965ին, Ս. Էջմիածնում, ձեռամբ Վազգէն Ա.ի, եպիսկոպոս է ձեռնադրւում Զաւէն արք. Չինչինեանը, որը միանշանակ չի ընդունւում եւ տարակոյսների տեղիք է տալիս: Զաւէն սրբազանը այդ ժամանակ առաջնորդական փոխանորդն էր Աղեքսանդրիայի հայոց թեմի: Այնինչ եպիսկոպոս ձեռնադրւում էին թեմակալ առաջնորդ ընտրուելուց եւ կաթողիկոսական հաստատումից յետոյ:

Այս ձեռնադրութիւնը ընկալուեց որպէս ճնշում Մայր Աթոռի կողմից թեմի վրայ՝ յաջորդ առաջնորդի նշանակման հարցում, թէեւ Զաւէն սրբազանը մինչեւ այդ անբասիր ծառայել էր եգիպտահայ համայնքում:

Ծնուել է 1929ին, Հալէպում: Մամբրէ սրբազանի հրաւէրով 1958ից Աղեքսանդրիայի հայոց փոխառաջնորդն է դառնում[192]:

1969ին թէեւ ընտրւում է Եգիպտոսի առաջնորդական տեղապահ, սակայն առաջնորդութիւնը հաստատող ընտրութիւն տեղի չի ունենում: Վազգէն վեհափառը 1969 Յունուարի 14ի կոնդակով Սիոն արք. Մանուկեանին նշանակում է հայրապետական պատուիրակ Եգիպտոսում[193]:

---

[190] Տես՝ Վազգէն վեհափառի Եգիպտոս ուղեւորութեանը նուիրուած նիւթի՝ «Վեհափառ հայրապետը նախագահում է Մամբրէ արքեպիսկոպոսի 40ամեայ յոբելեանական հանդիսութեան» բաժինը, *Էջմիածին*, Բ-Գ:1964, էջ 102:

[191] Մամբրէ արք. Սիունեանի մասին տե՛ս նաեւ՝ *Ջահակիր*, Հոկտեմբեր 13, 1966:

[192] Զաւէն եպս. Չինչինեանի այս շրջանի եկեղեցական գործունէութեան մասին տե՛ս՝ եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան առիթով գրուած կենսագրութիւնը՝ «Գերաշնորհ Տ. Զաւէն եպիսկոպոս Չինչինեան», *Էջմիածին*, ԺԱ.-ԺԲ:1965, էջ 88:

[193] *Էջմիածին*, Յունուար 1969, էջ 3-4:

1970 Յուլիսի 7ին Աղեքսանդրիայում տեղի եւ Գահիրէի հայոց թեմերի միացեալ ժողովում Զաւէն սրբազանը, ով նշւում է որպէս Աղեքսանդրիայի թեմի առաջնորդական փոխանորդ, ընտրւում է Եգիպտոսի հայոց թեմի առաջնորդական տեղապահ: Ժողովի մասնակիցները հեռագրով դիմում են Վազգէն Ա.ին, որպէսզի հաստատուի ընտրութիւնը[194]:

1972 Ապրիլի 28ին, երբ համայն Ռուսիոյ Պիմէն պատրիարքը Եգիպտոսի եւ համայն Ափրիկէի Յոյն Օրթոտոքս Եկեղեցու պատրիարքի հրաւէրով գալիս է Եգիպտոս, Գահիրէի օդակայանում հայ համայնքի պատուիրակութիւնը գլխաւորող Զաւէն սրբազանը դարձեալ յիշւում է որպէս Եգիպտոսի հայոց առաջնորդական տեղապահ[195]:

Նոյն թուականի Սեպտեմբերին Վազգէն վեհափառի ծննդեան 60ամեակի եւ գահակալութեան 15ամեակի առիթով կառուցւում են երկու մարմարեայ խորաններ Աղեքսանդրիայի Ս. Պօղոս-Պետրոս եկեղեցում եւ այս մասին Զաւէն սրբազանը Վազգէն վեհափառին գրում է, որպէս առաջնորդական տեղապահ[196]:

Եգիպտահայութիւնը, սակայն, այնուհետեւ առաջնորդական տեղապահ է ընտրում Երուսաղէմի հայոց պատրիարքութեան միաբան Ներսեհ ծայրագոյն վարդապետ Բապուճեանին, որից յետոյ Զաւէն սրբազանը Ամերիկա է գնում:

Եգիպտահայութիւնը Զաւէն սրբազանին 1977ին ընտրում է առաջնորդ, որն այնուհետեւ հաստատում է Վազգէն Ա.ը:

Եգիպտահայութիւնը բարձր գնահատելով թեմում սրբազանի կատարած աշխատանքը, առաջնորդական ընտրութիւններից յետոյ դիմում է Վազգէն Ա.ին, որպէսզի Զաւէն եպիսկոպոսին շնորհուի արքութեան պատիւ: Հայոց հայրապետը եւս արժեւորելով առաջնորդի գործունէութիւնը, 1979 Հոկտեմբերի 26ի կոնդակով շնորհում է արքութիւնը[197]:

Զաւէն Սրբազանը եւս շարունակում է թեմում միջեկեղեցական գործունէութեան ձեւաւորուած աւանդները, որին, ինչպէս ասացինք, նպաստում են թեմի աշխարհագրական դիրքը եւ այն հանգամանքը, որ Եգիպտոսում են գտնւում Հին Արեւելեան Եկեղեցիների կենտրոնները, ինչպէս նաեւ քրիստոնէութեան առաջին դարերի հետ կապուած եւ անապատական նշանաւոր կենտրոններ եղող մի շարք սրբավայրեր:

Ասուածի բնորոշ օրինակն էր Պիմէն պատրիարքի գլխաւորած պատուիրակութեան հետ հանդիպումները եւ հիւրընկալումը Գահիրէի հայոց առաջնորդարանում:

---

[194] «Առաջնորդական տեղապահի ընտրութիւն Եգիպտոսում», *Էջմիածին*, Թ:1970, էջ 65:

[195] «Մոսկուայի եւ համայն Ռուսաստանի նորին սրբութիւն Տ. Պիմէն պատրիարքի հովուական այցելութիւնը«, *Էջմիածին*, Է:1972, էջ 13-17:

[196] *Էջմիածին*, Հոկտեմբեր 1972, էջ 72-73:

[197] *Էջմիածին*, Նոյեմբեր 1979, էջ 7-8:

Զաւէն սրբազանը 1984ին մասնակցում է Ստեֆանոս Սիտարուս պատրիարքի ծննդեան 80ամեակի հանդիսութիւններին՝ Ղպտի Եկեղեցու պատրիարքարանում եւ Ս. Մարկոս եկեղեցում[198]:

1984 Դեկտեմբերի 18ին Սինայի Ս. Կատարինէ վանք ուխտագնացութեան են գալիս Ռուս Ուղղափառ Եկեղեցու ներկայացուցիչները: Դեկտեմբերի 20ին նրանք այցելում են Գահիրէի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցի, ապա առաջնորդարանում համայն Ռուսիոյ Պիմէն պատրիարքի կոնդակով թեմակալ առաջնորդին պարգեւատրում են Ռուս Եկեղեցու «Ս. Սերգի Ռոդոնեժսկու» շքանշանով[199]:

1987 Յունիսի 6ին Գահիրէի հայոց առաջնորդանիստ եկեղեցի եւ առաջնորդարան է այցելում Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհրդի ընդհանուր քարտուղար Էմիլիօ Կաստրօն[200]:

1988 Ապրիլի 25ին անկլիքան նորակառոյց եկեղեցու օծմանն է մասնակցում Զաւէն սրբազանը[201]:

2001 Նոյեմբերի 9ին յանուն վեհափառ հայրապետի՝ Զաւէն սրբազանը մասնակցում է Շենուտա Գ. պատրիարքի 30ամեակի հանդիսութեանը[202]:

Նման թուարկումը կարելի է երկար շարունակել:

Զաւէն արք. Զինչինեանի ծննդեան 60 եւ քահանայական ձեռնադրութեան 40ամեակների առիթով 1989 Նոյեմբերի 14ին սրբազանին՝ շնորհաւորական հեռագիր է յղում Վազգէն Ա.ը՝ բարձր գնահատելով նրա գործունէութիւնը Եգիպտոսի հայոց թեմում[203]: Վազգէն Ա.ը նշում է, որ քահանայական գործունէութեան 40 տարիներից երեսուներեքը անցել են Եգիպտոսում:

Երջանկայիշատակ Գարեգին Ա.ը ամէնայն հայոց կաթողիկոս ընտրուելուց յետոյ 1998 Յունուարի 14-24ը այցելում է Եգիպտոս, զուգակցելով հայրապետական, որպէս միջեկեղեցական եւ հովուապետական, որպէս հայոց հայրապետ Եգիպտոսի թեմին տրուած այցելութիւնները, քանի որ մեկնում է Շենուտա Գ. պատրիարքի եւ թեմի առաջնորդ Զաւէն արքեպիսկոպոս Զինչինեանի միացեալ հրաւէրով: Այս հանգամանքը մէկ անգամ եւս ընդգծում է Եգիպտոսի հայ եկեղեցական կեանքում եւ միջեկեղեցական յարաբերութիւններում ունեցած առանձնայատուկ նշանակութիւնը:

Ս. Էջմիածնի եւ հայոց հայրապետի ունեցած միջեկեղեցական բարձր հեղինակութեան արտայայտութիւնն է դառնում Շենուտա Գ. պատրիար-

---

198 *Էջմիածին*, Մարտ 1984, էջ 53-54:

199 *Էջմիածին*, Փետրուար-Մարտ 1985, էջ 27:

200 *Էջմիածին*, Օգոստոս 1987, էջ 18-19:

201 *Էջմիածին*, Մայիս-Յունիս 1988, էջ 29:

202 «Գահիրէում նշուեց Շենուտա Գ. պատրիարքի գահակալութեան 30ամեակը», *Էջմիածին*, Ժ-ԺԱ:2001, էջ 141-42:

203 *Էջմիածին*, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր, 1989, էջ 24:

քի հետ Գահիրէի Ս. Մարկոս տաճարում կատարուած արարողութիւնը, որին ներկայ են լինում 5000 հաւատացեալներ:

Այս այցելութիւնը եգիպտահայութեան համար դառնում է եւս մէկ առիթ առաւել ամրացնելու կապը Հայրենիքի եւ Ս. Էջմիածնի հետ, որը ընդգծւում է հայրապետական ողջ այցելութեան ընթացքում թէ՛ Գահիրէում եւ թէ՛ Աղեքսանդրիայում: Միաժամանակ երեւում է թեմական կառոյցի եւ ազգային կազմակերպութիւնների ներդաշնակ գործունէութիւնը[204]:

Հայրապետական այս այցելութիւնը եւս վկայում է, որ չնայած հայերի՝ Եգիպտոսից շարունակուող արտագաղթին, եկեղեցական եւ համայնքային կառոյցները պահել են կենսունակութիւնը եւ շարունակում են իրենց գործունէութիւնը[205]:

Գարեգին Բ.ը եւս բարձր է գնահատում Զաւէն արք. Զինչինեանի գործունէութիւնը որպէս Եգիպտոսի հայոց թեմի առաջնորդ: Ի գնահատութիւն սրբազանի քահանայագործութեան 50 եւ առաջնորդական գործունէութեան 40ամեակների եւ ծաւալած արդիւնաշատ գործունէութեան, հայոց հայրապետը 2000 Մարտի 27ի կոնդակով թեմակալ առաջնորդին պարգեւատրում է «Սուրբ Ներսէս Շնորհալի» շքանշանով: Հայրապետական կոնդակում լաւագոյնս բնորոշուած է սրբազանի, որպէս թեմական առաջնորդի եւ թեմի գործունէութիւնն ու վիճակը. «*Ձեր հոգածու սպասաւորութեամբ շէն ու պայծառ է Եգիպտահայ գաղութի ազգային-եկեղեցական կեանքը, վառ է սէրն ու հաւատարմութիւնը հանդէպ հայրենի մեր Աւետեաց երկրի եւ Սրբութիւն Սրբոց Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի: Մեզ համար հաճելի էր տեսնել Ձեր նկատմամբ բարեպաշտ հաւատացեալների սէրն ու յարգանքը, որին Դուք արժանացել էք Ձեր նուիրեալ ծառայութեամբ*»[206]:

Եռանդուն այս գործունէութեան շրջանում Զաւէն արք. Զինչինեանը վախճանւում է 2004 Յունուարի 20ին: Յուղարկաւորութեան արարողութիւնը տեղի է ունենում Յունուարի 25ին Գահիրէի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ առաջնորդանիստ եկեղեցում:

Յունուարի 25ին հոգեհանգստեան կարգ է կատարւում նաեւ Էջմիածնի մայր տաճարում[207]:

---

[204] Մ. Վարդանեան, «Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Ա ամէնայն հայոց կաթողիկոսի հովուապետական անդրանիկ այցելութիւնը Եգիպտահայոց թեմ», Փետրուար-Մարտ, *Էջմիածին*, էջ 8-61:

[205] «Վեհափառ հայրապետի այցելությունը Եգիպտոս և Եթովպիա», *Էջմիածին*, Հոկտեմբեր 2000, էջ 4-24:

[206] *Էջմիածին*, Փետրուար-Մարտ 2002, էջ 12-13:

[207] «Հանգիստ Տ. Զաւէն արքեպիսկոպոս Զինչինեանի», *Էջմիածին*, Յունուար 2004, էջ 126:

Աշոտ եպիսկոպոս Մնացականեան (առաջնորդ՝ 2005ից)

Գարեգին Բ. ամէնայն հայոց կաթողիկոսի տնօրինութեամբ Աշոտ վարդապետ Մնացականեանը 2000 Հոկտեմբերին նշանակւում է Եգիպտոսի հայոց թեմի առաջնորդական փոխանորդ:

Զաւէն արք. Զինչինեանի վախճանուելուց յետոյ 2004 Փետրուարի 21ին ընտրւում է առաջնորդական տեղապահ:

2005ին ընտրւում է առաջնորդ եւ ընտրութիւնը վաւերացւում է Գարեգին Բ.ի կողմից:

Չնայած եգիպտահայութեան շարունակուղ արտագաղթին, Աշոտ սրբազանի առաջնորդ դառնալուց յետոյ եւս շարունակւում են նախորդող շրջանի թեմական աւանդները, եկեղեցական կեանքը եւ միջեկեղեցական յարաբերութիւնները:

Շարունակում են կանոնաւոր գործել Գահիրէի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եւ Աղեքսանդրիայի Ս. Պօղոս-Պետրոս եկեղեցիները, ինչպէս նաեւ Աշոտ սրբազանի օրօք Հելիոպոլսի գերեզմանատան մատուռում ամէն ամիս Ս. Պատարագ է մատուցւում:

Ամփոփելով կարող ենք ասել, որ Եգիպտոսի հայոց թեմի պատմութիւնը եկեղեցական կառոյցի տարբեր դրսեւորումներով հասնում է մինչեւ քրիստոնէութեան առաջին դարերը՝ այնտեղ հիմնուած հայկական վանքերով, ինչպէս նաեւ անապատական կենտրոններում հայ վանականների առկայութեամբ:

Վանական կեանքին զուգահեռ՝ պայմանաւորուած Եգիպտոսում ձեւաւորուած հայ համայնքի թուի մեծացմամբ, կազմաւորւում է նաեւ հայ եկեղեցական կառոյցը: Վերջինս կազմակերպուած թեմական կամ առաջնորդական դրութեան մէջ է դրւում Գրիգոր Բ. Վկայասէրի (կթդ. 1066-1105) Եգիպտոս այցելութեան ժամանակ:

Պայմանաւորուած Եգիպտոսի քաղաքական վարչակարգով, սահմանների փոփոխութեամբ եւ Կիլիկիայի հայկական պետութեան հետ ունեցած յարաբերութիւններով, Եգիպտոսի հայոց առաջնորդութիւնը նախ ենթարկուել է Կիլիկիայում գտնուող հայոց ընդհանրական հայրապետութեանը, ապա՝ ԺԴ. դարի առաջին տասնամեակներից Երուսաղէմի հայոց պատրիարքութեանը:

Եգիպտոսի հայ եկեղեցական կառոյցին վերաբերող տեղեկութիւնները, ինչպէս տեսանք, վկայում են, որ անգամ այն ժամանակներում, երբ առաջնորդներ չեն յիշւում, հայ եկեղեցական կեանքը նուազագոյնը շարունակուել է Գահիրէի հայկական մէկ եկեղեցով եւ հայկական գերեզմանոցին կից մատուռով:

Ինչպէս գրում է Ն. Տէրմիքայէլեանը՝ ԺԶ.-ԺԸ. դարերում հայ համայնքի թիւը թէեւ նուազեց, սակայն պատմական տարբեր ժամանակներում «*միշտ*

համայնքում գոյութիւն են ունեցել մէկ կամ երկու հայկական եկեղեցի, առաջնորդ եւ պաշտօնավարող այլ հոգեւորականներ»[208]:

1830ականներից թեմը ենթարկւում է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքութեանը, կանոնաւորւում է եկեղեցական կեանքը եւ նոր եկեղեցիներ են կառուցւում:

Առաջին աշխարհամարտից յետոյ պայմանաւորուած Օսմանեան Կայսրութեան փլուզմամբ եւ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքութեան եկեղեցական իշխանութեան Թուրքիայի տարածքով սահմանափակուելով, Եգիպտոսի հայոց թեմը ենթարկւում է Ս. Էջմիածնին:

THE ARMENIAN PRELACY OF EGYPT
(Summary)

Vardan Devrikyan
devrikyan@yahoo.com

Against the backdrop of an extensive study of the history of the presence of the Armenian Apostolic Church in Egypt, the author concludes that the history of the Armenian Apostolic Church in Egypt is divided into three major periods:

a) from the first centuries of Christianity up to the 1830s. This period is divided into three sub-periods. i) from the first Armenian monasteries founded in Egypt during the first centuries of Christianity until the establishment of a separate prelature by Gregory II Vkayaser in the 1070s, ii) from the 1070s to Ottoman rule in Egypt in 1517, iii) from the period of Ottoman rule to the establishment of a separate prelature under the Armenian Patriarchate of Constantinople in the 1830s.

b) from the 1830s until the end of World War I and the Lausanne Conference (mid-1920s). There was a separate prelature answerable to the Armenian Patriarchate of Constantinople.

c) after World War I and the Armenian Genocide. New geopolitical realities emerged and a separate prelature was constituted under the auspices of the Catholicosate of All Armenians of Etchmiadzin, which continues today.

The author outlines the institutional transformations the Armenian Church of Egypt has undergone and analyses the causes of these changes and their consequences.

[208] Ն. Տէրմիքայէլեան, *Եգիպտահայ գաղութը 16-18րդ դարերում*, Տպ. Նուպար, Գահիրէ, 1995, էջ 41:

From Success to Failure: Ohan Demirgian, Envoy of the Egyptian Khedive and Appointed Master of the Stables at the Court of the Swedish King 1866-1872

Ann Grönhammar
anngronhammar@gmail.com

An Armenian from Egypt arrived in Sweden in the summer of 1866. He presented himself as Habib Bey and offered King Charles XV (1826-72) of the United Kingdom of Sweden and Norway two horses as a gift from the Egyptian "Vice King", or Khedive, Ismail Pasha (1830-95). The Armenian Egyptian's appearance at the Swedish court attracted attention and curiosity. He was an unusual stranger in a homogeneously populated Northern European country. Very soon he became the King's favorite, known by his original Armenian name Ohan Demirgian. In addition to the accepted norms King Charles XV made Ohan his own particular courtier and envoy to Egypt, helped him become a naturalized Swede and appointed him his Master of the Stables. His title was usually given in French, "*Ecuyer du Roi.*"

Demirgian's meteoric career was unheard of. Before long he was nicknamed Adventurer, Fortune hunter or, even worse, the Demiurg, as he was rumored to exert a disastrous influence on the King.

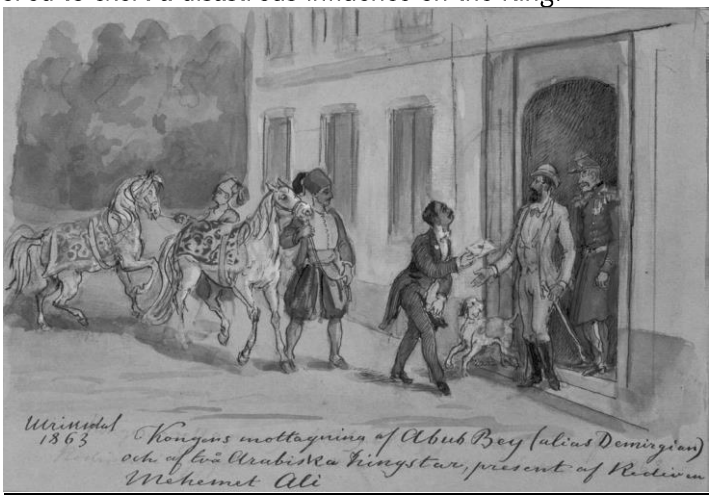

Habib Bey, arriving in the summer of 1866 with two Arabic horses for King Charles XV as a gift from the Khedive of Egypt (Water color by Fritz von Dardel, private collection, photo Matti Östling, Royal Armoury)

Demirgian lived in Sweden between 1866 and 1872, with the exception of his yearly tours to Egypt. He was born in 1837 in Cairo and died in Marseille in 1877, according to Swedish sources. His father was Stephan Bey (1805-60), or in Ottoman Turkish, Istafan Rasmi Bey, who reached high positions in the Egyptian khedive's administration of Foreign Affairs, culminating in his appointment as Director, or Minister, from 1854 to 1857.[1] Stephan Demirgian had arrived in Egypt in 1812 together with a sister and their father Ohan Agha, as refugees from war around their home in Sebastia, or Sivas, in the center of modern Turkey. Ohan Agha, Ohan Demirgian's grandfather, served the khedive Muhammed Ali as commander of the Egyptian Cavalry.

Ohan Demirgian left Egypt, not because of unrest or war; in fact, he left what ought to have been a privileged position. In Sweden he had an enviable position by the King's side, a success he hardly could have dreamt of beforehand. The ultimate aim of this paper is, however, not to explore his success, but rather the failures that followed in Sweden as well as in Egypt.

I will start with a presentation of his Swedish period up to 1872 and his fatal plan for the widowed King's new marriage, later called the Krasinsky Affair. In this affair his two younger brothers unwillingly took part. His life ended five years later in deepest misery. He died in a hospital for mentally ill persons in Marseille in July 1877, supervised until the end by members of the staff of the Ministry of Foreign Affairs of the Swedish Norwegian Union.

***

Ohan Demirgian's personal story fascinated Swedes during his time in Sweden, as well as after. Contemporary press regularly published so-called bulletins, news of his comings and goings, or commented on him. There is a short chapter on him in each published biography of his protector, Charles XV. He is mentioned in other biographies of persons who had met him. He was used as a model for malicious characters in a couple of novels written around 1900.[2] No monograph on his life exists. In contrast to the interest in him from a Swedish perspective, his Egyptian background has been little explored.

---

[1] F. Robert Hunter, *Egypt under the Khedives, 1805-1879. From Household Government to Modern Bureaucracy*, The American University in Cairo Press, Egypt, 1999, Table 13, pp. 96-97n. 60 and 61, p. 246.

[2] Erik Axelsson (pseudonym Axel Kerfve), *Carl XV Kvinnornas Kung. Romantiserade Skildringar Från 1860-talet* (Charles XV, the King of Women, Romanticized Stories of the 1860s), Stockholm, 1897-1898 and idem, *På Carl XV:s tid. Konstnärsroman Från 1860-talet* (In the Time of Charles XV. An Artists' Novel of the 1860s), Stockholm, 1909.

In the second part I will search for his Egyptian context, the motives behind his departure from Egypt as well as the reception he had in his native country as a European King's favorite or protegée.

The contemporary Ministry of Foreign Affairs' attention to him reveals the state of affairs in Egypt, not least the importance of Armenians in the Khedival bureaucracy. The foremost politician among them, Nubar Pasha, plays a prominent part in the entire Demirgian family story. Archival sources are of particular interest in this section.

There are two rich archival sources on Demirigian used in this study, namely the archives of the Foreign Ministry (*Utrikesdepartementet, UD*) in the Swedish National Archive in one volume of 525 pages (*Riksarkivet, RA*, Dossier 3070)[3] and the "Charles XV:s archive, Volume 19", of around 400 pages. This is preserved in the Bernadotte Family Archive, still under King Charles XVI Gustav's supervision at the Bernadotte Library in the Royal Palace in Stockholm, (*Bernadotteska familjearkivet, BFA*). However, to be able to interpret the assembled documents' allusions to people and institutions in Egypt I leant heavily on the research by F. Robert Hunter, professor of history at Tulane University, about "the political/administrative order in Egypt" in the Khedival era.[4]

My final conclusion of this search for the ultimate reason behind Ohan Demirgian's failure will touch upon two crucial challenges of his time: on one hand the Europeans' privileges according to the Consular rules in the Ottoman Empire, particularly in Egypt, and on the other hand the European monarchies' struggle in the wake of the French revolution for legitimacy, not least important for the third generation of the Bernadotte Dynasty in Sweden. Considering this latter perspective, I will hereby introduce Demirgian's royal host to the reader.

Portrait of King Charles XV (1826-72) riding (oil painting by C.F. Kiörboe c. 1860, Royal Armory)

[3] The dossier labelled "Ohan Demirgian" is listed as number three under the heading: "Personalities, Adventurers" between "List of professional beggars" and "Carlo Landberg" - a person otherwise known as a prominent expert in the Arabic language, who married a rich German Countess. The word "Adventurer" equals, then, a person searching for money in an unconventional way.

[4] Hunter, 1999.

CHARLES XV OF SWEDEN AND NORWAY. THE MONARCH'S LEGITIMACY

Making Ohan Demirgian his favorite was an exceptional act by Charles XV. His courtiers had difficulty understanding why. They speculated that the King, who loved horses, was impressed by Demirgian's perfect horsemanship and his lively "southern" personality.[5]

Charles XV reigned in a period of political and social transformations. He had recently consented to a representational reform of the *Riksdag*. With its origins in the Middle Ages and made up of the four estates, nobility, clergy, bourgeoisie and peasants, the *Riksdag* had been turned into an up-to-date parliament of two chambers based on general elections. This meant that the old nobility had no choice but to give way to the bourgeoisie industrialists, tradesmen and entrepreneurs. Not very much was changed, however, in the king's position of power, as it was already limited by the new constitution of 1809, consented to after a coup d'état and the deposition of King Gustav IV Adolf. Nonetheless, this new bicameral system led to more politically important meetings of the *Riksdag*. From now on it met regularly each year in spring, in contrast to the earlier meetings of every third year.[6]

The royal court also had to take the modernization track in the direction of full democracy. Charles XV invited industrialists and merchants accompanied by their wives to receptions and festivities in the gold-glittering saloons of his royal palace. The breaking down of social boundaries seems to have inspired His Majesty to several original and surprising actions.

Charles XV launched an image of himself balanced between the old and the new. His image-making appeared in paintings and photos and was also referred to by journalists in the daily papers. One famous instance was in 1860 when he showed himself as "a good citizen, in a grey overcoat" taking a walk in the streets of the city only an hour after having received the citizens' homage to him as crowned King sitting on his silver throne (the final moment of the Coronation ceremonies).[7]

---

[5] Carl Gustaf Thomasson, "Skojare eller Martyr?" (Fraud or martyr?), *Stockholms Högern*, 14-15:1948, (quoting from Edvard Edholm, *Från Carl XV's Dagar: Minnen, Bref och Anteckningar (From the Days of Charles XV),* Geber, 1906.

[6] *The Constitution of Sweden. The Fundamental Laws and the Riksdag Act*, introduction by Magnus Isberg, published by Sveriges Riksdag (The Swedish Parliament), Stockholm, 2016, p. 15; (https://www.riksdagen.se/globalassets/07.-dokument--lagar/the-constitution-of-sweden-160628.pdf).

[7] Sofia Nestor, "Kungliga Skådespel Med Stor Publik" ("Royal pageants for mass audiences") in *Gustav Vasa tur och Rretur. Guide till Svenska Folkets Kungaminnen*, (*Swedes' Royal Mementoes*, an Exhibition Catalogue) ed. Sofia Nestor, The Royal Armoury, Laholm, 2003, p. 32.

The King enjoyed the company of artists as he was a good amateur singer, dancer, poet and painter himself. Those talents befitted a king according the ideal from the 16th century and the Renaissance. From that time European royalty also showed their knowledge of the world by collecting all kinds of "wonders", such as precious stones, exotic birds and flowers for their gardens, animals from Asia, Africa and the Americas, even human types. Charles XV followed an old royal tradition when he appointed John Panzio Toxon, a black man probably from the West Indies, as his pipe cleaner. Dressed in a colorful costume, Toxon attracted a lot of attention in the king's company.[8] Consequently the "Oriental" Ohan Demirgian also added an interesting touch to the King's image. Most importantly, though, in him Charles XV had a personal envoy to the Khedive of Egypt, a land not only of an imposing past with the Pharaohs' pyramids, but also of a most interesting future as the Suez Canal, important for faster communication with Asian countries, was soon to be opened.

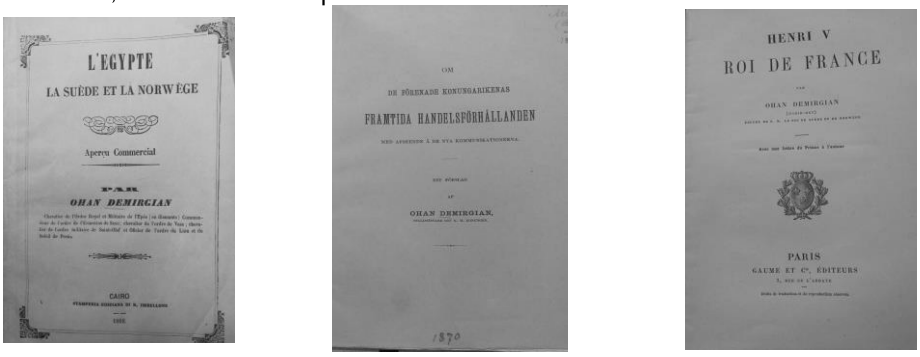

The three volumes authored by Ohan Demirgian

Charles XV was sensitive to the question of royalty's right to its position of power as he belonged to a still new dynasty ("upstarts" according to supporters of the old Gustavian dynasty) in a society undergoing transformation. He was the grandson of the first Bernadotte on the Swedish throne, Jean Baptist Bernadotte, one of Napoleon I's marshals, a man with an outstanding career during and after the French revolution. Elected King of the Swedish-Norwegian Union, he was called Charles XIV John (born in 1763, elected Crown Prince in 1810, reigning King 1818-1843). Already during his reign new demands on a monarch "in the growth of a civic society" caused

[8] *Gåvor från Österland* (*Gifts from the Orient*), exhibition catalogue ed. AnneMarie Dahlberg, Katarina af Sillén, Livrustkammaren, *Journal of the Royal Armoury*, 2001-02, Borås 2001, pp. 168-69.

him to invite to dinners at the Royal Palace not only the nobility, but also (male) members of the lower estates of the Riksdag.[9]

Both Charles XIV and his son, Oscar I, likened themselves to historical Swedish kings to strengthen their royal legitimacy. The first Bernadotte was, for instance, compared to Gustav II Adolf (1594-1632), king in the era of the Swedish Great Power. Like Gustav II Adolf in 1632 (Battle of Lützen), Charles XIV John fought on the same ground near Leipzig in 1813 in the famous battle of Leipzig.

His eldest son, King Oscar I, married Josephine de Beauharnais, the paternal granddaughter of the Emperor Napoleon I by his adopted son Eugène, son of his first wife Josephine de Beauharnais. As Queen of Sweden and Norway she gave birth to the successor to the throne, Charles XV, and his siblings. She was the Dowager Queen when Ohan Demirgian arrived. Charles XV's Queen Louise was a Princess from the royal family of the Netherlands. Both women were carefully chosen to strengthen the Bernadotte Dynasty's position through their royal ancestry.

A crucial aspect of Charles XV's personal life, as well as his official one, was his lack of a legitimate son, who could succeed him as king. His only child was a daughter, Princess Louise, born in 1851. A female as ruler would have been unthinkable at that time. His Queen had given birth in 1852 to a son, Carl Oscar, who died at the age of two. Because of an illness she could never thereafter become pregnant again.

For the royals themselves as well as the supporters of the traditional royal order of society, the monarchs' legitimacy became of the utmost importance all over Europe after the French revolution, even more so after new uprisings in 1830 and 1848. The ancient monarchical principle referring to royal power given by God had to be carefully guarded, embedded in old traditions. In 1866, the same year Demirgian arrived in Sweden, the instability of royal thrones was demonstrated by the Prussian Minister President Otto von Bismarck (1815-98) dethroning three monarchs in Germany.[10]

OHAN DEMIRGIAN IN SWEDEN

The scattered information about Ohan Demirgian in published memoires or diaries by Swedish courtiers around Charles XV has been used and reused by later writers on the King's life. Demirgian's reputation was consistently

---

[9] Per Sandin, *Ett Kungahus i tiden. Den Bernadotteska dynastins möte med medborgarsamhället c:a 1810-1860*, (*A Monarchy with the Times. The Bernadotte Dynasty and Civic Society*, Ca 1810-1860), Acta Universitates Upsaliensis, Uppsala 2011, pp. 272-73.

[10] Anders Jarlert, *Drottning Victoria - ur ett inre liv* (*Queen Victoria - Out of an Inner Life*), Carlssons Bokförlag, Stockholm 2012, p. 99.

recorded as questionable. The most elaborate text on him was published in 1941, written by Carl Gustaf Thomasson in the *Swedish Biographical Lexicon* (*Svenskt biografiskt lexicon*, SBL). The author used the memoires, but also newspapers and official records, the State Calendar and the church archive of Solna parish, where Demirgian settled. Still, this offers very little of his Egyptian background.

In the *Lexicon* Thomasson informs us that Ohan was born in Egypt in 1837. His father was Stephan Bey, Egypt's Minister of Foreign Affairs, who died in 1860. Ohan attended the *Mission Egyptiénne* school in Paris until 1854. Thereafter, he started his professional career as secretary to his father at the Egyptian Ministry of Foreign Affairs – according to his own account. Thomasson notes that he married in 1859, but the name of his wife is unknown; however, he got a divorce from her in Sweden. In 1860 he was given the task of attending the Swedish Prince August, who was visiting Egypt. Thomasson writes that, besides the Swedish Prince August, Demirgian had also attended Comte de Chambord/Henri of Bourbon (the pretender to the French throne as Henri V [1820-83]) and the Prince of Wales (later Edward VII of Britain [1841-1910]) when they visited Egypt at the beginning of the 1860s.

Then Thomasson outlines his career in Sweden and lists the Orders bestowed on him by the King. Thomasson could also have found that Ohan was born in Cairo and that his mother, who was called Pembé Terzi, died shortly after his death. The woman Demirgian married in 1859 was called Arouse Arigiani, a daughter of an Armenian jeweler. His father was the head of the *Mission Egyptiénne*, the school in Paris Ohan attended from the age of 7. Among his classmates there were also Egyptian princes, for instance Ismail Pasha, the later Khedive. Before he returned to Egypt in 1854 Demirgian had studied for two years in England.

Thomasson later regretted his text, having discovered a dossier with Demirgian's name in the National Archive. This archive had been hidden during WWII. Thomasson wrote a number of articles in 1951 based on his new findings to give further facts about Demirgian's life and a more balanced view of the man and his activities. However, in his short articles and in his effort to save Demirgian's reputation he is underestimating Demirgian's actual Egyptian circumstances.[11]

---

[11] Thomasson, "Skojare eller Martyr?" Five articles in all were published in the periodical paper *Stockholms Högern (Stockholm´s Right Wing)* under the following subtitles: "Demirgian blir svensk" ("Demirgian becomes a Swede"), "Demirgians storhet och fall" ("Demirgian´s greatness and fall"), "Carl XV's död" ("Charles XV's death") and "Demirgians sista kamp mot övermakten" ("Demirgian's last fight against heavy odds".)

He searched for the Krasinsky Affair among these documents, but, to his surprise, did not find anything. They were hidden from him in the Royal Palace's Bernadotte Family Archive.

Information on Ohan Demirgian was later published in Armenian in Egypt, in 1987. This gives us other data on him found in archives in Cairo.[12] Most important are new facts about his education and employment. The author Kardashian writes that Ohan studied city planning and construction in Paris and was employed in Cairo in November 1856 at the public construction administration. Ohan obviously preferred to present himself as Secretary at the Ministry of Foreign Affairs to European high society people. In a letter written from Cairo at the end of December 1866 to Prince Oscar he says, concerning his future plans to settle in Europe, that he hopes to "*entrer dans la carrière diplomatique pour laquelle j'ai été elévé et que j'ai etudiée sous mon père pendant qu'il était Ministre des Affaires étrangères.*"[13] This was an elegant lie. To be sure, he had had many opportunities at home to listen and learn from his father's experiences. Later on we will find indications of Ohan's professional career within a more technical field.

Kardashian also informs us that Ohan had military training in Paris. The title *effendi,* testifying to a military degree, was used for him when marrying "the daughter of Ayayjian Movses agha" in February 1859. Thomasson also observed in the archive of Foreign Affairs that Demirgian served as Aide-de-camp to the governor of Cairo, Mustapha Pasha, a brother of the Khedive Ismail Pasha, at the beginning of the 1860s.

Nowhere is attention given to Ohan Demirgian's stepmother, the French noblewoman Laure Rafinesque, who married Ohan's father in Paris in 1850. She became the mother of his sister Maryam and two brothers, Henri and George. Kardashian mentions her in his more elaborate article on the father, Stephan Resmy Bey.[14]

THE PROTECTIVE SIGNALS OF ROYAL PATRONAGE

The story of Ohan in Sweden starts with his arrival as the Khedival envoy Habib Bey with two Arab horses for Charles XV in July 1866. The king was then already acquainted with him. In 1860 the king's younger brother, Prince August, had spent three months in Egypt, where Habib Bey had been his

---

[12] Ardashes H. Kardashian, "Ohan Habib Stephan", *Nuter Yekibdosi Hayots Badmutian Hamar,* (*Material for the History of the Armenians in Egypt*], *vol. II.*, Venice, 1987), translated for me by Armin Kredian, Cairo and by Datevig Sahagian, Stockholm.

[13] Ohan Demirgian to Prince Oscar, Cairo, December 29 1866, BFA.

[14] Kardashian, pp. 236-40.

attendant. The year after, the king had expressed his royal gratitude by sending him the Swedish Order of Vasa.[15]

During the following years the King, continually showing his benevolence, bestowing his royal Orders on Demirgian. He received the Order of St. Olaf in August 1866, before his departure for Egypt. In September 1867 the King bestowed on him the Order of the Sword, Demirgian having been naturalized a Swedish citizen thanks to his outstanding knowledge in horse breeding. In connection with his appointment in 1868 as Master of the King's Stables, *Ecuyer*, he was awarded the Order of the Northern Star. The royal Orders were of utmost importance as signs of royal trust in a person. In wearing the Orders on his breast Demirgian was respected and invulnerable. Any criticism of him could be interpreted as indirect criticism of His Majesty the King.

Swedish citizenship

Three years in the country would normally make a foreigner eligible for

Moments of the Suez Canal inauguration in November 1869 in the Swedish monthly paper *Ny Illustrerard Tidskrift* and the Gezira Palace by the Prussian architect Carl von Diebisch, commissioned by the Khedive Ismail Pascha. It was used as a hotel for Empress Eugenie and other very prominent guests invited to the inauguration ceremonies of the Suez Canal in November 1869

Swedish citizenship. In the case of Ohan, however, he was naturalized after only one year, thanks to the King.

Thomasson suggested that the whole idea of his naturalization came from the King.[16] However, in a letter from Demirgian sent from Paris in June 1867

[15] Three Swedish Royal Orders were introduced in 1748, giving the King the possibility of rewarding his meritorious and loyal subjects without giving landed property. Before this system was abolished in the 20th century there were four such Royal orders, the Order of the Seraphim, of the Sword, of the Northern Star and of the Vasa, introduced in 1778. The word Vasa is a reminder of the first Royal dynasty of Vasa, founded in the 1520s by Gustav I of Vasa. During the Swedish Norwegian Union, from 1844 to the end of the union in 1905, the King also had the Norwegian Order of St. Olaf at his disposal.

to the King, we can see that he had already in February 1867 asked the King to help him to be naturalized as a Swedish citizen, which the king had had "*l'honneur de solliciter par ma requête de mois de Fevrier dernier.*"[17]

The application for new citizenship demanded a confirmation that the applicant's former citizenship had ceased. The King helped Ohan to get this necessary certificate. The document was produced at a meeting in Paris with the Khedive of Egypt, Ismail Pasha, and his Minister of Foreign Affairs, Nubar Pasha. They met in August 1867 while visiting the great Parisian "*Exposition Universelle.*" The certificate was signed on August 10 by Nubar and guaranteed that Ohan "had no longer any obligations to the Egyptian Government."[18] This, plus his exceptional knowledge in horse breeding, qualified Demirgian for his new Swedish citizenship. The next year the King appointed him his Master of the Stables, or *Equyer* in French.

The Suez Canal, patriotic suggestions with commercial potential

Ohan characterized himself as of particular value to the King and his new compatriots because of his expertise in the "Oriental issue". He was well informed of the opportunities created by the canal under construction in Egypt connecting Europe with Asia, namely the Suez Canal.

The 1867 exposition in Paris showed the construction of the Suez Canal as the greatest achievement ever in the world. Ferdinand de Lesseps (1805-95) was celebrated as the genius behind the project. The enormous costs of the construction were covered by loans taken out by the Khedive. Besides, shares in the Suez Canal Company were sold, and many Frenchmen bought them, as well as Egyptians, including Ohan - all convinced of a lucrative dividend. Ohan had a most personal relation to de Lesseps, who had stood as his godfather at his christening ceremony in Cairo in 1837. De Lesseps, a close friend of Ohan's father, Stephan, had been the French General Consul in Egypt at the time.[19]

With his first-hand knowledge of the potentialities of the Suez Canal for the northern countries, the new loyal and confident citizen of the United Kingdom of Sweden and Norway showed his eagerness to inform his compatriots. Ohan published two "patriotic" booklets, the first one printed in Cairo in 1868, the other one in Stockholm in 1870.

The first booklet, written in French, *L'Egypte, La Suède et La Norwège. Aperçu Commercial,* he dedicated to "Your Royal Highness" , which meant

---

[16] Thomasson, "Skojare eller Martyr?"

[17] Ohan Demirgian to Charles XV, Paris 10 June 1867, RA 3070.

[18] Anton Testa to Zoulfikar Pascha, Alexandria 28 February 1868, RA 3070.

[19] Henri Demirgian, "*Notes.* Pour ma chère femme et mes enfants", Alexandrie le 1 Fevrier 1913, unpublished, private family archive.

Prince Oscar, the King's brother. The exemplar of this booklet in the Royal Library (the National Library) also shows a handwritten personal dedication to King Charles XV.

The author, Demirgian, advises his new compatriots how to establish fruitful commercial contacts with Egypt. He argues that a very small percentage (in fact almost none), of all the foreign ships arriving in Alexandria were from the United Kingdom of Sweden and Norway. He found this a good reason to develop such a trade and described the excellent opportunities offered by the soon-to-be-opened Suez Canal as well as by the modern Egyptian railway system. On the very flat plains of Egypt, without any forests, the Nordic countries could have a perfect market for wood. He put forth, for instance, a list of the prices of different wood qualities in Sweden and in Egypt, showing the advantage of such an export product. He assured them also that copper from Swedish copper mines would have a profitable market in Egypt.

Ohan's next little book, written in Swedish and printed in Stockholm, *Om de förenade konungarikenas framtida handelsförhållanden med avseende å de nya kommunikationerna: Ett förslag* (On the United Kingdom's Future of Commercial Relations with Regard to the New Communications. A Proposal), appeared after his return from Egypt in 1870. This time he dedicated his work to his friend, the wholesale dealer Pehr Wikström. Prince Oscar thanked Demirgian for a copy and wrote: "*Le but que vous nous propozez: la developement de nos relations commerciales en Orient est patriotique, et fait honneur à Vos sentiments pour votre novelle patrie*".[20] He was indeed a patriot of his new fatherland.

To strengthen his credibility among his Swedish compatriots, Ohan published as an introduction to this booklet a letter of thanks addressed to him from Le Comte de Chambord, alias the French Prince Henri (V) de Bourbon, who had visited Egypt in 1862. In this letter the Count wished him good luck in his efforts to come to Europe, "according to Your plan". These words reveal Ohan Demirgian's early ambition of leaving Egypt.

A closer reading of Demirgian's texts on commercial connections between the northern countries and Egypt shows a noteworthy experience in building, explained by Kardashian's information on Demirgian's education and his actual employment in Cairo at the Department of Construction and City Planning. At the end of his booklet of 1868, he actually mentions that he participated in the modernization of the old port of Suez at the northern end of the Red Sea.

[20] Prince Oscar to Ohan Demirgian, Stockholm, December 8, 1870, BFA.

Överjärva, the Winter Garden, the exterior and the interior. On the long southern side it had, from the start, doors with large windows. At the western end of the interior, there are three vaults in the Moresque style erected in front of an apse. (Photos by the author.)

His Swedish home at Överjärva

The King let Demirgian lease one of his estates in the vicinity of his summer palace, Ulriksdal in Solna parish, about ten kilometers from the City of Stockholm. At the estate of Överjärva Demirgian created a stately home richly furnished with luxurious furniture and oriental textiles. On the spot his winter garden still exists, while the manor house has disappeared. It was destroyed by fire in 1874, one and a half year after Demirgian had left Sweden.

The still surviving Winter Garden with big windows was equipped with a floor heating system. The building has a unique outline and interior design, probably as a result of Demirgian's own creativity. Through a private initiative taken in 1995 by an Armenian Swede interested in the Ohan Demirgian topic, Aram Hellstadius Kurkdjian, the building was restored, and in May 2012 it was proclaimed a cultural building memorial by the Administrative Board of Stockholm County.[21]

Ohan often tried to invite male members of Charles XV's court to lunches or dinners at his Överjärva home. They, however, most unwillingly accepted his invitations, or even refused.[22] While there at last, they were impressed

[21] "Länsstyrelsen, Enheten för Kulturmiljö, Karin Svanström, Resolution 2015-05-12, Byggandsminnesförklaring av Kapellet vid Överjärva gård, Solna stad" followed by a motivation for the decision. The building is called "Kapellet", the Chapel, as it was used as such at the turn of the 20th century (Överjärva at https://www.bebyggelseregistret.raa.se).

[22] Edholm, p. 202; https://archive.org/details/frncarlxvsdagar00edhogoog .

and could not deny the host's excellent taste, his interior design, his dinner service, exquisite wines and dishes, flowers and music. In their autobiographies the courtiers themselves have not clearly expressed the reasons behind their negative attitude. Only the king's trust in Ohan forced people to accept him.

THE INAUGURATION OF THE SUEZ CANAL: THE OVERTURE AND THE FINALE

In early June 1869 Ohan reappeared in Stockholm in grand style, returning from a stay in Egypt. He brought along a most expensive necklace of pearls and diamonds as a wedding gift from the Khedive to Princess Louise. Charles XV's daughter was soon to be married to the Danish Crown Prince, Frederik (VIII). Likewise, Ohan brought gifts for Charles XV's courtiers. The ladies received embroidered Turkish vests, and the gentlemen received Turkish Orders. The embroidered patterns on the vests were calligraphic quotes from the Qoran.[23] The moment is documented in a couple of drawings by Fritz von Dardel, who also described the event in detail in his *Memories*.[24] Another court member present, the physician-in-ordinary to the King, Edward Edholm, could not forget the moment. The surrounding courtiers almost lost their breath when Ohan most politely wanted to assist the queen struggling to get her Turkish vest on. According to Edholm, Chamberlain von Dardel then snorted funnily to Ohan: "*Finns ej bland språken ur koran något som lyder: 'ne touchez pas à la reine*?" (Isn't there among the proverbs from the Qoran, anything saying 'Do not touch the Queen'?").[25] The Armenian did not behave properly enough. It is unclear if the courtiers knew whether he was a Christian or a Muslim.

The male attendants received the Turkish Sultan's Medjidie Order. The generosity conveyed through Ohan was not appreciated. Orders were serious matters; the unexpected abundance was simply too much. Ohan tried to boost

---

[23] Such embroidered vests with quotes from the Qoran had a long tradition at the Egyptian court (Seif El Rashidi and Sam Bowker, *The Tentmakers of Cairo*, The American University in Cairo Press, New York, 2018, p. 12: "Among the trademarks of Fatimid textiles were the *tiraz* (inscribed garments), which formed an important part of court ritual. These were woven in Egypt and bestowed by the caliph upon courtiers, in the same way that a monarch would give out medals. They were highly prized, and in some respects all of the other decoration was really a background for the beautifully rendered calligraphy, invoking blessings and prosperity on the user of the textile, or praising the glory of the ruler").

[24] Fritz von Dardel, *Minnen III*, P. A. Norstedts & söners förlag, Stockholm 1911, pp. 110-111; http://runeberg.org/fvdminnen/3/0116.html .

[25] Edholm, pp. 145-146; https://archive.org/details/frncarlxvsdagar00edhogoog .

their value and asked the King to distribute them, which His Majesty did, finding the situation rather amusing.

In his grand style of generosity Ohan demonstrated the benevolence of his other Master, the Khedive. "It looks as if the man now stands very well with the Egyptian Khedive", commented von Dardel on his return from Egypt.[26]

Ohan bringing Orders and vests from the Khedive to the members of the Swedish Royal court in June 1869. Reproduction in black and white of a water color by Fritz von Dardel in his Memoires, III (1911-1913) (www.projekt.runeberg.org) and distributing them

Demirigian's return to Sweden in the summer of 1869 was an overture to the greatest event ever for both the Khedive and Ohan himself, the opening of the Suez Canal later the same year.

Ohan's close relations with the Egyptian government contributed to the Khedive's invitation for four representative citizens of Sweden and Norway to visit Egypt for two months, to attend the inauguration festivities including a long voyage on the Nile. The writer and journalist Oscar von Knorring and the officer and engineer Fr. W. Leijonancker were chosen to represent Sweden, while the playwright Henrik Ibsen and the Egyptologist Jens Lieblein represented Norway. No member of the Royal family of the Swedish Norwegian United Kingdom could participate in the celebrations in Egypt, because of the prevailing tension between the Khedive and the Ottoman Sultan.[27] Several other crowned heads were to take part in the ceremony, for

[26] Dardel, p. 109.

[27] Prins Oscar to Ohan Demirgian, Stockholm, August 9, 1869, BFA.

example Empress Eugénie of France, Emperor Franz-Joseph of Austria-Hungary, as well as the Prussian Crown Prince Frederick.[28]

Ohan returned to Egypt as King Charles' informal envoy. He had already given Swedish Orders to the Khedive, to Nubar Pasha and to the Khedival family members. Now he brought additional decorations, including for the Khedive's Mother. Ohan's elegant arrival, his reception and his solemn congratulation speech at the Tour Abdin in Cairo caused, however, a scandal in Sweden.

The scandal was because of a malicious report by the journalist von Knorring, who had covered the event (or rather had not, he was sick at the actual moment). Von Knorring ridiculed every moment, particularly the one when Ohan handed over the Vasa Order to the Khedive Mother.[29]

This was not true, however, as Ohan did not bring any Orders, only additional decorations. The highly incensed feedback about the article caused the King to forbid his favorite to return to Sweden before the scandal had cooled off.

Von Knorring might have been hit by remorse later on. Indeed, four years later he expressed his gratitude to Ohan in his book on the fabulous journey to Egypt called *Två månader i Egypten* (Two Months in Egypt), published in Stockholm 1873.[30]

Conversion to Lutherism, the arrival of the two brothers and a new royal marriage

Two interesting observations were made about Ohan during 1871: He converted to the Swedish national Lutheran church and at the end of June 1871 his two younger brothers arrived in Sweden to live with him at the Överjärva estate.

In both cases Demirgian's motives were little known. Both events, however, had the same cause. This becomes evident in the collection of letters in the Bernadotte Family Archive. Ohan was in urgent need of a large

---

[28] Howard J. Dooley, *World History Connected. Forum: Port Cities in World History, Port Said, Egypt: Canal Gateway* (http://worldhistoryconnected.press.uillinois.edu/13.1/forum_dooley.html).

[29] Dardel, p. 150.

[30] Von Knorring had already in 1872 presented the Chamber of Commerce with an investigation of Egyptian trade conditions and the importance of the Suez Canal for world trade. He wrote in a way similar to Demirgian's writing on the topic from 1868, using the same arguments for and how to develop trade between Sweden and Egypt (SBL von Knorring's investigation in Kommerskollegium 1872 in the series: Utredningar/Investigations: Foreign Trade and Industry, RA (Swedish National Archive).

sum of money and planned his rescue through two women, but two very different women under two very different circumstances, namely his wife and the new bride for the King.

Ohan certainly never asked the King for money. He received only Royal Orders and nothing else. He assured the King that he had properties in Egypt, land, a house and shops. As soon as these were realized, he could pay off his debts. The economic advantage for Ohan in Sweden was simply the ease – thanks to his particular position – with which he could get loans from bankers.

In the Bernadotte Family Archive in the Royal Palace, many letters from Ohan's best friend Josouf Nabaraony Bey, Turkish minister of Egyptian affairs in Paris, testify to his weak economic condition – and to Nabaraony's eagerness to assist him with advice on how to solve his financial hardship. One idea from Nabaraony was that "dear Habib", if he wished to sell his house in Cairo, first had to divorce his wife who was still living there. This was a complicated thing, as the Armenian Church forbade divorce.[31] But, Nabaraony continued, now, as Ohan had become a Swedish citizen, he could convert to the Swedish Lutheran church, which permits divorce. Demirgian did convert from his "non-Unitarian Armenian Christian Confession" in April 1871[32] to be able to get rid of his wife and thereby sell his house in Cairo. The divorce procedure was not a quick fix, however. He had to wait until September 1872 before it was fully accepted by the clerical authorities. At exactly the same time Demirgian saw the end of the other great plan to save his economic dilemma as Charles XV died.

Ohan and Nabaraony had worked hard for several months after Queen Louise's death in March 1871 to get a new wife for the King. They were near to success. The marriage contract had been signed with the guardian of the woman, the rich and young Marya Krasinska of a noble Polish-Italian family. The King's death in September 1872, however, was in all respects a very hard blow for Ohan. He had been promised one million francs as his share in this marriage managing business. The King would have received about five or six, or maybe ten million with the bride. But, alas, the king had died. Furthermore, and even worse for Demirgian's future, the discovery of his role in the so-called "Krasinsky Affair," led to his expulsion from Sweden.

With a new queen at his side, Charles XV would have had a new chance to beget a son and legal heir to the throne. The fact that the king's younger brother, Prince Oscar, had been unofficially recognized as his successor since

---

[31] Jossuf Nabaraony to Ohan Demirgian, Cairo December 26, 1870, BFA.

[32] Parson Björnström in Protocol of Parochial Church meeting (Kyrkostämma) 8 April 1871, Solna Church Archive, The City Archives (Stadsarkivet).

the middle of the 1850s was ignored in this plan. Indeed, Prince Oscar immediately succeeded Charles as King Oscar II. After his coronation ceremony in May 1873 (the last in Swedish history), Oscar II assembled all documentation concerning "the Krasinsky Affair" eager to learn what had happened. For him the whole thing was immensely outrageous. He found out that the courts of both Spain and Italy had been involved. Ohan Demirgian's interference in the Royal order of succession was unforgiveable.

Oscar II forbade Demirgian's return to Sweden, took back his appointment as Royal Stable Master and omitted his name in the State Calendar.

MAKING THE MARRIAGE MATCH

All the details in the planning of this marriage can be reconstructed from the archival documentation.

The dossiers of Ohan Demirgian and the "Krasinsky Affair" also provide information about the role of Ohan's two younger Demirgian brothers in this scheme. Henri (1852-1929) and George (1854-1921) were passively drawn into the plot. After their arrival in Sweden Ohan, as their guardian, had their inheritance sent to him from Egypt, in currency to the value of 60,000 francs plus jewelry.

The money received from Ohan's brothers was used in the matrimonial matchmaking procedure by Nabaraony in Paris, where the Krasinsky family lived, but also in contacts with the courts in Madrid and Rome aimed at obtaining confirmations of a suitable ancestry for Marya Krasinska.

Nabaraony's letter on Armenian matters in Egypt

The letters from Nabaraony Bey to Ohan, during the period 1867 to 1872 further clarify the daily realities of their cosmopolitan lives spent in France. These letters, likewise, have important references to Egypt and the Khedival government. Nabaraony refers to personal circumstances, makes private reflections and transmits gossip to his *Chėr Habib*, testifying to their common network of friends and colleagues in Egypt. The state administration in Egypt appears as an arena for quite a few Armenians. Among these is Eram Bey, a member of the administration and expert on horses. He is mentioned in a letter from Nabaraony dated October 26, 1870, written at the Grand Hôtel de Marseille, where Eram Bey preferred to stay while he was on horse business in the city.[33]

Eram Bey had signed an earlier letter, in April 1869, from the Khedival Cabinet to "*Mon chėr Habib*", making note of another Armenian, Kevork Bey.

[33] Yousouf Nabaraony Bey to Ohan Demirgian, Marseille, October 26, 1870, BFA.

Ohan Demirgian sitting in a chair while his friend Nabaraony Bey is standing by his side. (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ohan_Demirgian_(sitting).jpg)

The latter was Nubar Pascha's father-in-law, Kevork Bey Iramian (Eramian), the banker of Khedive Ismail Pasha in Istanbul.

In a longer letter from Nabaraony Bey written on August 28, 1870 from Paris, an important item stands out in the relation between the two.[34] Nabaraony Bey asks Ohan to mediate before the Khedive. This request is repeated for another mediation before the Swedish king. Nabaraony asks his friend's help to acquire the position of Directorship at the *Mission Egyptiénne* school in Paris. He starts describing an exceptional situation. The ongoing threat from the Prussians had made the French Ministry of War call up the Director of the school, and soon the same would happen to the vice Director. The danger of a revolution seemed also to be prevailing. In this situation it was not safe to have the school directed by a French citizen. Nabaraony, therefore, asks his dear Habib to send a letter with those arguments to Tevfik Pasha and ask on his behalf for the position of Directorship of the School. Prince Tevfik Pasha, son of the Khedive Ismail, was president of the Privy Council. Nabaraony's letter ends with a PS: "Nubar Pasha has gone to Switzerland." The doings of the most influential Armenian Minister of the Egyptian Government were certainly of interest, not least as Demirgian had a close relationship with Nubar, his father's friend and successor.

At another time, late in 1871, Nabaraony asks for a St. Olaf Order to be sent from the Swedish King to his brother-in-law, Amin Bey, and notes, "*Pour de raison de famille que tu comprends sans autre explication il est urgent*". An affair in need of discretion was going on.[35]

A letter from Nabaraony written late in 1870 from Cairo is full of references to the governmental situation.[36] He starts his "*Chronique de la Cour*" with Nubar – still out in the cold. Barrak talks of Eram Bey's probable

[34] Yousouf Nabaraony Bey to Ohan Demirgian, Paris, August 28, 1870, BFA.
[35] Yousouf Nabaraony Bey to Ohan Demirgian, Paris, November 1, 1871, BFA.
[36] Yousouf Nabaraony Bey to Ohan Demirgian Cairo, December 26, 1870, BFA.

return. Arakel (a brother of Nubar Pasha) has been installed at the Ministry of Foreign Affairs as Director of the Arab and Turc Offices. "Is not that great? Arakel does not understand a word of the two languages!" The Khedive has sent all the Masters of Stables on holiday for an unlimited period. Ibrahim Tevfik Pasha has been subjected to the same disapproval. With all his good insights Nabaraony repeatedly warns Ohan about mixing up his private home troubles and his economic controversies with the Khedival administration.

Nabaraony affirms the strong presence of Armenians in the inner circle of the Khedival government. Eram Bey has had the function of secretary in the Khedival Cabinet, as mentioned earlier, but at the moment he is out of office. Arakel, a high-ranking civil official, is still in favor.[37]

Letters from Nabaraony Bey in the Bernadotte Archive confirm the expert Hunter's words on how high-ranking persons in the Khedival administration easily fell from grace, how there were groups of persons, often their own relatives, helping each other. Hunter compares the Khedive's government to a household where all officials stand in a personal relation to the Khedive. He describes the Khedival Privy Council, "Egypt's most important conciliar body, as something completely different from a Council of Ministers." The members of this (privy) council served at the pleasure of the viceroy to whom they were individually responsible and by whom they could be removed at will. Hunter summarizes the reigns of Ismail Pasha and his predecessors in Egypt as ones of harsh despotism, executed through arbitrary judgments.[38]

On March 19, 1872,[39] Nabaraony writes a long letter from Paris to his friend Habib. He is desperately in need of cash. The most important reason for this is that Egypt and the Khedive now are completely bankrupt. Nabaraony sketches a fanciful plan of how he could save both himself and the Khedive. A large sum of money could be expected. He only needed some help from the Swedish King. He knows that he cannot get a title as a Swedish count. He knows that the King, according to the Swedish Constitution, does not have permission to appoint him, or anybody else, but a letter providing motivation for such an appointment would be enough. He would then be able to persuade the Khedive of his good qualifications, "that I am neither a child nor a first-class imbecile who has come. I would then be able to ask him to let me act in the markets of Paris, London and in Germany, without informing the Egyptian bankers." He refers to bankers such as Oppenheimer and other Jewish families, who have all Egyptian business in their hands. "For sure the Europeans would not understand, but as an Oriental, dear Habib, you

[37] Hunter, p. 111.

[38] Hunter, pp. 49-50.

[39] Yousouf Nabaraony to Ohan Demirgian, Paris, March 19, 1872, BFA.

understand this," he writes. Nabaraony never had to present his desperate plan to the Khedive. Instead he suddenly gets a large sum of money from Sweden, from Demirgian and the King. His letter from Paris of March 29, 1872[40] to his dear Habib in Stockholm overflows with gratitude: "Thanks with all my Heart to you and His Majesty! You have saved me from an 'immense embarrassment!'" The reason behind this sudden flow of gold had a strong connection with the arrival of Ohan's two younger brothers at the Överjärva estate. Thanks to them and their inheritance from their father, deceased in 1859, and mother, deceased in 1867, Nabaraony could continue his negotiations around the future marriage between Marya Krasinska and the Swedish King.

HENRI AND GEORGE DEMIRGIAN'S INHERITANCE FROM EGYPT

The two brothers, Henri 19 and George 16 years old, still underage, were brought under their elder brother's guardianship in Sweden after Nubar Pasha had been their guardian in Egypt. Charles XV assures Nubar in a personal letter written in March 1871 that he will be for the two brothers what he is for "*mon écuyer*", a friend and a protector.[41] This letter also contains the King's wish for a quick solution to Demirgian's dilemma in Egypt. The Khedive has promised to pay his debts and to buy his properties, he writes. If this will not be done, he will necessarily have to ask his Minister of Foreign Affairs to fulfill this mission. Furthermore, he also insists that "His Excellency", i.e, Nubar, make an effort to persuade the Khedive to also buy all the properties of the two brothers, "*afin de se debarasser d'une famille qui semble, malgré leur devouement lui être antipathique.*" Thereby, both sides would be able to escape from a lot of unpleasant things, declared the King, in his rather masterful lecture on how to dissolve Demirgian's holdings in Egypt once and for all.

In 1871 Demirgian had not yet managed to get access to his properties in Egypt, in spite of his Swedish naturalization. From the King's letter we understand that the Khedive once again had taken a dislike to him, after 1869, the year of rejoicing. During 1870-71 Ohan had to mobilize all his inventive skills to find support for his luxurious lifestyle.

The considerable sum of money, 60,000 francs, that followed the boys was intended for their upbringing and education in Sweden. The King was obliged to ask the Swedish-Norwegian Consul General in Alexandria, Bernt Anker Bödtker, to persuade Nubar Pasha and the Armenian Patriarchate in

[40] Yousuof Nabaraony to Ohan Demirgian, Paris, March 29, 1872, BFA.

[41] Charles XV to "Monsieur le Ministre", Nubar Pascha, Stockholm Palace, March 20, 1871, BFA.

Cairo to send the money.[42] The Armenian Patriarchate was responsible for the management of their inherited properties after the death of the father, Stephan Bey. Several meetings were needed, also with Nubar's secretary Agopian, the caretaker of the documents concerning the property left by the mother, Laure Rafinesque (1818-67). At last things were resolved on condition that the King kept the money himself, not letting Demirgian dispose of it. The King, however, did not wait for Consul General Bödtker's letter explaining the Cairo Armenians' lack of trust in Demirgian. Charles XV let his favorite have the money right away.

Consul General Anker Bödtker's letters are preserved in the Bernadotte Family Archive, including letters concerning Ohan Demirgians death. He died on August 7, 1877, at the age of 40, in a hospital for mentally ill persons in Marseille. To the very last moment, there were Swedish civil servants nearby, watching him and giving reports on his conduct, his death and his funeral. The officials at the Ministry of Foreign Affairs in Stockholm expressed their relief.

Bödtker continued the management of the two Demirgian brothers' Egypt inheritance, namely the countryside estate and a couple of shops in town. It was his duty to take care of the boys' properties, as they had become Swedish citizens. He also worked hard to get their money back from the inheritors of the King, as the money had been used in the King's interest in the negotiations with the Krasinsky family. Bödtker corresponded with the Court of Denmark, where King Charles' main inheritor, his daughter, lived as Crown Princess. Through his efforts the Danish court finally repaid a part of the sum to the young Demirgians.

In 1880 he managed to repossess the inheritance for Henry and George by selling the family's two shops on the street of Sheik Aly ElBakry in Cairo.[43] Likewise, the profits from the family's countryside property owned in partnership with the Italian family Mondolfo were transferred to the brothers.[44] According to receipts signed by Henri and George Demirgian, this property, an "Abbadieh" (gift from the Egyptian Khedive) was located in "Béhéra", the province of al-Buhayra in Lower Egypt. Even Ohan Demirgian's house near the shops was sold. His widow received a pension from the government. A sum of money was also reserved for their daughter.

---

[42] Bernt Anker Bödtker to King Charles XV, Cairo, March 24, 1872, BFA.

[43] Receipt for "*10 mille francs pour nos magasins*" from Mr. A. Bödtker, Consul General, signed by G. Demirgian and H. Demirgian, Alexandria 4 September 1880, BFA.

[44] Concerning the profits transferred to Henry and George by Consul General Bödtker signed by Henri and George Demirgian, see the three receipts signed by them Alexandria 7 and 16 July 1880 and Caire 4 September 1880, BFA.

The family's business concerns were easily resolved at this time, in contrast to Ohan Demirgian's futile and unproductive efforts ten years earlier.

OHAN DEMIRGIAN IN EGYPT

As a result of Ohan's moving in and out of Sweden and Egypt for the King's private businesses, the Swedish authorities at the Ministry of Foreign Affairs took frequent notice of his activities from the start. His close relationship with the King, a foreign sovereign, was disquieting. He disturbed the normal order of diplomatic work. The letters in the Swedish National Archive (Riksarkivet) exchanged between Alexandria or Cairo and Stockholm date from 1866 to 1882 – that is, they also cover Demirgian's death in 1877 and the management of his two brothers' interests. Among the letters are many signed by Ohan himself, after his expulsion, still a Swedish citizen demanding his rights of assistance and protection from the consulate representatives.

First return to Egypt as Charles XV's favorite or protegée

The first letters in dossier 3070, labelled "Demirgian", are exchanged between Demirgian and the Swedish Consul General Anton Testa, Bödtker's predecessor, starting in the middle of September 1866. These letters give us keys to the understanding of Demirgians' Egyptian point of depart as well as enabling us to reconstruct the context of his activities in Egypt in the years ahead.

Demirgian had just arrived in Alexandria from Marseille on the steamship *Moeris* when he sent his first letter to the Swedish Consul General, Anton Testa, dated 19 of September 1866. He could not leave the ship as the passengers were kept in quarantine for some weeks, as often happened in the Mediterranean ports. He informs Testa that he is coming from Sweden with two Orders from the King of Sweden to be bestowed on the Khedive and his Oncle Halim Pasha. He also brings a document from the King recognizing him (Demirgian) as the vice consul of the United Kingdom of Sweden and Norway in Cairo.[45] A few days later he asks, or rather demands, that Testa send him "*un janissaire*" (a Turkish guard, or a *kavass*) the day he leaves the ship. He has learnt that the police will come and fetch him – for some incomprehensible reason, writes Demirgian.[46]

---

[45] From Ohan Demirgian to Anton Testa, on the Steamship Moeris, Alexandria, September 19, 1866, RA 3070.

[46] From Ohan Demirgian to Anton Testa, Moeris, Alexandria, September 22, 1866 RA 3070.

Why did the police threaten to come and fetch Ohan when disembarking? Nevertheless, when Ohan disembarked from the ship, the police was not there, but there was a reason for the threat. Testa, quoting the written clarification of Raghib Pasha to him, explained to Count Manderström that Demirgian was accused of having escaped from paying his debts to craftsmen who had rebuilt his house in Cairo.[47]

Ohan Demirgian as Envoy and his immunity by Royal Orders

Testa was seriously displeased by the fact that Ohan had arrived equipped with two Orders from his Majesty. Orders were the business of a consul and definitely not of Demirgian, who had no official position. Indeed, as Consul General of the United Kingdom, it was Testa's task to act as the representative of the King and confer any honors on the Khedive and his relative as an important sign of friendship between the two nations. The problem arose, however, with the fact that the Orders had been entrusted to Demirgian personally by the King. In the end Demirgian gave Testa the Order of the Sword for the Khedive so he could properly fulfil his duty, while Demirgian himself conferred the order of St. Olaf on the Khedive's brother, Prince Halim (Abd al-Halim).

Shortly after having left the ship Demirgian wrote a letter of gratitude to his Majesty.[48] It contained many flattering words about His Majesty's country and people and stated that he was working towards promoting the export of Swedish products such as copper, iron and wood to Egypt. Demirgian also informed the King about horses, including his own, Ibn Obeyian, and seven other Arabian horses. He wrote he would send them all in April to the King's stud farm of Bäckaskog, an estate in the southern part of Sweden.

In his next letter of October 17, Ohan reported on his successful visit to the Egyptian Prince Halim. The latter was very happy to have the Swedish Order from the King and had expressed interest in hunting and would be happy to visit Sweden, preferably in winter, to hunt elk, boars and wolves.[49]

Obviously, Ohan wrote about things and topics, like horses and hunting, which were much to the King's taste.

Position as vice consul in Cairo

Consul General Testa was also startled by Demirgian's unexpected position as vice consul in Cairo, which he claimed in his first letter. Testa had not

---

[47] Anton Testa to Minister Count Manderström, Alexandria, October 5, 1866, RA 3070.

[48] Ohan Demirgian to King Charles XV, Cairo, September 30, 1866, RA 3070.

[49] Ohan Demirgian to Charles XV, Cairo, October 17, 1866, RA 3070.

received any information whatsoever about this from his superior, the Swedish Minister of Foreign Affairs in Stockholm, Count Manderström.

In fact, Demirgian had only the King's recommendation for the position. He had not applied in the ordinary way to the Ministry, but with the King's support he now wanted to install himself at once in the office. To the Swedish diplomat's relief, the Khedive, or his administration, refused to accept Demirgian as Swedish vice consul. Manderström informed the King at Ulriksdal Palace in October 1866 that the reason was that the Consular Rules had been negotiated with "all the European Powers in 1863 forbidding that native people be appointed Consul or vice Consul of any foreign power in Turkey".[50]

The exchange of letters with information and discussion around Demirgian's doings and demands steadily grew. His new position as a protégé of His Royal Majesty of Sweden, his familiarity with the Khedive and his relatives, the Orders, the unfair persecution of himself and, thereby, demands for protection, as well as his aiming to get access to his landed property,[51] all are frequent themes in Demirgian's Egyptian correspondence.

Demirgian never mentioned any Consular rules, though he knew of them perfectly well, even if he was badly informed on their recent transformation. The changed rules forbade him getting a position representing a European state as he was still a citizen of Egypt.

The Capitulations and the Consular Rules.

Demirgian was eager to show his unselfish love and loyalty to his Swedish protector and his Swedish and Norwegian nation. However, his pretensions in Egypt tell us that he endeavored (most selfishly) to use the privileges of the so-called Capitulations, or Consular rules. Probably, at a very early stage, he had in mind becoming naturalized in any European nation so as to get a more advantageous position in Egypt. Actually, his Swedish leaflet of 1870, quoting a letter from Count Henri de Chambord thanking him for his service "in Egypt in 1862 and wishing him good luck in finding a position in Europe" attests to such an aspiration.

The Capitulations, originating from the 16th century, were first granted by the Sultan of the Ottoman Empire to Frenchmen and around fifty years later to Englishmen. Sweden was granted them according to an agreement with the

[50] Minister Manderström to King Charles, Stockholm 8 October 1866, RA 3070.

[51] This was a so-called Abbadihe, a gift from the khedive to his father Stephan Bey, with the condition that it should not be sold. It could only be inherited. Demirgian asked the Khedive to take it back, of course for a reasonable fee. But in vain.

Sultan in 1737.[52] The word "Capitulations" refers to the Latin word for Chapters, "Capituli".[53] The paragraphs list a number of economic and other advantages for the Europeans within the Ottoman Empire, like privileges of lower taxes on goods, freedom of worship and dress, immunity from Islamic jurisdiction and having the right to be tried by European laws. European legations and consulates in the Empire were also guaranteed security guards from the Sultan, janissaries or *kavass*es.[54]

Each new Sultan ascending the throne agreed to the Capitulations. In this period, however, the system underwent various sorts of transformations. Negotiations went on between the Sultan at the Sublime Porte in Constantinople (or, from 1867, the Khedive of Egypt) and the European powers on certain parts of the rules.[55]

The privileges were not only for the Europeans themselves. Native people, mostly members of the minorities in the Islamic Ottoman Empire, Christians and Jews, could be allowed to benefit from them, provided they were taken up as protégées at a European legation in the Ottoman capital Constantinople or at a consulate in Egypt. These protégées were also entitled to immunity from Islamic laws, with the exception of crimes punishable by penalty of death.[56]

The use, or rather the abuse, of the system of consular rules in Egypt had become embarrassing for the government. The European consular courts gave European citizens full protection, while an Egyptian who was deceived by a European had little chance of indemnity. Hunter describes this situation: "By virtue of the Capitulations and subsequent abuses of privilege, the consuls had assumed full jurisdiction in all civil and criminal matters involving their nationals. In civil cases, an Egyptian with a claim against a foreigner had to bring it before the appropriate court." Quoting McCoan, he adds: "the entire system was a denial of justice and a complete scandal."[57] As mentioned above, starting in 1863, it was forbidden for natives to hold

---

[52] *Sveriges Traktater med Främmande Makter. Åttonde delen 1732-1771*, B. Boethius (ed.), Stockholm, 1922, pp. 238-48.

[53] Philip Mansel, *Levant. Splendour and Catastrophe on the Mediterranean*, John Murray Publishers, London, 2011, p. 8.

[54] The Rules of Capitulations exclusively concerning Europeans lasted in the Ottoman Empire until 1914 and in Egypt until the Treaty of Montreux in 1937.

[55] Hunter, pp. 174-75.

[56] Researching the Armenian Swedish Encounters I thank Onnik Jamgocyan for his book *Les Banquiers des Sultans. Juifs, Grecs, Francais, Arméniens*, Constantinople 1650-1850, Les Editions du Bosphore, 2013. His work gave me clues to the importance of the Capitulations, especially for the Armenian dragoman who became Swedish Minister in Constantinople, Ignatius Mouradgea d'Ohsson (1740-1807).

[57] Hunter, p. 175note 167 (McCoan, *Egypt As It Is*, pp. 284-86).

positions as representatives of European consulates. In 1867, thanks to Nubar Pasha, the Egyptian Khedive was for the first time allowed by the Sultan to negotiate independently with European states the conditions of commerce in Egypt.[58] In the same year Nubar set out to reform European consuls' privilege of jurisdiction by the introduction of the mixed courts in which both Europeans and native Egyptians took part. He worked hard for this during seven years, negotiating with European governments in London, Paris, Vienna and Berlin.

Demirgian had to change his strategy. Already in February 1867 he had asked the King to help him to become His Majesty's naturalized citizen. He received a special certificate from the Khedive and Nubar Pasha in Paris in August 1867 and was allowed to give his oath to his new country in September that same year. Very soon thereafter he left Sweden for Egypt.

Next return to Egypt as Swedish citizen. Invalid citizenship

Back in Egypt in October 1867 with his Swedish passport he found he had been utterly deceived, learning that the Khedive still refused to let him dispose of his properties. He was still regarded as an Egyptian subject. In the flow of letters exchanged between Demirgian himself and the Swedish representatives at the Consulate General in Alexandria and the latter's with the Khedival authorities, Demirgian's claim for fair and correct treatment is clearly justified from the Swedish point of view. Testa demanded explanations from the Egyptian government, with mediation by His Excellency Zoulfikar Pasha.[59]

The resistance to his claims was incomprehensible to Demirgian. Why could he not be allowed to give up his Egyptian citizenship and why could the Khedive not buy him out of his landed property? He cited the example of a certain Colonel Osman Bey, son of Khourschid Pasha, who had recently been released from his Egyptian citizenship to become Prussian. Osman Bey had also received remuneration for his landed property,[60] wrote Demirgian from Cairo in a letter to Minster Count Manderström in May 1868.[61]

In fact, the Khedive benefited from Demirgian's landed property in the al-Buhayra (Béhéra) district staying in Demirgian's hands, instead of paying for it. That is, he managed, with the help of the governor, to raise revenue from

---

[58] Hunter, pp. 174-75.

[59] Consul General Anton Testa to Zoulfikar Pascha, Alexandria, August 10, 1867, UD.

[60] In the case of Osman Bey, however, other factors were involved. The Prussian government was influential in Egypt, while the Swedish government played a comparatively less significant role.

[61] Ohan Demirgian to Minister Count Manderström, Cairo, May 15, 1868, UD.

the property meant to be collected for the State treasury to his own khedival pockets.[62]

Demirgian fighting for his cause - demands respect for his Armenian ancestry

As time went by without his being accepted as a Swedish citizen, Demirgian fought back, blaming and accusing the Egyptian government for his economic ruin. At that point, in May 1868, he wrote his aforementioned letter to the Minister of Foreign Affairs in Stockholm, His Excellency Count Manderström, wherein he demanded respect for his person and support for his case.

Demirgian told the Minister that he was of an old highly respected Armenian family that had lived in Egypt for fifty years. His father had been minister during the reigns of both Abbas Pasha and Said Pasha. Furthermore, he had no wish whatsoever to renege on his debts. He had a substantial fortune in a house in Cairo valued at 300,000 francs; he had *feddan*s (cultivated land) rendering him 15,000 francs a year. He had, sad to say, also received an inheritance from a deceased sister the very same year (Maryam, born in 1850).

Ohan declared that his motive simply was his love for the Swedish royal family and his ambition was to support his new nation, as proven by his booklet published the previous year with facts on export from Scandinavia to Egypt.

His reference to Armenian ancestry recurs in a more detailed form in a letter written late in 1873 to the Dowager Queen Josephine asking for her support at a time when he had lost everything in Sweden and eagerly begged to be allowed to return.[63] Ohan claimed he was an innocent man and that he had patriotic feelings for his new country and the Royal family. Furthermore, Ohan gave details of his background. His name, Habib Bey, was a title of honor given to him by the Khedive Ibrahim Pasha at his birth. He stressed that he was a Christian, not a Muslim, and that his family had originated from a noble Armenian family, which had always had close connections with the sovereigns of Egypt. His father, Stephan Bey, had for a while represented the Egyptian Government in Paris, where he also functioned as Director of the "*Mission Egyptiénne*" school.[64] Ohan opens up his heart to the Queen and

---

[62] Hunter, p. 210.

[63] From Ohan Demirgian to Dowager Queen Josephine, XX November 1873, Paris, BFA.

[64] *Mission Egyptiénne* refers to the legation in Paris, but also the special school, which Stephan Demirgian attended as a young student in the 1820s, in the time of Mehmet

tells her that he had left Egypt "because of very personal reasons, connected to my very independent character, as well as my unhappy family life."

Demirgian answers many of the questions which he had learnt were part of the Dowager Queen's and other Swedes' suspicions about him. These questions included: Who was he? Why did he have several names? Was he a Muslim? Why did he leave his native country? However, the answer to the last imagined question was rather diffuse. His real endeavor, to gain the European's privileges in the Ottoman Empire as settled in the Consular rules, was not an appropriate thing to talk about because, on the one hand the rules were not known of in Sweden, and on the other hand, if people knew of their conditions, the subject was hardly a nice piece for conversation.

Eventually, it was discovered by the administration of the Egyptian Government that Demirgian had not applied to the Sultan of the Ottoman Empire in Constantinople for the necessary document exempting him from citizenship. By the certificate he had received from Nubar in Paris in 1867 he had only been declared free from his duties in Egypt, a vassal state of the Sultan.

Recognized as Swedish in the Ottoman Empire - still economically hampered

After several complicated efforts the hurdle/mistake was remedied. At the end of January 1869 the Turkish Minister of Foreign Affairs, Safvet Pasha, at last recognized Demirgian's Swedish citizenship.[65] This coincided with the right moment for Demirgian's efforts as envoy of the Swedish King to the Khedive of Egypt.

Demirgian spent some months in Sweden around the new year of 1869 and then returned to Egypt. He went back again in June with gifts for the Swedish court and invitations for the inauguration of the Suez Canal. His relations with the Khedive seemed to have been settled in the most excellent way, now that he was a recognized Swedish citizen. He had even received money from the Khedive, according to von Dardel's annotation in his Memoirs. This was not a payment for his *feddan*s, his landed property. It was a mere gesture of generosity at a time when the Khedive showed thousands of guests splendid hospitality while celebrating the opening of the Suez Canal.

Ohan Demirgian took part in the festivities in Egypt in November 1869. He made his ceremonial entry to the Khedive's palace in Cairo and handed over the additional decorations of Orders from the King to the Khedival family and high officials of the Egyptian government. Unfortunately, he got a bad press

---

Ali. This fact as well as the father's famous name Stephan Bey Armani, or Resmi, are not mentioned by Ohan.

[65] Thomasson, "Skojare eller Martyr?".

of this moment in Sweden. He had to stay away from his estate Överjärva until late summer 1870, waiting for an appropriate time for his return. Meanwhile, he wrote his second patriotic booklet, on the new communications and commerce with Egypt.

Still Demirgian's financial situation was in bad shape. The Khedival generosity came to a quick end during 1870. He planned to sell his house in Cairo, which was impossible until his wife left it. In spring 1871 he converted to the Lutheran confession to be able to get a legal divorce from her. The plan for the King's new marriage was devised in late spring 1871. His brothers arrived in the summer, and he received their inheritance during the next spring, in 1872. In the meanwhile he received loans from bankers in Stockholm with the King's help.[66] From the moment of Charles XV's death on 18 September 1872, however, his destiny was sealed. He became a *persona non grata* in Sweden. The rest of his life he fought for his rehabilitation in Sweden and for his rights as a Swedish citizen in Egypt. He never got the right to sell his properties. He was also denied the right to take care of his daughter, ten years old in 1875.[67] He constantly asked for assistance from the Swedish authorities, at the Consulate General in Alexandria and the Ministry of Foreign Affairs in Stockholm, and from the Royal family, claiming as a Swedish citizen he had the legal right to Swedish support in Egypt according to the old Consular rules.

Conclusion of Demirgian's failures - in Egypt and in Sweden

Did the resistance to Ohan Demirgian in Egypt emanate from Nubar Pasha? He could have felt disappointed with his Armenian compatriot. We have seen his negative attitude to his demands for sending both the younger brothers and then their inheritance to Sweden. Could he have been upset by Demirgian's wish to become a European citizen only for the purpose of enjoying privileges, while Nubar himself worked hard to change exactly what Demirgian endeavored, the Europeans' consular jurisdiction? In 1867 Nubar, according to Hunter, proposed to the Khedive "that new courts be established with jurisdiction over civil and commercial cases between foreigners and natives, and full criminal jurisdiction over cases involving foreigners. These courts were to be divided evenly between Europeans and Egyptians, and to apply a code based upon European laws."[68] It is hard, however, to believe that Nubar occupied himself actively with some sort of persecution of a person who had been so close to him and originally of the same confession,

---

[66] Ohan Demirgian to Oscar II Paris, November 1, 1872, BFA.

[67] Ohan Demirgian to Oscar II, Cairo, October 28, 1875, BFA.

[68] Hunter, p. 175. In the end, however, the mixed courts were not divided evenly, but got two-thirds European judges and one-third Egyptian judges.

the Armenian Apostolic belief. For the rest, Demirgian did not play any political role whatsoever. Nubar Pasha had no reason to assist the Khedive in treating Demirgian either badly or well, as he had no particular feelings towards the Khedive.[69] Nubar regarded the Khedive as the one who ruined Egypt due to his despotic regime, old fashioned, arbitrary household economy, and putting the interests of his family first. Nubar Pasha could have had sympathy, though, for his Armenian fellows in Cairo hampering Demirgian in his morally questionable actions.

It is impossible to see, however, who exactly Ohan's enemies were in Egypt. There were persons whom Demirgian called his enemies, but he did not mention them by name. Supposedly, at least some of them came from the same Armenian background as he. He had undoubtedly misbehaved and thereby put shame on his Armenian relatives, definitely so by abandoning his wife.

From an Egyptian or Ottoman nationalistic perspective, Demirgian's clear endeavor to gain Europeans' privileges for his protection and benefit was most probably a reason for natives in Egypt to blame his conduct.

In searching for European privileges, Demirgian threw himself right into an open wound in the state of Egypt. The consular rules were a disgrace for Egyptian national pride. Through these rules, which continued to play an instrumental part in the European colonialization of the Middle East, the Europeans showed that Egyptian legislation had no value for them in Egypt.

In Ohan Demirgian we find a lively example of a native person's endeavor to get hold of these privileges for the purpose of avoiding Egyptian Islamic jurisdiction. Instead he eagerly demonstrated a deep patriotic loyalty to a European Monarch, an ill-advised loyalty that caused him misery and his final downfall.

Ohan Demirigian's splendid career in Sweden ended because of the abominable Krasinsky Affair. In managing a new royal marriage, Demirgian crossed an invisible border into forbidden territory, the most intimate sphere, not the king's personal, private one, but of the innermost core of the Monarchy and the legitimacy of a King. The King's wife and his mother, Queen Louise and the Dowager Queen Josephine, were carefully chosen brides of prestigious royalty, even imperial ancestry. Blood kinship through the princely women was meant to be transmitted to future generations. Naturally, the king's brother Oscar carried this heritage and should take over the throne in the normal order of succession.

An Egyptian Armenian, Ohan Demirgian interfering in this delicate royal succession while promoting and arranging the widowed King's new marriage

[69] Hunter, p. 196-99.

was never to be forgiven. First of all, the existing successor to the Swedish Norwegian throne, Prince Oscar, was deeply insulted, ensuring his sure repudiation of Demirgian. For others, the mere thought of a new Queen ascending the Swedish throne thanks to a stranger was horrific. The new Royal line through that woman and her family would, out of gratitude, have had to reward Ohan Demirgian and his memory forever, an unknown Armenian from Egypt without an important background, and having no network in the country or in Europe.

Such a scenario was a serious threat to the monarchical principle, since ancient times perceived as sanctioned by certain traditions and by God.

Ironically enough, after his expulsion from Sweden, Demirgian adhered to the "Legitimists" in France. Now, as an expert in royal issues, he wrote a third booklet as defender of the Count of Chambord, a Prince of the Bourbon dynasty, and his legitimate right to the French throne as Henri V. His little book *Henri V roi de France. Avec une lettre du prince à l'auteur* was published in Paris 1873.

Ohan Demirgian's unique Wintergarden, an Egyptian dream

Finally, Ohan Demirgian's cosmopolitan lifestyle, eagerly crossing national borders, searching for an enjoyable life anywhere in a world offering limitless opportunities, not least with the help of the new and fast communications, steamships and trains, was a poor fit with his struggle to prove his loyal Swedish patriotism. His concrete memorial today, the preserved building at Överjärva in the municipality of Solna outside Stockholm, testifies to his ambivalent eclectic taste. He constructed here a building for keeping green plants alive during the winter months in a heated room very much inspired by Arab Egypt, not by Sweden. Its appearance is unique.

Seen from outside, the skyline of Demirgian's Wintergarden reminds one of an Egyptian ceremonial tent of the Khedival era, though made of Scandinavian wood. In 2004 the painting restorer Therese Carlberg found traces of the original patterns on the interior walls under the monochrome covering layer of a later date.[70] The uncovered parts reveal vegetal and symmetrical decorations in strong colors such as blue and red, reminiscent of colorful appliqué wall hangings by the Egyptian tentmakers of Cairo.[71] The

[70] Therese Carlberg, målerikonservator. Färgundersökning 2004:16, Överjärva Gård, kapellet, Solna kommun. An investigation of the colours of original wall painting inside the s k Chapel made by the art restorer T. Carlberg, on behalf of the Municipality of Solna. Not published.

[71] El Rashid and Bowker, passim.

ՅԱՋՈՂՈՒԹԵՆԷ ՁԱԽՈՂՈՒԹԻՒՆ. ՕՀԱՆ ՏԵՄԻՐՃԵԱՆ, ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԽՏԻՒԻ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿ ԵՒ ՇՈՒԷՏԻ ԹԱԳԱՒՈՐԻ ՊԱԼԱՏԱԿԱՆ ԱԽՈՌԱՊԵՏ՝ 1866-72ԻՆ

(Ամփոփում)

Ան Կրէօնհամմար
anngronhammar@gmail.com

Արխիւային, նամակագրական, պատմափաստագրական հարուստ նիւթերու հիմամբ, կը ներկայացուին Օհան Տեմիրճեանի (1836-1877) կեանքէն եւ նախաձեռնութիւններէն դրուագներ՝ Սթոքհոլմի շուէտական արքայական պալատին մէջ:

Օհան, Եգիպտոսի մէջ բարձրաստիճան պաշտօնատար հայ հօր զաւակ, կը ժամանէ Շուէտ, իբրեւ խտիւին պատուիրակը: Կարճ ժամանակ ետք ձեռք բերելով քաղաքացիութիւն, կը դառնայ արքայի պալատական ախոռապետ, կը կառուցէ իր բնակարանը, կը ջանայ տնտեսական յարաբերութիւններ զարգացնել Շուէտի ու Եգիպտոսի միջեւ, ու այդ առնչութեամբ գրքոյկներ կը հեղինակէ, միջամուխ կ'ըլլայ Չարլզ Ե. արքայի վերամուսնութեան ճիգերուն, կը միջնորդէ Սուէզի ջրանցքի պաշտօնական բացման շուէտական պատուիրակութեան մասնակցութեան, կը գրգռէ նախանձը շուէտ պալատականներու եւ ...կը տապալի:

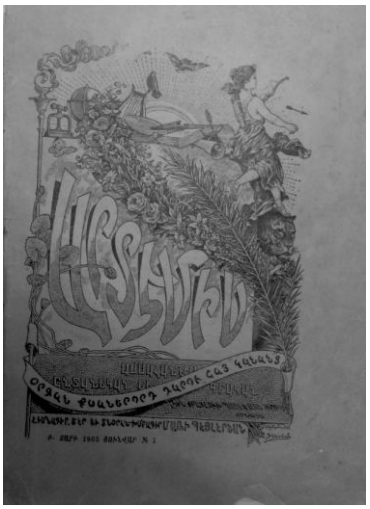

Artemis, A Champion of Women's Rights

Azadouhi Simonian Kalaidjian

One of the most remarkable achievements of Armenian women during the 19th and 20th centuries has been the establishment of women's journals. Indeed, as early as 1862 Elpis Kesaratsian launched the first women's journal, entitled *Kitarr,* in Constantinople. After a lapse of 40 years, *Artemis* was published in 1902 in Cairo, with the subtitle "Family and Literary and Monthly Magazine: The Twentieth-Century Armenian Women's Organ." More than a decade later a prominent feminist writer and journalist, Hayganoush Mark (1884-1964) from Constantinople, published the journal *Hay Gin* (Armenian woman) in Istanbul from 1919 to 1932. That same year, in 1932, another Constantinople-born writer and journalist, Siran Seza (Zarifian) (1903-1973), launched her journal *Yeridassart Hayouhi* in Beirut, and it continued to be published intermittently until 1967.

Prior to the publication of Armenian women's magazines, Armenian women writers contributed to the women's sections of the Armenian journals of their time. Thus, a public forum was created for women to voice their concerns about issues related to women's rights in general and to women's role in education, in the home and in the social, economic and political structure of the society in which they were destined to live and work. Writers such as Srpouhi Dussap (1840-1901), Zabel Assadour (1863-1934) and Zabel Yessayan (1878-1943) gained recognition through their literary contributions to these journals and books they authored as well as through their discourses on women's issues. They encouraged women of all classes to contribute to these columns and to express their views concerning topics that were being debated publicly and were related to causes they believed in.

This conference, Armenians of Egypt, has done justice to the participation of women and their efforts to establish a cultural, social and national structure in the life of the Armenian community in the given geographical territory by selecting one of the earliest women's journals, *Artemis*, published in Cairo.

Victoria Rowe in her study of "Artemis" believes Beylerian to have taken the title from Greek mythology. In Greek mythology Artemis was goddess of hunting and protector of young animals. She was also the protector of children, newborns and their mothers, especially in childbirth. Her care for young

mothers and girls and their healthy development must have appealed to Beylerian, who wanted to share the symbolic traits of the goddess in the pages of her journal. The cover picture is that of the goddess as a hunter with a bow and arrow and her foot on the head of a lion. Under the name "Artemis" there is a quote attributed to Solomon: "The intelligent woman is a crown to her husband," which appears in every issue of the journal. The cover page with the quotation and drawings reveals the new woman Marie Beylerian wanted to uphold, the one who stands out as influential in the family and a great support to her husband. She is a woman who is capable of meeting the challenges of twentieth century modernism, technology, art and science.[1]

Marie Beylerian, the editor, was born in the Beshigtash quarter of Constantinople in 1877 and received her education at the renowned Yessayan Girls' school, where she returned to teach in later years. Beylerian was deeply concerned with the fate of her own people at a relatively young age. It was not surprising, therefore, to see her participating actively as one of the organizers of the Bab Ali demonstration in 1895 against Sultan Abdul Hamid II for not executing the reforms badly needed by the Armenians living in the provinces of the Ottoman Empire. She delivered a fiery speech inviting Armenians to a revolution. Consequently, she was persecuted by the authorities and was condemned to death, which forced her to flee to Egypt in 1896. During her stay in Egypt she taught in the Armenian schools in Cairo and in Alexandria. Her dream, however, from her school years, was to have a women's magazine, which she was able to realize in Cairo in the year 1902. In 1908 when the Ottoman Constitution was declared in the Ottoman Empire, Beylerian returned to Smyrna, where she taught at the Central College, and later she moved to Tokat, where she also had a teaching position in the Armenian school. Her return was fatal as she shared the tragic end of the Armenian intellectuals and writers who became victims of the Genocide in 1915. The particulars of her death are unknown.

In her first editorial of *Artemis* Beylerian expressed her desire to establish an independent magazine that would reflect the Armenian woman's intellectual capabilities and views concerning social and public issues affecting her life. A discourse would be initiated about the responsibilities, rights and demands of Armenian women. Ample encouragement and moral support would be provided to help women achieve their goals for advancement. The journal would not only praise women but also criticize them for their faults and weaknesses. *Artemis* would also sound a wake-up call to the women in the

[1] Victoria Rowe, "Women's Journals: Marie Beylerian and Artemis". *A History of Armenian Women's Writing: 1880-1922*, London, Cambridge Scholars Press, 2003, p. 136.

provinces suffering from ignorance and prejudices deeply ingrained in their lives.

Artemis became the public forum for Armenian women's views on all matters affecting Armenian life. Due to its exposure and dissemination to different parts of the world like Moscow, Paris, New York, Tiflis, Nor Jugha and Kars, women of all walks of life contributed articles and reports about their concerns, problems, ventures into new territories of life and about various activities related to women's education and employment. They wrote letters to the editor voicing their views on current affairs along with reports about their private, family and community life. *Artemis* hosted the contributions of well-known authors and intellectuals, both male and female, who wrote on issues not only related to women but also on the hot debates of Armenian life prevalent in the communities in the diaspora. It was a journal that assumed a leadership role in Armenian communities around the world.

The major contribution of *Artemis* to Armenian life was through its powerful editorials about four major issues: women's rights, motherhood, education and employment. Its concerns were based on the role Armenian women were invited to play in nation building. In Beylerian's mind nation building was closely related to the new model of the Armenian woman she would advocate through her journal. The new woman would have an impact on the political and social structures of Armenian life because she would be educated and, as a socially conscious individual, she would play a decisive role in the nation's overall advancement and progress.

Beylerian looks at the Armenian women's claim for equal rights with men with a special degree of circumspection. Though it is a basic right for the Armenian woman to be the mistress of her own fate, her emancipation should be seen as harmonious with the nation's framework of priorities. In case any of her liberties disrupt the unity of the nation and weaken its strength, then she needs to compromise her rights, waiting for a more opportune moment.

In her editorial called "The Child" Beylerian presented her unarguable credo of the freedom she believed to be the basic and natural right of the Armenian woman. She has the right to love and choose her life partner through her free will without any coercion from parents to choose one for various motives such as wealth, status or position in society. She has the right to speak freely, express her opinions concerning all public issues and expect to have them respected. She has the freedom to engage in activities that are morally sound and contribute to the welfare of the nation. In the pages of *Artemis* Beylerian shared her views concerning Armenian women's rights with a group of male and female intellectuals who were opposed to those feminists among Armenians who favored western feminism and its statutes penetrating Armenian life. She believed European women had already won those

fundamental rights and were fighting for their societal and political rights, whereas Armenian women had to first tackle their primary rights. Armenian women had to proceed with caution to achieve desirable results for the good of the nation.

The elevation of a woman's status in the home to a mother-educator was first claimed by women activists like Srpouhi Dussap in the 2nd half of the 19th century. Beylerian reaffirmed this high status in her first editorial of *Artemis*. "*Artemis*'s goal must be to prepare girls, spouses and mothers for the day when it can be said with pride: 'Here are your mothers, give us the nation.'" With the emergence of the nuclear family the mother assumes greater responsibilities. She is not only the caretaker of the children for their physical needs, but is also responsible for their upbringing and education. This entails the necessity of the overall education of the mother and in particular her knowledge of the Armenian language, literature, history and culture. The young members of the nation will, therefore, be prepared by these educated and cultured mothers. For Beylerian motherhood should be the highest priority for women though its boundaries may seem to be limiting her to the confines of the home. The reality is that what a mother is accomplishing in the life of the child and the way she is making a lasting impression on her mind and soul, have deep repercussions in her life as well, giving her immense gratification and satisfaction.

The great emphasis that Beylerian puts on female education is closely linked to the image of the mother she is trying to create. With her rich background in teaching in Armenian schools in the Ottoman Empire and in Egypt, Beylerian devoted many pages of *Artemis* to evaluating the Armenian school system and to proposing changes to fit the needs of young Armenian women in a new era. The editorial called "The School" highlights her views concerning the new setup she proposes. Beylerian criticizes the theoretical nature of the curriculum, which is too abstract and which graduates cannot make use of in their later life. What is unique about her proposal is the idea that young women should be getting the type of education that they will need in life's struggles as soon as they step out of school. Beylerian's preoccupation with this special kind of education was triggered by the unpredictability of the political situation in the Ottoman Empire. At any time, people might be driven out of their homes and robbed of their property. Beylerian was an exile herself and suffered greatly from the hardships that were her lot during those years as a refugee. Almost a decade before the Genocide she foresaw the need to have women prepared for their future life by acquiring various skills like tailoring, needlework, dressmaking, and carpet weaving while for the women living in rural areas she suggested apiculture (tending bees), cheese-making, running silk worm nurseries, etc. Eventually, indeed, the majority of the women survivors of the

Genocide used their skills to provide their children's food and shelter during their trek through the desert and after their settlement in different parts of the world.

Beylerian's editorials in *Artemis* expressed her concern for the lack of qualifications of teachers. She deplored the absence of qualified teachers for girls' schools in particular. In her article "What should be done" Beylerian says our lady teachers are like dolls that are exhibited in shops; their only concerns are clothes and ornaments. She wants to see serious-minded and competent lady teachers capable of preparing the future mothers, educators, and leaders of Armenian society. For Beylerian the ideal teacher was someone who was proficient and knowledgeable in her subject matter and was able to inspire young girls' minds and hearts to follow in her footsteps.

Eager to see women acquiring a good education, Beylerian also stressed the need for their mental development through reading. She believed that with the acquisition of knowledge through reading they would develop an active mind with a broad worldview to help them in their leadership role in society.

Education of women is a key factor in their prospects for employment. For Beylerian it is absurd to regard the old prejudices concerning women's work outside home as unworthy of a woman's respectable status in the family and in society. On the contrary, according to her editorials, Beylerian considered the reason for women's status being low in society was her not being engaged in paid work. With the changes occurring in the social and economic spheres of 20th century life, it becomes absolutely a necessity for women to share the financial burdens of their fathers, brothers and husbands. When the male wage earner is not able to support a family, it is the responsibility of the woman to contribute to the financial welfare of the family. Moreover, if women claim justice, freedom and rights equal to men, they ought to share the responsibilities that men carry in the workplace. Beylerian believed that beyond the financial aspect, work had an essentially moral dimension to it. Human beings were born with an innate desire and necessity for work. In addition to the financial rewards a woman received through employment, she would have the kind of fulfillment that honest and decent work gave the individual human being. In her editorial "Types of Women's Employment" Beylerian distinguished the types of work a woman should be engaged in. She believed work should be suitable to a woman's temperament and preserve her dignity. She denounced work in bars, cafes, liquor stores or barber shops. If it is unacceptable for a man to do lace work, knit socks, dress women's hair, it is equally unacceptable to see a woman holding a man's face to shave his chin. Approving women's employment also requires taking into consideration the special peculiarities that men and women have concerning the type of work they should be engaged in. Work requiring physical strength like firing the

furnaces, sailing the seas, conducting trains should be assigned to men, and let the women do work that fits their own capabilities. This division of labor would create harmony between the males and females of society and help resolve most of the problems of the family that seem to be insurmountable.

In the pages of *Artemis* we witness yet more of Beylerian's radical ideas proposing change in the life of society. She emphasized the need for a transformation of the Armenian family structure. The evil lay in the arranged marriages that parents approved, especially in the provinces. According to her short story "The Mother-in-Law" about Armenian provincial life, the fathers agreed to marry their daughters at a very young age to the candidate who offered the highest bridal price. Beylerian presented the situation of such marriages within the extended family structure, where a young wife was condemned to silence and had no voice in any family decisions. Her title was "*esbasouhi*", meaning a maid servant, as she was expected to work very hard all day long under the autocratic rule of the mother-in-law.[2] The young wife was also deprived of having any contact with her husband or carrying out any conversations with him except in the couple's close quarters. For his part, a husband could not show any emotion towards his wife in the presence of family members as that was considered most inappropriate. This situation led Beylerian to see the need to awaken these women victims of arranged marriages to their rights and duties and at the same time prepare them for the right kind of marriage. She advocated mutual love and understanding as the basis for any marital union that respected the freedom to choose one's partner in life. Only such marriages would provide the nation with highly competent future generations in a 20th century technologically advanced age. If lower class women needed radical improvement to become useful members of society, women on the upper levels, too, needed complete reformation. Though educated, they did not make use of their education for the good of the people around them. They led a life of appearance and semblance, luxury, and affluence characterized by idleness in search of a rich husband. Beylerian regarded these women as detrimental to society unless they changed and assumed responsibilities as socially conscious members of the communities they were part of.

Through her editorials Beylerian presented her visualization of the ideal woman, who does not necessarily come from a middle class family, though many of them do. She described her having an independent mind, being resourceful in finding ways to serve her society through her education. She is a highly qualified teacher, inspiring the minds of her female students. The

[2] Rowe, "Marie Beylerian's Short Story 'The Mother-in-Law', A Tale from Povincial Life," pp. 145-46.

wealthier ones among them are founders of schools, orphanages, and homes for the elderly and are engaged in philanthropic work. The ideal woman is an enlightened mother-educator, a compatible wife to her husband, a perfect housewife, and if she has work outside the home, she is able to balance her duties and responsibilities both at home and in the workplace. The ideal woman for Beylerian is also the woman who puts her education into the service of her people. In her article on "Ideal Women" she congratulates two Armenian women from Anatolia who studied medicine and engineering in the United States and returned to their native land to serve their countrymen. Instead of living in a civilized world with all its advantages, they sacrificed their comfort to go to the depths of unheard and remote villages so that they would give their sisters and brothers wasting away in poverty and ill health, necessary medical care along with their moral and humanitarian support.

Although it had a short life span, *Artemis* fulfilled its mission during the two years of its publication. It advocated a most balanced and moderate stance on the issues of western feminism and women' s emancipation, emphasizing the need for women's participation in all matters that concerned the nation and a rightful place for women in Armenian society. Beylerian's contribution lies in her unyielding support for the role of a woman as mother-educator for her children, who are regarded as the future of the nation, to which end all her efforts were directed.

Marie Beylerian's *Artemis* constitutes virgin soil for researchers, and there is great need for a thorough evaluation of its content. Victoria Row's chapter on "Marie Beylerian and Artemis" in a volume dedicated to six Armenian women writers and Lerna Ekmekcioglu's article, "*Ardemis*: An Armenian Women's Journal Published in Egypt 1902-1904",[3] pave the way for further research and for a more comprehensive evaluation of the journal and its unique pioneering contribution to Armenian women's attainment of a high status in society at the beginning of the 20th century.

[3] Lerna Ekmekçioglu. "Ardemis: An Armenian Women's Journal Published in Egypt, 1902-1904," *Journal of Armenian Studies*: viii(I):2004.

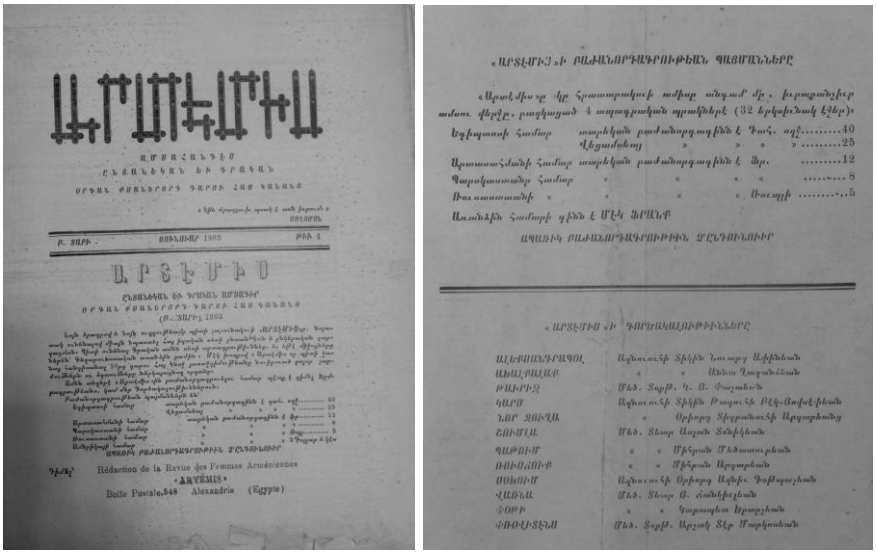

ԱՐՏԵՄԻՍ

ԱՐԻ ՊԷՅԼԷՐԵԱՆ

ՀԱՅՈՒՀԻՆ ԾՆ ՏՐՈՒՆԻՆ

ՕՐԳԱՆ ՀԱՅՈՒՀԻՐԱՑ ՆԱՐՈՑ ՀԱՅ ԿՈՒՆԱՑ

Ր. ՏԱՐԻ ՄԱՐՏ 1903 ԹԻՒ 1

ԱՐՏԵՄԻՍ

ՕՐԳԱՆ ՀԱՅՈՒՀԻՐԱՑ ՆԱՐՈՑ ՀԱՅ ԿՈՒՆԱՑ

(Ր. ՏԱՐԻ 1903)

«ԱՐՏԵՄԻՍԻ» ԻՒՐԱՑԱՆՈՒԹԻՒՆՔ

«ԱՐՏԵՄԻՍԻ» ԻՒՐԱՑԱՆՈՒԹԻՒՆՔ

Rédaction de la Revue des Femmes Arméniennes

«ARTÉMIS»

Boîte Postale,548 Alexandrie (Egypte)

On the right, the title page of *Ardemis* and on the left the last page of the periodical, with details on its subscription fees and representatives in different countries, including Bulgaria, Iran, the USA, and Eastern and Western Armenia

ԱՐՏԵՄԻՍ, ԿԱՆԱՆՑ ԻՐԱՒՈՒՆՔՆԵՐՈՒ ՊԱՇՏՊԱՆ ԹԵՐԹԸ
(Ամփոփում)

Ազատուհի Սիմոնեան

Պոլիսէն փախուստ տալով 1902ին, կրթական մշակ եւ մամուլի գործիչ Արի Պէյլէրեան, Գահիրէի մէջ կը հիմնէ *Արտեմիս* կնոջական պարբերաթերթը:

*Արտեմիս*ը հանրային ամբիոն դարձաւ կնոջ իրաւունքներու, մայրութեան, կնոջական կրթութեան եւ աշխատանքի հարցերու արծարծումին: Ան ջատագովեց ազգակերտումին մէջ մայրերու անփոխարինելի դերը եւ պայքարեցաւ հասնելու համար այն օրին երբ կարելի պիտի ըլլար ըսել. «ահա՛ ձեզի մայրեր, մեզի ազգ տուէք»:

Պէյլէրեան հայ կնոջ դերը կը նկատէ աւանդներու փոխանցումը՝ սերունդներուն, կրթական մշակի իր դերին կողքին: Ան կ'առաջադրէ հայ կինը օժտել կեանքին օգտաշատ գործնական ճարտարութեամբ՝ կարուձեւ, խոհանոց, զաւակի դաստիարակութիւն եւն., իսկ գաւառի եւ գիւղերու հայ կնոջ կը քաջալերէ գործագործութեամբ, պարտիզամշակութեամբ, կաթնատնտեսութեամբ եւ շերամաբուծութեամբ աջակցիլ ընտանիքին տնտեսական բարելաւման: Պէյլէրեան կը քննադատէ անգործ հայ կիները, որոնք նպաստ չեն բերեր արտասահմանի հայոց կեանքը կազմակերպող ընկերային, կրթական եւ մարդասիրական ճիգերուն:

Օսմանեան սահմանադրութեան հռչակումէն ետք Պոլիս վերադարձը մահացու դարձաւ Պէյլէրեանի համար, որ ձերբակալուեցաւ 1915ին եւ սպաննուեցաւ, միւս հայ մտաւորականներու հետ:

Different Approaches to Reading Censuses: The 1906-7 Census of Armenians in Cairo and the 1911 Census of Armenians in Alexandria

Armin Kredian
Armin_kredian@yahoo.com

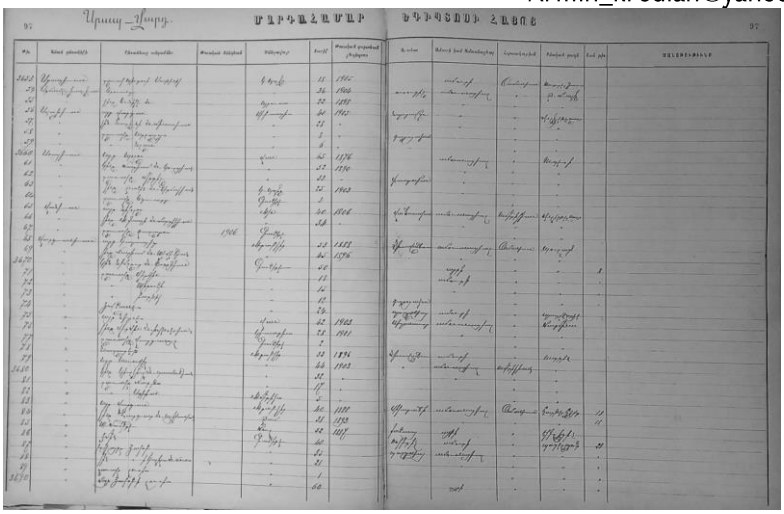

A page of the original census of Cairo Armenians

INTRODUCTION[1]

In May 1906, following a decision by the General Council of the Armenian Prelacy in Cairo, the process of registering the Orthodox Armenians in the Egyptian capital began and continued through 1907. The May 11, 1906 session of the Cairo Civil Council states: "*The General Council has decided that a new census be made of the Armenians pertaining to the Armenian Prelacy …*"[2] The mention of "a new census" is explained by the fact that a census had been made not too long before, in 1897.[3]

[1] All Armenian texts have been translated into English by the author.

[2] Archives of the Armenian Orthodox Prelacy in Cairo (AAOPC), «Ատենագրութիւն քաղաքական ժողովոյ ազգային գաւառական վարչութեան յառաջնորդարանիս հայոց Պէնի Սուրենի ի Գահիրէ» [Minutes of the Cairo Civil Council], vol. 16, 1905-06, Session 71st, Friday May 11th, 1906, No. 9, p. 22. The Armenian text reads: "Ընդհանուր Ժողովը որոշած է որ առաջնորդարանիս շրջանակի հայոց նոր մէկ ազգահամարը կատարուի…"

[3] Krikor Basmadjian, *Ormanian srpazan yev yekibdahay kaghoote 1896-1918*, [Patriarch Ormanian and the Armenian Community in Egypt 1896-1918], Vosgedar, Cairo, 1973, p. 135. The 1897 census is found today in the Cairo prelacy archives in the form of lists, not a bound register "տոմար" as mentioned by Basmadjian.

One of the main purposes of the censuses made by the Armenian prelacies in Egypt was for the collection of the "national tax" (ազգային տուրք), to be understood as "communal tax". Paying the communal tax was one of the principal obligations of the community members and the basic condition to acquire communal rights, i.e. participating in the elections of the Community Councils.[4] It is most likely that with the arrival of waves of Armenian refugees and immigrants between 1897 and 1906 a new census was deemed necessary.[5]

The Civil Council of the Orthodox Armenian Prelacy in Cairo entrusted the task to the priest Mampré Vartanian, who, with the help of Harootioon Trchoonian acting as clerk, carried out the endeavor.[6] The recording of the gathered lists in the census register was completed in December 1908, as confirmed and signed by Vartanian on page 115, the penultimate page of the Cairo census.[7] Strangely enough the Cairo census register is entitled "Census of Armenians in Egypt: 1906-7"[8] although the census of Armenians in Alexandria was not made until 1911[9] and was recorded in a separate register entitled "Armenian Prelacy in Alexandria: Census." As for the Egyptian provinces, unclassified documents dated 1903 list the Armenians living in different towns around the country. However, no register recording these lists in the format of the Cairo and Alexandria censuses has been found to date in the AAOPC.

In addition to presenting and analyzing samples of the data registered in the two censuses under study, this paper aims at personalizing the collective nature

---

[4] Ibid.

[5] See Appendix B, Table C. Having a new census was also important for the communal leaders in light of the conflicts between the existing community institutions and the newcomers, among whom there were people who aspired to join the decision-making mechanism of the community. (Discussed below). Through the Census, the prelacy could make a list of those who did not pay the communal tax, hence would have no right to participate in any of the prelacy Councils.

[6] Ibid., p. 22.

[7] AAOPC, «Մարդահամար Եգիպտոսի հայոց. 1906-7», [Census of Armenians in Egypt: 1906-7], p. 115. Underneath the signature there is a "Supplement" which includes 25 additional names, most of whose date of arrival in Egypt is either after 1907 or not mentioned altogether (pp. 115-16). This study does not consider the entries in the "Supplement".

[8] This makes one think that in 1906 there was an intention to make a census of the Orthodox Armenians living throughout Egypt, including Alexandria and the provinces, and the book of registers was printed for that purpose.

[9] Archives of the Armenian Orthodox Prelacy in Alexandria (AAOPA), «Առաջնորդարան հայոց Աղեքսանդրիոյ. մարդահամար» [Armenian Prelacy in Alexandria: Census]. The opening page mentions that the census was conducted between May and October 1911.

of censuses through taking a closer look at some individuals and families mentioned therein. It attempts to reconstruct individual stories based solely on the information offered by the censuses. Furthermore, focusing on the 1911 Alexandria census, this article examines the movement of the refugees that arrived in Egypt fleeing the 1909 massacres in Cilicia. Thus, using the 1906-7 census of Orthodox Armenians in Cairo and that of the 1911 Orthodox Armenians in Alexandria as samples, this article focuses on three different ways of deciphering censuses, namely, reading censuses:

1- as statistical data (Cairo census)
2- as stories of individuals and families registered therein (Cairo census)
3- within the context of historical events (Alexandria census)ղ

READING CENSUSES AS STATISTICAL DATA

The formats of the Cairo and Alexandria census registers are similar with slight differences in the arrangements and headings of the columns. There is, however, a major advantage for a researcher in the Alexandria census. As noted in the below comparison of the formats of the two censuses, the Alexandrians took the trouble to number the households. As both censuses are arranged alphabetically based on family names, this greatly facilitates the job of the researcher when there is more than one family bearing the same surname.

	The 1906-7 Census of Armenians in Cairo		The 1911 Census of Armenians in Alexandria
	Column headings		Column headings
		1	Number of household/Տան
1	Number[10] [of individual]/Թիւ	2	Number of individuals/Թիւ
2	Family name/Անուն ընտանիքի	3	Surname/Մականուն
3	Family members [name and status]/Ընտանեաց անդամներ[11]	4	Name/Անուն[12]
		5	Status [in family]/Հանգամանք
4	Date of birth/Թուական	6	Date of birth/Թուական
5	Place of birth/Ծննդավայր	7	Place of birth/Ծննդավայր
6	Age/Տարիք	8	Age/Տարիք
7	Date of arrival in Egypt/Թուական գալստեան յԵգիպտոս	9	Marital status [single or married or widow, widower]/Վիճակ

[10] Marked in the tables and appendices as Reg. #, (number by which the individual is registered in the census).

[11] Includes name of person, for a married woman, maiden family name also mentioned; status of person in household, i.e. head of household, wife, brother, etc., all in relation to head of household.

[12] Unlike Cairo registers, maiden name of married women not mentioned.

[13] This column has been left empty in Cairo registers. It is left to the researcher to calculate it from the age column.

8	Profession/Արուեստ	10	Occupation/Զբաղում
9	Single or married/Ամուրի կամ Ամուսնացեալ[14]	11	Citizenship/Subject/ Հպատակութիւն
10	Citizenship/Subject/ Հպատակութիւն	12	Date of arrival in Egypt/Թուական գալստեան
11	Neighbourhood of residence/ Բնակած թաղն	13	Residence/Բնակութիւն Neighbourhood-street-number/ Թաղ-փողոց
12	Number of building/Տան թիւ		
13	Notes/Ծանօթութիւնք	14	Notes/Ծանօթութիւնք

The data recorded in the above-mentioned categories provide rich information, which, when analyzed, can draw a picture of the Egyptian Armenian community at the beginning of the 20th century.[15] The detailed categories allow one to derive numerous simple and complex tables ranging from univariate to multivariate tabulations.[16] It falls outside the scope of this

[14] Includes widow, widower.

[15] The census has to be scrutinized carefully as it has flaws that affect the accuracy of the findings. For example, Date of Birth: 75 entries mention neither year born nor age (55 born in Cairo, 12 born outside of Egypt, 8 birthplace not mentioned); Birthplaces: 11 not mentioned; Arrival dates: 8 unreadable, 57 not mentioned, 92 dates of arrival recorded erroneously for people born in Egypt.

[16] The censuses allow a statistical survey of the Armenian Orthodox Community in 1907 Cairo and 1911 Alexandria in terms of gender, age, birthplace, demographic changes, marital status, profession, citizenship and neighborhood of residency.
Analyzing the data it offers about family members in a household and their relationship to one another allows one to draw a picture of the existing family structure: number, gender and age of the children; age difference between husband and wife; intermarriages outside the community; extended family members living in one household (grandparents, uncles, aunts); the number of bread winners in one household.
Studying the data in the census registers in terms of ratios (the ratio of single, widow, widower, to married males and females; employed to unemployed; working men to working women; male to female school children) offers the possibility of construing certain social trends and traditions pertaining to the Armenian Orthodox Community at the beginning of the 20th century.
Examining the interrelations between the different data offered by the census (birthplace and year of arrival, birthplace and profession, birthplace and citizenship, birthplace and neighborhood of residency, year of arrival and profession, year of arrival and neighborhood of residency, profession and neighborhood of residency) can shed light on the history of the formation and the social structure of the Armenian Orthodox Community in Cairo as it existed at the beginning of the 20th century.

paper to include an exhaustive presentation of all possible interrelated categories in derivative tables and their analysis. That would make a fascinating book project. Hence, this section of the article limits itself to a few summary tables aiming to give a preliminary idea of what the 1906-7 Cairo census offers.

THE 1906-7 CENSUS OF ORTHODOX ARMENIANS IN CAIRO

Birthplace and Citizenship

According to the census, the Orthodox Armenian community in Cairo in 1907 numbered 4335 individuals,[17] with an overwhelming majority of Ottoman subjects. This means that any Armenian Orthodox residing in Cairo, regardless of citizenship, was considered part of the Armenian Orthodox community of Cairo. The following is the citizenship table derived from the census:

Table 1.- Citizenship of Cairene Armenians in 1907

Citizenship (Subject)	# of Cairene Armenians born in Egypt				# of Cairene Armenians born outside Egypt	Grand total
	Cairo	Alexandria	Different towns	Total born in Egypt		
Ottoman	939	42	31	1012	3114	4126
Russian	28	1		29	26	55
American	7			7	39	46
Iranian	9	5	4	18	25	43
Greek	10			10	17	27
Bulgarian	1			1	15	16
Romanian	2			2	10	12
British	2			2	2	4
Hungarian		1		1	2	3
Dutch	-	-	-	-	1	1
French	1			1	-	1
Not recorded						1
Total	999	49	35	1083	3251	4335

The above table shows that of the 4335 Armenians living in Cairo in 1906-7, only 1083 were born in Egypt, indicating an immigration influx to be discussed below. It also shows that of the 208 non-Ottoman subjects, 71 were born in Egypt (60 in Cairo; 7 in Alexandria; 4 in Mansoura). **Appendix A,** aiming to find a correlation between birthplace and citizenship, presents the

[17] The last entry in the Census of the Armenians in Egypt: 1906-7 is recorded as 4429, whereas the actual count is 4335 individuals. This is due to the fact that while registering, some numbers were erroneously skipped: number 322 is followed by 324; 864 is followed by 867; 3809 is followed by 3900; thus the total difference amounts to 94.

birthplaces of the 208 Armenian non-Ottoman subjects living in Cairo in 1907. However, if anything, this table indicates that no such correlation exists. For example:

- of the 55 Russian subjects only 4 were born in the Russian empire (2 in the Caucasus, 1 in Karabagh, 1 in Tbilisi); 29 were born in Egypt (28 in Cairo and 1 in Alexandria); the remaining 22 were born in Ottoman territories (11 in Constantinople, 8 in Arapgir, 2 in Kayseri, 1 in Ramla[18]).
- of the 46 American subjects only 1 was born in America; 7 were born in Cairo and the remaining 38 were born in 12 different Ottoman cities and towns stretching from Rodosto to Aleppo.
- of the 43 Iranian subjects only 1 was born in Persia (Tabriz); 18 were born in Egypt (9 in Cairo, 5 in Alexandria, and 4 in Mansoura); the remaining 24 were born in 9 different Ottoman cities and towns stretching from Constantinople to Aleppo.

Appendix A also shows that in 1907 Cairo, the 4335-strong Orthodox Armenian community included 208 "foreign" subjects of 10 different citizenships, originating from 34 different cities and towns; (America 1, Persia 1, Russian Empire 3, Egypt 3, Bulgaria 3, Ottoman Empire 23). It is worth pointing out that though the vast majority of the Ottoman subjects in the community were born in Ottoman territories there are a few curious exceptions. Here are some examples:

- Gisela Calavos, born in Austria in 1875, was registered as an Ottoman subject. She was married to Mgrdich Kalfaian, an Ottoman subject born in Constantinople. The couple arrived in Egypt in 1906.[19]

- Mary Schmidt, now Yerganian, was born in Switzerland. She was married to Kevork Yerganian, who was born in Smyrna in 1860, and who had been living in Egypt since 1878. Their 2 daughters (now 15 and 6 years old) were born in Switzerland whereas their son (now 14 years old) was born in Paris. All the family are registered as Ottoman subjects.[20]

- Bedros (9 years old) and Rosa (4 years old) were born in New York in 1897 and 1902 respectively to Hovsep and Tuma Bedrossians. The latter were born in Dikranagerd (1863 and 1871 respectively) and were Ottoman subjects. The children, though born in New York, were also Ottoman subjects, and the family arrived in Egypt in 1906.[21]

In addition to revealing some citizenship patterns, the above examples indicate vast travel mobility in the late 19th and early 20th century across

[18] In 1907 Ramla was a city in Palestine; now in present day Israel.
[19] Census of the Armenians in Egypt: 1906-7, no. 566-7, p. 15.
[20] Ibid., No. 1060-4, p. 28.
[21] Ibid., No. 3147-3150, p. 84.

countries and continents. Also, the birthplaces and birth years recorded in the census provide information about travel within Ottoman territories. A glance at the different villages, towns and cities where members of the same family were born gives us a picture of local mobility. The birthplaces and the dates of birth of the members of the Krikorian family presented in Table 2 is a case in point.

Table 2.- Example for local mobility: The Krikorian family[22]

Reg. #	Family member	Name	Date of birth	Place of birth	Year arrived in Egypt
902	Husband	Kegham	1858	Kilis	1898
903	Wife	Yeghisapet (born Ayvazian)	1871	Aleppo	1898
904	Son	Nerses	1887	Iskenderun	1898
905	Son	Ardashes	1889	Iskenderun	1898
906	Son	Levon	1891	Belen[23]	1898
907	Son	Hrant	1897	Iskenderun	1898
908	Son	Yervant	1898	Belen	1898
909	Son	Ramses	1900	Cairo	/
910	Son	Vahram	1904	Cairo	/
911	Daughter	Arshalooys	1906	Cairo	/

If nothing else, the above table shows that Yeghisapet made at least five journeys in the decade 1887-1898. On another note – at the risk of distracting the reader - it cannot escape one's notice that the first child born to Kegham and Yeghisapet in the land of the Pharaohs is named Ramses, probably as a tribute to the famous Egyptian Pharaoh, Ramses. (All the other children have Armenian names). And since we have diverted down the road of distraction, it can be assumed that after twenty years of childbirth and 7 sons, Yeghisapet's heart danced with glee at the sight of her daughter Arshaluys, "light of dawn".

Immigration Dynamics

As **Appendix B** shows, of the 4335 people who comprised the Armenian Orthodox community in Cairo in 1907, 3252 had arrived during the sixty years between 1848 and 1907.[24] It shows that starting from 1896 through 1907 there

[22] Census of the Armenians in Egypt: 1906-7, no. 902-911, p. 24.

[23] Same as Beylan and Beilan, a village in Iskenderun.

[24] This figure is of those individuals who, having immigrated during the span of 1848-1907, still lived in Cairo in 1907. The actual number of arrivals would have to consider those who left or died during those sixty years (for example, the Egyptian border registers, the Death records of the Armenian Prelacy in Cairo should be consulted). Also, as this census is of the Orthodox Armenian community in Cairo, these numbers do not include Armenian Catholics and Protestants. Neither do they present the total

through 1907 there was a sharp rise in the number of arrivals.[25] **Appendix B**, Tables B and C show that whereas during the forty-seven years (1848-95), there was a total of 550 arrivals,[26] the eleven years 1896-1907 saw 2634 individuals[27] arrive in Egypt. This is accounted for mainly by the 1894-1896 massacres perpetrated by Sultan Abdul Hamid II against his Armenian subjects in Constantinople and in the Ottoman Armenian provinces,[28] as a direct consequence of which the number of the Armenian Orthodox community in Cairo doubled in the three years between 1896 and 1898.[29]

In 1911 Nazaret Aghazarm estimates[30] the number of all Armenians living in Egypt in 1895 to be roughly 2000 individuals. According to him, as a result of the 1894-96 massacres of Ottoman Armenians, around 10,000 Armenians fled to Egypt in the ensuing years. Aghazarm mentions that very few of these refugees returned to their homeland.[31] Writing in 1911, Aghazarm puts the number of all Armenians in Egypt (Orthodox, Catholic and Protestant) in that year at 12,000 individuals. "*It seems to me that the following calculation is close to the present reality of the general number of Armenians in Egypt:*

Cairo and vicinity	7000
Alexandria and vicinity	4000
Zagazig, Asyut, Ibrahimiya, Sharqeyah, Mansoura, Minya, etc.	1000
Total	12000"[32]

These figures include 390 Catholic Armenian families and 250 Protestant Armenian individuals.[33] If we consider that the 1907 Cairo census pertains only to the Orthodox Armenians, together with the 1911 census of the Alexandria

number of arrivals in Egypt, as in 1907 there were Armenian communities in Alexandria and in some towns in the Egyptian provinces.

[25] Appendix B, Table A.

[26] Appendix B, Table B.

[27] Appendix B, Table C.

[28] For details on the 1894-96 massacres see Christopher Walker, *Armenia: The Survival of a Nation*, Revised Second Edition, St. Martin's Press, New York, 1990, pp. 136-73.

[29] Appendix C, Table C. It has to be considered that these numbers are not precise as they do not include deaths and departures. However, they do more or less correspond with Aghazarm's estimates (see below).

[30] Nazareth Aghazarm, *Noter Yekibdosi hay kaghooti vra* (Notes on the Armenian Community in Egypt), Zareh N. Berberian [press], Cairo, 1911. Aghazarm does not cite sources. However, being the Chief Administrator (tivanabed) of the Armenian Orthodox Prelacy in Cairo, he was well informed about the community and had the prelacy registers close at hand.

[31] Ibid., p. 75.

[32] Ibid., p. 76.

[33] Ibid.

Armenians which lists 2359 Orthodox Armenians,[34] the numbers presented by Aghazarm seem more or less realistic.

As mentioned above, the years 1896-1907 saw 2634 individuals arrive in Egypt. **Appendix D** mentions the birthplaces and the number of the people arriving each year from 1896 to 1907. Although the birthplace of the arriving person does not necessarily mean the city or town of residence at the time of migration, the data presented give us a general notion and a relative indication of the geopolitical dynamics of the immigration due to persecution and massacres. Moreover, Table 3 below is supported by Aghazarm's assertion: "The new refugees are mainly from Constantinople and Kayseri...."[35]

Table 3.- Birthplace and Total Number of Arrivals (1896-1907)

	Birthplace	# of individuals arrived in Cairo from 1896 to 1907
1	Կոստանդնուպոլիս/ Constantinople	941
2	Կեսարիա/Kayseri	305
3	Արաբկիր/Arapgir	182
4	Էվէրէկ/Evereg	123
5	Սեբաստիա/Sepasdia/Sevaz	105
6	Զմիւռնիա/Smyrna	81
7	Ակն/Agn	78
8	Հալէպ/Aleppo	78
9	Տիգրանակերտ/Dikranagerd	59
10	Վան/Van	56
	Total	2008
	Other - 114 different birthplaces	626
	Grand total	2634

Here a question imposes itself: what was the impact of the arrival of refugees and immigrants on the existing Armenian community in Egypt? Krikor Basmadjian mentions that starting with the arrival of the immigrants in 1896 a schism took shape in the community between those who had long settled in the country and the "newcomers". Writing about the 1899 conflicts in the Armenian community in Egypt[36] Basmadjian states that among the new immigrants were revolutionaries of various political affiliations. The Egyptian-Armenian community, which until then did not possess any revolutionary

[34] Armenian Prelacy in Alexandria: Census, 1911.

[35] Aghazarm, p. 76.

[36] Basmajian, pp. 28-51, for the details of this conflict.

organizations or political parties, was invaded by these "imported currents".[37] According to Basmadjian,

> The old community of Egyptian-Armenians, who had settled in this blessed country long before, had accumulated wealth and had attained important positions. Some amongst them had risen to high levels as state functionaries whilst others were large-scale private entrepreneurs or landowners. They controlled the administration of communal institutions, namely the Prelacy and its various councils... among the newcomers were people of all walks of life who, having settled in this country, wanted to intervene in communal affairs. Most of all the Armenian political party members amongst them aspired... to secure for themselves seats in the administrative councils in Cairo and Alexandria.[38]

Discussing the intra-communal conflicts lies beyond the scope of this paper. While it is true that in 1896 there were some Armenian state functionaries, *beys* and *pashas*, rich entrepreneurs and landowners who controlled the communal affairs, the image depicted by Basmadjian of the "old community" of "entrepreneurs and landowners" versus "a crowd of unemployed, jobless, adventurist, vagabond newcomers"[39] is, to say the least, a generalisation, albeit with the purpose of explaining what - according to him - was the root of the unrest. Here, it is worthwhile to let the figures in the 1906-7 Cairo census speak. The tables in Appendix E present the occupations of Cairene Armenians in 1907 and make a comparison between their jobs and professions in 1895 and those of the newcomers in the years 1896-1907.

Jobs and Professions

The total entries in the "occupation" column of the census are 178, as shown in Appendix E, Table A. When closely scrutinized, it reveals that the actual number of different occupations practiced by the Orthodox Armenians in Cairo in 1907 is 161 (Appendix E, Table B).[40] The comparison chart in Appendix E shows that of the 161 recorded occupations 71 were introduced to the Armenian Orthodox Community by the immigrants who arrived between 1896 and 1907, whereas 27 occupations remained exclusive to the "old community".

---

[37] Ibid., p.4.

[38] Ibid., pp. 29-30.

[39] Ibid., p. 29.

[40] This difference is due to a number of features. In addition to occupations, the occupation column entries include "pupil", "student", "jobless", "unemployed", "paralytic", "blind" and "financial aid receiver". Also in some cases the same occupation is mentioned once in Turkish and once in Armenian, i.e. silversmith (արծաթագործ - սրմաքէշ); butcher (մսավաճառ-խասապճի); in other cases two different Armenian synonymous words are used to refer to the same job, i.e. female teacher (ուսուցչուհի, վարժուհի); or the same word is written with two different spellings, i.e. mould maker (գալըպճի, խալըպճի).

Table 4.-[41] Comparison between the percentages of unemployed in the workforces of Orthodox Armenian Cairenes (1816-1895) & (1896-1907)			
	Total	Unemployed	%
1816-1895	543	22	4%
1896-1907	1368	36	2.63%
In 1907	1911	58	3%

Admittedly the occupation charts derived from this census do not give us a complete socio-economic picture of the Cairo community as it existed in 1907. They do, however, present a picture of the changes that took place in the social structure of the community as a consequence of the arrival of the refugees starting from 1896. The variety of jobs and professions imported into the community by the "newcomers" include doorman, servant, maid, waiter, worker, laborer, rug merchant, factory owner, accountant, designer, actor, zincographer, teacher and school principal. It is interesting to note that the "old community" members who "had acquired wealth and position" did not have a professional teacher for their 238 school children in 1895 Cairo – at least the census does not mention even one teacher before 1895. In the decade 1898-1907, nine male and 4 female teachers joined the Armenian community in Cairo. On the other hand, the 27 occupations that remained exclusive to the "old community" also covered a wide range of jobs and professions including gravedigger, beadle, verger, hotel owner, hotel manager, oculist, geologist, and editor. As for the 63 occupations common to the two groups it can be pointed out that some jobs and professions saw a sharp or significant rise in numbers with the arrival of the new immigrants.[42]

The above attests to the fact that socio-economically the Armenian Community in Cairo was highly stratified both in 1895 and in 1907. The occupation charts in Appendix E assert Basmadjian's view that the newcomers were "people of all walks of life". But judging from the variety of jobs and professions in the same charts, the members of the pre-1896 community also were "people of all walks of life". Hence, these charts refute Basmadjian's misconception of the "old community" being comprised of "entrepreneurs and landowners" as opposed to the "unemployed, jobless, adventurist, vagabond" crowd among the newcomers.[43] Suffice it to mention that in 1895 the number of those registered as unemployed in the Armenian community in Cairo was 22, that is to say 4% of the total workforce of 543 individuals, whereas the

[41] Appendix E.
[42] Appendix E, Table B.
[43] Basmadjian, p. 29.

number of those registered as unemployed among the newcomers who had arrived between 1896 and 1907 was 36, or 2.63% of the total workforce of 1368 individuals. (Table 4)

Social Norms Reflected in the Census
Some Workforce Traits

As Appendix E reveals, in the "occupation" column of the 1906-7 Cairo census there are 57 names registered as "jobless" and 1 **"unemployed",**[44] whereas 2045 entries are left empty. As no occupation is mentioned beside the latters' names, one is led to understand that they did not work despite the fact that they were not registered as "jobless" or "unemployed". Among these 2045 individuals only 77[45] are males older than the age of 16; the remaining 1968 are women and children. As no female of any age and no male up to the age of 16 is registered in the census as "unemployed" one may assume that they were not expected to work and thus cannot be considered part of the community workforce. (Table 5)

Accordingly, one may conclude that at the beginning of the twentieth century, in the Armenian community in Cairo women and girls were not expected to work, whereas all males, starting from the age of 17, were expected to have a job or profession unless they were students or had a physical or mental impairment.[46] The ages of the school children and students in the census range from 3 to 20 years old. However, there are some boys of school age that work, the youngest being 15.[47]

---

[44] In Armenian «անգործ» [ankordz] literally means "jobless" while «անպաշտօն» [anbashdon] is literally unemployed. In both Armenian and English they are synonyms. Whether the usage of the two terms in the census is a result of precision, and is meant to stress a nuance of difference in these two synonymous words, is beyond my linguistic prowess. However, it should be pointed out that the single unemployed [anbashdon] entry is for Youssef Bey Manoogian, obviously a *bey,* or titled elite.

[45] Appendix E. It is not clear whether, erroneously, it was forgotten to register the jobs of these 77 males or whether they actually did not have jobs and, again erroneously, they were not registered as "jobless", (or both). In Tables 4 and 5 they are included in the total workforce but not in the number of the unemployed. If they are considered as unemployed, the percentages will change as such: in 1907, the number of unemployed would be 135, or 7.1% of the total workforce of 1911 individuals; (1816-1895) the number of unemployed would be 49, or 9% of the total workforce of 543 individuals; (1896-1907) the number of unemployed would be 86, or 6.3% of the total workforce of 1368 individuals.

[46] The census register shows that there is one paralytic (no. 1939, p. 51), one blind person (no. 429, p. 12), and two who are in psychiatric institutions (no. 718, p. 19 & no. 2623, p. 69). Curiously the first of the last category is registered as jobless.

[47] Census of Armenians in Egypt: 1906-7, entries no. 1533, p. 41; no. 1569, p. 42.

Table 5.-[48] Percentage of workforce to total number of Cairo community in 1907		
	Number	% of Total
Armenian Orthodox community in Cairo	4335	
women and children not expected to work (not considered part of workforce)	1968	
students (not considered part of workforce)	456	
Total not considered part of workforce	2424	55.9%
Total considered workforce	1911	44.1%

Though not expected to work, some women did. Table 6 shows that of the 16 women who were registered as having an occupation in 1907, 15 were immigrants who had arrived between 1896 and 1907. It cannot go unnoticed that the variety of the occupations of the newcomer women, such as domestic maid, seamstress, teacher and school owner, was similar to that of the general workforce of the 1896-1907 arrivals discussed above, in terms of including people of "all walks of life". What is remarkable however is that (as the census registers show) the only school owner *(varjaranader)* in 1907 Cairo was Manisalian Sofi, a young single 26-year-old teacher, who, together with her younger sister Zaroohi, also a teacher, had arrived in Egypt in 1898.[49] In 1905, the two sisters co-founded the Manisalian School for girls, which - having started off with 12 students - at the end of the first school year had 106 female students. At its peak, the school had 160 students. The school functioned for 42 years, and it was shut in 1947 due to the death of Sofi in 1946 and the sickness of Zaroohi, who passed away in 1948.[50] To put the achievement of the Manisalian sisters in perspective, it is worth mentioning that prior to their enterprise, two private schools were founded in Cairo, one in 1897 and the other in 1904. Unable to overcome the hardships facing them, both schools functioned for a brief period before they closed their doors in 1901 and in 1905 respectively.[51]

[48] Appendix E.

[49] Ibid., entries no. 2083-4, p. 55.

[50] Sooren Bayramian, *Haigagan hamainkayin garooytsnere Yekibdosi mech* (Armenian Communal Institutions in Egypt), Nubar Printing House, Cairo, 2017, pp. 14-5.

[51] Ibid., pp. 13-4.

Table 6.- Female workforce in the 1907 Armenian Orthodox Community in Cairo			
Occupation (Job/Profession)	# of Individuals (1816-1907)	# of Individuals (1896-1907)	Before arrival of 1896 immigrants
Դերձակուհի/Dressmaker	1	0	1
Կարուհի/Seamstress	6	6	0
Ուսուցչուհի-վարժուհի/ Female teacher	4	4	0
Սպասուհի/Domestic maid	1	1	0
Վարժարանատէր/School owner	1	1	0
Տնտեսուհի/School matron	3	3	0
Total	16	15	1

Marrying Outside the Armenian Orthodox Community

As explained above, the 1906-7 census of the Armenians in Cairo registered only the Armenian residents of Cairo who adhered to the Armenian Orthodox Church. What about intermarriages? What does this census tell us about "outsider" husbands and wives married to a member of the community? What about the children of mixed marriages? Though the total number of intermarriages registered in the census is only 23 cases, examining their details reveals some interesting social aspects of the community.

To start with let us point out that, as Table 7 shows, of the 23 intermarriages registered in the census there is only one case where the wife is Armenian.[52] One interpretation for this can be that in general an Armenian girl would be unwilling to marry someone who did not adhere to the Armenian Orthodox Church, or that, even if the girl would consent to such a marriage, the father would say, "we have no girls to give to 'outsiders'." Another explanation, and one alluded to in the census, is that females who married outside the community were no longer regarded as members of the community, unless they were wedded in the Armenian Orthodox Church. This was the case of a 16-year-old, Takoohi Gorgorian, now Takoohi Ibrahim, who was married to Tawfiq Ibrahim, a 24-year-old Copt. The census register notes that Tawfiq is "Coptic by birth but is wedded in our church," a remark made to explain or justify his presence in the census registers as a member of the community.[53]

---

[52] Census of Armenians in Egypt: 1906-7, entry no. 1492, p. 40.

[53] Ibid., entry no. 1492-3, p. 40. For the females who join the community through matrimony the registers remark "Coptic by birth", or "Catholic by birth", etc. without adding the phrase "but wedded in our church".

Table 7.- Intermarriages in the 1907 Armenian Orthodox community in Cairo		
Creed at birth	"Outsider" wives	"Outsider" husbands
Coptic	5	1
Catholic (ethnicity not specified)	9	
Greek Orthodox (ethnicity not specified)	6	
Maronite	1	
Protestant (Armenian – judging from the name)	1	
Total	22	1

The children born to the intermarried couples are all registered in the census, which means that they are all considered members of the Armenian Orthodox community. As such, one would expect that these offspring of mixed marriages would be baptized in the Armenian Orthodox Church. While this seems to be the general norm, the census reveals a curious pattern regarding the children whose mothers are Coptic. Daughters born to Coptic mothers were baptized in the Coptic Church while the sons were baptizsed in the Armenian Orthodox Church.[54] Also, except for two cases, the daughters born in families with Coptic mothers have Coptic names whereas the sons have Armenian names. Table 8 presents the families of mixed marriages with Coptic women.

Table 8.- Families of mixed marriages with Coptic women						
Reg. #	Surname	Relationship	First name	Maiden name	Age	Notes
22	Aprahamian	Husband	Stepan	/	35	/
23	Aprahamian	Wife	Latifa	Mikhaeel	20	Born Coptic
24	Aprahamian	Son	Armenag	/	7	/
25	Aprahamian	Daughter	Azniv	/	6	Baptized in Coptic Church
26	Aprahamian	Daughter	Mufida	/	4	Baptized in Coptic Church
27	Aprahamian	Husband	Khosrov	/	30	/
33	Aprahamian	Wife	Tufida	Faltess	29	Born Coptic
34	Aprahamian	Daughter	Maree	/	6	Baptized in Coptic Church
35	Aprahamian	Daughter	Matild	/	5	Baptized in Coptic Church
36	Aprahamian	Daughter	Liza	/	4	Baptized in Coptic Church
37	Aprahamian	Daughter	Wadida	/	2	Baptized in Coptic Church
2467	Hagopian	Husband	Mikayel	/	26	/
2468	Hagopian	Wife	Sofia	Abdel Melik	18	Born Coptic
2469	Hagopian	Son	Hagop	/	1	/

[54] The census does not note where an individual is baptized except for the few cases mentioned in Table 8. So it would be safe to assume that when the church is not specified, the person is baptized in the Armenian Orthodox Church.

3294	Boghosian	Husband	Mgrdich	/	35	/
3295	Boghosian	Wife	Nabiha	Azr	29	Coptic
3296	Boghosian	Son	Betros	/	15	/
3297	Boghosian	Son	Selim	/	13	/
3298	Boghosian	Son	Krikor	/	9	/
3299	Boghosian	Daughter	Maree	/	2	/
3300	Boghosian	Son	Haik	/	/	/

3302	Boghosian	Husband	Garabed	/	45	/
3303	Boghosian	Wife	Victoria	Hanna	35	Born Coptic
3304	Boghosian	Daughter	Suzanna	/	15	Baptized in Coptic Church
3305	Boghosian	Son	Boghos	/	13	/
3306	Boghosian	Son	Vagharsh	/	11	/
3307	Boghosian	Daughter	Aziza	/	8	Baptized in Coptic Church

The above leads one to engage in speculations concerning ethnic identity and communal belongingness. It seems that the Armenian fathers of these families were adamant on baptizing their sons as Armenians and on giving them Armenian names, while they were not interested in doing the same for their daughters. Hence, it can be assumed that these fathers, themselves married outside their ethnic group, were concerned to secure an ethnic patriarchal lineage in the "dynasty". As for the Coptic mothers, probably they seized this opportunity to give their daughters a Coptic communal belongingness. Or maybe this whole phenomenon is just an ideal example for marital compromise, considered to be the key to attain matrimonial bliss.

"Child of Church" ("yegeghetsvo zavag")

The term "child of church" is a literal translation of the Armenian term "yegeghetsvo zavag" or "zavag yegeghetsvo", which appears interchangeably in the census register and is used as a note beside the names of six children. In general, the term is commonly used to refer to someone's belongingness to a specific church, i.e. "... the bride is a child of the Armenian Apostolic Church".[55] As its usage in the census is confined to the description of only six children, it is doubtful that the term is used to indicate that they belong to the Armenian Orthodox Church. After all, everyone mentioned in the census belongs to the Armenian Orthodox Church in Cairo; otherwise they would not be in the register. So, why finger point at these six cases explicitly as "yegeghetsvo zavag"? A close look into these six cases leads one to deduce that the term probably referred to children born out of wedlock.

Appendix F reveals a pattern in the registering of these cases which is different from the general pattern of the register. The most striking difference

[55] https://armprelacylb.org/azk-arachnortaran/services/khorhrtagadar/%D5%BA%D5%BD%D5%A1%D5%AF/

is that, contrary to the norm, it is not mentioned whose son or daughter they are (usually mentioned in the "relationship" column of the register). A more direct indication that the term "yegeghetsvo zavag" is probably used in the census to mean children born out of wedlock is found in the cases of 10-year-old Kohar and her 4-year-old sister (or half-sister) Arshalooys. Firstly, where their family name should be is written "yegeghetsvo zavag". Secondly, a note beside their names mentions that "they were born from the illegitimate relationship of Hampartsoom Berberian".[56] On the other hand, judging from the surnames and addresses of the other four "children of the church", to all practical purposes they seem to have been acknowledged by one of their parents and lived either with their mother or their father. Even Hampartsoom Berberian's two daughters seem to have lived with him although they do not bear his family name.[57] This makes one wonder: why was it deemed necessary to mention that these children were "yegeghetsvo zavag"? Is it possible that the Church cared for the needs of these children, hence the term "child of church"? Or was the term used as a "polite" way to stigmatize children born out of wedlock? Maybe by calling them "yegeghetsvo zavag" the prelacy granted children born out of wedlock acceptance into the Armenian Orthodox Church and secured their rights to be baptized, buried, etc.... These are questions that remain unanswered.

Reading Censuses as Stories

Censuses are made by governments or administrations for practical purposes: tax collecting, re-organizing society through studying its needs and resources, re-adjusting the relationship between government and governed, etc.... To serve these purposes censuses are converted into statistical data, a process in which the names become numbers and the individual disappears. However, if we look closely at the information registered in a census and relate it to the specific data pertaining to each as an individual case, we can get personal stories. The analytic process is reversed, and the census becomes a source to reconstruct the story of the individual. Without underestimating the importance of censuses as statistical data, this section brings to the forefront the fact that censuses are about people. The following samples attempt to show that stories thus told can shed light on the social interactions, customs and attitudes of the people involved. These stories provide us an insight into the surveyed society, its values and dynamics beyond numbers and figures.

1.- Maree's story:

---

[56] Census of Armenians in Egypt: 1906-7, entries no. 4401-2, p. 114.

[57] It is important to point out that in case of adoption the census registers write "հոգեզաւակ" [hokezavag].

Presenting Maree Aprahamian's family as it appears in the Cairo census:[58]

Reg #	Family name	Members of family	Place of birth	Age	Profession	Single or married	Citizenship	Address	Notes
19	Aprahamian	Mother Maree (born Hovanessian)	Alexandria	54		Widow	Ottoman	Faggala	
20	Aprahamian	Her son Nubar	Alexandria	36	Employee	Married	Ottoman	Faggala	
21	Aprahamian	His wife Takuhi (born Kevorkian)	Alexandria	30		Married	Ottoman	Faggala	
22	Aprahamian	Nubar's brother Stepan	Alexandria	35	Employee	Married	Ottoman	Faggala	
23	Aprahamian	His wife Latifa (born Mikhaeel)	Cairo	20		Married	Ottoman	Faggala	Coptic by birth
24	Aprahamian	Son Armenak	Cairo	7	Pupil		Ottoman	Faggala	
25	Aprahamian	Daughter Azniv	Cairo	6			Ottoman	Faggala	Baptized in Coptic Church
26	Aprahamian	Daughter Mufida	Cairo	4			Ottoman	Faggala	Baptized in Coptic Church

[58] Census of Armenians in Egypt: 1906-7, entries no. 19-37, p. 1.

27	Aprahamian	Nubar's brother Khosrov	Cairo	30	Employee	Married	Ottoman	Faggala	
28	Aprahamian	Nubar's brother Zaki	Cairo	28	Employee	Single	Ottoman	Faggala	
29	Aprahamian	Nubar's brother Anton	Cairo	26	Employee	Single	Ottoman	Faggala	
30	Aprahamian	Nubar's brother Hagop	Cairo	24	Employee	Single	Ottoman	Faggala	
31	Aprahamian	Nubar's brother	Cairo	20	Employee	Single	Ottoman	Faggala	
32	Aprahamian	Nubar's sister Nazenin	Cairo	10			Ottoman	Faggala	
33	Aprahamian	Khosrov's wife Tufida (born Faltess)	Cairo	29		Married	Ottoman	Faggala	Coptic by birth
34	Aprahamian	Kosrov's child Maree	Cairo	6	Pupil		Ottoman	Faggala	Baptized in Coptic Church
35	Aprahamian	Khosrov's child Matild	Cairo	5	Pupil		Ottoman	Faggala	Baptized in Coptic Church
36	Aprahamian	Khosrov's child Liza	Cairo	4			Ottoman	Faggala	Baptized in Coptic Church
37	Aprahamian	Khosrov's child Wadida	Cairo	2			Ottoman	Faggala	Baptized in Coptic Church

Presenting Maree Aprahamian's family as statistical data[59]					
Birthplace	# of individuals	Occupation	# of individuals	Citizenship	# of individuals
Alexandria	4	Employee	7	Ottoman	19
Cairo	15	Students	3		
Total	19		10		19

Gender	Ages 1-5	Ages 6-15	Single	Married	Widow
Male		1	4	3	
Female	4	3		3	1
Total	4	4	4	6	1

Reading Maree's Story:[60]

Maree Hovanessian was born in Alexandria in 1853. By the time she was seventeen she was married to a Mr. Aprahamian. At eighteen she gave birth to her eldest son, Nubar. A year later, she had her second son, Stepan. In the following decade, between the ages of 24 and 34 (1877-87) Maree gave birth to five more sons, Khosrov, Zaki, Anton, Hagop and Boghos. In 1897, ten years later, what may be called "a happy event" occurred, and Maree gave birth to a daughter, who was named Nazeni. But then life took a tough turn as Maree's husband died before Nazeni had turned eleven.

Now (in 1907) Maree is 54. Her daughter Nazeni is ten years old, but she does not attend school. All of Maree's seven sons work as employees. Her three eldest sons are married, and Maree has seven grandchildren; six granddaughters and one grandson. Nubar, her eldest son, has an Armenian wife, Takoohi, but they do not have any children yet. Her second and third sons are married to Copts. Stepan is married to Latifa, and they have Armenag, Azniv and Mufida. Her son Khosrov is married to Tufida, and they have Maree, Matild, Liza and Wadida. Interestingly, Maree's six granddaughters are baptized in the Coptic Church, but her grandson Armenag is baptized in the Armenian Orthodox Church. Armenag is now seven years old, and he attends school. His sister Azniv, who is six, does not attend school, although her cousins, Maree, who is also six, and Matild, who is five years old, both go to school. Maree, the matriarch, and her entire family live in Cairo, in the neighborhood of Faggala.

Sharoog's Story:

[59] Based on Census of Armenians in Egypt: 1906-7, entries no. 19-37, p. 1.
[60] Ibid.

Presenting Sharoog Krikorian's family as it appears in the Cairo census[61]										
Reg. #	**Family name**	**Members of family**	**Place of birth**	**Age**	**Date of arrival in Egypt**	**Profession**	**Single or married**	**Citizenship**	**Address**	**Notes**
896	Krikoria	Sharoog	Constantinopl	43	1898		Married	Ottoman	Abbas Str.	
897	Krikoria	Her son	Constantinopl	26	1905	Mechanist	Single	American	Abbas Str.	
898	Krikoria	Her son	Constantinopl	23	1898	Engraver	Single	Ottoman	Abbas Str.	

Presenting Antranig Fendian as he appears in the Cairo census[62]										
Reg. #	Family name	Members of family	Place of birth	Age	Date of arrival in Egypt	Profession	Single or married	Citizenship	Address	Notes
4358	Fendian	Antranig	Constantinople	46	1898	Engraver	Single	Ottoman	Abbas Str.	

[61] Ibid., entries no. 896-898, p. 24.

[62] Ibid., entry no. 4358, p. 113. There is only one person registered under the family name of Fendian in the census records.

In the 'notes' column it is written: "Mrs. Sharoog, maiden family name Krikorian, refused to disclose the name and surname of her husband and said, 'I am Fendian's wife.'"[63]

Reading the story of Sharoog ...and her lover?[64]

Sharoog was born in the Krikorian family in Constantinople in 1864. By the time she turned twenty she had already given birth to two sons, Harootioon and Arshag. Both her sons were born in Constantinople. In 1898, at the age of 34, Sharoog, an Ottoman citizen, came to Egypt with her fourteen-year-old son, Arshag, who was also an Ottoman subject. It was not until 1905 that her elder son, Harootioon, an American citizen, joined them in Egypt. At the time of the census, Harootioon was 26 years old and worked as a mechanic while Arshag, 23, was an engraver. Sharoog, herself, 43 years old, did not work. Both her sons were single and lived with their mother on Abbas Street (no house number recorded).

So far, Sharoog's story could be one of numerous similar stories of Armenian refugees who had come to Egypt in 1898 and settled in Cairo. But it is not. It is not because Sharoog seems to be a remarkable woman. To start with, her story is uncommon in as much as Sharoog and her two sons bear her maiden family name, Krikorian. During the census Sharoog insists that they all be registered as such in the census records. Upon being interrogated by the census clerk, she refuses to disclose the name and surname of the man she is officially married to and says: "I am the wife of Fendian." The census records reveal that Mr. Fendian[65] is a 46-year-old bachelor, who also resides in Abbas Street (no house number recorded). Born in Constantinople in 1860, Fendian, like Sharoog, had also arrived in Egypt in 1898. Moreover, Fendian was an engraver, the same occupation as that pursued by Arshag, Sharoog's younger son.

As neither Sharoog's nor Fendian's registered addresses specify the house number, there is no evidence that they lived in two separate residences. So, one is tempted to assume that they lived together in the same residence on Abbas Street, probably regarded as living "in sin". Also, it would not be far-fetched to assume that Sharoog's son Arshag worked as an apprentice engraver with Fendian. Honestly, when I delved into the census registers, I knew that censuses could be a rich source for researchers of different disciplines. But

---

[63] Ibid., NOTES column, p. 24. «*Տ. Շարուկ ծն. Գրիգորեան մերժեց իր ամուսնոյն անունը եւ մականունը յայտնել ու ըսաւ թէ Ֆէնտեանի կինն եմ*».

[64] Ibid., entries no. 896-898, p. 24; entry no. 4358, p. 113.

[65] Ibid., entry no. 4358, p. 113.

that censuses could also be an inspiration for gossip columnists was beyond my expectations.

THE 1911 CENSUS OF ORTHODOX ARMENIANS IN ALEXANDRIA

The opening page of the register of the Armenian Prelacy in Alexandria Census reads: *"The census of the Armenians in Alexandria: began in May 1911; ended on 11 October, 1911. Registered: 506 households and 2359 individuals."*

These opening lines are followed by a summary table[66] derived from the census:

	Infants (Երախայ) (1-5 years old)	Children (Պատանի) (6-15 years old)	Single	Married	Widow/ Widower	Total
Male	144	191	472	471	19	1297
Female	100	220	142	454	146	1062
	244	411	614	925	165	2359

As the above summary table shows, the Armenian Orthodox community in Alexandria in 1911 numbered 2359 individuals. At a glance, this informative table tells us that in the 1911 Alexandrian Armenian Orthodox community: the men outnumbered the women; the wives outlived their husbands; 17 men were married outside the community; the marriage age for females was much younger than that of the males; the years between 1896 and 1905 had seen more baby girls than baby boys, while in the last five years baby boys outnumbered baby girls. Undoubtedly it is fascinating that a few numbers can tell us so much about social happenings and trends in a community. Nevertheless, as the purpose of this paper is to present different approaches for reading censuses, it would be repetition to deal with the Alexandria census in a manner similar to that of the Cairo census which includes examples for reading censuses as statistical data, as reflecting social norms and as individual stories. Here, it is attempted to use the Alexandria census to present yet another approach for reading censuses, namely, within the context of historic events.

Reading Censuses within the Context of Historic Events

In this section the 1911 Alexandria census is examined in light of the 1909 Cilician massacres.[67] In the case of the 1906-7 Cairo census the research

[66] Armenian Prelacy in Alexandria: Census, [1911], opening page.

[67] For details on the 1909 Adana massacres see Walker, pp. 182-88; Raymond Kevorkian, "The Cilician Massacres, April 1909", in Richard G. Hovannisian and Simon Payaslian ed., *Armenian Cilicia*, Mazda Publishers Inc., California, 2008, pp. 339-70. For the parliamentary report on the Adana massacres, see Hagop Babiguian, *The Adana Massacres: An Eyewitness Account,* translated and annotated by Dr. A. B.

process started off with examining the statistical data registered in the census and followed its lead to unfold some aspects of the story of the community. For example, as we saw above, a sharp rise in the number of arrivals in Egypt in the years 1896-98[68] was noticed in the 1906-7 Cairo census register. The question "why" imposed itself. Further research suggested that the number of the Armenian Orthodox community in Cairo had doubled between 1896 and 1898[69] as a consequence of the 1894-1896 massacres of Armenians in Constantinople and in the Ottoman Armenian provinces. In the case of the 1911 Alexandria census the research moves in the opposite direction. It starts off with a particular historic event, namely the 1909 Cilician massacres and moves to examine whether those tragic events were reflected in the 1911 Alexandria census. More specifically, the essential question asked here is: do the data in the 1911 Alexandria census suggest the arrival of waves of Armenian refugees in Egypt as a consequence of the 1909 massacres of Armenians in Cilicia? Table 9 shows the number of Orthodox Armenians registered in the 1911 Alexandria census who arrived in Egypt in the years 1909-11.

Table 9.- Yearly arrivals 1909-1911[70]

Year of arrival in Egypt	Number of individuals
1909	204
1910	97
1911	73
Total	374

As Table 9 indicates, the numbers for the 1909-11 arrivals registered in the 1911 census of the Armenians in Alexandria do not suggest an influx of refugees.[71] This paper could end here and conclude that judging from the data in the 1911 census no Armenian refugees came to Egypt in the aftermath of the 1909 Adana massacres. But further research shows that the number for the 1909 arrivals registered in the 1911 census of the Armenians in Alexandria does not correspond with the number of refugees mentioned in the 1909 minutes

Gureghian, foreword (and overview) by Dr. A. B. Gureghian, Haigazian University Press, Beirut, 2018.

[68] Appendix B, Tables B and C.

[69] Appendix C, Table C.

[70] Derived from the Armenian Prelacy in Alexandria: Census, [1911].

[71] It should not be forgotten that the data in the 1911 Alexandria census are of Orthodox Armenians only and that there probably were Protestant and Catholic Armenians among the refugees.

of the Civil and Communal Councils of the Alexandria Prelacy.[72] This leads one to deduce that refugees had in fact arrived in Egypt in 1909 but had left the country by the time the census was taken in 1911. Also, Aghazarm mentions that the majority of the Armenians - "who, having fled the Adana massacres had found refuge in Egypt" - later returned to their hometowns.[73] Again, this could be where this paper ends, except that one is tempted to reveal what the 1911 Alexandria Census does not tell us: the movement of the refugees to and from Alexandria. Fortunately, documents found in the rich archive of the Armenian Prelacy in Alexandria allow reconstruction of the story of the 1909 Adana refugees in Alexandria and explain why they found no place in the 1911 census.

THE 1909 ADANA MASSACRES AND THE ARRIVAL OF REFUGEES IN ALEXANDRIA

The 1909 massacres, known in historiography as the Cilician or Adana massacres, were implemented against the Armenian population mainly in the Adana province of Cilicia. The Adana massacres were committed in two waves: April 14-16 and then again April 25-27, 1909. Discussing the first massacres, Walker writes: "...the death, the wreckage and homelessness resulting from 48 hours of uninterrupted massacre was vast."[74] The dead in Adana were estimated at 2000 while in the surrounding villages the death toll was estimated between 15,000 and 25,000. The number of homeless refugees amounted to 15,000.[75] The second outbreak of the massacre in Adana started on April 25th. "*The worst feature of this second outbreak was the fires*," writes Walker, and adds "*...Nearly all the houses which were burnt belonged to Armenians - 4437 out of a total of 4823*."[76] By the end of April 1909, some refugees had already arrived in the Egyptian port of Alexandria. Discussing the issue of these refugees in its April 30, 1909 session, the Civil Council of the Armenian prelacy in Alexandria decided that "considering the limited number of the refugees, it is not found necessary to form a Committee for Refugees."[77] However, only ten days later, as "the number of refugees arriving from Cilician harbors increased daily" the Alexandria Civil Council convened in a special session and formed a

---

[72] ԱԱՕՐԱ, «Քաղաքական ժողովոյ ատենագրութիւն, 28 Յունիս, 1908-28 Օգստոս, 1912» [Minutes of the Alexandria Civil Council, 28 June 1908-28 August 1912]; «Տումար ընդհանուր ժողովոյ արձանագրութեանց, 1908-1922» [Minutes of the Alexandria Community Council, 1908-1922].

[73] Aghazarm, p. 75.

[74] Walker, p. 185.

[75] Ibid., p. 185.

[76] Ibid., p. 185.

[77] Minutes of the Alexandria Civil Council, 28 June 1908-28 August 1912, Session 53, April 30th, 1909, No. 4, p. 96.

Committee for Refugees, which was to be responsible for settling, feeding and providing medical care for the refugees.[78]

In a letter dated May 22, 1909, and addressed to the Cairo Community Council, the Alexandria Civil Council requested that the refugees' daily expenses (roughly 7 Egyptian Pounds)[79] be shared by the Cairo Prelacy. The letter mentioned: "As a consequence of the recent sorrowful events in Cilicia, approximately 500 individuals have arrived in this city [Alexandria] and have found refuge in the courtyard of our [Armenian] church."[80] The reply letter that came from the Cairo Prelacy said that the Cairo Civil Council deeply sympathized with the tragic situation of their compatriots but responding to Alexandria's request for aid was "...absolutely impossible because of scarcity of funds" and suggested that they appeal to the Armenian General Benevolent Union (AGBU).[81]

In the weeks that followed, as "the number of refugees continued to increase" the Alexandria Civil Council decided to ask the AGBU to help with the expenses needed for the care of the refugees.[82] The reply letter that came from the AGBU said that the Union "absolutely refused" to make any contribution from its treasury for these refugees as its purpose was to send aid to those reduced to destitution in the homeland. It also added that the sums gathered through the fund-raising for the afflicted in Cilicia had to be sent to the affected regions.[83] The Alexandria prelacy was left alone to face the financial challenges created by the presence of the refugees in the city. [84]

The minutes of the Alexandria Councils quoted above reveal that starting from late April to May 22, 1909, five hundred refugees had arrived in Alexandria and the flow continued at least until mid-June. The data presented in the 1911 Alexandria census indicate that not all arrivals in 1909 were from

---

[78] Ibid., Session 55, May 11th, 1909, p. 98.

[79] The minutes of the Alexandria and Cairo Prelacy Councils occasionally mention the sums allocated to the different needs of the refugees. However, further research is needed in the unclassified archives of the Alexandria Prelacy to estimate the total amount spent on the refugees from May to December 1909.

[80] Minutes of the Alexandria Community Council, 1908-1922, Session 7, June 27th, 1909.

[81] Ibid.

[82] Minutes of the Alexandria Civil Council, 28 June 1908-28 August 1912, Session 60, June 15th, 1909, No. 2, p. 108.

[83] Ibid., Session 61, June 25th, 1909, No. 2, p. 109.

[84] According to its bylaws the AGBU was not authorized to render financial aid to Armenians outside Armenia. However, the expenses of the refugees in Egypt could have been cared for by fund-raising [but it was not]. (AAOPC, Letter dated August 4, 1909, from M. Antranigian, treasurer of Cairo Fund-raising Committee, to Mgrdich Aghavnuni, Primate of the Egyptian Community in Egypt).

Cilicia. Table 10 below shows the birthplaces and the number of those registered as having arrived in Egypt in the year 1909. Judging from the birthplaces,[85] Table 10 indicates that alongside the refugees who fled to Egypt in 1909 from the province of Adana and vicinity, there were immigrants from different regions that were not afflicted by the massacres. As early as May 28, 1909, the minutes of the Alexandria Civil Council recorded that among the refugees were people who had not been subjected to any harm but had "merely" fled in fear. Accordingly, it was suggested to the Committee of Refugees to take the necessary measures to stop their portions of nutrition and to arrange for their return to their hometowns.[86] On June 4th, after deliberations with the Committee for Refugees, it was decided: "to inform the refugees from Iskenderun and those from regions where events [massacres] had not taken place that the aid had been stopped and that they had to return to their hometowns as soon as possible."[87] Thus, only a month after the arrival of the refugees the Alexandria Civil Council started a process of, on the one hand, sifting out those who should be given aid and refuge, and on the other hand working towards the return of the refugees to their hometowns.

It is intriguing to find out the criteria upon which the Civil Council based its decisions. For example, in light of the fact that it was not "…only on the Cilician plain that Armenians were killed – the whole of the coastline round the gulf of Alexandretta was hit,"[88] one wonders: why were the refugees from Alexandretta (Iskenderun) among those whose aid was stopped? Or on what basis did the members of the Civil Council decide that "many of the refugees had no reason not to return to their hometowns"[89]? considering the fact that in the aftermath of the massacres, "…thousands died ..... as a result of injuries and epidemics - for example, about 2000 children died of dysentery in the summer of 1909".[90] Meanwhile the flow of refugees continued till the end of July and well into August. On July 29th, the Cairo Civil Council decided to write letters to the Armenian Patriarchate in Constantinople and the newspapers there asking them to stop the flow of refugees into Egypt[91]. August 1909 saw more than 120 new refugees join the Alexandria church courtyard, bringing the total number

---

[85] Though the town of birth does not necessarily mean place of residence, it does more often than not indicate the region and gives a more or less general idea of demographic dynamics.

[86] Ibid., Session 58, May 28th, 1909, No. 2, p. 104.

[87] Ibid., Session 59, June 4th, 1909, No. 3, p. 106.

[88] Walker, pp. 185-6.

[89] Minutes of the Alexandria Civil Council, 28 June 1908-28 August 1912, Session 66, August 20, 1909, No. 1, p. 117.

[90] Kevorkian, p. 353.

[91] AAOPC, Minutes of the Cairo Civil Council, Session 145, July 29th, 1909, No. 3.

of refugees there to more than 400 people[92]. As late as December 1909, the Armenian Prelacy in Cairo was sending letters to the Armenian Patriarchate in Constantinople and was posting announcements in the Armenian newspapers for the purpose of stopping refugees from coming to Egypt as they wouldn't be cared for.[93]

Table 10.- Birthplaces and number of arrivals in 1909 derived from the 1911 Census of the Armenian Prelacy in Alexandria

Number	Birthplace	# of individuals arrived in 1909
1	Adana	23
2	Aintab	5
3	Agen	6
4	Albistan (Elbistan)	4
5	Aleppo	7
6	Antioch	2
7	Arapgir	1
8	Baghdad	1
9	Bardizag	1
10	Belen	11
11	Bitlis	2
12	Chemeshgadzak	2
13	Constantinople	8
14	Dardanelles	5
15	Divrig	1
16	Erzinjan	9
17	Evereg	1
18	Garin	5
19	Gurin	2
20	Hadjin	1
21	Iskenderun	36
22	Kayseri	23
23	Kemah	1
24	K[h]arpert	2
25	Kilis	2

[92] AAOPC, Letter dated August 4, 1909, written from Alexandria by Mgrdich Aghavnuni, Primate of the Egyptian Community in Egypt to the Primate's Deputy, Priest Harootioon Hagopian, in Cairo.

[93] AAOPC, Minutes of the Cairo Civil Council, Session 174-41, 10/23 December, 1909, No. 3.

26	Malatya	1
27	Malgara	4
28	Marash	1
29	Marzvan	1
30	Rodosto	5
31	Samson	3
32	Sepasdia	6
33	Smyrna	2
34	Tbilisi	1
35	Dikranagerd	8
36	Tokat	2
37	Trebizond	1
38	Van	4
39	Zeitun	2
	Unreadable	2
	Total	204

1909: DEPARTURE OF THE REFUGEES FROM ALEXANDRIA

Despite the early efforts by the Orthodox Armenian Community Councils in Egypt to make the refugees return to their hometowns and to disperse the refugees in the camp in the courtyard of the Armenian Church in Alexandria,[94] it was not until December 1909 that the last refugees left the courtyard.[95] On August 20, 1909, 270 refugees still received financial aid from the Alexandria Prelacy communal treasury. Believing that "many of the refugees had no reason not to return to their hometowns" the Alexandria Civil Council decided that starting from September 1st their financial aid would be stopped, except for the few refugees "really" in need of it.[96] On August 31, 1909, it was decided to stop the aid completely to "those refugees who had no reason not to return to their hometowns", yet refused to do so, and to continue distributing bread to those who were preparing to leave until the day of the departure of their ship.[97] On September 17th there were 54 refugees who received aid: 10 of them were needy; 24 of them expected to receive money from America; 20 of them could not return to their homeland ("it is said that they faced sentences

[94] Ibid., Session 79, November 12, 1909, No. 4, p. 140.
[95] Ibid., Session 81, December 3, 1909, No. 1, p. 146.
[96] Ibid., Session 66, August 20, 1909, No. 1, pp. 117-8.
[97] Ibid., Session 67, August 31, 1909, No. 2, p. 119.

there."[98]) Some of the latter requested to be sent to Bulgaria and others to Marseilles. It was decided to help them leave. As for the "refugees taking refuge in the Church courtyard but not receiving financial aid, it was decided to pay them travel expenses only for Syrian ports."[99]

By the end of September 1909, the financial resources of the Alexandria Civil Council had been drained. In its October 1st session the dire financial situation was discussed by the members of the Council, and it was pointed out that there was not enough money to pay the salaries of the prelacy employees. The Chairman of the Alexandria Civil Council met with the Governor of Alexandria and got his promise for official support for the return of all the refugees still in the Church courtyard to their hometowns. The governor also promised to make efforts to secure the government's financial support in this matter. Starting October 1st all aid from the Alexandria Prelacy to refugees was completely stopped, without any exceptions, and they were all requested to leave for their hometowns as soon as possible. A detailed list mentioning the birthplace of each refugee was to be made to organize their departure within a designated period of time.[100]

The measures taken by the Alexandria Civil Council were not effective in making the refugees leave. In November 1909, there still were at least 330 refugees in the Church courtyard.[101] The minutes of the November 19, 1909 session of the Alexandria Civil Council expose the rising tension between the refugees and their host, the Armenian Prelacy in Alexandria. It mentions that the deadline granted to the refugees who had the means to leave but refused to do so had expired and, despite numerous oral and written warnings, not one of them had yet left. Moreover, every day the refugees presented new demands to the Council and threatened to create problems if they did not receive their financial aid. The almost daily problems and commotion created by the refugees resulted in complaints from neighboring residents. Feeling that the situation was getting out of hand, the Alexandria Civil Council invited the Community Council to convene a special session to find a final solution to empty the Church Courtyard of the refugees.[102] Two days later, during the special session of the Community Council, a crowd of refugees attacked the prelacy and started to threaten and insult the members of the prelacy councils. Police was summoned, and once a few of the refugee leaders were arrested, the commotion died down.

---

[98] Ibid., Session 71, September 17, 1909, No. 2, p. 126; Session 79, November 12, 1909, No. 4, p. 141.

[99] Ibid., Session 71, September 17, 1909, No. 2, p. 126.

[100] Ibid., Session 72, September 24, 1909, No. 3, p. 127; Session 73, October 1, 1909, No. 1, pp. 127-8.

[101] Ibid., Session 81, December 3, 1909, No. 1, p. 146.

[102] Ibid., Session 80, November 19, 1909, No. 2, p. 142.

Seeing that all efforts to convince the refugees to leave the Church courtyard were useless, it was decided to make an official appeal to the Governor of Alexandria asking for the police to give the refugees a final deadline to clear the Church grounds and explain to them that if the date of the deadline was not met they would be expelled from the Church premises by force. It was once again mentioned that the Prelacy would pay for the travel expenses of the refugees who wished to return to their hometowns.[103] Within the next ten days, the Church courtyard witnessed the result of the ultimatum given to the refugees by a special government envoy: 90 refugees returned to their hometowns; 190 refugees left the premises and rented rooms; 50 refugees were granted an extra week to stay in the courtyard as they were waiting to travel to America. The Civil Council decided to write a letter of gratitude to the "Governor Pasha" informing the government that "the Councils of the Armenian Prelacy, having closed the issue of the refugees, would henceforth absolutely refuse any request from any refugee who asked for the payment of aid or of travel expenses; and if such cases appeared in the future, it would be the government's concern to remove them from the country."[104]

The issue of the return of the refugees lingered into the year 1910. In February 1910 the Ottoman High Commissariat in Cairo allocated 500 pounds for the return of the refugees from Cilicia to their homeland.[105] In April 1910 there were still refugees who petitioned the Armenian Prelacy in Alexandria to pay for their travel expenses to return to their hometowns.[106] In May 1910 the Alexandria Chief of Police, Hopkinson Pasha, sent an official letter to the Alexandria Civil Council stating that no more reasons existed which prevented the return of the Armenian refugees to their hometowns and that the work permits given to the Armenian refugees to allow them to work as shoe shiners would soon be withdrawn.[107] As we saw above, by 1911 only 204[108] Orthodox Armenians who had arrived in 1909 still lived in Alexandria.

---

[103] Minutes of the Alexandria Community Council, 1908-1922, Session 8, November 21, 1909.

[104] Minutes of the Alexandria Civil Council, 28 June 1908-28 August 1912, Session 81, December 3, 1909, No. 1, p. 146.

[105] Ibid., Session 86, February 18, 1910, No. 1, p. 160.

[106] Ibid., Session 90, April 1, 1910, No. 6 & 8, pp. 172-3.

[107] Ibid., Session 91, May 6, 1910, No. 4, p. 174.

[108] The question that imposes itself here is: 204 stayed... out of a total of how many? With the documents at hand it is difficult to estimate the number of refugees who arrived in Egypt from Adana and vicinity in 1909. As we saw above, the minutes of the Alexandria and Cairo Councils once in a while mention a specific number of new arrivals together with mentioning a "flow" of unspecified numbers of refugees, or

CONCLUSION

The vast scope of the data registered in the 1906-7 Census of Orthodox Armenians in Cairo and the 1911 Census of Orthodox Armenians in Alexandria presents an invaluable source of information to scholars of different disciplines. This study aims at disclosing the riches lying in the pages of the registers through an exposé of the variety of information offered by these two censuses. This article is by no means an analysis of the data presented in the censuses. The derivative tables are used only as examples to suggest different approaches in dealing with the recorded data. Here, the two censuses are treated as primary sources which raise questions rather than answer them. Hence, none of the sections in this article are conclusive.

Based on the 1906-7 Census of the Orthodox Armenians in Cairo, this paper elaborates how dates and figures can also be read as social norms and personal stories. The 1911 Census of Orthodox Armenians in Alexandria is used as an example to show that when put within the context of historic events, data unregistered in a census may offer clues as important for the researcher as registered data.

When I set out to study these censuses, I feared I would be stuck with dry statistics. But the walk through the endless annals of history proved to be the contrary. I found myself embarked on an emotional journey. I came across children, some of whom went to school while others did not; I met devastated families, grateful to be alive; I met angry refugees screaming in pain and frustration. It was fascinating to discover that seemingly "dry statistics" could lead to unearthing such valuable information. I hope that this research has been

---

stating that the number of refugees was increasing. On the other hand, on numerous occasions there is mention (in the minutes of the Alexandria Civil Council) of lists of the refugees made for administrative reasons. Detailed lists mentioning the birthplace of each refugee were made to organize their departure. The lists of the refugees made and periodically updated by the Armenian Prelacy in Alexandria in 1909 could not be found in the unclassified archives of the Alexandria Prelacy. Accessing these lists and studying them (in terms of the movement of arrivals, departures and new arrivals, if such lists exist) could lead at least to an approximate figure as to the total number of refugees that arrived in Egypt in 1909. However, to further complicate matters, the accuracy of these lists is put into doubt in a letter dated October 12, 1909, sent by H. Chbakjian, the Chief Administrator of the Armenian Prelacy in Alexandria to Mgrdich Aghavnuni, Primate of the Armenian Orthodox Community in Egypt. The letter reads: "Yesterday the list of the refugees in the church courtyard was completed, and today I sent you personally a copy by post. Upon receiving it you will find that there are still 373 refugees. Their details are mentioned in the list. I have mentioned that there are also 200 individuals roaming around outside the church courtyard, but this is not true. I have written that only with the intention of presenting to the Commissaire Pasha a large number of refugees." (AAOPC)

able to give the reader a taste of what a thorough examination of these censuses may disclose, tempting future researchers. In that sense, this paper is what in the world of movies would be called a teaser.

ՄԱՐԴԱՀԱՄԱՐԻ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄԻ ՏԱՐԲԵՐ ՄՕՏԵՑՈՒՄՆԵՐ. 1906-7Ի ԳԱՀԻՐԷԻ ԵՒ 1911Ի ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻՈՅ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՄԱՐԴԱՀԱՄԱՐՆԵՐԸ

(Ամփոփում)

Արմին Քրէտեան

Armin_kredian@yahoo.com

1906 Մայիսին Գահիրէի հայ Առաքելական Ուղղափառ եկեղեցւոյ առաջնորդարանը կը լծուի գահիրէաբնակ հայութեան մարդահամարը կազմելու: Նկատի առնելով որ 1897ին արդէն կայացած էր մարդահամար մը, կարելի է ենթադրել թէ այս նոր ազգահամարը անհրաժեշտ նկատուած է 1897-1906 տարիներուն Եգիպտոս ներգաղթած հայերու թիւին սուր աճին պատճառով: Նոր մարդահամարը, ի շարս այլ նպատակներու, հաւանաբար կը ձգտէր ազգային տուրքի գանձումները կանոնաւորել, տրուած ըլլալով որ ազգային տուրք վճարելը հիմն էր ազգային իրաւունքներ ունենալու: Աշխատանքը կը վստահուի Մամբրէ քհնյ. Վարդանեանին եւ Յարութիւն Թոչունեանին եւ աւարտին կը հասնի 1907ի վերջաւորութեան:

Աւելի ուշ, նման քայլ մը կ'առնուի նաեւ Աղեքսանդրիոյ հայութեան համար, որ կ'երկարի 1911 տարուան Մայիս-Հոկտեմբեր ամիսներուն:

Երկու մարդահամարներն ալ ելակէտ ունին ընտանիքը. կ'արձանագրուին նաեւ իւրաքանչիւր անհատի ծննդավայրը, տարիքը, ծննդեան թուականը, ամուսնական վիճակը, աշխատանքային ասպարէզը, Եգիպտոս ժամանած թուականը, հպատակութիւնը, բնակավայրը:

Մարդահամարներէն կը պարզուի, որ Գահիրէի մէջ 1907ին կը բնակէր 4335 Լուսաւորչական հայ, իսկ 1911ին Աղեքսանդրիոյ մէջ կը բնակէր 2359 Լուսաւորչական հայ:

Մարդահամարի ցուցակները սակայն շատ աւելի շահեկան ժողովրդագրական տուեալներ կը պարզեն, որոնցմէ միքանիին կ'անդրադառնայ հեղինակը, լուսարձակի տակ առնելով ընկերային կարգ մը առանձնակի պարագաներ, ուր կը դրսեւորուին ատենի ազգային-ընկերային մտադրոյթներու, արժէհամակարգերու երեւոյթներ: Մեկնելով Աղեքսանդրիոյ մարդահամարի տուեալներէն, հեղինակը կը վերականգնէ նաեւ պատումը 1909ի Ատանայի կոտորածին հետեւանքով քաղաքը ապաստանած կիլիկիահայերուն: Աղեքսանդրիոյ հայկական եկեղեցիի բակին մէջ իրենց համար տեղադրուած վրանակայանին, ապա եւ այս գաղթականներուն կեցութեան ինչպէս նաեւ անոնց հայրենի երկիր վերադարձի շուրջ յառաջացած խնդիրներուն:

The Population, Setup, and Administration of the Armenian Refugee Camp of Port Said, Egypt 1915-1919

Vahram L. Shemmassian
vahram.shemmassian@csun.edu

One of the least examined aspects of the Armenian Genocide is the refugee camp of Port Said, Egypt. Although concentration camps existed in Greater Syria for the final liquidation of the Armenian deportees, the Port Said "Tent City" was the only safe haven for Armenian survivors in the Middle East at the time. The Camp was established in mid-September, 1915 to shelter the *Musadaghtsis* (Armenians of Musa Dagh), who had resisted the Genocide for about six weeks before being rescued and taken to safety in Egypt by units of the French Mediterranean fleet. Notwithstanding French and British efforts to relocate them to a Mediterranean island, a North African colony, or even Eastern or Russian Armenia, the refugees stayed in the Camp for four years, through fall 1919. In the interim, their numbers swelled by thousands with other survivors arriving from Palestine, Transjordan, Iraq (Mesopotamia), and elsewhere. This study deals with the Camp's population, setup, and administration.

THE MUSA DAGH POPULATION: SEPTEMBER 1915-NOVEMBER 1917

The Port Said Refugee Camp was formed with 4201 Musadaghtsis that French battleships rescued and took to Egypt, as follows: The *Foudre*, 1042 persons; the *D'Estrées*, 459; the *Guichen*, 1941; the *Desaix*, 303 (later transshipped to the *HMS Anne*); the *Amiral Charner*, 457.[1] On September 22, 1915, that is, about a week after the refugees' arrival, Nshan M. Tokatlian (Tokat), the Armenian Prelacy of Egypt's representative at the Camp, furnished the total figure of 4193 persons while the gathering of data on family members, name, age, occupation, etc., was still in progress. The newcomers included 915 men, 1408 women, 703 boys, 531 girls, and 636 infants.[2] The Armenian

[1] Vahram L. Shemmassian, *The Armenians of Musa Dagh: From Obscurity to Genocide Resistance and Fame 1840-1915*, Armenian Series No. 11, The Press of California State University, Fresno, CA, 2020, pp. 369, 372.

[2] *Arev* (Sun) (Alexandria, Egypt), September 24, 1915. Tokatlian later adjusted his figure to 4058, with the following details: 1054 men above 14 years of age; 1441 women above 14; 628 boys between 4 and 14; 508 girls between 4 and 11 (must be 14); and 427 children under 4 (N.M. Tokatlian, "Svedatsineru Por-Sayid Jamanume" (The Arrival of Svedia Armenians in Port Said), in M. Salpi (Dr. Aram Sahagian), ed., *Aliagner yev Khliagner. Hay Vranakaghakin Darekirke* (Little Waves and Hovels: The

Prelate of Egypt, Bishop Torkom Kushakian (Torgom Gushagian), in a 28 September report containing "Approximately accurate statistics," corroborated the numbers given for men, women, and infants, but differed slightly as far as the boys (702) and girls (539) were concerned, the grand total being 4200 individuals. In terms of provenance, 228 families hailed from the village of Yoghun Oluk; 220 from Haji Habibli; 170 from Bitias; 160 from Kheder Beg; 80 from Vakef; and 10 from Kabusiye, totaling 868 families. These counts did not reflect the entire population of Musa Dagh, because 332 households had not participated in the resistance and had instead been deported: 2 households from Yoghun Oluk; 80 from Haji Habibli; 10 from Bitias; 240 from Kabusiye; and none from Kheder Beg and Vakef.[3] In turn, Mihran Damadian, a political activist and columnist from Alexandria, provided other counts, most of which did not match those furnished by the Prelate. According to Damadian, the following numbers of families existed in the Camp: 250 from Yoghun Oluk; 220 from Haji Habibli; 170 from Bitias; 190 from Kheder Beg; 100 from Vakef; and 190 from Kabusiye. The inhabitants of Yoghun Oluk, Kheder Beg, and Vakef were, thus, rescued and brought to Port Said almost in their entirety, whereas 80 families from Haji Habibli, 50 families from Bitias, and 190 families from Kabusiye had been deported. In short, as per Damadian, 950 families ended up in Egypt and 320 families were driven into exile (mostly in the Syrian town of Hama).[4]

While the first three sources mentioned above more or less agreed on the total 4200 refugees as constituting the Camp, the Yoghun Oluk native Protestant pastor of Zeytun, Rev. Dikran Antreasian, who had played a significant role in the resistance as Chairman of the General Administrative Body, maintained that, based on "An accurate census" taken (date not mentioned), 4058 persons had been rescued, including 1054 men and 1441 women above 14 years of age; 628 boys and 508 girls between 4 and 14; and 427 children under 4.[5] For his part, the Armenian Protestant pastor of Cairo, Rev. H. Khantamur, reported 4049 refugees, of whom 1076 males and 1449 females above 14; 606 boys and 505 girls between 4 and 14; and 413 children

---

Yearbook of the Armenian Tent City), A. Kasbarian Printing, Alexandria, Egypt, 1919/1920, p. 23. Tokatlian's second aggregate is almost identical to that of Rev. Khantamur.

[3] James Bryce and Arnold Toynbee, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916: Documents Presented to Viscount Grey of Falloden by Viscount Bryce*, Uncensored Edition, edited and with an introduction by Ara Sarafian, Gomidas Institute, Princeton, NJ, 2000, p. 528.

[4] *Arev*, September 24, 1915.

[5] Bryce and Toynbee, p. 529.

under 4.[6] It is difficult to explain the differences of about 150 persons between the totals of 4201/4193/4200 and 4058/4049, as well as between the details respecting village origin, sex, and age groups, at this very early stage of the Camp's existence.

Another survey revealed the confessional affiliation of the incoming Musadaghtsis. There were among them 31 Catholic families, 20 of which hailed from Kheder Beg, 10 from Yoghun Oluk, and 1 from Haji Habibli; and 40 Protestant families, 24 of which originated from Bitias, 12 from Yoghun Oluk, 3 from Kheder Beg, and 1 from Vakef. The vast majority of the refugee population adhered to the Apostolic Church.[7] The count of Protestant families from Bitias cannot be ascertained in this instance, even though a number followed the lead of their pastor, Rev. Harutiun Nokhudian (Harry Serian), in complying with the Ottoman government's deportation order. As for the people of Yoghun Oluk including the Protestants, they ascended Musa Dagh for the fights almost to a man.[8] The latter fact also applies to the Catholics, who were concentrated in Kheder Beg, Yoghun Oluk, and Vakef, and whose total number far exceeded that which is offered by the above survey.[9] These givens must therefore be used with caution.

A French military source on April 8, 1916 put the Camp population at slightly over 4080 persons for the last 7 months. The number of births has sensibly surpassed, in effect, those of the deceased."[10] However, according to a detailed survey of the Camp by section and number of tent occupants, only 3706 existing refugees on 18 and 19 April received monetary gifts sent by the Armenian Revolutionary Federation (ARF) from the East Coast of the United States in the amount of $1000 (20,797.25 rupees), plus 3291.75 rupees from the proceeds of an ARF drama staged in Alexandria, Egypt for a total of 24,089 rupees.[11] A "recent" count of refugees, in all likelihood taken in May, put their number at 3875 persons, divided as follows: 149 males and 199 females above 60-years-of-age; 975 males and 1264 females between 14 and 59; 538 boys

---

[6] *Husaper* (Hope-Bearer) (Cairo, Egypt), October 9, 1915.

[7] *Arev*, October 1, 1915.

[8] Shemmassian *The Armenians of Musa Dagh*, pp. 329-31.

[9] Ibid., Table 7, pp. 162-63.

[10] France, Archives du ministère de la Guerre (AMG), Vincennes, 4 H 39/4, Note No. 21, Au sujet des réfugies Arméniens de Port-Saïd, Cairo, 8 April 1916. The writer's signature is illegible.

[11] Armenian Revolutionary Federation (ARF) Archives, Boston (now in Watertown), Massachusetts, File 1054/35, *H.H.T. Yekibdosi G. Gomide 1918 t* (ARF Central Committee of Egypt 1918), Account of Money Distributed in the Port Said Camp (Money from America).

and 451 girls between 4 and 13; and 142 boys and 157 girls under 3.[12] Another census, dated 1 June, revealed greater details in terms of age groups pertaining to the 3840 refugees (only 35 less than the latter total), apparently to study and control a pellagra epidemic raging in the camp.[13]

DECLINE IN POPULATION

As seen above, the population size did not remain static; rather, it declined by several hundred persons in the first two years of the Camp's existence. There were five main reasons for this decrease. The first was deaths, which for some time exceeded births. By November 8, 1915, that is, in less than two months after arrival in Port Said, 39 refugees had died. This number was deemed quite high considering the fact that purportedly on average only 60 people passed away in Musa Dagh in a given year.[14] Within the following three months, till the first week of February 1916, their number had reached 83, an increase of 44 cases.[15] During the rest of the year and early 1917, an epidemic of pellagra, a disease caused by food deficiency, afflicted 653 refugees, of whom 38 cases or 5.8 percent perished.[16] Drowning in the Suez Canal similarly claimed a few lives. For instance, Bedros Iskejian, a 20-year-old youth, died on May 14, 1916 while trying to cross the Canal with his fishing net.[17] Restrictions imposed on children playing near and/or swimming in the Canal averted larger numbers of casualties.[18]

The second reason for diminishing numbers was the departure of mainly adult males from the Camp in search of work elsewhere in Egypt, triggered by the urging of the British military authorities, who in mid-October 1915 made it known that they could not sustain the refugees' custodianship indefinitely and therefore they ought to be dispersed gradually.[19] Although troubled by this pronouncement, the Civil Council of Cairo begrudgingly established conditions for departure from the Camp. Refugees with means could go if they so desired.

---

[12] *Arev*, June 7, 1916.

[13] R.G. White, "Report of an Outbreak of Pellagra among Armenian Refugees at Port Said," in *Reports and Notes of Public Health Laboratories,* Cairo, Egypt, no. 2 (1919), pp. 1-46, online source, retrieved August 23, 2020.

[14] *Husaper*, November 11, 1915.

[15] *Arev*, February 7, 1916.

[16] White, pp. 1-46.

[17] *Husaper*, May 18, 1916; *Arev*, May 19, 1916.

[18] *Arev*, September 27, 1915.

[19] Armin Albert Kredian, "The Armenian Community in Egypt during World War I," M.A. Thesis, the American University in Cairo, April 1997, p. 169.

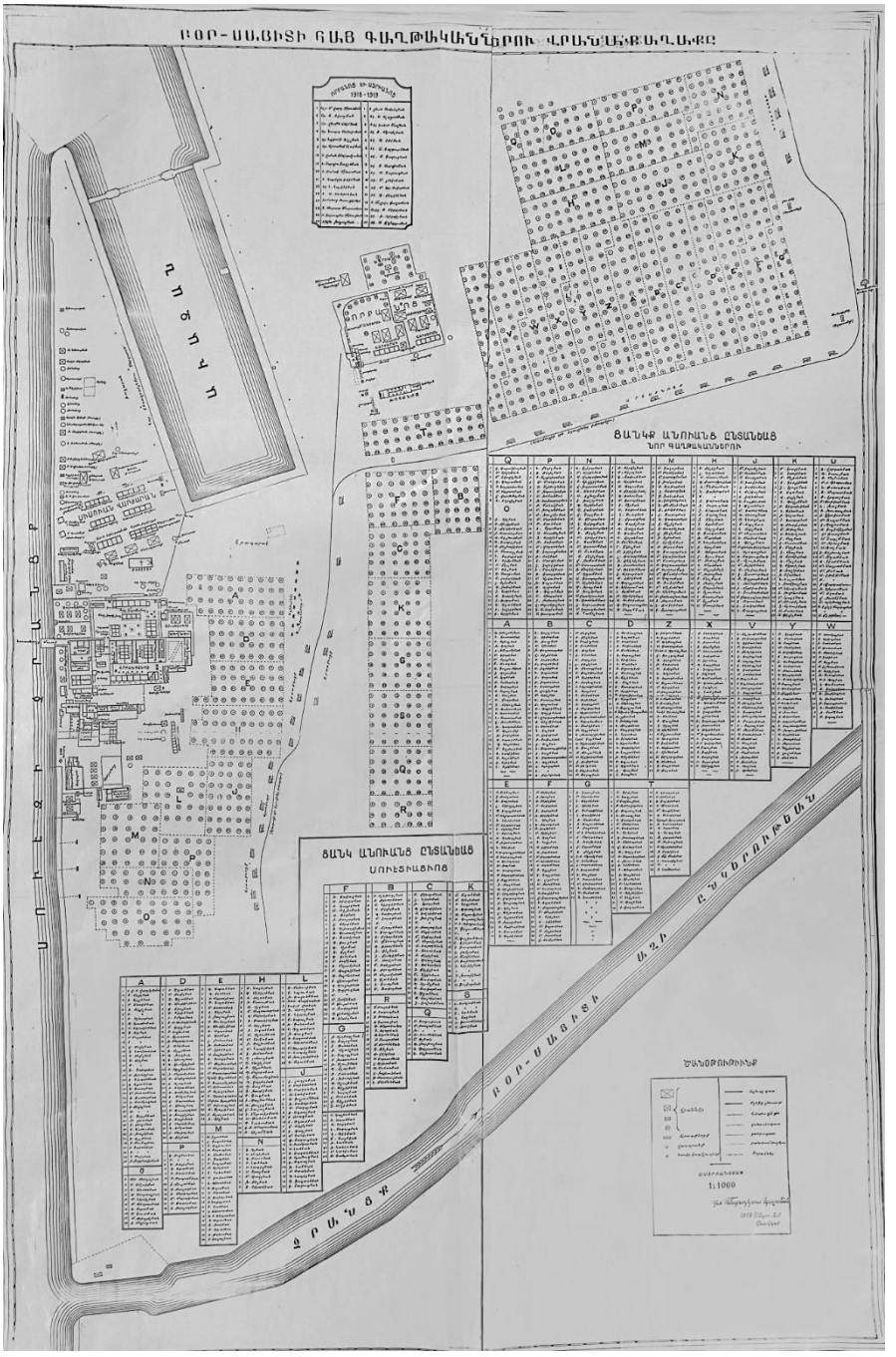

Map of the Armenian Refugee Camp of Port Said, 1919

Those with relatives in Egypt who were willing to accommodate them could also leave. Able-bodied youths with prospects of finding employment elsewhere must depart. Parentless children could be given to respectable families for adoption. Before leaving the Camp, all these cases (except the orphans) had to sign a promissory note relieving both the government and the Prelacy of any obligation to henceforth care for them.[20] As the outbound movement began, Vahe Aradzani (Hapet Isgenderian), in a reportage dated February 17, 1916, bemoaned that "Today again 5-6 people left for Cairo. This is a serious matter for the national authorities to think about. If the trend continues, no one will stay in the camp."[21] In turn, A. Leylani (Movses Der Kalusdian) on October 20, underscored the seriousness of the exodus: "the people have already begun to be dispersed [from the Camp]. Hundreds have come to Cairo and other cities, hundreds have gone to America, and hundreds are getting ready to leave."[22] To be sure, some of those men and their families, mostly native to Yoghun Oluk, settled in Egypt permanently after the war.[23]

The third reason for the Camp's decline in numbers was child adoptions and maid employment. As soon as the refugees occupied the Camp, an organization called *Société pour la Protection de Jeunes Filles*, informed the Camp's ad hoc Armenian Committee that it wanted to take the adult females under its aegis and place them in respectable homes and businesses as domestics, seamstresses, etc. The Committee passed on the request to Prelate Kushakian, who was visiting the Camp. The latter, in turn, met with British officials at Port Said and, given the special circumstances, asked that the refugees stay together so that they could return to Musa Dagh at the propitious moment intact as a group. He also contemplated forming a committee of Armenian women to place the female refugees in jobs. The British assured the Prelate that they would not take any action without the Prelacy's prior knowledge. Although the Cairo and Alexandria Armenian Civil Councils both opposed the dispersal of refugees, they eventually dropped their objection on British urging, with a caveat: those who applied to employ Armenian women and girls from the Camp had to sign an agreement, whereby the refugees would not roam about the country and become a burden on the Armenian leadership and that they would eventually return to the Camp.[24] The issue of employment was not yet resolved, when an Italian woman from Port Said on November 7

---

[20] Ibid.

[21] *Arev*, February 18, 1916.

[22] *Hayrenik*, January 27, 1917.

[23] For the life of those families in Egypt in the post-World War I period, see Vahram L. Shemmassian, *The Musa Dagh Armenians: A Socioeconomic and Cultural History 1919-1939*, Haigazian University Press, Beirut, 2015, pp. 171-74.

[24] *Arev*, September 24, 1915.

went to the Camp, picked up a 17-year-old Armenian girl, and took her to her residence. Although the girl was returned to her folks the following day, the incident elicited criticism regarding the "lack of supervision and disorders" at the Camp.[25]

The Prelacy on December 28, 1915 announced that those who wished to adopt children and/or hire maids from the Camp ought to apply to the Prelacy for due process and approval. Interested persons living in Cairo, Alexandria, and elsewhere should file their petitions at their respective Prelacy offices.[26] As a result, Armenians and non-Armenian Christians from various parts of Egypt began to apply in January and February 1916. Aleksan Tashdjian employed the 26-year-old Dzaghig, daughter of Sahag Andakian of Bitias, as servant.[27] In Zagazig, midway between Cairo and Port Said, Murad Meutemedian met with the Apostolic priest of Yoghun Oluk, Fr. Apraham Der Kalusdian, and requested his mediation in adopting one or two children as well as obtaining a servant. Fr. Der Kalusdian obliged by identifying two siblings, a 4- to 5-year-old boy and his 7- to 8-year-old sister, whose mother had died the year before and whose father had been killed during the resistance. Prelacy representative Tokatlian asked the Prelate to write to the Camp authorities to allow the transfer of the children and the maid to Meutemedian.[28] It appears that the latter ultimately took two persons from the Camp. The first was Rose, the 16-year-old daughter of Khacher Dmlakian of Kheder Beg, hired as a servant for a monthly salary of 60 Egyptian piasters. If her services were to be terminated or if she left of her own volition, Meutemedian would return her to the Camp or a location designated by the Prelacy at his own expense. He also gave his permanent address and agreed to provide the new one should a change of location take place.[29] The second was Victoria S. Kazanjian, a 9-year-old girl adopted as "soul-child" (*hokezavag*), with Meutemedian pledging to "perform all those responsibilities which a true father would regarding his own child." He also agreed to keep the Prelacy informed of any changes in his residential address until Victoria turned eighteen.[30] While visiting the Camp on this joyous occasion, Mr. and Mrs. Meutemedian donated a sacrificial ox worth 500 Egyptian piasters, 200 piasters to the Red Cross kitchen, and 200 piasters to a special fund established for cladding clergymen with new vestments.[31]

---

[25] Ibid., November 17, 1915; *Husaper*, November 13, 1915.

[26] *Arev*, December 29, 1915.

[27] Armenian Prelacy Archives (APA), Cairo, Egypt, Collection of the Armenian Camp of Port Said (CACPS), Aleksan Tashjian, Acceptance Note, No. 5, January 11, 1916.

[28] Ibid., M. Meutemedian to Prelate Torkom Kushakian, December 22, 1915.

[29] Ibid., Meutemedian, Acceptance Note (*Hantznarutian Kir*) , No. 1, January 11, 1916.

[30] Ibid., Meutemedian, Acceptance Note, No. 2, January 11, 1916.

[31] *Arev*, January 14, 1916.

Another Meutemedian, Armenag, employed the two daughters of Boghos Dilkian of Kheder Beg: 12-year-old Eliza, for 30 piasters per month, paying for the first six months upfront, which the Prelacy retained for her[32]; and Mariam, an 18-year-old, for 70 piasters per month. On her leaving work seven and a half months later, on September 14/27, 1916, she received 525 piasters including 75 piasters as a bonus.[33]

Dr. Armenag G. Kasbarian, from Ibrahimiye-Sharqiye, similarly took away two girls from the Camp as domestics: Isguhi, the 20-year-old daughter of Hagop Havadian of Kheder Beg, for 60 piasters per month, and Manushag, the 14-year-old daughter of Hagop Bayramian, also of Kheder Beg, for half that amount.[34] Boghos Kasabian, a native of Arapgir, Kharpert/Mamuret ul-Aziz province in the Ottoman Empire, domiciled in Cairo for thirty years and working at the Melconian Tobacco Factory, was "dissatisfied and unhappy" in his advanced age at not having a child. He accordingly wanted to adopt a 6- to 7-year-old girl as his and his wife's "last and only consolation."[35] Hovhannes Aghazarmian, another Armenian who had fled persecution in his hometown of Arapgir some twenty-five years before, similarly desired to adopt a young girl as a "small service...out of patriotic concern", pledging to provide her with moral and educational support.[36] In fact, Aghazarmian ended up adopting three girls,[37] but he had to return one of them to her mother after realizing nine months later that the girl had an incurable malady.[38] Karnig Tusuzian, a childless native of Constantinople, who had been living in Egypt for thirty years and working for the H & G Matossian Tobacco Company, petitioned the Prelate for a 3- or 4-year-old foster child to take care of as "a moral service to the nation." Three persons, including a priest, vouched for Tusuzian's good character.[39] Needless to say, the separation from parents or custodians proved painful, if not very agonizing. A case in point was Manushag Boghos Genjoian

---

[32] APA, CACPS, Armenag Meotemedian, Acceptance Note, No. 25, February 10, 1916, Heliopolis.

[33] Ibid., Acceptance Note, No. 24, February 10, 1916, Heliopolis. The work termination date was September 14/27, 1916, when Mariam, after receiving her money, signed in the presence of three witnesses that she did not have any other monetary claims.

[34] Ibid., Dr. Armenag G. Kasbarian, Acceptance Note, No. 3 and No. 4, January 11, 1916.

[35] Ibid., Boghos Kasabian to Prelate Torkom Kushakian, January 9, 1916. Fr. Mampre Vrtanesian on January 24 vouched for Kasabian as being a decent, honorable, and hard working man.

[36] Ibid., Hovhannes Aghazarmian to Prelate Torkom Kushakian, January 7, 1916.

[37] Ibid., N.M. Tokatlian to Locum Tenens Fr. Harutiun Sarkisian, January 27, 1916, Cairo.

[38] Ibid., Hovhannes Aghazarmian statement regarding Manushag Hovsep Sersemian, October 9, 1916, Cairo.

[39] Ibid., Karnig Tusuzian to Prelate Torkom Kushakian, January 17, 1916.

of Haji Habibli, whose mother could not tolerate her absence even for a single day and was on the verge of losing her sanity. All persuasion efforts failed, prompting the 5-year-old girl's return to the Camp.[40]

Among the non-Armenians a certain Madame Jacques Risgalla of Port Said took in Zarouhi H. Abdalian, the 26-year-old wife of Hayrabed of Kheder Beg, as maid.[41] Emmanuel Manoli, an employee of the *Companie du Canal de Suez, Service du Transit-Bureau du Port Said*, asked for a 10- or 11-year-old girl to babysit his two children aged 4 and 6. He assured Prelate Kushakian that he would clothe, nourish, oversee her upbringing, and treat her as his own. When she became of age, she would render additional services to the family with remuneration based on merit. Leon Goganian, Manoli's childhood friend and a prominent entrepreneur in Cairo, could attest to his honorable standing.[42] Georges Dayoub, a Greek Catholic of Syrian origin and Secretary of the Municipality of Tanta, a city between Cairo and Alexandria, needed a female cook or a young girl between the ages of 12 and 16 to work in the kitchen together with a resident aide, or to entertain his three little children, one of them still in its mother's bosom. Recommendations could be obtained from the Dayoub's Church or "any person in Tanta."[43] Last but not least, Dr. Michel Parladi, from the Bulak district of Cairo, employed Varter, the 16-year-old daughter of Boghos Kendirjian of Bitias, as maid, with the understanding that he would pay the Prelacy 60 piasters per month every six months for Varter's services.[44] In conclusion, at least 28 girls and women were taken out of the Camp by mid-February, 1916 by Armenians and foreigners alike.[45] The maids returned to the Camp after working for various lengths of time, with some stories circulating about their "sad and horrid" experiences in the host families.[46] As news regarding abuses surfaced, the Civil Council in late 1917 terminated the granting of permissions for maid service.[47]

The fourth reason for the Camp's lower population was emigration to the United States. As soon as the refugees landed in Port Said, they sent word to

---

[40] Ibid., N.T[okatlian], Manushag Boghos Genjoian [Case], Acceptance Note (Canceled), No. 11, January 25, 1916; N.M. Tokatlian to Locum Tenens in Cairo, Fr. Harutiun Sarkisian, January 27, 1916.

[41] Ibid., Madame Jacques Risgalla, Acceptance Note, No. 7, January 24, 1916.

[42] Ibid., Emmanuel Manoli to Armenian Orthodox Patriarch (Prelate), Cairo, January 24, 1916.

[43] Ibid., Georges Dayoub to Sa Béatitude Monsignor le Patriarche Arménien Grégorien, Rue Bein El-Sourein, Cairo, January 24, 1916.

[44] Ibid., Dr. Michel Parladi, Acceptance Note, No. 8, January 25, 1916.

[45] Ibid., Tokatlian to Prelate Kushakian, February 14, 1916.

[46] *Husaper*, January 6, 1918.

[47] Kredian, p. 170.

relatives in America that they were safe and sound.[48] Exuberant Musadaghtsis at the receiving end inquired about the fate of the rest of their kin: who was rescued, who was dead, and who had migrated? These letters were read in public to small groups of refugees congregated at different locations of the Camp, eliciting all kinds of reactions.[49] Some of the envelopes received also contained checks,[50] as well as money for boat tickets to get relatives to the New World as soon as possible.[51] The first group ready to travel comprised sixteen members of the Seklemian and Igarian families of Bitias, who would join their twenty-two relatives already in America. They were set to travel on December 2, 1915,[52] but for some reason the trip was postponed. When asked to dissuade the refugees from going, *Arev* editor Vahan Tekeyan argued that they should decide for themselves after weighing the pros and cons of such a move. On the one hand, they would certainly have more comfortable lives in America in sheltered homes and with food on the table, while difficulties associated with refugee life at Port Said abounded. But the leavers must also realize the long hours of hard labor awaiting them in "enclosed" factories alongside foreigners. On the other hand, the Camp was in close proximity to Musa Dagh, which would be freed following the anticipated Turkish defeat and ruled under safer conditions characterized by law and order. Besides, by regaining their villages the Musadaghtsis would enjoy the fruits of their victory in 1915. Importantly, leaving Port Said for the western shores of the Atlantic would deal a heavy blow to Armenian aspirations in Cilicia given Musa Dagh's contiguousness to its southern periphery. Hence, the interests of individuals, the Camp population at large, and above all the nation had to be taken into consideration before any decision was made.[53] Another reporter also warned of the "deep wound" that subsequent departures would "open in the heart of cognizant refugees,"[54] and the bleak future awaiting the nation.[55]

---

[48] See, for instance, Aurora Adajian Lehmann, private papers, Chatsworth, California, letters mailed from Port Said to H.K. Phillian at 841 Main Street, Paterson, New Jersey, October 8, 1915 (date postmarked on envelope); to Hovhannes Philian (same person) at 142 Pine Street, Manchester, Connecticut, March 23, 1916 (date postmarked on envelope). It is not clear as to who sent the letters. See also idem, Boghos Der Bedrossian (Paul Bedrosian) to Ohannes K. Filian (same person), March 21, 1916. These letters were written in Ottoman Turkish with Armenian script.

[49] *Arev*, November 3, 1915.

[50] Ibid.; also December 6, 1915.

[51] Shemmassian, *The Musa Dagh Armenians*, p. 184.

[52] *Arev*, December 6, 1915.

[53] Ibid., January 28, 1916.

[54] Ibid., February 4, 1916.

[55] Ibid., January 28, 1916.

In an editorial, titled "The Svedians are Coming to America," the Boston *Hayrenik* (Fatherland) expressed regret at the "sad news," because it expected the reverse to occur: pre-1914 Musadaghtsi immigrants would hopefully rejoin their folks at Port Said and return to their homeland under more favorable conditions. The editorial had no doubt that the newcomers would not assimilate in America, at the same time severely criticizing wealthy Armenians in Egypt for not creating enough jobs for the refugees to stay there.[56] In any case, a group of forty-five refugees, including the above-mentioned families, in February 1916 set sail for New York via Genoa, Italy, arriving at Ellis Island on March 8th. Other, smaller groups followed suit at least through July.[57]

The fifth reason for the decline in Camp numbers was the formation of the French Légion d'Orient in October 1916 aimed at assisting the Allies in their military campaign in the Levant. The French government sent Commandant Louis Romieu to Egypt to study the feasibility of such a creation. About 400-500 Musadaghtsi youth at Port Said would constitute the backbone of the Légion. This core would be augmented by Ottoman Armenian prisoners of war captured in Iraq by the British and held in Sumerpur, India, Armenian volunteers from the United States, and Syrians and other Ottoman subjects living in Egypt. The Légion received military training at Monarga, Cyprus before engaging in battles against Ottoman-German forces in Palestine and beyond.[58] With the departure of eligible Musa Dagh soldiers to Cyprus, the refugee population at the Port Said Camp decreased by about 12 percent when compared with the original group brought to Egypt in mid-September 1915.

INFLUX OF NEW REFUGEES: DECEMBER 1917-JULY 1919

Until November 1917, the Camp was inhabited exclusively by Musadaghtsis. However, beginning in December, and through mid-1919, Armenian Genocide survivors trekked in from Transjordan, Palestine, Iraq, and elsewhere, thereby

---

[56] *Hayrenik*, February 18, 1916.

[57] Shemmassian, *The Armenians of Musa Dagh*, pp. 88-89; Shemmassian, *The Musa Dagh Armenians*, pp. 185-86.

[58] France, AMG, 17 N 495/1, Note sur la Légion d'Orient. For more information on the the genesis and activity of the Légion d'Orient, consult Susan Paul Pattie, with a chapter by Varak Ketsemanian, *The Armenian Legionnaires: Sacrifice and Betrayal in World War I*, I.B. Tauris, London and New York, 2018; Andrekos Varnava, "French and British Post-War Imperial Agendas and Forging an Armenian Homeland after the Genocide: The Formation of the Légion d'Orient in October 1916," *The Historical Journal*, December, 57(4):2014, pp. 997-1025; Guévork Gotikian, "La Légion d'Orient et le Mandat Français en Cilicie (1916-1921), in *Revue d'Histoire Arménienne Contemporaine,* numéro special, *La Cilicie (1909-1921) des Massacres d'Adana au Mandat Français*, volume prepared by Raymond H. Kévorkian, III:1999, pp. 278-313.

forming a majority. The first known batch of 23 refugees entered the Camp in early December 1917. They constituted a tiny fraction of an original group of 3036 deportees, of whom only 300 or 10 percent had survived while the rest had perished as a result of hunger, thirst, and epidemics. The newcomers hailed from Chomakhlu, Evereg, Gesaria/Kayseri, Kilis, Hromgla/Rum Kale, and Beylan district. A number among them had husbands, brothers or other relatives in the United States, particularly in New York City and Racine, Wisconsin.[59]

In late February 1918, some 17 refugees from the Holy Land were relocated to a "Segregation Camp" near Suez city at the southern terminal of the Canal.[60] Information is lacking as to whether they and others who joined them later on were eventually transferred to Port Said. On April 17, about 150 arrived in the Port Said Camp in "extremely miserable and pitiful condition, many half-naked." While some hailed from Gurun, Hajin, and other places, the majority, carrying Arabized names, Arabic-speaking, and of Catholic confession, was native to Mardin. At the same time, 51 Mardinlis plus other Arabic-speaking Armenian families, as well as youths with no families, were admitted into the "Segregation Camp."[61] On June 10, the first group of refugees from Salt in Transjordan entered "Egyptian soil."[62] On July 8, 261 refugees settled in Port Said, among them a priest.[63] This was followed by the arrival on August 19 of 332 survivors from Wadi Sarar who had been assembled there after their liberation at Karak and Salt. The newcomers were the former inhabitants of the following quarters in Marash city, Aleppo province: Chichekli, Kuyujak, Divanli, Kumbet (Durak), Bayazid, Jameskil, and Keshkhan.[64] The last batch found at Wadi Sarar, consisting of 277 persons including 136 men, 75 women, 17 boys, 42 girls, and 7 newborns, was transported to and kept for a week at the British military camp of Kantara (AlQantara), some 50 kilometers (31 miles) to the south of Port Said. During this brief sojourn, 41 able-bodied men enlisted in the Légion d'Orient. The group's remaining 236 members arrived in Port Said on 25 August.[65] After being transferred from Jerusalem and staying at Kantara for a week, some 195 orphans (114 boys and 81 girls) on September 2 entered Port Said accompanied by their "Mother," Victoria Arsharuni. At the train station, they were welcomed by a deputation led by Lieut. Col. Percival George

---

[59] *Arev*, December 10 and 12, 1917.

[60] Ibid., March 13, 1918.

[61] Ibid., May 1 and 3, 1918.

[62] Krikor K. Kudulian, "Husher yev Pusher Purkeru Ashkharhen" (Memoirs and Thorns from the World of the Pyramids), in *Aliagner*, p. 198.

[63] *Arev*, July 12, 1918.

[64] Ibid., August 26, 1918.

[65] Ibid., August 30, 1918.

Elgood, then transported to the Camp via a special boat. Here they were greeted by Fr. Vartan Varteresian and Tokatlian, as well as by the faculty and boy scouts of the Camp's Sisvan school, who entertained the newcomers with military exercises.[66]

According to a census taken by the British authorities on October 27, 1918, the Camp sheltered 5785 refugees, divided as follows: 1519 men, 2341 women, 906 boys and 721 girls under 12 years of age, and 298 boys and girls under 1 year.[67] Their numbers increased by the end of the year. For example, a group of 170 survivors came from Jerusalem on December 17. Their bulk hailed from Kaladuran, a village near Kesab, and some from Kharni, Hajin, and Marash, as well as two seminarians from Armash monastery in Nicomedia/Izmit district.[68] It must be noted that most refugees who had gathered in Jerusalem from Transjordan were, for an unspecified reason, reluctant to go to Port Said, which the British authorities did not mind so long as they could fend for themselves.[69] In any case, on December 18, 589 widows and orphans arrived in Port Said from Iraq by boat, among them only five men and one priest.[70]

The inflow of survivors continued unabated through mid-1919. A caravan of 690 Armenians, after staying at Kantara for eleven days, made their way into the Camp on January 18. The majority was native to Hajin, Marash, Dört Yol, and Hromgla/Rum Kale, but there were also some from Aintab and Kilis, and 8 from Zeytun, among them the principal of the unified schools of Zeytun and environing communities, Hovhannes Aharonian, who had lost his father, brother, and many relatives during more than three and a half years of exile.[71] It was anticipated that in less than a month, some 2400 refugees would come, 400 of whom had already arrived in Kantara. The AGBU Central Board instructed the Port Said Camp representatives to postpone their release until the expected visits of Patriarch Zaven Der Yeghiayan of Constantinople - who was returning to his former post in the Ottoman capital from his exile in Iraq - and Catholicos Sahag II Khabayian of Cilicia could be timed with the transfer of

---

[66] Ibid., September 6, 1918.

[67] Great Britain, Public Record Office, Kew, Foreign Office (FO) Archives, FO 371/3658, Appendix I, Armenian Camp Report, Census of Refugees in the Camp on 27th October, 1918.

[68] *Arev*, December 25, 1918. The December 30, 1918 issue of *Arev* provides the figure of 166 arrivals from Jerusalem.

[69] American National Red Cross Records (ANRCR), Hoover Institute, Stanford University, Palo Alto, California, microfilm Reel 149, Box 107, File 17, p. 663, Lieut. Col. Acting Commissioner to Captain J.A. Brown, October 21, 1918, Jerusalem.

[70] Kudulian, p. 198.

[71] *Arev*, January 27, 1919.

the Kantara refugees to Port Said for a ceremonious entry in unison.[72] On June 17, 600 demobilized Armenian volunteers from the Légion d'Orient stationed at Iskenderun returned to Port Said.[73]

Interestingly, 38 young men, among them an army officer from Yerevan, Republic of Armenia, and two Belgian officers, after a long, 54-day journey that originated at Vladivostok, southeast Russia, arrived at Port Said in March 1919 aboard the Italian vessel, *Roma*.[74] In addition, 400 and 500 Armenians arrived from Haifa on May 19 and 22, respectively, for a total of 900. They hailed mostly from Marash, Kesab, and Lapadj (in Adana province). Before the war, the last village had an Armenian population of 566 persons, of whom 230 had perished during the deportation.[75] The influx of refugees into the Camp ended in July 1919, when another group of about 40 Armenians, also from Vladivostok, joined their compatriots.[76]

In June 1919, a total of 8144 refugees were living in the Camp, 3404 (42%) of whom were Musadaghtsis. Therefore, not only had the latter become a minority in the Camp, but their number had diminished by 800 souls in comparison with the original group of 4201, who formed the Camp in mid-September 1915.[77] As for the other 4740 (58%), the majority of the refugees, 2027 hailed from fifteen towns and villages in the province of Aleppo and 1796 from fourteen localities in the province of Adana, for a total of 3823 persons. The balance of 917 refugees was native to nine other provinces spanning what is today the Republic of Turkey, from north to south and from east to west, thereby attesting to the comprehensiveness of the Genocide.[78]

THE CAMP SETUP

As soon as General John Maxwell, commanding officer of the British forces in Egypt, learned of the imminent arrival of Musa Dagh refugees, he authorized Lieut. Col. Elgood to make the necessary arrangements for their reception and care. The latter accordingly sheltered the newcomers aboard three large Australian transports for three days, while Major Pearson set up a camp akin

---

[72] Ibid., February 5, 1919.

[73] "Vranakaghakin Daretsuytse 1915-1919" (The Tent City Almanac 1915-1919), in *Aliagner*, p. 264.

[74] Kudulian, p. 198.

[75] *Arev*, June 11, 1919.

[76] Kudulian, p. 199. Kudulian also maintains that the Camp in July 1919 had a population of 9200 refugees, but provides details regarding 8144 refugees who lived there in June, without explaining the increase by more that 1000 souls from June to July.

[77] Kudulian, p. 199.

[78] Ibid., pp. 199-202.

to a military one.[79] Although the new settlement was commonly referred to as the Port Said Camp, it was neither in nor contiguous to that city. Rather, it was situated adjacent to a quarantine station, called Lazaretta/Lazaret, on the Asiatic side of the Suez Canal, about a 2-mile (3.2 kilometers) ferry/tugboat ride across from and to the southeast of Port Said.[80] The Camp consisted of nineteen sections designated alphabetically. The villagers of Bitias occupied sections A and B (2 sections); Haji Habibli, C, D, and E (3 sections); Vakef and Kabusiye, F to H (3 sections), Yoghun Oluk and Kheder Beg, I to S (11 sections).[81] Sections A and B, whose inhabitants received the strongest financial support from relatives in America, were likened by Bonté Elgood, wife of Lieut. Col. Elgood, to the posh "our London West," whereas sections R and S, the very last ones, were compared to "London East," the district where Whitechapel, a neighborhood of immigrants and working class people, was situated.[82] Other foreigners dubbed the settlement at large *Camp de bonheur* (Camp of Happiness).[83] After the arrival of refugees from Palestine, Transjordan, Iraq, and elsewhere beginning in late 1917, an annex camp was established for them. The original Camp was henceforth designated as Camp A and the new one as Camp B.[84] Unfortunately, information is lacking about the latter's setup including rows, number of tents, etc.

Someone with the penname of Nimrod provided other details about the original Camp in an article:

> The plan and general administration of the camp are worthy of note. It is divided into blocks, each block having a distinguishing letter. Broad roads run between the divisions, and there is ample space round each tent. The tents are mostly Egyptian bell-tents, with a certain number said to have been taken from the Turks in the fighting along the Suez Canal early last year [1915]. In the centre of the camp a space is marked off as a distributing point for the daily issue of rations. Each block of tents has a square, subdivided into smaller squares to correspond with the actual number of tents in the block, and fenced off with little wooden railings. Twice daily the rations

---

[79] Stephen Van Rensselaer Trowbridge, "With the Armenians in Egypt," *The American Red Cross Magazine*, XI:7 (July, 1916), p. 227. Although 18 sections are mentioned, there were actually 19 sections.

[80] Ibid.

[81] Tokatlian, p. 22.

[82] *Arev*, November 3, 1915.

[83] Ibid., February 16, 1916.

[84] *Arev*, July 24, 1918. For the layout details regarding Camp A and Camp B, see "Por-Sayidi Hay Kaghtaganneru Vranakaghake," a large map drawn by Mardiros Balaian and dated September 20, 1919, Cairo. I have a copy.

for each tent are placed in their respective squares, and are later taken away by the recipients.[85]

To the above description must be added the fact that the sections had also delineating flags of different colors.[86] Each section included 5 rows running north-to-south, and each row consisted of 5 tents, for a total of 25 tents per section. Each tent accommodated 5- to 10-member families or 8-9 persons.[87] Aside from those 475 tents, 50 large tents served as school, church, and workshops. By early January 1916 the number of tents had increased to 576.[88] In addition, the few quarantine buildings served as the Camp headquarters, with some of the rooms being utilized as hospital, offices, and storage.[89] Ethel W. Putney, an American Red Cross (ARC) worker at the Camp, described the interior of one tent, that of Rev. Antreasian, as follows:

> Iskander [Rev. Antreasian's younger brother] takes off his shoes at the door, but they will excuse us if we do not.... The best pillows are placed for us on the floor and as we are seated Turkish fashion with our feet crossed....
>
> .... We see that we are sitting on mattresses spread on the floor of the tent and that back of us are piles of pillows and bedding. At night these are their beds, so there is no danger of Iskander or anyone else falling out of bed and hurting himself, for you see there is no place to fall to. On another side of the tent are family clothes tied up in bundles, and near the door are a little oil stove and some dishes.
>
> But the most interesting thing in the room is the cradle made with ropes, swinging between the center pole of the tent, to one at the side, and in it is a happy, hearty baby. He is Moses Guichen Andreasian [born in Musa Dagh during the resistance].... His grandfather and grandmother are both sitting near his cradle so they can poke it occasionally and keep him swinging, and his aunt is grinding wheat to make the good wheat *pilof* for supper.[90]

The tents, in as much as they were pitched to withstand some degree of bad weather, were not firm enough to resist extreme conditions. For example, in early January 1916, strong winds, heavy rains, and hail dismantled a good many tents, flooded the grounds, and caused leaks in buildings.[91] A similar situation

---

[85] Nimrod, "An Incident in the Greatest Massacre of Modern Times," *Chambers's Journal*, Seventh Series, VI: 282 (April 22, 1916), p. 333.

[86] Tokatlian, p. 22.

[87] Ibid.; ARF archives, File 1054/35, Account of Money Distributed in the Port Said Camp. See also, Balaian, "Por-Sayidi Hay Kaghtaganneru Vranakaghake."

[88] Mary E. Kinney, "Relief Work at Port Said," *Life and Light for Women*, XLV:3(March, 1917), p. 14.

[89] Trowbridge, p. 227.

[90] Ethel W. Putney, "A Visit to the Armenian Camp at Port Said," *EVERYLAND*, VII:5 (April, 1916), pp. 143, 146.

[91] *Arev*, January 28 and 31, 1916.

occurred exactly a year later, in the first days of January 1917. Another ARC worker, Lillian Cole Sewny, thus described the scene created as a result:

> We have had such heavy tropical rains with high winds, especially at night, that a good many of the tents were carried away, and the people had to be sheltered in the school tents, which were fortunately dry. Nearly every building excepting the original ones leaked. Miss Kinney and the English doctor had a regular flood in the rooms they occupied and have had to move out until the roof is mended. All the workrooms were drenched, and no work could be carried on for several days....
>
> Some of the winter clothing gave out and I was planning to begin at once and make what was needed, but we have to wait until it dries out. You can imagine what a diet kitchen with only a roof of rushes is in such weather. I would wait until there was a lull in the storm....[92]

Bringing water to the camp for daily needs proved quite taxing and costly. An existent water main at the quarantine station was utilized to extend lines "on both sides of the camp, so that every one of the ... sections was given a series of open wash-tubs with running water, and also inclosed bath-rooms made of rough boarding. All this work was carried forward very rapidly and with splendid system...."[93] In the same vein, the dividing streets, secondary pathways, and tent surroundings were regularly sprinkled with water to harden the ground and thus avoid sand dust.[94] Most probably due to the curfew regime imposed by war conditions, the British did not install exterior lighting in the Camp. However, lamps lit with candles could be hung centrally inside the tents, and braziers (*manghals*) for personal cooking had to be placed outdoors 2 meters away. Violators would be severely punished.[95] Under those circumstances, most people went to bed after dark.[96]

ADMINISTRATION

The Camp was placed under the Refugee Administration of the Ministry of Interior of Egypt and overseen for almost three years by a British civil servant, William C. Hornblower, Esq., who resided in Alexandria but kept an office in Port Said. Described as "an exceptionally wise administrator,"[97] Hornblower visited the Camp periodically to assess conditions and give the necessary

---

[92] Lillian Cole Sewny, "Floods Hinder Relief," *Life and Light for Women*, XLVII:3 (March, 1917), p. 116.

[93] Trowbridge, p. 227.

[94] *Husaper*, November 11, 1915.

[95] *Arev*, October 20, 1915.

[96] Putney, p. 146.

[97] ANRCR, Hoover Institute, microfilm Reel 159, Box 114, File 15, p. 277, Ethel W. Putney to Ernest P. Bicknell of the ARC in Washington, D.C., October 16, 1916.

instructions.[98] In turn, Prelate Kushakian and the Civil Councils of Cairo and Alexandria, while on a visit to the Camp on October 6, 1915, formed a seventeen-member mixed committee from among the civilian and military leadership of the Musa Dagh fights to manage internal community life (such as security, orderliness, and cleanliness).[99] Around New Year 1916 there were twelve such chiefs, called sheikhs, they being Boghos Keshishian, Iskender Vartanesian, Boghos K. Fishian, Mardir Mardirian, Krikor Arisdagesian, Sarkis Kamburian, Boghos Ghugasian, Sarkis Kaburian, Iskender Keostegian, Apraham Aprahamian, Bedros Kapar (Chapar?), and Hapet Izmirlian.[100]

By summer 1918, due to poor health, Hornblower could no longer commute and had to be met in Alexandria for Camp business.[101] For the coordination of day-to-day operations, Hornblower had appointed Henry Hague as Superintendent/Commandant. An elderly man with "multiple abilities" and full of energy, the latter worked tirelessly to keep the Camp running smoothly,[102] "a task which has been rendered the more difficult on account of the number of interests involved."[103] More specifically, given the large number of refugees with various backgrounds, customs, and characteristics, Hague, in order to avoid possible friction among them and preserve law and order, in summer 1918 oversaw a police force composed of Dikran Kasbarian, a native of Yoghun Oluk, as Chief and more than thirty officers performing their duties round-the-clock.[104] Hague's staff also included, among others, two secretaries, Hetum Filian and Movses Khayoian, both of whom knew English.[105]

Lieut. Col. Elgood, who generally did not have a favorable opinion of the Armenians, made scathing remarks concerning their inability to govern themselves. He wrote in his memoirs:

> The business of settling the refugees into camp would have been less protracted had there been among them men of authority. But in accordance with Armenian character the men would acknowledge none of their number as leaders. There was

---

[98] *Arev*, July 24, 1918.

[99] Ibid., October 8, 1915.

[100] Ibid., January 24, 1916. It is not clear as to why the list included only 12 sheikhs instead of the original 17.

[101] ANRCR, Hoover Institute, microfilm Reel 149, Box 107, File 17, p. 633, Lieut. Col. in Command, Report on the Proposition of the American Red Cross taking over the work of the Armenian Refugee Camp in Port Said, June 14, 1918.

[102] *Arev*, July 24, 1918.

[103] ANRCR, Hoover Institute, microfilm Reel 149, File 17, pp. 614 ff, Egypt, Ministry of the Interior, Refugee Administration, *Charity Reports: Armenian Refugee Camp, 1916-1917 and 1917-1918*, Port Said [n.p.], 1918, p. 6.

[104] *Arev*, July 24, 1918.

[105] Ibid. Filian was a native of Bitias and a self-taught man. Khayoian was also from Musa Dagh and a former student at Tarsus College.

> no quarrelling in the community, but there was no co-operation. They were the most individualistic people possible to conceive. Following the customary British impulse to decentralize, the first commandant of the camp selected individuals to superintend the routine duties. He had considerable difficulty in persuading any refugee to accept office. Later he understood better their reluctance: Armenians do not obey Armenians. The point was not clear to him first, and in the belief that his choice had been faulty, he invited the camp to appoint its own section leaders. This result was even less successful. There were no candidates. Jealousy of one another was the cause.[106]

Marshall N. Fox, the person in charge of the Camp's Industrial Department, on the other hand, was more understanding and presented a fairer assessment of the Armenians' conduct from a different, yet related perspective, as he reported:

> ... The Armenian Staff, whose ability, ideas of system, order, etc. I have learnt to appreciate, has been loyal and hard working. It seems only right to say here that impressions of the Armenian people based upon the earlier behavior of these Refugees [sic], would be quite unfair. Conditions then were abnormal, both for them and for us, moreover refugees of any country are apt to be difficult to deal with as well as hard to understand, and to please. Time and wise handling have done much to remove the suspicion and discontent of earlier days, as well as to increase mutual confidence and respect.[107]

In any case, when the French Légion d'Orient was in its formative stage in the second half of 1916 with Musa Dagh men as its core, Commandant Romieu wanted the French to take over the Port Said Camp administration. The rationale behind this need rested in the fact that the legionnaires, who had left their families behind when deployed to Cyprus for training, needed peace of mind and a morale boost. This could be achieved if the French became the logical link between Cyprus and Port Said to ease certain difficulties. To be sure, the British had not suggested such a transfer of control, considering it of "'no particular importance'." Romieu, however, felt that the French ought not to shy away from his proposal, but rather "realize it without delay." After all, the British had lost the Armenians' confidence by treating them badly when it came to admonishing a few undisciplined refugees publicly, thereby "alienating the sympathies" of all.[108] This "state of mean spirit" prevailed among some of

---

[106] P[ercival] G[eorge] Elgood, *Egypt and the Army*, Oxford University Press, H. Milford, London and New York, 1924, pp. 184-85.

[107] ANRCR, Hoover Institute, *Charity Reports*, p. 13.

[108] France, AMG, 17 N 495/1, Extrait du Rapport 1/M.R. du Commandant ROMIEU, Chef de la Mission militaire de Chypre, en date du 28 Octobre 1916.

the British functionaries, "many of whom being Israelites of Syria."[109] The French, "on the contrary," could create in the Camp "a foyer of French influence and prestige" by reaching out to the hearts and conscience of the residents.[110]

Romieu went on to complain that Camp administrator Hornblower acted essentially in an uncompromising manner when certain issues had to be resolved between the two Allies. It was evidently "paradoxical" to have a situation whereby Musa Dagh men would serve under the French banner while their families would continue to stay under British custody. And herein rested the problem: the arrival of certain legionnaires from Cyprus to Port Said for whatever reason had to be checked by Hornblower, who apparently did not allow them to enter and visit their families in the Camp. Romieu appealed to the British Military Staff to "obtain a decision of principle" in this matter, and asked that Hornblower be instructed to change his policy. Interestingly enough, Romieu similarly wanted the Camp to be relocated to Alexandria before the French could assume its administration, in which case the British ought to shoulder the transfer expenses, but the French would carry the financial burden thereafter. Opposition to this move could come from "English Methodist personnel, who hold jealously onto their propaganda."[111]

Romieu envisaged the new administration as follows. The man in charge ought to be a naval or land officer with civilian experience in "directing an important enterprise," someone with "absolute dedication" who would not abandon "a difficult task" and would have the "habitual manners of oriental milieus." Captain Chardon, an energetic and authoritative reserve naval officer, then available in Paris and willing to serve, possessed the necessary credentials such as recognition of his name in Syria and Egypt with background as inspector of an insurance company in the Middle East. He would be assisted by an accountant and male and female directors to run the schools and infirmaries. Armenian personnel of the Camp, whom Romieu had observed in their work environment, would be retained, but under "French hands." These could be former French missionaries to Armenia given their knowledge of the Armenian language and experience as educators and healthcare providers. Actually, the French Minister of Foreign Affairs had furnished Romieu with the names of Dominican missionaries already involved in medical work, who could render their services in "our Armenian camp." It would also be useful to know if the nuns of St. Joseph, with their "flourishing missions" in Armenia Minor

[109] Ibid., Commandant Romieu to (addressee not indicated), Port Said, December 4, 1916.

[110] Ibid, Extrait du Rapport 1/M.R. du Commandant ROMIEU, Octobre 28, 1916.

[111] Ibid., Romieu to My Dear Friend Saint Quentin in Cairo, March 17, 1917.

focused on education and health, would be willing to resume their activity at Port Said, as the refugees' physical condition left much to be desired.[112]

On May 19, 1917, Romieu wrote to Albert Defrance, Minister Plenipotentiary and Chargé of Agency and Consulate General of France in Cairo, asking him to "draw the attention" of their Ministry of Foreign Affairs to the "utility" of assuming the Camp administration. Eight months before, in October 1916, the Camp's daily expenses had amounted to about 1000 francs, which in May 1917 had "noticeably diminished" due to the departure of 500 legionnaires for Cyprus, thereby leaving the Camp with only 3400 refugees to take care of. In other words, the timing was propitious for the realization of the French takeover of the Camp.[113] Defrance, who approved of Romieu's proposal, in turn wrote to Prime Minister and Minister of Foreign Affairs, Alexandre Ribot, for his consideration. Defrance, like Romieu, saw a "contradiction" between Musa Dagh volunteers, considered as the "best element" in the Légion, serving as French soldiers and their families living under Anglo-Egyptian administration, a situation that ought to be rectified.[114]

There was also no question in Defrance's mind that "there will come a day when the Anglo-Egyptian Government will demand of us the reimbursement of the sums spent by them for the installation and maintenance of the families of the men enrolled by us: it is thus we that, in the end, will pay." In that eventuality, the French had to at least "inculcate French ideas and language in this population, which it desires." Thus, revealing his (cultural) colonialist mindset in competition with British imperialistic pursuit, Defrance further stated: The Musa Daghtsis "were not called upon to live under British rule and who, in the meantime, continue to be administered, educated and shaped by the English." Should Ribot "share this opinion and approve of Romieu's suggestion," Defrance believed that the British High Commissioner of Egypt, Sir Henry McMahon, would not oppose a change of Camp administration. After all, when discussing the details of the Légion d'Orient formation in summer 1916, McMahon had purportedly told Defrance: "'Yes, it is you who have the right to utilize them [the Musadaghtsis]: take them: but take them all: the valid men, the elderly, the women and the children'."[115] Ribot agreed both with Defrance and Romieu, and instructed his Minister of War to "favor a regulation" regarding their recommendations.[116] In the end, the French plan failed to materialize, obviously due to British opposition.

---

[112] Ibid.

[113] Ibid., 17 N 495/2 and 4 H 39/4, Romieu to Albert Defrance, May 19, 1917.

[114] Ibid., 4 H 39/4, Albert Defrance to Alexandre Ribot, May 20, 1917.

[115] Ibid.

[116] Ibid., Prime Minister and Minister of Foreign Affairs to Minister of War (Army Military Staff, Africa Section, Oriental Bureau), June 19, 1917.

On July 29, 1918, General Edmund Allenby, Commander-in-Chief of the Egyptian Expeditionary Force, let it be known that "It has become necessary for various reasons for the administration of the Armenian Refugee Camp at Port Said to be transferred to the [British] Military authorities" effective August 1st, adding, "The transference ... will not affect the general principle on which this Camp has been administered in the past...."[117] There was "no longer 'Refugee Administration' in Port Said," however, for mailing purposes, "Armenian Refugee Camp" remained the official address.[118] Lieut. Col. Elgood was now placed in charge of the Camp, a position which he held till November 1919, when the tents were dismantled and the Camp thus became history.[119] With the said administrative change, all aspects of Camp life were reassessed, including the role and responsibilities of existing agencies, relief, food, hygiene, health, religion, culture, politics, education, and labor. They each warrant a separate study.

ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆԸ, ՏԵՂԱԴՐՈՒՄԸ ԵՒ ՎԱՐՉԱԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄԸ ՓՈՐ ՍԱՅԻՏԻ ՀԱՅՈՑ ԳԱՂԹԱԿԱՅԱՆԻՆ 1915-1919

(Ամփոփում)

Վահրամ Շեմմասեան
vahram.shemmassian@csun.edu

Ուսումնասիրութիւնը նուիրուած է մուսալեռցիներու հերոսական ինքնապաշտպանութենէն ետք անոնց փրկութեան եւ Եգիպտոս, Փոր Սայիտ գաղթակայան տեղափոխման, հաստատման ու այնտեղ կենսագործման՝ մինչեւ վերադարձը Մուսա Լեռ:

Հեղինակը մանրամասն կը քննարկէ գաղթակայանին կառոյցը, առօրեայ կեանքային եւ ընկերային խնդիրները, աշխատանքի ապահովումը, եգիպտահայութեան հետ շփումները, եգիպտահայ ազգային մարմիններու մտահոգութիւնները՝ զանոնք միախումբ պահելու քան թէ ցրուելու:

Ուսումնասիրութիւնը կ'անդրադառնայ նաեւ գաղթականին ժողովրդագրական փոփոխութիւններուն, նոր գաղթականներու ժամանումին, ոմանց արտասահման մեկնումին եւ հուսկ՝ գաղթականին պարպումին:

[117] ANRCR, Hoover Institute, microfilm Reel 149, Box 107, File 17, p. 673, General Edmund Allenby to the Secretary of the ARC in Jerusalem, July 29, 1918.

[118] Ibid., File 18, p. 686, Captain Brown to Lieut. Vance, September 13, 1918.

[119] Ibid., p. 704, Deputy Adjutant General W. Western to the Commissioner of the ARC in Jerusalem, August 10, 1918.

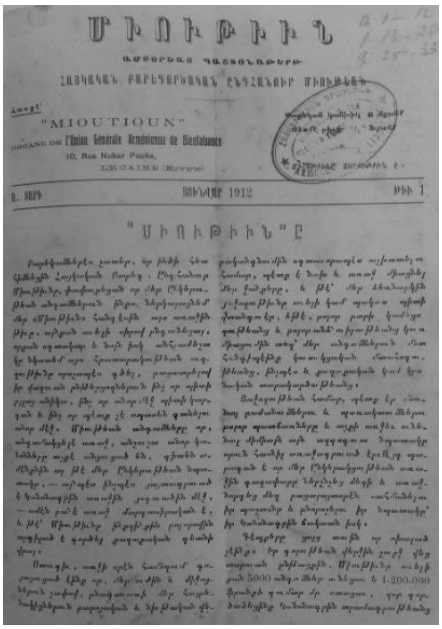

ՄԻՈՒԹԻՒՆ

"MIOUTIOUN"

ORGANE DE l'Union Générale Arménienne de Bienfaisance

10, Rue Nubar Pacha,

LE CAIRE (Egypte)

Ա. ՏԱՐԻ ՅՈՒՆՎԱՐ 1912 ԹԻՒ 1

"ՄԻՈՒԹԻՒՆ"Ը

Miyootioon, the Mouthpiece of AGBU an Analysis of an Egyptian-Armenian periodical (1912-1927)

Bedros Torosian
btorosia@uci.edu

INTRODUCTION[1]

Six years after its foundation, the Armenian General Benevolent Union (AGBU)[2] established its official mouthpiece called *Miyootioon* (*Union* in Armenian) in January 1912 in Cairo, Egypt. The journal began as a monthly publication and continued as such until 1916. Then, it became a bimonthly, as a result of the financial difficulties caused by WWI in particular, since its printing relied on membership subscription fees and donations.[3] Cover-page advertisements relating to Egypt-based Matossian and Melkonian cigarette factories as well as the Ottoman Imperial Bank and Credit Lyonnais surely assisted in covering some publication expenses. Between the years 1912 to 1927, around 121 issues of the periodical appeared in its birthplace.

On the eve of the journal's publication, the Egyptian-Armenian community had a long history of printing. As of 1865 and down to 1912, around 35

[1] I am deeply grateful to Prof. Samir Seikaly for his valuable suggestions concerning this paper.

[2] AGBU was founded in Cairo on April 15, 1906. Boghos Nubar and a group of Egyptian-Armenian notables established it for humanitarian and educational purposes to support their co-nationals living in the Eastern provinces of the Ottoman Empire and Cilicia.

[3] The Editorial Committee of *Miyootioon*, "Miyootioon Bimonthly" (Miyootioon yergamsya), *Miyootioon*, December 1915, p. 182.

Armenian political periodicals (some of them short-lived) including dailies, monthlies, and weeklies appeared in Cairo and Alexandria.[4] Among the papers published were *Armaveni* (Palm tree in 1865), *Neghos* (Nile in 1889), *Nor Gyank* (New life in 1896), *Punig* (Phoenix in 1899), *Nor Or* (New day in 1900), *Hayeli* (Mirror in 1904), *Arev* (Sun in 1908) and many more.

As might be expected, the relocation of AGBU headquarters to new localities took *Miyootioon* to new places. In 1928, the periodical was moved from Cairo to the French capital, where it was issued until the fall of France to the Germans in 1940. Following that event, the periodical entered into a seven-year sleep. In 1947, it was revived as a monthly journal. By this time, it appeared in New York City, where the AGBU was based.[5] However, after some fourteen years, upon the AGBU Central Board's decision of having a single official mouthpiece in the USA, *Miyootioon* was merged with almost half-century old *Housharar*[6] and renamed *Housharar-Miyootioon*. Currently, both periodicals have ceased functioning.

In this paper, I intend to provide an historical overview of *Miyootioon*'s fifteen years in Cairo. Based on its contents, I have divided its fifteen year history into three distinct periods: 1912-1914, 1915-1917 and 1918-1927.

ASSESSING *MIYOOTIOON* AS A PRIMARY SOURCE

As a historian, I begin my analysis of the periodical's various phases by assessing the value of *Miyootioon* as a primary source for shedding light on Armenian developments that took place outside Armenia proper, something which is not detailed by the authors of the *One Hundred Years of History* of the AGBU. As will be subsequently highlighted, *Miyootioon* can be of great use for sociologists and anthropologists, economic historians, bibliographers, intellectual historians as well as historians of agriculture and medicine.

First, *Miyootioon* was unique in view of the fact that it was published by a non-political Armenian organization. It was mostly reactive to the various social, economic and educational problems faced by pre- and post-WWI Ottoman Armenians. *Miyootioon*'s main drawback is that it lacked an editorial board and an editor in chief expressing what can be described as AGBU's official policy or its stand on a multiplicity of issues which arose during its time of publication in Cairo. However, researcher Bayramian suggests that

---

[4] After 1903, there was a major boom in printing, around 16 journals came into being, which is an enormous number for a small community (Souren Bayramian, *The Armenian press in Egypt: A bibliographical list* (Hay mamoole Yekibdosi metch madenakidagan tsang), Nubar Printing, Cairo, 2005.

[5] "Miyootioon Bashdonaterte," Miyootioon, January 1947, p. 29.

[6] *Hoosharar* was the official mouthpiece of the AGBU's Central Committee in the USA published since 1913.

Egyptian-Armenian intellectual Vahan Malezian[7] served as *Miyootioon*'s editor.[8] If this was the case, then the omission of his name represents the real effort the publication exercised to remain above the Armenian political fray.

Until the late 1910s, Egyptian-Armenian intellectuals and community leaders like Malezian, Yervant Aghaton,[9] Mikayel Gurdjian,[10] Megerditch Antranikian,[11] Hovhannes Setian,[12] Levon Megerditchian, Mikyael Natanian,[13] to name a few, contributed articles to *Miyootioon*. Most of these authors dealt with moral-philosophical issues and filled their texts with flattering words addressed to the AGBU, instead of addressing down-to-earth communal problems. That said, *Miyootioon* serves as a window into the pre-WWI Egyptian-Armenian mindset.

Naturally, as the mouthpiece of Western-oriented Armenians, European theory of human progress prevailed in *Miyootioon*. Antranikian of the AGBU's Central Board considered reason to be of paramount importance as opposed to reliance on providence and prayer, which Ottoman Armenian peasants, he claimed, commonly resorted to.[14] Among the above mentioned authors, Gurdjian, for instance, had internalized an Orientalist mentality inspired by the book of Edmond Demolins *À Quoi Tient la Supériorité des Anglo-Saxons?* published in 1897 in Paris. On that basis, Gurdjian affirmed that Armenians could overcome their "Eastern backwardness" by following in the

---

[7] Vahan Malezian (1871-1966) was a Romanian Armenian writer, translator and poet settling in Cairo from 1898-1923. He was one of the founders of the Armenian Constitutional Ramgavar Party in 1908 in Cairo. He held several administrative positions in the AGBU. He died in Nice, France in 1966.

[8] Bayramian, p. 80.

[9] Yervant Aghaton (1860-1935) was the one who originally found the need of establishing a new Armenian humanitarian organization. He also served as the president of AGBU for thirty years (Raymond Kevorkian, Vahe Tachjian, *The Armenian General Benevolent Union: One Hundred Years of History*, Cairo, Paris, New York, 2006, p. 17).

[10] Mikayel Gurdjian (1878-1965) was an Armenian writer and publicist. In 1896, with the outbreak of the Hamidian massacres, he left Istanbul for Cairo, where he engaged in literary activities.

[11] Megerditch Antranikian (1851-1938) was a financier serving as AGBU's first treasurer and was one of the Union's founder in 1906.

[12] Hovhannes Setian (1853-1930) was an Armenian writer, poet and teacher. Originally from Istanbul, Setian settled in Cairo in 1896, as a result of Hamidian massacres.

[13] Mikayel Natanian (1867-1954) was a native of Van, agricultural engineer and served as the General Secretary of AGBU in Cilicia and then in Syria. He died in Beirut in 1954.

[14] Megerdtich Antranikian, "Agricultural Union" (Hoghakordzagan Miyootioon), *Miyootioon*, October 1912, p. 151.

footsteps of the Anglo-Saxons. According to him, becoming self-reliant and self-helping were among the prerequisites for turning into a successful nation.[15] He reiterated these ideas on multiple occasions. In 1912, in one of his articles, Gurdjian considered the Armenians a "failed nation" as contrasted to the British, who created their own characteristics instead of imitating others. Whereas, Armenians "mostly benefitted from and relied on others without having the ability and courage to create their unique civilization."[16] For him, Armenian educational institutions were first to be blamed for this unfortunate situation.[17]

Third, *Miyootioon* is useful to unravel the social, economic and educational aspects of early twentieth-century Armenian society. By using the various news and reports published in the journal, historians can form an idea about the Egyptian-Armenian intellectual cream. It gives as well a taste of Armenian peasant life. Moreover, the journal, in fact, is a guide to widespread Armenian networks in Egypt, Europe and the USA, and their role in supporting their Eastern brethren, especially, during WWI and its aftermath.

It is worthwhile noting that *Miyootioon* in its capacity as a historical source serves as a mine for visual material. It contains around 395 pictures relating to worldwide AGBU honorary members and dignitaries (religious and lay, 89 in total), Ottoman and post-Ottoman Armenian schools (23 in total), far-reaching AGBU chapters (66 in total) as well as Near Eastern Armenian refugees, widows and orphans of WWI (163 in total). The purpose behind these professionally-taken photos was to recruit new AGBU members by leaving a humane impression on the donors' minds.

Throughout the period under study, by and large *Miyootioon* served as an important propaganda tool. At the same time, the periodical functioned as a connector between dispersed Armenian communities. As of 1913 and up to the early 1920s, *Miyootioon* contained a correspondence (namagani) section including letters about various meetings, social and cultural events organized by different AGBU chapters in the Near East, Europe and as far as the USA.[18] It also included death notices, obituaries and news about honorary members and other Armenian dignitaries of the Ottoman Empire, Egypt, Europe and

---

[15] M. Gurdjian, "The Anglo Saxon Character" (Anglo-Saxon Ngarakire), *Miyootioon*, January 1912, pp. 9-10.

[16] M. Gurdjian, "An Armenian's Mind" (Hayoon Midke), *Miyootioon*, November 1912, pp. 167-68.

[17] M. Gurdjian, "Our Character" (Mer Ngarakire), *Miyootioon*, April 1912, p. 51.

[18] "Miyootioon Official Organ" (Miyootioon Bashdonatert), *Miyootioon*, January 1913, p. 1.

the USA such as Kapriel Efendi Noradoongian (from Istanbul),[19] Boghos Nubar[20] and Yacoub Artin[21] (from Cairo), Dikran Khan Kelegian (from Paris),[22] Dr. Antranik Ayvazian[23] (from New York), among others.

Fourth, AGBU's annual financial reports also frequently appeared in *Miyootioon*. They are a good source for reconstructing AGBU's financial history, which is part of the broader Ottoman and post-Ottoman Armenian fiscal history. A reader of *Miyootioon* learnt about the means used by the AGBU leadership to finance the undertakings of the Union.

In 1912, for instance, the AGBU's total capital, comprised of fixed and working capitals,[24] amounted to 21,689 Egyptian Pounds.[25] Moreover, interestingly, the AGBU gained around 4,320 E.P. through renting out several of its privately-owned lands in Nubariyye (72 feddan/302,445 sq. m.), Mahdiyye (21 feddan/88,213 sq. m.), Mahmasha (919 sq. m.), Demirdash (1500 sq. m.) and Arfalooya (500 dunum/500,000 sq. m.) as well as a shop in Izmir.[26]

In addition to land rents, admission and subscription fees, individual donations and wills as well as fund-raising events also generated funds for the

---

[19] Kapriel Noradoongian (1852-1936) was the chairman of the AGBU Istanbul Chapter. In 1908, he became an Ottoman minister of trade and then served as a minister of foreign affairs.

[20] Boghos Nubar (1851-1930) was the founding president of the AGBU. He was the son of the Egyptian Prime Minister Nubar Pasha. In 1912, Catholicos Kevork V of Etchmiadzin appointed him as the head of the Armenian National Delegation, whose duty was to follow up the reforms in the Armenian Vilayets (Eastern Provinces) of the Empire.

[21] Yacoub Artin (1842-1919) was an archaeologist, Minister of Public Instruction in Egypt and one of AGBU's founders.

[22] Dikran Khan Kelegian (1868-1951) was born in Kayseri and educated in Istanbul. He was an archaeologist visiting several Near Eastern places looking for antiquities. He has displayed his artefacts in Paris, New York and Cairo. He donated 37,500 Francs to the AGBU for the construction of Kelegian orphanage in Dortyol to immortalize his brother's memory.

[23] Antranik Ayvazian (1850-1919) was originally from Sivas province. He was a physician. In 1884, he moved to New York, where he served on different medical boards. At the same time, he became the chairman of AGBU New York chapter.

[24] The basic capital was formed from admission and one sixth of membership fees as well as donations. Sums generated from preplanned individual donations were added to the special capital.

[25] "Armenian General Benevolent Union's 7th Year in Numbers" (Hayg. Parek. Ent. Miyootian Gyankn Oo Kordze 7rt Shrchane (1912) Tvanshanneroo Mechen), *Miyootioon*, June 1913, p. 82.

[26] "Balance Sheet of 1912," *Miyootioon*, December 1913, p. 182.

AGBU. To increase the fixed capital, annually, some portions from the collected revenues were added to it. Thus, the AGBU managed its finances from revenues gained from a variety of sources. Prior to WWI, AGBU's overall capital exceeded one million Francs, which was equivalent to 42,430 E.P.[27] On the other hand, in 1906, on the day of its inception, the Union possessed only 5518 E.P. as its fixed capital.[28]

Moreover, in 1916, on the occasion of AGBU's tenth anniversary, a ten-year financial report appeared in the journal. It indicated AGBU's basic and special incomes as well as its total earnings and expenses. Throughout its ten-year period, AGBU's total revenues had gradually increased from 39,018 E.P. in 1910 to 103,684 E.P. in 1915.[29] But, it is worthwhile to note that the annual incomes fluctuated depending on donations. Besides financial gifts, revenues were also generated from the five sixth of membership fees, interests on fixed capital and wills.

Furthermore, the periodical is of substantial use also for scholars interested in history of immigration, since as will be noted later, during WWI *Miyootioon* devoted most of its pages to refugee, widow and orphan movements caused by the internal collapse of the Ottoman Empire.

As a primary source, *Miyootioon* also meets the interests of librarians and bibliographers, since, in its "We Received" (Sdatsank) section, they can find the names of mostly Armenian linguistic, literary, historical and geographical books as well as Armenian and non-Armenian periodicals published in Cairo, Istanbul, Paris, Beirut, to name a few. Among the book titles appearing in the journal were *The Young Turks and the Truth about the Holocaust at Adana* (1912), H. Terzian's *Cilicia's Tragedy* (*Giligyo Aghede)*, and many others.

Last but not least, *Miyootioon* also constitutes a valuable reference to investigate early twentieth century Ottoman-Armenian provincial medical and agricultural history owing to the fact that over the years preceding the war, it contained numerous articles addressed to what they described as the ignorant Armenian peasants warning them against various types of human and animal diseases prevalent in the provinces. In fact, until the eruption of WWI, a certain Dr. B. Serovpian was commissioned to contribute health-related essays to *Miyootioon* in order to raise awareness as well as reduce the

---

[27] "AGBU Cumulative Capital Exceeds 1 Million Franc" (HPEMiyootian Ampoghchagan Tramaklookhe Aveli Kan 1 Million Franc), *Miyootioon*, May 1914, p. 72.

[28] "A List Showing AGBU's Progress from 1906-1913" (Asdijanatsooys Hayg. Parek. Enth. Miyootian 1906-1913 Gadaradz Harachtimootian), *Miyootioon*, March 1914, p. 35.

[29] "AGBU's 10-year Comparative Lists" (Hayg. Parek. Enth. Miyootian Dasnamyage Dasnamya Paghtadagan Tsootsagner), *Miyootioon*, September-October 1916, p. 69.

occurrence of diseases in the future.[30] He touched upon the causes, diagnosis and treatment of myriad illnesses such as dysentery, syphilis, anemia, cold and tuberculosis. Whereas, a certain Simon Kuchukian from Sofia (in Bulgaria) shed light on animal-related maladies such as cow madness, anthrax,[31] sheep smallpox, hematuresis and ways to combat them.[32] Hence, AGBU's organ temporarily and partly served as a sort of a scientific journal as well.

In the coming paragraphs, I will move into the core of my paper by discussing the various functions of *Miyootioon* during the various historical time periods extending from 1912 to 1927.

MIYOOTIOON BETWEEN 1912 AND 1914

In the years preceding WWI *Miyootioon* naturally tended to focus on Armenians living in the Eastern provinces of the Ottoman Empire and Cilicia. Free copies of the publication were sent to the Armenian-inhabited villages to enlighten the "ignorant" peasants.[33] Having this consideration in mind, various scientific and professionally-written articles dealing with agricultural, health and educational issues appeared in *Miyootioon*.

Throughout the years 1912 to 1914, the periodical expressed what can be described as a condescending attitude towards the Armenian villagers living in the Ottoman provinces and Cilicia. It strained to instill European ideas and raise Armenian national consciousness in the minds of the "backward" peasants. The Egyptian-Armenian bourgeoisie believed that their provincial counterparts had to emulate them to book their admission to the ranks of "civilized nations" (kaghakagirt azker). The Egyptian-Armenians placed themselves on a higher level with respect to "other" Armenians. They were, of course, Anglophile. It is not surprising that Aghaton, drawing on the example of British communal unanimity, exhorted his provincial peers to put denominational discrimination aside. He asserted that Armenian Orthodox, Catholics and Protestants formed a single Armenian race and had to act as a single body and soul, much the same as the British.[34] Interestingly, in his *Modern Egypt*, Lord Cromer presented some Egyptian-Armenian notables such as Boghos Nubar and Yacoub Artin in a positive light. From the

---

[30] Dr. B. Serovpian, No Title, *Miyootioon*, January 1912, p. 12.

[31] A disease infecting livestock.

[32] A disease infecting the urinary system.

[33] Anonymous, "A Notice to the Priests and Teachers of the Armenian Villages" (Zegooyts Hay Kugheroo Kahananeroon yev Oosoutsitchneroon), *Miyootioon*, October 1912, p. 161.

[34] Yervant Aghaton, "Two Words to Our Other Brothers" (Yergoo Khosk Mer Aylatavan Yeghpayrneroon), *Miyootioon*, May 1912, p. 66.

Englishman's perspective, both gentlemen were of "marked abilities" and were "highly cultivated." Generally speaking, Cromer viewed Egyptian-Armenian notables as "Europeanized Egyptians,"[35] which is rather a peculiar classification.

The Egyptian-Armenian aristocracy demonstrated dissatisfaction with the agricultural productivity of the provincial Armenian peasants. Having worked as an agricultural engineer in the Rumelian and Anatolian provinces of the Empire for fifteen years, Aghaton blamed the Armenian villagers of being "backward" and "ignorant" people,[36] for relying on traditional agricultural methods. In his opinion, Egyptian *fellahin* were more productive compared to their Cilicia-based Armenian counterparts, who did not utilize natural fertilizers and followed land rotation procedures.[37] Seemingly, due to their leaning towards the British governing circles, the Egyptian-Armenian haute monde had internalized a colonial mindset not dissimilar from that of their ruling masters. Probably, they wished to implement British colonial practices, which they were familiar with, in the Ottoman-Armenian villages.

In addition to seeking to ameliorate the agricultural efficiency of Cilician-Armenian peasants, the Egyptian-Armenians also counted on *Miyootioon* to raise national awareness among provincial Armenians. The essentiality of the "soil" to preserve a group's national identity was repeatedly stressed in the various issues of the periodical. Despite its condescending view of the peasants, the Egyptian-Armenian elite envisaged the creation of a future Armenian nation as well as a homeland by the same peasants, which, to put it mildly, is rather odd.

Moreover, anti-immigration announcements appeared in *Miyootioon* threatening to cut off AGBU's financial support to Armenians settling in Egypt, the USA or other places.[38] Not only the fear of losing their privileged status in Egypt, but also the need to maintain Armenian presence in the historic lands that they had inhabited for centuries must have driven Egyptian-Armenians to lead anti-immigration campaigns.

To have more influence over the peasants, the journal claimed that a villager had sent to its "editorial board" an unsigned article titled "Why Don't I Immigrate to America?" (Te Inchoo Chem Kaghter Ameriga?) denouncing Armenian immigration to the USA. According to the unidentified author, living and working in the village was much superior to leading a

---

[35] Lord Cromer, *Modern Egypt*, Macmillan, London, 1911, pp. 631-32.

[36] Yervant Aghaton, "Advice to the Villager" (Khradner Kughatsiyin), *Miyootioon*, August 1912, p. 125.

[37] Aghaton, "Advice to the Villager," 126.

[38] "To the Immigrants" (Kaghtaganneroon), *Miyootioon*, June 1913, p. 95.

"mechanized" life in polluted New York or living in a hotel in Boston.[39] These ideas and the author's anonymity may make us speculate that this article was actually the "editorial board's" creation. It is rather unlikely that an "illiterate" villager knew fluent Armenian and more importantly was no stranger to Western lifestyle.

Similar ideas regarding immigration even prevailed among Armenians residing in France. In 1913, in his booklet *Do Not Immigrate* (*Mi Kaghtek*), Marseille-based former Ottoman-Armenian intellectual Megerditch Portookalian also warned against Armenian immigration to the USA. He also singled out the fundamentality of the soil for the survival of a nation. He wrote that "the Armenians can live as an Armenian nation only in Armenia" (Haye Hayasdanov e vor Gerna Abril Iprev Hay Azk).[40] Hence, for *Miyootioon*, the land was crucial for carving a nation and a homeland out of it.

In the meantime, paradoxically, the peasants, who were presumably the kernel of the Armenian homeland and nation, lacked national consciousness. In a way, they were nominal Armenians since their mother tongue was either Arabic or Turkish and not Armenian.[41] Moreover, the poor economic and financial conditions also forced some to convert either to Protestantism or Catholicism for material gain.[42] According to Natanian, an Armenian detached from the Armenian Apostolic Church was no longer part of the nation. He even stated that "their (the Armenian peasants' - B.T.) pride and respect as well as the honor of being part of the Armenian race had faded away."[43]

With a view to spread nationalist ideas, Natanian, who was well-travelled throughout Cilician Armenian villages, staunchly stressed the importance of establishing more Armenian schools in the provinces to enhance the younger generations' sense of belonging.[44] The overthrow of Sultan Abdul Hamid II's

---

[39] "Why Don't I Immigrate to the USA?" (Te Inchoo Chem Kaghter Ameriga?), *Miyootioon*, October 1913, p. 158.

[40] Megerditch Portookalian, *Do Not Immigrate* (*Mi Kaghtek*), Marseille, 1913, pp. 8-9, 15. Portookalian was born in Istanbul in 1848. He was a teacher and a political activist being one of the founders of the Armenagan Political Organization in Van in 1885. In 1885, he was exiled to Marseille, where he published the *Armenia* newspaper and died there in 1921.

[41] Mikayel Natanian, "From the Worries of the Provinces" (Kavari Tsaveren), *Miyootioon*, November 1912, p. 172.

[42] Natanian, "From the Worries of the Provinces" (Kavari Tsaveren), *Miyootioon*, October 1912, p. 156.

[43] Natanian, "From the Worries of the Provinces" (Kavari Tsaveren), *Miyootioon*, July 1912, p. 107.

[44] Natanian, "From the Worries of the Provinces" (Kavari Tsaveren), *Miyootioon*, August 1912, p. 125.

regime and the rise of the Young Turks to power in 1909 permitted the AGBU to fulfill its educational mission by setting up an extensive network of schools in the provinces and Cilicia.[45] In 1911, the AGBU had already established a Normal School in Van.[46] This institution aimed to prepare well-educated prospective teachers for the various Armenian provincial schools to foster children's national awareness. Up to WWI, *Miyootioon* presented much information about this school including its grading system, graduation requirements, facilities, tuition fees, number of students and so on.

In addition to this institution, the AGBU ran other schools in Karadooran (Kessab), Keboosiye (Musa Dagh on the northern coast of the bay of Antioch), Antioch, Albistan (Maraş), Diyarbakir, among others. In 1912, the Union markedly invested in the Ottoman-Armenian educational sector by expending 1909 E.P.[47] By June 1913, the AGBU possessed around 34 educational institutions (9 of them in Cilicia), while the rest in the Armenian-inhabited villages of the Empire.[48]

By 1912, the AGBU also cared for 65 orphans, most of them survivors of the Adana massacres of 1909, in its Kelegian Orphanage in Dörtyol (at the tip of the Gulf of Alexandretta).[49] This child welfare institution also made its appearance in *Miyootioon*'s news until late 1915, when it was turned into an Ottoman Mektebi Sultani upon government orders.[50]

Prior to WWI, as can be detected from *Miyootioon*, the AGBU assumed a civilizing role and was very active in the different corners of the Empire. In 1914, 59 AGBU branches operated in Ottoman Turkey, for example, Beirut, Aleppo, Istanbul, Kayseri, Harpoot, Malatya, Diyarbakir, Samson and Van.[51] *Miyootioon* even celebrated Boghos Nubar's return from Paris to Cairo and championed his role in following up the European-patronized reforms to be implemented in the Armenian-inhabited Eastern vilayets of the Empire

---

[45] Boghos Nubar, "Boghos Nubar Pasha's Announcement Regarding Future Plans" (Haydararootioon Vsem. Boghos Pasha Nubari HPEMiyootian Harachiga Dzrakrin Masin), *Miyootioon*, April 1914, p. 50.

[46] "AGBU's Normal School in Van" (HPEMiyootian Vani Varjabedanotse), *Miyootioon*, October, 1912, p. 161.

[47] "The Funds Sent by the AGBU in 1912" (1912in Miyootian Goghme Ghrgvadz Nbasdnere), *Miyootioon*, July 1913, p. 99.

[48] "AGBU's Primary Schools in Cilicia" (HPEMiyootian Giligyo Nakhnagan Varjarannere), *Miyootioon*, June 1913, p. 91.

[49] "AGBU's Tchork Marzvan Orphanage" (Miyootian Tchork-Marzvani Vorpanotse), *Miyootioon*, November 1912, p. 165.

[50] "The Fate of Kelegian Orphanage in Dortyol" (Dortyoli Kelegian Vorpanotsin Jagadakire...), *Miyootioon*, September 1915, pp. 131-32.

[51] "Turkey's Chapters" (Toorkyo Masnajoghovnere), *Miyootioon*, July 1914, p. 106.

comprised of Erzurum, Sivas, Van, Bitlis, Harpoot, Diyarbakir and Trebizond. These reforms, however, were aborted by the outbreak of WWI.[52]

The following section examines *Miyootioon*'s first two years (1915-1917) of WWI.

MIYOOTIOON BETWEEN 1915 AND 1917

With the breaking of WWI and the declaration of a British Protectorate over Egypt in December 1914, *Miyootioon* lost its pre-WWI pan-Armenian status. Communications with 63 AGBU chapters mostly lying in the Ottoman territories were cut off as a result of the ongoing war.[53]

Moreover, around 40 AGBU-sponsored schools in the provinces ceased to function due to AGBU's inability to transfer money, because of a moratorium established by the Ottoman state on foreign banks operating within its territories.[54] AGBU deposited its cash in the French-owned Credit Lyonnais bank that ran branches throughout Ottoman Turkey and Egypt. From August 1914, also no Ottoman Armenian newspapers entered Egypt.[55] Hence, almost nothing was published in *Miyootioon* about AGBU's various activities in the Ottoman provinces, assuming that these were still in operation.

In the early years of the war (1914-1915), AGBU's mouthpiece highlighted the distressing conditions of 100,000 Ottoman-Armenian refugees having migrated to the Caucasus as a consequence of the Russian-Turkish battle of Sarikamish. With the aim of supporting the deportees, AGBU donated 10,000 Rubles to the "Fund for Armenia's Refugees" (Hankanagoitioon i Nbasd Hayasdani Kaghtaganneroon), here Armenia referred to the Empire's Eastern vilayets.[56] Strikingly, even Cairo-based Muslim and non-Muslim working class Egyptians employed in the Melkonian Cigarette Manufacturing Factory donated 15 E.P. each. One finds names like Hamid Eyoob, Derviche Mahmoud, Abdallah Hanna, Isac Constantino, Stephanos Atanassios in the list of donors.[57]

---

[52] "Boghos Nubar Pasha's Return" (Vsem. Boghos Pasha Nubari Veratartse), *Miyootioon*, February 1914, p. 17.

[53] Yacoub Artin Pasha, "Circular of Vice-President Yacoub Artin Pasha to the AGBU Members" (Sherchaperagan Pokh-Adenabed Vsem. Yacoub Artin Pashayi HPEMiyootian Harko Antamneroon), *Miyootioon*, August 1915, p. 117.

[54] "AGBU and the Current Financial Crisis" (Hayg. Parek. Enthanoor Miyootioon e yev Nerga Tramagan Daknabe), *Miyootioon*, September 1914, p. 129.

[55] "The Rupture" (Khezoume), *Miyootioon,* October 1914, p. 147.

[56] "Fund for Armenia's Refugees" (Hankanagootioon i Nbasd Hayasdani Kaghtaganneroun), *Miyootioon*, November 1914, pp. 179-80.

[57] *Miyootioon,* May 1915, p. 78.

When refugee conditions ameliorated as a result of the Russian government's financial support, the AGBU diverted its attention towards broader national projects. It initiated the "Armenian National Interests' Protection Fund" (Enthanoor Hankanagootioon Hokood Azkayin Shaheroo Bashdbanootian, NIF), speculating that the war was to end soon and financial resources were vital to cater the needs of post-war Armenians.[58] Initially, most of the sums donated to the NIF came from affluent Armenians living in Egypt, Sudan and Ethiopia. But, at a later stage, Armenians all the way from Argentina, Bulgaria, Romania, France and other countries also offered financial contributions.

Despite the severity of the war, *Miyootioon* threw light on the educational, social, economic and health conditions of around 4000 Armenian refugees settled in the Port Said Refugee Camp of Egypt. Most of them were brought by French vessels from Musa Dagh.[59] During their stay in Egypt, the deportees were cared for by the British authorities up to 1918,[60] when as will be noted, the Camp was dismantled.

In October 1915, as part of its humanitarian and educational mission, AGBU founded the Sisvan School in the Port Said Camp composed of 36 tents rather than a building. Around 1254 male and female children attended this educational institution.[61] In mid-1917, a kindergarten, a workshop and a Boys' Scouts movement were also added to the existing School.[62] To promote AGBU's contribution for the Port Said refugees, the AGBU's mouthpiece frequently published news and pictures related to the School, highlighting the institution's personnel, organized events, unmet needs, received financial donations, student demographics and so on. Gurdjian expressed dissatisfaction with the meager Egyptian-Armenian relief efforts towards the Port Said refugees. Lack of organization, he said, stood at the heart of this problem.[63]

Operating educational institutions and looking after refugees, in the midst of a relentless war, formed a heavy load on the AGBU, whose original

---

[58] "Fund for Armenia's Refugees" (Hankanagootioon i Nbasd Hayasdani Kaghtaganneroon), *Miyootioon*, March 1915, pp. 33-34.

[59] "The Armenian Refugees at Port Said," (Port Saidi Hay Kaghtagannere), *Miyootioon*, September 1915, p. 129.

[60] Armin Kredian, "The Armenian Community in Egypt: World War I and Genocide 1914-1919," *Haigazian Armenological Review,* 35:2015, p. 211.

[61] Ibid, p. 217.

[62] "The Sisvan School at Port Said" (Port Saidi Sisvan Varjaran), *Miyootioon,* May-June 1917, p. 33.

[63] Mikayael Gurdjian, "Enemy Brothers" (Teshnami Yeghpayrner), *Miyootioon*, September 1915, p. 138.

financial capital arrived from its assumingly no-longer existing 3886 Ottoman-Armenian members.[64] To be able to meet its financial obligations, AGBU's Central Board sought succor from its USA-based membership. Through the efforts of Bishop Papken Gulesserian, the launching of the "Double Stake" (Gergnabadige) fund was publicized in *Miyootioon*. In the absence of AGBU chapters in Ottoman Turkey, American-Armenians were urged to close the financial gap caused by the death or deportation of AGBU's Turkish Armenian membership.[65] Initially, the respondents to the call were Armenians from Cleveland, Chicago, Massachusetts, Texas among other US states, but soon, people from Manchester, Milan and Cairo as well as Alexandria also sent contributions.

In 1916, *Miyootioon* also kept its readers posted about some attempts of making use of AGBU's fixed capital to enhance the well-being of the destitute Armenian refugees. This proposal generated a major controversy in the Ethiopian-Armenian circles, who objected to turning such an idea into reality. They believed that the AGBU had to preserve its capital for prospective post-war ventures.[66]

As will be seen, between 1918 and 1927, when the war was terminated, a large number of homeless Armenian refugees, widows and orphans were spread all over the Middle East. In almost every issue, the periodical defended their interests.

MIYOOTIOON BETWEEN 1918 AND 1927

With the Allied victories in Iraq, Palestine and Syria in 1917-18 as well as the termination of the four-year war, *Miyootioon* regained its Pan-Armenian status. Readers were kept posted about events lying beyond Egyptian borders. In its last Cairene period, the periodical spoke for, and on behalf of, the Ottoman Armenian refugees, widows and orphans, who embodied the post-Genocide Armenian nation. Taking care of these groups of people remained among AGBU's priorities. As the mouthpiece of AGBU, *Miyootioon* accentuated the Union's Near Eastern philanthropic work conducted by means of its multiple orphanages, shelters, hospitals, funds and projects.

To begin with, Egyptian-Armenian women played a prominent humanitarian role. Through a 2000 E.P. donation, a cloth-making workshop

---

[64] "The Union's Members" (Miyoutyan Antamnere), *Miyootioon*, August 1913, p. 119. In 1913, the total amount of AGBU membership counted 8019 people.

[65] "The Double Stake" (Gergnabadige), *Miyootioon*, December 1915, p. 181.

[66] Addis Ababa Chapter, "AGBU's Basic Capital's Inviolability, Addis Ababa Chapter's Opinion" (Hayg. Parek. Enth. Miyootian Himnagan Tramaklookhin Antsernmkheliyootioone Addis Ababayi Masnajughin Gardzike), *Miyootioon*, September-October 1916, p. 70.

and a storehouse known as "AGBU's Wardrobe" were established in Cairo's Nubar Pasha Street. A Women's Central Committee appointed by the Central Board and headed by Nevzik Arakel Nubar, the daughter in-law of Boghos Nubar, was to administer the fund-raising, cloth-making and distributing activities. The main intention behind this project was to provide wear for impoverished refugees.[67] According to the magazine, numerous transnational Armenian women networks were formed in Europe (Manchester, Geneva, Milan, The Hague, Marseille...), the USA and as far as Australia (Melbourne). They all worked to raise funds and boost AGBU's cloth distributing project. As a result, the "Wardrobe Fund" (Hantertsarani Himnatram) came into being. These developments suggest that early twentieth-century elite Armenian women already occupied a prominent place in Armenian society, together with other feminists in different parts of the globe struggling for their rights.

Thanks to the work of the Women's committees, the children of the Sisvan School in Egypt were provided with uniforms.[68] Moreover, the Allied triumphs also facilitated the movement of clothes to other Near Eastern, once Ottoman, towns. In 1918, for instance, garments were sent from Cairo to British-occupied Jerusalem, since the city contained around 612 Armenian refugees, thronged in the Saint James Armenian Monastery.[69] The Arab takeover of Tafileh (in modern Jordan) also paved the way for the transfer of clothes to 900 refugees stationed there.[70] At a later stage, in 1920, around 11,355 pieces of clothing were also mailed to numerous refugees settling in Syrian and Cilician towns such as Aleppo, Dortyol, Mersin, Adana and others.[71]

Besides describing and endorsing to the transport of clothes, *Miyootioon* also paid close attention to inter-regional refugee movements between various Near Eastern territories including Egypt, Jordan and Syria, giving the impression that the post-Ottoman Eastern Mediterranean world was a land peopled by desperate and vagrant refugees.

---

[67] "AGBU's Wardrabe for Refugees" (HPEMiyootian Hantertsarane Hokood Darakryalneroo yev Kaghtaganneroo), *Miyootioon*, November-December 1917, pp. 86, 88.

[68] Kevorkian and Tachjian, p. 59.

[69] "AGBU's Position Towards the Refugees of Jerusalem" (Hayg. Parek. Enth. Miyootioone Yerousaghemi Darakryalneroon Hanteb), *Miyootioon*, January-February 1918, p. 3.

[70] "900 Refugees also liberated at Tafileh" (900 Darakryalner Yevs Azadvadz Tafileyi Metch (Sina)), *Miyootioon*, January-February 1918, p. 5.

[71] "AGBU's Central Wardrobe Operates, but..." (HPEMiyootian Getr. Hantertsarane Ge Kordze, Payts...), *Miyootioon*, January-February 1920, p. 6.

In April 1918, for instance, around 1572 refugees were displaced from Salt (in Jordan) to Jerusalem.[72] On the other hand, around 150 deportees were taken from Damascus and Jabal Druze to Aqaba and then "shipped" from Aqaba to Port Said. Meanwhile, some others were moved from Tafiletafh to Karak. Eventually, the Port Said Camp was the refugees' safe haven, since it enjoyed both British financial support and securuty. In 1919, in order to support the deportees, AGBU initiated the "Refugees' Fund" (Aghedyalneroo Himnatram). That year, around 13,600 E.P. was collected.[73] This sum dramatically rose to 28,700 E.P. in 1920.[74]

In addition to its solicitude for the refugees, the AGBU was also worried about Armenian widows and girls incorporated into Bedouin families. Apparently, Arabs played a pivotal role in rescuing widowed Armenian women and orphaned girls. Thereby, on several occasions, *Miyootioon* expressed sympathy towards the life-saving Arabs. Armenian relief worker serving in Emir Zeyd's army, Hovhannes Keledjian and AGBU official Roupen Herian[75] were able to rescue Armenian women in Jabal Druze,[76] Aqaba and Karak.[77] Moreover, with the aim of increasing the number of released/liberated women and girls, the AGBU established a "Liberating Fund" (Azadakroomi Himnatram).[78] In September 1919, about 10 percent of abducted Armenian females were recovered from Bedouin households.[79] The AGBU housed some of them in the Women's Shelter in Aleppo.[80] Some others were moved to AGBU's Adana workshop, where widows were given the chance to secure some economic independence by knitting socks and weaving carpets. In 1920,

---

[72] "1572 Refugees Also Rescued at Salt" (1572 Darakryalner Yevs Azadvadz Salti Metch), *Miyootioon*, March-April 1918, p. 24.

[73] "AGBU's Overall Revenues" (HPEMiyootian Enthanoor Hasooytner), *Miyootioon*, May-June 1920, p. 37.

[74] "AGBU's 15th Year" (HPEMiyootian 15rt Daresherchane), *Miyootioon*, March-April 1921, p. 21.

[75] "Mr. Roupen Herian" (D. Roupen Herian), *Miyootioon*, November-December 1919, p. 87.

[76] "The Port Said Refugee Camp and the AGBU" (Port Saidi Haygagan Kaghtavayre yev Hayg. Parek. Enth. Miyootioone), *Miyootioon*, July-August 1918, p. 56.

[77] "Hovhannes Keledjian," *Miyootioon*, January-February 1919, p. 6. Kelejian conducted refugee relief work during his stay in Karak and Aqaba, while serving in the Sherifian army.

[78] "The Orphans of the Desert and the Armenian Women in the Harems" (Anabadi Vorpere yev Haremneroo Hayoohinere), *Miyootioon*, November-December 1919, p. 89.

[79] Kevorkian and Tachjian, p. 77.

[80] "AGBU's Aleppo Shelter-Workshop," (HPEMiyootian Halebi Abasdaran-Ashkhadanots), *Miyootioon*, September-October 1920, p. 78.

around 62 women worked in this factory.[81] *Miyootioon* advertised some of the rugs produced in the workshop in order to facilitate their sales and raise more funds.

Similar to its concern for refugees and widows, orphans also attracted AGBU's attention. The Union considered the Armenian orphans as a "symbol of national renewal" and even "the nation itself."[82] For instance, in one of its more emotional statements the periodical pleaded: "save the boys, save the boys, they are the homeland, they are Armenia themselves."[83]

The AGBU did its utmost to protect the nation's precious human assets by sheltering them in a large number of orphanages. In early 1918, around 190 parentless Armenian children were placed in AGBU's temporary orphanage in Jerusalem, which was the Union's first Near Eastern child welfare institution, since its pre-WWI Kelegian Orphanage in Dortyol.[84] Nonetheless, the insistence of the British High Command to concentrate Armenian orphans in Port Said Camp, pushed the AGBU to remove its 350 wards from Jerusalem to its newly constructed orphanage at Port Said.[85]

After a short while, in February 1919, as soon as the French directorate was set up in Cilicia under Colonel Bremond's leadership, the AGBU chose it as its principal field of work, since it represented the last hope for carving an Armenian state within its once Ottoman territories. With this consideration in mind, the AGBU stationed its various orphanages in the region to which surviving Armenians were repatriated, as a whole, to their new "homeland." Moreover, the French administration conceded Armenian organizations the right to round up abandoned orphans and place them in new orphanages. The French Agency for Repatriation and Public Welfare in Cilicia covered the costs of the children's upkeep in AGBU orphanages.[86]

---

[81] "AGBU's Adana Workshop" (HPEMiyootian Adanayi Kordzadoone), *Miyootioon*, January-February 1920, p. 10; Antranik Dakessian, "The AGBU Shelter-Home in Aleppo, (1920-1927)," in *Armenians of Syria: Proceedings of the Conference (24-27 May 2015)*, edited by Antranik Dakessian, HU Press, Beirut, 2018, pp. 199-216.

[82] Kathryn Libal, "'The Child Question:' The Politics of Child Welfare in Early Republican Turkey," in *Poverty and Charity in Middle Eastern Contexts*, Michael Bonner, Mine Ener and Amy Singer (eds.), State University of New York Press, New York, 2003, pp. 255-56.

[83] Advertisement, *Miyootioon*, May-June 1920, p. 36.

[84] "AGBU's Orphanage in Jerusalem" (HPEMiyootian Yeroosaghemi Vorpanotse), *Miyootioon*, May-June 1918, p. 36.

[85] Kevorkian and Tachjian, p. 52.

[86] Ibid, pp. 98-100.

In April 1919, the Kelegian orphanage resumed its mission with 150-200 children brought from the Syrian towns of Homs and Hama to Dortyol.[87] In late 1919, the AGBU also established the Sisvan orphanage, initially, in an orange storehouse owned by Kuchuk Sarkissian and Joseph Beshara housing 444 male and female children.[88] By contrast, AGBU's Port-Said orphanage in Egypt ceased functioning. Around 310 orphans sailed on Egyptian steamships from one Mediterranean port to another, finally docking in Mersin,[89] where a new orphanage was constructed. In the meantime, AGBU also relocated its Damascene child welfare institution to Hadjin (a small mountainous city in Adana province).[90] As noted earlier, the French authorities financially backed the various institutions. They paid 5 Ottoman pounds for each child in the two AGBU orphanages in Dortyol, while the Mersin orphanage received a monthly stipend of 6 Ottoman pounds for each of its wards. In turn, the AGBU orphanage at Hadjin received 8 Ottoman pounds per child, the largest sum compared to the others.[91]

As life began to normalize in Cilicia, the French authorities, suddenly in 1921, decided to curtail their financial support to the AGBU's Cilician orphanages. As a consequence, the AGBU experienced a huge financial crisis, since it was only able to cover 20,000 E.P. when the total expenses amounted to 41,000 E.P.[92]

As if this hardship was insufficient, the British authorities in Iraq also planned to dismantle the Nahr Omar Camp in Basra and settle the refugees as well as the orphans on the banks of the Euphrates River for their use as agricultural labor. The area they had in mind stretched from the insalubrious Hilla, south of Baghdad, all the way to Samarra in the north.[93] Distraught by the British decision, the AGBU took upon itself the custody of around 800 Armenian orphans. It moved them from Nahr Omar to Jerusalem, where a new orphanage was formed with the assistance of the American Near East

---

[87] "AGBU's Educational and Orphan Relief Work" (HPEMiyootian Gertagan yev Vorpakhnam Kordze), *Miyootioon*, March-April 1919, p. 22.

[88] "AGBU's Sisvan Orphanage in Dortyol" (HPEMiyootian Dortyoli Sisvan Vorpanots), *Miyootioon*, September-October 1920, pp. 75-76.

[89] "The Port Said Orphanage Moved to Mersin" (Port Saidi Vorpanots Varjarane Mersin Pokhatrvadz), *Miyootioon*, November-December 1919, p. 86.

[90] "AGBU's Hospital in Damascus" (HPEMiyootian Damasgosi Hivantanotse), *Miyootioon*, January-February 1920, p. 9; *The AGBU Hadjin Orphanage, 1919-1920,* Introduction, translation and annotation by Antranik Dakessian, HU Press, 2020.

[91] Kevorkian and Tachjian, p. 100.

[92] "AGBU's Orphanages Financial Situation" (HPEMiyootian Vorpanotsneroon Yelmdagan Gatsootioone), *Miyootioon*, March-April 1921, pp. 23-24.

[93] Kevorkian and Tachjian, p. 91.

Relief organization (NER).[94] *Miyootioon* also expressed gratitude for NER workers by occasionally publishing their pictures, among them those of Dr. Lambert (NER director of Aleppo), Dr. Dud (NER representative in Adana), and many others, who played a crucial role in saving Armenians from perishing.

After the ratification of the Franco-Turkish treaty in November 1921 and the inevitability of French withdrawal from Cilicia, Armenians living under French protection no longer had a place there. Hence, they became refugees once more. This time orphans migrated from Cilicia to the French-administered Lebanon. Around 750 orphans were "shipped" from the Mediterranean ports of Alexandretta and Mersin to the ports of Beirut and Jounieh.[95]

By early 1922, the Kelegian, Sisvan (in Dortyol) and Mersin orphanages no longer existed. The Hadjin orphanage was also long dead, since it fell victim to the Turkish assault, in 1920, with only 9 out of its 250 orphans surviving.[96] Under these circumstances, the AGBU set up two orphanages in Beirut: the Kelegian and Sisvan, while it also ran two others in Jerusalem: Araradian and Vasbooragan, as well as the Giligian in Aleppo. Thus, it looked after five child welfare institutions dispersed between Palestine, Lebanon and Syria. In 1922, the total number of AGBU orphans stood at about 1546.

Naturally, orphan sustenance required vast sums of money. Starting from 1921 and until 1926, *Miyootioon* urged affluent Armenians to financially support the "nation's orphans" (azkin vorpere)[97] by paying 25 British pounds annually.[98] These children, the magazine affirmed, formed the basis of a future "free Armenia" (azad Hayasdan). Advertisements carrying such titles as

---

[94] "The AGBU's Sponsors the 800 Orphans of Nahr el Omar," (Nahr el Omari 800 Vorpere HPEMiyootioone Ge Sdantsne Anonts Hoke), *Miyootioon*, November-December 1921, p. 88. Prior to 1919, the NER operated under different titles such as Committee on Armenian Atrocities, American Committee for Armenian Relief, American Committee for Syrian and Armenian Relief and finally American Committee for Relief in the Near East. It was established in 1915 through the efforts of the American Ambassador to the Ottoman Empire Henry Morgenthau. In 1919, it was named Near East Relief after being incorporated by an act of the American Congress.

[95] "The Evacuation of Cilicia and the AGBU's Orphanages are Displaced to Lebanon" (Giligyo Barboume yev Hayg. Parek. Enth. Miyootian Vorpanotsnere Lipanan ge Pokhatrvin), *Miyootioon*, November-December 1921, p. 92.

[96] "Martyred Hadjin" (Hadjin Nahadag...), *Miyootioon*, November-December 1920, pp. 87-88.

[97] "Do Not Forget the Orphans" (Mi Mornak Vorpere), *Miyootioo* , September-October 1921, p. 72.

[98] Advertisement, *Miyootioon*, November-December 1921, p. 87.

"Do not forget the Orphans" (Mi Mornak Vorpere) frequently appeared in the journal.[99] The AGBU also established the "Orphans' Fund" (Vorpanbasd Himnatram) and "Rescuer's Competition Fund" (Pergootian Mertsank).

Various columns such as "AGBU's Educational and Orphan Relief Work" (HPEMiyootian Gertagan yev Vorpakhnam Kordze), "AGBU's Orphanages" (HPEMiyootian Vorpanotsnere) were published in *Miyootioon*. Under these headings, the journal presented the nutritional, hygienic, and demographic conditions of the orphanages and highlighted still unresolved problems.

To facilitate the fund-collecting process for orphan relief work, *Miyootioon* added a special heading titled "They Appreciate" (Ge Knahaden).[100] Under this title, various Armenian and non-Armenian (French, British and American) dignitaries, religious officials as well as prominent intellectuals expressed gratitude for the work being done in AGBU orphanages. By looking at the journal's various numbers one reads about Armenian reactions to the important mission carried out by AGBU. Among these were the poets Vahan Tekeyan and Arshag Tchobanian, political activist sand leaders Mihran Damadian and Nigol Aghpalian, the author Zabel Yessayan, Catholicos Sahag II of Cilicia, Charles Fowle (NER Educational Director) and others. Apparently, these names appeared in order to create a favorable public stance.

Visual material such as heart-rending pictures of Armenian orphans and AGBU orphanages appeared in most of *Miyootioon*'s issues. The primary aim behind these images was to rouse the emotions of its readers and lead them to make generous donations. It is worthwhile to note that the NER's *The New Near East* also followed a similar strategy to increase the amount of contributions made by American benefactors for its relief work in the Near East.[101]

Between 1924 and 1927, the organ also published articles about the "Orphans' Day" held annually in collaboration with the NER to collect funds for orphans. Every year letters from Boghos Nubar were printed in the organ for propaganda purposes. These advertisements paid off. In 1926, a sum of around 6000 E.P. was collected.[102]

---

[99] "Do Not Forget the Orphans" (Mi Mornak Vorpere), *Miyootioon*, November-December 1926, p. 122.

[100] *Miyootioon*, March-April 1920.

[101] Suzanne E. Moranian, "The Armenian Genocide and American Missionary Relief Efforts," in *America and the Armenian Genocide of 1915*, ed. by Jay Winter, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.

[102] "AGBU's 20th Year Brief Report on its Revenues and Expenses" (Hayg. Parek. Enth. Miyootian Ampopoom Enth. Hasooytneroo yev Dzakhkeroo 20rt Daresherchani (1926), *Miyootioon*, November-December 1925, p. 88.

However, as time passed, most of the orphans became self-supporting and skillful adults. Henceforth, AGBU's relief activities began shrinking in 1924. Already in that year, the Beirut-based Kelegian and Sisvan orphanages were amalgamated. The Vasbooragan orphanage of Jerusalem was shut down and its 250 wards undertook a long voyage sailing from the Jaffa port on the Mediterranean to the Batumi harbor on the Black Sea and finally settling within the borders of Soviet Armenia.[103] After two years, the Giligian (in Aleppo) and Araradian (in Jerusalem) orphanages had a similar fate. Both institutions ceased functioning and all the orphans were congregated in the Kelegian-Sisvan orphanage of Beirut[104] until its closure in the early 1930s.

In 1927, schools began replacing orphanages as educational institutions as a result of the ongoing social changes. As a consequence, less orphanage and more school-related news appeared in AGBU's organ indicating that life had started to normalize with the settlement of Armenian refugees mainly in Lebanon, Syria, and Greece. The AGBU already operated six elementary schools in Musa Dagh and the Nubarian School[105] in Alexandretta with 671 students combined,[106] in addition, it aided in meeting the expenses of Armenian refugee schools in Sidon, Beirut, Tripoli, Zahle, Rakka, Damascus, Der Zor, and Midilli (Greece) to the amount of about 1330 E.P.[107]

CONCLUSION

As mentioned earlier, *Miyootioon* highlights some features of Armenian intellectual life on the one hand, from above, and the conditions of Armenian peasants, from below. The photographs appearing in its various issues are also of immense significance helping anthropologists, sociologists and historians to reconstruct the tastes and lifestyles of Ottoman Armenians.

By looking at *Miyootioon*, one also understands the pre-WWI Egyptian-Armenian pro-Orientalist mindset as well as learns about various social and cultural events taking place in the different AGBU branches. During WWI and after, the paper also paid attention to the social and economic catastrophes resulting from the tragedy befalling the Armenians of the Ottoman Empire and its Turkish successor state. The journal pinpointed the needs of the refugees, orphans and widows as well as traced the refugee and orphan inter

---

[103] "The Departure of 250 Orphans to Armenia" (250 Vorperoo Hayasdan Megnoume), *Miyootioon*, September-October 1924, p. 65.

[104] See School pictures in *Miyootioon*, January-February 1927, pp. 8, 14.

[105] The AGBU Nubarian School functioned until 1939, the year when the French handled Alexandretta to Mustafa Kemal (better known as Ataturk).

[106] "AGBU's Orphanages during 1922-1923" (Miyootian Vorpanotsnere 1922-1923 Daresherchanin), *Miyootioon*, July-August 1923, pp. 53-55.

[107] "AGBU's 20th Year Brief Report", p. 89.

and intra-regional movements. Moreover, it shed light on AGBU's significant relief work during and after the war.

The periodical also highlighted elite women's humanitarian performance and helps to form an idea about the well-organized European and American Armenian communities that extended some help towards their Eastern co-nationals.

The AGBU's mouthpiece took on different roles according to the needs caused by new conditions, serving as an educational-instructional tool in the pre-WWI period, while becoming a propaganda and fundraising instrument during and after the war's end. In spite of its non-political nature, *Miyootioon* was implicitly a nationalist periodical and an iconic symbol of modernity.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ ՀԲԸՄ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՕՐԿԱՆ՝ *ՄԻՈՒԹԵԱՆ* (1912-1927)

(Ամփոփում)

Պետրոս Թորոսեան
btorosia@uci.edu

Իր հիմնադրութենէն վեց տարիներ ետք, Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը ունեցաւ իր *Միութիւն* օրկանը՝ Յունուար 1912ին, որ տարբեր պատմական ժամանակներու ստանձնեց տարբեր գործառոյթներ:

Զեկոյցը կը ներկայացնէ *Միութեան* տասնհինգ տարիները: Նախաեղեռնեան շրջանին (1912-1914), Օսմանեան Կայսրութեան Հայկական Վիլայէթներուն եւ Կիլիկիոյ հայ գիւղացիութիւնը կը հանդիսանար *Միութեան* ուշադրութեան գլխաւոր առարկան: Թերթը կը բարձրաձայնէ գաւառներու կրթական, ընկերային եւ գիւղատնտեսական հարցեր: Ցեղասպանութեան տարիներուն (1915-1917), *Միութիւն* լուսարձակի տակ կ'առնէ մանաւանդ Եգիպտոսի Փոր Սայիտի գաղթականական հաստատուած մուսալեռցի գաղթականներուն վիճակը: Իսկ Զինադադարին եւ այնուհետեւ (1918-1927), ան կը վերածուի գաղթականներու, այրիներու եւ որբերու 'պաշտօնաթերթի' եւ կ'արտացոլացնէ ՀԲԸՄի կատարած մարդասիրական աշխատանքները:

Եգիպտահայ Համայնքը Կիլիկիահայութեանը Օժանդակելու Հոլովոյթում (1909-22)
(Ըստ Գահիրէի Ազգային Առաջնորդարանի Արխիւների)

Գոհար Աւագեան
gohar-arkhiv@mail.ru

Անառարկելի է արխիւային փաստաթղթերի, իբրեւ ստոյգ սկզբնաղբիւրների, դերն ու նշանակութիւնը հայագիտութեան եւ յատկապէս պատմագրութեան զարգացման համար: Հայ իրականութեան մէջ արխիւների խոշորագոյն շտեմարան է հանդիսանում Հայաստանի Ազգային Արխիւը, որտեղ պահպանւում են միլիոնաւոր փաստաթղթեր հայ ժողովրդի պատմութեան ամէնատարբեր բնագաւառերի վերաբերեալ: Սակայն, հայ ժողովրդի պատմութեան որոշ առանցքային թեմաների ուսումնասիրութեան պարագայում հետազօտողների համար առանձնակի կարեւորութիւն ունի Սփիւռքի զանազան հոգեւոր ու ազգային հաստատութիւններում պահպանուող արխիւների ուսումնասիրութիւնն ու դրանց հանրահռչակումը: Դրա համար անհրաժեշտ է տեղերում կազմակերպել արխիւների գիտական եւ մասնագիտական մշակման աշխատանքներ՝ ընդունուած միջազգային չափորոշիչներին համապատասխան:

Այս առումով, 2017ից Գահիրէի հայոց առաջնորդ գերաշնորհ Աշոտ եպիսկոպոս Մնացականեանի նախաձեռնութեամբ Գահիրէի ազգային առաջնորդարանի արխիւները մեր կողմից ենթարկուել են գիտական եւ արհեստագիտական մշակման: Ցայսօր կատարուած աշխատանքների արդիւնքում ձեւաւորուել են երեք տասնեակից աւելի հաւաքածուներ, ցուցակագրուել են հազարաւոր պահպանման միաւորներ՝ հարիւր հազարաւոր փաստաթղթերով: Արդիւնքում՝ հետազօտողների համար դիւրացել է արխիւներից օգտուելու, իրենց ուսումնասիրութիւնները առաւել ամբողջացնելու եւ կարեւոր փաստերը հանրահռչակելու գործընթացը: Աշխատանքի ընթացքում պարզ դարձաւ, որ յիշեալ արխիւը դեռեւս գիտական շրջանառութեան մէջ չմտած աղբիւրագիտական մեծածաւալ տեղեկութիւն է պարունակում ո՛չ միայն եգիպտահայ համայնքի տնտեսական, մշակութային ու հասարակական-քաղաքական կեանքի, այլեւ՝ համահայկական նշանակութիւն ունեցող տարբեր խնդիրների վերաբերեալ[1]:

[1] Եգիպտոսի հայոց առաջնորդ Աշոտ եպիսկոպոսի նախաձեռնութեամբ եւ մեր աշխատասիրութեամբ պատրաստուել է եւ շուտով կը հրատարակուի *Եգիպտահայ համայնքը հայկական հարցի հոլովոյթում* փաստաթղթերի ժողովածուի երկհատորեակը, որոնցում տեղ գտած 720 փաստաթղթերի մի մասը վերաբերում է կիլիկեան իրադարձութիւններին եւ եգիպտահայերի կողմից կիլիկիահայութեանը ցուցաբերուած օժանդակութեանը:

Յատուկ արժէք ունեն հայկական հարցին վերաբերող հազարաւոր փաստաթղթերը, որոնց ուսումնասիրութիւնը նոր լոյս կը սփռի խնդրի հետազօտման բնագաւառում, սկսած Օսմանեան Կայսրութիւնում սուլթան Համիտ Բ.ի կազմակերպած հայկական ջարդերից մինչեւ ԻԱ. դարն ընկած ժամանակաշրջանը:

Առանձնակի արժէք եւ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում Կիլիկիայի հայոց յատկապէս 1909-22 ժամանակահատուածին վերաբերող փաստաթղթերը: Դրանք պատկերացում են տալիս, թէ եգիպտահայ համայնքը ինչպիսի օգնութիւն է ցուցաբերել կիլիկիահայութեանը ե՛ւ բուն Կիլիկիայի տարածքում, ե՛ւ յայտնի արիւնալի իրադարձութիւններից յետոյ, իրենց ֆիզիկական գոյութիւնը պահպանելու համար Եգիպտոս գաղթած կիլիկիահայութեանը: Յիշեալ փաստաթղթերը նաեւ խիստ արժէքաւոր, կարեւոր ու հաւաստի տեղեկութիւն են պարունակում Կիլիկիայում տեղի ունեցած հայկական կոտորածների, ինքնապաշտպանութեան կազմակերպման, գաղթի եւ այլ խնդիրների մասին:

Մինչ 1907-08 եգիպտահայութիւնը Գահիրէի ու Աղեքսանդրիայի ազգային առաջնորդարանների ղեկավարութեամբ ջանքերն ուղղել էր Հայաստանի սովեալներին օգնութիւն հասցնելու նպատակով մասնաժողովներ ստեղծելով ու հանգանակութիւններ կազմակերպելով, եւ մինչ 1909 Մարտին եգիպտահայութիւնը հիւրընկալում էր Ատանայի վարժարաններ համար հանգանակութիւն կատարելու նպատակով Եգիպտոս ժամանած Ատանայի հայոց առաջնորդ Մուշեղ եպիսկոպոս Սերոբեանին, 1909 Ապրիլին Ատանայի բոլոր գաւառներում եւ Հալէպի նահանգի արեւմտեան եւ հիւսիսային մի շարք հայաբնակ շրջաններում տեղի ունեցան հայկական կոտորածներ, որին զոհ գնացին շուրջ 30,000 հայեր: Արդէն Ապրիլի 10ին Գահիրէի հայոց առաջնորդական փոխանորդ Յարութիւն քահանայ Յակոբեանը դիմեց տեղի ազգայիններին՝ Կիլիկիայի հայոց կոտորածներից տուժած աղէտեալներին օգնութեան ձեռք մեկնելու կոչով, որում մասնաւորապէս ասուած էր.

> Այս անգամ հեռագիրները կը գուժեն, աւա՜ղ, թէ թուրք մոլեռանդ խուժանը Կիլիկիան հուրի եւ սուրի մատնած է, Ատանայի եւ շրջակայից մէջ միայն տասներկու հազարէն աւելի հայ եղբայրներ նահատակուած են, հազարաւոր եկեղեցիներ, վարժարաններ, վաճառատուներ ու բնակարաններ մոխրի կոյտի վերածուած են, գաւառակներ՝ իրենց բնակիչներով, աւաններով ու գիւղերով բնաջինջ եղած, անոնց աւերակներուն վրայ թափուող ու մեր արիւնը կրող բիւրաւոր ծերունիներուն, մանուկներուն, դեռատի աղջիկներուն եւ ամէն կարգէ ու հասակէ անձերուն մերկ ու անպատսպար տեսիլն կը յուզէ, կը ցնցէ ամէն սրտի տէր մարդու, մանաւանդ ամէն ճշմարիտ հայու հոգին ու համայն էութիւնն:

Այդ եղկելիները իրենց մերկութիւնը ծածկելու եւ սովամահ ըլլալու վտանգէն ազատելու համար ուրիշ ապաւէն չունին, եթէ ոչ՝ ազատ երկիրներու մէջ ապրող իրենց ազգակիցներու գթութիւնն[2]:

Կոչը մեծ արձագանգ գտաւ ոչ միայն արդէն գոյութիւն ունեցող եգիպտահայ զանազան բարեսիրական կազմակերպութիւնների կողմից, ինչպիսիք էին ՀԲԸ Միութիւնը, 1908ին տիկին Ղազար Փոլատի ստեղծած «Ի Նպաստ Հայաստանի Կարօտելոց Հայուհեաց Յանձնախումբ»ը[3], Աղքատախնամ Ընկերութիւնը[4] եւն., որոնք անմիջապէս ձեռնարկեցին կիլիկիահայութեան օժանդակութեան գործին, այլեւ կազմուեց «Ատանայի Արկածեալ Ազգայնոց Օգնական» նոր յանձնաժողով, որն անմիջականօրէն պէտք է զբաղուէր զուտ կիլիկիահայութեան խնդիրներով[5]: Իսկ այդ խնդիրները ահռելի էին: Այսպէս, 1909 Ապրիլի 17ին Կ.Պոլսի պատրիարքարանի կողմից Ատանա գործուղուած Գէորգ Ծ. վարդապետ Ասլանեանը Եգիպտոսի հայոց առաջնորդ Մկրտիչ Ծ. վարդապետ Աղաւնունուն գրում էր. «*աղքատներու թիւը այնչափ շատ է, վիրաւորներու համրանքը այնքան առատ է, որ շուարած մնացած ենք: Եթէ միայն հաց փանք, օրը հարիւրաւոր ոսկիներու պէտք կայ: Այսօր Ատանայի եւ Մերսինի մէջ 10-20,000 անօթիներ, մերկեր, անտուն, անգործ այրիներ, որբեր ու չքաւոր տղամարդեր կան: Ատանան ճիշտ երկրորդ Անի մը եղած է. անձի կորուստ բոլոր նահանգին մէջ՝ 30-40,000, իսկ հրդեհուած են շատ մը գիւղեր եւ ամբողջ վիլայէթի թաղերը: Անմիջական օգնութեան պէտքը կայ: Հա՛յր Պատուական, անմիջական գործի՛ սկսեցէք, խօսեցէ՛ք, քարոզեցէ՛ք, վերջապէս դրամ հաւաքելով՝ Մերսին՝ մեր հասցէին հասուցէք: Կորուստը մեծ, դէպքը ահաւոր, կարօտութիւնը աննկարագրելի ու անհաշուելի է*»[6]:

1909 Ապրիլի 22ին Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքական տեղապահ Յովհաննէս եպիսկոպոս Արշարունին հեռագրով յայտնում էր Մկրտիչ Ծ. վարդապետ Աղաւնունուն, որ պատրիարքարանի կողմից Ատանայի արկածեալների համար նպաստ է ուղարկուել եւ միաժամանակ խնդրում է արագացնել Եգիպտոսից օգնութիւն ուղարկելու գործը[7]:

Ձեռնարկուեցին հրատապ միջոցներ. կատարւում էին հանգանակութիւններ, նուիրահաւաքներ, Գալուստեան Ազգային Վարժարանի մանկապարտէզի վարժուհիները կազմակերպեցին ձեռագործերի վաճառք[8], տիկնանց յանձնաժողովը կազմակերպեց թատերական ներկայացումներ,

---

[2] ԳԱԱԱ, h. 14, g. 1, գ. 3, թթ. 2-3:
[3] ԳԱԱԱ, h. 4, g. 2.1, գ. 18, թ. 288:
[4] ԳԱԱԱ, h. 14, g. 1, գ. 2, թթ. 1-4:
[5] ԳԱԱԱ, h. 14, g. 1, գ. 3, թ. 26:
[6] ԳԱԱԱ, h. 14, g. 1, գ. 3, թ. 11:
[7] ԳԱԱԱ, h. 14, g. 1, գ. 3, թ. 4:
[8] ԳԱԱԱ, h. 14, g. 1, գ. 5, թթ. 1-2:

որոնց հասոյթը յատկացւում էր Կիլիկիայի աղէտեալ քոյրերին ու եղբայրներին[9]:

Շուտով, Եգիպտոս ժամանեցին կոտորածներից փրկուած կիլիկիահայ գաղթականներ եւ անհրաժեշտութիւն առաջացաւ, բացի Կիլիկիա ուղարկուող օգնութեան, նաեւ կազմակերպել կիլիկիահայ գաղթականների խնամատարութեան գործը տեղում: Այսպէս՝ Գահիրէի եկեղեցու շրջափակի մէջ տեղաւորուած էին 500 գաղթականներ, որոնց սննդի եւ այլ պէտքերի հոգածութեան համար անհրաժեշտ օրական եօթ ոսկին հոգացւում էր առաջնորդարանի սնդուկից[10]: Յետագայում նոր գաղթականներ եւս հասան Գահիրէ[11]: Աշխատունակ գաղթականների համար աշխատանք գտնելու նպատակով կազմուեց մասնաժողով, որի անդամներն էին Յարութիւն Քեմհաճեանը, Յովհաննէս Ջաղացպանեանը եւ Մկրտիչ Մանսուրեանը[12]: Կիլիկիահայ գաղթականներին պատսպարելու համար եւս եօթ անձից բաղկացած յանձնաժողով ստեղծուեց, որում ընդգրկուած էին նաեւ աւետարանական հայերի վերապատուելի հովիւը եւ կաթողիկէ հայոց առաջնորդարանից մէկ ներկայացուցիչ[13]: Գահիրէի ազգային գաւառական վարչութեան քաղաքական ժողովի որոշմամբ ամսական 30 ոսկի էր տրամադրւում Աղքատախնամ Ընկերութեանը՝ ի նպաստ Ատանայի աղէտեալների[14]:

Գահիրէ ապաստանած կիլիկիահայ գաղթականների մի մասին զետեղեցին Գահիրէի հին վարժարանի շէնքում[15]: Այնտեղի գաղթական կանանց ֆիզիկական ու հոգեկան խնամատարութեան համար ստեղծուեց մասնախումբ[16]: Նրանց վիճակը այսպէս է նկարագրում Յարութիւն քահանայ Յակոբեանը.

> Տիրող թշուառութիւնը շատ մեծ է գաղթականներուն մէջ, մեծաւ մասամբ հալած-մաշած դէմքեր են, ուր կ'երեւան, նիհար, գունատ կերպարանքներ, մանաւանդ մանուկները, կարելի չէ զանոնք դիտել առանց արցունքի. քիչ բացառութեամբ՝ գրեթէ ամէնքն ալ հիւանդ են, խոշոր-խոշոր պալարներ կը ծածկեն անոնց գլուխներն ու դէմքերը, ոմանք աչքի նորստաց[17] ցաւով կը տառապին, շատեր սնունդի անբաւարարութենէ կը հիւծին եւ ոմանք ալ իրենց յղի մօրը կաթը ծծելու պատճառով՝ կը վնասուին: Անհրաժեշտ է բժշկական մանրակրկիտ ու խղճամիտ քննութիւն ու անմիջական դարման փրկելու համար մանաւա՛նդ ե-

[9] ԳԱԱԱ, 14, ց. 2.1, գ. 18, թ. 290:
[10] ԳԱԱԱ, հ. 14, ց. 1, գ. 1, թթ. 4-5:
[11] ԳԱԱԱ, հ. 14, ց. 1, գ. 1, թթ. 15-16:
[12] ԳԱԱԱ, հ. 4, ց. 2.1, գ. 18, թ. 327:
[13] ԳԱԱԱ, հ. 14, ց. 1, գ. 2, թթ. 1-4:
[14] ԳԱԱԱ, հ. 4, ց. 2.1, գ. 18, թթ.308-311:
[15] ԳԱԱԱ, հ. 4, ց. 2.1, գ. 18, թթ.304, 307:
[16] ԳԱԱԱ, հ. 14, ց. 1, գ. 2, թ. 8:
[17] Նորստաց - նոր ստացուած:

րախաները ստոյգ մահուընէ մը: Տեսանք մայրեր, որոնք իրենց զաւակներուն այս հիւանդկախ վիճակը տեսնելով՝ վշտէ հիւանդացած էին[18]:

Եգիպտահայ համայնքը, բացի նիւթական օժանդակութիւն կազմակերպելը, ձեռնարկեց նաեւ քաղաքական բնոյթի գործողութիւնների: Այսպէս, Ատանայի պատերզմական ատեանի կողմից դատապարտոպած եւ 1909 Մայիսի 28ին կախաղան բարձրացուած վեց անմեղ հայերի մահապատժի եւ Կիլիկիայում հայ ժողովրդի համար շարունակուող արիւնալի վիճակի դէմ բողոքի ձայն բարձրացնելու, մնացած բանտարկեալներին ազատ արձակելու նպատակով Գահիրէի քաղաքական ժողովը որոշում կայացրեց հրաւիրել Գահիրէի եւ Աղեքսանդրիայի թեմական ժողովների միացեալ նիստ եւ դիմումներ պատրաստել Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանին եւ օսմանեան կառավարութեանը ներկայացնելու համար[19]: Գահիրէի հայոց առաջնորդարանը նոյն մտքով դիմումներ կատարեց նաեւ տեղում գտնուող հիւպատոսարաններին[20]: 1909 Ապրիլի 25ին Գահիրէի Ս. Աստուածածին եկեղեցում Աղաւնունու նախագահութեամբ տեղի ունեցաւ ժողովրդական հաւաք, որը բողոքի հեռագիր յղեց Կ. Պոլիս՝ օսմանեան երեփոխանական ժողովին, ծերակոյտին, շէյխ ուլ իսլամին, հայոց պատրիարքարանին, կաթոլիկ հայոց պատրիարքարանին, աւետարանական հայոց ազգապետարանին եւ Կ.Պոլսի 12 լրագրերի խմբագրութիւններին: Եգիպտոսի հայոց առաջնորդ Աղաւնունու եւ Պօղոս Նուպար փաշայի կողմից ստորագրուած վերոյիշեալ հեռագրով յայտնւում էր եգիպտահայոց զայրոյթը Ատանայի եւ Հալէպի նահանգներում հայ ազգաբնակչութեան դէմ գործուած ոճրագործութիւնների դէմ եւ պահանջւում այդ արիւնահեղութիւնների համար «պատասխանատու եղող կառավարութիւն»ից, խաղաղութիւն հաստատելուց զատ, «*Արկածեալ ժողովուրդին անմիջապէս իրական օգնութիւն հասցնել: Ուրիշ տեղեր եւս տարածուելուն առաջքը առնելու համար հարկաւոր միջոցներ ձեռք առնել: Եւ օրինակ հանդիսանալու համար, այս վայրենական եղեռնագործութեանց սկզբնապատճառ եղողները, հեղինակները եւ բոլոր պատասխանատուները սաստկաբար պատժի ենթարկել*»[21]: Նմանատիպ բովանդակութեամբ հեռագրեր յղուեցին նաեւ եւրոպական ու ամերիկեան մամուլին եւ միջազգային մարդասիրական ընկերութիւններին:

1909 Յունիսի 15ին մեծի տանն Կիլիկիոյ Սահակ Բ. կաթողիկոսը իր շնորհակալութեան գիրն է յղել եգիպտահայութեանը, որում մասնաւորապէս ասւում էր. «*Թէեւ ցաւերնիս եւ վշտերնիս, որ ընդհանուր ազգինն է, երեւակայուածէն աւելի ծանր, անդարմանելի եւ անսփոփ են, այնուհան-*

[18] ԳԱԱԱ, հ. 14, ց. 1, գ. 6, թթ. 2-3:
[19] ԳԱԱԱ, հ. 4, ց. 2.1, գ. 18, թ. 325:
[20] ԳԱԱԱ, հ. 14, ց. 1, գ. 2, թթ. 1-4
[21] ԳԱԱԱ, հ. 14, ց. 1, գ. 4, թթ. 1-3:

դերձ բաւական զովացում մի է Եգիպտոսի պատրաստական գաղութին ցաւակցական արտայայտութիւնը, մանաւանդ նիւթական առատ նուիրատուութիւնք մերկ ու կարօտ կիլիկեցիին համար եղբայրական անկեղծ սիրոյ հաւաստիքներն են:

Կրկին շնորհակալութիւն եւ հայրական սէր եւ օրհնութիւն Ձեզ եւ ժողովրդիդ, թող պահէ Աստուած Եգիպտոսի հայութիւնը, իբրեւ աղբիւր առատութեան եւ լիութեան ցաւատանջ եւ տառապակիր եղբայրներու համար»[22]:

Իրավիճակի հանդարտուելուց յետոյ Եգիպտոս ապաստանած գաղթականների մի մասը վերադարձաւ իր բնակութեան վայրեր. նրանց ճանապարհածախսը եւ եօթօրեայ ուտելիքի ծախսը եւս հոգացուեց եգիպտահայ համայնքի կողմից[23], իսկ մնացողների համար շարունակուեցին խնամատարական աշխատանքները. առաւել անօգնականներին ապահովում էին նպաստով, իսկ աշխատունակներին ինքնաբաւ դարձնելու նպատակով հնարաւորինս տեղաւորում աշխատանքի[24]:

Արխիւային վաւերագրերը հաւաստում են որ եգիպտահայ համայնքի կողմից կիլիկիահայութեանը յատկացուող օժանդակութիւնը շարունակուել է նաեւ յետագայ տարիներին:

Փաստաթղթերի մի ստուար հատուած վերաբերում է եգիպտահայ համայնքի կողմից կիլիկիահայութեանը ցուցաբերած օժանդակութեանը 1915-22ին: Պահպանուել են եզակի փաստաթղթեր:

Առանձնակի արժէք են ներկայացնում Սուետիայի հայութեանը վերաբերող փաստաթղթերը՝ նրանց Փոր Սայիտ նաւահանգիստ տեղափոխուելու առաջին օրուանից սկսած: Յիշեալ փաստաթղթերը յստակ տեղեկութիւններ են պարունակում նրանց թուի, կազմի, ֆիզիկական ու նիւթական դրութեան, անգլիական իշխանութիւնների վերաբերմունքի եւ եգիպտահայ համայնքի կողմից տարիներ շարունակ ցուցաբերուած հսկայական հոգածութեան մասին: Գահիրէի ու Աղեքսանդրիայի ազգային առաջնորդարանների եւ ազգային իշխանութիւնների կողմից կատարուեցին ամէնօրեայ քրտնաջան ու մեծածաւալ աշխատանքներ՝ սուետիահայութեան հրաշքով փրկուած հատուածին պատսպարելու, սնունդ ու հագուստեղէն հասցնելու, բժշկական օգնութիւն ցուցաբերելու, աշխատունակների համար նոր գործատեղեր ստեղծելու, դպրոցահասակ երեխաների կրթութեան համար բացուած «Սիսուան»[25] երկսեռ վարժարանի գործունէութիւ-

---

[22] ԳԱԱԱ, հ. 14, ց. 1, գ. 3, թ. 32:

[23] ԳԱԱԱ, հ. 14, ց. 1, գ. 2, թ. 11:

[24] ԳԱԱԱ, հ. 14, ց. 1, գ. 5, թ. 6:

[25] Փոր Սայիտի «Սիսուան» վարժարանը հիմնուել է 1915 Հոկտեմբերի 14ին ՀԲԸՄիութեան կողմից, տեղի վրանաքաղաքում պատսպարուած գաղթականների 1253 երկսեռ երեխաների համար: Սկզբում այն տեղաւորուած էր անգլիական կառավարութեան տրամադրած 36 վրանների տակ, որոնք յետագայում փոխա-

նը կազմակերպելու, որբերի որդեգրման գործընթացը վերահսկելու եւ այլ կարգի օժանդակութեան համար:

Միաժամանակ եգիպտահայ հոգեւոր ու ազգային իշխանութիւնների գլխաւորութեամբ, ու տարբեր ազգային կառոյցների գործուն մասնակցութեամբ շարունակւում էր պատմական յայտնի ողբերգական իրադարձութիւնների հետեւանքով օրհասական դրութեան մէջ յայտնուած ազգայիններին օժանդակելու գործընթացը: Գահիրէի ազգային առաջնորդարանի արխիւում պահպանուել են բազմաթիւ ստացականներ, որոնք հաստատում են վերոգրեալը: Բազմաթիւ փաստաթղթերից մէջբերենք մէկ-երկու օրինակ.-

1. 23 Դեկտեմբեր 1918, Հոմս.- «Եգիպտոսի Հայ Ազգային Միութեան, Բարեգործականի, Նպաստամատոյցի եւ Որբախնամի պատուիրակ Տիար Ռուբէն Հերեանէ ստացայ հարիւր եգիպտական ոսկի (թղթադրամ): Ի դիմաց Հայ Ազգ[ային] Միութեան (Հոմսի)՝ Գանձապետ»[26]:

2. 29 Դեկտեմբեր 1918.- «Ստացանք Եգիպտահայ Բարեգործական Ընկերութիւններու պատուիրակ Պ. Ռ. Հերեանէ Սէլիմիէի հայ տարագրեալներու համար 100 եգիպտական ոսկի թղթադրամ: Համայի Հայ Ազգ[ային] Միութեան Նախագահ՝ Ներսէս քահանայ Թաւուզճեան»[27]

3. 31 Դեկտեմբեր 1918, Դամասկոս.- «Ստացայ եգիպտահայ պատուիրակութեան անդամ Պ. Կարապետ Սեֆէրեանէ (60) վաթսուն եգիպտական ոսկի՝ իբր կօշիկի փոխարժէք, ի նպաստ ազգային եւ Մէզզէի որբանոցներուն մէջ պատսպարուած շուրջ հինգ հարիւր հայ որբերու: Նախագահ Որբախնամի եւ Ընդհ[անուր] Վարիչ Ազգային Որբանոցի՝ Կարապետ եպիսկոպոս Մազլումեան»[28]:

4. 14 Յունուար 1919, Հոմս.- «Ստացայ Եգիպտահայ Պատուիրակութեան անդամ Տիար Կ. Սեֆէրեանէ (200) երկու հարիւր եգիպտական ոսկի, որուն (70) եօթանասուն եգիպ[տական] ոսկին՝ ի նպաստ դուրսը մնացած հացակարօտ ազգայիններու Ս. Ծննդեան առթիւ, (60) վաթսուն ոսկին՝ իսլամ տուներէ ազատուելիք հայուհիներու անկողնոյ եւ նախնական ծախքերու համար եւ մնացած (70) եօթանասուն ոսկին՝ Հայ Ազգ[ային] Միութեան եռամսեայ ստիպողական պէտքերուն (դպրոց, քահանայ, ապաստարանի վարձք եւ պաշտօնէութիւն եւ այլ եւ այլ նպաստք) լրացման համար: Ի դիմաց Հոմսի Հայ Ազգային Միութեան՝ վասն Ատենապետի Գ. Ա.»[29]:

րինուեցին 6 եղէգնապատ շէնքերով եւ 6 խոշոր վրաններով: Այն Փոր Սայիտում գործել է մինչեւ 1919:

[26] ԳԱԱԱ, հ. 20, ց. 1, գ. 33, թ. 5:

[27] ԳԱԱԱ, հ. 20, ց. 1, գ. 33, թ. 7:

[28] ԳԱԱԱ, հ. 20, ց. 1, գ. 33, թ. 12:

[29] ԳԱԱԱ, հ. 20, ց. 1, գ. 33, թ. 22:

5. 23 Մարտ 1919, Ատանա.- «Ես՝ ի ներքոյ ստորագրեալս Օհան Գարամանուկեան, կամաւոր Հայ Լեգէոնի հինգերորդ վաշտին, Եգիպտոսի Հայ Ազգ[ային] Միութեան հաշուոյն ստացայ Տիար Մ. Եփրէմեանէ ե-գ[իպտական] դիկ. 400 նպաստ: Օհան Գարամանուկեան»[30]:

Առաջին աշխարհամարտից յետոյ Կիլիկիայի հայաթափութեան խնդիրներով զբաղուող հետազօտողի համար եզակի արժէք են ներկայացնում Գահիրէի ազգային առաջնորդարանի արխիւային հաւաքածուներում պահպանուող մեծի տանն Կիլիկիոյ Սահակ Բ. Խապայեան կաթողիկոսի կողմից Հայ Եկեղեցու ակնառու գործիչ, Եգիպտոսի բազմամեայ առաջնորդ, յետագայում Երուսաղէմի հայոց պատրիարք Թորգոմ եպս. Գուշակեանին ուղղած շուրջ երկու տասնեակի հասնող նամակները, որոնք առժանահաւատ տեղեկութիւններ են պարունակում Հաճընի հայկական կոտորածների, ֆրանսիական զինուորական իշխանութիւնների հետ ունեցած հանդիպումների, ֆրանս-թուրքական համաձայնագրից յետոյ Կիլիկիայի ազգային փոքրամասնութիւնների մէջ առաջացած խուճապի, սկսուած արտագաղթի եւ Կիլիկիայի ընդհանուր կացութեան եւ օրհասական դրութեան մասին:

1921 Նոյեմբերի 6ին Թորգոմ եպիսկոպոսին յղած մի նամակում նա գրում է. «*Կեանքի վերջին օրերը կ'ապրինք: Ափսոս եւ ամբողջ Կիլիկիան սուգի պատանքով պատուած է: Ամէն ոք խուճապի մատնուած՝ ժամ առաջ մեկնելու կը պատրաստուի: Առաջնորդարանը՝ արեւի ծագումէն մինչեւ մուտը, հազարաւորներ խոնուած են փասի*[31] *համար: Ճէպը մէկ թուղթ ունեցողը յօժար է այդ թուղթի զոհողութեան, միայն փաս մը ձեռք անցընէ: Ո՛չ ոք կը համարձակի հարցնելու, ու՞ր կ'երթաք եւ ինչո՞վ պիտի երթաք: Այսօրուայ թուով ընդարձակօրէն գրեցի ի Պատրիարքարան, որպէսզի Պոլսէն դիմումներ կատարեն, նոյնը Ձեզմէ կը խնդրեմ, որ գոնէ ի Փարիզ Պատուիրակութեան հաղորդէք կացութեան ծանրութիւնը. համամիտ չեմ գաղթումին ու ո՛չ ալ մնացէք կարող եմ ըսել. երկուքն ալ մահ են եւ ժողովուրդը դէպ ի գերեզման կ'առաջնորդեն*»[32]:

Կիլիկիայի հայաթափումից յետոյ տարագիր կաթողիկոսի նամակները տեղեկութեան շտեմարան են Հալէպում, Դամասկոսում, Թրիփոլիում, Պէյրութում, Իսկենտէրունում, Լաթաքիայում, Սուրում, Սայտայում եւ այլուր հանգրուանած կիլիկիահայ գաղթականների թուի, նրանց ծանր վիճակի, որբերի տեղաւորման եւ այլ օրհասական խնդիրների մասին: 1922 Մարտի 16ին Սահակ Բ. կաթողիկոսը Պէյրութից գրում է. «*Դամասկոսէն նոր վերադարձանք, ամէն տեղ գաղթականաց վիճակը նոյնն է, կարօտութիւն, անպատսպարան, դատարկութիւն մեծ մասին համար եւ տարագ-*

[30] ԳԱԱԱ, հ. 20, ց. 1, գ. 33, թ. 32:
[31] Նկատի ունի անցաթուղթ:
[32] ԳԱԱԱ, հ. 14, ց. 1, գ. 28, թ. 15:

րութեան արիւնոտ շրջանը շատ երջանիկ էր, քան ներկայ անարիւն գաղթականութիւնը. եթէ մխիթարութիւն մի կայ, այն է, որ վերադարձի յոյսը ամէնուն մէջ անմեռ է, եւ այդու փոքր ինչ կը մեղմանայ տառապանքը»[33]:

Կիլիկիայի հայաթափումից յետոյ ազգի առջեւ ծառացաւ զանազան վայրերում պատսպարուած կիլիկիահայ գաղթականութեան խնամատարութեան, նրանց վերջնական կործանումից փրկելու հարցը: Պատկառելի տարիքի հասած Սահակ Բ. կաթողիկոսը անձամբ տեղից տեղ էր շրջում (իր իսկ խօսքերով ասած՝ «պիտի պտտիմ, ուր որ գաղթական կայ. հոգիս յօժար է, մարմինս՝ տկար»[34]) եւ սեփական աչքերով տեսնելով գաղթականների վիճակն ու կարիքի չափը, միջոցներ էր ձեռք առնում տարբեր աղբիւրներից ստացուող մարդասիրական օգնութիւնը առաւել արդիւնաւէտ դարձնելու ուղղութեամբ: 1922 Յունուարի 20ին նա Թորգոմ եպիսկոպոսին գրում է. «*Ափանացին միայն ափանացիին կարօտութիւնը կը տեսնէ, սսեցին, տարսոնցին, մերսինցին, ճիհանցին, փէօրթ եոլցին եւ ամանոսցին նոյնպէս, բայց մենք ամէնուն կարօտութեանց իրենց իսկութեան մէջ տեսնելու պարտաւոր եմք, հետեւաբար մենք գիտենք միայն իւրաքանչիւր գաղթականի կարօտութեան չափը: Լաւագոյնն է ըստ մեզ՝ ամէն օգնութիւն եւ աջակցութիւն մեր անունով ղրկելը, եւ անոնց բաժանումը մէկ խղճի թողուլը աւելի ապահով միջոց մ'է, քան թէ բազում խղճերու յանձնելը, որոնք կարելի չ'ըլլար համաձայնեցնել*»[35]:

Այս նոյն ժամանակաշրջանում Եգիպտոսի հայ համայնքի համար ստեղծուել էր բաւականին դժուարին կացութիւն: Դեռեւս 1919 Ապրիլին մահմեդական ազգայնականների կողմից Գահիրէում տեղի ունեցան հակահայկական գործողութիւններ, որոնք ուղեկցւում էին հայերի բնակարանների ու խանութների վրայ կատարուած յարձակումներով: Այդ ընթացքում թալանուեցին ու այրուեցին հայերի տներ ու խանութներ[36]: Վնասի չափը գնահատւում էր մօտ 400,000 ոսկի[37]: Այս իրադարձութիւնները, անկասկած, թուլացրեցին տեղի հայերի տնտեսական դրութիւնը: Միւս կողմից, միաժամանակ՝ համայնքը շարունակում էր իր ուսերին կրել տեղում պատսպարուած գաղթականների ու որբերի խնամատարութեան դժուարին գործը: Պատկերը առաւել ամբողջացնելու համար նշենք, որ միեւնոյն ժամանակ Գահիրէի ազգային առաջնորդարանի ու բարեսիրական կազմակերպութիւնների հասցէներով աշխարհի տարբեր կողմերից ստացւում էին հարիւրաւոր նամակներ՝ օգնութեան խնդրանքներով:

Բերենք միքանի օրինակներ.-

---

[33] ԳԱԱԱ, հ. 14, ց. 1, գ. 28, թ. 35:
[34] ԳԱԱԱ, հ. 14, ց. 1, գ. 28, թթ. 11-13:
[35] ԳԱԱԱ, հ. 14, ց. 1, գ. 28, թթ. 11-13:
[36] ԳԱԱԱ, հ. 1, ց. 3, գ. 197, թթ. 1 – 6:
[37] ԳԱԱԱ, հ. 19 ց. 1, գ. 39, թթ. 43-44:

Ա. 1921 Հոկտեմբերի 4.- Գահիրէի քաղաքական ժողովը որոշում է. «օգնութիւն փութացնելու Հայաստանի սովատանջ մանուկներուն, որոնք ստացուած հաւաստի տեղեկութեանց համաձայն՝ ամէն օր տասնեակներով կը մահանան»[38]:

Բ. 1922 Ապրիլ 22.- Քաղաքական ժողովին զեկուցւում է. «Ազգային դատին պաշտպանութիւնը բազմազան ծախուց կարօտ է եւ կը խնդրուի, որ Եգիպտոսի մէջ անյապաղ հանգանակութիւն կատարուի եւ արդիւնքը Փարիզ ղրկուի»[39]:

Գ. 1922 Յունիս 10.- Թորգոմ եպիսկոպոսին տեղեկացւում է Թաւրիզից Ներսէս եպիսկոպոս Մելիք-Թանգեանի հեռագրի մասին, թէ՝ «Վարժարանները փակուելու վտանգի մէջ են, պատճառը նիւթականի պակասն է, օգնութեան հասէք»[40]:

Դ. 1922 Յունիս 14.- Գահիրէի քաղաքական ժողովը լսեց. «Հայաստանի Կարմիր Խաչի Վարչութենէն, որու կեդրոնը Երեւանի մէջ է, թղթեր հասած են Առաջնորդարանս, որոնցմով ծանուցանելով զանազան հիւանդութեանց ժողովրդեան մէջ ճարակած ըլլալը, կը խնդրեն դեղերու առաքում»[41]:

Ե. 1922 Սեպտեմբեր 19.- Գահիրէի քաղաքական ժողովը քննարկեց Կ. Պոլսից ստացուած հետեւեալ հեռագիրը. «Զմիւռնիան թուրքերը գրաւած ըլլալով յոյներուն ձեռքէն, այդ միջոցին հայոց թաղը հրկիզուած[42], շատ հայեր սպաննուած եւ հազարաւոր հայեր անպատսպար մնացած են եւ ուրիշ քաղաքներ ապաստանած. սորանց օգնութեան հասնելու համար Պոլսոյ Հայրենիքի Օգնութեան Մարմինը հեռագրով օգնութիւն ուզած է»: Որոշուեցաւ Եգիպտոսի հայ մեծահարուստներուն դիմում ընել եւ նպաստ խնդրել[43]:

Զ. 1922 Նոյեմբեր 25.- Գէորգ Մեսրոպը օժանդակութիւն է խնդրում Ֆիլիպէում բարձրագոյն հայոց վարժարան հիմնելու համար[44]:

---

[38] ԳԱԱԱ, հ. 1, ց. 1, գ. 5, թ. 7:

[39] ԳԱԱԱ, հ. 4, ց.2.1, գ. 27, թթ. 12-17:

[40] ԳԱԱԱ, հ. 1, ց. 3, գ. 181, թ. 58:

[41] ԳԱԱԱ, հ. 4, ց.2.1, գ. 27, թթ. 40-44:

[42] Խօսքը 1922 Սեպտեմբերի 13ին Իզմիրում (Զմիւռնիա) սկսուած եւ 4 օր տեւած հրդեհի մասին է: Այն տեղի է ունեցել թուրքական բանակի կողմից քաղաքի զաւթումից 4 օր անց, որը փաստացի վերջ հանդիսացաւ յոյն-թուրքական պատերազմին: Այս մասին տե՛ս՝ Թեհմինէ Մարտոյեան, «1922 Սեպտեմբեր. Զմիւռնիայի հայերի եւ յոյների բնաջնջումը եւ քրիստոնէաբնակ թաղամասերի հրկիզումը», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, 41:2021, էջ 199-220:

[43] ԳԱԱԱ, հ. 4, ց. 2.1, գ. 27, թթ. 109-110:

[44] ԳԱԱԱ, հ. 2, ց. 1, գ. 49, թթ. 1-4:

Է. 1922 Դեկտեմբեր 4.- Կ.Պոլսի Սուրբ Փրկիչ Ազգային Հիւանդանոցի հոգաբարձութիւնը Թորգոմ եպիսկոպոս Գուշակեանից օգնութիւն է խնդրում հայութեան փրկուած բեկորների խնամքի համար[45] եւն. եւն.:

Արխիւային փաստաթղթերի ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, որ նմանատիպ հարիւրաւոր դիմումներին ու խնդրագրերին ընթացք էր տրւում ու օգնութեան որեւէ մէկ խնդրանք անպատասխան չէր մնում եւ եգիպտահայութիւնը շարունակում էր - առաւել կամ պակաս չափով – նիւթական օժանդակութիւն ցուցաբերել տարբեր վայրերում ծանր վիճակում յայտնուած հայութեանը: Տեղի էին ունենում հանգանակութիւններ ու զանազան այլ միջոցառումներ, որոնք կազմակերպւում էին հոգեւոր ու ազգային իշխանութիւնների, ազգային տարբեր կազմակերպութիւնների, ընկերութիւնների, քաղաքական կուսակցութիւնների կողմից, հանգանակութիւններ էին կատարւում նաեւ հայ աւետարանական եւ հայ կաթողիկէ համայնքների կողմից:

Ստորեւ ներկայացնում ենք Գահիրէի ազգային առաջնորդարանի դիւանապետ Նազարէթ Մամաս Աղազարմի կազմած առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբից մինչեւ 1921ը՝ ազգային կարիքների համար եգիպտահայ գաղութի կողմից հանգանակուած գումարների հաշուեցուցակը:

Գահիրէի ազգային առաջնորդարանում պահուող հազարաւոր փաստաթղթերի ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, որ յետագայ տարիներին եւս եգիպտահայ համայնքը անփոխարինելի օժանդակութիւն է ցուցաբերել ե՛ւ վերոյիշեալ ուղղութիւններով, ե՛ւ ալեւայլ մարտահրաւէրների առջեւ կանգնած հայութեան տարբեր հատուածներին, ինչպէս օրինակ՝ Յունաստանի եւ կղզիների հայ գաղթականութեանը (1923), Զմիւռնիայի եւ Փոքր Ասիայի հայ աղէտեալներին (1922-24), Հայաստանի վերաշինութեան եւ Զանգեզուրի երկրաշարժից տուժածներին (1924-31), Սիրիայի հայութեան քաղաքական տագնապի ժամանակ (1925-26), Թրիփոլիի հայ համայնքին օժանդակելու համար (1926-30), յունահայ համայնքին (1923-30), Քրաֆտ Պոնարի հայկական հաստատութիւնների օգտին (1929-30), Ճեպէլ-Մուսային ցուցաբերուած օգնութիւն (1930-38), Պէյրութի քեմփի հրկիզման աղէտի զոհերին (1933), Ալեքսանտրէթի սանճաքից գաղթած ազգայինների օգտին (1939-40), Սիրիայի եւ Պէյրութի հայ կարօտեալների համար (1942), «Հայ Վիրաւոր Զինուորի Ֆոնտ»ի ու «Սասունցի Դաւիթ Տանկային Շարասեան» օգտին (1942-45), Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմից տուժածներին (1975-90), Սպիտակի երկրաշարժից տուժածներին եւն. եւն.:

Բարեբախտաբար, շատ դէպքերում, անգա՛մ պահպանուել են հանգանակութիւնների ու նուիրատուութիւնների ցուցակներ, որոնցում յակա-

[45] ԳԱԱԱ, հ. 2, ց. 1, գ. 55, թթ. 1-2:

նէ-յանուանէ նշուած են ե՛ւ հանգանակողի ե՛ւ տուժեալի անունները, գումարի չափը եւն.:

THE EGYPTIAN-ARMENIAN COMMUNITY'S SUPPORT TO THE CILICIAN ARMENIANS BETWEEN 1909 AND 1922 (Summary)

Gohar Avagyan
gohar-arkhiv@mail.ru

The first two decades of the 20th century were catastrophic for the Armenians. After a year of the Young Turks revolution, the Cilician Armenians were victims of the most terrible massacres they ever faced at the hands of the Ottoman Turks. Indeed, in 1909 some 30,000 Armenians were massacred in the Vilayet of Adana. These atrocities were soon to be followed by the Genocide committed on the Armenians by the same Young Turks authorities during WWI and after.

During the said period the Armenian community of Egypt was the most organized community in the Diaspora. Besides, as a British-occupied Ottoman area, Egypt became the place where the tiny Armenian community grew in numbers, culture and economy.

Being at a short distance from Asia Minor and the Armenian homeland, the Egyptian Armenians were deeply concerned about the destiny of their co-nationals, who were suffering persecution and massacres. Due to the presence of a significant number of Armenian intellectuals who had fled to Egypt from the Ottoman Empire, the community was instrumental in supporting their brothers and reliving their sufferings.

Upon the request of the Cairo prelacy authorities, the author has embarked on categorizing the archives of the prelacies of both Cairo and Alexandria. This endeavor has enabled the author to collect a number of documents pertaining to the financial support of the Egyptian-Armenian community of their brothers in dire need after the several massacres and killings they had gone through.

Accordingly, based on a number of documents from the archives of the prelacies, the author reconstructs the relief efforts of the community conducted between 1909 and 1922 extending from orphans and widows, the survivors of the Adana massacres, to the Armenians in the Port Said refugee camp and diverse orphanages in Cilicia, as well as orphans in Eastern Armenia.

Եգիպտոսի Հայ Որբախնամ Ընկերութեան Գործունէութիւնը (1916-1927)

Նարինէ Մարգարեան
nmargaryan@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

Հայոց Ցեղասպանութեան տարիներին հայ երեխաների վիճակն ամէնաճանր էր: Տարագրութեան ճանապարհը յաղթահարելուց յետոյ, սիրիական անապատներում նրանց առջեւ ծառացած էր ոչ միայն վերապրելու խնդիրը, այլեւ մշտապէս սպառնացող ձուլման վտանգը: Այս պայմաններում սկսում են գործել (կամ վերակազմակերպւում են) բազմաթիւ միջազգային եւ հայկական կազմակերպութիւններ: Վերջիններիս թւում էր նաեւ Հայ Որբախնամ Ընկերութիւնը (ՀՈԸ):

Յօդուածի նպատակն է ներկայացնել Եգիպտոսում 1905ին ստեղծուած ու 1916 Օգոստոսին վերակազմաւորուած ՀՈԸի գործունէութիւնն ու հիմնական յառաջադրանքը՝ ջարդերից ու սովի արհաւիրքներից փրկուած հայ որբերին անհրաժեշտ օգնութիւն տրամադրել տարբեր դրսեւորումներով: Յօդուածում վերլուծուելու են ՀՈԸի կանոնադրութեան հիմնական յօդուածները, անդրադառնալու ենք նաեւ շարժման տարածմանը, նրա երկու մարմինների՝ ընդհանուր եւ վարչական ժողովների, Գահիրէի ու Աղեքսանդրիայի վարչութիւնների, ինչպէս նաեւ այլ մասնաճիւղերի ու օժանդակ կառոյցների գործունէութեանը: Անդրադարձ է կատարուելու ՀՈԸի կազմակերպած տարատեսակ հանգանակութիւններին ու գործակցութեանը՝ միջազգային ու հայկական բարեսիրական կազմակերպութիւնների հետ: Յօդուածի համար աղբիւրագիտական հիմք են ծառայել ՀՈԸի կանոնադրութիւնները, տեղեկագրերը, *Որբունի* պարբերաթերթը, ինչպէս նաեւ ժամանակի մամուլի հրապարակումները, որտեղ անդրադարձ է կատարուել ՀՈԸի գործունէութեանը:

ՀՈԸի ԿԱԶՄԱԽՈՐՈՒՄԸ, ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՈՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ

ԺԹ. դարավերջ-Ի. դարասկզբի հայկական արհաւիրքների առումով Եգիպտոսը դարձաւ հայկական կազմակերպութիւնների հիմնակէտը: Նա առաջինն արձագանգեց Հայոց Ցեղասպանութեան հետեւանքով սիրիական անապատներում ապաստանած հայ գաղթականներին, որբերին ու այրիներին օգնելու կոչերին, նախաձեռնութիւններին, ձեռնարկներին:

Սա զարմանալի չէ, որովհետեւ Եգիպտոսը, մասնաւորապէս Գահիրէն, տնտեսապէս զարգացման շրջան էր ապրում, այնտեղ էին ապաստանել համիտեան վարչակարգի վտարանդիները, քաղաքական ընդդիմադիր թուրքեր, բազմաթիւ բարձրաստիճան պաշտօնեաներ, հայ յեղափոխականներ, գրողներ ու լրագրողներ, որոնց հալածում էր սուլթան Ապտուլ

Համիտը: Գահիրէն ազատութեան ովասիս էր, բնական աքսորավայր, ուր այս մարդիկ վստահ էին, որ բարեացակամ ընդունելութիւն պիտի գտնեն[1]:

Եգիպտոսի հնամենի գաղութը ԺԹ. դարասկզբից նոր վերելք ապրեց՝ երկրի կառավարիչ Մուհամմատ Ալիի՝ հայերի հանդէպ ցուցաբերած դրական վերաբերումին պատճառով: 1820ականներից Մուհամմատ Ալին ինքզինք շրջապատեց նաեւ հայ վարչականներով որոնք ստանձնեցին երկրի տնտեսական, երկրագործական, մշակութային, արտաքին գործերի թէ այլ բազմաթիւ պարտականութիւններ: Տակաւ, փոքրաթիւ այս գաղութը զօրացաւ, նորեր եկան միանալու եւ ստուարացնելու թիւը գաղութին: Իսկ 1896ի եւ 1909ի կոտորածներից յետոյ արտաքսեալ թէ գաղթական հայեր, մտաւորականներ, յեղափոխականներ Եգիպտոսը վերածեցին ատենի հայկական ամէնաաշխուժ եւ կազմակերպ գաղութին:

Բրիտանական հովանու տակ գտնուող եւ Օսմանեան Կայսրութեան սահմանակից այս երկրի արեւելեան եւ արեւմտեան տարածքները (համապատասխանաբար՝ Աղեքսանդրիային եւ Լիպիային յարող) այն ռազմաճակատներն էին, ուր հակադրւում էին դաշնակից ուժերը եւ Սիրիայում, Պաղեստինում եւ Լիպիայի հարաւային շրջաններում տեղակայուած գերմանա-օսմանեան զօրքերը: Եգիպտոսում էր բրիտանական սպայակոյտը պատրաստում ծրագրերը՝ տարածաշրջանի ռազմական գործողութիւններին եւ վերահսկում դրանք, այստեղից էին սկիզբ առնում Օսմանեան Կայսրութեան արաբական նահանգների բաժանման ծրագրերը:

Մերձաւոր Արեւելքի խնդիրների մէջ Եգիպտոսի առանցքային դերն աւելի ընդգծուած է լինում Ա. աշխարհամարտի վերջին տարում, յատկապէս օսմանեան պարտութեան շրջանում, երբ դաշնակիցների զօրքերը ուղղւում են ծայրամասերից Փոքր Ասիա, իսկ գրաւուած շրջանները կառավարւում են ուղղակիօրէն բրիտանական վերին հրամանատարութեան կողմից, որի կենտրոնն էր Գահիրէն:

Անշուշտ, Եգիպտոսի զինուորական կառավարութիւնն իր ազդեցութիւնն է ունենում տեղի հայ համայնքի վրայ: Գահիրէի, Աղեքսանդրիայի հայ համայնքները իրենց պատասխանատու են համարում հայրենակիցների համար օգնութեան արշաւներ կազմակերպելու գործում: Եգիպտոսի համայնքի դերն աւելի է կարեւորւում, քանի որ Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանը պաշտօնապէս լուծարուած էր երիտթուրքական կառավարութեան կողմից: Ստեղծուած իրավիճակում հարկաւոր էր նախաձեռնող մի ուժ, որը կը կարողանար իր ձեռքը վերցնել հայ տարագիրների օգնութեան կազմակերպումը, կը կենտրոնացնէր օգնութիւնները, կը համակարգէր ու կ'առաջնորդէր դրսից եկող օգնութիւնների արդիւնաւէտ տեղաբաշխումը:

---

[1] Ռ. Յ. Գէորգեան, Վ. Թաշճեան, *Դար մը պայքարութիւն Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան 1906-1940, հտր. Ա.,* Գահիրէ-Փարզ-Նիւ Եորք, 2006, էջ 17:

Դեռեւս 1905ին Գահիրէում ստեղծուած Միացեալ Որբախնամ Ընկերութեան[2] կանոնագրի առաջին յօդուածում կազմակերպութիւնը սահմանել էր իր նպատակը՝ «*Հասոյթի կէսով Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ անփէրունչ եւ չքաւոր որբերը խնամել, եւ կէսովն ալ՝ կարօտ գաւառներու մէջ ուսում տարածել*»[3]:

1916 Մայիսին Վասպուրականի Որբախնամ Ընկերութեան ատենապետ, յետագայում՝ Միացեալ Որբախնամ Ընկերութեան գործադիր ժողովի ատենապետ Գարեգին Իսագուլեանը[4] միքանի անձանց հրաւիրում եւ առաջարկում է վերակազմել ու վերականգնել Գահիրէի Միացեալ Որբախնամ Ընկերութիւնը, որը առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին կազմալուծուել եւ անգործութեան էր մատնուել:

Նախկին անդամներից շատերն արագ միանում են անհրաժեշտութիւն դարձած գործի շուրջ եւ 1916 Մայիսին ասպարէզ են իջնում հետեւեալ յայտարարութեամբ,. «*Գահիրէի Միացեալ Որբախնամը վերակազմուած է, Հայաստանի անհամար որբերուն ի նպաստ վերստին գործելու եւ գոյացած գումարները անյապաղ պարբերաբար ղրկելու նպատակով Ամէնայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետին*»[5]:

1916ին Աղեքսանդրիայում վերակազմաւորուած Որբախնամը Հայ Որբախնամ Ընկերութիւն (ՀՈԸ) անունով իր կանոնադրութեան առաջին յօդուածով գլխաւոր նպատակ է սահմանում. «*Ջարդին ու սովին արհաւիրքներէն ճողոպրած հայ որբերուն անմիջական նպաստ հասցնել, ըլլայ Հայաստանի, ըլլայ Կիլիկիոյ մէջ*»[6]:

Կանոնագրի երկրորդ յօդուածով նշւում է, որ Աղեքսանդրիայի Հայ Որբախնամը կարող է յարաբերութիւններ մշակել Գահիրէի Միացեալ Որբախնամ Ընկերութեան հետ՝ պարբերական թղթակցութեամբ եւ խորհուրդների փոխանակութեամբ եւ տարին գոնէ մէկ անգամ պատուիրակային ժողով գումարել: Քոյր հաստատութիւնները կարող են

---

[2] Միացեալ Որբախնամը ստեղծուել էր միքանի բարեսիրական ընկերութիւնների միաւորումով. դրանց թւում էին արդէն լուծարուած Վասպուրականի Որբախնամ, Ակնի Որբախնամ, Արաբկիրի Որբասիրաց ընկերութիւնները (Սուրէն Պայրամեան, *Հայկական համայնքային կառոյցները Եգիպտոսի մէջ*, Նուպար, Գահիրէ, 2017, էջ 82. նաեւ՝ *Կանոնագիր Միացեալ Որբախնամ Ընկերութեանց հայոց ի Գահիրէ*, Օննիկ Հալէպեան, Գահիրէ, 1906, էջ 4-5):

[3] *Կանոնագիր Միացեալ Որբախնամ Ընկերութեանց հայոց ի Գահիրէ*, էջ 1:

[4] Իսագուլեանը Հայ Որբախնամ Ընկերութեան յետագայ աշխատանքներին չի մասնակցել, քանի որ մահացել է:

[5] Հ. Երամեան, «Որբ», *Որբունի*, 1919, թիւ 1, էջ 6:

[6] *Կանոնագիր Հայ Որբախնամ Ընկերութեան (Աղեքսանդրիա)*, Զ. Պէրպէրեան, Գահիրէ, 1916, էջ 2:

նոյնիսկ գործակցել, երբ առիթ լինի յանուն եգիպտահայ գաղութի միասնաբար հայկական որբանոց հիմնել հայրենի հողի վրայ[7]:

Կանոնագրի համաձայն, կազմակերպութիւնն ունէր երկու՝ ընդհանուր ու վարչական ժողով, որոնցից իւրաքանչիւրն ունէր իր պարտականութիւններն ու գործառոյթները: Յօդուած 11ով սահմանւում են ՀՈԸի հասոյթի աղբիւրները՝ Ընկերութեան «բաժնեգին»ները[8], կամաւոր կամ տոմսերով նուէրներն ու կտակները, վիճակահանութիւնները[9], կինոյի եւ թատերական ներկայացումների հասոյթները, գրական-գեղարուեստական երեկոյթների-դաշտահանդէսների թէ գրքոյկների հրատարակութիւնների վաճառքի հասոյթները:

ՀՈԸի բոլոր հասոյթները գանձւում էին տպուած ու թուագրուած, բունաւոր ընկալագրերով (կտրօն), որոնք կրում էին վարչական ժողովի ատենապետի եւ գանձապետի ու ՀՈԸի կնիքը՝ ընդգծելով, որ ծախքերը պէտք է ունենան արդարացուցիչ ստացականներ:

Վարչական ժողովն իր հաւաքած նպաստը պարբերաբար ազգային առաջնորդարանի միջոցով ուղարկում էր Էջմիածնի կաթողիկոսին՝ գումարը նպատակին ծառայեցնելու համար:

Յօդուած 13ում նշւում էր, որ վարչական ժողովը պարտաւոր էր տարին գոնէ մէկ անգամ Crédit foncier égyptien սակարանից արժեթուղթ գնել եւ ազգային առաջնորդարանին իպահ յանձնել: Արժեթղթերի հաւանական գործածումը ընդհանուր ժողովի որոշմանն էր վերապահւում:

18 Օգոստոսի 1916ով թուագրուած կանոնագիրը ստորագրել են հիմնադիր եւ վարչական ժողովի անդամներ Յովհաննէս Աքտարեանը, Կարապետ Անլեանը, Պետրոս Մուղալեանը, Թովմաս Թոփուզեանը, Յովհաննէս Կուտսուզեանը:

1916ի կանոնագրով սահմանւում էր, որ վերջինս կարող էր երկու տարի անց, անհրաժեշտութեան պարագայում, վերաքննութեան ենթարկուել՝ հիմնական նպատակը անփոփոխ պահելու պայմանով[10]: 1916 Սեպտեմբեր 6ին՝ կանոնադրութիւնը վաւերացուելուց յետոյ Եգիպտոսի հայոց առաջնորդ Թորգոմ Գուշակեանը կնքում է եւ մակագրում՝ «...կ'յանձնենք եւ կ'յանձնարարենք օրինութեամբ ի գործադրութիւն»[11]: Աւելի ետք, 1917 Յունուարի 2ին Էջմիածնի կաթողիկոս Գէորգ Ե. Սուրէնեանցը եւս

---

[7] Նոյն:

[8] «Բաժնեգին»ը ընդհանուր ժողովի անդամների վճարած ամիսն առնուազն 2 դահեկան գումարն էր:

[9] ՀՈԸի վարչական ժողովը ներքին գործերի նախարարութիւնից ձեռք էր բերել տարին մէկ անգամ կայանալիք վիճակահանութեան արտօնագիրը (16 Հոկտեմբեր 1920), որը կանոնաւոր հասոյթի աղբիւր էր ՀՈԸի համար (*Հայ Որբախնամ Ընկերութիւն, տեղեկագիր..., շրջան 1919 Օգոստ. 17էն 1921 Դեկ. 31*, էջ 16):

[10] *Կանոնագիր Հայ Որբախնամ Ընկերութեան*, 1916, էջ 7:

[11] Նոյն, էջ 8:

օրհնութեան կոնդակով նուիրագործում է Որբախնամի, ինչպէս նաեւ Կարմիր Խաչի գործունէութիւնները.[12] «Կոնդակ օրհնութեան Եգիպտոսի առաջնորդի. Որբախնամ եւ Կարմիր Խաչի ընկերութիւնների անունով՝ հայ փախստական որբերի ի մի ժողովելու եւ նոցա պահպանելու համար»[13]:

ՀՈԸի գործունէութիւնը գնահատուել է նաեւ Կիլիկիոյ Սահակ Բ. Կաթողիկոսի կողմից: Իդէպ, «բունազուրկ կաթողիկոսի աւետարանական հոգեցունց շնորհներովն օծուն կոչերը» եւս անտարակոյս աւելի մեծ զարկ են տալիս տարբեր եգիպտահայերի բարեսիրական ձեռնարկներին, նաեւ՝ ՀՈԸին:

ՀՈԸի գործունէութիւնը գնահատուել է նաեւ Կ.Պոլսի պատրիարք Զաւէն արքեպիսկոպոսի կողմից: Որբախնամի ատենապետին ուղղած իր նամակում պատրիարքը շնորհակալութիւն է յայտնում Կեսարիոյ որբերին տրամադրած նպաստի համար եւ նշում. «*…Մենք շարունակ կը հետեւինք Ձեր գործունէութեան, սրտի կատարեալ ուրախութեամբ կը տեսնենք գեղեցիկ արդիւնքները, ու կը մաղթենք Ձեզ եւ բոլոր յարգելի անդամակիցներուն կարողութիւն, որպէսզի յաջողին լիապէս իրենց առաջադրած բարեսիրական նպատակին մէջ, ինչ որ կարեւոր օժանդակութիւն մը պիտի ըլլայ ներկայ աղէտին մեծութեան հանդէպ,*- շարունակելով նամակը, նա գրում է.- *թէպէտեւ յատուկ որբանոցներ ունինք Տիգրանակերտ, Խարբերդ, Մալաթիա, Կեսարիա եւ այլուր, եւ թէպէտեւ Ամերիկեան Նպաստամատոյց Մարմիններն ալ նոյն կողմերը անջատ որբանոցներ բացած են, բայց որբերուն թիւը այնքան շատ է, որ տակաւին ամէնուն ալ կարելի չէ եղած հասնիլ ու անոնցմէ շատեր կը թափառին փողոցները անպատսպար, առանց հաշիւ ընելու թուրքերու եւ թուրք հարէմներու մէջ տառապող բազմաթիւ որբերն ու որբուհիները*»[14]:

Նախաձեռնող թիմով, որբերի փրկութեան ծրագրերով, հասարակութեան աշխուժ մասնակցութեամբ, ՀՈԸն սկսում է իր գործունէութիւնը:

ՈՐԲՈՒՆԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ-ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆԸ

ՀՈԸն իր գործունէութիւնը հրապարակային յօդուածների, հաշուետուութիւնների միջոցով ներկայացնելու, հասարակութեանն իրազեկելու, իր գործունէութիւնը ընդլայնելու նպատակով հիմնում է իր պաշտօնաթերթը՝ *Որբունի* տեղեկագիր-պարբերականը, որը կազմակերպութեան գործունէութեան կապակցութեամբ «Յայտարարութիւն» վերնագրի տակ գրում է. «*Որբախնամը հրապարակ կ'ելլէ ու Որբախնամի զոյգ Վարչութիւնները այն հաւատքն ունին, թէ իրենց սոյն ձեռնարկը արժանի ընդունե-*

[12] Երամեան, «Որբ», էջ 6:

[13] «Նորին վեհափառութեան տնօրէնութիւններից». *Արարատ* (Ս. Էջմիածին), Բ-Գ:1917, էջ 85:

[14] «Ամէն. Սրբազան Պատրիարքէն ստացուած», *Որբունի*, 8:1919, էջ 117-18:

լութիւն մը պիտի գտնէ հայ որբասէր հասարակութեան բոլոր խաւերուն մէջ ալ անխտիր»: Յայտարարութիւնը մակագրուած է. «Հայ Որբախնամ Ընկերութեան Գահիրէի ու Աղեքսանդրիոյ վարչութիւններ»[15]: Պարբերաթերթի համար ստեղծւում է խմբագրական առանձին մարմին, որը ղեկավարում է Հրաչեայ Փեհրիզեանը:

Որբունի տեղեկատու Հայ Որբախնամ Ընկերութեան պարբերականը սկսել է լոյս տեսնել 1919ից: Հրատարակուել է Աղեքսանդրիայում, Արամ Ստեփանեանի, ապա Ա. Գասպարեանի տպարաններում մինչեւ 1922, ունեցել է 12 պրակ՝ ընդհանուր առմամբ 301 տպագիր էջ: *Որբունի*ն մանրամասն տեղեկութիւններ է տրամադրել ՀՈԸի գործունէութեան մասին: Այստեղ են տպագրուել նրա նախաձեռնութիւնները, հաշուետուութիւններից կարեւոր հատուածներ, հանգանակութիւնների, վիճակահանութիւնների արդիւնքները, որբահաւաք գործունէութիւնը: Առանձին սիւնակով տպագրուել են Գահիրէի ու Աղեքսանդրիայի որբ որդեգրողների, կանղանդչէքի նամակներից ստացուած նուէրների, նուիրատուութիւնների անուանացանկերը: Նկատենք, որ այս մեթոդը կարեւոր դեր է ունեցել հասարակութեան շրջանակներում լայն մասնակցութիւն ապահովելու համար:

*Որբունի*ում յատուկ ուշադրութիւն է դարձուել մասնաճիւղերի գործունէութեանը, յաճախ ամբողջական ցուցակներ են տպագրուել մասնաճիւղերի անդամների անուն ազգանուններով, նշուել նուիրաբերած գումարների չափերը, նպաստների առաքումները: Կարեւոր էր նաեւ որբանոցներում ապաստանած, ինչպէս նաեւ անապատներից հաւաքուած որբերի անուանացանկերը, որը դիւրացնում էր նրանց փնտռելու գործընթացը: *Որբունի*ի էջերում կան նաեւ անապատներից հաւաքուած ու Ատանայի որբանոցներում ապաստանած հազուագիւտ խմբանկարներ, որբերի առանձին նկարներ, Անթուրայի որբանոցի ուսուցչական խմբի նկարներ, Այնթապի որբանոցի որբերի խմբանկարը՝ տնօրէն Ղազարոս Ղալիկեանի հետ:

*Որբունի*ում տպագրուել են նաեւ յուշագրութիւններ, որբանոցներում տեղի ունեցած իրադարձութիւններից որոշ մանրամասներ: Պարբերականի էջերում տպագրուել են նաեւ հայկական տարբեր առեւտրային կազմակերպութիւնների եւ ձեռնարկութիւնների գովազդային յայտարարութիւններ, որի հասոյթից նոյնպէս գումարներ են տրամադրուել որբախնամ աշխատանքներին:

*Որբունի*ն գործակցում էր նաեւ այլ պարբերականների հետ՝ շատ յաճախ խնդրելով որբերի եւ ՀՈԸի գործունէութեան համար կարեւոր տեղեկութիւններ, յայտարարութիւններ եւ կոչեր տպագրել: *Որբունի*ն իր համարներից մէկում շնորհակալութիւն է յայտնում եգիպտահայ մամուլին՝ *Յուսաբերի*ին եւ *Արեւ*ին. «*այնքան բարեացակամ վերաբերում ցոյց տուին Ընկերութեանս գործունէութեան նկատմամբ եւ անոր պաշտօնաթերթին*»: Թեր-

[15] «Յայտարարութիւն», *Որբունի,* 1:1919, էջ 1:

թը շնորհակալութիւն է յայտնում նաեւ արտասահմանեան հայ մամուլի բոլոր վարիչներին, ովքեր հիւրընկալել են իրենց կոչերը՝ խրախուսելով նրանց որբանուէր գործը[16]:

*Որբունի*ի խմբագրակազմն աշխատանքներ էր տանում իր ընթերցասէրների շրջանում, խրախուսում բաժանորդագրուել՝ հետեւեալ հիմնաւորմամբ. «Որբունի *իր այս 6րդ պրակով արդէն գրաւական մը կրնայ ըլլայ իր յարատեւութեանը. ուստի կը խնդրենք մեր ընթերցողներէն որ հաճին բաժանորդագրութիւնը փութացնել մեզ, նկատի ունենալով որ* Որբունին *առանց նիւթական բեռ մը ըլլալու որբախնամ սնտուկին, իր ընթերցողներուն պարտաճանաչութեան կոթնած է*»[17]:

Յօդուածագիրներից առաւել աշխուժ էին ՀՈԸ անդամները եւ համակիրները, մասնաւորապէս մայր դիւանի ատենապետ Յ. Գայայեանը, Սուրէն Պարթեւեանը, Հ. Երամեանը, Կարօ Պալեանը, Մ. Տէրսահակեանը, Կ. Սեֆէրեանը, Մ. Ոսկեանը:

Ինչպէս վերեւում նշեցինք, ՀՈԸի ձեռնարկներից էր նաեւ շրջաբերականների ու կոչերի տպագրութիւնը: Դրանցից մէկից հարկ ենք համարում մէջբերումներ անել՝ պատկերացում տալու համար, թէ որքան հաւատով ու նուիրուածութեամբ էին նրանք կատարում իրենց գործը: Կոչը վերնագրուած էր՝ «Հայ սրտերու ուղղուած», եւ խնդրւում էր հայկական թերթերին արտատպել այն:

Այստեղ հակիրճ անդրադարձ կայ ՀՈԸի գործունէութեանը: Այն կարծես կարճ հաշուետուութիւն լինէր, որտեղ նշւում էր, որ վերջին երեք տարիների ընթացքում ՀՈԸն նպատակակէտին էր ծառայեցրել շուրջ 27,000 եգիպտական ոսկի, որը հաւաքուել էր Եգիպտոսի, Կիպրոսի, Յունաստանի, Իտալիայի, Զուիցերիայի, Անգլիայի, եւ Ամերիկայի որբասէր հայ գաղթավայրերի օրինակելի նուիրաբերութեամբ: Իհարկէ, այդ գումարներով բաւարար չէր ամբողջութեամբ լուծել հարցերը, ստանձնել ու վարել այդքան հսկայածաւալ գործ, եթէ ՀՈԸն չունենար բրիտանական եւ ֆրանսական զինուորական իշխանութիւնների գործակցութիւնն ու նիւթաբարոյական աջակցութիւնը: Նշւում են նաեւ, որ ՀՈԸի գանձանակի յանձնախումբը 2000 եգիպտական ոսկի յաւելեալ գումար է բերել, կամաւորների խումբը Եգիպտոսում եւ արտասահմանում շուրջ 1800 անգլիական ոսկի շնորհաւորելի գումար է յատկացրել կաղանդչէքի համար[18]:

1919ից սկսած, *Որբունի*ն յայտարարութիւն է տարածում, թէ այդուհետ պէտք է տպագրուեն Կիլիկիայի, Միջագետքի եւ այլ վայրերի որբերի ցանկերը, որտեղ նշուելու են որբերի անունները, հայրանունները, շատերի պարագայում անգամ՝ մայրանունները, ազգանունները, տարիքն ու ծննդա-

[16] «Պարտականութիւն մը», *Որբունի*, 5:1919, էջ 81:
[17] «Որբունիի ընթերցողներուն», *Որբունի*, 6:1919, էջ 97:
[18] «Հայ սիրտերու ուղղուած», *Որբունի*, 12:1921, էջ 274-75:

վայրը եւ խորհուրդ է տրւում, որ որբեր փնտռողները *Որբունի*ի էջերում փորձեն գտնել իրենց հարազատներին[19]:

Յայտարարութեանը յաջորդում է Մոսուլից Պաքուպա փոխադրուածնե-րի, այնուհետեւ իրենց հոգածութեան տակ գտնուող Այնթապի ամերիկեան աղջկանց որբանոցի սաների անուանացանկերը[20]:

*Որբունի*ում յաճախ հանդիպում են նաեւ խոհափիլիսոփայական յօդ-ուածներ, որոնք հասարակութեան ուշադրութիւնն են կենտրոնացնում որ-բի եւ նրա ապագայի նկատմամբ յատուկ վերաբերմունք ունենալու գաղա-փարի վրայ. «Հայ ո՞րբը թէ՞ որբ հայը, հայ որբացումը»: Բազմաթիւ են նման հարցադրումները, որոնք հաստատում են միասնական ձեւով ազգա-յին փրկութեան հետեւեալ գաղափարը. «*Ո՛վ հայ որբութիւն, … քեզմով պի-տի ներշնչուին հոգենորոգման եւ վերածնունդի մեր բոլոր լաւագոյն ճիգե-րը: …Թող ուրեմն մեր սրտերը խանդաղատանքի ծովեր դառնան անոնց հանդէպ եւ գուրգուրա՛նք, գուրգուրա՛նք ազգովին մեր որբերուն վրայ, ո-րոնց սահմանուած է վերջ դնել հայ որբացումին*»[21]:

Յաջորդ յօդուածում գաղափարախօսութիւնը նոյնն է. «*Հաւաքեցէ՛ք, պատսպարեցէ՛ք, դաստիարակեցէ՛ք հայութեան թանկագին փշրանքները, մի՛ թողուք, որ անոնցմէ մէկը կորսուի: Որբանոցներէն է որ քիչ ատենէն դուրս պիտի խոյանան վրէժխնդիր փաղանգները: Այո՛, այսօրուան խլեակ-ները վաղուան հերոսները պիտի դառնան*»[22]:

Տեղեկագիրը կարեւոր աղբիւրագիտական նիւթ է ոչ միայն ՀՈԸի գոր-ծունէութեան մասին, այլեւ պատկերացում է տալիս Ցեղասպանութեան տարիներին վերապրածների, մասնաւորապէս որբաշխարհին վերաբերող խնդիրների ու դրանց լուծման ձգտող աշխատանքների մասին:

ՀՈԸի ՅՆՁՆԱԽՄԲԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

Շատ կանոնակարգուած, արագ համալրւում են Աղեքսանդրիայի եւ Գահիրէի քոյր հաստատութիւնները, կազմւում են նոր մասնաճիւղեր: 1919 Մարտի կէսերին ՀՈԸ անդամների թիւը հասնում է 620ի, որը փոքր-ինչ նուազում է 550ի 1919ի Ապրիլին՝ երկրում տիրող ֆինանսական տագնապի պատճառով[23]:

Սկսում են գործել տիկնանց, տղամարդկանց, կամաւորների յանձնա-խմբերն ու դրանցից ածանցեալ մասնախմբերը:

---

[19] «Յայտարարութիւն», *Որբունի*, 8:1919, էջ 144:

[20] Նոյն, էջ 144-148:

[21] Սուրէն Պարթեւեան, «Հայ որբացումը», *Որբունի*, թիւ 2, էջ 18-20:

[22] Հ. Երամեան, «Որբ», *Որբունի*, 2:1919, էջ 22:

[23] *Հայ Որբախնամ Ընկերութիւն, իննամսեայ տեղեկագիր Հայ Որբախնամ Ընկ. Գահիրէի հատուածին գործադիր ժողովին, 1918 Նոյեմբերէն 1919 Յուլիս 31,* Փարոս, Գահիրէ, 1922, էջ 5:

Ուշագրաւ է ՀՈԸի օժանդակ՝ տիկնանց յանձնախմբի գործունէութիւնը: Այն հիմնականում զբաղւում էր որբերի որդեգրման եւ հանդերձաւորման աշխատանքներով: Յանձնախմբի անդամները ժողովրդի շրջանում աշխատանքներ են տանում, հաւաքոյթներ կազմակերպում որբեր որդեգրելու ուղղութեամբ: Շուրջ 240-250 որբեր որդեգրւում են Գահիրէում, 80 որբեր՝ Աղեքսանդրիայում: Այս կապակցութեամբ *Որբունի*ում կարդում ենք. «*Ուր կամք կայ՝ հոն միջոց ալ կայ»… որբերու օգնելու, այսինքն՝ որբերու օգնելով հայրենիքին ծառայելու բազմաթիւ միջոցներ ու եղանակներ կան. լաւագոյն եղանակն է, անշուշտ, որդեգրումը, որ՝ ներկայ պարագաներու տակ՝ տարեկան շուրջ 24 ոսկիի ծախք կ'ենթադրէ որբ գլուխ: Պարտ է, եւ վայելուչ, որ կարողները ու կամեցողները, ըլլայ անհատ, ըլլայ հասպատութիւն, ընկերութիւն եւ այլն, մէկ կամ աւելի որբեր որդեգրեն, իրենց կարողութեան ներած չափով*»[24]:

Նոյնատիպ կոչ է տպագրւում նաեւ *Որբունի*ի առաջին համարի առաջին էջի յայտարարութեան մէջ, որտեղ ՀՈԸն պատրաստակամութիւն է յայտնում որբասէր անհատներին, համաքաղաքացի խմբերին կամ ընկերակցութիւններին անմիջապէս ուղարկել որբի նկարը՝ տեղեկութիւններով հանդերձ, անուղղակիօրէն յուշելով նաեւ որ խնամակալ անհատներ կարող են նամակագրական կապ հաստատել իրենց պաշտպանութեան տակ վերցուած որբի հետ[25]:

Տիկնանց մասնախումբը, զբաղւում է նաեւ վիճակահանութիւնների կազմակերպմամբ, սկզբնական շրջանում վերջիններս իրագործւում են փոքր չափսերով, նեղ շրջանակներում: 1919ին որոշում է 10 ղուրուշանոց 10,000 տոմս թողարկել, որի մի մասը նախատեսւում է տարածել նաեւ Եգիպտոսից դուրս:

Արդէն 1920 Հոկտեմբերին ներքին գործերի նախարարութիւնից ստացած վիճակահանութեան արտօնագրի հիման վրայ 1921 Նոյեմբերին հրապարակուած պարտակոչով տիկնանց մասնախումբը յայտնում է, որ առաջին վիճակահանութեան գումարները փոխանցուելու են Այնթապից Ճունի փոխադրուած ՀՈԸի որբանոցին[26]: Տոմսի վրայ նշուած էր, որ վիճակահանութիւնը տեղի է ունենալու 1922 Յունուարի 22ին, տոմսերի ընդհանուր թիւը 7500 էր, շահողներինը՝ 200, գինը՝ 20 դահեկան: Ներքեւի տողում կարդում ենք. «*Յարգոյ ազգայիններէն կը խնդրուի՝ մեր որբերուն հանդէպ իրենց սիրոյն գործնական ապացոյցը տալ, գնելով կամ իրենց շրջանակնե-*

[24] Յ. Թ. Գայայեան, «Դրական գործը», *Որբունի*, 12:1921, էջ 254:

[25] «Հայ սիրտերուն ուղղուած», *Որբունի*, 12:1921, էջ 275-276:

[26] «Դրական գործը», *Որբունի*, 12:1921, էջ 285: Ճունիի որբանոցին մասին տե՛ս՝ *Ակնարկ մը հասպատութեան պարագաներուն եւ քառամեայ պատմութեան վրայ (1919 Օգոստոսէ 1923 Յունիս)*, Աղեքսանդրիա, Ս. Գասպարեան, 1923. նաեւ՝ Հրայր Եսայեան, Անդրանիկ Տագէսեան, «Ճիւնիի որբանոցին մասին պատառիկ մը (1920-1925)», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, ԼԵ:2015, էջ 773-82:

րուն մէջ ցրուելով սոյն վիճակահանութեան տոմսերը»[27]: Վիճակահանութեան համար անհրաժեշտ նուէրների համար նրանք դիմում են կանանց՝ իրենց տրամադրել ձեռագործներ, զարդեղէններ ու գեղարուեստական առարկաներ: Երբեմն տիկնանց մասնախումբի անդամները վիճակահանութիւնն աւելի արդիւնաւէտ դարձնելու համար տնէտուն ու խանութէխանութ են շրջում ու արժէքաւոր իրեր են հաւաքում:

Կանանց մասնախումբը զբաղւում է նաեւ որբերի հանդերձաւորման աշխատանքներով, որոնք աւելի ընդլայնւում են 1919 տունդարձից յետոյ եւ ստեղծւում է հանդերձարանի օժանդակ կառոյցը:

«Որբախնամի հանդերձարանը» խորագրի տակ կարդում ենք. «*Որբախնամի Աղեքսանդրիոյ հատուածի վարչութիւնը իր գրասենեակը փոխադրած է առանձին շէնքի մը մէջ*»: Նոյն տեղում բացուել էր նաեւ ամիսներէ իվեր ծրագրուած Որբախնամի Հանդերձարանը: Այս քոյր հաստատութիւններում պատրաստում են ՀՈԸի հովանաւորած որբանոցայինների հանդերձները: Առաջին ձեռնարկումը եղել է Նազիկ Յովհաննիսեանի կողմից, ով նուիրել է 7500 զ.ս. արժէքով կերպասեղէն՝ տեղի որբախնամին: Աղեքսանդրիայի հանդերձարանը կազմակերպել է մասնակի վիճակահանութիւն[28], Յուլիսի 1ին Աղեքսանդրիայի Իրիս կինօսրահում ցուցադրուել է ֆիլմ՝ ազգային նշանաւոր դէմքերի մասին: Ֆիլմն ունեցել է հայերէն եւ ֆրանսերէն բացատրագրեր: ՀՈԸն նպատակադրուել է այդ ֆիլմը տրամադրել նաեւ դիտել ցանկացողներին: Հասոյթը նոյնպէս փոխանցուել է ՀՈԸին[29]:

Եգիպտահայոց առաջնորդ Թորգոմ եպս. Գուշակեանը՝ առաջնորդական փոխանորդ Տ. Հայկազուն քհնյ. Ոսկերիչեանի ընկերակցութեամբ, Յուլիսի 30ին այցելել է ՀՈԸի Աղեքսանդրիայի գրասենեակ եւ հանդերձարան, գնահատել ՀՈԸի արդիւնաւէտ գործունէութիւնը եւ իր մասնաւոր գոհունակութիւնն յայտնել[30]:

Աղեքսանդրիայի հանդերձարանի տիկնանց միութիւնը պատրաստել է որբերի համար միքանի հազար ոսկի արժողութեամբ ներքին եւ արտաքին հանդերձեղէն ու գլխարկ, որոնք ուղարկուել են հիմնականում որբանոցներին: Հանդերձարանի մասնախումբը կազմակերպել է մասնակի վիճակահանութիւններ եւ տոմսերի վաճառքից ստացուած գումարները ծառայեցրել որբերի հանդերձաւորման գործին[31]:

---

[27] «Վիճակահանութիւն ի նպաստ հայ որբերու», *Որբունի*, 12:1921, էջ 286:

[28] «Որբախնամ շարժում», *Որբունի*, 6:1919, էջ 97:

[29] «Պարտականութիւն մը», *Որբունի*, 5:1919, էջ 82:

[30] «Որբախնամ շարժում», *Որբունի*, 6:1919, էջ 96:

[31] Նոյն, էջ 97:

Օժանդակողների միւս խումբը տղամարդկանց յանձնախումբն էր, որը կազմակերպել է հայերէն անդրանիկ ներկայացումը, յետագայում նաեւ՝ օպերաների ներկայացումներ[32]:

Ձեռնարկային այս աւանդոյթները կրկնուել են ու շարունակուել, ինչպէս՝ 1920 Յունուարից ի նպաստ ՀՈԸի Գահիրէի երկու թատերական եւ մէկ օպերայի ներկայացումները, Աղեքսանդրիայի նուագահանդէսը, որոնք մեծ յաջողութիւններ են ունեցել:

Երբեմն այս երկու յանձնախումբերը իրենց ուժերը միացրել են յատուկ ձեռնարկների համար, կազմելով երկսեռ յանձնախումբ: Երկսեռ օժանդակ յանձնախումբն աշխատում էր պատի օրացոյցների եւ ՀՈԸի տեղական ձեռնարկների տպագրման եւ տարածման ուղղութեամբ:

Հայ եւ օտար շրջանակներում 1920ին տպագրուած օրացոյցները, բացի դրամական օգնութիւնից, օտար շրջանակներում ճանաչողական նշանակութիւն են ունեցել ՀՈԸի գործունէութեան համար[33]:

ՀՈԸն ունէր նաեւ օժանդակողների խմբեր: Նրանց թւում շատ աշխուժ էին ԱՄՆից Զապէլ Փանոսեանը, Փոր Սայիտի սակաւաթիւ բայց շատ արդիւնաւէտ գործող հայութիւնը[34]: Յատկանշական է տէր եւ տիկին Մասրաֆների գործունէութիւնը. այս ամոլը յատուկ նուիրատուութեան տետր է ունեցել, որտեղ կարող էին որբերի անուններով նուիրատուութիւններ անել հայ եւ օտար անհատներ: Տիկին Մարի Մասրաֆը գեղարուեստական երեկոյթներ է կազմակերպել եւ հայերից ու օտարներից ստացուած գումարը ծառայեցրել ՀՈԸի նպատակներին[35]: Մարի Մասրաֆի գործունէութեանն անդրադառնում է *Որբունի*ն՝ գրելով. «*Հայ որբուկը եւ Հայ Որբախնամի գործը, Տիկին Մարի Մասրաֆի համար նուիրական խորաններ են, որոնց պէտք է մօտենալ ամէնախոր գիտակցութիւնով ու ամէնաերկիւղած աշխատանքով*»[36]:

Օժանդակ իւրօրինակ այլ երեւոյթ էին դպրոցները. օրինակ, 1916ին եւ 1917ին Մանիսալեան Վարժարանը մանկահանդէսներ է կազմակերպել ի

---

[32] *Հայ Որբախնամ Ընկերութիւն, տեղեկագիր…*, շրջան 1919 Օգոստ. 17էն 1921 Դեկ. 31, էջ 17:

[33] «Որբախնամ շարժում», *Որբունի*, 9:1920, էջ 157:

[34] Նրանցից կարելի է առանձնացնել տէր եւ տիկին Մասրաֆներին, Ռ. Գալֆայեանին, Ն. Թոգաթլեանին, Ա. Թագուորեանին, Գ. Թեէեանին, Փոր Սայիտ վրանաքաղաքի բժիշկներից Արամ Սահակեանին:

[35] «Հայ որբախնամ ընկերութիւն», *Որբունի*, թիւ 12, էջ 282:

[36] Ատոմ Թագուորեան, «Որբերուն մայրիկը», *Որբունի*, 8:1919, էջ 124:

նպաստ հայ որբերի, Գալուստեան Վարժարանը 1916ին կազմակերպել է մանկապար[37]՝ կրկին շեշտելով որբախնամի անհրաժեշտութիւնը[38]:

Որպէս օժանդակ կառոյց գործել է նաեւ դեռատի երկսեռ կամաւորների խումբը, որն իր հասակակիցներին օգնելու համար ծանուցումներով ու հանգանակութեան կտրոնների տարածմամբ է զբաղուել. «*Որբախնամի դեռատի երկսեռ կամաւորները աննման խանդավառութեամբ մը մանկական համբուրելի նուիրումի թափր հանդիսացուցին Եգիպտոսի շրջանը իրենց հասակակից դժբախտ քոյրերուն ու եղբայրներուն աւելի եւս օգտակար ըլլալու ջանքին մէջ զիրար գերազանցելու պաշտելի մրցակցութեամբ*»[39]:

ՀՈԸի մասնաճիւղերի գրասենեակներում անընդհատ ելումուտ էին անում ամէն դասակարգի փոքրիկներ՝ «հարկահաւաքութեան թուղթ», կամաւորութեան վկայագիր ստանալու կամ հաւաքածը անկորուստ յանձնելու համար:

ՀՈԸին կամաւորները դիմում են մանկական ճարպկութիւնների, ամէնահամարձակ յանդիմանութիւնների անգամ: Օրինակ՝ «Պարո՛ն, հինգ ղրշ.ի համար ինծի պէս փոքրիկ մը լացըցնելու չե՞ս մեղքնար, ըսած է ինը տարեկան աղջնակ մը» կամ «Արաբէն անգամ առի, դուն ի՞նչ ըսելով կը մերժես, հայ չե՞ս, մէկի մը երեսին զարկած է ուրիշ մը» կամ «Դուն տու՛ր՝ յետոյ ուրիշի մասին դիտողութիւն ըրէ», «Պարո՛ն, մեր քոյրերն ու եղբայրները անդին անօթի ու մերկ են, կու լա՛ն, մե՛ղք են, անոնք քու՛ ալ զաւակներդ են կ'աղաչեմ, գթա՛ անոնց՝ եւ օգնէ՛» կամ «Այս մէկ ղրշ.ը փոստային դրամ. հիմա նուէրդ տու՛ր, ըսած է սրամիտ մանչ մը բարեկեցիկ անձի մը, եւ մէկ ղուրուշէն զատ փրցուցած է նաեւ 10 ղրշ.»[40]:

Աշխատանքը չկրկնելու, եւ անտեղի ժամանակ եւ ուժ չկորցնելու համար, վերակազմակերպումից կարճ ժամանակ ետք՝ 1919 Դեկտեմբերին, ՀՈԸի քոյր հատուածները համախորհուրդ աշխատանքի բաժանում են կատարում իրար միջեւ: Արտասահմանի հետ յարաբերութիւններ հաստատելպահելու, մասնաճիւղերի հետ թղթակցելու եւ եկամուտ հայթայթելու գործը յանձն է առնում Գահիրէի հատուածի վարչութիւնը, իսկ որբանոցների մատակարարումը, հանդերձարանի վարչութիւնը, *Որբունի*ի հրատարակութիւնը՝ Աղեքսանդրիայի վարչութիւնը, որտեղ պահւում էին մատակարարութեան բոլոր հաշուեթղթերը[41]:

---

[37] Մանկահանդէսներ, մանկապարեր, դաշտահանդէսներ՝ սրանք այն տարբեր միջոցառումներն էին, երբ հանգանակութիւնները կազմակերպւում էին կրտսեր սերնդի մասնակցութեամբ:

[38] Երամեան, «Որբ», *Որբունի*, 1:1919, էջ 7:

[39] «Որբախնամ շարժում», *Որբունի*, 9:1920, էջ 157:

[40] Նոյն, էջ 158:

[41] *Հայ Որբախնամ Ընկերութիւն, փեղեկագիր…, շրջան 1919 Օգոստ. 17էն 1921 Դեկ. 31*, էջ 20:

ՀՈԸի ՀԱՍՈՅԹՆԵՐԸ

ՀՈԸի կանոնադրութեան մէջ նշւում էր կազմակերպութեան հասոյթի միջոցները: Այն իրենց ողջ թիմով եւ հնարաւոր ձեւերով իրագործում էին կազմակերպութեան անդամները:

1919 Փետրուար-Մարտ ամիսներին, օգտուելով ՀՈԸի անդրանիկ պատուիրակ, յայտնի որբախոյզ Ռուբէն Հերեանի ներկայութիւնից՝ տիկնանց մասնախումբը կազմակերպում է որբանուէր բազմաթիւ հաւաքոյթներ: Այդ հաւաքների ընթացքում, ոգեշնչուելով Հերեանի եւ նրա նման հայրենասէր մարդկանց բանախօսութիւններից, նուիրաբերուած թանկարժէք իրերը աճուրդում վաճառուելուց յետոյ հասոյթը տրամադրւում է որբերին: Նման մի ձեռնարկ է 1919 Մարտի 2ին բարեկենդանի կիրակնօրեայ Գահիրէի *Kursal* թատերասրահում, երբ Հերեանի եւ բանախօսութիւնների ազդեցութիւնը մեծ էր եւ նախաքայլը դարձաւ յետագայ յաջողութիւնների: «*…Եգիպտահայը, պատմական մնալու սահմանուած անօրինակ խանդավառութեամբ եւ զոհաբերութեամբ մը մէկ շաբթուան մէջ գիտցաւ որբախնամ գործին համար նուիրել կամ արծանագրել հազարաւոր ոսկիներ արժէքաւոր առարկաներ, որդեգրութիւնը ստանձնելով իբր 200 որբերու եւն.*»[42]: Քուրսալի հանդէսը նշանակալի էր, քանի որ ՀՈԸն այդ ժամանակ յայտարարեց, որ ստանձնելու է Ատանայի որբանոցի ծախսերը: Աղեքսադրիայի քոյր հատուածը նոյնպէս յաջողութիւններ ունեցաւ նմանատիպ հաւաքոյթների մէջ՝ ապահովելով ոչ-նուազ քան 1500 ոսկի յանձնառութիւններ, զարդեղէն եւ դրամական նուէրներ:

Աղեքսանդրիայի եւ Գահիրէի եգիպտահայերը բարեկենդանի վերջին շաբաթուայ ընթացքում՝ մեծ հանգանակութիւն են կատարել «*պարպելով քսակներ, որդեգրելով մօտաւորպէս 400 որբեր, կիները մերկանալով իրենց զարդերէն նաեւ, այրերը բազմապատկելով իրենց բաժնեգինները*»[43]:

ՀՈԸն՝ որպէս հասոյթի լրացուցիչ ձեւ շրջանառութեան է դնում կաղանդչէքի թերթիկները: Դեռեւս 1919ի վերջերին յատուկ կոչով դիմում են կամաւորներին՝ երկու շաբաթուայ ընթացքում մասնաւոր թերթիկներով հաւաքել որբերի կաղանդչէքերը: Կոչն արագ արձագանգ է գտնում: Գահիրէից, Աղեքսանդրիայից, Զակազիկից, Փոր Սայիտից, Նիկոսիայից հաւաքւում է 1200 անգլիական ոսկի: Երկու առաւելագոյն գումար հաւաքողները պարգեւատրւում են, բոլոր դեռատի կամաւորների անուններն ու նրանց հաւաքած գումարների ցանկը պարբերաբար հրատարակւում էր *Որբունի* պարբերաթերթի համարներում:

---

[42] Նոյն, էջ 15:

[43] Երամեան, «Որբ», *Որբունի*, 1:1919, էջ 7:

Բացի այդ, թերթի յայտարարութիւններում երբեմն ներկայացւում էին ի նպաստ ՀՈԸի վաճառուող արժէքաւոր գրքերի, յայտնի մարդկանց փոստային բացիկների ցանկեր[44]:

ՀՈԸն հանգանակութիւնների կազմակերպման համար կիրառում ր նաեւ գանձանակների միջոցով դրամահաւաք կազմակերպելու դրութիւնը: 1916 Յուլիսի 3ի համարում *Յուսաբերն* առաջարկում է. «*Ծնունդներու, կամ մկրտութեանց, նշանախօսութիւններու կամ պսակադրութեանց, մահերու կամ յուղարկաւորութեանց առիթներով՝ ծաղկեփնջերու, շաքարներու, պսակներու եւ այլն այս կարգի պայմանադրական պէտքերուն գործածուելիք դրամովը՝ փոխանակ օտարներու քսակը պարարտացնելու՝ Որբախնամին, Կարմիր Խաչին եւ այլ բարեպատակ հաստատութեանց տրամադրել զայն*»[45]: Առաջարկւում էր նաեւ, որ ամէն տուն գանձանակ ունենայ, ուր ընտանեկան հաւաքոյթների ու ազգային տօների ժամանակ նուէրներ դնեն յանուն ՀՈԸի, եւ մասնաճիւղեր կազմուեն Եգիպտոսի բոլոր հայ համայնքներում:

Գանձանակների գործն առաջ տանելու համար, ՀՈԸն Գահիրէի եւ Աղեքսանդրիայի համար միաձեւ 500ի չափ նոր գանձանակներ է պատրաստել տալիս[46]: Գահիրէում գրեթէ 4 տարի գանձանակների գործը փոխադարձ համաձայնութեամբ վարել է Գահիրէի Հայ Երիտասարդական Քիրստոնէական Ընկերակցութիւնը, որն իր նախագահի, վեր. Յուսիկ Խանդամուրի վարչութեան ներքոյ կարողացել է իրականացնել 2000 ոսկու հասնող հասոյթ[47]: *Որբունի* տեղեկագիրը շնորհակալական խօսք է յայտնում Գահիրէի Հայ Երիտասարդական Քիրստոնէական Ընկերակցութեանն իր աջակցութեան համար[48]:

Այս յաջող փորձից յետոյ արտասահմանի կամաւորները նոյնպէս մասնակցում են այս գործին. Եգիպտոսի, Սուտանի, Եթովպիոյ, Կիպրոսի, Սիրիայի, Ֆրանսայի, ԱՄՆի կամաւորները հաւաքում են 600 անգլիական ոսկի:

ՀՈԸի ՄԱՍՆԱՃԻՒՂԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՋԱԿԻՑՆԵՐԸ

Աստիճանաբար կազմակերպութիւնն ընդլայնում է իր աշխարհագրական սահմանները, հիմնւում են նոր մասնաճիւղեր. առաջիններից էր Եթովպիայի մասնաճիւղը, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների Նիւ Պրիճֆորթի տիկնանց մասնաճիւղը, Ժնեւի տիկնանց բարեսիրական ընկերութիւնը, որն Ապրիլին 10,000 ֆրանքի կտրօն է ուղարկում եւ խնդրում իրեն

---

[44] «Յօգուտ Որբախնամի կը ծախուին», *Որբունի*, 11:1920, էջ 248:

[45] Երամեան, «Որբը», *Որբունի*, 1:1919, էջ 6:

[46] «Որբախնամ շարժում», *Որբունի*, 12:1921, էջ 284:

[47] Նոյն:

[48] «Պարտականութիւն մը», *Որբունի*, 5:1919, էջ 81:

նոյնպէս ներառել կազմակերպութեան մասնաճիւղերի թուում[49]: Բացի այդ, աշխարհի տարբեր վայրերում հրաւէրներ են ուղարկում, յատուկ աշխատանքներ են տարւում նոր մասնաճիւղեր կազմելու համար: *Որբունի*ի էջերից տեղեկանում ենք Եթովպիայի մասնաճիւղի 1920-21ի գործունէութեան մասին՝ ըստ եռամսեակների[50]: Այնտեղ նշւում են առանձին տողերով գոյացած գումարների աղբիւրները՝ անդամավճարներ, նուիրատուութիւններ, պատի օրացոյցների վաճառքից ստացուած հասոյթ եւն.:

*Որբունի*ն անդրադառնում է Եթովպիայի ՀՈԸի մասնաճիւղի գործունէութեանը՝ նշելով. «*… հազիւ տարիէ մը իվեր իր գոյութեան ընթացքին, հակառակ տիրող տնտեսական աննպաստ պայմաններուն եւ գաղութին ալ փոքրաթիւ ըլլալուն, անիկա՝ իգական սեռին միայն յատուկ համբուրելի գործով մը՝ որբախնամ գործին փարած, իրականացուցած է շուրջ 719.50 անգլ. ոսկւոյ գումար մը, զոր ամբողջովին կեդրոնը փոխադրած է*»[51]:

Մայիսին Սուտանի Խարթում քաղաքում Նուարդ Շաղոյեանը կազմակերպել է նուագահանդէս, որի ընթացքում հաւաքուած գումարը փոխանցուել է կազմակերպութեանը[52]:

Ընկերութիւնն իր իննամսեայ (1918 Նոյեմբեր-1919 Յուլիս) ժամանակահատուածի գործունէութիւնն արդիւնաւէտ է գնահատում: Իհարկէ այս փաստը, կարծում ենք կապուած էր նաեւ առաջին աշխարհամարտում Օսմանեան Կայսրութեան կրած պարտութեան հետ, երբ հասարակութեան շրջանում ոգեւորութիւնը բարձր էր, ընդլայնւում էր հայերի փրկութեան գործը[53]:

Արտաքին աջակցութեան մէջ առաջատար էր Ատիս Ապեպայի հայ գաղութը: Նպաստներով ձեռնարկին օգնում էին Ամերիկայի Տիթրոյթի հայ որբախնամի տիկնանց միութիւնը, Նիւ Պրիճփորթի հայ տիկնանց, Թրոյի հայ աւետարանական եկեղեցու հովիւ վերապատուելի Ս. Վ. Ռեճէպեանը, Ֆիլատելֆիայի նորակազմ հայ աւետարանական եկեղեցու հովիւ վեր. Բ. Ս. Լեւոնեանը, Ֆրեզնոյի «Ջանասէր» ընկերութեան նախագահ վեր. Ս. Վ. Երամեանը, Պուենոս Այրէսից՝ Իսրայէլ Արծրունին, Փարիզի Ազգային Պատուիրակութիւնը, Նիկոսիայից Հայ Առաջադիմասէր Ընկերութիւնը, Գահիրէից գերապատիւ Վարդան վրդ. Խաչերեանը:

---

[49] «Որբախնամ շարժումը», *Որբունի*, 4:1919, էջ 58-59:

[50] «Հայ Որբախնամ Ընկերութեան Եթովպիոյ տիկնանց մասնաճիւղ», *Որբունի*, 3:1919, 277:

[51] «Որբախնամ շարժում», *Որբունի*, 5:1919, էջ 82:

[52] *Հայ Որբախնամ Ընկերութիւն, իննամսեայ տեղեկագիր*, էջ 9:

[53] Այս շրջանի վերաբերող նիւթեր ամփոփուած են *«Հայերի փրկութեան գործը Մերձաւոր Արեւելքում 1915-1923 թթ.» միջազգային գիտաժողովի նիւթերի ժողովածու*ում, խմբ.՝ Յարութիւն Մարութեան, Նարինէ Մարգարեան, ՀՑԹԻ, Երեւան, 2020:

ՀՈԸն գործակցում է նաեւ Հայ Ազգային Միութեան (ՀԱՄ)[54] հետ, եւ 1919 Մարտի 17 թուակիր նամակով տեղեկացնում, որ 3 անդամներով նա մասնակցութիւն կ'ունենայ ՀԱՄի գործերին: Այդ կազմի մէջ են ընդգրկւում Աղեքսանդրիայի վարչութիւնից Գրիգոր Մանուկեանը, Գահիրէի վարչութիւնից Մարտիկ Տէրսահակեանը եւ Յակոբ Մարզպանեանը:

Պէտք է արձանագրել, որ ՀՈՆԸ կառոյց էր, որը յաղթահարել էր մի շարք արգելքներ: Նրա կազմում աշխուժ գործունէութիւն էին ծաւալում յարանուանական եկեղեցու անդամներ: Ինքը՝ ՀՈԸն, համագործակցում էր քաղաքական ու բարեգործական տարբեր կազմակերպութիւնների ու անձանց հետ:

1919 Փետրուարի 1ի ՀՈԸի Գահիրէի վարչական ժողովի նամակից տեղեկանում ենք, որ Զապէլ Եսայեանին յանձնարարուել է զբաղուել Ֆրանսայում, Մեծն Բրիտանիայում, Իտալիայում ՀՈԸի մասնաճիւղեր կազմելու աշխատանքներով:

1919 Յունիսի 15ին Պէյրութում տեղի է ունեցել հաւաքոյթ, որի ժամանակ ելոյթ են ունեցել Ազգային Պատուիրակութեան ներկայացուցիչ Միհրան Տամատեանը եւ ՀՈԸի Կիլիկիոյ պատուիրակներ Հրանտ Ազատեանն ու Յակոբ Աղազարմը, կազմուել է Պէյրութի ՀՈԸի մասնաճիւղ, որին անդամակցել են 50 ազգայիններ, որդեգրուել են հինգ որբեր, կազմակերպուել նուիրատուութիւն[55]: Հաւաքին ներկայ է եղել նաեւ ՀԲԸՄ Կիլիկիայի պատուիրակ Միքայէլ Նաթանեանը, *Որբունի*ի 6րդ համարում «Մասնաճիւղեր»ը բաժնում ներկայացուած են Պէյրութի մասնաճիւղի անդամների ու նուիրատուների, ինչպէս նաեւ որբ որդեգրողների ցանկերը[56]:

1920ին Փարիզի *Վերածնունդ* թերթի տնօրէն Լեւոն Համբարձումեանի ջանքերով կազմւում է ՀՈԸի տեղի մասնաճիւղը, որին անդամակցում են հիմնականում արհեստաւորներ՝ հանգանակութիւնների կազմակերպմամբ եւ որբեր որդեգրելու գործերով: Փարիզի մասնաճիւղի կազմակերպած գեղարուեստական հաւաքոյթին բանախօսել է Աւետիս Ահարոնեանը. հաւաքոյթի հասոյթը յատկացուել է ՀՈԸին[57]:

---

[54] Հայ Ազգային Միութիւնը ստեղծուել է 1916 Նոյեմբերին Եգիպտոսում, ապա նաեւ տարբեր գաղթօճախներում: Այն համախմբում էր հայութեան տարբեր միութիւններ ու քաղաքականան կուսակցութիւններ: ՀԱՄի անդամ եգիպտահայ քաղաքական կազմակերպութիւնների ներկայացուցիչներ Սապահ Գիւլեանի, Միհրան Տամատեանի եւ Արտաւազդ Հանըմեանի անդամակցութեամբ կազմուած պատուիրակութիւնն իր մասնակցութիւնն է բերել ժամանակի միջազգային բանակցութիւններում: ՀԲԸՄը նոյնպէս մաս էր կազմում դրա, Գահիրէում ներկայացուցիչ ունենալով Միհրան Ղազարոսեանը (Գէորգեան, Թաշճեան, էջ 58. նաեւ՝ Պայրամեան, էջ 98):

[55] «Որբախնամի մասնաճիւղեր», *Որբունի*, 6:1919, էջ 74-75:

[56] Նոյն, էջ 98-99:

[57] «Որբախնամ շարժում», *Որբունի*, 11:1920, էջ 228:

1920 Յունուարին ՀՈԸն շնորհակալական նամակ է յղել Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպարին՝ Կիլիկիայի որբանոցներին 25,000 ֆրանսական ֆրանք փոխանցելու համար[58]:

Լոզանի «Արմենիա Հայ Ուսանողական Ընկերութիւն»ը 1115 ֆրանքի գումար է տրամադրել Հայկական Հանրապետութեան Փարիզի Պատուիրակութեանը: Վերջինս այդ գումարը ուղարկել է ՀՈԸին՝ համարելով այս եղանակը նպատակային ծառայեցնելու լաւագոյն միջոց[59]: Մարսէյում նոյնպէս գումարներ են հաւաքուել ու ՀՈԸին փոխանցուել[60]:

ՀՈԸն գումարներ է ստացել նաեւ Հոնքոնկից, Ճիպութիից, Շանհայից, Նիկոսիայից: Յարութիւն Վ. Աբգարը Գէորգ Իփէքեանի միջոցով մէկ սնտուկով երկու ծրար կերպասեղէն է ուղարկել՝ ընդհանուր 50-55 ոսկի արժէքով: Ճիպութիից Ռ. Որբերեանի միջոցով ստացուել է 3505 ֆրանք, Պաքուպայի որբանոցի համար Պաղտատի մէջ սարքուած կինօսրահից՝ 1312 անգլիական ոսկի[61]: ՀՈԸն դրամական առաքումներ է արել Ատանայի, Այնթապի, Մերսինի որբանոցներին:

Յատկանշական է, որ արդէն 1920ի աւարտին, ՀՈԸի Աղեքսանդրիայի վարչութիւնը առանց հաստատուն եկամտի, միայն անդամավճարներով եւ նուէրներով կարողացել էր սատարել 2000 որբերի սննդի, հագուստի, առողջութեան կրթութեան ծախսերին: Վարչութիւնը շրջաբերական կոչով դիմում է հանրութեանը, որ՝ «*Յանուն բիւրաւոր նահատակներու թողած մատաղատի Որբերուն՝ օգնութեան այս կոչը ուղղելով ամէնուն, կ'սպասենք որ իւրաքանչիւր ոք իր խղճի թելադրութեան համաձայն ինքն որոշէ զոհողութեան իւր բաժինը: Անդամները՝ իրենց տուրքերը աւելցնելով, այլք՝ Որբախնամին անդամագրուելով ու որբեր որդեգրելով, ուրիշներն ալ՝ իրենց առատ նուէրներով պիտի կրնան որոշ չափով դարմանել ներկայ անօրինակ տագնապը:*

Օգնութի՛ւն ուրեմն, ազնիւ հայրենակիցնե՛ր, օգնութի՛ւն...»[62]:

Եթէ փորձենք պատկերացնել, թէ այդ ժամանակ որբերի թուաքանակի հետ կապուած ի՛նչ թուեր էին շրջանառւում, ապա մէջբերենք Կ.Պոլսի բրիտանական դեսպանատան կազմած հայ որբերի վիճակագոյցը, ըստ որի, 1920ի դրութեամբ նրանց թիւը հասնում էր 120,000ի, որից մօտ 40,000ը շարունակում էր մնալ գերութեան մէջ: Վիճակագոյցում մանրամասնւում է, որ թուրքերի գրաւած քաղաքների հայկական որբանոցներում՝ 2503, ամերիկեան որբանոցներում՝ 4670, բրիտանական որբանոցներում՝ 5400 որբ կար: Հանրագումարում ստացւում է 12,623 որբ:

---

[58] «Որբախնամ շարժում», *Որբունի*, 9:1920, էջ 158-59:

[59] «Որբախնամ շարժում», *Որբունի*, 6:1919, էջ 95:

[60] «Որբախնամ շարժում», *Որբունի*, 10:1920, էջ 212:

[61] «Դրսէ կարեւոր նուիրատուութիւններ», *Որբունի*, 10:1920, էջ 211-12:

[62] «Շրջաբերական», *Որբունի*, 11:1920, էջ 230-31:

Թուրքերի չգրաւած քաղաքներում գտնուող հայկական որբանոցներում՝ 11,505, ամերիկեան որբանոցներում՝ 9852: Ընդհանուր՝ 21,357 որբ:

Հայաստանի պարագայում՝ ամերիկեան որբանոցներում՝ 21,000, մասնակի հաստատութիւններում՝ որոնք նպաստ չէին ստանում՝ 25,000, ընդհանուր՝ 46,000 որբ:

Հանրագումարում ստացւում է, որ հաւաքուած որբերի թիւը 79,980 է, չհաւաքուածներինը՝ 40,000[63]:

Բնական է, որ ազգապահպան գաղափարն էր որբերին փրկելու ու հայկական միջավայրում մեծանալու հիմնական գրաւականը:

Այսպիսով, դատելով թուական տուեալներից, կազմակերպութեան գործունէութիւնից, հանրային եւ մամուլի արձագանգից, կարելի է եզրակացնել, որ ՀՈԸն աշխատանքի, համագործակցութիւնների շնորհիւ ժողովրդի համակրանքն է ունեցել եւ կարողացել է իր ներդրումն ունենալ հայ որբերի փրկութեան գործում. «… *Հաճելի պարտականութիւն կը համարենք յայտնել նաեւ որ ժողովուրդին սփուար մասը, մեր պաշտօնավարութեանը ամբողջ տեւողութեանը, որբերուն հանդէպ ցոյց տուած իր գուրգուրանքին եւ Որբախնամիս հանդէպ ունեցած գործնական համակրանքին ճոխ ապացոյցները տուաւ, որուն համար, եւ յանուն որբերուն, կը յայտնենք մեր խորին երախտագիտութիւնը*»[64]:

Այսպիսով, իր կառուցուածքային ձեւով, ճկուն քաղաքականութեամբ, տարբեր քաղաքական, հասարակական ուժերի, յարանուանական եկեղեցիների հետ գործակցելով ՀՈԸն կարողանում էր իրականացնել Ցեղասպանութեան որբերի մի մասի փրկութեան գործը:

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՈՐԲԱՀԱՒԱՔԻ ԵՒ ՈՐԲԱՆՈՑՆԵՐԻ ՖԻՆԱՆՍԱՒՈՐՄԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻՆ

ՀՈԸի գործունէութեան ուղղութիւններից էր նաեւ որբահաւաք աշխատանքների կազմակերպումն ու որբանոցների ֆինանսաւորումը: Կարեւոր նախաձեռնութիւն էր ՀՈԸի կողմից Սիրիայի պատուիրակութեան ձեւաւորումը՝ յանձինս Կարապետ Սեֆէրեանի (ներկայացնում էր Եգիպտահայ Նպաստամատոյցը), Մկրտիչ Եփրէմեանի (ներկայացնում էր Եգիպտոսի ՀԱՄը), եւ Ռուբէն Հերեանի (ներկայացնում էր Եգիպտոսի ՀՈԸն[65]): Այս պատուիրակութեանը ՀՈԸն 1000 եգիպտական ոսկի էր տրամադրել եւ պատգամել աշխատել խիստ օրակարգով, բայց այս կազմով պատուիրակութիւնը կարճ գործունէութիւն է ծաւալել:

---

[63] «Հայ որբերու թիւը», *Որբունի*, 10:1920, էջ 206:

[64] *Հայ Որբախնամ Ընկերութիւն, իննամսեայ տեղեկագիր*, 25-26:

[65] Ռուբէն Հերեանի որբահաւաք եւ որբախնամ գործունէութեան մանրամասները տե՛ս՝ Ն. Մարգարեան, «Միջագետքի անապատների հայ որբախոյզները (1918-1923 թթ.)», *Հայագիտութեան հարցեր*, 1(13):2018, էջ 39-57:

Կ.Պոլսում լոյս տեսնող *Ժողովուրդի ձայնը* թերթը «Անապատի մեծ առաքեալը» խորագրով յօդուած է հրապարակել Հերեանի գործունէութեան մասին՝ նշելով, որ նա Հալէպ, Ատանա, Հոմս, Համա, Դամասկոս այցերից ու կազմակերպական գործերից յետոյ մեկնում է Միջագետքի անապատներ, Տէր Զոր, Խապուր, Սինճար: «*Մօտ 7 ամիս կ'ընէ որ ան անապատին մէջ անյայտացաւ: Որեւէ լուր չի կայ իրմէ: Բայց ինչ հրաշք: Որբեր ու որբուհիներ կը հասնին շարան-շարան: Հալէպի որբանոցները կը լեցուին նորեկ այդ կէս արաբացած որբուկներով: Խեղճ աղջիկները որքան կը խպնին դէմքի կապոյտ խարաններէն*»[66]:

Հերեանը ֆինանսական լրացուցիչ միջոցներ հայթայթելու նպատակով Ատանայում, Պոլսում, Փարիզում, Նիւ Եորքում կազմակերպում է բանախօսութիւններ, հանգանակութիւններ: «Որբերու օրը» յօդուածում նա գրում է. «*Ես ալ, որպէս համեստ գործող մը, կոչ կ'ուղղեմ ամէն անոնց, որոնք հայ անունը կը կրեն եւ հայուն արիւնը կ'եռայ իրենց երակներուն մէջ եւ կ'ըսեմ. "Օգնեցէ՛ք որբերուն": Ամէն հայու բաղձանքն է որ բոլոր գերի վարուած որբերը ազատագրուին, բայց դժբախտաբար անոնց խնամատարութեան գործը համապատասխան չէ մեր բաղձանքին*»[67]: Նա իր բանախօսութիւններից մէկի ժամանակ նշում է, որ անապատներից ազատագրուած շատ աղջիկներ ու որբեր փախել են եւ վերադարձել իրենց տէրերի մօտ, որովհետեւ «*նպաստներու անբաւարարութեան պատճառով, պէտք եղած խնամքէն զրկուեցան*»: Նրա յորդոր-խնդրանքը մէկն էր. «*Հայ ժողովուրդ, ողորմութիւն տալու պէս մի՛ օգներ որբին, այլ նկատէ թէ քու զաւակդ է ան, եւ տուր անոր, ինչ որ լաւագոյն կերպով կրնաս ... Վայ այն հայուն որ չ'ըմբռներ այս օրուան մեծութիւնը եւ իր լաւագոյնը չ'ըներ*»[68]:

1921ին Հերեանը, վերադառնալով ԱՄՆից, Յունիսի 21ին բանախօսել է Գահիրէի Հայկական Սրահում՝ «Դրուագներ որբերու կեանքէն» թեմայով: Նա կարողանում էր իր անձնական օրինակով ազդել հասարակութեան վրայ, արտասահմանի հայութեան նկատմամբ իր հիասթափութիւնն էր յայտնում՝ նշելով. «*Կը թուի շուտ մոռցած ըլլայ հայ որբը եւ իր պարտականութիւնը դէպի հայ փառապանքը»:* Տարբեր տեղերում հանդիպում ենք նրա այն տեսակէտին, թէ *«միայն հայուն դրամը կրնայ հայ որբը կշտացնել*»[69]:

ՀՈԸի հետ գործակցել է որբահաւաք Լեւոն Եօթնեղբարեանը եւս: Աղեքսանդրիայի ՀՈԸն 1920 Յունուարի 31ին շնորհակալական նամակ է յղել Եօթնեղբարեանին՝ Հաուրանի շրջանում որբահաւաք աշխատանքների,

---

[66] *Ժողովուրդի ձայնը*, 1/14 Սեպտեմբեր 1919, թիւ 283:

[67] *Ժողովուրդի ձայնը*, 14/27 Յունիս 1920, թիւ 578:

[68] Նոյն:

[69] *Միութիւն*, Մայիս-Յունիս, 81:1921, էջ 45:

ինչպէս նաեւ որբերի մասին տեղեկութիւնների համար, որտեղ նաեւ յաջողութիւն է մաղթում նրան իր յետագայ գործունէութեան համար[70]:

Նամակից տեղեկանում ենք, որ հաւաքուած որբերի ցանկն ու լուսանկարները պարբերաբար պիտի հրապարակուեն *Որբունի*ի էջերում: Ընդ որում առաջին ընդարձակ ցուցակում ներկայացուածներից 9ը չեն կարողացել տեղեկութիւն տալ իրենց մասին[71]: Եօթնեղբարեանը առիթը բաց չի թողնում կոչ անելու բոլոր հայերին, ովքեր իսլամական տներում պահուող որբերի մասին տեղեկութիւններ ունեն՝ իրեն տեղեկացնեն, որպէսզի ինքը կարողանայ աշխատանքներ տանել նրանց փրկութեան ուղղութեամբ, իսկ մինչայդ իր ազատագրած որբերին նա տեղաւորել էր Դամասկոսի ազգային որբանոցում[72]:

Որբախնամ գործի մասին խօսում է նաեւ Անդրանիկ Կենճեանը՝ գրելով. «*Հաւրանի շրջանէն վերջերս սփրացած ենք արդէն քսանի չափ - մեծ մասով աղջիկ - որբեր, զորս մեր խրկած մասնաւոր Առաքելութիւնը հաւաքած է բազմազան դժուարութիւններով*»: Նա պատմում է տասնամեայ մի աղջկայ մասին, ով մեծ դժուարութեամբ է խստովանում իր հայ լինելու փաստը: Նրան բերում են իրենց հետ, բայց մէկ օր անց աղջիկը փախչում է իրեն առեւանգած ընտանիքի մօտ: Կենճեանը եզրակացնում է. «*… այնքան խոր տպաւորուած է իրենց սիրտերուն մէջ որ հայ ըլլալը՝ թուրքին սուրին զոհ ըլլալ է… հայէն չէ որ կը փախի, թուրքին սուրէն…* »[73]:

ՀՈԸն իր տեղեկագրերում եւ *Որբունի*ում պարբերաբար անդրադառնում էր իր հովանաւորութեան տակ գտնուող որբանոցների գործունէութեանն ու իր կատարած աշխատանքներին: ՀՈԸն 1919 Յուլիսի դրութեամբ իր խնամատարութեան տակ էր վերցրել 5 որբանոցներ՝ մօտ 3200 որբերով: Դրանք էին Պաղտատ-Պաքուպայի որբանոցը՝ 1200 որբ, Ատանայի որբանոցը՝ 600 որբ, Անթուրայի որբանոցը՝ 600 որբ, Դամասկոսի որբանոցը՝ 220 որբ եւ Այնթապի որբանոցը, որտեղ նախատեսւում էր 5-600 որբ[74]: ՀՈԸն իր տեղեկատուութիւններում պարբերաբար նշում է, թէ բացի հագուստից, սննդից ի՛նչ ֆինանսներ է ուղղել այդ որբանոցներին. ընդհանուր առմամբ՝ 530,000 եգիպտական ղուրուշ:

ՀՈԸին արտասահմանից կարեւոր նուիրատուութիւններ են կատարել ԱՄՆից, Մեծն Բրիտանիայից եւ Իտալիայից՝ 50,000ական, Ֆրանսայից՝ 5000 ֆրանք, համագումարը՝ 155,000 ֆրանք[75]:

---

[70] *Անապատի ագռաւները. Լեւոն Եօթնեղբարեանի յուշերը*, խմբ.՝ Լեւոն Փարեան, Մարօ Փարեան, Հայաստան հրատ., Երեւան, 2017, էջ 105:

[71] «Որբախնամ շարժում», *Որբունի*, 9:1920, 177:

[72] Նոյն, 156-57:

[73] Անդրանիկ Կենճեան, «Հոգիներու գերում», *Որբունի*, 9:1920, էջ 152:

[74] *Հայ Որբախնամ Ընկերութիւն, իննամսեայ տեղեկագիր…*, էջ 11:

[75] «Նպաստի առաքում», *Որբունի*, 1:1919, էջ 16:

Փորձենք առանձին-առանձին ներկայացնել իւրաքանչիւր որբանոցում իրականացուած ՀՈԸի գործունէութիւնը:

ՊԱՂՏԱՏ-ՊԱՔՈՒՊԱՅԻ ՈՐԲԱՆՈՑ

Ինչպէս արդէն նշել ենք, ՀՈԸն իր հոգատարութեան տակ ունէր միքանի որբանոցներ, որոնցից մի մասն ամբողջութեամբ էին ֆինանսաւորւում իր կողմից, միւսները՝ մասամբ: Պաքուպայի որբանոցն այն որբանոցներից էր, որին ՀՈԸն տրամադրում էր մասնակի ֆինանսական աջակցութիւն:

Տարագրեալներին օգնութիւն տրամադրելու, տեղում կազմակերպական աշխատանքներ իրականացնելու համար Իրաքի ազգային իշխանութիւնն աշխուժացնում է դեռեւս 1916ին կազմուած Տարագրելոց Պաշտպան Մարմնի գործունէութիւնը: Աստիճանաբար աւելացող տարագիրներին կազմակերպուած օգնութիւն ցուցաբերելու համար Մարմնին փոխարինելու է գալիս Միջագետքի Հայ Տարագրելոց Յանձնախումբը[76]՝ աւելի մեծ լիազօրութիւններով, թեմի առաջնորդ Մուշեղ արք. Սերոբեանի նախագահութեամբ[77]:

Որբախնամի համար Մուշեղ արքեպիսկոպոսը տեղեկութիւն է հաղորդում, որ Վանից եւ Սալմաստից Պաղտատ հասած հայ տարագիրների կողքին կան մօտ 1200 որբեր: Աղեքսանդրիայի եւ Գահիրէի վարչութիւնն ընդհանուր համաձայնութեան են գալիս որ որբերի խնամատարութիւնը յանձնարարուի Մուշեղ արքեպիսկոպոսին, ով պէտք է գործէր բրիտանական զինուորական իշխանութեան գործուն օժանդակութեամբ:

Մուշեղ արքեպիսկոպոսը Պաքուպայի որբերին ցուցակագրելու եւ տեղում գաղթականների հարցերով զբաղուելու համար 1918 Հոկտեմբեր 15ին այնտեղ է ուղարկում Պաղտատի Տ. Վահան քահանայ Թաճիրեանին: Նրան այդ հարցում աջակցում է վանեցի Տ. Յովհաննէս քահանայ Սիմոն-

---

[76] Յիշեալ յանձնախումբը գործել է տարբեր անուններով՝ «Հայ Ազգային Աղքատախնամ Մարմին» (1922-1926), «Տիկնանց Աղքատախնամ Մարմին» (1926-1990): Ժամանակի ընթացքում Պաքուպայի վրանաւանը փոխադրուած գաղթականների մի մասը փոխադրուել է Նահր Օմարի գաղթաւանը, իսկ ուրիշները տեղաւորուել են Պաղտատ, մի մասն էլ՝ Գէյլանի քեմփ (Վ. Մինասեան, *Իրաքահայ գաղութը, խոր անցեալի գաղթօճախներ*, http://asbarez.com/arm/author/asbarezstaff/page/2226/):

[77] Սեդա Օհանեան, «Միջագետքի հայկական կազմակերպութիւններուն գործունէութիւնը գաղթականութեան փրկութեան եւ որբահաւաքի աշխատանքներուն 1916-1923 թթ.»՝ *Հայերի փրկութեան գործը Մերձաւոր*, էջ 92-116. նաեւ նոյնի՝ «1918ի Վանի վերջին նահանջը, գաղթականներու անցած ուղին, Պաքուպայի եւ Նահր Օմարի գաղթակայանները», *Իրաքի հայերը. գիտաժողովի նիւթեր (29-31 Մայիս 2017)*, խմբ. Ա. Տագէսեան, Հայկազեան Համալսարանի հրատ., 2021, էջ 115-72. նաեւ՝ Անդրանիկ Տագէսեան, «Պաքուպայի որբանոցայինները. ժողովրդագրական պատկեր եւ ցանկ», *Իրաքի հայերը*, էջ 173-246:

եանը, ով վրանաքաղաքի բաժիններով ցուցակագրում է բոլոր որբերին, ինչպէս նաեւ մօտ 40 կանանց, ովքեր 30ից բարձր տարիք ունէին: Նախատեսւում է, որ նրանք պէտք է լինեն որբանոցի խնամակալուհիները, կազմակերպւում է նաեւ վրանաքաղաքի կրօնական կեանքը[78]:

Նոյեմբերի 5ին Մուշեղ արքեպիսկոպոսը տարագիրների համար յատուկ կոմիտէ ստեղծելու նպատակով նիստ է հրաւիրում, հաստատում է կազմը, եւ յայտնում, որ Եգիպտոսի ՀՈԸն տարեկան 4000 ոսկի գումար է տրամադրելու Պաքուպայի որբանոցին, որից 1000 ոսկի արդէն ստացուել է: Յետագայում այս գումարը հասցւում է մինչեւ 5000ի: Նորաստեղծ յանձնաժողովն ամէն ինչ անում է արդիւնաւէտ գործելու համար: Շուտով հաւաքւում են մօտ 300 երկսեռ երեխաներ, որոնց կենտրոնացնում են թիւ մէկ մասնաշէնքում, նրանց խնամքն յանձնւում են մօտ 20 մայրիկների, որբանոցի հսկողութիւնն յանձնւում է Ռոզ Գույումճեանին, Գասպար Խանին, Եսթէր Աճէմեանին: Սրբազանը դիմում է նաեւ զօրավար Ուստինին՝ աշխատողներին վարձատրելու եւ այլ ծախսեր հոգալու խնդրանքով[79]:

Սրբազանը որբերի համար փորձում է նաեւ կրթական դասեր կազմակերպել[80]: Տարագիր 11 ուսուցիչներ՝ Մարտիրոս Խերանեանի ղեկավարութեամբ, ստանձնում են այդ գործի պատասխանատուութիւնը: Նոյեմբերի 19ին սրբազանը Պաղտատից Պաքուպայի որբերի համար բերում է հագուստ, հաց թխելու համար փուռ կառուցելու անհրաժեշտ պարագաներ[81]: Մինչ այդ կառավարութիւնը 32 վրաններից կազմուած առանձին վայր է տրամադրում որբանոցին եւ գաղթականներին: Նոյեմբերի 20ին որբանոցի սաները հանդիսաւոր արարողութեամբ տեղափոխւում են որբանոցի վրանային մասնաբաժին: Սրբազանը խնամակալութեան նոր մարմին է նշանակում՝ Կանաչեան վարդապետի նախագահութեամբ, Թեհրանի եղբայրական կոմիտէի ներկայացուցիչ Արսէն Կէօրկիզեանին էլ՝ որպէս կառավարութեան մօտ միջնորդ ու տնօրէն: Կառավարութիւնը որբանոցի մասնաշէնքին է տրամադրում մէկ սպայ եւ 4 անգլիացի զինուոր պահակ-վերահսկիչ:

Մուշեղ սրբազանը նամակներով տեղեկացնում է տիրող վրանային որբանոցի վիճակի մասին: Յետագայում նա յաճախ բացակայում է թեմից, տեղեկագրերը ուշանում են, ուստի կազմակերպութիւնը Պաղտատ է ուղարկում Վարդան Երամեանին՝ տեղում ՀՈԸ մարմին ստեղծելու եւ ընդհանուր գործերը վերահսկելու համար: 1919ին որբերի թիւը հասնում է 1200ի, որի մէջ մտնում էին Մոսուլի 300 եւ այդքան էլ Համատանից հասած որբե-

[78] Եղիշէ Վարդանեան, *Անապատէ անապատ*, Մխիթարեան տպարան, Սուրբ Ղազար-Վենետիկ, 1923, էջ 114:

[79] Նոյն, էջ 119:

[80] Մուշեղ Սերոբեան, *Դիտումներ եւ դատումներ (էջեր օրագրէս)*, Ազդակ, Պէյրութ, 1932, էջ 122:

[81] Վարդանեան, էջ 120:

րը[82]: ՀՈԸն դիմում է Միջագետքի Հայ Տարագրելոց Մարմնին եւ Պաղտատի ազգային իշխանութիւնների ատենապետ Մարտիրոս Գոյումճեանին: Նրանք, համաձայնաբար, Պասրայի պելճիքական պատուոյ հիւպատոս Երուանդ Տերվիշեանին՝ հանգանակութիւն կազմակերպելու համար ուղարկում են Հնդկաստան, Ճաւա եւ Սինկափուր՝ տեղի հայերից նուիրատուութիւններ հաւաքելու: Գոյացուած հասոյթը հնարաւորութիւն է տալիս հոգալու որբանոցի հիմնական կարիքները մինչեւ 1920 Օգոստոս:

Պաքուպայի 12-13 հազարի հասնող հայ գաղթականներին 1920 Օգոստոս 18ին տեղափոխում են Պասրայի մօտ գտնուող Նահր Օմար բնակավայր, որտեղ մնում են մինչեւ 1921 Յունիսը:

Ալեքսանդր Խատիսեանը, 1920ին իր Եգիպտոս կատարած այցի ժամանակ հանդիպել ու քննարկել է ՀՈԸի երկու հատուածների վարչական ժողովի անդամների հետ, Նահր Օմարի որբանոցի Հայաստանի Հանրապետութիւն տեղափոխելու հարցը: Նա ընդառաջելով իրեն արուած առաջարկին, խոստացել է ՀՈԸին պետութեան հովանաւորութեան տակ առնելու մասին հարկ եղած պաշտօնական ձեւակերպումները անել[83]:

Նահր Օմարի որբանոցի երեխաները, այդ թւում նաեւ իրենց միացած ՀԲԸ Միութեան Մոսուլի փակման ենթակայ որբանոցի 47 որբերը, Երուսաղէմ են տեղափոխւում 1922 Փետրուար 11ին, որտեղ հիմնւում են Արարատեան եւ Վասպուրականի որբանոցները[84]: Միայն 1924ին է յաջողւում 16 տարին լրացած 145 որբի տեղափոխել Խորհրդային Հայաստան[85]:

ԱՏԱՆԱՅԻ ՈՐԲԱՆՈՑԸ

Ատանայի որբանոցը ՀՈԸի հովանաւորութեան տակ վերցնելու առաջարկ անում է Սիրիայի եգիպտահայ պատուիրակ Ռուբէն Հերեանը: Վերջինիս յանձնարարուած էր 1918 Դեկտեմբերին ճշգրիտ տեղեկութիւններ տալ Սիրիայի եւ յարակից տարածքների որբերի մասին: Հերեանը, ամփոփ տեղեկութիւններ է տալիս Պէյրութի, Զահլէի, Դամասկոսի, Հոմսի, Համայի եւ այլ որբերի մասին: Իր կազմած տեղեկագրում նա յաւելել է, որ Ատանայի մօտ 350 որբերը թշուառ վիճակում են, հաւաքուած են տեղի ՀԱՄի շէնքում եւ հազիւ մէկ ամսուայ սնունդ ունեն: Նա իր նամակում յորդորել է անյապաղ ստանձնել որբերի խնամքը, քանի որ նրանք ոչ մի օգնութիւն չեն ստանում դրսից եւ մինչ այդ իրենց գոյութիւնը պահել են միայն պատահական նպաստներով[86]:

---

[82] *Իննամսյայ տեղեկագիր*..., էջ 13:

[83] Յ. Թ. Գայայեան, «Անյետաձգելին», *Որբունի*, 11:1920, էջ 218:

[84] Էդուարդ Մելքոնեան, *Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան պատմութիւն*, Մուղնի, Երեւան, 2005, էջ 122:

[85] Գէորգեան, Թաշճեան, էջ 157:

[86] *Իննամսեայ տեղեկագիր*..., էջ 14:

ՀՈԸն ստանձնում է որբանոցի հոգածութիւնը: Գահիրէի, Աղեքսանդրիայի վարչութիւնների կազմակերպած որբանպաստ հաւաքոյթների հանագանակութիւնները յառաջացնում են մօտ 5000 ոսկի գումարի հասոյթ, որն անմիջապէս նպատակին է ուղղւում[87]: *Որբունի*ում տպագրուած է տեղեկագիր, թէ 1919 Մարտ, Ապրիլ, Մայիս ամիսներին Ատանայի որբանոց ուղարկուած գումարներն ինչ նպատակներով են ծախսուել՝ նպարեղէն, լոյս, հանդերձեղէն, մաքրութիւն, վառելանիւթ, գրենական պիտոյքներ, փոխադրութիւն, փուռի շինարարութիւն եւն.[88]:

1919ի ամռանը որբանոցը պատսպարում էր մօտ 600 երկսեռ որբ: Տեղում խնամակալ մարմին ընտրելու համար Ատանա է մեկնում Հերեանը, ով գործերը դեռ չաւարտած, ինչպէս արդէն նշել ենք, մեկնում է Տէր Զոր: Յետագայում, ՀԱՄը եւ որբանոցի վարիչ մամինը սկսում են նոր որբեր ընդունել՝ հասցնելով նրանց թիւը 1300ի, չնայած Ատանայի որբանոցը կարող էր տեղաւորել միայն 400-500 որբեր, ինչը նորանոր խնդիրներ է առաջացնում ՀՈԸի, ՀԱՄի եւ որբանոցի տնօրէնութեան համար: Որոշ ժամանակ ֆրանսական զինուորական իշխանութիւնը որբերի համար հաց եւ ալիւր է փոխանցում, բայց իրավիճակը էականօրէն չի փոխւում: ՀՈԸի Աղեքսանդրիայի հատուածը Գահիրէի հետ համախորհուրդ՝ վարիչ մարմնի որոշումը փոխանցում է Ազգային Պատուիրակութեան ներկայացուցիչ Տամատեանին եւ լիազօրում նրան՝ որբանոցի հաշիւները վերցնելու եւ ՀԱՄի հետ համախորհուրդ աւելի արդիւնաւէտ գործող վարչութիւն ստեղծելու: 1919ին կազմւում է վարիչ մարմին, հետեւեալներից.- գեր. Տ. Գէորգ Ծ. վրդ. Ասլանեան (Ատանայի առաջնորդ), Հրանտ Ազատեան՝ ՀՈԸի պատուիրակ, Յովհաննէս Ասլան՝ տեղի ՀԱՄի անդամ: Որբանոցի տնօրէնութիւնը յանձնւում է Խաչատուր Գռուզեանին, ով փորձառու էր այդ ոլորտում:

Վարիչ մարմնի տեղեկագրում կարդում ենք, թէ ինչպէս են երեխաները ջանք գործադրում հայերէն խօսելու համար, ինչպէս են ոգեւորուած, գրքերը ձեռքներում դասի ժամերից դուրս կարդում, գրում ու երգում: Անդրադարձ է կատարւում նաեւ որբերի նախկին աքսորական չորս տարիներին, նրանց անցկացրած կեանքի բնոյթին՝ ապրել մուրալով, գողանալով եւ յափշտակելով, բայց հիմա «*նրանց շուարուն աչքերու եւ դաժանացած դէմքերուն վրայ այլեւս կը տեսնուին ինքնագիւտ ուրախութեան շող եւ ժպիտ*»[89]: Բացի այդ, որբանոցում գործել են նաեւ արհեստանոցներ, որտեղ որբերից շատերը արհեստների մէջ են հմտացել, տղաների համար գործել է դերձակութեան բաժին[90]:

---

[87] Նոյն:

[88] «Որբախնամի որբանոց-Ատանա», *Որբունի*, 6:1919, էջ 100:

[89] «Որբախնամ շարժում», *Որբունի*, 7:1919, էջ 108:

[90] «Որբախնամ շարժում», *Որբունի*, 8:1919, էջ 126:

Այնուհետեւ, Կիլիկիայի հայութիւնը երկրորդ անգամ է ենթարկւում բռնագաղթի, որի ընթացքում կարեւոր էր լուծել նաեւ որբերի տեղափոխութեան խնդիրը, որն իր պատասխանատուութեան տակ է վերցնում Զապէլ Եսայեանը, ով միացեալ պատուիրակութեան կողմից, Փարիզից վերադառնալուց անմիջապէս յետոյ, ստանձնել էր Կիլիկիայի որբերի եւ որբանոցների խնամատարութիւնը:

Նա Ապրիլի 2ին հանդիպել է Կիլիկիայի գլխաւոր կառավարիչ նշանակուած ֆրանսացի զօրավար Պրեմոնի հետ, ով հաւաստել էր, որ պատրաստ է որբերի անվտանգութիւնն ապահովել: Քանի որ առկայ էր Մերսին-Ատանա երկաթգծի վտանգուած լինելու փաստը եւ նահանջի կամ ռազմական գործողութիւնների ժամանակ բարդ էր որբերի տեղափոխումը կազմակերպելը, որոշւում է Մերսին տեղափոխել Ատանայի որբերը[91]:

ՀՈԸի Ատանայի որբանոցից Մերսին են տեղափոխւում մօտ 700 որբեր: Առաջին անգամ փոխադրւում է 400, երկրորդ անգամ՝ 300 որբ՝ առաջնահերթութիւն տալով ամէնափոքրերին եւ աղջիկներին: Մերսինում նրանք զբաղեցնում են հայոց եւ յունաց վարժարանները: Որբանոցում են մնում 245 չափահաս որբ տղաներ, որոնցից մի մասը որպէս պահակ զէնք է ստանում, ընդ որում շէնքը համեմատաբար ապահով էր, քանի որ նկուղ ունէր[92]: Որոշ ժամանակ անց ՀՈԸն արդէն ֆինանսապէս իվիճակի չէր հոգալ Ատանայի որբերի ծախսերը:

Ինչ վերաբերում է Մերսին տեղափոխուած որբերին, ապա խնամակալ մարմինը, հաշուի առնելով որ ամիսներ առաջ ՀԲԸՄը, արդէն առաջնորդի միջոցով ցանկութիւն է յայտնել իր խնամատարութեան տակ վերցնել տեղափոխուած որբերը, ՀՈԸի զոյգ վարչութիւնները, համախորհուրդ նամակով դիմում են ՀԲԸՄին, որը համաձայնում է հոգալ Մերսինի որբանոցի 314 որբերի ծախսերը[93]:

ԱՅՆԹԱՊԻ ՈՐԲԱՆՈՑ

Այնթապը տարածքի միւս շրջանների համեմատ առաւելութիւններ ներկայացնող վայր էր՝ օդի մաքրութիւն, ջրի առկայութիւն, բուսականութիւն, բնակութիւն, կրթական գերակայութիւն: Այս հանգամանքներն հիմք էին, որ շատերն այդտեղ կենտրոնանային:

Դեռեւս 1918ի սկզբներին ՀՈԸն հեռագրային կապի մէջ էր Լոնտոնի Հայոց Միացեալ Ընկերութեան հետ եւ նրանից ստանում է որոշակի գումար: ՀՈԸն սկսում է բանակցել զինուորական իշխանութիւնների հետ՝ Այնթապում որբանոց բացելու համար: Շուտով ՀՈԸն կապ է հաստատում նաեւ

---

[91] «Որբախնամ շարժում», *Որբունի*, 10:1920, էջ 188:

[92] Նոյն, 189:

[93] Գէորգեան, Թաշճեան, էջ 145. նաեւ՝ «Որբախնամ շարժում», *Որբունի*, 11:1920, էջ 223-24:

Պէյրութում հաստատուած «հայրենադարձութեան եւ օգնութեան վարչութեան»ի (Repatriation and Relief Administration, RRA) հետ՝ ազգային միութիւնների հետ համախորհուրդ գործի անցնելու կապակցութեամբ նախնական խորհրդակցութիւններ անելու եւ համաձայնութեան գալու նպատակով:

Այդ նպատակով նոր պատուիրակութիւն է կազմւում Յակոբ Աղազարմի գլխաւորութեամբ, Հրանտ Ազատեանը նշանակւում է խորհրդական:

ՀՈԸն այդ ժամանակ ունէր ծրագիր՝ Պէյրութում հանդիպել RRAի պետ՝ Կոմիսար Հոքերին, ստանալ նրա միջոցով բրիտանական զինուորական իշխանութեան մօտ եղած 2000 ոսկի գումարը, ծրագրուած ձեռնարկների համար ապահովել վերջիններիս գործակցութիւնը, այցելել Անթուրա, Դամասկոս, Հոմս, Հալէպ, Այնթապ, որբանոցը բացելուց յետոյ անցնել Ատանա, եւ այնտեղ բանակցել ՀԱՄի հետ՝ հայկական որբանոցի այստեղ փոխադրելու համար[94]: Չորսամսեայ աշխատանքներն այս ուղղութիւններով Աղազարմը յաջողութեամբ կատարեց[95]:

Իվերջոյ համաձայնութիւն է գոյանում, որ Այնթապի որբանոցը պէտք է ՀՈԸի խնամատարութեամբ լինի, բրիտանական իշխանութիւնները պէտք է հոգան սննդի խնդիրը, նախատեսւում է, որ որբանոցն ունենայ 500 որբ՝ 5-14 տարեկան, երկկողմանի ծնողազուրկ: Որբերն ընդունուելու են բժշկական քննութիւնից յետոյ: Նախատեսւում է, որ այն ոչ միայն ապաստարան լինի, այլ նաեւ ուսումնարան[96]:

1919 Օգոստոսին Աղազարմը մեկնում է Այնթապ, ստեղծւում է խնամակալ-վարիչ մարմին, որի անդամներն էին Ներսէս քահանայ Թաւուգճեանը՝ որպէս նախագահ, ատենապետն էր Գէորգ Ասլանեանը: Աղազարմն անձամբ է մասնակցում խնամակալ մարմնի առաջին նիստերին: Շուտով նա հեռագրում է Համայի որբանոցի տնօրէն Ղազարոս Ղալիկեանին, որ Համայի որբանոցի վերջին որբերը - որոնք մեծ մասամբ արաբների մօտից ազատագրուածներ էին - տեղափոխուեն Այնթապ եւ ինքն էլ դառնայ նորահաստատ որբանոցի տնօրէն: Ղալիկեանը Համայի բրիտական իշխանութեան ներկայացուցիչ սպայ Նեւի միջնորդութեամբ Այնթապ է ուղարկում որբանոցի գոյքը, ինքը հասնում է Սեպտեմբերին, վարձակալում են եռայարկ Պարսումեան շէնքը, եւ նախապատրաստւում: Բացումը տեղի է ունե-

---

[94] *Տեղեկագիր Հալէպի Հայկական Որբանոցի (31.7.15-30.9.1919)*, Հալէպ, ա.տ., 1919, էջ 10:

[95] *Հայ Որբախնամ Ընկերութիւն, տեղեկագիր..., շրջան 1919 Օգոստ. 17էն 1921 Դեկ. 31*, էջ 8-9:

[96] *Ակնարկ մը հաստատութեան պարագաներուն*, էջ 5:

նում Սեպտեմբերի 25ին: Արձանագրուող որբերի առաջին խումբը՝ 70 հոգի, Սեպտեմբերի 22ին քննութեան ենթարկուելով ընդունւում է որբանոց[97]:

Նոյեմբերին որբերի թիւը հասնում է 117ի, որոնց բաժանում են երեք կարգի՝ գրել-կարդալ չիմացողներ, սկսնակներ եւ նախնական կրթութիւն ստացածներ: Կազմւում է ուսուցչական խորհուրդ: Սկզբնական շրջանում դասաւանդւում են հայոց լեզու, հայոց պատմութիւն, թուաբանութիւն, գեղագիտութիւն, որին աւելանում է նաեւ ֆրանսերէնը: Պաշտօնական լեզուն խստօրէն սահմանւում է հայերէնը: Որբերի մեծամասնութիւնը Այնթապ-Քիլիսի տարածաշրջանից էր, եւ երկու ամիս յետոյ անգամ բառ չիմացող որբերը խօսում էին հայերէն: Մշակւում է արհեստանոց հիմնելու ծրագիր եւ 1920ի սկզբին դիմւում Եգիպտոսի Այնթապի տարագրելոց մարմնին՝ արհեստանոցի ծախսերը հոգալու համար, բայց քաղաքական պայմանները ձախողել են ծրագրուած ձեռնարկները: Որբերի թիւը նախատեսւում էր հասցնել մինչեւ 500ի, չնայած շէնքային պայմանները չէին բաւարարում ու քաղաքական իրավիճակը թոյլ չէր տալիս:

1919 Հոկտեմբերին, Այնթապում աստիճանաբար անգլիական զօրքերին փոխարինում են ֆրանսական զօրքերը: Միեւնոյն ժամանակ Քեմալի եւ նրա համախոհների թիւը տակաւ աւելանում է քաղաքում: 1919 Նոյեմբեր-1920 Մարտ շրջանին քաղաքական վիճակը լարւում է: Մարաշի 1920ի փետրուարեան ընդհարումները ոգեւորում են Այնթապի իսլամ բնակչութեանը, մինչ հայերը հետզհետէ կենտրոնանում են հայկական թաղամասում եւ նպախապատրաստւում ինքնապաշտպանական գործողութիւններին:

Այս ընթացքում որբանոցը կարողանում է շարունակել իր աշխատանքները. 1920ին անգամ կիսամեակային քննութիւններ են անցկացւում (ֆրանսական կողմը ուսուցման համար գումար էր տալիս), չնայած արդէն մատնուել էին տնտեսական տագնապի քանի որ գումարները տեղ չէին հասնում:

Այս ընթացքում որբանոցները բացառիկ կարեւորութիւն ունէին: Այնթապում մօտ 2500 որբեր կային, որոնք Ապրիլի 1ից կենտրոնացել էին հայկական թաղամասում, ամերիկեան դրօշի հովանու տակ: Նոյնն էր արել նաեւ ՀՈԸի որբանոցը[98]: Վերջինս փոխադրւում է Ամերիկեան որբանոցի եւ Աղջկանց քոլէճի շէնք: Ապրիլին սկսւում են անհաւասար բախումները Այնթապում: Այս ընթացքում մշտապէս սննդի պակաս կար, իսկ արդէն պաշարման ժամանակ սովն անխուսափելի էր:

---

[97] *Ակնարկ մը հաստատութեան պարագաներուն*, էջ 6-7. նաեւ՝ *Իննամսեայ տեղեկագիր…*, էջ 17-20. նաեւ՝ *Հայ Որբախնամ Ընկերութիւն, տեղեկագիր…, շրջան 1919 Օգոստ. 17էն 1921 Դեկ. 31*, էջ 11-14:

[98] *Ակնարկ մը հաստատութեան պարագաներուն*, էջ 11:

Ապրիլի 17ին սկսում է բախումների երկրորդ շրջանը: Հայերը 16 օր շարունակ ինքնապաշտպանւում են միայնակ, որից յետոյ միանում են ֆրանսական ուժերը, իսկ թնդանօթների գործածութիւնը կռիւների կենտրոնը դարձնում են քաղաքի այն մասը, ուր կենտրոնացած էին Ամերիկեան քոլէճն ու հիւանդանոցը՝ թիրախաւորելով որբերին:

Որբերի փոխադրութեան անհրաժեշտութիւնը դառնում է անխուսափելի, որի հետ կապուած հարցերը լուծելու համար ժամանում է Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցի Հալէպի տնօրէն Լեմպըրթը: 1920 Մայիսի 25ին, մօտ 3000 հայութեան հետ բեռնակառքերով Այնթապից մեկնում է առաջին կարաւանը:

Ամերիկացիների տրամադրած եւ սեփական գումարներով վարձուած 12 կառքերով գաղթի ճանապարհը բռնում են ՀՈԸի որբերն եւ ղեկավարութեան մի մասը: Երկու օրուայ ճամփորդութիւնից յետոյ կարաւանը իջեւանում է Քիլիսի եկեղեցում եւ դպրոցում, Մայիսի 30ին Քաթմայից տեղափոխւում են Հալէպ, ապա՝ Յունիսի 1ին Պէյրութ: Պէյրութում նրանց ծախսերը հոգում է Նպաստամատոյցը: Վրանների տակ մէկուկէս ամիս մնալուց յետոյ Լիբանանի տարածքում հաւանական ապաստան գտնելու քննարկումներից յետոյ, որոշւում է որբերը տեղափոխել Ճունի: Երկու անգամով՝ Յուլիսի 21ին եւ 24ին 122 որբեր հաստատւում են այստեղ: ՀՈԸն հոգում է Ճունիի որբանոցի ծախսերը: Ղալիկեանն իր որբերի հետ տեղափոխւում է այդտեղ ու շարունակում իր աչալուրջ հսկողութեամբ կարգաւորել որբանոցի գործերը[99]:

Որբանոցի վարիչ մարմնի ատենապետ հայր Պօղոս վրդ. Արիսի դիմումների արդիւնքում ֆրանսական Assistance Publique կազմակերպութիւնը ապահովում է որբանոցի ալիւրի պաշարները[100]:

ՀՈԸի ղեկավար մարմինները քայլեր են ձեռնարկում որբանոցի ֆինանսաւորման հարցում ունենալ նաեւ Նպաստամատոյցի աջակցութիւնը: Բանակցութիւնների արդիւնքում, 1922ին Նպաստամատոյցը որոշ ֆինանսական միջոցներ է տրամադրում: Տարեվերջին Գոնիա-Թալաս-Կեսարիա շրջանների որբերի տեղաբաշխման ժամանակ Նպաստամատոյցն այստեղ է տեղաւորում նախ՝ 54, ապա՝ 113 հոգի, որոնց ծախսերը հոգում էր ինքը[101]:

Այսպիսով, 1923 Յունիսի դրութեամբ որբանոցի որբերի ընդհանուր թիւը 279 էր, որից 87 տղայ եւ 35 աղջիկ գտնւում էին ՀՈԸի, իսկ 30 տղայ եւ 127 աղջիկ՝ Նպաստամատոյցի հոգածութեան տակ[102]:

Ճունիի որբանոց այցելած հայ եւ օտարազգի ներկայացուցիչներ մեծ գոհունակութեամբ են խօսել որբանոցում տիրող իրավիճակի մասին: Ար-

---

[99] «Որբախնամ շարժում», *Որբունի*, 12:1921, էջ 259:

[100] *Ակնարկ մը հաստատութեան պարագաներուն*, էջ 16:

[101] Նոյն, էջ 24:

[102] Նոյն, էջ 25:

շակ Չօպանեանը որբանոցի մասին գրել է. «*Այցելելով այսօր Որբախնամի հիմնած այս Որբանոցը, մեծ գոհունակութիւն ունեցանք տեսնելով հոն տիրող մաքրութիւնը, կարգապահութիւնը … ուրախ եղանք լսելով իրենց ազգասիրական եռանդով երգած երգերը եւ արտասանած բանաստեղծութիւնները: Կը շնորհաւորենք բազմաջան Տնօրէնը, անձնուէր ուսուցիչները եւ Որբախնամի Վարչութիւնը*»[103]:

1920 Օգոստոսին Սահակ կաթողիկոսը գովեստով է արտայայտուել Ճունի կատարած այցի վերաբերեալ. «*Օրհնեալ է Գահիրէի Որբախնամ Մարմինը, որ Նեղոսի հեռաւոր ափերէն Մովսիսանման ցեղասիրութեամբ կը պահեն ու կը սատարեն որբերուն, որ ապագայ հայութիւնը պիտի կազմեն*»[104]:

*Որբունի*ում տպագրուել են Ճունիի որբանոցի որբերի անուանացանկերը՝ ծննդավայրերով, որտեղ կան 30 տարբեր քաղաքներից 89 տղայ եւ 37 աղջիկ որբեր: Սա եւս յատուկ ձեւ էր, որն ունէր նպատակ՝ տուեալ տարածաշրջանի մարդկանց ներգրաւել եւ շահագրգռել՝ այդ որբերի որդեգրման պատասխանատուութիւնը ստանձնելու համար: Ցանկերին կից կայ նաեւ կոչ, որը ստորագրել են մայր դիւանի կողմից՝ վերապատուելի Խանդամուրը, վարչական ժողովի կողմից՝ Գայայեանը[105]: Կոչը աւարտւում է հետեւեալ խօսքերով. «*Որբերուն հետ, հաւատքով կ'սպասենք լսելու Ձեր սրտին պատասխանը*»[106]:

ՀՈԸն ծառայել է նաեւ որպէս ուսումնարան, կարեւորուել են կրթական հարցերը: Կենտրոնի վարչութիւնը ներկայացրել է կրթական ծրագիր, համաձայն որի որբանոցը պէտք է ունենար 6 կանոնաւոր դասարաններ, ուսումնառութեան նիւթերը պէտք է դասաւանդուէին հայերէն եւ ֆրանսերէն, կրօն, թուաբանութիւն, բարոյագիտութիւն, հայոց պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, իրաւաբանութիւն, գեղագիտութիւն, երգեցողութիւն, մարմնամարզութիւն, բարձր դասարանների համար՝ ընդհանուր պատմութիւն, բնապատմութիւն, բնագիտութիւն եւն.[107]: 1921 Փետրուարից սկսւում են նաեւ երաժշտութեան դասերը: Որբանոցը ունեցել է նաեւ 80 հոգանոց երգչախումբ եւ աշխուժ մարզական կեանք:

Որբերի համար արհեստների ուսուցման կարեւորութիւնը գիտակցելով, որբանոցի վարիչ մարմինը դիմում է ՀՈԸի կենտրոնի վարչութեանը՝ ներկայացնելով աշխատանոց հիմնելու ծրագիր, որը պէտք է ունենար 3 ճիւղ՝ դերձակութիւն, հիւսնութիւն, կօշկակարութիւն: Աշխատանոցում որբերը պէտք է անցկացնէին իրենց օրուայ երկրորդ մասը: Ծրագիրը հաւանու-

---

[103] Նոյն, էջ 263:

[104] «Որբախնամ շարժում», *Որբունի*, 11:1920, էջ 224-25:

[105] Նոյն, էջ 276:

[106] «Որբախնամ շարժում», *Որբունի*, 12:1921, էջ 275-76:

[107] *Ակնարկ մը հաստատութեան պարագաներուն…*, էջ 16-17:

թեան է արժանանում եւ 1921 Հոկտեմբերի 1ից աշխատանոցը սկսում է գործել: Նոյնատիպ աշխատանոց է ստեղծւում աղջիկների համար, որտեղ ասեղնագործութիւն էին սովորում: 1921ի տարեվերջին, որբուհիների աշխատանքներից մօտ 80 ձեռագործ արդէն ուղարկւում են Աղեքսանդրիայի կենտրոնական վարչութիւն[108]:

Որբանոցն ունեցել է նաեւ գրադարան՝ մօտաւորապէս 400 գրքերով: Բարձր դասարանները 1922ից սկսած հրատարակել են *Այգ* անունով աշակերտական կիսամեայ ձեռագիր 16 էջանոց պարբերաթերթ, որտեղ որբերն իրենց գրական նախափորձերն են կատարել[109]:

Որբանոցի խնամատարութեան տակ գտնուող 120 որբուհիները կարուձեւի, կիլիկեան ասեղնագործութեան ճիւղերի վրայ որոշել են աւելացնել նաեւ «հայկական» ձեռագործի եւ գորգաշինութեան ճիւղերը:

Որբանոցն աստիճանաբար անցել է Նպաստամատոյցի հոգածութեան տակ[110]: Որբերի մի մասը չափահաս դառնալով դուրս են եկել որբանոցից: 1928ին որբանոցը ֆինանսական խնդիրներ է ունեցել եւ ՀԲԸՄն այստեղ գտնուող 75 որբերին տեղափոխել է Պէյրութի Քելէկեան-Սիսուան որբանոց[111]:

ԴԱՄԱՍԿՈՍԻ ՈՐԲԱՆՈՑ

Սիրիայի Եգիպտահայ պատուիրակներ Սեֆէրեանն ու Հերեանը, ինչպէս նաեւ ՀԱՄի գանձապահ Սաղըրեանը տեղեկացնում են, որ Դամասկոսում կան բազմաթիւ որբեր, որոնց մի մասը որպէս տարագիր գտնւում է բրիտանական զինուորական իշխանութիւնների խնամքի տակ, իսկ մի փոքր մասն էլ՝ շուրջ 220ը, խնամւում են տեղական միջոցներով: 1921 Մայիսի 3ին ՀԱՄի Դամասկոսի մասնաճիւղի ատենադպիր Հմայեակ Ուղուրլեանի նամակից տեղեկանում ենք, որ ՀՈԸն այդ որբերի համար ուղարկել է 200 ոսկի, ինչպէս նաեւ որբերի համար պատրաստւում են հագուստ տրամադրել[112]: ՀՈԸին Դամասկոսից ուղարկուել է հետեւեալ նամակը, որտեղ ներկայացւում է. «*Միութեանս գանձապետ Տիար Սարգիս Սաղըրեանի՝ Ձեր յանձնած երկու հարիւր եգիպտական ոսկի թղթադրամը սպացանք, եւ յատկացուցինք տեւոյս Ազգ. Որբանոցին: Կը փութանք հաղորդել Ձեզ թէ քաղաքիս որբանոցը՝ որ կը պարունակէ շուրջ 220 որբեր, մասնաւորաբար հոգածութեան առարկայ դարձած է, եւ կը գտնուի նա-*

---

[108] Նոյն, էջ 19-20:

[109] Նոյն, էջ 21:

[110] 1925ին Նպաստամատոյցը ստեղծել էր իր որբանոցային ցանցի սաների համար համընդհանուր մի կառոյց՝ Մերձաւոր Արեւելքի Որբերի Ընկերակցութիւն, որը իր որբանոցներում գտնուող եւ արդէն դուրս եկած որբերի եղբայրակցութիւնն էր («Տեղեկութիւն», *Որբաշխարհի աստղ*, Պէյրութ, Մարտ, 1:1925, էջ 11-12):

[111] Գէորգեան, Թաշճեան, 146:

[112] «Որբախնամ շարժում», *Որբունի*, 4:1919, էջ 59:

խանձելի վիճակի մէջ: ... Կը վստահեցնենք Ձեզ թէ ազգին ապագայ այս յոյսերուն կը տրուի հայեցի եւ առողջ կրթութիւն մը ...»: Նամակը ստորագրուած է Դամասկոսի ՀԱՄի ատենադպիր Ուղուրլեանի եւ ատենադպիր Արմ. Կենճեանի կողմից[113]:

Աւելի ուշ տեղեկանում ենք, որ Դամասկոսի այդ որբերը տեղափոխուել են մասամբ Հալէպ, մասամբ՝ աւելի երկրի խորքերը[114]:

ԱՆԹՈՒՐԱՅԻ ՈՐԲԱՆՈՑ

Տեղի ՀԱՄի Սիրիայի Եգիպտահայ պատուիրակների ստացած տեղեկութիւնների համաձայն, Անթուրայում Մուտրոսի զինադադարից իվեր կար շուրջ 600 երկսեռ որբ, որոնք խնամւում էին Ամիրիկեան Կարմիր Խաչի կողմից: 1919 Դեկտեմբերի 28ին դիմում է կատրւում ՀՈԸին՝ ամսական 200 ոսկիով մասնակցել որբերի խնամքին՝ որոշ իրաւունքներ ունենալու համար, քանի որ օտար ձեռքերում որբերը լեզուով ու մտածելակերպով օտարանալու վտանգի ենթակայ էին: ՀՈԸն Պէյրութի ՀԱՄի միջնորդութեամբ յարաբերութիւններ է հաստատում Ամերիկեան Կարմիր Խաչի հետ եւ 500 ոսկի է փոխանցում Պէյրութ եւ Խաչատուր Գռուզեանի ղեկավարութեամբ 10-15 հոգանոց ուսուցչական խումբ է ստեղծւում: ՀՈԸն յատուկ ամավարկ ունէր դասագրքերի համար եւ պարբերաբար որոշ քանակութեամբ դասագրքեր էր ուղարկում Դամասկոսի, Ատանայի, ինչպէս նաեւ Անթուրայի որբանոցին: Փաստօրէն կրթութեան պարտականութիւնների հեղինակութիւնն անցնում է ՀՈԸին եւ նրանք կարողանում են պարբերաբար այցելութիւններ կազմակերպել որբանոց ու ներքին անցուդարձին տեղեկանալ[115]:

ՀՈԸն նաեւ որոշակի նիւթական միջոցներ է ուղարկել Անթուրայի որբանոց, ինչպէս՝ 8 արկղ «Նեսլէ» խտացրած կաթ, 226 զոյգ կօշիկ, 192 կտոր հագուստ, 150 ընթերցանութեան գիրք[116]:

Կիլիկիայի պատուիրակութեան Յունիսի 16ին ուղարկած ընդարձակ տեղեկագրից իմանում ենք, որ Յունիսի 15ի իրենց այցի ժամանակ Անթուրայի որբերը «Բամ փորորտան»ով ողջունել են իրենց, եւ թէ որբերի մօտ ազգային գիտակցումի զգացողութիւնը բարձր է, թէ նրանք անգամ հետաքրքրւում էին թէ հայկական հարցն ի՛նչ փուլում է վեհաժողովից առաջ: Տեղեկագիրը առողջապահական վիճակը նոյնպէս դրական է գնահատում, իսկ ինչ վերաբերում է կրթութեանը, ապա՝ «*Դպրոցական օրը 6 ժամ է ու ամէն մէկ դասը մէկ ժամ կը տեւէ: Կ'աւանդուին հայերէն, անգլերէն (շատ*

---

[113] Նոյն:

[114] *Հայ Որբախնամ Ընկերութիւն, իննամսեայ տեղեկագիր...*, էջ 15-16:

[115] Նոյն, էջ 16-17. նաեւ՝ *Հայ Որբախնամ Ընկերութիւն, տեղեկագիր..., շրջան 1919 Օգոստ. 17էն 1921 Դեկ. 31*, էջ 7-8:

[116] *Հայ Որբախնամ Ընկերութիւն, իննամսեայ տեղեկագիր...*, էջ 17:

խեղճ), թուաբանութիւն, ազգ. պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, ու բարոյականի դասեր: Անշուշտ այս դաստիարակութիւնը միսիոնարական իր որոշ կնիքը կը կրէ, սակայն տղաքները իբր հայ կը մեծնան»[117]:

Որբանոցում այդ ժամանակ կար 253 տղայ եւ 77 աղջիկ, մանկապարտէզում՝ 30 տղայ եւ 26 աղջիկ, ընդամէնը՝ 386 որբ, ինչպէս նաեւ 173 քուրտ, ուսուցիչների թիւը 36 էր, որից հայ էին 16ը[118]:

Որբանոցի գործունէութիւնը երկար չի տեւում, միքանի ամիս յետոյ բրիտանական զինուորական իշխանութեան հրահանգով որբերի մի մասը տեղափոխւում է Հալէպ, միւս մասը՝ Ատանա, Այնթապ եւ հաստատութիւնը դադարեցնում է իր գործունէութիւնը[119]:

ՀՈԸն, բացի պարբերաբար տրամադրուող օգնութիւնից, միանուագ նպաստներ է ուղարկել Կեսարիայի որբանոցին՝ Պոլսի պատրիարքի միջոցով, Պաղտատի Հայ Տարագրելոց Յանձնախումբի միջոցով՝ 500 ոսկի Համատանի որբերին, Եգիպտոսի ՀԱՄի միջոցով՝ 200 ոսկի Դամասկոսի որբերին, տեղի սրբազանի միջոցով 100 ոսկի՝ Սեբաստիայի որբերին: Բացի այս գումարներից՝ 500 ոսկի Եգիպտոսի ՀԱՄի եւ 500 ոսկի առաջնորդի միջոցով երկու անգամ, որբախնամ գործերի համար տրամադրուել են 1919ին:

ՀՈԸն 1916 Յունիսից մինչեւ 1919 Փետրուար՝ շուրջ 33 ամսում, մօտաւորապէս 14,000 ոսկու գումար է ստացել, որի մի մասն առաջին տարին ուղարկուել է Ս. Էջմիածին, եւ «*մնացեալը ի պահ կը դրուէր պանքաներու մէջ, մինչեւ որ գործունէութեան ուղղակի ասպարէզ բացուեցաւ*»[120]:

Փաստօրէն իր գործունէութեան ընթացքում ՀՈԸն գործել է տարբեր ուղղութիւններով: Ինչպէս ՀՈԸի կենտրոնական վարչութիւնն է ընդգծել՝ հիմնականում առաջնահերթ գործերում եւ խիստ կարիքաւորների համար՝ առաջնորդուելով որբերի փրկութեան ազգային միասնական գաղափարով. «*Որբախնամը գթոտ ժողովուրդը իրենց գանձը համարելով՝ պատրաստի գումարներէն աւելին պահանջող յանձնառութիւններու ընդառաջ կ'երթան ուրեմն, վստահ լինելով՝ թէ հայը չպիտի լքէ իր որբերը*»[121]:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ընդհանրացնելով ու ամփոփելով ՀՈԸի 1919-21ի գործունէութիւնը՝ նշենք արդիւնքները. «*... ոչ նուազ [քան] 3200 երկսեռ որբեր, որոնք կարճ ժամանակի մը համար, ուրիշները 2-3 տարի, պաշտպանած եւ խնամած*

---

[117] «Որբախնամ շարժում», *Որբունի*, թիւ 5, էջ 71-74:

[118] Նոյն:

[119] *Հայ Որբախնամ Ընկերութիւն, տեղեկագիր..., շրջան 1919 Օգոստ. 17էն 1921 Դեկ. 31*, էջ 8:

[120] Երամեան, «Որբ», *Որբունի*, 2:1919, էջ 26:

[121] Նոյն, էջ 21:

ըլլալուն համար ... Որբախնամ ընկերութիւնը յաջողեցաւ պէտքին վայրերը փութացնել շուրջ 27,000 եգիպտական ոսկի»[122]:

1921ի վերջին ՀՈԸն իր խնամքի տակ ունէր միայն Այնթապից Ճունի փոխադրուած որբանոցը՝ 126 երկսեռ որբերով եւ 3600-4000 ոսկու ամավարկով, իսկ հաշուի առնելով ֆինանսական սուղ դրութիւնը՝ ակնկալում էր օտար աջակցութեանը դիմել:

1925ին կազմակերպութիւնը, ամփոփելով իր աշխատանքները՝ ներկայացնում է իր ձեռքբերումները.- մինչ այդ պահը՝ 3400 երկսեռ որբեր, հայ ժողովրդի աջակցութիւնը, ինչպէս նաեւ Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյց կազմակերպութեան գործակցութիւնը եւ վերջին վեց տարիների ընթացքում հաւաքուած շուրջ 34,000 անգլիական ոսկի, որն ամբողջովին իր նպատակին է ծառայեցուել: ՀՈԸն իր որբերին չորս տարի շարունակ, ուսման հետ զուգընթաց, կահագործութիւն, կօշկակարութիւն, դերձակութիւն, թիթեղագործութիւն սովորեցնելուց յետոյ նրանց տեղաւորել է վարպետների մօտ եւ նրանք ինքնուրոյն են դարձել: Նախորդ 4 տարիներին, դեռատի կամաւորները որբերի համար կարողացել են հաւաքել 2400 ոսկի արժողութեամբ գումար, որը, ինչպէս նշում է ՀՈԸի վարչութիւնը, հպարտանալու երեւոյթ է եւ շարունակւում է: Ակնկալւում է, որ 1924ին էլ կամաւորները ամէն ճիգ պէտք է գործադրեն՝ ծափահարելի արդիւնքներ ձեռք բերելու համար: Սպասւում է նաեւ, որ հաւաքուած գումարները պէտք է հրատարակուեն մասնաւոր գրքոյկով, որը պէտք է ունենայ «Հայ որբերուն պահապան հրեշտակները» վերնագիրը եւ իւրաքանչիւր կամաւոր այդ գրքոյկից անվճար ստանայ՝ իբրեւ յիշատակ իր կատարած բարի գործի[123]:

Համապատասխան վերտառութեամբ երկու գրքոյկ լոյս է տեսել 1924ին եւ 1925ին[124]: Մեր ձեռքի տակ եղած գրքոյկն ամփոփում է 1924ի կամաւորական շարժման արդիւնքները, որտեղ առանձինն նշւում են տարբեր հաստատութիւնների կամաւորների հանգանակած գումարները[125]: Դրանց թւում են Գահիրէի Գալուստեան Ազգային Վարժարանը, Կաթողիկէ Հայոց Վարժարանը, Շաւարշեան Վարժարանը, Թաշճեան Վարժարանը, Ամերիկեան, Վարժապետեան Վարժարանը, ինչպէս նաեւ հայկական վարժարաններից դուրս կամաւորներ: Աղեքսանդրիայի վարժարաններից առաջատարն էր Պօղոսեան Ազգային Վարժարանը: Կամաւորներ են մասնակցել նաեւ Զակազիկի Օշական Վարժարանից, Փոր Սայիտից, Խարթումից, Հռոմից, Ֆիլատելֆիայից, Պաղտատից, Պուենոս Այրէսից: Կամաւորական

---

[122] *Հայ Որբախնամ Ընկերութիւն, տեղեկագիր..., շրջան 1919 Օգոստ. 17էն 1921 Դեկ. 31*, էջ 22:

[123] «Հայ որբերուն ի նպաստ նուիրահաւաքում», *Արեւ*, 20 Փետրուար 1925, էջ 4:

[124] *Մեր որբերուն պահապան հրեշտակները, դեռատի հայ կամաւորներու նուիրահաւաքութեան Ե. տարուան արդիւնքը*, 1925, Փարոս, Գահիրէ, 1925, 29 էջ:

[125] *Մեր որբերուն պահապան հրեշտակները, դեռատի հայ կամաւորներու նուիրահաւաքութեան Դ. տարուան արդիւնքը*, 1924, Յուսաբեր, Գահիրէ, 1924, 23 էջ:

բանակին մաս են կազմել ընդհանուրը 653 հոգի[126]: Գրքոյկի վերջում ՀՈԸի վարչութիւնը յայտնում է, որ Ճունիի որբերն ու որբանոցի տնօրէնութիւնն իրենց գոհունակութիւնն են յայտնում որբանոցին աջակցելու համար:

Որբախնամը, ի թիւս հայկական բազմաթիւ բարեսիրական կազմակերպութիւնների, առաջնորդուել է հետեւեալ գաղափարով.- «*Արդէն ազատուած եւ պատսպարուած որբերուն հանդէպ ունինք դեռ հրամայողական պարտականութիւններ: Բաւական չէ անոնց սնունդ, հագուստ եւ գրենական պիտոյք հայթայթել: Անհրաժեշտօրէն հարկ է կեդրոնացնել զանոնք ազգային մթնոլորտի մը մէջ, պիտի ըսենք նոյնիսկ՝ հայրենի հողերու վրայ*»[127]:

Բոլորին էր հասկանալի եւ ընդունելի, որ հայ որբերի կենտրոնացման հարցը լուծուի հայկական հողի վրայ, քանի որ օտարների հոգածութիւնը նոյնպէս ունէր իր խնդիրները՝ նպատակների, մեթոդների ու միջավայրի փոփոխութիւնները երբեմն աննպաստ պայմաններ էին ստեղծում որբերի հայկական ինքնութեան վրայ:

Ժամանակի հրամայական էր, որին հետեւելով ՀՈԸն կոչ էր անում. «*Մեր ժողովուրդի բոլոր խաւերուն հրաւէր կ'ուղղենք ոգեւին լծուիլ Հայ որբախնամի գործին, մեր ներկայ գործերէն ամէնէն անյետաձգելիին, անէնէն դրականին, այն գեղեցիկ վստահութեամբ թէ՝ ինչպէս կ'ըսէինք «Որբունի»ի վերջին թիւին մէջ. «Ճկոյթի ծայրով կամ կոտորակուած նուիրումով ներելի չէ լծուիլ այս նուիրական գործին, զոր ոմանք ողորմութեան հետ շփոթել կը թուին*»[128]:

Եգիպտոսի ՀՈԸն որբապահպան, որբախնամ կառոյց էր, որն ունէր նմանատիպ կառոյցին բնորոշ բոլոր յատկանիշերը: Նա աշխուժ գործունէութիւն էր ծաւալում իր զոյգ վարչութիւններով, բազմաթիւ մասնաճիւղերով, յանձնախմբերով, ինչպէս նաեւ կամաւորների խմբերով: Որբախնամը նաեւ համագործակցութեան օրինակ էր. նա գործակցել է հայկական եւ օտարերկրեայ տարբեր կազմակերպութիւնների հետ:

Ընկերութիւնը գործել է հաւանաբար մինչեւ 1927[129]:

---

[126] *Մեր որբերուն պահապան հրեշտակները…*, 1924, էջ 38:

[127] Գայայեան, «Անյետաձգելին», 11, էջ 219:

[128] Նոյն, էջ 221:

[129] Պայրամեան, էջ 82:

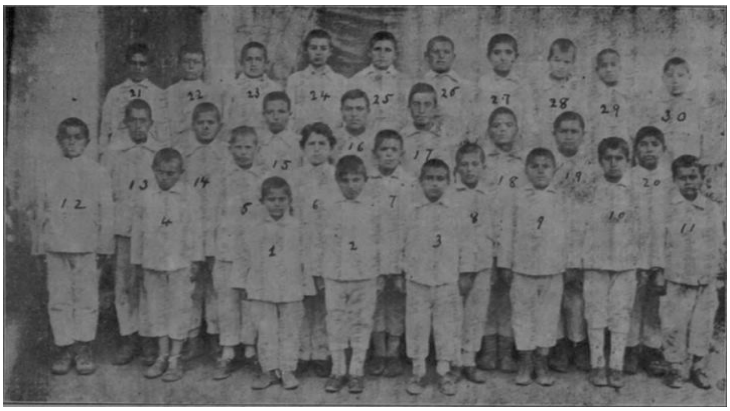

Մերսինի 600 որբանոցայինները կը հիւրընկալեն Արշակ Չօպանեանը

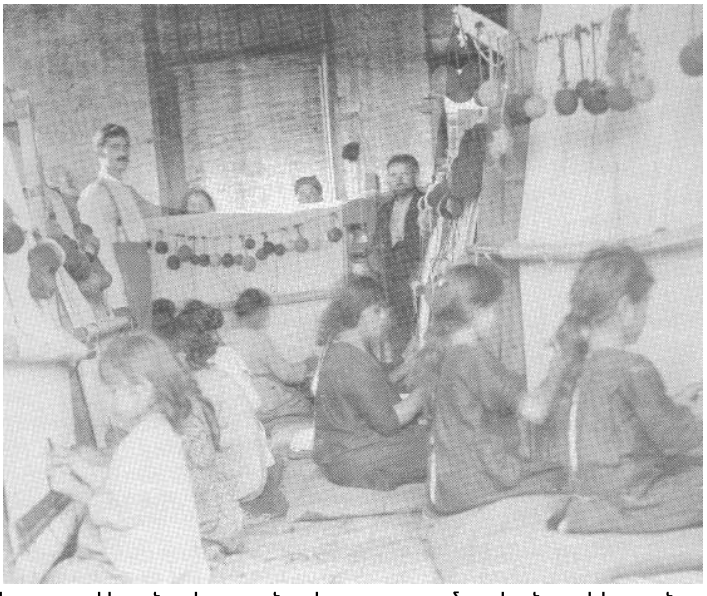

600 որբ հաշուող Ատանայի որբանոցի գորգագործութեան արհեստանոցը

THE ACTIVITIES OF THE ARMENIAN ORPHAN CARE SOCIETY OF EGYPT (1916-1927) (Summary)

Narine Margaryan
nmargaryan@gmail.com

The paper focuses on the mission of the Armenian Orphan Care Society of Egypt (AOCSE) and its subsidiary committees (like the women's, local, young volunteers' and mixed support committees). The paper highlights the support extended to the orphanages of Baquba, Adana, Aintoura, Damascus, and Hama, which were under the auspices of (or partly supported by) the AOCSE. The paper describes the conditions in these orphanages and the number of orphans being taken care of.

The paper elaborates on the fund-raising campaigns, the system of charity boxes, the accounts, the cooperation with other relief organizations, and the financing of the efforts, headed by Roupen Herian, that aimed at rescuing orphans from the Syrian deserts.

Եգիպտահայ Հայրենադարձների Նպաստը Մայր Հայաստանին

Վերժինէ Սվազլեան
vsvaz333@yahoo.com

ՄՈՒՏՔ

1940ականներին՝ մինչեւ զանգուածային հայրենադարձութիւնը, Եգիպտոսի շուրջ 45,000 հաշուող հայ համայնքը մեծմասամբ համախմբուած էր Հայ Առաքելական Եկեղեցու շուրջ (հոգեւոր առաջնորդ՝ Մամբրէ արք. Սիրունեան):

Գահիրէում գործում էին Գալուստեան Ազգային Վարժարանը (հիմն. 1854), Նուպարեան Ազգային Վարժարանը (հիմն. 1925), Մանիսալեան Վարժարանը (հիմն. 1905), իսկ Աղեքսանդրիայում նախ՝ Արամեան (հիմն. 1854), ապա՝ Պօղոսեան (հիմն. 1862) ազգային վարժարանները, Հայկազեան Կրթարանը (հիմն. 1924): Միւս յարանուանութիւնները եւս ունեցել են իրենց դպրոցները՝ Անարատ Յղութեան Հայ Կաթողիկէ Քոյրերի դպրոցը (հիմն. 1897, Գահիրէ եւ 1914, Աղեքսանդրիա), հայ կաթողիկէ (հիմն. 1919, Գահիրէ), հայ աւետարանական (հիմն. 1899, Գահիրէ) վարժարանները եւն.[1]:

Այս երկու գլխաւոր քաղաքներում գործում էին շուրջ մէկուկէս տասնեակ մշակութային եւ մարմնամարզական ակումբներ: 1906ին Գահիրէում հիմնադրուել էր Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը (ՀԲԸՄ), 1914ին՝ Արարատ Մարմնամարզական Ընկերութիւնը, 1920ին՝ Հայ Գեղարուեստասիրաց Միութիւնը, 1928ին՝ Համազգային Հայ Կրթական եւ Մշակութային Ընկերութիւնը, 1941ին՝ Հայ Մշակոյթի Բարեկամները, 1942ին՝ Հայ Ազգային Հիմնադրամը եւ 1945ին՝ ՀՅԴի Յուսաբեր Մշակութային Ընկերակցութիւնը, իսկ Աղեքսանդրիայում՝ 1902ին Տիգրան Երկաթ Մշակութային Միութիւնը, 1912ին Կամք Մարմնամարզական Միութիւնը:

Այս մշակութային ու մարմնամարզական ակումբների նպատակն էր համախմբել երիտասարդութեանը, զարգացնել նրանց գեղարուեստական ճաշակն ու ֆիզիկական կարողութիւնները եւ «նպաստել գաղութի հայապահպանութեանը»[2]:

Իր էութեամբ եւ բովանդակութեամբ այլ էր ամէնայն հայոց բանաստեղծ Յովհաննէս Թումանեանի ջանքերով 1921ին Խորհրդային Հայաս-

---

[1] Յովհաննէս Թոփուզեան, *Եգիպտոսի հայկական գաղութի պատմութիւն (1805–1952)*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1978, էջ 184-5:

[2] «Եգիպտոս», *Հայ Սփիւռք հանրագիտարան*, «Հայկական հանրագիտարան» հրատ., Երեւան, 2003, էջ 157-60:

տանում հիմնադրուած «Հայաստանի Օգնութեան Կոմիտէ»ն (ՀՕԿ): Այն նպատակ ունէր օգնել սովեալ բնակչութեանը, սերտ կապեր հաստատել գաղութահայութեան եւ Խորհրդային Հայաստանի միջեւ: ՀՕԿն իր մասնաճիւղերն ունէր Սփիւռքի հայաշատ գաղութներում, այդ թւում - 1926ից – նաեւ՝ Գահիրէում եւ Աղեքսանդրիայում: Աղեքսանդրիայի մասնաճիւղի հիմնադիրներից է եղել Մեծ Եղեռնից մազապուրծ երիտասարդ գրող, հասարակական գործիչ **Գառնիկ Սվազլեանը** (Կեսարիա, 1904-Երեւան, 1948)[3]:

1930ականներին ծաւալւում էր համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամը եւ ամէնուրեք տիրում էին հակակոմունիստական տրամադրութիւններ, որոնց թիրախ են դառնում եւ բանտ նետւում բազմաթիւ առաջաւոր հայ մտածողներ:

Աւելի ուշ՝ երկրորդ աշխարհամարտի ընթացքում, Լենինկրատի, Սմոլենսկի, Ղրիմի եւ Սթալինկրատի մօտ խորհրդային զօրքերի յաղթանակները բեկում են առաջացնում միջազգային յարաբերութիւններում: 1943ին եգիպտահայութիւնն իր մասնակցութիւնն է բերում այն նախաձեռնութիւններին ու միջոցառումներին, որոնք նպաստում էին Խորհրդային Միութեան յաղթանակին: 1943ին եգիպտահայերը եւս մասնակցում են «Սասունցի Դաւիթ» հրասայլային շարասեան օգտին կազմակերպուած հանգանակութեանը. «*…Հասարակութեան բոլոր խաւերը, անգամ գործազուրկներ՝ աւուր հացի համար պայքարող ընտանիքի հայրեր, մրոտուած ձեռքերով արհեստաւորներ, ինքզինքնին կը գերազանցեն, իրենց կարողութիւնէն աւելին կը տրամադրեն այս ֆոնտին…*»[4]:

Սփիւռքի տարբեր գաղթօճախների կողքին Եգիպտոսում եւս ստեղծւում են Ազգային Խորհուրդներ, որոնց նպատակն էր «անյուսութեան եւ անորոշութեան մէջ տարուբերող» աշխարհասփիւռ հայութեան ուշադրութիւնը բեւեռել վերաշինուող Հայաստանի եւ հայրենադարձութեան գործին, «ըլլալ ջատագով ներգաղթին եւ անոր սատարել»[5]: Այսպէս, Գահիրէում հիմնադրւում են «Երեւան», իսկ Աղեքսանդրիայում՝ «Սեւան» մշակութային միութիւնները[6], որոնցից առաջինը կարճատեւ կեանք է ունեցել,

---

[3] Սվազլեանն իր կազմակերպած զանազան միջոցառումներով, հանգանակութիւններով սատարել է Մայր Հայաստանին: Գառնիկ Սվազլեան, *Հայրենիքիս համար*, «Հայաստան» հրատ., Երեւան, 1965, էջ 20-5:

[4] Գառնիկ Սվազլեան, «Պոռթկացէ՛ք, հայ զգացումներ», *Արեւ*, 17 Դեկտեմբեր 1943, էջ 2:

[5] Թոփուզեան, էջ 270-1:

[6] Սվազլեան, էջ 273: Եւ քանի որ «Սեւան» Մշակութային Միութեան հիմնադիրը դարձաւ արժանայիշատակ հայրս՝ Գառնիկ Սվազլեանը, ուստի Պօղոսեան Ազգային Վարժարանի դասերից յետոյ, երեկոյեան ընտանեօք գնում էինք, մասնակցելու այնտեղ կազմակերպուող հետաքրքիր միջոցառումներին: Յիրաւի,

իսկ երկրորդը փակուել է 1947ին՝ հիմնադիր-նախագահ Սվազլեանի հայրենադարձութեամբ: Վերջինս, Եգիպտոսի *Արեւ, Արաքս, Սաւառնակ* եւ Սփիւռքի այլ պարբերականներում տպագրած իր հրապարակախօսական կրակոտ յօդուածներով[7] եւ գծագրած դիպուկ երգիծանկարներով նպատակ էր հետապնդում արթնացնել սփիւռքահայութեան ինքնագիտակցութիւնը, թէ՝ «*…Մենք սփիւռք մը ունենալու համար չէ, որ աշխարհի ամէն կողմը ցրուած ենք, այլ՝ բռնութիւնից ու հալածանքից սփրպուած: Ու երբ այսօր այդ ամէնը վերջ գտած են ու մեր հայրենիքը լայն բացած է իր դռները, ալ ի՞նչ սփիւռք պահելու մասին կը խօսին մեզի, այդպիսով գաւաթ մը պաղ ջուր լեցնելով այս աշխատաւոր ժողովուրդին եռացող հայրենասիրութեան վրայ*»[8]: Նման հայաշունչ յօդուածներով Սվազլեանը գաղափարապէս զարգացնում ու դաստիարակում էր Եգիպտոսի հայ համայնքի մեծ ու փոքր ներկայացուցիչներին, որոնք հաւաքւում էին «Սեւան»ի համեստ յարկի տակ եւ, ըստ ցանկութեան, մասնակցում տարբեր խմբակների (ասմունք, նկարչութիւն, երգեցողութիւն) պարապմունքներին, ինչպէս նաեւ՝ «Հիւսող կանանց»[9]:

շատ բան տպաւորուած է իմ դեռատի յիշողութեան մէջ, եւ այսօր, որպէս ականատես-վկայ, կարող եմ ներկայացնել:

[7] «Անցեալէն դէպի ապագան» (*Արեւ*, 24 Ապրիլ 1933, էջ 2), «Ո՞ր օրուան կը սպասենք» (*Արեւ*, 16 Դեկտեմբեր 1932, էջ 2), «Ձեզի՛, աղեքսանդրիացիներ, ոտքի՛, առնական կեցուածքով» (Աղեքսանդրիա, 24 Սեպտեմբեր 1935ի թռուցիկը), «Պոռթկացե՛ք, հայ զգացումներ», «Պէտք է զարնել նշտրակը» (*Արեւ*, 13 Նոյեմբեր 1943, էջ 2), «Սփիւռքահայութիւնը եւ ներգաղթը» (Ճառ արտասանուած 19 Հոկտեմբեր 1946ին, ներգաղթին նուիրուած ժողովրդային մեծ հաւաքին), «Ներգաղթի իմաստն ու արժէքը» (Ճառ արտասանուած 9 Մայիսի 1946ին՝ Բ. համաշխարհային պատերազմի յաղթական աւարտի առաջին տարեդարձի առթիւ՝ Աղեքսանդրիայի Հայ Ազգային Խորհրդի կազմակերպած հանդէսին) եւ այլ յօդուածներ:

[8] Սվազլեան, էջ 76:

[9] Ես այդ ժամանակ 9 տարեկան էի եւ Պօղոսեան Վարժարանի մեծ զբօսանքի պահին եւս հիւսում էի, իսկ դասերից յետոյ, երեկոյեան ծնողներիս հետ գնում էի Աղեքսանդրիայի Մեշիայի հրապարակով եգիպտագիտութեան հիմնադիր Շամփոլիոնի անունը կրող փողոցում գտնուող այդ հարազատ դարձած հաւաքատեղին, որի շքամուտքին, ձեռագիր պատի թերթի վրայ գրուած էր. «Զարգացի՛ր, զարգացու՛ր, բարձրացի՛ր, բարձրացու՛ր» պատգամը, իսկ դահլիճում մեզ դիմաւորում էին Մեսրոպ Մաշտոցի եւ Սահակ Պարթեւի պատկառազդու մեծադիր լուսանկարները: Ես յիշում եմ խանդավառութեան այն ալիքը, որ ապրեց մեր հայ համայնքը: «Սեւան» ընթերցասրահում կազմակերպւում էին նաեւ հետաքրքիր դասախօսութիւններ հայ մշակոյթի, գրերի գիւտի, միջնադարեան պատմիչների եւ մանրանկարիչների մասին, ինչպէս նաեւ Հայաստանի առօրեայի, երկրորդ համաշխարհային պատերազմում հայ զօրավարների եւ զինուորների սխրանքների մասին: Միութեան անդամ-անդամուհիներից կազմուած երգչախմբի

Այնպէս որ, երբ 1946ին զանգուածային ներգաղթն սկսուեց, եգիպտահայերը եւ յատկապէս Աղեքսանդրիայի հայերս արդէն գաղափարապէս պատրաստ էինք նոր հասարակարգում ապրելու եւ աշխատելու համար: Մենք գիտակցում էինք, որ գնում ենք ոչ թէ «վայելելու», այլ՝ սովորելու, օգտակար դառնալու մեր հայրենիքին[10]:

(խմբավար՝ իրաւաբան-երաժիշտ իրաւաբան Սալըրեան) պարապմունքներին, բացի կոմիտասեան երգերից, սովորում էինք նաեւ Հայաստանին, Երեւանին նուիրուած նոր երգեր, օրինակ՝

«Կարօտցեր եմ քեզի շքեղ Երեւան,
Շատ ծովերէն բարձր ոսկէ լիճ Սեւան,
Ձկներ ունիս խորքումդ՝ կողակ ու իշխան,
Ով չի սիրում քեզի՝ հայ չէ իսկական:
Կրկներգ
Հէ՛յ, ջա՛ն, Երեւան, դուն միշտ անսասան,
Հէ՛յ, ջա՛ն, հէ՛յ, ջա՛ն, անուշ Երեւան…»:

Միութեան թատերական խմբակում անդամ-անդամուհիների ուժերով եւ վաստակաշատ դերասաններ տէր եւ տիկին Օննիկ եւ Պաթրիս Վոլթէրների սիրայօժար մասնակցութեամբ, բեմադրութեան էին պատրաստում Սվազլեանի *Ներգաղթը*, գաղութահայ-ճգնաժամային կեանքից թատերգութիւնը՝ հեղինակի իսկ բեմայարդարումով եւ բեմադրութեամբ: Այդ թատերախաղի գլխաւոր հերոսի՝ Տիգրանի, Եղեռնից մազապուրծ ընտանիքն ապաստան էր գտել Ֆրանսիայում, սակայն գործազրկութեան եւ ծուլումի դառնութիւնները ճաշակելով, նա սփիւռքահայութեան միակ փրկութիւնը համարում է ներգաղթը մայր Հայաստան: Այդ թատերգութիւնը բազմիցս բեմադրուել է Աղեքսանդրիայիում: *Ներգաղթը* բեմադրուեց նաեւ Գահիրէում, ապա՝ Կիպրոսում եւ այլ վայրերում: Ներկայացման տոմսերի հասոյթը, ինչպէս նաեւ հիւսուած գուլպաների հարիւրեակների կապոցները Սվազլեանը տանում էր Գահիրէ եւ յանձնում Սովետական Միութեան դեսպան Սուլթանովին, որպէսզի բրդեայ գուլպաները հասցուեն ճակատում կռուող կարմիրբանակայիններին, իսկ գումարները՝ յատկացուեն Հայաստանի տնտեսութեան զարգացմանը եւ նոր բնակարանների շինութեանը: Իմ յիշողութեան մէջ վառ է մնացել ՀՕԿի ակումբում կանանց երգչախմբի զուարթ եւ ոգեւորուած կատարումից մի հատուած.

- Տեքստիլ ֆաբրիկում մինչեւ իրիկուն,
Բանում ենք մէկտեղ, բանում միասին…» (Սվազլեանի ընտանեկան արխիւ):

[10] 1947 Սեպտեմբերի 3ին առաջին կարաւանը (կարաւանապետ՝ Յակոբ Արամեան) 1680 եգիպտահայ էր բերում Հայաստան, նրանցից շատերը բեռնատար մեքենաներով եւ այլ նուէրներով էին գալիս, իսկ Տոլապճեան ընտանիքը մահուդի նուրբ գործուածքի մեքենաներ էր բերում՝ հայրենիքին նուիրելու: Յաջորդ՝ 1948 Օգոստոսի 22ին, Հայաստան ուղեւորուող երկրորդ կարաւանը (կարաւանապետ՝ Խաչիկ Յովհաննէսեան) 2018 եգիպտահայերի հետ Հայաստանին նուէր էր բերում մանածագործական գործարանի դազգահներ, որոնք տեղադրուել եւ գործել են Երեւանի Սեբաստիա թաղամասում (Թոփուզեան, էջ 271):

Սոյն ուսումնասիրութեան համար հիմք են ծառայել նաեւ *Յուշամատեան. եգիպտահայ վարժարաններու աշակերտներու համաշխարհային հաւաք* ժողովածուի մէջ տեղ գտած ԵՊՀ դոկտոր, պրոֆեսոր Նորայր Պէյլերեանի (ծն. 1929, Գահիրէ) եւ Վանիկ Աճէմեանի (ծն. 1927, Գահիրէ) կազմած հայրենադարձ եգիպտահայերի կենսագրական ցանկը[11], ինչպէս նաեւ Պէյլերեանի յօդուածը[12], եւ իվերջոյ, տողերիս գրողի անձնական յուշերն ու տպաւորութիւնները:

Սոյն աշխատասիրութեան մէջ փորձել ենք եգիպտահայ հայրենադարձներին դիտարկել նախ ըստ աւագ եւ կրտսեր սերունդների՝ առաջնորդուելով նրանց տարիքային առանձնայատկութիւններով եւ թէ որտե՛ղ են իրենց մասնագիտական կրթութիւնն ստացել, ապա՝ նաեւ ըստ բնագաւառների բաժանել՝ ընդգծելով նրանց ներդրումը մայր Հայաստանին:

Բացի հայրենիքում կրթութիւն ստացած կրտսեր սերնդից, յատուկ ներառել ենք նաեւ *աւագ սերնդի* այն ներկայացուցիչներին, որոնք մասնագիտական բարձր կրթութիւն էին ստացել արտասահմանեան համալսարաններում եւ վերադառնալով Եգիպտոս՝ հայ համայնքում յայտնի էին դարձել իրենց յարգանքի արժանի վաստակով: Թէեւ նրանք առաջացած տարիքի էին՝ հայրենադարձուելով, Հայաստանում եւս նրանք իրենց գործունէութեամբ աչքի են ընկել եւ նշանակալից աւանդ ունեցել:

Կրտսեր սերնդի ներկայացուցիչները, որոնք իրենց նախնական եւ միջնակարգ կրթութիւնն ստացել էին Եգիպտոսի հայկական վարժարաններում, ներգաղթելով՝ իրենց համալսարանական մասնագիտական կրթութիւնը շարունակել են հայրենի բարձրագոյն ուսումնական հաստատութիւններում եւ մեծապէս նպաստել մայր հայրենիքին:

1947-48՝ եգիպտահայերի հայրենադարձութեան տարիներին խորհրդային հայրենիքում համատարած գրագիտութեան եւ անվճար մասնագիտական կրթութեան պայմաններում, երբ ուսանողներին նոյնիսկ թոշակ էր յատկացւում, գիտութեան ծարաւ հայրենադարձ երիտասարդները յախուռն ընդունուել են հայաստանեան բուհեր՝ բոլորեքեան նուիրուելով համալսարանական ուսումնառութեանը: Ընտանիք չկար, որ միքանի ուսանող չունենար: Նոյնը պէտք է ասել 1960-70ականներին Եգիպտոսից հայրենադարձների մասին[13]:

---

[11] Նորայր Պէյլերեան, Վանիկ Աճէմեան, «Եգիպտահայոց կենսագրականների ցանկ», *Յուշամատեան. եգիպտահայ վարժարաններու աշակերտներու համաշխարհային հաւաք*, Երեւան, 2003, էջ 111-137:

[12] Պէյլերեան, «Եգիպտահայ դպրոցների սաների ներդրումը մայր հայրենիքի մշակոյթի, արուեստի, կրթութեան եւ գիտութեան ոլորտներում», *Յուշամատեան*, էջ 18-32:

[13] Պէտք է ասել, որ եթէ 1946ին սկսուած զանգուածային հայրենադարձութիւնը համաշխարհային Բ. պատերազմից անմիջապէս յետոյ էր կազմակերպուել, երբ

երկիրը տակաւին անպատրաստ էր եւ պատմաքաղաքական ու տնտեսական ծանր պայմանները, անբարենպաստ էին, իսկ յետագայում՝ 1960-70ականներին Եգիպտոսից ժամանած նոր կարաւանների հայրենադարձներին (1947-48 եւ 1960-70ականներին Եգիպտոսից հայրենադարձների թիւը կազմել է շուրջ 4500 հոգի)[13] Խորհրդային Հայաստանի կառավարութիւնն արդէն հիմնովին վերանայել եւ նախապէս կազմակերպել էր նրանց ընդունման եւ տեղաւորման բարուօք պայմանները: 1964ին Եգիպտոսից հայրենադարձ մտաւորական, դեղագործ Տիգրան Ծուլիկեանը (ծն. 1931, Գահիրէ) այդ մասին վկայել է.

1962-1965 թթ. Հայաստանի խորհրդային իշխանութեան կողմից կազմակերպուեցին հայրենադարձութեան չորս կարաւաններ, որոնց արդիւնքում Եգիպտոսից հայրենիք վերադարձան ամէնատարբեր մասնագիտութիւնների եւ արհեստների տէր շուրջ 700 եգիպտահայեր, ապա՝ 1970ականներին Եգիպտոսից հայրենիք ժամանեցին նաեւ որոշ անհատներ եւ ընտանիքներ, որոնք բնակութիւն հաստատեցին հիմնականում Լենինականում, Կիրովականում, Էջմիածնում, Ալավերդիում եւ այլ քաղաքներում: Խորհրդային Հայաստանի իշխանութիւնը նրանց էր տրամադրել հետեւեալ արտօնութիւններն ու խրախուսական միջոցները.

1. Կենտրոնական ջեռուցմամբ օժտուած բնակարաններ հայրենադարձներին էին տրամադրւում անվճար հիմունքներով. 1-2 անձից բաղկացած ընտանիքներին՝ երկու սենեականոց (*կոմունալ* [հանրային – Վ.Ս.] յարմարութիւններով), իսկ 5 եւ աւելի անձերից բաղկացած ընտանիքներին՝ երեք սենեականոց (*կոմունալ* յարմարութիւններով) բնակարաններ, որոնք բոլորը կահաւորուած էին կահոյքով, խոհանոցային սարքերով ու պիտոյքներով, նաեւ սկզբնական շրջանում բաժանւում էին ամէնօրեայ տաք կերակուրներ եւ սնունդ:

Յետագայում եգիպտահայ հայրենադարձները հնարաւորութիւն ստացան Երեւան քաղաքում մասնակցելու համագործակցական բնակարանաշինութեանը եւ տեղափոխուելու Երեւան՝ բնակարանների արժէքի 40%ը վճարելով կանխիկ, իսկ մնացեալ 60%ը՝ աստիճանաբար, 15 տարիների ընթացքում:

Հայրենադարձ միքանի արուեստագէտներ եւ այլ մասնագէտներ յետագայ տարիներին յանձնեցին իրենց նախկին բնակարանները եւ պետութիւնից ստացան նոր բնակարաններ Երեւան քաղաքում:

2. Եգիպտոսից հայրենադարձները տեղաւորուեցին աշխատանքի (առաւել կամ նուազ չափով համապատասխան իրենց մասնագիտութեանը):

3. Հայրենադարձ պատանիներին ու երիտասարդներին հնարաւորութիւն տրուեց շարունակելու իրենց ուսումը կամ հեռակայ կարգով բարձրագոյն ուսում ստանալու՝ ըստ իրենց նախասիրութիւնների:

4. Զինապարտ երիտասարդներին տրուեց 2 տարուայ տարկէտում:

5. Պետական ճանաչման արժանացան Եգիպտոսում ստացուած միջնակարգ, թերի բարձրագոյն կրթութեան վկայականներն ու դիպլոմները (պատշաճ կերպով վաւերացուած):

6. Պետական ճանաչում ստացան Եգիպտոսում ստացուած աշխատանքային *ստաժի* (տարիների) վկայականները (պատշաճ կերպով վաւերացուած) եւ դրանց հիման վրայ թոշակի տարիքի հասած հայրենադարձները ստացան

Հետեւաբար, նիւթի ընդգրկուն ծաւալը նկատի ունենալով, ստիպուած ենք սահմանափակուել եւ անդրադառնալ միայն եգիպտահայ այն հայրենադարձներին, որոնք հայրենիքում մասնագիտական կրթութիւն ստանալով, աշխատել եւ արժանացել են գիտական բարձր աստիճանների, կոչումների, մրցանակների եւ կամ՝ զգալի աւանդ են ունեցել մայր հայրենիքի առաջընթացին:

Նախ՝ հարկ է նշել, որ զանգուածային հայրենադարձութեան այդ տարիներին, ինչպէս Սփիւռքի տարբեր գաղթօճախներից, նոյնպէս եւ Եգիպտոսից ներգաղթած տարբեր մասնագիտութիւնների տէր արհեստավարժ վարպետներ՝ վարսաւիրներ, դերձակ-դերձակուհիներ, կօշկակարներ, ատաղձագործներ, ժամագործներ, գեղարուեստական մետաղագործներ, քարգործներ եւն., իրենց արհեստը արուեստի մակարդակի բարձրացնելով, նոր հմայք են հաղորդել հայրենի երկրին ու նրա բնակչութեան արտաքին տեսքին: Այդ տարիներին հայ վարպետների արտադրանքը դարձել էր փնտռուած ամբողջ Խորհրդային Միութեան տարածքում:

Ոսկերիչներ

Հնաւանդ հայկական ոսկերչութիւնը նոր թափ էր ստացել Երեւանի նորաստեղծ ոսկերչական գործարանով, որտեղ մեծ մասամբ հայրենադարձներ էին աշխատում: Աւելի ետք, հայկական ոսկերչութեան ներշնչման աղբիւր էր հանդիսանալու մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի գանձարանում պահուող հայկական թռչնատառերով զարդանախշուած հայկական ոսկետառ, ադամանդակուռ այբուբէնը: Այն նախագծել եւ պատրաստել են եգիպտահայ ոսկերիչներ **Ժիրայր Չուլայեանը** եւ **Հայկ Տէրղեւոնդեանը** (ծն. 1924, Գահիրէ): Իդէպ, վերջինս շարադրել էր նաեւ «Հայկական ոսկերչական արուեստի պատմութիւնը» աշխատութիւնը, որը հեղինակի արտագաղթելու պատճառով մնացել է անտիպ:

Լուսանկարիչներ

Լուսանկարչութիւնը եւս արհեստից վերածուեց գեղարուեստի մի ճիւղի: Յիշարժան են Վանի հերոսամարտի ղեկավարներից Արմենակ Եկարեանի եգիպտահայ որդին՝ **Գուրգէն Եկարեանը**, նաեւ **Շանթ Առաքելեանը**, եւ, յատկապէս, **Անդրանիկ Քոչարը** (ծն. 1919, Աղեքսանդրիա), որի դիմանկարային լուսանկարների անհատական ցուցահանդէսն առաջինն էր Հայաստանի պատմութեան մէջ: Նրա սեւ-սպիտակ լուսանկարչութեամբ ստեղծած՝ *Վահրամ Փափազեանի, Ուիլիըմ Սարոյեանի, Մարտիրոս Սարեանի, Գուրգէն Մահարու, Միհրան Երկաթի, Գոհար Գասպար-*

համապատասխան թոշակ (Ծուլիկեանի սոյն ձեռագիր վկայութիւնը պահւում է մեր անձնական արխիւում):

եանի եւ ուրիշ մեծերի տպաւորիչ դիմանկարներն աչքի էին ընկնում ծաւալների նուրբ անցումներով, զուսպ ճաշակով եւ հոգեբանական ներքին շերտերի բացայայտմամբ: Նա 1962ին հիմնադրել է Երեւանի առաջին լուսանկարչական ակումբը, անհատական ցուցահանդէսներ է ունեցել Հայաստանի եւ Ռուսաստանի տարբեր քաղաքներում նաեւ արտերկրում եւ արժանացել պարգեւների ու մրցանակների, ինչպէս՝ "World Press Photo (Holand)" եւն.: Նրա որդին՝ **Վահան Քոչարը** (ծն. 1949, Երեւան), աւարտելով Երեւանի Պետական Մանկավարժական Ինստիտուտի գեղագիտութեան բաժինը, իմի է բերել իր հօր տարիների ընթացքում (սկսած 1858ից, Կ. Պոլիս) հաւաքած հայ լուսանկարիչների կենսագրականներն ու այլ փաստագրական նիւթերը, նաեւ իր կողմից շարունակելով ու համալրելով, Երեւանում հրատարակել է *Հայ լուսանկարիչներ* (2007) ստուարածաւալ, արժէքաւոր հատորը: Բացի այդ, երախտագէտ որդին 2017ին իր առանձնատան կից հիմնադրել է լուսանկարիչ Անդրանիկ Քոչարի թանգարանը, որն իր բնոյթով առաջինն է Հայաստանում:

Մարզիկներ, Մարզիչներ

Եգիպտահայ երիտասարդները տակաւին Եգիպտոսում արդէն կոփուած եւ մարզուած էին:

Արմենակ Ալաճաճեանը (ծն. 1930, Աղեքսանդրիա) մեծ ներդրում է ունեցել՝ դառնալով բասկէտբոլի ԽՍՀՄ հաւաքականի հիմնական կազմի անդամ, Եւրոպայի ախոյեան, ՀԽՍՀ եւ ԽՍՀՄ սպորտի վաստակաւոր վարպետ: Այդ տարիներին նա մեծ հեղինակութիւն էր վայելում:

Զգալի աւանդ են ունեցել նաեւ բասկէտբոլիստներ **Աբրահամ Համամճեանը** (ծն. 1930), **Ժիրայր** (ծն. 1929, Աղեքսանդրիա) եւ **Վարուժան** (ծն. 1931, Աղեքսանդրիա) **Մինասեան եղբայրները**, որոնք Ֆիզիկական Կուլտուրայի Հայկական Պետական Ինստիտուտի (ՖԿՀՊԻ) շրջանաւարտներ էին:

Սեղանի թենիսի բնագաւառում աչքի է ընկել Եգիպտոսից հայրենադարձ **Պետրոս Ամլոյեանը** (ծն. 1928, Գահիրէ): Նա ՖԿՀՊԻի ուսանող էր եւ կատարում էր մարզչական աշխատանք՝ արժանանալով վաստակաւոր մարզչի կոչման:

Նոյնը պէտք է ասել Գահիրէից ներգաղթած **Սիւզան (Առաքելեան) Զաքարեանի** (ծն. 1930, Գահիրէ) մասին: Նա դարձել է Հայաստանի առաջին եւ ԽՍՀՄ բազմակի ախոյեան, ՀԽՍՀ եւ ԽՍՀՄ սպորտի վարպետ, ՀԽՍՀ վաստակաւոր մարզիչ:

Թեթեւ վազքի բնագաւառում յաջողութիւնների հասած **Բաբկէն Վարդանեանը** դարձել է ՀԽՍՀ սպորտկոմիտէի նախագահի տեղակալ, իսկ նիզակի նետման մարզաձեւում յայտնի է դարձել **Վարուժան Մինասեանը** (ծն. 1931, Աղեքսանդրիա):

Շուրջ երկու տասնեակ եգիպտահայ տղաներ ու աղջիկներ՝ աւարտելով ՖԿՀՊԻՆ, դարձել են ոչ միայն յայտնի մարզիկներ, այլեւ՝ յայտնի մարզիչներ: Յիշարժան է Հայաստանի հաւաքականի վոլէյբոլի մարզիչ, սպորտի վարպետութեան թեկնածու, ՀԽՍՀ վաստակաւոր մարզիչ **Ասատուր Տատուրեանը** (ծն. 1931, Գահիրէ): Նա եղել է նաեւ Երեւանի մարզական դպրոցի փոխտնօրէն:

Գրողներ

Պայծառ Երկաթ – (ծն. 1887, Կեսարիա): Գրող, թատերագիր, բանաստեղծուհի, պարուհի, երգչուհի, ջութակահար եւ դաշնակահար, Միհրան, Մարի եւ Արփինէ Երկաթների մայրը: Բազմաշնորհ այս տիկնոջը առաջին անգամ հանդիպել եմ 1946ին Աղեքսանդրիայի «Տիգրան Երկաթ» ակումբում, երբ հայրիկիս հետ ներկայ էինք իր հեղինակած *Այծեմնիկ* թատերախաղի ներկայացմանը, որտեղ երգչուհին ստանձնել էր միքանի դերեր եւ դերերգեր: 1948ին ընտանիքով ներգաղթել է Հայաստան: Ես նրան կրկին հանդիպեցի 1999ին Երեւանում, երբ նա արդէն 102 տարեկան էր եւ ամէնայն մանրամասնութեամբ վերյիշեց համիդեան ջարդերն ու հաղորդեց Հայոց Ցեղասպանութեան ականատեսի իր վկայութիւնները Կ. Պոլսից Էսքիշեհիր տարուած հայ մտաւորականներ Գրիգոր Զօհրապի, Դանիէլ Վարուժանի եւ Սիամանթոյի, հայոց ողբերգական դէպքերի մասին: Նա նաեւ ինձ է յանձնել իր ստեղծագործած ծաւալուն, բայց անտիպ մնացած վիպերգը՝ թուրքերէն եւ հայերէն *«1915 սեպտեմբերին զուլումը»* (1915 թուի ողբերգութիւնը)[14]:

Գառնիկ Սվազլեան – (Զմիւռնիա, 1904-Երեւան, 1948): Եգիպտոսից առաջին հայրենադարձն է (1947), որ ընդամէնը հինգ ամիս ապրելով իր երազած հայրենիքում, դարձել է Հայաստանի Գրողների Միութեան (ՀԳՄ) անդամ: Աղեքսանդրիայում եղել է ՀՕԿի հիմնադիրներից եւ գործել է մինչեւ լուծարուելը (1937): Հեղինակել է *Ներգաղթ* թատերգութիւնը (1936), որը բեմադրուել է Սփիւռքի տարբեր գաղթօճախներում: Սփիւռքահայ տարբեր պարբերականներում հանդէս է եկել հրապարակախօսական, քաղաքական բնոյթի յօդուածներով եւ դիպուկ երգիծանկարներով: Երեւանի ձայնասփիւռով ելոյթներ է ունեցել եւ *Խորհրդային Հայաստան* պաշտօնաթերթում հանդէս եկել մի շարք ծաւալուն, քաղաքական բնոյթի յօդուածներով: Երեւանում յետմահու լոյս է տեսել նրա *Հայրենիքիս համար* (1965) երկերի ժողովածուն:

---

[14] Վկայութիւններ 181 եւ 555՝ Վ. Սվազլեան, *Հայոց Ցեղասպանութիւն. ականատես վերապրողների վկայութիւններ* (հայերէն եւ անգլերէն՝ ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, 2011, թուրքերէն՝ İstanbul: “Belge” Uluslararasi Yayincilik, 2013):

Գրականագէտներ

Գառնիկ Ստեփանեան – (Դերջան, 1909-1989): Եղեռնի թոհուբոհին կորցրել էր ծնողներին, յունական տարբեր որբանոցներում գոյատեւելով, հասել Եգիպտոս: Գահիրէում *Արեւ* թերթի խմբագրատանը (Երուանդ Օտեանի, ապա՝ Վահան Թէքէեանի խմբագրապետութեան օրօք) աշխատել է որպէս գրաշար: Նամակով փնտռել-գտել է իր հօրը, որը բնօրրանից ռուսական բանակի օգնութեամբ փրկուել եւ ապրում էր Խորհրդային Հայաստանում: Հօր անձնական հրաւէրով 1930ին ներգաղթել է Երեւան, աւարտել ԵՊՀ բանասիրութեան բաժինը, աշխատել Հայաստանի Գիտութիւնների Ակադեմիայի (ՀԳԱ) Մ. Աբեղեանի անուան գրականութեան ինստիտուտում (ՄԱԳԻ), դարձել յայտնի գրականագէտ, արուեստաբանութեան դոկտոր, արուեստի վաստակաւոր գործիչ, Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի (ԳԱԹ) տնօրէն: Հեղինակ է հայ բեմի վարպետներին նուիրուած 20ից աւելի գրքերի: Հայերէն է թարգմանել *Ագապի* հայատառ թուրքերէն վէպը, հեղինակել է *Մղձաւանջային օրեր* յայտնի յուշագրութիւնը, *Կենսագրական բառարան*ը, նրա՝ որպէս Հայոց Ցեղասպանութեան ականատեսի, հաղորդած վկայութիւնը տեղ է գտել տողերիս գրողի ստուար հատորում[15]:

Հայկ Գասպարեան – (Սուտան, 1912-1970): Իր տիկնոջ՝ երգչուհի Գոհար Գասպարեանի, հետ 1947ին Գահիրէից ներգաղթել է Երեւան եւ աշխատել ՀԳԱ ՄԱԳԻի մշակութային կապերի եւ առնչութիւնների բաժնում: Հեղինակել է *Վիկտոր Հիւգօն հայ բեմում* գիտական աշխատութիւնը, որի համար արժանացել է բանասիրական գիտութիւնների թեկնածուի աստիճանի:

Յակոբ Արամեան – (Անտիոք, 1908): Եղել է *Արեւ* օրաթերթի խմբագիր: 1947ին հայրենադարձութեան Ա. կարաւանի կարաւանապետ, ՀԳՄ անդամ, հեղինակ է *Նեղոսի հովտում* (1954) եւ *Փարիզի նեգրուհին* (1956) պատմուածքների հատորներին:

Վարուժան Նալպանտեան – (Գահիրէ, 1929): Ներգաղթել է 1947ին, աւարտել է Երեւանի Խ. Աբովեանի անուան Հայկական Պետական Մանկավարժական Ինստիտուտի (ՀՊՄԻ) հոգեբանութեան բաժինը: ՀԳՄ անդամ: Գրել է ակնարկներ, հեքիաթներ եւ կատակերգութիւններ:

Պերճ Զէյթունցեան – (Աղեքսանդրիա, 1938-2017): Սովորել է ԵՊՀում, Մոսկուայի Գրականութեան Ինստիտուտում, ապա՝ աւարտել նաեւ տեղի բարձրագոյն բեմագրական երկամեայ դասընթացը: Արձակագիր, վիպասան, թատերագիր: Հեռուստատեսային ֆիլմերի «Երեւան» ստուդիայի գեղարուեստական միաւորման գլխաւոր խմբագիր: ՀԳՄ անդամ, վարչութեան քարտուղար, *Գրական թերթ*ի խմբագրութեան անդամ: Նրա գործե-

[15] Վկայութիւն 95՝ Սվազլեան, *Հայոց Ցեղասպանութիւն*, էջ 229-231:

րը թարգմանուել են ռուսերէն եւ այլ լեզուներով: Նրա թատերախաղերից են՝ *Ամէնափխուր մարդը, Աստղածների կանչը, Ոտքի, դատարանն է գալիս, Խոր Վիրապ* եւն., որոնք բեմադրւում են Հայաստանում եւ արտերկրում: Հեղինակն է Արշակ Երկրորդ պատմավէպին: Արժանացել է բազմաթիւ պարգեւների եւ կոչումների՝ ՀԽՍՀ պետական եւ Գրողների Միութեան «Ոսկէ գրիչ» պարգեւների, ՀՀ մշակոյթի վաստակաւոր գործչի կոչման եւ ՀՀ նախագահի մրցանակի:

Օպերային երգիչներ

Միհրան Երկաթ - (Կ. Պոլիս, 1921-1986): Աւարտել է Աղեքսանդրիայի Ճիւզեփփէ Վերտիի անուան լիսէն, մեներգել տեղի Ալհամբրա եւ Գահիրէի թագաւորական օպերային թատրոններում: 1947ին ներգաղթել է եւ գլխաւոր դերերգերով հանդէս եկել Երեւանի Ալ. Սպենդիարեանի անուան Օպերայի եւ Բալէտի Թատրոնում (ԵԱՍՕԲԹ), նաեւ Մոսկուայի Պոլշոյ Թատրոնում: Լայնածաւալ բարիտոնն ու դրամատիկական բազմակողմանի ձիրքը հնարաւորութիւն են ընձեռել կատարելու տարբեր բնոյթի դերերգեր՝ Արշակ Բ. (Տ. Չուխաջեանի *«Արշակ Բ»*), Թաթուլ (Սպենդիարեանի *«Ալմաստ»*), Ռիկոլեթթօ (Վերտիի *«Ռիկոլեթթօ»*), Մոսկուայի Պոլշոյում՝ 1961-63, Գրիազնոյ (Ն. Ռիմսկի-Կորսակովի *«Թագաւորի հարսնացուն»*), Կամօ (Գրիգորի Հախինեանի *«Լեգենդի մարդը»*) օպերաներում: Արժանացել է ԽՍՀՄ ժողովրդական արտիստի կոչման (1977):

Գոհար Գասպարեան (Խաչատրեան) – (Գահիրէ, 1924-2007): Իր ձայնը մշակել է Գահիրէում իտալացի մայեստրօներ՝ Ջ. Ֆելդմանի եւ Վ. Կարրոյի ղեկավարութեամբ: 1940ից ելոյթներ է ունեցել Գահիրէում: Ներգաղթել է 1947ին: Որպէս մեներգչուհի աշխատանքի է անցել Երեւանի ԱՍԱՕԲում: 1964ից դասաւանդել է Կոմիտասի անուան Երեւանի Պետական Կոնսերվատորիայում (ԿԵՊԿ), նրան շնորհուել է պրոֆեսորի կոչում: Քնարական կոլորատուրային սոփրանօն բացառիկ լայն հնարաւորութիւններ է ընձեռել կատարելու բարդ ստեղծագործութիւններ՝ գաղափարագեղարուեստական խոր եւ համոզիչ իմաստաւորմամբ:

Համաշխարհային համբաւի արժանացած երգչուհին հիասքանչ կատարել է Անուշ, Շուշան (Ա. Տիգրանեանի *«Անուշ», «Դաւիթ բէկ»*), Օլիմպիա, Կարինէ (Տ. Չուխաջեանի *«Արշակ Բ.», «Լեպլեպիճի Հոր-հոր աղա»*), Գոհար (Յ. Ստեփանեանի *«Հերոսուհի»*), Ռոզինա (Ճ. Ռոսսինիի *«Սեւիլեան սափրիչ»*), Մարգարիտ (Շ. Կունոյի *«Ֆաուստ»*), Լաքմէ (Լ. Տելիպի *«Լաքմէ»*), Լիւչիա (Գ. Տոնիցեթթիի *«Լիւչիա փի Լամերմուր»*), Նորմա (Վ. Պելլինիի *«Նորմա»*), Մարֆա (Ն. Ռիմսքի-Քորսաքովի *«Թագաւորի հարսնացուն»*) դերերը: Հարուստ է նաեւ նրա համերգային երգացանկը (Պախ, Հենտէլ, Մոցարթ, Շթրաուս, Կրիկ, Կլիէր, Չայքովսքի, Ռախմանինով եւ այլ երգահաններ, ինչպէս նաեւ՝ հայ հոգեւոր երաժշտութիւն, Կոմիտաս եւն.): Համերգերով հանդէս է եկել Խորհրդային Միութեան քա-

ղաքներում եւ աշխարհի տարբեր երկրներում՝ ամէնուր հիացնելով բոլորին: Առաջին հայրենադարձն է, որ արժանացել է ԽՍՀՄ ժողովրդական արտիստի (1956) եւ Սոցիալիստական Աշխատանքի Հերոսի (1984) կոչումների եւ այլ բազմաթիւ պետական պարգեւների:

Արմինէ (Զաքարեան) Թութունճեան - (Գահիրէ, 1928): Ներգաղթել է 1948ին: Համեստ ու տաղանդաւոր մեներգչուհին Երեւանի ԱՍԱՕԲում կերտել է մի շարք անմոռանալի կերպարներ: Յատկապէս տպաւորիչ էր նրա Անուշը համանուն օպերայից: Հանդէս է եկել Միհրան Երկաթի եւ Գոհար Գասպարեանի հետ: Արժանացել է Հայաստանի Ժողովրդական Արտիստի կոչման եւ Պատուոյ Նշան մեդալի:

Աննա Փափազեան-Նշանեան - (Գահիրէ, 1932): 1964ից Երեւանի ԱՍԱՕԲի մեներգչուհի էր:

Պարողներ

Աննա Մարիքեան - (Աղեքսանդրիա, 1944): Յայտնի արուեստագէտ Պայծառ Երկաթի թոռնուհին է, Մարի Երկաթի դուստրը: Ներգաղթել է 1947ին: Աւարտել է Երեւանի Պարարուեստի Ուսումնարանը: Տաղանդաւոր մենակատարուհին հանդէս է եկել Երեւանի ԱՍԱՕԲում՝ որպէս բալէտի գլխաւոր դերակատար *«Ժիզէլ», «Սպարտակ», «Գայիանէ», «Տոն Քիշոտ», «Կարապի լիճ»* բալէտներում: Ելոյթներով հանդէս է եկել տարբեր երկրներում: Յայտնի մանկավարժ, պարարուեստի գլխաւոր ուսուցչուհի-մեթոդիստ: Բարձր է գնահատուել հանդիսատեսների եւ պետութեան կողմից: Արժանացել է պետական բարձր պարգեւների:

Սօնա Վարդանեան - (Աղեքսանդրիա, 1947): Ներգաղթել է 1948ին: 3 տարեկանից նկատելի է եղել նրա հակումը պարի նկատմամբ: Ընդունուել է Երեւանի Պետական Պարարուեստի Ուսումնարան: Ութ տարուայ կրթաշրջանն աւարտել է եօթ տարում: Երեւանի ԱՍԱՕԲում եղել է մենակատար: Ստանձնել է պատասխանատու դերեր՝ «*Թամար», «Ժիզէլ», «Կարապի լիճ», «Տոն Քիշոտ», «Գայիանէ», «Սպարտակ»* բալէտներում: Վիլէն Գալստեանի հետ մի շարք շրջայցեր է ունեցել տարբեր երկրներում:

Դերասաններ

Խաչիկ Սանտալճեան - (Աղեքսանդրիա, 1900): Յայտնի դերասանը, 1948ին Եգիպտոսից ներգաղթելով, աշխատել է Երեւանի Յ. Պարոնեանի անուան Երաժշտական Կոմեդիայի Թատրոնում, կատարել է արեւմտահայ թատերագիրների ստեղծած տպաւորիչ դերեր՝ վայելելով հանդիսատեսի մեծ համակրանքը: Նկարահանուել է մի շարք ֆիլմերում:

Ժիրայր Սրապեան - Իր ինքնատիպ արտաքինով եւ հուժկու ձայնով երգել է Հայաստանի Պետական Երգչախմբում եւ նկարահանուել *«Տժվժիկ»* ու *«Լեպլեպիճի Հոր-հոր աղան»* կինոֆիլմերում:

Ուզունեան ամուսիններ - Աղեքսանդրիայից ներգաղթել են 1947ին: Աշխատել են Երեւանի պետական կրկեսում՝ հանդիսատեսներին հիացնելով իրենց ինքնատիպ ելոյթներով:

Ռեժիսոր

Հրաչ Ֆրունճեան - (Աղեքսանդրիա, 1934): Միակ եգիպտահայն է, որ աւարտել է Մոսկուայի Ս. Գերասիմովի անուան Կինօմատոգրաֆիայի Համառուսաստանեան Պետական Ինստիտուտի կինօռեժիսորական բարձրագոյն դասընթացները: Իր մասնագիտութեամբ աշխատել է Հայաստանի հեռուստատեսութիւնում եւ Երեւանի նորաստեղծ Տիկնիկային Թատրոնում:

Գէորգեան Ճեմարանի Դասախօսներ

Վահրամ Արծրունի - (Երզնկա, 1875): Նախնական կրթութիւնն ստացել է Ակնի Արամեան, ապա՝ Կ. Պոլսոյ Կեդրոնական եւ Կայսերական գեղարուեստի վարժարաններում: Աղեքսանդրիայում նշանակուել է Պօղոսեան Ազգային Վարժարանի տնօրէն: Աղեքսանդրիայում հիմնել է Թարգմանչաց Վարժարանը եւ վարել տնօրէնի պաշտօնը: 1947ին ներգաղթել է Հայաստան եւ աշխատել է Ս. Էջմիածնի Գէորգեան Ճեմարանում որպէս գրաբարի եւ մատենագիտութեան դասախօս:

Բարսեղ Թաշճեան - (Գահիրէ, 1932): Եղել է մայր աթոռին առընթեր վերստուգիչ յանձնաժողովի անդամ եւ Գէորգեան Ճեմարանի ընդհանուր պատմութեան եւ աշխարհագրութեան դասախօս:

Հոգեւորականներ

Պերճ Պետիկեան - (Գահիրէ, 1928): Նոյնպէս Գէորգեան Ճեմարանի շրջանաւարտ է եղել, Գեղարդի վանահայրը՝ Հայր Կիւրեղ վարդապետ անունով: Կարճ կեանք է ունեցել:

Արամ Պոյաճեան - (Գահիրէ, 1930): Քահանայ է ձեռնադրուել Լենինականում: Վազգէն Ա կաթողիկոսի հրամանով գործուղուել է իր ծննդավայր՝ ծառայելու Գահիրէի թեմում որպէս հոգեւոր հովիւ, որտեղից ծանր հիւանդութեամբ վերադարձել է Երեւան եւ կնքել իր մահկանացուն:

Արսէն արք. Պէրպէրեան - (Աղեքսանդրիա, 1937): Աւարտել է Գէորգեան Ճեմարանը, ուսումը շարունակել է Մոսկուայի Աստուածաբանական Ակադեմիայում: Նշանակուել է Վազգէն Ա. կաթողիկոսի անձնական քարտուղար: Եղել է Արարատեան թեմի առաջնորդական փոխանորդ, գործուղուել է Ժնեւ՝ Էքիւմենիք Ինստիտուտում ուսումը շարունակելու: Կատարել է Զուիցերիայի եւ Շուէտի հայօճախների հոգեւոր հովուի պարտականութիւնը: Գործուղուել է Լոնտոն, Արքայական Քոլէջում պաշտպանել է *«Անգլիական եւ հայ եկեղեցիների յարաբերութիւնները 1840-1905 թթ.»* թեզը: Միաժամանակ հետեւել է Լոնտոնի Արքայական Ակադեմիայի երա-

ժշտական դասընթացին: Վերադառնալով Հայաստան՝ վարել է Գուգարաց թեմի առաջնորդի պաշտօնը:

Հոգեբան

Յովսէփ Թութունճեան - (Աղեքսանդրիա, 1918): Գահիրէի դպրոցներում դասաւանդել է հոգեբանութիւն: Առաջին հայրենադարձն է, որ Մոսկուայում 1956ին օտար լեզուով պաշտպանել է թեկնածուական, իսկ 1967ին՝ դոկտորական ատենախօսութիւն: 1972ին նրան շնորհուել է պրոֆեսորի կոչում: Եղել է Հոգեբանների Ֆրանսիական Միութեան, Սան Փաուլօ քաղաքի Հոգեսոմատիկայի Ինստիտուտի գիտական խորհրդի պատուաւոր անդամ: Յայտնի է իր նոր, ինքնատիպ գիտական ուղղութիւններով: Ստեղծել է հոգեբանութեան ամբիոններ տարբեր բուհերում: 1976ին ԵՊՀում հիմնել է հոգեբանութեան ամբիոն, որի երկարամեայ վարիչն է եղել, իսկ 1979ին ստեղծել է ինժենէրական հոգեբանութեան աշխատանոց: Հեղինակ է տարբեր լեզուներով գրուած աւելի քան 100 գիտական յօդուածների եւ 4 մենագրութիւնների՝ *Հանրի Վալլոնի հոգեբանական կոնցեպցիան* (1966), *Երեխայի հոգեբանութեան հարցեր* (1980), *Սովետահայ հոգեբանութիւն. ընտիր էջեր* (1988) եւ *Հոգեբանական էֆիւդներ* (1991): Մասնակցել է միջազգային գիտաժողովների: Հայրենիքում բարձր գնահատուած պրոֆեսոր է, պարգեւատրուել է Աշխատանքի Արիութեան Մեդալով, Ս. Սահակ-Ս. Մեսրոպ Շքանշանով եւն.: Երեւանի «Ուրարտու» Համալսարանում գործում է Յ. Թութունճեանի անուան գիտական գրադարան:

Հոգեբուժներ

Գարեգին Ամատեան - (Երզնկա, 1888): Աւարտել է Կ. Պոլսի Կեդրոնական Վարժարանը, ապա՝ Վենետիկի Մուրատ Ռաֆայէլեան Վարժարանը: Մասնագիտական ուսումն ստացել է Լոզանի Համալսարանի բժշկական ֆակուլտէտում: Գահիրէում եղել է յայտնի բժիշկ: 1948ին ներգաղթել է Երեւան եւ աշխատել Հոգեբուժական Կլինիկայում: Առաջին հայրենադարձ բժիշկն է, որ պաշտպանել է ատենախօսութիւն եւ արժանացել բժշկական գիտութիւնների թեկնածուի աստիճանի: Հեղինակ է բազմաթիւ յօդուածների, որոնք վերաբերում են ոչ միայն բժշկագիտութեանը, այլեւ՝ Հայոց Ցեղասպանութեան պատմութեանը: Փարիզում լոյս է տեսել նրա բանաստեղծութիւնների ժողովածուն:

Մասիս Ամատեան - (Գահիրէ, 1932): Երեւանի Մ. Հերացու անուան Պետական Բժշկական Իստիտուտի (ԵՊԲԻ) շրջանաւարտ: Որդին շարունակել է հօր՝ Գարեգին Ամատեանի մասնագիտութիւնը եւ Մոսկուայում պաշտպանել դոկտորական ատենախօսութիւն՝ կենսաքիմիայի, դեղագիտութեան եւ հոգեբուժութեան գծով: Աշխատել է Երեւանի Ալ. Մնջոյեանի անուան Նուրբ Օրգանական Քիմիայի Ինստիտուտում: Հոգեբուժութեան

եւ ռադիոլոգիական կենսաքիմիայի գծով բազմաթիւ գիտական յօդուածների հեղինակ է:

Բժիշկներ

Պօղոս Շամլեան - (Գահիրէ, 1900): Գահիրէի ֆրանսիական հիւանդանոցում եղել է գլխաւոր բժիշկ: Ներգաղթել է 1946ին լիբանանահայերի հետ: Երեւանում յայտնի է եղել որպէս արհեստավարժ վիրաբուժ:

Գէորգ Արսլանեան - (Գահիրէ, 1925): Գերազանցութեամբ աւարտել է ԵՊԲԻՆ, աշխատել վիրաբուժ եւ գլխաւոր վիրաբուժ Մեղրիում, ապա՝ փոխադրուել Մոսկուա, աշխատել ՏԱՍՍ լրատուական գործակալութեան արաբերէնի բաժնում: Հրատարակել է *Ռուսերէն-լատիներէն-արաբերէն եռալեզու բժշկագիտական բառարան*ը, որի աշխատանքներին մասնակցել է նաեւ պրոֆեսոր Ն. Ասլանեանը:

Զաւէն Տոլապճեան - (Աղեքսանդրիա, 1928): Մեծ ճանաչման եւ յարգանքի արժանացած եգիպտահայ հայրենադարձ սրտաբան, դոկտոր-պրոֆեսոր, բազմաթիւ գիտական յօդուածների եւ մենագրութիւնների, նաեւ գեղարուեստական գրքերի հեղինակ: Եղել է ակադ. Լ. Յովհաննիսեանի անուան Սրտաբանական Ինստիտուտի բաժնի վարիչ: ԱՄՆում հեղինակաւոր բժշկագիտական պարբերականի խմբագրական կազմի անդամ, Սրտաբանութեան Միջազգային Ընկերակցութեան անդամ: Երեք անգամ ընտրուել է ՀԽՍՀ գերագոյն խորհրդի պատգամաւոր եւ նախագահութեան անդամ (1972):

Նուպար Ասլանեան - (Գահիրէ, 1931): Գերազանցութեամբ աւարտել է ԵՊԲԻՆ, աշխատել Ապարանի Քուչակ գիւղի հիւանդանոցում, ապա՝ Երեւանում, պաշտպանել եւ արժանացել է բժշկական գիտութիւնների դոկտորի աստիճանի: Եղել է Առողջապահութեան Ազգային Ինստիտուտի ախտորոշման ամբիոնի վարիչ, ԵՊԲԻի պրոֆեսոր՝ իր մտայղացած կլինիկական կենսաքիմիայի ամբիոնում: Հայաստանում քրոնօկենսաբանութեան գիտական ուղղութեան հիմնադիրն է: Երեւանի Սրտաբանական Ինստիտուտում եղել է բաժնի վարիչ, ԵՊԲԻում՝ ամբիոնի վարիչ, նաեւ դասաւանդել է ԵՊԲԻում եւ տարբեր համալսարաններում: Աւելի քան 500 գիտական յօդուածների եւ միքանի մենագրութիւնների հեղինակ է: Մասնակցել է միջազգային գիտաժողովների: Մասնագիտական պատրաստութիւն է հաղորդել բազմաթիւ բժիշկների եւ դոկտորների:

Ալիս Լեւոնեան - (Գահիրէ, 1932): ԵՊԲԻի շրջանաւարտ, եղել է վիրաբուժ Երեւանի թիւ 3 կլինիկական հիւանդանոցում:

Նոյեմ Յովհաննիսեան - (Գահիրէ, 1932): Աւարտել է ԵՊԲԻՆ: Որպէս մանկաբուժ աշխատել է Երեւանի Նոր Արէշի մանկական հիւանդանոցում:

Ոսկան Պահլաւեան - (Աղեքսանդրիա, 1938): Բժշկական գիտութիւնների դոկտոր-պրոֆեսոր է, յայտնի սրտաբան, Երեւանի Ս. Գրիգոր Լու-

սաւորիչ բժշկական կենտրոնի սրտաբանութեան բաժանմունքի վարիչն է: Շուրջ 30 գիտական յօդուածների հեղինակ է:

Եդուարդ Սվաճեան - (Գահիրէ, 1941): Դոկտոր-պրոֆեսոր, որպէս ա-նեսթեզիոլոգ աշխատել է Մոսկուայում:

Անահիտ Վարդանեան - (Աղեքսանդրիա, 1944): Աւարտել է ԵՊԲԻՆ: Աշխատել է գինեկոլոգ Երեւանի 2րդ ծննդատանը:

Ազատ Պօղիկեան - (Գահիրէ, 1951): Բժշկագիտութեան դոկտոր-պրո-ֆեսոր է սրտաբանութեան գծով:

Արաբագէտներ

Յակոբ Նալպանտեան - (Կ. Պոլիս, 1890): Եգիպտոսում եղել է Գա-լուստեան Ազգային Վարժարանի, նաեւ Աղեքսանդրիայում Պօղոսեան Ազգային Վարժարանի տնօրէնը: 1947ին հայրենադարձուել եւ աշխա-տանքի է ընդունուել ՀԳԱ պատմութեան ինստիտուտում: Առաջին հայրե-նադարձն է, որ արաբագիտութեան գծով պաշտպանել եւ արժանացել է պատմական գիտութիւնների թեկնածուի աստիճանի՝ նիւթ ունենալով *Հա-յաստանը արաբական արշաւանքների ժամանակաշրջանում* աշխատու-թիւնը (1956): Լոյս է ընծայել նաեւ *Արաբ ոստիկանները Հայաստանում* ու-սումնասիրութիւնը (1958), իսկ յետմահու հրատարակուել է նրա *Արաբա-կան աղբիւրները Հայաստանի եւ հարեւան երկրների մասին* (1965) աշ-խատութիւնը:

Վաղինակ Բիւրատ - (Կ. Պոլիս, 1913): Գրող Սմբատ Բիւրատի որդին է, արաբերէնի առաջին դասախօսն է եղել ԵՊՀում, նաեւ զբաղուել է թարգմանութեամբ:

Հրաչ Գաբուճեան - (Գահիրէ, 1926): Աւարտել է ԵՊՀն, որտեղ աշա-կերտել է ակադ. Հրաչեայ Աճառեանին, ուսումը շարունակել է Մոսկուայի Լոմոնոսովի անուան Պետական Համալսարանում: Եղել է արաբերէնի դասախօս, ապա՝ ամբիոնի վարիչ եւ արեւելագիտութեան ֆակուլտէտի դեկան: Մասնակցել է միջազգային գիտաժողովների, պարգեւատրուել Ժողովուրդների Բարեկամութեան Շքանշանով: Ապրել է Մոսկուայում:

Արամ Տէրղեւոնդեան - (Գահիրէ, 1928): Պատմական գիտութիւնների դոկտոր, պրոֆեսոր: Աւարտել է ԵՊՀ արեւելագիտութեան բաժինը: Աշ-խատել է ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտում: 1981-88՝ ՀՀ ԳԱԱ արե-ւելագիտութեան ինստիտուտի բաժնի վարիչ: Ուսումնասիրութիւնները վե-րաբերում են հայ-արաբական միջնադարեան քաղաքական եւ մշակութա-յին առնչութիւններին *(Արաբական էմիրութիւնները Բագրատունեաց Հա-յաստանում* (1965), *Հայաստանը եւ արաբական խալիֆայութիւնը* (1977, ռուս.): Թարգմանել է «Օտար աղբիւրները Հայաստանի եւ հայերի մա-սին» մատենաշարի *Իպն Ալ-Ասիր* հատորը (1981): Աշխարհաբարի է վերա-ծել, ներածութեամբ եւ ծանօթագրութիւններով հրատարակել Ագաթանգե-ղոսի *Հայոց պատմութիւն*ը (1983), Ղեւոնդի *Պատմութիւն*ը (1982): Եղել է

Սիրիայի Գիտութիւնների Ակադեմիայի պատմութեան ինստիտուտի պատուաւոր անդամ, Հռոմի Տիբերինա Ակադեմիայի թղթակից անդամ (1996): Լիբանանից հայրենադարձ, հնագէտ, պատմական գիտութիւնների թեկնածու Սեդա Տեւէճեանի ամուսինն է եւ Մ. Մաշտոցի անուան Մատենադարանի ներկայիս տնօրէն, պատմական գիտութիւնների դոկտոր Վահան Տէրղեւոնդեանի հայրը:

Յարութիւն Ժամկոչեան - (Սիուֆ, Աղեքսանդրիա, 1932): Աւարտել է ԵՊՀն, ապա ուսումը շարունակել Լենինկրատի ՊՀում: Նոյն համալսարանում դասախօսել է արեւելագիտութեան ֆակուլտէտում: Պատմական գիտութիւնների դոկտոր, պրոֆեսոր է, արաբերէնի դասախօս:

Դասախօսներ, Ուսուցիչներ, Դպրոցի Տնօրէն

Զարուհի Սվազլեան - (Աղեքսանդրիա, 1929): Ներգաղթել է 1947ին: Աւարտել է Վ. Բրիւսովի անուան Օտար Լեզուների Պետական Ինստիտուտի (ԵՕԼՊԻ) գերմաներէնի բաժինը: Նոյն ինստիտուտում դասաւանդել է գերմաներէն: Արժանացել է դոցենտի կոչման: Լոյս է ընծայել դասագրքեր Հայաստանի միջնակարգ դպրոցների բարձր դասարանների համար (համահեղինակներ՝ Արտաշէս Տիրացեան, Մանուշ Յարութիւնեան եւ Դորա Սաքայեան): Հրատարակել է *Das Karoussel* գերմաներէն ընթերցանութեան գիրքը:

Արամ Բարլեզիզեան – (Գահիրէ, 1937): ԵՊՀի շրջանաւարտ է, բանասիրական գիտութիւնների դոկտոր, պրոֆեսոր, ԵՕԼՊԻում ֆրանսերէնի դասախօս եւ ամբիոնի վարիչ: Հեղինակ է 45 գիտական յօդուածների եւ 3 մենագրութիւնների, որոնք վերաբերում են հայ-ֆրանսիական լեզուական առնչութիւններին:

Սօնա Յովհաննիսեան - (Գահիրէ, 1938): ԵՊՀ ռոմանագերմանական բանասիրութեան ֆակուլտէտի շրջանաւարտ, ԵՊՀում եւ ԵԺՏԻում ֆրանսերէն է դասաւանդել: Հեղինակել է մի շարք դասագրքեր, նաեւ՝ *Ֆրանսերէն-հայերէն-ռուսերէն եռալեզու տնտեսագիտական բառարան*:

Պերճ Թիւրապեան - (Գահիրէ, 1947): Ներգաղթել է 1964ին, աւարտել ԵՊՀ ռոմանագերմանական բանասիրութեան ֆրանսերէնի բաժինը: Դասաւանդել է ֆրանսերէն: Հայերէն է թարգմանել Շարլ Ազնաւուրի երգերը, որոնք եւ կատարում է հայերէն եւ ֆրանսերէն առինքնող հմայքով:

Լեւոն Գալեմքերեան - (Այնթապ, 1907): Աւարտել է Աթէնքի Աստուածաբանական Ճեմարանը, ապա՝ Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանը: Կալկաթայում հիմնել է Հայոց Մարդասիրական Ճեմարանը, իսկ Գահիրէում՝ Գեղարուեստասիրաց Միութիւնը: Գահիրէի դպրոցներում, ապա՝ նաեւ Լենինականի (այժմ Գիւմրի) դպրոցներում դասաւանդել է անգլերէն: Գրել է *Մանկան դաստիարակութիւնը տան մէջ* (1934, Գահիրէ) եւ «Կալկաթայի Հայոց Մարդասիրական Ճեմարանի պատմութիւնը» (անտիպ):

Հայկ Ոսկերչեան - (Աղեքսանդրիա, 1919): Տէր Հայկազուն քահանայի որդին է: Աւարտել է Հայկազեան Կրթարանը, ապա՝ ստացել անգլիական բարձրագոյն կրթութիւն: 1947ին միայնակ ներգաղթել է Հայաստան, աշխատել անգլերէնի դասախօս ԵՊՀում եւ ԿԵՊԿում: Հեղինակել է Հայաստանում առաջին *Հայերէն-անգլերէն զրուցարան*ը (1965): Երկար տարիներ Հայաստանի հեռուստատեսութեամբ վարել է անգլերէնի նորաստեղծ դասընթացները, որոնք ընդհատուել են 1968ին, երբ նա արտագաղթել է Ֆրանսիա:

Ալիս Արծրունի (Պորտէր) - (Աղեքսանդրիա, 1920): Աւարտել է տեղի Բանաթ ԷլԱշրաֆ եգիպտաանգլիական քոլէջը: Աշխատել է Եգիպտոսում իր հօր հիմնած Թարգմանչաց Վարժարանում՝ որպէս անգլերէնի ուսուցիչ: Ընտանիքի ներգաղթելուց յետոյ Երեւանում աշխատել է Թելմանի անուան դպրոցում եւ անգլերէնի յատուկ դասեր տուել բարձրաստիճան պաշտօնեաների եւ նրանց զաւակներին:

Արամ Ինէճեան - (Գահիրէ, 1927): Ներգաղթել է 1963ին: Աւարտել է ԵՕԼՊԻՆ: Եղել է Երեւանի թիւ 139 անգլիական թեքումով դպրոցի տնօրէն: Նոյն դպրոցում անգլերէն են դասաւանդել նրա **Գեղամ** եղբայրը եւ կինը՝ **Աստղիկ Ինէճեանը**, իսկ **Սարգիս** եղբայրը՝ թիւ 114 անգլիական թեքումով դպրոցում:

Ալիս Պօղիկեան - (Գահիրէ, 1926): Ներգաղթել է 1963ին: Անգլերէնի իր քաջատեղեակութեամբ ընդունուել է Երեւանի Ե. Չարենցի անուան անգլիական թեքումով միջնակարգ դպրոցը, որտեղ իր դստեր՝ **Աստղիկ Պօղիկեան-Կովկասեանի** հետ, ուսուցման նոր եւ հետաքրքիր մեթոդներ կիրառելով, նշանակալից կերպով բարձրացրել են անգլերէնի ուսուցման մակարդակը՝ հայրենիքին տալով բանիմաց եւ պատրաստուած շրջանաւարտներ:

Աստղիկ Կովկասեան (Պօղիկեան) - (Գահիրէ, 1945): Ներգաղթել է 1963ին: Աւարտել է ԵՕԼՊԻի անգլերէնի բաժինը: Աշխատել է Երեւանի Ե. Չարենցի անուան անգլիական թեքումով միջնակարգ դպրոցում, դասաւանդել անգլերէն:

Նուպար Յովհաննէսեան - (Գահիրէ, 1930): Աւարտել է ԵՊՀ ռոմանագերմանական բանասիրութեան ֆակուլտէտի անգլերէն բաժինը: Անգլերէնի դասախօս է, աշխատել ԵՕԼՊԻում: Հեղինակել է երեք դասագիրք՝ *ABC Book, My English Textbook* եւ *English*:

Անի Ծուլիկեան (Թաշճեան) - (Գահիրէ, 1947): Երեւանում աւարտել է ԵՕԼՊԻՆ: Նոյն ինստիտուտում դասաւանդել է անգլերէն:

Աթքէն Արմէնեան - (Գահիրէ, 1944): Աւարտել է Հելիոպոլիսի անգլիական դպրոցը, ապա՝ Լոնտոնի Համալսարանի նաւթային ճարտարագիտութեան բաժինը: Աշխատել է Քանատայի Էտմոնթոն քաղաքում որպէս նաւթային ճարտարագէտ, ապա՝ աւարտել է Ալպերթայի Համալսարանը եւ պաշտպանել *«Օտար լեզուներու ուսուցումը Հայաստանի մէջ»* թեզը:

Թորոնթոյում եղել է ֆրանսիական դպրոցի տնօրէն: 1992ին տեղափոխուել է Հայաստան: Հայաստանի Ամերիկեան Համալսարանում եղել է ընդլայնուած դասընթացների բաժնի դեկան եւ աշխատել ուսանողական հարցերով գրասենեակի տնօրէն, սակայն կարճ ժամանակ անց կեանքից հեռացել է:

Յակոբ Ծուլիկեան - (Գահիրէ, 1942): Ներգաղթել է 1963ին, աւարտել ԵՕԼՊԻՆ: Նոյն ինստիտուտում դասաւանդել է անգլերէն, ապա նաեւ՝ Հայաստանի Ամերիկեան Համալսարանում եղել է աւագ դասախօս: *Ազգ* օրաթերթի խմբագրական կազմի անդամ է, օտար լեզուների թարգմանիչ:

Արմենակ Նշանեան (Ժանօ) - (Գահիրէ, 1930): Աւարտել է Երեւանի Գեղարուեստաթատերական Ինստիտուտի (ԵԳԹԻ) դերասանական բաժինը: Անգլերէն է դասաւանդել ԵՊԿում: Ամուսինն էր օպերային երգչուհի Աննա Փափազեան-Նշանեանի: Մահացել է Երեւանում:

Քաղաքագէտներ

Սարգիս Էքմէքճեան - (Գահիրէ, 1928): Աւարտել է Երեւանի ՀՊՄԻՆ, աւարտել է Լենինկրատի Համալսարանի թեկնածուականը: Աւելի քան 30 տարի աշխատել է ՏԱՍՍի (Մոսկուա) արաբական բաժնում եւ մեծ հեղինակութիւն է վայելել Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարութեան արաբական բաժնում:

Յարութիւն Տատուրեան - (Զակազիկ, 1928): Աւարտել է ԵՊՀն, միքանի տարի աշխատել է Իրաքում ԽՍՀՄ դեսպանատանը՝ որպէս թարգմանիչ, ապա արաբերէն է դասաւանդել ԵՊՀում, եղել է ՀԽՍՀ ռադիոկոմիտէում արաբերէն հաղորդումների խմբագիր եւ հաղորդավար:

Տնտեսագէտներ

Վահէ Գաբուճեան - (Գահիրէ, 1930): Գերազանցութեամբ աւարտել է ԵՊՀ տնտեսագիտութեան ֆակուլտէտը: Անուանի տնտեսագէտ պրոֆեսոր Զ. Բաշինջաղեանի գիտական ղեկավարութեամբ պաշտպանել է ատենախօսութիւն, արժանացել գիտական աստիճանի եւ դոցենտի կոչման: Դասախօսել է ԵՊՀում, նշանակուել է ԵՊՀի ռեկտորի ուսումնական գծով տեղակալ, ապա՝ ՀԽՍՀ բարձրագոյն եւ միջնակարգ կրթութեան նախարարի առաջին տեղակալ: Առաջին հայրենադարձն է նման պաշտօնում: 1990-92՝ եղել է Կիպրոսի Մելգոնեան Կրթական Հաստատութեան տնօրէն:

Յակոբ Տէրունեան - (Աղեքսանդրիա, 1931): Յաճախել է տեղի Լիսէ Ֆրանսէ քոլէջը: Ներգաղթել է 1947ին: Երեւանում գերազանցութեամբ աւարտել է ԵՊՀ տնտեսագիտութեան բաժինը, միաժամանակ ուսանել է ԵՊԿում եւ փայլուն աւարտել՝ ստանալով օպերային երգչի որակաւորում: Նրան, որպէս բացառիկ տնտեսագէտի, վստահուել են Հայաստանի Կենտրոնական Բանկի վարչութեան պետի, Բնակարանային Ընկերային

Բանկի նախագահի, նաեւ՝ Հայաստանի Բանկերի Ընկերակցութեան խորհրդի անդամի պատասխանատու պաշտօնները:

Կենսաբաններ

Պօղոս Սվաճեան - (Կ. Պոլիս, 1900): Նախնական կրթութիւնն ստացել է Կ. Պոլսում. 1930ին աւարտել Պերլինի Բժշկական Համալսարանը: Գահիրէի Ամերիկեան Համալսարանում (AUC) դասաւանդել է կենսաբանութիւն եւ կենդանաբանութիւն: 1948ից ՀԳԱ կենդանաբանութեան ինստիտուտում եղել է աւագ գիտաշխատող: Առաջին հայրենադարձ կենսաբանական գիտութիւնների թեկնածուն է, որն ուսումնասիրել է մանր եղջերաւորների Բիլարջիա հիւանդութեան յարուցիչը եւ պաշտպանել դոկտորական թեզը Մոսկուայում՝ անգլերէնով: Կիրովականի (այժմ Վանաձոր) Մանկավարժական Ինստիտուտում դասաւանդել է կենսաբանութիւն:

Գեղամ Բարսեղեան - (Աղեքսանդրիա, 1926): Երեւանի Բժշկական Ինստիտուտի շրջանաւարտ, դոկտոր, պրոֆեսոր, Երեւանի Անասնաբուժական-Անասնաբուծական Ինստիտուտում դասախօս եւ բնագիտութեան ամբիոնի վարիչ: Հայաստանում առաջինն է, որ կենսաքիմիայի գծով անդրադարձել է կոլամինի կենսաքիմիական դերին: Եղել է ԵՄՀում ամբիոնի վարիչ:

Քիմիագէտներ

Նորայր Պէյլէրեան - (Գահիրէ, 1929): ԵՊՀի շրջանաւարտ (1953), ԵՊՀ քիմիայի ֆակուլտէտի բազմամեայ դոկտոր-պրոֆեսոր, ֆիզիկական եւ կենսոլորտային քիմիայի ամբիոնի վարիչ (1976-2000), միաժամանակ՝ պոլիմերացման շարժընթացների կինետիկայի հիմնախնդրի աշխատանոցի գիտական ղեկավար, ապա՝ ամբիոնի պատուաւոր վարիչ: Ուսումնասիրել է լազերային, գամմա եւ ռենտգէնեան ճառագայթների ազդեցութեամբ անօրգանական օքսիդների մակերեսի ձեւափոխումը: Քիմիական գիտութիւնների դոկտոր (1975), պրոֆեսոր (1977): Ունի աշխարհի տարբեր երկրներում հրատարակուած աւելի քան 700 գիտական յօդուածներ եւ 30 հեղինակային արտօնագիր, հեղինակ է մի շարք բուհական դասագրքերի: Միջազգային Կենսոլորտի Ակադեմիայի (1996), Բնական Գիտութիւնների Ռուսաստանեան Ակադեմիայի Հայաստանի մասնաճիւղի (1998), ՀՀ Ճարտարագիտական Ակադեմիայի (2010) ակադեմիկոս, Եւրոպայի Բնական Գիտութիւնների Ակադեմիայի անդամ (2011), չորս անգամ արժանացել է Ամերիկեան Կենսագրական Ինստիտուտի «Տարուայ մարդ» կոչմանը (1998, 2008, 2010 եւ 2011): Պատրաստել է բազմաթիւ բարձրորակ մասնագէտներ՝ գիտութիւնների 51 թեկնածուներ եւ 7 դոկտոր-պրոֆեսորներ, ընդ որում նրանցից 4ը՝ ամբիոնի վարիչներ: Արժանացել է ՀԽՍՀ բարձրագոյն դպրոցի վաստակաւոր գործչի պատուաւոր

կոչման եւ մի շարք մեդալների: Եղել է Հայաստան-Եգիպտոս մշակութային կապերի ընկերութեան նախագահ:

Տիգրան Ծուլիկեան - (Գահիրէ, 1931): Աղեքսանդրիայում աւարտել է Դեղագործական Ինստիտուտը: Հայրենիք է ներգաղթել 1964ին: Ուսումնասիրել է Հայաստանի տարբեր շրջանների ինքնատիպ դեղաբոյսերը եւ հրատարակել չորս գիտական յօդուած: 1975-92՝ եղել է Երեւանի Ալ. Մնջոյեանի անուան Նուրբ Օրգանական Քիմիայի Ինստիտուտի գիտատեխնիկական տեղեկատուութեան բաժնի վարիչ, կազմել է դեղագործական քիմիայի, դեղաբանութեան, կենսաքիմիայի մասին *Համաշխարհային նորագոյն փուեալների տեղեկատուութեան կատալոգը:* Այդ տարիներին համացանցի բացակայութեան պայմաններում այն սպասարկել է Հայաստանի եւ Խորհրդային Միութեան 46 հիմնարկների գիտական աշխատակիցներին, որի համար Մոսկուայից նրան շնորհուել է Պատուոգիր: 1977ին Մոսկուայում կազմակերպուած «Քիմիա-77» միջազգային ցուցահանդէսում նա օտար լեզուներով ներկայացրել է հայկական դեղամիջոցների նմուշները: 1993-2010 նրան վստահուել է արարատեան հայրապետական թեմի ծնողազուրկ (երկրաշարժից եւ արցախեան ազատամարտից) երեխաների հովանաւորման բարեգործական գրասենեակի տնօրէնի պաշտօնը: 18 տարիների ընթացքում Հայ Առաքելական Եկեղեցու արտասահմանեան թեմերի հաւատացեալների, նաեւ ազգութեամբ գերմանացի, բելգիացի, անգլիացի եւ այլ բարերար կազմակերպութիւնների ու անհատ բարերարների հետ օտար լեզուներով նամակագրական կապ պահպանելով՝ շուրջ 6 մլն. ԱՄՆ դոլարի օգնութիւն է բաշխել 10 հազար հայ որբերի: Բարձր գնահատելով նրա բազմամեայ գործունէութիւնը՝ Գարեգին Բ. ամէնայն հայոց կաթողիկոսը նրան շնորհել է «Օրհնութեան գիր» կոնդակ: Առաջնորդարանում աշխատելու ընթացքում անգլերէն է թարգմանել տողերիս հեղինակի ցեղասպանագիտական եւ այլ բնոյթի ծաւալուն գրքերը: Հայաստան-Եգիպտոս մշակութային կապերի ընկերութեան նախագահն է:

Բնագէտներ, Ուսողագէտներ

Վանիկ Աճէմեան - (Գահիրէ, 1927): Երեւանի Կ. Մարքսի անուան Պոլիտեխնիկական Ինստիտուտի (ԵՊԻ) շրջանաւարտ, աշխատել է Երեւանի Մաթեմատիկական Մեքենաների Գիտահետազօտական Ինստիտուտում որպէս բաժնի վարիչ: ԽՍՀՄ առաջին բարձր մակարդակի լեզուով եւ մանրածրագրաւորումով աշխատող «ՆԱԻՐԻ» համակարգչի հեղինակներից է: «ԵԷս» տեսակի հզօր համակարգիչների գլխաւոր նախագծողներից, 1977ին Մոսկուայում հրատարակուած «Էլեկտրոնային հաշուիչ մեքենայ ԵԷս-1030» գրքի համահեղինակներից է: Պարգեւատրուել է բրոնզէ եւ արծաթէ մեդալներով: Եղել է Հայաստան-Եգիպտոս մշակութային կապերի ընկերութեան նախագահ:

Օնիկ Փիրումեան - (Գահիրէ, 1931): ԵՊՀի շրջանաւարտ, թեկնածուական պաշտպանել է Լենինկրատում: Հայաստանում առաջիններից է, որ մասնագիտացել է ուսողագիտական ծրագրաւորման ասպարէզում:

Յովսէփ Ասմարեան - (Գահիրէ, 1934): ԵՊԻ Լենինականի մասնաճիւղի շրջանաւարտ: 1967-93՝ եղել է ամբողջ ԽՍՀՄում մեծ հեղինակութիւն վայելող Երեւանի «Էլեկտրոն» գործարանի ճարտարագէտ, ապա՝ գլխաւոր շինարարի տեղակալ:

Կարօ Իսպիրեան - (Աղեքսանդրիա, 1935): ԵՊՀ շրջանաւարտ, ֆիզմաթ գիտութիւնների դոկտոր, պրոֆեսոր: Աշխատել է ՀՀ ԳԱԱ ֆիզիկայի ինստիտուտում՝ Ա. Ալիխանեանի գիտական ղեկավարութեամբ: Աշխատանքները վերաբերում են անցումային ճառագայթման ընթացքում ֆոտոնների առաջացման քուանտային էլեկտրադինամիկայի տեսական եւ փորձարարական հարցերին: Ճանաչուած եւ գնահատուած մասնագէտ է: Մասնակցել է տարբեր երկրներում միջազգային գիտաժողովների:

Վարդգէս Գաբուճեան - (Գահիրէ, 1936): Աւարտել է ԵՊՀ ֆիզիկայի ֆակուլտէտը, ուսումը շարունակել է Մոսկուայի Լոմոնոսովի անուան ՊՀում, արժանացել է դոկտոր-պրոֆեսորի կոչման: Աշխատանքներ է տպագրել կիսահաղորդիչների ֆիզիկայի եւ մանրաէլեկտրոնիկայի ասպարէզում: Ունի 4 արտօնագիր: Պարգեւատրուել է «ՍՍՀՄ գիւտարար» կրծքանշանով, «Աշխատանքի վետերան» եւ «Մոսկուայի 850ամեակի յիշատակին նուիրուած» մեդալներով:

Պերճ Թոքաթլեան - (Գահիրէ, 1938): Աւարտել է Գահիրէի Զուիցերիական Տեխնոլոգիական Ինստիտուտը՝ ստանալով էլեկտրագէտ, ճարտարագէտի եւ ռադիօ-էլեկտրոնիկայի մասնագէտի որակաւորում: 1963ին ծնողների հետ ներգաղթել է, աշխատել Լենինականի (Գիւմրի) «Ստրոյմաշինա», յետագայում՝ Երեւանի «Հայհաստոց» գործարանում որպէս գլխաւոր մասնագէտ: Ստեղծել է մի շարք «էլեկտրոնային ուղեղով» օժտուած գերճշգրիտ մետաղահատ հաստոցներ, որոնք Խորհրդային Միութեան տարբեր քաղաքներում, ապա նաեւ Ռուսաստանի Դաշնութիւնում եւ արտասահմանում մեծ պահանջարկ են ունեցել:

Ճարտարագէտներ

Աւելի քան 30 եգիպտահայ հայրենադարձներ փայլուն աւարտել են ԵՊԻՆ եւ աշխատել Երեւանի տարբեր գործարաններում՝ որպէս բանիմաց եւ նուիրեալ ճարտարագէտեր, որոնցից շատերը զբաղեցրել են պատասխանատու բարձր պաշտօններ:

Նուպար Ճռնազեան - (Գահիրէ, 1931): Ներգաղթել է 1948ին: Աւարտել է ԵՊԻՆ: Որպէս ճարտարագէտ վարել է պատասխանատու պաշտօններ, ի թիւս որոնց՝ Երեւանի էլեկտրամեքենաշինական գործարանի գլխաւոր տեխնոլոգ:

Նուպար Պայրամեան - (Գահիրէ, 1945): Աւարտել է ԵՊԻ Լենինականի մասնաճիւղի մեխանիկայի ֆակուլտէտը: Աշխատել է Երեւանի ժամացոյցի գործարանում՝ որպէս աւտոմատացման եւ մեքենայացման բաժնի պետի տեղակալ, ապա՝ «Ալմաստ» գործարանում արտադրամասի պետի տեղակալ:

Գրիգոր Չաքմաքճեան - (Գահիրէ, 1935): Աւարտել է ԵՊԻ ճարտարապետութեան ֆակուլտէտը, նաեւ ԵՊԿի խմբավարութեան բաժինը: Աշխատել է որպէս ճարտարապետ:

Երկրաբաններ

Երուանդ Չերքէզեան - (Ատանա, 1919): Սովորել է Աղեքսանդրիայի Ազգային Պօղոսեան Վարժարանում, Գահիրէի Ազգային Գալուստեան վարժարանում եւ Կիպրոսի Մելգոնեան Կրթարական Հաստատութիւնում: 1948ին ներգաղթել է: 50 տարի աշխարհագրութիւն է դասաւանդել Երեւանի դպրոցներում, հրատարակել է *Աշխարհագրութեան դասագիրք*, արժանացել Վաստակաւոր Ուսուցչի կոչման:

Յակոբ Քրքէեան - (Զակազիկ, 1927): ԵՊՄԻ շրջանաւարտ, աշխատել է *Հայկական Սովետական Հանրագիտարանի* խմբագրութիւնում, ԵՊՀում՝ աշխարհագրութեան դասախօս, դոկտոր-պրոֆեսոր: Հեղինակ է աշխարհագրական մի շարք բառարանների, տեղեկատուների եւ դասագրքերի:

Աբրահամ Կոնճեան - (Աղեքսանդրիա, 1931): Սովորել է տեղի Լիսէ Ֆրանսէ քոլէջում, ապա աւարտել Եգիպտական Բարձրագոյն Գիւղատնտեսական Ինստիտուտը: Ներգաղթել է 1962ին: Աշխատել է Լենինականի քաղաքային շինարարական վարչութիւնում՝ որպէս պետի տեղակալ եւ դասախօսել Լենինականի դաշտավարական տեխնիկումում: 1969-72՝ աշխատել է ՀՀ ԳԱԱ գէոֆիզիկայի եւ ինժենէրային սէյսմոլոգիայի ինստիտուտում, եղել է ամբիոնի վարիչ, Լենինականի Պոլիտեխնիկական Ինստիտուտի շինարարութեան ֆակուլտէտի դեկան (1976-82), ջերմատեխնիկայի եւ հիդրալիկայի ամբիոնի վարիչ: Եղել է անգլերէնի թարգմանիչ ՀՀ գիւղատնտեսութեան նախարարութիւնում: Գիտական մի շարք յօդուածների հեղինակ է:

Սարգիս Սարգիսեան - (Գահիրէ, 1934): ԵՊՀի շրջանաւարտ, աշխատել է ՀՀ ԳԱԱ երկրաբանութեան ինստիտուտում, զգալի աւանդ ունի Հայաստանի հարաւային մարզերում տարածուած պղնձի եւ մոլիբդէնի հանքավայրերի ուսումնասիրման եւ մշակման ոլորտում: Ունի գիտական աշխատանքներ, անկախ իր մասնագիտութիւնից հրատարակել է 6000 բառ ընդգրկող *Բառարան ռուսերէնում ֆրանսերէնից փոխառեալ բառերի՝ իրենց հայերէն համարժէքներով* (1997):

Արամ Օհանեան - (Գահիրէ, 1945): ԵՊՀ շրջանաւարտ, երկրաբան: Հրապուրուած է եղել լեռնագնացութեամբ: Փամիրի լեռներում յայտնաբե-

րել է նոր լեռնանցք եւ այն կոչել Սասուն: Ձնամրրիկի ժամանակ իր հինգ ընկերների կեանքը փրկելիս, գլխից վիրաւորուելով, մահացել է:

Խմբավարներ

Հայկ Ֆրունճեան - (Աղեքսանդրիա, 1924): Ուսումը շարունակել է Երուսաղէմի Ժառանգաւորաց Ճեմարանում: Ներգաղթել է 1947ին, աւարտել է ԿԵՊԿի խմբավարական բաժինը: Աշխատել է Ս. Էջմիածնի Գէորգեան Ճեմարանում, դասաւանդել երաժշտութիւն եւ ղեկավարել երգչախումբը: Յետագայում աշխատել է Հայաստանի ռադիոկոմիտէում:

Գրիգոր Սանտալճեան - (Աղեքսանդրիա, 1933): ԿԵՊԿի շրջանաւարտ է: Մինչեւ ծանր հիւանդանալը միքանի տարի եղել է պետական օպերայի երգչախմբի ղեկավար:

Կարօ Չալիկեան - (Գահիրէ, 1946): Յաջողութեամբ աւարտել է ԵՊԻՆ, սակայն մեծ սէրը դէպի հայ երաժշտութիւնը նրան մղել է ուսումը շարունակելու նաեւ ԿԵՊԿում: Եղել է ՀԳՄ երգչախմբի հմուտ ղեկավարը: Իր խմբով հանդէս է եկել հայաշունչ համերգերով: Առաւել ճանաչուած է որպէս հայկական խազերն ուսումնասիրող մասնագէտ: Այդ ուղղութեամբ ունի հրատարակուած արժէքաւոր աշխատութիւն:

Երաժիշտներ

Թագուհի Արամեան - (Գահիրէ, 1912): Աւարտել է Գահիրէի Գալուստեան Ազգային Վարժարանը, ապա՝ Բոլոնիայի երաժշտանոցը: 1947-83՝ աշխատել է Երեւանի Չայքովսքու անուան Երաժշտական Դպրոցում, եղել է դաշնամուրի բազմամեայ յարգուած ուսուցչուհի: Արժանացել է ՀԽՍՀ վաստակաւոր ուսուցչուհի կոչման: Գահիրէի *Արեւ* թերթի խմբագիր Յակոբ Արամեանի տիկինն է:

Յակոբ Սանտալճեան - (Աղեքսանդրիա, 1930): Աւարտել է Երեւանի ԿԵՊԿը եւ այնտեղ դասաւանդել ջութակ: Երաժշտագիտութեան թեկնածու, դոցենտ է: Պատրաստել է մասնագէտներ:

Արմէնուհի Սվազլեան - (Աղեքսանդրիա, 1943): Ընտանիքով ներգաղթել են 1947ին: Աւարտել է ԿԵՊԿի դաշնամուրի եւ երաժշտութեան տեսութեան բաժինները, դասախօսութիւններով հանդէս է եկել ԿԵՊԿում եւ ԵՊՀում, նաեւ ռադիոյով եւ առանձին յօդուածներով՝ նիւթ ունենալով Կոմիտասի, Գրիգոր Նարեկացու եւ Սայեաթ Նովայի արուեստը: Աշխատել է Երեւանի Ա. Տիգրանեանի անուան երաժշտական դպրոցում որպէս դաշնամուրի ուսուցիչ, նուագակցել է իր եղբայրներին, եռեակով կատարել են հայաշունչ երգեր:

Ժիրայր Սվազլեան - (Աղեքսանդրիա, 1945): Ընտանիքով ներգաղթել են 1947ին: Աւարտել է ԿԵՊԿի ջութակի բաժինը: Աշխատել է ՍՕԲԱԱԹի, իսկ յետոյ՝ Սան Ֆրանսիսքոյի օպերայի եւ բալէտի թատրոնի նուագախմբերում՝ ջութակահար:

Զօհրապ Սվազլեան - (Աղեքսանդրիա, 1945): Ընտանիքով ներգաղթել են 1947ին: Աւարտել է Չայքովսքու անուան երաժշտական դպրոցը, ապա՝ ԿԵՊԿի թաւջութակի բաժինը: Աշխատել է Հայաստանի ռադիօկոմիտէի նուագախմբում՝ որպէս թաւջութակահար, իր քրոջ՝ Արմէնուհու հետ մասնակցել է Թբիլիսիի անդրկովկասեան երաժիշտների մրցոյթին (1965), ինչպէս նաեւ ուսանողական տարիներին Երեւանում ընտանեկան եռեակով քրոջ՝ Արմէնուհու եւ եղբօր՝ Ժիրայրի հետ նուագել հայաշունչ մեղեդիներ:

Հրաչ Սվաճեան - (Գահիրէ, 1943): Ներգաղթել է 1947ին: Աւարտել է ԿԵՊԿի ջութակի բաժինը: 1956ին Գ. Գասպարեանի, Մ. Երկաթի եւ Ա. Թութունջեանի հետ մասնակցել է Մոսկուայում Հայաստանի գրականութեան եւ արուեստի տասնօրեակի հանդիսութեանը: 1965ին Լենինկրատում Բ. Գուդնիկովի ղեկավարութեամբ շարունակել է ուսումնառութիւնը, ապա՝ Մոսկուայում Դաւիթ Օյստրախի ղեկավարութեամբ կատարելագործել է իր արուեստը: Քանատայում հիմնել է ջութակի իր դպրոցը:

Սիրվարդ Սվաճեան - (Գահիրէ, 1945): Աւարտել է ԿԵՊԿի դաշնամուրի բաժինը: Իր եղբօր՝ Հրաչի հետ հանդէս է եկել Երեւանում համերգերով:

Ջազային Նուագողներ

Ջազային նուագողներ՝ սաքսոֆոնահարներ **Սարգիս Յովակիմեանը**, **Հայկ Նալպանտեանը**, փողահար **Գէորգ Օթաճեանը**, թաւջութակահար **Ներսէս Աբրահամեանը** աւարտել են ԿԵՊԿը եւ ելոյթներ ունեցել տարբեր դահլիճներում:

Քանդակագործ

Արտօ Չաքմաքճեան - (Գահիրէ, 1933-Քանատա, 2019): Ներգաղթել է 1948ին: Աւարտել է ԵԳԹԻի քանդակագործութեան բաժինը, աշխատել ՀՀ ԳԱԱ արուեստի ինստիտուտում որպէս գիտաշխատող, նաեւ՝ դասախօսել ԵԳԹԻում: Յայտնի է նրա *Հերոշիմա* քանդակը, որն արժանացել է միջազգային մրցանակի: Արուեստագէտի *Կոմիտաս* քանդակը տեղադրուած է Տիթրոյթ քաղաքում, իսկ *Վերածնունդ* խորհրդանշական քանդակը՝ Մոնրէալում: 2003ին հրատարակուել է նրա աշխատանքների ալբոմը:

Գեղանկարիչներ

Յակոբ Յակոբեան - (Աղեքսանդրիա, 1923-Երեւան, 2013): Սովորել է Կիպրոսի Մելգոնեան Կրթական Հաստատութիւնում, Գահիրէի Գեղարուեստի Բարձրագոյն եւ Փարիզի Կրան Շոմիէ ակադեմիաներում: Մասնակցել է երիտասարդական եւ ուսանողական համաշխարհային Դ. փառատօնին (Պուխարեսթ, 1953, 2րդ մրցանակ), արդի եգիպտական արուեստի (1958, Մոսկուա, Սանկտ Պետերբուրգ) ցուցահանդէսներին, Ա-

ղեքսանդրիայի Բիէնալէներին (1959, 1961): Հայրենիք է ներգաղթել 1962ին: Ստեղծագործութեան առաջին շրջանում պատկերել է թշուառ մարդկանց իրենց տխուր կեանքով, օտար ափերում գոյատեւող Մեծ Եղեռնից մնացորդացի հոգեկան ընկճուած վիճակը: Իսկ հայրենիքում պատկերած նրա ստեղծագործութիւններն աւելի արեւային են ու լուսաւոր: Վարպետի աշխատանքներն առաւել ինչեղութիւն են ստացել *Նէյտրոնային ռումբին՝ ոչ* (1977), *Սումգայիթ* (1988) կտաւներում եւ *Ընտանիք* (1989) քանդակում, որը տեղադրուել է Արագածի բարձունքին: Անհատական ցուցահանդէսներ է ունեցել Հայաստանում, Ռուսաստանում, ԱՄՆում եւ բազմաթիւ այլ երկրներում: Արժանացել է ՀԽՍՀ (1977) եւ ԽՍՀՄ (1985) պետական, իսկ յետագայում՝ Հայաստան Համահայկական Հիմնադրամի մրցանակների (1994) եւ Ս. Մեսրոպ Մաշտոց շքանշանի (1996): ՌԴ Գեղարուեստի Ակադեմիայի թղթակից անդամ է: Նրա տիկինը՝ **Մարի Յակոբեանը** (Գահիրէ, 1929) եւս գեղանկարիչ է: Մասնակցել է մի շարք ցուցահանդէսների Երեւանում եւ Ս. Էջմիածնում: Նրանց դուստրը՝ **Նորան** (Գահիրէ, 1951) աւարտել է ԵՊԻ ճարտարապետութեան բաժինը եւ աշխատել այդ գծով:

Այտա Պոյաճեան - (Գահիրէ, 1932): Ներգաղթել է 1948ին: ԵԳԹԻի շրջանաւարտ տաղանդաւոր նկարչուհին հեղինակ է բազմաթիւ գեղանկարչական ստեղծագործութիւնների: Ունեցել է անհատական ցուցահանդէսներ ոչ միայն Հայաստանում, այլեւ ԽՍՀՄ տարբեր քաղաքներում եւ արտասահմանում: Նրա աւանդը մեծ է յատկապէս գրքերի նկարազարդման ասպարէզում (շուրջ 30 հայ եւ օտար հեղինակների ստեղծագործութիւններ): Ուշագրաւ են յատկապէս Թումանեանի հեքիաթների կերպարային նկարազարդումները:

Ներսէս Պիծակեան - (Գահիրէ, 1947): Աւարտել է ԵՊՄՀՒՆ, կենսաբանական գիտութիւնների թեկնածու է, Հայաստանի Նկարիչների Միութեան անդամ: Մասնակցել է բազմաթիւ ցուցահանդէսների, որոնք նուիրուած են կիրառական արուեստին (յարդարանքային նկարներ եւ հարթաքանդակներ): Արժանացել է Թարթուի (Էսթոնիա) միջազգային ծաղկայարդարման մրցոյթի վկայականի: 2018ին Երեւանի Թէքէեան Կեդրոնում բացուել է նրա քանդակի, գծանկարի, կիրառական արուեստի 120 ինքնատիպ ստեղծագործութիւնների ցուցահանդէսը:

Ձեռարուեստ

Մարի Երկաթ - (Ատափազար, 1910): Բազմաշնորհ Պայծառ Երկաթի արժանաւոր դուստրն է: 1947ին ներգաղթելուց յետոյ երկար տարիներ աշխատել է Երեւանի պիոնէր պալատում, Երեւանի Հայկական Մանկավարժական Ուսումնարանում եւ այլ ուսումնական հաստատութիւններում՝ ճաշակ ու շնորհք ուսուցանելով բազմաթիւ սերունդների: Դասաւանդել է հայկական աւանդական ասեղնագործութեան տարբեր տեղավայրերի

տարատեսակները եւ կարուձեւի ֆրանսիական մեթոդի գաղտնիքները: Երեւանի Ժողովրդական Ստեղծագործութեան Տանը մշտապէս կազմակերպել է բացառիկ ցուցահանդէսներ՝ ինչպէս իր սաների, նոյնպէս եւ իր հայկական տարազներով տեղավայրային տիկնիկների, արհեստական ծաղիկների եւ այլ ինքնատիպ ստեղծագործութիւնների:

Շաքէ Զուլալեան - (Կ. Պոլիս, 1914): Ներգաղթել է 1948ին, Աղեքսանդրիայից: Ասեղնագործութեան, հելունագործութեան իր վարպետութեամբ ստեղծագործել է՝ շարունակելով արեւմտահայոց երբեմնի աւանդները: Մեծ արուեստագէտ Սերգէյ Փարաջանովը տեսնելով նրա գործերը, հիացել եւ որոշել է անձամբ ձեւաւորել այդ իւրօրինակ աշխատանքների ցուցահանդէսը Երեւանի Ժողովրդական Ստեղծագործութեան Թանգարանում (1987): Յիշարժան էր հսկայ հնաոճ մահճակալի վրայի ձեռագործուած հոյակապ ծածկոցը, ինքնատիպ նախշերով հելունագործուած վարագոյրներն ու այլ նրբահիւս ձեռագործները: Տիկին Շաքէն նաեւ սերունդների համար աւանդ է թողել «Պոլսահայոց ճաշատեսակներն ու քաղցրաւենիքները», ինչպէս նաեւ ժողովրդական բժշկութեան «Դեղ ու ճար» ձեռագիր անտիպ տետրերը, որոնք պահւում են ՀՀ ԳԱԱ հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտի արխիւում:

Աղաւնի (Զուլալեան) Սարգսեան - (Աղեքսանդրիա, 1934): 1948ին ընտանիքով ներգաղթել է Երեւան: Մօրից ժառանգել է ասեղնագործելու շնորհքը: Սովորել է Գեղարուեստի Ուսումնարանում: Ասեղնագործել է բնանկարներ եւ ստեղծել Արեւմտեան Հայաստանի տարբեր գաւառներին բնորոշ ինքնատիպ տարազներով տիկնիկներ, որոնք տեղադրուել են ֆիզիկական մեծ քարտէզի վրայ եւ մնայուն ցուցադրուել Հայոց Ազգագրութեան եւ Ազատագրական Պայքարի Պատմութեան Սարդարապատի Ազգային Թանգարանում:

Գրադարանավարներ

Լեւոն Աճէմեան - (Վան, 1888): Նախնական կրթութիւնն ստացել է Կ. Պոլսոյ Կեդրոնական Վարժարանում: Աշխատել է Տէօրթ Եոլի ՀԲԸՄ Քելէկեան որբանոցում որպէս աւագ ուսուցիչ: 1935-40՝ հրատարակել է հայոց պատմութեան վեց դասագիրք՝ երկու շարքով (համառօտ եւ ընդարձակ), նաեւ իր տիկնոջ՝ **Ռ. Աճէմեանի** հետ *Հայոց լեզու* ընթերցանութեան երկու դասագիրք՝ Եգիպտոսի եւ Միջին Արեւելքի հայկական դպրոցների համար: Հրատարակել է *Փունջ* մանկապատանեկան հանդէսը, Աղեքսանդրիայում վերակազմել է Հայ Ուսանողական Միութիւնը եւ ղեկավարել այն: Նրա միջնորդութեամբ գրի են առնուել եւ տպագրուել հերոսամարտը իր յաղթական աւարտին հասցրած, Վանի հերոսամարտի ղեկավարներից վանեցի *Արմենակ Եկարեանի յուշերը* (1947): Աշխատակցել է *Արեւ* օրաթերթին եւ որոշ ժամանակ եղել է նրա խմբագիրը: 1947ին ներգաղթել է,

ապա՝ աշխատել Երեւանի հանրային գրադարանում որպէս աւագ մասնագէտ:

Յարութիւն Մեքերեան - (Գահիրէ, 1924): Ներգաղթել է 1948ին: Աւարտել ԵՊՀ բանասիրութեան բաժինը: Աշխատել է Հայաստանի ԳԱի գրադարանի վարիչ: Գրել է «Միքայել Կիւրճեանի կեանքը եւ գործը» (անտիպ):

Ալիս Թաթուլեան - (Գահիր, 1926): Ներգաղթել է 1948ին, աւարտել է ԵՊՀ գրադարանագիտութեան բաժինը, երկար տարիներ աշխատել է ՀՀ ԳԱԱ կենտրոնական գրադարանում որպէս օտար լեզուների բաժնի վարիչ:

Արտեմիս Նալպանտեան - (Աղեքսանդրիա, 1927): Արաբագէտ Յակոբ Նալպանտեանի դուստրն է: Կրթութիւնն ստացել է Գահիրէի հայկական վարժարանում, ապա՝ Աղեքսանդրիայի գերմանական դպրոցում: Դասաւանդել է Ազգային Պօղոսեան Վարժարանում: 1947ին ներգաղթել է եւ օտար լեզուների իր իմացութեամբ 1947–2002՝ աշխատել է Երեւանի Աւետիք Իսահակեանի անուան քաղաքային կենտրոնական գրադարանում, վերջին տարիներին՝ որպէս բաժնի վարիչ:

Պատմաբաններ

Առաքել Պատրիկ (Պատրիարքեան) - (Սեբաստիա, 1894-Երեւան, 1984): Սեբաստիայի դպրոցում աշակերտել է Դանիէլ Վարուժանին: Եւդոկիայում հիմնադրել է դպրոց: Հայոց Ցեղասպանութիւնից հրաշքով փրկուել է: 1920ին Միլանում ունկնդրել է Լէոնարտօ տա Վինչիի անուան Գեղարուեստի եւ Փարիզի Կրան Շոմիէ ակադեմիաների դասընթացները: 1925ից՝ Գահիրէի ազգային վարժարաններում, իսկ 1932-36՝ Կիպրոսի Մելգոնեան Կրթական Հաստատութիւնում դասաւանդել է նկարչութիւն: 1937ին Գահիրէում հիմնադրել է «Հայ Մշակոյթի Բարեկամներու Միութիւն»ը: Եգիպտոսից հայրենադարձ առաջին ազգագրագէտն է, որ երկար տարիներ աշխատել է Հայաստանի Պատմութեան Պետական Թանգարանում: Հեղինակն է *XIX-XX դդ. հայկական տարազ* (1967) բացառիկ արժէքաւոր գունաւոր ալբոմի, որի նկարներն ու գիտական տեղեկատուութիւնները պատկանում են հեղինակին, նաեւ հրատարակել է *Պատմագիրք-յուշամատեան Սեբաստիոյ եւ գաւառի հայութեան»* (հտր. 1-2, 1974 եւ 1983) ստուար եւ արժէքաւոր զոյգ հատորները, *Ուռհայի ասեղնագործութիւնը* (1985), *Դանիէլ Վարուժանն իմ յուշերում* (1965), *Սայեաթ Նովա* թատերախաղը (1942), որը Գահիրէում արժանացել է գրական մրցանակի, *Արծուիկը* (1968, Պէյրութում՝ Թէքէեան Մշակութային Միութեան մրցանակին), *Կոմիտասեան դրաման* (1986), «Հայկական խաչքարերի արուեստը» ուսումնասիրութիւնը (անտիպ):

Նուպար Տէրմիքայէլեան - (Գահիրէ, 1917): Աւարտել է Գահիրէի Պէրպէրեան վարժարանը, ապա՝ Գահիրէի Ամերիկեան Համալսարանի անգ-

լիական բաժինը: Ներգաղթել է 1947ին. 1948-67՝ աշխատել է մայր աթոռ Ս. Էջմիածնում՝ որպէս Վազգէն Ա. ամէնայն հայոց կաթողիկոսի քարտուղար, ապա՝ մայր աթոռի դիւանապետի տեղակալ եւ ձեռագրատան վարիչ: Բազմաթիւ մենագրութիւնների հեղինակ է, ինչպէս՝ *Նշանաւոր հայազգի մարդիկ, Եգիպտահայ գաղութը 16-18րդ դարերում* եւն.: Արժանացել է Գարեգին Ա. կաթողիկոսի կոնդակին եւ Ս. Սահակ-Ս. Մեսրոպ շքանշանին:

Արմինէ Քէօշկերեան - (Աղեքսանդրիա, 1932): Ներգաղթել է 1947ին: Աւարտել է ԵՊՀ ռոմանագերմանական բանասիրութեան ֆակուլտէտի անգլերէնի բաժինը: Աշխատել է Երեւանի Մաշտոցի անուան Հին Ձեռագրերի Գիտահետազօտական Ինստիտուտ-Մատենադարանում: Պաշտպանել է թեզը «Գանձարան ժողովածուներ» թեմայով: Ունի հրատարակուած յօդուածներ միջնադարեան հայ գրականութեան մասին:

Աղաւնի Ժամկոչեան - (Սիուֆ, Աղեքսանդրիա, 1935): Ներգաղթել է 1948ին եւ աւարտել ԵՊՀ պատմութեան ֆակուլտէտը: Պատմական գիտութիւնների թեկնածու է: Աշխատել է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտում: Տարիներ շարունակ զբաղուել է միջնադարեան հնագիտութեամբ՝ յատկապէս Դուինի պեղումներով: Հրատարակել է *Միջնադարեան Հայաստանի յախճապակին IX-XIV դդ.* (1981) եւ առանձին հաշուետուութիւններ Դուինի պեղումների մասին:

Բանագէտ-Ցեղասպանագէտ

Վերժինէ Սվազլեան - (Աղեքսանդրիա, 1934): Գառնիկ Սվազլեանի դուստրն է: Ներգաղթել է 1947ին: Գերազանցութեամբ աւարտել է Երեւանի ՀՊՄԻՆ: Աշխատել է ՀՀ ԳԱԱ ՄԱԳԻում, նաեւ Հայոց Ցեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտում: Մինչեւ օրս աշխատում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտում: Ուսումնասիրել, ապա եւ Ակադեմիայի հրատարակչութեամբ լոյս է ընծայել բանագէտ-ազգագրագէտ *Սարգիս Հայկունու կեանքն ու գործը* (1973), կազմել «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ»ի գիտական հրատարակութեան *Արցախ-Ուտիք* (1973), *Տարօն-Տուրուբերան* (1984), *Վան-Վասպուրական* (1998) հատորները: Գրառել, ձայնագրել, տեսագրել եւ ուսումնասիրել է Արեւմտեան Հայաստանի եւ Կիլիկիայի հայութեան բնօրրանի զանազան բարբառներով ժողովրդական բանահիւսութեան տարաբնոյթ նշխարները՝ *Մուսա Լեռ* (1984), *Կիլիկիա. արեւմտահայոց բանաւոր աւանդութիւնը* (1994), *Պոլսահայոց բանահիւսութիւնը* (2000), *"Armenia"* (The Greenwood Encyclopedia of World Folklore and Folklife. USA, 2006, Vol. 2 ծաւալուն ակնարկը՝ սկսած հնագոյն շրջանից մինչեւ մեր օրերը), *Ռուսաստանի հայերի բանաւոր աւանդոյթի նշխարներ (Տոնի Ռոսթով եւ Փիաթիկորսք)* եւ *Ամերիկահայոց բանաւոր աւանդոյթը ժամանակի հոլովոյթում* (տպագրութեան փուլում), նաեւ կորստից փրկել է Հայոց Ցեղասպանութիւնից վերապրած ա-

կանատես-վկաների յուշերն ու պատմական երգերը, *Մեծ Եղեռն. արեւմտահայոց բանաւոր վկայութիւններ* (1995), *Մեծ Եղեռնը արեւմտահայոց յուշապատումներում եւ թուրքալեզու երգերում* (1997-1999 թթ.), *Հայոց Ցեղասպանութիւնը եւ ժողովրդի պատմական յիշողութիւնը* (2003-2005), *Հայոց Ցեղասպանութիւն. ականատես վերապրողների վկայութիւններ* (2000, 2011, 2013), *Մուսա Լեռան հերոսամարտը. ականատես վերապրողների վկայութիւններ* (2015): Ցեղասպանագիտական հատորները թարգմանուել են ռուսերէն, ֆրանսերէն, անգլերէն, գերմաներէն, նաեւ՝ թուրքերէն: Դոկտոր, պրոֆեսոր է եւ ՀՀ Գիտութեան վաստակաւոր գործիչ: Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչման գործում նշանակալից ներդրման համար նա արժանացել է ՀՀ նախագահի ցեղասպանագիտութեան գծով առաջին մրցանակին եւ Ոսկէ Մեդալին:

ԵԶՐԱՓԱԿՈՒՄ

Այս յետադարձ ակնարկը, որն ընդգրկում է աւելի քան 140 եգիպտահայերի ներդրումը մայր հայրենիքին, թերի կը լինէր, եթէ չյիշէինք եգիպտահայերի մասնակցութիւնը նաեւ յետխորհրդային շրջանի պատմութեան կերտման գործընթացում, որոնք զոհաբերել են իրենց երիտասարդ կեանքը:

Արցախեան ազատամարտում զոհուել են Եգիպտոսից հայրենադարձներ՝ անգլերէնի թարգմանիչ **Վահէ Տիշչեքէնեանի** օդաչու որդին՝ **Արսէնը**, նաեւ **Զարեհ Ժամկոչեանի** որդին:

Չափազանց մեծ է նաեւ Եգիպտոսից 1947ին հայրենադարձ **Գէորգ Գորգիսեանի** արժանաւոր որդու՝ հայ քաղաքական գործիչ, հրապարակախօս, ղարաբաղեան շարժման առաջնորդներից՝ **Մովսէս Գորգիսեանի** (1961-1990) ներդրումը: Նրա նշանաբանն էր. *«Ազգային պատկանելութիւնը միա՛յն ազգին ծառայելով է որոշւում…»* եւ *«Կեցցէ՛, այն Հայաստանը, որը վաղն է գալու»*: Գորգիսեանը զոհուել է արցախեան ազատամարտում: Նա վաշտի հրամանատար էր: Արժանացել է ազգային հերոսի բարձրագոյն կոչման:

Անշուշտ, անհնար է սահմանափակ էջերի մէջ ամփոփել հազարաւոր մեծ ու փոքր եգիպտահայ հայրենադարձների դրսեւորած եռանդն ու ոգեւորութիւնը, նրանց աշխատասիրութիւնն ու նուիրուածութիւնը՝ կամային բարձր յատկանիշեր, որոնք չէին վրիպում նոյնիսկ տեղի բնակչութեան եւ ղեկավարութեան ուշադրութիւնից, արժանանալով խրախուսանքի ու գնահատանքի, քանի որ նորեկները տեղացիների հետ ձեռք-ձեռքի, ուսուսի տուած հանապազօրեայ ճիգ ու ջանքով զբաղուած էին արարելով…

Տակաւին ականջներումս հնչում են մեր քարտաշ վարպետների մուրճերի համահունչ մեղեդին, որից օրըստօրէ յառնում էին մեր սիրելի քաղաքամայր Երեւանի հրապարակի հոյակերտ շէնքերն իրենց քարացած երա-

ժշտութիւն դարձած հայկական զարդանախշերի ինքնատիպ բարձրաքանդակներով...

Անթիւ ու անհամար ճարտարապետերի ու շինարարների միասնական մտքի ու բազկի պրկումներով են կառուցուել մեր այսօրուայ կամուրջներն ու հսկայ էլեկտրակայանները, մեր երբեմնի զաւթուած բնօրրանի անունները խորհրդանշող նորակառոյց քաղաքներն ու գիւղերը, մեր տուֆակերտ-վարդագոյն Հայաստանը, որի մշտապէս կառուցուող պատին քար մը եւս աւելացնելն ամէն մի հայի սրբազան պարտականութիւնն է...

... Մեր ուսումնասիրութեան ընթացքում անհնար էր 4500 եգիպտահայ հայրենադարձներին մէկ առ մէկ անդրադառնալ, քանի որ նրանց մէջ շատ ու շատ են Հայաստանում մասնագիտական ուսում, կրթութիւն ստացած եւ իրենց գիտելիքները հայրենիքի առաջընթացին ծառայեցրածները, ուստի մենք ներկայացրինք միայն այն բացառիկ անհատներին (աւելի քան 140 հոգի, ընդհանուրի ընդամէնը 3%ը), որոնք իրենց անմնացորդ նուիրուածութեամբ հասարակական կեանքի շուրջ 40 տարբեր բնագաւառներում իրենց գիտելիքներն ու կարողութիւնն իսպաս են դրել հայրենիքին եւ արժանացել գիտական եւ այլ բարձր աստիճանների, պետական ու միջազգային մեդալների ու պարգեւների եւ իրենց բացառիկ յաջողութիւններով մեծապէս նպաստել են մայր Հայաստանի բարգաւաճմանը:

THE CONTRIBUTION OF REPATRIATED EGYPTIAN ARMENIANS TO THE FATHERLAND
(Summary)

Verjine Sevazlian
vsvaz333@yahoo.com

In the 1930s and 1940s the community life of the Egyptian Armenian community, some 45,000 strong, revolved around the Armenian Apostolic Church and the Armenian cultural organizations.

A number of Armenian schools, cultural organizations, and athletic associations were all active in the two Armenian populated cities of Egypt, Cairo and Alexandria.

Between 1947 and 1948 some 3698 Egyptian Armenians were repatriated to Soviet Armenia. Most of them were already ideologically prepared and aware of the objective of their repatriation, namely dedicating their lives to the development of the fatherland.

The study highlights the contribution of these repatriated families and individuals to the cultural, industrial, artistic, photographic, and educational development and growth of Soviet Armenia.

Հայերի Արտագաղթը Եգիպտոսից 1950-70ականներին եւ Հետեւանքները Ներսում ու Դրսում

Տիգրան Ղանալանեան
tghanalanyan@ysu.am

Եգիպտոսի հայկական համայնքը հետեղեռնեան Սփիւռքի թէ՛ հասարակական–քաղաքական, թէ՛ մշակութային կեանքի կարեւորագոյն կենտրոններից էր: Դրութիւնը սկսեց արագ փոխուել 1952ի յեղափոխութեանը յաջորդող տարիներին: Այլ ազգային փոքրամասնութիւնների հետ միասին՝ հայերի շրջանում եւս առաջացաւ վախ ու անորոշութիւն՝ ապագայի հանդէպ: Քաղաքական ու տնտեսական փոփոխութիւնների, ընդհանրապէս տարածաշրջանում ծաւալուող պատերազմների ու վայրիվերումների հետեւանքով համայնքի անդամների մեծ մասը որոշեց լքել Նեղոսի ափերն ու գնալ հեռաւոր երկրներ:

Այս յօդուածը փորձ է անդրադառնալու արտագաղթի պատճառներին, տարբեր դերակատարների դիրքորոշումներին, գործընթացներին: Ուշադրութիւն է դարձուում Խորհրդային Հայաստանի կեցուածքին, հայրենադարձութեան այլընտրանքին: Արտագաղթը լրջագոյն ազդեցութիւն ունեցաւ Եգիպտոսի հայ համայնքի կեանքի վրայ:

Սակայն չենք բաւարարուել այդ մասին խօսելով, այլ նաեւ փորձել ենք ցոյց տալ եգիպտահայերի ներդրումը արդէն նոր երկրներում (Քանատա, Աւստրալիա, ԱՄՆ եւն.):

ԵԳԻՊՏԱՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԱՐՏԱԳԱՂԹԻ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ

1945ին Եգիպտոսի հայերի թիւը հաշւում էր շուրջ 30 հազար, որից 18 հազարը՝ Գահիրէում, 12 հազարը՝ Աղեքսանդրիայում[1]: Ըստ Յովհաննէս Թոփուզեանի՝ 1947ին եգիպտահայերի թիւը 35 հազար էր[2]:

---

[1] Հայաստանի Ազգային Արխիւ (ՀԱԱ), ֆ. 326, ց. 1, գ. 53, թ. 5: 1952ի դրութեամբ նոյն թուաքանակն ու տեղաբաշխումը («Եգիպտոսի հայ գաղութը», *Հարթօնք*, 5 Հոկտեմբեր 1952, էջ 3): Ըստ Եգիպտոսում ԽՍՀՄ առաքելութեան 1949ի տեղեկանքի՝ այստեղ կար 25 հազար հայ, որից 15 հազարը՝ Գահիրէում, 10 հազարը՝ Աղեքսանդրիայում (առաքելական էր 21 հազար, կաթողիկէ՝ 3500, աւետարանական՝ 500 հոգի): 1949ին Եգիպտոսի հայերի 20 տոկոսը դերձակներ էին, 15ը՝ ոսկերիչներ, 15ը՝ մեքենագէտներ, 15ը՝ կօշկակարներ, 25ը՝ առեւտրականներ, 5ը՝ ծառայողներ, 5ը՝ սեւագործ աշխատանք կատարողներ: Կային նաեւ 56 բժիշկներ, 40 ատամնաբուժներ, 25 ճարտարագէտներ, 45 արուեստագէտներ եւն.: Հայերի մեծամասնութիւնը չունէր որեւէ երկրի քաղաքացիութիւն, իսկ 2 հազարը՝ Եգիպտոսի, 170ը՝ Իրանի, 120ը՝ Թուրքիայի, 35ը՝ Սուտանի, 15ը՝ Մեծն

1946 Օգոստոսի 15ից մինչեւ Հոկտեմբերի սկիզբը հայրենադարձուելու համար արձանագրուեց 10 հազար հոգի: 1947ին հայրենիք մեկնեց առաջին նաւը, որը իր հետ տարաւ 1669, իսկ երկրորդը՝ 1948ին, 2023 հոգու: Մեծ հայրենադարձութեան շրջանակներում 1947-48ին 3692 եգիպտահայեր ներգաղթեցին ՀԽՍՀ[3]:

Արդէն 1955ին, մօտաւոր տուեալներով Գահիրէի առաքելական հայերի թիւը 18-20 հազար էր, կաթողիկէներինը՝ 5500, աւետարանականներինը՝ 200, իսկ Աղեքսանդրիայում բնակւում էր աւելի քան 10 հազար առաքելական, 2 հազար կաթողիկէ եւ 300 աւետարնական հայ[4]: Ըստ Կարօ Գէորգեանի՝ Եգիպտոսի հայութեան ընդհանուր թիւը հասնում էր 38-39 հազարի, որի 75%ը եգիպտահպատակ էր[5]: Հետաքրքիր է նաեւ 1950ականների կէսերի դրութեամբ վերջինիս կատարած կանխատեսումը. «*Ամէն պարագայի տակ. թէ՛ համրանքով եւ թէ՛ նիւթապէս բարգաւաճելու ամէն կարելիութիւն ունեցող գաղութ մըն է եգիպտահայութիւնը, ամբողջութեան մէջ առած*»[6]: Փաստօրէն տեղի ունեցաւ հակառակը:

1950-60ականներին երկրում տեղի ունեցան քաղաքական կարեւորագոյն փոփոխութիւններ, որոնք էապէս ազդեցին նաեւ հայ համայնքի կենսագործունէութեան վրայ: Չնայած 1952ի յեղափոխութիւնից յետոյ հայերը, համեմատած այլ փոքրամասնութիւնների հետ - որոնք համարւում էին «արեւմտամէտ» - մեծ ճնշումների չենթարկուեցին, եւ նրանց չպարտադրուեց մեկնել երկրից, սակայն իրավիճակը փոխուեց, երբ Սիրիան դուրս եկաւ Արաբական Միացեալ Հանրապետութիւնից (ԱՄՀ): Կամալ Ապտէլ Նասէրը տնտեսական մեծ փոփոխութիւններ մտցրեց, որոնք մեծապէս խոչընդոտեցին հայերի գործունէութեանը՝ թէ՛ խոշոր տնտեսութիւնների ազգայնացման, թէ՛ արտահանման եւ ներմուծման դժուարութիւնների յա-

---

Բրիտանիայի, 10ը՝ Ֆրանսայի, 5ը՝ Եթովպիայի քաղաքացիներ էին (ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 219, թ. 6-8):

[2] Յովհաննէս Թոփուզեան, *Եգիպտոսի հայկական գաղութի պատմութիւն (1805-1952)*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ, Երեւան, 1978, էջ 238:

[3] Յովիկ Մելիքսէթեան, *Հայրենիք-Սփիւռք առնչութիւնները եւ հայրենադարձութիւնը*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1985, էջ 198, 241:

[4] Ըստ Արտաշէս Գարտաշեանի՝ 1943ի դրութեամբ Աղեքսանդրիայի հայ աւետարանականների թիւը մօտ 400 (98 ընտանիք) էր, իսկ արդէն 1948ին ըստ վեր. Տիգրան Խրլոբեանի՝ այդ թիւը նուազել էր, հասնելով 360ի (Արտաշէս Գարտաշեան, *Նիւթեր Եգիպտոսի հայոց պատմութեան համար, հտր. Ա.*, տպ. Նուպար, Գահիրէ, 1943, էջ 301. նաեւ՝ Տիգրան Խրլոբեան, *Ոսկեմատեան հայ աւետարանականութեան, հտր. Բ.*, ՄԱՀԱԵՄ, Պէյրութ, 1951, էջ 241):

[5] Կարօ Գէորգեան, *Ամէնուն տարեգիրքը 1956*, Գ. տարի, Պէյրութ, 1955, էջ 389-90: Ըստ Եգիպտոսում ԽՍՀՄ դեսպանութեան 1961ի տեղեկանքի՝ այստեղ կար 40 հազար հայ, որից միայն 8 հազարը ունէր Եգիպտոսի քաղաքացիութիւն (ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 288, թ. 1):

[6] Գէորգեան, էջ 390:

ռաջացման պատճառներով: Սկսուեցին նաեւ ճնշումներ ընդհանրապէս Եգիպտոսի քրիստոնեաների նկատմամբ: Հայերը ենթարկւում էին խտրականութեան, հեռացւում էին աշխատանքից՝ փոխարինուելով արաբներով[7]:

Սրա հետեւանքով գերիշխող դարձան արտագաղթի տրամադրութիւնները: Այս տեսանկիւնից հետաքրքրական է 1957 Փետրուարի 11ին Եգիպտոսի թեմի առաջնորդ Մամբրէ արք. Սիրունեանի նամակը Վազգէն Ա. կաթողիկոսին՝ գրուած Ատիս Ապեպա այցի ժամանակ (դրա պատճառը գրաքննութիւնն էր, ուստի նա խնդրում էր պատասխանն ուղարկել ԽՍՀՄ դեսպանութեան միջոցով): Հարկ է շեշտել, որ այն գրւում էր այն պահին, երբ արտագաղթը նոր-նոր էր ծաւալւում եւ հնարաւոր էր այն ուղղել Հայաստան: Մէջբերենք նամակի հիմնական մասը.

> ...1956 Հոկտեմբեր 30ին անգլիական, ֆրանսական եւ իսրայէլեան ուժերու կողմէ Եգիպտոսի վրայ եղած յարձակումը, որ վերջ գտաւ միայն Նոյեմբեր 7ին կերպարանափոխ ըրաւ կեանքը Եգիպտոսի:
>
> Պետական որոշումով Եգիպտոսէն հեռացուեցան բոլոր Անգլիայի, Ֆրանսայի եւ այլ կառավարութեանց հպատակները, Եգիպտոսէն վտարուեցան նաեւ հրեաները եւ գրաւուեցաւ անոնց ինչքերն ու հարստութիւնները: Մեծ է թիւն հեռացողներուն: Ոչ միայն հեռացան Եգիպտոսից անգլիացիներ, ֆրանսացիներ եւ հրեաներ այլ տակաւին մինչ այսօր կը հեռանան իտալացիներ, յոյներ եւ այլ ազգութեանց պատկանող անհատներ մեծ թուով:
>
> Պետականացուեցան պանքաները եւ բոլոր առեւտրական հաստատութիւնները, ընկերութիւնները, ֆապրիքաները, դուրս հանուեցան այս հաստատութիւններէն քրիստոնեայ պաշտօնատարները, պաշտօնեաները եւ աշխատաւորները: Առեւտրական ասպարէզը կորսնցուց իր առաջուայ կենսունակ ու աշխուժ վիճակը, անգործութիւնը օրէօր կը տարածուի եւ հետեւաբար աղքատութիւնը եւ թշուառութիւնը ծաւալ կը գտնէ երկրին մէջ:
>
> Տասնեակ հազարներով խոհարար, սպասաւոր եւ սպասուհի, պարտիզպան եւ դռնապան, որոնք կը ծառայէին մեկնող անգլիացի, ֆրանսացի ու հրեաներու մօտ՝ այժմ թափուած են փողոց անգործ ու անօթի:
>
> Այս կացութենէն զերծ չի կրնար մնալ անշուշտ մեր գաղութը: Թշնամի ուժերու կողմէ Եգիպտոսի վրայ կատարուած յարձակումը եւ անոր հետեւանքը եղող ներկայ ոչ բաղձալի կացութիւնը ցնցած է նաեւ մեր ժողովուրդը: Ամէն ընտանեկան յարկէ ներս Եգիպտոսէն մեկնելու պատմութիւն է որ կը կրկնուի: Հոսանքը սկսած է եւ շատ շատեր կը պատրաստուին հեռանալ Եգիպտոսէն դէպի Հարաւային Ամերիկա, Պրազիլ, Քանատա, Ուրուկուայ, Վենեզուելա եւ այլ վայրեր:
>
> Վկայականներ ստանալու համար Առաջնորդարան դիմողները ընդհանրապէս մեր ժողովրդի երիտասարդութիւնն է, որոնք ոտքի ելած վճռապէս որոշում են

[7] James Ray Kirkland, "Armenian Migration, Settlement and Adjustment in Australia, with Special Reference to the Armenians in Sydney," Ph.D. thesis, Australian National University, 1980, էջ 90, 94:

ձգել Եգիպտոսը եւ երթալ ու հաստատուիլ երկիր մը որուն կրօնքը քրիստոնէութիւնն է եւ ուր կեանքի բացարձակ ապահովութիւն կայ:
Առաջնորդարան դիմողներուն երբ կը յորդորենք, կը խրատենք հրաժարիլ օտար հեռաւոր երկիրներ գաղթելու՝ ամէնուն պատասխանն է.
- Սրբազան հայր, ինչու չէք գրեր մեր Վեհափառին, մեր կառավարութեան որ մտածէ մեր մասին, դիւրութիւններ ընծայեն գէթ եգիպտահայերուս մեկնիլ դէպի հայրենիք եւ ապրիլ խաղաղ եւ հանգիստ մեր հայրենի հողի ու մեր հարազատ կառավարութեան եւ մեր Ս. Էջմիածնի եւ Սրբազնագոյն Հայրապետի բաղձալի հովանիին տակ: Փակ պիտի ըլլան մեզի համար օտար երկիրներու դռները, երբ Հայրենիքի դռները բացուէին մեր առաջ:
Մենք վճռապէս որոշած ենք հեռանալ Եգիպտոսէն եւ հետեւաբար մեր Սրբազան Հովուապետն ու հայրապետը, ինչպէս նաեւ մեր հարազատ կառավարութիւնը պէտք է մտածեն մեր մասին եւ իրենց փրկարար ձեռքը երկարեն մեզի[8]:

Թեմի առաջնորդը կանխատեսում էր սպասուելիք արտագաղթի հետեւանքները եւ խնդրում օգնութիւն, որն ինչպէս ցոյց տուեցին յետագայ իրադարձութիւններն, ըստ էութեան, ՀԽՍՀ կառավարութիւնը չտրամադրեց: Դրա փոխարէն խորհրդահայ շրջանակներն ու նրանց տեսակէտերը Սփիւռքում բազմացնողները բաւարարւում էին ԱՆՉԱի (ANCHA, American National Committee to Aid Homeless Armenians)[9] քննադատութեամբ:

Ուշագրաւ է նաեւ 1958ին Գահիրէում գտնուելիս *Յուսաբեր* թերթին ԱՆՉԱի նախագահ Ճորճ Մարտիկեանի տուած հարցազրոյցը, որտեղ նա արտայայտւում է Մերձաւոր Արեւելքից հայերի արտագաղթի դէմ. «*Իբրեւ ԱՆՉԱյի նախագահ ըսեմ որ բացարձակապէս հակառակ եմ մանաւա՛նդ Մերձաւոր Արեւելքէն հայութեան դէպի Ամերիկա գաղթին:*

Ո՛չ մէկ տարակոյս, որ նման շարժում մը պիտի կազմալուծէ եւ քայքայէ մեր գաղութները, որոնք պէտք է մնան եւ յարատեւեն, իսկ եթէ օր մը պիտի գաղթեն, ապրիկա պիտի ըլլայ միմիայն դէպի Ազատ եւ Անկախ Մայր

---

[8] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 14, թ. 2-3: Նոյն 1957ի Մերձաւոր Արեւելքի երկրներից Քանատա գաղթի դէմ յօդուած ենք կարդում նաեւ *Յուսաբեր* թերթում. «Մերձաւոր Արեւելքի հայե՛ր, մի գաղթէք: Քանատան ձեր երեւակայած դրախտը չէ:
Հայրենիքէն ետք՝ հայութիւնը, ազգապահպանումի տեսակէտէն, միմիայն Մերձաւոր Արեւելքի, մասնաւորաբար արաբական երկիրներու մէջ ապահով է:
Քանատա կամ այլուր ձեր ապագան լուսաւոր չէ, ազգային տեսակէտով:
Գիտակցօրէն մի՛ երթաք եւ մի տանիք ձերինները դէպի ազգային մահ» («Տպաւորութիւններ Գանատայէն», *Յուսաբեր*, 16 Մայիս 1957, էջ 2):

[9] Հիմնուել է ամերիկահայ մեծահարուստ Ճորճ Մարտիկեանի կողմից երկրորդ աշխարհամարտից յետոյ Եւրոպայում յայտնուած խորհրդահայ տեղահանուած անձանց կարիքները հոգալու եւ նրանց ԱՄՆ փոխադրելու համար: Յետագայում զբաղուել է նաեւ Պաղեստինից, Ռումինիայից, Պուլկարիայից, Մերձաւոր Արեւելքի տարբեր երկրներից, նաեւ Խորհրդային Հայաստանից ԱՄՆ եւ որոշ այլ արեւմտեան երկրներ հայերի տեղափոխման հարցերով:

Հայրենիքը»[10]: Նա նաեւ կոչ էր անում լաւ քաղաքացի լինել ու արաբերէն սովորել. «*Ձեր երկրորդ հայրենիք Եգիպտոսը նոր զարթօնք մը կ'ապրի: Այս երկրին ապագան մեծ է, ուրեմն եղէք լաւ քաղաքացիներ, սորվեցէք երկրին լեզուն, որովհետեւ հայը ու'ր որ երթայ, լաւ քաղաքացի կ'ըլլայ*»[11]:

1950ականների վերջում հայերը, ղպտիների, յոյների եւ իտալացիների հետ միասին, ենթարկւում էին խտրականութեան՝ ճնշուելով արաբական ազգայնականութեան հետեւանքներից[12]: 1960ին օտարերկրացիների աշխատանքի վերաբերեալ օրէնքով պետութիւնը նրանց չէր երաշխաւորում աշխատանքով: Եգիպտոսի քաղաքացիութիւն չունեցող հայերին հեռացնում էին աշխատանքից: Իտալիայի եւ Յունաստանի դեսպանները պաշտօնապէս դիմել էին, որ այդ օրէնքը չտարածուի իտալացիների ու յոյների վրայ: Համանման դիմումով էր հանդէս եկել Մամբրէ արք. Սիրունեանը, բայց այն մերժուել էր՝ քանի որ պաշտօնական չէր կարող դիտարկուել: Մինչդեռ յոյները եւ իտալացիները Եգիպտոսում գործող դիւանագիտական ներկայացուցչութիւնների կողմից ստանում էին աջակցութիւն եւ վերջիններս քայլեր էին ձեռնարկում նրանց հայրենադարձութեան կազմակերպման ուղղութեամբ[13]: Ամերիկահայ ազգային-հասարակական գործիչ Անդրանիկ Անդրէասեանը կարծում էր, որ այլ քրիստոնեաների արտագաղթը դրական նշանակութիւն կ'ունենայ խառնամուսնութիւնների նուազման տեսանկիւնից: Սակայն, այդպիսի կանխատեսում նա անում էր գաղթի սկզբնական շրջանում, երբ հայերը այդքան մեծ ծաւալով դեռ չէին հեռանում[14]: Ենթադրութեան հիմքում այն հանգամանքն էր, որ հայերը այլազգիների հետ ամուսնութեան պարագայում որպէս կանոն ընտրում էին հենց այս մեկնող խմբերի ներկայացուցիչներին, ոչ թէ մեծամասնութիւն կազմող մուսուլմաններին: Ուստի յոյների ու իտալացիների մեկնումը կարող էր նպաստել խառնամուսնութիւնների նուազմանը: Սակայն, երբ հայ

---

[10] Կայծ Կոկանեան, «Տեսակցութիւն մը Պ. Ճ. Մարտիկեանի հետ», *Յուսաբեր*, 2 Յունիս 1958, էջ 4:

[11] «Մայիս 28ի փառահեղ տօնակատարութիւնը Գահիրէի մէջ», *Յուսաբեր*, 4 Յունիս 1958, էջ 2:

[12] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 273, թ. 8: Արաբականացման քաղաքականութեան առումով նշելի է, որ հայերից շատերը լաւ չէին տիրապետում արաբերէն լեզուին, որն այժմ շատ էր կարեւորւում: Եգիպտոսում բնակուող հայերը շատ աւելի մեծ տեղ էին յատկացնում ֆրանսերէնին ու անգլերէնին քան արաբերէնին (Ռ. Պ., «Մենք եւ արաբերէն լեզուն», *Ջահակիր*, 14 Մարտ 1949, էջ 3): Համանման վիճակ էր նաեւ Եգիպտոսի յունական համայնքում: Յունական դպրոցներում եւս արաբերէնի ուսուցումը շատ ցածր մակարդակի վրայ էր (Alexander Kazamias, "The 'Purge of the Greeks' from Nasserite Egypt: Myths and Realities," *Journal of the Hellenic Diaspora*, 35(2):2009, Special Issue, էջ 22-3):

[13] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 286, թ. 1-2, գ. 288, թ. 26-7:

[14] Անդրանիկ Անդրէասեան, *Սփիւռքը եւ Հայրենիքը (տպաւորութիւններ եւ դատումներ)*, տպ. Զարթօնք, Պէյրութ, 1962, էջ 35-6:

համայնքը թուապէս միքանի անգամ փոքրացաւ՝ համայնքի ներսում ամուսնութեան թեկնածու գնտելը դարձաւ բաւականին դժուար[15]:

Քանի որ հայերի արտագաղթին զուգահեռ (որոշ դէպքերում սկսած աւելի վաղ շրջանից) տեղի ունեցաւ նաեւ միւս փոքրամասնութիւնների գաղթը՝ համառօտակի դիտարկենք այն:

ՄԻՒՍ ԱԶԳԱՅԻՆ ՓՈՔՐԱՄԱՍՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՊԱՐԱԳԱՆ

Եգիպտոսի եւրոպական ամէնամեծ համայնքը յունականն էր: Պաշտօնական տուեալների համաձայն՝ 1947ին Եգիպտոսում կար 57,427, իսկ 1955ին՝ մօտ 55 հազար Յունաստանի քաղաքացիութիւն ունեցող եւ 15-20 հազար այլ երկրների քաղաքացի հանդիսացող յոյն[16]:

Յոյները սկսել էին լքել Եգիպտոսը դեռեւս առաջին յետպատերազմեան տարիներին: Առաջինը արտագաղթեցին ցածր ընկերային կարգավիճակ ունեցողները. դրա հիմնական պատճառը գործազրկութիւնն էր: Նրանց սկսեցին հետեւել նաեւ փոքր գործատէրներ ունեցողները: Սկզբում գաղթը կրում էր անհատական բնոյթ, սակայն աստիճանաբար դարձաւ կազմակերպուած՝ ինչին մասնակից էին թէ՛ յունական համայնքի կառոյցները, թէ՛ միջազգային կազմակերպութիւններ (օրինակ Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհուրդը, Եւրոպական Գաղթի Միջկառավարական Յանձնախումբը, Աղեքսանդրիայում Յունաստանի հիւպատոսութիւնը)[17]:

Յոյների արտագաղթի դէպքում, ի տարբերութիւն հայերի, շօշափելի դեր ունեցաւ 1956ին Սուէզի ճգնաժամը[18]: Չնայած յոյների արտագաղթը բաւականին մեծ ծաւալ ստացաւ 1957ի օրէնքի հետեւանքով, սակայն այն

---

[15] 1967-1978՝ Գահիրէի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցում տեղի ունեցած ամուսնութիւնների վիճակագրութիւնը ներկայացնում էր հետեւեալ պատկերը.- 188 ամուսնութիւններից 124ի դէպքում ե՛ւ կինը ե՛ւ ամուսինը հայեր էին, 52ի դէպքում կինը եղել էր օտարազգի, իսկ 12ի դէպքում օտարազգին ամուսինն էր: Այսինքն խառնամուսնութիւնները կազմել էին 34 տոկոս (Մեղու, «Օտար ամուսնութիւններ», *Հոկտեմբեր*, Գահիրէ, 1-2(30-31):1979, էջ 5): Այս վիճակագրութիւնից կարելի է կարծել, թէ հիմնականում օտարազգիների հետ ամուսնանում էին տղամարդիկ, սակայն ակնյայտ է, որ կանայք շատ աւելի շատ դէպքերում պէտք է ամուսնանային օտար՝ ոչ հայկական եկեղեցիներում:

[16] John Sakkas, "Greece and the Mass Exodus of the Egyptian Greeks, 1956-66," *Journal of the Hellenic Diaspora*, էջ 114:

[17] Angelos Ntalachanis, "The Emigration of Greeks from Egypt during the Early Post-War Years," *Journal of the Hellenic Diaspora*, էջ 36-41:

[18] Փոր Սայիտում կային 8500 յոյներ, որոնք զգալի նիւթական ու մարդկային կորուստներ ունեցան անգլո-ֆրանսիական ներխուժման հետեւանքով: 1967ին Փոր Սայիտում եւ Իսմայիլիայում մնացած 1500 յոյների բացարձակ մեծամասնութիւնն էլ արտագաղթեց 1967ի իսրայէլեան ներխուժման հետեւանքով (Kazamias, էջ 27-9):

յատկապէս զանգուածային դարձաւ 1961ի կէսերից՝ պետականացման օրէնքի հետեւանքով[19]: Յոյների արտագաղթի համար կարեւոր պատճառ հանդիսացաւ եգիպտացման քաղաքականութիւնը: Տնտեսութեան մէջ օտարերկրացիների արտօնութիւնների վերացումն ու սահմանափակումները մղեցին յոյներին զանգուածայնօրէն լքել երկիրը եւ տեղափոխուել Յունաստան, այլ եւրոպական երկրներ, Աւստրալիա կամ ափրիկեան ուրիշ երկրներ[20]:

Եգիպտոսի յոյների համար արտագաղթի պատճառներից մէկը գաղութատիրական համակարգի անկումն էր: Յունական համայնքի տնտեսական գործունէութիւնը մաս էր կազմում այդ համակարգին, հետեւաբար վերջինիս ճգնաժամը հարուածում էր համայնքի շահերին[21]: Սա վերաբերում է նաեւ այլ փոքրամասնութիւններին՝ այդ թւում հայերին:

Եգիպտոսը լքող յոյների հիմնական նպատակակէտերն էին Աւստրալիան, Քանատան, ՀԱՀը, Պրազիլն, ԱՄՆը եւ Յունաստանը: Արդէն 1970ին Աւստրալիայում կային 16,500 Եգիպտոսի յոյներ[22]:

Եգիպտոսը լքող հայերի առջեւ - ինչպէս յայտնի է - կանգնեց երկընտրանք. հայրենադարձուե՞լ, թէ՞ մեկնել այլ երկրներ: Շատ կարեւոր էր հայրենի իշխանութիւնների կատարած քայլերի արդիւնաւէտութիւնը: Այս առումով հետաքրքրական է յունական փորձը. երբ սկսուեց յոյների արտագաղթը Եգիպտոսից՝ Յունաստանի կառավարութիւնը գրեթէ քայլեր չձեռնարկեց նրանց հայրենադարձութիւնը իրականացնելու համար: Յունաստանից ծայր առած հսկայածաւալ արտագաղթը եւ պետութեան ընդհանուր վիճակը հաշուի առնելով՝ կառավարութիւնը նպատակայարմար չէր համարում Եգիպտոսի յոյների հայրենադարձութիւնը: Դրա փոխարէն յունական կողմը փորձում էր կանխել յոյների արտագաղթը Եգիպտոսից: Մասնաւորապէս նրանք ցանկանում էին, որ յոյներին տրուի Եգիպտոսի քաղաքացիութիւն եւ նրանց իրաւունքները ամբողջութեամբ հաւասարեցուեն արաբներին: Եգիպտոսի յոյների համար ստեղծուած ծանրագոյն կացութեան պայմաններում 1961 Օգոստոսին, Յունաստանի արտգործնախարարը մեկնեց Եգիպտոս, հանդիպում ունեցաւ Նասէրի հետ՝ յոյս ունենալով փրկել կացութիւնը: Սակայն նրա համար արդէն իսկ ակնյայտ էր,

---

[19] Նոյն, էջ 18:

[20] Sakkas, էջ 105-6:

[21] Matoula Tomara-Sideri, "The Demographic Aspect of the Greek Flight from Egypt," *Journal of the Hellenic Diaspora*, էջ 69:

[22] Kazamias, էջ 24. նաեւ՝ Anthony Gorman, "Repatriation, Migration or Readjustment: Egyptian Greek Dilemmas of the 1950s" *Greek Diaspora and Migration since 1700: Society, Politics and Culture* in D. Tziovas (ed.), Farnham, Ashgate Publishing Ltd., 2009, էջ 67:

որ ամբողջ համայնքը ցանկանում է լքել Եգիպտոսը եւ տրամադրուած է յոռետեսօրէն[23]:

Եգիպտոսի հրեաների զանգուածային արտագաղթը սկսուեց 1948ին եւ երկու տարուանից աւելի պակաս ժամանակաընթացքում երկիրը լքեցին 20 հազար հրեաներ: Յետագայ տարիներին եւս հազարաւոր հրեաներ հայրենադարձուեցին: Բացի Իսրայէլից՝ գաղթողները տեղափոխուեցին նաեւ Ֆրանսա, Իտալիա, Ջուիցերիա եւ Լատինական Ամերիկա[24]:

Սուէզի ճգնաժամի նախօրեակին Եգիպտոսում մնացել էր շուրջ 40 հազար հրեայ[25]: 1956 Դեկտեմբերին հարիւրաւոր հրեաներ ձերբակալուեցին: 1956 Նոյեմբերի վերջում 500 եգիպտահպատակ եւ որեւէ երկրի քաղաքացիութիւն չունեցող (այս թուի մէջ չէին մտնում Մեծն Բրիտանիայի եւ Ֆրանսայի քաղաքացի հրեաները) հրեաներ վտարուեցին Եգիպտոսից: Այս ճնշումների եւ տնտեսական հետապնդումների հետեւանքով ծայր առաւ շատ աւելի մեծ արտագաղթի ալիք: Եգիպտոսի հրեաները սկսեցին կամաւոր պարտաւորուել լքել երկրը՝ հրաժարուելով Եգիպտոսի քաղաքացիութիւնից: 1956 Նոյեմբերի 22ից մինչեւ 1957 Յունիսի 30ը 20,200 հրեաներ լքեցին Եգիպտոսը: Արդիւնքում Փոր Սայիտի, Թանթայի եւ Մանսուրայի հրէական համայնքները ամբողջութեամբ վերացան: Համաշխարհային Հրէական Խորհուրդը յայտարարեց, որ 1956 Նոյեմբերից հրեաների դէմ վարուող քաղաքականութիւնը մշակուած էր նացիստական Գերմանիայի օրինակով[26]:

Ըստ ՄԱԿի տուեալների, 1956-60 շրջանում Եգիպտոսը լքեցին 36 հազար հրեաներ: 1956 Նոյեմբերից մինչեւ 1957ի վերջը Եգիպտոսը լքած 23-25 հազար հրեաներից նուազագոյնը 6 հազարը որեւէ պետութեան քաղաքացիութիւն չունէր: 1956 Նոյեմբերից 1957 Հոկտեմբերի 31ը Իսրայէլը ընդունեց 13,500, իսկ 1957ի առաջին ինը ամիսների ընթացքում լատինամերիկեան երկրները՝ 2050 հրեաների: 1958 Յունուարին Ֆրանսայում կային 5 հազար գաղթականներ, Հոլանտայում՝ 1100 եւ աւելի փոքր թուով՝ Գերմանիայում ու Իտալիայում: Եթէ Հրէական Գործակալութիւնը (Սոհնութ) զբաղուած էր հրեաների հայրենադարձութեամբ, ապա Hebrew Immigrant Aid Soceityն հոգ էր տանում դէպի Լատինական Ամերիկա, ԱՄՆ, Քանատա, Աւստրալիա եւ այլ շրջաններ կամ ուղիղ Եգիպտոսից կամ էլ Ֆրանսայի, Իտալիայի, Յունաստանի ու Մեծն Բրիտանիայի վրա-

---

[23] Sakkas, էջ 106-8, 111-2:

[24] Michael M. Laskier, “Egyptian Jewry under the Nasser regime, 1956–70,” *Middle Eastern Studies*, 3(31):1995, էջ 577:

[25] Michael M. Laskier, “From War to War, the Jews of Egypt from 1948 to 1970,” *Studies in Zionism*, 1(7):1986, էջ 131:

[26] Laskier, “Egyptian Jewry”, էջ 579, 581-2, 584:

յով տեղափոխմանը: Քաղաքացիութիւն չունեցողները ստանում էին նաեւ Ֆրանսայի աջակցութիւնը[27]:

1961ի սկզբում Եգիպտոսում մնացել էր 7 հազար հրեայ (2-3 հազարը՝ Աղեքսանդրիայում, 3-4 հազարը՝ Գահիրէում)[28]: 1967ին Եգիպտոսում կար 2500 հրեայ[29]: 1967ի պատերազմի մեկնարկից կարճ ժամանակ անց 425 հրեայ տղամարդիկ ձերբակալուեցին: 1968ին արդէն Եգիպտոսում մնացել էր հազար հրեայ, իսկ 1970ի ամռանը՝ 400: 1970 Սեպտեմբերին Եգիպտոսում կար ընդամէնը 300 հրեայ, այն պայմաններում երբ 1948ին նրանց թիւը 80 հազար էր[30]:

Այսպիսով Եգիպտոսի հրեաների մօտ կէսը հայրենադարձուեց, իսկ միւսների մեծագոյն մասը տեղափոխուեց Եւրոպա, Լատինական Ամերիկա եւ ԱՄՆ[31]: Ըստ ոչ-ամբողջական տուեալների՝ Եգիպտոսից գաղթած հրեաներից 35 հազարը հայրենադարձուեց, 15 հազարը փոխադրուեց Պրազիլ, 10 հազարը՝ Ֆրանսա, 9 հազարը՝ ԱՄՆ, նոյնքանը՝ Արժանթին, 4 հազարը՝ Մեծն Բրիտանիա[32]:

Երկրորդ աշխարհամարտի նախօրեակին Եգիպտոսի իտալացիների թիւը 60 հազար էր: Պատերազմից յետոյ - մինչեւ 1961 - 40 հազար իտալացիներ լքեցին երկիրը: Նրանց մեծամասնութիւնը հայրենադարձուեց, միւսներն էլ ցրուեցին աշխարհով մէկ[33]: Եգիպտոսից Իտալիա տեղափոխուածները ստեղծեցին իրենց կազմակերպութիւնները:

ՀԱՅԵՐԻ ԶԱՆԳՈՒԱԾԱՅԻՆ ԱՐՏԱԳԱՂԹԸ ԵԳԻՊՏՈՍԻՑ

Եգիպտահայերի զանգուածային գաղթի առաջին ուղղութիւնը Պրազիլն էր, որին կարճ ժամանակ անց միացան Քանատան ու Աւստրալիան: 1958-59՝ Պրազիլն սկսեց ընդունել Եգիպտոսից գաղթողներին՝ առաւելաբար քաղաքացիութիւն չունեցողներին: 1959-60՝ Քանատան սկսեց ընդունել լաւ կրթութիւն եւ քաջառողջ վիճակ ունեցող հայերին: Արդիւնքում հայ համայնքի գրեթէ ողջ միջին եւ բարձր խաւը տեղափոխուեց այդ երկիր,

---

[27] Նոյն, էջ 586, 589:

[28] Նոյն, էջ 607.

[29] Laskier, "From War to War", էջ 143:

[30] Laskier, "Egyptian Jewry", էջ 610, 612-3:

[31] Laskier, "From War to War", էջ 147:

[32] Victor Sanua, "The Vanished World of Egyptian Jewry," http://www.sephardicstudies.org/vanished.html (դիտուած է՝ 29.05.2021ին):

[33] Joseph John Viscomi, "History, Presence, and the Departure of the Italians of Egypt, 1933-Present," Ph.D. thesis, in the University of Michigan, Dept. of Anthropology and History, 2016, էջ 2:

մինչդեռ Աւստրալիա՝ առաւելաբար աւելի խոնարհ ընկերային կարգավիճակ ունեցող դասակարգը[34]:

Ազգայնացման քաղաքականութեան ժամանակ եգիպտահայերի զգալի մասը եզրակացրեց, որ հեռանկար չունի այդ երկրում. այդ պատճառով էլ նախընտրեց գաղթել Աւստրալիա, Քանատա եւ այլուր: Յատկապէս վնասներ կրեցին մասնաւոր հատուածում աշխատողները, քանզի սեփականութեան ազգայնացման քաղաքականութիւնն առաջին հերթին ուղղուած էր նրանց դէմ[35]: Եգիպտահայերի արտագաղթի պատճառների մէջ կարեւոր տեղ ունէր նաեւ զինուորական ծառայութիւնից խուսափելու ցանկութիւնը[36]: Մեծ էր ապագայի նկատմամբ անվստահութիւնը. «*Էականը այն չէ, թէ երբեմն խուճապահար հոգեբանութեան մօտեցող այդ մտավիճակը բանաւոր է, արդարացի կամ ոչ, այլ այն, որ ան գոյութիւն ունի եւ ենթակաները կը մղէ ապաւինիլ արտագաղթի, դէպի որեւէ հեռաւոր, անծանօթ երկիր, մինչեւ Քանատա եւ Արժանթին, նոր կեանք կերտելու, նոր օճախ առկայծելու տաժանքներուն մատնուելու յօժարութեամբ*»[37]:

1960ին Եգիպտոսում ԽՍՀՄ դեսպանութեան միջոցով տեղի թեմի առաջնորդ Մամբրէ արք. Սիրունեանը կրկին տեղեկացնում էր, որ անհրաժեշտ է կազմակերպել եգիպտահայութեան հայրենադարձութիւնը եւ - որ հակառակ պարագայում - վերջիններս կը տեղափոխուեն Լատինական Ամերիկայի եւ Ափրիկէի զանազան երկրներ՝ որտեղ էլ կը կորցնեն իրենց ազգային ինքնութիւնը[38]: 1960 Դեկտեմբերի 22ին նա Վազգէն Ա. կաթողիկոսին գրում էր, որ վերջին շրջանում հայերի արտագաղթը շատ մեծ թափ է ստացել: Նա նշում է նաեւ, որ սպիտակամորթ քրիստոնեաներին սկսել է ընդունել Հարաւափրիկեան Միութիւնը, որի Գահիրէում գտնուող հիւպատոսութիւնը զբաղւում էր այդ հարցերով: Բազմաթիւ հայեր էլ մեկ-

---

[34] Kirkland, էջ 91: Սկզբնական շրջանում Քանատական պաշտօնեաները, որոնք Եգիպտոսում զբաղւում էին գաղթի կազմակերպմամբ, ընտրում էին միայն ամուսնացած երիտասարդ հայերին (Isabel Kaprielian-Churchill, "Armenians in Ontario," *Polyphony* (Toronto, Ontario)շ 2(4):1982, էջ 118:

[35] Ayman Zohry, "Armenians in Egypt," paper presented to the "The 25th International Population Conference", The International Union for the Scientific Study of Population (IUSSP), Tours, France, 18-23 July, էջ 7:

[36] [Հարցազրոյցը վարեց Հ. Գանգրունի], «Եգիպտահայ գաղութը Բ. համաշխարհային պատերազմի ընթացքին եւ յետոյ», *Արարատ*, Պէյրութ, 18 Հոկտեմբեր 1971, էջ 3:

[37] Անդրէասեան, էջ 37:

[38] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 286, թ. 2: Չնայած ընդհանուր բնոյթի դիտարկմանը՝ հետաքրքիր է մեկնելիք երկրների նախանշումը: Իրադարձութիւնների զարգացումը ցոյց տուեց, որ իրականում եգիպտահայերի մեծամասնութիւնը մեկնեց ոչ թէ լատինամերիկեան կամ ափրիկեան երկրներ, այլ Քանատա եւ Աւստրալիա: Սա մասամբ ցոյց է տալիս եգիպտահայերի զանգուածային արտագաղթի սկզբնական եւ յետագայ շրջաններում նախընտրելի երկրների փոփոխութիւնը:

նում էին Պրազիլ, Արժանթին, Աւստրալիա, ԱՄՆ եւ այլ երկրներ: Մամբրէ արքեպիսկոպոսը տեղեկացնում է, որ ինքը փորձում էր համոզել հայերին չարտագաղթել, սակայն նրան պատասխանում էին, որ յոյներին ու իտալացիներին տէր են կանգնում իրենց պետութիւնները, իսկ հայերի խնդիրներով ոչ ոք չի ուզում զբաղուել: Նա կրկին խնդրում է կաթողիկոսին միջնորդել հայրենի կառավարութեանը՝ կազմակերպելու հայրենադարձութիւն[39]:

1962ին ՌԱԿ ղեկավարներից Բարունակ Թովմասեանը եւ Հրաչեայ Սեդրակեանը Լիբանանում ԽՍՀՄ դեսպանութեանը տեղեկացնում են, որ Քանատայի[40], Պրազիլի եւ Աւստրալիայի դեսպանութիւնները վարում են հետեւողական քաղաքականութիւն՝ Եգիպտոսի հայերին իրենց երկրներ տեղափոխելու ուղղութեամբ: Նրանք նաեւ շեշտում են, որ չնայած հայրենադարձութիւն կազմակերպելու որոշմանը, այդ ուղղութեամբ գործնական քայլեր չկատարելը յանգեցնում է եգիպտահայերի շրջանում Խորհրդային Հայաստանից հիասթափուելուն եւ Արեւմուտք մեկնելուն[41]:

Հարկ է ընդգծել, որ 1960ականների առաջին կէսում եգիպտահայութեան արտագաղթը տեղի էր ունենում խուճապային մթնոլորտում, որի մասին *Արեւ* թերթի խմբագրականում կարդում ենք.

> Հայ գաղութի զաւակները անբացատրելի խուճապի մը կը մատնեն իրենք զիրենք ու կը փութան հաստատուիլ հեռաւոր երկիրներ, ուր կեանքի անստուգութիւնը, կասկածելի բարոյականը եւ կլանող այլասերումը աւելի տիրող են, քան ակնկալուած բարգաւաճ կեանքը[42]:

Եգիպտական պետութիւնը ցանկանում էր կասեցնել փոքրամասնութիւնների գաղթի հետեւանքով հարստութեան արտահոսքը պետութիւնից, ուստի երկիրը լքողները չէին կարող իրենց հետ տանել իրենց ողջ գոյքը. կային էական սահմանափակումներ[43]: Մեկնող ընտանիքում զինա-

---

[39] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 32, թ. 2-3:

[40] 1962ին Գահիրէում Քանատայի դեսպանութեանը կից հաստատուեց գրասենեակ, որի միջոցով բազմաթիւ եգիպտահայեր գաղթեցին Քանատա՝ հիմնականում Մոնրէալ (*Յուշամատեան Սրբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ Մայր Տաճարի*, Մոնթրէալ, 1970, էջ 12):

[41] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 314, թ. 8-9:

[42] Խմբագրական, «Վերջին գաղթը», *Արեւ*, Գահիրէ, 14 Յուլիս 1962, էջ 1:

[43] Միքանի երկրների հետ ԱՄՀն ունէր համապատասխան պայմանագրեր, որոնցով էլ կարգաւորւում էր այդ խնդիրը: Միւս «օտարները» կարող էին իրենց հետ վերցնել 1000 եգիպտական ոսկուն համարժէք առարկաներ եւ 50 ոսկի արժողութեամբ գոհարեղէն՝ պայմանով, որ դրանք իրապէս գործածուած լինեն եւ չպարունակեն թուրքական ու պարսկական գորգեր ու թանկարժէք իրեր: ԱՄՀ քաղաքացիութիւն ունեցող արտագաղթող ընտանիքները կարող էին վերցնել 500 եգիպտական ոսկու համարժէք առարկաներ եւ իւրաքանչիւր անձի համար

պարտների առկայութեան պարագայում, նրանցից միայն մէկը կարող էր խուսափել զինառայութիւնից: Պետութիւնը կարող էր խոչընդոտել նաեւ որեւէ անձի մեկնումը, եթէ նրա ունակութիւններն ու փորձառութիւնը անհրաժեշտ համարուէր պետութեան համար[44]:

Սկզբնական շրջանում եգիպտահայերի համար շատ աւելի հեշտ էր մեկնել Պրազիլ քան Քանատա կամ Աւստրալիա: Դրա համար միայն պահանջւում էր դիմում: Այստեղ դիմողները, ի տարբերութիւն միւս երկու պետութիւնների, պարտաւոր չէին բուժզննում անցնել, մեկնելու թոյլտուութիւն տալիս էր հենց հիւպատոսական ծառայութիւնը: Մամբրէ արք.ը Եգիպտոսում ԽՍՀՄ դեսպանութեան կցորդ Ս. Առաքելեանին 1961 Դեկտեմբերին տեղեկացրել է, որ Պրազիլն ընդունում է յատկապէս կաթողիկէ հայերին՝ վճարելով նոյնիսկ նրանց ճանապարհածախսը: Իսկ առաքելադաւան հայերի ընդունումը շատ աւելի դժուար էր, սակայն կաթողիկէութիւն ընդունելու պարագայում վերջիններս ստանում էին նոյն արտօնութիւնները: *Արեւ*ի խմբագրի օգնական Վ. Անտոնեանը Առաքելեանին տեղեկացնում է, որ Եգիպտոսի հայ կաթողիկէների քարոզչութեան հետեւանքով տեղի որոշ հայեր ընդունում էին կաթողիկէութիւն եւ մեկնում Պրազիլ: Ըստ նրա՝ Պրազիլ ուղեւորուող իւրաքանչիւր նաւով մեկնում էր 15-20 հայ ընտանիք[45]: Եգիպտոսում ԽՍՀՄ դեսպանութեան 1962ի տեղեկանքից իմանում ենք, որ նախկինում շատերն էին ցանկացել այնտեղ մեկնել, սակայն արդէն տեղ հասածները ներկայացրել էին կեանքի բաւականին թանկ լինելը, ինչը ետ էր պահել Եգիպտոսում գտնուողներին: Բացի այդ, եթէ նախկինում Պրազիլն հիւրընկալում էր քաղաքացիութիւն չունեցողներին, ապա այդժամ արդէն դադարել էր տուեալ խմբին ընդունելուց[46]:

Ոչ միայն դէպի Պրազիլ, այլեւ ուրիշ երկրներ հայերի արտագաղթի նախաձեռնողներից էր Կաթողիկէ Եկեղեցին: Յատկապէս ԱՄՆ, նաեւ Քանատա գաղթի կազմակերպմանը մասնակցում էր կարդինալ Աղաճանեանը: Արժանթին ներգաղթել ցանկացող եգիպտահայերին ընտրում էր Գահիրէի Կաթողիկէ Եկեղեցու միջոցով. մեկնողները պէտք է իրենց միջոցներով հասնէին Ճենովա, որտեղից արդէն ճանապարհածախսը հոգում էր Կաթողիկէ Եկեղեցին: Սակայն Արժանթին տեղափոխուել ցանկացող հայ կաթողիկէների թիւը մեծ չէր: Ըստ նոյն տեղեկանքի՝ քչերն էին ցանկանում մեկնել ԱՄՆ (հիմնականում դաշնակցականները): Այս հարցում եգիպտահայերին աջակցում էր ԱՆՉԱՆ[47]: Միայն 1961ին Եգիպտոսից

եւս 200 ոսկի կանխիկ դրամ («Եգիպտոսէն վերջնապէս հեռացողներու ուշադրութեան», *Յուսաբեր*, Գահիրէ, 5 Հոկտեմբեր 1962, էջ 2):

[44] «Եգիպտացիներու արտագաղթը արտօնուած», *Արեւ*, 23 Յունիս 1962, էջ 1:

[45] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 49, թ. 1, 4:

[46] Նոյն, ց. 1, գ. 326, թ. 8:

[47] Նոյն, թ. 11, 9, 8:

ԱՄՆ տեղափոխուեց 150 հայ[48]: Մարտիկեանը հանդիպեց անձամբ Նասէրի հետ, բանակցեց պետական պաշտօնեաների հետ, որի արդիւնքում նրանք խոստացան «ամէն դիւրութիւն ընծայել Ամերիկա գաղթել ուզող հայերուն»[49]:

1962ին *Արեւ*ում եգիպտահայերի արտագաղթի դէմ հանդէս եկաւ հայկական գաղթերի պատմութեան նշանաւոր մասնագէտ, պատմաբան Արշակ Ալպոյաճեանը: Դատապարտելով Եգիպտոսից սկսուած արտագաղթը, ներկայացնելով Քանատա մեկնողներին սպասուող յուսահատութիւնը՝ նա յատկապէս անդրադառնում է դէպի Պրազիլ գաղթին, քանի որ սկզբնական շրջանում այն հիմնական ուղղութիւններից էր.

> Գալով Պրազիլի, ուր հայ գաղթականներ տանելու համար մասնաւոր ջանադրութիւններ կը գործադրէ կաթողիկէ եկեղեցին իր կղերին միջոցաւ, բաւական թիւով գացողներ եղած են եւ երթալու տրամադիրներ ալ կան միամտօրէն խաբուելով, կարգ մը սըմսարներու փրոփականտէն:
>
> Հոս կացութիւնը դառնագոյն է եւ մեր խեղճ հայերը հոն կ'երթան առանց գիտնալու թէ ու՞ր կ'երթան եւ ինչու՞[50]:

Նա նշում է, որ այստեղ շատ դժուար է գործ գտնելը, ծանր են ընկերային պայմանները[51]: Ըստ նրա ունեցած տուեալների՝ 1962 Մայիսի դրութեամբ Քանատա, Հարաւային Ամերիկա (մասնաւորապէս Պրազիլ) եւ Աւստրալիա մեկնելու համար արդէն դիմել էին 5400 եգիպտահայեր[52]:

1962 Նոյեմբերին Մարտիկեանը հերթական անգամ այցելեց Եգիպտոս եւ ի շարս բազմաթիւ հանդիպումների տեսակցութիւն ունեցաւ նաեւ ԱՄՀ ներքին գործերի նախարարի հետ: Չնայած այդ մասին յիշատակում չկայ հանդիպումը լուսաբանող *Յուսաբեր*ի յօդուածում[53], սակայն չափազանց հաւանական է, որ քննարկուել է հայերի արտագաղթը:

---

[48] Կ. Գէորգեան, *Ամէնուն տարեգիրքը 1963, Ժ. տարի*, Պէյրութ, 1962, էջ 586:

[49] Նոյն, էջ 735:

[50] Ա. Ալպոյաճեան, «Գաղթելու փափաք (հինէն ու նորէն)», *Արեւ*, 19 Մարտ 1962, էջ 2:

[51] Նոյն, էջ 2, 4:

[52] Ա. Ալպոյաճեան, «Ներգաղթ դէպի Հայաստան», *Արեւ*, 9 Մայիս 1962, էջ 3:

[53] «Պ. Ճորճ Մարտիկեան ընդունուեցաւ ներքին գործոց նախարարին կողմէ», *Յուսաբեր*, 7 Նոյեմբեր 1962, էջ 3: Նոյն այցի շրջանակներում ի պատիւ Մարտիկեանի՝ կազմակերպուեց շքեղ ընդունելութիւն Յուսաբեր Միութեան կողմից: Չնայած այս անգամ եւս Մարտիկեանը ասում էր, որ տեղացիները սիրում ու գնահատում են հայերին, ուստի պէտք է «համբերել ու տոկալ», սակայն համատարած արտագաղթի մտայնութեան ու ընթացքի պայմաններում, աւելի շատ կարծես դա գաղթելու իրենց հերթին սպասելու յորդոր լինէր («Պ. Ճորճ Մարտիկեանի ի պատիւ շքեղ ընդունելութիւնը», *Յուսաբեր*, 10 Նոյեմբեր 1962, էջ 3): Եգիպտական *Le Progrès Egyptien* թերթն էլ գրում էր, որ Մարտիկեանը զբաղուել է նաեւ «հայ գաղութին վերաբերող խնդիրներով» («Ճ. Մարտիկեանի յայտարարութիւնը Գահիրէէն մեկնելէ առաջ», *Յուսաբեր*, 13 Նոյեմբեր 1962, էջ 3):

Նախորդ այցից ընդամէնը միքանի ամիս անց՝ 1963 Մարտին, Մարտիկեանը կրկին եկաւ Եգիպտոս, որտեղ հանդիպումներ ունեցաւ միքանի նախարարների հետ[54]: Այստեղ նա դիմաւորեց նաեւ ԱՄՆ բանակի պաշտօնաթող զօրավար, ԱՆՉԱի ղեկավարներից Հայկ Շեքէրճեանին: Հաւանաբար սա եգիպտահայութեան արտագաղթի խնդիրներին առնչուող կարեւորագոյն այցն էր ԱՄՀ: Մարտիկեանը, Շեքէրճեանի հետ միասին, հանդիպեց ԱՄՀ ներքին գործերի եւ գանձային նախարարներին, ապա Եգիպտոսում ԱՄՆ դեսպանի հետ: Խիստ ենթադրելի է, որ քննարկման հիմնական առարկան հայերի արտագաղթն էր[55]: Այս անգամ իր պատուին ընդունելութեան ժամանակ Մարտիկեանի Աղեքսանդրիայի ելոյթը լուսաբանելիս *Յուսաբեր*ը բացում է փակագծերը՝ մէջբերելով նրա խօսքը, որը հայերի արտագաղթի մասին է.

> Այս այցելութիւնս... ունի անշուշտ իր նպատակը: Մեր բոլոր ձեռնարկները կը ձգտին ընդլայնելու ազգապահպանման աշխատանքները եւ օգնելու դժուարութեանց մատնուած մեր հայրենակիցներուն: Եթէ մենք կ'ուզենք եւ կ'աշխատինք որոշ թիւով ազգայիններու Ամերիկա մուտքը դիւրացնել, այդ կ'ընենք պարզապէս որպէսզի անոնք հոն հաստատուին եւ հոն ուծանալու ենթակայ մօտ 300,000 հայերուն ազգային նոր ոգի եւ նոր աւիւն ներշնչեն, զանոնք ոգեփոխեն ու մղեն տոկալու, մինչեւ այն օրը, երբ նպաստաւոր պայմաններ կը ստեղծուին եւ մենք ի վիճակի կ'ըլլանք բոլորը մէկ Հայաստան առաջնորդելու:
> Պէտք է Ամերիկա փոխադրուին, իհարկէ, միայն անոնք, որ զանազան բանաւոր պատճառներով մտադրած են արտասահմանեան երկիր մը հաստատուիլ եւ չեն կրնար Հայաստան ներգաղթել՝ հոն տիրող ներկայ պայմաններուն հետեւանքով: Ա.Մ.Հ.ի պետական իշխանութիւնները դէմ չեն այս գաղափարին:
> Այսուհանդերձ, որեւէ քայլ առնելէ առաջ, ամէն մարդ պէտք է լաւ մտածէ. աճապարելու եւ խուճապի մատնուելու պէտք չկայ, տրուած ըլլալով որ մեր աշխատանքները դեռ վերջնական արդիւնք չեն տուած եւ անմիջական կարգադրութիւններ չեն եղած:
> Մեր նպատակն է արտագաղթելու հարկադրուած մեր հայրենակիցները, հնարաւորութեան սահմաններուն մէջ, Մ. Նահանգներ համախմբել եւ հնարաւոր ամէն ինչ ընել, որ չցրուին աշխարհի չորս կողմը, իհարկէ, զուտ ազգապահպանման նպատակներով[56]:

Իդէպ, ակնյայտ է, որ Մարտիկեանի այս պնդումը եւս ամէնեւին չիրականացաւ, քանի որ եգիպտահայերի մեծամասնութիւնը արտագաղթեց Քանատա եւ Աւստրալիա՝ ոչ թէ ԱՄՆ:

Դժուար է պատկերացնել որեւէ էական այլ խնդիր, որը կը վերաբերէր եգիպտահայ գաղութին տուեալ պահին, քան՝ արտագաղթը:

[54] «Պրն. Ճորճ Մարտիկեանի այցելութիւնները», *Յուսաբեր*, 27 Մարտ 1963, էջ 2:

[55] «Պրն. Մարտիկեան կը տեսակցի ներքին գործոց եւ գանձային նախարարներուն հետ», *Յուսաբեր*, 29 Մարտ 1963, էջ 3:

[56] Թղթակից, «Պրն. Ճորճ Մարտիկեան Աղեքսանդրիոյ մէջ», *Յուսաբեր*, 30 Մարտ 1963, էջ 2:

1963 Մայիսին նորից Գահիրէ վերադառնալով՝ Մարտիկեանը, Շեքէրճեանի հետ միասին, հանդիպումներ ունեցաւ ԱՄՀում Աւստրալիայի դեսպանի եւ Քանատայի հիւպատոսի հետ[57]: Արդէն 1963 Յունիսի 3ին Գահիրէում բացուեց ԱՆՉԱի գրասենեակը, կազմակերպւում էին զեկուցումներ ԱՆՉԱի մասին[58]:

Չնայած եգիպտահայութեան արտագաղթի հրահրման մեղադրանքներ էին հնչեցւում ՀՅԴի եւ ԱՆՉԱի[59] հասցէին, սակայն իրականում ակնյայտ է, որ դրա համար կային առարկայական պատճառներ: Եթէ մինչեւ 1965 ԱՆՉԱն եգիպտահայերին հիմնականում փոխադրում էր Քանատա եւ Աւստրալիա, ապա գաղթի մասին նոր օրէնքից յետոյ՝ նաեւ ԱՄՆ (այստեղ փոխադրումը իրականացւում էր Պէյրութով՝ ինչպէս ռումինահայերի ու պուլկարահայերի պարագայում)[60]:

1960ականների սկզբում արտագաղթի հարցը եգիպտահայ հասարակական քննարկումների առանցքում էր, որի վերաբերեալ բազմաթիւ յօդուածների կարելի էր հանդիպել տեղի հայկական պարբերականներում: Այսպէս օրինակ գրող, հասարակական գործիչ Վահան Մալէզեանը հանդէս էր գալիս արտագաղթի դէմ՝ գրելով. «*Իմ անկեղծ խօսքս սրտցաւօրէն ուղղելով մասնաւորապէս եգիպտահայ հայրենակիցներուս, չեմ կրնար ըմբռնել թէ ինչու՞ արկածախնդրական փրոփականտին կամովին զոհ կ'ըլլան, մինչեւ սառուցիկ Քանատա եւ նոյնիսկ բարոյական թոյլ Պրազիլ գաղթելու պատրաստուելով*»[61]:

1963 Մայիսի 2ին *Յուսաբեր*ում յօդուածով հանդէս եկաւ Սիմոն Վրացեանը, որը ամբողջութեամբ նուիրուած էր Սփիւռքի տեղաշարժերին եւ մասնաւորապէս՝ հասկանալիօրէն առաջին հերթին վերաբերում էր եգիպտահայութեանը, որտեղից արտագաղթը տուեալ ժամանակ ընթանում էր ամէնաբուռն կերպով: Վրացեանը գրում է, որ Խորհրդային Հայաստանը չի կարող այդ պահին ընդունել բոլորին, իսկ եթէ կարողանար էլ՝ սփիւռքահայերի զգալի մասը չէր ուզի գնալ եւ ապրել խորհրդային վարչակարգի պայմաններում: Միաժամանակ նա դատապարտում է արտագաղթը՝

---

[57] «Պ. Ճորճ Մարտիկեան Գահիրէի մէջ», *Յուսաբեր*, 15 Մայիս 1963, էջ 3:

[58] «Անչայի գրասենեակը բացուած է», *Յուսաբեր*, 4 Յունիս 1963, էջ 3:

[59] «ԱՆՉԱն եւ եգիպտահայոց արտագաղթը», *Զարթօնք*, 28 Սեպտեմբեր 1963, էջ 3: Ըստ Լ. Տէրմկրտչեանի՝ ԱՆՉԱն, որի ղեկավար Մարտիկեանը 1963ին յայտարարել էր, թէ այն պատրաստւում է եգիպտոսից 10 հազար հայերի տեղափոխել ԱՄՆ, ուղղակիօրէն ֆինանսաւորւում էր ԱՄՆ հետախուզութեան կողմից (Л. Тер-Мкртичян, *Армяне в Странах Арабского Востока на Современном Этапе*, [Հայերը Արաբական Արեւելքի երկրներում ժամանակակից փուլում], Մոսկուա, 1965, էջ 33):

[60] Hratch Zadoian, *Our Brothers' Keepers: The American National Committee to Aid Homeless Armenians (ANCHA)*, New York, SIS Publications, 2012, էջ 79:

[61] Վահան Մալէզեան, «Արտագա՞թ, թէ ներգաղթ», *Արեւ*, 2 Յուլիս 1962, էջ 2:

գրելով. «*Քանատա կամ Աւստրալիա, ազգային տեսակէտով, մահ են, ինչպէս եղաւ ժամանակին Կալիցան: Ազգային ապրումներ ունեցող հայը չի կարող քաջալերել արտագաղթը դէպի մահ սպառնացող երկիրները*»[62]:

Արժանայիշատակ է նաեւ *Յուսաբեր*ի խմբագրականը՝ նուիրուած արտագաղթին եւ ներգաղթին, որտեղ կարդում ենք.

> Մենք չենք քաջալերեր արտագաղթը: Գիտենք, որ ցրւումը եթէ աղէտ մը չէ այսօր, վաղը կրնայ վտանգ մը ըլլալ մեր ազգայնութեան համար: Գիտենք նաեւ, թէ արտագաղթը ցրւում է, ներգաղթը՝ հաւաքում: Եւ սակայն կը վախնանք պատասխանատուութենէ: Ո՛չ «գացէք» կ'ըսենք մնացողներուն, ո՛չ ալ «մի՛ երթաք» կ'ըսենք գացողներուն: Կը մտածենք, թէ ամէն մարդ ի՛նք է իր ճակատագրին տէրը եւ թէ մեզմէ աւելի լաւ կ'ըմբռնէ իր կացութիւնը, կեանքի պայմանները, ըրածն ու ընելիքը: Մենք պետութիւն չենք եւ չենք կրնար երաշխաւորել գացողներուն, ինչպէս մնացողներուն ապահովութիւնը[63]:

Այս դիրքորոշման համար ՌԱԿը մեղադրում էր ՀՅԴին, իսկ վերջինս էլ պատասխանում էր, որ ՌԱԿ ղեկավարների մէջ կան մարդիկ, որոնք իրենց ընտանիքն ու ազգականներին ԱՆՉԱի միջոցով ուղարկում են տարբեր երկրներ, իսկ իրենք կոչ անում հայրենադարձուելու[64]:

*Արեւ*ում Աւետիս Եափուճեանը 1962ին գրում էր, որ արտագաղթը կազմակերպւում է հայերի հայրենադարձութիւնը կանխելու համար՝ «հայրենիքի ու հայ ժողովրդի թշնամիներու»[65] կողմից: Իդէպ 1962ին արտագաղթը դաւադրութիւն համարող եւ հայրենադարձութիւն քարոզող[66] Եափուճեանը 1967-90 եղել է *Արեւ*ի խմբագիրը, իսկ 1990ին ինքը եւս տեղափոխուել Սիտնի, որտեղ կարեւոր դերակատարում է ունեցել ՌԱԿ եւ ՀԲԸՄ գործունէութեան մէջ:

Նորից ներկայացնելով ՀՅԴ տեսակէտը *Յուսաբեր*ը 1963 Յուլիսի 19ի խմբագրականում գրում է.

> Հիմա, խուճապահար ու հիւանդագին գաղթի այս օրերուն, բազմաթիւ հայրենակիցներ կը դիմեն մեզի ու կը հարցնեն.
> - Շուարեր մնացեր ենք, ու՞ր երթանք, չենք գիտեր:
> Մենք այս հարցումին պատասխանած ենք միշտ.
> - Եթէ անպատճառ տեղ մը պիտի երթաք, Հայաստան գացէք:
> - Բայց Հայաստան միակ երկիրն է, ուր երթալ կայ, վերադառնալ չկայ:

---

[62] Ս. Վրացեան, «Սփիւռքի տեղաշարժը», *Յուսաբեր*, 2 Մայիս 1963, էջ 1:

[63] Խմբագրական, «Արտագաղթ եւ ներգաղթ», *Յուսաբեր*, 6 Յունիս 1963, էջ 1:

[64] «Արտագաղթը, ներգաղթը եւ ՌԱԿը», *Յուսաբեր*, 17 Յունիս 1963, էջ 2: Այդ մեղադրանքներին ի պատասխան *Արեւ*ն էլ հարցնում էր, թէ ինչու՞ բոլոր դաշնակցականները չեն փոխադրւում Ամերիկա (Խմբագրական, «Պատասխան անպատասխանատուներուն», *Արեւ*, 3 Նոյեմբեր 1962, էջ 1):

[65] Ա. Եափուճեան, «Հայրենադարձը եւ արտագաղթի շարժումը», *Արեւ*, 17 Սեպտեմբեր 1962, էջ 2:

[66] Տե՛ս նաեւ՝ Ա. Եափուճեան, «Հայրենադարձ եւ տարագրութիւն», *Արեւ*, 4 Հոկտեմբեր 1962, էջ 2:

- Ուրեմն վերադառնալու՞ համար պիտի երթաք Հայաստան:
- Ո՛չ, բայց...[67]:

Քանատա մեկնելու համար անհրաժեշտ էր հայտ ներկայացնել Եգիպտոսում Քանատայի դեսպանատուն (ապա ցանկալի էր երաշխաւորագիր ստանալ արդէն այնտեղ բնակուող ազգականներից, որ գաղթողին կ'ապահովեն բնակարանով եւ աշխատանքով): Հայտատուն անցնում էր բժշկական քննութիւն[68] եւ որեւէ հիւանդութեան յայտնաբերման պարագայում մերժւում: Ստուգւում էր, թէ դիմողը յանցագործութիւն կատարել է՞, պարտաճանաչօրէն մուծե՞լ է հարկերը թէ՞ ոչ: Ապա տրւում էր գաղթելու թոյլտուութիւն եւ 6 ամսուայ ընթացքում դիմորդը պարտաւոր էր հեռանալ Եգիպտոսից՝ հակառակ պարագայում բոլոր փաստաթղթերը համարւում էին առ ոչինչ ու մեկնել ցանկացողը պէտք է նորից անցնէր ամբողջ գործընթացը: ԱՆՉԱն երաշխաւորագրեր էր տալիս նրանց, ովքեր ազգականներ չունէին Քանատայում, օժանդակում թոյլտուութիւն ստացած այն հայերին, որոնք չունէին ճանապարհածախսի միջոցներ՝ ապագայում դրանք փոխհատուցելու պայմանով: Եգիպտոսի իշխանութիւնները չէին խոչընդոտում ԱՆՉԱի գործունէութիւնը, քանի որ շահագրգռուած էին հայերի (ընդհանրապէս ազգային փոքրամասնութիւնների) արտագաղթով՝ մանաւանդ հաշուի առնելով գործազրկութեան բարձր մակարդակը[69]: Ըստ *Յուսաբերի*՝ միայն 1962ին Եգիպտոսից Քանատա էր տեղափոխուել 1000 հայ[70]:

Մեկնում էին նաեւ համայնքի ղեկավարները: Այսպէս, 1965 Յուլիսի 30ին Գահիրէի ազգային առաջնորդարանում ազգային իշխանութիւնները, Մամբրէ արք. Սիրունեանի նախագահութեամբ, կազմակերպեցին ողջերթի ընդունելութիւն ի պատիւ քաղաքական ժողովի ատենապետ Օննիկ Ծալեանի, որը տեղափոխւում էր Քանատա: Իր խօսքում, Ծալեանը խոստանում էր ծառայել Թորոնթոյի հայ համայնքին, ուր եւ հաստատուելու էր[71]:

Ինչպէս տեղեկացնում է Աւստրալիայում ԽՍՀՄ դեսպանութեան հիւպատոսական բաժնի վարիչի պաշտօնատար Վ. Պրոնինը՝ աւստրալական իշխանութիւններն ամէն կերպ խրախուսում էին հայերի մուտքը, քանի որ նրանք որակեալ մասնագէտներ էին, տիրապետում էին միքանի լե-

---

[67] Խմբագրական, «Մեր հայրենասիրութիւնը», *Յուսաբեր*, 19 Յուլիս 1963, էջ 1:

[68] Քանատա մեկնողների բժշկական քննութիւնը շատ խիստ էր, առանց դրա որեւէ դէպքում մեկնել ցանկացողին թոյլտուութիւն չէր տրւում: Բացի այդ, այնտեղ հասնելուց յետոյ ներգաղթողը կրկին բուժզննւում էր եւ որեւէ հիւանդութեան յայտնաբերման պարագայում ետ էր ուղարկւում Եգիպտոս (ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 326, թ. 5-6):

[69] Նոյն, ֆ. 875, ց. 3, գ. 12, թ. 9-10:

[70] «Քանատահայ գաղութը», *Յուսաբեր*, 26 Ապրիլ 1963, էջ 2:

[71] Զ.Պ., «Ողջերթի ընդունելութիւն ի պատիւ պր. Օննիկ Ծալեանի», *Ջահակիր*, 5 Օգոստոս 1965, էջ 2:

զուների: Աւստրալիան, եգիպտական իշխանութիւնների թոյլտուութեամբ, Գահիրէում բացել էր յատուկ ներգաղթի գրասենեակ՝ հայերին, ինչպէս նաեւ յոյներին հաւաքագրելու համար[72]:

Մինչեւ 1963 Աւստրալիա եկան փոքր թուով հայեր: 1962ին կառավարութիւնը որոշում կայացրեց՝ մէկ տարում մեծ թուով եգիպտահայերի ընդունելու մասին: Սա չէր վերաբերում ընդհանրապէս Եգիպտոսից արտագաղթել ցանկացողներին՝ այլ միայն հայերին (գաղթողները պէտք է ապացուցէին իրենց հայ լինելը): Այստեղ վճռական դեր ունէր ԱՆՉԱն, որը կարողացաւ ԱՄՆ կառավարութեանը ներգրաւել՝ միջնորդելու Աւստրալիային նման որոշում կայացնելու հարցում: Այս շրջանում եգիպտական կառավարութիւնը որեւէ սահմանափակում չմտցրեց արտագաղթող հայերի թուի խնդրով[73]:

1964 Մարտի 28ից Ապրիլի 10ը Մարտիկեանի գլխաւորութեամբ ԱՆՉԱի պատուիրակութիւնը այցելեց Աւստրալիա, որտեղ ունեցաւ մի շարք հանդիպումներ ինչպէս համայնքի ներկայացուցիչների, այնպէս էլ գաղթականական հարցերով տեղի պաշտօնեաների հետ[74]: Այդժամ ստեղծուեցին նաեւ ԱՆՉԱի յանձնախմբեր Սիտնիում եւ Մելպուրնում՝ գաղթող-

---

[72] Մելիքսէթեան, էջ 258-9: Տեղի աւստրալական հիւպատոսութիւնը դիմել էր *Յուսաբեր* եւ *Արեւ* թերթերին՝ յայտարարութիւն տեղադրելու, որ հիւպատոսութիւնը իրականացնում է այդ երկիր մեկնել ցանկացող եգիպտահայերի ընտրութիւն, սակայն խմբագրութիւնները հրաժարուեցին դա ծանուցել: Աւստրալիա ներգաղթի հարցերով զբաղուող մի պաշտօնատար հանդիպում ունեցաւ նաեւ Մամբրէ արք. Սիրունեանի հետ՝ խնդրելով որ նա կոչ անի եգիպտահայութեանը տեղափոխուել Աւստրալիա, սակայն վերջինս մերժեց՝ ասելով, որ ինքը ցանկանում է, որ հայերը հայրենադարձուեն (ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 326, թ. 6-7): Հետաքրքրական է, որ դաշնակցական պաշտօնաթերթ *Յուսաբեր*ը եւս ինչպէս նրան հակառակ քաղաքական դիրքերում գտնուող *Արեւ*ը հրաժարւում է տեղադրել այդ յայտարարութիւնը: Սակայն օրինակ *Յուսաբեր*ը 1963 Յուլիսին հրատարակում է Աւստրալիայի մասին մանրամասնօրէն պատմող յօդուածաշար (Թարգմ. Յ. Քէշիշեան, «Աւստրալիան ինչպէս որ տեսայ», *Յուսաբեր*, 11 եւ 12 Յուլիս 1963): Յաճախ Եգիպտոսից արտագաղթելու մասին ծանուցումներ, օդանաւային ընկերութիւնների գովազդեր էին յայտնւում եգիպտահայ պարբերականներում (*Ջահակիր*, 22 Ապրիլ 1965, էջ 3 / 17 Յունիս 1965, էջ 6 / 9 Նոյեմբեր 1967, էջ 5 / 12 Յունիս 1969, էջ 5 / 21 Մայիս 1970, էջ 5 / 22 Հոկտեմբեր 1971, էջ 2 / *Արեւ*, 25 Մայիս 1963, էջ 4 / 15, 19 եւ 22 Յունիս 1963 / 30 Յուլիս 1964, էջ 4 / 31 Դեկտեմբեր 1964, էջ 8 / 29 Յունիս 1965, էջ 4 / 5 Հոկտեմբեր 1965, էջ 4 / 17 Ապրիլ 1975, էջ 4 / *Յուսաբեր*, 2 Յունիս 1962, էջ 3 / 31 Յուլիս 1962, էջ 3 /30 Հոկտեմբեր 1962, էջ 3 / 2, 14 եւ 26 Մարտ 1963 / 24 Ապրիլ 1963, էջ 3 / 12 եւ 28 Յունիս 1963 / 4 Յունուար 1964, էջ 4 /19 Սեպտեմբեր 1964, էջ 3 / 16 եւ 18 Յունուար 1965 / 21 Փետրուար 1966, էջ 3 / 17 Յունուար 1967, էջ 2 / 25 Մայիս 1968, էջ 3:

[73] Kirkland, էջ 91-3:

[74] Թղթակից, «"Անչա"յի պատգամաւորութիւնը Աւստրալիոյ մէջ», *Հայրենիք*, Պոստոն, 2 Մայիս 1964, էջ 3:

ներին օգնելու համար: Այդ այցը լուսաբանող յօդուածում կարդում ենք. «*ԱՆՀԱյի պատգամաւորութեան այցը Աւստրալիա՝ պիտի ունենայ իր օգտակար հետեւանքները գաղութիս զօրացման ու բարգաւաճման տեսակէտէն եւ յանձնախումբերու կազմութիւնը պիտի դիւրացնէ նոր գաղթողներու տեղաւորումը*»[75]:

Աւստրալիա մեկնած եգիպտահայերի մօտ 4/5ը նախապէս ցանկացել էր տեղափոխուել այլ պետութիւններ՝ առաւելաբար Քանատա, նաեւ ԱՄՆ ու Պրազիլ: Հիմնական պատճառը թէ ինչու՛ նրանք չէին կարողացել տեղափոխուել այդ երկրներ՝ չափաբաժինների համակարգն էր, որի արդիւնքում ընտանիքի անդամներից մէկը (շատերն ունէին տարբեր երկրների քաղաքացիութիւն) կարող է ստիպուած լինէր տարիներով սպասել իր հերթին: Դրա հետեւանքով ողջ ընտանիքը չէր մեկնում: Յաճախ նաեւ ԱՄՆ չափաբաժնի պատճառով մեկնել չյաջողելու դէպքում գաղթողները նախընտրում էին Աւստրալիան Քանատային՝ հաշուի առնելով կլիմայական պայմանները: Երկրի ընտրութեան խնդրում կարեւոր դեր ունէր ազգականների եւ ընկերների առկայութիւնը. Աւստրալիա եկող հայերի 75 տոկոսը այստեղ ունէր հովանաւորողներ: 1965ից սկսած դէպի այս երկիր հայերի գաղթը պայմանաւորուած էր 1963-64՝ այստեղ «Հայկական էմիգրացիայի նախագծ»ով եկածների հետ ընտանիքների վերամիաւորմամբ: Այսպիսով մեծաթիւ եգիպտահայեր Աւստրալիա տեղափոխուեցին 1963-65ին, յատկապէս՝ 1963ին[76]:

Եգիպտահայերի արտագաղթի մասին Բ. Հաճընլեանը 1963ին պատկերաւոր կերպով գրում է. «*Վազող ջուրերու պէս կը հոսին օտարութեան մէջ ու կ'անյայտանան, ինչպէս հոսուն ջուրերը, ինչպէս առուակները, ինչպէս գետերը՝ որ կը կորսուին ծովերու եւ ովկէանոսներու մէջ, առանց հետք մը ձգելու, առանց անուշ ջուրի հետքի, կը շոգիանան ու կ'օտարանան*»[77]:

Ըստ Եգիպտոսում ԽՍՀՄ դեսպանութեան 1967ի տեղեկանքի՝ 1960-67՝ Եգիպտոսից արտագաղթած 14 հազար հայերից 7 հազարը տեղափոխուել էր Քանատա[78], 3 հազարը՝ Աւստրալիա, իսկ միւսները՝ ԱՄՆ,

---

[75] Թղթակից, «Անչայի պատգամաւորութիւնը Աւստրալիոյ մէջ», *Յուսաբեր*, 30 Ապրիլ 1964, էջ 4:

[76] Kirkland, էջ 93-5:

[77] Բ. Հաճընլեան, «Արտագաղթողները», *Արարատ*, 30 Օգոստոս 1963, էջ 2:

[78] Ըստ պաշտօնական վիճակագրութեան՝ 1955-66՝ Եգիպտոսից Քանատա տեղափոխուեց 2864 հայ: Ընդ որում նրանցից 2725ը՝ 1962-66ին (Garo Chichekian, *The Armenian Community of Québec*, Montreal, 1989, էջ 50): Ըստ Հ. Թաքուշեանի՝ Քանատա էին եկել 4500 հայեր Եգիպտոսից (Harold Takooshian, "Armenian Immigration to the United States from the Middle East," *Journal of Armenian Studies*, 1-2(3):1986-87, էջ 144): Ակնյայտ է, որ Քանատա տեղափոխուեցին պաշտօնական տուեալներից էապէս աւելի մեծ թուով եգիպտահայեր:

Պրազիլ, Լիբանան եւ եւրոպական երկրներ: Նոյն շրջանում հայրենադարձուել էր 700 հայ: Եթէ Քանատա արտագաղթել ցանկացողների թիւն անընդհատ աճում էր, ապա Հայաստան ներգաղթել ցանկացողներինը՝ պակասում: 1962ին հայրենադարձուելու համար գրանցուել էր 2 հազար, իսկ Քանատա մեկնելու՝ 200 հայ, մինչդեռ 1966ին Քանատա մեկնելու համար՝ 1000, իսկ Հայաստան ներգաղթելու՝ 60 հոգի: Ընդ որում վերջին 60ից ոմանք փորձել էին մեկնել Քանատա, սակայն մերժուել էին եւ դրանից յետոյ միայն որոշել հայրենադարձուել: Սա պայմանաւորուած էր նրանով, որ եգիպտահայերի զգալի մասը առեւտրականներ ու գործարարներ էին, որոնք ԽՍՀՄում չէին կարող շարունակել իրենց գործունէութիւնը: Նրանք բացասական վերաբերմունք ունէին ընկերվարութեան նկատմամբ, որի որոշ դրսեւորումներ բախտ էին ունեցել տեսնելու Եգիպտոսում: Հայրենադարձուածները իրենց հարազատներին նկարագրում էին այն վիճակը որում յայտնուել էին, ինչը նուազեցնում էր հայրենադարձուելու ցանկութիւնը[79]:

Դաշնակցականները ներկայացնում էին Խորհրդային Հայաստանի իրական դժուարութիւնները, ինչի հետեւանքով ոմանք ետ էին կանգնում հայրենադարձուելու մտքից[80]: Մամբրէ սրբազանը համայնքում քարոզում էր կա՛մ մնալ, կա՛մ հայրենադարձուել: Որոշ ընտանիքներում բաւականին դժուար վիճակ էր ստեղծուել, քանի որ մի մասը ուզում էր հայրենադարձուել, մի մասը՝ մնալ, իսկ միւսները՝ արտագաղթել Քանատա եւ այլ երկրներ[81]:

Արդիւնքում 1962-67՝ Եգիպտոսից հայրենադարձուեց ընդամէնը 708 հոգի[82]: Այս անգամ ի տարբերութիւն 1946-48ին, եգիպտահայերը ունէին ընտրութիւն կատարելու հնարաւորութիւն: Եթէ առաջին փուլում հայրենադարձում էին վերջնականապէս հայրենիքում հաստատուելու ցանկութեամբ՝ մտածելով, որ Հայաստանում իրենց սպասում են քիչ թէ շատ բարուօք պայմաններ, ապա երկրորդ փուլում հայրենադարձում էին առաջին հերթին այն պատճառով, որ ցանկանում էին արտագաղթել Եգիպտոսից: Այս անգամ արդէն Հայաստան եկողները անհամեմատ աւելի քաջատեղեակ էին թէ ուր են գնում եւ ինչպիսի կեանք է իրենց սպասելու Հայաստանում: Խորհրդային Հայաստանի կազմակերպչական աշխատանքի թերութիւնները, ողջ եգիպտահայութեանը կամ տասնեակ հազարաւոր եգիպտահայերի ընդունելու պատրաստակամութիւն չունենալը յանգեցրին

---

[79] ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 3, գ. 12, թ. 7-8:

[80] Սարգիս Իզմիրլեան, «Լուծե՞լ հայ կուսակցութիւնները», *Սփիւռք*, 21 Մարտ 1964, էջ 4:

[81] Սիլվա Կապուտիկեան, *Քարաւանները դեռ քայլում են*, Հայաստան հրատ., Երեւան, 1964, էջ 458, 464:

[82] Իսկ 1962-82՝ Եգիպտոսից հայրենադարձուածների թիւը 727 էր (Մելիքսէթեան, էջ 279, 299):

1960ականներին ընդամէնը միքանի հարիւր եգիպտահայերի հայրենդարձուելուն: Միաժամանակ յստակօրէն կարելի է ասել, որ եգիպտահայերի զգալի մասը չէր ցանկանում ԽՍՀՄ տեղափոխուել, նոյնիսկ եթէ խորհրդային կառավարութիւնը աւելի վճռական միջոցների դիմէր: Դրա հիմնական պատճառը Խորհրդային Հայաստանում առկայ վիճակի մասին պատկերացում ունենալն էր:

Համեմատելով 1960ականների արտագաղթը հայրենադարձութեան հետ՝ նշելի է նաեւ, որ ԱՆՉԱ կազմակերպութեանը, փաստօրէն, յաճախ յաջողւում էր շատ աւելի արդիւնաւէտ աշխատանք կատարել, ինչի հետեւանքով բազմահազար մարդիկ նախընտրում էին տեղափոխուել երկրներ, որոնց մասին գրեթէ պատկերացում չունէին: Միւս կողմից, ակնյայտ է որ եթէ Եգիպտոսում չստեղծուէին այն լքելու մղող պայմաններ՝ այդքան կարճ ժամանակում չէին արտագաղթի երկտասնեակ հազար հայեր, որը միքանի անգամ գերազանցում է 1946-48ի հայրենադարձուածների թիւը:

1969ի դրութեամբ Եգիպտոսից մեկնել էր շուրջ 20 հազար հայ՝ մեծմասամբ Քանատա եւ Աւստրալիա (երբեմն էլ՝ Քանատայից Աւստրալիա)[83]: 1971ին եւս նշւում է, որ Եգիպտոսից արտագաղթած հայերի թիւը 20 հազար է[84]: 1970ին Հրանդ Գանգրունին նշում է, որ Եգիպտոսի հայ համայնքը կորցրել է իր թուի ¾ը[85]:

1970-81՝ Եգիպտոսում տեղի ունեցան քաղաքական եւ տնտեսական լուրջ փոփոխութիւններ: Յատկապէս տնտեսական բարեփոխումները որոշակիօրէն ազդեցին յօգուտ հայերի շարունակական արտագաղթի նուազմանը: Չնայած նոր իշխանութիւնները փորձում էին տնտեսական հնարաւորութիւններ տալով կանխել այն, սակայն ներքաղաքական վիճակի լարումը նպաստեց 1970ականների վերջում եւ 1980ականների սկզբում արտագաղթի շարունակմանը[86]:

Այդպիսով Եգիպտոսից արտագաղթեց հայերի շուրջ 3/4ը: Եթէ 1950ականների սկզբում այստեղի հայերի թիւը հաշւում էր շուրջ 30-40 հազար, ապա 1970ականների սկզբում մնացել էր շուրջ 12 հազար, իսկ 1970ա-

---

[83] Վանիկ, «Եգիպտոս», *Արարատ*, 12 Օգոստոս 1969, էջ 2:

[84] Հարցազրոյցը վարեց Հ. Գանգրունի, «Եգիպտահայ գաղութը Բ. համաշխարհային պատերազմի ընթացքին եւ յետոյ», *Արարատ*, 18 Հոկտեմբեր 1971, էջ 3:

[85] Հրանդ Գանգրունի, «Եգիպտահայ գաղութը անտէր չէ՛», *Ջահակիր*, 3 Սեպտեմբեր 1970, էջ 2:

[86] Ա. Խաչատրեան, «Եգիպտահայ համայնքը 1970-1981 թուականներին», *Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների*, 3:2008, էջ 50-5: Մեր օրերում Եգիպտոսից, մասնաւորապէս Աղեքսանդրիայից, արտագաղթի մասին տե՛ս՝ Անժիկ Յակոբեան-Կանիմեան, «Կրկնագա՞ղթ թէ՞ ճակատագիր», *Տեղեկատու*, Գահիրէ, Հոկտեմբեր, 65:2012, էջ 4-5:

կանների վերջում՝ 8 հազար[87] հայ, որոնց մի մասն էլ արտագաղթեց յետագայ տասնամեակների ընթացքում: Ինչպէս նշուեց գաղթի հիմնական ուղղութիւններն էին Քանատան եւ Աւստրալիան: Զգալի թուով եգիպտահայեր էլ արտագաղթեցին ԱՄՆ, Պրազիլ, Լիբանան[88], Ֆրանսիա, Զուիցերիա, Մեծն Բրիտանիա, Արժանթին[89], ինչպէս նաեւ Հարաւափրիկեան Հանրապետութիւն, Յունաստան[90], Աւստրիա[91], Սիէրա Լիոնէ[92] եւ այլ երկրներ: Հայրենադարձուած որոշ եգիպտահայեր էլ յետագայում հաստատուեցին ԽՍՀՄ այլ հանրապետութիւններում՝ մասնաւորապէս Ռուսաստանում[93]:

2008ին հրատարակուած եգիպտահայ վարժարանների աշակերտների համաշխարհային հաւաքի *Յուշամատեան*ում զետեղուած են 3903 եգիպտահայերի տուեալներ[94]: Այն օգնում է պատկերացում կազմել թէ 2008ի դրութեամբ եգիպտահայերը ո՛ր երկրներում են բնակուել: Ամէնամեծաթիւ խումբը, ըստ այդմ, Քանատայում գտնուող եգիպտահայերն են՝ 1400 հոգի, որոնց յաջորդում են ԱՄՆում՝ 1363, Աւստրալիայում՝ 507, Եգիպտոսում՝ 410, Հայաստանում՝ 91, Ֆրանսայում՝ 39, Մեծն Բրիտանիայում՝ 22, Զուիցերիայում՝ 19, Պրազիլում՝ 13, Իտալիայում՝ 10, Արժանթինում՝ 5, Շուէտում՝ 3, Գերմանիայում՝ 3, Հարաւային Ափրիկէում՝ 2, Եթովպիայում՝ 2, Յորդանանում՝ 2, Լիբանանում՝ 2, Հոլանտայում՝ 2, Յունաստանում՝ 1,

---

[87] Աւետիս Եափուճեան, «Մշակութային կեանքը եգիպտահայ գաղութին մէջ», *Սովետական Հայաստան*, 1:1979, էջ 33:

[88] Լիբանանում իրենց գործունէութեամբ աչքի ընկած եգիպտահայերից էին բեմադրիչ Անայիս Յովհաննիսեանը եւ նկարչուհի Լիւսի Թիւթիւնճեանը: Վերջինիս մասին տե՛ս՝ http://www.artgallery.hamazkayin.com/about.html (դիտուած է՝ 29.05.2021):

[89] Արժանթին տեղափոխուած եգիպտահայերի օրինակներ տե՛ս՝ Vahan Hovivian (1899-1981), http://agbuegypt.com/artist/vahan-hov Ապրիլ ian/#read-more (դիտուած է՝ 29.05.2021), նաեւ՝ Աւետիս Եափուճեան, *Եգիպտահայ մշակոյթի պատմութիւն*, Գահիրէ, 1981, էջ 392:

[90] Կապուտիկեան, էջ 467:

[91] Աւստրիա տեղափոխուած եգիպտահայերից էր Վահէ Պալգճեանը: Նրա գործունէութեան մասին տե՛ս՝ Եափուճեան, էջ 390-1:

[92] Դէտ, «Ֆրիդաունի մէջ», *Յուսաբեր*, 5 Փետրուար 1965, էջ 2:

[93] Այդպիսի օրինակ է Հրաչեայ Գաբուճեանը, որը հայրենադարձուել է 1948ին, 1953ին աւարտել ԵՊՀ բանասիրութեան ֆակուլտէտը, ապա տեղափոխուել Մոսկուա, որտեղ էլ շարունակել է իր գործունէութիւնը: Նրա եղբայրը՝ Վարդգէս Գաբուճեանը եւս տեղափոխուել է Մոսկուա եւ գիտահետազօտական գործունէութիւն ծաւալել Ռուսաստանում (Եափուճեան, էջ 575-7):

[94] *Յուշամատեան եգիպտահայ վարժարաններու աշակերտներու համաշխարհային հաւաք: 18-24 Սեպտեմբեր 2008*, Երեւան-Հայաստան, խմբ.՝ Ն. Ասլանեան, Մ. Մանաւեան եւ ուրիշներ, Լուսակն, Երեւան, 2008, էջ 127-65:

Չեխիայում՝ 1, Ռուսաստանում՝ 1 բնակուող եգիպտահայերը, իսկ հինգ հոգու պարագայում երկիր նշուած չէ:

Եգիպտոսից արտագաղթը արտայայտութիւն էր գտնում նաեւ գեղարուեստական աշխատանքներում: Այսպէս, Ալեքսանդր Սարուխանի՝ եգիպտահայերի օտարամոլութիւնը ծաղրող *Մենք հայերէն չե՞նք գիտեր* երգիծական թատերախաղում դերակատարների մեծ մասը, ով ամէն կերպ փորձում էր նմանուել օտարներին, քննարկում է Եգիպտոսը լքելու եւ Քանատայում կամ Աւստրալիայում հաստատուելու տարբերակը[95]: Քանի որ այն նպատակ ունէր նաեւ քարոզել հայրենադարձութիւնը՝ հերոսներից մէկը վերջում կատարում է հետեւեալ եզրակացութիւնը. «*Ափեն մը Քանատա, Աւստրալիա, Պրազիլ ֆալան հաւեսլենմիշ եղանք, բայց ինծի անանկ կու գայ կոր որ վերջ իվերջոյ ամէնուս երթալիք տեղը ՀԱՅԱՍՏԱՆՆ Է…*»[96]:

ԱՐՏԱԳԱՂԹԻ ՀԵՏԵՒԱՆՔՆԵՐԸ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔՈՒՄ

1978ին Անդրէասեանը Եգիպտոսից հայերի արտագաղթի հետեւանքների մասին գրում էր. «*Սփիւռքահայ տեղաշարժը իր ամէնէն ցաւագին հետեւանքներով ազդեր է Եգիպտոսի հայ գաղութին տնտեսական վիճակին, ազգային հիմնարկներուն, եւ բնականօրէն՝ հոգեբանական դրութեան վրայ, նաեւ լքուած ըլլալու վիաւրութեամբ համակելով համայնքներու առաջնորդող դէմքերն ու գործօն խաւերը*»[97]: Եւ իսկապէս, արդէն 1970ականների վերջում, թերեւս ընդհանրապէս 1945-88՝ Սփիւռքի ներքին տեղաշարժերի ենթահողում Եգիպտոսը ամէնից շատ տուժած համայնքն էր՝ եթէ հաշուի առնենք արտագաղթողների տոկոսային յարաբերակցութիւնը ողջ համայնքի բաղդատմամբ: Իհարկէ, կային նաեւ այլ համայնքներ, որտեղից նշուած շրջանում արտագաղթեց համայնքի մեծագոյն մասը, սակայն դրանք Սփիւռքի համար չունէին Եգիպտոսին քիչ թէ շատ մօտիկ նշանակութիւն (թէ՛ որակական, թէ՛ քանակական ցուցանիշերով):

---

[95] Ալ. Սարուխան, *Մենք հայերէն չե՞նք գիտեր (երգիծախաղ սփիւռքահայ բարքերէն երեք արարուածով)*, տպ. Ոսկետառ, Գահիրէ, 1963, էջ 42-5:

[96] Նոյն, էջ 76: Արտագաղթի նիւթը արծարծուում է նաեւ նոյն հեղինակի այլ աշխատանքում, որտեղ դերակատարներից մէկի մի զաւակը գաղթել էր Քանատա, իսկ միւսը պատրաստուում էր տեղափոխուել Աւստրալիա (Ալ. Սարուխան, *Ես քեզ գովեմ, դուն զիս (կատակախաղ 2 արար)*, տպ. Ոսկետառ, Գահիրէ, 1974, էջ 8): Արտագաղթի թեման է արծարծուում նաեւ Քամփինասում (Պրազիլ) հաստատուած Կարօ Պոհճալեանի պատմուածքներում (Կարօ Պոհճալեան, «Հովը թէլ-թէլ կը տանի…», 2019, առցանց հրատ.. նաեւ նոյնի՝ «Աչքերնիս լո՛յս …» *Նոր օր*, Ալթաթինա, 7 Սեպտեմբեր 2021, https://noror.org/2021/09/07/achkernis-loys/):

[97] Անդրանիկ Անդրէասեան, «Սփիւռքահայ տեղաշարժեր», *Զարթօնք*, 21 Դեկտեմբեր 1978, էջ 2:

1960ականների սկզբում արտագաղթը առաջ բերեց իրարանցում ու խուճապային տրամադրութիւններ. «*Պահ մը այնպէս եղաւ, որ կը ջլատուէին բոլոր գործերը, ազգային-հաւաքական բոլոր աշխատանքները: Խուճապ մը սկսած էր տիրել, անգիտակից եւ ոչխարային: Ու կը լքուէին ազգային բոլոր արժէքներն ու կենսական խնդիրները: Նոյնիսկ հայ դպրոցը*»[98]:

Մեծագոյն վնասներ կրեցին համայնքային բոլոր կառոյցները: Դրանց թիւը մեծ էր, իսկ գործունէութեան արդիւնաւէտութիւնը բաւականին թուլացել էր[99]: Օրինակ Գալուստեան վարժարանի աշակերտների թիւը 900 աշակերտից 1971ին իջել էր 160ի[100]: Գաղութի նօսրացման հետեւանքով գոյութիւն ունէր միայն մէկ վարժարանի անհրաժեշտութիւն, ուստի որոշուեց Գալուստեան վարժարանը տեղափոխել նոր, աւելի յարմարաւէտ ու փոքր շէնք եւ միացնել Նուպարեան վարժարանին: Սակայն դրան դէմ էր ՀՅԴն, որը պահանջեց թեմական ժողովի նոր ընտրութիւններ անցկացնել: Իվերջոյ կայացուեց որոշում նոր ընտրութիւններ անցկացնելու՝ դրանցում միասնական ցուցակ կազմելու, սակայն Գալուստեան վարժարանը պահելու մասին[101]:

Արդէն 1962ին արտագաղթի հետեւանքով փակուեց Աղեքսանդրիայի Հայ Կաթողիկէ Անարատ Յղութեան Մայրապետերի օրիորդաց յատուկ վարժարանը, 1964ին՝ նոյն քաղաքի Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան Մխիթարեան վարժարանը, իսկ 1965ին՝ Գահիրէի Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութեան Մխիթարեան վարժարանը[102]: Արտագաղթի հետեւանքով կրթական կառոյցների թուլացման մասին եգիպտահայ մամուլը գրում էր դեռեւս արտագաղթի ամէնաեռուն շրջանում: Օրինակ *Յուսաբեր*ը դատապարտում էր Աղեքսանդրիայում հայկական վարժարանի փակումը՝ գրելով, որ ամէն մէկի առանձին մեկնումը բացատրելի է, բայց հաւաքական առումով ունենում է «պարտուողական» հետեւանքներ[103]: Սակայն այսպիսի հրապարակումները, բնականաբար, գործընթացի վրայ որեւէ ազդեցութիւն չէին ունենում:

---

98 Խմբագրական, «Վերակազմակերպում (հայահոծ գաղութներու հակագործունէութիւնը եւ մեր պարտքը)», *Ջահակիր*, 12 Մարտ 1964, էջ 1:

99 Մեր խօսքը, «Ուժերու կեդրոնացում», *Հոկտեմբեր*, 3-5(44-46):1980, էջ 64-6:

100 Շրջուն թղթակից, «Հիանալի գաղութ մը որ կը դիմադրէ», *Արարատ*, 3 Նոյեմբեր 1971, էջ 3: Եթէ 1956-57 կրթաշրջանում Գալուստեան դպրոցի աշակերտների ընդհանուր թիւը 750 էր, ապա 1964-65ին՝ 390 (Գարտաշեան, *հտր. Բ.*, Վենետիկ, 1986, էջ 471):

101 ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 6, գ. 576, թ. 3, 5-6:

102 Ս. Պայրամեան, *Հայկական համայնքային կառոյցները Եգիպտոսի մէջ*, Նուպար տպագրատուն, Գահիրէ, 2017, էջ 48, 50, 52:

103 Բ. Վ. Ն., «Հայ վարժարան մը կը փակուի...», *Յուսաբեր*, 17 Յուլիս 1963, էջ 1:

Զանգուածային արտագաղթի ծաւալման շրջանում դադարեցին գործել ոչ միայն դպրոցները: Այսպէս օրինակ, 1961ին լուծարուեց Կիզէի Հայ Կրթասիրաց Միութիւնը, որը հիմնուել էր 1930ին: 1962ին փակուեց «Սահակ-Մեսրոպ» տպարանը, քանի որ նրա հիմնադիրներից Վահրամ Գալեմքեարեանը արտագաղթել էր Քանատա[104]:

Կառոյցների վերացումը շարունակուեց նաեւ արտագաղթի զանգուածային փուլից յետոյ: Այսպէս, 1980ին դադարեց գործել Աբգարեան ազգային դարմանատունը, որը հիմնուել էր 1957ին, իսկ 1985ին կազմալուծուեց Աղեքսանդրիայի Հայ Կարմիր Խաչը: 1995ին Գահիրէի «Յուսաբեր» ակումբը դադարեցրեց իր գործունէութիւնը՝ վարչականօրէն միաւորուելով Հելիոպոլիսի նոյն ակումբին: Դրա պատճառը Գահիրէի կենտրոնական շրջանում հայերի նուազումն էր արտագաղթի, նաեւ Հելիոպոլիս փոխադրութեան հետեւանքով[105]:

Բնականաբար, խիստ թուլացան նաեւ կուսակցութիւնները: Ըստ Եգիպտոսում ԽՍՀՄ դեսպանութեան տուեալների՝ եթէ 1959ին ՀՅԴն Եգիպտոսում ունէր 400 անդամ, ապա 1960ին՝ 350, 1962ին՝ 320, 1967ին՝ 80, իսկ 1969ին՝ 60-70[106]: Սա հետեւանք էր արտագաղթի: Ընդ որում յատկապէս մեծ թուով դաշնակցականներ մեկնել էին Քանատա: Ըստ Եգիպտոսում ԽՍՀՄ դեսպանութեան տուեալների՝ 1960ականներին Եգիպտոսի իշխանութիւնները խրախուսում էին հնչակեանների եւ ռամկավարների գործունէութիւնը եւ ճնշում դաշնակցականներին[107]: Էապէս նուազեց նաեւ ՌԱ եւ Հնչակեան Կուսակցութիւնների անդամների թուաքանակը: Յատկանշական է, որ գաղութի անկումը յանգեցրեց կուսակցութիւնների միջեւ քաղաքական պայքարի վերացման[108]:

Սկզբունքօրէն փոխուեց Սփիւռքի կարեւորագոյն կառոյցներից ՀԲԸՄի կարգավիճակը: Եթէ նախկինում Եգիպտոսի ՀԲԸՄ վարչութիւնը Մերձաւոր Արեւելքի հիմնական մարմինն էր եւ համակարգում էր նաեւ Լիբանանի, Սիրիայի, Պաղեստինի, Իրաքի եւ Իրանի մասնաճիւղերի աշխատանքը՝ 1950ականների վերջից այն իր այդ դերը զիջեց Լիբանանի վարչութեանը[109]:

Բացի առանձին կառոյցների ղեկավարներից՝ արտագաղթում էին նաեւ համայնքային ղեկավար շրջանակների ներկայացուցիչները: Արդէն 1959ին Աղեքսանդրիայի թեմական ժողովի անդամներից երեքը հեռացել

---

[104] Պայրամեան, էջ 137-8, 231:

[105] Նոյն, էջ 122-3, 159, 130:

[106] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 273, թ. 4, գ. 326, թ. 3, գ. 460, թ. 4:

[107] Նոյն, ֆ. 875, ց. 3, գ. 12, թ. 5-6:

[108] Հ. Գանգրունի, «Գաղութը որ կը դիմադրէ», *Արարատ*, 4 Նոյեմբեր 1980, էջ 2:

[109] Յարութիւն Ռ. Գէորգեան, Վահէ Թաշճեան, *Դար մը պատմութիւն Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան, հտր. 2 (1941-2006)*, հրատ.՝ ՀԲԸՄ կեդրոնական վարչութիւն, Գահիրէ-Փարիզ-Նիւ Եորք, 2006, էջ 370:

էին Եգիպտոսից[110]: Այդ թեմայով 1961ին Աղեքսանդրիայի թեմական ընտրութիւնների շրջանում այսպիսի երգիծական պատում է ներկայացնում *Յուսաբերը*. «*Երկու ազգայիններ կը խորհրդակցին յառաջիկայ ընտրութեանց թեկնածուներուն շուրջ:*

Ա.- Շուարած մնացած եմ, չեմ գիտեր քուէս որու՞ տամ:

Բ.- Որու՛ն կ'ուզես՝ տուր, միայն թէ ընտրածդ այնպիսի մարդիկ ըլլան, որ ընտրուելէ 2-3 ամիս ետք երկրէն փախուստ տալու մասին չմտածեն»[111]:

Արտագաղթից մեծապէս տուժեց նաեւ եգիպտահայ թատերական կեանքը: 1950ականներին եգիպտահայ թատերախմբերի գործունէութեան մասին խօսելուց յետոյ Եափուճեանը գրում է. «*Դժբախտաբար սակայն, 1960ական թուականներու արտագաղթը վերջնականապէս քայքայեց զանոնք: Եւ այնուհետեւ, պատահական կամ մասնաւոր առիթներով, բեմադրիչներ մշակութային զանազան ակումբներէ հաւաքուած երիտասարդ սիրողներով ներկայացումներ կը բեմադրեն տարին անգամ մը կամ առաւելագոյնը երկու անգամ*»[112]: Համանման էր իրավիճակը երբ խօսք էր գնում եգիպտահայ նկարիչների մասին. «*Այս սերունդը սակայն, այսօր գոյութիւն չունի Եգիպտոսի մէջ, ոմանք հեռացան կեանքէն, մինչ ուրիշներ հեռացան երկրէն եւ հաստատուելով օտար այլ երկինքներու տակ, հոն սկսան գործել, որոշապէս դուրս ելլելով հայկական ազգային շրջանակէն եւ համբաւի փիրանալով օտար դժուարահաճ միջավայրերու մէջ*»[113]:

Ըստ Եգիպտոսում ԽՍՀՄ դեսպանութեան 1969ի տեղեկանքի՝ ԱՄՆ, Աւստրալիայի եւ Քանատայի դեսպանութիւններն առաջին հերթին մուտքի թոյլտուութիւն էին տալիս երիտասարդ, օտար լեզուներ իմացող մասնագէտներին: Դրա հետեւանքով համայնքը քանակականի համեմատ՝ որակական առումով աւելի մեծ կորուստներ ունեցաւ: Առաջացաւ համայնքային գործիչների պակաս: Գաղթի հետեւանքով առաջացաւ նաեւ սեռոյթային անհաւասարութիւն, քանի որ արտագաղթողների մէջ մեծամասնութիւն էին տղամարդիկ (յատկապէս երիտասարդ), այստեղ մնացած հայ աղջիկները յաճախ ստիպուած ամուսնանում էին այլազգիների հետ[114]:

Չնայած արտագաղթի բոլոր բացասական հետեւանքներին, պէտք է նշել, որ Եգիպտոսում մնացած հայերը բաւականին արդիւնաւէտ ցանցա-

---

[110] Թղթակից, «Աղեքսանդրիոյ թեմական ընտրութիւնները», *Յուսաբեր*, 20 Փետրուար 1959, էջ 3:

[111] Ք. Ք., «Երգիծանքը աղեքսանդրահայ գաղութին մէջ», *Յուսաբեր*, 21 Ապրիլ 1961, էջ 2:

[112] Եափուճեան, էջ 366:

[113] Նոյն, էջ 424:

[114] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 460, թ. 2-3:

յին կապ ունէին Եւրոպա, Քանատա, ԱՄՆ եւ Աւստրալիա արտագաղթած եգիպտահայերի հետ[115]:

ԵԳԻՊՏԱՀԱՅԵՐԸ ՔԱՆԱՏԱՅՈՒՄ

Ինչպէս նշուեց, եգիպտահայերի ամէնախոշոր խումբը տեղափոխուեց Քանատա: Այստեղ եկող ոչ-բոլոր եգիպտահայերն էին կարողանում միանգամից յարմար աշխատանք գտնել: Երգիծագիր Խորէն Տետէեանը, ներկայացնելով Մոնրէալ տեղափոխուող եգիպտահայերի առօրեան, ընդգծելով Եգիպտոսի եւ Քանատայի միջեւ առկայ տարբերութիւնները, խորհուրդ էր տալիս երկար մտածել մինչեւ արտագաղթելու որոշում կայացնելը, հաշուի առնել նոր երկրում իրենց սպասող հանգամանքները[116]: Արդէն 1963ին Մոնրէալից Գահիրէ ուղարկուած նամակում կարդում ենք.

> Եղբայրական ոգին ընդհանուր առումով շեշտուած է հայ զանգուածին եւ մասնաւորաբար եգիպտահայերուն մէջ: Երբ նորեկներ կը հասնին հոն եւ կը մօտենան հայկ[ական] շրջանակներուն, կը հիւրասիրուին մինչեւ որ իրենց համար յարմար բնակարան գտնեն:
>
> Եգիպտահայերը համբաւի տիրացած են արդէն իրենց յայտնաբերած բազմապիսի շնորհներով:
>
> ...Ըսենք, որ եգիպտահայերու մէջ անգործ մարդ չկայ, բոլորն ալ տուն տեղ եղած են, կ'աշխատին, տանելի կեանքի մը համար առօրեայ ծախսերը հոգալէ ետք խնայողութիւններ ալ կ'ընեն՝ իրենց ընտանիքին մնացած անդամներուն, նաեւ բարեկամներու Քանատա մուտքի արտօնութիւն ձեռք բերելու համար: Քիչ չէ թիւը այն ազգայիններուն, որոնք նախապէս գաղթողներու երաշխաւորութեան շնորհիւ կրցած են արդէն մեկնիլ եւ կամ մեկնումի պատրաստութեան մէջ են[117]:

Նշելի է, որ Թորոնթոյի ծխական խորհրդի նախաձեռնութեամբ հայ առաքելական ու աւետարանական յարանուանութիւնների անդամներից կազմուել էր նորեկ (գլխաւորապէս եգիպտահայ) գաղթականների տեղաւորման յանձնախումբ՝ Ժիրայր աբեղայ Թաշճեանի գլխաւորութեամբ: 1962 Սեպտեմբերի 23ին, մօտ 25 նորեկ ընտանիքների ընդունելութեան համար կազմակերպուած միջոցառման ժամանակ գաղութի հոգեւոր հովիւը, ընդգծելով եգիպտահայերի ազգային ոգին, հայութեանը մատուցած

---

[115] Zohry, էջ 7: Արտագաղթած եգիպտահայերի՝ եգիպտոսում մնացած հայրենակիցների հետ կապի օրինակ է «Կամք» մարզական միութեան նախկին անդամների պարագան: Նրանք արդէն 1958ի դրութեամբ ԱՄՆ, Արժանթին կամ Աւստրալիա գաղթած լինելու, ինչպէս նաեւ հայրենադարձուելու դէպքում շարունակում էին իրենց միութեան հետ հաղորդակցուել (Վահան Գաւուգճեան, «"Կամք"ը», *Յուսաբեր*, 27 Սեպտեմբեր 1958, էջ 3):

[116] Խորէն Տետէեան, «Քանատահայ նամականի», *Ջահակիր*, 13 Փետրուար 1964, էջ 3, 6:

[117] Ս. Յ., «Քանատահայ կեանք», *Յուսաբեր*, 24 Սեպտեմբեր 1963, էջ 2:

ծառայութիւնները, յոյս յայտնեց, որ նրանք միասնաբար աշխատանքներ կը ծաւալեն արդէն Քանատայում[118]:

Քանի որ եգիպտահայերը ամէնամեծ թուով գաղթեցին Քանատա, այստեղ նրանք ունեցան շօշափելի ազդեցութիւնը նոր-նոր ձեւաւորուող համայնքի վրայ: Ըստ Քանատայում ԽՍՀՄ դեսպանութեան 1978ի տեղեկանքի՝ այստեղի հայերի 45 տոկոսը եկել էր Եգիպտոսից, ինչպէս նաեւ մեծ թուով հայեր Թուրքիայից, Լիբանանից, Յունաստանից[119]: Ըստ 1981ի մարդահամարի՝ Մոնրէալի հայերի ամէնամեծ խումբը (23,6 տոկոսը) ծնուել էր Եգիպտոսում[120]: Նրանք Քանատայում փորձում էին պահպանել ինքնութիւնը, լեզուն՝ տանը խօսել հայերէն[121]:

Եգիպտահայերը այստեղ կարեւոր դեր կատարեցին համայնքային կառոյցների հիմնման եւ եղածների զարգացման տեսանկիւնից: Մասնաւորապէս 1958ին Մոնրէալում հիմնուած ՀՄԸՄ «Կամք» մասնաճիւղը, որը 1966ին միացուեց ընդհանուր կառոյցին, գլխաւորապէս բաղկացած էր եգիպտահայերից[122]: 1966ին Մոնրէալ այցելած ամերիկահայ արձակագիր Արամ Հայկազը գրում է. «*Արտակարգօրէն աշխուժ է գործօն ու հաւատաւոր է Մոնթրէալի գաղութը, որուն մեծամասնութիւնը Եգիպտոսէն գաղթած հայերէ կը բաղկանայ*»[123]:

Եթէ աւելի ուշ Քանատա գաղթող լիբանահայերը, իրանահայերը, ինչպէս նաեւ իրաքահայերը առաւելաբար հաստատւում էին Թորոնթոյում, ապա եգիպտահայերի բացարձակ մեծամասնութիւնը՝ Մոնրէալում[124]:

Քանատայում տարբեր տեղերից եկածները յաճախ սահմանափակւում էին ելքի նոյն երկրի հայրենակիցների հետ համագործակցելով. «*Եթէ միութիւններու մէջ, գործ մը պիտի ընեն մշակութային՝ եգիպտահայը եգիպտահայուն կը նայի եւ անոր համաձայն կը քուէարկէ...: Յունահայը յունահայուն կը նայի եւ անոր համաձայն կը քուէարկէ: Դուրս ելան իրարու միս կ'ուտեն, կը վիճին, կը վիճին... տարիներով..., կարծես թէ հայ չեն... Դադ-*

---

[118] Շ. Վ., «Ազգային կեանքը Թորոնթոյի մէջ», *Արեւ*, 29 Նոյեմբեր 1962, էջ 3:

[119] ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 8, գ. 37, թ. 4:

[120] Chichekian, էջ 54:

[121] Ս. Կապուտիկեան, *Խճանկար հոգու եւ քարտէզի գոյներից*, Սովետական գրող, Երեւան, 1976, էջ 90:

[122] *Հայ սփիւռք հանրագիտարան*, Հայկական հանրագիտարան, Երեւան, 2003, էջ 338:

[123] Արամ Հայկազ, «Այց՝ Մոնթրէալի մեր գաղութին», *Յուսաբեր*, 3 Դեկտեմբեր 1966, էջ 4:

[124] Գառնիկ Ք. Գ., *Պատմութիւն Ս. Յակոբի համայնքին որ ի Մոնթրէալ, Քանատա 1958-2008 (50-ամեակին առիթով)*, The Armenian Prelacy of Canada, Մոնթրէալ, 2009, էջ 20:

րած են հայ ըլլալէ...»[125]: Հետաքրքիր է Եգիպտոսից Քանատա եկած հայերի համեմատութիւնը յունահայերի հետ: Նրանք ունէին աւելի լաւ կրթութիւն, գիտէին անգլերէն կամ ֆրանսերէն (յաճախ երկուսն էլ), շատերը Եգիպտոսում աւելի բարուոք տնտեսական վիճակում էին, քան Յունաստանի հայերը[126]: 1978ին Քանատայում ԽՍՀՄ դեսպանատան տեղեկանքը եւս վկայում է, որ Եգիպտոսից եւ Լիբանանից եկողներն աւելի բարեկեցիկ կեանքով էին ապրում, քան Յունաստանից եւ Թուրքիայից եկածները[127]:

Եգիպտոսից արտագաղթած քանատահայերը կապեր էին պահպանում նախկին համայնքի հետ: Պարբերաբար քանատահայ զբօսաշրջիկների խմբեր էին այցելում Եգիպտոս[128]: Ակնյայտ էր եգիպտահայութեան հետաքրքրութիւնը քանատահայ համայնքի վերաբերեալ[129]:

Քանատայում մեծ թուով եգիպտահայերի հաստատումը նպաստում էր, որ այստեղ գործունէութիւն ծաւալեն նաեւ Եգիպտոսում մնացած հայերը: Այսպէս օրինակ, 1979ին Մոնրէալում կայացաւ եգիպտահայ նկարիչ Վահէ Վարժապետեանի ցուցահանդէսը[130]: Եգիպտոս էին այցելում նաեւ առանձին գործիչներ, ինչպէս օրինակ Լիւսի Քեսթէքեանը, որը եղել էր «Այծեմնիկ» տիկնանց միութեան ատենապետ[131]:

Քանատա են տեղափոխուել Եգիպտոսում համայնքային կառոյցների շրջանակներում աշխուժ գործունէութիւն ծաւալած Հայկ Ժամկոչեանը[132], Ժիրայր Բետերեանը[133], Բենիամին Մամուրեանը[134]: Արդէն այստեղ՝ Քա-

---

[125] *Սփիւռքահայութեան հոգեբանական հոլովոյթը եւ հայ դպրը*, տպ. Յուսաբեր, Գահիրէ, 1980, էջ 38:

[126] Chichekian, էջ 63:

[127] ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 8, գ. 37, թ. 4:

[128] «Քանատահայ զբօսաշրջիկներ Եգիպտոս կու գան», *Ջահակիր*, 8 Յուլիս 1971, էջ 2:

[129] Այդ առումով զարմանալի չէ, որ 1985ին Հայկական Ընթերցասրահում կայացաւ միքանի տարի առաջ Քանատա արտագաղթած Հայկ Ժամկոչեանի դասախօսութիւնը Քանատայի հայ համայնքի մասին (Զ. Պ., «Դասախօսութիւն «Քանատայի աճող գաղթօճախը», *Ջահակիր*, 14 Փետրուար 1985, էջ 2): Տարբեր երկրներում - յատկապէս Քանատայում - նախկին եգիպտահայերի հասած յաջողութիւն-ների կարելի է հանդիպել եգիպտահայ մամուլում (օրինակ՝ *Ջահակիր*, 17 Յունիս եւ 8 Յուլիս 1971, կամ՝ 31 Յունուար 1985, էջ 2):

[130] Վ. Գազանճեան, «Վահէ Վարժապետեան ցուցադրեց Մոնթրէալի մէջ», *Ջահակիր*, 27 Սեպտեմբեր 1979, էջ 1-2:

[131] «Համեստափայլ տիկին Լիւսի Քեսթէքեան խմբագրատունս այցելեց», *Ջահակիր* 27 Մարտ 1975, էջ 3:

[132] Քանատայում է հաստատուել 1980ին: Եղել է Գահիրէի *Ջահակիր*ի, *Հոկտեմբեր*, *Իմացարան* ամսագրերի խմբագիրը, 1977-80՝ դասաւանդել է Գալուստեան վարժարանում (Եափուճեան, էջ 64-6):

[133] Դեղագործութեան մասնագէտ Բետերեանը Թորոնթօ է տեղափոխուել 1962ին: Գահիրէում ապրելիս եղել է Հայ Գեղարուեստասիրաց Միութեան ուսանողական

նատայում համայնքային աշխուժ գործունէութեամբ աչքի էին ընկնում մի շարք եգիպտահայեր՝ ինչպիսիք են Վրէժ-Արմէն Արթինեանը[135], Արշաւիր Կէօնճեանը[136], Արսէն-Նուպար Մամուրեանը[137], Օննիկ Գալուստեանը[138], Շահէն Շամլեանը[139], Լեւոն Տէրասատուրեանը[140] եւ այլօք:

Բազմաթիւ եգիպտահայեր մեծ յաջողութիւնների են հասել մշակոյթի տարբեր ասպարէզներում: Այդպիսի օրինակներ են շարժանկարիչներ Ատոմ Էգոյեանը[141], Յակոբ Կուտսուզեանը[142]: Կերպարուեստի ոլորտում կարելի է նշել մի շարք եգիպտահայ ներկայացուցիչների՝ ինչպիսիք են Յով-

---

միութեան ատենապետը: Զբաղուել է նաեւ եգիպտագիտութեամբ (Եափուճեան, էջ 574-5):

134 Երգիչ Բ. Մամուրեանը Թորոնթօ է տեղափոխուել 1973ին: Եղել է Տիգրան Երկաթ Մշակութային Միութեան, Աղեքսանդրիայի ՀԲԸՄ աշխուժ անդամ, Պօղոսեան վարժարանի շրջանաւարտների միութեան ատենապետ (Եափուճեան, էջ 334-5):

135 Ծնուել է Գահիրէում, եղել է Մոնրէալի Ս. Յակոբ հայկական դպրոցի հիմնադիրներից, խմբագրել է *Հորիզոն* թերթը (Tom Vartabedian, "Vrej-Armen Artinian is Canadian Strong," *The Armenian Weekly*, 20 Հոկտեմբեր 2014, https://armenianweekly.com/2014/10/20/vrej-armen-artinian-canadian-strong/ (դիտուած է՝ 29.05.2021):

136 1961ին ուսումը շարունակելու համար տեղափոխուել է ԱՄՆ, 1966ին հաստատուել Մոնրէալում՝ որպէս դասախօս աշխատելով ՄքԳիլ Համալսարանում: 1988-95՝ եղել է ՌԱԿ կենտրոնական վարչութեան ատենապետ, քանատահայոց թեմի պատուաւոր ատենապետ, ՀԲԸՄ կենտրոնական վարչութեան փոխնախագահ (Եափուճեան, էջ 586-7. նաեւ՝ «Դոկտ. Արշաւիր Կէօնճեանին՝ 80ամեակի առթիւ», *Ազգ*, 5 Փետրուար 2016, էջ 2):

137 Աղեքսանդրիայի Պօղոսեան վարժարանի ուսուցիչը Մոնրէալում է հաստատուել 1967ին: Այստեղ մասնակցել է Թեքէեան Մշակութային Միութեան *Ապագայ* շաբաթաթերթի հիմնմանը եւ 1975-79՝ խմբագրել այն (Եափուճեան, էջ 221-2):

138 Մոնրէալ է տեղափոխուել 1976ին: Ուսուցչութեամբ էր զբաղուել Գալուստեան վարժարանում, 1962-71՝ մեկնելով Սուտան, վարել Խարթումի ազգային վարժարանի, ապա 1971-76՝ Աղեքսանդրիայի Պօղոսեան վարժարանի տնօրէնութիւնը: Գալով Քանատա՝ ուսուցչութեամբ է զբաղուել ՀԲԸՄ Արմէն-Քեպէք վարժարանում, վարել Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցու շաբաթօրեայ դպրոցի տեսչութիւնը (Եափուճեան, էջ 259-60):

139 Կարեւոր դեր է կատարել Մոնրէալի հայ մարզական կեանքում: Վարել է նաեւ տեղի ՀԲԸՄ վարչութեան փոխատենապետի պաշտօնը (Թղթակից, «Յուշ երեկոյ՝ նուիրուած ողբ. Շահէն Շամլեանի յիշատակին», *Ջահակիր*, 27 Մարտ 1980, էջ 2):

140 Կ. Գէորգեան, *Ամէնուն տարեգիրքը 1962, Թ. տարի*, Մշակ, Պէյրութ, 1961, էջ 340:

141 Հանրայայտ շարժանկարիչը ծնուել է 1960ին Գահիրէում, 1962ին իր ընտանիքի հետ միասին տեղափոխուել Վիքթորիա:

142 Ծնուել է Գահիրէում 1949ին, 1961ին ընտանիքով տեղափոխուել Քանատա:

սէփ Եղոյեանը[143], Լիլիան Գառնուկը[144], Յակոբ Խուպեսէրեանը[145], Վահէ Մուղալեանը[146], Աննա Պօղիկեանը[147], Յոլակ Պապիկեանը[148], Յարութիւն Գաւուքեանը (Գաւուք)[149], Արա Աւետիսեանը[150], Արտօ Չաքմաքչեանը[151] եւ այլօք: Գրական ասպարէզում ստեղծագործող եգիպտահայերից Մոնրէալում են հաստատուել Արսէն Երկաթը[152], Խորէն Տետէեանը[153]: Իսկ երաժշտարուեստում աչքի ընկած գործիչներից են Ժիրայր Գանթարճեանը[154],

---

[143] 1952ին Եգիպտոսից մեկնել է ԱՄՆ, այստեղ ստացել է կրթութիւն, 1956ին վերադարձել Գահիրէ: Յետագայում տեղափոխուել է Քանատա: Նրա հետ միասին Քանատա է մեկնել նաեւ իր կինը՝ նկարչուհի Շուշան Եղոյեանը (Եափուճեան, էջ 443-4):

[144] 1979ին Եգիպտոսի մշակոյթի նախարարութեան եւ Քանատայի դեսպանութեան հովանաւորութեամբ Գահիրէում կազմակերպել է իր աշխատանքների ցուցահանդէսը (Եափուճեան, էջ 439):

[145] Քանատա է տեղափոխուել 1961ին (Եափուճեան, էջ 454-6):

[146] Մոնրէալ է տեղափոխուել 1964ին, այստեղ ստացել կրթութիւն, ապա ուսանել Պոստոնում: Նորից վերադառնալով Քանատա՝ ստեղծագործում եւ նկարչութիւն է դասաւանդում Մոնրէալում (Եափուճեան, էջ 466-7):

[147] 1970ին տեղափոխուելով Մոնրէալ՝ ծաւալել է աշխուժ մասնագիտական գործունէութիւն (Եափուճեան, էջ 484-5):

[148] Երգիծանկարիչ Ց. Պապիկեանը Մոնրէալ է տեղափոխուել 1968ին, (Եափուճեան, էջ 499):

[149] Նշանաւոր լուսանկարիչ Յարութիւն Գաւուքեանը (Արթին Գաւուք) ծնուել է Մերսինում 1915ին, ապա հաստատուել Եգիպտոսում: 1958ին Գահիրէից ընտանիքով տեղափոխուել է Թորոնթօ: Երգիչ, երգահան Րաֆֆի Գաւուքեանը ծնուել է 1948ին Գահիրէում, 1958ին ընտանիքի հետ գաղթել է Թորոնթօ: Նրա եղբայրն է լուսանկարիչ Օննիկ Գաւուքեանը, որը ծնուել է 1945ին Գահիրէում: Նրանց քոյրը՝ 1952ին Գահիրէում ծնուած Էն Գաւուքեանը, եղել է Օնթարիօ նահանգի տեղեկատուութեան եւ գաղտնիութեան յանձնակատար (https://avproduction.am/?ln=am&page=person&id=3088 (դիտուած է՝ 29.05.2021). նաեւ՝ Photographer inspired by his new surroundings, *Niagara This Week*, May 12, 2006 [https://www.niagarathisweek.com/whatson-story/3292046-photographer-inspired-by-his-new-surroundings/ (դիտուած է՝ 29.05.2021]):

[150] Լուսանկարիչ Ա. Աւետիսեանը Մոնրէալ է տեղափոխուել 1962ին (Եափուճեան, էջ 413-4):

[151] Նշանաւոր քանդակագործը 1948ին հայրենադարձուել է, իսկ 1975ին արտագաղթել Քանատա: 1978ից քանդակագործութիւն է դասաւանդել Քեպէքի Համալսարանում:

[152] Մոնրէալում է հաստատուել 1966ին (Եափուճեան, էջ 114-5):

[153] Երգիծաբան Խորէն Տետէեանը Մոնրէալում է հաստատուել 1963ին: Նա ունի նաեւ աշխատանքներ Քանատա արտագաղթած եգիպտահայերի մասին: Ծաւալել է դերասանական գործունէութիւն թէ՛ Եգիպտոսում, թէ՛ Քանատայում, (Եափուճեան, էջ 186-7, 402):

[154] Ջութակահար Գանթարճեանը 1957ին մեկնել էր ԱՄՆ՝ ուսանելու նպատակով: 1970ին նա դառնում է Թորոնթոյի սիմֆոնիկ նուագախմբի առաջին ջութակա-

Շանթ Սարգիսեանը[155], Երուանդ Ալեքսանեանը[156], թատերական արուեստում[157]՝ Սելմա Քեքլիկեանը[158], Արփիար Վարդեանը[159], Յովսէփ Մամուրեանը[160], Րաֆֆի Արմէնեանը[161], գիտութեան մէջ՝ Ստեփան Հանէսեանը[162]:

1983ից սկսած Մոնրէալի եգիպտահայերը կազմակերպում էին եգիպտահայ վարժարանների շրջանաւարտների համաշխարհային հաւաքներ, որոնց մասնակցում էին աշխարհի տարբեր երկրներում հաստատուած այդ դպրոցների նախկին սաները:

Արդէն 1997ին հիմնուեց Մոնրէալի Եգիպտահայերի Ընկերակցութիւնը, որը իր նպատակները հռչակեց. «*Համախմբել Մոնրէալ բնակութիւն հաստատած եգիպտահայերը անկախ իրենց քաղաքական եւ դաւանական տարբերութիւններէն:*

Օժանդակել մայր հայրենիքին ու աջակցիլ անոր վերընթաց զարգացման:

Ծառայել Մոնրէալահայ գաղութին՝ տրամադրելի բոլոր միջոցներով եւ գործակցիլ բոլոր կազմակերպութիւններուն հետ ի շահ գաղութի ընդհանրական շահերուն»[163]:

հարը (Եափուճեան, էջ 354-5. նաեւ՝ «Քանատահայ գաղութը», *Ապագայ*, Թեհրան, Դեկտեմբեր, 43:2010, էջ 5):

[155] Դաշնակահար Սարգիսեանը, Քանատա փոխադրուելով, հիմնել է սեփական նուագախումբ (Եափուճեան, էջ 625-6):

[156] Մոնրէալ է տեղափոխուել 1964ին: Մինչ այդ Համազգայինի «Քնար» երգչախմբեր էր կազմել նախ Աղեքսանդրիայում, ապա՝ Գահիրէում: Նոյնանուն երգչախումբ է կազմում Մոնրէալում (Եափուճեան, էջ 285-6):

[157] Մոնրէալում եգիպտահայերը կարեւոր դեր էին ստանձնում նաեւ ԹՄՄի կողմից կազմակերպուած թատերական միջոցառումներում (Գրիգոր Նիկողոսեան, «Մոնրէալահայ կեանք», *Ջահակիր,* 8 Դեկտեմբեր 1966, էջ 5):

[158] Գահիրէի պետական օպերային երգչուհի Ս. Քեքլիկեանը Մոնրէալ է տեղափոխուել 1962ին: 1976 հիմնել է «**Արմենիան**» թատերախումբը (Եափուճեան, էջ 351-2):

[159] Թէ՛ Գահիրէի, թէ՛ Աղեքսանդրիայի հայ համայնքներում թատերական աշխուժ գործունէութիւն ծաւալած Վարդեանը Մոնրէալում է հաստատուել 1960ականներին: Իր մասնագիտական գործունէութիւնը շարունակում է նաեւ Քանատայում (Եափուճեան, էջ 400. նաեւ՝ Կարօ Պետիկեան, «Դերասան Արփիար Վարդեանի յոբելեանը Մոնթրէալի մէջ», *Լրաքաղ*, Մոնրէալ, Մարտ, 118:1975, էջ 11):

[160] Մինչեւ Մոնրէալ տեղափոխուելը աշխուժօրէն մասնակցել է Աղեքսանդրիայի հայ համայնքի թատերական եւ երաժշտական կեանքին (Եափուճեան, էջ 335-7):

[161] Խմբավար, յօրինող Ր. Արմէնեանը, որը ծնուել է 1942ին Գահիրէում, 1959ին ուսանելու նպատակով մեկնել է Վիեննա, ապա Լոնտոն, իսկ 1969ին՝ տեղափոխուել Քանատա՝ հասնելով հսկայական յաջողութիւնների:

[162] Աղեքսանդրիայի Համալսարանը աւարտելուց յետոյ տեղափոխուել է ԱՄՆ, աւարտել Օհայոյի Համալսարանը, ապա աշխատանքի անցել Մոնրէալի Համալսարանի քիմիագիտութեան բաժնում (Եափուճեան, էջ 587-8):

Այդպիսով Քանատայի հայօճախը Աւստրալիայի հայօճախի հետ միասին դարձաւ Սփիւռքի այն հայօճախներից մէկը, որտեղ խիստ շօշափելի էր եգիպտահայերի ներկայութիւնը: Չնայած յետագայում Լիբանանից, Իրանից եւ այլ երկրներից հայերի ներհոսքին, այս երկու երկրներում՝ տեղի հայկական համայնքների թուաքականի եւ եգիպտահայերի թուի յարաբերակցութեան արդիւնքում շօշափելի տոկոս կազմելուն, եգիպտահայերը դարձան Ի. դարի երկրորդ կէսում ձեւաւորուած քանատահայ ու աւստրալահայ համայնքների հիմնական կորիզներից:

ԵԳԻՊՏԱՀԱՅԵՐԸ ԱՒՍՏՐԱԼԻԱՅՈՒՄ

Քանատայից յետոյ արտագաղթող եգիպտահայերի ամէնամեծ բազմութեան համար նախընտրելի ուղղութիւն դարձաւ Աւստրալիան: Արդէն 1970ի դրութեամբ Սիտնիի հայերի ամէմամեծաթիւ խումբը՝ 2500ը, Եգիպտոսից եկած հայերն էին: Երկրորդը՝ Իրանից եկածներն էին՝ 2000 հոգի, ապա 400ը՝ Լիբանանից եւն.[164]: 1976ին 889 հոգու շրջանում անցկացուած հարցման արդիւնքում պարզուեց, որ Աւստրալիա եկած հայերի 29 տոկոսը ծնուել է Եգիպտոսում, 10ը՝ Սիրիայում, 9ը՝ Լիբանանում, 9ը՝ Յորդանանում կամ Իսրայէլում, 3ը՝ Իրաքում, 17ը՝ Իրանում, 13ը՝ Թուրքիայում, 3ը՝ Հնդկաստանում[165]:

Այստեղ եկած հայերի մէջ ամէնաբարձր կրթական աստիճանն ունէին Եգիպտոսից, ինչպէս նաեւ Հնդկաստանից ու Ինտոնեզիայից եկած հայերը: Արաբական միւս երկրների շարքում եգիպտահայերը աչքի էին ընկնում նաեւ բարձր ազգային ինքնագիտակցութեամբ[166]: Հետաքրքիր են Աւստրալիայի հայ համայնքի մասին *Զարթօնք*ի խմբագրապետ Յակոբ Աւետիքեանի դիտարկումները՝ կատարուած 1989ի այցելութեան շրջանակներում. «*Հետաքրքրականն այն է, որ գաղութին Եգիպտոսէն ու Երուսաղէմէն եկած փարրերը ընդհանրապէս ՀԲԸՄի եւ ՌԱԿի համակիր փարրեր են կամ անդամներ, մինչ Սուրիա-Լիբանանէն գաղթողներ, որոնք ընդհանրապէս բանուոր կամ արհեստաւոր խաւը կը ներկայացնեն, ՀՅԴին յարող անձեր են ու կը կազմեն գաղութին կէսէն աւելին*»[167]:

---

[163] Մոնրէալի Եգիպտահայերու Ընկերակցութիւն, http://www.armenegypt.com/asso-about.html (դիտուած է՝ 29.05.2021):

[164] Kirkland, էջ 65, 148. նաեւ՝ «Սիդնէահայ երեխաները սովորում են մայրենին», *Հայրենիքի ձայն*, 15 Նոյեմբեր 1972, էջ 7:

[165] Kirkland, էջ 63:

[166] Նոյն, էջ 136-7, 251:

[167] Կարլէն Դալլաքեան, *Ռամկավար ազատական կուսակցութեան պատմութիւն, գիրք 2*, Մուղնի հրատ., Երեւան, 2007, էջ 420-1:

Աւստրալահայ համայնքում իրենց գործունէութեամբ աչքի էին ընկնում մի շարք եգիպտահայեր՝ ինչպիսիք են Յակոբ Ափաքեանը[168], Թաթուլ Գաբադեանը[169], Յակոբ Արսէնեանը[170], Նեսսիմ Եաքուպեանը[171], Վահէ Արթինեանը[172], Սօսէ Աւագեանը[173], Սեդի Գոչունեանը[174], Նուրհան Դեմիրճեանը[175] եւ այլոք:

---

[168] Աշխատել է Եգիպտոսում բրիտանական բանակի մատակարարման ոլորտում, ապա եղել Հելիոպոլիսի Կոկանեան Սրահի քարտուղարը: 1963ին տեղափոխուել է Մելպուրն: Այստեղ թոշակի անցնելուց յետոյ օգնել է որդուն հրատարակել *Ակնոց* ամսագիրը (*Աւստրալահայ ընդհանուր հասցէարան-The Comprehensive Armenian Address Book of Australia*, compiled and arranged by A. Mirzaian, Sydney, 1983, էջ 58-9): 1964ին Մելպուրն տեղափոխուեց նաեւ վերջինիս որդին՝ Նուպար Ափաքեանը, որը մասնակից էր Գահիրէի հայ մշակութային կեանքին, Կոկանեան Սրահի աշխատանքներին: 1970ին Մելպուրնում նա հիմնեց *Ակնոց* ամսագիրը (Եափուճեան, էջ 435-6):

[169] 1939ին ստացել է բժշկագիտութեան դոկտորի աստիճան Լոզանի Համալսարանից, ապա աշխատել Եգիպտոսում՝ բրիտանական զօրքերի կազմում: Պատերազմից յետոյ աշխատել է որպէս բժիշկ՝ ծառայելով նաեւ Աղեքսանդրիայի համայնքին: 1964ին տեղափոխուել է Նիւ Սաութ Ուէյլզ եւ շարունակել մասնագիտական օգնութիւն ցուցաբերել Աւստրալիա տեղափոխուած հայերին (*Աւստրալահայ ընդհանուր հասցէարան*, էջ 57-8):

[170] Աղեքսանդրիայում եղել է գործարար, 1962ին տեղափոխուել Փարիզ, իսկ 1968ին Սիտնի: Աւստրալիայում սկսում է զբաղուել լրագրական գործունէութեամբ՝ թղթակցելով Պուենոս Այրէսի *Նոր Հաճըն* ամսագրին, Աղեքսանդրիայի *Արաքս* թերթին, ինչպէս նաեւ աւստրալահայ պարբերականներին (*Աւստրալահայ ընդհանուր հասցէարան*, էջ 59-60):

[171] Գահիրէից Սիտնի է տեղափոխուել 1963ին: Եգիպտոսում աշխատել է հեռահաղորդակցութեան ոլորտում: Աւստրալիայում աշխատանքի է անցել անդրծովեան հեռահաղորդակցութեան կոմիտէում: Նրա կինը՝ երգչուհի Լուսի Եագուպեանը մասնակցել է աւստրալահայ մշակութային կեանքին (*Աւստրալահայ ընդհանուր հասցէարան*, էջ 64-5):

[172] Գահիրէի Համալսարանի դեղագործութեան ֆակուլտէտը աւարտելուց յետոյ՝ 1975ին տեղափոխուել է Սիտնի: Այստեղ՝ Սիտնիի Համալսարանում ստացել է դեղագործութեան բակալաւրի աստիճան եւ անցել մասնագիտական աշխատանքի՝ իր հնարաւորութիւնների սահմաններում օգտակար լինելով հայ համայնքին: Ե՛ւ Վահէն ե՛ւ իր կինը՝ Նորա Սողոմոնեանը, որը եւս Գահիրէից էր տեղափոխուել Աւստրալիա, աւարտելով Սիտնիի Համալսարանը, անդամակցել են Հայ Համալսարանաւարտների Միութեանը (*Աւստրալահայ ընդհանուր հասցէարան*, էջ 71):

[173] Սիտնի է տեղափոխուել 1963ին: Աւստրալիայում աւարտել է Նիւ Սաութ Ուէյլզի Համալսարանը, աշխատել Աւստրալիայի հարկային համակարգում: Աւարտել է Հայկական Մշակութային Միութեան շաբաթօրեայ դպրոցը, աշխուժօրէն մասնակցել համայնքային կեանքին՝ եղել Հայ Ուսանողական Միութեան քարտուղարը, ՀՕՄ «Նայիրի» խմբի ղեկավարը (*Աւստրալահայ ընդհանուր հասցէարան*, էջ 72-3):

Չնայած զանգուածային արտագաղթի առաջին տարիներին Պրազիլն գաղթողների հիմնական նպատակակէտերից էր, սակայն կարճ ժամանակ անց այս ուղղութեամբ հոսքը դադարեց: Արդէն 1959 Մայիսի դրութեամբ Ռիօ տը Ժանէյրօ էր եկել մօտ 30 եգիպտահայ[176]: Ռիօ տը Ժանէյրոյի առաջին համայնքային միաւորը՝ Հայ Առաքելական Եկեղեցու թաղական խորհուրդը, կազմուեց Գահիրէից այստեղ ժամանած եգիպտահայի կողմից: Նա չէր կարողանում համակերպուել ծուլման չափազանց արագ ընթացքին, ուստի կարողանում է համախմբել տեղի ողջ հայութեանը (մօտ 50 առաքելադաւան ընտանիք): Նրա ջանքերով 1958 Մայիսին հրաւիրուեց ընդհանուր ժողով, որը ընտրեց 7 հոգուց բաղկացած թաղական խորհուրդ, իսկ Յունիսին առաջին ժողովում խորհուրդը ընտրեց վարչութիւն[177]: Մէկ այլ պարագայում տեղեկանում ենք, որ եգիպտահայերը կարեւոր դերակատարում են ստանձնել Սան Փաուլոյի հայ թատերական կեանքում[178]:

Պրազիլում գործունէութիւն ծաւալած եգիպտահայերի թւում կարելի է նշել Նուէր Աճէմեանի[179], Սահակ Պալըգճեանի[180] եւ այլոց անունները:

---

[174] Սիտնիում հաստատուեց եգիպտահայ թատրոնի աչքի ընկնող դերասաններից Ս. Գոչունեանը: 1971ին, երբ եգիպտահայ դերասան-բեմադրիչ Ս. Գոչունեանը տեղափոխուեց Սիտնի նրա պատուին կազմակերպուեց ընդունելութիւն, որին մասնակցում էին աւելի վաղ այստեղ տեղափոխուած իր բեմի նախկին ընկերները (Թղթակից, «Եգիպտահայ դերասան–բեմադրիչ Սեդի Գօչունեանի ի պատիւ ճաշկերոյթ՝ Սիտնիի մէջ», *Ջահակիր*, 11 Նոյեմբեր 1971, էջ 2):

[175] Գալուստեան վարժարանի շրջանաւարտ Ն. Դեմիրճեանը 1967ին տեղափոխուել է Աւստրալիա, աւարտել Նիւ Սաութ Ուէյլզի Համալսարանը՝ քիմիկոսի մասնագիտացմամբ եւ աշխատել իր մասնագիտութեամբ: Սրան զուգահեռ դասաւանդել է հայոց լեզու եւ պատմութիւն հայկական շաբաթօրեայ վարժարանում (*Աւստրալահայ ընդհանուր հասցէարան,* էջ 74-75):

[176] Սահակ Պալըգճեան, «Ռիօ տը Ժանէյրոյի հայ գաղութը», *Հայաստանի կոչնակ*, 30 Մայիս 1959, էջ 516:

[177] «Հայերը Ռիօ տի Եանէյրոյի մէջ», *Յուսաբեր*, 19 Յունիս 1958, էջ 2:

[178] «Հայ կեանք», *Յուսաբեր*, 6 Օգոստոս 1964, էջ 2:

[179] Պրազիլի հայ համայնքի աչքի ընկնող երգիչներից էր, որը ասպարէզ էր մտել դեռ Եգիպտոսում ապրելիս: Պրազիլ է տեղափոխուել 1961ին: Գահիրէի «Քնար» երգչախմբի մենակատար Ն. Աճէմեանը այստեղ սկսում է հանդէս գալ Սան Փաուլոյի «Հայկական մեղեդիներ» երգչախմբի կազմում (Ա. Պուտակեան, «Հայկական երգերու երեկոյ», *Ջահակիր*, 21 Սեպտեմբեր 1978, էջ 1-2. նաեւ՝ Եափուճեան, էջ 320):

[180] Պրազիլ է տեղափոխուել 1958ին: Մինչ արտագաղթելը աշխուժօրէն թղթակցել է եգիպտահայ մամուլին, Եգիպտոսում հրատարակել մի շարք գրքեր, ապա՝ գաղթելուց յետոյ Հիւսիսային եւ Հարաւային Ամերիկայի մի շարք հայկական պարբերականների (Եափուճեան, էջ 91-4):

ԵԳԻՊՏԱՀԱՅԵՐԸ ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒՄ

Զգալի թուով եգիպտահայեր էլ տեղափոխուեցին ԱՄՆ: Յատկանշական է, որ այստեղ եգիպտահայեր են եկել ոչ միայն ուղղակիօրէն Եգիպտոսից, այլեւ հայրենադարձուածներ, նաեւ մինչեւ այդ Քանատա ու այլ երկրներ արտագաղթածներ: ԱՄՆ տեղափոխուած եգիպտահայերի կեանքը նկարագրել փորձելով՝ Ո. Յովհաննիսեանը Նիւ Եորքից գրում է.

> ... եգիպտահայ մըն ալ, համեմատաբար երիտասարդ, ինժեների մասնագիտութիւն ունի, բայց ընտանիքի անմիջական կարիքն հոգալու համար պարտաւորուած է հասարակ գործի մը հետեւելու: Իր կինն ալ գիշերը կ'աշխատի, որպէսզի կարողանան երկուքը միասին յարկաբաժինի մը վարձքը վճարել, փոքրիկները խնամել եւ ասկէ զատ ալ ԱՆՉԱին պարտքերը տալ[181]:

1985 Մարտի 17ին հիմնուեց Քալիֆորնիայի Գալուստեան, Նուպարեան եւ Պօղոսեան վարժարանների շրջանաւարտների միութիւնը: Սկզբում այն կոչւում էր «Գալուստեան շրջանաւարտների միութիւն», ապա վերածւում է «Եգիպտահայ վարժարանների շրջանաւարտների միութեան»[182]:

Ի տարբերութիւն Քանատայի ու Աւստրալիայի՝ ԱՄՆ եկած եգիպտահայերը չունեցան նոյն կարեւորագոյն նշանակութիւնը համայնքային կառոյցների ձեւաւորման մէջ, նախ՝ քանի որ այստեղի հայկական համայնքը ձեւաւորուել էր աւելի վաղ շրջանում, իսկ յետագայում էլ եգիպտահայերի թիւը էապէս զիջում էր ԱՄՆ փոխադրուած լիբանահայերին, իրանահայերին, եւ ամբողջ ԱՄՆ հայ համայնքում նրանք մեծ թիւ չէին կազմում:

Ուշագրաւ է նրանց համեմատութիւնը Եգիպտոսից ԱՄՆ տեղափոխուած յոյների հետ: Վերջիններիս բնորոշ էր մասնակցութիւնը ԱՄՆի յունական համայնքի կեանքին՝ յատկապէս կրթական եւ մշակութային ասպարէզներում: Նրանք աշխուժ չէին քաղաքական եւ հայրենակցական կառոյցներում՝ ինչպէս Յունաստանից գաղթածները: Դրա փոխարէն Նիւ Եորքում նրանք հիմնեցին Եգիպտոսի յոյների հայրենակցական կազմակերպութիւն[183]: Այս դէպքում եւս տեսնում ենք հայկական սփիւռքին բնորոշ երեւոյթ, երբ Եգիպտոսից, Իրանից, Թուրքիայից եւ այլ երկրներից ԱՄՆ, Քանատա կամ ուրիշ երկիր տեղափոխուած հայերը ստեղծում են ելքի երկրից տեղափոխուածներին միաւորող հայրենակցական կազմակերպութիւններ:

---

[181] Ոսկան Յովհաննէսեան, «Հայերու տեղափոխումը», *Ջահակիր*, 14 Ապրիլ 1966, էջ 1:

[182] *Vartouhy Rose Dadour A commemorative book Յուշամատեան Վարդուհի Տատուր (1925-2000)*, Granada Hills, 2001, էջ 117:

[183] Alexander Kitroeff, "The Greeks of Egypt in the United States," *Journal of the Hellenic Diaspora*, էջ 128:

Ինչպէս եւ եգիպտահայերը իրենց նոր համայնքներում, այնպէս էլ Եգիպտոսի յոյները, ԱՄՆի յոյների հետ համեմատած, աչքի էին ընկնում կրթական բարձր մակարդակով, միքանի լեզուների տիրապետելով: Նրանք ԱՄՆի յոյների շրջանում կազմում էին առանձին ենթաէթնիկ խումբ[184]: Կրկին նկատում ենք նմանութիւն հայկական սփիւռքի հետ բաղդատելիս՝ երբ տարբեր երկրներից եկած հայերը կազմում են առանձին ենթաէթնիկ խմբեր՝ ունենալով որոշակի առանձնայատկութիւններ:

Մի շարք եգիպտահայերի համար Մ. Նահանգները դարձաւ թէ՛ մասնագիտական, թէ՛ նաեւ համայնքային գործունէութիւն ծաւալելու համար բարենպաստ վայր: Այսպէս, ԱՄՆ են տեղափոխուել Եգիպտոսում համայնքային կեանքին աշխուժօրէն մասնակցած մի շարք գործիչներ, որոնցից էին Բիւրատ Վարժապետեանը[185], Մկրտիչ Նալպանտեանը[186], Կայծակ Պոզաճեանը[187], Յակոբ Աւագեանը[188], Արմէն Տատուրը[189], Վահէ Պալատունին[190] եւ այլոք: ԱՄՆ հայկական համայնքային կառոյցներում նշանակալի դերակատարում ստանձնեցին մի շարք եգիպտահայեր, որոնց թւում՝ Նուպար Պէրպէրեանը[191], Վարդուհի Տատուրը[192], Բիւզանդ Կռան-

---

[184] Նոյն, էջ 129:

[185] ԱՄՆ է տեղափոխուել 1963ին: Եղել է Գահիրէի Շուպրա թաղամասի Գալուստեան վարժարանի, Հելիոպոլիսի Նուպարեան վարժարանի տնօրէն (Գարտաշեան, *հտր. Բ.*, էջ 671):

[186] Հայերէն եւ ֆրանսերէն է դասաւանդել Աղեքսանդրիայի Պօղոսեան եւ Մխիթարեան վարժարաններում: Մասնակցել է Հայ Ուսանողական Միութեան, Տիգրան Երկաթ Մշակութային Միութեան, ՀՄԸՄ, ՀԲԸՄ աշխատանքներին, թղթակցել *Արեւ, Արաքս, Ջահակիր* թերթերին: 1963ին հայրենադարձուել է, եղել Լենինականի Մանկավարժական Համալսարանի ֆրանսերէնի դասախօս: 1980ին արտագաղթել է ԱՄՆ (Եափուճեան, էջ 631-2):

[187] Եգիպտոսից Լոս Անճելըս է տեղափոխուել 1961ին: Եղել է Աղեքսանդրիայի Տիգրան Երկաթ Մշակութային Միութեան ատենապետը (*Պատմութիւն հայոց Արաբկիրի, հտր. Բ.,* աշխ.՝ Ա. Փոլատեան, Կաթողիկոսութիւն Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 2016, էջ 1152:

[188] Մինչեւ 1965ին ԱՄՆ մեկնելը՝ դասաւանդել է Գահիրէի Պէրպէրեան, Հելիոպոլիսի Նուպարեան, Գահիրէի Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութեան, իսկ ապա Գալուստեան վարժարաններում (Գարտաշեան, *հտր. Բ.*, էջ 453):

[189] Եգիպտահայ գրական կեանքի աչքի ընկնող գործիչներից Ա. Տատուրը ԱՄՆում է հաստատուել 1980ին (Եափուճեան, էջ 103-5):

[190] Եղել է *Ջահակիր*ի հիմնադիրներից, ՀԲԸՄ «Նուպար» Մարզական Միութեան ղեկավարներից (Եափուճեան, էջ 90-1):

[191] 1948-58՝ վարել է Եգիպտոսի ՌԱԿ պաշտօնաթերթ *Արեւ*ի, իսկ 1958ին ԱՄՆ փոխադրուելուց յետոյ՝ նոյն կուսակցութեան *Նոր օր* (1958-60) եւ *Պայքար* (1961-82) թերթերի խմբագրի պաշտօնը: Եղել է ԱՄՆի եւ Քանատայի ԹՄՄ հիմնադիրներից մէկը («Ոչ եւս է վաստակաւոր հրապարակագիր եւ գաղափարապաշտ ազգային գործիչ դոկտ. Նուպար Պէրպէրեանը», *Ազգ*, 25 Նոյեմբեր 2016, էջ 2):

եանը[193], Գուրգէն Մխիթարեանը[194], Միսաք Հայկենցը[195], Կարապետ Տեմիրճեանը[196], Սարգիս Ծերունեանը[197], Ժաք Յակոբեանը[198]:

Բազմաթիւ եգիպտահայեր էլ ԱՄՆում յաջողութիւնների էին հասնում մասնագիտական ասպարէզում: Գիտութեան ասպարէզում այդպիսի անուններից են Երուանդ Թերզեանը[199], Յակոբ Թրեանցը[200], Արամ Արզու-

---

[192] Քալիֆորնիա է տեղափոխուել 1978ին: Գահիրէում եղել էր Գալուստեան վարժարանի անգլերէնի ուսուցչուհի, դասաւանդել նաեւ այլ դպրոցներում: 1978ին ստանձնում է Քալիֆորնիայի ՀԲԸՄ Ս. Պետրոս ամէնօրեայ վարժարանի տնօրինութիւնը: Եղել է Քալիֆորնիայի Եգիպտահայ Վարժարանների Շրջանաւարտների Միութեան հիմնադիրներից (*Vartouhy Rose Dadour*, էջ 116-7):

[193] 1956ին որպէս կուսակցական գործիչ ԱՄՆ է հրաւիրուել Աղեքսանդրիայի Պօղոսեան վարժարանի տնօրէն Բ. Կոանեանը (Եափուճեան, էջ 128-9): 1958-81՝ վարել է Հայ Կրթական Հիմնարկութեան վարիչ-քարտուղարի պաշտօնը:

[194] 1948ին ԱՄՆում է հաստատուել Գահիրէի *Նոր շարժում* թերթի հրատարակիչ (1923-24), *Յուսաբեր* թերթի խմբագրի օգնական Գ. Մխիթարեանը, որը 1952-62՝ խմբագրել է Պոստոնի *Հայրենիք* օրաթերթը (Եափուճեան, էջ 169-71):

[195] Աղեքսանդրիայի Պօղոսեան վարժարանի հայոց լեզուի եւ գրականութեան ուսուցիչ, Տիգրան Երկաթ Միութեան ատենապետ Միսաք Հայկենցը 1963ին հաստատուել է ԱՄՆում եւ ստանձնել *Նոր օր* թերթի խմբագրի պաշտօնը: Կարեւոր դեր է ունեցել 1965ին Լոս Անճելըսում եւ Ֆրեզնոյում Հայ Երիտասարդաց Մշակութային Միութեան, իսկ 1969ին՝ Տիթրոյթում ԹՄՄի հիմնման, ինչպէս նաեւ ՀԲԸՄ գործունէութեան մէջ (Եափուճեան, էջ 218-9):

[196] Մասնակցել է *Նոր օր* թերթի աշխատանքներին, եղել Գահիրէի թեմական ժողովի անդամ, *Արեւ* թերթի արտօնատէր, Հայ Ազգային Հիմնադրամի վարիչ քարտուղար: ԱՄՆ փոխադրուելուց յետոյ աշխուժօրէն մասնակցել է Լոս Անճելըսի ՀԲԸՄ աշխատանքներին (Եափուճեան, էջ 243-5):

[197] 1962ին փոխադրուել է Այնճար, իսկ 1964ին՝ ԱՄՆ: Թաֆց Համալսարանում ուսանելիս՝ այնտեղ հիմնել է հայկական միութիւն, կազմակերպել հայերէնի դասընթացներ: ԱՄՆում մասնակցել է ԹՄՄ եւ ՀԲԸՄ մշակութային աշխատանքներին (Եափուճեան, էջ 620-1): Ծերունեանի եղբայրը՝ Վարդգէս Ծերունեանը եւս տեղափոխուել է Պոստոն՝ կրթութիւն ստանալու համար, աշխուժօրէն մասնակցելով ՀԲԸՄ, ԹՄՄ եւ Համազգային Մշակութային Միութեան միջոցառումներին:

[198] Գրող Ժաք Յակոբեանը ԱՄՆում է հաստատուել 1967ին: Նրա պարագան հետաքրքիր է այն առումով, որ դեռեւս 1949ին գաղթել էր Աւստրալիա, սակայն մէկ տարի անց վերադարձել Գահիրէ: Ապա՝ 1956ին տեղափոխուել էր Պէյրութ, որտեղից տասնմէկ տարի անց վերջնականապէս փոխադրուել ԱՄՆ: Գրական աշխատանքից բացի ծաւալել է ուսուցչական գործունէութիւն Հելիոպոլիսում, Լիբանանում, Քալիֆորնիայում («Ժագ Ս. Յակոբեան՝ 100 տարեկան», *Հորիզոն գրական*, Մոնրէալ, 31 Օգոստոս 2017, https://kragan.horizonweekly.ca/?p=272 (դիտուած է՝ 29.05.2021):

[199] ԱՄՆ է փոխադրուել 1960ին, աւարտել Հարվըրտի եւ Ինտիանայի համալսարանները, աշխատանքի անցել Նիւ Եորքի Քորնէլ Համալսարանում (Եափուճեան, էջ 579-0):

մանեանը[201], Զաւէն Կիրակոսեանը[202], Ալիս Պալունին[203], Սօնա Զէյթլեանը[204], Տիրան Աբէլեանը[205], երաժշտականում՝ Զաւէն Խաչատուրեանը[206], Աննա Նշանեանը[207], Արա Կիւզելիմեանը[208], Յակոբ Սանտալճեանը[209],

---

[200] Ուսում ստանալու համար մեկնել է Պէյրութ, որտեղ ուսանել է Ամերիկեան Համալսարանում, 1947ին հայրենադարձուել է, աշխատել ՀՀ ԳԱ արեւելագիտութեան ինստիտուտում: 1960ականներին արտագաղթել է ԱՄՆ (Եափուճեան, էջ 584-5):

[201] 1947ին հայրենադարձուել է, եղել Երեւանի Մաթեմատիկական Մեքենաների Գիտահետազօտական Ինստիտուտի աշխատանոցի վարիչ: 1966ին տեղափոխուել է ԱՄՆ (Եափուճեան, էջ 573-4):

[202] 1952ին կրթութիւն ստանալու նպատակով մեկնել է ԱՄՆ, որտեղ էլ մնացել է՝ աշխատանքի անցնելով Սթենֆըրտի Համալսարանում (Եափուճեան, էջ 587): 1979-94՝ եղել է ԱՄՆ ՊՆ տիեզերանաւային ընկերութեան պաշտպանական արհեստագիտութիւնների մշակումների տնօրէն, 2005ից՝ ՀՀում իր հիմնադրած գիտաարտադրական խորհրդի նախագահ:

[203] 1948ին ներգաղթել է Հայաստան, եղել ԵՊՀ դասախօս, 1971ին արտագաղթել է ԱՄՆ, որտեղ շարունակել է դասախօսական գործունէութիւնը: Նոյնն է պարագան նաեւ նրա եղբօր՝ Զաւէն Պալունու դէպքում:

[204] Եգիպտահայ Սօնա Զէյթլեանը, որը աշխատում էր Գալուստեան վարժարանում, 1962ին տեղափոխուել է Լիբանան: Գահիրէում նա ամուսնացել էր լիբանահայ նշանաւոր կուսակցական գործիչ, 1958-62՝ *Յուսաբեր* թերթի խմբագիր Սարգիս Զէյթլեանի հետ: Լիբանանում Սօնա Զէյթլեանը աշխատել է Այնճարի եւ Պէյրութի հայկական դպրոցներում: Յետագայում տեղափոխւում է Լոս Անճելըս, որտեղ անդամակցում է Լոս Անճելըսի Քալիֆորնիայի Համալսարանի Մերձարեւելեան Ուսումնասիրութիւնների Կենտրոնի խորհրդակցական մարմնին (Սոնա Զէյթլեան, *Հայութեան ներդրումը վաղ միջնադարեան եւ արդի եգիպտոսի պատմութեան մէջ*, Մոնթրէալի եգիպտահայերու ընկերակցութիւն, Քանատա, 2004, էջ 192):

[205] Ծնուել է 1945ին, 15 տարեկանում ընտանիքով տեղափոխուել է ԱՄՆ: ՀՀ ԳԱԱ արտասահմանեան անդամ է, ճարտարագիտական մեխանիկայի պրոֆեսոր եւ Ուորչեսթըրի մետաղամշակման ինստիտուտի տնօրէն:

[206] ԱՄՆում է հաստատուել 1957ին՝ դառնալով Լոնկ Այլընտի երաժշտական ինստիտուտի ղեկավարը: Նրա քոյրը՝ Մելանիա Խաչատուրեանը Նիւ Եորքում է հաստատուել 1962ին եւ դասաւանդել դաշնամուր (Եափուճեան, էջ 311-4):

[207] Օպերային երգչուհի Ա. Նշանեանը 1963ին աւարտել է Երեւանի Պետական Կոնսերվատորիան, 1970ին նրան շնորհուել է ՀԽՍՀ վաստակաւոր արտիստի կոչում, իսկ 1980ին արտագաղթել է ԱՄՆ: Նրա որդին՝ ՀՀ վաստակաւոր արտիստ Ժան-Պիէր Նշանեանը իր հետ միասին Լոս Անճելըս տեղափոխուելուց յետոյ 1983ին այստեղ հիմնել է Վարդան Աճէմեանի անուան թատերախումբը:

[208] Փոխադրուել է ԱՄՆ՝ աշխատելով Լոս Անճելըսի պետական ռադիօկայանում (Եափուճեան, էջ 621-2): Արմէն Կիւզելիմեանը՝ Արայի եղբայրը, ԱՄՆ փոխադրուելուց յետոյ աւարտել է Քալիֆորնիայի Համալսարանի դաշնամուրի բաժինը: Աշխատելով երաժշտական վարժարանում՝ միաժամանակ մասնակցում է հայկական համայնքի մշակութային կեանքին:

Պերճ Թիւրապեանը[210], թատերականում՝ Անժէլ Յակոբեանը[211], Նուպար Ղազարեանը[212], նկարչականում՝ Նորա Ազատեանը[213], Լիւսի Գարամանուկեանը[214], Լեւոն Երամեանը[215], Շուշան Խաչիկեանը[216], Անժէլ Կարինեանը[217], Բիւզանդ Կոճամանեանը[218], Սիմոն Սամսոնեանը[219], Ժիրայր Փալամուտեանը[220], քանդակագործութիւնում՝ Յակոբ Իշխանեանը[221] եւ այլոք:

Եգիպտոսում մնացած հայերը ուշադրութեամբ հետեւում էին արտասահմանում, այդ թւում ԱՄՆում, իրենց հայրենակիցների յաջողութիւն-

---

[209] 1947ին հայրենադարձուել է, աւարտել Կոնսերվատորիան, ապա անցել դասախօսական աշխատանքի նոյն բուհում: 1980ին արտագաղթել է ԱՄՆ (Եափուճեան, էջ 625):

[210] Սովորել է Գահիրէի Մխիթարեան վարժարանում, ապա ֆրանսիական քոլէճում: 1965ին ներգաղթել է Հայաստան: Սովորել է ԵՊՀ բանասիրութեան ֆակուլտէտում, ապա նոյն համալսարանում դասաւանդել է ֆրանսերէն լեզու եւ գրականութիւն: 1986ին տեղափոխուել է ԱՄՆ, ուսանել գրադարանագիտութիւն, ապա աշխատանքի անցել Նիւ Եորքի հանրային գարադարանում: Յայնտի է Շարլ Ազնաւուրի երգերը հայերէն թարգմանելով եւ կատարելով:

[211] Եղել է Հայ Գեղարուեստասիրաց Միութեան թատերախմբի անդամ, 1960ականների սկզբում տեղափոխուել Պէյրութ, իսկ 1980ին՝ Փասատինա (Եափուճեան, էջ 391-2):

[212] Լինելով լրագրող ու դերասան՝ աշխուժ թատերական գործունէութիւն է ծաւալել Եգիպտոսում, ապա տեղափոխուել ԱՄՆ (Եափուճեան, էջ 628-9):

[213] ԱՄՆ է փոխադրուել 1968ին, մինչ այդ Գալուստեան վարժարանում դասաւանդել էր նկարչութիւն (Եափուճեան, էջ 426-7):

[214] ԱՄՆ փոխադրուելուց յետոյ դրաձել է Նիւ Ճըրզիի նկարիչների միութեան, Ամերիկահայ Նկարիչների Միութեան անդամ (Եափուճեան, էջ 439-40):

[215] ԱՄՆ է փոխադրուել 1970ին (Եափուճեան, էջ 444-5):

[216] Եգիպտոսից արտագաղթել է Քանատա, որտեղից ամուսնանալու հետեւանքով տեղափոխուել է ԱՄՆ (Եափուճեան, էջ 453-4):

[217] Մասնակցել է եգիպտահայ մշակութային կեանքին: 1963ին տեղափոխուել է ԱՄՆ, որտեղ շարունակել է մասնագիտական գործունէութիւնը՝ բնակութիւն հաստատելով Քենզըս Սիթիում (Եափուճեան, էջ 458):

[218] Եգիպտահայ նշանաւոր նկարիչ Բիւզանդ Կոճամանեանը 1969ին հեռացաւ Եգիպտոսից՝ տեղափոխուելով Պէյրութ, իսկ միքանի տարի անց հաստատուեց ԱՄՆում: Եգիպտոսից հեռանալուց յետոյ էլ պարբերաբար գալիս եւ ցուցահանդէսներ էր կազմակերպում այստեղ (Եափուճեան, էջ 458-62):

[219] ԱՄՆ է տեղափոխուել 1968ին՝ արդէն իսկ բաւականին մեծ յաջողութիւնների հասած լինելով Եգիպտոսում (Եափուճեան, էջ 485-8):

[220] Եափուճեան, էջ 492:

[221] 1948ին հայրենադարձուել է, աւարտել Երեւանի Գեղարուեստաթատերական Ինստիտուտի քանդակագործութեան բաժինը: 1978ին արտագաղթել է ԱՄՆ՝ շարունակելով ստեղծագործել (Եափուճեան, էջ 640):

ներին: Նրանց կեանքը լուսաբանող տեղեկութիւնների կարելի է հանդիպել եգիպտահայ մամուլի էջերում[222]:

ԵԳԻՊՏԱՀԱՅԵՐԸ ՖՐԱՆՍԱՅՈՒՄ

Բազմաթիւ եգիպտահայեր տեղափոխուեցին Ֆրանսա՝ գլխաւորապէս Փարիզ: Մի շարք գործիչներ ովքեր աշխուժ գործունէութիւն են ծաւալել Եգիպտոսի հայ համայնքում՝ յետագայում փոխադրուել են Ֆրանսա: Նրանցից են Մինաս Գմգմեանը[223], Լորիս Աբրահամեանը[224], Իսկուհի Տատրեանը[225], Յասմիկ Պալլարեանը[226], Սարգիս Սահակեանը[227], Արտաշէս Գարտաշեանը[228]:

Մշակութային տարբեր ոլորտներում նշանակալի գործունէութիւն ծաւալած եգիպտահայերից էին Գէորգ Եանպէկեանը[229], Միքայէլ Գարանֆիլ-

---

222 Տե՛ս օրինակ՝ Թղթակից, «Նախկին եգիպտահայ Աբրահամ Սվաճիպաշեան վկայուած», *Ջահակիր*, 2 Յուլիս 1970, էջ 2 եւ «Պր. Օննօ Ալիքսանեանի փայլուն յաջողութիւնը», 10 Սեպտեմբեր 1981, էջ 2:

223 Գրականագէտ Մ. Գմգմեանը 1945-50՝ դասաւանդել է Գալուստեան վարժարանում, ապա մեկնել Փարիզ, Սորպոնի Համալսարանում պաշտպանել դոկտորականը: Վերադառնալով Գահիրէ՝ 1956-57՝ կրկին դասաւանդել է Գալուստեան վարժարանում, իսկ 1957ին վերջնականապէս փոխադրուել Փարիզ եւ զբաղուել դասախօսական աշխատանքով (Եափուճեան, էջ 629-30):

224 Եգիպտահայ երաժշտական կեանքում աշխուժ գործունէութիւն ծաւալած Աբրահամեանը Փարիզում է հաստատուել 1960ականներին (Եափուճեան, էջ 319-20):

225 Փարիզ է տեղափոխուել 1970ին: Մինչ այդ ֆրանսերէն լեզու էր դասաւանդել եգիպտական մի շարք դպրոցներում, 1962-66՝ եղել Գալուստեան վարժարանի տնօրէն, իսկ 1966-70՝ աշխատել Կիպրոսի Մելգոնեան Կրթական Հաստատութիւնում (Գարտաշեան, *հտր. Բ.*, էջ 673-4):

226 Դասաւանդել է գծագրութիւն Գալուստեան վարժարանում: 1966ին տեղափոխուել է Պէյրութ, որտեղից էլ՝ Փարիզ (Եափուճեան, էջ 479-80):

227 Եղել է Հայ Գրքի Բարեկամներ Ընկերակցութեան հիմնադիրներից (1941), աշխուժօրէն թղթակցել է եգիպտահայ մամուլին: 1977ին տեղափոխուել է Ֆրանսա (Եափուճեան, էջ 145-6):

228 Եղել է Գահիրէի ազգային առաջնորդարանի դիւանապետ: 1969ին հաստատուել է Փարիզում եւ պաշտօն ստանձնել ՀԲԸՄ Նուպարեան մատենադրանում (Եափուճեան, էջ 157-8):

229 1944ին Գահիրէում հիմնել է լարային քառեակ, 1946ին՝ Հայ Գեղարուեստասիրաց Միութիւնում «Ալագեազ», իսկ 1947ին՝ Հայկական Ընթերցասրահում «Սպենդիարեան» երգչախումբը: 1951ին կրթութիւնը շարունակելու համար մեկնել է Փարիզ ու այդուհետ հաստատուել Ֆրանսայում: Ուսմանը զուգահեռ երգ է ուսուցանել Մխիթարեան եւ Դպրոցասէր վարժարաններում: Փարիզում հիմնել է «Նայիրի» երգչախումբը (Եափուճեան, էջ 286-8):

եանը[230], Վերա Հացունին[231], Ժիրայր Փափազեանը[232], Նորա Արմանին[233], Էտմոն Քիրազը[234] եւ այլօք:

ԵԳԻՊՏԱՀԱՅԵՐԸ ԶՈՒԻՑԵՐԻԱՅՈՒՄ

Տասնեակ եգիպտահայեր էլ տեղափոխուեցին Զուիցերիա, որտեղ չնայած փոքր թիւ կազմելուն՝ նրանցից ոմանք ունեցան կարեւոր դերակատարում: Այդպիսիք են Շաւարշ Սեւյօնքեանը[235] եւ Յակոբ-Տիրան Թոփալեանը[236]: Զուիցերիայում հաստատուած եգիպտահայերից են նաեւ Համբար

---

[230] Գահիրէում «Եգիպտահայ» եւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցու «Շնորհալի» երգչախմբերին անդամակցած Գարանֆիլեանը 1967ին փոխադրուել է Փարիզ, որտեղ որպէս մենակատար մասնակցել է Սիփան-Կոմիտաս եւ Ս. Յովհաննէս մայր տաճարի երգչախմբերին (Եափուճեան, էջ 322-3):

[231] Եդուարդ Յակոբեանի Եգիպտահայ երգչախմբի անդամ Վ. Հացունին 1966ին անցել է Փարիզ՝ կրթութիւնը շարունակելու նպատակով, իսկ 1972ին ընդունուել աշխատանքի՝ Փարիզի օպերայում (Եափուճեան, էջ 333-4):

[232] Եգիպտահայ թատերական կեանքում (յատկապէս Հայ Գեղարուեստասիրաց Միութեան կազմում) կարեւոր ներդրում ունցած Փափազեանը 1980ին տեղափոխուել է ԱՄՆ, որտեղ ստանձնել է ՀԲԸՄ Քալիֆորնիայի գեղարուեստական ղեկավարի պաշտօնը: Ապա հաստատուել է Փարիզում, որտեղ 1998ին հիմնել է Տիգրան Չուխաճեան հետազօտական կենտրոնը («Տաղանդաւոր հայի ու տաղանդաւոր «խենթի» ազնիւ ու վեհ նպատակները», 17.09.2015, http://www.haynews.am/hy/1442493272 (դիտուած է՝ 29.05.2021):

[233] Դերասանական գործունէութիւն է ծաւալել Հայ Գեղարուեստասիրաց Միութեան շրջանակներում: 1981ին տեղափոխուել է Լոս Անճելըս, իսկ 1993ին, հաստատուելով Փարիզում, հիմնել է «Բարեւ» կինօընկերութիւնը: Այժմ հիմնական գործունէութիւնը ծաւալում է Նիւ Եորքում: Նորա Արմանիի գործունէութեան մասին տե՛ս՝ http://www.noraarmani.net/resume (դիտուած է՝ 29.05.2021):

[234] Երգիծանկարիչ Քիրազը 1946ին մասնագիտական կատարելագործման համար մեկնել է Փարիզ եւ յաջող մասնագիտական գործունէութիւն ծաւալել այնտեղ (Եափուճեան, էջ 503-4):

[235] Եղել է Հայ Ազգային Հիմնադրամի հիմնադիրներից, Հայ Գեղարուեստասիրաց Միութեան ատենապետ, Գալուստեան վարժարանի շրջանաւարտների միութեան ատենապետ: 1949ին անցել է Փարիզ, որտեղ մասնակցել է *Այսօր* օրաթերթի հիմնմանը: 1967ին տեղափոխուել է Զուիցերիա, 1970ից վարել է Լոզանի ՀԲԸՄ Եւրոպայի Կենտրանական Գրասենեակը (Եափուճեան, էջ 238-40):

[236] Նշանաւոր առեւտրականն ու Աղեքսանդրիայի հայ համայնքի աշխուժ ներկայացուցիչը Ժնեւում է հաստատուել 1952ին: Վերջինիս նախաձեռնութեամբ էր հիմնուել Աղեքսանդրիայի Ազգային Դարմանատունը, իր բարերարութեամբ է կառուցուել Աղեքսանդրիայի ազգային գերեզմանատան Ս. Գէորգ մատուռը: Զուիցերիայում հաստատուելուց յետոյ նա մասնակից է դառնում այստեղի համայնքային կեանքին, ապա տեղափոխւում Իտալիա: Նրա նուիրատուութեամբ 1969ին կառուցւում է Ժնեւի Ս. Յակոբ հայկական եկեղեցին (Զէյթլեան, էջ 145): Նա հիմնել է նաեւ «Յակոբ Թոփալեան» հիմնադրամը, որը համագոր-

Համբարձումեանը[237] եւ Էտուար Խանճեանը[238]: Իհարկէ, Զուիցերիայում մեծամասնութիւն էին կազմում թուրքահայերը, սակայն նրանցից յետոյ, յատկապէս 1960-70ականներին, կարեւոր դերակատարում ունէին նաեւ եգիպտահայերը[239]:

Այսպիսով ինչպէս տեսնում ենք 1950-70ականներին, նաեւ դրանից յետոյ, Եգիպտոսից արտագաղթած հազարաւոր հայեր կարեւոր դեր են ունեցել Քանատայի, Աւստրալիայի, Պրազիլի, ԱՄՆի, Ֆրանսայի, Զուիցերիայի եւ այլ երկրների հայկական համայնքներում: Համարկուելով նոր երկրների կեանքին՝ նրանցից շատերը մեծ յաջողութիւնների են հասել մասնագիտական գործունէութեան ասպարէզներում:

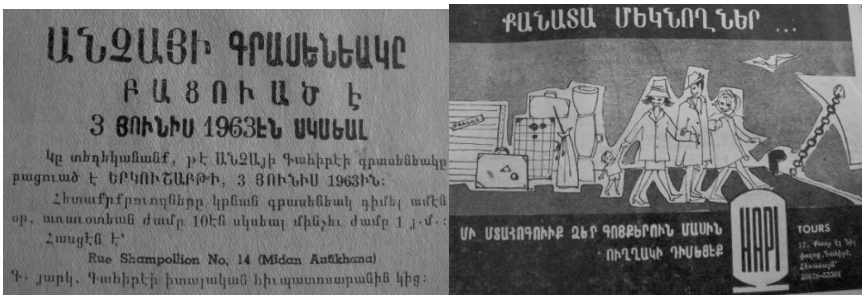
ԱՆՉԱՑԻ ԳՐԱՍԵՆԵԱԿԸ
ԲԱՑՈՒԱԾ Է
3 ՅՈՒՆԻՍ 1963ԷՆ ՍԿՍԵԱԼ
Կը տեղեկանանք, թէ ԱՆՉԱՅի Գահիրէի գրասենեակը բացուած է ԵՐԿՈՒՇԱԲԹԻ, 3 ՅՈՒՆԻՍ 1963ԻՆ:
Հիւսիսբրուդները կրնան գրասենեակ դիմել ամէն օր, առաւօտեան ժամը 10էն սկսեալ մինչեւ ժամը 1 յ.մ.:
Հասցէն է՝
Rue Champollion No. 14 (Midan Ataba)
Դ. յարկ, Գահիրէի իտալական հիւպատոսարանին կից:
ՔԱՆԱՏԱ ՄԵԿՆՈՂՆԵՐ ...
ՄՐ ՄՏԱՀՈԳՈՒԹԻՒՆ ԶԵՐ ԳՈՑՔԵՐՈՒՆ ՄԱՍԻՆ
ՈՒՂՂԱԿԻ ԴԻՄԵՑԷՔ
TOURS

Մեկնումի ծանուցումներ. *Յուսաբեր*, 4 Յունիս եւ 12 Դեկտեմբեր 1963

ծակցում է ՀԲԸՄ հետ: Այս հիմնադրամի աջակցութեամբ 1994ից գործում է նաեւ Ժնեւի Թոփալեան հայկական դպրոցը):

237 Նկարիչ Հ. Համբարձումեանը 1956-68՝ գծագրութիւն է դասաւանդել Աղեքսանդրիայի Պօղոսեան վարժարանում, ապա հաստատուել է Զուիցերիայում (Եափուճեան, էջ 462-3):

238 Կենսաբան Է. Խանճեանը Զուիցերիա է տեղափոխուել 1966ին, այստեղ շարունակել կրթութիւնը, ապա ծաւալել գիտական նշանակալի գործունէութիւն (Եափուճեան, էջ 586):

239 Արտագաղթած եգիպտահայերի գործունէութեան մասին մանրամասն տեղեկութիւններ հաւաքելը ունի որոշակի դժուարութիւններ, քանի որ բացի Քանատայից, մասամբ Աւստրալիայից ու ԱՄՆից, մնացած վայրերում նրանք համախումբ գործունէութիւն գրեթէ չեն ծաւալել՝ ներգրաւուելով ընդհանրապէս հայկական համայնքային կեանքում: Անշուշտ, հետաքրքրութիւն է ներկայացնում նաեւ նրանց ընկերային-տնտեսական կացութեան, զբաղմունքի, մասնագիտական ասպարէզների ուսումնասիրութեան շարունակութիւնը, քանզի երբեմն այստեղ տեղեկութիւնների սակաւութեան հետեւանքով ստիպուած ենք եղել սահմանափակուել միայն որոշ օրինակներ մատնանշելով:

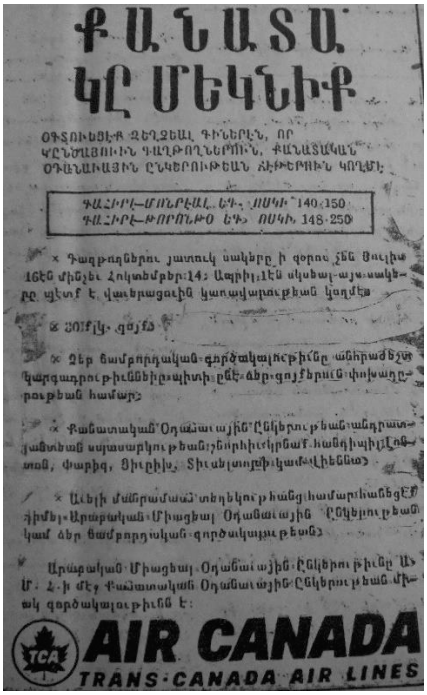

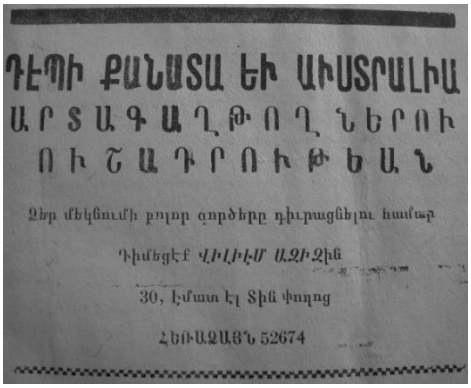

Մեկնումի ծանուցումներ. *Յուսաբեր*, 3 Մարտ 1964 եւ 16 Յունուար 1965

THE EMIGRATION OF EGYPTIAN ARMENIANS BETWEEN THE 1950S AND THE 1970S AND ITS IMPLICATIONS WITHIN AND WITHOUT (Summary)

Tigran Ghanalanyan
tghanalanyan@ysu.am

In the 1940s the Egyptian Armenian community was one of the most active centers of the Diaspora. However, a number of developments changed the status of the community. The repatriation of 3692 Armenians in 1947-48 to Soviet Armenia was not the basic reason for the diminished power of the community. Rather, the political developments of 1950-60 in Egypt led to massive emigration of the Armenians. Of these only 727 were repatriated to Armenia, while the majority headed for the West, particularly to Canada and Australia. Over 70% of the Egyptian Armenians left the country.

Based on archival documents, Diaspora newspapers, memoires and research articles, the paper analyses the causes of this emigration, its process and the actors and assesses the very fact of emigration.

The paper discusses as well the role the Egyptian-Armenian migrants played in the Armenian communities of their new host lands.

Եգիպտահայոց 1947-48ի եւ 1962-65ի Հայրենադարձութեան Կազմակերպական Հարցերը Խորհրդային Գաղտնի Փաստաթուղթերու Մէջ[1]

Գէորգ Եազըճեան
gevorgyazichyan@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

Մինչեւ այս ուսումնասիրութեան հիմքը կազմող փաստաթուղթերուն աւելի մանրամասն անդրադառնալը, քանի մը խօսք անոնց տարբեր կողմերուն մասին: Անոնք կը պահպանուին Հայաստանի Ազգային Արխիւին մէջ՝ խորհրդային ժամանակաշրջանի տարբեր կառոյցներու ֆոնտերուն (ենթադիւաններուն) մէջ: Հիմնականին մէջ, օգտուած ենք Հայաստանի Կոմունիստական Կուսակցութեան, ՀԽՍՀ արտաքին գործոց նախարարութեան եւ ՀԽՍՀ նախարարներու խորհուրդին առընթեր Արտասահմանից Հայերի Ընդունման եւ Տեղաւորման Կոմիտէի ենթադիւաններէն: Օգտուած ենք նաեւ անգլիացի պատմաբան Ֆելիքս Քորլիի՝ մեզի սիրայօժար տրամադրած քանի մը շատ կարեւոր փաստաթուղթերէ, որոնք ան յայտնաբերած է Ռուսաստանի Դաշնութեան Նորագոյն Պատմութեան Ռուսական Պետական Արխիւի՝ Խորհրդային Միութեան Կոմունիստական Կուսակցութեան Կեդրոնական Կոմիտէի քարտուղարութեան ենթադիւանին մէջ: Մեր տեսած հարիւրաւոր փաստաթուղթերէն այս ուսումնասիրութեան մէջ օգտագործած ենք քանի մը տասնեակը միայն: Փաստաթուղթերը լոկ գրութիւններ են, անոնց կցուած կամ անոնցմէ առանձնացուած ուրիշ նիւթեր (նկարներ, եւն.) չկան:

Բնոյթը.- Ըստ իրենց բնոյթի, փաստաթուղթերը կը դասակարգուին գաղտնի եւ ոչ-գաղտնի դասերու մէջ: Կը հանդիպին նաեւ գաղտնիութեան տարբեր աստիճաններ ունեցող փաստաթուղթեր՝ «շատ գաղտնի», «յուժ գաղտնի», «անձնական» եւ այլ նշումներով: Արտախորհրդային երկիրներէ Մոսկուա յղուող գրեթէ բոլոր դիւանագիտական փաստաթուղթերը առնուազն «գաղտնի» նշումը կը կրէին: Նոյնիսկ այդ նշումը չկրող փաստաթուղթերը գաղտնազերծման ենթակայ չէին: Խորհրդային ժամանակաշրջանին՝ գաղտնիութեան որեւէ աստիճանի նշումը կրող ամէն փաստաթուղթի ամբողջական կամ մասնակի հրապարակումը բացարձակապէս արգիլուած էր: Միայն կուսակցութեան բարձրագոյն մարմիններու

[1] Այս նիւթին մօտէն առնչուող ուսումնասիրութիւններ, ինչպէս՝ դոկտ. Տիգրան Ղանալանեանի «Հայերի արտագաղթը Եգիպտոսից 1950-70ականներին եւ հետեւանքները ներսում ու դրսում» եւ դոկտ. Վերժնիէ Սվազլեանի «Եգիպտահայ հայրենադարձների նպաստը մայր Հայաստանին», տե՛ս՝ այս հատորին մէջ այլուր:

թոյլտուութեամբ ոմանց հնարաւորութիւն կը տրուէր ծանօթանալու այդպիսի փաստաթուղթերու բովանդակութեան:

Բովանդակութիւնը.- Փաստաթուղթերը ամէնատարբեր նիւթեր կը պարունակեն: Կը հանդիպին զեկուցագրեր, տեղեկատուութիւններ, զրոյցներու արձանագրութիւններ, վերլուծումներ, վիճակագրութիւններ եւն.: Յաճախ միեւնոյն փաստաթուղթին մէջ տարատեսակ նիւթեր միաժամանակ կը հանդիպին: Բովանդակութեան առումով՝ կարելի է առանձին խումբ նկատել Եգիպտոսէն Խորհրդային Հայաստան 1947-48 եւ 1962-65՝ հայրենադարձութեան ալիքներուն վերաբերող փաստաթուղթերը:

Հեղինակներն ու սփացողները.- Չնչին բացառութիւններով՝ Եգիպտոսէն ղրկուած փաստաթուղթերուն հեղինակները դիւանագէտներ (դեսպան, հիւպատոս, քարտուղար, խորհրդական, կցորդ եւ այլք) կամ այդ պիտակի տակ գործող ԽՍՀՄի Պետական Անվտանգութեան Կոմիտէի (ՊԱԿ, Քա. Կէ. Պէ.) աշխատակիցներ են: Հայրենադարձութեան առնչուած կարգ մը փաստաթուղթեր կը կրեն Հայաստանի Կոմունիստական Կուսակցութեան (ԿԿ) կեդրոնական կոմիտէի (առաջին) քարտուղար Եաքով Զարոպեանի ստորագրութիւնը: Ստացողները Մոսկուայի կեդրոնական մարմիններու՝ ԽՍՀՄի արտաքին գործոց նախարարութեան, ՊԱԿի կամ Խորհրդային Միութեան ԿԿ կեդրոնական կոմիտէի տարբեր բաժիններու վարիչներ կամ անոնց տեղակալներն են:

Մոսկուա հասած փաստաթուղթերէն անոնք, որոնք կը վերաբերէին եգիպտահայ գաղութին կամ անոր վերաբերեալ տեղեկութիւններ եւ/կամ վերլուծումներ կը պարունակէին՝ ԽՍՀՄի արտաքին գործոց նախարարութիւնը պատճէնելով կը ղրկէր Խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործոց նախարարութիւն, որ, իր հերթին զանոնք կը վերահասցէագրէր Հայաստանի ԿԿ կեդրոնական կոմիտէ, ՀԽՍՀի կառավարութիւն եւ գերագոյն խորհուրդի նախագահութիւն: Հազուադէպ են այն փաստաթուղթերը, որոնք հայրենադարձութեան համար Եգիպտոս գործուղուած ՀԽՍՀի պատուիրակներ[2] ուղղակի ղրկած են Խորհրդային Հայաստանի կուսակցական եւ պետական համապատասխան մարմիններուն կամ անոնց ղեկավարներուն:

Լեզուն եւ գրելաձեւը.- Փաստաթուղթերը բացառապէս ռուսերէն են՝ իբրեւ հանրապետութիւններու միութիւն ԽՍՀՄի պետական-պաշտօնական միակ լեզուն: Գրեթէ բոլոր թուղթերն ունին Ա-4 չափը (21 x 29,7 սմ.) եւ մեքենագրուած են:

---

[2] 1962ի Յունիսին արդէն Եգիպտոս ժամանած էին այդ պատուիրակները՝ Ա. Խ. Շահինեանն ու Մարտիրոս Սարգսի Մելքումեանը: Վերջինս ԽՍՀՄ ՊԱԿի գնդապետ էր եւ յետագային վարեց Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէի նախագահի տեղակալի պաշտօնը:

Ժամանակաշրջանը.- Մեր ուսումնասիրութեան մէջ դիտարկած ենք 21 տարուայ ժամանակահատուածի (1944-65) փաստաթուղթեր:

Օգտուած ենք Հայաստանի Ազգային Արխիւին մէջ պահուող փաստաթուղթերէն, նաեւ Ռուսաստանի Դաշնութեան Նորագոյն Պատմութեան Ռուսական Պետական Արխիւին մէջ պահուող Խորհրդային Միութեան ԿԿ կեդրոնական կոմիտէի քարտուղարութեան ենթադիւանի 4րդ ֆոնտի 16րդ ցուցակի 1003րդ միաւորէն, որ կը կրէ «ԽՄԿԿ ԿԿի Քարտուղարութեան 5 Մայիս 1961ի նիստի թիւ 182 որոշման նիւթեր» ընդհանուր խորագիրը եւ «յուժ գաղտնի» նշումը՝ թղթածրարի բոլոր փաստաթուղթերուն համար[3]:

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Հայրենադարձութիւնը հայոց Ի. դարու պատմութեան ամէնէն նշանակալից ու դրական իրադարձութիւններէն է: Մեր համոզմամբ, ան պատշաճ ուշադրութեան, վերլուծութեան, անոր գործընթացը գիտական քննարկման եւ ամբողջական արժեւորման չէ արժանացած մեր պատմագրութեան մէջ, մինչդեռ պէտք է հնարաւոր մանրամասնութեամբ անոր տարբեր փուլերը քննարկուէին, վեր հանուէին հայրենադարձութեան կազմակերպման եւ իրականացման, հայրենադարձներու համարկման հոլովոյթին մէջ տեղ գտած թերիները՝ անոնք հայրենադարձութեան յառաջիկայ փուլերու ընթացքին բացառելու համար:

Հայրենադարձութիւնը կը նկատենք մեր ազգին առջեւ այսօր ծառացած բազմաբնոյթ մարտահրաւէրներու արդիւնաւէտ դիմագրաւման գլխաւոր միջոցներէն մէկը՝ եթէ ոչ գլխաւորը:

Իր աշխարհագրական դիրքով, աշխատանքի լայն հնարաւորութիւններով եւ ԺԹ. դարու սկիզբին Մուհամմէտ Ալիի հոն հաստատած խտիւական կիսանկախ, ժառանգական իշխանութեան շնորհիւ, Եգիպտոսը ԺԹ. դարու կէսերէն դէպի իրեն կը հրապուրէր հայ գործարար անհատները: Գաղութը զգալիօրէն աճեցաւ 1894-96ի ապտուլհամիտեան եւ 1909ի ու 1915-23ի երիտթրքական ու քեմալական ցեղասպանական ալիքներուն հետեւանքով: Ըստ տարբեր աղբիւրներու, 1920ականներու վերջ-30ականնե-

[3] Աղբիւրներուն յղումները նշած ենք հետեւեալ յապաւումներով.- ՀԱԱ՝ Հայաստանի Ազգային Արխիւ, ֆ.՝ ֆոնտ, ց.՝ ցուցակ, գ.՝ գործ, թ.՝ թերթ, թթ.՝ երթեր, ՌԴ ՆՊՌՊԱ – ԽՄԿԿ ԿԿ Ք, ֆ. 4, ց. 16, թիւ 1003: Օգտագործած ենք նաեւ հետեւեալ յապաւումները.- ԱԳՆ՝ արտաքին գործոց նախարարութիւն, ԱՄՀ՝ Արաբական Միացեալ Հանրապետութիւն, ԽՄԿԿ ԿԿ՝ Խորհրդային Միութեան Կոմունիստական Կուսակցութեան Կեդրոնական Կոմիտէ, ԽՍՀՄ՝ Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետութիւններու Միութիւն, ՀԽՍՀ՝ Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետութիւն, ՆԳՆ՝ ներքին գործոց նախարարութիւն, ՆԽ՝ նախարարներու խորհուրդ:

րու սկիզբին՝ Եգիպտոսի հայութիւնը կը հաշուէր 50-60 հազար անձ: Գաղութը կ'ապրէր լիարժէք կեանքով, խաղաղ ու բարգաւաճ:

Մեր հանդիպած եւ եգիպտահայ գաղութին վերաբերող եւ 1944-65 թուականներն ընդգրկող խորհրդային գաղտնի փաստաթուղթերուն զգալի տոկոսը ուղղակի կամ անուղղակիօրէն կը վերաբերի հայրենադարձութեան: Եգիպտոսէն, Սուրիայէն ու Կիպրոսէն անցեալ դարուն եղած են հայրենադարձութեան հիմնական երկու ալիքներ՝ 1946-48ին եւ 1962-65ին: Արտասահմանէն հայոց զանգուածային հայրենադարձութեան համար ԽՍՀՄի ՆԽՆ երկու անգամ՝ 21 Նոյեմբեր 1945ին եւ 12 Օգոստոս 1961ին կայացուցած է համապատասխան որոշումներ: Գաղութներուն մէջ հայրենադարձութիւնը կազմակերպելուն օժանդակելու համար, Խորհրդային Հայաստանի կառավարութիւնը երկուական ներկայացուցիչ կը գործուղէր: Անոնցմէ նուազագոյնը մէկը ՊԱԿի աշխատակից պէտք է ըլլար:

Երկրորդ աշխարհամարտի աւարտէն վեցամսեակ մը չանցած՝ ինչեց հայրենադարձութեան կոչը: Սփիւռքի - յատկապէս Միջին Արեւելքի - գաղութներուն մէջ խանդավառութիւնը աներեւակայելի տարողութիւն ստացաւ: Թուրքիայէն հայկական հողերու վերադարձի խորհրդային պահանջները կը նպաստէին այդ խանդավառութեան:

Հայրենադարձութեան վերականգնման լուրը խանդավառութեամբ ընդունուեցաւ նաեւ եգիպտահայ գաղութին մէջ: Թարգմանն ըլլալով այդ զգացումներուն, Եգիպտոսի Ազգային Խորհուրդը ԽՍՀՄի Ժողովրդային Կոմիսարներու Խորհուրդին յղած 13 Դեկտեմբեր 1946 թուակիր ֆրանսերէն հեռագիրով անոր կը յայտնէր, թէ եգիպտահայութիւնը խանդավառութեամբ ընդունած է այդ լուրը եւ իր «ջերմ երախտագիտութիւնը» կը յայտնէ այդ առթիւ[4]:

Խանդավառութիւնն այնքան մեծ էր, որ շատեր սկսան պատրաստութիւններ տեսնել 1946ի՛ն իսկ հայրենիք մեկնելու. սկսան ծախել իրենց կալուածները, լուծարել իրենց գործերը եւն.: Սակայն, հաշուի առնելով զանազան հանգամանքներ, խորհրդային իշխանութիւնները Եգիպտոսէն հայրենադարձութիւնը յետաձգեցին 1947ին՝ նախապատուութիւնը տալով Լիբանանի եւ Սուրիոյ գաղութներէն հայրենադարձութեան:

Ըստ Գահիրէի մէջ ԽՍՀՄի առաքելութեան *սթաժէօր-ռեֆերենտ* (խորհրդական) Գ. Շահնազարեանի 21 Սեպտեմբեր 1946ի տեղեկանքին, առ 15 Սեպտեմբերը հայրենադարձութեան համար արձանագրուած էին.- Գահիրէի մէջ՝ 675 ընտանիք, 2380 հոգի, Աղեքսանդրիոյ մէջ՝ 450 ընտանիք, 1536 հոգի, ընդհանուրը՝ 1125 ընտանիք, 3916 հոգի, այսինքն գա-

[4] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 73, թ. 3:

ղութին շուրջ 10 տոկոսը[5]: Արձանագրութիւնները կը կատարէ թեմակալ առաջնորդի գլխաւորած Ներգաղթի Կոմիտէն, Գահիրէի եւ Աղեքսանդրիոյ մը կը գործեն 9-13 հոգինոց 5ական ենթակոմիտէներ, որոնք կ'ամբողջացնեն ներգաղթի կեդրոնական՝ երեւանեան կոմիտէին կազմած հարցարանները:[6]

Այնուհետեւ Շահնազարեան կը գրէ հայրենադարձութեան նկատմամբ ՀՅԴի եւ հայ կաթողիկէ կղերի բացասական դիրքորոշումներուն մասին ու կարգ մը նմուշներ կը ներկայացնէ այդ ուղղութեամբ անոնց գործնական քայլերէն ու քարոզչութենէն: Ան կը յայտնէ, թէ շուրջ երեք հազար հայ կաթողիկէներէն հայրենադարձութեան համար արձանագրուած է ընդամէնը ... երեք հոգի[7]: Անցնելով ՌԱԿի դիրքորոշման, ան կը խօսի ռամկավարներու երկդիմի կեցուածքին մասին: ՌԱԿի մամուլը թէեւ ամէն օր յօգուտ հայրենադարձութեան հրապարակումներ կը կատարէ, սակայն կուսակցութեան անդամներուն հրահանգ տրուած է արձանագրուիլ հայրենադարձութեան համար, բայց երբ մեկնելու պահը գայ, հրաժարիլ զանազան պատրուակներով: Առ 15 Սեպտեմբերը արձանագրուած են 25 ռամկավարներ, որոնց շարքին՝ ՌԱԿի Եգիպտոսի շրջանային վարչութեան անդամներ Ալեքսանդր Սարուխանը, Յակոբ Արամեանն ու Համբարձում Գարայեանը[8]: Փաստաթուղթի յետագայ էջերուն մէջ եւս Շահնազարեան կը ներկայացնէ օրինակներ հայրենադարձութեան նկատմամբ ՌԱԿի երկակի դիրքորոշումէն[9]:

Ըստ Շահնազարեանի 15 Նոյեմբեր 1946ի տեղեկանքին, 1 Նոյեմբեր 1946ի դրութեամբ հայրենադարձութեան համար արձանագրուած էր արդէն 12,500 հոգի, այսինքն գաղութին շուրջ 40 տոկոսը: Ըստ ընկերային վիճակի կամ աշխատանքի բնոյթի՝ դիմորդներուն 80%ը բանուոր է կամ մանր արհեստաւոր, 10%ը՝ մանր առեւտրական, 4%ը՝ մտաւորական, իսկ մնացեալ 6%ը միջին եւ հարուստ խաւերէն էին: Ըստ կուսակցականութեան, շուրջ 100 հնչակեան արձանագրուած է (կամ կուսակցութեան անդամներուն 95%ը), շուրջ 50 ռամկավար արձանագրուած է (այսինքն ՌԱԿի անդամներուն 25-30%ը), նոյնքան ալ դաշնակցական (ՀՅԴի անդամներու 40-45%)ը: Ըստ յարանուանութեան, հայ կաթողիկէ՝ շուրջ 60 ընտանիք, աւետարանական՝ 90 ընտանիք (համայնքին 90%ը), 1 ընտանիք՝ ազատ որմնադիր եւ 5 իսլամ ընտանիք՝ հայուհիներու հետ ամուսնացած արաբներ եւ անոնց երեխաները: Մնացեալները հայ առաքելականներ

---

[5] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 113, թ. 18:

[6] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 113, թ. 17-18:

[7] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 113, թ. 19:

[8] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 113, թ. 20:

[9] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 113, թ. 37-39: Փաստաթուղթի հեղինակման շրջանին, Յակոբ Արամեան *Արեւի* խմբագիրն էր (1945-47):

էին[10]: Այնուհետեւ, տեղեկագրողը կը ներկայացնէ իսլամներէն երեք, իրականութեան մէջ՝ երկու հոգի (դիւանագէտը ելեւմուտքի նախարարութեան մէջ պատասխանատու պաշտօնեայ քրիստոնեայ ղպտի Այյատ Աուատը ընդգրկած է իսլամներու շարքին...): Հայրենադարձութեան դիմող իսլամներէն են համալսարանի դասախօս, անկուսակցական, արաբ ոմն Ֆաուզին եւ ազգութեամբ թուրք Ճաւատ պէյը: Երկուքին կիները հայուհի են: Ֆաուզիի չորս զաւակներէն երեքը ստացած են հայկական կրթութիւն: Իսկ Ճաւատ պէյը եղած է Թուրքիոյ խորհրդարանի անդամ, հարուստ է, ճանչցողները զայն «կը բնութագրեն իբրեւ անգլիասէր ու անգլիացիներու մարդ»[11]: Շահնազարեան կը յայտնէ նաեւ հայրենադարձուող երկու քահանաներու եւ կարգ մը հարուստներու անուններ՝ տեղեկութիւններ տալով անոնց կենսագրութիւններէն[12]:

Եգիպտոսէն հայրենադարձութիւնը լուրջ խոչընդոտներու կը բախէր: Անոնց հիմնականները եգիպտահայ յայտնի փաստաբան, Հայ Ազգային Կոմիտէի նախագահ Ստեփան Շահպազը շարադրած է «1 Սեպտեմբեր Աղեքսանդրիա» նշումները եւ «Տեղեկագիր եգիպտահայոց ներգաղթին կարգ մը խնդիրներուն վերաբերեալ» վերնագիրը կրող փաստաթուղթին մէջ, որուն հայերէնէ ռուսերէն թարգմանութիւնը կը պահպանուի ՀԱԱի մէջ: Ստորեւ այդ խնդիրներէն շարք մը.-

- Արգիլուած էր երկրէն դուրս հանել ոսկի, արծաթ, ադամանդ եւ դրամ.
- Անչափահասի մը ժառանգած կալուածներու վաճառքը բաւական բարդ գործողութիւններ ու մինչեւ 6 ամիս ժամանակ կը պահանջէր.
- Մինչեւ հայրենադարձութեան սկիզբը իրենց կալուածները ծախել չկրցողներ կամ գումարը գանձել չկրցողներ պիտի ըլլային.
- Ներգաղթող պետական եւ ոչ-պետական պաշտօնեաներու թոշակի գանձման հարցեր առկախ կը մնային.
- Ապահովագրումներու ու մահացած ապահովագրեալներու ժառանգորդներու կողմէ գումարի գանձնման դժուարութիւններ եւն.:

Շահպազ կը նշէ. «*Վերոյիշեալ հարցերը սրիպողաբար լուծումի կարօտ են: Բազմաթիւ ընտանիքներ պիտի չկրնան մեկնիլ, հակառակ իրենց բուռն փափաքին՝ եթէ այս հարցերը լրջօրէն չկարգադրուին*»: Այդ «կարգադրութիւնը» Շահպազ կը տեսնէ կառավարութենէ կառավարութիւն կապին մէջ:[13]

Համանման հարցեր արծարծած է Եգիպտոսի մէջ ԽՍՀՄ դեսպանորդ Ալեքսէյ Տմիթրիեւիչ Շչիպորինը ուղղակի ՀԽՍՀ արտաքին գործերու նախարար (1944-47), այնուհետեւ նախարարներու խորհուրդի նախագահ

[10] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 113, թ. 23:
[11] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 113, թ. 24:
[12] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 113, թ. 24:
[13] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 113, թթ. 11-14:

(1947-52) Սահակ Կարապետեանին հասցէագրած 29 Սեպտեմբեր 1946 թուակիր, «գաղտնի» նշակիր նամակին մէջ: Դեսպանորդը կը դժգոհի, թէ նախապէս Կարապետեանին իր ղրկած տեղեկատուական բնոյթի տեղեկանքներուն մէջ իր բարձրացուցած հարցերուն պատասխան չէ ստացած Կարապետեանի՝ իրեն ուղղած 10 Սեպտեմբերի գրութեան մէջ: Շչիպորին կը յայտնէ, թէ իր այս նամակին կը կցէ տեղեկանք մը հայրենադարձութեան ընթացքին մասին, եւ կը խնդրէ զինք տեղեակ պահել հետեւեալներուն խնդրով.-

1. Հայրենադարձներու խնայողութեանց փոխադրումը ինչպէ՞ս պիտի կատարուի: Ոմանք ունին 1000էն մինչեւ 100,000 եգ. ոսկի խնայողութիւն ու անոնց արտահանման մասին կը հարցնեն խորհրդային առաքելութեան, «սակայն մենք չենք կրնար զիրենք բաւարարող պատասխան տալ»: Շչիպորին կը հարցնէ, թէ հայրենադարձութիւն կատարուող միւս երկիրներու պարագային այս հարցը ինչպէ՞ս կը լուծուի:

2. Կան 50-60 հայրենադարձներ, որոնք զանազան արհեստներու իրենց մեքենաները կը փափաքին տանիլ իրենց հետ ու զանոնք խորհրդային կազմակերպութիւններուն տալ: Զիրենք կը հետաքրքրէ, թէ իրենց պիտի հատուցե՞ն այդ մեքենաներուն դիմաց եւ ինչպէ՞ս: «Այս հարցումներուն ալ կը դժուարանանք պահանջուող պատասխանները տալ, քանի որ այս մասին իրադրութիւնը չենք գիտեր»:

3. Շատ հայրենադարձներ ունին սեփական ինքնաշարժներ եւ անոնց զգալի մասը կը փափաքի զանոնք իրենց հետ տանիլ: Շչիպորին կը հարցնէ, թէ այս թոյլատրելի՞ է[14] :

Հայրենադարձներու նկատմամբ պետական սեղմումները բաւական մանրամասն նկարագրուած են Շահնազարեանի 27 Փետրուար 1947 թուակիր, «Տեղեկանք Եգիպտոսէն հայոց գալիք հայրենադարձութեան կապակցութեամբ տրամադրութիւններուն մասին՝ 20 Փետրուար 1947ի դրութեամբ» վերնագիրով ծաւալուն փաստաթուղթին մէջ, որուն վերջին հատուածն[15]ունի «Հայրենադարձութեան նկատմամբ եգիպտական կառավարութեան դիրքորոշումը» վերնագիրը: Տեղեկանքը կազմողը եգիպտական կառավարութիւնը կը մեղադրէ խորհրդայնամէտ տրամադրութեանց աճին խոչընդոտելու եւ հայերէն նիւթական միջոցներ կորզելու նպատակով անոնց վրայ տնտեսական ճնշումը ուժեղացնելու մէջ, եւ իր այս հաստատումներն ապացուցող փաստեր կը բերէ: Թուարկենք զանոնք.-

- ՆԳՆը խորհրդարան ներկայացուցած է եգիպտաբնակ բոլոր հայոց երկրի քաղաքացիութիւն պարտադրելու օրէնքի նախագիծ, այլապէս սպառնալով արտաքսել քաղաքացիութիւն չստացողները[16]:

---

[14] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 113, թթ. 15-16:
[15] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 165, թթ. 6-9:
[16] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 165, թ. 6:

- ՆԳՆը ամէն կերպ կ'աշխատի Գահիրէի ու Աղեքսանդրիոյ նահանգապետերուն միջոցով ձեռք ձգել հայրենադարձութեան արձանագրուած հայոց ցուցակները:
- ՆԳՆի գրաքննութեան բաժինին մէջ աւելցուած է անձ մը, որուն պարտականութիւնն է ամէնօրեայ հսկողութեան տակ պահել հայկական մամուլը եւ թոյլ չտալ իշխանութեանց համար աննպաստ նիւթերու հրապարակումը:
- Հայերը կը բողոքեն, թէ վերջին 3-4 ամիսներուն նամակ չեն ստանար ԽՍՀՄի մէջ ապրող իրենց ազգականներէն: Պարզուած է, որ այդ նամակները վար դրուած են ՆԳՆի գրաքննութեան բաժինին մէջ՝ համայնավար քարոզչութիւն պարունակելու կասկածանքով:
- Թեմակալ առաջնորդ Մամբրէ արք. Սիրունեան երբ այցելած է Մահմուտ ալՆոքրաշի փաշային՝ զայն շնորհաւորելու վարչապետ նշանակուելուն առթիւ, զրոյցի ընթացքին փաշան հարցուցած է. «Եգիպտոսի գաղութի հայոց մէջ համայնավարները շա՞տ են, Խորհրդային Հայաստան մեկնած հայերէն նամակներ կը հասնի՞ն, անոնք ինչպէ՞ս կ'արտայայտուին իրենց նոր կեցավայրին մասին: Վարչապետը յայտարարած է, թէ փափաքելի է, որ համայնավարութեան հակող բոլոր հայերը մեկնին Եգիպտոսէն»:
- Եգիպտոսի քաղաքական ոստիկանութիւնը քանի մը անգամ հարցաքննած է Հայաստանի Գրողներու Միութեան համագումարին[17] մասնակցած բանաստեղծ Արսէն Երկաթը, պարզելու, թէ ան Եգիպտոս վերադառնալէն ետք պոլշեւիկեան քարոզչութիւն ընելու ի՞նչ հրահանգներ ստացած է, եւ թէ զանոնք ինչպէ՞ս կը կատարէ[18]:
- ՆԳՆ պատասխանատու աշխատող Հուսէյն Սըրրի փաշան հայու մը ըսած է, թէ Թուրքիայէն հողեր պահանջելով, հայերը «ԽՍՀՄի կայսերապաշտական ձգտումներուն անմիջական գործակից դարձած են ըստ էութեան»:
- Ծերակուտական մը ներկայացուցած է օրէնքի նախագիծ մը՝ արգիլելու երկրէն հայոց գումարներ, թանկարժէք մետաղներ եւ իրեր արտահանելը: Օրէնքի նախագիծը դեռ կը քննարկուի, սակայն ծերակուտականներուն մեծ մասը անոր կողմնակից է: Կարգ մը ծերակուտականներ առաջարկած են այդ արժէքներուն փոխարէն ԽՍՀՄին բամպակ տրամադրել:[19]

---

[17] Համագումարը կայացած է 25 Սեպտեմբեր-1 Հոկտեմբեր 1946ին, Երեւանի մէջ:

[18] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 165, թթ. 7-8:

[19] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 165, թ. 8: Շահնազարեան կը նշէ, թէ Բ. աշխարհամարտին պատճառով, Եգիպտոսի մէջ հսկայական քանակութեամբ բամպակ կուտակուած է, որ չի իրացուիր:

- Ելեւմուտքի նախարարութիւնն սկսած է հայոց նկատմամբ «տնտեսական ուժեղ ճնշում» բանեցնել: Հաստատագրուած հարկերը ելեւմտական տարուայ աւարտին պահանջելու փոխարէն, հարկային վարչութիւնը սկսած է վերջին 5-10 տարիներու եկամուտներու տետրակներն ստուգել՝ զանազան շինծու պատրուակներով: Վարչութիւնը արհեստականօրէն կ'աւելցնէ եկամուտներուն չափը ու հայոց «կարողութենէն վեր հարկեր կը սահմանէ»[20]: Շահնազարեան քանի մը ապօրինութեանց օրինակներ կը բերէ, ապա կը ներկայացնէ յուժ յատկանշական ու վտանգաւոր փաստ մը. «*Ըստ հիւպատոսական բաժինի այցելուներուն, ծերակուտական մը այս առնչութեամբ յայտարարած է. "Հայերը մեր քով մերկ եկան եւ հոս մեծ հարստութիւն դիզեցին: Անոնց հարստութիւնը մեզի՛ կը պատկանի, եւ մինչեւ որ իրենց ունեցուածքը մեզի չձգեն՝ մեզմէ չեն կրնար հեռանալ*"»[21]:
- Հայեր կը հեռացուին առեւտրական ու արդիւնաբերական ձեռնարկութիւններէ, իսկ ուրիշներու կը մերժեն աշխատանքի ընդունիլ: Անոնցմէ շատեր հիւպատոսական բաժին կը դիմեն հոն աշխատելու կամ անոր միջնորդութեամբ աշխատանք մը ճարելու համար:[22]

Հայրենադարձութիւնը եւ անոր քարոզչութիւնը լուրջ խոչընդոտներու կը բախէր նոյնինքն գաղութին մէջ: Եգիպտոսէն հայրենադարձութեանն առնչուած խորհրդային գաղտնի փաստաթուղթերուն մէջ յաճախ կը հանդիպին տեղեկութիւններ, վերլուծումներ եւ կանխատեսումներ՝ հայկական այս կամ այն կազմակերպութեան կամ կողմին՝ հայրենադարձութեան նկատմամբ դիրքորոշումներուն մասին: Ներկայացնենք իւրաքանչիւր կողմի դիրքորոշումէն 1-2 օրինակ՝ ըստ խորհրդային ներկայացուցիչներու կազմած փաստաթուղթերուն:

Դեսպանորդ Շչիպորինը ԽՍՀՄի արտաքին գործոց նախարարի տեղակալ հայազգի Վլատիմիր Կէորկիեւիչ Տեքանոզովին ուղղած իր 15 Նոյեմբեր 1946 թուակիր, «գաղտնի» նշակիր նամակին կցած է շատ ընդարձակ հաշուետուութիւն մը[23], զոր կազմած է ԽՍՀՄ առաքելութեան *սթաժէօր-ռեֆերենտ* (խորհրդական), Եգիպտոսի Ներգաղթի Կոմիտէին հետ խորհրդային առաքելութեան կապը հանդիսացող Շահնազարեանը: Շչիպորին իր վերադասին կը յայտնէ, որ հաշուետուութեան մէկ օրինակն ալ կը ղրկուի ՀԽՍՀ արտաքին գործոց նախարար Կարապետեանին:

Փաստաթուղթը կը կրէ «Հայկական ԽՍՀ հայրենադարձուիլ փափաքող եգիպտահայոց արձանագրութեան ընթացքի եւ սպասուող հայրենա-

[20] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 165, թ. 8:
[21] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 165, թ. 9:
[22] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 165, թ. 9:
[23] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 113, թթ. 23-40:

դարձութեան վերաբերեալ այստեղի հայկական գաղութին մէջ տիրող տրամադրութեանց մասին» վերնագիրը:

Հայ կաթողիկէ համայնք.- Այս փաստաթուղթին երրորդ հատուածը կը վերաբերի հայրենադարձութեան նկատմամբ հայ կաթողիկէ կղերի եւ համայնքի առանձին անհատներու դիրքորոշումներուն:

Փաստաթուղթին հեղինակը կը յայտնէ, թէ հայ կաթողիկէներուն թիւը շուրջ 3000 հոգի է, որոնք Գահիրէի ու Աղեքսանդրիոյ մէջ թեմական խորհուրդներ ունին: Շահնազարեան կը ներկայացնէ հայրենադարձութեան նկատմամբ հայ կաթողիկէ կաթողիկոս-պատրիարք Գրիգոր-Պետրոս ԺԵ. Աղաճանեանի *Թուղթ հովուական*ին[24] դրոյթները, եւ կը յայտնէ, թէ այդ թուղթը «բուռն հակազդեցութեան» արժանացած է համայնքին մէջ: Ապա նմուշներ կը ներկայացնէ հայրենադարձութեան դէմ Գրիգոր վրդ. Կերկերեանի գործունէութենէն: Վերջինս եկեղեցւոյ բակին մէջ հաւատացեալներուն իբր թէ Խորհրդային Հայաստան չերթալու կոչ ուղղած է, ուր անոնք անաստուածներու պիտի վերածուին: «Հայաստան մի՛ երթաք, եթէ չէք ուզեր Բարձրեալին բարկութիւնը ձեր վրայ հրաւիրել»՝ իբր ըսած ըլլայ Կերկերեան: Ներկաները վրդովուած են այս լսելով, իսկ անոնցմէ մէկը նոյնիսկ քար նետած է վարդապետին ուղղութեամբ: «Տեսնելով ժողովուրդին ընդվզումը, Կերկերեան հազիւ հազ պահուըտեցաւ եկեղեցւոյ մէջ»: Այդուհանդերձ, ան, թեմի առաջնորդ Յակոբ արք. Նեսիմեանի հրահանգով, կաթողիկէ հայոց տուները կ'այցելէ եւ հակախորհրդային քարոզչութիւն կը կատարէ: Շահնազարեան կը գրէ, թէ «հայրենադարձութեան դէմ հակախորհրդային քարոզչութիւն կ'ընեն նաեւ մայրապետերը»: Ան կը ներկայացնէ այդ քարոզչութենէն քանի մը օրինակներ, զորս իբրթէ հայ կաթողիկէ մայրապետները կը քարոզեն.-[25]

- Խորհրդային Հայաստանի մէջ կաթողիկէները կը ստիպեն հայ առաքելական դառնալ, հոգեւորականները կը ստիպեն անոնց արժանապատուութիւնը նսեմացնող գործեր կատարել հաւաքական տնտեսութիւններուն (*կոլխոզ*) եւ գործարաններուն մէջ.
- Մայրապետերը կը ստիպեն կենակցիլ ռուս զինուորներու հետ.
- Հայրենադարձներուն գումարները կը բռնախլեն.
- Մայրերը ամուսիններէն ու զաւակներէն կ'անջատեն...
- «ԽՍՀՄի մէջ ընտանիք չկայ, կինը ինչքան ուզէ՝ կրնայ այդքան ամուսին ունենալ»:

Սակայն կան հայ կաթողիկէներ, որոնք ոչ միայն բացայայտօրէն կը մերժեն, այլեւ կը դատապարտեն նորընտիր կարտինալ Աղաճանեանին կեցուածքը: Շահնազարեան անուանապէս կը յիշատակէ ոմն Պասմաճ-

---

[24] Կարդ. Գրիգոր-Պետրոս ԺԵ. Աղաճանեան, *Թուղթ հովուական*, [ա.տ.], Պէյրութ, 1946, 12 էջ:

[25] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 113, թ. 26:

եանի բաց նամակը, նաեւ *Արեւ*ի մէջ լոյս տեսած Պերճ Չիլեանի բաց նամակն ու երգիծանկարիչ Սարուխանի գրութիւնը, վաճառական Տետէեանի բաց նամակը *Սաւառնակ* թերթին մէջ, եւ հատուածներ կը մէջբերէ այդ գրութիւններէն: Շահնազարեան կը յայտնէ յուժ կարեւոր տեղեկութիւն մը. «Սարուխանի եւ Չիլեանի նախաձեռնութեամբ, Գահիրէի կաթողիկէներուն մէջ աշխատանք կը տարուի իրենց ազդեցութեան ենթարկելու վարդապետերէն մէկը, որուն գլխաւորութեամբ ցուցադրաբար հրաժարիլ հայ կաթողիկէներու կաթողիկոսին ենթարկուելէ, Խորհրդային Հայաստան հայրենադարձուիլ, ուր սեփական անկախ Հայ Կաթողիկէ Եկեղեցի հիմնել»[26]:

Նոյն ծիրին մէջ, Շահնազարեան կը գրէ, թէ Աղաճանեանի *Թուղթ*էն դժգոհ մնացած են նոյնիսկ արաբախօս հայերը: Անոնցմէ 7 լեզուի տիրապետող (բայց հայերէն չիմացող) Նուրհան Ֆեսճեան ԽՍՀՄի հիւպատոսական բաժինին մէջ իբր ըսած է. «*Ամօթ կը զգամ մեր ամէնապատիւ կարտինալի հակազգային դիրքորոշման համար: Որոշած եմ, ինչ ալ ըլլայ, խզել կապս կաթողիկէութեան հետ եւ հայրենիք երթալ՝ յոյսով նախնիներուս կերպարն սրտանալ ու իբրեւ հայ մեռնիլ: Հայ Կաթողիկէ Եկեղեցին հայ ժողովուրդի շահերուն դաւաճանը դարձած է: Կարտինալ Աղաճանեանը երկրորդ Վասակն է, Վասակէն ալ գէշ է*»[27]: Շարունակելով օրինակներ գրառել, Շահնազարեան կը մէջբերէ կօշիկի երկու խանութի սեփականատէր կաթողիկէ ոմն Մուշեղեանի հետ պատահածը, որ մեզի հաւաստի չի թուիր: Վերջինս դիմած է հիւպատոսական բաժին, որպէսզի իր մոլեռանդ կաթողիկէ կնոջը համոզեն իրեն հետ հայրենադարձուիլ: Այդ կնոջը հայ կաթողիկէ վարդապետը համոզած է, թէ ԽՍՀՄի մէջ կրօն գոյութիւն չունի, բոլոր կանանց պոռնկանոցներու մէջ կ'աշխատցնեն ռուս զինուորներու համար, ԽՍՀՄը մեծ բանտ մըն է: Մուշեղեան ի վերջոյ կ'ամուսնալուծուի ու կ'արձանագրուի հայրենադարձութեան համար[28]:

Հայ աւետարանական համայնք.- Շահնազարեան կը յայտնէ, թէ Գահիրէի մէջ կայ մինչեւ 100 հայ աւետարանական ընտանիք, ու կը գրէ. «*Հայրենադարձութեան նկատմամբ հայ բողոքականներուն դիրքորոշումը ընդհանուր առմամբ բացասական չէ: Բացի քանի մը հարուստներէ, Գահիրէ գրեթէ բոլոր բողոքականները հայրենադարձութեան արձանագրուած են*»: Սակայն, Շահնազարեան կը յայտնէ այլ բնոյթի մտահոգութիւն մը. «*... բողոքական քարոզիչները մտադիր են հայրենադարձութենէն եւրք Խորհրդային Հայաստանի մէջ մեծ աշխատանք տանիլ բողոքականներուն շարքերը ընդլայնելու ու իրենց Եկեղեցին Խորհրդային Հայաստանի մէջ տիրապետող Եկեղեցի դարձնելու համար*»: Իր ենթադրութեան իբրեւ

---

[26] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 113, թ. 29:
[27] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 113, թ. 30:
[28] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 113, թ. 30:

վկայութիւն ան կը մէջբերէ բողոքական «քարոզիչ» Թէոտոր Տաղլեանի խօսքը խորհրդային առաքելութեան հիւպատոսական բաժինին մէջ՝ վերապատուելի Տաղլեանի մասին սխալ եւ զրպարտչական բնոյթի տեղեկութիւններ հաղորդելով[29]:

ՀՅԴ.- Շատ հետաքրքրական տեղեկութիւններ կը պարունակէ նոյն հաշուետուութեան 6րդ հատուածը, որ ունի «Դաշնակ[ցական]ներուն պահուածքը» վերնագիրը: Ըստ Շահնազարեանի, դաշնակցականները սկիզբը չէզոք դիրք բռնած են, նոյնիսկ փափաքած են հայրենադարձութեան կոմիտէներուն անդամակցիլ, ինչ որ անոնց թոյլ չէ տրուած: Զանոնք ընդգրկելու համար միջնորդած է նոյնիսկ թեմակալ առաջնորդ Մամբրէ արք. Սիրունեանը, պատճառաբանելով, թէ զանոնք դուրս ձգելը կրնայ զանոնք մղել քայքայիչ գործունէութեան: Նման կարծիք յայտնած է պատմաբան Արշակ Ալպոյաճեանը, որ ԽՍՀՄի հիւպատոսական բաժինին մէջ ըսած է. «*Դաշնակ[ցական]ները իրենց հայրենիքի իսկական հայրենասէրներ են, անոնք կ'ուզեն ձեզի հետ համագործակցիլ ..., իսկ դուք զանոնք ձեզմէ կը հեռացնէք*»: Ալպոյաճեան խորհուրդ տուած է հայրենադարձուիլ փափաքող դաշնակցականներէն կուսակցութենէն հրաժարիլ չպահանջել[30]:

Հայրենադարձութեան, մասնաւորաբար անոր նկատմամբ ՀՅԴի դիրքորոշումը եղած է առաջնորդարանին մէջ Սիրունեանի եւ Շահնազարեանի 19 Սեպտեմբեր 1946ին կայացած խօսակցութեան առանցքը: Զարմանալի է, որ այդ ու յաջորդ օր դեսպանորդ Շչիպորինի հետ Սիրունեանի հանդիպման մասին Շահնազարեան Մոսկուա զեկուցած է բաւական ուշ՝ գրեթէ երկու ամիս ետք, 15 Նոյեմբեր 1946ին, «գաղտնի» նշակիր զեկուցագիրով[31]: Սիրունեան խորհրդահայ դիւանագէտին կը ներկայացնէ վերջին շրջանին ՀՅԴի պաշտօնաթերթ *Յուսաբեր*ի հակախորհրդային ելոյթներն ու հայրենադարձութեան դէմ քարոզչութիւնը: Վերջինս չէզոքացնելու նպատակով, ան կը հանդիպի դաշնակցական ղեկավարներ Պաղտիկեանի եւ Գաբրիէլ Լազեանի[32] հետ, յստակացնելու թէ ՀՅԴն հայրենադարձութեան կո՞ղմ է, թէ՞ ոչ: Երկուքը միաբերան կ'արտայայտուին ի նպաստ հայրենադարձութեան[33]. աւելին, անոնք կը հաւաստեն. «*Դաշնակցութիւնը անկեղծօրէն կը փափաքի, որ [միւս] հայոց հետ հայրենիք վերադառնան նաեւ Դաշնակցութիւն կուսակցութեան բոլոր շարքային անդամները, որու վերաբերեալ կուսակցական ղեկավար մարմինները համապատասխան ցուցում տուած են վարի օղակներուն ... Պաղտիկեան սկսաւ ապացուցել,*

---

[29] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 113, թ. 30-31:
[30] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 113, թ. 34:
[31] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 113, թթ. 41-44:
[32] ՀՅԴ գործիչ, խմբագիր, պատմաբան Գաբրիէլ Լազեան (1893-1959):
[33] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 113, թ. 41:

թէ դաշնակ[ցական]ներու «Յուսաբեր» թերթին անբարեացակամ դիրքորոշումը պայմանաւորուած է հայրենադարձութեան գործէն Դաշնակցութիւն կուսակցութիւնը մեկուսացնելու նեղացածութեամբ»: Մամբրէ սրբազան Շահնազարեանին կ'առաջարկէ որոշ դաշնակցականներ ընդգրկել հայրենադարձութեան կազմակերպական կառոյցներուն մէջ, քանի որ անոնք «անկեղծօրէն» կողմնակից են հայրենադարձութեան[34]: Մասնաւորաբար ան կ'առաջարկէ Պաղտիկեանն ընդգրկել Ներգաղթի Կոմիտէին մէջ, որով զգալիօրէն պիտի աճի հայրենադարձութիւն փափաքողներուն քանակը: Շահնազարեան Սիրունեանի խորհուրդ կու տայ Պաղտիկեանն ընդգրկելու հարցով խօսիլ դեսպանորդ Շչիպորինի հետ: Յաջորդ օր խորհրդային առաքելութեան նստավայրին մէջ կը կայանայ այդ հանդիպումը: Սիրունեան դեսպանորդին կը պատմէ դաշնակցական երկու գործիչներու հետ իր խօսակցութեանց մանրամասնութիւնները ու կ'առաջարկէ Պաղտիկեանը կամ ուրիշ դաշնակցականներ ընդգրկել Ներգաղթի Կոմիտէի կազմին մէջ: Շչիպորին համաձայն գտնուելով հանդերձ Ներգաղթի Կոմիտէն գործունեայ անձերով համալրելու գաղափարին հետ, կը յայտնէ, որ դաշնակցականները հայրենադարձութեան նկատմամբ իրենց անկեղծութիւնը պէտք է արտայայտեն նուիրատուութիւններ կատարելով հայրենադարձութեան գործին եւ իրենց մամուլով ի նպաստ հայրենադարձութեան քարոզչութիւն տանելով[35]: Խօսակցութեան մնացեալ մասը կը վերաբերի հայրենադարձներու գումարները արտահանելուն կամ փոխանակելուն, որու կապակցութեամբ Շչիպորին կ'ըսէ. «անհրաժեշտութեան պարագային՝ խորհրդային մարմինները միջոցներ ձեռք կ'առնեն հայրենադարձներուն դրամի փոխադրումը ապահովելու ուղղութեամբ»[36]:

Հայրենադարձութեան նկատմամբ հայկական վերոնշեալ կառոյցներուն եւ Մամբրէ արք. Սիրունեանի դիրքորոշումները տեղ գտած են Խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործոց նախարար Կարապետեանի՝ ՀԿԿի ԿԿի առաջին քարտուղար Գրիգորի Յարութիւնեանին (Արութինով) հասցէագրած 18 Դեկտեմբեր 1946 թուակիր 13 էջնոց «գաղտնի» զեկուցագիրին մէջ[37]: Յայտնապէս, Կարապետեան վերաշարադրած է Շահնազարեանէն ստացուած փաստաթուղթերը, տեղ-տեղ ալ նոյնութեամբ արտագրած զայն:

Շահնազարեանը իր պատրաստած՝ 27 Փետրուար 1947 թուակիր վերոյիշեալ փաստաթուղթին մէջ նաեւ գրած է հայրենադարձութեան նկատմամբ Թեմական Խորհուրդի, ՀԲԸՄի եւ Մամբրէ արք. Սիրունեանի դիրքորոշումներուն մասին: Ըստ Շահնազարեանի, Թեմական Խորհուրդը

[34] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 113, թ. 42:
[35] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 113, թ. 43:
[36] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 113, թ. 44:
[37] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 141, թթ. 1-13:

1922էն իվեր կը գտնուի իր ատենապետ Ճանիկ Չագըրի միանձնեայ իշխանութեան տակ: Չագըր կը բնութագրուի իբրեւ «մեծահարուստ, ծայր աստիճան հակախորհրդային տրամադրուած անձնաւորութիւն, անգլիասէր, իր կապերով ծայր աստիճան կասկածելի մարդ»: Ան ազդեցութիւն ունի գաղութին եւ թեմակալ առաջնորդին վրայ: Անոր ազդեցութեան տակ է նաեւ ՀԲԸՄը, որուն ղեկավարներէն Զարմայր Քեշիշեանն ու Թաշճեանն ալ «ծայրայեղ հակախորհրդային տրամադրութիւններով անձնաւորութիւններ են ու Չագըրի ազդեցութեան տակ կը գտնուին»: Թէ՛ Թեմական Խորհուրդը եւ թէ՛ ՀԲԸՄի մասնաճիւղը «հայոց հայրենադարձութեան բացայայտօրէն դէմ դուրս գալու հնարաւորութիւն չունենալով ... սկսան հնարաւոր պարագաներուն նենգադուլի ենթարկել հայրենադարձութեան հետ կապուած առանձին միջոցառումներ»[38]: Շահնազարեան զոյգ կառոյցները կը մեղադրէ հայրենադարձութեան հանգանակութիւնը ձգձգելու եւ զայն փաստօրէն տապալելու մէջ[39]:

Տեղեկանքին մէջ Մամբրէ արք. Սիրունեանը կը բնութագրուի իբրեւ հակասական կերպար: Ան մինչեւ 1947ի Փետրուարը աշխուժ մասնակցութիւն ունեցած է հայրենադարձութեան նախապատրաստութեան մէջ, «սակայն, անյայտ պատճառներով», ան այդ ամսուան սկիզբէն իվեր ուրիշ պահուածք ունի: Ան իր նախագահած Ներգաղթի Կոմիտէին մէկ նիստը ընդհատած է, յայտարարելով, թէ Ներգաղթի Կոմիտէն կը միջամտէ Թեմական Խորհուրդի եւ ՀԲԸՄի գործերուն, ապա լքած է նիստը ու հեռացած: Շահնազարեան կը շարունակէ. «*Հայրենադարձութեան Կոմիտէի նախագահութեան պարտաւորութիւններէն Սիրունեանի հրաժարումը համընկեցաւ դաշնակ[ցական]ներու ղեկավար Լազեանի յօդուածի [հրապարակութեան] հետ, ուր վերջինս հայ հոգեւորականութիւնը սպառնական կը զգուշացնէ դադրեցնել հայրենադարձութեան առթիւ իր խորհրդայնամէտ քարոզչութիւնը*»: Շահնազարեան կ'ենթադրէ, թէ դաշնակցականները ճնշած են Սիրունեանի վրայ՝ հրաժարելու Ներգաղթի Կոմիտէ նախագահութենէն[40]:

---

[38] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 165, թ. 1:

[39] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 165, թ. 2:

[40] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 165, թ. 3: Փաստաթուղթը Երեւանի մէջ ընթերցած պետական կամ կուսակցական պատասխանատու անձը ընդգծած է Շահնազարեանի տեղեկանքին «Հայրենադարձութեան Կոմիտէի նախագահութեան պարտաւորութիւններէն ... քարոզչութիւնը» հատուածը: Աւելի ուշ, ԽՍՀՄի դեսպանութեան Բ. քարտուղար Սերիոկինի եւ կցորդ Առաքելեանի կազմած, 1 Մարտ 1961 թուակիր, գաղտնի» նշակիր, եգիպտահայ գաղութի մասին տեղեկանքին մէջ, Մամբրէ արք. Սիրունեան կը բնութագրուի իբրեւ «արտաքնապէս առոյգ ու կենսունակ», սակայն ստամոքսի հիւանդութենէ տառապող: «Դաշնակցականները կը փորձեն մեծամասնութիւն ունենալ Թեմական Խորհուրդին մէջ եւ զայն փոխարինել Անթիլիասէն բերուող եպիսկոպոսով: Այդուհանդերձ, Սիրունեան

Եգիպտահայութեան յարաբերաբար անդորր կեանքը 1950ականներուն վերջ գտաւ, մասնաւորապէս 23 Յուլիս 1952ի յեղափոխութեամբ թագաւորական վարչակարգի տապալումէն ետք արաբական ազգայնականութեան գաղափարախօսութեամբ իշխանութեան հասած զինուորականներու կտրուկ քայլերուն հետեւանքով:

Բաւարարուիմ հակահայկական հալածանքներու քանի մը օրինակներ ներկայացնելով.-

- 1952ի յուլիսեան յեղափոխութեան նախորդող ամիսներուն, երկրին ընկերային-տնտեսական վիճակը շատ վատթարացած էր: Անգիտակից տարրեր այդ կը վերագրէին տեղւոյն ազգային ու կրօնական փոքրամասնութիւններուն՝ զանոնք մեղադրելով օտարներու գործակալութեան ամբաստանութեամբ: Հայաստանի Ազգային Արխիւին մէջ պահպանուած է Հայկական Ընթերցասրահի Վարչութեան 20 Մարտ 1952 եւ 37 Ապրիլ 1952 թուակիր եւ ՀԽՍՀի նախարարներու խորհուրդի նախագահին ուղղուած երկու նամակ-դիմումներու ռուսերէն թարգմանութիւնը: Երկուքին մէջ ալ կը խնդրուի թոյլ տալ եգիպտահայոց 1-2 խումբի հայրենադարձութիւնը Պուքրէշի կամ Փրակայի վրայով[41], քանի որ, ըստ նամակի հեղինակներուն, քրիստոնեաներու նկատմամբ բռնութիւններ կը գործադրուէին եւ նոյնիսկ ջարդերու վտանգ կար: 20 Մարտի նամակին մէջ կ'ըսուի, թէ 26 Յունուար 1952ին, քանի մը ժամու մէջ, հրեաներու եւ քրիստոնեաներու պատկանող 700է աւելի մեծ ու փոքր խանութներ - որոնց 43 տոկոսը հայոց կը պատկանէր - կողոպտուեցան, պարպուեցան ու քանդուեցան: Նամակագիրները կը յաւելեն, որ երկրին մէջ ամէն պահու ամէն վատ բան սպասելի է, մանաւանդ որ զինուորականութիւնն ալ կը հրահրէ տգէտ զանգուածին կիրքերը քրիստոնեաներուն դէմ: Հայերը, ստիպուած, կը ձգտին Աւստրալիա, Հիւսիսային ու Հարաւային Ամերիկաներ, որեւէ ապահով տեղ գաղթելու՝ հակառակ նոր կեցավայրերուն մէջ իրենց սպասող դժուարութիւններուն[42]:
- ԱՄՀի մէջ ԽՍՀՄի դեսպանութեան կցորդ Ս. Շիրոյեանի 19 Հոկտեմբեր 1959 թուակիր, «գաղտնի» նշակիր «ԱՄՀի Եգիպտոսի շրջանի հայկական գաղութը» վերնագրուած փաստաթուղթի «Եգիպտական իշխանութեանց վերաբերմունքը հայ գաղութին նկատմամբ» բաժինը հալածանքի քանի մը նմուշներու մասին կը խօսի: Շիրոյեան կը գրէ, թէ միւս փոքրամասնութեանց շարքին, հայերը կը կրեն «արաբական մեծապետական

երբեմն զիջումներ կ'ընէ դաշնակցականներուն»: Խորհրդային դիւանագէտները այդ կը բացատրեն Սիրունեանի թոյլ անհատականութեամբ, թերի կրթութեամբ եւ տարբեր գործիչներու ազդեցութեան տակ իյնալու անոր նկարագրի գիծով: Տեղեկագրողները, սակայն, բարձր կը գնահատեն Սիրունեանի նուիրուածութիւնը մայր աթոռ Ս. Էջմիածնին (ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 288, թ. 3):

[41] Զանգուածային հայրենադարձութիւնը դադրած էր 1948ին:

[42] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 233, թ. 2:

ազգայնականութեան քաղաքականութեան» տխուր հետեւանքները՝ արտաքսում երկրի քաղաքական կեանքէն, պետական վարչամեքենայ մուտքի խոչընդոտում, տնտեսական գործունէութեան առջեւ արհեստական դժուարութեանց յարուցում, իսկ «վերջին ժամանակներս»՝ բացայայտ հսկողութեան հաստատում հայկական կառոյցներու, մասնաւորաբար Խորհրդային Հայաստանի հետ կապերու ջատագով միութեանց վրայ, 70 զբօսաշրջիկի արգելում Խորհրդային Հայաստան՝ Ս. Էջմիածին այցելելու ... Երկու անգամ արգիլած են Խորհրդային Հայաստանի մէջ ուսանելու համար եգիպտահայ երիտասարդներու ելքը երկրէն: Գաղտնի ոստիկանութիւնը հայեր կը հաւաքագրէ՝ գաղութը վերահսկելու նպատակով: Հայկական թերթերուն գրաքննութիւնը ուժեղացած է: Ըստ Շիրոյեանի, դաշնակցականները աշխուժացած են եւ իշխանութիւններուն կը մատնեն յառաջդիմականները[43]: Իշխանութիւնները դաշնակցականներուն խոստացած են անոնցմէ ներկայացուցիչ մտցնել խորհրդարան՝ եթէ աշխուժացնեն իրենց հակախորհրդային եւ հակակոմունիստական գործունէութիւնը[44]:

• Ըստ խորհրդային դիւանագէտներուն, Եգիպտոսի իշխանութիւնները ներգաղութային միջկուսակցական հակամարտութիւնները կը շահագործեն գաղութը աւելի տկարացնելու համար: ԽՍՀՄի դեսպանութեան Բ. քարտուղար Ս. Սերիոկինի ու կցորդ Ս. Առաքելեանի միասին կազմած, 1 Մարտ 1961 թուակիր, «գաղտնի» նշակիր՝ գաղութի վերաբերեալ տեղեկանքը կը յայտնէ, թէ 1954ին վաւերացուած՝ կուսակցութիւններու գործունէութիւնը երկրին մէջ արգիլող օրէնքին կիրառումով, հայկական երեք կուսակցութիւնները պետութեան քով արձանագրուած են իբրեւ մշակութային միութիւններ, թէեւ իշխանութիւնները շատ լաւ գիտեն, թէ երեքն ալ կը գործեն, մանաւանդ որ թէ՛ *Յուսաբեր* եւ թէ՛ *Արեւ* օրաթերթերը բացայայտօրէն հանդէս կու գան համապատասխանաբար ՀՅԴի եւ ՌԱԿի անունով: Ըստ տեղեկանքը կազմողներուն՝ իշխանութիւնները հայկական կուսակցութեանց դէմ քայլեր չեն առներ, քանի որ անոնց միջեւ գզուըտոցը հայ հասարակութիւնը հեռու կը պահէ վարչակարգին դէմ պայքարէն: Աւելին, իշխանութիւնները աւելի՛ կը խորացնեն հայկական կուսակցութեանց հակամարտութիւնը՝ «մէկուն խնդրանքները բաւարարելով, իսկ միւսներունը՝ մերժելով»[45]:

Եգիպտահայութեան վիճակը ա՛լ աւելի վատթարացաւ օտարահպատակներու աշխատանքի եւ կեցութեան վերաբերեալ 1960ի աշնան ընդունուած եւ 1961ի առաջին օրէն գործադրուիլ սկսած օրէնքով: Օրէնքը օտարահպատակներուն կ'արգիլէր սեփականութիւն ունենալ եւ տնտեսա-

[43] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 273, թ. 8:
[44] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 273, թ. 9:
[45] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 288, թ. 11:

կան գործունէութիւն ծաւալել երկրին մէջ: Եգիպտահայութեան մեծ մասը երկրի քաղաքացիութիւնը չունենալով՝ անմիջական հարուածի տակ դրուեցաւ: Փաստաթուղթերը շահեկան տեղեկութիւններ կը պարունակեն այս հարցին մասին: Օրինակ, ԽՍՀՄի դեսպանութեան կցորդ Առաքելեանը Եգիպտոսի հայոց թեմի առաջնորդարանին մէջ թեմակալ առաջնորդ Մամբրէ արք. Սիրունեանի հետ 13 Դեկտեմբեր 1960ի իր զրոյցը ներկայացնող տեղեկագիրին մէջ կը գրէ, թէ Սիրունեան դժգոհած է, որ իշխանութիւնները երկրի քաղաքացիութիւնը չունեցող հայերը գործէ կ'արձակեն եւ անոնց տեղ արաբներ կը նշանակեն: Այդ կը կատարուի յատկապէս Հելիոպոլսոյ[46] պելճիքական հաստատութեանց մէջ: Սրբազանը կը յայտնէ, թէ շատեր կը դիմեն առաջնորդարան՝ իրենց համար նոր գործ ճարելու, հայրենադարձուելու կամ այլ երկիրներ երթալու համար իրենց օգնելու խնդրանքներով: Իր հօտին մատնուած դժնդակ կացութիւնը բարուոքելու յոյսով Մամբրէ սրբազան երբ դիմած է իշխանութիւններուն, ստացած է հետեւեալ պատասխանը. «Հայերը մեր երկրին մէջ քսան տարի ապրեցան, անոր բոլոր բարիքներէն օգտուեցան եւ ոչ ոք զիրենք հալածեց: Հիմա մենք յեղափոխութիւն կատարած ենք, մեր ձեռքը վերցուցած ենք երկրին կառավարումը, ուստի պարտաւոր ենք բաւարարել առաջին հերթին մեր ժողովուրդին պահանջները, իսկ դուք կրնաք ձեր հայրենիքը վերադառնալ»[47]: Նոյն մտահոգութիւնը Մամբրէ արբազան արծարծած է ամէնայն հայոց կաթողիկոս Վազգէն Ա.ին իր ուղղած 22 Դեկտեմբեր 1960 թուակիր նամակին մէջ, որու ռուսերէն թարգմանութիւնը նոյնինքն Առաքելեան կատարելով՝ դեսպանութեան միջոցով հասցուցած է Մոսկուա, ուրկէ պատճէն մը ղրկուած է Երեւան՝ ՀԽՍՀի ղեկավարութեան ի գիտութիւն: Իր նամակին մէջ, սրբազանը կը յայտնէ, որ ոչ միայն երկրին քաղաքացիութիւնը չունեցող հայերը աշխատանքէ կ'արձակուին ու երկրէն դուրս գալու կը հարկադրուին, այլեւ քաղաքացիութիւն ունեցող հայերը դժուարութիւններու կը հանդիպին «ազգայնական ոգիով տարուող քաղաքականութեան» պատճառով, քանի որ «ամէն հարցի մէջ նախապատուութիւնը իսլամներուն կը տրուի»[48]: Այս պատճառով, «մերոնք (այսինքն՝ Խորհրդային Հայաստանի կողմնակիցները)[49] այս երկրին մէջ որեւէ հեռանկար չեն տեսներ իրենց ապագային համար», ուստի հայոց զգալի մասը կը մտադրէ երկրէն հեռանալ[50]: Սրբազանը կը գրէ, թէ օտար երկիրներ գաղթելով հայոց ձուլման հեռանկարը իրեն խոր ցաւ կը պատճառէ, սա-

[46] Գահիրէի հիւսիսարեւելեան արուարձաններէն, ներկայիս՝ քաղաքին մէկ մասը: Հիմնած են Պօղոս Նուպար փաշան եւ պելճիքացի երկրաչափ եւ գործարար բարոն Էտուար տ'Ամփէնը:

[47] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 286, թթ. 1-2:

[48] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 32, թ. 1:

[49] Փակագիծերուն մէջի բացատրութիւնը Առաքելեանինն է:

[50] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 32, թ. 2:

կայն երբ գաղթել որոշած անձերը կը զգուշացնէ այդպիսի սխալ քայլ առնելէ, իրեն կը պատասխանեն՝ «մնանք, որպէսզի սովէ՞ն մեռնինք»: Անոնք կը դժգոհին, որ իրենց վիճակով նոյնիսկ հայրենի կառավարութիւնը հետաքրքրուած չէ[51]: Սրբազանը կը գրէ. «*Մեզի տարաձայնութիւններ կը հասնին, թէ ամերիկեան կառավարութիւնը յարմար պահին հայեր պիտի ընդունի՝ մեր հայրենի կառավարութիւնը վարկաբեկելու համար*»: Վեհափառ հայրապետը իր «ամբողջ յոյս»ը յայտարարելով, սրբազանը անկէ կը խնդրէ «մեր հայրենիքի կառավարութեան հասցնել մեր տխուր վիճակը», որպէսզի վերջինս գոնէ 2000 եգիպտահայոց հայրենադարձութիւնը կազմակերպէ: Այս խնդրանքը Սիրունեան քանի մը անգամ կը կրկնէ իր նամակին մէջ[52]: Ուշագրաւ է նամակին յետգրութեանը, ուր Մամբրէ սրբազան Վազգէն Ա.էն կը խնդրէ իր նամակին պատասխանը իրեն ղրկել «նոյն խողովակներով»[53], ինչը ենթադրել կու տայ, թէ նամակը առաքուած է ԽՍՀՄի դեսպանութեան դիւանագիտական նամականիով՝ զգուշանալով եգիպտական պետական գրաքննութեան ձեռքն իյնալով անախորժութիւններու թիրախ դառնալէ:

1960ականներու սկիզբը Հայաստան-Սփիւռք յարաբերութիւնները որոշ ջերմացում ապրեցան Հայաստանի Կոմունիստական Կուսակցութեան ղեկին Եաքով Զարոպեանի ստանձնումով: Նախորդ տարիներուն արդէն սկսած էին որոշ քայլեր առնուիլ, ինչպէս՝ սփիւռքահայ երիտասարդներու ուսումնառութիւնը Երեւանի բարձրագոյն կրթական հաստատութիւններուն մէջ, պատուիրակութիւններու փոխադարձ այցեր եւն.:

1961ի սկիզբի՛ն իսկ Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարութիւնը կը ձգտէր արտախորհրդային երկիրներէ զանգուածային հայրենադարձութեան վերակենդանացման: 1962ի սկիզբին հայրենիք այցելող լիբանանահայ գրող, խմբագիր եւ հասարակական գործիչ Անդրանիկ Ծառուկեանին այդ հաւաստած է նոյնինքն Զարոպեանը: Յուշագրող, այդ օրերուն ՀԿԿի ԿԿի վարչամեքենային մէջ աշխատող Կարլէն Դալլաքեան կը վկայէ, որ երբ Ծառուկեանի հետ մտած է կեդրոնական կոմիտէի շէնքին Զարոպեանի գրասենեակը, ան «*խօսեց նաեւ Սփիւռքի եւ Հայրենիքի յետագայ մերձեցման մասին, յայտնեց՝ ի գաղտնապահութիւն, աշնանը սպասուող նոր զանգուածային ներգաղթի մասին յատկապէս Կիպրոս-Եգիպտոս-Պարսկաստան տարածքներից: Ծառուկեանը խնդրեց մանրամասներ.– «Որոշումը շուտով կլինի, կ'իմանաք»,– ժպտալով պատասխանեց Զարոպեանը*»[54]:

---

[51] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 32, թ. 1:

[52] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 32, թ. 3:

[53] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 32, թ. 4:

[54] Կարլէն Դալլաքեան, *Յուշապատում (դէմքեր, իրողութիւններ, մտորումներ)*, Երեւան, 1998, էջ 74:

Զարոպեան անշուշտ տեղեակ էր ԽՍՀՄի նախարարներու խորհուրդի՝ հայոց հայրենադարձութիւն թոյլատրելու վերաբերեալ 12 Օգոստոս 1961ի որոշումէն, որ սակայն դեռ չէր հրապարակուած: Այդ որոշումը կանխած է-ին համապատասխան գրագրութիւններ Մոսկուայի վերադաս ատեաննեռուն հետ: Պահպանուած է այս հարցին մասին Զարոպեանի 28 Յունուար 1961, թիւ 80/գ[աղտնի] նշումներով նամակը ԽՄԿԿ կեդրոնական կոմիտէին[55]: Նամակի սկիզբին, հայկոմկուսի ղեկավարը կը գրէ, թէ ըստ ԱՄՀի մէջ ԽՍՀՄի դեսպանութենէն ստացուած տուեալներուն, Եգիպտոսի աշխատանքի եւ ընկերային հարցերու նախարարութիւնը 17 Հոկտեմբեր 1960ին հրապարակած է թիւ 263 որոշումը, ըստ որուն, իշխանութիւնները չեն կրնար երաշխաւորել եգիպտական քաղաքացիութիւն չունեցողներու յետագայ աշխատանքն ու կեցութիւնը երկրին մէջ: Յայտնելով, թէ այդ երկրին մէջ կ'ապրի 40-45 հազար հայութիւն, որուն միայն 6-7 հազարն ունի եգիպտական քաղաքացիութիւն, Զարոպեան կը նշէ, թէ այս որոշումը յարուցած է հայոց դժգոհութիւնը եւ խթանած երկրէն հեռանալու հայոց միտումները: Շուրջ 30 հազար հայ, մօտ 10 հազար ընտանիք, հիմնականին մէջ քիչ-ապահովուած եւ «հայրենասիրաբար տրամադրուած» հայեր կ'ուզեն Խորհրդային Հայաստան հաստատուիլ: Սակայն, «գաղութին յետադիմական տարրերը՝ դաշնակ[ցական]ները, ԱՄՆի հրահանգաւորումով, մտադիր են կազմակերպել հայոց զանգուածային ելք դէպի ԱՄՆ[56]՝ հակախորհրդային աղմուկ կազմակերպելու համար»: Ան կը շարունակէ.

> Հաշուի առնելով առկայ կացութիւնը, Հայաստանի Կոմունիստական Կուսակցութեան ԿԿը կը խնդրէ թոյլ տալ
>
> Ա.- հայրենասիրաբար տրամադրուած հայերէ շուրջ 2 հազար հոգիի (500-600 ընտանիք) 1961 թուականին հայրենադարձել: Անոնք պիտի տեղեկայուին նոր ստեղծուած արդիւնաբերական շրջաններու մէջ. մնացեալ 28 հազարին հայրենադարձութիւնը իրականացնել յաջորդ 3-4 տարիներուն:
>
> Բ.- ԱՄՀ ղրկել Հայկական ԽՍՀի կառավարութեան 2-3 ներկայացուցիչ՝ ԱՄՀի մէջ ապրող հայոց Հայկական ԽՍՀ հայրենադարձութեան օգնելու, հայրենադարձները ընտրելու եւ հայրենանադարձութիւնը կազմակերպելու համար:
>
> Գ.- Հայրենադարձներուն վրայ տարածել այն արտօնութիւնները, որոնք նախատեսուած են ԽՍՀՄի նախարարներու խորհուրդի 21 Յունիս 1946ի թիւ 1295 որոշումով[57]:

---

[55] ՌԴ ՆՊՌՊԱ – ԽՄԿԿ ԿԿ Ք, ֆ. 4, ց. 16, թիւ 1003 թղթածրար:

[56] Զարոպեան «ելք» բառի փոխարէն սխալմամբ գրած է «ռեփաթրիացիա» (հայրենադարձութիւն) բառը...:

[57] ՌԴ ՆՊՌՊԱ – ԽՄԿԿ ԿԿ Ք, ֆ. 4, ց. 16, թիւ 1003 թղթածրար: Նամակին վերը, ձախին, ԽՄԿԿ ԿԿի քարտուղարներէն Միխայիլ Անտրէեւիչ Սուսլովը 3 Փետրուարին նամակը մակագրած է երկու «ընկեր»ներու, որոնց անունները չկրցանք վերծանել՝ ձեռագրի դժուարընթեռնելիութեան պատճառով:

Գրեթէ նոյն օրերուն հեղինակուած է Եգիպտոսի մէջ ԽՍՀՄի դեսպանութեան խորհրդական Ն. Վինոկրատովի 6 Մարտ 1961 թուակիր, «գաղտնի» նշակիր զեկուցագիրը[58]: Փաստաթուղթին սկիզբը կ'ըսուի, թէ սոյնը լրացումն է 1 Մարտ 1961ի թիւ 151 զեկուցագրին[59]: Ան կը յայտնէ, թէ 1961ի տարեմուտէն կիրառուիլ սկսած օտարահպատակ քաղաքացիներու վերաբերեալ օրէնքին դրոյթները լուրջ խնդիրներ ստեղծած են եգիպտաբնակ հայոց համար, քանի որ 40 հազար եգիպտահայերէն ընդամէնը 8 հազարն ունի երկրի քաղաքացիութիւնը[60]: Ուստի, հազարաւոր հայեր տարբեր երկիրներու դեսպանատուներ կը դիմեն՝ արտագաղթելու, ուրիշներ ալ՝ ԽՍՀՄի դեսպանատուն՝ հայրենադարձուելու խնդրանքով: «Բացառուած չէ, որ ստեղծուած կացութենէն կրնան ամերիկացիք օգտուիլ, որպէսզի հայոց մէկ մասը ԱՄՆ տանելով իրենք զիրենք հայ ժողովուրդի շահերու պաշտպան ցոյց տան եւ այդպիսով հակախորհրդային աղմուկ ստեղծեն»[61]: Վինոկրատով կը յայտնէ, թէ Եգիպտոսի իշխանութիւնները հաշտ աչքով չեն դիտեր եգիպտահայոց Խորհրդային Հայաստան այցերն ու անոնց հայրենադարձութեան ձգտումները: Այդուհանդերձ, ան կ'ենթադրէ, թէ եթէ զանգուածային հայրենադարձութիւն կազմակերպուի, ԱՄՀի կառավարութիւնը հաւանութիւն պիտի տայ, քանի որ շահագրգռուած է արտասահմանցիներու աշխատանքին վերաբերող օրէնքին կիրառումով: «Դեսպանութեան տուեալներով, հայրենադարձութեան պարագային, Հայաստան կը փափաքին երթալ շուրջ 10 հազար հայեր, մեծ մասամբ բանուորներ, տնայնագործներ եւ արհեստաւորներ»: Պիտի չուզէին հայրենադարձուիլ շուրջ 5 հազար հայ կաթողիկէները, շուրջ 1000 հայ աւետարանականները, դաշնակցականներն ու անոնց շուրջ 500 համակիրները, խոշոր քաղքենիները, շուրջ 1500 մանր քաղքենիները, եգիպտական հպատակութիւն ունեցող կամ այլ պետութեանց քաղաքացի հայոցմէ շուրջ 6-7 հազար հոգի, նաեւ՝ «հայրենասիրական զգացումները կորսնցուցած եւ այլ երկիրներու մէջ ազգականական կապեր ունեցողները»[62]: Վինոկրա-

---

[58] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 288, թթ. 26-30: Փաստաթուղթի վերջին էջին վարը, կայ ինքնութիւնը մեզի անյայտ անձի ստորագրութեամբ, 18 Մարտ 1961 թուակիր նշում մը, թէ պատճէններ ղրկուած են ՀԿԿ ԿԿ, ՀԽՍՀ գերագոյն խորհուրդ եւ նախարարներու խորհուրդ:

[59] Յիշուած փաստաթուղթին բովանդակութիւնը ներառուած է ԽՍՀՄ ԱԳՆ Մերձաւոր Արեւելքի Երկիրներու Բաժինի վարիչ Եւկենի Տմիթրիեւիչ Քիսիլիովի տեղեկանքին մէջ, անոր սկիզբը (տե՛ս՝ ստորեւ):

[60] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 288, թ. 26:

[61] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 288, թ. 27: Խորհրդային դիւանագէտին կանխատեսումը ճիշտ էր: Շուտով պիտի հիմնուէր ԱՆՉԱն, որ 1 Յունիս 1963ին Գահիրէի մէջ պիտի բանար իր գրասենեակը եւ տասնեակ հազարաւոր եգիպտահայեր պիտի արտագաղթեցնէր դէպի Ամերիկաներ, Աւստրալիա եւ այլուր:

[62] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 288, թթ. 29-30:

տով իբրեւ լուծում նպատակայարմար կը գտնէ խորհրդային համապատասխան «ատեաններուն առջեւ բարձրացնել հայոց, թէկուզ 4-5 հազար հոգիի, ԽՍՀՄ հայրենադարձութեան կազմակերպումը»: Դիւանագէտին կարծիքով, հարցին դրական լուծումը «ուժեղ հակազդեցութիւն պիտի ունենայ ԱՄՀի Սուրիոյ շրջանի 100 հազարէ աւելի հայոց վրայ, որոնք եւս կ'ենթադրուի, թէ հայրենադարձութեան պիտի դիմեն», քանի որ «բացառուած չէ, որ արտասահմանցիներու աշխատանքին վերաբերեալ օրէնքին գործողութիւնը ժամանակի ընթացքին տարածուի նաեւ ԱՄՀի Սուրիոյ շրջանին վրայ»[63]:

Զարոպեանի դիմումը, նման բովանդակութեամբ դիմումներու համար ըստ ընդունուած կարգին, հաւանաբար վերահասցէագրուած է ԽՍՀՄի ԱԳՆին եւ ՊԱԿին: Առաջինի Մերձաւոր Արեւելքի Երկիրներու Բաժինի վարիչ Եւկենի Տմիթրիեւիչ Քիսիլիովը[64] 22 Մարտ 1961 թուակիր թիւ 288/օ. պէ. վէ.[65] նշումով 4 էջնոց տեղեկանք մը յղած է ԽՄԿԿ ԿԿի Միութենական Հանրապետութիւններու Կուսակցական Մարմիններու Բաժինին՝ տուեալ հարցի մասին: Իր գրութեան սկիզբը Քիսիլիով կը յայտնէ, թէ կը կցէ Եգիպտոսի աշխատանքի եւ ընկերային հարցերու նախարարութեան որոշումի հրապարակումէն ետք ԱՄՀի Եգիպտոսի շրջանի հայոց վիճակի մասին ԽՍՀՄի դեսպանութեան կազմած հակիրճ տեղեկանքն ու դեսպանութեան տեսակէտերը՝ հայոց մէկ մասը ԽՍՀՄ հայրենադարձելու հարցի հաւանական բարձրացման վերաբերեալ: Այնուհետեւ նոյնութեամբ կը մէջբերէ դեսպանութեան տեղեկանքը, որուն հիմքը կազմած են ԽՍՀՄ դեսպանութեան Բ. քարտուղար Ս. Սերիոկինի ու կցորդ Առաքելեանի միասին կազմած, 1 Մարտ 1961 թուակիր, «գաղտնի» նշակիր՝ գաղութի վերաբերեալ տեղեկանքն ու Եգիպտոսի մէջ ԽՍՀՄ դեսպանութեան խորհրդական Վինոկրատովի 6 Մարտ 1961 թուակիր, ու «գաղտնի» նշակիր զեկուցագիրը:

Տեղեկանքը կը սկսի եգիպտական վերոյիշեալ նախարարութեան որոշման հիմնական կէտերու ներկայացումով, որոնք «տեղացի հայոց լուրջ մտահոգութիւնը յարուցած են» միքանի պատճառներով: Առաջինը կը նշուի հետեւեալը.- 40 հազար եգիպտաբնակ հայոց «միայն 8 հազարն ունի երկրի քաղաքացիութիւնը, մնացեալները **քաղաքացիութիւն չունեցողներ են, չնչին մասն ալ ունի լիբանանեան, յունական, իրանական եւ** այլ քաղաքացիութիւններ»[66]:

---

[63] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 288, թ. 30:

[64] Եւկենի Տմիթրիեւիչ Քիսիլիովը 1956 Օգոստոսէն 1959 Օգոստոս ԽՍՀՄ դեսպանն էր մինչեւ 1958 Եգիպտոսի, 1958էն՝ ԱՄՀի մէջ:

[65] Отдель Ближного Востока (Մերձաւոր Արեւելքի բաժին) ռուսերէն բառերու յապաւումն է:

[66] Ընդգծումը ձեռքով կատարուած է ԽՄԿԿ ԿԿին մէջ: Քիսիլիովի ստորագրած փաստաթուղթի մնացեալ մասերը չենք ներկայացներ՝ Սերիոկին-Առաքելեան

ԽՄԿԿ ԿԿի Միութենական Հանրապետութիւններու Կուսակցական Մարմիններու Բաժինի հրահանգիչ Ա. Վատէրը 3 Ապրիլ 1961 թուակիր շատ կարճ տեղեկանք մը հասցէագրած է ԽՄԿԿ ԿԿի քարտուղարութեան, ուր կ'ըսուի. «Նկատի առնելով, որ ԱՄՀի մէջ խորհրդային դեսպանութեան տուեալներով, մինչեւ 10 հազար հայեր կը փափաքին Խորհրդային Միութիւն գալ, Հայաստանի Կոմունիստական Կուսակցութեան ԿԿը (ըստ ԿԿի քարտուղար ընկ. Զարոպեանի հաղորդման), փոփոխելով 30 հազար հայոց հայրենադարձութեան մասին ներկայացուցած առաջարկութիւնը, ԽՄԿԿ ԿԿին կը ներկայացնէ ԱՄՀի Եգիպտոսի շրջանէն Հայկական ԽՍՀ մինչեւ 10 հազար հայոց հայրենադարձութեան առաջարկութիւն»[67]:

ԽՄԿԿ ԿԿի քարտուղարութեան դիւանին մէջ պահպանուած է նաեւ ԽՍՀՄ ՊԱԿի նախագահ Ալեքսանտր Նիքոլաեւիչ Շելեփինի եւ, շատ հաւանաբար, նոյն կառոյցի բարձրաստիճան պաշտօնատարներ Վ. Թիթովի ու Վ. Թերեշքինի ստորագրութեամբ եւ 4 Մայիս 1961 թուակիր թիւ 25-C-939, նոյնպէս հակիրճ հետեւեալ գրութիւնը. «ԽՄԿԿ ԿԿի քարտուղարութեան յանձնարարութեամբ, կը ներկայացնենք ԱՄՀի Եգիպտոսի շրջանէն հայոց ԽՍՀՄ հայրենադարձութեան հարցին վերաբերեալ ԽՄԿԿ ԿԿի որոշման նախագիծը՝ հաշուի առնելով քարտուղարութեան նիստին արտայայտուած նկատողութիւնները:

ԽՍՀՄ հայրենադարձուիլ փափաքող հայերն ընտրելու համար Հայկական ԽՍՀ ներկայացուցիչներու ԱՄՀ առաքման հարցը կարելի է քննարկել յետագային»[68]:

Սա կը նշանակէր, թէ 1961ին անհնար պիտի ըլլար հայրենադարձութիւնն իրականացնել՝ նկատի ունենալով խորհրդային դանդաղաշարժ դիւանակալութիւնը եւ հարց մը 10, 20, թերեւս շատ աւելի մեծ թիւով պետական եւ կուսակցական կառոյցներու մէջ նախնական քննարկումներու, որոշումներու նախագիծեր կազմելու, զանոնք քննարկելու, փոփոխելու,

---

զոյգի եւ Վինոկրատովի մեր՝ վերը բերած այդ փաստաթուղթերուն կրկնութիւնն ըլլալու պատճառով: Միայն յայտնենք, թէ ԽՄԿԿ ԿԿին մէջ ձեռքով շեշտուած են եւս երկու հատուածներ՝ «Ըստ դեսպանութեան տուեալներուն, հայրենադարձութեան պարագային, կը փափաքին Հայաստան մեկնիլ շուրջ 10 հազար հայեր, գլխաւորաբար բանուորներ, տնայնագործներ եւ արհեստաւորներ» (լուսանցքին երկու ուղղահայեաց, զուգահեռ գիծերով շեշտուած են) եւ «թէկուզ 4-5 հազար հոգի քանակով» (ընդգծուած է): Քիսիլիովի տեղեկանքը տե՛ս՝ ՌԴ ՆՊՌՊԱ – ԽՄԿԿ ԿԿ Ք, ֆ. 4, ց. 16, թիւ 1003 թղթածրար:

[67] ՌԴ ՆՊՌՊԱ – ԽՄԿԿ ԿԿ Ք, ֆ. 4, ց. 16, թիւ 1003 թղթածրար: Զարոպեանի՝ Եգիպտոսէն 30 հազար հայոց հայրենադարձութեան առաջարկութեամբ փաստաթուղթը չենք տեսած:

[68] ՌԴ ՆՊՌՊԱ – ԽՄԿԿ ԿԿ Ք, ֆ. 4, ց. 16, թիւ 1003 թղթածրար: Յիշատակուող որոշման նախագիծը չենք տեսած:

վերջնական որոշումներ կայացնելու եւ, յատկապէս, զանոնք գործադրելու խորհրդային բազմաստիճան, սիրտ ու հոգի մաշեցնող դիւանակալութիւնը: Այդպէս ալ եղաւ: Եգիպտոսէն հայրենադարձներու առաջին կարաւանը երկրէն մեկնեցաւ 21 Հոկտեմբեր 1962ին, այսինքն՝ ԽՄԿԿ կեդրոնական կոմիտէ Եաքով Զարոպեանի դիմումէն աւելի քան 20 ամիս ետք...

Հայրենադարձութեան հարցը եւ անոր խանգարող գործօնները մշտապէս գտնուած են խորհրդային դիւանագէտներու եւ Եգիպտոսի ԱԳՆ բարձրաստիճան պաշտօնատարներու հանդիպումներու օրակարգին վրայ: Այսպէս, ԽՍՀՄ դեսպանի պաշտօնակատար Վլատիմիր Եաքովլեւիչ Երոֆէեւը ԽՍՀՄ ԱԳՆ ղրկած իր 13 Նոյեմբեր 1961 թուակիր, «գաղտնի» նշակիր զեկուցագիրին մէջ կը ներկայացնէ իրեն այցի եկած, ԱՄՀ արտաքին գործոց նախարարի տեղակալ Հաֆէզ Իսմայիլի հետ իր զրոյցին ամփոփումը[69]: Երոֆէեւ իր խօսակիցէն ուզած է իմանալ ԱՄՀ իշխանութեանց դիրքորոշումը՝ հայոց հայրենադարձութեան վերաբերեալ եւ յոյս յայտնած, որ մարդասիրական մղումներով, անոր առջեւ խոչընդոտներ չեն յարուցուիր[70]: Իսմայիլ յայտնած է, թէ «որքան իրեն յայտնի է՝ հայերը գոհ են ԱՄՀի մէջ» եւ հարցուցած է հայրենադարձութեան դիմորդներու քանակին մասին: Երոֆէեւ պատասխանած է, թէ անոնք ընդամէնը «միքանի հարիւր հոգի են», որոնց մէջ կան թէ՛ ԱՄՀ քաղաքացիներ եւ թէ՛ քաղաքացիութիւն չունեցողներ: Իսմայիլ խոստացած է խորհրդային կառավարութեան դիմումը հաղորդել իր կառավարութեան ու յետագային դեսպանութիւնը տեղեկացնել արդիւնքին մասին[71]:

Եգիպտոսի մէջ ԽՍՀՄ դեսպանութիւնը յաջորդ շաբաթներուն հետեւողականօրէն հետապնդած է այս հարցը: Այդ կը վկայեն դիւանական քանի մը փաստաթուղթեր, որոնց մէջ առանձնապէս կարեւոր է դեսպանութեան խորհրդական Վինոկրատովի 20 Դեկտեմբեր 1961ի օրագրէն վերցուած, «յուժ գաղտնի» նշակիր «ԱՄՀ ԱԳՆի հիւպատոսական բաժանմունքի խորհրդական Շաէպին հետ 4 Դեկտեմբեր 1961ի զրոյցին արձանագրութիւնը» փաստաթուղթը[72]: Վինոկրատով սկիզբը կը յայտնէ, թէ 4 Դեկտեմբերին այցելած է Շաէպին՝ վերջինիս հրաւէրով: Շաէպ յայտնած է, թէ եգիպտական կառավարութիւնը համաձայն է հայոց հայրենադարձութեան[73], եւ բացատրած այդ ուղղութեամբ պահանջուած քայլերը.- հայրե-

---

[69] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 288, թթ. 33-35: Փաստաթուղթին բովանդակութիւնը, տեղ-տեղ նոյնութեամբ, ԽՍՀՄ ԱԳՆ գլխաւոր քարտուղար Պորիս Ֆէոտորովիչ Փոցտերոպը 12 Դեկտեմբեր 1961ի նամակով յայտնած է ՀԽՍՀ արտաքին գործոց նախարար Բալաբէկ Մարտիրոսեանին (ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 36, թթ. 5-6):

[70] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 288, թ. 34:

[71] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 288, թ. 35:

[72] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 303, թթ. 1-2:

[73] 30 Դեկտեմբեր 1961ին, ԽՍՀՄ դեսպանութեան կցորդ Առաքելեանը թեմակալ առաջնորդ Սիրունեանին հետ կը զրուցէ Աղեքսանդրիոյ գաղութի երեւելիներէն

նադարձուիլ փափաքող իւրաքանչիւր հայ պարտաւոր է ԱՄՀ ՆԳՆի Անձնագիրերու Բաժին ներկայացնել հայրենադարձութեան խնդրագիր եւ իր անձնագիրը (երեխաներուն համար պէտք է ներկայացնէ ընտանիքին հայրը, իսկ մայրը կրնայ ներկայացնել միայն այն պարագային եթէ հայրը չկայ): Յանձնուած անձնագիրին փոխարէն ՆԳՆն պիտի տրամադրէ յատուկ անձնագիր՝ 6 ամիս վաւերականութեամբ: Եթէ այդ ժամանակահատուածին անձը չհայրենադարձուի, ապա փաստաթուղթը չեղեալ պիտի նկատուի ու այդ անձը այլեւս պիտի մնայ ԱՄՀի մէջ: Հայրենադարձները իրենց ունեցուածքի, գումարի արտահանման կամ այլ հարցերով կրնան դիմել ՆԳՆ Անձնագրերու Բաժին, որ իւրաքանչիւր պարագայ առանձինն պիտի քննէ ու վճռէ: Իր հերթին, դեսպանութիւնը իւրաքանչիւր հայրենադարձուողի համար պէտք է վերոնշեալ բաժին ներկայացնէ նամակ մը, ուր արտայայտուած ըլլայ տուեալ անձը ընդունելու ԽՍՀՄի պատրաստակամութիւնը, նաեւ խնդրագիր՝ տուեալ անհատին ԱՄՀէն ելքի վիզա տրամադրելու: «Ինչ կը վերաբերի Հայկական ԽՍՀ երկու ներկայացուցիչներուն, ապա անոնք ... կրնան ԱՄՀ ժամանել ԱՄՀի մէջ ԽՍՀՄ դեսպանութեան հիւպատոսական բաժինի աշխատակիցներու կարգավիճակով»[74]:

Գահիրէի մէջ ԽՍՀՄ արդէն դեսպան նշանակուած Երոֆէեւի՝ ԽՍՀՄ ԱԳՆ ղրկած իր 20 Դեկտեմբեր 1961ի օրագիրին մէջ կայ Իսմայիլի հետ 17 Նոյեմբեր 1961ին իր ունեցած պատահական զրոյցին արձանագրութիւնը: Անկէ կը տեղեկանանք, որ Երոֆէեւ հայոց հայրենադարձութեան հարցով դիմած է Իսմայիլին, եւ վերջինս Գահիրէի օդակայանին մէջ Եուկոսլաւիոյ նախագահ Եոզէֆ Պրոզ Թիթօն դիմաւորելու ընթացքին իրեն յայտնած է, թէ այս հարցը «բարենպաստ լուծուած է եւ թէ պաշտօնական պատասխանը դեսպանութեան պիտի տրուի ԱԳՆի միջոցով՝ մօտ ժամանակին»: Դեսպանի հարցումին՝ թէ ինք կրնա՞յ «արդէն հիմա այս մասին տեղեկացնել Մոսկուան», Իսմայիլ խորհուրդ կու տայ «քանի մը օր համբերել, որովհետեւ մինչեւ վերջնական որոշման ընդունումը կրնան յաւելեալ հարցեր յառաջանալ դեսպանութեան հետ»[75]:

Հրաչ Գալինեանի կազմակերպած ընդունելութեան ժամանակ: Զրոյցին կը միանայ *Ջահակիր* թերթի խմբագիր Հայկ Ժամկոչեանը: Վերջինս Առաքելեանին կը յայտնէ, թէ մօտ ամիս մը առաջ պետական նախարար Ապտէլ Քատէր Հաթէմը իր քով կանչած է բոլոր հայ լրագրողները՝ յայտնելու, թէ Եգիպտոսի իշխանութիւնները թոյլատրած են հայրենադարձութիւնը (տե՛ս՝ Առաքելեանի 18 Յունուար 1962 թուակիր, աննշակիր զեկուցագիրը, ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 49, թ. 2): Ապտէլ Քատէրը Եգիպտոսի նախագահ Կամալ Ապտէլ Նասէրի մօտիկ մարդոցմէ էր, 1958-60ին վարած է զանգուածային լրատուամիջոցները վերահսկող պետական նախարարի, 1960-65ին՝ մշակոյթի եւ ազգային դաստիարակութեան (տեղեկատուութեան) նախարարի պաշտօնները:

[74] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 303, թ. 2:

[75] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 303, թ. 2:

ԽՍՀՄ դեսպանութեան կցորդ Վ. Փիսքունովը ՀԽՍՀ ՆԽ երկու ներկայացուցիչներէն Ա. Խ. Շահինեանի հետ 7 Յուլիս 1962ին կ'այցելէ ԱՄՀ ԱԳՆի հիւպատոսական բաժինի վարիչի տեղակալ Նասրէտտին Մուրսիին, որուն հետ զրոյցը ամփոփած է 11 Յուլիս 1962 թուակիր, աննշում զեկուցագիրին մէջ[76]: Մուրսիին կը հարցնեն Եգիպտոսէն ելքի պայմաններուն մասին: Ան կը պատասխանէ, թէ ինք այդ մասին բան չի գիտեր, նոյնիսկ տեղեակ չէ այդ պայմաններուն վերաբերեալ թերթերու մէջ եղած հրապարակումներէն, եւ թէ գիտէ միայն, որ իւրաքանչիւր պարագայ պէտք է քննուի համապատասխան պետական մարմնին մէջ, օրինակ՝ ունեցուածքի արտահանման հարցը՝ տնտեսութեան նախարարութեան մէջ, ելքի թոյլտուութիւնը՝ ՆԳՆ անձնագրային բաժնին մէջ, բանակէն ազատման հաւաստագիրը՝ ռազմական նախարարութեան մէջ: Ըստ Մուրսիի՝ այս բոլորը կրնան մէկ ամիսէն աւելի տեւել[77]:

Փիսքունովը ունեցուածքի արտահանման հարցով 29 Սեպտեմբեր 1962ին կը հանդիպի ԱԳՆ հիւպատոսական բաժինի խորհրդական Մահմուտ Ալհամզաուիի հետ, ու այդ մասին կը հեղինակէ 6 Հոկտեմբեր 1962ի թուակիր, աննշում զեկուցագիրը[78]: Եգիպտացի պաշտօնեան կը հաւաստէ, թէ ի տարբերութիւն ուրիշ երկիրներ գաղթողներու, եւ խախտելով ի՛ր իսկ որոշումը, Եգիպտոսի կառավարութիւնը թոյլատրած է դէպի ԽՍՀՄ գաղթողներուն արտահանել ոչ թէ 500, այլ մինչեւ 1000 եգ. ոսկի արժողութեամբ ունեցուածք: Այդ մասին Ալհամզաուի Փիսքունովին յայտնած է նաեւ երկու օր առաջ՝ հեռաձայնելով անոր, պայմանով, որ արտահանուելիք ունեցուածքին տեղափոխումը Գահիրէէն Աղեքսադրիոյ նաւահանգիստ, կատարէ պետական ընկերութիւն մը՝ մաքսատան ներկայացուցիչի հսկողութեամբ: Եգիպտացի պաշտօնեան խորհրդային դիւանագէտին ըսած է, որ ինք չի գիտեր, թէ թոյլատրուա՞ծ է արդեօք դրամատուներու միջոցով գումարներ արտահանել երկրէն[79]:

1962ին հայրենադարձութեան դիմած է 2000է աւելի եգիպտահայ, սակայն հայրենադարձած է ընդամէնը 79 ընտանիք՝ 213 հոգի, 1963ին հայրենադարձութեան դիմած է 508 հոգի (ներառեալ նախորդ տարիէն յետաձգուած 310 հոգիի դիմումները), ընտրուած է 292 հոգի, որոնցմէ հայրենադարձած է 90 ընտանիք՝ 243 հոգի: 1964ին դիմած է ընդամէնը 180 հոգի, նաեւ՝ 1962էն եւ 1963էն յետաձգուած 215 հոգի, որոնց հայրենադարձութիւնը մերժուած էր զանազան պատճառներով:[80]

---

[76] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 49, թթ. 6-7:

[77] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 49, թ. 6:

[78] ՀԱԱ, ֆ. 316, ց. 2, գ. 49, թ. 8:

[79] Տե՛ս՝ Փիսքունովի՝ 6 Հոկտեմբեր 1962 թուակիր, աննշակիր երկրորդ զեկուցագիրը (ՀԱԱ, ֆ. 316, ց. 2, գ. 49, թ. 9):

[80] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 363, թ. 13: ՀԽՍՀ ՆԽին առընթեր Արտասահմանից Վերադարձող Հայերի Ընդունման եւ Տեղաւորման Կոմիտէի պետ Պ. Չարչեանը 23

Հայրենադարձութեան վերաբերող փաստաթուղթերուն մէկ մասը կը վերաբերի զուտ վիճակագրական եւ ժամանակային տուեալներու: Այսպէս.-

1963ին հայրենադարձութեան համար Եգիպտոսէն դիմած է 503 հոգի, որոնցմէ 97ը՝ երեխայ: Անոնցմէ ընդամէնը 287 հոգիին փաստաթուղթերը ձեւակերպուած են, որոնցմէ 59ը՝ երեխայ[81]:

Հայրենադարձներու առաջին կարաւանը՝ 211 հոգի, Աղեքսանդրիոյ նաւահանգիստէն կը մեկնի 21 Հոկտեմբեր 1962ին, «Լիթվա» նաւով: Ցուցակագրուած 10 հոգի չեն ներկայանար նաւահանգիստ[82]: Աւելի արտառոց դէպք կը պատահի 14 Նոյեմբեր 1963ին: Այդ օր, հայրենադարձուելու համար Ագապի Պօղոսի Քրմոյեանը կը բարձրանայ «Արմենիա» նաւը, բայց նաւը երկիրը չլքած, ան միտքը կը փոխէ եւ կ'ուզէ Եգիպտոս մնալ: Ասոր վրայ, վէճ կը ծագի եգիպտական իշխանութեանց եւ հայ պատասխանատուներուն միջեւ[83]: Իվերջոյ կը համաձայնին, որ Ագապիի մեծ մայրը մեկնի՝ միանալու Խորհրդային Հայաստան հաստատուած իր դստեր, իսկ Ագապին մնայ Եգիպտոս՝ ամուսնանալու համար ... եգիպտացի միլիոնատէրի մը հետ, որուն «ծանօթ է երկար ժամանակէ ի վեր»[84]:

ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ ԵԳԻՊՏԱՀԱՅ ԱՆՀԱՏՆԵՐՈՒ ՀԵՏ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԴԻՒԱՆԱԳԷՏՆԵՐՈՒ ՋՐՈՅՑՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Դիւանական փաստաթուղթերը ցոյց կու տան, որ խորհրդային դիւանագէտները իրենց հանդիպած կամ իրենց հրաւիրած հայ գործիչներու հետ զրոյցներու ընթացքին անոնցմէ կարեւոր տեղեկութիւններ ստացած

Դեկտեմբեր 1964 թուակիր վիճակագրութեան մէջ, կը ներկայացնէ 1962-64ին հայրենադարձներու թուական տուեալները: 1962ին արտախորհրդային երկիրներէն հայրենադարձած է 217 ընտանիք, 757 հոգի, 1963ին՝ 619 ընտանիք, 2304 հոգի, 1964ին՝ 281 ընտանիք, 1088 հոգի: Այդ թիւերուն մէջ, Եգիպտոսէն եկածներն են.- 1962ին՝ 75 ընտանիք, 213 հոգի, 1963ին՝ 90 ընտանիք, 243 հոգի, 1964ին՝ 59 ընտանիք, 141 հոգի (ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 354, թթ. 15-16): Նոյն թիւերը, նաեւ 1965ին հայրենադարձած եգիպտահայոց թիւը՝ 108 հոգի, բերուած են Եգիպտոսի մէջ ԽՍՀՄ դեսպանութեան հիւպատոսական բաժինի վարիչ Ցարիովի եւ կցորդ Թալալեանի համատեղ պատրաստած 22 Դեկտեմբեր 1965 թուակիր տեղեկանքին մէջ:

[81] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 339, թ. 6: 1963ի հայրենադարձներու ամբողջական անուանացանկը տե՛ս՝ նոյն, թթ. 8-19:

[82] Տե՛ս Աղեքսանդրիոյ մէջ ԽՍՀՄ գլխաւոր հիւպատոս Վասիլի Սեմէոնովիչ Ազովցեւի՝ ԽՍՀՄ ԱԳՆ Մերձաւոր եւ Միջին Արեւելքի Բաժինի վարիչ Ալեքսէյ Տմիթրիեւիչ Շչիպորինին ուղղած 31 Հոկտեմբեր 1962 թուակիր, «գաղտնի» նշակիր գրութիւնը. ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 319, թթ. 19-24:

[83] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 351, թթ. 19-20:

[84] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 351, թթ. 14-15:

են ոչ միայն տուեալ գաղութի ներքին յարաբերութիւններուն, այլեւ տուեալ երկրի կեանքի զանազան երեսակներուն, մասնաւորաբար քաղաքական վիճակին մասին:

Եգիպտահայ անհատներու հետ խորհրդային դիւանագէտներու զրոյցներուն առանցքը կազմած են հայրենադարձութեան եւ ընդհանրապէս Եգիպտոսէն արտագաղթի դժուարութիւնները: Այդ նիւթին շուրջ են 1962ի 8 Մայիսէն 21 Օգոստոս ժամանակաշրջանին «Իսթըրն Քամփընի»ի աշխատակից Գ. Գմգմեանի, Նշան Անտոնեանի, *Արեւ*ի աշխատակից, յետագային խմբագիր Աւետիս Եափուճեանի, մեթր Պարոյր Մասիկեանի, հայրենադարձութեան առաջին կարաւանի ցուցակ ընդգրկուած Երանիկ Փուչուճեանի, նոյն տարուան Սեպտեմբերին հայրենադարձուողներ Նուպար Գմգմեանի եւ Սարգիս Յակոբեանի հետ զրոյցները ԽՍՀՄ դեսպանատան մէջ[85]:

Ուշագրաւ է մասնաւորաբար Մասիկեանի հետ զրոյցին բովանդակութիւնը: Եգիպտահայ յայտնի փաստաբան, հրապարակագիր ու հասարակական գործիչ Մասիկեան կը դժգոհի, որ իշխանութիւնները խոչընդոտներ կը ստեղծեն հայրենադարձութեան առջեւ, թոյլ չեն տար բժիշկներու, դեղագործներու, երկրաչափներու, արհեստագէտներու եւ մեքենագէտներու ելքը երկրէն: Ստիպուած, հայերը ձեռք կը բերեն ուրիշ մասնագիտութիւններու կեղծուած փաստաթուղթեր իրենց «աշխատանք»ի երեւակայական վայրերէն: Հարկաւոր է հարկային տեսչութենէն բերել «մաքրութեան» հաւաստագիր, իսկ տեսուչները հարկերը կը սահմանեն ըստ իրենց քմահաճոյքին, եւ հարկային ստուգումները առնուազն 30 օր կը տեւեն: Արգիլուած է երկրէն արտահանել 500 եգ. ոսկիէն աւելի արժող գոյք մէկ ընտանիքի հաշուով: Գնահատումը կը կատարէ տնտեսութեան նախարարութենէն կանչուող տեսուչը: Նոյնպէս արգիլուած է առ անձ 50 եգ. ոսկին գերազանցող ոսկեղէնի կամ գոհարեղէնի եւ 500 եգ. ոսկին գերազանցող օտար դրամանիշերու արտահանումը, ընդ որս՝ ընդամէնը 100 ոսկիին հա-մարժէքը կրնայ դրուիլ երթալիք երկրի դրամատան մասնաճիւղին մէջ, իսկ մնացեալը իբր յետագային պիտի փոխանցուի տիրոջը: Մաքսատան մէջ ստուգումները չափազանց խիստ են, յաճախ տուեալ ունեցուածքը, գումարը կամ ոսկեղէն-գոհարեղէնը երկիրը լքող անհատի սեփականութիւնն ապացուցող փաստաթուղթեր ու վկաներ կը պահանջեն: Զրոյցի աւարտին Մասիկեան կ'առաջարկէ, որ խորհրդային կառավարութիւնը ԱՄՀ կառավարութեան հետ համաձայնութիւն կնքէ հայոց հայրենադար-

[85] Տե՛ս՝ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 319, համապատասխանաբար՝ թթ. 1, 2-3, 8-10, 4-7, 11-14, 17-18: Զրոյցները տեղի ունեցած են համապատասխանաբար 8, 9, 26 Մայիս, 6 Յունիս, 14 Յուլիս եւ 21 Օգոստոս 1962ին: Մասիկեանի հետ զրոյցը կը կրէ «յուժ գաղտնի» նշումը, միւսները՝ միայն «գաղտնի» նշումը:

ձութեան համար, ուր որոշակի արտօնութիւններ տրուին հայրենադարձներուն:

Հայրենադարձութեան հարցերը միշտ եղած են Աղեքսանդրիոյ մէջ ԽՍՀՄ գլխաւոր հիւպատոս Գուզմա Իկնաթիեւիչ Նովիքովի եւ Աղեքսանդրիոյ թեմի առաջնորդական տեղապահ Զաւէն վարդապետ Չինչինեանի խօսակցութեանց գլխաւոր նիւթը, մասնաւորաբար 1965ի Ապրիլ-Մայիսին, երբ հայրենադարձութեան ալիքը զգալիօրէն կը նահանջէր[86]:

1960ականներու կէսին Եգիպտոսէն Խորհրդային Հայաստան հայրենադարձութեան դիւանակալական թղթաբանութեան եւ այլեւայլ դժուարութեանց մասին մանրամասնութիւններ կը հաղորդէ հայրենադարձութեան գծով ՀԽՍՀ նախարարներու խորհուրդի Եգիպտոս գործուղուած ներկայացուցիչ Խ. Մոսինեանը ՀԽՍՀ ՆԽի նախագահ (վարչապետ) Անտոն Քոչինեանին ուղղած 25 Դեկտեմբեր 1964 թուաիր, «գաղտնի» նշակիր զեկուցագիրին մէջ: «ԱՄՀէն ելքի վիզաներու ձեւակերպման մեծ դժուարութիւններ կան, որոնք նուազագոյնը չորս ամիս կը պահանջեն [զիրենք յաղթահարելու համար]», կը գրէ ան: Այսպէս, գործէ արձակուելու համար 40 օր առաջ պէտք է դիմում ներկայացնեն, գործէ արձակուին, ապա ԽՍՀՄ դեսպանութենէն ստանան հայրենադարձութեան թերթիկները, որմէ 1-1.5 ամիս ետք նոր միայն դիմեն ԱՄՀ ԱԳՆին՝ ելքի վիզայի համար: «Յաճախ, աշխատանքէն ազատումը 2-2.5 ամիս կը տեւէ կամ ալ ընդհանրապէս չեն ազատուիր աշխատանքէն»: Իւրաքանչիւր հայրենադարձէ, բացի ԽՍՀՄ դեսպանութեան տրամադրած թուղթերէն, կը պահանջեն եւս 8-9 տեղեկանք-փաստաթուղթեր՝ ծննդեան վկայական, քաղաքացիութեան, ամուսնութեան, զինակոչի, մասնագիտութեան փաստաթուղթերը, աշխատավայրէն՝ տուեալ անհատի գործէ ազատման կարելիութեան մասին հաւաստագիր եւն.: «Թոյլ չեն տար երկրէն դուրս գալ բժիշկներուն, դեղագործներուն, քիմիագէտներուն, երկրաչափներուն, արհեստագէտներուն, մեքենագէտներուն, զինուորական ձեռնարկութեանց մէջ աշխատողներուն եւ այլոց: Եթէ անհատը հարկային պարտքեր չունի՝ համապատասխան տեղեկանքն ստանալը կը տեւէ 20-25 օր, իսկ եթէ ունի՝ գործառնութիւնները կը ձգձգուին կաշառք ստանալու յոյսով կամ կը լուծուին դատարանի միջոցով»[87]:

ԽՍՀՄ դեսպանութեան կցորդ Փիսքունովի 1 Հոկտեմբեր 1962 թուակիր, «գաղտնի» նշակիր ընդարձակ տեղեկագիրը[88] բացառապէս նուիրուած է Եգիպտոսէն հայոց ելքին ու անոր տարբեր կողմերուն: Պատմական կարեւոր նշանակութիւն ունեցող այս փաստաթուղթը բաղկացած է 6 հատուածներէ, որոնք վերնագրուած են.-

---

[86] Տե՛ս, օրինակ, ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 373, թթ. 4-5, 6-8:
[87] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 363, թ. 12:
[88] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 326, թթ. 1-14:

1. ԱՄՀի հայկական գաղութի հակիրճ բնութագիրը:

2. Դէպի Քանատա, Աւստրալիա, Պրազիլ, ԱՄՆ եւ Արժանթին ԱՄՀի հայոց ելքի պայմանները:

3. ԱՄՀի հայկական գաղութի հակազդեցութիւնը Հայկական ԽՍՀ հայոց հայրենադարձութեան արձանագրութեան սկիզբին:

4. Եկեղեցական կազմակերպութեանց դերը ելքի նախապատրաստութեան եւ ապահովման մէջ:

5. Եգիպտական իշխանութեանց վերաբերմունքը ԱՄՀէն հայոց ելքին:

6. Եզրակացութիւններ եւ առաջարկութիւններ:

Մեզ աւելի կը հետաքրքրեն վերջին երկու հատուածներուն մէջ ներկայացուած տեղեկութիւններն ու դատողութիւնները:

5րդ հատուածին սկիզբը, Փիսքունով կը յայտնէ, թէ 1961 տարեսկիզբէն գործադրուիլ սկսած՝ եգիպտական քաղաքացիութիւն չունեցող անձերուն վերաբերող օրէնքը յաւելեալ խթան է դէպի Արեւմուտք կամ ՀԽՍՀ հայոց ելքի համար: «Երկրէն ելքի համար ԱՄՀ իշխանութիւնները շատ բարդ ընթացակարգ մտցուցին», կը տեղեկագրէ խորհրդային դիւանագէտը, աւելցնելով, որ այդ պայմանները բաւարարելու համար առնուազն 3-4 ամիս կը պահանջուի: 1962ին՝ արտագաղթողներու համար թոյլատրուած ունեցուածքի արտահանման չափերը քանի մը անգամ փոփոխուած են, այդուհանդերձ, «*ԱՄՀի մէջ ԽՍՀՄ դեսպանութեան խնդրանքով, բացառութեան կարգով, ԱՄՀ իշխանութիւնները Հայկական ԽՍՀ մեկնող բոլոր հայոց (ԱՄՀ քաղաքացիներ թէ քաղաքացիութիւն չունեցողներ) թոյլ տուին կահոյք եւ այլ ունեցուածք արտահանել հազար եգիպտական ոսկիի սահմաններուն մէջ*»[89]:

6րդ հատուածին սկիզբը Փիսքունով կը յայտնէ, թէ ոչ-քիչ պարագաներու, իշխանութիւնները ելքի ձեւակերպումները դիտաւորեալ ձգձգած են, նոյնը կատարած են կարգ մը հայեր՝ անփութութեան պատճառով[90]: Այնուհետեւ ան կը ներկայացնէ երկու առաջարկներ.-

---

[89] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 326, թթ. 12-13:

[90] Նոյնը պատահած է նաեւ յաջորդ տարուան՝ 1963ի հայրենադարձութեան հետ: *Արեւի* 29 Հոկտեմբեր 1963 թուակիր համարի առաջին էջին մէջ, «Հայրենադարձի նաւուն մեկնումը յետաձգուած» վերնագիրին տակ տպուած է. «*Կը տեղեկանանք թէ Աղեքսանդրիոյ հայրենադարձները արդէն տեսած են իրենց բոլոր պատրաստութիւնները եւ կը սպասեն նաւուն մեկնումին: Սակայն, միւս կողմէ Գահիրէի հայրենադարձները տակաւին աւարտած չըլլալով իրենց անհրաժեշտ կարգադրութիւնները՝ դիմած են լիազօր պատուիրակներուն, խնդրելով որ նաւուն մեկնումը յետաձգուի կարճ ժամանակուան մը համար: Պատուիրակները սիրայօժար ընթացք տալով այս բաղձանքին՝ կարգադրած են որ կարաւանին մեկնումը յետաձգուի շուրջ 15 օրով: Ուրեմն, նաւը Աղեքսանդրիա պիտի հասնի Նոյեմբեր 13ին կամ 14ին*»: Իսկապէս, «Արմենիա» նաւը Աղեքսանդրիոյ նաւահանգիստը խարիսխեց 14 Նոյեմբերին ու յաջորդ օրը հոնկէ մեկնեցաւ:

Ա. Երկրէն երկրորդ կարաւանին պատրաստութեան սկսիլ 1963ի Փետրուարէն ոչ ուշ, որպէսզի Մայիս-Յունիսին այդ աշխատանքն աւարտած ըլլայ:

Բ. 1962ի փորձի հիման վրայ, «յաւելեալ ճշգրտել ելքի ձեւակերպումներու առանձին կողմերը»[91]:

Նոյն Փիսքունովը, ՀԽՍՀ կառավարութեան կողմէ Եգիպտոսէն 1962ի հայրենադարձութիւնը կազմակերպելու համար այդ երկիր գործուղուած ներկայացուցիներ Ռուբէն Գ. Թումանեանն ու Աշոտ Կարապետի Նանագիւլեանը[92] 1962ի աշնան հանդիպումներ կ'ունենան ՆԳՆ անձնագրային բաժինի պետ գնդապետ Իսաուիի (4 Սեպտեմբերին), հարկային տեսչութեան ընդհանուր տնօրէն Մահմուտ Հաֆէզի (7 Սեպտեմբերին), ԱԳՆ հիւպատոսական բաժանմունքի Ա. քարտուղար Մահէր Ապպասի (24 եւ 28 Սեպտեմբերին) եւ ՆԳՆ անձնագրային բաժինի աշխատակից Եուսրիի հետ (9 Հոկտեմբերին) հետ: Անոնց մասին տեղեկանքները Մոսկուա յղուած են «գաղտնի» նշակիր փաստաթուղթերով: Զրոյցները շօշափած են հայրենադարձութեան վերաբերող դիւանակալական ձեւակերպումներու հարցերը եւ անոնց լուծման ուղիները[93]:

Նոյն Փիսքունովը 28 Յունուար 1964 թուակիր, «գաղտնի» նշակիր իր տեղեկանքը ամբողջութեամբ յատկացուցած է 1963ի հայրենադարձութեան: Մանրամասնօրէն ներկայացնելով թուական տուեալներ ըստ տարիքի, ըստ քաղաքացիութեան եւ ըստ մասնագիտութեան, եւ համեմատելէ ետք 1962ի եւ 1963ի հայրենադարձութեան ցուցանիշերը, կարելի մանրամասնութեամբ ներկայացուցած է անհրաժեշտ պետական փաստաթուղթերու ստացման փուլերը: Այնուհետեւ անդրադարձած է Աղեքսանդրիոյ նաւահանգիստի մաքսատան մէջ 1962ի հայրենադարձներու ունեցուածքի գողութեան փաստին: Այդ պատճառով, 1963ի հայրենադարձներու ունեցուածքին փաթեթաւորումը, տեղափոխումն ու մաքսատան հարցերու լուծումը կատարած է մէկ ուրիշ ընկերութիւն: Նոր կահոյքն ու այլ իրեղէն արտահանելը «խստօրէն արգիլուած» ըլլալով, հայրենադարձներն ստիպուած եղած են ընկերութեան եւ մաքսատան աշխատողներուն կաշառք տալ: Կաշառքը հրաշք գործած է. 49 տարողատար (քոնթէյնըր), միջին չափի մեծաքանակ սնտուկներ եւ երկու հազարէ աւելի ճամպրուկներ ստուգուած են երկու օրուան մէջ, երբեմն անոնք առհասարակ չեն ստուգուած եւ նաւ բարձրացուած են[94]: Յաջորդ տարուան՝ 1964ի հայրենադարձներու բեռներուն ստուգումը Աղեքսանդրիոյ մաքսատան մէջ տեւած է ըն-

[91] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 326, թթ. 13-14:

[92] Աշոտ Նանագիւլեանը ԽՍՀՄ ՊԱԿի գնդապետ էր, որոշ ժամանակ եղաւ ՀԽՍՀ ՊԱԿի Առաջին Վարչութեան (արտաքին հետախուզութիւն) պետ:

[93] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 334, համապատասխանաբար՝ թթ. 23-24, 20-21, 25-26 եւ 22, 27:

[94] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 351, թ. 13:

դամէնը 4-5 ժամ. մաքսատան աշխատողները Աղեքսանդրիոյ մէջ ԽՍՀՄ գլխաւոր հիւպատոսութեան թարգմանիչ Ի. Շերպաքովին ըսած են, թէ «որեւէ խոչընդոտ չստեղծելու շատ խիստ հրահանգներ ստացած են»[95]: Շերպաքով նկատել կու տայ, թէ «հայրենադարձներուն թիւը տարուէ տարի կը նուազի եւ ԱՄՀէն հայրենադարձութեան շարունակումը հազիւ թէ արդարացուած ըլլայ: «*Կը թուի, թէ աւելի նպատակայարմար պիտի ըլլար հայ համայնքին տեղեկացնել, թէ 1965ին հայրենադարձութիւնը վերջին անգամ տեղի պիտի ունենայ, իսկ յետագային, խորհրդային քաղաքացիութիւն ստանալու փափաք ունեցող բոլոր հայոց դիմումնագիրերը պիտի քննուին սովորական կարգով*»՝ կը գրէ ան[96]:

Եգիպտոսի մէջ ԽՍՀՄ դեսպանութեան կցորդ Պարոյր Թալալեանի 4 Ապրիլ 1967 թուակիր տեղեկանքը[97] վիճակագրական ամփոփումը կը կատարէ նախորդ 5-6 տարիներուն Եգիպտոսէն հայոց ելքին: Եթէ 1960ին հայոց թիւը 30 հազարէ աւելի էր, 1967ին այդ թիւը կրկնակի պակսած է՝ կազմելով 14 հազար հոգի, ընդ որում՝ 9 հազարը Գահիրէի, մնացեալին ջախջախիչ մեծամասնութիւնը Աղեքսանդրիոյ մէջ[98]: Երկիրը լքած 14 հազարին կէսը՝ 7 հազար հոգի, մեկնած է Քանատա, 3 հազարը՝ Աւստրալ-

---

[95] Տե՛ս՝ Շերպաքովի 9 Դեկտեմբեր 1964 թուակիր, աննշակիր տեղեկանքը, ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 362, թ. 2: Մաքսատան մէջ հաւանական խոչընդոտները յաղթահարելու նպատակով, գլխաւոր հիւպատոս Նովիքովը 17 Սեպտեմբեր 1964ին կ'այցելէ ԱՄՀ մաքսային վարչութեան պետի տեղակալ Ահմէտ Նասրաթ Ռաղէպին, որմէ կը խնդրէ օժանդակել ձեւակերպութիւններու ընթացքի արագացման: Ռաղէպ կը համաձայնի: Այս մասին իր 30 Սեպտեմբեր 1964 թուակիր, աննշակիր զեկուցագիրին վերջաւորութեան, Նովիքով կը գրէ, թէ Ռաղէպ հրահանգ տուաւ մաքսատան բաժիններու պետերուն՝ ստուգումներն սկսիլ 18 Սեպտեմբերին եւ 21ին աւարտել: Նովիքով կ'աւելցնէ, որ իսկապէս, եղած է «ձեւական ստուգում. ճամպրուկները գրեթէ չբացին, ապրանքները չստուգեցին եւ ոչ մէկ հայրենադարձէ որեւէ բան վար չդրին» (ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 82, թթ. 1-2): Կարեւոր է հոս արձանագրել խորհրդային դիւանագէտին մէկ կարեւոր քայլը, որ մանաւանդ Արաբական Արեւելքի մէջ հոգեբանական մեծ ազդեցութիւն ունի. հանդիպման սկիզբին, Նովիքով ցաւակցութիւն յայտնած է Ռաղէպին՝ անոր 23ամեայ որդիին Ալճերիոյ մայրաքաղաքի նաւահանգիստի պայթումին մահանալուն առթիւ, ինչը շատ յուզած է եգիպտացի բարձրատիճան պաշտօնեան:

Հայրենադարձներու այդ կարաւանով, Խորհրդային Հայաստան ղրկուած են նաեւ Ալպոյաճեանի՝ 2000 գիրքէ բաղկացած գրադարանն ու դիւանը, գեղանկարներ եւ այլ արժէքներ (տե՛ս՝ ՀԽՍՀ նախարարներու խորհուրդի ներկայացուցիչ Խ. Մոսինեանի՝ նախարարներու խորհուրդի նախագահ Անտոն Քոչինեանին հասցէագրած 25 Դեկտեմբեր 1964 թուակիր, «գաղտնի» նշակիր զեկուցագիրին վերջին տողերը, ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 363, թ. 15):

[96] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 362, թ. 2:

[97] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 397, թթ. 1-12:

[98] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 397, թ. 2:

իա, մնացեալը՝ ԱՄՆ, Պրազիլ, Լիբանան ու եւրոպական երկիրներ[99]: Նոյն ժամանակահատուածին, ընդամէնը 700 հոգի հայրենադարձած է, 1962-63ին՝ 500, 1964-65ին՝ 200 հոգի[100]: Թալալեան կը յայտնէ, թէ «1966ին Հայաստան վերահաստատուելու համար արձանագրուեցաւ ընդամէնը 60 հոգի, հիմնականին մէջ յառաջացեալ տարիքի մարդիկ, իսկ հայրենադարձութիւն չիրականացուեցաւ»[101]: Ան կը նշէ, թէ տարուէ տարի աւելցած է Քանատա մեկնածներուն թիւը, իսկ հայրենադարձածներուն թիւը՝ նուազած, հակառակ անոր, որ Քանատա երթալու պայմանները շատ խիստ են: Ան կը մէջբերէ եգիպտահայ «յառաջդիմական» կազմակերպութիւններու ներկայացուցիչներու բացատրութիւնները այս երեւոյթի մասին: Զանոնք կարելի է ներկայացնել չորս կէտերու մէջ.-

1. Եգիպտահայոց մեծ մասը մանր արհեստաւոր ու մանր առեւտրական է: Անոնք թէեւ համակիր են Խորհրդային Հայաստանին, սակայն վերջինիս մէջ մասնաւոր ձեռնարկատիրութիւնն արգիլուած ըլլալով, անոնք կը վարանին հայրենադարձուիլ: Նման արգելք չկայ, օրինակ, Քանատայի մէջ:

2. 1963ի ազգայնացման ալիքը վատացուցած է միջին խաւերուն, գաղութի մեծ մասին կենսապայմանները: Հայերն սկսան դժգոհիլ «արաբական ընկերվարութենէն»[102], եւ այդ դժգոհութիւնը տարածեցին ընդհանրապէս ընկերվարութեան վրայ, խորհելով, թէ «ընկերվարութիւնը ժողովուրդներուն ոչ մէկ լաւ բան կը բերէ»:

3. Եգիպտոսէն հայրենադարձները դժգոհ են Խորհրդային Հայաստանի մէջ ու իրենց նամակներուն մէջ իրենց ազգականներուն խորհուրդ չեն տար հայրենադարձուիլ: «Ա. Մ. Հ.ի մէջ յայտնի դարձան փաստեր, թէ շատ վերաբնակիչներ, յատկապէս Ֆրանսայէն, Հայաստանէն ետ՝ իրենց նախկին բնակութեան վայրերը վերադարձած են»:

4. Խորհրդային Հայաստանի կարգ մը կառոյցներ վատ կ'աշխատին հայրենադարձներուն եւ գաղութին հետ: Շատեր կը կարծեն, թէ «երբ Հայաստան հաստատուին, սովն ու զրկանքը զիրենք կը սպասեն»: Թալալեան կը յայտնէ, թէ ՀԽՍՀի հետ, փաստօրէն, «կապեր չկան»[103]:

---

[99] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 397, թ. 7:

[100] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 397, թ. 7: Ճշգրիտ թիւը 710 հոգի էր (տե՛ս՝ ստորեւ շարադրանքը): Ամէն պարագայի՝ հայրենադարձած է երկրէն այդ թուականներուն գաղթած հայոց ընդամէնը 5 տոկոսը...

[101] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 397, թ. 7:

[102] «Արաբական ընկերվարութեան» յառաջամարտիկն էր ԱՄՀ նախագահ Կամալ Ապտէլ Նասէրը:

[103] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 397, թ. 8: Նկատել տանք, որ այս հաստատումը խորհրդահայ դիւանագէտը կը կատարէ 1964 Յունիսին՝ Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէի գոյառումէն 33 ամիս ետք...

Ինչպէս նշեցինք, եգիպտահայ անհատներու հետ զրոյցներուն մէջ յատկապէս ուշագրաւ են թեմակալ առաջնորդ Մամբրէ արք. Սիրունեանի հետ կատարուածները: Անոնք զանազան հարցեր կը շօշափեն, որոնց մէջ հիմնականը հայրենադարձութեան առնչուածներն են: Օրինակ, 12 Նոյեմբեր 1962ին թեմի առաջնորդարանին մէջ ԽՍՀՄ դեսպանութեան Բ. քարտուղար Է. Շահնազարեանի հետ զրոյցի ընթացքին Սիրունեան կը խօսի ականաւոր պատմաբան Ալպօյաճեանի գրադարանն ու դիւանը Խորհրդային Հայաստան տեղափոխելու անհրաժեշտութեան ու այս ուղղութեամբ իր առած քայլերուն մասին: Սրբազանը կը հաւաստէ, որ «միայն հոն անոնք կրնան օգտագործուիլ հայ ժողովուրդի շահերուն համար եւ գիտական նպատակներով»: Անդրադառնալով նոյն տարին Եգիպտոսէն վերսկսած հայրենադարձութեան ալիքին, Սիրունեան կը խնդրէ, որ հայրենադարձներու ցուցակները հաստատուին անոնց մեկնումէն քանի մը ամիս առաջ, որպէսզի մարդիկ ժամանակ ունենան լուծարելու իրենց գործերը: Շահնազարեան իր տեղեկագիրին մէջ իր կողմէ խորհուրդ կու տայ փաստաթուղթի հասցէատէրերուն՝ ընթացք տալ այս առաջարկին[104]:

Մամբրէ արք. Սիրունեանի՝ դեսպանութեան կցորդ Փիսքունովի հետ 5 Յունիս 1963ի զրոյցը կը վերաբերի հայրենադարձութեան խոչընդոտող ԱՆՉԱի[105] Եգիպտոսի մէջ գործունէութեան: Սրբազանը կը յայտնէ, թէ ամսի 1ին Գահիրէի մէջ բացուած է ԱՆՉԱի գրասենեակը, կը թուարկէ անոր անձնակազմին անունները, ու կ'աւելցնէ, թէ ամերիկեան բանակի պահեստի զօրավար Հայկ Շեքէրճեանն այդ գրասենեակի կազմակերպական աշխատանքներով Գահիրէ պիտի գտնուի 1-2 ամիս: Փիսքունով իր վերադասին կը տեղեկագրէ, թէ գրասենեակին պաշտօնական նպատակն է հայոց Քանատա, Պրազիլ, Արժանթին ու Աւստրալիա արտագաղթի կազմակերպումը, «սակայն, փաստօրէն, անոր գործունէութիւնը ԱՄՀէն Հայկական ԽՍՀ հայոց հայրենադարձութեան տապալման պիտի ուղղուի»[106]: Խորհրդային դիւանագէտին կանխատեսումը իրականացաւ յաջորդ տարիներուն: Ատոր նպաստեցին գլխաւոր երկու գործօններ՝ այսպէս կոչուած «յառաջդիմական» շրջանակներու երկդիմի մօտեցումը հայրենադարձութեան, ինչպէս նաեւ երկրէն դուրս գալ որոշած հայոց՝ իրենց ունեցուածքն ու խնայողութիւնները պահպանելու արդարացի ձգտումը: Այս երկու գործօնները կը նշէ Թալալեան իր վերոբերեալ՝ 4 Ապրիլ 1967 թուակիր տեղեկանքին մէջ: Ըստ անոր, եթէ նախապէս յառաջդիմական շրջանակները

---

[104] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 319, թթ. 25-26: Փաստաթուղթը կը կրէ «գաղտնի» նշումը:

[105] ԱՆՉԱ – Armenian National Council for Homeless Armenians: Ամերիկահայ ճաշարանատէր Ճորճ Մարտիկեանի՝ ամերիկեան պետական հովանաւորութեամբ հիմնած կազմակերպութիւն, որուն նպատակն էր պալքանեան եւ միջինարեւելեան երկիրներէն հայոց դէպի արեւմտեան երկիրներ ու Աւստրալիա արտագաղթի կազմակերպումը:

[106] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 334, թ. 5:

կը դատապարտէին արեւմտեան երկիրներ ու յատկապէս Քանատա արտագաղթը, ներկայիս անոնք ոչ միայն վերջ տուած են իրենց այդ կեցուածքին, այլեւ կը մտածեն հոն ալ կառոյցներ հիմնելու մասին[107]: Ի տարբերութիւն հայրենադարձուողներու նիւթական միջոցներու փաստական փոշիացման՝ երկրէն զանոնք արտահանելու խիստ սահմանափակումներուն պատճառով, ԱՆՉԱՆն, ըստ Թալալեանի, Քանատա մեկնող եգիպտահայ հարուստներուն նոր կեցավայրին մէջ տեղական դրամանիշով կը վճարէ փոխարժէքը այն գումարներուն, որոնք Գահիրէի իր գրասենեակին յանձնուած կ'ըլլային: ԱՆՉԱ կը վճարէ աղքատ արտագաղթողներուն ճանապարհածախսը՝ Քանատայի մէջ հաստատուելէ ետք աշխատելով այդ գումարը վերադարձնելու պայմանով[108]:

Գահիրէի մէջ ԽՍՀՄ դեսպանութեան հիւպատոսական բաժինի վարիչ Ի. Ցարիովը 14 Յունուար 1965 թուակիր, աննշակիր իր զեկուցագիրին մէջ Եգիպտոսէն 1962-64ին հայրենադարձածներու մասին ըստ տարիքի եւ ըստ մասնագիտութեան վիճակագրական տուեալներ կը ներկայացնէ միանգամայն երեք պատասխանատուներու՝ ԽՍՀՄ ԱԳՆ հիւպատոսական վարչութեան պետի տեղակալ Ի. Պ. Քոնժուքովին, ՀԽՍՀ արտաքին գործոց նախարար Բալաբէկ Մարտիրոսեանին եւ ՀԽՍՀ ՆԽին առընթեր Արտասահմանից Վերադարձող Հայերի Ընդունման եւ Տեղաւորման Կոմիտէի նախագահ Գ. Տ. Գէորգեանին[109]:

Խորհրդային դիւանագէտը նկատել կու տայ, թէ տարուէ տարի նուազած է ոչ միայն հայրենադարձներուն թիւը, այլեւ՝ հայրենադարձութեան դիմորդներուն թիւը: Ան կը գրէ, որ մինչ 1962ին շուրջ 2500 հոգի դիմած է, 1963ին այդ թիւը նուազած է 550ի, իսկ 1964ին՝ 300 հոգիէ քիչ մը աւելիի: Ան չի բացառեր, որ 1965ին հայրենադարձուիլ փափաքողներուն թիւը շարունակէ նուազիլ[110]:

Ցարիով կ'առաջարկէ.-

1. Հրաժարիլ Եգիպտոսէն հայրենադարձութիւն յատուկ շոգենաւերով կազմակերպելէ:

2. Իւրաքանչիւր ընտանիքի ու անձի հայրենադարձութեան հարցը լուծել անհատական կարգով՝ ՀԽՍՀ ՆԽին առընթեր Արտասահմանից Վերադարձող Հայերի Ընդունման եւ Տեղաւորման Կոմիտէին հետ համաձայնաբար:

3. Հայրենադարձները ԽՍՀՄ ղրկել սովորական գծային շոգենաւերով, Աղեքսանդրիա-Օտեսա երթուղիով, որուն վճարը պէտք է կատարուի օտար դրամանիշով, իսկ Օտեսայէն Երեւան օդանաւի կամ գնացքի գումա-

---

[107] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 397, թ. 10:
[108] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 397, թ. 11:
[109] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 89, թթ. 1-3:
[110] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 89, թ. 2:

րը վճարէ Արտասահմանից Վերադարձող Հայերի Ընդունման եւ Տեղաւորման Կոմիտէն:

4. Միայն որոշ պարագաներու, երբ հայրենադարձը գումար չունի, նոյն կոմիտէն թող վճարէ Աղեքսանդրիա-Օտեսա երթուղիին ծախսերը[111]:

1965ի հայրենադարձութեան կազմակերպման եւ կարաւանի՝ Աղեքսանդրիոյ նաւահանգիստէն մեկնելու մանրամասնութիւնները ներկայացուած են Ցարիովի եւ Թալալեանի համատեղ պատրաստած, 22 Դեկտեմբեր 1965 թուակիր, աննշակիր տեղեկանքին մէջ[112]: Կը պարզուի, որ ելքի ձեւակերպումներն ու թղթաբանութիւնը մնացած են նոյնը, զանազան հարցեր հարթելու համար խորհրդային դիւանագէտները պարբերաբար շփուած են Եգիպտոսի ՆԳՆ եւ ԱԳՆ պաշտօնատարներու հետ: Այդուհանդերձ, ծագած են զանազան դժուարութիւններ, որոնցմէ ամէնամեծը տեղեկանքի հեղինակները կը սեպեն մասնաւոր ձեռնարկութեանց լուծարման հարցը, այսինքն՝ հարկերու եւ տուրքերու վճարումն ու փակման միւս անհրաժեշտ քայլերը: Կը տեղեկանանք, որ երկրէն ելքի համար դեսպանութիւնը փաստաթուղթեր տրամադրած է 125 հոգիի, սակայն կարաւանի մեկնումի օրը անոնցմէ միայն 108 հոգին կրցած էին աւարտել պետական պարտադիր ձեւակերպութիւնները: Մնացեալները «զանազան պատճառներով, հիմնականին մէջ տուրքերը վճարած չըլլալով», ելքի թոյլտուութիւն չէին ստացած[113]: Դիւանագէտները արշաւին ոչ-այնքան արդիւնաւէտութեան համար դժգոհութիւն կը յայտնեն Խորհրդային Հայաստանի համապատասխան կառոյցներու՝ հայրենական պետութեան մասին քարոզչական պատշաճ որակի ու քանակի նիւթեր դեսպանութիւն չղրկելու համար: Անոնք թարգմանը կը հանդիսանան գաղութի պատասխանատուներու՝ կարաւանի մեկնումի ժամանակի առնչութեամբ յայտնած դժգոհութեան: Եգիպտահայերը յարմար դատած են, որ կարաւանը ճամփայ ելլէ Սեպտեմբերէն ոչ ուշ: Սակայն ՀԽՍՀ ՆԽի ներկայացուցիչին ուշ՝ Յուլիսին ժամանումը Եգիպտոս, հայրենադարձներուն դեսպանութեան կողմէ փաստաթուղթերու տրամադրումը Օգոստոսին, հայրենադարձներու հիմնական զանգուածին պատրաստութիւնը յետաձգած են մինչեւ Հոկտեմբեր: Այս ուշացումները կարծէք չէին բաւեր, նաւը ժամանած է ... Նոյեմբերի երկրորդ կէսին, ինչը արդար դժգոհութիւն յառաջացուցած է, քանի որ համեմատաբար մեղմ կլիմայ ունեցող Եգիպտոսէն երբ հասնէին հայրենիքին մէջ իրենց կեցութեան նոր վայրերը՝ եղանակը արդէն բաւական ցրտած պիտի ըլլար: Կը պարզուի նաեւ, որ «Լիթվա» նաւուն ժամանման մասին դեսպանութեան իմաց տուած են անոր Աղեքսանդրիոյ նաւահան-

[111] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 89, թ. 2:
[112] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 96, թթ. 5-8:
[113] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 96, թ. 5:

գիստ հասնելէն ընդամէնը 5 օր առաջ...[114]: Մէկ խօսքով, խորհրդային դիւանակալութիւնը իր որակային դերին մէջ գտնուած է...: Այնուհետեւ, Թալալեան կը ներկայացնէ 1962-65 տարիներու հայրենադարձներու վիճակագրական պատկերը՝ ըստ տարիքային խումբերու եւ ըստ մասնագիտութիւններու: Զանոնք կը ներկայացնենք վարի երկու աղիւսակներով:

1962-65՝ հայրենադարձներն ըստ տարիքի				
Տարի	մինչեւ 18 տ.	18-60 տ.	60 տ.էն վեր	ընդամէնը
1962	50	132	35	217
1963	61	149	34	244
1964	28	89	24	141
1965	27	67	14	108[115]
1962-65	166	437	107	710

1962-65՝ հայրենադարձներն ըստ մասնագիտութեան					
Տարի	Երեխայ/ դպրոցական	Թեքնիք կրթութիւն	այլ մասնագիտ.	Առանց մասնագիտ.	60 տ.է վեր
1962	50	36	72	24	35
1963	61	38	79[116]	32	34[117]
1964	28	18	56	15	24
1965	27	17	46	4	14
1962-65	166	109	253	75	107[118]

Տեղեկանքի շարունակութեան մէջ, Թալալեան կը կրկնէ Գահիրէի մէջ ԽՍՀՄ դեսպանութեան հիւպատոսական բաժինի վարիչ Ցարիովի 14 Յունուար 1965 թուակիր, աննշակիր զեկուցագիրի վերջաւորութեան կատարած չորս առաջարկները:

---

[114] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 96, թթ. 6-7: 1965ի հայրենադարձներուն ամբողջական ցանկը կը գտնուի նոյն արխիւային գործին մէջ, թթ. 9-12: Թալալեանի կազմած փաստաթուղթը կը կրէ 18 Դեկտեմբեր 1965 թուականը:

[115] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 96, թ. 7:

[116] Այս թիւը Ցարիովի կազմած 14 Յունուար 1965 թուակիր եւ վիճակագրական տուեալներ պարունակող տեղեկանքին մէջ 80 է (ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 89, թ. 2):

[117] Այս թիւը Ցարիովի կազմած 14 Յունուար 1965 թուակիր եւ վիճակագրական տուեալներ պարունակող տեղեկանքին մէջ 33 է (ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 89, թ. 2):

[118] ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 96, թ. 8: Երկու աղիւսակներով մեր ներկայացուցած՝ Ցարիովի յայտնած վիճակագրական տուեալները ԽՍՀՄ դեսպանութեան կցորդ Փիսքունով մէջբերած է իր 10 Փետրուար 1965 թուակիր, «գաղտնի» նշակիր տեղեկանքին մէջ (ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 89, թթ. 4-8, տուեալները՝ թ. 7): Ան ըստ մասնագիտութիւններու տուեալները կը ներկայացնէ նաեւ տոկոսային յարաբերակցութեամբ. այսպէս, 24%ը երեխաներ եւ դպրոցականներ, 15%ը՝ տարեցներ, 15%ը՝ թեքնիք արհեստաւորներ, 30%է աւելի՝ այլ մասնագիտութիւններու տէր՝ լուսանկարիչ, ոսկերիչ, դերձակ եւն.: Ան այնուհետեւ նոյնութեամբ կը կրկնէ Ցարիովի չորս առաջարկութիւնները (նոյն, թ. 8):

Եգիպտոսէն հայրենադարձութիւնը կատարուած է նաւային ճամփով՝ Աղեքսանդրիա-Պաթումի գծով: Ստորեւ աղիւսակով կը ներկայացնենք 1960ականներու հայրենադարձութեան կարգ մը տուեալները.

Տարի	Նաւի մեկնումի օր	Նաւի անուն	Հայրենադարձներու թիւ (հոգի)
1962	21 Հոկտեմբեր	«Լիթվա»	211
1963	15 Նոյեմբեր	«Արմենիա»	243[119]
1964	22 Սեպտեմբեր	«Արմենիա»	141
1965	22 Նոյեմբեր	«Լիթվա»	108

Իմի բերելով, հաստատենք, որ 1962-65 տարիներուն Եգիպտոսէն զանգուածային հայրենադարձութեան կարաւաններով հայրենիքի մէջ հաստատուեցաւ 710 հոգի՝ նախատեսուած 10 հազարի փոխարէն, այսինքն «փլան»ը կատարուեցաւ 7 տոկոսով, ինչը կը վկայէ Եգիպտոսէն հայրենադարձութեան ծրագրի ձախողման, իսկ եթէ նկատի ունենանք Եգիպտոսէն ՀԽՍՀ ղեկավարութեան նախատեսած սկզբնական 30 հազար հոգիի հայրենադարձութիւնը՝ այդ գերկարեւոր նախաձեռնութեան խայտառակ ձախողման մասին: Այդուհանդերձ, 1947-48ի կարաւաններն ալ հաշուած՝ շուրջ 4400 եգիպտահայ եկաւ հայրենիք, ու թէեւ անոնց մէկ մասը յաջորդ տասնամեակներուն արտագաղթեց, սակայն հիմնական զանգուածը մնաց հայրենի հողին վրայ, հոն արմատներ նետեց, արարեց ու սերնդագործեց եւ հայրենի հողին վրայ ապրելու փաստովն իսկ ապահովեց իր սերունդներուն գոյատեւումը իբրեւ հայ: Անոնք իրենց աշխատանքով իրենց ներդրումը բերին ու կը շարունակեն բերել հայրենի պետութեան կայացման, բարգաւաճման ու հզօրացման համազգային կարեւորութեան գործին:

[119] Նաւուն ժամանումէն 2 օր եւ մեկնումէն 3 օր առաջ *Արեւ* կը յայտնէր, թէ կը հայրենադարձուի 244 հոգի («Հայրենադարձի նաւը վերջնականապէս կը մեկնի Ուրբաթ օր», *Արեւ*, 12 Նոյեմբեր 1963, էջ 1):

ORGANIZATIONAL MATTERS OF THE 1947-48 AND 1962-65 REPATRIATION OF EGYPTIAN ARMENIANS IN SOVIET SECRET DOCUMENTS
(Summary)

Kevork Yazedjian
gevorgyazichyan@gmail.com

The author has collected a large number of Soviet secret documents which are currently preserved in the National Archives of Armenia. Based on material collected from the archival portfolios of the Communist Party of Armenia, the Foreign Ministry of Armenia, and the Committee of hosting and settling the repatriated Armenians, which functioned under the auspices of the Council of Ministers of Soviet Armenia, as well as other documents provided, the author reconstructs the main details of the repatriation processes of the Egyptian Armenians between both 1947 and 48 and 1962 and 65.

The paper sheds light on the ins and outs of these repatriations and the diverse stances, bureaucratic hurdles, and conflicts they faced.

Տարբեր Հայօճախներ Նման Դրսեւորումներ. Գահիրէի *Հոկտեմբեր*ը եւ Պէյրութի *Երիտասարդ Հայը*

Թովմաս Զաքարեան
thomas.zakarian@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

Քսաներորդ դարու վերջին տասնամեակներէն մինչեւ օրս, եգիպտահայ համայնքի մասին վաւերագրական նիւթեր կամ թեմաներ ընտրելու ժամանակ ընդհանրապէս մամլոյ էջերէն աննշմար անցած է *Հոկտեմբեր* ամսագրի անունին տակ կազմուած երիտասարդական շարժումին փորձը:

Համայնքի աւանդական կուսակցութիւններու շրջանակէն դուրս ստեղծուած եւ իր մտաւորական "յաւակնոտութեամբ" ղեկավարութեան համար անբաղձալի դարձած այս խումբը, համայնքի «հին» եւ «նոր» սերունդներուն միջեւ ստեղծուած անզիջող յարաբերութիւններու արտայայտումն էր: Նժարի մէկ կողմը՝ համայնքի բոլոր կառոյցներն ու վարչութիւնները տնօրինող եւ ղեկավարող աւանդապաշտ հաստատութիւններն էին, յանձինս՝ առաջնորդարանին եւ քաղաքական կուսակցութիւններուն, իսկ միւս կողմը՝ երիտասարդական մարմին մը, որ յաջողած էր ձեռք ձգել հանրութեան հետ հաղորդակցելու միջոց մը՝ թերթը, եւ անով լսելի դարձնել իր խօսքը եւ կենդանի օրինակով ապացուցել առկայ խնդիրներու իր առաջարկած լուծումները: *Հոկտեմբեր*[1] ամսաթերթին եւ զինք խմբագրողներուն ստեղծած հարթակն է խնդրոյ առարկան. հնգամեայ փորձ մը (1975-80), որ էր՝ ազատ, ինքնիշխան եւ ստեղծագործական:

*Հոկտեմբեր*ի երեւոյթը կը նմանի երկրի մը մաս կազմող փոքրամասնութեան, որուն ուսումնասիրութիւնը հնարաւորութիւն կու տայ նաեւ բա-

[1] «Հոկտեմբեր» անունը առնչուած է 1973ին Իսրայէլի դէմ պատերազմին, ուրկէ Եգիպտոս յաղթական դուրս եկաւ: Առիթէն օգտուելով, այդ անունով թերթ հրատարակելու դիմում կատարուած է Նիր Իսթ Ակումբին կողմէ եւ արտօնուած՝ պետական մարմիններու կողմէ:

ցայայտել մեծամասնութեան՝ այս պարագային եգիպտահայոց, ընկերա-քաղաքական յարաբերութիւններու թերութիւնները, համայնքի աշխուժու-թեան մակարդակն ու տարողութիւնը:

Հոկտեմբերի առաջին չորս թիւերը լոյս տեսած են որեւէ ակումբի չպատ-կանող եգիպտահայ հրապարակագիր Հայկ Ժամկոչեանի խմբագրու-թեամբ, որմէ ետք Նոյեմբեր 1975ին, տպարանատէր, Նիր Իսթ Ակումբի վարչական եւ թերթին արտօնատէր Գառնիկ Յակոբեանի հետ եղած մաս-նաւոր կարգադրութեամբ, Նիր Իսթ Հայկական Ակումբի հրատարակու-թիւնը եղող *Հոկտեմբերի*[2] խմբագրութիւնը կը ստանձնէ Եղեռնի 60ամ-եակի Երիտասարդաց Մարմինէն խումբ մը: Ասոնց հետ կը սկսի թերթին նոր շրջանը՝ զուտ երիտասարդական դիմագիծով: Պետութեան քով խմբագրապետ գրանցուած էր Շաֆիք Մորքոս Հաննան[3]:

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ ՏՂԱՔԸ

Յետագային «Հոկտեմբերի երիտասարդներ» կոչուած խումբը իր առա-ջին ընդհանուր հաւաքը գումարեց Եղեռնի 60ամեակի հանդիսութիւնը կազմակերպող երիտասարդներու մասնակցութեամբ, թերթի փոխանցու-մը յայտարարելու եւ առաջին խմբագրականի՝ «Մեր խօսքը»ին նիւթը քննարկելու, միտքեր շօշափելու, ուղղութիւն որոշելու:

Հաւաքը կայացաւ ՀԲԸՄի Գահիրէի գրասենեակին մէջ, իբրեւ չէզոք վայր: 25-30 անձէ բաղկացած մասնակիցները մեծամասնութեամբ համալ-սարանական տարիքի երիտասարդներ էին, նաեւ՝ տարբեր ակումբներու համակիրներ: Նախաձեռնողները Աւետիս Մովսէսեանն ու Վարուժան Գա-զանճեանն էին, գլխաւոր նպատակ ունենալով համախմբել կուսակցական պատկանելիութիւն չունեցող երիտասարդները: Այդ օրերուն ընդհանուր ոգեւորութիւն մը կար ակումբներու հովանիէն դուրս գալու, անկախ որոշում կայացնելու եւ գործելու:

Թերթին առաջին թիւերէն նկատելի էր աշխատակիցներու անսպասելի քանակը, մտքերու զանազանութիւնը եւ ակումբներու մասին ազատ գրելու եւ կարծիք հրապարակելու իրողութիւնը: Ասոնք, ինքնին, յաղթանակ մըն էին ինքնավստահութիւն ներշնչող: Այս աշխուժ վիճակը տեւեց մինչեւ *Թափրոն*ի ներկայացումը՝ 1978ին, երբ մասնակցողներու թիւը քսանի մօտ էր: Երբ շարժումին մնայուն վայր ստեղծելու հնարաւորութիւնը անկարելի-ութիւն դարձաւ, գործունէութեան բնոյթն ալ բնականաբար սահմանափակ-ուեցաւ. բացառապէս գրական աշխատանքի վերածուեցաւ եւ ինքնաբերա-

[2] Ըստ միութիւններ կազմելու պետական օրէնքին՝ ներքին հրատարակութիւններն արտօնուած էին:

[3] Քանի որ թերթ հրատարակելու համար պայման էր որ լրագրողներու սենտիքային պատկանող անձ մը պատասխանատու ըլլար բովանդակութեան, իսկ Նիր Իսթ Ակումբը կամ համայնքը այդ պաշտօնին համապատասխանող հայը չունէր:

բար գործունեայ աջակցողներուն թիւն ալ պակսեցաւ: Յիրաւի, մնացին միայն յամառօրէն թերթ հրատարակել ուզողները, որոնք բոլորին հաւանութեամբ որոշուող-բանաձեւուող-հրատարակուող «Մեր խօսքը»ով՝ թերթի խմբագրականով, ներհամայնքային քաղաքականութեան իրենց կեցուածքը արտայայտեցին՝ մասնակցութիւնը բերին: Համայնքի ներքին հարցերով մտահոգ՝ դպրոցներու միացումին, հայեցի դաստիարակութեան կամ կրթական մակարդակի բարձրացման, թէ նոյնիսկ ակումբներու միջեւ գզուըտուքով մարզական մրցակցութեան առնչութեամբ, շարժումը միշտ ալ անզիջող էր իր սկզբունքներուն խնդրով եւ ջատագով՝ անհատի ազատ խօսքին եւ գործելաոճին:

Խումբը՝ իբրեւ հոկտեմբերականներ, առաւելագոյնը 30 հոգի եղած է, սակայն հոկտեմբերամէտները քառապատիկ էին թէկուզ իրենց ակումբներուն կամ միութիւններուն մէջ մնալով: Ուստի *Հոկտեմբերի* պատկանելիութիւնը գաղափարական էր՝ միասնական, համերաշխ եւ համագործակցական կեցուածք որդեգրել կ'ենթադրէր եւ հետեւաբար անհրաժեշտ չէր ֆիզիքապէս խմբուիլը, քանի որ ո՛չ ցանկութիւնը կար քաղաքական կամ վարչական աթոռի տիրանալու եւ ո՛չ ալ պահանջք կար հաստատութեան մը հովանիին տակ ըլլալով՝ խումբն ու իր գործունէութիւնը նիւթապէս նպաստընկալի վերածելու:

ԹԵՐԹԸ ԵՒ ԻՐ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆԸ

Թերթին առաջին թիւին մէջ նշուած «Համերաշխութիւն, համագործակցութիւն եւ միասնականութիւն» նշանաբանը ուղղուած էր եգիպտահայ բոլոր հոսանքներուն. ան կոչ մըն էր որ մասնակցին եւ միասնական գործունէութիւն ծաւալեն, կազմակերպելու համար պառակտուած եւ լճացած համայնքը:

Երիտասարդական էր թերթը, այն իմաստով, որ ան բաց հարթակ էր բոլոր անոնց որոնք ունէին «աւիւն, եռանդ, աշխատանքի սէր եւ արդիական մտայնութիւն»[4]: Խմբագրական կազմը որոշած էր տպել միայն երիտասարդներու (տարիքով երիտասարդները, նաեւ՝ յառաջդիմական հայեացքներով միտքերը նկատի ունէինք) ստորագրած յօդուածները: Որոշումները միասնական սկզբունքով կը կատարուէին առանց արտաքին ազդակներու կամ ազդեցութեանց ենթարկուելու: Խումբը կը գործէր առանց վարչական կոչումներու, եւ համայնքին մէջ ճանչցուած էր «*Հոկտեմբերի* երիտասարդներ» անունով[5]: Թիւով քիչ էին, սակայն աշխատելու պատրաստակամութեամբ եւ անհատական ունակութիւններ դրսեւորելու ինքնավստահութեամբ՝ անոնք կրցան փաստել որ իրենց խմբային աշխատելաձեւը եւ

[4] «*Հոկտեմբեր»ը* , *Հոկտեմբեր*, Նոյեմբեր, 5:1975, էջ 4:

[5] Վարուժան Գազանճեան, «"Հոկտեմբեր"ի հինգ տարիները», *Հոկտեմբեր*, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր, 40-41:1979, էջ 11:

ստեղծած անկաշկանդ պայմանները որակ ապահովելու ամէնամեծ ազդակներն էին:

*Հոկտեմբեր*ի հինգ տարուան գործունէութեան ընթացքին, կուսակցութիւններուն հակադրուիլը, տեսակէտեր քննարկելն ու նաեւ դէմ արտայայտուիլը, ակումբներու ամբոխավարութեան հակազդելը, անոնց խօսքին ու գործին միջեւ եղած տարբերութիւնները բացայայտելը, համայնքին խնդիրներուն մասին կուսակցական մամուլին լռութիւնը մատնանշելը, թերթերուն մէջ հանդէսներու շռայլ գովասանքները քննադատելը, գործնական եւ իրատես մօտեցումով՝ խնդիրներու լուծումներ առաջարկելը հանդիսացան գլխաւոր թեմաները թերթին, իսկ խումբին տուին իր զատորոշող դիմագիծը:

ԽՆԴԻՐՆԵՐ, ՄՏԱԾՈՂՈՒԹԻՒՆ, ՏԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱԿՆԿԱԼԻՔՆԵՐ

Կուսակցութիւններուն համար անընդունելի էր այս խումբին հետ հաւասար գետնի վրայ յարաբերիլը: Պատիւի հարց կար. նորը պէտք էր միշտ հինին ենթակայ ըլլար: Եւ բնականաբար՝ «ուժերու կեդրոնացում եւ միասնականութիւն» կարգախօսը որ հիմքն էր այս շարժման, ամէնաանընդունելի գաղափարախօսութիւնը հանդիսացաւ համայնքի բոլոր հատուածներուն կողմէ, որովհետեւ անիկա կը քանդէր նոյնինքն իրենց գործելաոճը:

Յիշենք, որ *Հոկտեմբեր*ի ազատ խօսելու եւ գրելու իրաւունք ձեռք ձգելու փորձերը հետեւանք էին համայնքէն ներս տիրող շարք մը երեւոյթներու եւ պատճառներու, որոնցմէ յիշենք.-

ա) մտաւորականներու բացակայութիւն,

բ) կուսակցական մամուլին մէջ քննական-քննադատական յօդուած տպելու անկարելիութիւն,

գ) երէցներուն աթոռի կառչածութիւն,

դ) ընդդիմադիրներու հանդէպ արհամարհանք,

ե) նորութեան հանդէպ կասկածանք:

Արդ՝ ըմբոստացումը թերթով եւ բեմի վրայ խօսքով՝ համայնքին մէջ գիտակցութեան շարժ մը յառաջացնելու համար էր, ուր անխուսափելի էր հին ու նոր սերունդներու առճակատումը: «*Մեր պնդումը իրաւատես հիմքեր ունէր եւ մենք պատրաստ էինք փորձարկել զայն՝ ցոյց տալով, որ հայ մշակոյթը միայն խօսքով չի կրնար տարածուիլ, հայապահպանումը պէտք է ընդունիլ որպէս ստեղծագործական աշխատանք, իսկ այդ իրագործելու համար հարկաւոր է աշխատանքը կազմակերպել, խօսքը խմբագրել եւ արդիւնքը ներկայացնել բացարձակ ազատութեամբ*»[6]:

[6] «Հայապահպանումը որպէս ստեղծագործական աշխատանք», *Հոկտեմբեր* Յունուար-Փետրուար, 42-43:1980, էջ 15:

Պէտք է այստեղ շեշտել որ այդ ժամանակամիջոցին եգիպտահայութեան համայնքային ներամփոփ ու գոց կեանքին մէջ[7] առկայ էր երկու գլխաւոր խնդիր՝ Եղեռնի 60ամեակի միասնական նշումն ու թեմական ժողովի համերաշխական ընտրութիւնները: Յուշատօնին կազմակերպումը եւ երիտասարդներու համագործակցութիւնը ի յայտ բերաւ մարմին մը որ ապագային համախմբուեցաւ *Հոկտեմբեր* թերթին շուրջ: Իսկ համերաշխութեամբ ստեղծուած ազգային իշխանութիւնը առաջին անգամ մէկտեղեց – նախապէս համաձայնուած համեմատութեամբ - երեք կուսակցութիւններն[8] ու Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը:

1975ը համագործակցութեան տարի էր. եգիպտահայ համայնքի թեմական ընտրութիւնը կատարուեցաւ քաղաքական հոսանքներու ներկայացուցիչներու միասնական ցանկով, որ աննախադէպ երեւոյթ էր: Սակայն համերաշխաբար եւ համագործակցելու ցանկութեամբ երեք կուսակցութիւններէն կազմուած ազգային իշխանութիւնը պատրաստ չէր - հատուածական իր քարոզչութենէն հրաժարելով - ուժերու կեդրոնացման եւ միասնական աշխատանքի մասին լուրջ քայլեր առնելու: Ո՛չ ցանկութիւնը կար, ո՛չ ալ ակումբներէն ներս այդ ուղղութեամբ նախապատրաստական աշխատանք կատարուած էր: Եղածը ուրեմն համայնքի քաղաքական հատուածներուն միջեւ աթոռաբաշխութիւն մըն էր՝ ըստ ուժերու համեմատութեան[9]:

Թեմական ժողովի 24 աթոռները գրաւելով՝ նորընտիր երեսփոխանները եօթ հոգինոց քաղաքական ժողովին միջոցաւ պարտաւոր էին ազգապատկան կալուածներն ու անշարժ գոյքը կառավարել, մատակարարել, տնօրինել եւ այլ ընթացիկ հարցեր լուծել: Ազգին այս ընդհանուր ունեցուածքին մէջ Գահիրէի գործող երկու վարժարանները՝ Գալուստեանն[10] ու Նուպարեանը[11], իւրայատուկ նշանակութիւն ունէին համայնքին համար: Անոնք հայերէն լեզուն ուսուցանելու եւ հայերէնով դաստիարակելու ազգային կեդրոններ էին: Եւ որովհետեւ *Հոկտեմբերի* հաշուարկով՝ դպրոցը որոշիչ դեր պէտք է խաղար հայապահպանումէն հայակերտումի անցնելու ընթացքին՝

---

[7] Այդ շրջանին՝ իւրաքանչիւր ակումբի անդամ, կուսակցական պատկանելիութեան պատրուակով, կտրուած էր համայնքի միւս ակումբներու գործունէութենէն: Ակումբը իր սահմաններուն մէջ իր անդամներով բաւարարուած կը համարուէր: Անդամները իբրեւ քաղաքացիներ կտրուած էին նոյնիսկ տեղական մշակութային եւ քաղաքական կեանքէն, չկային բաց/ազատ հաղորդակցութեան միջոցներ: Համայնքը կտրուած էր Միջին Արեւելքի շրջակայ հայ համայնքներէն, մանաւանդ՝ այնքան աշխուժ Պէյրութէն: Կղզիացումի այս քաղաքականութիւնը նաեւ ազդած էր «հայապահպանում» ըմբռնումին վրայ:

[8] ՌԱԿ, ՍԴՀԿ, ՀՅԴ:

[9] ՌԱԿ՝ 8 աթոռ, ՍԴՀԿ՝ 4 աթոռ, ՀՅԴ՝ 8 աթոռ, ՀԲԸՄ՝ 4 աթոռ:

[10] Գալուստեան Ազգային Վարժարանը հիմնուած է 1854ին, Գահիրէ:

[11] Նուպարեան Ազգային Վարժարանը հիմնուած է 1924ին, Հելիոպոլիս: Իսկ Աղեքսանդրիոյ Պօղոսեան Ազգային Վարժարանը հիմնուած է 1890ին:

կրթական մակարդակ ապահովելը եւ ազգային դաստիարակութեան բացառիկ կարեւորութիւն տալը թերթին առաջնային պահանջքներն եղան:

Հայապահպանումի քաղաքականութեան տեսանկիւնէն՝ ազգային դպրոցին թիկունք կանգնիլը կուսակցական երեսփոխաններուն ամէնահրատապ հարցը պէտք էր ըլլար. անոնք շահախնդիր պէտք էր ըլլային ազգային եւ հայագիտական ծրագրերու դասաւանդութեան թափ տալով, որովհետեւ դպրոցը՝ ամէնօրեայ կանոնաւոր իր ժամապահերուն շնորհիւ, միակ վայրն է ուր կարելի է աշակերտները այդ բոլոր արժէքներով օժտել եւ դրական արդիւնքներ ապահովել: Լաւ դաստիարակուած աշակերտը ակումբին եւ համայնքին ծառայելու իր հմտութեամբ, օժտուածութեամբ եւ նախաձեռնութեամբ հայապահպանման քարոզարշաւին լաւագոյն ապացոյցը պիտի ըլլար[12]: Սակայն գործնականօրէն լուծումը կախեալ էր որակաւոր ուսուցիչէն եւ ուսման ծրագրերէն. խնդիրներ՝ որոնք անլոյծ կը մնային տարիներէ իվեր եւ ասպարէզ մը, որ բաց թողուած էր տարիներով: Կացութիւնը փրկելու, բարելաւելու կամ բարեփոխելու համար *Հոկտեմբեր*էն անհատներ[13] նետուեցան ասպարէզ եւ համալրեցին ուսուցչական կազմը ու թերթով բարձրաձայնեցին, որ հայակերտումը որակ կը պահանջէ, ուստի պատմական անցեալն ու փառքը, նաեւ կամաւոր աշխատանքը բաւարար չեն սերունդ կերտելու համար, հարկաւոր է դիմել արդիական միջոցներու եւ մասնագէտ արհեստավարժներու[14]:

Սակայն՝ հայերէն լեզուի օրակարգային նիւթերը ազգային երեսփոխանները չէին անհանգստացներ, կուսակցութիւններուն ուշադրութեան կեդրոնը չէին հանդիսանար: Անոնց համար Գալուստեան Վարժարանի կտակին նիւթական մեծ եկամուտներու բաշխումը աւելի առաջնահերթ էր:

*Հոկտեմբեր*ի էջերէն կը կարդանք ուսումնական մակարդակ բարձրացնելու հարցին մասին. հոն կը շեշտուի թէ ուսումնական մակարդակը ազգային գիտակցութեան եւ դաստիարակութեան խնդիր է[15]: Դաստիարակութեան իբրեւ մեթոտ կ'առաջարկուէր, որ նոր սերունդը իւրացնէ քննական

---

[12] Այն մտայնութիւնը կը տիրէր, թէ քանի որ համայնքը նօսրացած է եւ նիւթական միջոցները սահմանափակ են, անձնական ուժերու վրայ հիմնուիլը ճիշտ է, նոյնիսկ եթէ անորակ է անիկա. ակումբներու միջեւ մրցակցութիւնը տեղական համեստ ուժերու մակարդակով պահելը, տարբեր սրահներու մէջ նոյնանման միջոցառումներու կրկնութիւնը եւ փոփոխութիւններ յառաջացնելու յանդուգն քայլերու չդիմելը՝ ապացոյցներ են այդ լճացած վիճակին: Հայապահպանումը - ըստ ակումբներուն - ելոյթի կամ ծրագրի մը մասնակցողներու քանակին հետ կապուած էր, անկախ որակէն կամ մակարդակէն:

[13] Վազգէն Բրուտեան, Վարուժան Գազանճեան, Արաքսի Տէրունեան, Թովմաս Զաքարեան:

[14] «Հայապահպանումը որպէս ստեղծագործական աշխատանք», *Հոկտեմբեր* Յունուար-Փետրուար, 42-43:1980, էջ 10-16:

[15] Վազգէն Բրուտեան, «Նամակագրութիւն», *Հոկտեմբեր*, Մարտ, 32:1979, էջ 7:

մտածողութիւնը եւ զայն իբրեւ մօտեցում կիրառէ համայնքի զարգացման համար, թէ՛ կուսակցամոլութեան դէմ, թէ՛ ազգային իշխանութեան անտարբերութեան դէմ եւ թէ՛ որոշում առնելու վախկոտութեան դէմ:

Ազգային վարժարաններու նկատմամբ ստեղծուած անտարբերութեան ապացոյց էին տիրող անհոգութիւնը՝ իտես համայնքի աշակերտական բնակչութեան 35 առհարիւրին օտար վարժարան յաճախելուն, ինչպէս նաեւ մամուլի էջերէն հարցը քննարկող յօդուածներու բացակայութեան: Երբ լուռ էին պատասխանատուները *Հոկտեմբեր* քննարկեց եւ բարեփոխման կարգ մը առաջարկներ ներկայացուց՝ մասնաւորաբար 1978էն ետք, երբ Գալուստեան Վարժարանի գլխաւոր շէնքը պետական հրամանով փլուզման ենթարկուեցաւ[16]:

Բնականաբար հայապահպանման առնչուող յարակից հարցեր ալ կային. օրինակ՝ խառնածին ծնողներու եւ աշակերտներու լեզուի խաթարուած գործածութեան երեւոյթը, հայերէն դասաւանդող ուսուցիչներու պակասն ու հայեցի դաստիարակութեան ծրագրերու անբաւարար ժամանակ յատկացնելը... հարցեր՝ որոնք մինչեւ այսօր ալ կը մնան անլոյծ: Իբրեւ լուծում, *Հոկտեմբեր* կ'առաջարկէր, որ գաղութի անդամներէն երիտասարդներ առաջնորդարանի հովանաւորութեամբ՝ Հայաստանի մէջ հայագիտութեամբ մասնագիտանալէ ետք, լաւ աշխատավարձով պաշտօնավարութեան հրաւիրուին դպրոցներէն ներս[17]: Այսօր, քառասուն տարիներ ետք՝ պատասխանատուները դեռ կը փնտռեն զանոնք եւ թոյլ առաջնորդներու ու ոչ-հայախօս ծնողներու ճնշման տակ, դպրոցը կը զիջի ու կը յարմարի ազգային գիտելիքներու նուազագոյնին՝ նոյն այդ ղեկավար կուսակցական ազգային երեսփոխաններու հովանիին ներքոյ:

*Հոկտեմբեր*ը խառն ամուսնութիւններու [18] երեւոյթը ահազանգեց 1977ին[19], ցոյց տալով թէ վերջին տասը տարիներու (1970-80) ընթացքին 34%ի հասած էր ան եւ թէ անվնաս կը համարուէր համայնքին կողմէ: Եւ որովհետեւ առաջքը առնելու համար ոչինչ ծրագրուեցաւ կամ կատարուեցաւ, այսօր այդ թիւը հասած է 65%ի եւ բոլորին կողմէ ընդունուած է իբրեւ բնական իրավիճակ:

*Հոկտեմբեր*ի համար այլասերումի դէմ պայքարելու ձեւերէն մէկը Սփիւռքի գաղութներու միջեւ կապերու ամրապնդումն էր. կեդրոնացնել ուժերը եւ, հայրենիքի հետ մշակութային կապը հիմք ընդունելով, ուղղուիլ ազգային նոր արժէքներու որոնման:

---

[16] Փլուզման պատճառը «Օքթոպըր» կամուրջը կառուցելն էր՝ Մեղու, «Ա՞յս ալ ներածենք», *Հոկտեմբեր*, Դեկտեմբեր, 29:1978, էջ 3:

[17] Վազգէն Բրուտեան, «Հայ ուսուցիչներու օր», *Հոկտեմբեր*, Ապրիլ-Մայիս, 33-34:1979, էջ 21:

[18] *Հոկտեմբեր* իր առաջին թիւէն սկսեալ ունէր նաեւ արաբերէն բաժին մը՝ ոչ-հայախօսներուն համար:

[19] Մեր Խօսքը, «Զգուշանանք այլասերումէն», *Հոկտեմբեր*, Յունուար, 14:1977, էջ 1:

Պէտք է այստեղ շեշտել, որ թերթով եղած աշխատանքն ու խմբագրականով մտածողութիւն բացայայտելը, որոշում առնող աթոռներուն վրայ աւելի յարմար պատասխանատու ղեկավարներ տեսնելու համար էր: Համայնքը լճացումէն դուրս բերելու իբրեւ միջոց՝ վարիչներուն կ'առաջարկուէր ակումբներուն մէջ տարբեր շրջանակներէ երիտասարդներ համախմբել՝ ուսումնասիրական արդիւնաւէտ ծրագրեր իրագործելու համար: *Հոկտեմբեր*ի ազատ եւ անկաշկանդ աշխատելու մօտեցումը բոլորին համար եղած յորդոր մըն էր, որ երբ բեմէն ալ արձագանգեցին՝ ՌԱԿի մամուլին կողմէ հեգնանքի արժանացան[20]:

Սփիւռքահայուն համար «Միջին ճամփայ»[21] բառակապակցութիւնը գաղափարական գետնի վրայ *միասնականութիւն* կը նշանակէր: *Հոկտեմբեր*՝ ակումբային երիտասարդներուն ուղղած կոչով կը թելադրէր անոնց մէկդի դնել Մայիս 28ի եւ Նոյեմբեր 29ի հետ կապուած պնդումները եւ իրար հանդուրժող մօտեցումով լծուիլ համայնքի ներքին կեանքը կազմակերպելու, վերջ տալ ատելութեան ոգիին, նաեւ՝ ակումբներու խաչաձեւումներուն[22]:

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ ԵՒ *ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ՀԱՅ*. ԻՐԱՒՈՒՆՔ- ՊԱՐՏԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ-ԿԱՇԿԱՆԴՈՒՄ՝ ՇԱՐԺՈՒՄ-ՀԱՄԱՅՆՔ-ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ԵՌԵԱԿ ԾԻՐԸ

Կրնանք ըսել, թէ համայնքի երիտասարդներուն մօտենալու, նիւթեր քննարկելու եւ նոյնիսկ առաջարկներ ներկայացնելու առումով, *Հոկտեմբեր*ի յօդուածները շատ նման էին լիբանահայ *Երիտասարդ հայ*ի արծարծած կարգ մը թեմաներուն:

Այդ ժամանակաշրջանին, Եգիպտոսի եւ Լիբանանի միջեւ հաղորդակցութեան կապերը նուազագոյն մակարդակի վրայ էին եւ անհաւանական է որ *Երիտասարդ հայ*ի օրինակներ տեսած ըլլային *Հոկտեմբեր*ի տղաքը: Այս փաստ է թէ երկու համայնքներուն մէջ ալ առկայ էին ազգային-ընկերային խնդիրներով մտահոգ եւ քննական մօտեցումով լուծումներ բարձրաձայնող երիտասարդներ: Իսկ բարձրաձայնուող խնդիրներուն պատճառները պէտք էր փնտռել միջին արեւելքի համայնքներու ներքին ընկերային քաղաքական կառուցուածքին մէջ:

Մինչ Պէյրութի մէջ աւելի քաղաքականացած էր երիտասարդ զանգուածը, Գահիրէի մէջ անտաշ եւ նախակրթարանի մակարդակով էին ազգային գիտելիքները: Սփիւռքը՝ Պէյրութի ազատ հարթակին համար, իրական էր

---

[20] «Հոկտեմբերի պատասխանը Արեւին», *Հոկտեմբեր*ի «Յաւելուած», Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր, 40-41:1979, էջ 14-20:

[21] Մեր խօսքը, «Մեր ուղղութիւնը», *Հոկտեմբեր*, Նոյեմբեր 5:1975, էջ 1. նաեւ՝ Մեր խօսքը, «Անկիւնադարձը», *Հոկտեմբեր*, Յուլիս, 36:1979, էջ 1:

[22] Մեր խօսքը, «Խաչաձեւումները...», *Հոկտեմբեր*, Փետրուար-Մարտ-Ապրիլ, 15-16-17:1977, էջ 1: Կ'ակնարկուի տարբեր ակումբներու կողմէ նոյն ատեն նոյնանման ձեռնարկներ կատարելուն, հանդիսատեսը մասնատելու նպատակով:

եւ ազգային գիտակցութեան մէջ աւելի քննարկուած ու վերլուծման ենթարկուած նիւթ էր, իսկ Գահիրէի պարագային՝ տեղական համայնքէն դուրս իրականութիւնը իրեն մաս չէր կազմեր, ենթադրական էր: Պէյրութի հարթակը Սփիւռքը կազմակերպելու եւ տնտեսական ուժի վերածելու կը ձգտէր, Գահիրէի հարթակը համայնքային կազմակերպում եւ մշակութային գետնի վրայ ուժերու կեդրոնացում կը հետապնդէր: Այլ խօսքով՝ մէկը ներհամայնքային, միւսը միջհամայնքային, այսինքն համասփիւռքեան մտասեւեռումներ ունէր: Սակայն - ինչպէս վերը ըսինք - երկուքն ալ նոյն եւ նման խնդիրներ կ'արծարծէին: Յիրաւի, յատկանշականը այն է, որ երկու պարագաներուն ալ հարթակները հասարակութեան մէջ գիտակցութիւն արթնցնելու եւ աւանդական պատասխանները հարցադրումի վերածելու եւ քննարկելու յանդգնութիւնը ունէին, բան մը՝ որ դարձաւ մագնիսական այն ուժը, որուն ականջ տուին կուսակցական կաղապարէն դուրս մնացած ընթերցող երիտասարդները:

Սփիւռքի համայնքներուն մէջ, պետական կաշկանդումներն ու քաղաքացիի իրաւունք-պարտաւորութիւն յարաբերութիւնները հիմնական գործօններն են, որոնք կ'որոշեն ու կը պարտադրեն համայնքներէն ներս շարժումներու բնոյթն ու գործունէութեան ասպարէզը:

Օրինակի համար, 1975-80 ժամանակահատուածին, Եգիպտոսի մէջ քաղաքական գործունէութիւն ծաւալելու հնարաւորութիւնը օրէնքով արգիլուած էր[23], ուստի՝ հայ աւանդական քաղաքական կուսակցութիւնները ստիպուած էին մշակութային ակումբներու անուան տակ իրենց գոյութիւնը պահպանել: Այդ իսկ պատճառով ծրագրերը կազմուած էին հայապահպանում տեսլականին ծիրին մէջ: Սակայն նոյնը կարելի չէ ըսել Պէյրութի համայնքին մասին, ուր պետականօրէն արտօնուած էր քաղաքական կուսակցութիւններու գործունէութիւնը, մարտական խմբակներու առկայութիւնն ալ ընդունելի դարձած էր: Հետեւաբար՝ *Հոկտեմբեր* եւ *Երիտասարդ հայ* հարթակներու միջավայրերը բնութագրելու պարագային՝ քաղաքական ազատութիւնը պիտի համարել ամէնացայտուն տարբերութիւնը երկուքին միջեւ:

Լիբանանի քաղաքական կեանքին մէջ կրօնական եւ դաւանանքային ազատութիւններն ու իրաւունքները, կառավարման չափաբաժին (quota) հասկացութիւնը, Պուրճ Համուտի եւ այլ հայաշատ թաղերու ներկայութիւնը բոլորովին տարբեր խնդիրներու առջեւ կը դնէր *Երիտասարդ հայ*ը, քանի որ իր շուրջ բոլորուած եւ բաժանորդագրուած համայնքը շատ աւելի ընկերային եւ քաղաքացիական ակնկալիքներ ունէր թերթէն: Լիբանահայը թերեւս քանակային փոքրամասնութիւն էր, սակայն ո՛չ քաղաքական իմաստով, քանի որ պետական վարչամեքենային մէջ իր օրինական ներկայութիւնն ունէր:

---

[23] 1952ի յեղափոխութենէն ետք միակ իշխող կուսակցութեամբ մը կառավարուած է Եգիպտոս մինչեւ 1980:

Ինչ կը վերաբերի *Հոկտեմբերի*ին, ապա անոր գոյութեան հինգ տարինե-րը կը համընկնէին Եգիպտոսի նախագահ Անուար Սատաթի յետ-պատե-րազմեան շրջանին, երբ ժողովրդավարութեան անցնելու առաջին փորձե-րը կը կատարուէին: Եգիպտոս փակ տնտեսական համակարգէ բաց առեւ-տրական քաղաքականութեան անցնելու քայլեր կ'առնէր, նաեւ՝ Իսրայէլի հետ սահմաններ վերականգնելու բանակցութիւններ կը վարէր: Նախա-գահ Սատաթի Երուսաղէմ անակնկալ այցելութեան որոշումովը, արաբա-կան աշխարհի եւ Եգիպտոսի միջեւ պետական յարաբերութիւնները կը վատթարանային, Եգիպտոս կը մեկուսացուէր արաբական աշխարհէն, երկրին մէջ կը ստեղծուէր տնտեսական անկայուն եւ ընկերային չհաւասա-րակշռուած մթնոլորտ: Նախագահ Կամալ Ապտէլ Նասըրի վաթսունական-ներու ազգայնացումի եւ ընկերվարական օրէնքներու կիրառումէն ետք, ա-ռաջին անգամ է որ նոր-հարուստներու դասակարգ մը Եգիպտոսի իշխա-նութեան գլուխ կ'անցնէր:

Տարբեր չէր վիճակը համայնքէն ներս: Այդ ժամանակահատուածին մէջ, եգիպտահայերէն շատեր տնտեսական «բաց դռներ»ու քաղաքականութե-նէն օգտուելով, նիւթապէս բարելաւեցին իրենց տնտեսական վիճակը եւ հետեւաբար կուսակցութիւնները սկսան ընդգրկել զանոնք ազգային իշ-խանութեան երեսփոխաններու թեկնածուներու ցանկին մէջ: Արդարեւ, այդ շրջանին յառաջացան համայնքին նորափթիթ մեծ նուիրատուները, որոնք ենթադրաբար պէտք է հայկական դպրոցին ճակատագիրը որոշէին եւ հա-յապահպանման ծրագրին թափ տային: Սակայն անոնք - որպէս գործնա-պաշտ միտքեր - Գահիրէի երկու ազգային վարժարանները միացնելու եւ նիւթական առաւելութիւն ստեղծելու ձգտեցան: Աւելի քան երկու տասնամ-եակ, իրենց նիստերու նիւթն ու ուղղութիւնը դարձաւ երկու դպրոցները մի-ացնելու[24] հարցը: Այս մթնոլորտին մէջ էր որ *Հոկտեմբերը* իր բաժանորդ-ները պէտք է փնտռէր:

Գահիրէի համայնքը[25], իր անցեալի պատմական վարկին վրայ հիմնուե-լով, պահպանած էր գրեթէ բոլոր կառոյցներն ու հաստատութիւնները, սա-կայն արտագաղթի տարբեր ալիքներու հետեւանքով կորսնցուցեր էր իր անդամներուն 75%ը, մանաւանդ միջին տարիքի անդամները: Նօսրացած իր վիճակով «ծեր» համայնք մըն էր ան, ժամանակին անյարիր մտաւորա-կան առաջնորդներով: Իր բազմազան կառոյցներու առկայութեամբ՝ հա-

[24] Գալուստեան Ազգային Վարժարանի ծնողաց միութեան յամառ ընդդիմութեամբ վարժարաններու մէկտեղումը միայն 2013ին իրականացաւ:

[25] Ըստ *Հոկտեմբերի* տուեալներուն, գահիրէաբնակ հայերուն թիւը 4-5000 էր, ազ-գային իշխանութիւն ընտրելու իրաւունք ունեցողներուն թիւը՝ 700, ակումբ յաճա-խողներուն թիւը՝ 1500, ակումբ/միութիւն/հաստատութիւններուն թիւը՝ 40, վարչա-կաններուն թիւը՝ 400. խառն ամուսնութիւնները կը կազմէին՝ անդամներու 30%ը, ազգային վարժարան յաճախող աշակերտութեան թիւը 250 էր:

մայնքի անդամներու 10%ը ստիպուած էր ձեւով մը վարչականներ դառնալ եւ մաս կազմել հին համայնքը ներկայացնող ***աւանդապատկեր***ին:

Հայապահպանումը այն առաձգական բառն էր, որ համայնքի մեծ ու փոքր վարչութիւններու ժողովականները իրենց հասկցած ձեւով կարող էին իրենց ուզած ուղղութեամբ տանիլ: Սակայն *Հոկտեմբեր*ը տարբեր մօտեցում եւ ըմբռնում ունէր իրավիճակին հանդէպ: Ան որդեգրած էր հայակերտում հասկացութիւնը, մէկ քայլ առաջ անցնելով ակումբներու ամբոխավարութենէն, հայրենասիրական օճախներ եւ հնոցներ ըլլալու յաւակնութենէն եւ ընդհանուրի շահերուն հանդէպ կրաւորական դիրքորոշում ունենալէն:

Եթէ ատենի Գահիրէի եւ Պէյրութի համայնքներու թիւը նկատի ունենանք, բնակչութեան կեդրոնացումը (Հելիոպոլիս ընդ Պուրճ Համուտ), հայերէն լեզուի գործածութիւնը, մտաւորական մթնոլորտը, թերթերու գրական մակարդակը եւ զանազանութիւնը (կուսակցական, չէզոք, մշակութային, գրական եւն.), կառոյցներու համակարգը, ակումբներու վարիչներուն եւ ղեկավարներուն հեղինակութիւնը, մշակութային գործունէութեան տարողութիւնն ու որակը, քաղաքականութեամբ զբաղելու հնարաւորութիւնը եւ ընկերային ու դասակարգային յարաբերութիւնները, պիտի հետեւցնենք որ Պէյրութը «փոքր Հայաստան» մըն էր մինչեւ իր քաղաքացիական պատերազմին սկիզբը՝ 1975, բաղդատմամբ Գահիրէին: Ուստի բնական է ենթադրել որ իր պետական եւ սահմանադրական իրաւունքներով ու աւելի քաղաքականօրէն աշխուժ հաւաքականութեամբ, լիբանահայ համայնքի ղեկավարները պետակա՛ն օրինակը աչքի առջեւ ունենալով, համայնքին փոքրամասնութիւններուն հանդէպ հանդուրժողականութիւն ցուցաբերէին:

Սակայն *Երիտասարդ հայ*ի համայնքային եւ սփիւռքեան քննարկումները երեւան կը հանէին այլ պատկեր: Արդարեւ, բացասական դիրքորոշումներ կը տիրէին ազատ խօսքի եւ աւանդական լուծումներէն անդին տարբեր ուղիներ որոնող երիտասարդութեան դէմ: Ազգային եւ կուսակցական հաստատութիւնները անհաղորդ էին ակումբէն դուրս գտնուող երիտասարդներու պահանջքներուն: Ասով կը ստեղծուէր մթնոլորտ մը, ուր ակումբի երէցները, երիտասարդներու թափն ու աշխուժութիւնը կաղապարելով, հայապահպանման լոզունգին տակ, իրենց նման մտածողներ կ'արտադրէին: Ուստի, հակառակ ազատ քաղաքական միջավայրին, նոյնն էին համայնքային անհատ-կառոյց յարաբերութիւնները Պէյրութի եւ Գահիրէի մէջ եւ հետեւաբար նոյնն էին ըմբոստացման եւ հակազդելու դրդապատճառները:

*ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ*ԱԿԱՆՆԵՐԸ ԸՆԴԴԷՄ ՄԵՔԵՆԱՅԻՆ

*Հոկտեմբեր*ի աշխատակիցները կամաւորներ էին. անոնք չունեցան խմբագրատուն, մնայուն հովանաւորող եւ անդամներ: Տան մէջ կը կատարուէին խմբագրական ժողովները, գրել-սրբագրել-մեքենագրելը անհատական ջանքերով էին, նաեւ՝ տպելը, թերթը բաժնելը, բաժանորդագրելը: *Հոկտեմբեր*ը խմբային աշխատանք մըն էր, փաստելու համար թէ կարելի

է նաեւ անկախ գործելակերպով մասնակցիլ համայնքի զարգացման գործընթացին, առանց ղեկավար երէցներու թոյլտուութիւնը վայելելու:

Բեմային ներկայացումներու փորձերը նախ տուներու մէջ էին, յետոյ բեմի վրայ: Միշտ ալ ուրիշ կազմակերպութեան[26] մը անունի տակ՝ բեմը օգտագործելու պաշտօնական իրաւունք ստանալու համար: Հոկտեմբերականները կազմակերպեցին նաեւ երեկոներ, դասախօսութիւններ նուիրուած՝ Աւետիք Իսահակեանի, Եղիշէ Չարենցի ծննդեան 80ամեակին, թատրոնի պատմութեան, Նարեկացիի *Մատեան ողբերգութեան*ին եւն.:

Համայնքի վիճակը քննադատելով հանդերձ, *Հոկտեմբեր*ի խմբագրական կազմի բոլոր աշխատակիցները գործունեայ անդամներ եղած էին զանազան ակումբներու եւ միութիւններու: Չյաջողելով ներքին բարեփոխումներու ենթարկել այդ հաստատութիւնները, անոնք համախմբուեցան դուրսէն հետապնդելու համար *հայակերտումը*՝ հասարակ յայտարար ունենալով ազատ աշխատելու եւ ստեղծագործելու իրենց մեկնակէտը: Շարժումը իր սկզբնական տարերքին մէջ կուսակցական շրջանակներու կարծրատիպ գաղափարներուն հակազդող դրօշակիրը եղաւ, եւ համերաշխութիւն-համագործակցութիւն-միասնութիւն սկզբունքներուն գործնական կիրառողը[27]:

*Հոկտեմբեր*ը անհատական ունակութիւններու վրայ հիմնուած համախմբում մըն էր. գրող, դերասան, ասմունքող, բեմադրող, ուսուցիչ, դասախօս, ուստի՝ իր միտքերը բարձրաձայնելու միջոցն ալ սահմանափակուած էր անդամներու ասպարէզին յատուկ հնարաւորութիւններով: Ան ընդդիմութեան դերը ստանձնած էր, զէնք ունենալով բեմն ու գրաւոր խօսքը:

Ամսաթերթը պարբերաթերթի վերածուեցաւ, յետոյ դադրեցաւ լոյս տեսնելէ՝ նիւթականի եւ աշխատակիցներու անբաւարարութեան պատճառով:

Խմբագրութեան համար հարց էր երիտասարդներու ընթերցանութեան պակասը, թերթը պարտադրուած էր զիջումներ կատարել: Ի՞նչ գրել, ազգայի՞ն նիւթեր, որոնք ժամանակավրէպ կը դառնային խնդրի **Չ**լուծման հետ, թէ՞՝ գրական վերլուծումներ եւ արուեստ, որոնք հազիւ թէ ընթերցողներ կրնային ունենալ: Ի՞նչ լեզուով գրել մասնագիտական յօդուածները,

---

[26] Նիր Իսթ Հայկական Ակումբ, Հայ Մշակոյթի Բարեկամներու Միութիւն, Ազգային Իշխանութիւն:

[27] Տարբեր ակումբներու զանազան թատերական ներկայացումներու մաս կազմած են *Հոկտեմբեր*ի երիտասարդները: Փետրուար 1976ին՝ «Կասկածը կնոջ մտքին մէջ», (բեմադրութիւն՝ Վարուժան Ֆրընճեան), Օգոստոս 1977ին՝ «Չէնքերն ու մարդը» (բեմադրութիւն՝ Ժիրայր Բաբազեան), Մարտ 1978ին՝ «Չարենցի 80ամեակ - մարդն ու գործը» (Վարուժան Գազանճեան-Ֆրընճեան), Յուլիս 1978ին՝ «Քաջ Նազար» (բեմադրութիւն՝ Ֆրընճեան), Օգոստոս 1978ին՝ «Ստախօսը» (բեմադրութիւն՝ Բաբազեան), Սեպտեմբեր 1978ին՝ «Չայրոյթով նայեցէք ետեւ» (բեմադրութիւն՝ Բաբազեան), Հոկտեմբեր 1978ին՝ «Թատրոն»ի պատմութիւն (բեմադրութիւն՝ Ֆրընճեան), Նոյեմբեր 1978ին՝ «Նարեկացի» (բեմադրութիւն՝ Ֆրընճեան):

որպէսզի հասկնալի դառնային ընթերցողներուն: Հայեցի դաստիարակութեան մասին քննարկելը հիասթափեցուցիչ էր իտես այդ ուղղութեամբ առնուած համայնքի անլուրջ քայլերուն: Արդարեւ, բաժանորդները ազգային գոյավիճակին եւ մտահոգութիւններուն ծանօթացնելու համար, նաեւ իրենց լուծումներու մասին մտածել տալու համար, բանաւոր եւ գրաւոր հայերէնի իմացութիւնը ամէնամեծ խոչընդոտն էր:

Պարբերաբար լոյս տեսած *Հոկտեմբեր*ը պէտք էր հանրային կարծիք ստեղծէր ընդդէմ՝ տասնամեակներով հրապարակի վրայ եղած մեքենային:

Այս մեքենային մաս կը կազմէին.-

ա) կուսակցութեանց անշարժ գոյքերը՝ մշակութային եւ մարզական ակումբները, տպարանը.

բ) անշարժ միտքերը՝ կուսակցավարժ խմբագիրը, կուսակցական պատկանելիութեամբ անդամները, շարքերը համալրած տհաս պատանիները.

գ) անշարժ կուսակցական կապերը՝ Սփիւռքի իրենց կեդրոններուն եւ մասնաճիւղերուն հետ, նաեւ Խորհրդային Հայաստանի հետ մենաշնորհ դարձած կապը ոչ-Դաշնակցական հատուածին.

դ) երեսփոխանական անշարժ աթոռները՝ ազգային առաջնորդարանին՝ համայնքը ղեկավարելու, դպրոցի աշխատակազմը ընտրելու, ազգային կալուածներն ու եկամուտները մատակարարելու:

Նօսրացած համայնքին մէջ՝ դիրք գրաւելու նախապատուութիւնը վստահութիւն վայելող կուսակցականին էր միշտ, իսկ կրթական, մշակութային հարցեր լուծելու եւ տնօրինելու պատրաստակամ մասնագէտներու կարծիքը երկրորդական էր: Արդիւնք՝ կրթական, մշակութային հարցեր լուծելու եւ տնօրինելու անբաւարար պատրաստութեամբ վարչականներու հոյլ մը[28]:

ՆԵՐՔԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱՓԱԿՈՒՄՆԵՐ

Ի՞նչ կոչել երիտասարդական ազատ հարթակները, որոնք իրենց դրսեւորման շնորհիւ թէ՛ մթնոլորտ կը յառաջացնեն եւ թէ՛ ազդեցութիւն կը ձգեն աւանդապաշտ միջավայրին եւ կառոյցներու հին աշխատաձեւին վրայ: Ըմբոստացու՞մ, ցնցու՞մ, շա՞րժ, *աքթիւիսթ*ներու բողո՞ք: *Հոկտեմբեր* իր հինգ տարուան կենսագործունէութեան ընթացքին[29] առաջնահերթութիւնը տալու գիտակցութեան արթնացումին՝ վերլուծութիւններ, առաջարկներ եւ լուծումներ հրամցնելով: Հոկտեմբերականները եղան համայնքը յառաջ քաշող ներուժը:

---

[28] Այսօր՝ այդ զարտուղի վիճակին վրայ կ'աւելնայ նաեւ վարչականներու հայերէն լեզուի իմացութեան պակասը:

[29] Վարուժան Գազանճեան, «Հոկտեմբերի հինգ տարիները», *Հոկտեմբեր*, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր, 40-41:1979, էջ 10-28:

*Հոկտեմբեր*ին միանալու կամ շարքերը անցնելու համար աշխատանք տանիլը անիմաստ էր, քանի որ արդէն գոյացած խումբին համար կարեւորը՝ թերթով արծարծուած միտքերը ակումբներէն ներս արձագանգելն էր եւ վարչական որոշումներու մաս կազմելը: Ճնշում բանեցնելու համար համայնքի անդամները ցոյցի հանելը օգտակար չէր կրնար ըլլալ: Միայն՝ ղեկավարներու համար համոզիչ փաստարկումներ հրամցնելն էր միջոցը, եւ ատիկա օրինակով հաստատելու համար՝ հոկտեմբերականները ընդգրկուեցան թերթէն անկախ բազմաթիւ աշխատանքներու մէջ: Օրինակի համար՝ ազգային վարժարաններէն ներս ստանձնեցին ուսուցչական պաշտօն, մանկական գրականութեան պակասը լրացնելու համար նկարազարդեցին եւ հրատարակեցին հեքիաթաշարք մը[30], բեմական մշակոյթը աշխուժացնելու նպատակով բեմականացուցին թատրոնի պատմութիւնը[31] իր ժամանակաշրջաններով եւ տարբեր ոճային դպրոցներով, կազմակերպեցին ասմունքի երեկոներ[32] եւ դասախօսութիւններ: Խմբագրական կազմին ամէնայանդուգն քայլը կարելի է նկատել անձնական միջոցներով 1979ին Փարիզ լրատուական գործուղման մեկնիլը[33]՝ առաջին Հայկական Համագումարին եւ ԻՔՈՄի միջազգային Բ. սեմինարին մասնակցելու համար[34]:

---

[30] Հեքիաթաշարքի ութը հեքիաթներն ալ վերամշակած-գրած է Վարուժան Գազանճեանը.- *Չախչախ թագաւորը* եւ *Փեփելն ու Կեկելը* (նկարազարդում՝ Մարի Արթինեան), *Կախարդական հողը* եւ *Գոգ մագոգ* (նկարազարդում՝ Թովմաս Զաքարեան), *Սուտ հեքիաթ* եւ *Իջայ իջայ իջայ* (նկարազարդում՝ Շանթ Աւետիսեան), *Հրաշալի Լուրասը* եւ *Սէրը* (նկարազարդում Ճոն Բաբազեան): Հեքիաթաշարքի ութը թիւերը հրատարակուեցան Մայիս 1980ին, իւրաքանչիւրը 300 օրինակ եւ անվճար բաժնուեցան Գալուստեան եւ Նուպարեան Ազգային վարժարաններու աշակերտութեան, տասը ազգայիններու մեկենասութեամբ:

[31] «Թատրոն» միջազգային եւ հայ թատրոնի մեծագոյն դէմքերն ու անոնց գործերը, պատրաստութիւն՝ Վարուժան Գազանճեանի, բեմադրութիւն՝ Վարուժան Ֆրընճեանի, 1 Հոկտեմբեր 1978: Ընդամէնը քսան մասնակիցներով ներկայացուած են թատերգական տեսարաններ յունական թատրոնէն (Սոփոկլէսի *Օփիփոս արքան*), հռոմէականէն (Սենեքայի *Արքայ*), միջնադարեան շրջանէն (անյայտ հեղինակի *Յիսուսի ծնունդը*), իտալական վերածնունդէն (*Քոմեդիա տէլ արթէ*ն), էլիզապէթեան շրջանէն (Շէյքսփիրի *Լիր արքա*ն), ըմբոստացումի թատրոնէն (Իփսէնի *Պուպրիկի փոունը*), ժամանակակից թատրոնէն (Սարոյեանի *Քարանձաւի բնակիչները*), անհեթեթի թատրոնէն (Իոնեսքոյի *Ղեկավարը*) եւ հայկականէն (Սունդուկեանի *Պէպօ*ն):

[32] 1՝ Աւետիք Իսահակեանի նուիրուած երեկոյ (1977), 2՝ Եղիշէ Չարենց – 80, մարդը, հայը, բանաստեղծը (Մարտ 1978), 3՝ Նարեկացիի *Մատեան ողբերգութեան*ը, (Նոյեմբեր 1978):

[33] Խմբագրական կազմէն գործուղման մեկնեցան Վ. Գազանճեան, Վ. Բրուտեան եւ Թ. Զաքարեան:

[34] Ա. Հայկական Համագումարին եւ ԻՔՈՄի Բ. սեմինարին մանրամասները տե՛ս՝ *Հոկտեմբեր*ի հետեւեալ համարներուն մէջ.- Օգոստոս-Հոկտեմբեր, 37-39:1979, էջ 14-25, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր, 40-41:1979, էջ 43-55 եւ Յունուար-Փետրուար, 42-

Իտես զանազան այս գործունէութիւններուն ընդգրկուելնուն, եւ հակառակ կուսակցական մամուլին կողմէ «այլասերածներ» անուանուելնուն[35], *Հոկտեմբեր*ի երիտասարդները իսկական օրինակ էին ողջ համայնքին առջեւ՝ ինքնագլուխ գործող, համերաշխութիւն յորդորող եւ հայակերտման գործնապէս սատարող շարժումի մը:

ՅԵՏԳՐՈՒԹԵԱՆ

Այսօր հնարաւո՞ր է արդեօք փորձը կրկնել:

Ո՛չ:

Ինչու՞:

Որովհետեւ խօսքը «բաժանորդ»ին հասցնելու համար նոր հաղորդակցութեանց հնարաւորութիւններն ու դիւրութիւնը բաց դռներ եղած են, որ անհատական նախաձեռնութեամբ շարժումներ ստեղծուին, միտքեր արտայայտուին, կոչեր բարձրաձայնուին: Այսօրուան հաղորդակցական կարելիութիւնները չափազանց արագ, տարածուն եւ անկաշկանդ են:

1970-80ականներուն՝ ուսուցիչի, վարիչի եւ դաստիարակի դերը այնքան անհրաժեշտ էր գիտելիք փոխանցելու գործընթացին մէջ, որ անհատին ֆիզիքական ներկայութիւնը պայման էր: Մինչ այսօր, կարելի է որեւէ նիւթ ու գիտելիք գտնել եւ յարաբերիլ արդի տեղեկատուական արհեստագիտութեամբ: Ասոր հետեւանքով ալ սահմանափակուած է աւանդական առաջնորդին դերը: Դիմատետրով[36] հաղորդակցիլը, ամէն տեսակի գրական մակարդակով լուր կամ կարծիք տարածելը հնարաւորութիւն մըն է որ քաջութիւն չի պահանջեր, քանի որ քօղարկուած կրնայ ըլլալ ան, իսկ հեղինակը՝ անյայտ: Արդարեւ, ներկայիս, կարծիք տարածողի մը շուրջ բոլորուիլը կրնայ սկիզբ առնել առցանց գրառումէ մը կամ լսատեսողական միջոցներով պատրաստուած կարճ հաղորդումէ մը: Այլեւս՝ հանրութեան ուշադրութիւնն ու միտքը գրաւելը աւելի հեշտ է եւ հնարաւոր: Այս ազդու եւ արագ հասանելիութեան շնորհիւ տպագրուած թերթը հետզհետէ կորսնցուց զանգուածներ տեղեկացնելու եւ շարժելու իր առաւելութիւնը: Եթէ *Հոկտեմբեր*ի երիտասարդական ազատ հարթակը խումբէ խմբագրութեան ուղղուեցաւ, այսօրուան ենթադրական ոլորտով հրապուրուած ըմբոստները դիմատետրէն պիտի ուղղակի անցնին ղեկավար դիրքերու՝ առանց ընկերութեան մէջ անհատապէս զգալի ներկայութիւն մը վայելելու:

43:1980, էջ 28-29, 44-48, 49-53: ԻՔՈՄը (I/COM, Istituo per le culture non dominanti, Institute/Communication for the Preservation of the Legacy of Threatened Cultures) 1977ին Հերման Վահրամեանի հիմնած կազմակերպութիւնն է Միլանի մէջ:

[35] Նոյնն էր պարագան Պէյրութի ամսագիրը խմբագրող հարթակին («Ո՞վ ենք մենք», *Երիտասարդ հայ*, 2:1970, էջ 2-3):

[36] Նաեւ համացանցի վրայ հասարակութեան հետ հաղորդակցութեան այլ կապերով:

Արդ՝ համացանցը, զանգուածներու հասնելու իր չստուգուած տեղեկութիւններու բնոյթով, հնարաւորութիւն ունի նաեւ Հայաստան, Հայրենիք, հող հասկացութիւնները ֆիզիքական իրենց յատկանիշերէն պարպելու, ուխտավայրի վերածելու զանոնք. ուր հողին հետ յարաբերութիւնը զբօսաշրջիկի կարգավիճակ է եւ մնայուն կեցութիւնը անհրաժեշտութիւն մը չէ: Նոյն անստոյգ տուեալներով եւ տրամաբանութեամբ, ազգութիւնդ՝ ցեղային պատմութիւն է, մշակոյթդ՝ տարածաշրջանի *ֆոլքլոր*: Համաշխարհային խաղաղութեան հասնելու երազը հետապնդողները, պիտի պաշտպան դառնան հայու "հոգին" գերադասող հատուածին: Հողը, լեզուն, պետականութիւնը պիտի զիջին յօգուտ յառաջադէմ, բարեկեցիկ եւ քաղաքակիրթ կեանքին: Հետեւաբար պաստառին առջեւ մագնիսացած հայուն կեանքը փոփոխութեան ենթարկել ուզողը, իր նախայարձակ եւ համոզիչ ծրագրով ու գործնական առաջարկներով, առաջնորդողի այդ դերով, ի վիճակի է կեդրոնացնել համայն հայութիւնը մէկ նպատակի եւ տարածքի վրայ եւ կամ ապակեդրոնացնել զայն ինքնիշխան սփիւռքեր ստեղծելով եւ բաւարարուելով համացանցի վրայ հայութիւն մը համախմբուած տեսնելով:

Կեդրոնացո՞մ թէ՞ ապակեդրոնացում: Ենթադրական իրականութեա՞ն, թէ՞ ազգային պետականութեան մէջ փնտռել 21րդ դարու հայը:

Ահա հին պայքարին նոր տարբերակը:

Արդեօք ժամանակակից երիտասարդներէն ո՞վ աւիւն ունի զարթնումի ղեկը ձեռք առնելու:

Դրուագներ՝ *Հոկտեմբերի* բեմական ներկայացումներէն

Հոկտեմբերի մանկական հեքիաթաշարքը

Եգիպտահայ *Հոկտեմբերի* զանազան համարները

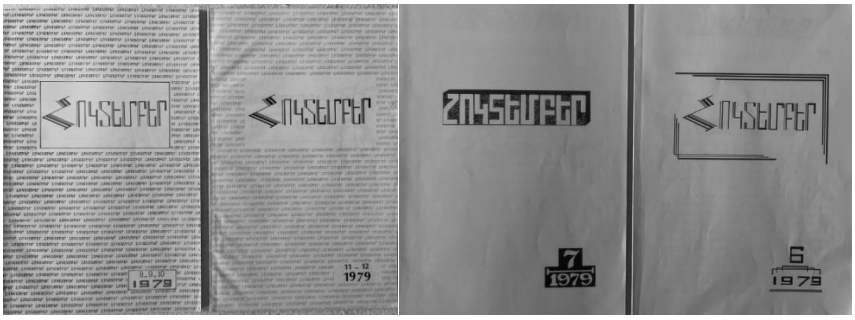

INDEPENDENT YOUTH MAGAZINE FORUMS: *OCTOBER* OF CAIRO (1975-80) AND *YERIDASART HAY* OF BEIRUT (1969-1975)
(Summary)

Thomas Zakarian
thomas.zakarian@gmail.com

Both *October* and *Yeridasart Hay*, which came to life in Cairo and Beirut respectively, were youth movements against traditionalism.

They differed from club life by their independence, teamwork, and free expression. Their starting point was freedom of speech and undeterred activism.

Both movements acquired their *raison d'être* through the intolerance they showed towards the intellectual stalemate prevailing in the community by rebelling against partisan extremism and criticising the political, cultural, educational and social life of the community and the indifference of its leadership. These movements enabled a silent majority to have its podium, and community activity was generated, rendering possible independence from political circles.

October heralded the principles of unity and consensual collaboration from its first issue. These objectives, awareness and a community work ethic, had become the prevailing spirit within five years of the proclamation, when *October* ceased to exist.

الأدباء الأرمن المصريّون الّذين أبدعوا في اللّغة العربيّة (لمحة موجزة)

مهران ميناسيان
mihran.min@gmail.com

للأدباء الأرمن المصريّين الّذين أبدعوا في اللّغة العربيّة مكانة خاصّة في تاريخ الجالية الأرمنيّة في مصر وفي تاريخ العلاقات الأدبيّة العربيّة-الأرمنيّة، إذ تركوا بصمات واضحة على الثّقافة العربيّة وخدموا الأدب العربيّ خدمات جليلة. نجد فيهم اللّاهوتي وصاحب المؤلّفات الدّينيّة، الشّاعر والمترجم، المؤرّخ والباحث، رئيس التّحرير والصّحفيّ، وبمختصر الحديث نجدهم أبدعوا في جميع ميادين الأدب على اختلاف فنونه.

لو أخذنا بعين الاعتبار جميع الأدباء الأرمن الّذين أبدعوا في اللّغة العربيّة، وإذا ذكرنا أيضًا الأدباء الّذين لم يخلِّفوا آثارًا مهمّة، لوجدنا أنّ عدد هؤلاء الّذين عاشوا في الفترة الممتدّة من القرن العاشر الميلاديّ إلى يومنا هذا يزيد على خمسمائة أديب.

من الطّبيعيّ أنّ أعمال هؤلاء ليست كلّها بالقيمة الأدبيّة نفسها أو ليسوا كلّهم في المستوى نفسه من الإبداع، وبعضهم لا يرتقي إلى مستوى المراسل أو الصّحفيّ العاديّ، ولكن في المقابل هناك آخرون لعبوا دورًا كبيرًا في زمانهم، واستطاعوا تسجيل أسمائهم في تاريخ الأدب العربيّ، وألزموا الباحثين التّكلّم عنهم وعن أعمالهم حتّى بعد عقود وقرون من رحيلهم.

أضف إلى ذلك أنّ العديد من الدّراسات الّتي تناولت حياة هؤلاء وأعمالهم لم تتطرَّق إلى أصولهم القوميّة، إضافة إلى أنّ هناك شكًّا بين الباحثين حول الجذور القوميّة للبعض الآخر منهم، الأمر الّذي يجعل دراسة أعمالهم صعبة نوعًا ما، خاصّة وأنّ قسمًا كبيرًا من أعمال الأدباء القدامى ما زال مخطوطة وغير مفهرسة فهرسة علميّة، الأمر الّذي يحول دون قدرتنا على دراستها بشكل جيّد، إضافة إلى قلّة المخطوطات الّتي وصلتنا منهم أحيانًا، وصعوبة الوصول إلى بعضها وضياع قسم لا يستهان به، إلى جانب تناثر الكثير من أعمال الأدباء الجدد في مجموعات الصّحف والمجلّات القديمة دون جمعها في كتب تليق بمكانتهم الأدبيّة.

إنّ عدد الأدباء الأرمن الّذين أبدعوا بالعربيّة قليل جدًّا مقارنة بإخوانهم الأدباء من بقيّة الطّوائف المسيحيّة الشّرقيّة كالأقباط، والسّريان، والموارنة، والرّوم، وغيرهم، وذلك لأنّ لغة الكتابة والمخاطبة عند غالبيّة الأرمن القاطنين في البلدان العربيّة كانت وما زالت هي اللّغة الأرمنيّة الّتي أبدعوا بها وما زالوا يُبدعون، إضافةً إلى أنّ عدد الأرمن القاطنين في البلدان العربيّة قليل جدًّا مقارنة بتلك الطّوائف، إذ إنّ الأرمن هم ليسوا السّكّان الأصليّين للبلدان العربيّة، بل التجأوا إليها غالبًا نتيجة الإبادة الّتي تعرَّضوا لها في الدّولة العثمانيّة، أو هربًا من بطش الغزاة - وما أكثرهم - أو استوطنوها طلبًا للرّزق والتّجارة، إذ إنّ وطنهم الأصليّ هو أرمينية التّاريخيّة

بشطريْها الشّرقيّ والغربيّ، وبعد استيطانهم هذه البلاد، ومع مرور السّنين، فقدَ قسم منهم لغته الأمّ وجعل العربيّة لغة المخاطبة والكتابة فأبدع بها.

في العصور الغابرة، الكثيرون من الّذين جعلوا العربيّة لغتهم حافظوا على صلتهم بالكنيسة الأرمنيّة الأرثوذكسيّة أو الكاثوليكيّة ولم يبتعدوا عنها، حتّى إنّ اللّغة العربيّة أضحت اللّغة شبه الرّسميّة للكنيسة الأرمنيّة الكاثوليكيّة في فترة طويلة من الزّمن.

موضوع بحثنا الآن هم الأدباء الأرمن المصريّون الّذين أبدعوا بالعربيّة، ومن البديهيّ أنّه من الصّعب التّكلّم، ولو باختصار، عن سيرة العشرات منهم، وأن نقدِّم التّحليل الأدبيّ الشّامل لأعمالهم في صفحات قليلة، لذا سنكتفي بسرد سريع وسنقف عند بعضهم فقط دون سواهم، ونحن واثقون بأنّ هناك كمًّا كبيرًا من الأعمال الّتي تستحقّ الدّراسة والتّحليل هي أيضًا، لكن ضيق المكان يجبرنا على الاختصار.

لنبدأ من الشّاعر والوزير الفاطمي **الأفضل أبو القاسم شاهنشاه بن بدر الدّين الجمالي** (1066-1121). هو من كبار رجال السّياسة في الدّولة الفاطميّة، حكم مصر حكما مطلقًا مدّة ربع قرن بعد أن خلف والده الّذي كان قد حكم مصر بدوره مدّة عشرين عامًا. كان الأفضل معاصرًا للحملات الصّليبيّة، فحاربهم بإرساله عدّة حملات ضدّهم إلى بيت المقدس وانتزع منهم عدّة مدن في بلاد الشّامّ وقام بإصلاحات عديدة في مصر. إلى جانب كلّ هذا كان شاعرًا وله شعر حسن ومدحه العديد من شعراء عصره.

أبو الغارات طلائع بن رُزِّيْك بن الصّالح الأرمني، الملقّب بالملك الصّالح (1102-1161)، كان واليًا على قوص وأسوان في صعيد مصر، ولما قُتل الخليفة الظّافر، كتب إليه خدّام قصره كي يحضر إلى القاهرة، فذهب إليها واستلم الوزارة، وكان كريمًا أعدل، ولكثرة محاربته الفرنج لُقِّب بـ"أبو الغارات" إذ أرسل عدّة حملات إلى فلسطين لمحاربتهم. وكان شاعرًا وأديبًا له شعر حسن وأكثر في مدح أهل البيت ورثو قادتهم، وكان يرسل قصائده من مصر إلى الشّام يفتخر بها بقيامه بنصرة الإسلام، وله قصائد عديدة يصف فيها حروب جيوشه ضدّ الفرنجة ويحثُّ الشّوام وخاصّة نور الدّين زنكي إلى مواصلة محاربتهم. إلى جانب قصائده العديدة، أَلّف كتابًا سمَّاه **"الاعتماد في الرّدّ على أهل البدع"** ويُروى أيضًا **"الاعتماد في الرّدّ على أهل العناد"**، وكذلك قصيدة بعنوان "الجوهرة في الرّدّ على القدريّة". لقد قام كلّ من الباحثين أحمد بدوي ومحمَّد هادي الأميني بجمع قصائده

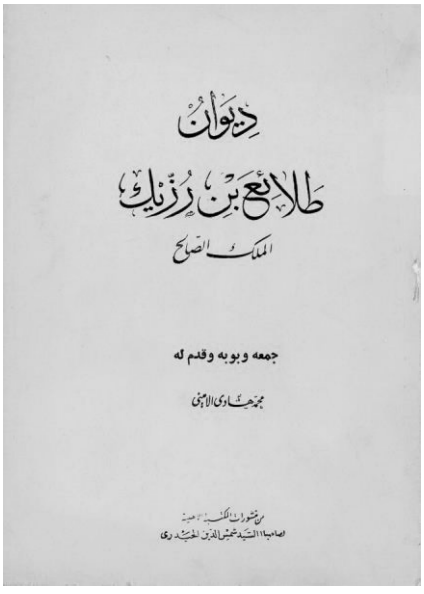

ونشرها في كتابيْن مستقلّيْن في القاهرة والنّجف.[1] قال عنه ابن خلّكان:
...كان فاضلاً، سمحًا في العطاء، سهلًا في اللّقاء، محبًّا لأهل الفضائل، جيّد الشّعر...[2].

ومن شعره في الافتخار نقرأ:
أبى الله إلّا أن يدوم لنا الدّهر * ويخدمنا في ملكنا العزّ والنّصر
علمنا بأنّ المال تفنى ألوفه * ويبقى لنا من بعده الأجر والذّكر
خلطنا النّدى بالباس حتّى كأنّنا * سحاب لديه البرق والرّعد والقطر
قرانا إذا رحنا إلى الحرب مرّة * قرانا ومن أضيافنا الذّئب والنّسر
كما أنّنا في السّلم نبذل جودنا * ويرتع في أنعامنا العبد والحرّ

تاريخ الشيخ أبي صالح الأرمني فيه بذكر أخبار من نواحي مصر

الشّيخ أبو الصّلح الأرمني مؤرّخ مشهور، ترك كتابًا مهمًّا وصف فيه كنائس مصر وأديرتها ووضع المسيحيّين في زمانه، أي في نهاية القرن الثّاني عشر وبداية الثّالث عشر، وكتابه مصدر لا يُستغنى عنه لكلّ من يكتب في هذه المواضيع، وهو معروف لدى الباحثين على نطاق واسع. جاء عنوان الكتاب في نسخته المخطوطة الوحيدة هكذا: *تاريخ الشّيخ أبي صلح الأرمني فيه يذكر أخبار من نواحي مصر*، نشره المستشرق إفيتس (B. T. A. Evetts) مع ترجمته الإنكليزيّة وبحواش من وضع المستشرق ألفرد بتلر(Alfred J. Butler) وطبع في أكسفورد في العام 1895.[3]

يعتقد بعض الباحثين بأنّ المؤلّف الحقيقيّ لهذا الكتاب هو أبو المكارم بن جرجس مسعود، لكنّه نُسب خطأً إلى الشّيخ أبو صالح الأرمني الّذي لم يكن سوى مالك المخطوط أو ناسخه، حتّى أنّ الأنبا صموئيل السّرياني، أسقف شبين القناطر وتوابعها، أعاد طبع الكتاب في العام 1984 بعنوان *تاريخ الكنائس والأديرة في القرن الثّاني عشر الميلاديّ لأبي المكارم الّذي نُسب خطأً إلى أبي صالح الأرمني*،[4] لكن البراهين المقدّمة منه أو من غيره من الباحثين في هذا الموضوع غير مقنعة وغير كافية بأن نجزم في الأمر بهذا الشّكل.

---

[1] *ديوان طلائع بن رُزّيك*، نشره أحمد بدوي، القاهرة، 1958، 116 صفحة؛ *ديوان طلائع بن رُزّيك الملك الصّالح*، نشره محمد هادي الأميني، النّجف، مطبعة النّعمان، ١٩٦٤، 191 صفحة.

[2] ابن خلّكان، *وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزّمان*، حقّقه د. إحسان عبّاس، المجلد الثّاني، بيروت، دار صادر، 1969، صفحة 526.

[3] عنوان الكتاب هو: *Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries*، أوكسفورد، 1895، 25 و142 و382 صفحة.

[4] القاهرة، 154 صفحة.

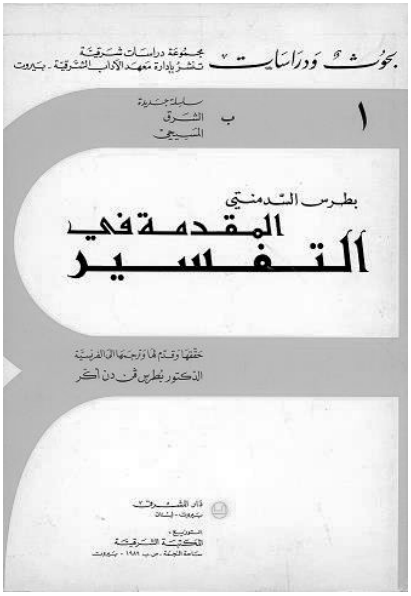

الرّاهب القديس بطرس السَّدمنتي الأرمني صاحب المؤلّفات اللّاهوتيّة والعقائديّة العديدة هو أيضًا معروف على نطاق واسع بين الباحثين الشّرقيّين والغربيّين على حدّ سواء، وهو من أدباء النّصف الثّاني من القرن الثّالث عشر ومن أوائل المؤلِّفين من أصل أرمنيّ الّذين أبدعوا بالعربيّة. ذكره ابن العسّال في جملة الّذين روى عنهم وسمَّاه "القسّ الأجلّ العالم الرّاهب بطرس الأرمني"، وسمِّي بالسّدمنتي لأنَّه كان من رهبان دير مار جرجس في السّدمنت الجبل (الفيوم) في مصر. لقد خدم السّدمنتي الكنيسة القبطيّة بكتاباته العديدة حتّى إنّ الأخيرة رفعته إلى مقام قدّيسيها، وله مؤلّفات كثيرة من كتب ومقالات وسير قدّيسين، وحظيت العديد منها بالنّشر وبعضها تُرجم إلى الفرنسيّة أيضًا، وثمّة كمّ كبير من نتاجه لم ينشر بعد. نذكر من أعماله كتاب *القول الصّحيح في آلام السّيّد المسيح* وهو كتاب ضخم،[5] و*مقالة في الاعتقاد* (ويُروى *مقالة في العقيدة*)[6] و*أرجوزة في الاعتقاد* و*كتاب الإشراق* و*حلّ الشّكوك* وكتاب *مقالة في تهذيب النّفس في العمليّات*[7] و*مطلع النّجاة في المناجاة*[8] الّذي يشمل مجموعة من الصّلوات وسير بعض القدّيسين وكتاب *المقدّمة في التّفسير*[9] وغير ذلك. للاستزادة عنه انظر كتاب العلّامة الأب غراف ومقالة الأب سمير خليل اليسوعي.[10]

وبعد انقطاع دام عدّة قرون، عاد الأدباء الأرمن إلى ساحة الأدب في مصر من جديد في النّصف الأوّل من القرن التّاسع عشر.

---

[5] طبعه يوحنا المقارى وشنوده عبد المسيح، القاهرة، 1926.

[6] طبعت في القاهرة في العام 1895 بعنوان *مقالة في اعتقاد الكنيسة القبطية الأرثوذكسيّة*، وهي في 18 صفحة.

[7] طبعت تباعًا في مجلة *صهيون*، القاهرة، المجلّد 32، 1932، بعنوان "مقالة في العمليّات"، وهو في 34 صفحة.

[8] القاهرة، 1890، 124 صفحة.

[9] بطرس السّدمنتي، *المقدّمة في التّفسير*، حقّقها وقدّم لها وترجمها إلى الفرنسيّة الدّكتور بُطرس فن دن أكّر، بيروت، دار المشرق، 1972، ص. 56 و 154.

[10] George Graf, *Geschichte der Christlicher Arabischen Literatur*, 2 band, 1947, pp. 351-56.

ومقالة الأب سمير خليل اليسوعي في مجلّة *صديق الكاهن*، القاهرة، السنة 19، العددان 1-2، كانون الثّاني-نيسان 1979، ص. 44-58.

أرتين جراكيان (1800-1859) ترجم كتاب *الأمير* لماكيافلّي عن الفرنسيّة إلى العربيّة بطلب من محمَّد علي باشا الكبير، وطبع الكتاب في حينه في مطبعة البولاق في القاهرة.

أريسداكيس ألتون دورِّي (1804-1868) له دور بارز في إصدار جريدة *الوقائع المصريّة* الّتي كانت الجريدة الرّسميّة لمصر، وكانت تصدر في القاهرة، وكذلك رئِس تحرير جريدة مصر الّتي طبعت في

القاهرة، وهو من مواليد القسطنطينيّة، وقد درس في إزمير وباريس ثمّ استقرّ في القاهرة وعمل سكرتيرًا عند محمَّد علي باشا ومستشارًا عند بوغوص بك يوسفيان وزير خارجيّة مصر، وكانت كنية عائلته هي "ألتون"، أي الذّهب بالتّركيّة، ويقال إنّه في يوم من الأيّام حرَّر رسالة مهمّة كانت ستُرسل إلى لويس فيليب ملك فرنسا بأسلوب جميل جدًّا، وعلى أثرها قَبّل محمَّد علي باشا عزيز مصر جبينه وقال له: "أنت لست ذهبًا بل أنت درَّة"، ومنذ ذلك الحين تغيَّرت كنية العائلة وأصبحت ألتون درِّي أي "درّة الذّهب".

وكذلك ترجم **المحامي خجادور بك مكائيل (ميكائيليان**، 1818-1876)، الّذي كان قد تبوَّأ عدّة مناصب عليا في مصر، ترجم كتاب *القانون المدني* وطبعه كذلك في البولاق في العام 1873.

رزق الله بن نعمة الله بن يوسف حسُّون الحلبي (1823-1880)، شاعر ومحرِّر وصحفيّ وناسخ للمخطوطات ورجل سياسة معروف. ولد في حلب، وعاش حياته مغامرًا شريدًا متنقِّلًا بين حلب والقسطنطينيّة والقاهرة وباريس ولندن. له العديد من دواوين الشّعر والكتب الأخرى المطبوعة والمخطوطة إلى جانب الجرائد العديدة الّتي أصدرها، ويكفيه فخرًا أن يكون أوّل من أصدر صحيفة بمفرده باللّغة العربيَّة، وكذلك

أوّل من ترجم عن الرّوسيّة، وأوّل من كتب للأطفال باللّغة العربيّة، وهو عاش فترة في القاهرة وأبدع فيها.[11]

يوحنا ورتبات (1827-1908) الطّبيب والأديب العالم واللّاهوتيّ والمترجم واللّغويّ المعروف على نطاق واسع، مدرّس التّشريح والفسيولوجيا في المدرسة السّوريّة الكلّيّة في بيروت، من كتبه العديدة نذكر: *التّوضيح في أصول التّشريح*،[12] *وأصول الفيسيولوجيا*[13] *وكفاية العوام في حفظ الصّحّة وتدبير الأسقام*،[14] وله كذلك عدّة كتب لاهوتيّة ومعاجم وترجمات عن الإنكليزيّة، كمختارات شكسبير وغيره. وبالرّغم من أنّ يوحنا ورتبات عاش معظم سنوات عمره في بيروت، إلّا إنّه شارك في الحياة الثقافيّة المصريّة ولو من بعيد، فقد كان من أنشط من كتب في مجلّة *المقتطف* الّتي كانت تصدر في القاهرة. لقد أحصينا له عشرات المقالات العلميّة والتّاريخيّة هناك وبعض التّرجمات عن الإنكليزيّة، وبعد زيارة قام بها إلى القطر المصريّ في العام 1888 كتب وصفًا لرحلته بعنوان "هياكل ثيبة ومدافنها" ونشرها كذلك في *المقتطف*.[15]

أديب إسحاق (1856-1885) أديب غنيّ عن التّعريف، إذ ملأت أخباره الكتب وهو من كبار أدباء عصره ومن روّاد النّهضة العربيّة في القرن التّاسع عشر. هو شاعر وصحافيّ ومترجم، ولد في دمشق لكنّه عاش متنقّلًا بين باريس وبيروت والقاهرة والاسكندريّة، حيث أصدر فيها مع سليم نقّاش جريدة *التّجارة* في العام 1878 وجريدة مصر مع أخيه عوني في العام 1881، وأصدر كذلك *مصر القاهرة* في باريس. يقول مؤرّخ الصّحافة العربيّة الفيكونت فيليب دي طرّازي عنها إنّها ظهرت أوّلًا بشكل مجلّة في العام 1879 ثم حوّلها إسحاق إلى جريدة، وكان "يكتبها بخطّ يده ثمّ يطبعها على الحجر ويرسلها إلى المشتركين ضمن غلاف مختوم في البريد حذرًا من وقوعها بيد حكّام الأتراك الّذين كانوا يصادرونها لأنّها كانت تطعن في أعمالهم وتفضح مظالمهم".[16]

كتب إسحاق مئات المقالات الاجتماعيّة والسّياسيّة والأخلاقيّة والعديد من القصائد، وقام بترجمات عن الفرنسيّة ونشر عشرات الكتب الموضوعة والمترجمة، وله بعض الكتب الّتي لم يذكر عليها اسمه، وعُرف بمقالاته الجريئة حيث دعا إلى الحرّيّة والمساواة الاجتماعيّة، وهو القائل:

قَتْلُ أمرئٍ في غابة جريمة لا تغتفر وقتل شعب آمن مسألة فيها نظر

---

[11] للاستزادة عنه انظر دراستنا "الأدباء الأرمن الحلبيّون الّذين أبدعوا باللّغة العربيّة"، حولية *كيغارت*، حلب، 2002، ص. 361-363.

[12] بيروت، 1871، 742 صفحة.

[13] بيروت، 1877، 563 صفحة.

[14] بيروت، 1881، 281 صفحة.

[15] السنة 12، الجزء 9، 1 حزيران 1888، صفحة 543-551.

[16] فيليب دي طرّازي، *تاريخ الصّحافة العربيّة*، بيروت، الجزء الرّابع، بدون تاريخ، صفحة 398.

مات إسحاق شابًّا بمرض السّلّ دون أن يبلغ الثّلاثين من عمره في قرية الحدث في لبنان، ورثاه كبار أدباء عصره كإبراهيم اليازجي، وإبراهيم الحوراني، وجرجي زيدان، وجمال الدّين الأفغاني، والمستشرق الرّوسي كراتشكوفسكي وغيرهم الكثير.[17] لقد قام أخوه عوني بجمع آثاره المخطوطة والمطبوعة وطبعها في كتاب ضخم بعنوان *الدّرر*.[18]

عوني إسحاق (1860-1935) هو أخ الكاتب أديب إسحاق، ساعد أخاه في إصدار جريدة مصر في الاسكندريّة وترجم كتابًا عن قانون المحاكم الجزائيّة العثمانيّة مع شرحه، وكان يكتب في جريدة *ثمرات الفنون* البيروتيّة.
قام **ألكسان صرَّافيان** بطبع جريدة *الزّمان* في القاهرة لمدّة خمسة أعوام ابتداءً من العام 1882، وكانت جريدة وطنيّة تحثّ الشّعب على الإصلاح، واشتهرت بمقالاتها المفيدة الّتي كانت تتكلّم على الأغلب عن شؤون مصر وهمومها وتجارتها وزراعتها، لكنّ الحكومة أوقفتها لمخالفتها أوامرها، فانتقل صاحبها إلى نيقوسيا-قبرص حيث أصدر فيها في العام 1889 جريدة *ديك الشّرق* الّتي لم تعمّر طويلًا.[19]

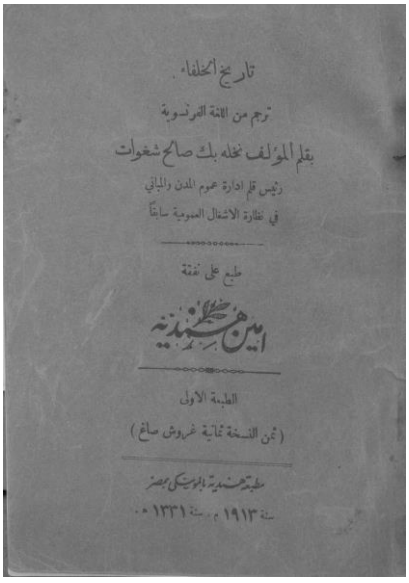
تاريخ الخلفاء
ترجم من اللغة الفرنسوية
بقلم المؤلف نخله بك صالح شغوات
رئيس قلم ادارة عموم المدن والمباني
في نظارة الاشغال العمومية سابقًا
طبع على نفقة
امين هندية
الطبعة الأولى
(ثمن النسخة ثمانية غروش صاغ)
مطبعة هندية بالموسكي بمصر
سنة ١٩١٣ م سنة ١٣٣١ هـ

نخلة صالح بك شغوات الأرمني الكاثوليكي انتقل إلى مصر من سورية وأصبح رئيس قلم إدارة عموم المدن والمباني في وزارة الأشغال العموميّة المصريّة. ألَّف عدّة كتب منها *تاريخ الخلفاء*، وهو كتاب مختصر ألّفه بالفرنسيّة أوّلًا ثمّ نقله إلى العربيّة ورتّبه على ثلاثة أقسام: الأوّل، وهو المقدّمة ويشتمل على كيفيّة وجود الكرة الأرضيّة وما عليها من مخلوقات حسب رأي الجيولوجيّين، والثّاني يشتمل على تاريخ الخلفاء بالتّسلسل، والقسم الثّالث يشتمل على تاريخ سلاطين آل عثمان، وقد طُبع الكتاب في القاهرة سنة 1872. وكتابه الثّاني بعنوان *قصّة فوآد ورفقة محبوبته*،[20] والثّالث هو *الدّليل الأمين للسّياحة البهيّة في الأقطار المقدّسة الشّامّيّة*،[21] وهو وصف لرحلة قام بها،

[17] للاستزادة عنه انظر كتاب الباحث عيسى فتّوح *أديب اسحق باعث النّهضة القوميّة*، دمشق، 1976.
[18] *الدُّرر وهي منتخبات الطّنيب الذّكر الخالد الأثر الكاتب والشّاعر والخطيب المرحوم أديب اسحق*" جمعها من آثاره المطبوعة والمخطوطة شقيقه عوني اسحق، بيروت، المطبعة الأدبية، 1909، 616 صفحة.
[19] فيليب دي طرَّازي، *تاريخ الصّحافة العربيّة*، بيروت، الجزء 3، 1914، ص. 22-23 والجزء 4، ص. 388-389.
[20] القاهرة، مطبعة البولاق، 1872.
[21] القاهرة، مطبعة البولاق، 1874.

والرّابع هو كتاب *الكنز المخبَّا للسّياحة في أوروبا*،[22] دوَّن فيه تفاصيل رحلته إلى أوروبا خلال العامين 1875-1876 وطبعه طبعة حجريّة في القاهرة. في نهاية كتابه *تاريخ الخلفاء* جدول لسبعة عشر كتابًا من تأليفه، بعضها طبع وبعضها لم يطبع.

الأب كريكور عجميان هو من أكليروس طائفة الأرمن الكاثوليك في حلب. سُيِّم كاهنًا في دير بزمَّار، وفي العام 1891 ذهب إلى حلب حيث خدم فيها مدّة، ثمّ رحل إلى مصر وخدم الرّعية هناك وتوفي في حلب في العام 1915.

في العام 1904 طبع الأب عجميان في الاسكندريّة التّرجمة العربيّة للقدّاس الأرمنيّ بعنوان *ليترجيّة القدّاس الإلهي حسب طقس الكنيسة الأرمنيّة المقدّسة*. لقد أُلحقت بهذه التّرجمة النّاجحة للقدّاس الأرمنيّ ترجمة بعض الأناشيد الرّوحيّة الأرمنيّة أيضًا.[23]

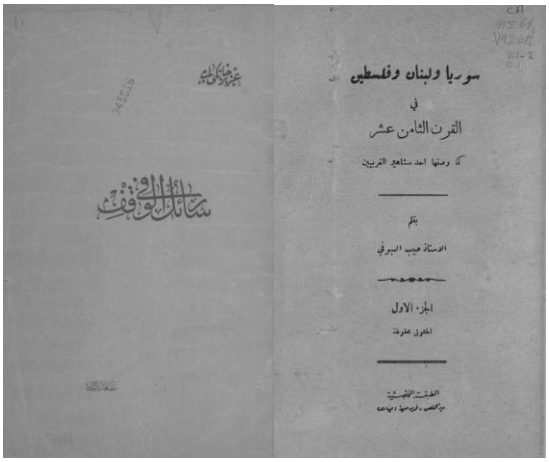

حبيب سيوفي أديب ولد في دمشق في العام 1871 وانتقل منها إلى القاهرة، وعاش فيها سنوات طويلة، وعاد بعدها إلى دمشق وتوفي فيها في العام 1968. اهتماماته تاريخيّة، وهو باحث غزير الإنتاج، ففي فترة مكوثه في مصر طبع كتابًا باللّغة الأرمنيّة بعنوان: *المماليك والأمراء الأرمن في مصر في العهد الفاطمي*،[24] أمّا بالعربيّة فله العديد من الكتب والمقالات نذكر منها: *سوريا ولبنان وفلسطين في القرن الثّامن عشر كما وصفها أحد مشاهير الغربيّين*،[25] وهو ترجمة كتاب الرّحّالة الشّهير فرنسوا فولْني، وكتاب *الإنكشاريّة في الدّولة العثمانيّة*،[26] *والحديث المقتضب في*

---

[22] طباعة حجريّة، القاهرة، 1876، 168 صفحة.

[23] الاسكندريّة، المطبعة المصريّة، 191 صفحة.

[24] القاهرة، 1928، 80 صفحة، وعنوانه بالأرمنيّة هو

Եգիպտոսի հայ մէմլուքներն ու իշխանները Ֆաթիմեան շրջանին.

[25] الجزء الأوّل، صيدا، المطبعة المخلِّصيّة، 1948، 113 صفحة، الجزء الثّاني، صيدا، المطبعة المخلِّصيّة، 1949، 128 صفحة.

[26] صيدا، المطبعة المخلِّصيّة، 1940، 40 صفحة.

ترجمة أكبر زعيم لبلاد الذّهب[27] ورواية *من الحقل إلى القصر*،[28] وكتاب *رحلة إلى القسطنطينيّة في عام 1912*،[29] وكتابًا دينيًّا بعنوان *بَسكال بَيلوُن*.[30]

المحامي عزيز بك خانكي أو خانجيان (1873-1956) حلبي الأصل من طائفة الأرمن الكاثوليك، درس المحاماة وحضر دروس الشّيخ محمَّد عبده، وإليه يعود الفضل في إنشاء نقابة المحامين في مصر. أديب غزير الإنتاج، ألَّف وترجم أكثر من خمسة وعشرين كتابًا في مجالات مختلفة، ففي مجال اختصاصه المحاماة ألَّف مجموعة كتب منها *قضايا المحاكم في مسائل الأوقاف*،[31] *ما هنا وما هنالك أو مسائل تشريعيّة*،[32] وهو كتاب في القضاء، وكتاب *مجموعة مذكّرات*،[33] وهو مذكّراته في القضايا الّتي رافع فيها، و*رسائل في الوقف*[34] حيث يقول في بدايته: "لعلّ هذا أوّل كتاب بحث في الوقف من وجوهه الأربعة: التّاريخيّ والشّرعيّ والقضائيّ والعمرانيّ". وله عشرات المقالات والدّراسات في الصّحافة المصريّة *كالمقتطف* و*الثّقافة* و*الرّسالة* و*المجلّة الجديدة* وغيرها.

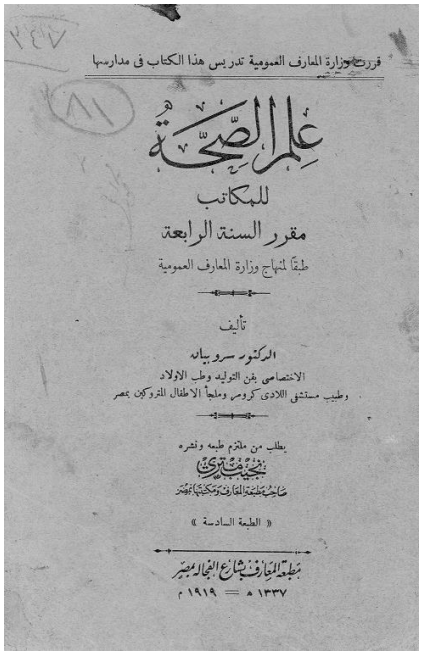
قررت وزارة المعارف العمومية تدريس هذا الكتاب فى مدارسها

علم الصحة

للمكاتب

مقرر السنة الرابعة

طبقًا لمنهاج وزارة المعارف العمومية

تأليف

الدكتور سرو بيان

الاختصاصى بفن التوليد وطب الاولاد

وطبيب مستشفى اللادى كرومر وملجأ الاطفال اللقوطين بمصر

بطلب من ملتزم طبعه ونشره

بمطبعة المعارف بشارع الفجالة بمصر

١٣٣٧ هـ = ١٩١٩ م

الطّبيب بيدروس سيروبيان المتوفّى في العام 1937 كان طبيب مستشفى اللّيدي كرومر وطبيب ملجأ الأطفال اللّقطاء في القاهرة، ألَّف كتابين في مجال اختصاصه وهما *تربية الطّفل*[35] و*علم الصّحّة* أو *فنّ تدبير الصّحّة*، وهو كتاب خاصّ لطلّاب الصّفّ الرّابع في المدارس المصريّة، وكان سيروبيان قد أعدَّه بطلب من وزارة التّربية والتّعليم المصريّة، وصدرت طبعته الأولى في العام 1912 بعشرة آلاف نسخة، أمّا طبعته السّادسة فكانت في العام 1919، وله كتاب *مبادىء علم الصّحّة*.[36] إلى جانب

[27] لبنان، المطبعة البولسيّة، 1952، 136 صفحة.
[28] بيروت، المطبعة الكاثوليكيّة، 1939.
[29] صيدا، المطبعة المخلّصيّة، 1946.
[30] لبنان، المكتبة البولسيّة، 1989، 112 صفحة.
[31] القاهرة، 1908.
[32] القاهرة، 1912.
[33] القاهرة، 1912.
[34] القاهرة، مطبعة "الأخبار"، 1907، 60 صفحة.
[35] الطّبعة الأولى القاهرة، مطبعة المعارف، 1913 والثّانية في العام 1919 في 79 صفحة.
[36] القاهرة، مطبعة المعارف، 1913، 77 صفحة.

كتاباته العربيّة، له العديد من المقالات والأبحاث المطبوعة بالأرمنيّة.

كيورك مصرليان (1886-1950) ولد في مدينة قيصريّة ورحل في العام 1898 إلى القاهرة. أعدَّ معجمًا للّغتيْن العربيّة والأرمنيّة[37] وترجم إلى الأرمنيَّة ما كتبه ابن خلِّكان في كتابه *وفيات الأعيان* عن رجال السّياسة من أصول أرمنيّة والّذين خدموا مصر، كما ترجم الفصول الخاصّة بأرمينية في كتاب *معجم البلدان* لياقوت الحموي، إضافة إلى العديد من الدّراسات القيّمة عن العلاقات العربيّة-الأرمنيَّة وتاريخ الجالية الأرمنيَّة في مصر، وكان اعتماده في دراساته على الأرجح على أعمال المؤرِّخين العرب المسلمين.

الأب منصور-فنسان مستريح. قام بجهود جبَّارة لخدمة وإغناء الأدب والتّراث العربيّيْن، وهو من كبار المختصِّين في التّراث العربيّ-المسيحيّ. هو من مواليد قرية اليعقوبيّة في سورية، وانتقل في شبابه إلى القاهرة ومكث فيها عشرات السّنين يخدم رعيّته بإخلاص إلى جانب أعمال البحث والتّأليف وتحقيق المخطوطات والتّرجمة، فزينة كتبه هو *كتاب الجوهرة النّفيسة في علوم الكنيسة* ليوحنا بن أبي زكريّا بن سبَّاع، حيث حقَّقه اعتمادًا على عدّة مخطوطات وترجم النّصّ إلى اللّاتينيّة أيضًا، وهو سِفر جليل في 660 صفحة.[38] كذلك قام بتحقيق وطبع العديد من المخطوطات العربيّة والأرمنيّة، وله ترجمات عن الأرمنيّة والفرنسيّة واللّاتينيّة لكتب تاريخيّة ودينيّة إلى العربيّة، ومقالاته الّتي تعدّ بالمئات بمختلف اللّغات، ولإعطاء فكرة عن غزارة إنتاجه يكفي أن نقول بأنّ ثمَّة فهرسًا مطبوعًا كاملًا لكتبه ومقالاته،[39] كما أنّ هناك فهرسًا آخر للنّصوص التّاريخيّة القديمة الّتي قام بترجمتها إلى العربيّة، فيه قائمة 202 عمل وهو بعنوان *قائمة نصوص مصادر ومراجع عن العالَمَيْن الشّرقيّ البيزنطيّ، والغربيّ اللّاتينيّ، والحملات الصّليبيّة، ترجمها عن لغات مختلفة الأب منصور مستريح الفرنسيسكاني*،[40] يفتتحها بكلمة وجيزة عن نفسه يقول فيها بتواضع: "كلّ هذا ولا

[37] *Արաբերէն հայերէն բառարան* وهو في 66 ورقة. نسخته الوحيدة في دار المخطوطات في يريفان-أرمينية، المخطوط رقم 439 من مجموعة المخطوطات الأرمنيّة الحديثة.

[38] القاهرة، 1966.

[39] "Bibliographie de P. Vincent Mistrih o.f.m. 1966-2010", *Collectanea*, Cairo, 44:2011, pp. 7-35.

[40] *في مجلّة التّاريخ والمستقبل*، القاهرة، عدد يوليو 2016، ص. 190-249.

أحمل شهادات عليا، لا في اللّغات ولا في غيرها، عسى أن تشهدوا لي أنتم، وتغفروا لي ما تجدونه من أخطاء في ترجماتي."

وهناك أدباء آخرون من أرمن مصر لا يسعنا المكان للأسف أن نتوسّع في الحديث عنهم **كهاروتيون بيك بيضون-بيضان جراكيان** (1804-1882) الّذي ترك بعض المؤلّفات باللّغة العربيّة، و**أوهان خنداميان** (1864-1921) الّذي أعدَّ كتابًا مدرسيًّا لتعليم اللّغة العربيّة للمدارس الأرمنيّة في مصر،[41] و**هاروتيون ماركاريان** الّذي هو أيضاً أعدَّ كتابًا مدرسيًّا لتعليم اللّغة العربيّة للمدارس الأرمنيّة وهو بعنوان: *قواعد اللّغة العربيَّة للمدارس الأرمنيّة بمصر*[42] ومعجمًا مدرسيًّا، **وأرداشيس أوراكيان** الّذي وضع كتيّبًا عن فنّ العمارة الأرمنيّة في القرون الوسطى بأربع لغات منها العربيّة،[43] و**أرميناك بيديفيان** (1884-1957) الّذي وضع معجمًا مهمًّا بثماني لغات منها العربيّة بعنوان: *المعجم المصوّر لأسماء النّباتات* طبعه في القاهرة في العام 1936، وأعيد طبعه في العام 1994، وهو سِفر فريد من نوعه، يحتوي وصف 3657 نباتًا مع صورة لكلٍّ منه، ويقع في أكثر من 1125 صفحة.

بيرج ترزيان يكتب بالعربيّة إضافة للأرمنيّة، وجلّ مقالاته العربيّة هي افتتاحيّات في مجلّتَيْ *أريف* و*أريك* القاهريّتيْن ومقالات فيهما، وهي على الأغلب حول القضايا الأرمنيّة والمصريّة والعلاقات الثّنائيّة بين البلديْن. وقد جمع ترزيان مجموعة من هذه المقالات في كتاب طبع على حدة، وهو بعنوان *رؤى أرمنيّة مصريّة فى التّاريخ والسّياسة والتّراث*.[44]

والدكتور **سورين بايراميان** متخصّص في تاريخ الجالية الأرمنيّة في مصر، وخاصّة في تاريخ الطباعة الأرمنيّة فيها، وله مجموعة مؤلّفات بالأرمنيّة في هذا المجال، وقام بترجمة أحد كتبه الأرمنيّة إلى العربيّة وهو بعنوان *الصحافة الأرمنيّة في مصر*.[45]

---

[41] *Գործնական քերականութիւն արաբերէն լեզուի*, القاهرة، 1913، 284 صفحة.
[42] القاهرة، مطبعة "ساهاك-مسروب"، 1936، 112 صفحة.
[43] القاهرة، 1951، 68 صفحة.
[44] القاهرة، مطبعة نوبار،2008، 308 صفحات.
[45] القاهرة، مطبعة نوبار، 2013، 39 صفحة.

كارو طبقيان ترجم كتاب مذكّرات نوبار باشا[46] عن الفرنسيّة، وهو سِفر جليل يقع في 728 صفحة، وله عشرات المقالات عن الشّؤون الأرمنيّة والفنّ الأرمنيّ في مجلّتيْ *أريف وأريك*.

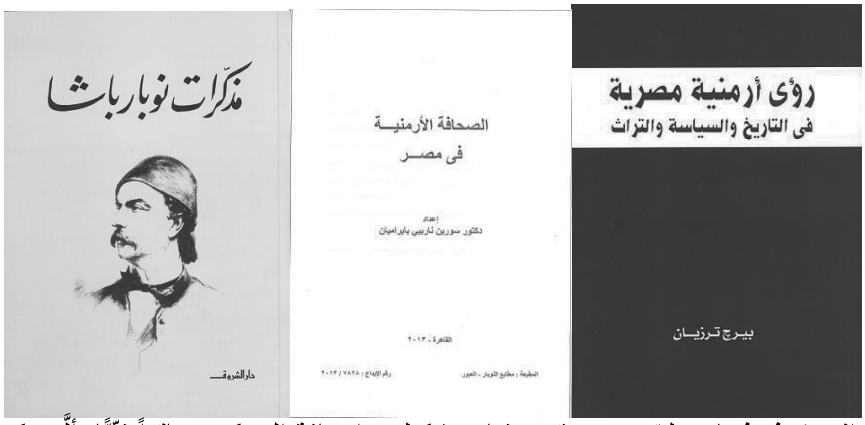

هرانت كيشيشيان ملحِّن موسيقيّ وفنان تشكيليّ، إضافة إلى كونه ناقداً فنّيًّا. ألّف كتابًا بعنوان *يرفاند دمرجيان، مصوّر أرمنيّ-مصريّ*[47] وآخر بعنوان *ألكسندر صاروخان نبذة عن حياته وفنه وإنجازاته*،[48] إضافة إلى عشرات المقالات في مجلّتيْ *أريف وأريك* القاهريّتيْن، أغلبها عن الفنّانين التّشكيليّين والموسيقيّين الأرمن.

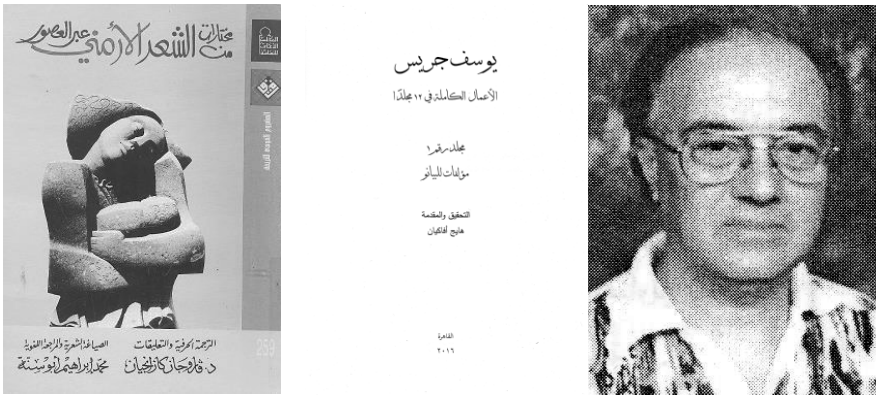

د. فاروجان كازانجيان أديب وشاعر ومترجم وناقد أدبي، له أعمال كثيرة بالأرمنيّة، وقام كذلك بترجمة روائع الشّعر الأرمنيّ إلى العربيّة، إذ قام هو بالتّرجمة الحرفيّة وإضافة التّعليقات على النّصوص والشّاعر المصريّ محمَّد أبو سنّة بدوره قام بالصّياغة الشّعريّة والمراجعة اللّغويّة للقصائد، وصدر الكتاب بعنوان *مختارات من*

---

[46] القاهرة، دار الشّروق، 2009.
[47] القاهرة، 1997.
[48] القاهرة، 1998، 142 صفحة.

الشّعر الأرمنيّ عبر العصور،[49] أي من بدايات القرن الخامس الميلاديّ إلى نهايات القرن العشرين.

هايك أفاكيان موسيقيّ وباحث في تاريخ الموسيقى والأدب في آن واحد، وله دراسات عدة في هذيْن المجاليْن باللّغة الأرمنيّة، وكتب في مجلّة *أريف* العربيّة مجموعة دراسات عن الموسيقيّين الأرمن والرّوابط الموسيقيّة العربيّة-الأرمنيّة، ومن أعماله الهامّة إعداده للمجموعة الكاملة لأعمال الموسيقار المصري يوسف جريس (1899-1961) في 12 مجلّدا، وهو عمل فريد من نوعه في تاريخ الموسيقى العربيّة، إذ لا يوجد أي موسيقي عربي آخر حظيت أعماله للنشر كاملة بهذا الشكل.

د. ناييرى هامبيكيان مهندسة وباحثة في التّاريخ ومتخصّصة في الآثار المصريّة، شاركت في أعمال ترميم مجموعة من الأبنية التّاريخيّة في القاهرة، وكذلك في حفريّات أثريّة. لها دراسات عدّة عن آثار القاهرة كأبوابها وحاراتها ومآذنها والأوابد التّاريخيّة الأرمنيّة فيها وكذلك عن فنّ الهندسة المعماريّة الأرمنيّة.

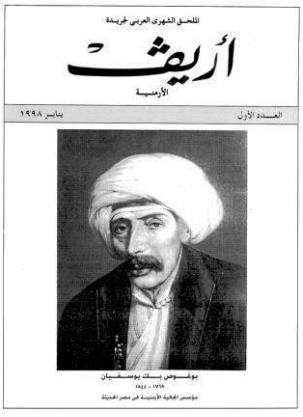

توماس كوركيسيان أديب مصريّ يعيش في الولايات المتّحدة الأمريكيّة منذ سنوات، ويراسل الصّحف والمجلّات المصريّة منذ العام 1980، وله آلاف المقالات فيها كـ*الأهرام* و*التّحرير* و*الوفد* و*الجمهورية* و*صوت الأمّة* و*أخبار الأدب* و*صباح الخير* و*روز اليوسف* بالإضافة إلى *النّهار* البيروتيّة. له مجموعتان قصصيّتان هما *الطّيور على أشكالها تطير*[50] و*في قلوبنا عشق*.[51]

هناك مجموعة كبيرة من الأدباء الأرمن المعاصرين في مصر نجد مقالاتهم في مجلّتَيْ *أريف* و*أريك* اللّتين تفتخر بهما الجالية الأرمنيّة الصّغيرة عددًا في مصر، والّتي استطاعت أن تنجز ما لم تستطع إنجازه الجاليات الأرمنيّة الأكثر عددًا وقدرة منها، كالجاليّتيْن الأرمنيّتيْن في سورية ولبنان مثلًا، وكلّ هذا بفضل رئيس تحريرهما

[49] القاهرة، 1997، 367 صفحة.
[50] الاسكندريّة، دار العين للنّشر، 2016، 134 صفحة.
[51] القاهرة، دار دلتا.

الدّكتور محمَّد رفعت الإمام المتخصِّص في الدّراسات الأرمنيَّة وجهود الأستاذ **بيرج تيرزيان** ومجموعة من الباحثين والكتبة من العرب والأرمن على حدّ سواء.

هذه نبذة موجزة قدمناها عن الأدباء الأرمن المصريّين الّذين أبدعوا في اللّغة العربيّة، ونحن الآن بصدد إعداد دراسة شاملة عن جميع الأدباء الأرمن الّذين أبدعوا بالعربية، ونأمل أن يوفّقنا الرّبّ إلى إتمامه فيزيد اهتمام المختصّين بهذا الموضوع، فيقوم الباحثون بتحقيق أعمالهم المخطوطة ونشرها وإعداد دراسات أشمل عنهم لإبراز هذا الكنز المخفي للنّور خدمة للعلم والثّقافة.

EGYPTIAN-ARMENIAN AUTHORS WHO WROTE IN ARABIC (BRIEF OVERVIEW)

(Summary)

Mihran Minasian
mihran.min@gmail.com

The paper is dedicated to some 80 Egyptian-Armenian authors who wrote in Arabic between the 11th and 21st centuries.

Among them are authors who were born and lived in Egypt, as well as those who took refuge in Egypt and stayed for short or long periods of time.

Among them are figures who created lasting literary works.

Chronologically speaking, among the first of the group are the rulers of Egypt, AlAfdal AboolKasem Shahinshah Ibn Badr AlJamali and Talae'h Ibn Ruzzik Ibn AlSaleh AlArmani. These two are considered among the best poets of the 11th century. They were followed by two authors who lived in the 12th-13th centuries: AlSheykh Aboo Saleh AlArmani, who wrote an important book on the churches and monasteries of Egypt, and Bootros AlSadamanti AlArmani, who wrote several theological studies.

Other renowned authors include those who lived in the 19th century, like the lawyer Aziz Bey Khanki-Khandjian, who wrote some ten volumes on law, Nakhle Saleh Bey Shaghawat, who wrote a travelogue and a number of books on history, Habib Sioufi, who has a number of studies on history, Father Vincent Mansoor-Moostrih, who was one of the best authorities on Christian-Arab literature and bibliographies and published on a number of old manuscripts.

A number of Egyptian-Armenian authors contributed to the *Arev Arabic Supplement*, which was followed by the *Arek Arabic Monthly*, which was launched in Cairo in 1998.

Եգիպտահայ Գրատպութիւնը եւ Մամուլը Սկիզբէն Մինչեւ Մեր Օրերը

Սուրէն Պայրամեան
sourenarbey@yahoo.com

ՄՈՒՏՔ

Հայ մամուլի եւ տպագրական արուեստի զարգացումին ի նպաստ գործող նուիրեալներու անմնացորդ զոհողութիւններուն արգասիքը եղած է անոր համապատասխան ներկայութիւնը համաշխարհային մշակոյթի պատմութեան եւ յառաջընթացին մէջ:

Հայ գրատպութիւնը սկիզբ առած է 1512ին, Իտալիոյ Վենետիկ քաղաքին մէջ Յակոբ Մեղապարտի պատրաստած հայերէն տառերով հայ գրատպութեան առջինեկ *Ուրբաթագիրք*ի տպագրութեամբ, եւ այս՝ Գերմանիոյ Մայնց (Mainz) քաղաքին մէջ, Կիւթենպերկի կողմէ 1450ին տպագրութեան գիւտէն 62 տարիներ ետք միայն:

Մամուլի համաշխարհային պատմութեան առումով, առաջին լրագիրը լոյս տեսած է Իտալիոյ մէջ 1563ին, Կիւթենպերկի գիւտէն 113 տարիներ ետք: Իսկ հայատառ առաջին պարբերականը՝ *Ազդարար,* Յարութիւն քահանայ Շմաւոնեանի նախաձեռնութեամբ եւ խմբագրութեամբ, հրատարակուած է Հնդկաստանի Մատրաս քաղաքին մէջ 1794ին, *Ուրբաթագիրք*էն 282 եւ առաջին մամուլի հրատարակութենէն 231 տարիներ ետք:

Յիշարժան է, թէ հայատառ առաջին հայալեզու գրքային տպագրութիւնը կը հանդիսանայ 13րդը՝ համաշխարհային մակարդակով , եւ երկրորդը՝ Արեւելքի երկիրներու միջեւ, իսկ մամուլի հրատարակութեան միջեւ՝ 10րդը:

Եգիպտոսի մէջ, տպագրութեան արուեստը եւ մամուլի հրատարակութիւնը սկիզբ առած են Նափոլէոնի արշաւախումբին (1798-1801) հետ բերուած տպագրական կազմածներով: Այսպէս, 1798ի Օգոստոս եւ Հոկտեմբեր ամիսներուն հրատարակուած են տեղական լուրերու բովանդակութեամբ երկու ֆրանսատառ *Courrier de l'Egypte* (Եգիպտոսի նամականի) եւ *La Decade Egyptienne* (Եգիպտական տասնօրեակը) պարբերականները, իսկ 1800ին՝ արաբատառ *التنبيه* (Զգուշացումը) պարբերականը, որոնք դադրած են արշաւախումբին Եգիպտոսէն մեկնումով:

Յետագային, Գահիրէի մէջ, 1821ին հաստատուած է եգիպտական առաջին տպարանը مطبعة بولاق (Պուլաքի տպարան), իսկ 1822ին լոյս տեսած է *جورنال الخديوي* (Խտիւին լրագիրը) անունով լրատուն, եւ Դեկտեմբեր 1828ին՝ պետական պաշտօնաթերթ՝ *الوقائع المصرية* (Եգիպտական անցուդարձերը) շաբաթական եւ ցարդ հրատարակուող պարբերականը:

Եգիպտահայութիւնը անմասն չմնաց այս բոլորէն:

Մենք եգիպտահայ գրատպագրութեան բաղկացուցիչ երեք հիմնատարրերը կը նկատենք ա) տպարանները, բ) մամուլը եւ գ) գրականութիւնը: Այս ելակէտով ալ այս յօդուածով պիտի ջանանք ներկայացնել եգիպտահայ

տպարանները (պիտի անդրադառնանք նաեւ ոչ-հայապատկան տպարաններ եւս, որոնք առնչուած են եգիպտահայ գրատպագրութեան), մամուլին եւ գրականութեան, տալով ամփոփ համապատկերը եգիպտահայ գրատպագրութեան, ներկայացնելով նաեւ իւրաքանչիւր բաղկացուցիչի բնութագիրը, եւ առանձնայատկութիւնները: Այս ուսումնասիրութեան համար օգտագործած ենք նաեւ մեր *Հայ մամուլը Եգիպտոսի մէջ* (2005) եւ *Հայ գիրքը Եգիպտոսի մէջ 1888-2011* (2012) ուսումնասիրական աշխատանքները:

ԵԳԻՊՏԱՀԱՅ ՏՊԱՐԱՆՆԵՐԸ

Եգիպտահայ գրատպագրութեան եւ մամուլի պատմութեան աւելի քան 190ամեայ տարեգրութեան իրենց ներդրումը ունեցած են Գահիրէի ու Ալեքսանդրիոյ մէջ հաստատուած մեսրոպակերտ տառերով հրատարակութիւն կատարելու կոչուած հայկական տպարանները:

Այս կառոյցներուն հիմնադիրներուն նպատակը եղած է մտաւորական երէց եւ երիտասարդ գրիչներու ստեղծագործութիւններուն հրատարակութիւնը ապահովել եւ մատենաշարերու հաստատումով ու թարգմանական աշխատանքի քաջալերութեամբ անոնց հրապարակումը յաջողցնել, եւ այս՝ իրենց ընթացիկ տպարանային առեւտրական գործառնութեանց կողքին:

ԺԹ. դարասկիզբի եգիպտական զարթօնքին հիմնադիր Մոհամմէտ Ալիի (1769-1848) հրաւէրով Եգիպտոս եկած գործարար հայորդիներու կողմէ Գահիրէի մէջ հիմնուած Եղիազարեան եւ Խորէնեան կրթարանները հայ դպրութեան նուիրեալներ ունեցած են, որոնք խրախուսողը հանդիսացած են հայ գրատպագրութեան, մամուլի եւ գրահրատարակչական ծրագիրերու մշակումին եւ յառաջդիմութեան:

ԺԹ. դարու չորրորդ տասնամեակին, Երուսաղէմի միաբանութեան անդամ Զաքարիա եպս. Տէր Պետրոսեան, վանքապատկան կալուածներու հարցով 1832ին Եգիպտոս գտնուած օրերուն՝ իր բարեկամ ակնցի Ալեքսան Եղիազարեանի նիւթական օժանդակութեամբ «վիմագրական մամուլ» մը գնելով, տպագրութիւնը կատարած է “Յայտարարութիւն” խորագրով պրակի մը, բարեգործութիւններն ու վաստակը գնահատելով Ալեքսան եւ Յակոբ Եղիազարեան եղբայրներուն[1]:

Գահիրէի մէջ, 1832ին հրատարակուած յիշեալ *“Յայտարարութիւն”* պրակը հայ գրատպագրութեան սկիզբը հանդիսացած է Եգիպտոսի մէջ:

Երեսնամեակ մը ետք, Գահիրէի Խորէնեան Վարժարանի տեսուչ Աբրահամ Մուրատեան, իր պատրաստած հայերէն տառերով եւ Ֆրանսայէն բերած կազմածով տպարան մը հաստատելով, 16 Մարտ 1865ին տպագրած է *Արմաւենի* անունով եգիպտահայ առաջին պարբերականը Գահիրէի մէջ, (կիսամսեայ եւ 4 թիւ միայն), անոր՝ խմբագիրը, գրաշարն ու տպագ-

[1] *Սիոն Ամսագիր*, 1933, թիւ 11:

րիչը ըլլալով: Տպարանը փակուած է Մուրատեանի Եգիպտոսէն մեկնումով եւ լրագրին դադրելէն ետք:

Անդին Աղեքսանդրիոյ մէջ, Ղեւոնդ քհնյ. Փափազեանի նախաձեռնութեամբ հիմնուած նախնական տպարանէն, 1888ին լոյս տեսած Մկրտիչ Թիւթիւնճեանի *Դատապարտեալն Շուշան* անունով 60 էջնոց վիպակը կը հանդիսանայ եգիպտահայ առաջին տպագիր գրքոյկը:

Անցնող շուրջ 190 տարիներու ընթացքին, Եգիպտահայ գրատպագրութեան իրենց նպաստն ու աւանդը բերած են Գահիրէի եւ Աղեքսանդրիոյ 61 եգիպտահայ եւ 12 օտար տպարաններ, որոնք լոյս ընծայած են զանազան տեսակի շուրջ 2000 հրատարակութիւններ:

Հայ տպարաններէն 43ը հիմնուած են Գահիրէի մէջ, 15ը Աղեքսանդրիոյ, իսկ 3 տպարան սկիզբը Աղեքսանդրիա հաստատուած եւ ապա Գահիրէ փոխադրուած են:

Եգիպտահայ տպարաններու աղիւսակ							
	Առաջին տպարան	Մինչեւ 1900	1901-20	1921-54	1954-75	1976-2000	2001-20
Գահիրէ	1865	4	17	32	10	5	4
Աղեքսանդրիա	1888	1	15	6	3	2	1
Գումար		5	32	38	13	7	5

Ժամանակաշրջանի հայատառ գրականութեան առատութեան պատճառով, օտար 12 տպարաններ հայատառ տպագրութիւն կատարած են Գահիրէի մէջ, 1915էն սկսեալ: Անդին, եգիպտահայ մամուլի 17 պարբերականներու հիմնադիր-խմբագիրեր, իրենց թերթին տպագրութեան յատուկ տպարաններ հաստատած են: Այս տպարաններուն կեանքի տեւողութիւնը երկու տասնամեակը չէ անցած եւ մեծամասնութիւնը փակուած կամ ձուլուած է ուրիշ հաստատութեան մը հետ՝ նիւթական պայմաններու, տողաշար պաշտօնեայի պակասի կամ լրագրին դադրելուն պատճառներով:

Թիւով քիչ եղած են այն տպարանները, որոնք առեւտրական գործառնութիւններով շարունակած են եւ միաոժամանակ երկարաձգած իրենց կենսագործունէութիւնը՝ թղթավաճառութեան, կազմարարութեան եւ գրաձուլարանի բաժիններով օժտելով իրենց կառոյցները:

Բազմաբնոյթ եղած է եգիպտահայ տպարաններու արհեստագիտութիւնը. անոնք իրենց արդի սարքաւորումներով եւ պատուաբեր արդիւնաբերութեամբ ստանձնած են զանազան պարբերականներու, գիրքերու, հրաւիրատոմսերու, վաւերաթուղթերու, դասագիրքերու, օտարալեզու հրատարակութիւններու, ստացագրերու տպագրութիւնը եւ տպագրուած տուփերու պատրաստութիւնը:

1) Գահիրէ

1895ին, Սարգիս Դարբինեան Գահիրէի մէջ հիմնած է «Արարատ» տպարանը, որ գործած է մինչեւ 1910: Այնուհետեւ յաջորդաբար հաստատ-

ուած են «Փարոս» (1897), «Մնտիկեան Եղբայրներ» (1898), «Արշալոյս» եւ «Նոր լուր» (1900), «Արտեմիս» (1902), «Լուսաբեր» (1904), «Հայկական» (1906-10) հայկական տպարանները: Ուշագրաւ է Զարեհ Պէրպէրեանի պարագան, որ Պոլսէն գաղթելով Գահիրէ իր տպարանը բերած է իրեն հետ եւ հաստատած «Պէրպէրեան» տպարանը է 1909ին:

Պէտք է նշել որ կարգ մը միութիւններ եւ կազմակերպութիւններ ունեցած են իրենց անձնական տպարանը: Այսպէս, ՀԲԸՄիութեան «Միութիւն» տպարանը հաստատուած է 1912ին, եգիպտահայ օրաթերթերէն *Յուսաբեր*ի տպարանը հաստատուած է 1913ին, իսկ *Արեւ*ինը՝ 1952ին:

Հաստատուած են նաեւ «Սահակ-Մեսրոպ» (1916) եւ «Ոսկետառ» (1918) տպարանները: Վերջինիս հիմնադիրը եղած է Երուանդ Մսըրլեան, իսկ 1966ին զայն գնած ու անոր տնօրէնութիւնը ստանձնած է Նորայր Տէօվլէթեանը մինչեւ 2018: 1920ականներուն հաստատուած են «Արգոս» (1924), «Յաբէթ-Պաղտասար» (1927) տպարանները, 1930ականներուն՝ երկու նոր տպարաններ՝ «Նեղոս» (1935ին (Աղեքսանդրիա) եւ Պօղոս Սիմոնեանի «Նուպար» տպագրատունը (1939) Գահիրէի մէջ: Վերջինս գործածած է իր ժամանակի տպագրութեան արճիճէ գիրերը, մինչեւ 1950ականները: Սիմոնեանի որդիները հիմնարկը յետագային օժտած են ֆոթօ-լիթօ-օֆսէթ եւ գունաւոր տպագրութեան սարքերով ու ապա 2013ին, թուային (*փիճիթըլ*) տպագրական դրութեամբ, տպարանը վերանուանելով «Նուպար տիճիթըլ» եւ ստանձնելով զանազան լեզուներով ու բնոյթի նիւթերու տպագրութիւնը:

2) Աղեքսանդրիա

Աղեքսանդրիոյ մէջ, «Նազարէթեան» տպարանը հիմնուած է 1899ին, իսկ Արամ Ստեփանեան 1917ի սկիզբները հաստատած է «Արաքս» տպարանը, որուն տիրութիւնը 1970ականներէն ստանձնած են Ժիրայր Ասորեան եւ որդին: Ստեփանեան, 1900ին Գահիրէի մէջ հաստատած է իր անունով տպարան մը, սակայն կարճատեւ շրջանէ մը ետք փակելով՝ Աղեքսանդրիայ փոխադրուած:

Տեղւոյն մէջ, գործել սկսած են «Փիւնիկ» (1901), «Սիսուան» (1903), «Փեթակ» (1903), «Կիլիկիա» (1906) տպարանները: «Ասքանազեան» տպարանը բացուած է 1903ին: «Վահան Թէքէեան եւ ընկ.» տպարանը հաստատուած է 1905ին, իսկ «Կամպեթթա» եւ «Գասապեան» տպարանները հիմնուած են 1905ին եւ 1917ին:

Եգիպտոսի մէջ եղած են նեղ, մասնագիտացուած հայկական տպարաններ եւս, ինչպէս 1969ին Գահիրէի մէջ հաստատած Պերճ Թերզեանի «Աֆրիքըն փրէս» տպագրատունը՝ խաւաքարտէ տուփերու արդիական չափանիշերով տպագրութեան մասնագիտութեամբ:

Ժամանակի պայմաններուն բերումով, 1940-60ականներուն դէպի հայրենիք եւ հեռակայ հորիզոններ եգիպտահայերու գաղթը, իրեն հետ տարած է յետեղեռնեան տասնամեակներուն կազմաւորուած ազգային կառոյց-

ները առաջնորդելու կոչուած սերունդի մեծամասնութիւնը: Նօսրացած են գրական-ստեղծագործական մտաւորական տարրը, կրթական յարկերու թիւը՝ սահմանափակելով հայ գրատպագրութեան բերքը Եգիպտոսի մէջ:

Տպարանային հաստատութիւններու թիւը եւս նուազումի ենթարկուելով՝ ներկայիս Գահիրէի մէջ կը գործեն չորս հայ տպարաններ, իսկ Աղեքսանդրիոյ մէջ՝ մէկ տպարան: Ժամանակագրական կարգով, Գահիրէի մէջ կը գործեն «Ոսկետառ տպարան»ը (1918, 1966էն), «Նուպար տպարան»ը (1939էն, անոր նորահաստատ «Նուպար տիճիթըլ»ը՝ 2013էն), «Աֆրիքըն փրէս»ը (1969էն), իսկ Աղեքսանդրիոյ մէջ՝ «Արաքս տպարան»ը (1917, 1970էն):

ԳՐԱՏՊՈՒԹԻՒՆ

Եգիպտահայ գրատպութիւնը այլազան է ու տարաբնոյթ: Մասնաւորաբար, սակայն, ակնառու են վիպային, միութենական կանոնագիր-տեղեկագիրերու, գրական հաւաքածոներու ինչպէս նաեւ պատմութեան, աշխարհագրութեան եւ թուաբանութեան դասագիրքերու խումբերը:

Վաւերական տուեալներու համաձայն, Եգիպտոսի մէջ 1888-1920 շրջանին հրատարակուած են 302 գիրք, 1921-40ին՝ 628, 1941-60ին՝ 569, 1961-80ին՝ 190, 1981-2000ին՝ 106, եւ 2001-18ին՝ 103 գիրք, ընդհանուրը 1898 գիրք:

Եգիպտահայ տպագիր գիրքերու աղիւսակ						
թուական	1880-1920	1921-40	1941-60	1961-80	1981-2000	2001-18
քանակ	302	628	569	190	106	103
Գումար	1898					

Եգիպտահայ գիրքի հրատարակութեան սատարած են 156 հրատարակիչներ եւ 35 մատենաշարեր: Առաջին մատենաշարը՝ “Մալէշ”, հաստատուած է 1912ին, եւ հրատարակած՝ գրական բնոյթի 96 էջերով միակ գիրքը: Ամէնաշատ գիրք հրատարակած է “Յուսաբեր” մատենաշարը՝ 1923էն 1962, իր զանազան բնոյթի 100 հրատարակութիւններով: Ներկայիս, Եգիպտոսի մէջ մատենաշար չկայ:

Ողջունելի է որ 2012-18 վեցամեակին եգիպտահայ տպարաններէ լոյս տեսած են թիւով 41 զանազան հրատարակութիւններ, որոնք ապացոյցն են եգիպտահայ գրատպութեան յարատեւութեան եւ հայ մշակոյթին իրենց ներդրումը կատարող մշակութասէր եւ գրասէր հայորդիներու նուիրումին:

ԵԳԻՊՏԱՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼԸ

Եգիպտոսի մէջ, հայ լրագրութեան սկզբնաւորութենէն մինչեւ 2018 հրատարակուած հայերէն թերթերը կը հաշուեն շուրջ 173 անուն, որոնք լոյս տեսած են Գահիրէի եւ Աղեքսանդրիոյ մէջ, 61 հայկական եւ 12 օտար տպարաններէ:

118 պարբերականներ հրատարակուած են Գահիրէի մէջ, իսկ 37՝ Աղեքսանդրիոյ: Գահիրէի մէջ լոյս տեսնել սկսած 4 թերթեր փոխադրուած են Աղեքսանդրիա՝ *Աւետարանի ձայն* (1939, 1945), *Բարի լուր* (1948), *Եգիպտահայ տարեցոյցը* (1914, 1917), *Փիւնիկ* (1899, 1901): Աղեքսանդրիոյ մէջ հիմնուած 10 պարբերաթերթեր փոխադրուած են Գահիրէ՝ *Ազատ բեմ* (1903, 1906), *Արեւ* 1915, 1922), *Հայ դպրոց* (1933, 1935), *Հորիզոն* (1904), *Մասիս* (1923, 1925), *Շիրակ* (1905, 1907), *Սարկաւագին տարեցոյցը* (1928, 1933), *Սֆինքս* (1925, 1928), *Տարեկան տեղեկագիր* (1907, 1912), *Փունջ* (1925, 1940):

Եգիպտոսի մէջ, հայերէն թերթի մը հրատարակութեան գաղափարը յառաջացած է եգիպտահայոց առաջնորդ Մկրտիչ արք. Քէֆսիզեանի նախաձեռնութեամբ, եւ Նուպար փաշա Նուպարեանի քաջալերանքով: Անոնք, Գահիրէի Ազգային Խորէնեան Վարժարանի հոգաբարձութեան ատենապետ Յովսէփ Մանուկեանը մղած են հրատարակելի թերթին արտօնատիրութիւնը ստանձնելու, եւ վարժարանին ուսուցիչ Աբրահամ Մուրատեանին նշանակումը կատարած՝ թերթին խմբագրութիւնը ստանձնելու համար: Այսպէսով, լոյս տեսած է Եգիպտոսի մէջ հայերէն առաջին պարբերականը, *Արմաւենի*ն երկշաբաթեայ դրութեամբ հրատարակուելով 16 Մարտ 1865էն սկսեալ, 4 էջերու բովանդակութեամբ: *Արմաւենի*ն հրատարակուած է չորս թիւ միայն, մինչեւ 1 Մայիս 1865 եւ դադրած է Մուրատեանի Եգիպտոսէն մեկնումով: Հայ լրագրութեան պատմաբաններ Աբրահամ Մուրատեանը արդարօրէն արժանացուցած են «եգիպտահայ մամուլի հայրը եւ գրատպագրութեան Կիւթեմպերկը» պատուանունին:

*Արմաւենի*էն ետք, եգիպտահայ մամուլը ամուլ մնացած է մինչեւ 1888, երբ Ղեւոնդ քհնյ. Փափազեան Պոլիսէն գալով, իր հետ հայկական տառեր բերած եւ Աղեքսանդրիոյ մէջ նախնական տպարան մը հաստատելով, գործակցութեամբը մտաւորական Անտոն Ռշտունիի, Յունուար 1889ին հրատարակած է *Նեղոս* շաբաթաթերթը, 2 Յունուարէն Ապրիլի վերջը, ընդամէնը 18 թիւ, 4ական էջերով:

ԺԹ. դարավերջի երկու տասնամեակներուն, օսմանեան բռնատիրութեան գործադրած հալածանքներէն փախուստ տուած հայ մտաւորականներ Աղեքսանդրիա ապա Գահիրէ ապաստանած ըլլալով, տեղւոյն հայ երիտասարդութեան մշակութային եւ մտաւորական զարթօնքին մղիչ ուժը դարձած են:

Այսպէս, Գրիգոր Սարաֆեան, Աղեքսանդրիոյ մէջ 1896ին տարի մը ամբողջ հրատարակած է *Նոր կեանք* օրագիրը եւ տասնամեակ մը՝ *Լրաբեր* օրաթերթը, 1897էն 1908: Անդին, Յարութիւն Ալփիար, Աղեքսանդրիոյ մէջ Մայիս 1897էն 1898 ապա եւ 1901էն մինչեւ 1902 հրատարակած է *Փարոս* եռօրեան: Իսկ հրապարակագիր Սմբատ Բիւրատ *Փիւնիկ* գրական եւ քաղաքական կիսամսեան հրատարակած է 1899ին:

Յեղափոխական գործիչ Եղիշէ Թորոսեանի խմբագրութեամբ լոյս տեսած է *Արշալոյս* եռօրեան՝ 1899էն 1905, եւ 1908էն մինչեւ 1914ի սկիզբը:

Ի. դարասկիզբին, ծանօթ մանկավարժ Վահան Քիւրքճեան խմբագրած եւ հրատարակած է *Լուսաբեր*ը, 1 Դեկտեմբերի 1904էն մինչեւ 1908:

Կանացի մամուլի եգիպտահայ առջինեկ ներկայացուցիչը՝ *Արտեմիս* ամսահանդէսը[2], Գահիրէի մէջ լոյս տեսած է 1902էն 1903, խմբագրութեամբ Մարի Պէյլէրեանի:

Երուանդ Օտեան Մայիս 1908ին հիմնադրած է *Արեւ* օրաթերթը, որ Օգոստոսին միաձուլուած է *Լուսաբեր*ին, վերանուանուելով *Լուսաբեր-Արեւ*՝ շարունակուելու համար մինչեւ 1913: Սուրէն Պարթեւեան, 1912ին հրատարակած է *Հոսանք* շաբաթաթերթը:

Միութենական-կուսակցական մամուլ

Միութենական մամուլի առջինեկը ՀԲԸՄիութեան *Միութիւն* պաշտօնաթերթն է[3], որ լոյս տեսած է Գահիրէի մէջ, 1912էն 1928, խմբագրութեամբ՝ Վահան Մալէզեանի: Յաջորդ տարին, 1913ին, Արմենակ Մէօթէմէտեան հիմնադրած է *Յուսաբեր* երկօրեան, զայն մինչեւ 1915 հրատարակելով՝ խմբագրութեամբը ծանօթ մտաւորական Սուրէն Պարթեւեանի: Մէօթէմէտեան, Նոյեմբեր 1915ին թերթին արտօնատիրութիւնը յանձնած է Աւետիք Լալայեանցին (1861-1921, Ազգային հասարակական գործիչ): 1922ին, *Յուսաբեր* փոխանցուած է ՀՅԴաշնակցութեան տեղական մարմնին՝ օրաթերթի վերածուելով 1926ին: Թերթը, ներկայիս կը շարունակէ լոյս տեսնել շաբաթական 5 օր, Զաւէն Լիյլոզեանի խմբագրութեամբ:

Բանաստեղծ Վահան Թէքէեան, Աղեքսանդրիոյ մէջ, 1915 Մայիս 11էն վերահրատարակած է երկօրեայ *Արեւ*ը, որ իբրեւ օրաթերթ Գահիրէ փոխադրուած է 1924ին: Թերթը 1921էն պաշտօնաթերթը դարձած է ՌԱԿուսակցութեան Եգիպտոսի շրջանակին: 2012ին *Արեւ* դարձաւ եռօրեայ եւ 2016էն սկսեալ կը շարունակէ իբրեւ շաբաթաթերթ հրատարակուիլ, Սեւան Սեմէրճեանի խմբագրութեամբ: Յաջորդը՝ Աղեքսանդրիոյ Հայ Որբախնամ Ընկերութեան հրատարակած *Որբունի* տեղեկատուն է, որ լոյս տեսած է 1919ին եւ 1920ին: 1948էն, Հայկ Ժամկոչեան հրատարակել սկսած է *Զահակիր* շաբաթաթերթը, որուն շարունակութիւնը 1963ին ստանձնած են Սարգիս եւ Զաւէն Պալայեան եղբայրները իբրեւ ՍԴՀԿուսակցութեան մամուլ: Թերթը ներկայիս լոյս կը տեսնէ երկշաբաթեայ դրութեամբ խմբագրութեամբ երաժշտագէտ Հայկ Աւագեանի: *Զահակիր*ի յաւելուած՝ *Ծիծեռնակ* երաժշտական եռամսեան, խմբագրութեամբ՝ Աւագեանի, հրատարակուեցաւ Գահիրէի մէջ, 2001-05ի ընթացքին:

---

[2] *Արտեմիս*ի մասին աւելի մանրամասն տե՛ս՝ այս հատորին մէջ Ազատուհի Սիմոնեանի յօդուածը:

[3] *Միութիւն*ի մասին աւելի մանրամասն տե՛ս՝ այս հատորին մէջ Պետրոս Թորոսեանի յօդուածը:

1919ին, Երուանդ Մսըրլեան սկսած է հրատարակել *Սաւառնակ* շաբաթաթերթը, ապա՝ 1931ին, *Հէբլին* երգիծական շաբաթաթերթը:

Յարութիւն Արսլանեան, Գահիրէի եւ ապա Աղեքսանդրիոյ մէջ 1925էն 1928 հրատարակած է *Սֆինքս* շաբաթաթերթը:

Դպրոցական մամուլ

Գահիրէի Գալուստեան Ազգային Վարժարանի պատանեկան «Լուսին» Միութիւնը 1909էն 1910 հրատարակած է *Լուսին* պարբերականը, իսկ շրջանաւարտից միութիւնը 1913ին՝ *Գալուստեան միութիւն* կիսամեայ հանդէսը, *Արմաւենի* տարեգիրքը 1938ին եւ *Տեղեկատու պրակը* 1945ին:

Գահիրէի Պէրպէրեան Վարժարանի աշակերտութիւնը 1928ին եւ 1929ին հրատարակած է *Միտք ու մկան*, իսկ 1932ին՝ *Խարոյկ* պարբերականները:

Աղեքսանդրիոյ եւ Գահիրէի Հայ Ուսուցչաց Միութիւնները 1933էն 1938 հրատարակած են *Հայ դպրոց* մանկավարժական ամսագիրը:

Ուշագրաւ է, որ եգիպտահայ մասնագիտական մամուլի առջինեկը եւ միակը, լոյս տեսած է բժիշկներ Վ. Ալթունեանի եւ Յ. Թաշճեանի ջանքերով: Անոնք 1923էն 1925, Աղեքսանդրիոյ մէջ հրատարակած են *Հայ բուժակ* առողջապահական ամսաթերթը:

Հետաքրքրական այլ իրողութիւն մըն է 1929էն 1930, Գահիրէի մէջ հրատարակուած *Կայծակ* մարմնակրթական ամսաթերթը, որուն յաջորդած է *Մարզիկ* ամսագիրը երկու տասնամեակ ետք՝ 1951էն 1954:

Տարեցոյց-տարեգիրքեր

Գալով տարեցոյց-տարեգիրքերուն, Սուրէն Պարթեւեան Գահիրէի եւ Աղեքսանդրիոյ մէջ 1914էն 1918 - հինգ յաջորդական տարիներով – հրատարակած է *Եգիպտահայ տարեցոյցը*: Մարտիրոս Ոսկեան Աղեքսանդրիոյ մէջ 1919ին՝ նոյնանուն տարեգիրքը, իսկ Լեւոն Աճէմեան՝ 1925ին եւ 1926ին՝ *Եգիպտահայ տարեցոյցը*: Յարութիւն Մանաւեան (Սարկաւագ), 1928էն 1932 Աղեքսանդրիոյ մէջ, եւ 1933էն 1953 Գահիրէի մէջ, հրատարակած է *Սարկաւագին տարեցոյցը*ն:

Հելիոպոլսոյ Մխիթարեան Վարժարանը հրատարակած է *Իմացարան* տարեգիրքը, որ լոյս տեսած է 1957, 1958, 1959/60 եւ 1962 տարեթիւերով:

Եգիպտահայ մամուլի հայ կաթողիկէ պարբերականները եղած են *Ովասիս ծաղիկը* ֆրանսերէն ամսաթերթը 1935էն 1939, Հելիոպոլսոյ Ս. Թերեզա եկեղեցւոյ 1971էն 1978 հրատարակած *Պարբերաթերթ հայ կաթողիկէ պատրիարքարանի* լրատուականը, 1973ի Փետրուարէն՝ *Սրահի կեանքը* ամսաթերթիկը եւ *Կապ* եռալեզու (հայերէն, արաբերէն եւ ֆրանսերէն) պարբերաթերթը 1991էն, տասը թիւ միայն:

Ամփոփելով կը տեսնենք թէ եգիպտահայ մամուլի գլխաւոր ուղղութիւնները եղած են ազգային, քաղաքական, գրական, երգիծական, կնոջական,

առողջապահական, գիտական եւ մարզական բնոյթի: Եգիպտահայ մամուլը ներկայացած է ամէնօրեայ, երկօրեայ, եռօրեայ, շաբաթական, կիսամսեայ, ամսական, եռամսեայ, կիսամեայ եւ տարեկան հրատարակութիւններով:

Հրատարակուած մամուլի մեծամասնութիւնը (43 անուն, 24%) ունեցած է ամսական պարբերականութիւն, 32ը (21%)՝ շաբաթական, իսկ օրաթերթերը եղած են 7 հատ միայն:

Ինչ կը վերաբերի մամուլի տպաքանակին, ան սկիզբ առած է 50 օրինակով, հասած 100-300 օրինակի, եւ անցեալ դարու 40-50ականներուն՝ մինչեւ 800 օրինակի:

Պարբերականներուն մեծամասնութեան կեանքը բնորոշուած է «կարճատեւութեամբ»՝ ժամանակի տնտեսական եւ շրջապատի տագնապներուն պատճառներով:

Ներկայիս, ողջունելի է երկարատեւ շարունակականութիւնը հայ մամուլի ընդհանրապէս եւ եգիպտահայ մամուլի մասնաւորապէս - աւելի քան 100ամեայ - մերօրեայ *Յուսաբեր*ին եւ *Արեւ*ին, նաեւ 70ամեայ *Ջահակիր*ին: Վաստակաշատ այս թերթերը իրենց հրատարակութեան պատասխանատու մարմիններուն անմնացորդ զոհողութիւններով եւ Գահիրէի ազգային իշխանութեան անվերապահ քաջալերութեամբ կը շարունակեն իրենց առաքելութիւնը Նեղոսի հիւրընկալ ափերուն վրայ:

Հայ մամուլի շարունակականութիւնը քաջալերելու համար, արձանագրելի է՝ գրող Երուանդ Օտեանի ջանքերով 1908ին հաստատուած «Եգիպտահայերու Հրատարակչական Ընկերութիւն»ը Աղեքսանդրիոյ մէջ եւ՝ «Հայ Մամուլի Ընկերութիւն»ը Գահիրէի մէջ 1911ին, որոնք կազմալուծուած են՝ նիւթական դժուարութիւններու պատճառներով:

Եգիպտահայ պարբերականները անհատներու, ընկերակցութիւններու եւ տարբեր հիմնարկներու սեփականութիւնը եղած են ընդհանրապէս:

Անոնց մեծամասնութիւնը հրատարակուած է հայերէն լեզուով. լոյս տեսած են նաեւ արաբերէն, անգլերէն, ֆրանսերէն, հայատառ թրքերէն պարբերականներ:

Յատկանշական է նաեւ հայ մտաւորականներու ունեցած ներդրումը եգիպտական մամուլի զարգացումին: Եգիպտահայ մտաւորականներ ստանձնած են հրատարակութիւնը եւ խմբագրութիւնը արաբերէն, թրքերէն եւ եւրոպական լեզուներով եգիպտական թերթերու:

Այսպէս՝ Արիստակէս Ալթունեան պատասխանատու տնօրէնը եղած է *الوكالة المصرية* (Էլուաքալէ Էլ-Մասրիյէ) արաբերէն թերթին, 1840էն 1844:

Հայազգի Էտիպ Իսհաք, 1877ին եւ 1879ին, արաբերէն լեզուով խմբագրած է *مصر* (Միսր) եւ *التجارة* (Էլ-Թկարա) թերթերը: Ալեքսան Սարաֆեան, Մարտ 1883էն 1886 խմբագրած է Գահիրէի մէջ հրատարակուող արաբերէն առաջին օրաթերթը *الزمان* (Էլ-Զաման), իսկ Իսքանտար Գրիգորը՝ *الزراعة* (Էլ-Զերաա) արաբերէն թերթը: Շարլ Անջալեան, 1867ին Գահիրէի մէջ հրա-

տարակած է *Politique morale* ֆրանսատառ թերթը, իսկ Լեւոն Ֆեհմի, 1908ին խմբագրապետը եղած է *La Justice* ֆրանսատառ թերթին: Գահիրէի մէջ, Յովհաննէս Պալըքճեան 1898ին հայատառ թրքերէնով խմբագրած եւ հրատարակած է ազգային-քաղաքական *Մաժակ* եռօրեան: Գրիգոր Գալֆայեան 1902ին եւ 1905ին հրատարակած է *The Egyptian graphic* եւ *Cairo weekly* անգլերէն հանդէսները, իսկ Ալեքսանդր Պեզիրճեան՝ 1893էն խմբագրած է *The sphinx* զբօսաշրջութեան տեղեկատուն:

Մեծ Եղեռնի նահատակներէն Տիրան Քելէկեան, Գահիրէի մէջ 1903էն 1904 հիմնած եւ խմբագրած է *Ենի ֆիքիր* թրքերէն ամսագիրը: Աւելի առաջ, 1899ին, Քելէկեան խմբագրապետերէն եղած է Գահիրէի մէջ հրատարակուող *La bourse égyptienne* ֆրանսերէն թերթին:

Եգիպտական երգիծանկարչութեան ռահվիրայ Ալեքսանդր Սարուխան 1938էն 1939 հիմնած եւ խմբագրած է *La caravan* ֆրանսերէն պատկերազարդ հանդէսը:

Մեր օրերուն, Հայ Ազգային Հիմնադրամը (ՀԱՀ), Յունուար 1998էն Ապրիլ 2009 հրատարակեց *Արեւ* օրաթերթի արաբերէն ամսական յաւելուածը, աջակցութեամբ ՀԲԸՄիութեան Սաթենիկ Ճ. Չագըր հրատարակչական հիմնադրամին:

Ներկայիս, Ապրիլ 2010էն սկսեալ, ՀԲԸՄի նախաձեռնութեամբ, կը հրատարակուի *Արեգ* արաբերէն տեղեկատուն, խմբագրապետութեամբ դոկտ. Մոհամէտ Ռիֆաաթ Էլ-Իմամի եւ հայագիտական նիւթերու խորհրդատուութեամբ՝ Պերճ Թերզեանի:

ՀԱՅ ԳԻՐՔԻՆ ՈՒ ՄԱՄՈՒԼԻՆ ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ ՑՈՒՑԱՀԱՆԴԷՍՆԵՐ

Յիշարժան են զանազան առիթներով Եգիպտոսի մէջ կազմակերպուած հայ գիրքին եւ մամուլին նուիրուած ցուցահանդէսները: Գահիրէի օփերային Էլ-Հենեկէր արուեստի կեդրոնին մէջ, կազմակերպութեամբ եգիպտահայ մշակութային միութիւններուն եւ հովանաւորութեամբ Եգիպտոսի մէջ Հայաստանի եւ Հնդկաստանի դեսպաններուն, Նոյեմբեր 1994ին հայ մամուլի ցուցահանդէսով մը ոգեկոչումը կատարուեցաւ առաջին հայ պարբերական *Ազդարար*ի հրատարակութեան 200ամեակին, եւ եգիպտահայ առաջին թերթ *Արմաւենի*ի 130րդ տարեդարձին:

2012ին, Գահիրէի մէջ տեղի ունեցան նաեւ հայ գրատպութեան 500ամեակին նուիրուած «Եգիպտահայ Գիրքի Ցուցահանդէս»ը եւ «Հայ Գիրքի Ցուցահանդէս-Վաճառք»ը, իսկ 2013ին, *Յուսաբեր* օրաթերթի 100ամեակի ոգոկոչումին նուիրուած՝ «Եգիպտահայ Մամուլի Ցուցահանդէս»ը:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Եգիպտահայ գրատպութիւնն ու մամուլը, յառաջատար ներդրում ունեցած են միջազգային մակարդակով ընդհանրապէս՝ եւ հայ Սփիւռքի տարեգրութեան մէջ մասնաւորապէս: Հայ ժողովուրդի գոյապայքարին սիւնե-

րէն հանդիսացող հայ մշակոյթը, իր պատուաբեր յառաջընթացով մեծ դեր ունեցած է գրատպութեամբ հարուստ իր գանձարանով, որուն նուիրաբերուած են անմահանուն մտաւորականներ եւ հասարակական գործիչներ:

EGYPTIAN-ARMENIAN PRINTING PRESSES AND NEWSPAPERS FROM THEIR INCEPTION UNTIL TODAY
(Summary)

Souren Bayramian
anngronhammar@gmail.com

In 1832, during his stay in Egypt, Bishop Zakaria of the Jersualem Armenian Monastery published an "Announcement" using a printing press he had bought. This flyer is considered to be the first Armenian publication in Egypt.

In March 1865, Apraham Mouradian, the headmaster of the Cairo Armenian School, published the first Armenian-Egyptian periodical, *Armaveni*.

In the past 186 years more than 2000 Armenian books have been published by 61 Armenian-owned and 12 non-Armenian-owned printing houses in Egypt.

Out of the 170 Armenian periodicals of Egypt, the *Housaper Daily* (started in 1913), the *Arev Weekly* (started in 1915), the *Chahagir Biweekly* (started in 1948), the *Deghegadoo Quarterly* (started in 1956) and the Arabic *Arek Quarterly* (started in 2010) still function. Among the Armenian printing houses still functioning in Egypt are Arax of Alexandria (started in 1917), Vosgedar (started in 1918), and Cairo-based Noubar (started in 1939), African Press (started in 1969), and Noubar Digital Press (a branch of Noubar Press) (started in 2013).

Եգիպտական Սինեմայի Հայ Դերասանները. Տիպարներ, Պատկերներ, Ընկալումներ

Հայկ Աւագեան
haigavakian@yahoo.com

ՄՈՒՏՔ

Թէեւ կան տարակարծութիւններ, բայց ընդհանուր առմամբ եգիպտական առաջին խաղարկային ֆիլմը կը նկատուի *Լայլան* (1927): Այնտեղ փոքր դերով ելոյթ կ'ունենար Էհսան անունով դերասանուհի մը: Մինչեւ վերջերս անյայտ կը մնար, թէ Էհսան հայ էր՝ Վարդանուշ Պարթեւեան անունով:

Հայերուն մասնակցութիւնը եգիպտական սինեմայի մէջ կը շարունակուի մինչեւ այսօր, ամէնաերիտասարդը՝ Միրալ Միշէլն է (Միրալ Մահինեան), որ 2017ին կը խաղար իր առաջին ֆիլմը:

Հայ դերասաններուն մեծամասնութիւնը եղած են կիներ, կեդրոնական դերակատարութիւն ունեցած է մէկ ընտանիք մը՝ Ֆայրուզ-Նելլի-Մերվաթ քոյրերը (Գալֆայեան), եւ անոնց զարմուհին՝ Լեպլեպա (Քիւփէլեան):

Հրաշք-մանուկ Ֆայրուզ առաջին հայ դերասանն էր՝ որ 1950ին կը վաստկէր համատարած հռչակ:

Ընդհանուր առմամբ, այս բոլոր դերակատարներուն ընդմէջէն անտեղի է փնտռել հայկական գիծ, եւ աւելորդ է դերասանական ինքնուրոյն անհատականութիւնը փոխարինել ազգային նկարագիրի բացառիկութեամբ: Հայ դերասանները յաջողապէս ընդելուզուած են եգիպտական միջավայրին՝ լեզուով, պատկերով եւ տիպարով, արտայայտելով տարբեր աստիճանի անհատական յագեցուածութիւն:

Միւս կողմէ, եգիպտական սինեմային մէջ հայկական տարրը՝ իբրեւ նիւթ եւ տիպար, ընդհանրապէս բացակայ է, եթէ նկատի չառնենք այստեղ-այնտեղ պատահաբար յիշուող «հայ» եւ «հայեր» բառերը:

Միակ գլխաւոր բացառութիւն մը կապուած է անձի աստղային վիճակին հետ: Խօսքը՝ նորագոյն շրջանի ֆիլմերու արեւելեան պարուհի եւ դերասանուհի, ռուսահպատակ Ծովինարի (Ծովինար Գրիգորեան) մասին է, որ քանի մը ֆիլմերու եւ մէկ սերիալի մը մէջ ներկայացած է իբրեւ իր անձը՝ հռչակաւոր պարուհի Ծովինար, բովանդակութեան մէջ հայ պատկանելութեան բազմակի շեշտադրութեամբ: Բայց այս հայկականութիւնը անձէն եւ անձի աստղայնացումէն անդին չէ անցած:

Խաղարկութենէն անդին, հայկական չյայտարարուած տարր մը մտած է եգիպտական սինեմա, շնորհիւ Արամ Խաչատրեանի երաժշտութեան: 1940-60ականներուն, եգիպտական ֆիլմի երաժշտական յօրինողական անբաժան տարրը եգիպտական-արեւելեան երգն էր, հետեւաբար, ֆիլմի նկարագրողական երաժշտութեան համար յաճախ կ'օգտագործուէր «ընտրանի միջազգային երաժշտութենէն» (մուխթարաթ մին ալմուսիքա

ալ'ալամէյա)՝ Պեթովէն, Պրամս, Չայքովսքի, Ռախմանինով եւն., առանց հեղինակի անուան նշումին: Այս ծիրին մէջ օգտագործուած յօրինումներէն մէկուն հեղինակը Արամ Խաչատրեան էր: Նոյնիսկ պարադրուած է (choreographed) *Գայիանէ*ի ամբողջ տեսարան մը[1]: Երաժշտութիւնը միակ բնագաւառն է՝ ուր հայկական տարրը ներգրաւուած է եգիպտական ֆիլմի տրամասացութեան (discourse) մէջ, կեդրոնացած մէկ անձի՝ Խաչատրեանի շուրջ, թէպէտ առանց հայկականութեան շեշտադրութեան:

Գալով անուններուն, բացի շատ փոքր դերերէ, եգիպտահայ դերասաններու անուններուն փոխարինումը արաբականով (Լեպլեպա՝ փոխանակ Նունիա Քիւփէլեանի, Իման՝ փոխանակ Լիզ Սարգիսեանի), գրեթէ ընդունուած երեւոյթ եղած է, ուր հայկականութիւնը պարտադրող «եան» ազգանունները կը բացակային:

Քիչ մը դժուար համակեցային գոյութիւն տեղի ունեցած է սինեմայի հայ դերասաններուն եւ եգիպտահայ հիմնահոսանքին միջեւ, յաճախ վերջիններուս համար առաջինները ըլլալով թիւ ու քանակ, կամ ներկայացուելով իբրեւ հայերու *սափար* եւ *սափարում* եգիպտական մշակոյթին: Հազուադէպ են գործնական ու առօրեայ յարաբերութիւններ դերասանին եւ գաղութային գործունէութեան միջեւ:

Կը գտնենք կարող դերասաններ՝ որոնք իրենց ասպարէզը սկսած են եգիպտահայ ձեռնարկներու եւ թատրոններու մէջ, բայց եգիպտական սինեմայի կամ արուեստի աշխարհը մտնելնէն ետք հեռացած են գաղութային բեմերէն, օրինակ՝ Հերմին, Վանիա Էքսէրճեան, Անուշքա (վերջինս նոյնիսկ դերասանութենէն շատ առաջ՝ իբրեւ երգչուհի հռչակուելէն ետք): Գործունէութենէ հեռացում բնաւ չի նշանակեր հայկականութեան եւ ինքնութեան մոռացում: Օրինակ, յիշեալ արուեստագիտուհիները իրենց արուեստին մէջ ցուցաբերած են հայկական դրսեւորումներ եգիպտական միջավայրին մէջ՝ նրբօրէն, զգուշօրէն եւ պատշաճօրէն: Իսկ գործնական հեռացումին պատճառներն ալ անկարելի է նուազեցնել քանի մը կարծրատիպային բառերու կամ մեղադրանքներու մէջ, այլ պէտք է դիտել գաղութային կեթթոյացումի եւ այդ վիճակին համեմատութեամբ աւելի բաց աշխարհ մտնելու բարդ յարաբերութեան մէջ:

Ուրիշ դերասաններ ուղղակիօրէն մուտք գործած են եգիպտական սինեմա, առանց նախապէս իրենց ուժերը փորձած ըլլալու գաղութին մէջ, ինչպէս՝ Լեպլեպա, Նելլի:

Այս առումով, հետաքրքրական երեւոյթ մը կը ներկայացնէ վաղագոյն շրջանի դերասանուհիներէն Էհսան Քամէլ (Վարդանուշ Պարթեւեան), որ միաժամանակ եւ միեւնոյն թափով մասնակցած է թէ՛ եգիպտական սինե-

[1] Եգիպտական ֆիլմերու Արամ Խաչատրեանի երաժշտութեան մասին տես՝ Հ. Ա., *Արամ Խաչատրեանի ընկալումը եգիպտական շրջանակներու մէջ. փոխուող յարացոյցներ, Ջահակիր, Յաւելուած ԻԳ.*, 2019, էջ 4-10:

մայի ու թատրոնի եւ թէ՛ եգիպտահայ թատրոններու, առաջին պարագային գործածելով արաբական անունը, երկրորդ պարագային՝ հայկական: Այս երեւոյթը իր կրկնօրինակը չէ ունեցած: Պէտք է արձանագրել, սակայն, թէ Պարթեւեանի ժամանակ (1920-1930-ականներ) գոյութիւն ունէր եգիպտահայ թատրոն՝ բաւական ընդարձակ տարողութիւններով եւ արտակուսակցական նշանակալի ընդգրկումներով:

Գալով եգիպտահայ մամուլին, հայ դերասաններու յաջողութիւններուն մասին առօրեայ տեղեկատուութիւն գրեթէ չի գտնուիր: Կարեւոր բացառութիւն մը եղած է երեխայ Ֆայրուզի վերելքը 1950ականներուն, զոր եգիպտահայ մամուլը արձանագրած է բարձր համակրութեամբ եւ ներգրաւուածութեամբ: Վերջապէս, Ֆայրուզ առաջին հայն էր՝ որ բարձրակէտային դիրքի կը հասնէր եգիպտական սինեմայի մէջ, մեծապէս շարժելով ամբողջ արաբական աշխարհը:

Ստորեւ պիտի փորձեմ համառօտակի ներկայացնել իւրաքանչիւր դերասանի դիմագիծը: Տեղի սահմանափակութեան համար, նիւթս գլխաւորաբար պիտի հիմնուի սինեմայի դերասաններուն վրայ, տիպարային անհրաժեշտ լրացումներու համար երբեմն դիմելով նաեւ *սերիալ*ին եւ թատրոնին:

1. ԴԵՐԱՍԱՆՈՒՀԻՆԵՐ

Էհսան Քամէլ

Էհսան Քամէլ, բուն անունով՝ Վարդանուշ Պարթեւեան (1900ականներու սկիզբ, Գահիրէ--՞, Հայաստան), եղած է եգիպտական թատրոնի կարեւոր դերասանուհիներէն մէկը: 1921ին մաս կազմած է Սայէտ Տարուիշի երաժշտական թատերախումբին, 1922-27՝ Մունիրա ալՄահտէյայի երաժշտական թատերախումբին, 1923էն սկսեալ՝ Եուսէֆ Ուահպիի Ռամսէս թատերախումբին:

Փոքր դեր ստանձնած է եգիպտական առաջին համր ֆիլմին՝ *Լայլայի* (1927) մէջ, ապա խաղացած իր երկրորդ եւ վերջին համր ֆիլմը՝ *Պենթ ալ-Նիլ* (Նեղոսի աղջիկը) (1929), երկուքն ալ ՚Ազիզա Ամիրի գլխաւոր դերակատարութեամբ: Ֆիլմերը չեն պահպանուած:

Էհսան Քամէլ կը ներկայացնէ եգիպտացի դերասանուհիներու այն սերունդը՝ որ Ի. դարասկիզբին յաջողեցաւ յաղթահարել կնոջ նկատմամբ գոյութիւն ունեցող պահպանողական մօտեցումները եգիպտական միջավայրին մէջ, ճամփայ բանալով դերասանուհիներուն ազատ մուտքին՝ թատրոնի եւ սինեմայի աշխարհ:

Միաժամանակ, 1919էն սկսեալ, Վարդանուշ Պարթեւեան իսկական անունով լայնօրէն մասնակցած է եգիպտահայ թատրոնին, ի թիւս այլոց, 1928ին խաղալով Յովհաննէս Զարիֆեանի բեմադրած *Համլէթ*, *Ինկած բերդի իշխանուհին*, *Ոսկէ հեքիաթ* թատերախաղերուն մէջ:

Կրթութիւնն ու կազմաւորումը եղած են արաբերէն լեզուով, բան մը՝ որ մեծապէս դիւրացուցած է իր մասնակցութիւնը եգիպտական թատրոնին: Հայկական առումով, գլխաւոր թերութիւնն էր հայերէն լեզուն, որուն մասին քանիցս արձանագրած են հայ քննախօսները: Բայց կարեւոր է շեշտել՝ որ լեզուական սահունութեան անկատարութիւնը նկատելի անախորժութիւն չէ պատճառած հանդիսատեսին, ուստիեւ՝ քննախօսներուն, քանզի դերասանական կիրքն ու յագեցուածութիւնը եղած են մեծապէս հաղորդական ու ներթափանցող:

Եգիպտահայ մամուլը երբեք չէ անդրադարձած Պարթեւեանի եգիպտական գործունէութեան, թէեւ հայկական թատրերգութիւններու ազդերուն մէջ զայն չէ մոռցած ներկայացնել իբրեւ «արաբական բեմի յայտնի դերասանուհի»: Հետեւաբար, եգիպտահայ ելոյթներուն համար մամուլը փորձած է դերասանուհիին արժէքը ընդունիլ «արաբական»էն: Այսինքն դուրսը, ուրիշ տեղ մը, սեփական զգայութենէ ու զգաստութենէ անդին գտնուող իրադարձութիւնը նիւթարկելով ներկայացուցած է իբրեւ փոխանակային արժէք (exchange-value), որուն շնորհիւ հայերը պիտի շահագրգռուին գնել հայկական ներկայացումին տոմսակները:

1930ականներուն դադրած է ելոյթներ ունենալէ, ամուսնացած Սափրիչեանի մը հետ եւ 1947ի առաջին կարաւանով ներգաղթելով Հայաստան բոլորովին հեռացած հանրային կեանքէ[2]:

Նատիա

Նատիա, բուն անունով՝ Արաքսի Օհանեան (1911, Ատափազարի Ալմալու գիւղ–1981, Գահիրէ), եղած է եգիպտահայ բեմի ամէնավառ դերասանուհիներէն մէկը, ունենալով երկարատեւ ու հետեւողական դերասանական գործունէութիւն: 40 տարիներու երկարող ասպարէզին ընթացքին ան խաղացած է աւելի քան 300 թատրերգութիւններ՝ ողբերգութիւն, կատակերգութիւն, վոտըվիլ: Ունի նաեւ բազմաթիւ թատերական թարգմանութիւններ եւ ինքնուրոյն յօրինումներ:

Եգիպտական բեմն ու սինեման հեռու եղած են իր նախասիրութիւններէն, հաւանաբար արաբերէն լեզուին չտիրապետելուն համար, քանի որ ծնած էր Ատափազարի Ալմալու գիւղը, ճաշակած Եղեռնի տարագրութիւնը, տեղադրուած Առնաւուտ գիւղի որբանոցը, փոխադրուած Յունաստան եւ 11-12 տարեկանին եկած Եգիպտոս ու որդեգրուած հայ ընտանիքի մը կողմէ:

---

[2] Յակոբ Շահնուր, «Թատերական յուշեր. Վարդանուշ Պարթեւեան (տիկին Վ. Սափրիչեան). Եգիպտոսի հայ եւ արաբ բեմին առաջին աստղը», *Ջահակիր*, 18 Հոկտեմբեր 1973, էջ 3-4. նաեւ՝ Աւետիս Եափուճեան, *Եգիպտահայ մշակոյթի պատմութիւն*, Հայ Ազգային Հիմնադրամ, Գահիրէ, 1981, էջ 394. նաեւ՝ Հ. Ա., *Եգիպտական սինեմայի առաջին հայ դերասանները*, *Ջահակիր, Յաւելուած*, 2021:

Նատիա անունով 1932-33ին խաղացած է եգիպտական երկու յաջորդական կատակերգական համր ֆիլմերու մէջ՝ *Կոհա ուա Ապու Նաուաս* (Կոհա եւ Ապու Նաուաս) եւ *Կոհա ուա Ապու Նաուաս մուսաուերան* (Կոհա եւ Ապու Նաուաս լուսանկարիչներ): Ֆիլմերը կորսուած են:

Նատիայի յաջորդ եւ վերջին ֆիլմը եղած է՝ *Տոնիա* (1946): Առաջին եգիպտական ֆիլմն է որ ցուցադրուած է Քաննի փառատօնին 1946ին:

Ֆիլմը պահպանուած է: Անուանաթերթին վրայ կարելի է գտնել Նատիա անունը: Հանդէս կու գայ իբրեւ ժողովրդական պարուհի, միաժամանակ բերանի շարժումներով կրկնօրինակելով Շաֆիայի մեներգը: Ժողովրդական պարի մեղմ շարժումներուն հետ կը շեշտադրուի Նատիայի դիմային յատուկ արտայայտչականութիւնը, որ կը մատնէ իր դերասանական ձիրքը՝ նախքան պարայինը: Ֆիլմին մէջ Նատիա չունի խաղարկային դեր:

Տոնիա կը հանդիսանայ պահպանուած առաջին եգիպտական ֆիլմը, ուր կարելի է դիտել հայ դերասանի մը ելոյթը, այլեւ կը հանդիսանայ Օհանեանի ողջ դերասանական գործունէութեան միակ պատկերահանուած մատչելի նմուշը[3]:

Ֆայրուզ

Ֆայրուզ, բուն անունով՝ Փերուզ Յարութիւն Գալֆայեան (1941, Գահիրէ--2016, Գահիրէ)[4], առաջին հայ դերասանուհին է՝ որ եգիպտական սինեմայի մէջ հասած է աստղային հարթակի:

Վեց տարեկանէն ելոյթներ ունեցած է զանազան պարերով հայկական եւ ոչ-հայկական ձեռնարկներու:

1950ին՝ ինն տարեկանին, Անուար Ուակտիի հրաւէրով խաղացած է Եասմինի դերը նոյնանուն ֆիլմին մէջ: Ուակտի եղած է ֆիլմին բեմադ-

---

[3] Յակոբ Շահնուր, «Տիկին Արաքսի Օհանեան (իր թատեր. 40ամեայ գործունէութեան յոբելեանին առթիւ)», *Սփիւռք շաբաթաթերթ*, Պէյրութ, 4 Փետրուար 1968, Ժ. տարի, թիւ 4, էջ 2, 11. նաեւ՝ Պարոյր Զ. Մասիկեան, «Վաստակաւոր դերասանուհի Արաքսի Օհանեանի 40ամեայ յոբելեանը», *Սփիւռք*, 25 Փետրուար 1968, Ժ. տարի, թիւ 7, էջ 3. նաեւ՝ Յակոբ Շահնուր, «Թատերական յուշեր. Տիկ. Արաքսի Օհանեան (եգիպտահայ բեմի վաստակաւոր դերասանուհին», *Սփիւռք*, 9 Ապրիլ 1972, ԺԴ. տարի, թիւ 14, էջ 3, 7. նաեւ՝ Եափուճեան, էջ 405-8. նաեւ՝ Հ. Ա., *Եգիպտական սինեմայի*:

[4] Տարածուած է 15 Մարտ 1943ը իբրեւ Ֆայրուզի ծննդեան թուական: Գահիրէի ազգային առաջնորդարանի ծննդեան տոմարներուն մէջ Փերուզ Գալֆայեանի ծննդեան թուականը յստակօրէն նշուած է՝ 1941 Մայիս 20: Բաց աստի, 1947 Յունիսին, Gala des Amateurs երեկոյթին Փերուզ կը պարէ թանկօ մը: *Արեւ* կու տայ երեկոյթին հակիրճ նկարագրականը, Փերուզը հպարտօրէն ներկայացնելով իբրեւ «վեցամեայ աղջնակ» («Փոքրիկն Բերուզ Գալֆայեան», *Արեւ*, 21 Յունիս 1947, էջ 4:)

րիչը, արտադրիչը եւ գլխաւոր դերակատարը: Ֆիլմին մէջ Ֆայրուզ կ'երգէ, կը պարէ եւ կը խաղայ, Ուակտիի հետ կազմելով եգիպտական ֆիլմի հոչակաւոր զուգընկերներէն մէկը: Կը կատարէ պարերու փունջ մը՝ ռումպա, ֆլամենքօ, թանկօ, վալս, րոքնրոլ, արեւելեան եւն., որ իր ամբողջութեան մէջ նորութիւն էր եգիպտական ֆիլմարուեստին համար: Ֆիլմը ցնցող տպաւորութիւն կը թողու եւ կը դառնայ դասական մը:

Երգ-պար-խաղարկութեամբ կը յաջորդեն՝ *Ֆայրուզ հանըմ* (1951), դարձեալ Ուակտիի արտադրութեամբ բայց առանց իր խաղարկութեան, *Սուրաթ ալզաֆաֆ* (Ամուսնութեան լուսանկարը) (1952), առանց Ուակտիի մասնակցութեան եւ *Տահապ* (Ոսկի) (1953), Ուակտիի արտադրութեամբ, բեմադրութեամբ եւ դերակատարութեամբ:

Տեսնելով յաջողութիւնները, հայրը կ'որոշէ արտադրել իր անձնական ֆիլմերը, կը կազմէ Fayrouz Films ընկերութիւնը եւ հրապարակ կը հանէ երկու ֆիլմեր՝ *Ալհերման* (Զրկանքը) (1953) եւ *'Ասաֆիր ալկաննա* (Դրախտի թռչունները) (1954), որոնց մէջ նոյնպէս երգ-պար-խաղարկութեամբ Ֆայրուզին կը միանան իր երկու քոյրերը, Նելլի՝ եգիպտական սինեմայի եւ թատրոնի յետագայ աստղը, եւ Մերվաթ: Ֆիլմերը կը ձախողին շուկայապէս եւ Fayrouz Filmsը կը դադրի գոյութենէ: Յարութիւն Գալֆայեանի անհեռատես քայլը եւ հեռացումը Ուակտիէն մեծապէս կը վնասէ Ֆայրուզի վարկին:

Այնուհետեւ, Ֆայրուզ 1954ին կը մասնակցի Իսմա'իլ Եասինի նոր հիմնած կատակերգական թատերախումբին: Ապա, դարձեալ եռակի հանգամանքով, բայց արդէն ոչ իբրեւ բացարձակ հերոսուհի, կը մասնակցի երեք ֆիլմերու՝ *Իսմա'իլ Եասին լըլպի'* (Իսմա'իլ Եասին վաճառքի համար) (1957), *Այամի ալսա'իդա* (Երջանիկ օրերս) (1958) եւ *Իսմա'իլ Եասին թարազան* (Իսմա'իլ Եասին՝ թարազան) (1958):

Պաֆաքքար ֆիլլը նասինի (Չեմ մոռնար քեզի) (1959) կ'ըլլայ Ֆայրուզի վերջին ֆիլմը, ուր առաջին անգամ հանդէս կու գայ բացառապէս խաղարկային դերով՝ առանց երգ-պարի:

Հրաշք-մանուկ հոչակուած դերասանուհին 16 տարեկանին կը հեռանայ դերասանական ասպարէզէն: Խնդիրը ոչ միայն եգիպտական միջավայրի մէջ հրաշք-մանուկի հանրային տիպարի արմատացումն էր եւ այնտեղ յաւերժ մնալու հանրութեան բնազդական ցանկութիւնը: Վերջին ֆիլմը կրնայ գաղափար մը տալ: Այնտեղ խաղարկութիւնը զերծ չէ անհրապոյր միօրինակութենէ եւ բնական արտայայտչականութեան կորուստէ, որոնք կը ցուցանշեն դէպի հասուն խաղարկութեան անցնելու դերասանուհիին դժուարութիւնը:

Եասմին, *Ֆայրուզ հանըմ* եւ *Տահապ* պիտի մնան եգիպտական ֆիլմի պատմութեան անկրկնելի բարձրակէտերը:

Եգիպտահայ մամուլը՝ որ իր ողջ գոյութեան ընթացքին չէ հետաքրքրուած տեղական երկիրի մշակոյթին մէջ գործող հայերուն լուրերով, իտես

Ֆայրուզի առաջին յաջողութիւններուն, նշանակալի թափով կ'արձագանգէ հրաշք-մանուկին վերելքը, բնականաբար, առանց հեռու մնալու «հայերը օտար մշայկոյթի մէջ» նշանաբանէն: Վերջապէս, ամբողջ Եգիպտոսը կը խօսէր Ֆայրուզի մասին:

1956ին, Գահիրէի ռատիօկայանի Իզա'աթ Ալ-Քահիրա կայանի «Կարրապ հազզաք» (Փորձէ բախտդ) ծանօթ հաղորդաշարին հիւրը կ'ըլլայ 13ամեայ Ֆայրուզ, ուր բացայայտօրէն կը ներկայացուի իր ազգութիւնը իբրեւ հայ: Նոյնիսկ կ'երգէ հայերէն երգ մը՝ *Անուշ եարի* առաջին տունը: Տեղական հիմնահոսանքային միջավայրին մէջ ազգութեան հանրային նման ուղղակի եւ աներկբայ հռչակումներ՝ յետագայ դերասանները պիտի դժուարանային արտասանել փոքրամասնային եւ մեծամասնային ազգային բարդ յարաբերութիւններու բնաբանին տակ. ուրիշ հարց, թէ անոնց ազգային պատկանելութիւնը բացայայտ եղած է բոլորին[5]:

Նելլի

Նելլի, բուն անունով՝ Նելլի Յարութիւն Գալֆայեան (ծն. 1947, Գահիրէ)[6], կրտսեր քոյրն է Ֆայրուզի: Վեց տարեկանին Ֆայրուզի հետ կը մասնակցի *Ալհերման* (Զրկանքը) (1953) ֆիլմին, իր հօր հիմնած Fayrouz Films ընկերութեան արտադրութեամբ: Ֆիլմին սկիզբը ան հանդէս կու գայ երգ-պար-խաղարկութիւն եռակի դերակատարութեամբ:

Եօթը այլ ֆիլմերէ ետք, 1966ին կը ստանձնէ իր առաջին բացարձակ հերոսուհիի դերը *Ալմուրահեքա ալսաղիրա* (Փոքրիկ դեռահաս աղջիկը) ֆիլմին մէջ, Մահմուտ Զուլ-Ֆաքքարի բեմադրութեամբ:

Մինչեւ իր վերջին պատկերահանումը *Քասաքիս ուարաք* (Թուղթէ պատառիկներ) *սերիալ*ին մէջ 2005ին, մասնակցած է աւելի քան 120 ֆիլմերու, *սերիալ*ներու եւ թատրերգութիւններու:

Համաձայն 1996ին քննադատներուն կողմէ կատարուած քուէարկութեան, 1968ին արտադրուած *Ալրակոլ ալլազի ֆաքատա զելլահու* (Մարդը՝ որ կորսնցուցած է իր շուքը) ֆիլմը՝ ուր կարեւոր դերակատարութիւն ունի Նելլի, դասուած է մինչեւ 1996ը արտադրուած եգիպտական 100 լաւագոյն ֆիլմերուն շարքին:

Նելլի անկրկնելի դրոշմ կը թողու Ռամատան ամսու *ֆաուազիր*ներուն (հանելուկ) մէջ, որոնք կը ցուցադրուէին ամբողջ ամսուան ընթացքին: 1975-2001ին խաղ-երգ-պարով հանդէս եկած է 13 *ֆաուազիր*ներու մէջ՝

---

[5] Արծուի Բախչինեան, *Հայերը համաշխարհային կինոյում*, Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի հրատ., Երեւան, 2004, էջ 550-2. նաեւ՝ Հ. Ա., *Եգիպտական սինեմայի հրաշք-մանուկը՝ Ֆայրուզ, Ջահակիր, Յաւելուած*, 2021:

[6] Դարձեալ Նելլիի համար տարածուած է ծննդեան 3 Յունուար 1949 թուականը: Ըստ Գահիրէի առաջնորդարանի ծննդեան տոմարներուն, բուն թուականն է՝ 4 Յուլիս 1947: *Ալհերման* (1953) ֆիլմին դիտարկութիւնը եւս կրնայ յայտնել, որ այնտեղ պարող ու խաղացող աղջնակը չի կրնար 4 ու կէս տարեկան ըլլալ:

իւրաքանչիւրը 30-31 օր տեւողութեամբ, իբրեւ բացարձակ հերոսուհի: Կարելի է ըսել՝ անոնք կը դառնան դերասանուհիին սահմանանիշը:

Ժայթքող անհատականութիւն մը չէ Նելլի, ֆեմինիզմ մը՝ որ երբեմն կրնայ տանիլ գերկանացիութեան. ան շարժունակ դերասանուհի մըն է՝ թէ՛ մարմնային եւ թէ՛ բովանդակային առումով, գիտէ ստեղծել տպաւորիչ տրամադրութիւններ, յարափոխուիլ մէկ ֆիլմէն միւսը՝ այլեւ միեւնոյն ֆիլմին մէջ, յատկանիշեր՝ որոնք զինք կարող դարձուցին անշէջ մնալ աւելի քան կէս դար տեւած բեմական ճանապարհին[7]:

Մերվաթ

Մերվաթ, բուն անունով՝ Սիրվարդ Յարութիւն Գալֆայեան (1942, Գահիրէ--2009, Գահիրէ), միջնեկ քոյրն է Ֆայրուզի եւ Նելլիի:

Կը մասնակցի ընդամէնը երեք ֆիլմերու: Առաջինը կը խաղայ 11 տարեկանին՝ վերոյիշեալ *Ալհերման* (Զրկանքը) (1953) ֆիլմին մէջ, Ֆայրուզի եւ Նելլիի հետ, իր հօրը արտադրութեամբ: Իր անունը չկայ անուանաթերթին վրայ: Ֆայրուզի դասընկերուհիի փոքր դերը անկարեւոր նկատուած է յիշատակուելու, թէեւ իր զուգապարը Ֆայրուզի հետ կը յայտնաբերէ տպաւորիչ ճկունութիւն եւ դերասանական կարողութիւն:

Երկրորդը՝ *'Ասաֆիր ալկաննա* (Դրախտի թռչունները) (1954), դարձեալ երկու քոյրերուն հետ եւ հօրը արտադրութեամբ, բայց շատ աւելի ընդարձակ մասնակցութեամբ:

Երրորդը՝ *Պենթ 17* (17 տարեկան աղջիկը) (1958), Վիքթոր Անթուանի արտադրութեամբ, կ'ըլլայ իր վերջին ֆիլմը՝ ուր կը մասնակցի խաղարկային կարճ դերով:

Ապա կ'ամուսնանայ, կ'ընդունի իսլամութիւնը եւ բոլորովին կը հեռանայ արուեստի տեսադաշտէն[8]:

Լեպլեպա

Լեպլեպա, բուն անունով՝ Նունիա-Նինոշքա Մանուկ Քիւփէլեան (ծն. 1942, Գահիրէ)[9], հօրաքրոջ աղջիկն է Ֆայրուզ-Նելլի-Մերվաթի:

1951ին՝ ինն տարեկանին, իր առաջին ֆիլմը՝ *Հապեպթի Սուսու* (Սուսու սիրուհիս), կը ցուցադրուի Ֆայրուզի առաջին ֆիլմէն ընդամէնը մէկ տարի ետք, բայց, ի տարբերութիւն զարմուհիին, Լեպլեպայի ստանձնած երե-

---

[7] Բախչինեան, էջ 552-3. նաեւ՝ 'Ամր Տաուարա, «Նելլի. մալեքաթ ալ-էսթը'րատ» (Նելլի՝ շօուի թագուհին), *Մասրահունա շաբաթաթերթ*, Գահիրէ, 5 Օգոստոս 2019, էջ 29-31:

[8] Բախչինեան, էջ 552. նաեւ՝ Հ. Ա., «Եգիպտական սինեմայի եւ թատրոնի նուազ ծանօթ հայ դերասանուհիներ», *Ջահակիր*, 27 Դեկտեմբեր 2018 եւ՝ 10 Յունուար 2019:

[9] Այս թուականը եւս ստուգուած է Գահիրէի ազգային առաջնորդարանի ծննդեան տոմարներէն:

խայի դերը - հրաշալիօրէն խաղարկուած - կեդրոնական տիպարը չէր ներկայացներ: Դարձեալ, ի տարբերութիւն Ֆայրուզին՝ որ երբեք չյաջողեցաւ դուրս գալ հրաշք-երեխայի պատկերէն եւ անկարող եղաւ շարունակել դերասանական ուղին, Լեպլեպա, երեխայական վեց յաջող ֆիլմերէ ետք, կրցաւ զարգացնել դերասանական ներաշխարհը, մինչեւ այսօր ստանձնելով աւելի քան 80 ֆիլմերու, 4 *սերիալ*ներու եւ քանի մը թատերգութիւններու գլխաւոր դերերը:

Լեպլեպայի անհատականութիւնը ժայթքուն է, բաւական տարբեր Նելլիէն: Թէեւ այդ ժայթքունութիւնը հազուադէպ կրնայ հասնիլ գռեհկութեան, բայց անոր շնորհիւ բազմաշերտած է իր տիպարները, նոյն համարձակութեամբ կերպաւորելով ազնուականն ու ժողովրդականը, ժողովրդականին բարեկիրթն ու անտաշը:

Կը սիրէ երեւիլ հանրային վայրեր՝ փառատօներ, հրապարակային ընդունելութիւններ, այլեւ իբրեւ հանդիսավար ելոյթ ունենալ կարեւոր փառատօներու, արտաքին պատկերի կազմութիւնը դարձնելով իր հետապնդումներէն մէկը: Իբրեւ յանձնախումբի անդամ մասնակցած է Փարիզի, Վենետիկի, Տուպայի եւ այլ միջազգային փառատօներու: Արժանացած է միջազգային ու տեղական բազմաթիւ մրցանակներու[10]:

1995-96ին եգիպտահայ դպրոցները կը գտնուէին լուրջ վտանգի առջեւ՝ ի դէմս կառավարական նախաձեռնութեան մը: Օգնութիւնը կու գայ Լեպլեպայէն: Ան ընդունելով օգտագործել նախարարներու հետ ունեցած իր բարձր յարաբերութիւնները, կը յաջողի կարճ ժամանակի ընթացքին հարցը լուծել անխոռով կերպով: Այստեղ Լեպլեպայի եւ եգիպտահայ գաղութի յարաբերութիւնը կը յայտնուի ուժային-իշխանական դիրքերէ եւ կ'ամրագրուի «բարձր» դասակարգային նոյնացումը:

Ասիկա դերասանուհիին կենսագրութեան այն շրջանն էր՝ երբ երկու ու կէս տարի ընդմիջումէ ետք, 1995ին կը վերադառնար *Լայլա սախենա* (Կրքոտ գիշեր) ֆիլմով, որ կ'արձանագրէր հսկայական յաջողութիւն: Բեմագիրը առիթ կու տար Լեպլեպային բացայայտելու խաղարկային խորութիւն մը եւ յոյզերու թափանցիկութիւն մը, որ երբեմն կը պակսէր նախորդ ֆիլմերուն մէջ: Ֆիլմը Լեպլեպային դարձուց Եգիպտոսի մշակութային շրջանակներու ամէնօրեայ հետաքրքրութեան կեդրոնը:

Լայլա սախենա ֆիլմին համար Լեպլեպայի զգեստները՝ *իր* իսկ որոշումով, կը ձեւաւորէ եւ կը պատրաստէ հայուհի մը. երեւոյթ մը, որ բնականաբար հեռու պիտի մնար լուսարձակումներէ: Այս անձնական ընտրութիւնը Լեպլեպա-եգիպտահայութիւն յարաբերութիւնը կը դնէ իշխանականութենէն հեռու հարթութեան վրայ, միաժամանակ ցոյց տալով ազգային

[10] Բախչինեան, էջ 553-4. նաեւ՝ 'Ամր Տաուարա, «Լեպլեպա. ալշաքէյա» (Լեպլեպա՝ չարաճճին), *Մասրահունա*, 20 Մայիս 2019, էջ 29-31:

տեսանկիւնէ ինքնութիւններուն շերտաւոր այլազանութիւնը եւ զանոնք սահմանելու անկարելիութիւնը:

Միմի Կամալ

1952ին՝ 12 տարեկանին, Միմի Կամալ (ծն. 1941, Գահիրէ) կը խաղայ *Աքուա մըն ալհոպպ* (Աւելի ուժեղ քան սէրը) ֆիլմը, որմէ ետք կը մասնակցի 500ի մօտեցող ֆիլմերու, հեռատեսիլի եւ ձայնասփիւռի *սերիալ*ներու եւ թատրերգութիւններու, վերջինը՝ 2019ին, *Տաղթ 'ալի* (Բարձր ճնշում) ֆիլմը:

Եգիպտահայութեան մէջ տարածուած է այն համոզումը՝ որ հայրը հայ է, եւ իր բուն անունն է՝ Մարի Նազար Կիւլեան: Այս կարծիքին վրայ է որ հայերուն յատկացուած եգիպտական պատմագրութեան մէջ կը հաստատագրուի Կամալի հայութիւնը, ինչպէս՝ Այման Զոհրի[11], Ինաս Մազհար[12], Հանի Մուսթաֆա[13] եւ ուրիշներ, առանց որեւէ անհրաժեշտութիւն զգալու իրենց կողմէ բացայայտող վաւերագրութիւն մը ներդնելու:

Եւ ահաւասիկ, 2014 Նոյեմբեր 11ին, *Սահէպ ալսա'ատա* հեռատեսիլի յայտնի հաղորդաշարի յոյներուն նուիրուած թիւին մէջ, Էս'ատ Եունէս կը հրաւիրէ Միմի Կամալը՝ իբրեւ յոյն փոքրամասնութեան ներկայացուցիչ: Հաղորդումին ընթացքին դերասանուհին կը ներկայացնէ իր ընտանիքը, մօրենական մեծմայրը Թրիանտաֆիլիա՝ Յունաստանի կղզիներէն, մօրենական մեծհայրը Նիքոլա՝ Կիպրոսէն, անոնց դուստրը եւ ի՛ր մայրը՝ Սթելլա Ֆոթինի Նիքոլա Տիամանտիս: Նոյնիսկ կ'աւելցնէ՝ թէ իր բնաւորութիւնը ժառանգած է մօրմէն եւ մեծմօրմէն, որոնցմէ սորված է յունարէն լեզուն: Ոչ մէկ բառ հօր մասին: Յստակ է, որ ընտանեկան պատճառ մը ունի այդպէս վարուելու: Հօր դիտաւորեալ անտեսումը ինքնին կրնայ խօսիլ հայ ըլլալու վարկածին ի նպաստ:

Բայց հա՞յ է արդեօք անձ մը՝ որ իր ինքնութիւնը կը նոյնացնէ ոչ-հայու հետ: Ի՞նչ է ազգայինը. էթնիքականութի՞ւն, մշակո՞յթ, պետականութի՞ւն, քաղաքացիութի՞ւն: Էթնիքական առումով, Միմի Կամալ պէտք է ըլլայ հայ եւ յոյն միաժամանակ: Պետական առումով՝ եգիպտացի: Ամէնաճկունն է մշակութայինը՝ ուր դրուած է ընտրութիւն: Կամալ մշակութապէս չ'ուզեր ըլլալ հայ: Կրնայ կատարուիլ հակառակը. էթնիքապէս ոչ-հայը ինքզինք նոյնացնէ հայութեան հետ եւ դառնայ հայ: Միայն մշակութայինը կրնայ տալ այս կարելիութիւնը: Թէեւ կարելի չէ մշակութային-ազգայինը անջա-

[11] Ayman Zohry, "Armenians in Egypt," *Tours, France*, 18-23 July 2005, International Union for the Scientific Study of Population: XXV IUSSP International Population Conference:

[12] Inas Mazhar, "A Century on: The Armenian General Benevolent Union Celebrates its Centenary this Week," *Al-Ahram Weekly*, 13-19 April 2006, թիւ 790:

[13] Hani Mustafa, "Armenians on the Silver Screen," *Al-Ahram Weekly*, 23-29 April 2015, թիւ 1243:

տել միւսներէն: Եթէ կարելի ըլլար ազգայինի տարաբաժանումները դիտել լիովին անջատ հասկացութիւններով՝ ընդունելով մէկը եւ հերքելով միւսը, ստորագրեալս ինչու՞ պիտի ուզէր Միմի Կամալը անպայման ընդգրկել ներկայ յօդուածի խորագիրին տակ:

Քութ Ալ-Քուլուպ

Քութ Ալ-Քուլուպ, բուն անունով՝ Մատլէն Մաքսուտեան (ծն. 1934, Պէյրութ), լիբանանցի երգչուհի եւ դերասանուհի մըն է:

Խաղացած է երկու լիբանանեան-իրաքեան ֆիլմերու մէջ՝ *Ղարիպա 'ալալշաթէ'* (Օտար՝ ծովեզերքին վրայ) եւ *Եա լայլ* (Ով գիշեր), երկուքն ալ Կարի Կարապետեանի բեմադրութեամբ:

Արաբական ֆիլմաշխարհի մէջ իր հռչակը, սակայն, մարմնաւորուեցաւ չորս եգիպտական ֆիլմերու մէջ՝ *Պայն քալպայն* (Երկու սիրտերու միջեւ) (1953), *Ապուլ փահապ* (1954), *Տահքաթ ալքափար* (Ճակատագիրի հեգնանքները) (1955) եւ *Եա սալամ 'ալհոպպ* (Հրաշալի է սէրը) (1963), որոնցմէ երրորդին մէջ ստանձնած է գլխաւոր հերոսուհիի դերը:

Անծանօթ անուն մը հայկական շրջանակներու մէջ, ան ատակութեամբ արտայայտած է բարձր դասակարգի ներկայացուցիչի տիպարը (*Պայն քալպայն*), զոհուած անձի մը մելամաղձոտութիւնը (*Ապուլ փահապ*), ընտանեկան դաւաճանութիւնը (*Տահքաթ ալքափար*) եւ երգ-պարի խումբի անդամի մը դիւրաշարժ սահունութիւնը (*Եա սալամ 'ալհոպպ*)[14]:

Իման

Իման, բուն անունով՝ Լիզ Սարգիսեան (ծն. 1945, Պէյրութ), բնիկ լիբանանցի է եւ խաղացած է աւելի քան 100 ֆիլմերու, *սերիալ*ներու եւ թատրերգութիւններու կարեւոր դերերը, վերջինը՝ 2015ին:

1967-75ին կը մասնակցի լիբանանեան, սուրիական եւ եգիպտական (մէկ) ֆիլմերու՝ միշտ Լիզ Սարգիսեան անունով:

1977ին կը խաղայ *Ալհոպպ քապլ ալխոպզ ահիանան* (Երբեմն սէրը կու գայ հացէն առաջ) (1977) եգիպտական ֆիլմին մէջ, որուն անուանաթերթին վրայ գրուած է՝ «Նոր դէմքը՝ Իման»: Այս անունով շարունակած է իր ուղին եգիպտական դերասանական բնագաւառին մէջ, յատուկ ուշադրութիւն գրաւելով օտար (ոչ-արաբական) կամ ազնուական տիպարներու մարմնաւորումներով, շնորհիւ իր արտաքինին եւ շէկ մազերուն[15]:

---

[14] Բախչինեան, էջ 554. նաեւ՝ Հ. Ա., «Եգիպտական սինեմայի եւ թատրոնի նուաճ ծանօթ հայ դերասանուհիներ», *Ջահակիր*, 10 եւ 24 Յունուար 2019:

[15] Մահմուտ Քասէմ, *Կամիլաթ ալսինեմա ալմասրէյա* (Եգիպտական սինեմայի գեղեցկուհիները), Ուլքալաթ Ալսահաֆա Ալ'արապէյա, Գահիրէ, 2019:

Անժէլ Արամ

Անժէլ Արամի (1946, Գահիրէ--2011, Գահիրէ) խաղացած ֆիլմերուն, *սերիալ*ներուն եւ թատրերգութիւններուն քանակը նոյնպէս կ'անցնի 100ը: Ան հռչակ վաստկած է երկրորդական դերերու մէջ, գրեթէ անփոփոխօրէն մարմնաւորելով գէր ու թեթեւասիրտ կնոջ կատակերգային տիպարը:

Լիւսի Նշան

Լիւսի Նշան անունը կը գտնուի *Սօուար մամնու'ա. ալքեսսա ալուլա «մամնու'»* (Արգիլուած պատկերներ. առաջին պատմութիւն՝ «արգիլուած է») (1972) ֆիլմի անուանաթերթի երկրորդական անուններուն շարքին: Կարելի չեղաւ մատնանշել անոր դերակատարութիւնը ֆիլմին մէջ, ոչ ալ գտնել անոր կենսագրական տուեալները:

Սամիրա Թաուֆիք

Երգչուհի եւ դերասանուհի Սամիրա Թաուֆիք ծնած է Օմմ Հարաթայն, Սուրիա, 1935ին: Այժմ կը բնակի Համզիյէ, Լիբանան:

Ժոզէֆ Մասաատ կը տեղեկացնէ իր հայ ծագումը՝ առանց մանրամասնելու ընտանեկան հանգամանքները[16]: Կը մեկնաբանէ նաեւ, որ իբրեւ մեներգչուհի, 1970ականներուն հռչակ վաստկած է «Պետուին» երգերու պիտակով.

> Իր ցուցադրական եւ պճնազարդ զգեստները՝ որոնք ենթադրաբար ազդուած էին պետուինական ոճէն, թէեւ երբեք չէին նմաներ պետուինական որեւէ ցեղի զգեստի, յաւելում մը եղան իր ընտրած «պետուինական» եղանակին[17]:

Խաղացած է աւելի քան քսան ֆիլմերու եւ *սերիալ*ներու մէջ՝ ուր միաժամանակ հանդէս եկած է իբրեւ դերասանուհի եւ երգչուհի:

1974ին մասնակցած է եգիպտալիբանանեան արտադրութեամբ մէկ ֆիլմի՝ *'Անթար ֆարէս ալսահարա'* ('Անթար՝ անապատի ասպետը): Բացի 'Ապլայի գլխաւոր դերակատարութենէն, Սամիրա Թաուֆիք կը մեկնաբանէ քանի մը երգեր՝ արտայայտելով ուրախ տօնախմբային տրամադրութենէ մինչեւ մենակեաց յոյզեր, յաջողելով բացայայտել երգչուհիի իր բազմերանգ կարողութիւնները: Միշտ հանդէս կու գայ պետուինական զգեստով՝ երկրորդելու համար այդ թուականներուն իր ստացած հռչակը իբրեւ «պետուինական» երգչուհի: Պետուինականութիւնը կը դառնայ արուեստագիտուհիին այն ինքնութիւնը՝ ուր կարելի է խօսիլ, բանակցիլ եւ գտնել իմաստներ[18]:

---

[16] Joseph Andoni Massad, *Colonial Effects: The Making of National Identity in Jordan*, New York, Columbia University Press, 2001, էջ 72:

[17] Նոյն:

[18] Հ. Ա., «Եգիպտական սինեմայի եւ թատրոնի նուազ ծանօթ հայ դերասանուհիներ», *Ջահակիր*, 7 Փետրուար 2019:

Վանիա Էքսէրճեան

Հայկական գաղութային ձեռնարկներուն աշխուժ մասնակցութիւն ունենալէ ետք իբրեւ ասմունքող, դերասան եւ կազմակերպիչ, 1990ին Գահիրէի նորաբաց Ալուարշա թատերախումբ-աշխատարանի հետ իր առաջին ելոյթը կ'ունենայ Վանիա Էքսէրճեան (1960, Գահիրէ--2004, Գահիրէ)՝ *Տայէր մա եափուր* թատերգութեան մէջ:

Վանիա քանի մը ընդմիջումներով Ալուարշայի հետ կը մնայ մինչեւ իր ողբերգական սպանութիւնը՝ խաղալով չորս կարեւոր թատերգութիւններ: Միշտ պահպանած է իր ամբողջական անունը՝ Վանիա Էքսէրճեան, որ, բնականաբար, կը մտնէր Ալուարշայի ինքնագաղափարախօսութեան մէջ իբրեւ արտայայտուելու ազատ տարածք: Այսօր, յիշատակը յարգելու համար Ալուարշայի գլխաւոր սրահը կը կոչուի իր անունով: Ալուարշայի մասին բացատրութիւնը կ'երկարի, միայն ըսեմ, որ անիկա մաս կը կազմէր այն տարածութիւններուն՝ որոնք Եգիպտոսի մէջ յառաջացան 1980ականներու վերջաւորութեան, մեծ մասամբ օտար հասարակական կազմակերպութիւններու ֆինանսաւորումով եւ, անշուշտ, մշակոյթի նախարարութեան ամբողջական կնքադրոշմին տակ, փորձելու համար ստեղծել *պետական* «այլընտրանք» մը. այլընտրանք մը՝ որ այլապէս յաջողելով շրջանցել վերահսկողութիւնը պիտի առաջնորդէր դէպի 2011ի յեղափոխութիւնը:

Վանիայի երկրորդ ելոյթը Ալուարշայի հետ կը հանդիսանայ *Ղազիր ալլայլ* (Գիշերային ալիքներ) թատերգութիւնը, 1993ին: Հիմնուած *Հասան եւ Նա'իմա* ժողովրդական *մաուուալ*ին (հեքիաթ/գեղօն) վրայ, այնտեղ հեքիաթասացութիւնը, *թահթիպ*ը (փայտերու պար), ստուերային պուպրիկները, սուֆիական բանաստեղծութիւնը, եկեղեցական տաղերը եւն., հանդէս կու գան միատեղ, քանի որ բոլորն ալ մաս կը կազմեն եգիպտական ինքնութեան:

Վանիայի թելադրութեամբ, *Հասան եւ Նա'իմա*յի *մաուուալ*ին հետ, այլեւ խումբի հեքիաթասացութեան հատուածներուն մէջ քանիցս կը ներկայացուին Հայոց Ցեղասպանութեան պատմութիւններ՝ նախ հայերէն լեզուով, ապա արաբերէն թարգմանութեամբ, մինչեւ որ խումբին մնացած մասը կը կարողանայ զայն հասկնալ բնագիր լեզուով՝ առանց թարգմանական օգնութեան: *Հասան եւ Նա'իմա* եւ Հայոց Ցեղասպանութիւնը ինքնութեան առումով կը կազմեն բազմաձայնութիւն մը - գործածած ըլլալու համար Էտուարտ Սայիտի բառապաշարը - ուր երկուքն ալ միաժամանակ լսելի են ու տեսանելի, ներթափանցող, այլ ոչ բացասող ու բացառող:

Ասիկա կարելի դարձաւ նաեւ այն պատճառով՝ որ Ալուարշա կազմաքանդած է արդիապաշտական ստեղծագործութիւն եւ յետարդիապաշտական բնագիր հասկացութիւնները, ստեղծելով յարաճուն ու յարափոփոխ ենթակայականութիւններ, որոնք բեմադրութեան իւրաքանչիւր երեկոյին կրնան ստանալ տարբեր իմաստներ: Մինչ *Հասան եւ Նա'իմա*ն ու Հայոց

Ցեղասպանութիւնը ընդունեցին բազմաձայնուիլ, կարելի՞ է երեւակայել որ օր մը կատարուի հակառակը եւ, օրինակ, Լեւոն Շանթի *Հին աստուածներու* բեմադրութեան մը մէջ մտնէ Պաղեստինի ժողովուրդին տառապանքը, առանց բնագրային հաստատագրութեան...:

1993ին երկրորդական դերերով Վանիա կը մասնակցի երկու հիմնահոսանքային խաղարկային ֆիլմերու՝ *Էէհ եա պանաֆսէկ* (Ինչո՞ւ, մանուշակ) եւ *Մերսեդէս*, որոնց անուանաթերթին վրայ Վանիա Էքսէրճեան անունը կը գրուի ամբողջութեամբ:

Վանիայի պարագային երկու ինքնութիւններ՝ եգիպտական եւ հայկական, կը յայտնուին իրենց ներքին արժէքային իմաստներով, իրենց սեփական ինքնութեան նշաններով[19]:

Անուշքա

Վանիային ժամանակակից, բայց բոլորովին տարբեր՝ հիմնահոսանքային մղումով, եգիպտական ֆիլմաշխարհ կը մտնէր նախապէս իբրեւ երգչուհի հռչակուած Անուշքա (ծն. 1960, Գահիրէ)՝ բուն անունով Վարդանուշ Չատրճեան: Ան եգիպտական դերասանական առաջին փորձը ըրած է 2001ին՝ *Ալթաուուս* (Սիրամարգը) կատակերգական *սերիալ*ին մէջ, մինչեւ այսօր մասնակցելով աւելի քան 20 ֆիլմերու, *սերիալ*ներու եւ թատրերգութիւններու:

Ինքնութեան հարցը իր մօտ անցած է տարբեր փուլերէ, սկսելով հայկականութեան քօղարկումէն - բայց ոչ հերքումէ - իբրեւ երգչուհի Թուրքիոյ մէջ կարեւոր փառատօնի մը առաջին մրցանակ ստանալէ, մինչեւ իր հայկականութեան հրապարակային բացայայտ յայտարարութիւնը եւ նոյնիսկ ցեղասպանական հարցին բարձրաձայնումը:

Անձնական առումով, Անուշքա կը պահէ իր նախկին սերտ կապերը հայ ընկեր-ընկերուհիներուն հետ եւ կրնայ մասնակցիլ հայկական մտերմական ու ակումբային հաւաքոյթներու:

Յաջողելով անցնիլ քօղարկումէ դէպի բացայայտում՝ ինքզինք բնական զգալով մանաւանդ հայկական մտերմութեան մէջ, ներինքնութեան ինքնայաղթահարումի ճամփայ մը անցած կ'ըլլայ այլականութենէ եւ անջատումէ դէպի համերաշխութիւն: Այս ներդաշնակ անցումին մեծապէս նպաստած է Անուշքայի ինքնութեան նախնական կազմաւորումը հայկական միջավայրի մէջ եւ իր մեներգչային հասունացումը Հայկ Սարգիսեանի[20] *Կռունկ* երգչախումբին շնորհիւ, հանգամանքներ՝ որոնցմէ զուրկ

---

[19] Հ. Ա., *Վանիա Էքսէրճեան. բազմերանգ աշխարհ մը համակ կենսունակութեամբ*, *Ջահակիր, Յաւելուած ԺԱ.*, 2017:

[20] Խմբավար Հայկ Սարգիսեան ծնած է Գահիրէ, 1955ին: 1983ին գերազանց վկայականով կ'աւարտէ Երեւանի Կոմիտասի անուան Կոնսերվատորիայի խմբավարական բաժինը: 1983ին Գահիրէի մէջ կը հիմնէ ՀԲԸՄի Կռունկ երգչախումբը,

եղած են «աստղային» դրութեան հասած նախորդ դերասան-դերասանուհիները:

Նորա Արմանի

Նախկին եգիպտահայ, յետագային ֆրանսահայ-ամերիկահայ Նորա Արմանի (ծն. 1955, Գահիրէ), բուն անունով՝ Նորա Էքսէրճեան, ապա՝ Նորա Բաբազեան, մասնակցած է եգիպտական մէկ թատրոնի եւ մէկ *սերիալի*: Զարմուհին է (հօրեղբօր դուստրը) Վանիա Էքսէրճեանի:

1998ին գլխաւոր դեր կը ստանձնէ Մոհամմատ Սոպհիի *Մալէք Սիամ* (Սիամ թագաւոր) թատերգութեան մէջ, *The King and I* արեւելապաշտ (orientalist) յայտնի երաժշտական թատրոնի արաբերէն յարմարեցում մը: Բեմադրութիւնը կ'ունենայ փորձառական ներկայացում: Արմանի կը դերակատարէ գրական արաբերէն եւ մասամբ անգլերէն լեզուներով: Հեռատեսիլի նախաբեմադրական ծանուցողական զրոյցի մը մէջ, Մոհամմատ Սոպհի դերասանուհին կը ներկայացնէ իբրեւ ազգութեամբ ֆրանսացի:

2002ին եգիպտական հեռատեսիլէն կը ցուցադրուի *ԱլԱսպեքա'* (Բարեկամները) *սերիալը*, որուն անուանաթերթին վրայ գրուած է՝ «ֆրանսացի դերասանուհի Նորա Արմանի»: Ոչ-գլխաւոր դերը կը խաղայ ֆրանսերէն եւ բարբառային եգիպտական արաբերէն զոյգ լեզուներով, դերին համապատասխանող լրջագոյն եւ խստագոյն դիմարտայայտութեամբ[21]:

Ալին Ուրֆալեան

Լիբանանահայ երգչուհի, անդամ չորս կին երգչուհիներէ բաղկացած լիբանանեան 4 Cats խումբին: Իբրեւ խումբ՝ 4 Catsը երգով ու դերասանութեամբ կեդրոնական դեր կը խաղայ եգիպտական *Ասպր ուա 4 քեթաթ* (Առիւծ եւ 4 կատուներ) ոստիկանական-կատակերգական ֆիլմին մէջ (2007):

Միրալ Միշէլ

Բուն անունով՝ Միրալ Մահինեան (ծն. 1993), խաղացած է երկու ֆիլմեր՝ *Ալքերտ պըհթալլէմ* (Կը խօսի կապիկը) (2017) եւ *Քեսսաթ հոպպ* (Սիրոյ պատմութիւն) (2019), ինչպէս նաեւ երկու սերիալներ՝ *Քալապշ* (2017) եւ *Էլլիհոպպ ֆորսա ախիրա* (Սիրոյ վերջին հնարաւորութիւնը) (2018):

զոր կը վարէ մինչեւ 1992: 1987-91 Աղեքսանդրիոյ մէջ կը հիմնէ ու կը վարէ Գուսան երգչախումբը: 1992ին ընտանիքին հետ կը գաղթէ Ֆրանսա: 2004էն մինչեւ այսօր տնօրէնն է Ռենսիի Դպրոցասէր Վարժարանին: 2010ին կը նշանակուի Փարիզի Սիփան-Կոմիտաս երգչախումբի գլխաւոր խմբավար:

[21] Հ. Ա., «Եգիպտական սինեմայի եւ թատրոնի նուազ ծանօթ հայ դերասանուհիներ», *Ջահակիր*, 21 Փետրուար 2019:

Նախապէս ասպարէզ իջած իբրեւ *մոդէլ*, ան կատարելապէս ընդելուզուած է եգիպտական երիտասարդական առօրեային, ինչպէս կը յստակուի իր արաբերէն առոգանութենէն, որ կը ներկայացնէ 1990ականներէն սկսեալ երիտասարդներուն մօտ թափ առած արագալեզու խօսակցութիւն մը, յատուկ բառապաշարով եւ լեզուական արտայայտութիւններով, որոնց կրնայ տիրապետել միայն բուն եգիպտական միջավայրին շաղախուած եւ այդ միջավայրը իր սեփականը դարձուցած երիտասարդութիւն մը:

2. ՊԱՐՈՒՀԻՆԵՐ

ա. Արեւելեան պարուհիներ

Եգիպտական սինեման ունի արեւելեան պարուհիներու հռչակաւոր շարք մը՝ Սամիա Կամալ, Նա'իմա 'Աքէֆ, Թահէյա Քարիոքա, Նակուա Ֆու'ատ, Տինա եւ շատ ուրիշներ, որոնք ֆիլմերու մէջ կրնան հանդէս գալ նաեւ պարուհիի տիպարին հետ կապուած դերասանական մասնաբաժիններով: Երեք հայուհիներ՝ Հոտա Շամս ալՏին, Հերմին եւ Ծովինար մաս կը կազմեն այս շարքին:

Հանրային առումով փափկանկատ եւ դիւրաւ շահագործուող բնագաւառ մըն է կանացի արեւելեան պարը, որ անմիջապէս կը նոյնանայ սեռականութեան արգիլուած խօսոյթին հետ:

Արեւմտեան հիմնահոսանքը պորտապար (belly-dance) կ'անուանէ զայն, բառ մը որ բացասական իմաստով մտած է նաեւ հայկական գրականութիւն, օրինակ՝ Գեղամ Սարեանի պատմուածքներէն մէկը[22]:

Պորտապար եզրոյթը արեւելապաշտական (orientalist) հնարք մըն է՝ ստեղծուած Շիքակոյի 1893ի միջազգային ցուցահանդէսին համար[23]: Շատ ուրիշներու նման, կը նախընտրեմ գործածել արեւելեան պար եզրոյթը, քանի որ, ինչպէս Անթոնի Շայ դիտել կու տայ, «ապասեռականացուած, ոչ-զգայական եւ չէզոք» է[24]: Բացի այդ, ան կ'արտայայտէ տեղական ըմբռնումն ու մօտեցումը, քանի որ Եգիպտոսի մէջ կը կոչուի՝ *Ռաքսա շարքէյա* (Արեւելեան պար), թէեւ բուն պարուհիին եգիպտական բարբառային անուանումը՝ *Ռաքքասա* (պարուհի), հասարակական ընկալումին մէջ կը կրէ բացասական երանգ:

Եգիպտոսի մէջ, ինչպէս Քարին վան Նիուվքերք կարողապէս կը մեկնաբանէ, արժանապատուութենէն աւելի, ամօթի ('էյպ) ժողովրդային հասկացութիւնն է որ առաջ կը նետուի արեւելեան պարուհիի առնչութեամբ՝

---

[22] «Ու գալարւում է մեղկ մի պորտապար», *Ժամանակակից հայոց լեզուի բացատրական բառարան, հատոր առաջին*, Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի հրատ., Երեւան, 1980, էջ 215:

[23] Anthony Shay, *Ethno Identity Dance for Sex, Fun and Profit: Staging Popular Dances around the World*, London, Palgrave Macmillan, 2016, էջ 41-42:

[24] Նոյն, էջ 41:

ամէն բան կաղապարելու եւ արգիլելու իր յատկութեամբ[25]: Հայերուն եւ եգիպտահայերուն պարագային արժանապատուութիւնն է որ կը պատճառաբանուի՝ ազգային արժանապատուութիւն նշանաբանին ընդմէջէն եւ «ազգային»ի շեշտադրութեամբ, քանի որ սեռականութիւնը պարուհիին ընդմէջէն անտեղադրելի է հայկականութեան կաղապարին մէջ եւ անհամատեղելի՝ ինքնութեան գաղափարախօսութեան հետ:

Ոչ միայն եգիպտահայութեան, այլեւ ընդհանրապէս հայերուն համար «զգայուն հարց» է սեռականութիւնը, զոր կը յստակեցնեն Սոցիոսկոպ հասարակական կազմակերպութեան հասարակագէտները իրենց գիրքի «Ներածութիւն»ին մէջ, միաժամանակ փորձելով բանալ թապուները եւ քակել կարծրատիպերը[26]:

Յամէնայնդէպս, այս ողջ պատումին մաս կը կազմեն երեք հայ պարուհիները:

Հոտա Շամս ալՏին, բուն անունով՝ Ալիս Միսաքեան (1925, Գահիրէ--2002, Գահիրէ), անցած է 20 տարուայ (1945-65) սինեմայի բեղուն շրջան մը, մասնակցելով եգիպտական 35 եւ լիբանանեան մէկ ֆիլմերու:

Հերմին, բուն անունով՝ Հերմինէ Յովհաննէս Սանոսեան (1935, Աղեքսանդրիա--2005, Աղեքսանդրիա), շուրջ մէկ տասնամեակ (1951-59) մասնակցած է 26 եգիպտական ֆիլմերու:

Երկուքը գործած են եգիպտական սինեմայի այսպէս կոչուած Ոսկի Շրջանին: Անոնց արեւելեան պարերուն երաժշտութիւնը՝ ինչպէս այդ ժամանակի սովորութիւնն էր, կը ներկայացնէ այսօր աւանդական (*ալթորաս*) համարուող ուղղութիւնը, ընդգրկելով, ի թիւս այլոց, Շատիայի, Քարէմ Մահմուտի, 'Ապտէլ 'Ազիզ Մահմուտի, Մոհամմատ Ամինի, Մոհամմատ Ֆաուզիի, Մոհամմատ Ալքահլաուիի դասական դարձած մեներգերը:

Երկուքն ալ նուազ չափով մասնակցած են նաեւ ոչ-արեւելեան պարերով:

Հակառակ անոնց վայելած հռչակին, եգիպտահայութիւնը նախընտրած է լռութիւն պահպանել անոնց առնչութեամբ:

Եգիպտոսի մէջ աստղային դրութիւն վայելող ժամանակակից արեւելեան պարուհին է Սոֆինար: Սոֆինար անունը Ծովինարի արաբերէն ինչիւնափոխուած տարբերակն է (արաբերէն այբուբէնը չունի «ծ» եւ «վ» տառերը): Բուն անունն է՝ Ծովինար Գրիգորեան (ծն. 1983, Արմաւիր, Հայաստան):

---

[25] Karin van Nieuwkerk, *"A Trade Like Any Other" Female Singers and Dancers in Egypt*, Cairo, The American University in Cairo Press, էջ 119-21:

[26] Ժաննա Անդրէասեան, Աննա Ժամակոչեան եւ Արփի Մանուսեան, *Սեռականութիւնը հայկական [համա]տեքստերում*, Սոցիոսկոպ, Երեւան, 2019, էջ 2:

Ծովինար 1988ի Հայաստանի երկրաշարժէն ետք ընտանիքով փոխադրուած եւ հաստատուած է Մոսկուա, ուր ստացած է ռուսական քաղաքացիութիւն:

Քանի մը տարի Շարմ Ալ-Շէյխ ապրելէ ետք, 2011ի եգիպտական յեղափոխական ամիսներուն Ծովինար կը տեղափոխուի Գահիրէ իբրեւ արեւելեան պարուհի, շուտով դառնալով ամէնէն հռչակաւորներէն մէկը, ինչպէս նաեւ ամէնէն սուղը:

2013-19՝ կը մասնակցի տասը եգիպտական ֆիլմերու եւ մէկ *սերիալի*ն:

Ֆիլմերուն մէջ պարած է գլխաւորապէս նոր (արդիապէս յօրինուած կամ մշակուած) ժողովրդական երգերու երաժշտութեամբ, յատկապէս Մահմուտ Ալլիսիի կատարումով: Սկզբնական շրջանին սահմանափակուելով իբրեւ պարուհի (հինգ ֆիլմեր), յետագային միաժամանակ հանդէս եկած է իբրեւ դերասանուհի եւ պարուհի (հինգ ֆիլմեր):

Խաղարկութեան համար ստանձնած է օտարուհիի կատակերգային եւ կիսակատակերգային տիպարներ՝ օտարաշեշտ եգիպտական բարբառով:

Ապուլ պանաթ (Աղջիկներուն հայրը) (2016) *սերիալի*ն մէջ կը ներկայանայ իբրեւ իր անձը՝ հռչակաւոր հայ պարուհի Ծովինար, հանգամանք մը, որ քանիցս կը շեշտուի բովանդակութեան մէջ:

Հեռատեսիլի բոլոր հարցազրոյցներուն մէջ անշեղօրէն կը շեշտէ իր ազգութիւնը իբրեւ հայ, բան մը՝ որ անսովոր է Եգիպտոսի մէջ աստղային հարթակի հասած հայ դերասաններուն: Ասոր հաւանաբար օգնած ըլլայ այն հանգամանքը՝ որ ի սկզբանէ եգիպտական լրատուութիւնը զինք ներկայացուցած է իբրեւ օտարուհի, թէեւ այս ծիրին մէջ կրնար ընտրել ռուսականը:

Ազգային ինքնութեան առումով աւելցնեմ, որ Ծովինար այն միակ աստղային դերասանուհին է, զոր հայերը բազմիցս տեսած են մօր հետ՝ Գահիրէի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ տաճարին մէջ հաղորդութիւն առնելու պահուն:

Ուրեմն, Ծովինարի տիպարը ենթադրուած է ամբողջապէս յարմարիլ հայկական պատկերա-ներկայացուցչական յատկանիշերուն՝ իբրեւ բացայայտ հայ օտարին առջեւ եւ իբրեւ քրիստոնեայ հաւատացեալ: Բայց եւ այնպէս, արեւելեան պարուհիի կամ յորջորջուած պորտապարուհիի սեռականացումին պատումնաբանութիւնը դարձած է բարոյական արժանապատուութեան խնդիր:

2014 Մայիս 23ին, *CBCtwo* հեռատեսիլի կայանի Սահեպաթ Ալսա'ատա շաբաթական հաղորդաշարի (հաղորդավարուհի՝ Էս'ատ Եունէս) կէս ժամ տեւած հարցազրոյցն ու պարը տարակուսանքով ընդունուեցան եգիպտահայերուն կողմէ: Մէկուկէս ժամ տեւող հաղորդումը նուիրուած էր հայերուն եւ եգիպտահայ գաղութին եւ Ծովինար կը ներկայանար իրբեւ ներկայացուցիչ հայերուն:

Ծովինար հայ է, ոչ ոք չի հերքեր այս փաստը, բայց անոր հայկականութիւնը լուսանցքային է: Չի կրնար մաս կազմել հայ հիմնահոսանքին: Ան հայ է, բայց մեկուսացուած է իբրեւ հայ: Մեկուսացեալ հայ է: Մեկուսացեալ հայեր են նաեւ Հոտա Շամս ալ-Տին եւ Հերմին[27]:

բ. Դասական պարուհի

Երկար տարիներ Եգիպտոսի պալէի խումբին առաջին պարուհին (prima ballerina) եղած է Սոնիա Սարգիս, բուն անունով՝ Սոնիա Սարգիս Չամքերթէնեան (ծն. 1954, Գահիրէ):

Կարճ դասական պարով եւ դերասանութեամբ մասնակցած է *Ալթելլա* (Բեռնակառքը) ֆիլմին (1985): Կատարած պարը խորհրդանշական իմաստ ունի: Բեմապար չէ, այլ առանձին մենապար բնակարանին մէջ Եոհան Շթրաուսի երաժշտութեամբ, որ կը բաւարարէ դաժան մարդասպան Կամիլ Ռաթէպի զգացական յագեցուածութիւնը:

Սոնիա Սարգիս սիրելի հրաւիրեալը եղած է եգիպտահայ միութիւններու կազմակերպած փառատօներուն եւ ծաղկատօներուն[28]:

3. ԴԵՐԱՍԱՆՆԵՐ

Վազգէն Ամիրեան

Աղեքսանդրահայ բռնցքամարտիկ Վազգէն Ամիրեան փոքր դերով մասնակցած է *Ալփահայա* (Զոհերը) (1932) ֆիլմին[29]: Ֆիլմը չէ պահպանուած:

Եաքուպ Թադէոս

Եաքուպ Թադէոս, բուն անունով՝ Յակոբ Թադէոս Ասատուրեան (1910, Աղեքսանդրիա-1970, Մոնթրէալ):

Գլխաւորաբար եղած է արեւելեան ջութակահար, երաժշտահան՝ գործիքային եւ երգչային գործերու, ինչպէս նաեւ Մոհամմատ 'Ապտէլ Ուահապի երաժշտախումբի մենակատար եւ գլխաւոր ջութակահար:

Սինեմայի աշխարհ մուտք գործած է իբրեւ 'Ապտէլ Ուահապի երգերու ջութակահար. *Եոմ սա'իդ* (Երջանիկ օր) (1940) ֆիլմին մէջ կը հնչէ իր ջութակը, *Ռուսասա ֆիլ քալպի* (Գնդակ մը սիրտին մէջ) (1944) մէջ կը պատկերահանուի ջութակի մենանուագով, *Ղազլ ալպանաթի* (Աղջիկներու սիրախաղ) (1949) մէջ կ'երեւի 'Ապտէլ Ուահապի մեծ նուագախումբին կեդ-

---

[27] Հ. Ա., *Եգիպտական սինեմայի հայ պարուհիներ. Ա. Արեւելեան պարուհի՝ Հոտա Շամս ալ-Տին*, Ջահակիր, Յաւելուած, 2021. նաեւ՝ Հ. Ա., *Եգիպտական սինեմայի հայ պարուհիներ. Բ. Արեւելեան պարուհիներ՝ Հերմին եւ Ծովինար*, *Ջահակիր, Յաւելուած*, 2021:

[28] Հ. Ա., *Եգիպտական սինեմայի հայ պարուհիներ. Գ. Դասական պարուհի՝ Սոնիա Սարգիս*, *Ջահակիր Յաւելուած*, 2021:

[29] Ա., «Եգիպտ. նոր ֆիլմ մը», *Արաքս*, Աղեքսանդրիա, 3 Դեկտեմբեր 1932, էջ 3:

րոնը՝ իբրեւ գլխաւոր ջութակահար, թէեւ բոլոր պարագաներուն իր անունը չէ յիշատակուած անուանաթերթերուն վրայ:

Իբրեւ դերասան, արդէն 'Ապտէլ Ուահապէն անկախ, 1946ին կը խաղայ առաջին ֆիլմը՝ *Ալմուսիքար* (Երաժիշտը), որ սակայն ոչ մէկ յաջողութիւն կ'արձանագրէ եւ ֆիլմը չի պահպանուիր: Ասիկա միակ ֆիլմն է ուր ան հանդէս եկած է գլխաւոր դերով: Նաեւ միակ ֆիլմն է ուր ծածկած է անունին հայկականութիւնը՝ օգտագործելով Մուխթար Եոսրի ծածկանունը: Փորձած է ստեղծել նոր ինքնութիւն մը իբրեւ դերասան:

Այդուհետեւ, մինչեւ 1967, երկրորդական դերերով մասնակցած է 10 եգիպտական ֆիլմերու, առանց կարեւոր հետք մը ձգելու սինեմայի բնագաւառին մէջ:

Եաքուպ Թադէոսի բուն արժէքը կը մնայ իբրեւ արեւելեան ջութակահար եւ երաժշտահան: Այստեղ է՝ ուր ան արտայայտուած է իր գիտելիքային ամբողջ տարողութեամբ[30]:

Իպրահիմ Խան

Իպրահիմ Խան, բուն անունով՝ Իպրահիմ Իշխանց (Իշխանեա՞նց) (1936, Ուատ Մատանի, Սուտան--2007, Գահիրէ): Հա՞յ թէ սուտանցի:

Կրտսեր եղբայրը, Սուտանի կարեւոր ճարտարապետերէն Ժաք Իշխանցն է որ հարցազրոյցի մը ընթացքին յայտարարած է հօր հայ ազգութիւնը. «Ծնած եմ Ուատ Մատանի քաղաքը: Մայրս սուտանուհի էր՝ որ «արենակցական» կապ ունէր Շէյխ 'Ապտէլ Պաքիի (Ազրաք Թիպա) հետ, իսկ հայրս ազգութեամբ հայ էր»[31]:

Դարձեալ Ժաք Իշխանցն է, որ իր կայքէջին մէջ կը խօսի հայ-սուտանական արմատներուն մասին, հայկականը ներկայացնելով իրբեւ իր ինքնութեան շերտերէն մէկը[32]:

Իսկ 2013ին, Սուտանի *Ալէնթըպահա* լրագիրին մէջ, Սարա Շարաֆ Ալ-Տին իսլամական ինքնութեան տեսանկիւնէն կը գրէ Իպրահիմ Խանի ծնողքի մասին՝ հօր ամուսնութիւնը դիտելով իբրեւ Շէյխ 'Ապտէլ Պաքիի պարգեւը անոր իսլամացումին համար[33]:

---

[30] Հ. Ա., «Եագուպ Թադէոս՝ երաժիշտ եւ դերասան», *Ջահակիր*, 27 Յունիս, 11 եւ 25 Յուլիս, 8 եւ 22 Օգոստոս 2019:

[31] «Սամե'նա 'ան քորա թաթաթաուար... ուա լամ նասմա' 'ան մոտոն թաթարակա'. հազա մա եահտոս լըլԽարթում» (Լսեցինք զարգացող գիւղերու մասին... եւ չլսեցինք յետադիմող քաղաքներու մասին. այս է պատահածը Խարթումի մէջ), *Ալուաթան*, լրագիր, Խարթում, 8 Մայիս 2006, էջ 7:

[32] Jack Ishkanes, http://jackishkanes.com/about-avenue .

[33] Սարա Շարաֆ Ալ-Տին, «'Ա'էլաթ Իշխանց ալ-արմանէյ... Իպրահիմ Խան... ալէպն ալաքպար» (Հայ Իշխանց ընտանիքը. Իպրահիմ Խան՝ աւագ որդին), *Ալենթըպահա*, Խարթում: Յօդուածը տեղադրուած է *Մաուքէ' ալնիլայն* կայքէջին մէջ, 6 Սեպտեմբեր 2013, http://www.alnilin.com/692261.htm :

Հայկական ինքնութեան համար իսլամ հայը խնդիրներ կը յառաջացնէ, թէեւ, Արեւմտահայաստանի իսլամ-իսլամացած-իսլամացուած հայերուն փաստը այս առումով վերջերս դրական վերանայումներ պարտադրեց: Իսկ կամովին իսլամացածը ա՛լ աւելի խնդիրներ կը յառաջացնէ, թէեւ կը հպարտանանք ԺԳ. դարու Շակարաթ Ալտորրի իսլամական հայութեամբ: Այս բոլորը, անշուշտ, պէտք ունին արմատական վերագնահատումի:

Իսկ ի՞նչ է դերասանին ինքնադիրքորոշումը: Ան յաճախ շեշտած է իր հարաւային պատկանելութիւնը, քանզի կենդանի փորձառութիւնը, յիշողութիւնը եւ զգացողութիւնը կապուած են Սուտանի հետ: Գահիրէ փոխադրուելէ ետք՝ ուր ապրած է մինչեւ իր մահը, երբեք չէ դիմած եգիպտական քաղաքացիութիւն ստանալու, միշտ մնալով սուտանցի:

Արդէն կարելի է մատնանշել ինքնութիւններու բախումը: Ինքնութիւններու մրցակցութիւն: Ազգային-կրօնական ինքնութիւններու մրցավազք՝ որ չունի մէկ լուծում կամ մէկ ելք, եւ կրնայ մոռացութեան տալ սպառողական արժէքը (use-value), տուեալ պարագային՝ Իպրահիմ Խանի արուեստը:

1950ականներուն սկիզբը Իպրահիմ Խան գլխաւոր դերով մասնակցած է սուտանական առաջին խաղարկային կարճ ֆիլմին՝ *Թոր Ալկարր ֆիլ'էյափա* (Թոր Ալկարր բուժարանին մէջ): Կատակերգական ֆիլմ մըն է, որուն ներքին պատկերահանումը տեղի ունեցած է Իպրահիմի եղբօր՝ Էսհաք (Իսահակ) Իշխանցի բուժարանը (clinic)[34]:

Իպրահիմ Խան 1956ին առաջին անգամ ելոյթ կ'ունենայ եգիպտական ֆիլմի մէջ՝ *Ալքալպ լահու ահքամ* (Սիրտն ունի իր դրոյթները), որմէ ետք աստիճանաբար կը դառնայ եգիպտական սինեմայի եւ հեռատեսիլի ամենակարեւոր դերասաններէն մէկը:

Մասնակցած է շուրջ 40 եգիպտական ֆիլմերու, 80 *սերիալ*ներու եւ 4 թատերգութիւններու, մասնակցած է նաեւ բազմաթիւ լիբանանեան, սուրիական, իրանական եւ մէկ ամերիկեան (*Dawn of the Mummy*) ֆիլմերու:

Պինդ դերասան մըն է՝ ցայտուն դիմագիծով: Ան երբեք չստանձնեց առաջնորդ տղամարդու (ալֆաթա ալաուալ) դեր (ինչպէս՝ Ռոշտի Ապազա, Հուսէյն Ֆահմի), ոչ ալ ընդունեց ըլլալ եգիպտական սինեմայի կարծրատիպային անփոփոխ տիպար մը (ինչպէս՝ Թաուֆիք Ալտեքն), ինքզինքին

[34] Զէյն Ալ-'Ապետին Հեճազ, «Ֆաթհի Պուրքէյա» (*արաբերէն*), *Sudanese Online*, http://sudaneseonline.com/cgi-bin/sdb/2bb.cgi?seq=msg&board=490&msg=1479675296&rn=0 :

համար բանալով լայն տարածութիւն՝ շրջագայելու տիպարային այլազանութեան եւ նորացումի ընդմէջէն[35]:

Պերճ Ֆազլեան

Յայտնի լիբանանահայ դերասան եւ բեմադրիչ Պերճ Ֆազլեան (1926, Իսթանպուլ--2016, Պէյրութ), գլխաւոր դերով ելոյթ ունեցած է եգիպտական մէկ ֆիլմի մէջ՝ *Ալշայթան* (Սատանան), 1969ին:

Անուանաթերթին վրայ գրուած է՝ «մասնակցութեամբ լիբանանցի աստղ Պերճ Ֆազլեանի»:

Ֆիլմը Ճէյմս Պոնտի եգիպտական տարբերակ մըն է, արեւելեան երգերով ու պարերով հարստացած: Ֆազլեան հանդէս կու գայ հակահերոսի դերով՝ բուռն եւ շեշտուած դիմային ու մարմնական խաղարկութեամբ, կատակերգային սուր դարձուածքներով:

Ֆազլեան խաղացած է նաեւ լիբանանեան ֆիլմերու մէջ՝ *'Անթար եաղզու ալսահարա'* ('Անթար կը զաւթէ անապատը) (1960), խաղընկեր ունենալով եգիպտահայ Սեդի Գօչունեան, *Պայրութ սեֆր 11* (Պէյրութ զերօ 11) (1966), *Պենթ ալհարէս* (Պահակին աղջիկը) (1967), *Սաֆար պարլէք 1914* (1967), *Քուլլունա ֆեդա'իյուն* (Բոլորս հայդուկներ ենք) (1969), *Շաթէ' ալհոպպ* (Սիրոյ ծովափը)[36]:

Սեդի Գօչունեան

Իբրեւ դերասան եւ թատերական կազմակերպիչ, եգիպտահայ թատերական մշակոյթի կարեւոր դէմքերէն է Սեդի Գօչունեան (1927, Գահիրէ--2006, Սիտնի):

Փորձած է մտնել եգիպտական սինեմա եւ 1954ին փոքր դերեր ստանձնած երեք ֆիլմերու մէջ՝ *Ալսեթթաթ մա եա'րաֆուշ եկդեպու* (Կիները ստել չեն գիտեր), *Տալլունի եա նաս* (Ճար մը գտէք ինծի ով մարդիկ) եւ *Պենթ ալպալատ* (Երկրին աղջիկը):

Շատ աւելի կարեւոր դերով մասնակցած է լիբանանեան արտադրութեան մէջ՝ *'Անթար եաղզու ալսահարա'* ('Անթար կը նուաճէ անապատը) (1960), խաղընկեր ունենալով Պերճ Ֆազլեանը:

Դեր ստանձնած է Եգիպտոսի մէջ պատկերահանուած ամերիկեան *The Ten Commandments* (1956) ֆիլմին մէջ:

1971ին կը մեկնի Սիտնի ուր կը շարունակէ թատերական գործունէութիւնը[37]:

---

[35] Հ. Ա., «Եգիպտական սինեմայի հայ տղամարդ դերասանները», *Ջահակիր*, 26 Յուլիս եւ 9 Օգոստոս 2018:

[36] Հ. Ա., «Եգիպտական սինեմայի հայ տղամարդ դերասանները», *Ջահակիր*, 23 Օգոստոս 2018, նոր շրջան:

[37] Յ. Գ. Յ., «Սեդի Գօչունեան (իր քսանամեայ թատերական գործունէութեան առթիւ», *Ջահակիր*, 4 Յունիս 1970, էջ 4-5. նաեւ՝ Եափուճեան, էջ 381-2. նաեւ՝ Հ. Ա.,

Յակոբ

Բուն անունով՝ Յակոբ Աւետիսեան (ծն. 1965, Գահիրէ): Լեպլեպայի քեռորդին է:

Վեց տարեկանին կը մասնակցի եգիպտական *Ուալափ ուա պենթ ուալշայթան* (Տղայ մը, աղջիկ մը եւ սատանան) (1971) ֆիլմին, ուր ելոյթ կ'ունենայ կարճ տեսարանի մը մէջ, իբրեւ Գերմանիա հաստատուած եգիպտացի յաջող ընտանիքի զաւակ[38]:

Վարդ Վահրամ

Բուն անունով՝ Վարդերես Յարութիւնեան (1955, Աղեքսանդրիա--2014, Աղեքսանդրիա):

Խաղացած է եգիպտական մէկ ֆիլմ՝ *Էսքենտերէյա... լէհ* (Աղեքսանդրիա՝ ինչու՞) (1979), բեմադրութեամբ Եուսէֆ Շահինի:

Ըլլալով ձախ կողմնորոշումով բեմադրիչ մը, Շահինի համար առաջնայինը մարդիկ են, իրենց միջեւ եղած հորիզոնական յարաբերութիւններով: Եգիպտահայ մամուլին համար աննախադէպ քայլով մը, հոկտեմբերեան երիտասարդական շարժումի[39] անդամներէն Վարուժան Ֆըրընճեան կը փութայ տեսակցելու Վարդ Վահրամի եւ Եուսէֆ Շահինի հետ՝ ֆիլմին հանրային ցուցադրութենէն 4-5 ամիս առաջ:

Յօդուածին սկիզբը Ֆըրընճեան կը շեշտէ Շահինի հիմնական գաղափարը ֆիլմին մէջ. «*Իր յուշերուն մէջ կարեւոր տեղ մը կը գրաւեն նախայեղափոխական Եգիպտոսի ... տարբեր ազգութիւններու, տարբեր կրօնական դաւանանքներու պատկանող հաւաքականութիւններու միջեւ եղած սերտ կապերն ու փոխյարաբերութիւնները, որմէ միայն անուշ երազ մը կը մնայ, կ'ըսէ Ե. Շահին որուն հետ հարզազրոյց մը կազմակերպեցինք նախօրօք տեղեկացած ըլլալով որ ֆիլմին մէջ հայու կերպար մըն ալ ներկայացուած է*»[40]:

Որմէ ետք, բնականաբար, յօդուածը պիտի կեդրոնանար հայկական կողմին վրայ: Շահին կը բացատրէ. «*Հայ բարեկամներ շատ ունեցած եմ: Բոլորը ճամփորդեցին, գացին: Անոնցմէ շատերը կը յիշեմ մեծ համակրանքով եւ յուզումով: Ինչպէս ֆիլմիս մէջ նկարագրուած է, իմ դասընկերներէս էր Քիւչիւքեանը, որուն հետ ունեցած իմ անկեղծ բարեկամութիւնս նպաստեց որ ես ճանչնամ ձեր ժողովուրդը եւ ձեր մտահոգութիւնները:*

«Եգիպտական սինեմայի հայ տղամարդ դերասանները», *Ջահակիր*, 6 Սեպտեմբեր 2018:

[38] Հ. Ա., «Եգիպտական սինեմայի հայ տղամարդ դերասանները», *Ջահակիր*, 23 Օգոստոս 2018, նոր շրջան:

[39] Շարժումին եւ անոնց հրատարակած թերթին մասին տե՛ս՝ Թովմասեանի յօդուածը այս հատորին մէջ:

[40] Վ. Ֆ., «Ե. Շահին եւ հայերը. Վարդերես Յարութիւնեան *Էսքենտերէյա... լէ՞* ֆիլմին մէջ», *Հոկտեմբեր*, Գահիրէ, Ապրիլ-Մայիս 1979, Ե. տարի, թիւ 33-34, էջ 31:

Քիչիքեանի ներքին զգացումները եւ արտայայտուելու կերպը յիշողութեանս միջոցաւ վերակենդանացնելով, կազմաւորեցի հայու կերպարը, զոր մարմնաւորուեցաւ աղեքսանդրահայ երիտասարդի մը կողմէ»[41]:

Հայու մը ընդգրկումը, ուրեմն, պիտի մտնէր մարդկային յարաբերութիւններու եւ փոխներթափանցումներու ծիրին մէջ:

Ապա յօդուածը կը կազմալուծէ Շահինի աշխարհաքաղաքացիութիւնը, ամրաշեշտելով հայկական ուղղահայեաց ինքնութեան տարրը, երբ Վարդ Վահրամ կ'ըսէ. «*[Ի]նծ ուրախացնողը այն էր որ ես պիտի մարմնաւորէի հայ մարդու կերպար ու հայերէն պիտի խօսէի, թէկուզ քանի մը վայրկեան տեւող շոթերու ընթացքին*»[42]:

Այս զրոյցները կատարուած են ֆիլմին հանրային ցուցադրութենէն առաջ: Տեսականօրէն ամէն բան կատարեալ է հայկական ինքնութեան առումով: Ֆիլմը, սակայն, կը պարզէ քիչ մը տարբեր պատկեր: Այնտեղ, անուանաթերթին վրայ Վարդ Վահրամի անունը կը յայտնուի երիտասարդներու ցանկին մէջ՝ առանց հայկական դերի յիշատակութեան, իսկ ֆիլմի տեւողութեան բարեկամները զայն կը կանչեն ընդամէնը Քէօչ ընդհանրական անունով: Կը պակսի ակնարկուած հայերէն խօսակցութիւնը: Բեմադրիչին յայտարարած հայկականութիւնը գործադրուած չէ: Պատում մը՝ որ աւելի կարեւոր է քան իրականութիւնը[43]:

Արմէն Մազլումեան** եւ **Հրաչ Կաճոյեան

Արմէն Մազլումեան եւ Հրաչ Կաճոյեան 1990ին հանդէս եկած են եգիպտական մէկ ֆիլմի մէջ՝ *Քապորիա* (Խեցգետին), Ահմատ Զաքիի եւ Ռաղտայի գլխաւոր դերակատարութեամբ եւ Խայրի Պըշարայի բեմադրութեամբ:

Անոնք փոքր դերերով ելոյթ կ'ունենան բռնցքամարտիկ Հոտհոտը շրջապատող-քաջալերող խումբին մէջ՝ ինքնուրոյն հետաքրքրական դրսեւորումներով:

Անուանաթերթին վրայ արձանագրուած են իրենց ամբողջական հայկական անունները:

Կաճոյեան փոքր դերերով մասնակցած է նաեւ եգիպտական թատրոններու[44]:

---

[41] Նոյն, էջ 32:

[42] Նոյն, էջ 32:

[43] Հ. Ա., «Եգիպտական սինեմայի հայ տղամարդ դերասանները», *Ջահակիր*, 23 Օգոստոս 2018, նոր շրջան:

[44] Նոյն:

ԵԶՐԱՓԱԿՈՒՄ

Ամփոփելով՝ եգիպտական սինեմայի եւ թատրոնի հայ դերասաններուն ողնասիւնը եղած է իգական սեռը: Տղամարդոց առումով, Իպրահիմ Խան միակ դերասանն է՝ որ ամբողջ կեանքը նուիրած է դերասանութեան, բայց, ի տարբերութիւն կիներուն, անոր հայ արմատները բացայայտ չեն եղած, այլեւ անձամբ ինք իր փորձառութիւնը սիրած է կապել սուտանական մշակոյթին: Տարբեր է հայ դերասանուհիներուն պարագան, որոնց հայկականութիւնը հրապարակաւ յայտնի է՝ ամէնատարբեր աստիճանի սեղմումներով եւ արձակումներով:

Եգիպտահայ գաղութային վիճակը արական գերիշխանութեան դրսեւորումն է, գերիշխանութիւն մը՝ որ առիթ պիտի տար, օրինակ, *Արտեմիսի*[45] արդար բռնկումին՝ չկրկնուած փորձառութիւն մը եգիպտահայ մշակոյթի պատմութեան մէջ: Եւ ահաւասիկ, ֆեմինիստական տարրը, երկիրի մը մշակութային արդիւնաբերութեան ամէնացայտուն բնագաւառին՝ սինեմայի մէջ, կը խաղայ ամէնաբացայայտ դերը եգիպտական եւ հայկական տարածութիւններուն միջեւ: Ֆեմինիստական ներենթակայական (intersubjective) տրամասացութիւնն (discourse) է որ կը բացայայտուի, իր կարողութեամբ, կամ գոնէ ձգտումով, հաղորդակցելու այլերուն հետ: Իսկ հաղորդակցութիւնը տեղի կ'ունենայ ամէնատարբեր շերտերով, առանց ունենալու նախասահմանուած չափորոշիչներ:

Կարեւոր է նաեւ շեշտել, որ եգիպտական ֆիլմի եւ թատրոնի հայ դերասան-դերասանուհիներուն գործունէութիւնները եւ արտադրութիւնները չեն մտած եգիպտահայ ու հայկական փորձառութեան մէջ: Անոնք չեն հանդիսանար հայկական առօրեայ խօսակցութեան, ակումբային զրոյցներու, մամուլի հաղորդումներու եւ լուրերու առարկաները, այլեւ յատուկ ջանք չի գործադրուիր ներկայ գտնուելու անոնց ֆիլմերու ցուցադրութիւններուն կամ թատերական բեմադրութիւններուն: Հակառակ ասոր, այս ոչ-փորձառութիւնը, երբեմն նաեւ՝ մերժուած փորձառութիւնը, կը դառնայ հանրագիտարանային գիտելիքի եւ նպաստային ուժային բանեցումներու հաճոյքը, կիրքը, եւ ազգային ինքնութեան առումով՝ հպարտանքը:

[45] *Արտեմիսի* մասին մանրամասն տե՛ս՝ Ազատուհի Սիիմոնեանի յօդուածը այս հատորին մէջ:

THE ARMENIAN ACTORS OF THE EGYPTIAN CINEMA: CHARACTERS, IMAGES, AND PERCEPTIONS (Summary)

Haig Avakian
haigavakian@yahoo.com

Egyptian-Armenian actors have been a part of professional Egyptian cinema and theater from the beginning (1920s). Interestingly, all these actors have been females. However, Egyptian cinema is a male dominated sphere, both in characters and the issues raised. Likewise, the Egyptian-Armenian establishment, in membership, board members and editors, is a male dominated sphere. The author notes that feminism in the arts has been flexible enough to find its way to and penetrate both Egyptian and Armenian identities, combine them and establish a mutually inclusive space of coexistence.

The paper focuses on the attitude of the Egyptians and Egyptian Armenians towards these actresses, as well as the attitude of the actresses towards these two groups. Obviously, these three groups constitute a multilayered sets of identities. The paper notes the contradiction in the fact that the experience of these Armenian actresses is not incorporated into Egyptian Armenian culture, but at the same time it is considered an Egyptian Armenian contribution to Egyptian culture!

The Pasha and the Survivor: Roots of Armenian Genocide Research

Hilmar Kaiser
hilmar.kaiser@freenet.de

The Armenian community in Egypt was closely connected with the social and economic developments in the country during the decades before World War I.[1] They were involved in introducing modern techniques and forms of production.[2] At the same time Armenian community life form part of international Armenian networks, including intellectual and political. For a long time Armenian publications were able to disseminate critical views that could not be voiced in the Ottoman Empire due to censorship and more informal forms of repression. Once the ruling Committee of Union and Progress Party (CUP) had established itself as the *de facto* single party in the empire, allowing only nominal representation to other political groups, Egypt became one of the bases for anti-CUP activism. It was from Egypt that the Social Democratic Hnchakian Party (SHDP) dispatched a commando of militants in its ill-fated attempt to assassinate the CUP-leader and Minister of Interior, Talaat Bey, in the summer of 1914.[3]

After the Ottoman entry into World War I, British-controlled Egypt became a frontline region facing repeated Ottoman attempts to block the Suez Canal and create insurgencies. By spring 1915, the Ottoman authorities had designated the Egypt-based Armenian General Benevolent Union (AGBU) as a terrorist organization and begun killing its members throughout the empire.[4] The collapse of the AGBU's humanitarian work within Ottoman territories did not mark an end of humanitarian efforts by the community. Following the defense at Musa Dagh, the French evacuated Armenian survivors to Port Said

---

[1] I am indebted to Anna Ohanessian-Charpin, Antranig Dakessian and Mihran Minassian for their kind support.

[2] Bedros Torossian, "In Search of Haven and Seeking Fortune: The Economic Role of Ottoman Armenian Migrants in the British-Occupied Egypt (1882-1914)" parts I and II in *Haigazian Armenological Review*, 40:2020, pp. 739-72; ibid., 42/1:2022, pp. 169-90.

[3] Ali Riza Öge, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Bir Polis Şefinin Gerçek Anilari* (From the Second Constitutional Era to the Republic. A Police Chief's True Memoirs), Ticaret Gazetesi, [Istanbul], 1982, pp. 213-19.

[4] James Bryce and Arnold Toynbee, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916: Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon by Viscount Bryce. Uncensored Edition,* ed. Ara Sarafian, Gomidas Institute, Princeton, N.J., 2000, p. 539.

where an Armenian refugee camp sprang up. British authorities and local communities assisted the arrivals with international support from, for instance, the Red Cross.[5] Aside from relief work, the Armenian community maintained its publications. The newspapers *Arev* and *Husaper* became important outlets for information from Armenian sources on the evolving genocide.[6] The camp at Port Said became the site where survivors published some of the very first accounts of their experiences.[7] Thomas Muguerditchan, a former employee at the British Vice-Consulate in Diarbekir, interviewed American missionaries about their experiences once they had made their way to Egypt and published the information in the U.S.[8]

Following successive Ottoman defeats on the Sinai front, the British advance on Palestine opened an escape route to Armenian deportees in the region, including areas east of the Jordan River. The survivors brought chilling testimonies of their experiences and massacres. Some of them published their accounts in Egypt providing detailed insights into Armenian relief work within the Ottoman Fourth Army region.[9]

After the Ottoman defeat, Egypt emerged as an Armenian center for documenting the genocide. In 1919 Mugerditchian submitted a substantial analytical work in English language to the U.S. diplomatic service.[10] The Armenian version appeared the same year. Zaven Der Yeghiayan, the Armenian Patriarch of Constantinople, lauded the work.[11] Two Catholic priests, Père

---

[5] See Vahram Shemmassian contribution in this volume, "The Population, Setup, and Administration of the Armenian Refugee Camp of Port Said, Egypt, 1915-1919".

[6] Auswärtiges Amt, Berlin, Politisches Archiv, Türkei 183/45, A 30202, Berlin, Nov. 8, 1916, "Bericht eines Augenzeugen über die Lage der deportierten Armenier am Anfang 1916 (aus der armenischen Zeitung Arew vom 21. u. 25 August 1916);" Vahan Tekeyan, *Arevi Khempagragannere (1915-1945)* [The editorials of Vahan Tekeyan in *Arev* (1915-1945)] compiled and edited by A. Dakessian & B. Torossian, HUPress, Beirut, 2022.

[7] Armin Kredian, "The Armenian Community in Egypt: World War I and Genocide, 1914-1919," *Haigazian Armenological Review*, 35:2015, pp. 201-48.

[8] Bryce, Toynbee, p. 538.

[9] Գրիգոր Գուտուլեան, *Կարմիր նոթեր տարագիր կեանքէս* (Krikor Kudulian, Red notes from my life as deportee), Armenian refugees camp, Port Said, 1919.

[10] United States, National Archives, Record Group (hereafter: RG) 59/867.4016/417; Թովմաս Գ. Մկրտիչեան, *Տիգրանակերտի նահանգի ջարդերը եւ քիւրտերու գազանութիւնները (ականատեսի պատմութիւն)* [Thomas K. Mugerditchian, The Diarbekir Massacres and Kurdish Atrocities (eyewitness account)], Krikor Djihanian Press, Cairo, 1919.

[11] Zaven Der Yeghiayan, *My Patriarchal Memoirs*, Mayreni Publishing, Barrington, RI, 2002, p. 190.

Arsène and Pierre Merdjimekian, published chilling accounts in Cairo which became some of the first eye-witness accounts to be published in French.[12]

In the decades to come, Catholic clerics kept this tradition of genocide research alive as did Armenian Apostolic clergy.[13] During the late interwar period, the emergence of Beirut as the intellectual center of the Western Armenian diaspora alongside France and U.S., Paris with its AGBU Nubarian Library under Aram Andonian took center stage as an important location for research on the Armenian genocide, particularly on the role of perpetrators. Other important work was done by authors close or associated with the Armenian Revolutionary Federation (ARF) or the SHDP.[14]

The Armenian exodus from Egypt in the 1950s further diminished the importance of Egypt as an Armenian intellectual center or so it seemed. In the 1920s, Krikor Guerguerian, a young Armenian survivor from Gurun in Sivas province, had been living in Egypt and Lebanon. He had lost almost his entire family during the deportation and slaughter of his home community. While he grew up he made a most unusual acquaintance with an exile from what had become the Republic of Turkey, known as Nemrud Mustapha Pasha [Yamulki].

Born in 1866 into a well-known Kurdish family in Suleimaniah, Nemrud Pasha had studied at the Ottoman War College in Constantinople. After the CUP's rise to power his relations with the party worsened as he was the uncle of a leading Kurdish nationalist and CUP-opponent, Mehmed Sherif Pasha. Following the Ottoman defeat in 1918, the new government appointed him to courts-martial duty. He sentenced CUP-members for their crimes during the Armenian Genocide and others for their participation in the insurrection headed by Mustapha Kemal Pasha. As the latter became increasingly powerful, Yamulki's position in Constantinople became untenable. Following an arrest and release, he left for Syria in 1921. Later he played an important role in Iraqi Kurdish politics. During the 1920s, he visited his nephew Sherif Pasha in Cairo

---

[12] Père Arsène, *Massacre et Déportation des Arméniens de Sivas. Récit d'une Dame Arménienne de Sivas*, Zareh Berberian, Cairo, 1919; Pierre Merdjimékian, *Les Arméniens d'Angora Déportés et Massacrés. Pourqoui??? Et Comment???* Hindié, Cairo, 1920.

[13] See also Cirillo Giovanni Zohrabiàn, A *Servizio dei Fratelli: Memorie di Vita Missionaria,* Convento Cappuccini, Palermo, 1965; Jean Naslian, *Les Mémoires de Mgr. Jean Naslian, Evêque de Trébizonde, sur les Evènements Politico-religieux en Proche-Orient de 1914 à 1928 Vol. 1*, Imprimerie Méchithariste, Wien, 1951-1955.

[14] Հայկազն Գ. Ղազարեան, *Յեղասպան թուրքը* (Haygazn K. Ghazarian, the Genocidal Turk), imp. Hamazkaine, Beirut, 1968; Գուժկան Սեբաստիոյ (Կ. Գաբիկեան), *Եղեռնապատում Փոքուն Հայոց եւ նորին մեծի մայրաքաղաքին Սեբաստիոյ* [Kujgan Sepasdio (Garabed Kapigian), The Yeghern story of Armenia Minor and its major capital, Sepasdia], Hairenik printing press, Boston, 1924.

who owned property in Egypt and was related by marriage to the Khedival family.[15] Guerguerian often saw the old officer in Cairo. Discussing the Armenian genocide, the former military explained to the young Armenian the importance of Ottoman courts-martial documents that had been published in the official Ottoman state gazette, the *Takvimi Vekayi* (TV). Yamulki urged Guerguerian to research the material and make it known. In a way, the old man tried to ensure that the legacy of the courts-martial would be taken up by a new generation and the knowledge produced during the trials would not be forgotten. Guerguerian accepted the assignment and set out on a life-time's quest.[16]

In 1925 Guerguerian had joined a Catholic school in Lebanon. Later studied at Catholic institutions in Beirut and Rome and became a priest. His experiences as a child in a Catholic orphanage had forming influences on him and motivated his choice.[17] In 1937 he started his research on the Armenian genocide.[18] In the early 1950s he was back in Egypt where he would do some of his most important work. At this point he also took up the Armenian Catholic tradition of genocide research which had produced some of the most important studies up to that date.[19]

In 1950, Guerguerian secured critical documentation from Aram Andonian's collection at the AGBU Nubarian Library. In particular, he had copied three note books attributed to Naim Bey. Aram Andonian had published

---

[15] Hakan Özoğlu, *Kurdish Notables and the Ottoman State: Evolving Identities. Competing Loyalties, and Shifting Boundaries*, State University of New York Press, Albany, NY, 2004, pp. 110-13; Idem, *From Caliphate to Secular State. Power Struggle in the Early Turkish Republic*, Praeger, Santa Barbara, CA, 2011, p. 56; Ferudun Ata, *Süleymaniyeli Nemrut Mustafa Paşa. Bir İşbirlikçinin Portresi*, (Nemrud Mustapha Pasha of Suleimaniah. Portrait of a Collaborator), Temel Yayinlari, Istanbul, 2008, pp. 105-09.

[16] Shoah Foundation, Visual History Archives, Armenian Film Foundation Interviews (VHA), 53496 Krikor Guerguerian. According to Taner Akçam "he met Kürt ["Kurdish"] Mustafa Pasha around 1952". This is wrong as Yamulki died in 1936. Taner Akçam, *Killing Orders. Talat Pasha's Telegrams and the Armenian Genocide*, Palgrave Macmillan, Cham, 2018, p. 13; Ata, pp. 141-2.

[17] Adalian, "Words," p. 16.

[18] Clark University, Krikor Guerguerian Archive (CU-KGA), Archive 02, Collection 05, PDF 01. Online available at: https://wordpress.clarku.edu/guerguerianarchive/ .

[19] Naslian. Guerguerian was, however, not uncritical of Naslian's work and identified some errors in the former's work. CU-KGA, 02-05-04; Krikor Guerguerian, "The Aftermath of the Holocaust. A Historical Clarification, Part 1," *Armenian Reporter*, Feb. 2, 1977.

these notes, also known as the *Memoirs of Naim Bey*,[20] after WWI, albeit incompletely.[21] Following his ordination and transfer to Cairo at the start of the 1950s, Guerguerian served the Egyptian Armenian community until he moved to the New York City area twenty years later. It was during his Egyptian period that he did most of his ground breaking research. He worked with an array of diaspora-based institutions, most notably in the archives of the Armenian Patriarchate of Jerusalem. Thus, he had accessed the two most important Armenian archives that hold original materials from Ottoman administrations during the time of the genocide.[22] In Jerusalem he consulted materials published in the *TV* and, perhaps most importantly, original courts-martials documents that had been reproduced in the *TV* in full or part or had been referred to. Moreover, he reviewed documentation from other Ottoman sources which made their way into the Patriarchate archives. In sum, Guerguerian had gathered rare insights into the most important archival holdings of the time. It would take another twenty to thirty years before Turkish authorities would publish further relevant materials[23] and another ten years before non-Turkish researchers would gain some much restrained access to the Ottoman archives.[24]

Having followed the paper trail that Yamulki had indicated to him, Guerguerian went beyond the Ottoman documentation. He understood that he could widen and deepen his findings by including western archives, namely those of the Ottoman Empire's wartime allies, Germany and Austro-Hungary, and those of the United States. The latter had maintained diplomatic relations with the Sublime Porte until 1917. In addition, Guerguerian also consulted documentation from archives of Britain and France, the wartime enemies of the Ottoman Empire. The scope of his archival research was unmatched and would remain so for decades to come.

Despite his emphasis on Ottoman and other official documentation, he did not neglect Armenian language sources. Survivor testimony was of prime

---

[20] Արամ Անտոնեան, *Մեծ ոճիրը. հայկական վերջին կոտորածները եւ Թալէաթ Փաշա* [Aram Andonian, the Great Crime: Talaat Pasha and the Latest Armenian Massacres], Bahag Printing Press, Boston, 1921.

[21] Guerguerian to Dadrian, Forest Hills, NY, Aug. 23-24, 1984,

[22] On the Patriarchate Archives see: Bedross Der Matossian, "The Genocides Archives of the Armenian Patriarchate of Jerusalem," *Armenian Review*, 52 (3-4):2011, pp. 17-39; Der Yeghiayan, p. 189.

[23] Şinasi Orel, Süreyya Yuca, *The Talât Pasha 'Telegrams.' Historical Fact or Armenian Fiction?*, K. Rustem and Bro., Nicosia, 1983.

[24] Ara Sarafian, "Réexamen du 'Débat sur les Archives Ottomanes,'" *Actualité du Génocide des Arméniens*, ed. Comité de defense de la cause arménienne, Edipol, Paris, 1999, pp. 125-33.

importance to him. He also reviewed Armenian publications for materials that could corroborate Ottoman sources. In some cases, he would dismiss material from Armenian sources which was badly referenced and or of even dubious.[25] His inclusion of survivor accounts marked a major difference from the work of other authors who often ignored those sources. In this respect, Guerguerian was, once more, decades ahead of his time. Himself a survivor, he did not fail to take into account the victims' experiences although his overall focus was on the perpetrators.

Guerguerian conducted most of his extensive research on his own. Cooperation with other authors remained limited for a long time. His exchange of sources with Haigaz Kazarian formed a notable exception and remained limited. It was only later in his life that people regularly approached him for advice and material and set off a chain of publications that appropriated his work and obscured Guerguerian's contributions to research on the Armenian genocide and genocide studies in general. A combination of factors brought this about. First of all the reach of his publications remained severely limited. His works appeared in Western Armenian and were not translated. Moreover, while some of his important works were widely disseminated in diaspora circles, these community-based publications did not enter the academic mainstream as Egyptian and Lebanese publications were hard to obtain in the pre-internet age. Guerguerian understood these problems and worked himself on English and French versions of his studies.

Lacking an official university position, Guerguerian was unable to train a new generation of researchers. He did, however, try to overcome the obstacles and collaborated with Susan Blair. As a result, the latter published a documentary volume. Earlier she had gained access to a collection of dispatches U.S. consul Leslie Davis had sent from Harput and which had been preserved by the family as well as copies kept in the U.S. National Archives.[26]

On a personal level, he was a very helpful person, sharing information, interpretations and sources, the product of his decades-long quest and many sacrifices. Towards the end of his life, understanding that his generosity was being abused, he became more reclusive thereby adding to his isolation from the wider field. Still, during the last two years of his life, Guerguerian did what Yamulki had done more than fifty years before. He sat down with a younger man in order to pass on his legacy. He picked Rouben Adalian and introduced

---

[25] Rouben Adalian, "Finding the Words," in *Pioneers of Genocide Studies* ed. Samuel Totten and Steven Leonard Jacobs, Transaction Publishers, New Brunswick, NJ, 2002, p. 15.

[26] Leslie A. Davis, *The Slaughterhouse Province: An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide, 1915-1917* ed. Susan K. Blair, Caratzas, New York, NY, 1989.

him to his material. During their interaction Guerguerian shared part of his recollections like the visit to his ancestral hometown where had encountered the murderer of his parents. Politically more sensitive was his revelation that during his time in Egypt he had facilitated the escape of Jewish citizens from the country by issuing false baptismal records. Following his death, his name would become a piece of insider knowledge, while his work remained a resource for others. Adalian organized Guerguerian's vast collection and would later supervise its microfilming in the course creating a catalog for the huge set of now easily accessible material.[27] Copies of the microfilms were deposited with reference libraries, including the Nubarian Library and the Armenian Assembly of America's Armenian National Institute (ANI), Washington, D.C. Adalian serves as the latter's director. In the years to come he made the collection available to researchers working overtime while having himself little time for own research on the documents. Nevertheless, in 2002 he published an appreciation on Guerguerian.[28]

THE 1965 TURNING POINT

The year 1965 marked the fiftieth anniversary of the Armenian Genocide. Internationally, it became the turning point in Armenian community activism bringing about even a policy change within the Soviet Republic of Armenia. The generation of survivors who had faced the atrocities as adults prepared numerous publications marking their legacy. In Egypt, people participated in that endeavor with Guerguerian producing his first influential publications. Since Andonian's work on Ottoman documents from Aleppo not much further work had been done in this regard but this was about to change.[29] Late in 1964, Guerguerian published a serialized article in Cairo's *Arev* newspaper. He

---

[27] "Father Krikor made all his holdings available for microfilming. Over a period of five months he permitted me to gather these materials, number them, catalogue them, and transport them for microfilming. The restrictions of time did not permit for a more organized or detailed listing of the items microfilmed. All items are identified by their original labels or titles" ([Rouben Adalian], *Father Kirkor Guerguerian Collection. Armenian Assembly Microfilm Project*, Armenian Assembly of America, Washington, DC, 1988, Manuscript).

[28] Adalian, "Words," 15-16. See also Film Foundation; VHA, 53496 Krikor Guerguerian.

[29] Scholarly or semi-scholarly production on the Armenian Genocide within the Armenian communities took often the form of compatriotic histories. These covered particularly villages, cities or wider areas and regularly included chapters on the Armenian Genocide or least some survivor accounts. For an overview see Mihran Minassian, "Tracking Down the Past: The Memory Book ('Houshamadyan') Genre - A Preliminary Bibliography," https://www.houshamadyan.org/themes/bibliography.html .

criticized the, as he saw, critically insufficient treatment of sources by contemporary Armenian authors. The articles were a precursor to two seminal studies he published the following year: one primarily on the Andonian collection in Paris and one on the Ottoman courts-martial. The studies marked a turning point in research on the Armenian Genocide although their impact was delayed and carefully obscured.[30]

In 1965 published Guerguerian two fundamental articles that might have changed the course of research on the Armenian Genocide. *Husaper* published a collection of articles in volume under the same name. Guerguerian's contribution focuses on the Ottoman Teshikalat-i Mahsusa, the infamous 'Special Organization.'[31] The article quoted extensively materials from the archives of the Armenian Patriarchate of Jerusalem. It introduced a list of perpetrators compiled after World War I and made extensive use of evidence published in the *Takvim-i Vekayi*.[32] It also included five facsimiles of Ottoman documents pertaining to the Ottoman courts-martials of the post-war period. Two documents came from a set of reports produced by Ottoman inquiry commissions in late 1915 and early 1916.[33] The perhaps single most important document was a telegram. Erzerum governor and Special Organization leader Tahsin Bey had sent on behalf of Behaeddin Shakir, the other Special Organization leader in Erzerum. In the document Shakir inquired with the authorities in Harput about the ongoing **annihilation** (imha) of Armenians in that region. The publication of the document was of utmost importance. For the first time, a document that had been published that had earlier been quoted in a key verdict sentencing CUP leaders passed by post-war Ottoman courts-

---

[30] These were four consecutive articles, under one heading, entitled Հ. Գրիգոր Վ. Կէրկէրեան, «Քիչ մը լրջութիւն (քանի մը դիտողութիւն Նաիմ Պէյի յուշերուն երկրորդ տպագրութեան առթիւ)» [Father Krikor V[artabed] Gergerian, "A bit of seriousness. On the occasion of the second publication of the Memoires of Naim Bey"]. The articles were published on the first pages of *Husaper*, between December 3, 1964 and January 4, 1965.

[31] Գ[րիգոր] Վ[արդապետ] Կ[էրկէրեան], «Թէշքիլաթի Մահսուսէ» (Krikor Vartabed Gergerian, "Teshkilate Mahsuse"), *Յուսաբեր, Բացառիկ թիւ նուիրուած Ապրիլեան Եղեռնի յիսնամեակին, 1915-1965* (Husaper, special issue dedicated to the 50th anniversary of the Yeghern, 1915-1965), Husaper printing house, Cairo, 1965, pp. 5-38.

[32] Ibid., pp. 11-15.

[33] For years to come, the courts-martial inquiry commission remained largely ignored. In 1978, Vahakn Dadrian mentioned the commissions without reference to Guerguerian (Vahakan Dadrian, "The Armenian Genocide and the Pitfalls of a "Balanced" Analysis. A Response to Ronald Grigor Suny," *Armenian Forum*, 1(2):1998, pp. 123-24; Raymond Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, Odile Jacob, Paris, 2006, pp. 439, 510-11.

martial.[34] As such it validated the documentation published in the official Ottoman State Gazette, the *Takvim-i Vekayi*. However, due to the language barrier, Guerguerian's findings remained largely unknown outside Armenian circles. A direct consequence of this situation were claims published by Guenter Lewy in 2005. He asserted that "Probably the most serious problem affecting the probative value of the 1919-20 military court proceedings is the loss of all the documentation of these trials. This means that we have none of the original documents, sworn testimony, and depositions on which the courts based their findings and verdicts." Lewy did not confront the available evidence be it in Turkish archives or Guerguerian's published works. As Guerguerian's earlier findings already showed, Lewy's and similar claims are not more than ill-informed conjectures, at best.[35]

Guerguerian's second major contribution of 1965 appeared in a volume published by *Zartonk* in Beirut.[36] In this study he offered a critical assessment of Andonian's earlier work on Ottoman materials obtained from Naim Bey in Aleppo in late 1918. First, he reviewed the variations between the book's Armenian, French, and English versions. In a second step, he provided a blunt characterization of Naim Bey's exploits during his tenure as a deportation official in Membedj and Meskene; followed by narrative of deportations to Der Zor.[37] Guerguerian's reconstruction of events provided deep insights into the organization and execution of the deportations at a time when such information was absent from western scholarship. Staying true to his determination to validate his narrative, Guerguerian offered a forensic analysis of the sources. First he described the Armenian hunt for evidence in post-war Syria which was

---

[34] For an English version of his findings see his contribution to the newsletter of the Armenian Apostolic Prelacy of the Eastern United States (Krikor Guerguerian, "The Murder of a Nation," *Outreach*, 7(12):1985, p. 7). The context of Tahsin Bey's telegram is discussed in Hilmar Kaiser, "Requiem for a Thug: *Aintabli* Abdulkadir and the Special Organization," *End of the Ottomans. The Genocide of 1915 and the Politics of Turkish Nationalism,* Hans-Lukas Kieser, Margaret Lavinia Anderson, Seyhan Bayraktar and Thomas Schmutz (eds.), I.B. Tauris, London, 2019, pp. 84-85.

[35] Guenter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey – A Disputed Genocide*, University of Utah Press, Salt Lake City, 2005, p. 71. For Lewy's treatment of German language material see my review of his book in *Welt des Islams*, 50:2010, pp. 181-83.

[36] Գրիկէր, «Արամ Անտոնեանի հրատարակած թուրդք պաշտօնական վաւերագրերու վաւերականութիւնը» (Kriger, "the authenticity of the official Turkish documents published by Aram Andonian") in *1915-1965. Յուշամատեան Մեծ Եղեռնի* (1915-1965: Memorial book of Medz Yeghern), edited by Kersam Aharonian in collaboration with Nazareth Topalian, published by *Zartonk* daily newspaper, Atlas Press, Beirut, 1965, pp. 221-23.

[37] Ibid., pp. 224-27.

not limited to Aleppo.[38] While other efforts failed, the cooperation of Naim Bey, Andonian and Onnik Mazloumian produced tangible results. First, Naim Bey provided against ample payment a memoir of his work as a deportation official and copies of documents in his own handwriting. He had produced those copies while still having access to the originals. Being afraid of potential consequences, however, he urged his Armenian partners to produce second copies as he feared his handwriting might be recognized and compromise him. On the insistence of Mazloumian, Naim Bey later sold original documents. Importantly, Guerguerian published a facsimile from the Andonian archives detailing the process. He also identified documents in the collection that had not yet been published.[39] Next, he provided an overview on the whereabouts or presumed whereabouts of the documents as many originals were no longer at the Nubarian archives.[40]

Following his analysis of Andonian's work, Guerguerian expanded the discussion introducing documentation from the Ottoman courts-martial like he had done in his *Husaper* contribution.[41] He noted that the authorities had authenticated all copies of official documents unlike Naim Bey who had copied secretly. Addressing the problem of the telegrams decoding Guerguerian argues: "As we can see Naim Bey is fully aware the office's secrets. It is important to note that the document which Naim Bey stole and sold were already deciphered copied and were held in the office. He did not need to decipher although he knew the code."[42] As an exhibit, Guerguerian published for the first time a facsimile of a telegram on the murder of Krikor Zohrab.[43] The painstaking review of documents focused on the documents' actual contents and at the same time on the role of Naim Bey within the deportation administration.[44] For the remainder of his study he offered further facsimiles and translations of documents. In his own way, Guerguerian provided an updated partial edition of Andonian's seminal publication. In sum, by 1965 Guerguerian had put together what would remain the key corpus of evidence from Ottoman sources which would dominate debates well into the 2000s. His studies marked a breakthrough in scholarship. They could have provided a starting point for documentary publications making available relevant materials

[38] Ibid., p. 228.
[39] Ibid., p. 230.
[40] Ibid., pp. 233-39.
[41] Ibid., p. 239-42.
[42] Ibid., p. 243.
[43] Ibid., p. 244-5.
[44] Ibid., pp. 243-8.

from the *Takvim-i Vekayi* and Ottoman documents kept at the Armenian Patriarchate archives of Jerusalem. This, however, did not happen.[45]

By the time of the publication of his findings, Guerguerian's work had become widely known in informed diaspora circles. Influential people wanted to meet the talked-about scholar. After all the fiftieth anniversary was high on the agenda and community leaders needed to appear being involved at the cutting edge. In reality, his meetings with wealthy diaspora leaders resulted only in promises for funding which were not honored. Scholars as well maintained an outwardly dismissive attitude while few developed a more goal-oriented interest.[46]

Guerguerian remained marginalized during the 1970s when the struggle for the recognition of the Armenian Genocide reached the U.S. Congress and also involved the scholarly community. Observing the events from the sidelines, Guerguerian considered, once again, a large section of American-Armenian academia as incompetent. Commenting on the performance of a number of tenured professors at a congressional hearing in 1976 he pointed out that the scholars had at best knowledge of published materials. Thus, they were unable to make a convincing argument on the responsibility of post-war Turkish governments in regard to confiscated Armenian properties.[47] Importantly, these efforts would trigger a Turkish response that would re-shape the scholarly debate for years to come.

---

[45] 1965 marked also a cautious point of departure for publications on the Armenian Genocide in the Soviet Republic of Armenia. Nercessian produced a substantial edition of documents. Kirakossian's study counts among the early monographic studies. Their impact on broader western scholarship remained minimal given the Cold War environment and language barriers.

[46] Guerguerian noted his disappointment: "I insisted since 1950, and continue to insist that Armenian scholars and serious historians, if they exist, to obtain Turkish Osmanli official, semi-official and non-official newspapers (1900-1925) especially 1909-1921, which published the events PRO AND CON, particularly the records, documents and the transcriptions of the Turkish Court Martial. No one wanted to hear.

Since 1965, many historians and scholars were in touch with me. I told them insistently to make researches in the archives available all over the world. No one accepted to expend a penny. G. Mardikian invited me with promise, when I was in San Francisco in 1964, he ignored his promises free of charge. I met Robert Gulbenkian in Europe. The same year, I met Alex Manoogian in his office, Detroit, Mich. He made me promises. I met in Italy Onnig Manoogian; he signed his promise." CU-KGA, 02-09-15.

[47] CU-KGA, 02-02-31 Adana confiscations book draft; 02-02-32 Adana confiscations – confiscation notes. Guerguerian referred to Richard Hovannisian, Dadrian, Avedis Sanjian and others.

For his part, Guerguerian contributed to American Armenian newspapers trying to correct errors in newly published books. His efforts to set the record straight and in public was unlikely to endear himself with publishers.[48] In isolation he developed a case study approach that differed fundamentally from accounts that tried to explain in a single publication. Organizing his sources by region or administrative body, he deepened his analysis. Only one of his case studies was published. His book on the Armenian Genocide in Yozgad district introduced extensive documentation produced by Ottoman courts-martials including the original depositions of eye-witnesses, perpetrators and contemporary correspondence. Combining a broad spectrum of evidence Guerguerian provided a model for what insights a regional approach could offer, going beyond generalizations. Critically, Ottoman materials released decades after the publications validated his findings. The materials from the Armenian Patriarchate of Jerusalem and those from the Ottoman archives in Istanbul form a coherent body of evidence. In part, the contemporary evidence had been split between both archives.[49] Again, his work remained marginalized and would enter broader debates only indirectly.

The apparent public disregard for Guerguerian did not mean that his achievements went unnoticed or misunderstood. The problem was they were his achievements. In order to introduce the findings to the wider debate the findings had to be separated from their author.

In the early 1980s, scholars interested in the Armenian Genocide and the Armenian communities in general faced an unprecedented challenge. Following the 1980 military coup in Turkey, the new rulers set out to challenge the historical record and to combat the recognition of the Armenian genocide on an international level. At a time Turkish universities were starved for funding, considerable funds were dedicated to series of books that appeared in Turkish and, more importantly, also in well-produced English versions in abroad. Kamuran Gürün, a retired diplomat, published the *Armenian File*. The book's footnotes were vague but indicated that substantial archival holdings had been

---

[48] CU-KGA, 02-05-04 Kurd Andonian Mustafa Pasha I, Guerguerian to James Tashjian (*Armenian Weekly*), New York, NY, Oct. 19, 1976; Guerguerian, "Aftermath."

[49] For a study of policies in Yozgad district and Angora province combining both sets of evidence see Hilmar Kaiser, "Scenes from Angora, 1915: The Commander, the Bureaucrats and Muslim Notables during the Armenian Genocide," Kieser et al., pp. 141-65. For a contextualization of materials regarding massacres in the Erzindjan region see Hilmar Kaiser, "Financing the Ruling Party and Its Militants in Wartime: The Armenian Genocide and the Kemah Massacres of 1915," *Études Arméniennes Contemporaines*, 12:2019, pp. 7-31.

put at his disposal.[50] Other volumes by Salahi Sonyel and Mim Kemal Öke followed. These utilized primarily British archives and were much less relevant.[51] A fourth book, however, seemed to be of critical importance. Two retired diplomats, Şinasi Orel and Süreyya Yuca, published in facsimile a series of Ottoman documents and extracts from registers.[52] Their documentation had been carefully selected to cast doubt over the veracity of the documents Andonian had published and discussed in his earlier work. It was the first time that new material was made available. Taken together with a series of newly published documents from the Turkish military archives it became clear that a substantial body of relevant evidence had been cataloged by archives in Turkey.[53] The publications formed part of a campaign to obstruct the international recognition of the Armenian Genocide. A press-campaign accompanied the dissemination of the new information. Much more low-key was a darker side of the strategy, the intimidation of scholars, in part coordinated by an American historian, Heath Lowry of Princeton University.[54]

Armenian scholarly networks reacted with a series of responses. Orel and Yuca were mistaken in their belief that the documentation of the Armenian Genocide rested solely on the material used by Andonian. For decades, scholars had used German,[55] French,[56] British and sources from the United States[57] in their studies discussing the Armenian Genocide. Unlike Turkish archives, these archival holdings were open for review by independent scholars. This was not the case in Turkey.[58] Still, it was obvious that the debate had entered a new

---

[50] Kamuran Gürün, *The Armenian File. The Myth of Innocence Exposed*, K. Rustem and Bro., Nicosia, 1985.

[51] Salahi Ramsdan Sonyel, *Ottoman Armenians. Victims of Great Power Diplomacy*, K. Rustem and Bro., Nicosia, 1987; Mim Kemal Öke, *The Armenian Question 1914-1923,* K. Rustem and Bro., Nicosia, 1988.

[52] Orel, Yuca, *Telegrams.*

[53] The Turkish military archives began publishing a series of four issues of the *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi* (ATBD) that were dedicated to the Armenian Genocide. ATBD 81 (1982), 83 (1983), 85 (1985), 86 (1987). The Turkish government published also French and English translations of these issues.

[54] Eric Markusen, Roger W. Smith, Jay Lifton, "Professional Ethics and the Denial of the Armenian Genocide," *Holocaust and Genocide Studies* 9:1995, pp. 1-22.

[55] Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918,* Princeton University Press, Princeton, NJ., 1968.

[56] Arthur Beylerian, *Les grandes puissances, l'Empire Ottoman et les Arméniens dans les Archives Françaises (1914-1918). Recueil de Documents,* Publications de la Sorbonne, Paris, 1983.

[57] Armen Hairapetian, "Race Problems" and the Armenian Genocide: The State Department File" *Armenian Review* 37:1984, pp. 41-59, see also pages 60-145.

[58] Sarafian, "Réexamen."

phase. The challenge posted by Orel and Yuca needed to be answered but there were few scholars in the field who had extensive experience with Ottoman sources. The best-known was Guerguerian who had just published his massive study on the genocide in Yozgad district.[59] It was only natural that people would turn to him.

On 26 June 1984, Gerard Libaridian of the Zoryan Institute wrote to Guerguerian informing him that he was what might be described coordinating a book project which aimed at publishing "the approximately two hundred most important documents dealing with the Armenian Genocide." A group of unidentified interested scholars would evaluate and edit the documents. After that, "a prominent scholar of international stature" would provide an introduction. Finally, a "scholarly press with appropriate international distribution" would publish the collection. Project coordination was in the hands of Libaridian who as editor of the *Armenian Review* had the necessary experience since the journal had just reproduced some formerly microfilmed documents from the U.S. National Archives. The coordinator invited Guerguerian, like he had done with other researchers, to identify the ten to twenty most important documents alongside with full scholarly references and an evaluation. In short, the group asked Guerguerian to hand over his research to them and explain its relevance and context despite the group's self-professed qualifications. In sum, the field had recognized the importance of Guerguerian's work and found it worthwhile publishing, just not under his own name. The scholars were willing to accept ownership of a life-time's work for their benefit.[60] Nothing became of the project. Evidently, the rather blunt attempt of harvesting the work of others and claiming the credit did not create the expected interest among the targeted researchers.

At the same time, sociologist Vahakn Dadrian had a vivid and long-standing interest in Guerguerian's work. Over the previous twenty years, he had cultivated a relationship with the scholar and gained unprecedented access to his findings. The latter stated that he had given him his unpublished manuscripts. Unfortunately, Guerguerian came of the opinion that Dadrian's understanding of the sources remained limited and partially flawed.[61] Nevertheless, Guerguerian kept advising Dadrian. In a letter from August 1984, he explained minute details of Andonian's publications, correcting errors in a manuscript Dadrian was working on. Guerguerian also shared his views on

---

[59] Գրիկէր, *Եոզղատի հայասպանութեան վաւերագրական պատմութիւնը* (Kriger, the documented history of the Yozgad Armenocide), Vosgedar printing press, New York, 1980.

[60] CU-KGA, 03-02-01, Libardian to Guerguerian, [Cambridge, MA?], June 24, 1984.

[61] VHA, 53496 Krikor Guerguerian.

shortcomings in the book by Yuca and Orel. In closing, he stated his views on the state of contemporary American-Armenian scholarship: "Since 1965, twenty years have passed and the Armenian-American educators did nothing, except some free conferences."[62]

Dadrian published his response to Yuca and Orel in 1986 and acknowledged his indebtedness to Guerguerian. He mentioned him under his pen-name "Krieger" as someone who had "become initiated into this most neglected genre of scholarship combining Turkish and Armenian studies."[63] Following Guerguerian's death, Dadrian claimed that the Ottoman documents in the Jerusalem Patriarchate had been "discovered only in 1967." In other words, readers were to believe that an entire series of documents had been discovered two years *after* Guerguerian had published part of the very same material *in facsimile* in 1965.[64] In the coming years, Dadrian's publications dealing with Ottoman courts-martial documents did no longer mention Guerguerian.[65]

A SCHOLARLY AFTER-LIFE

Raymond Kévorkian was the first scholar to make extensive use of the microfilmed Guerguerian archives. As the director of the Nubarian Library he was uniquely positioned to combine the information from the microfilmed collection with the archival holdings at the library. Moreover, he cross-referenced the copies of documents from the Patriarchate's archives in Jerusalem with the originals on site.[66] Thus, Guerguerian's pioneering work exerted an immediate impact on Kévorkian's research and his seminal *History of the Armenian Genocide*.[67] ANI granted access to the microfilms to a number of researchers. Importantly, as stated above, documents retrieved from the Ottoman archives matched those Guerguerian had obtained in Jerusalem. A

---

[62] CU-KGA, 03-03, Guerguerian to Dadrian, Forest Hills, NY, Aug. 23-24, 1984.

[63] Vahakn N. Dadrian, "The Naim-Andonian Documents on the World War I Destruction of Ottoman Armenians: The Anatomy of a Genocide," *International Journal of Middle East Studies,* 18:1986, p. 344n.5.

[64] Vahakn N. Dadrian, "Genocide as a Problem of National and International Law: The World War I Armenian Case and Its Contemporary Legal Ramifications," *Yale Journal of International Law,* 14(221):1989, p. 221.

[65] See for instance, Vahakn N. Dadrian, "The Documentation of the World War I Armenian Massacres in the Proceedings of the Turkish Military Tribunal" *International Journal of Middle East Studies,* 23:1991, pp. 549-76; Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, *"Tehcir ve Taktil." İttihad ve Terakkinin Yargilanmasi 1919-1922,* (Deportation and Massacre. The Trial of Union and Progress), Bilgi Ünversitesi Yayinlari, Istanbul, 2008.

[66] Personal communication Kévorkian to the author, Jerusalem, 2005.

[67] Kévorkian, *Génocide.* Kévorkian extensively referred to Guerguerian's Yozgad volume but did not mention his two articles published earlier in 1965.

study on Diarbekir included materials from Guerguerian's collection and identified the documents as such.[68] This generated a chain of events leading to a seemingly sensational discovery that was none.

Historians working with the ANI microfilms had been aware for a long time that what had been generally described as the memoirs of Naim Bey had been preserved in copy by Krieger. After all, Adalian's catalogue specified the materials.[69] In early 2015, sociologist Taner Akçam learned about the existence of the Guerguerian collection. Adalian provided access to the microfilms and information on the collection as such. Within a short time, Armenian community institutions provided major funding. This was a marked departure from previous practice as they had provided no funding to Guerguerian when he was alive as he recorded. In the fall of 2016, Akçam published a Turkish language study on Naim Bey.[70] For the first, a transliteration together with the images of Naim Bey's memoirs became available to a wider audience. In general, the publication strongly resembles Guerguerian's 1965 article and the themes developed therein as well as Dadrian's earlier 1986 adaptation of Guerguerian's seminal study. Deepening the discussion the author adds documentation from the Ottoman archives that had been released in 2010.[71] A modified English version of the book appeared in 2018.[72] In both publications Akçam presented Naim Bey's memoirs and documents hand-copied by Naim Bey as decisive proof for the Armenian Genocide. This contradicts, however, Andonian's and Mazloumian's assessment. For good reason they had insisted that Naim Bey should deliver originals. The originals reproduced in Andonian's book and those preserved at the Nubarian archives are contrary to Akçam's claim no "killing orders" in a sense that they can be directly linked to massacres. Ottoman administrators use euphemistic language and avoided signing killing orders.[73]

---

[68] Hilmar Kaiser, *The Extermination of Armenians in the Diarbekir Region*, Bilgi University Press, Istanbul, 2014.

[69] [Adalian], *Catalogue*, 14.

[70] Private communication by Rouben Adalian 2015. Taner Akçam, *Naim Efendi'nin Hatirati ve Talat Paşa Telgraflari. Krikor Gergeryan Arşivi*, (The Memoirs of Naim Bey and the Talaat Pasha Telegrams. The Krikor Guerguerian Archives), İletişim Yayinlari, Istanbul 2016, p. 12. No reference is made to Adalian.

[71] A discussion of Akçam's treatment of secondary literature remains beyond the scope of this study.

[72] Taner Akçam, *Killing Orders. Talat Pasha's Telegrams and the Armenian Genocide,* Palgrave Macmillan, Cham, 2018.

[73] Ottoman Archives, Dahiliye Nezareti, Şifre Kalemi 53-23, Minister to Diarbekir Province, May 17, 1915, EUM Spec. 4228; Kaiser, *Diarbekir Region*, pp. 166-67.

In 2017, Akçam announced the discovery of a 'smoking gun' on the Armenian Genocide.[74] He had discovered the copy of Tahsin Bey's telegram in the Guerguerian collection. The same telegram Guerguerian that had published in 1965, more than fifty years before its proclaimed discovery. In 2018, the document was included in the English-language version of his book on the Naim-Andonian documents and the title was altered to "Killing Orders." While Tahsin Bey's telegram can be interpreted as a killing order, the document does not belong to the material originating from Naim Bey. By late 2018, Akçam declared in *The Boston Globe* that the ANI catalog and microfilms were "almost useless." The collection "was like a big garbage can of materials... They had not developed an index."[75] The newspaper refused to publish a clarification in which the Armenian National Institute documented Akcam's dependence on the original catalog.[76]

CONCLUSION

The story Krikor Guerguerian's life and work exposed the structural weaknesses of Western Armenian communities in the decades following the Armenian Genocide. Lacking state structures and well-funded community institutions that would focus on research, Guerguerian worked as a maverick like a handful of other survivors. He sacrificed his limited resources and devoted his life to his scholarly pursuit. His time in Egypt was a formative period where he developed his approach, forensic analysis of documentation on the hand and well-focused case studies on the other. In this respect he was unique and decades ahead of his time. Guerguerian had an immeasurable advantage over other scholars. The very man who had investigated and convicted principal perpetrators of the Armenian Genocide had introduced him to the evidence and the key issues surrounding the material. Thus, Guerguerian had a solid basis to start from.

Working in Western and Middle Eastern archives, Guerguerian developed a corpus of evidence that was unmatched and remained so for a very long time. Researching archives and developing concepts were tasks he could manage on his own. Publishing his material and findings in the pre-digital age posed, however, an additional burden he could only partly overcome. It was at this point that the structural weakness of the Armenian diaspora came into play. There was simply no bipartisan body to evaluate his accomplishments. Instead

---

[74] Tim Arango, "'Sherlock Holmes of Armenian Genocide' Uncovers Lost Evidence," *New York Times*, April 22, 2017.

[75] Cynthia Fernandez, "History of the Armenian Genocide Goes Online," *Boston Globe,* December 4, 2018.

[76] Adalian (Armenian National Institute) to *Boston Globe*, Washington, DC, Dec. 6, 2018 (with enclosures). I thank Dr. Adalian for providing me with the documentation.

personal, political and scholarly networks formed an insurmountable barrier. Scholars who had at best limited familiarity with the materials Guerguerian was working on saw it fit to exploit the situation. They had no use for Guerguerian but the more so for his material, provided it would be presented in a ready-to-use format. Not surprisingly, Guerguerian noted with bitterness his disappointment. He did not, however, lose sight of his broader goals and took precautions that his work would be preserved in some way. Just as Nemrud Mustapha Pasha had passed on his legacy to him, Guerguerian passed on his own to a younger generation and an Armenian institution he trusted, Rouben Adalian and the Armenian Assembly of America. His impact on scholarship will, most likely, increase. Much will depend on whether scholars treat his archives simply as one more depository to exploit or are also willing to appreciate his intellectual accomplishments. The recent appropriation of Guerguerian's findings by third parties as their very own and sensational discoveries might serve as a warning that this is not at all assured.

ՓԱՇԱՆ ԵՒ ՎԵՐԱՊՐՈՂԸ. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏԱՋՕՏՈՒԹԵԱՆ ԱՐՄԱՏՆԵՐԸ
(Ամփոփում)

Հիլմար Քայզէր
hilmar.kaiser@freenet.de

Յօդուածը լուսարձակի տակ կ'առնէ Հայոց Ցեղասպանութեան վերապրողի մը ցեղասպանագիտական ոդիսականը: Թէ ինչպէս՝ կիւրինցի Գրիգոր Կերկէրեան, ջարդին կորսնցնելէ ետք իր ընտանիքին անդամները, 1920ականներուն կը միանայ հայ կաթողիկէ կղերին, կ'անցնի Եգիպտոս՝ քահանայագործելու, հոն կը ծանօթանայ Իթթիհատ Վէ Թերաքքըի Պոլսոյ դատավարութեան գլուխը կանգնած քիւրտ Նեմրուտ Մուսթաֆա փաշային: Փաշային թելադրանքով վարդապետը իր գլխաւոր առանցքը կը դարձնէ դատավարութեան նիւթերը հրատարակած *Թաքվիմի Վեքայի*ի փաստաթուղթերը, ապա կը պրպտէ Երուսաղէմի հայոց պատրիարքութեան եւ Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանի արխիւները, կը համեմատէ եւ կը հաստատէ Արամ Անտոնեանի փաստաթուղթերուն վաւերականութիւնը....

Հեղինակը, ափսոսանքով կը նշէ որ Գրիկերի գործը մնացեր էր անաւարտ, ու կը մեղադրէ հայ ցեղասպանագիտութիւնը որ լքած էր վարդապետին ուղենշային աշխատանքները, մինչեւ...1980ականներ, երբ իր նիւթերը ամբողջութեամբ յանձնած էր Նիւ Եորքի մէջ գործող Armenian National Instituteի արխիւին՝ երիտասարդ գիտնական դոկտ. Ռուբէն Ատալեանի ձեռամբ:

Egypt's Constitution and Minority Rights

Jon Armajani
JARMAJANI@CSBSJU.EDU

INTRODUCTION: EGYPT'S DEMOGRAPHICS AND GOVERNORATES

This paper examines Egypt's 2014 constitution, that country's previous constitutions, and topics related to minority rights, focusing on Armenians in Egypt. In this vein, geographic and demographic information about Egypt, which describes that country's geography and administrative divisions as well as the rights delegated to these districts, provide relevant background for this paper's main topics.

Geographically, Egypt is divided into the Nile Valley and Delta, the Western Desert, the Eastern Desert, and the Sinai Peninsula. The Nile Valley and Delta is the most important region because that is where ninety-nine percent of Egypt's population lives, and it constitutes the country's only cultivable land.[1]

In terms of religious demographics, ninety percent of Egypt's total population of 106 million is comprised of Muslims, most of whom are Sunnis. Ten percent of the country's population is Christian with most of Egypt's Christians being comprised of Coptic Orthodox, and the country's other Christians being comprised of Armenian Apostolic Christians, Catholics, Maronites, Orthodox Christians, Anglicans, and other Protestants.[2]

In terms of ethnic demographics, although the ancestors of the Egyptian people include many ethnic groups, including Africans, Arabs, Berbers, Greeks, Persians, Romans, and Turks, Egypt's contemporary population is relatively homogeneous linguistically and culturally. Approximately three percent of Egyptians belong to ethnic minority groups. Linguistic minorities include small communities of Armenians and Greeks, principally in the cities of Cairo and Alexandria; groups of Berber origin in the oases of the Western Desert; and Nubians living in cities in Lower Egypt and in villages clustered along the Nile in Upper Egypt. The Arabic-speaking Bedouins in the Western and Eastern Deserts and the Sinai Peninsula constitute the principal cultural minority. Several hundred Europeans, mostly Italians and French, have also lived in Egypt.[3]

---

[1] Helen Chapin Metz (ed.), *Egypt: A Country Study*, GPO for the Library of Congress, Washington, 1990, http://countrystudies.us/egypt/47.htm .

[2] *The World Factbook,* "Egypt," https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/egypt/ (accessed May 17, 2021).

[3] Metz, http://countrystudies.us/egypt/59.htm (accessed May 17, 2021).

Administratively, Egypt is divided into twenty-seven governorates (محافظة muhafazah, singular, and محافظات muhafazat, plural). Egyptian governorates constitute an upper level of the country's governmental system. A governor administers each governorate, and the President of Egypt appoints each governor, who serves under the president's rule.[4] Ordinarily, governorates are urban or a combination of urban and rural areas. The governmental delineations between urban and rural are present in the lower administrative levels. Governorates which are completely urban have no subregions and are comprised of several villages or small towns. At the same time, governorates may be comprised of just one city, as in the case of the governorates of Alexandria and Cairo, respectively. These governorates are subdivided into districts or urban neighborhoods. For example, the Cairo governorate consists of forty-one districts, while the Alexandria governorate consists of seven.[5]

Before the Egyptian revolution of 1952, which brought the free officers to power, the central government's involvement in Egypt's rural areas was circumscribed by the power of local officials and landowners. During the presidency of Gamal Abdel Nasser (1918-1970, president of Egypt from 1954 to 1970), national land reform policies under Egypt's central government reduced the power of local officials and landowners, and farmers were integrated into cooperatives, which transferred dependence from local officials and landowners to Egypt's central government. As the central government gave more authority to its officials to govern the rural areas, that enabled the government to provide services to villages, while increasing the central government's power in local areas. The local branches of Egypt's ruling party, the Arab Socialist Union (ASU), brought local landowners under its dominance and limited their power. As the central government reduced the influence of local parties, administrative control over local farmers remained strong. In addition to all the powers under the central government's command, local police forces extended the central government's hold on localities, including the governorates.[6]

After Anwar Sadat (1918-1981, president of Egypt from 1970 to 1981) became Egypt's president in 1970, he implemented several policies which decentralized power and provided some authority to Egypt's governorates and other localities. Egypt's governors were given increased authority under Law Number 43 of 1979, which reduced the administrative and financial control of the central government over the governorates. Local elected councils

[4] Metz, http://countrystudies.us/egypt/113.htm (accessed May 17, 2021).
[5] Ibid.
[6] Ibid.

acquired rights to approve or disapprove their local budgets while being given more power over local taxes. Local governments were encouraged to engage in joint ventures with private investors, and these endeavors established alliances between local government officials and local investors. During Hosni Mubarak's presidency (1928-2020, president of Egypt from 1981 to 2011), decentralization and local autonomy became more of a reality, and local policies were adapted to local conditions.[7] During Abdel Fattah AlSisi's presidency, certain policies related to decentralization have continued, which have included decentralization of aspects of public administration and the education of government employees as well as deregulation of facets of business and investment.[8] Overall, decentralization of Egypt's government can be helpful to Armenians and other minorities in Egypt as long as the central government and local authorities protect those minorities from Islamists and other potentially negative forces.

EGYPT'S CONSTITUTIONAL HISTORY

The constitutional history of modern Egypt is rooted, in part, in the Egyptian revolution of 1919.[9] After Egyptian revolts against Britain, which had governed Egypt as a colonial protectorate since 1914,[10] and Egyptians' increasing demands for independence, British rule over Egypt was formally terminated in 1922 under the terms of a joint declaration between the two countries. This declaration provided for the establishment of a thirty-member legislative committee, comprised of political parties and members of Egypt's revolutionary movement, who had the responsibility of writing a constitution for an independent Egypt. The constitution took effect in 1923, and it established a constitutional monarchy with Egypt's king as the highest governmental executive.[11] The 1923 Constitution provided for many freedoms

---

[7] Ibid.

[8] Stephen J. King, *The Arab Winter: Democratic Consolidation, Civil War, and Radical Islamists*, Cambridge University Press, Cambridge, 2020, p. 136.

[9] "Constitutional History of Egypt," Constitutionnet, http://constitutionnet.org/country/constitutional-history-egypt (accessed December 9, 2017). Constitutionnet is affiliated with IDEA (International Institute for Democracy and Electoral Assistance, Strömsborg, SE-103 34 Stockholm, Sweden).

[10] British occupation and colonization of Egypt began in 1882 (Robert L. Tignor, *Modernization and British Colonial Rule in Egypt, 1882-1914*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1966, pp. 25-30; Robert L. Tignor, *Egypt: A Short History*, Princeton University Press, New Jersey, Princeton, 2011, pp. 228-55).

[11] "Royal Decree No. 42 of 1923 on Building a Constitutional System for the Egyptian State" (Egypt's 1923 Constitution) https://constitutionnet.org/sites/default/files/1923_-_egyptian_constitution_english_1.pdf (accessed May 22, 2021).

and liberties, including mandates for primary education and protection of personal privacy. The 1923 Constitution's mandates for personal rights, its establishment of a parliament, and other provisions became a template for Egypt's subsequent constitutions. The 1923 Constitution gave much power to the king and empowered the people of Egypt, in a limited way. The significant amount of power which Egypt's constitution granted the king was, ultimately, one of its weaknesses. A new constitution, which was promulgated in 1930 replaced the 1923 Constitution. This new 1930 Constitution, unlike the 1923 Constitution, which granted all males the right to vote, limited voting rights to those owning a certain amount of property. The Free Officers Revolution in 1952 abolished the constitutional monarchy and the monarchy itself, while establishing a republic under a new constitution.[12]

The 1952 Constitution established Egypt as a republic which was ruled, in large part, by the military officers who were responsible for the 1952 revolution. Because of the Egyptian military's domination of the government after that 1952 revolution, the period between 1956 and 1970 was characterized by inconsistent constitutional development. During this period, the military frequently issued and revoked constitutional edicts that often served the military's interests and hindered the development of a viable multiparty democracy, which many Egyptians had hoped that the 1952 revolution would establish. The first constitution in this period between 1956 and 1970 was the Constitution of January 1956, which was approved several months before Nasser became Egypt's President in June 1956.[13] The second was the Unity Constitution of 1958, following the creation of the United Arab Republic of Egypt and Syria, and the third was the Interim Constitution of March 25, 1964, which was issued following the termination of the Egypt-Syria union. This constitution remained in place until a new one was approved in September 1971.

---

[12] "Constitutional History of Egypt," Constitutionnet, http://constitutionnet.org/country/constitutional-history-egypt (accessed December 9, 2017).

[13] "1956 Constitution" in Kayla Sivak-Reid's "Tracing a State and Its Language from Province to Republic: Translations of Modern Egypt's Constitutions," Classics Honors Thesis, Macalester College, April 2016, pp. 40-75, https://digitalcommons.macalester.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1023&context=classics_honors (accessed May 22, 2021).

This 1971 Constitution remained in force, with a few amendments in 1980, 2005, and 2007, until its dissolution in February 2011.[14] The constitution of 1971 stipulated four goals among others: (1) world peace, (2) Arab unity, (3) national development, and (4) freedom for humanity, including all Egyptians. The 1971 Constitution established a system of government with a strong executive authority on the one hand, and legislative and judicial branches on the other. However, significant restrictions on political activities effectively made Egypt a one-party state. The 1971 Constitution subjugated political parties to the law, and the government could control who could affiliate with a party and in which elections they could participate.[15] This was one of many forms of oppression in Egypt, which led to the revolt against President Hosni Mubarak between January 25 and February 11, 2011, which was part of the broader Arab Spring protests and caused Mubarak to resign as Egypt's president. Egypt's Supreme Council of the Armed Forces took over the state, dissolved state institutions, suspended the constitution, and announced the establishment of an eight-person constitutional committee, with a ten-day deadline to prepare a technical report to review certain articles of the constitution. A referendum, on March 19, 2011, approved the draft constitution which was proposed by the committee. In the second and final round of the Presidential election which was held in 2012, Mohamed Morsi, who was the candidate of the Freedom and Justice Party, which has strong links to the Muslim Brotherhood, won a majority of the vote. The coalition, of which the Freedom and Justice Party was a member, had won a plurality of the seats in Egypt's parliament in the parliamentary elections which had been held in 2011. The 2012 constitution, which was ratified while Morsi was President and only lasted six months, strengthened Islam's role in judicial and legislative processes. Partly because of civil unrest in Egypt and partly because of the military's belief that Morsi and the Muslim Brotherhood constituted threats to the military and secular government in Egypt, the military removed Morsi from the presidency on July 3, 2013.[16]

Egypt's Constitution was suspended and an interim government headed by Adly Mansour, the Supreme Constitutional Court President, was established. A ten-member committee was formed to review specific articles of the 2012

---

[14] "The Constitution of the Arab Republic of Egypt, 1971" https://constitutionnet.org/sites/default/files/Egypt%20Constitution.pdf (accessed May 22, 2021).

[15] "Constitutional History of Egypt," Constitutionnet, http://constitutionnet.org/country/constitutional-history-egypt (accessed December 9, 2017).

[16] Ibid.

Constitution and to propose amendments. This committee finished its task in August 2013 and submitted a draft of Egypt's new constitution to a fifty-member committee, which was comprised of members of several components of Egyptian society. In December 2013, the committee of fifty released a final draft which was approved in a referendum that took place in January 2014. Significant among the reforms in the new constitution were the strengthened roles of the military, police, and judiciary.[17]

Some of the common aspects of Egypt's previous constitutions and its 2014 constitution include recognition of the power of Egypt's national executive and its parliament; acknowledgment of Islam's role in Egyptian society; and the granting of rights to Egypt's minorities. While Egypt's constitutions and laws during the twentieth and twenty-first centuries have recognized the power of Egypt's national executive (Egypt's president, since 1953), over the decades Egypt's president and the country's military have wielded enormous authority. While there have been brief moments in Egypt's modern history when elections have had an impact on the country's leadership, such as the election of Morsi as President and his Islamist coalition receiving a majority in Egypt's parliament in 2012, the country's presidents and military have ruled Egypt in authoritarian ways during most of Egypt's history since Egypt's Revolution of 1952. Except for Morsi, almost all of Egypt's presidents since 1952 had served in that country's military before becoming president. Because Islam has been a significant force in Egypt since the seventh century and because the country is majority Muslim, that country's constitutions have acknowledged Islam's role in Egyptian society. Flexible interpretations of Islam benefit Egypt's minorities, while rigid interpretations of it carry risks for them. Because ten percent of Egypt's population has been and continues to be comprised of Christians, the country's constitutions have granted rights to minorities. Yet, factors such as nationalism, Islamist groups, and anti-Christian bias have generated dangers for Egypt's Christians historically and during contemporary times.[18]

EGYPT'S 2014 CONSTITUTION AND MINORITIES

Because the 2014 Constitution is Egypt's current constitution, the sections of that constitution, which are relevant to Armenians in Egypt will be one focus of this paper.[19] Egypt's 2014 Constitution does not specifically refer to Armenians, although it does make a few specific references to Christians. In this vein, while that constitution states that Islam is the religion of the state,

[17] Ibid.
[18] Ibid.
[19] Ibid.

Arabic is its official language, and principles of Islamic Sharia are the principle source of legislation,[20] it also states that the principles of the laws of Egyptian Christians and Jews are the main source of laws regulating their personal status, religious affairs, and selection of spiritual leaders.[21] The 2014 Constitution states that in Egypt's House of Representatives' first legislative term after the Constitution comes into effect, that House shall issue a law to organize the building and renovation of churches, guaranteeing Christians the freedom to practice their religious rituals.[22] The 2014 Constitution states that the Egyptian state grants youth, Christians, persons with disabilities, and expatriate Egyptians appropriate representation in the first House of Representatives to be elected after the 2014 Constitution is adopted, in the manner which is specified by law.[23] That constitution also states that there should be a "proper representation of Christians" on local councils in Egypt.[24]

There are other provisions in the 2014 Constitution which have the potential of protecting Armenians, other Christians, and other minorities in Egypt. For example, the constitution states that it "achieves equality between [Egyptians] in rights and duties with no discrimination"[25] while in several instances the constitution specifically refers to Christianity in vividly religious terms. For example, the 2014 Constitution's Preamble states, "On its land, Egyptians welcomed [the] Virgin Mary and her baby, and offered up thousands of martyrs in defense of the Church of Jesus," while the Preamble also refers to Egypt's "patriotic church."[26] There are a large number of rights and protections in Egypt's 2014 Constitution, which are intended to apply to all Egyptians, and, if properly enforced, could be helpful to Armenians, Christians, and other minorities in Egypt. These constitutional rights and protections relate to equal opportunity, private property, cultural identity, right to culture, human dignity, equality in public rights and duties, personal freedom, due process, right to safety, freedom of movement, freedom of belief, thought, and the press, as well as the right to establish associations.[27]

---

[20] *Egypt's Constitution of 2014*, Article 2: Islam, Principles of Islamic Sharia, https://www.constituteproject.org/constitution/Egypt_2014.pdf (accessed November 12, 2017).

[21] Ibid., Article 3: Christian and Jewish Religious Affairs.

[22] Ibid., Article 235: Building and Renovating Churches.

[23] Ibid., Article 244: Representation for Youth, Christians, Disabled Persons, etc.

[24] Ibid., Article 180: Election of Local Councils.

[25] Ibid., Preamble.

[26] Ibid.

[27] Ibid., Article 9: Equal Opportunity; Article 35: Private Property; Article 47: Cultural Identity; Article 48: Right to Culture; Article 51: Human Dignity; Article 53: Equality

In this vein, there may be some similarities in terms of the situations which Armenians face with respect to Kurdish Muslims in Iraq and Syria, on the one hand, and the situation which Armenian-Egyptians face with respect to Egyptian Copts, on the other hand. That is, in the same way as Kurdish Muslims have provided some Armenians in Iraq and Syria a certain level of protection in those countries, so too Egyptian Copts may be providing some protection to Armenians in Egypt. While the Armenians in Iraq and Syria have an alliance with Kurds in those countries, and this alliance exists in part because Sunni Islamist groups such as Daesh and al-Qaida are adversaries of both the Kurds and the Armenians, so too in Egypt an alliance between Armenians and Copts could be based, in part, on the fact that Armenians and Copts face common adversaries in Egypt.

CULTURAL RIGHTS IN EGYPT

Section Three of Egypt's 2014 Constitution, called "Cultural Components," includes articles which are entitled "Cultural Identity"; and "Right to Culture." The constitution's article on cultural identity stipulates, "The state is committed to protecting Egyptian cultural identity with its diverse civilizational origins," [28] while the article on right to culture states,

> Culture is a right of every citizen that is guaranteed by the state. The state is committed to support it and provide all types of cultural materials to the different groups of people without discrimination based on financial capacity, geographical location, or anything else. The state gives special attention to remote areas and the groups most in need. The state encourages translation from and to Arabic.[29]

Such constitutional rights have enabled the Armenians of Egypt to establish and foster several organizations, which relate to Armenian culture. For example, the Armenian General Benevolent Union (AGBU) was established in Cairo in 1906 by Boghos Nubar, the son of the first Prime Minister of Egypt, Nubar Pasha. Although the organization moved to Paris in 1922 and to New York in 1942, it still has two branches in Egypt, one in Cairo and one in Alexandria. It also runs the Nubar Club in both cities. Cairo has also been an

---

in Public Rights and Duties; Article 54: Personal Freedom; Article 55: Due Process; Article 59: Right to Safety; Article 62: Freedom of Movement; Article 64: Freedom of Belief; Article 65: Freedom of Thought; Article 70: Freedom of the Press; Article 75: Right to Establish Associations.

[28] Ibid., Article 47: Cultural Identity.

[29] Ibid., Article 48: Right to Culture.

important place for diaspora political parties, which have branches there, along with their sports clubs and newspapers.[30]

Within the realm of cultural rights, the Kalousdian Armenian School (currently relocated in the Heliopolis district of Cairo) is the oldest institution of private education in Egypt and the oldest remaining Armenian school in the country. It was established in 1854 by Garabed Agha Kalousd.

Famous Egyptian Armenians who have contributed to the country's development include Nubar Nubarian (Nubar Pasha) and Ohan Hagop Gostanian, the first person to manufacture cameras for film production in Cairo and Alexandria. He produced twelve Egyptian films between 1948 and 1957.[31] Among the famous Armenian actresses in Egyptian cinema are Perouz Artin Kalfaian (Fayrouz), Nonia Kobelian (Lebleba), and Mary Nizar Julian (Mimi Gamal). Well known musician Fuad Grabit Panosian (Foad al-Zahery) composed the music for approximately three-hundred and fifty Egyptian films.

Another well-known Armenian, who contributed to the culture of modern Egypt, is cartoonist Alexander Saroukhan, who worked for various Egyptian publications, as well as the Armenian daily, *Arev*. Saroukhan left his mark on Egyptian media through his political satire. He also wrote a book in Armenian about the art of caricature, as well as five satirical plays.

The Armenian community of Cairo has a rich history of intellectual activity, especially in journalism and media. A number of prominent intellectuals and writers, such as Arpiar Arpiarian, Vahan Tekeyan, and Yervant Odian, lived and spent their last days in Cairo. The first Armenian paper to be established in Egypt was *Armaveni* (Palm Tree), founded in Cairo by Apraham Mouradian in 1865. Three periodicals continue to be published in Cairo: *Housaper*, founded in 1913; *Arev*, founded in 1915; and *Tchahagir*, founded in 1948.[32]

EGYPT'S 2014 CONSTITUTION AND PRESIDENT ALSISI'S GOVERNMENT

While Egypt's 2014 Constitution addresses rights, freedoms, and protections for Christians, Egypt's President Abdel Fattah AlSisi and his

---

[30] "Armenians of Cairo: ADS [Armenian Diaspora Survey] 2018 Pilot Project," Hratch Tchilingirian, Director, Armenian Diaspora Survey, https://www.armeniandiasporasurvey.com/cairo (accessed May 19, 2021).

[31] For his full list of Egyptian films consult https://archive.org/details/tchahagir-supplement-no.-46/page/138/mode/2up; https://archive.org/details/tchahagir-supplement-no.-47/page/n27/mode/2up. For detailed information on him, see http://modernegypt.bibalex.org/NewTextViewer.aspx?TextID=AR_5298&keyword=%20%D8%A3%D9%88%D9%87%D8%A7%D9%86# .

[32] Ibid.

government have done little to enforce the constitution in those ways.[33] Unfortunately, in many respects they have done the opposite. For example, the chapter on Egypt in Amnesty International's 2016/2017 report on the state of the world's human rights asserts, "The authorities [in Egypt] used mass arbitrary arrests to suppress demonstrations and dissent, detaining journalists, human rights defenders and protesters, and restricted the activities of human rights organizations. [Egypt's] National Security Agency (NSA) subjected hundreds of detainees to enforced disappearance; officers of [Egypt's] NSA and other security forces tortured and otherwise ill-treated detainees. ...Mass unfair trials continued before civilian and military courts. The authorities failed to adequately investigate human rights violations and bring perpetrators to justice ... The government continued to restrict religious minorities and prosecuted people for defamation of religion."[34] The report also states that "religious minorities, including Coptic Christians, Shia Muslims and Bahais, continued to face discriminatory restrictions in law and practice [as well as] inadequate protection from violence. There were repeated attacks targeting Coptic Christians. [For example], on December 11, 2016, a bomb attack on a church in Cairo killed twenty-seven people. The Islamic State in Iraq and Syria (Daesh) claimed responsibility, while governmental authorities blamed a 'terrorism cell' linked to the Muslim Brotherhood."[35]

---

[33] Abdel Fattah AlSisi became Egypt's president as a result of a coup d'etat against Egypt's elected President Morsi, who was a member of the Muslim Brotherhood and whose election as Egypt's president was officially announced on June 24, 2012. Morsi served as Egypt's president from June 30, 2012 until July 3, 2013, when the coup took place. AlSisi and his supporters vehemently opposed Morsi, the Muslim Brotherhood, and their Islamist worldview. As Minister of Defense, and ultimately Commander-in-Chief of the Egyptian Armed Forces, AlSisi was a crucial person in that military coup. AlSisi was elected President in 2014 and re-elected in 2018 (William L. Cleveland and Martin Bunton, *A History of the Modern Middle East*, 6th ed., Westview Press, Boulder, Colorado, 2016, pp. 540-47).

[34] *Amnesty International Report 2016/17: The State of the World's Human Rights*, London, U.K, Amnesty International and Peter Benenson House, 2017, p. 145. A link to the PDF of that report is at https://www.amnesty.org/en/countries/middle-east-and-north-africa/egypt/report-egypt/ (accessed November 30, 2017). Click onto "Download PDF" at that web address.

[35] Ibid., p. 149; Declan Walsh and Nour Youssef, "Attack on Coptic Cathedral in Cairo Kills Dozens," *New York Times*, December 11, 2016, https://www.nytimes.com/2016/12/11/world/middleeast/cairo-coptic-cathedral-attack.html?_r=0 (accessed November 28, 2017); Middle East Eye Correspondent, "Egypt's Law on Building Churches Dashes Christian Hopes for Equality," *Middle*

According to this Amnesty International report and other sources, AlSisi's government has severely restricted freedom of expression, association, and assembly, has engaged in excessive use of force, has enforced arbitrary arrests and detentions, and has perpetrated enforced disappearances, torture, and unfair trials.[36] The reasons for the Egyptian government's repressive measures relate to the threats which that government faces at the hands of the various groups in Egyptian society that oppose it, including Sunni Islamist groups such as the Muslim Brotherhood and Daesh, and various pro-democracy individuals and groups that may not necessarily have religious affiliations. One of the ways that ostensibly secularist governments, such as AlSisi's, have attempted to resist the Sunni Islamist groups which seek to overthrow them has been through a policy of accommodation and opposition. That is, these ostensibly secular governments have tried to maintain their hold on governmental and military power by simultaneously using certain tactics to accommodate these Sunni groups while using other tactics to oppose them. One of many ways the Egyptian government attempts to accommodate many different kinds of Muslims in Egypt, including Sunni Islamists such as the Muslim Brotherhood and Daesh, is by means of several constitutional provisions including the ones that stipulate Islam is the religion of the Egyptian state and that the principles of Islamic Sharia are the principle source of legislation.[37] AlSisi and other Egyptian governmental leaders also project their allegiance to Islam when Egyptian news outlets show these governmental leaders conducting their Islamic prayers and report on these

---

East Eye, April 27, 2017 http://www.middleeasteye.net/in-depth/features/egypt-s-law-building-churches-dashes-christians-hope-equality-440271953 (accessed November 28, 2017).

[36] *Amnesty International Report 2016/17*, pp. 45-149.

[37] *Egypt's Constitution of 2014*, Article 2: Islam, Principles of Islamic Sharia; *Ibid.*, Preamble; Article 7: AlAzhar; and Article 50: Material and Moral Civilizational and Cultural Heritage. The following articles also provide indications of the ways in which Egypt's government has attempted to accommodate the Muslim Brotherhood and similar groups: Martin Chulov and Marwa Awad, "Egyptian Government Offers Muslim Brotherhood Ministerial Posts," *The Guardian*, August 5, 2013 https://www.theguardian.com/world/2013/aug/05/egyptian-government-offers-muslim-brotherhood-ministerial-posts (accessed November 28, 2017); Kylie MacLellan, "Sisi Says Muslim Brotherhood Can Play Role in Egypt before UK Visit," *Reuters*, November 4, 2015 https://www.reuters.com/article/us-libya-security-sisi/sisi-says-muslim-brotherhood-can-play-role-in-egypt-before-uk-visit-idUSKCN0ST0TB20151104 .

leaders when they take strong moral stances which are consistent with Sharia.[38]

While the Egyptian government has tried to lessen the influence of the Muslim Brotherhood, Daesh, and similar groups through *accommodation*, it has also used the starkly contrasting policy of *opposition* in its attempts to weaken these Sunni Islamist groups. Among other means of directly opposing the Muslim Brotherhood, Daesh, and similar groups, AlSisi's government has engaged in killings of protesters, mass detentions, military trials of civilians, hundreds of death sentences, and the forced eviction of thousands of families in the Sinai Peninsula.[39]

While both AlSisi's government and the Sunni Islamist groups have implemented policies which have been hostile to Armenians and other Christians in Egypt, if historical trends continue, Armenians and other Christians will probably receive more protection from an ostensibly secular government such as that of AlSisi than under a government which is run by the Muslim Brotherhood or Daesh, either of which would implement strict forms of Sharia, which could further marginalize Egypt's Armenians and other Christians. Although the concepts of *dhimmi* and *ahl al-kitab* have played crucial roles in Islamic empires in such a way that those concepts have benefited Christians, very often during the twentieth and twenty-first centuries the Muslim Brotherhood and Daesh have ignored those principles and unfairly targeted Christians in several majority-Muslim countries and regions. As long as Egypt's government remains largely secular and does not become hostile to Armenians and other Christians in Egypt, those Christians will continue to experience a modicum of safety in the country.

EGYPT'S 2014 CONSTITUTION AND FAMILY LAW

According to Egypt's 2014 Constitution, "Family is the basis of society and is based on religion, morality, and patriotism. The state protects its cohesion

---

[38] David Herbert, *Religion and Civil Society: Rethinking Public Religion in the Contemporary World*, Ashgate, Aldershot, UK, 2003, pp. 271-2; "A Special Report on Egypt; Saving Faith: Islam Seems to be Fading as a Revolutionary Force," *The Economist*, July 17-23, 2010, p. 15; Gregory Starrett, *Putting Islam to Work: Education, Politics, and Religious Transformation in Egypt*, University of California Press, Berkeley, 1998, p. 16; Dale F. Eickelman and James Piscatori, *Muslim Politics*, Princeton University Press Princeton,, 2004, pp. 22-78.

[39] Human Rights Watch, *Egypt: Year of Abuses Under AlSisi; President Gets Western Support While Erasing Human Rights Gains*, June 8, 2015, https://www.hrw.org/news/2015/06/08/egypt-year-abuses-under-al-sisi (accessed November 28, 2017).

and stability, and the consolidation of its values."[40] With respect to women and family law, that constitution states, "The state commits to the protection of women against all forms of violence, and ensures women empowerment to reconcile the duties of a woman toward her family and her work requirements. The state ensures care and protection for motherhood and childhood, and for breadwinning, and elderly women, and women most in need."[41]

Regarding children, Egypt's 2014 constitution states, "A child is considered to be anyone who has not reached eighteen years of age. Children have the right to be named and possess identification papers, have access to free compulsory vaccinations, health and family care or an alternative, basic nutrition, safe shelter, religious education, and emotional and cognitive development."[42]

Related to these principles, in Egypt's Islamic family law system, Muslims and non-Muslims each have their own religious family laws as well as their own separate courts that adjudicate these laws. The separation of legal systems has been preserved until contemporary times in most majority-Muslim countries with non-Muslim minorities, including Egypt.[43] However, this coexistence of Islamic and non-Islamic family laws, in Egypt for example, does not suggest equality between and among these laws. Islamic family law is upheld as the general, overriding law.

The application of non-Muslim laws is an exception to the rule of Islam's legal supremacy. The aggregation of family laws is not a plurality of family laws, as commonly mentioned in contemporary Egyptian legal doctrine, but rather a duality of family laws, since a distinct difference is drawn between the family laws for Muslims and non-Muslims.[44] In this vein, such policies are called interreligious rules or laws, and the following two points are significant.

First, interreligious rules work bilaterally. When more than one law applies to a single case, each law will have both its own interreligious rules and public policy, and be considered superior to the other. For instance, in a Christian marriage, if the husband converts to Islam, the marriage remains intact

---

[40] *Egypt's Constitution of 2014*, Article 10: Family as the Basis of Society.

[41] Ibid., Article 11: The Place of Women, Motherhood and Childhood.

[42] Ibid., Article 80: Rights of the Child. See also "Egypt, Arab Republic of" in *Islamic Family Law*, Abdullahi A. An-Na'im, Projector Director, Emory University, https://scholarblogs.emory.edu/islamic-family-law/home/research/legal-profiles/egypt-arab-republic-of/ (accessed May 18, 2021).

[43] Maurits S. Berger, "Secularizing Interreligious Law in Egypt," *Islamic Law and Society* 2005:12(3), p. 394.

[44] Ibid., pp. 394-95.

according to Islamic law but not according to the relevant Christian law. A Christian court, therefore, will not recognize the Muslim court's pronouncement that the marriage is valid and, conversely, a Muslim court will not recognize a Christian court's pronouncement that the marriage is invalid. This is not necessarily a problem when the legal systems exist on the basis of parity and the litigants live within their own religious communities. In that case, the Muslim will abide by the ruling of the Muslim court and pay no heed to the ruling of the Christian court, and the Christian will do likewise. However, in Islamic and contemporary Egyptian family law, the family law of the Muslims has overriding authority over the other family laws and sometimes even overrules them.[45]

Secondly, there is the issue of terminology. Contemporary Egyptian legal doctrine and case law use the term Islamic Sharia when discussing the Egyptian family law for Muslims. Along these lines, Sharia can connote a divine code in its origins. Yet, that legal code has been interpreted by Muslim jurists, throughout Islamic history, and serves as the root of contemporary family law.[46]

The fact that non-Muslims and Muslims have separate family laws and courts points to the following rule: each court exclusively applies its own religious law. If the religion of one litigant is different from that of the court, the basic rule is that a Muslim court may hear non-Muslim cases, but a non-Muslim court may not do so with regard to Muslims.[47]

Non-Muslim courts are prohibited from hearing cases involving Muslim parties, let alone from passing judgment on them, because that would imply the submission of a Muslim to non-Muslim authority or law. This invokes the sovereignty of Islamic law and Muslim authority: a non-Muslim may not rule, judge or otherwise exercise authority over a Muslim. Thus, a non-Muslim may not testify against a Muslim, and a Muslim woman may not marry a non-Muslim man. This understanding of the supremacy of Islamic law is encapsulated in the principle which states, "Islam supersedes and cannot be superseded."[48]

Thus, with respect to interreligious law, Muslim family law applies whenever a Muslim is involved and whenever a non-Muslim refers her or his case to a Muslim court. In the latter case, the Muslim judge may apply only Islamic law, although some schools of law argue that the Muslim judge is not

[45] Ibid., p. 396.
[46] Ibid., pp. 396-97.
[47] Ibid., p. 399.
[48] Ibid., pp. 399-400.

compelled to pass judgment, while others hold that he should not hear such a case at all. The Hanafi legal school, which predominates in Egypt, maintains that when a non-Muslim is a litigant in a Muslim court, the Muslim judge should hear the case and pass judgment in accordance with Islamic law. Therefore, according to Hanafi doctrine, by referring to a Muslim court, a non-Muslim implicitly applies for the application of Islamic law to her or his marriage or divorce.[49]

While separate law courts have existed for the Jews, Christians, and Muslims of Egypt from the time that Islam established itself there in the seventh century, a significant divergence from this legacy of separate legal spheres of family law occurred in 1955: the family courts (both Muslim and non-Muslim) were abolished and consolidated under a single, national Egyptian court.[50] According to the Explanatory Memorandum to Law 462, the abolition of the family courts was intended to put an end to what its supporters viewed as the "chaos and abuse of litigation" caused by the plurality of jurisdictions. Also, both Muslim and non-Muslim courts were often mismanaged and did not function properly. In addition to these practical considerations, the reform of the judiciary served the purpose of national unity by theoretically subjecting all Egyptians, regardless of their religion, to a single judiciary that was both Egyptian and secular, although Islamic law still had significant authority in this apparently new legal system. The general feeling among the judiciary and political leadership in Egypt was that "the existence of separate and autonomous personal status courts, with their own laws, procedures, training and personnel, was inconsistent with a unified, centralized, national judiciary."[51] Objections to the unification of the courts were voiced by traditionalist lawyers of the Sharia courts and members of minority and foreign communities in Egypt.[52]

The apparent abolition of the Muslim and non-Muslim family courts did not entail any change to the content and jurisdiction of the religious family laws. The family laws of the Jewish, Christian, and Muslim, communities in Egypt remained in force, with their applicability being determined by the litigant's religion. In several instances, non-Muslims requested the application of Muslim law, or of a non-Muslim law other than their own, arguing that the abolition of the family courts had also annulled their jurisdictions. However,

---

[49] Ibid., p. 400.
[50] Ibid., pp. 400-3.
[51] Ibid., p. 403.
[52] Ibid., p. 403.

the Egyptian Court of Cassation ruled that, as a matter of public policy, parties are not permitted to opt for the family law of their choice.[53]

The legal structure of Egyptian interreligious law has remained intact. The prevalent opinion of the Hanafi legal school continues to be the default doctrine for judgments in family cases in which the relevant family law does not provide answers. What was formerly referred to as the Islamic supremacy of Muslim family law is maintained as Egypt's general law, which is the law with overriding authority in matters of family law. Also, the practice of applying Muslim family law to non-Muslim couples who are not of the same religion, rite or sect, was formally legalized by Law 462 of 1955.[54]

This law stipulates that a non-Muslim law applies to a non-Muslim couple only if they share the same religious rite and sect. Otherwise, i.e., in the case of a mixed non-Muslim marriage, Muslim family law applies automatically, even if the non-Muslim couple have agreed differently. As stated earlier, this rule represents the codification of an existing practice in Egypt. While Hanafi doctrine asserts that difference of religion or rite among couples who are members of Egypt's religious minorities is not an issue, the non-Muslim courts in Egypt considered mixed non-Muslim marriages a problem. In the case of a marriage between a Catholic and an Orthodox Christian, for example, both the Catholic and Orthodox Christian courts would declare the marriage void, if it was concluded in accordance with the law of the other spouse. Until 1955, such cases, as a matter of practice, were referred to a Muslim court, which applied Muslim family law. This practice was subsequently put into law in 1955. What was new, however, was that the application of Muslim family law to mixed non-Muslim couples now became mandatory.[55]

In this new legal context, three issues were contested. First, should a mixed Christian marriage be declared invalid if concluded by a priest, i.e., without the mandatory witnesses as required by Islamic law? Second, is the husband in a mixed Christian marriage permitted to marry a second wife? Third, can he divorce his wife by means of repudiation, as allowed by Muslim family law? This issue is of particular relevance to the Catholics who, religiously, do not have a right to divorce, but may have their marriages annulled.[56]

In several rulings, Egypt's Court of Cassation argued that the principles of Muslim family law are not to be applied to Christian mixed couples when they

[53] Ibid., pp. 403-4.
[54] Ibid., p. 404.
[55] Ibid., pp. 413-4.
[56] Ibid., p. 414.

are in conflict with any of the principles of the essence of the Christian faith, which, if violated by the Christian, will render that person an apostate of her or his own religion, corrupting her or his doctrine and infringing on that person's Christianity. With regard to the three above-mentioned issues, the Court ruled that only the conclusion of a marriage by a priest and the prohibition of multiple marriages are principles of the essence of the Christian faith. Consequently, when Muslim family law was applicable to Christian mixed couples, the rules of witnesses to the marriage and the possibility of polygamy were not to be applied. The prohibition of divorce, on the other hand, was not considered a "principle of the essence of the Christian faith," and husbands of mixed Christian couples were allowed to exercise the right of divorce with the exception of Catholics, for whom the law made a special provision.[57]

In other words, Muslim family law generally applies to a mixed non-Muslim marriage, although exceptions are made for rules that are essential to the Christian faith. Indeed, the procedures under the 1955 laws are similar to the Islamic procedures which applied before that time: whereas non-Muslim family laws may not violate essential principles of Islamic law, here Muslim family law may not violate essential principles of non-Muslim family law. Some have argued that since 1955, two types of laws co-exist, one for Muslims and another for non-Muslims. The Court of Cassation could not be persuaded to accept that argument, however, and claimed, dubiously, to adhere to a single Egyptian law, which the Court defined as the essential principles of Islamic law. However, that court also ruled that one of those essential principles is the protection of the religious practices of non-Muslims.[58]

CITIZENSHIP AND NATIONALITY IN EGYPT

According to Egypt's constitution of 2014, "citizenship is a right to anyone born to an Egyptian father or an Egyptian mother. Being legally recognized and obtaining official papers proving his personal data is a right guaranteed and organized by law. Requirements for acquiring citizenship are specified by law."[59] Somewhat in this spirit, the Egyptian nationality law is based on a mixture of the principles of *Jus sanguinis* (the nationality of one's parent or parents) and *Jus soli* (the location of one's birth) with some alterations. In other words, one's parentage and the location of one's birth are relevant for

[57] Ibid., pp. 414-5.
[58] Ibid., p. 415.
[59] *Egypt's Constitution of 2014*, Article 6: Citizenship.

determining whether a person is an Egyptian citizen.[60] As of 2020, anyone born to an Egyptian mother or father is considered ethnically Egyptian under the law, and eligible for Egyptian citizenship upon request.[61]

At the time of codification, the law's provision on ethnically mixed marriages excluded the children of Egyptian mothers and foreign fathers from being considered Egyptians or citizens, while providing an automatic right of citizenship to the children of Egyptian fathers and foreign mothers. In 2004, the law was amended, giving mothers the right to pass down their citizenship and ethnicity to children they had with foreign men. The law applies retroactively, meaning children born to Egyptian women and foreigner fathers before 2004 are also eligible for citizenship.[62]

The following are deemed Egyptian nationals:
1. Persons who have settled in Egypt since before November 5, 1914, and are not nationals of foreign countries, and have maintained their residence in Egypt until the present law comes into force;
2. Persons who on February 22, 1958 were enjoying the Egyptian nationality according to the provisions of law no. 391 for 1956 concerning Egyptian nationality;
3. Persons who have acquired the United Arab Republic (UAR) nationality pursuant to the provisions of Law no. 82 for 1958 concerning UAR nationality;
(a) By birth, from a father or a mother who is considered Egyptian as per item two of the present article or by birth in the Egyptian region of the United Arab Republic, or if the UAR nationality has been granted to him on the basis of birth, or residence in the Egyptian region, or on the basis of Egyptian origin, or having rendered honorable services to the government of the Egyptian region, or because he is head of an Egyptian religious sect working in the Egyptian regions;
(b) Persons who are considered Egyptians under nationality laws issued prior to law No. 82 for 1958, then forfeited their nationality and restored it later or it has been restored to them under Law No. 82 referred to herein beforehand; and

---

[60] Reem Leila, "Citizenship Costs Less," *Al-Ahram Weekly Online*, August 3-9, 2006, https://web.archive.org/web/20150116015744/http://weekly.ahram.org.eg/2006/806/eg4.htm .

[61] Law No. 26 of 1975, Concerning Egyptian Nationality, Refworld, UNHCR, https://www.refworld.org/docid/3ae6b4e218.html .

[62] Amira Hass, "In Egypt, Kids with Palestinian Fathers to Get Citizenship," *Haaretz*, May 11, 2011, https://www.haaretz.com/1.5010392 .

(c) A foreign woman who has acquired the nationality of the United Arab Republic, under the provisions of Law No. 82 for 1958 referred to before, either through marriage to someone regarded as Egyptian in accordance with the provisions of item 2 (above) of the present article, or provisions of (a) and (b) of that item, or because her foreign husband has acquired the Egyptian nationality.[63]

With respect to marriage, a foreign woman who is married to an Egyptian does not acquire his nationality through marriage unless she notifies the minister of Interior of her wish to acquire his nationality and the marriage has not been terminated before the lapse of two years from the date she announces her wish, by another reason than his decease. The minister of Interior may issue a justified decree depriving the wife from acquiring the Egyptian nationality, before the lapse of the two years.[64]

If a foreign woman acquires Egyptian nationality she will not forfeit it with the termination of marriage, unless she has restored her foreign nationality, or got married to a foreigner and acquired his nationality by virtue of the law governing that nationality.[65]

According to Article 4, Law No. 26 of 1975, Concerning Egyptian Nationality, the Egyptian nationality may be granted by decree of the Minister of Interior:

First: To whomever is born in Egypt of a father of Egyptian origin, if he applies for the Egyptian nationality after having made his ordinary residence in Egypt, and is of full age at the time he applies for the nationality.

Second: To whomever belongs to an Egyptian origin whenever he applies for Egyptian nationality after five years of ordinary residence in Egypt, provided he has already attained full age at the time he submits the application.

Third: To any foreigner born in Egypt of a foreign father who was also born in it, if such a foreigner belongs to the majority of inhabitants in a country whose language is Arabic, or religion is Islam, if he applies for the Egyptian nationality within one year form the date he attains full age.

---

[63] Article 1, Law No. 26 of 1975, Concerning Egyptian Nationality, Refworld, UNHCR, May 29, 1975, https://www.refworld.org/docid/3ae6b4e218.html (accessed May 24, 2021).

[64] Article 6, Law No. 26 of 1975, Concerning Egyptian Nationality, Refworld, UNHCR, May 29, 1975, https://www.refworld.org/docid/3ae6b4e218.html (Accessed May 19, 2021).

[65] Article 8, Law No. 26 of 1975, Concerning Egyptian Nationality, Refworld, UNHCR, May 29, 1975, https://www.refworld.org/docid/3ae6b4e218.html (Accessed May 19, 2021).

Fourth: To each foreigner born in Egypt and his ordinary residence has been in it on attaining full age, if he applies within one year from attaining full age, for the Egyptian nationality, provided he fulfills the following conditions:
1. That he should be mentally sane and suffering from no disability rendering him a burden on society.
2. That he should be of a good conduct and reputation, and that no criminal penalty or penalty restricting his freedom should have been passed against him in a crime against honor, unless he has been rehabilitated.
3. That he should be acquainted with the Arabic language.
4. That he should have a legal means of earning his living.
Fifth: To each foreigner who has made his normal residence in Egypt for ten consecutive years at least before he submits an application for the Egyptian nationality, if he is of age, and provided he fulfills the conditions set forth under item four above.[66]

According to Article 5, Law No. 26 of 1975, Concerning Egyptian Nationality, "the Egyptian nationality may be granted by Presidential decree, without being bound by the restrictions set out under the preceding article of the present law, to any foreigner who renders honorable services to Egypt, as well as to the heads of the Egyptian religious sects."

Some of the flexibility within Egypt's nationality laws have allowed Armenians in Egypt to be Egyptian citizens. Yet, unfortunately, there have been periods in Egypt's history when hostility against persons who have lived in Egypt and were deemed foreign has made life difficult for those persons. One of those events was the 1956-57 exodus and expulsions from Egypt of the "Mutamassirun", who were Egyptianized persons living in Egypt whose parents or ancestors were born outside Egypt. The root cause of this exodus of Armenians and others, such as Britons, French, Greeks, and Italians from Egypt was the country's victory in the Suez Canal Crisis and the related increase in Egyptian nationalism and anti-foreign sentiments in Egypt.[67]

CONCLUSION

Egypt's Armenians and other Christians face threats similar to those of Armenians and other Christians in other parts of the Middle East, including the threats posed by Islamism, anti-Christian bias, and weak economies. As a

---

[66] Article 1, Law No. 26 of 1975, Concerning Egyptian Nationality, Refworld, UNHCR, May 29, 1975, https://www.refworld.org/docid/3ae6b4e218.html (accessed May 24, 2021).

[67] Anthony Gorman, *Historians, State and Politics in Twentieth Century Egypt: Contesting the Nation*, Routledge Curzon, London, 2002, p. 175.

result of these and other threats, Armenians and other Christians have been departing from many parts of the Middle East in large numbers. Yet, given the large number of Christians in Egypt, the strength of their institutions, and the modicum of protection which they receive from Egypt's government, there is some reason to be hopeful about their future in the country.

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՓՈՔՐԱՄԱՍՆՈՒԹԵԱՆՑ ԻՐԱՒՈՒՆՔՆԵՐԸ
(Ամփոփում)

Ճոն Արմաճանի
JARMAJANI@CSBSJU.EDU

Ուսումնասիրութիւնը լուսարձակի տակ կ'առնէ Եգիպտոսի Արաբական Հանրապետութեան նորագոյն սահմանադրութեան փոքրամասնութիւններու իրաւունքներուն վերաբերող հատուածները:

Նկարագրելէ ետք Եգիպտոսի վերջին հարիւրամեայ քաղաքական, ժողովրդագրական, սահմանադրական պատմութեան ընթացքը, հեղինակը կ'առանձնացնէ վերջին տասնամեակի սահմանադրական զարգացումները: Կ'ակնարկէ 1971ի սահմանադրութեան, որ վերափոխուելէ ետք հանրաքուէի դրուեցաւ 2011ին, ու վաւերացուեցաւ, սակայն միաոժամանակ ետք, առկախուեցաւ եւ 2013ին անոր վերամշակուած տարբերակը հանրաքուէով ընդունուելով դարձաւ օրինական սահմանադրութիւնը երկրին:

Հեղինակը կը ծանրանայ այս վերջին սահմանադրութեան փոքրամասնութեանց վերաբերող դրոյթներումն՝ մշակութային, ընտանիքի (ժառանգութիւն, քաղաքացիութիւն եւն.) եւ այլ առումներով: Հուսկ, ան կը վերլուծէ ընթացքը այս իրաւունքներուն եւ փոքրամասնութեանց ճակատագրին, մեկնելով՝ իսլամ ծայրայեղականներ-չափաւորականներ պարանաձգութեան եւ տնտեսական, շրջանային, ժողովրդագրական այլեւայլ գործօններու խաչաձեւումներէն:

الاندماج الاجتماعى لأرمن مصر بين الهويتين القومية والوطنية تحليل سوسيولوجى

اسلام فوزى انس قطب
eslamfawzy513@yahoo.com

مقدمة

تتسم مصر المعاصرة باحتضان فئات مصرية من ذوات خلفيات عرقية ودينية وثقافية متمايزة عن مجمل المنظومة المصرية, ولكنها متسقة مع بنيتها عضوياً, وهنا يتبوأ أرمن مصر قمة هذا القبيل؛ إذ رغم أن تواجدهم فى مصر يضرب بجذوره فى عمق التاريخ المصرى, فقد نجحوا فى التكيف والاندماج مع النسق المصرى دون "الانصهار فيه" واحتفظوا بهويتهم الفرعية جنباً إلى جنب مع هويتهم العامة.

وبإيجاز, اتسَمت هوية أرمن مصر بدائرتين متداخلتين فى بعضهما - إحداهما القومية الأرمنية وأخراهما الوطنية-المصرية - وكلتاهما متضافرتان بانسجام ومتكاملتان بالتمام. وفى كلمة, تُعد الدائرتان المتداخلتان فى هوية أرمن مصر أقرب إلى نقطة التجاذب دون التنافر, وتقفا عند نقطة التلاقى أكثر من حافة التباعد.

ولذا, يُمثل أرمن مصر نموذجاً دراسياً فريداً, إن لم يكن نموذجياً, لتطبيق نظرية الاندماج الاجتماعى وربما تطويرها.

والاندماج الاجتماعي هو مفهوم ينشئه كل مجتمع وكل جماعة بهدف انتقال الأفراد والجماعات من حالة المواجهة والصراع إلى حالة العيش معاً. وتمر هذه الآلية بثلاث مراحل وهى: التضامن الاجتماعي ,solidarity التكيف الاجتماعي ,adaptation والاندماج الاجتماعي .integration

وهو أيضاً عملية التنسيق بين مختلف الطبقات والجماعات المختلفة الجنس وغيرها من أنماط المجتمع في وحدة متكاملة. أو هو عملية ضم مختلف عناصر المنظومة الاجتماعية في مجتمع ما لتشكيل علاقة واحدة متناسقة أو إزالة الحواجز القائمة بين المجموعات المختلفة.

استراتيجية الدراسة

الدراسات السابقة: شهدت الجامعات المصرية بعض الدراسات عن الجالية الأرمنية فى مصر, ولعل أبرزها دراستا محمد رفعت الإمام عن *الأرمن فى مصر خلال القرن التاسع عشر*[1] *والأرمن فى مصر 1896-1961*.[2] وتجدر الإشارة إلى أن الدراستين تاريخيتان اقتصرتا على حقب زمنية تبدأ من القرن التاسع عشر وتنتهى عند مطلع ستينيات القرن العشرين, ولذا, فإنهما مهتمتان بالجزء الخاص بجذور وتكوين الجالية الأرمنية فى مصر.

---

[1] محمد رفعت الإمام, "الأرمن فى مصر خلال القرن التاسع عشر", رسالة ماجستير, كلية الآداب, جامعة المنصورة, 1994.

[2] محمد رفعت الإمام, "الأرمن فى مصر 1896-1961", رسالة دكتوراة, كلية البنات, جامعة عين شمس, 2000.

وبذلك, لا توجد دراسات اجتماعية فى الجامعات المصرية قد تناولت وضعية أرمن مصر فى الوقت الراهن. أما على مستوى البلاد العربية ثمة دراستان اجتماعيتان, أولهما درسة أردا فريج كرابديان[3] عن *الأرمن الأردنيون: الواقع الاجتماعى والهوية*, وثانيهما دراسة حميد الهاشمى[4] عن *الأرمن العراقيون*.

وهكذا لا توجد دراسة اجتماعية عن أرمن مصر الحاليين فى الجامعات المصرية أو العربية, ولذا, تطمح الدراسة أن تملأ الفراغ البحثى فى هذا الموضوع.

إشكالية الدراسة: تتمحور فى عدة مقاربات منها تحليل مدى الاندماج الاجتماعى لأرمن مصر, وإلى أى مدى تفاعلوا مع "المتغيرات المصرية" والأبعاد الأرمنية. وبشكل آخر, دراسة جدلية التوافق قرباً وبعداً والتكيف كماً وكيفاً لأرمن مصر بين ثوابت الوطن "الخلفيات الأرمنية" ومتغيرات الموطن "الواقع المصرى". كما تسعى الدراسة ألى تحليل علاقة الأقليات بالأكثريات فى المنظومة المصرية.

أهداف الدراسة: تتحدد فى هدف رئيس هو بمثابة محاولة تسعى لتحليل دلالات الاندماج الاجتماعى لأرمن مصر فى ظل الحفاظ على الهوية القومية وينبثق منه أهداف فرعية تتمثل فى مدى الحفاظ على الهوية الأرمنية من خلال "التضامن", ثم تحديد تدابير "التكيف" مع الهوية القومية, وإلى أى مدى تحقق "الاندماج" فى سياسات الدولة المصرية.

مفاهيم الدراسة: تتمثل فى الهوية القومية: وهى ثوابت الوطن "أرمنيا" والحفاظ على اللغة, العقيدة, الكنيسة. **أما** الهوية الوطنية: فهى ثوابت الموطن "مصر" من خلال قضايا الاندماج الاجتماعى.

الاندماج الاجتماعى ـ قراءة فى النظرية

الاندماج الاجتماعي هو ان يعيش الفرد عيشة امنة في كل مكان يتواجد فيه وان يشعر بوجوده وقيمته كعضو في اسرته وعدم شعوره بالعزلة والاغتراب داخل المجتمع أي يحقق قدرا من التوافق الشخصي والاجتماعي بجانب تواجده المستمر وان يستفيد من جميع الخدمات.[5] ويمر الاندماج بمراحل هى التضامن ـ التكيف ـ الاندماج. ويعتمد على مفاهيم نظرية تتمثل فى:

التفاعل-interaction: يرتبط الأفراد في المجتمع الإنساني، بعلاقات وروابط لا حصر لها، تنشأ من طبيعة اجتماعهم ومن تفاعل رغباتهم، ومن احتكاك بعضهم بالبعض الآخر، وهذا التفاعل عبارة عن عملية اجتماعية (Social process) تقوم بين الأفراد في المجتمع وتنطوي على مجموعة من العلاقات والروابط التي يخضعون لها.

---

[3] آردا فريج ديركرابديان, *الأرمن الأردنيون, الواقع الاجتماعى والهوية*, دار ورد, الأردن, 2005.

[4] حميد الهاشمى, *الأرمن العراقيون. التاريخ ـ الثقافة ـ الهوية*, دار روزنامة, سويسرا, 2016.

[5] ليلى كرم, *رعاية ذوي الاحتياجات الخاصة بين العزل والدمج*، المؤسسة العربية للاستشارات وتنمية الحوارات البشرية، القاهرة, ص102.

التعاون-cooperation: يعتبر عملية اجتماعية أو مظهراً من مظاهر التفاعل الاجتماعي.
التكيف-accommodation: يتكيف الفرد بالبيئة الطبيعية التي يعيش فيها، ويصبح عنصراً منسجماً مع عناصرها، فلا يشعر بوطأة نظمها ولا يضيق ذرعاً بأوضاعها.
التمثيل-representation: ينتج عن عملية التكيف، ويتجسد فى المشاركة التى بها تتلاشى الاختلافات، وتتوحد مواقف الأفراد، وتتحقق وحدتهم.
الاندماج-integration: هو حصاد المراحل السابقة. ويتحقق من خلال قضيتين هما الاندماج المعيارى, والاندماج التفاعلى.[6]

الاستراتيجية المنهجية للدراسة: تعتمد على المنهج الاسترادادى , ومنهج التحليل البنائى, استمارة الاستبيان, دليل الخبراء.[7]

ولتلبية أهداف الدراسة سوف تتضمن المحاور التالية: - تكوين الجالية الأرمنية فى مصر, أرمن مصر والهوية القومية, أرمن مصر والهوية الوطنية, السياسات المصرية والحفاظ على الهوية القومية لأرمن مصر, سياسات الدولة المصرية فى الاندماج الاجتماعى لأرمن مصر.

تكوين الجالية الأرمنية فى مصر

الجذور التاريخية: تقع جمهورية أرمنيا الحالية فى جنوب القوقاز, وتشكل 10% فقط من أرمنيا التاريخية التى توزعت على الكيانات الإيرانية والتركية وغيرهما. وتُعد أرمنيا من أقدم بلاد العالم التى لاتزال تُحافظ على اسمها وسماتها حتى الآن, وتتسم بكونها هضبة أشبه ب"جزيرة جبلية" ويُمثل جبل أراراد الرمز الجغرافى المقدس للهوية الأرمنية رغم وجوده حالياً داخل الحدود التركية.[8]

السمات القومية: لقد أسهم موقع أرمنيا الجغرافى بقوة فى تكوين المجتمع الأرمنى وبناء الشخصية القومية. ومن هذا القبيل, أدت الجغرافيا المعقدة إلى تطبيع الأرمن بسمات الصمود والتحدى, كما صارت نافذة التواصل بين الثقافات والحضارات والابتكارات. ولكن سلبياً, لم تعرف أرمنيا على مدار تاريخها الحكم المركزى إلا

---

[6] فوشان عبد القادر, *الدين والاندماج الاجتماعي عند الشباب دراسة سوسيولوجية ميدانية لشباب الطريقة القادرية البوتشيشية بمعسكر (طلبة زاوية عمرو بن العاص بالمأمونية نموذجا)*, رسالة ماجستير منشورة، كلية العلوم الاجتماعية، جامعة وهران، 2011، ص53-54.

[7] دليل الخبراء: تم تطبيقة ابريل /2018. على مجموعة من الخبراء بالقضية المدروسة وهم:
- الأسقف أشود ميناتسجانيان: مطران الأرمن الأرثوذكس بمصر والسودان وأثيوبيا.
- الأسقف كريكور أغسطينوس كوسا: مطران الأرمن الكاثوليك فى مصر.
- نوبارسيمونيان: رئيس المجلس الملى الأرمنى الأرثوذكسى بالقاهرة, 2018/6.
- فيكن جيزميجيان: رئيس مجلس إدارة جمعية القاهرة الخيرية الأرمنية العامة.
- بيرج تيرزيان: الرئيس الشرفى للإتحاد الخيرى الأرمنى العام.
-أرمن مظلوميان: رئيس فرع الهيئة الوطنية الأرمنية بمصر.
- سيمون تشامكرتينيان: مدير مدرسة كالوسديان – نوباريان بالقاهرة.

[8] Berj Hovaghimian, *History of Armenia Through Maps from Beginning to present*, Cairo, 2014, pp. 15,113.

مرة واحدة (95-55 ق.م). ليس هذا فحسب, بل نجم عن موقع أرمنيا الجيوستراتيجى احتلالها من قبل القوى العظمى بالمنطقة, وقسمتها فيما بينها إلى شرقية وغربية.[9]

ويؤكد علماء السلالات أن الأرمن حصاد اختلاط عرقيات بعضها من العناصر القوقازية القاطنة الهضبة الأرمنية, وأكثرها من العناصر الهندو-أوربية على النحو الآتى: 52% عناصر قوقازية, 22% ألبية, 10% شمالية, 9% دينارية, 6% عناصر متنوعة. ورغم هذا, يُعد الأرمن من أقل العرقيات اختلاطاً؛ إذ أن تكوين الأمة الأرمنية لم يستغرق زمناً مديدا. وأسهمت الجغرافيا فى تقليص عدد العناصر المنصهرة فى كيانية الأرمن الذين لفظوا غالباً الزواج المختلط.[10]

وقد اعتنق الأرمن المسيحية فى عام 301 م, وصارت ديانتهم الرسمية منذ هذا التوقيت وحتى الآن. وقد أسهمت الكنيسة بدور محورى فى صياغة المجتمع الأرمنى ووجهت مساراته سواء فى الوطن الأم أو فى المهجر, وحلت محل الدولة لاسيما فى الفترات المصيرية التى تعرض فيها الأرمن لحروب محو الهوية والإبادة. وثقافياً, تمخض عن اعتناق المسيحية انبثاق ثقافة أرمنية جمعت بين السمات القومية والصبغات الدينية. وتفعيلاً لهذا, ابتكر القديس "ميسروب ماشتوتس" الأبجدية الأرمنية (36 حرفاً).[11]

ومن ثم, بدأ العصر الذهبى للترجمة لاسيما الكتاب المقدس والأدبيات اليونانية واللاتينية. وامتدت روافد الثقافة الأرمنية إلى النحت والتصوير والعمارة والموسيقى والغناء, وعكست تجليات الهوية القومية, وجنحت المنظومة الفنية إلى البحث عن الحرية والاستقلال خصوصاً وأن بلدهم دوماً واقع تحت نيرحكم أجنبى.[12]

ونظراً لهيمنة القوى الأجنبية على أرمنيا والأرمن فى أغلب فترات التاريخ, فقد صارعوا باستمرار للحفاظ على لغتهم ودينهم ومعتقداتهم وتقاليدهم وهويتهم وكيانهم القومى. ومن آن لآخر, تسببت الظروف السياسية والمجتمعية المحيطة بالأرمن فى هجرتهم أو تهجيرهم من الوطن الأصلى إلى بلاد أخرى تتباين جزئياً أو كلياً مع الهوية الأرمنية. ولذا, ارتبط الأرمن دوماً بوطنهم الأم ذى الطبيعة الجبلية حتى إذا عاشو فى محيط مائى, وتاقوا إليها لاسيما رمزها الجغرافى جبل أرارد. وقد تميزت الحياة الأرمنية فى المهجر بالاستمرارية العرقية والترابطية الاجتماعية. وبذا, حال هذا الرباط الوثيق بين المنبع والمصب دون ذوبان الأرمن فى المجتمعات

---

[9] جورج بورنوتيان, موجز *تاريخ الشعب الأرمنى من العصور القديمة إلى العصور الحديثة*, ترجمة سحر توفيق, الدار المصرية اللبنانية, القاهرة, 2012, ص 17-18.

[10] Souren Saharouni, "On The Origins of the Armenians", *The Armenian Review*, Spring, 13(1-49):1980, pp. 58-59, 72-76.

[11] كريتسوفر ووكر, *أرمينيا: تاريخ موجز جداً*, الصندوق الأهلى الأرمنى, يريفان, 2014, ص ص 8-9.

[12] Ara Baliozian, *The Armenians, their History and Culture*, Toronto, 1995, pp. 55-57, 67-68, 109-10.

"الأجنبية" التى عاشوا معها وبداخلها, واتسمت حياتهم فى المواطن الجديدة ب"التكيف" دون الانصهار الكلى.[13]

هذا, وقد أجمعت الدراسات على عدة سمات صبغت الشخصية الأرمنية, انبثقت من حصاد وتراكمات وتداخلات الداخل الأرمنى والخارج الأجنبى. فثمة معاناة عاشها الأرمن جراء استعمار الأجانب لأرضهم ومواردها البشرية والمادية .وفى المقابل, اتسم الأرمن بالعناد والكبرياء والقسوة والارتياب فى السلطة وفى الآخر ويكره الخضوع والخنوع. ولاريب أن هذه الخصائص تخلق صعوبة حادة فى التعامل مع الأرمن من الناحيتين الاجتماعية والسياسية؛ إذ أنهم مابرحوا يستخدمون الدهاء والتحايل ضد القوة والبغى.[14]

ويُمكن تحديد سمات الأرمن فى الملامح التالية: على المستوى الشكلى يتميزون بقامة متوسطة, بنيان قوى, بشرة زيتونية اللون, شعر أسود غير مجعد. أما فى معترك الحياة, يتميز الأرمن بالمقاومة المذهلة لا سيما فيما يخص الشرف والعقيدة. ورغم تشبثهم بعقيدتهم, فإنهم لا يعتقدون بالقضاء والقدر السائدين فى المجتمعات الشرقية, ويؤمنون بقوة الإنسان, ورغم النوائب التى يتعرض لها الأرمن, فإنهم دوماً يتوقون إلى الأمل - جوهر الحياة - فى مستقبل أفضل وعدالة وشيكة الحدوث. وعلى المستوى الأسرى, يوصف الأرمنى بأنه رب أسرة مثالى؛ إذ جعلته الحياة فى بيئة معادية يُركز مصالحه داخل المنزل. وبدلاً من إهدار الوقت, يشغل الأرمنى فراغه فى تعلُم لغات أو تحصيل علوم نافعة واكتساب مهارات حياتية.[15]

أرمن مصر

تتكون الجالية الأرمنية المصرية فى الوقت الراهن من الأجيال الأرمنية التى استقرت فى مصر بإرادتها خلال القرن التاسع عشر أو هُجرت إليها بسبب الملاحقات والاضطهادات لدرجة المذابح والإبادة خلال الربع الأول من القرن العشرين. وتجدر الإشارة إلى أنهم عاشوا عصراً ذهبياً فى مصر وأسهموا بقوة فى الإدارة والجيش والاقتصاد والعمارة فى مصر الحديثة عندما انتدبتهم السلطات المصرية لإنجاز مشروعات التحديث وأداء مهام بيروقراطية وقد اعتمدت الإدارة المصرية عليهم بشكل موسع فى الإدارة والاقتصاد بسبب خبراتهم التجارية ومهاراتهم التفاوضية وتضلعهم فى اللغات الأوربية.[16]

التعداد: نظراً لصعوبة تحديد العدد الدقيق لأرمن مصر من خلال تعداد رسمى فى الوقت الراهن؛ فقد إعتمدت الدراسة على دليل الخبراء لإستكمال وتجميع المعلومات ومن ثم تُقدر بطريركية الأرمن الأرثوذكس بالقاهرة تعداد أرمن مصر ب "10"

---

[13] Ibid., pp. 121-25.

[14] Joseph Burrt, *The People of Ararat*, The Hogarth Press, London, 1926, pp. 120-22.

[15] Ibid., pp. 128-30.

[16] محمد رفعت الإمام, *تاريخ الجالية الأرمنية فى مصر - القرن التاسع عشر*, سلسلة تاريخ المصريين, رقم 171, الهيئة المصرية العامة للكتاب, القاهرة, 1999, ص ص 71-75.

آلاف نسمة يتمركزون فى القاهرة بنسبة "70%" وفى الأسكندرية بنسبة "20%" والمدن المصرية الكبرى فى الأقاليم "10%".[17]

الوضع القانونى: يحمل معظم أرمن مصر الجنسية المصرية منذ اعتماد قانون الجنسية المصرية 1929. ووفقاً لدليل الخبراء[18] يحمل أغلبية أرمن مصر الجنسية المصرية بنسبة 90% وبعضهم تجنس بجنسيات أجنبية مع المصرية بنسبة "5%", والبعض الأخر غير محدد الجنسية حتى الآن بنسبة "5%".

وقد منحت الحكومة المصرية الجنسية لأرمن مصر لعدة أسباب. فقانونياً, ليس للأرمن جنسية أجنبية, وكان أكثرهم غير محددى الجنسية. وتنطبق عليهم قوانين وأحكام الجنسية المصرية, ويؤدون الخدمة العسكرية, وتشرف وزارة الداخلية المصرية على انتخابات مجلسهم الملى .واجتماعياً, اندمج الأرمن بالمواطنين المصريين, وتشربوا بعاداتهم وتطبعوا بطباعهم وتكلموا بلغتهم . واقتصادياً, الأرمن أهل خبرة وفن ودراية, يستفيدون من خيرات مصر, ويساهمون فى اقتصادها الوطنى. وسياسياً, اشتهر الأرمن بولائهم لمصر, وانحازوا إلى قضاياها الوطنية.[19]

العقيدة: يعتنق جميع الأرمن فى مصر الديانة المسيحية, ولكن يستأثر المذهب الأرثوذكسى بالأغلبية المطلقة؛ إذ تمثل "80%" مقابل 15% كاثوليك و"5%" بروتستانت. وتقوم مطرانية الأرمن الأرثوذكس بدور فاعل فى حياة الأرمن المصريين, ويتكون هيكلها الإدارى من: المطران, المجلس الملى الأعلى, المجلس الملى بالقاهرة والأسكندرية, مجلس الإدارة, لجان مختصة بالكنيسة والتعليم والعقارات والفقراء والمدافن, الجهاز البيروقراطى.

وتعترف الحكومة المصرية رسمياً باللوائح التنظيمية لطائفتى الأرمن الأرثوذكس والكاثوليك. ولم تعترف السلطات المصرية بالأرمن البروتستانت وأدرجتهم فى طائفة "الأنجليين الوطنيين". كما أقرت السلطات المصرية لائحتى الأحوال الشخصية للأرمن الأرثوذكس والكاثوليك.[20]

الميدان الاقتصادى: اشتغل الأرمن فى معظم المجالات المتاحة فى مصر دون قيود أو شروط. ففى الصناعات, عمل الأرمن فى ميادين الطباعة والمعادن والجلود والسجائر والملابس والكيماويات وغيرها. وحرفياً, عمل الأرمن صاغة وصناع أحذية وخياطين وساعاتية ومصورتية. علاوة على مختلف الحرف التكنولوجية. ومهنياً, ظهر منهم أطباء ومهندسون وصحفيون ومحامون وغيرهم.[21]

---

[17] بيانات دليل الخبراء.

[18] بيانات دليل الخبراء.

[19] محمد رفعت الإمام, *الأرمن فى مصر 1896-1961*, جمعية القاهرة الخيرية الأرمنية العامة, القاهرة, 2003, ص ص 267-269.

[20] الإمام, *الأرمن فى مصر 1896-*1961, ص ص 269-290.

[21] Sona Zeitlian, *Armenians in Egypt, Contribution of Armenians to Medieval and Modern Egypt*, Hraztan Sarkis Zeitlian Publication, Los Angeles, USA, 2006, pp. 183-87, 194-96.

الثقافة والتعليم: هذا, وقد سمحت الحكومة المصرية للأرمن بممارسة ثقافتهم الفرعية على نطاق واسع وبلا أية قيود؛ فبالإضافة إلى الكنائس, ثمة مدارس أرمنية من رياض الأطفال حتى الثانوية مثل "كالوسديان-نوباريان" فى القاهرة و"بوغوصيان" بالإسكندرية, لتعليم الأطفال لغتهم الأصلية "الأرمنية" وتاريخهم والدين المسيحى وفقاً لمذهبهم بخلاف منهج وزارة التعليم. وتوجد جمعيات خيرية من أمثال جمعية القاهرة الخيرية الأرمنية العامة تساهم فى تقديم الخدمات للتلاميذ والفقراء والمرضى من أبناء الجالية.[22]

وهناك أندية رياضية وثقافية مثل جمعية الثقافة الأرمنية "هوسابير" ونادى "جوجانيان" بالقاهرة, وكذا, "ديكران يرجات" و"جامك" بالإسكندرية. وتعد هذه الأندية بمثابة بؤرة التمركز الاجتماعى ومحور الأنشطة الثقافية لأرمن مصر. ويوجد للأرمن ثلاث صحف باللغة الأرمنية وهى: *أريف* "الشمس" وتعكس أفكار الليبراليين, *هوسابير* "باعث الأمل" وتبلور اتجاهات الاشتراكيين الوطنيين, *تشاهجير* "حامل الشعلة" وتجسد أفكار الشيوعيين "اليسار" داخل الجالية الأرمنية.[23]

خصائص عينة الدراسة

تم تطبيق الاستبيان على عينة قوامها (200 مفردة) مقسمة بين الذكور والإناث, وقد لوحظ من الجدول رقم 1 ارتفاع نسبة الذكور 65% مقابل 30% إناث. كما اتضح من الجدول رقم 2 هيمنة فئة الشباب فى المرحلة العمرية (15-45) على الهرم العمرى الأرمنى بنسبة 70% مما يدعم اتسام الجماعة الأرمنية بالطابع الشبابى وحيوية القوة الانتاجية المتجددة. أما عن الحالة الاجتماعية, تكونت قاعدة الهرم من المتزوجين بنسبة 60%, وسط الهرم من أرامل ومطلقين 20%, قمة الهرم غير متزوجين 20%. كما تبين من الجدول رقم 3. وعن مستوى التعليم, جاء فى المرتبة الأولى بنسبة 52% من حاملى شهادات عليا, وفى المرتبة الثانية بنسبة 27,5% حاملى شهادات متوسطة, و14% يجيدون القراءة والكتابة, وتبوأت الدراسات العليا نسبة 6% من حجم العينة, وهو ما يشير إلى ارتفاع المستوى التعليمى لأرمن مصر وانعكاساته على أوضاعهم الاجتماعية كما هو مبين من الجدول رقم 4. وفيما يخص قوة العمل يتضح من الجدول رقم 5, عمل 69% مقابل 31% لا يعملون ويفسر ذلك بتضمين العينة لعدد من النساء والمرضى والطلاب وكبار السن. وحسب الإقامة, وكما تبين من الجدول رقم 6, استأثرت القاهرة بنسبة 75% مقابل 25% للأسكندرية, وبذا, تتأكد بيانات دليل الخبراء حول احتواء القاهرة للأرمن على ثلاثة أضعاف احتواء الأسكندرية إن لم يكن أكثر.

أرمن مصر والهوية القومية ــ الأرمنية

ثمة ثوابت جد مهمة فى منظومة الهوية القومية لأرمن مصر أماطت الدراسة الميدانية اللثام عنها. ففى البيت الأرمنى, سيطرت الطرز الأرمنية-المصرية بنسبة

---

[22] Ibid., pp.198-204.

[23] Ibid., pp. 206-07.

53,5%, واحتل الطراز الأرمنى نسبة 45% فى مقابل 1,5% استعانوا بالطرز الأوربية كما تبين من الجدول رقم 7. أما عن نوع الأنتيك (جدول رقم 8) فقد تبين أن من أهمها للأرمن الخاتشكار "وهو الصليب" والايقونات واللوحات الفنية. أما عن اللغة كما هو واضح من الجدول رقم 9, هيمنت اللغة الأرمنية بنسبة 51% كلغة أولى. ثم اللغة العربية بنسبة 46% مقابل 3%لغات أوربية. وقد أكد (الجدول رقم 10) على أن 51% يفضلون العربية كلغة ثانية ويُفسر ذوى الخبرة[24] ذلك بأن الأقلية القليلة فرضت عليهم طبيعة العمل استخدام اللغات الأوربية لاسيما الفرنسية والإيطالية ناهيك عن أن البعض ترجع أصوله لأب أرمنى وأم غير أرمنية. ولكن, بينما تستخدم اللغة الأرمنية فى الدوائر الأرمنية فقط, تستعمل اللغة العربية فى الحياة اليومية خارج الدوائر الأرمنية وفى المكاتبات الرسمية. ويأمل 61% من عينة الدراسة أن تكون لغتهم الأم (الأرمنية) لغة التواصل فى العالم مقابل 37,5% يريدون أن تكون العربية لغة التواصل العالمى و1,5% يُطالبون بأن تكون الإنجليزية لغة التواصل وفقاً لما أكدته بيانات الجدول رقم 11. وقد أكدت العينة على أن نسبة 94% حريصون بشدة على تعليم أبنائهم اللغة الأرمنية (حسب جدول رقم 12). وبصفة عامة أثبتت الدراسة ميول الأرمن المصريين إلى القراءة لاسيما النصوص الأدبية بنسبة 58,5%, وثمة 30% يقرأون أحياناً, و11,5% لايقرأون نصوصاً باللغة الأرمنية. وهذا ما أكدته بيانات (الجدول رقم 13).

وعلى الصعيد الدينى, اعتنق الأرمن المصريون الديانة المسيحية بنسبة 97% مقابل 2,5% غير محددى الديانة كما بجدول رقم 14. وعلى المستوى المذهبى, استأثرت الأرثوذكسية بنسبة 90% والكاثوليكية 6,5% والبروتستانية 1% وغير محدد المذهب 2,5% كما هو بجدول رقم 15. وبذا, تبوأت الكنيسة الأرمنية الأرثوذكسية مكاناً عالياً فى إدارة الأرمن المصريين.

وعن الحس الفنى تبين من (الجدول رقم 16) أن نسبة 80,5% تفضل الفنون الأرمنية فى المناسبات و13,5% يفضلونها أحياناً مقابل 6% لا يفضلونها. وقد فضلت أغلبية العينة حسب جدول رقم 17 فنون الغناء والموسيقى والرقص الفولكلورى الأرمنى فى الحفلات والمناسبات. ويرجع هذا, وفقاً للجدول رقم 18 إلى أن هذه الأنماط الفنية تُغذى فيهم الحنين إلى الوطن وتُجدد القيم والعادات والتقاليد الأرمنية فى نفوس أرمن مصر لاسيما شبابهم. وطبقاً للجدول رقم 19, فقد أجمعت معظم عينة الدراسة على أن جميع أعمال الموسيقار الأرمنى العالمى "آرام خاتشادوريان" هى الأبرز والأهم لاسيما: باليه جايانية, باليه سبارتاكوس, كونشيرتو الكمان. ومن المفارقات أن هذه الأعمال تُعرَض كثيراً فى دار الأوبرا بالقاهرة.

وفيما يخص الميول إلى القراءات الأدبية باللغة الأرمنية، فقد أكد جدول رقم 20 أن نسبة 76,5% توافق و12% توافق بشدة, بينما نسبة 10% لا توافق و1,5% لا

[24] دليل الخبراء.

توافق بشدة. وبذا, يميل أرمن مصر بنسبة 88,5% إلى التواص مع الوطن الأم باللغة والنصوص الأرمنية.

وفيما يخص الرموز والطقوس يتبين من الجدول رقم 21 أن نسبة 99% قد احتفظت بالرموز. ويوضح جدول رقم 22 أن نسبة 90% حرصت على ممارسة الطقوس الأرمنية مقابل 7,5% يحرصون عليها أحياناً و2,5% لا يحرصون. وجدير بالتسجيل - حسب الجدول رقم 23 - أن 60% يسافرون إلى أرمنيا لإحياء المناسبات الدينية و20% مناسبات قومية و10% عائلية و10% كل ما سبق .وبذلك تحتل المناسبات الدينية مكانة بؤرية لدى القومية الأرمنية, تليها المناسبات القومية. وبالنسبة للفلكلور فتعرف 65% من العينة أمثالاً وحكماً وأقوالاً مأثورة أرمنية مقابل 35% لايعرفون منها شيئاً كما بجدول رقم 24. وقدم الخبراء[25] تفسيراً لذلك بأن كبار السن مازالوا يتمسكون بالمأثورات والحكم والأمثال الأرمنية, أما الشباب فيميل إلى الحياة الحداثية ومابعد الحداثية .ومن أبرز الأمثال والأقوال المذكورة التى قدمتها عينة الدراسة بحسب (الجدول رقم 25) "كلما تعلمت اللغات, كلما أصبحت انسان", "عندما لا يستطيع الثعلب الوصول إلى العنب, يدعى أنه غير ناضج", "ليس كل من سلم عليك صديقاً لك", "البس الجديد وصاحب القديم". ويرجع مصدر هذه المعرفة إلى ثقافة موروثة عن الأباء بنسبة 77%, فى مقابل اكتسبها 15% من محيط الأصدقاء, و8% من المناهج الدراسية, بينما اطلعت نسبة 6% عليها من خلال قراءة كتب أرمنية, وحصدت نسبة 12% معرفتها من خلال كل ما سبق كما هو بجدول رقم 26. وبذا, ثمة اتصال وتواصل معرفى تراثى بين الوطن الأرمنى والموطن المصرى.

أرمن مصر والهوية الوطنية ـ المصرية

ثمة مخرجات أفرزتها الجداول من 27 إلى 37 فيما يخص أرمن مصر والهوية الوطنية (المصرية). بادئ ذى بدء, حملت أغلبية أرمن مصر الجنسية المصرية بنسبة 98,5% مقابل نسبة 1,5% لا يحملونها حسب (جدول 27). وبذا, يُعد أرمن مصر مواطنين مصريين كاملى الحقوق والواجبات. وبالنسبة للجنسيات المزدوجة حسب (جدول 28) حمل فقط 9% جنسيات أجنبية مقابل 91% تشبثوا فقط بجنسيتهم المصرية, و4% جنسيات أرمنية .وتجدر الإشارة إلى أن هذه النسبة من أرمن مصر قد اشتروا الجنسية الأرمنية فى أعقاب استقلال جمهورية أرمنيا عن الاتحاد السوفياتى 1991 بهدف دعم الاقتصاد الأرمنى, وليس بهدف الاستقرار فى أرمنيا وفقاً لتفسير دليل الخبراء. وكذا, اكتسبت نسبة 5% جنسيات أجنبية وكان ذلك فى رأى ذوى الخبرة جراء زيجات كندية وفرنسية وغيرها أو أثناء منحة دراسية أو إقامة بهدف العمل.

وعلى مستوى علاقات النسب, أكد جدول 29 على أن الأرمن قد تشبثوا بالزواج الأرمنى-الأرمنى بنسبة 99% وهذا مؤشر بأنه كالعقيدة بالنسبة لهم. ويتماشى هذا

[25] دليل الخبراء

مع السمات العامة للشخصية الأرمنية, إذ أن الزواج يُعد أهم آليات الحفاظ على الهوية القومية. كما أن هذا يُغذى روافد الاستقرار الأسرى والتنمية الاجتماعية .كما أكد الجدولان 30 و31 على ضآلة نسبة زواج الأرمنى خارج الدوائر الأرمنية. ويُلاحظ من تفسير دليل الخبراء أن حالات الزواج المختلط قد تمت بين (أرمنى-قبطية) نفس المذهب الدينى و(أرمنى أرثوذكسى-مارونية أو رومية كاثوليكية) نفس الديانة واختلاف المذهب الدينى. ونادراً جداً ما تزوجت أرمنية من مسلم مصرى.

أما تأثير جماعة الأصدقاء على الهوية الوطنية (المصرية), فقد أثبت الجدول رقم 32 بأن علاقات الجيرة والمحبة الإنسانية قد استأثرت بأعلى نسبة 5,66%, وتلتها تأثيرات زمالة العمل 26,5% ثم تأثيرات الشراكة بنسبة 6,5% وأخيراً تذيلت تأثيرات النسب الجدول بنسبة 0,5%. وهكذا سيطرت التفاعلات الإيجابية للصداقة (جيران ومحبة) على هوية الأرمن الوطنية, وهو ما يعنى تفوق السمات المصرية فى التأثير على الظروف العملية. ولعل نتائج الجدول رقم 33 تؤكد بجلاء معطيات الجدول السابق. فعلى صعيد العلاقة مع الجيران, تفاعلت نسبة 5,66% مع جيرانهم المصريين فى المناسبات مما يعنى عدم انغلاقهم على أنفسهم, ليس هذا فحسب, بل إن 33% قد شاركوا الجيران أذواقهم فى المأكل والملبس والمشرب وغيرها. وثمة 0,5% بنوا علاقاتهم مع الجيران على كل ماسبق. وقد أثبتت عينة الدراسة جمعاء بأن الأرمن لا يُبادلون أطعمتهم الخاصة مع الجيران المصريين سواء كانوا مسيحيين أو مسلمين. ويعود هذا حسب تفسيرات ذوى الخبرة بأن أطعمة الأرمن لاسيما المصنوعة من اللحوم مأخوذة من لحم الخنزير. وقد تكون أطعمة غير مستساغة لدى المصريين.

وعن التكيَف مع زملاء العمل, أكد جدول رقم 34, أن نسبة 59% قد تكيَفوا مع زملائهم نتيجة المحبة, وكذا, تم التكيَف بسبب تعاون الزملاء بنسبة 8,5%؛ أى أن 67,5% من مجمل التكيَف حدث لأسباب إيجابية انسانية أو تعاونية, أما النسبة المتبقية, وهى 32,5%, فقد توزعت على معطيات غير ايجابية من قبيل 19,5% لإعاقة التكيَف بسبب كثرة مشاكل الزملاء, وكذلك, 13% بسبب تأففهم من الزملاء. وبذلك تكيَفت نسبة 87% بشكل كلى أو جزئى مقابل 13% لم يتكيفوا.

وبشأن اندماج أرمن مصر داخل المناسبات المصرية من خلال أكثرها تفضيلاً, أكد جدول رقم 35 على حضور نسبة 71% من العينة مناسبات ذوات طبيعة شخصية (زواج, حفلات, خطوبة, أعياد ميلاد, عزاء ...), ثم حضور 16,5% مناسبات ذوات طبيعة وطنية (الاحتفال بثورة 23 يولية, 30 يونية, حرب 6 أكتوبر), وكذا, نسبة 6% تحضر مناسبات دينية (ترسيم آباء الكنيسة المصرية, عيد القيامة, عيد الفطر المبارك, عيد الأضحى). وأكد الجدول على أن نسبة 5,6% من العينة لا يشاركون المصريين مناسباتهم الخاصة والعامة. وعلى الأرجح أن هذه النسبة من كبار السن والذين لا يجيدون اللغة العربية. وبذا, شارك أرمن مصر بنسبة 93,5% فى مناسبات المصريين على اختلاف مشاربها.

وفيما يخص تكيَف أرمن مصر مع المأكولات المصرية, فقد أثبت جدول رقم 36 على أن نسبة 92,5% قد آثرت تناول طعاماً مصرياً خالصاً مقابل نسبة 7,5%

مالت إلى الأطعمة الأرمنية. ونفس الاتجاه نجده بقوة فى الجدول رقم 37 الخاص بالملبس والذوق العام؛ إذ أن 99% قد فضلوا ارتداء الملابس المصرية مقابل آثروا الملابس المستوردة فقط. وقد جنح أرمن مصر(جدول رقم 38) إلى ارتداء الملابس المصرية بسبب التعود بنسبة 46,5%, كما أن أسعارها المناسبة وسهولة شرائها بنسبة 52,5%؛ أى أن أرمن مصر قد ارتدوا ملابس مصرية خالصة لأسباب تتعلق بمصر بنسبة 99% مقابل 1% فقط لاقتناعهم الذاتى. وبذلك, فضل أرمن مصر أن يسايروا الأذواق المصرية والاتساق معها بدلاً من اختيار ملابس تجعلهم غرباء أو أجانب داخل الأوساط المصرية.

السياسات المصرية والحفاظ على الهوية القومية لأرمن مصر

لقد تبين من خلال أراء ذوى الخبرة أن السياسات المصرية قد أسهمت فى حفاظ الأرمن على هويتهم القومية؛ فلم تضع أية قيود أو شروط على المؤسسات الأرمنية, ولم تسن أية تشريعات أو قوانين من شأنها طمس الهوية الأرمنية أو انصهارها حتى النخاع, فالأرمن مواطنون مصريون كاملى الحقوق والواجبات وفقاً للدستور المصرى.

وتعليمياً, رغم أن الحكومة المصرية قد فرضت مناهجها الدراسية, فإنها قد وافقت على دراسة اللغة الأرمنية والتاريخ الأرمنى. وقد سمحت السياسات المصرية لبطريركية الأرمن الأرثوذكس والكاثوليك باستخدام اللغة الأرمنية فى سجلاتهم ووثائقهم الخاصة, ولكنها فرضت عليهم استخدام اللغة العربية كمواطنين مصريين فى المراسلات والمكاتبات الرسمية. ورغم أن الكنيسة الأرمنية تتفق فى عقيدتها مع الكنيسة القبطية, فإن الحكومة المصرية قد سمحت للأرمن باستخدام لغتهم فى ممارسة الطقوس ولم تفرض عليهم استعمال اللغة العربية مثل الكنيسة المصرية.

أما عن التنشئة الاجتماعية, فقد أسهمت السياسات المصرية فى تنشئة الأرمن اجتماعياً على الأساليب الخاصة بهم. ففى المنزل تكون الأرمنية لغة التواصل الأسرى, وكذا, فى مدرستى كالوسديان–نوباريان وبوغوصيان تستخدم الأرمنية فى التواصل والشرح والتعليق فى حين تستخدم العربية فى كراسات الإجابة. ورغم أن الأندية الأرمنية مثل "أراراد" و"هومنتمن نوبار" بالقاهرة و"ديكران يرجات" و"جامك" بالأسكندرية خاضعة لقوانين ولوائح وزارة الشباب والرياضة المصرية, فقد سمحت الحكومة للأرمن استخدام لغتهم داخل الأندية تواصلاً وتسجيلاً, ولكنها فرضت عليهم استخدام اللغة العربية فى المراسلات والمكاتبات الرسمية. كما سمحت لهم بإقامة دورى بين الأندية الأرمنية على أن يكون الحكام من بين المصريين المعتمدين فى الاتحادات المصرية.

وهكذا أسهمت السياسات المصرية بقوة فى حفاظ الأرمن على هويتهم القومية - الأرمنية - دون تعارض مع هويتهم الوطنية-المصرية؛ بدءاً من المنزل والمدرسة مروراً بالكنيسة وانتهاءً بالأندية والجمعيات.

سياسيات الدولة المصرية فى الاندماج الاجتماعى لأرمن مصر

وجدير بالذكر أن الجداول من رقم 39 إلى 45 قد أفرزت نسباً ذوات دلالات جد مهمة بشأن سياسات الدولة المصرية تجاة الاندماج الاجتماعى لأرمن مصر. ففى حقل التعليم وطبيعة المناهج الدراسية, أكد جدول رقم 39 على أن السيطرة الاستئثارية كانت

من نصيب المدارس المصرية بنسبة 94% مقابل 6% تلقوا تعليمهم فى مدارس أجنبية. وعلى ذات الدرب, أفرز جدول رقم 40 نسبة 94% تلقوا مناهج دراسية مصرية-أرمنية فى مدرستى كالوسديان-نوباريان بالقاهرة وبوغوصيان بالإسكندرية, وهما مدرستان مصريتان تتبعان وزارة التربية والتعليم المصرية وتُطبقان إستراتيجيتها التعليمية - بحسب أراء ذوات الخبرة - وتسمح الحكومة المصرية للأرمن بشكل غير رسمى بدراسة اللغة الأرمنية وآدابها وتاريخ أرمنيا وجغرافيتها والدين المسيحى, وجميعهاً تُدرس بالأرمنية. ورغم أن الحكومة قد فرضت مناهجها الرسمية على مدرستىَ الأرمن بالقاهرة والإسكندرية, فإنها قد أتاحت لهم آليات تعليمية داخل المدرستين من شأنها تمكينهم من أجل تنمية هويتهم القومية-الأرمنية بجانب هويتهم الوطنية-المصرية.

وأكدت عينة الدراسة أن نسبة 1,5% قد تلقوا تعليمهم فى مدارس مصرية دون الحصول على المواد الأرمنية. وثمة نسبة 4,5% حصلوا على تعليمهم فى مدارس أجنبية, ومن ثم, تلقوا مناهج ليست أرمنية أو مصرية. وتُعد هذه الشريحة بعيدة عن الهويتين الأرمنية والمصرية.

وعن العمل, خرج الجدولان 41 و42 بأن نسبة 72,5% من عينة الدراسة قد امتهنوا أعمالاً فى القطاعين الخاص والحر مما يعنى أن الأرمن لا يميلون إلى العمل البيروقراطى بالقطاع العام الذى حصل على نسبة 27,5%. وإذا كان الأرمن قد أحجموا عن الانخراط فى الجهاز البيروقراطى, فإن القوانين والتشريعات المصرية قد أفسحت الميدان أمام الأرمن للانطلاق بحرية تامة فى رحاب الأعمال الخاصة والحرة ذوات المكاسب الأكثر عن القطاع الحكومى. وبشأن ارتباط الأرمن بالعمل, أكد الجدول رقم 42 أن نسبة 74% تفاعلوا مع العمل إيجاباً, ونسبة 23% إلى حد ما. ونسبة 3% لم يتفاعلوا؛ أى أن الأغلبية الكاسحة من أرمن مصر قد تفاعلت إيجابياً بشكل كلى أو جزئى مع العمل بنسبة 97%, وهو ما يصب فى خانة توسيع دائرة الاندماج الأرمنى فى المنظومة المصرية.

وفيما يخص المشاركة فى العمل السياسى, أكد جدول رقم 43 على أن الأغلبية من عينة الدراسة قد شاركت بدرجة جيد بنسبة 81,5%, وهى نسبة تتماشى مع طبيعة المناخ المصرى. ومن المفارقات أن المشاركين بدرجة مقبول 9,5% قد تفوقت نسبياً على المشاركين بدرجتى جيد جداً وممتاز 9%, وهو ما يعنى وقوع أغلبية الأرمن فى المنطقة الآمنة فى وسط الهرم, بينما قلت نسبتهم فى القمة والسفح. وعلى نفس الطريق, أكد جدول رقم 44 على أن نسبة 99% تفضل إثراء المشاركة السياسية عبر التصويت فى الانتخابات الرئاسية والبرلمانية, وكذا, التصويت على الدستور وماشابه ذلك. وثمة نسبة 1% فقط شاركت سياسياً بالانضمام إلى عضوية الأحزاب المصرية لاسيما الأحزاب الليبرالية التى تناسب وضعيتهم الخاصة. ورغم هذا, فإن النسب التى قدمها الجدولان 43 و44 قد أكدت بلا ريب على أن أرمن مصر كاملى الحقوق والواجبات ومتداخلين فى الدوائر المصرية.

وبالنسبة للمشاركة فى الأعمال الخيرية, أعطى جدول رقم 45 نسبة 38,5% ممثلين فى جمعيات خيرية أرمنية, بينما جاءت نسبة 61,5% غير ممثلة فى هذه الجمعيات. بيد أن جميع عينة الدراسة على علم بوجود جمعيات أرمنية فى مصر حسبما أكد الجدول رقم

46. وعن طبيعة خدمات هذه الجمعيات, فقد تمحور نشاطها حول تقديم منح تعليمية لجميع المراحل من رياض الأطفال حتى الدراسات العليا, وتوفير إعانات للفقراء والمعوزين, وإتاحة العلاج للمرضى والمصابين, وتوفير رعاية كاملة لكبار السن كما تبين من الجدول رقم 47.

وتجدر الإشارة إلى أن الجمعيات الأرمنية العامة تخضع لقوانين ولوائح وزارة التضامن الاجتماعى المصرية - وفقاً لما أكده دليل الخبراء - وتحصل الجمعيات على إيراداتها من الاشتراكات والتبرعات المادية وريع الأوقاف المخصصة للأعمال الخيرية وربح المعارض التى تنظمها. وتكاد تتفق جميع عينة الدراسة فى الجدول 48 على أن الخيريين الأرمن فى مصر هم: 1- "جرابيد أغا كالوسد" الذى أوقف ثروته لخدمة التعليم, ولهذا, أطلقوا اسمه على المدسة الأرمنية بالقاهرة, 2- "كريكور يغيابان" الذى أسس صندوقاً للإنفاق على طلاب الدراسات العليا فقط, 3- "ساتينيج تشاكر" التى أوقفت ثروتها للانفاق على جميع الأعمال الخيرية لأرمن مصر, وكذا, طباعة الكتب باللغات المختلفة التى تُوثّق عُرى العلاقات المصرية الأرمنية. وإذا كانت وزارة التضامن الاجتماعى لا تُقدم أية إعانات لهذه الجمعيات, فإنها قد يسّرت بقوانينها ولوائحها لأرمن مصر كى يندمجوا اجتماعياً فى الكيان المصرى, وفى عين اللحظة, أسهمت بامتياز فى حفاظهم على هويتهم القومية دون أدنى تناقض.

مناقشة النتائج - والتوصيات

الدلالات النظرية: للاندماج الاجتماعى بعدان هما:

1- الاندماج المعياري القيمي: تبني أرمن مصر قيماً ومعايير المجتمع المصرى التى مكنتهم من القبول والاندماج بين االأفراد, واحتلوا مكانة اجتماعية هيأت لهم المشاركة والتفاعل فى مختلف النشاطات الاجتماعية.

2- الاندماج التفاعلي: قام أرمن مصر كما تبين من التحليلات السابقة بجملة تفاعلات اجتماعية كالمشاركة السياسية والتمثيل الوظيفى والعمل الخيرى وعلاقات الزمالة والعمل تمخضت جميعهاً عن إطار القيم والمعايير التي يسير وفقها المجتمع والجماعة. وتحقق الاندماج من خلال تضامن المجتمع المصرى مع أرمن مصر وقبولهم ومشاركتهم الوجدانية ومساعداتهم واحتوائهم والمشاركة فى مناسباتهم وتجنسهم بالجنسية المصرية ثم تضمينهم فى القوانين كمواطنين مصريين. وقد تحققت مؤشرات التكيف من خلال التنشئة الاجتماعية والمناهج الدراسية وتدريب الأفرد على التكيف مع علاقات الجيرة والصداقة والعمل والأوضاع المجتمعية حتى أصبحوا منسجمين مع بقية عناصر المنظومة المصرية. وقد أثبتت الدراسة أن الدولة المصرية قد وفرت سبل تحقيق الاندماج على المستويات الثقافية والسياسية والاجتماعية لأرمن مصر.

الدلالات التطبيقية: بادئ ذى بدء, أثبتت الدراسة جملة سمات هيمنت على تكوين الشخصية الأرمنية وأكسبها هوية قومية, أن لم تكن فريدة, فعلى الأقل متفردة.

على المستوى الجغرافى:

- تعد أرمنيا - البلد الأم - من أقدم بلاد العالم التى ماتزال تحافظ على اسمها حتى الآن, مما يرسب فى الوجدان الجماعى الأرمنى "عراقة قومية".

- تتسم أرمنيا جغرافيا بكونها "جزيرة جبلية" لأن المرتفعات تشغل أكثر من نصف مساحتها مما أورث الأرمن "صلابة قومية".
- يُمثل جبل أراراد الرمز الجغرافى المقدس للهوية الأرمنية الذى ينشرخ ويتصدع لكنه لا ينهار مما رسخ لدى الأرمن "زهواً قومياً".
- أدت جغرافية أرمنيا المعقدة إلى تحمل ذويها المصاعب وتطبيعهم بسمات الدفاع عن "العزة القومية" وشغفهم بالحريات.
- قامت أرمنيا بدور همزة الوصل بين الثقافات والحضارات الشرقية والغربية مما أتاح لأهلها التأثير والتأثر وتطوير "الثقافة القومية", إثر إطلاعهم على المستحدثات الحضارية.
- إذا كانت جغرافية أرمنيا قد غذت الهوية القومية, فإنها قد أثرت سلبياً على الكيان السياسى الأرمنى, إذ لم تعرف أرمنيا الحكم المركزى إلا مرة واحدة فقط, واحتلتها الإمبراطوريات المتنافسة, وقسمتها فيما بينها.

على المستوى العرقى:

- يُعتبر الأرمن من الشعوب التاريخية القليلة التى نجحت فى الاستمرار والاحتفاظ بهويتها رغم ما تعرضوا له من انقسامات واضطهادات وملاحقات وصلت إلى حد اقتراف المذابح والإبادة.
- رغم أن الأرمن خليط جنسى من عناصر هندو-أوربية, فإنهم من أقل شعوب العالم "اختلاطاً" وأكثرها "نقاءً".

فى الميدان الدينى:

- تعد أرمنيا أول دولة فى العالم تعتنق المسيحية (301 م).
- يُمثل الدين المسيحى جزءاً لا يتجزأ عن الهوية الأرمنية.
- تُعتبر الكنيسة الأرمنية مؤسسة قومية, حلت محل الدولة فى حال غيابها, وصار آباء الكنيسة قادة المجتمعات الأرمنية.
- لما كان الأرمن فى الأغلب متشتتين خارج البلد الأم, فقد قامت المؤسسة الدينية بالحفاظ على هذا الشتات؛ فكل أرمنى أينما يعيش, يكون متشبثاً بكنيسته وغيوراً عليها.

فى النواحى الثقافية:

- تمخض عن اعتناق المسيحية, ظهور ثقافة أرمنية تجمع بين الصفات القومية والسمات الدينية.
- ابتكر الأرمن أبجديتهم لتلبية احتياجات اللغة الأرمنية التى تنتمى إلى العائلة الهندو-أوربية.
- تكونت ثقافة أرمنية متنوعة ومتطورة تبلورت بوضوح فى النحت والتصوير والعمارة, وعكست الهوية القومية.
- مال النشاط الفنى غالباً إلى التعبير عن الاستقلال القومى.
- قام الكتاب بمجهود ملحوظ فى إيقاظ الوعى القومى لدى الأرمن الذين عاشوا أغلب فترات التاريخ تحت حكم أجنبى.

فى الساحة الاجتماعية:

- صارع الأرمن باستمرار للحفاظ على لغتهم ودينهم وتقاليدهم وهويتهم وكيانهم القومى نظراً لوقوعهم تحت هيمنة الدول الكبرى بالمنطقة أو إقامتهم فى المهجر بعيداً عن الوطن الأم.
- اضطر الأرمن إلى مهاجرة أرمنيا من آن لآخر, وشكلوا "جاليات" و"جماعات" متناثرة فى دول عديدة. ولذا, أُطلقت عليهم أدبيات الدراسة لقب "أمة فى المنفى".
- ارتبط الأرمن بوطنهم الأم لا سيما جبل ارارات رمز كينونتهم القومية.
- حال الرباط العاطفى إزاء أرمنيا دون ذوبان الأرمن فى المجتمعات الأجنبية التى عاشوا بين ظهرانيها.
- تميزت الحياة الأرمنية فى المهجر بالتواصل العرقى والتشبث الاجتماعى.
- اتسمت الحياة الأرمنية فى المهجر ب"التكيف" دون الذوبان حتى النخاع.

وفيما يتعلق بمحاور الدراسة خرجت الدراسة بعدة ملاحظات خاصة بمحور "تكوين الجالية الأرمنية فى مصر" وهى:

- ينتمى أرمن مصر إلى اسلافهم الذين هاجروا إليها بإرادتهم لإحراز حياة اجتماعية كريمة أو هُجِّروا إليها بسبب ما جرى لهم من اضطهادات ومذابح وخروقات ضد الإنسانية.
- اتسمت الهجرة الأرمنية إلى مصر بطبيعة فردية أو أسرية عندما هاجروا إليها بإرادتهم, ولكنها قد اتصفت بالجماعية حينما هُجروا إليها رغماً عنهم.
- يتمتع الأرمن حالياً ب"الجنسية المصرية" بكامل حقوقها وواجباتها فى خط متواز مع الاحتفاظ ب"الهوية الأرمنية".
- مارس الأرمن جميع الأنشطة الاقتصادية بدءاً من المهن الحرة والحرف اليدوية مروراً بالتجارة الداخلية والخارجية وانتهاءً بالصناعات.
- اشتغل الأرمن بكثير من المؤسسات الحكومية المصرية لاسيما الوظائف التى تحتاج إلى لغات أجنبية.
- رغم أن الأرمن حالياً لا يشغلون أية مناصب حكومية ذوات طبيعة سياسية, فإن أرمن مصر قد تقلدوا فى عصور تاريخية سابقة قمة الإدارة المصرية كرؤساء وزارات ووكلاء وزارات ووزراء.

وفيما يتعلق بمحور "أرمن مصر والهوية القومية-الأرمنية", تمخضت الدراسة بأبعادها النظرية والميدانية عن الحصاد التالى:

- ولد أرمن مصر فى رحم هويتهم القومية إثر زواج ارمنى-أرمنى فى الأغلب الكاسح, ومراسم زواج وفقاً للعقيدة الدينية "الأرثوذكسية" غالباً, وطقوس حياتية تضرب بجذورها إلى عمق التاريخ الأرمنى ذاته.
- يرضع الطفل الأرمنى فى مصر من لبن الأم - أيقونة الحفاظ على الهوية - اللغة الأرمنية بلهجتها الغربية لتكون اللغة الأولى والأم فى خط متواز مع اللغة العربية اللغة الرسمية فى مصر. ليس هذا فحسب, بل تغدوا الأرمنية لغة ممارسة الشعائر وطقوس الزواج, واللغة السائدة فى الأوساط الأرمنية.

- وبشأن العقيدة والمذهب, اعتنق الأغلبية من أرمن مصر المسيحية الأرثوذكسية ثم بنسبة أقل بكثير المسيحية الكاثوليكية والبروتستانتية ومعتقدات أخرى.
- تقوم مطرانية الأرمن الأرثوذكس بمصر بدور محورى فى الحياة العامة لأرمن مصر, وتقوم بدور "القيادة المحلية" لهم, وتُشرف على الكنائس والمدارس والجمعيات الخيرية, وهى آليات المجتمع الأرمنى وسط المحيط المصرى.
- احتفظ الأرمن فى بيوتهم ببعض الرموز لاسيما الدينية (خاتشكار- الصليب) الذين يحصلون عليه كأثر تذكارى عندما يزورون الوطن الأم. وكمسيحيين متدينين, علقوا الأيقونات الدينية للسيد المسيح والسيدة العذراء والقديسين لاسيما كريكور لوسافوريتش "المنور".
- وبالنسبة للطقوس, ارتبطت ممارستها بالأعياد الدينية والمناسبات الاجتماعية (التشبين, التعميد ...الخ).
- وبخصوص الفولكلور, لوحظ أن الأجيال الشابة لا يتداولون مأثورات قومية-أرمنية عكس الأجيال الكبيرة التى تتداول فى أحاديثها اليومية خبرات وحكم وأمثال التجربة الأرمنية.

أما عن محور "أرمن مصر والهوية الوطنية-المصرية" فثمة خلاصات نوجزها كالأتى:

- أسهم المصريون - حكومات وشعباً - فى تمكين الأرمن من الحفاظ على هويتهم القومية دون فرض أية إجراءات أو ممارسات من شأنها تذويب الهوية الأرمنية فى الكينونة المصرية.
- تزوج الأرمن فيما بينهم بإستثناء حالات نسب "نادرة جداً" خرج فيها الأرمنى أو الأرمنية عن دائرتهما للزواج من جنسية أو عقيدة أخرى. ولوحظ أن أغلبية الزيجات الأرمنية المختلطة تمت فى النطاق المسيحى وبالذات فى إطار العقيدة الأرثوذكسية.
- واتسم المصريون بقبول الآخر فيما يتعلق بجيرة وصداقة وزمالة الأرمن فى محيط السكن والعمل. وفى المقابل, نجح الأرمن فى اقامة علاقة قوية مع الجيران والأصدقاء والزملاء سواء كانوا مسلمين أو مسيحيين. ولحميمية هذه العلاقة يشعر المرء بعدم وجود أية فروقات حادة بين الأرمنى والأخر فى مصر؛ إذ يتكلم نفس اللهجة العربية, ويشارك المصرى فى أتراحه قبل أفراحه, ويهتم بالشأن المصرى.
- وفى المناسبات الدينية والاجتماعية والقومية, نجد أرمن مصر جزءاً لا يتجزأ من المنظومة المصرية.
- فيما يخص المأكل والمشرب, نجد أرمن مصر يعشقون الأكلات المصرية مثل الكوشرى والفول المدمس والملوخية, ولكن قلما عرف المصريون أكلات أرمنية.

وعن "السياسات المصرية والحفاظ عن الهوية القومية-الأرمنية لأرمن مصر", فقد أسفرت الدراسة عن الاستنتاجات التالية:

- لم تفرض الإدارة المصرية أية قيود أو حتى شروط على أرمن مصر من شأنها عرقلة أو تحجيم آليات الحفاظ على مفردات هويتهم القومية.

- لم يسن المشرَع المصرى أية قوانين خاصة بالأرمن حصرياً, ولكنه سن قوانين عامة يخضع لها كل عناصر الأمة المصرية ويحقق الاندماج الاجتماعى.
- فيما يخص الأحوال الشخصية للأرمن المصريين, فقد أقرت الإدارة المصرية خصوصية هذه الأحوال حسب العقيدة المسيحية, ارثوذكسية وكاثوليكية, ولم تفرض أية تشريعات نابعة من الإسلام - الدين الرسمى لمصر - بإستثناء الاحتكام إلى الشريعة الإسلامية فى مشاكل الوراثة فقط, ويكون هذا الإستثناء بناءً على رغبة الأرمنى.
- وفيما يتعلق بنظام التعليم, حافظت الإدارة المصرية على المدارس الأرمنية. ولا يدخل هذه المدارس إلا الأرمن فقط. وبذا, أسهم نظام التعليم التابع للإشراف الحكومى فى حفاظ أرمن مصر على هويتهم القومية عكس بلاد أخرى فرضت ثقافتها وهويتها عليهم (اليونان مثلاً).
- مارست المؤسسة الدينية الأرمنية كامل سلطاتها الروحية والزمنية على رعاياها الأرمن فى مصر دون أدنى تدخل من السلطات المصرية ودون أية "مناهضات" من المؤسسات الدينية المصرية (الأزهر, الكنيسة المصرية) مما أسهم بفاعلية فى حفاظ أرمن مصر على هويتهم القومية وثقافتهم الفرعية تحت سقف المنظومة المصرية.
- بإيجاز, رسمت مطرانية الأرمن الأرثوذكس بمصر - الراعى الدينى - خارطة حفاظ الأرمن المصريين على مفردات وآليات الهوية القومية-الأرمنية, وكذا, الثقافة الفرعية.

وأخيراً ثمة ملاحظات تتعلق بمحور "سياسات الدولة المصرية فى الاندماج الاجتماعى لأرمن مصر" نوجزها كالآتى:

- لم تتخذ الدولة المصرية أية إجراءات ولم تسن أية تشريعات من شأنها "إدماج" الأرمن عنوة فى المنظومة المصرية, ولكن نبعت كل السياسات والممارسات المصرية من رحم المواطنة, واعتبار الأرمن مواطنين مصريين, لهم كافة الحقوق وعليهم جميع الواجبات.
- حدث الاندماج الأرمنى المصرى بشكل طبيعى وإرادى دون إكراه أو إجبار سلطوى.
- ولهذا, يتسم الاندماج بطبيعة عضوية متسقة بين الجزء الأرمنى والكل المصرى.
- فى المجال التعليمى, سمحت السياسات التعليمية بمعاملة أرمن مصرمعاملة أى مواطن مصرى له الحق فى التعليم الحكومى مع السماح لمؤسساتهم الدينية بالإشراف الإدارى على المدارس الأرمنية وتمويلها.
- وفى المجال الاقتصادى, فتحت الإدارة المصرية جميع المجالات الاقتصادية أمام الأرمن دون أية محاذير أو قيود. وفى هذا السياق, اندمج الأرمن بشكل يكاد يكون كلياً فى المنظومة الاقتصادية المصرية.
- فى الميدان الاجتماعى, سمحت الإدارة المصرية لأرمن مصر الإشتراك فى جميع الأنشطة الاجتماعية المصرية العامة فى خط متواز مع السماح لهم بالحفاظ على مؤسساتهم الاجتماعية الخاصة المقصورة عليهم فقط دون المصريين. وقد لوحظ

تكيف الأرمن مع المناسبات الاجتماعية المصرية لدرجة الاحتفال بها والاندماج فيها بشكل قوى.

- وفى عالم السياسة, لم يشكل أرمن مصر تنظيماً سياسياً طائفياً شأن لبنان, بل إنهم مواطنون مصريون, فقط لهم خصوصيات ثقافية ودينية واجتماعية, ولم يمنعهم ذلك من الاندماج فى المجال السياسى المصرى فنجدهم تقلدوا عبر التاريخ مناصب منها رئيس وزراء ووزير ....الخ.

- خلاصة القول, يُعد أرمن مصر خارج الدوائر الأرمنية (المنزل, المدرسة, الكنيسة, النادى) مصريين بإمتياز. وفى الآن عينه سهلت لهم الإدارة المصرية سياسات الحفاظ على خصوصيتهم وثقافتهم القومية. فرغم أن نظرية الاندماج الاجتماعى هى الأقرب والأنسب لدراسة الموضوع من بين الأطر النظرية الحديثة والمعاصرة, فإنها لم تلبى متطلبات التحليل التى افصحت عن أن الاندماج وأن اعتمد على التضامن العضوى والتكيف فى العلاقات والسياسات المصرية, فإنه لازال هناك جزء منقوص وهو طبيعة التزاوج بين هويتين؛ فأرمن مصر لهم خصوصيات ثقافية ودينية واجتماعية نابعة من الهوية القومية الذين حافظوا عليها فى خط متواز مع هويتهم المصرية, ولذا تقترح الدراسة تطوير نظرية الاندماج الاجتماعى إلى الدوائر المتداخلة التى لا تفصح عن بدايات ونهايات الهويات والثقافات ومدى الاندماج ونوعية التكيف وانما فقط دوائر تداخلت لتكوين نسيج مزركش يتفاعل وينفعل ويتأثر ويؤثر ويتكيف ويندمج مع الهويتين القومية-الأرمنية والوطنية-المصرية.

THE SOCIAL INTEGRATION OF EGYPTIAN ARMENIANS IN EGYPT: A SOCIOLOGICAL ANALYSIS
(Summary)

Eslam Fawzi Anas Qutub
eslamfawzy513@yahoo.com

The Egyptian Armenians have integrated well into Egyptian society without losing their unique cultural traits. In fact, they have developed both Egyptian and Armenian identities simultaneously. Thus, they form a representative sample to which social integration theory can be applied and perhaps further developed.

The study analyses the extent of social integration of Egyptian Armenians into Egyptian society, while preserving their Armenian origins. It also strives to understand the influence of what can be described as "Egyptian variables" and the impact of Armenian developments on their identity. The paper also examines the relationship of minorities with so-called majorities within the Egyptian system.

The study is based on constructive analysis, a questionnaire, Delphi Basics and social integration theory. The paper touches upon: the historical roots of the community; its national characteristics; its Armenian traits of education and language, beliefs, icons and rituals, and oral heritage; the community's perceptions of nationality, kinship, friends, neighbors and work colleagues, cuisine, communal institutions, schools and curricula, the Armenian Church, rituals and socialization.

Հայ Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ Եգիպտոս Ծնած Երկու Կաթողիկոս-Պատրիարքներ՝ Յովհաննէս-Պետրոս Գասպարեան ԺԸ. եւ Ներսէս-Պետրոս Թարմունի ԺԹ.

Ռաֆայէլ Ումուտեան
raphael.oumoudian@gmail.com

Տանն Կիլիկիոյ հայ կաթողիկէ կաթողիկոսութեան գահակալներուն պատմութիւնը կը պարզէ որ անոնցմէ շատերը եկած են Հալէպէն: Եղած են ուրիշներ որոնք եկած են զանազան այլ հայ կաթողիկէ թեմերէ ու կրօնական միաբանութիւններէ, ինչպէս՝ Զմմառու պատրիարքական միաբանութենէն, Մխիթարեան միաբանութենէն: Գահակալներու այս շարքին մէջ երջանկայիշատակ Յովհաննէս Պետրոս ԺԸ. Գասպարեան եւ Ներսէս Պետրոս ԺԹ. Թարմունի կ'առանձնանան անով որ անոնք ընտրուած են Եգիպտոսի թեմէն:

Տանն Կիլիկիոյ հայ կաթողիկէ կաթողիկոսութեան գահակալներուն պատմութիւնը կը վկայէ թէ անոնք, ընդհանրապէս, իրենց կրօնական ծառայութեամբ ու խիզախութեամբ կենդանութիւն ու տարածում բերած են հայ կաթողիկէ առաքելութեան: Այս առումով բացառութիւն չեն կազմեր նաեւ Գասպարեան եւ Թարմունի կաթողիկոս-պատրիարքները, որոնք իրենց գահակալութեան ընթացքին, անխոնջ նուիրումով ծառայեցին ժողովուրդին հոգեւոր, կրօնական, ազգային, քաղաքական եւ այլ կարիքներուն: Ծառայութիւնը եղաւ իրենց մնայուն ու առաջնահերթ մտահոգութիւնը եւ ոչ թէ եկեղեցականի պարտաւորութիւն, այլ՝ կոչում մը:

Ստորեւ կը ներկայացնենք Յովհաննէս Պետրոս ԺԸ. Գասպարեան եւ Ներսէս Պետրոս ԺԹ. Թարմունի կաթողիկոս-պատրիարքներու կենսագրականը կեդրոնալալով անոնց գահակալութեան շրջանին վրայ, մեծապէս օգտագործելով հայ կաթողիկէ պատրիարքարանի պաշտօնաթերթ *Աւետիք*ը[1], հանրածանօթ քաղաքական, մշակութային շաբաթաթերթ *Մասիս*ը[2] եւ զանազան այլ աղբիւներ:

---

[1] *Աւետիք պաշտօնաթերթ ամսական, հայ կաթողիկէ պատրիարքութեան տանն Կիլիկիոյ*: Առաջին թիւը լոյս տեսած է 28 Մարտ 1932ին, 6 էջ ծաւալով, Պէյրութի մէջ, Imprimerie Catholique տպարանէն:

[2] *Մասիս շաբաթաթերթ*, առաջին թիւը լոյս տեսած 1 Յունուար 1947ին, 8 էջ ծաւալով, Պէյրութի մէջ, Imprimerie Catholique տպարանէն: Արտօնատէր տնօրէնն էր Բարսեղ Խ. Թոփուզեան: Թերթը որպէս նշանախօս ունէր «որպէս զէն՝ ճշմարտութիւն» արտայայտութիւնը:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊԵՏՐՈՍ ԺԸ. ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ ՋՄՄԱՌԵԱՆ (ՋՄՄԱՌՈՒ ՊԱՏՐԻԱՐՔԱԿԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴԱՄ), 1982-1999

Իր պատրիարքութեան տարիներուն, Յովհաննէս Պետրոս ԺԸ. Գասպարեան դէմ յանդիման գտնուեցաւ նոր հարցականներու: Արդարեւ, պատրիարքութիւնը կերպով մը - եւ մասամբ - վերապրեցաւ 1915ի Եղեռնին յաջորդած կացութիւնը, երբ լիբանանեան պատերազմը, ցնցելով ու կազմալուծելով պատրիարքութեան կեդրոն Պէյրութը, նուիրապետութիւնը դրաւ նիւթական, կազմակերպական եւ հոգեւոր կոչումներու ծանր տագնապներու, հարցականներու եւ մարտահրաւէրներու դիմաց:

Միջին Արեւելքի ու եւրոպական ցամաքամասի մէջ ապրող իր պատրիարքութեան հաւատացեալներէն շատեր, արաբական աշխարհի մէջ ծագած քաղաքական ցնցումներուն եւ յեղափոխութիւններուն հետեւանքով - հուսկ լիբանանեան պատերազմին հարուածներուն տակ - գաղթեցին Ամերիկա, Քանատա, Աւստրալիա՝ ստեղծելով աննախընթաց լայնատարած Սփիւռք մը եւ հովուական-կազմակերպական նորանոր կարիքներ:

Միւս կողմէ, Հայաստանի անկախացումը եւ կրօնական ազատութիւններու վերահաստատումը հրաւիրակ հանդիսացան պատրիարքութեան՝ իր հովուական հոգածութիւնը տարածելու նաեւ Հայաստանի Գ. Հանրապետութեան հայ կաթողիկէութեան վրայ, որ մեծ կարիքն ունի հոգեւոր վերանորոգումի[3]: Յիրաւի, խորհրդային տարիներուն հայաստանաբնակ հայ կաթողիկէ հօտը անհովիւ էր, Խորհրդային Հայաստանի մէջ չէր գործեր հայ կաթողիկէ որեւէ եկեղեցի եւ հետեւաբար հօտին հոգեւոր հոգածութեան ու սնունդի կարիքները մնացած էին անպատասխան:

Կենսագրութիւն Յովհաննէս Պետրոս ԺԸ. Գասպարեանի

Յովհաննէս Գասպարեան, ծնած է Գահիրէ, 20 Յունուար 1927ին: Ան վեցերորդ զաւակն է քիլիսցի Գրիգոր եւ Եղիսաբէթ Գասպարեան ամոլին: Նախնական ուսումը կը ստանայ իր ծննդավայրին մէջ ու 16 տարեկանին կ'ընդունուի Ջմմառու վանք:

Գասպարեան կաթողիկոս-պատրիարք կարօտալի յուզումով կը պատմէր իր անցեալէն. «*1943ին, 16 տարեկան պատանի, Գահիրէէն երկու օր ճամփորդութենէ ետք հասայ ինծի անծանօթ Լիբանանի Ճիւնի քաղաքը: Յուրտ ձմեռ էր: Ոլոր-մոլոր ճամփաներով հասայ Ջմմառու վանքը մթնշաղին, ուր զիս դիմաւորեց վանքին մեծաւոր՝ հայր Վարդան Խաչերեան, որ եղած էր մեր ժողովրդապետը Գահիրէ եւ զիս մղած էր քահանայական*

[3] Հայաստանի մէջ հայ կաթողիկէութիւնը աւելի նկատառելի ներկայութիւն է հիւիսի եւ հիւսիս-արեւմտեան շրջաններուն մէջ:

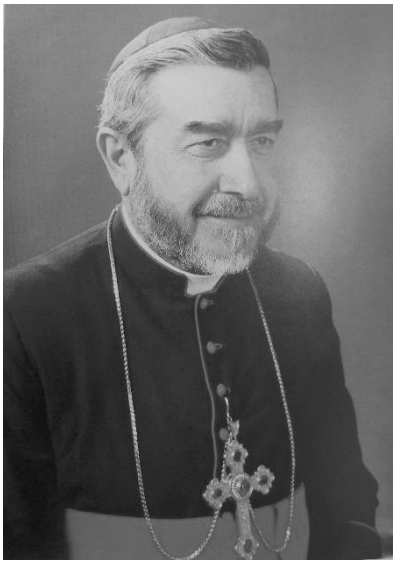

կեանքին: Հայրաբար սիրալիր ողջունեց զիս՝ 'Ժանօ, եկա՞ր' ըսաւ եւ զիս ընդունեց վանք...»[4]:

Ան քահանայ կը ձեռնադրուի 13 Ապրիլ 1952ին, Հռոմի մէջ, 1952-53՝ փոխտեսուչի պաշտօն կը վարէ Զմմառու Ս. Միքայէլի նորընծայարանին մէջ, 1953-55՝ կը դառնայ Հռոմի քահանայապետական Լեւոնեան դպրեվանքի օգնական-մեծաւոր, 1955-57՝ Զմմառու փոքր ընծայարանի փոխտեսուչ, ապա 1957ին կը կարգուի Գահիրէի հայ կաթողիկէ աթոռանիստ եկեղեցւոյ ժողովրդապետ, մինչեւ 1972:

Հայ Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ եպիսկոպոսական սիւնհոդոսը նշմարելով երիտասարդ կրօնաւորին ձիրքերն ու արժանիքները, 6 Դեկտեմբեր 1972ին կ'ընտրէ զայն առաջնորդ Պաղտատի թեմին: Գասպարեան եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի 25 Փետրուար 1973ին եւ անմիջապէս կ'անցնի Պաղտատի իր հովուական պաշտօնին:

Հոն ի յայտ կու գան առաջնորդի իր յատկութիւնները իբրեւ իմաստուն եւ խիզախ հովիւ, որ գիտէ տէր կանգնիլ իր հօտին՝ ամէնադժուարին պայմաններու մէջ: Արդարեւ, կ'արդիւնաւորուին իր ջանքերը՝ լաւագոյնս կազմակերպելու Իրաքահայ համայնքային հոգեւոր թէ ազգային կեանքը: Առաջնորդ հոգեւոր հայրը անշահախնդրօրէն ու մեծ նուիրումով կը հովուէ Պաղտատի եւ Իրաքի իր փոքրիկ հօտը, սիրաշահելով բոլորը: Սրտբաց ու մարդամօտ իսկական հայր մը դառնալով՝ ամէն խաւի ու համայնքի մարդիկ իր խրատներուն ու խորհուրդներուն ականջ կու տային. բան մը որ զինք կը դարձնէր Պաղտատի հայ գաղութէն եւ միւս հանայնքներու կողմէ սիրուած, յարգուած, փնտռուած ու գնահատուած անձնաւորութիւն եւ ցոյց կու տար անոր աւելի մեծ պաշտօնի մը կարողութիւնը:

Այնուհետեւ, հայ կաթողիկէ նոյն եպիսկոպոսական դասը, 5 Օգոստոս 1982ի սիւնհոդոսի ընթացքին, պարթեւահասակ, հմայիչ անձնականութեան տէր ու խնամուած եւ հաճելի արտաքինով՝ Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Գասպարեանը կը բարձրացնէ պատրիարքական գահին՝ հովուապետական պաշտօնը յանձնելով անոր, Լիբանանի ամէնադժնդակ պայմաններուն մէջ, երբ ամբողջ երկիրը շուրջ ութ տարիներէ իվեր մխրճուած էր

[4] *Աւետիք*, Յաւելուած 4,Պէյրութ 2011:

եղբայրասպան պատերազմի արհաւիրքներուն մէջ[5]: Անտեսելով հանգիստ ու դիւրին կեանքի վիճակը ու գիտակցելով դժուար եւ դժնդակ պայմանները այս վեհ առաքելութեան՝ Գասպարեան արքեպիսկոպոս պատասխանատուութեան բարձր գիտակցական ոգիով ընդունեց իրեն ներկայացուած լեղի բաժակը: Լիբանանեան պատերազմի ահաւոր այդ օրերուն, ան նախընտրեց ռումբերու տակ կաթողիկոս-պատրիարք դառնալ, անապահովութեան պայմաններու բերմամբ բանտարկուած մնալ Աշրաֆիէի պատրիարքարանի շէնքին մէջ՝ զրկուած կենսական կարիքներէ ..., բայց իր ժողովուրդին ու կղերին մօտ՝ եւ առաջնորդել զայն, քան թէ ապաստանիլ ապահով վայր մը, ինչ որ իր պաշտօնը կը թոյլատրէր իրեն:

Գահակալութիւն

Իր գահակալութեան հանդիսութեան՝ Կիրակի, 12 Սեպտեմբեր 1982ին, Լիբանանի նորընտիր նախագահ Պեշիր Ժեմայէլ ներկայ գտնուեցաւ ամբողջ արարողութեան, ու աւարտին ողջագուրուելով հոգեւոր տիրոջ հետ, նախագահը գոհունակութիւն կը յայտնէր. «ինչ գեղեցիկ ու կարեւոր զուգադիպութիւն՝ Լիբանան ունեցաւ երիտասարդ նախագահ, ինչպէս նաեւ երիտասարդ պատրիարք»:

Յովհաննէս-Պետրոս ԺԸ. հոգեւոր տէրը կարողացաւ արդարացնել իր վրայ դրուած յոյսերը եւ ձեռնհասօրէն վարել իրեն վերապահուած ու իր դիմագրաւած փափուկ եւ ծանր առաքելութիւնը: Ան լսելի ըրաւ իր ձայնը, համայնքային կեանքի այս կամ այն հանգրուանին: Ջատագովեց համերաշխութիւն եւ գործեց համամիութենական մարզին մէջ՝ ստեղծելով լաւագոյն պայմանները փոխադարձ հոգեւոր հասկացողութեան ու մերձեցումի՝ թէ՛ ազգային ծիրէն ներս եւ թէ՛՝ քրիստոնեայ բոլոր համայնքներու ուղղութեամբ, աշխուժօրէն հանդիպուպմներ կազմակերպելով, համայնքային ժողովներ նախաձեռնելով, սիւնհոդոսներ գումարելով...

Հովուական այցելութիւններ

Նախանձախնդիր իր հովուական պարտականութեան եւ իր աշխարհացրիւ հօտին՝ ան փութաց այցելելու բոլոր թեմերն ու առաքելավայրերը մի առ մի: Միջին Արեւելքէն մինչեւ Ամերիկաները, Եւրոպայէն Աւստրալիա ամէնուրեք բաշխեց հայրական գուրգուրանք եւ քաջալերանքի ջերմ խօսք եւ իր կարգին արժանացաւ որդիական յարգանքի եւ սիրոյ արտայայտութեան:

Հոգեւոր հայրը լիբանանեան եւ արտասահման իր այցելութիւններուն, ամէնուրեք, կ'արժանանար նաեւ տեղական եկեղեցական ու քաղաքական մարմիններու պատասխանատուներու ջերմ ընդունելութեան, միշտ կը վա-

[5] Յիրաւի, այդ շրջանին էր որ Իսրայէլ ներխուժած էր Լիբանան ու շուտով պիտի հասնէր Պէյրութ ...

յելէր պատկան մարմիններու հոգածութիւնն եւ հսկողութիւնը: Ան խօսնակն էր իր համայնքին ու հայ ազգի զաւակներու կարիքներուն: Ան ճիգ չխնայեց Լիբանանի մէջ տիրող կացութեան բարելաւման ու ամոքման խնդրով: Պարտադրելով յստակ տեսակէտեր ու բիւրեղ տեսլական՝ շարք մը հարցերու ու խնդիրներու շուրջ, բարձր ու վեհ հոգիով, ան շփման մէջ մտաւ աշխարհի մեծամեծներու հետ - ամէն անգամ որ առիթը ներկայացաւ եւ կամ ինք առիթը ստեղծեց: Ամուր պահելով իր յառաջացուցած բոլոր յարաբերութիւնները, ան քաջութեամբ իր խօսքը կ'ըսէր, միաժամանակ ամէնուրեք բաշխելով օրինութիւն, սէր, ժպիտ ու տպաւորիչ ներկայութեամբ վստահութիւն:

Քահանայութեան վսեմութիւնը իր անձին մէջէն ճառագայթող հոգեւոր տէրը միշտ իր հօտին մօտ էր, հայր ու եղբայր էր բոլորին:

Պատմական էր հոգեւոր հօր հովուական այցելութիւնը Քանատա՝ 4էն 24 Մայիս 1983ին: Հոն, Սէն Լորանի քաղաքապետարանի այցի աւարտին, երբ հրաժեշտ կ'առնէր, քաղաքապետը՝ պատկառելի ու ալեզարդ ծերունի Մարսէլ Լորէն, անակնկալօրէն յանկարծ ծունկի եկաւ բոլորին դիմաց վեհին առջեւ եւ խնդրեց, որ զինք օրհնէ: Իր օրինակին հետեւեցան քաղաքապետարանի անդամներ եւ ուրիշ ներկաներ:

29 Մարտ 1985ին Աղեքսանդրիա-Եգիպտոս այցելութեան իրեն ուղղուած բարիգալուստի խօսքին ան կը պատասխանէր՝ «*Կառչած մնացէ՛ք ձեր երկրին, հակառակ դժուարութիւններուն, ինչպէս մենք կը մնանք կառչած Լիբանանին, հակառակ որ մահը ամէն րոպէ մեզ կը սպառնայ, որովհետեւ հայութեան փրկութիւնը Միջին Արեւելքի մէջ է, եւ հայը հոս միայն կրնայ գոյատեւել իր հաւատքով, իր լեզուով եւ իր մշակոյթով*»[6]:

Իսկ 7 Մայիս 1991ին, Նիւ Եորքի մէջ, ՄԱԿի ընդհանուր քարտուղար Փերէս տը Քուելիարի հետ հանդիպումին՝ ան կ'ըսէր. «*իմ խնդրանքս ձեզմէ՝ որ դադրի ջարդը անմեղ անզէններու...եւ պաշտպանուին՝ մեծերէն*»: Այդ օրերուն Գետաշէնի ու Մարտունաշէնի անզէն ու խաղաղ հայերը կը ռմբակոծուէին թշնամիին կողմէ եւ կը բռնագաղթուէին:

Հովուական թուղթեր

Յովհաննէս-Պետրոս ԺԸ. հոգեւոր տէրը լոյս ընծայեց 21 խորհրմաստ բովանդակութեամբ շրջաբերականներ, կոնդակներ ու հովուական թուղթեր՝ նուիրուած զանազան առիթներու: Անոնք ուղեցոյցներն էին նաեւ ժամանակի մեծ իրադարձութիւններու հայ կաթողիկէ հոգեւոր-ազգային արձագանգին: Հոգեւոր հայրը նաեւ քարոզներ ու ճառեր խօսեցաւ, ոգելից՝ իրենց պարզութեան մէջ եւ սրտերն ու մտքերը ջերմացնող:

---

[6] *Աւետիք*, Յաւելուած 4,Պէյրութ 2011:

Շրջաբերական թուղթերուն շարքէն կարելի է առանձնացնել 1984ին Հռոմի Լեւոնեան քահանայապետական դըպրեվանքի հիմնադրութեան 100ամեակին առթիւ հրապարակուածը: Յատկանշական էր նաեւ 1992ին՝ հայրենիքի մէջ հայ կաթողիկէ նորաբաց առաքելութեան առթիւ իր շրջաբերական թուղթը, *Վերադարձ Հայաստան*ը: Կաթողիկոս-պատրիարքը իր այս թուղթը կ'եզրափակէր հետեւեալ նուիրական կոչով. «*Հուսկ, կո՛չ կ'ընենք ձեզի՝ աշխարհի չորս ծագերուն հաստատուած Հայ Կաթողիկէներ, որպէսզի ձեր անսակարկ մասնակցութիւնը բերէք Մայր Հայրենիքին բարուօք վերելքին*»[7]:

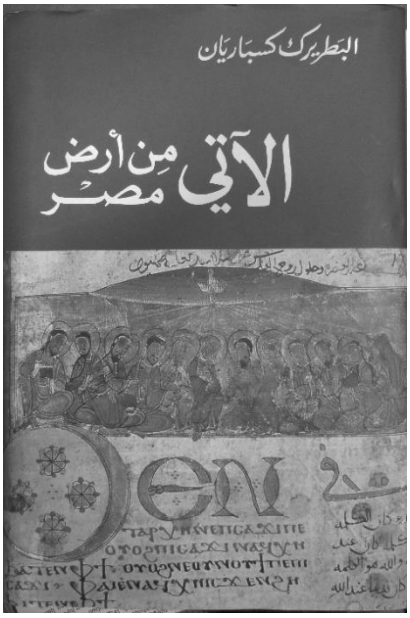

Իր հօտին եւ ընդհանրապէս ժողովուրդին կողքին կանգնած կաթողիկոս-պատրիարքը, իր 1994ի հովուական թուղթով լուսարձակի տակ կ'առնէր ընտանիքը: Արդարեւ, ընտանիքի միջազգային տարուան առթիւ, հոգեւոր տիրոջ *Թուղթ հովուական՝ ընտանիքի միջազգային տարուայ առթիւ*ը սրտաբուխ կոչ կ'ուղղէր՝ «*Մեր համայնքին թանկագին ընտանիքներուն, որպէսզի ա՛լ աւելի գիտակցին իրենց ծանր պատասխանատուութեան, անթերի կերպով կատարեն ամուսնական վիճակին յարակից պարտականութիւնները, ըլլան խղճամիտ դաստիարակները իրենց զաւակներուն եւ իրենց ամուսնական բոյնին մէջ ծաղկեցնեն հաւատարմութեան եւ սիրոյ առաքինութիւնները, որոնք դարերու ընթացքին յատկանիշերը եղած են մեր հայ ընտանիքներուն*»[8]:

2004ին լոյս տեսաւ Գասպարեան հոգեւոր տիրոջ նուիրուած արաբերէն հատորը՝ *الاتي من ارض مصر* (Եգիպտոսի հողէն եկող) խորագիրով[9], որ կը պարունակէ իր հովուական թուղթերէն, քարոզներէն, ճառերէն ու կոնդակներէն հատընտիր մը, ինչպէս նաեւ՝ վկայութիւններ ու գնահատանքներ կղերական ու քաղաքական անձնաւորութիւններէ, որոնք վեր կ'առնեն իր բացառիկ մարդկային արժանիքները:

Յատկանշական է լիբանանցի հայասէր մտաւորական, արաբական աշխարհի մեծագոյն բանաստեղծներէն Սայիտ Աքըլի վկայութիւնը՝ « امامه كانك

[7] *Թուղթ շրջաբերական. «Վերադարձ Հայաստան»*, Պէյրութ, 1992, էջ 19:

[8] *Թուղթ հովուական*, Պէյրութ, 1994, էջ 19:

[9] البطريرك كسباريان, *الاتي من ارض مصر*, *مكنشورات دار المراد*, *بيروت*, էջ 383:

امام عظمة ارمينيا» (Իր դիմաց, ինքզինքդ Հայաստանի մեծութեան դիմաց կը զգայիր):

Աւելի ետք զինք պիտի կոչէին «վաստակաւոր կաթողիկոս-պատրիարք»[10]:

Հայաստան այցելութիւն

1988ի Դեկտեմբերի վերջը, Հայաստանը հարուածող ահեղ երկրաշարժէն շատ կարճ ժամանակ ետք, ընկերակցութեամբ արհիապատիւ Վարդան եպիսկոպոս Աշգարեանի եւ Սարգիս Նաճարեանի, ան Հայաստան կ'այցելէր՝ օգնութեան փութալու երկրաշարժին պատճառով դժբախտացած հայորդիներուն՝ «*որպէս Հայ Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ համայնքապետ, պարտականութիւն զգալով երթալ երկրաշարժի աղէտին առիթով, ու բերել համայնքին մասնակցութիւնն ու աղօթքը: Մանաւանդ՝ Վեհափառ Վազգէն Ա.ին ընծայել մեր եղբայրական նեցուկը, որպէսզի ամէնայն հայոց վեհափառը առանձին չզգայ այս սարսափելի աղէտին ահաւորութեան առջեւ*»[11]:

Պարզ, զգացական այցելութիւն մը չէր որ տեղի կ'ունենար, ոչ ալ լոկ ցաւակցական բնոյթ ունէր ան: Այցելութիւնը նպատակ ունէր բերել - հայրենիքի շինութեան համազգային ու միջազգային ճիգերուն հետ - հայ կաթողիկէ համայնքին մասնակցութիւնը: Այս առթիւ էր որ հոգեւոր տէրը յանձնառու եղաւ կանգնել դպրոց մը Լենինականի (ներկայիս Կիւմրի) մէջ: Սակայն անյայտ պատճառներով չիրականացաւ անոր իրագործումը: Այդուհանդերձ, Կիւմրիի թիւ 8 եւ թիւ 24 դպրոցներու արդիական կահաւորումն ու սարքաւորումը իրագործուեցաւ հայ կաթողիկէ Ֆրանսայի եւ Հիւսիսային Ամերիկայի ու Քանատայի առաջնորդարաններու եւ միջազգային բարեսիրական ընկերութիւններու ու բարերարներու առատաձեռն նուիրատուութիւններուն շնորհիւ[12]:

Ս. Էջմիածինի մէջ հոգեւոր տէրը, 31 Դեկտեմբեր 1988ին, մեծ յուզումով կ'արտայայտուէր ընդգծելով. «*Սիրալիր եւ ջերմ եղբայրական աննախընթաց ընդունելութեամբ մեզ իր յարկին տակ հիւրընկալեց ՆՍՕՏՏ Վազգէն Ա. վեհափառ կաթողիկոսը*»: Իսկ իր այցելութեան աւարտին, խօսքը ուղղելով անոր, կ'ըսէր. «*Վեհափառ տէր, թոյլ տուէք որ ձեզի նուիրեմ, իմ եւ աշխարհասփիւռ մեր համայնքին զաւակներուն անունով, այս ոսկեայ խաչը, թէեւ ձեր խաչը արդէն ծանրաբեռ է: Այս լանջախաչը կրած է երջանկայիշատակ Կարդինալ Աղաճանեան, որուն համար՝ «ամէն մէկ հայ՝ բեկոր մըն է Հայաստանի*»[13]: Իդէպ, Վազգէն Ա. վեհափառը անձնանօթ մը չէր կարդինալին, անոր հետ ունէր անձնական շփում եւ 12 Մայիս 1970ին Հռոմի

[10] *Աւետիք* Յաւելուած 4, Պէյրութ, 2011:

[11] *Աւետիք* Յաւելուած 4, Պէյրութ, 2011:

[12] Թուղթ շրջաբերական. «Վերադարձ Հայաստան», Պէյրութ, 1992, էջ 14:

[13] *Աւետիք* Յաւելուած 4, Պէյրութ, 2011:

մէջ զուգահեռաբար Պօղոս Զ. սրբազան քահանայապետին հանդիպումին, հանդիպեր էր նաեւ իր ազգակից կարդինալ Աղաճանեանին:

Եկեղեցասէր Հոգեւոր Տէրը

Յովհաննէս-Պետրոս ԺԸ. հգեւոր տիրոջ անխոնջ ջանքերով վերաբացուեցաւ Հայաստանի ու Վրաստանի հայ կաթողիկէ առաքելական փոխանորդութիւնը եւ անոր հետ միասին ստեղծուեցաւ Արեւելեան Եւրոպայի հայ կաթողիկէ թեմը: Այս ծիրին մէջ, ան օծեց ութ նորակերտ տաճարներ ու եկեղեցիներ, զանազան գաղթօճախներու մէջ: Հետեւեալ շարքով.-

- 4-24 Մայիս 1983.- օծում Նարեկի Աստուածամօր եկեղեցւոյ, Մոնրէալ, Քանատա.
- Դեկտեմբեր 1984.- օծում Ս. Խաչ եկեղեցւոյ, Զալքա, Լիբանան.
- 11-17 Մայիս 1991.- օծում Ս. Սիրտ Յիսուսի եկեղեցւոյ, Լիթըլ Ֆոլս, Միացեալ Նահանգներ.
- 22-28 Ապրիլ 1993.- օծում Ս. Խաչ եկեղեցւոյ, Հալէպ, Սուրիա.
- 16-21 Նոյեմբեր 1993.- օծում Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ, Թորոնթօ, Քանատա.
- 11-13 Դեկտեմբեր 1993.- օծում Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ, Տէր-Զոր, Սուրիա.
- 8-15 Սեպտեմբեր 1997.- օծում Ս. Խաչ եկեղեցւոյ, Պոստոն, Միացեալ Նահանգներ.
- 18 Հոկտեմբեր 1998.- օծում Նարեկի Տիրամայր աթոռանիստ տաճարին, Պաղտատ, Իրաք:

Հրաժարում

3 Սեպտեմբեր 1999ին, Զմմառու վանքին մէջ, հազիւ բոլորած իր կեանքի եօթ տասնամեակը, Յովհաննէս Պետրոս Գասպարեան կաթողիկոս-պատրիարքը անակնկալօրէն կու տար իր հրաժարականը իր կաթողիկոս-պատրիարքի պատասխանատուութիւններէն՝ ահաւոր ցնցում ու զարմանք պատճառելով բոլորին, նաեւ ստանալով զօրակցական ու յարգանքի բազմաթիւ վկայութիւններ: Այնուհետեւ, ան անաղմուկ առանձնացաւ սկիզբը Հռոմ, Լեւոնեան քահանայապետական դպրեվանքը, ապա Զմմառու մայրավանքը:

Վախճանում

16 Յունուար 2011ին, 84 տարեկանին իր մահկանացուն կնքեց հայ կաթողիկէ համայնքին 'հայրիկը' ու իր հիւծած ու միւռօնաբոյր մարմինը ամփոփուեցաւ Զմմառու միաբան կաթողիկոս-պատրիարքներու դամբարանին մէջ, Զմմառու վանքին մայր եկեղեցւոյ խորանին առջեւ:

ՆԵՐՍԷՍ ՊԵՏՐՈՍ ԺԹ. ԹԱՐՄՈՒՆԻ (ԱՆԴԱՄ՝ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻՈՅ ԹԵՄԻՆ) 1999-2015

Հովուութիւն կը նշանակէ ամէնօրեայ նուիրում, ամէնօրեայ ներկայութիւն, ամբողջ ժամանակը տրամադրել հօտին, բաժնեկցելով անոր ցաւը,

դժուարութիւնները, յաղթահարելով խոչընդոտները, եւ այդպիսով դառնալով իսկական քաջ եւ բարի հովիւ: Յամառ աշխատող, յաճախ մինչեւ լուսաբաց, ծրագրուած գործ մը պէտք էր լիուլի կատարուէր եւ բարձր որակով: Նպատակը տկարութիւն չէր ճանչնար: Այսպիսի՛ն էր Գասպարեան կաթողիկոս-պատրիարքը յաջորդող Ներսէս Պետրոս Թարմունի կաթողիկոս-պատրիարքը, տանն Կիլիկիոյ կաթողիկէ հայոց քաջ ու բարի հայ հովիւը, որ 16 տարիներ սիրոյ եւ նուիրումի զգացումներով տոգորուած, առաջնորդեց իր հօտը: Հոգեւոր կեանքի մարդ՝ ան բարձր ու վեհ ոգեւորութեամբ լի հոգեւորականն էր, ձեռքին ունենալով ցուպը, խաչն ու Աւետարանը:

Կենսագրութիւն

Պութրոս Թազա ծնած է 17 Յունուար 1940ին, Գահիրէ, հինգերորդը՝ ութ զաւակներով օրհնուած հաւատացեալ մարտինցի «Թազա» ընտանիքին մէջ: Իր նախնական եւ երկրորդական ուսումը ստացած է Գահիրէի Ֆրէրներու քոլէճներուն մէջ:

Կանուխէն քահանայական կոչումը զգալով, ան ղրկուած է Հռոմ, Լեւոնեան քահանայապետական հայ դպրեվանքը, եւ յաճախած Գրիգորեան Համալսարանը, փիլիսոփայութիւն եւ աստուածաբանութիւն ուսանելու: Քահանայ ձեռնադրուած է Գահիրէ, 15 Օգոստոս 1965ին եւ ստանձնած Գահիրէի հայ կաթողիկէ աթոռանիստ եկեղեցւոյ ժողովրդապետութեան պատասխանատուութիւնը:

1968-90՝ եղած է Հելիոպոլսոյ (Գահիրէ), Ս. Թերեզա եկեղեցւոյ ժողովրդապետ, յատկապէս քաջալերելով զանազան հոգեւոր շարժումներու գործունէութիւնը: 1990ին կը յաջորդէ զղարթահայ գերապայծառ տէր Ռաֆայէլ եպիսկոպոս Պայեանի իբր առաջնորդ Աղեքսանդրիոյ հայ կաթողիկէ թեմին ու 18 Փետրուար 1990ին կը ստանայ եպիսկոպոսական օծում, իսկ 7 Հոկտեմբեր 1999ին հայ կաթողիկէ եպիսկոպոսաց սիւնհոդոսին կողմէ կ'ընտրուի կաթողիկոս-պատրիարք տանն Կիլիկիոյ կաթողիկէ հայոց եւ կ'որդեգրէ Ներսէս Պետրոս ԺԹ. անունը, իսկ իր ընտանեկան «Թազա» մականունը հայացնելով կը վերածէ «Թարմունի»ի ու կը վերակոչուի Ներսէս-Պետրոս ԺԹ. Թարմունի, կաթողիկոս-պատրիարք տանն Կիլիկիոյ կաթողիկէ հայոց՝ նշանակալից ապացոյց ու վկայութիւն իր ապագայ ազգային ներդրումներուն:

Գահակալութեան պատգամ

Թարմունի կաթողիկոս-պատրիարք իր գահակալութեան պատգամով կը խոստանար. «*Հայ առաքելական քոյր եկեղեցւոյ հետ պիտի ներշնչուին[ք] հզօր եւ եղբայրական միութենական ոգիէ մը, թէ՛ Էջմիածինի Աթոռին հետ, թէ՛ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Աթոռին հետ – համոզուած - որ մեր ժողովուրդին գերագոյն բարիքը կը պահանջէ իր առաջնորդները ձեռք ձեռքի*

աշխատին ազգին բարիքին համար»[14]: Արդար է ըսել, թէ ան իր խոստումը անսասանօրէն յարգեց:

Հովուական թուղթեր

Զատկուան, Ծննդեան տօներու եւ այլ առիթներու իմաստալից ու բծախնդրութեամբ պատրաստուած պատգամներէն անջատ, Թարմունի կաթողիկոս-պատրիարքը հրապարակեց բազմաթիւ, դիպուկ խորագրերով հայրապետական հովուական թուղթեր ու կոնդակներ նուիրուած՝ զանազան առիթներու ու նիւթերու, խօսեցաւ նաեւ քարոզներ ու ճառեր:

Ան Զատկուան եւ Ծննդեան տօներու պատգամներէն բացի, տուաւ հետեւեալ Հայրապետական պատգամները.-

- 3 Դեկտեմբեր 1999.- Փրկչագործութեան յոբելենական Ս. տարուան (1999-2000) առիթով.
- 31 Դեկտեմբեր 2000.- Հայաստանի քրիստոնէացման 1700ամեակին առիթով.
- 1 Յունիս 2001.- Նահատակ Իգնատիոս եպիսկոպոս Մալոյեանի նուիրուած.
- 15 Հոկտեմբեր 2001.- Մեծ յոբելենական տարիներու առիթով.
- 12 Սեպտեմբեր 2002.- Հռոմ, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի արձանի բացումին առիթով.
- 1 Հոկտեմբեր 2002.- Հայաստանի քրիստոնէացման 1700ամեակին առիթով.
- 30 Հոկտեմբեր 2004.- Ամէնասուրբ Հաղորդութեան տարիին առիթով.
- 24 Ապրիլ 2005.- Հայոց Ցեղասպանութեան 90րդ տարելիցին առիթով.
- 22 Փետրուար 2006.- Ս. Վարդանանց տօնին առիթով.
- 14 Մարտ 2007.- Երիտասարդներուն՝ քառասնորդացի առիթով.
- 15 Հոկտեմբեր 2007.- Աստուծոյ գթութեան մասին, առաջին համաշխարհային առաքելական համաժողովին առիթով.
- 3 Փետրուար 2008.- Քառասնորդացի առիթով.
- 6 Յունուար 2010.- Քահանայական տարուան առիթով.
- 3 Մարտ 2011.- Քրիստոնէական դաստիարակութեան եւ հայ կաթողիկէ վարժարանի առաքելութեան մասին.
- 6 Յունիս 2013.- Նոր աւետարանումը այսօր.
- 21 Մարտ 2015.- Հայոց Ցեղասպանութեան 100րդ տարելիցին առիթով:

Հայ դպրոցին առաքելութիւնը

Երջանկայիշատակ Ներսէս Պետրոս ԺԹ. հոգեւոր տէրը, տեսլականով ու վճռականութեամբ տոգորուած, միշտ խանդավառութեամբ թիկունք կանգնած է մասնաւորապէս Լիբանանի հայ կաթողիկէ համայնքի վարժարաններու ծաղկումին ու վերելքին: Քաջալերած է հայերէնի ուսուցիչներու մանկավարժական եւ մասնագիտական վերապատրաստման եւ առնչակից

[14] *Աւետիք* Յաւելուած 5, Պէյրութ, 2016:

ծրագիրեր, իր օրհնութեամբ Պէյրութի մէջ, 2012ին, հիմնադրուած է Ս. Գրիգոր Նարեկացի կեդրոնը՝ դպրոցական հայագիտութեան զարգացման համար[15]: Պուրճ Համուտի մէջ գործող Հայ Կաթողիկէ Մեսրոպեան Բարձրագոյն Վարժարանի 75ամեակին առթիւ արտայայտուելով, հոգեւոր տէրը կը հաւաստէր. «*Հայ դպրոցը գրաւականն է հայապահպանութեան, որուն գլխաւոր յենարանը՝ հայ ընտանիքն է, հայ ծնողքը,- ու կը շեշտէր,- հայ դպրոցին ուսերուն կը ծանրանայ այսօր, օրինապահ, հաւատարիմ ու յարգանքի արժանի քաղաքացիներ պատրաստելու պարտականութիւնը, որպէսզի ամէն երիտասարդ հայ դառնայ յեւտագային իր ժողովուրդի քաղաքակրթութեան ու մարդկային արժանիքներու դրօշակակիրը, եւ հայութեան պահանջատիրական ձայնը լսելի դարձնէ միջազգային մարմիններէն ու շրջանակներէն ներս*»[16]:

Ան քաջալերած է նաեւ լրատուական միջոցները, յատկապէս վերահրատարակութիւնը ապահովելով պատրիարքութեան *Մասիս* ամսաթերթին, ինչպէս նաեւ ընթացք տալով նոր ծրագիրերու: Իր օժանդակութեանբ, լոյսին եկաւ լիբանահայ իրականութեան մէջ իր տեսակով խիստ իւրայատուկ *Հայ Մանկավարժ* ամսագիրը[17]: Նոյն այդ շրջանին ան սատարեց «Լուսամուտ» եւ «Լոյս Զուարթ» պատկերասփիւռի յայտագիրերու ծնունդին, գործակցութեամբ լիբանանեան «Թելէ Լիւմիէր» քրսիտոնէական կայանին:

ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Առանց նկատի ունենալու իր առողջական դիւրաբեկ վիճակը, հայրապետական ցուպը ձեռքին, հոգեւոր տէրը այցելեց իր հօտը աշխարհի չորս ծագերուն:

Հայաստան եւ հայութիւն

Յարատեւօրէն, ան մօտէն կը հետեւէր Հայաստանի եւ Արցախի մէջ տիրող իրադարձութեանց: Նախանձախնդիր՝ Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ հայ կաթողիկէ համայնքին ուրոյն տեղին, դիրքին ու արժանի յարգանքին եւ ներկայացուցչութեան: Այս ծիրին մէջ, ան դիմեց Հայաստանի ու Արցախի ազդեցիկ ու հեղինակաւոր կողմերու միջամտութեան ու բարեխօսութեան:

Արցախ

Յուլիս 2006ին, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութեան նախագահին հրաւէրով, հոգեւոր տէրը այցելեց Արցախ: Պատմական այս այցելութիւնը, դժբախտաբար, առողջական ծանր խանգարումի պատճառով, ընդհատեցաւ եւ անաւարտ մնաց: Այս իրադարձութիւնը աննախընթաց էր ու

---

[15] «Նարեկացի կեդրոնը ներկայացուց հայոց լեզուի ուսուցման ծրագիրներ», *Աւետիք*, Մայիս-Օգոստոս, 5-8:2012, էջ 158-60:

[16] *Աւետիք*, Մայիս-Դեկտեմբեր, 5-12:2013, էջ 38-40:

[17] *Աւետիք* Յաւելուած 5, 2013, էջ 38:

պատմական. հայ կաթողիկէ կաթողիկոս-պատրիարք մը երբեւէ չէր այցելած Ղարաբաղի տարածք, իսկ այս պարագային՝ Արցախի Հանրապետութիւն: Բազմանպատակ այս այցելութեան օրակարգերէն էր նաեւ ծանօթանալ Արցախի Հանրապետութեան, եւ մանաւանդ մասնակցիլ Շուշիի մշակութային «Ռոպերթ Պօղոսեան եւ Որդիք» հետազօտական կեդրոնի եւ վերականգնող թանգարանի օծման եւ բացման:

Գլխաւոր գործեր

Ներսէս-Պետրոս ԺԹ. Թարմունի կաթողիկոս-պատրիարք իր գահակալութեան տարիներուն բազմաթիւ յատկանշական իրագործումներ կատարեց, որոնց թուումը կը կարօտի երկար ժամանակի: Անոնցմէ յիշենք միքանին միայն.-

- Պէյրութի մէջ օծեց Զմմառու պատրիարքական միաբանութեան անդամ, թեմական եւ ամուսնացեալ 13 քահանաներ, որոնք ղրկուեցան ծառայելու զանազան թեմերու մէջ:
- Հոգեւոր տիրոջ խնդրանքին վրայ, 19 Յունուար 2005ին, ներկայութեամբ ու օրհնութեամբ սրբազան քահանայապետ Յովհաննէս-Պօղոս Բ.ի, Վատիկանի Ս. Պետրոս պազիլիքային - ուխտաւորներէ եւ զբօսաշրջիկներէ ամէնաշատը այցելուած գաւիթին - շրջակայ պարիսպին խորշին մէջ, մեծ հանդիսութեամբ կատարուեցաւ զետեղումը՝ դարերէ իվեր սպասուած Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի արձանին[18]: Իսկ Փետրուար 2008ին, իր նախաձեռնութեամբ, Բենեդիկտոս ԺՋ. սրբազան քահանայապետը փառաշուք բացումը կատարեց եւ օրհնեց Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի արձանին դիմացի գաւիթը, զայն կոչելով «Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Հրապարակ»:
- Հայոց Ցեղասպանութեան 100րդ տարելիցին առթիւ, Վատիկանի Ս. Պետրոս պազիլիքային մէջ, 12 Ապրիլի 2015ին, Ֆրանչիսկոս քահանայապետը ընդառաջելով Ներսէս-Պետրոս ԺԹ. կաթողիկոս-պատրիարքի խնդրանքին, համապատարագեց ի ներկայութեան զոյգ վեհափառներու՝ Գարեգին Բ. ամէնայն հայոց եւ Արամ Ա. մեծի տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսներու, ինչպէս նաեւ Հայաստանի Հանրապետութենէն եւ աշխարհի տարբեր կողմերէն ժամանած բազմահազար հայ ուխտաւորներու, որոնք համախմբուած էին Հայաստանի Հանրապետութեան նախագահ Սերժ Սարգսեանի շուրջ: Ս. Պետրոս պազիլիքայի կամարներուն տակ հնչեցին հայածէս սուրբ պատարագի աղօթքները ու հայկական հիասքանչ շարականները: Յընթացս պատարագի Ֆրանչիսկոս քահանայապետը Ս. Գրիգոր Նարեկացին հռչակեց տիեզերական եկեղեցւոյ 36րդ վարդապետ, որով իրականացաւ 2005էն իվեր յամառօրէն հետապնդուող նպատակը: Սրբազան քահանայապետը իր արտասա-

[18] Քանդակին հեղինակն է նախկին լիբանահայ քանդակագործ, գեղանկարիչ Խաչիկ Գազանճեան (Գազան):

նած խօսքին մէջ յատկապէս յիշատակեց Հայոց Ցեղասպանութիւնը եւ անոր մէկուկէս միլիոն զոհերը՝ իբրեւ նահատակներ, եւ մեղսակցութիւն նկատեց լռութիւնը այս պատմական ողբերգութեան:

- Հայկական պահանջատիրութեան ձայնը աշխարհին լսելի դարձնելու նպատակով, սրբազան պապը Ս. Պետրոսի տաճարին աւագ խորանը տրամադրեց ներկայ Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ երկու վեհափառներուն, որոնք հոգեշունչ, հայրենասէր ու պահանջատէր պատգամներով հանդէս եկան:

Եկեղեցական այս արարողութիւնը սփռուեցաւ աշխարհի բազմաթիւ հեռուստակայաններէ, հասնելով 1,2 միլիար հեռուստատեսի եւ մեծապէս գնահատուեցաւ հայրենի պետական պաշտօնատարներու կողմէ:

Նաեւ Ներսէս Պետրոս ԺԹ.ի խնդրանքին վրայ՝ Վատիկանի պետութիւնն ալ մասնակցեցաւ հարիւրամեակի այս յիշատակութեան, հրատարակելով 2 դրոշմաթուղթեր: Սակայն դրոշմաթուղթերը գործածութեան դրուեցան 21 Սեպտեմբեր 2015ին, Թարմունի կաթողիկոս-պատրիարքի վախճանումէն ետք:

Մոսկուայի եւ համայն Ռուսաստանի հայ կաթողիկէ ժողովրդապետութիւնը

Փետրուար 2002ին, Թարմունի կաթողիկոս-պատրիարք, հիմնեց առաջին ժողովրդապետութիւնը Մոսկուայի մէջ, նոր առաքելութիւն մը սկսելու համար Ռուսաստանի մէջ:

Վեցամսեայ շրջապտոյտը 2015ին

Հայ կաթողիկէ հոգեւոր տէրը Հայոց Ցեղասպանութեան 100րդ տարին, 2015ը ապրեցաւ յամառ ու եռանդուն կայտառութեամբ: Ան կ'ուզէր ամէն տեղ հասնիլ ու պանծացնել նահատակաց յիշատակը: Այս խնդրով, ան ոչ մէկ ճիգ ու առիթ խնայեց, արհամարհելով իր առողջական լուրջ ու թերեւս վտանգաւոր վիճակը: Ճիշտ է, ան ֆիզիքապէս կը տառապէր, սակայն նպատակին վեհութիւնը զինք կը մխիթարէր ու կը սփոփէր: Քաջաբար տոկալով ու պայքարելով ան յարատեւեց ու հետեւողականօրէն ջանաց ի գործ դնել իր ծրագիրները:

Ստորեւ՝ 2015 առաջին վեցամսեակի իր ճամփորդութիւնները.-

1) Չորեքշաբթի 21 Յունուար 2015ին ան ժամանեց Իրան՝ Թեհրանի հայ կաթողիկէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ աթոռանիստ եկեղեցւոյ օծման 60ամեակի եւ Չիլոյեան հանգստեան տան 50ամեակի միջոցառումներուն մասնակցելու:

2) ՀՀ նախագահին եւ երկու վեհափառներու կողքին, 29 Յունուար 2015ին Երեւանի մէջ ան մասնակցեցաւ Կոմիտասի Պանթէոնի բացման արարողութեան:

3) Նոյն օրը յետմիջօրէին, մասնակցեցաւ Հայոց Ցեղասպանութեան 100րդ տարելիցին նուիրուած միջոցառումները համակարգող պետական յանձնաժողովի 5րդ նիստին:

4) Նոյն երեկոյեան նախագահ Սերժ Սարգսեան՝ յանձնաժողովի անդամներուն եւ ընդլայնուած նիստի մասնակիցներուն հետ այցելեց Ծիծեռնակաբերդի յուշահամալիր, ծաղկեպսակ զետեղեց Մեծ Եղեռնի զոհերու յուշարձանին: Ծիծեռնակաբերդի յուշահամալիրին դիմաց այնուհետեւ տեղի ունեցաւ Հայոց Ցեղասպանութեան 100րդ տարելիցի համահայկական հոչակագրի հրապարակման արարողութիւնը: Փաստաթուղթը ընթերցեց նախագահ Սերժ Սարգսեան եւ Հայոց Ցեղասպանութեան 100րդ տարելիցի միջոցառումները համակարգող պետական յանձնաժողովի որոշման համաձայն, Հոչակագրին մայր օրինակը յանձնեց Հայոց Ցեղասպանութեան թանգարան-ինստիտուտին: Ապա, հանրապետութեան նախագահը նշեց, որ Հոչակագրին մէկ օրինակը կ'ուղարկուի Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան գլխաւոր քարտուղարին եւ մէկ օրինակը պիտի յանձնուի Հայաստանի Հանրապետութեան ազգային արխիւին:

5) Գլխաւորեց հայ կաթողիկէ եպիսկոպոսաց յատուկ սիւնհոդոսը՝ 24-28 Փետրուար 2015ին, Հռոմի քահանայապետական Լեւոնեան դպրեվանքին վարժարանին մէջ:

6) 12 Ապրիլ 2015ին, Հայոց Ցեղասպանութեան 100րդ տարելիցին առթիւ համապատարագեց Վատիկանի Ս. Պետրոս պազիլիքային մէջ:

7) 23 Ապրիլ 2015ին ներկայ եղաւ Ս. Էջմիածնի մէջ Հայոց Ցեղասպանութեան նահատակներու սրբադասման արարողութեան:

8) Շաբաթ 25 Ապրիլ 2015, յետմիջօրէին, Պուտափեշտի Ս. Ստեփանոս մայր տաճարին մէջ հայածէս հանդիսաւոր պատարագ մատուցեց աւելի քան 2000 հաւատացեալներու ներկայութեամբ:

9) Երկուշաբթի 27 Ապրիլ 2015ին այցելեց Ռուսիոյ Վենիով քաղաքի հայ կաթողիկէ համայնքին:

10) 29 Ապրիլ 2015ին հանդիպում ունեցաւ Մոսկուայի եւ համայն Ռուսիոյ պատրիարք Կիրիլի հետ:

11) Հինգշաբթի 21 Մայիս 2015ին հովուական այցելութեամբ ժամանեց Պուտափեշտ, Հունգարիա:

Այս ծանրաբեռնուած օրակարգին պէտք է աւելցնել այն բոլոր ձեռնարկները որոնք տեղի ունեցան Լիբանանի մէջ եւ որոնք հոգեւոր տիրոջ հովանիին տակ կազմակերպուած էին, եւ որոնց անպայմանօրէն կը մասնակցէր եւ յաւուր պատշաճի իր խօսքը կ'արտասանէր, առանց յոգնութիւն կամ ֆիզիքական անհանգստութիւն ցուցաբերելու:

Վախճանումը

Ներսէս-Պետրոս ԺԹ. կաթողիկոս-պատրիարքը վախճանեցաւ 25 Յունիս 2015ին, Պէյրութի մէջ, սրտի կաթուածէ, սպառած՝ իր ֆիզիքական ուժերէն, 75 տարեկան հասակին, ետին թողլով նուիրեալ հովիւի եւ սրբակենցաղ հայրապետի համբաւը: Հայ Կաթողիկէ Եկեղեցին կորսնցուց գթասիրտ համայնքապետը, եռանդուն եւ հեղինակաւոր հոգեւոր գործիչը եւ հայ կաթողիկէ վարժարաններուն հայրապետը:

Իր գահակալութեան 16 տարիներուն ամէնամօտիկ գործակիցներէն մին ըլլալով, անձնական վկայութեամբ կրնամ հաւաստել որ ան եղաւ Հայոց Ցեղասպանութեան 100ամեակին հայ կաթողիկէ կաթողիկոս-պատրիարքը:

Յետմահու պարգեւատրում

Հայոց Ցեղասպանութեան 100րդ տարելիցին միջոցառումները համակարգող պետական յանձնաժողովի մասնակիցները իրենց 2015 Սեպտեմբեր 16ի նիստի օրակարգի հարցերու քննարկման անցնելէ առաջ մէկ վայրկեան լռութեամբ յարգեցին յանձնաժողովի անդամ, Սփիւռքի մէջ հայապահպանութեան գործին բացառիկ ներդրում բերած տանն Կիլիկիոյ կաթողիկէ հայոց կաթողիկոս-պատրիարք, երջանկայիշատակ Ներսէս-Պետրոս ԺԹ.ի յիշատակը: Հայաստանի Հանրապետութեան նահագահը տեղեկացուցած էր յանձնաժողովի անդամներուն որ ի նշանաւորումն պատրիարք Ներսէս-Պետրոս ԺԹ.ի երկնային ճանապարհի, հաշուի առնելով անոր հսկայածաւալ ազգանուէր գործունէութիւնը՝ հրամանագիր ստորագրած է անոր յետմահու Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի շքանշանով պարգեւատրելու մասին: Շքանշանը յանձնուած էր յանձնաժողովի նոր անդամ, տանն Կիլիկիոյ կաթողիկէ հայոց նորընտիր կաթողիկոս-պատրիարք Գրիգոր-Պետրոս Ի.ին[19]:

Մեր բոլորին համար երջանկայիշատակ **Յովհաննէս Պետրոս ԺԸ. Գասպարեան** եւ **Ներսէս Պետրոս ԺԹ. Թարմունի կաթողիկոս-պատրիարքները** պիտի մնան համեստութեան, բարութեան ու ծառայութեան տիպար օրինակներ:

Յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի:

[19] «Հայոց Ցեղասպանութեան 100րդ տարելիցի միջոցառումները համակարգող պետական յանձնաժողովը կը յարգէ երջանկայիշատակ Ներսէս Պետրոս ԺԹի. յիշատակը», *Աւետիք*, 7-12:2015, էջ 135-38:

TWO EGYPTIAN ARMENIAN CATHOLICOS-PATRIARCHS AS HEAD OF THE CATHOLIC ARMENIAN COMMUNITY WORLDWIDE, HIS BEATITUDE KASBARIAN AND HIS BEATITUDE TARMOUNI (Summary)

Raphael Oumoudian
raphael.oumoudian@gmail.com

Since the reestablishment of the Catholic Armenian Patriarchate in 1742, two Egyptian Armenian priests have headed the Catholic Armenian community worldwide, namely His Beatitude Bedros XVIII Kasbarian and His Beatitude Nerses Bedros XIX Tarmouni.

The paper focuses on their service to the Catholic Armenian Church. They did all they could to establish brotherly relations with the churches of other Armenian denominations, and established a strong relationship between the Lebanese Armenian community and the other Christian communities of Lebanon. On several occasions this relationship was expressed through extensive collaboration in spiritual, cultural, religious, church, social and philanthropic matters. They were instrumental in developing a space for intra-Christian and interreligious dialogue, which reflected positively on all the communities of Lebanon and the Catholic Armenian community worldwide.

Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէն եւ Եգիպտահայութիւնը (1964-1990)

Վլադիմիր Պօղոսեան
vlad.poghosyan@mfa.am

ՄՈՒՏՔ

Եգիպտոսում հայերի ներկայութեան մասին վկայութիւնների հանդիպում ենք դեռեւս հնագոյն ժամանակներից. հայ եւ օտար մատենագիրները յիշատակում են Ք.ա. առաջին հազարամեակում հայ-եգիպտական առնչութիւնների մասին[1]:

Եգիպտոսի հայ համայնքը, ի տարբերութիւն արաբական միւս երկրների, ձեւաւորուել է դեռեւս միջնադարում[2]: Ըստ տուեալ ժամանակշրջանի պատմիչների[3]՝ Արցախի, Սիւնիքի, Տարօնի հայկական զօրամիաւորումներ հասել են Եգիպտոս՝ վերջինիս աջակցելու օտար նուաճողների դէմ պայքարում: Աւելի քան պատկերաւոր այս փաստն արտայայտւում է հայկական *Սասունցի Դաւիթ* դիւցազնավէպում, որտեղ Մըսրի երկրում հասակ առած Դաւիթը մարմնաւորում է հայ զինուորների հաւաքական կերպարը:

---

[1] Եգիպոսում կամ, ինչպէս հայերն են հնում անուանել, Մսըրում հայրերը բնակուել են նոյնիսկ փարաւոնեան շրջանում: Դեռեւս Ք.ա. Ա. դարում Եգիպտոսի կառավարիչ եւ պատմիչ հռոմէացի Սալլիւստոսը իր աշխատութեան մէջ յիշատակում է հայերի մասին: Իսկ Զ. դարում բիւզանդական պատմիչ Պրոկոպոիոս Կեսարացին յայտնում է, որ Եգիպտոսում հայկական զօրամասեր են տեղակայուած եղել: Այս շրջանում միքանի հայեր զբաղեցրել են նաեւ Եգիպտոսի կառավարչի պաշտօնը. յիշատակւում են Ներսէս Բասենցու, Արտաւան Արշակունու, Հերակլի անունները:

Մեզ հասած վաւերագրերից պարզ է դառնում, որ Եգիպտոսում միայն հայ զինուորականներ չեն ապրել, այլ արդէն գոյութիւն է ունեցել հայ համայնք, քանի որ յիշատակւում է նաեւ հայ վանականների եւ առեւտրականների մասին:

[2] Եգիպտոսի հայ համայնքը ծաղկում է ապրել Ֆաթիմեան Դարաշրջանում (969-1171): Հայ պատմիչ Մատթէոս Ուռհայեցին վկայում է, որ դեռեւս Ժ. դարում Եգիպտոս են գաղթել շուրջ 30 հազար հայեր (Մատթէոս Ուռհայեցի, *Ժամանակագրութիւն*, «Հայաստան» հրատ., Երեւան, 1973, էջ 139): Այս շրջանում հայերն ազդեցիկ դեր են ունեցել պետութեան կառավարման մէջ: Յիշատակւում են Բադր ալ Ջամալին, Բեհրամ ալ Արմանին (Վահրամ Պահլաւունի՝ Ս. Ներսէս Շնորհալու հօրեղբայրը), ալԱֆդալը, ալՋույուշին, Եանիսը, Թալայ բին Ռուզզիքը, Իբն Ռուզէք Սալիհը եւ այլք: Վերջիններիս գործունէութիւնն ու ներդրումն Եգիպտոսի պատմութեան մէջ այնքան մեծ է եղել, որ Եգիպտոսի պատմութեան ականաւոր մասնագէտներից ֆրանսիացի արեւելագէտ Գաստոն Վիթը այս ժամանակաշրջանն անուանել է «հայկական շրջան»:

[3] Ուռհայեցի, էջ 152-53:

Ի տարբերութիւն միւս երկրների, Եգիպտոսն իր տեսակով առանձնանում է հայկական ներկայութեան բացառիկ պատմագրութեամբ: Իրականում, փոքր գաղթօջախ լինելով հանդերձ, եգիպտահայ համայնքը մշտապէս արժանացել է յատուկ ուշադրութեան եւ հետաքրքրութեան:

Դեռեւս ԺԹ. դարի առաջին կէսին, Եգիպտոսի ալբանական գահատոհմի հիմնադիր, եգիպտական նոր պետականութեան կերտողներից՝ Մուհամմէդ Ալի փաշայի վարչական եւ տնտեսական բարեփոխումներն իրենց դրական ազդեցութիւնն ունեցան նաեւ եգիպտահայ համայնքի վրայ: Նա թելադրում էր իր շրջապատին. «***Հայազգի պաշտօնեաներ ընտրէք, որովհետեւ նրանք իրենց պաշտօնը աւելի յստակ, աւելի խղճով ու եռանդով են կատարում եւ պետութիւնը հսկայ քայլերով առաջ տանում***»[4] (ընդգծումը մերն է –Վ.Պ.):

Չնայած վերը նշուած վկայութիւններին, այնուամէնայնիւ պէտք է փաստել, որ ինչպէս միւս բոլոր արաբական երկրներում, այնպէս էլ Եգիպտոսում դասական հայ համայնքը՝ իր հոգեւոր, կրթական, մշակութային կառոյցներով հանդերձ բիւրեղացած կազմաւորում է ստացել Հայոց Ցեղասպանութիւնից յետոյ (1925ին Եգիպտոսում հայ համայնքի թիւը կազմել է շուրջ 40,000)[5]: Հայ տարագիրները դարձան հիւրընկալ արաբ ժողովրդի քաղաքակրթութեան անբաժան մասնիկներից մէկը՝ հսկայական ներդրում ունենալով վերջինիս զարգացման ու առաջընթացի գործում: Հայ եւ արաբ եղբայրական ժողովուրդների պատմական սերտ առնչութիւններն իրենց արտացոլումն են ստացել քաղաքական, տնտեսական, գիտական, մշակութային եւ մի շարք այլ բնագաւառներում[6]:

Եգիպտոսի հայ համայնքը այդ ժամանակամիջոցում Սփիւռքի առաջադէմ, կազմակերպուած եւ ազդեցիկ համայնքներից մէկն էր, բնաւ պատահական չէր, որ համահայկական երկու խոշորագոյն կառոյցները, որոնք մինչ օրս շարունակում են իրենց ազգանպաստ եւ հայրենանուէր գործունէութիւնը, հիմնադրուեցին հայահոծ Եգիպտոսում.

Այսօր, 15 Ապրիլ, Ս. Զատկի առաջին օրը ստորագրեալքս համախմբեալ ՚ի Գահիրէ, Նորին Վսեմ. Պօղոս Փաշայի ապարանքտ, կազմեցինք ընկերութիւն մը «Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւն» անուամբ, ըստ տրամադ-

[4] Ա. Ալպոյաճեան, *Արաբական Միացեալ Հանրապետութեան Եգիպտոսի նահանգը եւ հայերը (սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը)*, տպ. Նոր-Աստղ, Գահիրէ, 1960, էջ 61-62:

[5] *Հայերն աշխարհում*, *Հանրագիտարան համառօտ բառարան*, կազմ. Ա. Պետրոսեան, Ա. Իսոյեան, Կ. Խուդավերդեան, Հայագիտակ հրատ., Երեւան, 1995, էջ 40:

[6] *Հայ Սփիւռք հանրագիտարան*, Հայկական Հանրագիտարան հրատ., Երեւան, 2003, էջ 153-55:

րութեան եւ պայմանաց վերոգրեալ կանոնագրին, որ կը կրէ այսօրուան թուականն եւ մեր ստորագրութիւնը[7]:

1928 Մայիսի 28ին Գահիրէում հիմնուեց Համազգային Հայ Կրթական եւ Մշակութային Միութիւնը՝ «Հայ կրթական եւ հրատարակչական համազգային ընկերութիւն» անունով[8]: Ընկերութեան հիմնադիր ինն անդամները (Համօ Օհանջանեան, Ստեփան Եսայեան, Գասպար Իփէկեան, Լեւոն Շանթ, Նիկոլ Աղբալեան, Մինաս Խաչատուրեան, Սեդրակ Պալըգճեան, Յակոբ Պալըգճեան եւ Սարգիս Մալխասեան) կանոնադրութեան առաջին իսկ կէտով ամրագրեցին կառոյցի հիմնական առաքելութիւնը.

Հայ Կրթական եւ Հրատարակչական Համազգային Ընկերութեան նպատակն է հայ ժողովրդի կրթական մակարդակը բարձրացնել հայ լեզուով եւ հայ հոգիով[9]:

1960-70ականներին, Արաբական Միացեալ Հանրապետութեան (1958ին Եգիպտոսը եւ Սիրիան ստեղծեցին ԱՄՀն Գամալ Աբդ ալՆասէրի գլխաւորութեամբ) ներքին տնտեսական քաղաքականութեան հետեւանքով խախտուեց աւանդական կացութիւնը եւ սկսուեց եգիպտահայութեան զանգուածային արտագաղթը[10] դէպի ԱՄՆ, Պրազիլ, Աւստրալիա, Քանատա եւ այլ երկրներ: Արտագաղթից յետոյ, 1976ին ներկայացուած տուեալների համաձայն, գաղթօջախում հաշւուում էր շուրջ 18 հազար հայ, որից 13,000ը Գահիրէում, իսկ 700ը Աղեքսանդրիայում: Յաջորդող 40 տարիների ընթացքում արաբա-իսրայէլեան մշտնջենական հակամարտութիւնը, «Արաբական գարունը» եւ երկրում իրար յաջորդող միքանի տնտեսական ճգնաժամերը աստիճանաբար նպաստեցին եգիպտահայ հայօճախի նօսրացմանը:

Ներկայումս Եգիպտոսում բնակւում են շուրջ 5000 հայեր[11]:

Այնուամէնայնիւ, գաղթօջախը շարունակում է իր մշակութային, գիտական, կրթական աշխուժ գործունէութիւնը եւ ջանք չի խնայում ազգապահպան գործունէութիւն ծաւալելիս: Եգիպտահայ համայնքը Եգիպտոսի իշխանութիւնների կողմից վայելում է ազգային ներքին գործերը վարելու լիակատար ազատութիւն:

---

[7] *Ոսկեմատեան Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան, արծաթեայ յոբելեան, 1906-1931*, Փարիզ, 1935, էջ 14:

[8] *Հայ Սփիւռք հանրագիտարան*, էջ 160:

[9] https://hamaskaine.org/%D5%BA%D5%A1%D5%BF%D5%B4%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%AB%D6%82%D5%B6-full/?lang=hy

[10] *Հայ Սփիւռք հանրագիտարան*, էջ 154:

[11] Հրանուշ Յակոբեան, *Հայկական Սփիւռքը յարափոփոխ աշխարհում*, Հեղինակային հրատ., Երեւան, 2017, էջ 150:

Պէտք է նշել, որ եգիպտահայութիւնը մշտապէս յատուկ ուշադրութեամբ հետեւել է հայրենիքում կատարուող իրադարձութիւններին: Միւս կողմից, Սովետական Հայաստանի իշխանութիւնների, մտաւորական եւ արուեստագէտ խաւի, ինչպէս նաեւ սովետահայ հասարակութեան ուշադրութիւնը, անկախ քաղաքական դրդապատճառներից, խոչընդոտող այլ հանգամանքներից, մշտապէս սեւեռուած է եղել արտերկրի հայկական գաղթօջախներում ապրող իրենց հայրենակիցներին:

Այս ասպարէզում իրադարձային էր 1944 Սեպտեմբերի 12ին տեղի ունեցած Խորհրդային Հայաստանի Կոմունիստական Կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի բիւրոյի նիստը, որտեղ քննարկւում է սփիւռքահայութեան հետ մշակութային կապերի ընդլայնման անհրաժեշտութիւնը, որոշւում է Արտասահմանի Հետ Մշակութային Կապերի Համամիութենական Ընկերութեան Հայաստանի հարցերով լիազօր համակարգը վերակազմաւորել որպէս «Արտասահմանեան երկրների հետ մշակութային կապի հայկական ընկերութիւն» (ՄԿՀԸ-ԱՕՀՀ): Մեծաւ մասամբ, ՄԿՀԸն իր շուրջ քսանամեայ գործունէութեամբ կարողացաւ հաւատարիմ մնալ իր առաքելութեանը՝ նպաստել Հայրենիք-Սփիւռք կապերի զարգացմանը: Վերջինս պէտք է ամուր հիմքեր ստեղծէր իրեն յաջորդող Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէի (ՍՀՄԿԿ) անգնահատելի եւ լայնածաւալ գործունէութեան համար:

ՍՀՄԿԿն ստեղծուել է ՀԽՍՀ մինիստրների սովետի 1964 Մայիսի 26ի թիւ 226 որոշմամբ՝ «Արտասահմանեան Հայրենակիցների Հետ Մշակութային Կապերի Հայկական Կոմիտէ» (Армянскиı̆ комитет по культурным связям с соотечественниками за рубежом)[12] անունով: Մէկ ամիս անց, Յունիսի 25ին տեղի ունեցած ՍՀՄԿԿ հիմնադիր համագումարում (յիշատակենք, որ նիստին ներկայ է եղել նաեւ ամէնայն հայոց կաթողիկոս Վազգէն Ա. Պալճեանը) Մարտիրոս Սարեանի առաջարկութեամբ կառոյցը ստանում է «Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէ» անունը[13]:

Այս կառոյցի հիմնադրմամբ հայրենիքի եւ աշխարհասփիւռ հայութեան, այդ թւում նաեւ եգիպտահայութեան միջեւ միանգամայն այլ որակի գործակցութիւն ծաւալուեց, որը տեւեց մինչեւ ՍՀՄԿԿի լուծարումը՝ 1992 Յուլիսին:

Կառոյցի հիմնադիր համագումարում հաստատուած կանոնադրութեան համաձայն ՍՀՄԿԿի հիմնական նպատակներն ու խնդիրներն էին.-

1. Հաստատել եւ զարգացնել կապերը սփիւռքահայ գաղթօջախների հետ,

---

[12] Տե՛ս՝ Հայաստանի Ազգային Արխիւ (ՀԱԱ), ֆոնդ 875, ցուցակ 1, գործ 2, թուղթ 1-2:

[13] Նոյն, ցուցակ 2, գործ 43, թուղթ 1:

2. Գաղթօջախների հայութեանը ծանօթացնել հայրենիքի կեանքին, ձեռքբերումներին, գիտութեանն ու մշակոյթին,

3. Գաղթօջախների հայութեան մէջ սերմանել հայրենասիրութիւն,

4. ՀԽՍՀի աշխատաւորներին ծանօթացնել գաղթօջախների, առաջադիմական կազմակերպութիւնների, ձուլման դէմ պայքարին եւ Հայրենիք-Սփիւռք յարաբերութիւնների զարգացմանն ուղղուած աշխատանքներին:

Այս ամէնը իրականացնելու համար կարեւորւում էր.-

1. Առաջադիմական, դեմոկրատական ու հայրենասիրական կազմակերպութիւնների, բարեգործական ու մշակութային միութիւնների հետ կապերի հաստատումը,
2. Գաղթօջախներում հայրենիքի թերթերի տարածումը,
3. Աջակցութիւնը գաղթօջախներին,
4. Գաղթօջախների հրաւէրով արտասահման մեկնումը, տարբեր խմբերի ուղարկումը,
5. Գաղթօջախներից պատուիրակութիւնների հրաւիրումը հայրենիք,
6. Աջակցութիւնը սփիւռքահայ տուրիստներին,
7. Սփիւռքահայ նկարիչների ցուցահանդէսների կազմակերպումը, գրական երեկոների կազմակերպումը,
8. Սփիւռքահայ գրողների ստեղծագործութիւնների հրատարակումը[14]:

Արդարեւ, ժամանակը ցոյց տուեց, որ ՍՀՄԿԿն գրեթէ լիովին իրականացրեց իր առջեւ դրուած առաջադրանքները:

Արժանայիշատակ է ՍՀՄԿԿ ղեկավարներ Վարդգէս Համազասպեանի (1964-85), Կառլէն Դալլաքեանի (1985-91), Հրաչիկ Սիմոնեանի (1991-92) եւ աշխատակազմի արդիւնաւէտ, նուիրեալ աշխատանքը: Ելնելով փաստաթղթերի ուսումնասիրութիւնից՝ կարելի է եզրակացնել, որ վերջիններս յստակ պատկերացում են ունեցել եգիպտահայ համայնքի կառուցուածքի եւ կառավարման սկզբունքների մասին, որը ինքնին իրենից ներկայացնում էր բարդ ու խրթին համակարգ:

Ինչպէս Սփիւռքի ցանկացած գաղթօջախ, Եգիպտոսի հայ համայնքը նոյնպէս ունեցել է իր ուրոյն բնոյթը: Շնորհիւ նրանց շրջահայեացութեան եւ ճիշտ քաղաքականութեան՝ հնարաւոր է եղել ստեղծել ամուր կապ Սովետական Հայաստանի եւ եգիպտահայութեան միջեւ՝ ի մասնաւորի երկու երկրներում գործող արուեստագէտների, մշակութային գործիչների, գիտութեան եւ կրթութեան մշակների:

Անշուշտ, այս հմտութիւններին տիրապետելու համար հարկաւոր էր նախապէս մանրակրկիտ իւրացնել համայնքի ընդհանուր պատկերը, պատմութիւնը եւ կառուցուածքը: Եգիպտահայ համայնքի մասին ՍՀՄԿԿ կազմած տեղեկանքներում, ինչպէս նաեւ գործունէութեան հաշուետուութիւններում նշւում են մանրամասն տուեալներ՝ գաղթօջախի կառավար-

[14] Նոյն, ցուցակ 16, գործ 1, թուղթ 1-3:

ման եւ կառոյցների վերաբերեալ: Առանձնայատուկ շեշտադրմամբ ներկայացուում է Հայ Առաքելական Եկեղեցու, Հայ Աւետարանական եւ Հայ Կաթողիկէ Եկեղեցիների (վերջին երկու համայնքները համեմատաբար քիչ դաւանորդներ ունէին, սակայն նոյնպէս ծաւալել են հայապահպան աշխուժ գործունէութիւն), ՀԲԸՄի եւ հայ աւանդական երեք քաղաքական կուսակցութիւնների՝ ՀՅԴ, ՍԴՀԿ, ՌԱԿ գործունէութեան բնագաւառները համայնքի ներսում (տեղեկանքում նոյնիսկ մանրամասն նշուել է կուսակցական ուժերի ազդեցութեան տեղաբաշխումը բոլոր բնագաւառներում):

Որպէսզի համակողմանի եւ ստոյգ պատկերացում կազմենք ՍՀՄԿԿ գործունէութեան մասին, ի մասնաւորի, եգիպտահայ համայնքի հետ տարուող աշխատանքների մասին, հարկ համարեցինք ոսպնեակի տակ վերցնել վերջինիս բոլոր բնագաւառները:

Ա. 1965-84ի ընթացքում Եգիպտոսի ազգային վարժարանները ներկայացնող 17-18 ուսուցիչներ մասնակցել են ՍՀՄԿԿ կողմից կազմակերպուած սփիւռքահայ ուսուցիչների[15] մէկ ամիս տեւողութեամբ վերապատրաստման ծրագրին[16]:

Կարեւոր ենք համարում այն փաստը, որ յատկացուած մէկ, նոյնիսկ երկու տեղը միշտ էլ չի բաւարարել եգիպտահայերին. վարժարանների տնօրէնների մշտական փափագն է եղել է՛լ աւելի շատ ուսուցիչներ ուղարկել Մայր Հայաստան[17]:

Յաւելենք, որ բացի սոյն ծրագրին մասնակցութիւնից, Հայ Առաքելական Եկեղեցու Եգիպտոսի հայոց թեմի առաջնորդ Զաւէն արքեպիսկոպոս Չինչինեանը, եգիպտահայ վարժարանների տնօրէնները դիմել են ՍՀՄԿԿին՝ Հայաստանում իրենց ուսուցիչներին հիւրընկալելու խնդրանքով, որպէսզի վերջիններիս հնարաւորութիւն տրուի ծանօթանալ մանկավարժական նորագոյն տեսութիւններին եւ դրանց արդիւնաւէտ կիրառմանը, իրենց սեփական աչքերով տեսնելու Հայաստանը[18]:

Իհարկէ այս ասպարէզում նաեւ որոշակի թերութիւններ են եղել, դատելով Նուաբեան ազգային վարժարանի տնօրէն Ա. Մովսէսեանի Համազասպեանին ուղղած նամակից՝ նկատում ենք, որ վարժարանը բաւականին երկար ժամանակ մայրենի լեզուի ուսուցչի կարիք է ունեցել, որի գործուղման հարցը առկախուել է: Ցաւօք, արխիւային փաստաթղթերում չկարողացանք գտնել սոյն նամակագրութեան շարունակութիւնը՝ պարզելու համար թէ ի՛նչ հանգուցալուծում է ստացել վարժարանի տնօրէնի խնդրանքը:

---

[15] Նոյն, ցուցակ 9, գործ 112, թուղթ 18:

[16] Նոյն, գործ 109, թուղթ 31:

[17] Նոյն, ցուցակ 8, գործ 159, թուղթ 47:

[18] Նոյն, գործ 125, թուղթ 13:

Բ. Եգիպտահայ համայնքը բաւականին մեծ ուշադրութիւն է դարձրել հայ մատաղ սերնդին որակեալ կրթութեամբ ապահովելու խնդրին: Դրա վառ ապացոյցն է Եգիպտոսում կրթական գործունէութիւն ծաւալած մօտ 40ի հասնող հայկական վարժարանների, կրթարանների եւ մանկապարտէզների քանակը[19]: Համայնքի նօսրացմանը զուգահեռ աստիճանաբար փակւում են նաեւ վերոյիշեալ կրթական հաստատութիւնները: ՍՀՄԿԿ գործունէութեան ընթացքում Եգիպտոսում գործել են Գահիրէի Գալուստեան, Նուպարեան եւ Աղեքսանդրիայի Պօղոսեան վարժարանները, (վերջիններին կից գործել են նաեւ մանկապարտէզներ): Չնայած, որ համայնքում աշակերտների թիւը բարձր է եղել եւ վերջիններիս ընտանիքների, ուսուցիչների, տնօրէնների ցանկութիւնը մեծ է եղել զաւակներին ուղարկել Հայաստան, այնուամէնայնիւ, պայմանաւորուած՝ քաղաքական, տնտեսական, ինչպէս նաեւ պատշաճ կազմակերպման մի շարք խնդիրներով եւ դժուարութիւններով, ի տարբերութիւն միւս՝ Լիբանանի, Սիրիայի, Իրաքի հայ համայնքների, ՀԽՍՀ բուհերում շատ քիչ եգիպտահայ ուսանողներ են ընդունուել, վերջիններիս քանակը չի հասել նոյնիսկ 10ի:

Փոխարէնը վարժարանի, առաջնորդարանի եւ միութիւնների նախաձեռնութեամբ եւ ՍՀՄԿԿ աջակցութեամբ պարբերաբար կազմակերպուել են երիտասարդների այցերը մայր հայրենիք: Այստեղ նաեւ պէտք է նկատել, որ նախաձեռնողների կողմից նախապէս կազմակերպուել են հայրենաճանաչողական, Սովետական Հայաստանի նուաճումների մասին դասընթացներ, դրանց հետեւել են աւարատական քննութիւններ եւ արդիւնքում ընտրուել են լաւագոյն երիտասարդները, որոնք իրենց առաջադիմութեան համար արժանացել են Մայր Հայաստանը տեսնելու բաղձալի պատուին:

Այս առիթով Գալուստեան Ազգային Վարժարանի տնօրէն Նշան-Արշաւիր Վարդեանը գրում է. «*Յուսով ենք որ այս այցելութիւնը նախընթաց մը կը ստեղծէ եւ կ'ամրապնդէ Հայրենիք եւ Գահիրէ երիտասարդական փոխյարաբերութիւնները նպաստելով մասնաւորապէս մեր երիտասարդներուն ի խնդիր անոնց հայրենասիրութեան, մշակութային եւ արուեստի մտահորիզոնի լայն պատրաստութեան*»[20]:

Հայ Գեղարուեստասիրաց Միութեան վարչութեան ատենապետ Ժիրայր Թովմասեանը գրում է. «*Սպասելով Ձեր դրական պատասխանին, որպէսզի նախաձեռնութիւնը յաջողութեամբ պսակուի, որովհետեւ, մեր երիտասարդութիւնն է մեր ապագան եւ մեր գոյատեւման յոյսը, յաջողութիւն կը մաղթենք Ձեր հայրենանուէր մեծ գործին*»[21]:

---

[19] Ս.Ն.Պայրամեան, *Հայկական համայնքային կառոյցները Եգիպտոսի մէջ*, Նուպար տպ., Գահիրէ, 2017, էջ 2-4:

[20] Նոյն, ցուցակ 9, գործ 112, թուղթ 9-10:

[21] Նոյն, թուղթ 57-58:

Եգիպտահայ աշակերտներին (տարիքը չպէտք է գերազնացէր 14ը) Հայաստանի պիոներական ճամբարներում (հիմնականում Հանքաւանում եւ Կիրովականում) մէկամսեայ հանգիստ անցկացնելու համար ՍՀՄԿԿ կողմից տարեկան յատկացուել 3-5 տեղ[22]:

«Ռոդինա» համամիութենական ընկերութեան հաստատմամբ ՍՀՄԿԿն իր միջազգային կապերի ծրագրով պարբերաբար կազմակերպել է աշակերտների, ուսանողների խմբերի ճանաչողական այցեր դէպի Հայաստան: Այցերի կազմակերպման ընթացքում եղել են դէպքեր, երբ ՍՀՄԿԿն ընդառաջել է եգիպտահայ համայնքի ղեկավարների խնդրանքներին եւ նախատեսուած 5 աշակերտների փոխարէն ընդունել 20 աշակերտ[23]:

Չնայած ուսուցիչներին, աշակերտներին, ուսանողներին պարտադրւում էր սովետական գաղափարախօսութիւնը, պրոպագանդան եւ մեզ քաջածանօթ այլեւայլ երեւոյթներ, այնուամէնայնիւ, նմանատիպ այցելութիւնները անչափ արդիւնաւէտ կարելի է գնահատել, քանի որ իւրաքանչիւր սփիւռքահայ Հայաստանում կրթութիւն ստանալով վերադառնում էր հարուստ փորձառութեամբ եւ գիտելիքներով՝ նոր լիցքեր ու ազդակներ հաղորդելով հայ համայնքին: Անկասկած այս այցելութիւնները դրական ազդեցութիւն են ունեցել վերջիններիս հոգեկերտուածքի վրայ, այդուհետ նրանք ամուր թէլերով կապուել են մայր հայրենիքին: Հայ Գեղարուեստասիրաց Միութեան վարչութեան ատենապետ Ա. Տեփոյեանը գրում է. «*Արդարեւ մեր ուսանողները ոչ միայն խանդավառուած ու հիացած են հայրենիքի իրականութեամբ այլ նաեւ լիցքաւորուած՝ հայրենասիրական կենսաւորոգ զգացումներով եւ ապրումներով: Հայրենիքը, անոր տեսարժան վայրերը, ստեղծագործ կեանքը եւ փայլուն իրագործումները դարձած են մեր երիտասարդութեան խօսակցութեան առօրեայ նիւթը եւ հոգեկան սնունդ ու կենսունակութիւն պարգեւող աղբիւրը: Ահա որքան կենսական նշանակութիւն ունի ձեր կոմիտէի գործունէութիւնը սերունդներու հայապահպանումի ուղղութեամբ*»[24]:

Հայ Առաքելական Եկեղեցու Եգիպտոսի հայոց թեմի առաջնորդ Զաւէն արք. Չինչինեանը գրում է. «*Գիտենք, թէ շատ կարեւոր փոփոխութիւն կ'ունենան մեր աշակերտները երբ մայր հայրենիք այցելութեան կ'երթան եւ կը վերադառնան, աւելի կը սիրեն մայր լեզուն, հայոց գրականութիւնը եւ մայր հայրենիքը*»[25]:

Գ. ՍՀՄԿԿն մշտապէս կապի մէջ է եղել եգիպտահայ մշակութային կազմակերպութիւնների հետ, որոնց միջոցով կազմակերպուել են փորձի

---

[22] Նոյն, ցուցակ 9, գործ 112, թուղթ 18. նաեւ՝ ցուցակ 6, գործ 574, թուղթ 72:

[23] Նոյն, ցուցակ 14, գործ 23 թուղթ 1:

[24] Նոյն, ցուցակ 6, գործ 574, թուղթ 43-44:

[25] Նոյն, ցուցակ 9, գործ 112 թուղթ 39:

փոխանակման ծրագրեր, փոխադարձ այցեր: Արխիւային փաստաթղթերում հանդիպում ենք գրեթէ բոլոր խոշոր մշակութային միութիւնների մասին ներկայացուած ամփոփ տեղեկատուութեանը, որտեղ նոյնպէս մանրամասն նշւում են միութիւնների յանձնախմբերի, ընդհանուր անդամների թիւը, կուսակցական պատկանելութիւնը եւ այլ տուեալներ:

Կարելի է հաստատել, որ ՍՀՄԿԿն մշտական կապ է ապահովել համայնքի բոլոր կառոյցների հետ, բացառութիւն չեն եղել երիտասարդական, մարզական կառոյցները, միութիւնները, նաեւ այլ հաստատութիւնները (Հայ Օգնութեան Կապոյտ Խաչ, Դարմանատուն, Ծերանոց եւն.): ՍՀՄԿԿ աշխատակիցները ամէնայն աչալրջութեամբ հետեւել են հայօճախում տեղի ունեցող իրադարձութիւններին, կառոյցի անդամների հետ մշտապէս պահպանել են յետադարձ կապ: Կառոյցներից[26], նրանց ներկայացուցիչներից եւ անհատներից[27] երկար ժամանակ լուրեր եւ նամակներ չստանալու դէպքում իրենք են գրել վերջիններին:

ՍՀՄԿԿ ջանքերով ինչպէս կառոյցների, այնպէս էլ անհատ ստեղծագործողների ու արուեստագէտների հետ ապահովուել է մշտական կայուն փոխադարձ կապ, որի շնորհիւ եգիպտահայ մի շարք ականաւոր ու աշխարհահռչակ արուեստագէտներ ներգաղթել են Սովետական Հայաստան եւ շարունակել ստեղծագործել մայր հայրենիքում (Գոհար Գասպարեան, Արմէն Թութունջեան, Միհրան Երկաթ եւն.):

Մշտապէս կազմակերպուել են սովետահայ արուեստագէտների, մտաւորականների, մշակոյթի գործիչների, լրագրողների այցերը Եգիպտոս, վերջիններս համերգներ են տուել, ելոյթներ, հանդիպումներ ունեցել Գահիրէում եւ Աղեքսանդրիայում: Պէտք է նշել, որ այցերի կազմակերպման համար նախաձեռնութիւն է ցուցաբերել ե՛ւ ՍՀՄԿԿն, ե՛ւ եգիպտահայ համայնքը: Իհարկէ, ՍՀՄԿԿն միջոցառումների կազմակերպման հարցերում իր նկատառումներն է ունեցել, որոնց մասին յայտնել է նաեւ հայօճախին[28]: Շատ յաճախ եգիպտահայ կառոյցներին, անձանց նուիրուած յոբելեանական միջոցառումների կազմակերպման համար Հայաստանից հրաւիրուել են արուեստագէտներ, մտաւորականներ, երաժիշտներ, երգիչներ եւն. (հրաւիրողները նոյնիսկ նշել են անունները, որոնց ցանկանում են հիւրընկալել): 1976 Դեկտեմբերի 23ի իր նամակում Տիգրան Երկաթ Հայ Մշակութային Միութեան վարչութեան ատենապետ Գ. Փիլիկեանը խնդրանքով դիմում է Համազասպեանին «*...Վարչութիւնը այսու կու գայ Ձեր Ազնուութեան հաղորդել թէ յառաջիկայ տարի 1977ին մեծ հանդիսութիւններով պիտի նշուի Միութեան հիմնադրութեան փառահեղ եօթանասուն եւ հինգ ամեակը:...Այս բարեպատեհ առիթով, կու գանք խնդրել*

[26] Նոյն, ցուցակ 9, գործ 109 թուղթ 51:

[27] Նոյն, թուղթ 53:

[28] Նոյն, ցուցակ 6, գործ 574, թուղթ 41:

Ձեզմէ որ Կոմիտէին հովանաւորութեամբ խումբ մը հայրենի հանրածանօթ արուեստագէտներ ուղարկուին Եգիպտոս, Աղեքսանդրիա թէ Գահիրէ, հրապարակային ելոյթներ ունենալու Միութեանս 75 ամեակին ի պատիւ: Կը խնդրենք նկատի ունենալ հետեւեալ անունները, որոնցմէ միքանին նախկին եգիպտահայեր ըլլալով մեծ ժողովրդականութիւն կը վայելեն մեր գաղութին մէջ. Գոհար Գասպարեան, Միհրան Երկաթ, Աննա Նշանեան, Բելլա Խուտինեան, Գարուշ Խաժակեան...»[29]:

ՍՀՄԿԿ կողմից եգիպտահայերը մշտապէս հրաւիրուել են մասնակցելու Սովետական Հայաստանի յոբելեանական կարեւոր միջոցառումներին, համահայկական եւ մասնագիտական (լրատուամիջոցների, խմբագրերի, գրողների, լրագրողների եւն.) համաժողովներին: Եգիպտահայ արուեստագէտների նկարիչների, քանդակագործների համար Սովետական Հայաստանում կազմակերպուել են անհատական ցուցահանդէսներ, վերջիններիս կողմից ուղարկուած ստեղծագործութիւնները ներկայացուել են նաեւ Հայաստանում կայացած այլ ցուցահանդէսների ընթացքում:

Վերոյիշեալ պարբերական այցերից եւ հաւաքներից զատ, յատկանշական է եգիպտահայութեան աշխուժ մասնակցութիւնը սովետահայ իրականութեան մէջ առաջին անգամ 1985 Օգոտոսին Երեւանում ՍՀՄԿԿ կողմից կազմակերպուած Սփիւռքի հայրենասիրական կազմակերպութիւնների գեղարուեստական գործունէութեան փառատօնին:

Թուարկուած խմբերից բացի նշենք, որ ՍՀՄԿԿ օժանդակութեամբ Հայաստան են այցելել նաեւ արդիւնաբերական, գործարար, տպագրական եւ այլ բնագաւառների եգիպտահայեր՝ Հայաստանում փորձի փոխանակման, գործարար կապեր հաստատելու համար:

ՍՀՄԿԿին ուղարկուած եգիպտահայերի նամակների ու փաստաթղթերի բովանդակութիւնից միանգամայն ակնյայտ է դառնում, որ վերջիններիս համար Հայաստան մեկնելը հանդիսանում էր մեծագոյն պարգեւ եւ իւրաքանչիւր ոք այն պէտք է վաստակէր երկարամեայ հայրենասէր ու նուիրեալ աշխատանքով:

Դ. Եգիպտահայ համայնքը մշտապէս եղել է Հայ Եկեղեցու եւ քաղաքական իշխանութեան ուշադրութեան կենտրոնում: 1965 Յունուարի 13-15ը Եգիպտոս է այցելել ամէնայն հայոց կաթողիկոս Վազգէն Ա. Պալճեանը: Ուսումնասիրելով նոյն թուականի *Էջմիածին* ամսագրի 9 էջ ծաւալով այցի[30] նկարագրութիւնը՝ կարելի է պնդել, որ վեհափառ հայրապետի այցը սպասուած էր եւ մեծ ոգեւորութիւն ու աննախադէպ խանդավառութիւն էր առաջացրել համայնքում: 1970ին մէկշաբաթեայ այցով Եգիպտոս է

---

[29] Նոյն, ցուցակ 6, գործ 574, թուղթ 49-50:

[30] «Վեհափառ հայրապետը Եգիպտոսում», *Էջմիածին պաշտօնական ամսագիր հայրապետական աթոռոյ Ս. Էջմիածնի*, Մայիս-Յունիս-Յուլիս, ԻԲ:1965, էջ 30-38:

մեկնել ՍՀՄԿԿ նախագահ Համազասպեանը, վերջինս աշխատանքային հանդիպումներ է ունեցել եգիպտահայ համայնքային կառոյցների ղեկավարների, ներկայացուցիչների հետ: ՀԽՍՀ Կոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղար Անտոն Քոչինեանը 1972ին այցելել է Եգիպտոս եւ Գահիրէում հանդիպել եգիպտահայ համայնքի հետ:

Ե. Շնորհիւ ՍՀՄԿԿի՝ եգիպտահայ համայնքը տարիներ շարունակ հայրենիքից ստացել է գիտական, կրթական, մշակութային, մասնագիտական եւ ուսուցողական գրականութիւն, վարժարանների եւ մշակութային միութիւնների համար նախատեսուած աշխատանոցային եւ այլ սարքաւորումներ, Սովետական Հայաստանում հրատարակուող բազմաթիւ օրաթերթեր եւ ամսագրեր, որոնց շնորհիւ եգիպտահայութիւնը միշտ հնարաւորութիւն է ունեցել հետեւելու հայրենիքում կատարուած նուաճումներին, Հայաստանում տեղի ունեցող իրադարձութիւններին եւ տարէցտարի կատարուող փոփոխութիւններին:

Այս բնագաւառում ՍՀՄԿԿի աշխատանքի լաւագոյն վկայութիւնը եգիպտահայ կառոյցների ղեկավարների եւ ներկայացուցիչների բազում նամակներն են, որոնցում խորին երախտագիտութիւն է յայտնւում ՍՀՄԿԿին՝ առաքուած գրքերի, հայրենանուէր ու հայապահպան աշխատանքի համար[31]:

Հայ Առաքելական Եկեղեցու Եգիպտոսի հայոց թեմի առաջնորդ Զաւէն արք. Չինչինեանը Համազասպեանին ուղղած իր նամակում գրում է. «*Ամէն անգամ որ մայր հայենիքէն նոր գիրք եւ գրականութիւն սպրանք, խոր ուրախութեամբ կը լեցուինք:...Այս կապակցութեամբ եւ յամէնայնի հաճեցէք ընդունիլ մեր սրտագին եւ ամէնախոր շնորհակալութիւնները*»[32]:

Այստեղ պէտք է նշենք, որ գրքերի առաքման գործընթացում տարբեր հանգամանքների բերումով արձանագրուել են նաեւ որոշակի թերութիւններ՝ փոստային առաքման ուշացում, պահանջուած գրականութեան թերի առաքում եւն.: Նամակագրութիւնների մէջ հանդիպում ենք նաեւ վարժարանների տնօրէնների պարբերաբար կրկնուող խնդրանքներին՝ վերջիններս մշտապէս գրում են, որ մայրենի լեզուի գրեթէ բոլոր տարիների դասագրքերի մեծ պահանջարկ կայ: Դատելով անընդհատ կրկնուող նոյնաբովանդակ նամակներից՝ կարելի է եզրակացնել, որ ՍՀՄԿԿն ոչ-միշտ է կարողացել ապահովել եգիպտահայ համայնքի պահանջները եւ կարիքները[33]:

Պէտք է արձանագրել, որ եգիպտահայ մտաւորականները, գրականագէտները, գիտնականները, թերթի խմբագիրները Սովետական Հայաս-

---

[31] Նոյն, ցուցակ 9, գործ 122, թուղթ 3-4, թուղթ 6-8, թուղթ 40, թուղթ 54-55, թուղթ 64:

[32] Նոյն, թուղթ 19:

[33] Նոյն, ցուցակ 8, գործ 125, թուղթ 11. նաեւ՝ գործ 159, թուղթ 46:

տան են ուղարկել իրենց աշխատութիւնները, ուսումնասիրութիւնները՝ փորձի փոխանակման կամ պարզապէս Սովետական Հայաստանում իրենց հոգեւոր ներդրումն ունենալու համար: Իր հերթին ՍՀՄԿԿ ղեկավարութիւնը մեծապէս գնահատել է վերջիններիս հայրենանուէր ու ազգապահպան գործունէութիւնը եւ պատեհ առիթով խրախուսել նրանց պատուոգրերով[34] եւ շնորհակալագրերով:

Քննական վերլուծութեան ենթարկելով ՍՀՄԿԿ-եգիպտահայ համայնք գործակցութիւնը՝ ընդհանուր առմամբ կատարուած ողջ աշխատանքը կարող ենք գնահատել դրական. այն հնարաւորութիւն ընձեռեց ամրապնդելու եւ զարգացնելու հայրենիք-եգիպտահայ համայնք կապերը: Այդ գնահատականը արտայայտւում է ՍՀՄԿԿին ուղղուած եգիպտահայ համայնքի կառոյցների ղեկավարների, ներկայացուցիչների, անհատների վերը թուարկուած անկեղծ շնորհակալական խօսքերով եւ նամակներով:

Արդարեւ, կարելի է փաստել, որ ՍՀՄԿԿն Եգիպտոսի հայ համայնքը մշտապէս պահել է իր ուշադրութեան կենտրոնում, ինչպէս դա արել է Լիբանանի, Սիրիայի հայ համայնքների պարագայում:

Միակողմանի վերլուծութիւնից խուսափելու համար անհրաժեշտ ենք համարում խօսել նաեւ ՍՀՄԿԿ գործունէութեան թերի աշխատանքի մասին: Այս առումով, ուշագրաւ է, որ 1962-66՝ ՀՍՍՀ մինիստրների խորհրդի կողմից ներկայացուցիչներ են ուղարկուել Եգիպտոս՝ նոր զանգուածային ներգաղթի կազմակերպման համար, սակայն պէտք է նշել, որ, ի տարբերութիւն նախկին երկու յաջողուած փորձերի (1921-36 եւ 1946-48), վերջինս հասկանալի դրդապատճառներով անյաջողութեան մատնուեց: ՍՀՄԿԿ զեկոյցում նշւում են ներգաղթի նոր ծրագրի ձախողման պատճառները՝ միջազգային անկայուն ու լարուած իրավիճակը, արտասահմանեան երկների բացասական կեցուածքը եւ հակասովետական դիրքորոշումները, որոնց արդիւնքում գործնականօրէն անհնար է դառնում զանգուածային ներգաղթ կազմակերպել արտասահմանեան երկրներից: Սա արդարացի գնահատական է եւ դժուար է մեղադրել ՍՀՄԿԿին՝ յատկապէս ներգաղթի ձախողման մէջ:

Անհրաժեշտ ենք համարում նշել նաեւ, որ Սովետական Հայաստանում այս ժամանակահատուածում, չնայած սակաւ, այնուամէնայնիւ նկատւում էր ներգաղթի հակառակ գործընթացը, որը ցաւօք արտայայտուեց ոչ միայն եգիպտահայերի, այլեւ միւս պետութիւններից ներգաղթած սփիւռքահայերի մօտ:

Ամփոփելով նշենք, որ սոյն աշխատանքի նպատակն էր ուսումնասիրութեան ենթարկել մինչ օրս դեռեւս լիովին չհետազօտուած ՍՀՄԿԿ եւ Եգիպտոսի հայ համայնքի գործակցութիւնը:

---

[34] Նոյն, գործ 147, թուղթ 16-17:

Այս, ինչպէս նաեւ վերը թուարկուած բոլոր բնագաւառներում ՍՀՄԿԿ-եգիպտահայ համայնք գործակցութիւնը միշտ կրել է փոխադարձ, երկկողմ բնոյթ, որի շնորհիւ կարճ ժամանակահատուածում, քիչ մարդկային միջոցներով հնարաւոր եղաւ իրականացնել արդիւնաւէտ, փոխշահաւէտ եւ բեղմնաւոր աշխատանք:

Միով բանիւ, կարելի է եզրակացնել, որ ՍՀՄԿԿն ծաւալել է բաւականին դրական եւ արդիւնաւէտ գործունէութիւն՝ չհաշուած որոշ թերութիւնները:

Ներկայումս, յետահայեաց ուսումնասիրութեամբ կարելի է պնդել, որ սոյն ժամանակահատուածը Հայաստանի եւ Սփիւռքի համար եղել է ոսկէ ժամանակաշրջան՝ Սովետական Միութեան կազմում, չնայած բոլոր դէմ փաստարկներին, թերութիւններին եւ խնդիրներին, այնուամէնայնիւ հայ ժողովուրդը ապրել եւ արարել է՝ առանց նոյնիսկ ծանօթ լինելու «պատերազմ», «քաղաքական ու տնտեսական ճգնաժամ» հասկացութիւններին: Ոսկէ ժամանակաշրջանը հնարաւորութիւն է տուել ոչ միայն հայ մշակոյթի, արուեստի, գիտութեան ու կրթութեան աննախադէպ ու վերընթաց զարգացմանը, այլ նաեւ այդ զարգացմամբ մեծ հետաքրքրութիւն է առաջացրել իր սփիւռքահայ եղբայրների եւ քոյրերի մօտ, որոնք, անտեսելով Սովետական Միութեան բոլոր բացասական երեւոյթները, ամուր եւ անքակտելի հոգեւոր կապ են կերտել հայրենքի հետ:

Իմ խորին համոզմամբ՝ Սփիւռքի կենսունակութեան գրաւականը հայրենիքի հետ մշտական կայուն կապի եւ փոխադարձ գործակցութեան առկայութիւնն է: Գործակցութիւն՝ բոլոր հնարաւոր բնագաւառներում՝ մշակութային, կրթական, գիտական, մարզական, բարեսիրական եւն.:

ՍՀՄԿԿ գործունէութեան ընթացքում ձեռք բերուած հարուստ փորձը, ստեղծուած ամուր կապերը յետագայում մեծապէս նպաստեցին ՀՀ Սփիւռքի նախարարութեան հիմնադրմանը եւ գործունէութեանը: Հայաստանի Հանրապետութեան նոր գերատեսչութիւնը, որդեգրելով ՍՀՄԿԿի քաղաքականութիւնը, է՛լ աւելի ամրապնդեց Հայրենիք-Սփիւռք գործակցութիւնը, վերազարթօնք ապրեց այն՝ ամբողջովին ծառայելով հայապահպանութեան ռազմավարական գործին:

THE COMMITTEE OF CULTURAL RELATIONS WITH DIASPORA ARMENIANS AND THE EGYPTIAN ARMENIANS (1964-1990)
(Summary)

Vladimir Poghossian
vlad.poghosyan@mfa.am

The Armenian community of Egypt was formed in the Middle Ages. During the late 19th century, notwithstanding the small number of Armenians, the community attracted a significant number of scholars who researched its history from the medieval period.

The paper focuses on the relations of the Committee on Cultural Relations with the Diaspora Armenians and the Egyptian-Armenian community.

It assesses the cultural, educational, athletic, philanthropic and scientific relations, which developed between the community and the Committee between the years 1964 and 1992, based on archival materials and documents, reports, memoires, Armenian individuals, foreign sources, etc.

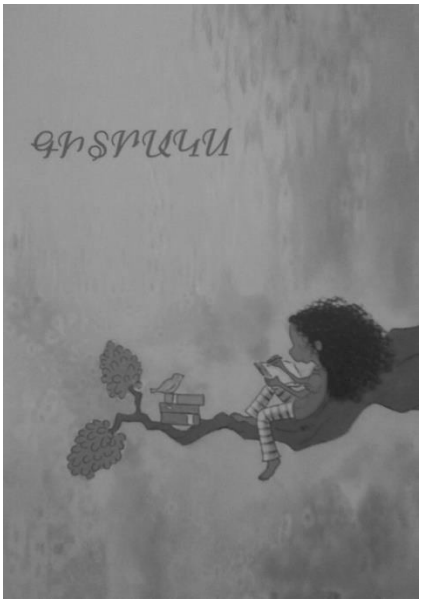

Արեւմտահայերէնի Դասաւանդումը եւ Անոր Դիմագրաւած Խոչընդոտները

Մարուշ Երամեան
maroushnahhas@gmail.com

Լեզուի պահպանումը չի
սրեղծեր լեզուն, զայն կը պարպէ:

Այս գրութիւնը կը միտի վեր առնել արեւմտահայերէնին դիմագրաւած դժուարութիւնները, ի մասնաւորի սփիւռքահայ վարժարաններէն ներս, թէեւ անոնք վաղուց սկսած էին, իսկ այսօր գրեթէ արմատացած են այդ հաստատութիւններուն մէջ:

Այստեղ կրնան ոչ-հաճելի գաղափարներ, կարծիքներ կամ համոզումներ ներկայացուիլ, որոնք կը բխին սփիւռքահայ դպրոցին առօրեայէն, յաճախ այդ առօրեան ներկայացնելով շատ դժխեմ գոյներով: Չենք կրնար թղթակցութիւններով կամ տեսերիզներով առաջնորդուիլ, դիտել մանուկներու կարգ մը թոթովանքները եւ հանգստանալ, որ «ամէն բան լաւ է»: Այնքան ատեն որ արեւմտահայերէնը առօրեային եւ խաղին լեզուն չէ նոր սերունդին համար՝ կը մնայ վտանգուած: Այս իրողութենէն ելլելով, կը կարծեմ որ մեր հարցերը պէ՛տք է քաջաբար ներկայացնենք եւ փորձենք անոնց լուծումներ գտնենք:

Մշակոյթը կարելի չէ անոր պատմութիւնը գիտնալով **պահել**: **Պահել** կը նշանակէ նաեւ անցեալի սխալներէն օգտուելով աւելի բարեկարգ ապագայ մը ծրագրել:

Որպէս օրինակ, այստեղ բերուած է Գահիրէի (Եգիպտոս) միակ հայկական ամէնօրեայ վարժարանը՝ Գալուստեան-Նուպարեան Ազգային Վարժարանը, ուր կը պաշտօնավարեմ. այլ խօսքով՝ այստեղ ներկայացուածը ամէն օր ապրուած իրավիճակ մըն է, որ, համոզուած եմ, կրնայ շատ հանգիտութիւններ ունենալ Սփիւռքի այլ ամէնօրեայ վարժարաններու հետ:

Ըլլալով ոչ-եգիպտահայ, ունիմ այն առաւելութիւնը, որ դուրսէն, հեռուէն կը դիտեմ երեւոյթները եւ կրնամ ընդհանուր պատկերը աւելի դուրսէն (եւ միաժամանակ՝ պաշտօնի բերմամբ) ներսէն տեսնել:

Ինչ որ կը ներկայացնեմ, կու գայ որպէս փորձառութիւն, ապա՝ սրտցաւութիւն եւ իվերջոյ՝ ճիգ, անպայմանօրէ՛ն ելք գտնելու այն կացութեան, որ

այսօր միայն Գահիրէի վիճակը չէ, այլեւ Սփիւռքի բոլոր դպրոցներուն, այս կամ այն չափով, դժբախտաբար:

ԱԿՆԱՐԿ՝ ԵԳԻՊՏԱՀԱՅ ԴՊՐՈՑԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Անցնելէ առաջ այսօրուան եգիպտահայ դպրոցի վիճակին, կ'ուզեմ հակիրճ ներկայացնել եգիպտահայ դպրոցին պատմութիւնը, իր սկիզբէն, պարզապէս յստակօրէն նկարագրած ըլլալու համար այսօրը, երէկուան դէմ յանդիման:

Եգիպտոսի առաջին դպրոցը՝ Եղիազարեան դպրատունը իր դռները բացած է Գահիրէի մէջ, 1828ին[1]:

Այդ թուականէն մինչեւ 2012՝ երբ Գահիրէի Գալուստեան Ազգային Վարժարանը միացաւ Հելիոպոլսոյ Նուպարեան Ազգային Վարժարանին, եգիպտական 5 քաղաքներու մէջ հայերը ունեցած են 41 վարժարաններ[2]՝ համայնքայինէն մինչեւ անհատականը եւ վեց ամիս տեւած դպրոցներէն մինչեւ քանի մը տասնամեակներ շարունակուած դպրոցներ, որոնք մէկ առ մէկ փակուած են, տարբեր պատճառներով:

Այսօր Եգիպտոսի մէջ կը գործեն Գահիրէի Գալուստեան-Նուպարեան Ազգային Վարժարանն ու Աղեքսանդրիոյ Պօղոսեան Վարժարանը:

Անշուշտ դպրոցներուն փակումին գլխաւոր պատճառը այն եղած է, որ տուեալ քաղաքներուն մէջ ապրող հայերուն թիւը պակսած է, մինչեւ որ հայեր մնացած չեն այնտեղ:

Այլ պատճառ մըն է հայ ծնողներէն որոշ թիւի մը նախընտրութիւնը իր զաւակները օտար վարժարաններ ղրկելը, զանոնք զերծ պահելու համար արաբերէն լեզուն սորվելու «յոգնութենէն», որովհետեւ Գալուստեան-Նուպարեան Վարժարանէն ներս կը կիրարկուի Եգիպտոսի կրթական պետական ծրագիրը, ուր արաբերէն լեզուն սորվիլն ու գիտնալը էական են: Փակագիծերու մէջ ըսեմ, որ այս կեցուածքը զարմանք կը պատճառէ, որովհետեւ ինչպէ՞ս կարելի է զաւակը զրկել կարեւոր, գեղեցիկ եւ դժուար լեզու մը սորվելու առիթէն, երբ այդ լեզուն մանկութենէն սորվիլը մեծ առաւելութիւն է, նաեւ ու մանաւանդ որ այդ ծնողքը կը շարունակէ ապրիլ արաբական երկրի մը մէջ:

Գահիրէի Գալուստեան-Նուպարեան Վարժարանը, Սփիւռքի գրեթէ բոլոր դպրոցներուն նման - հաւանաբար տարբեր համեմատութեամբ – մանկապարտէզէն իսկ, ունի ոչ-հայախօս հայ աշակերտներ, որոնք կը կազմեն, միջին հաշուով, դասարանի մը աշակերտներուն մէկ երրորդը. ոչ-հայախօս աշակերտներու ներկայութիւնը դասաւանդութեան բնականոն ընթացքը կը

---

[1] Այս եւ յաջորդ ծանօթագրութեան տուեալները քաղած ենք տոքթոր Սուրէն Պայրամեանի *Հայկական համայնքային կառոյցները Եգիպտոսի մէջ* գիրքէն (էջ 3-4):

[2] Այդ քաղաքներն են.- Գահիրէ-Հելիոպոլիս, Աղեքսանդրիա, Փոր Սայիտ, Զակազիկ եւ Ասիութ:

խանգարէ, դասին գնացքը կը դանդաղեցնէ, մակարդակը կը խոնարհեցնէ: Որովհետեւ երբ սովորական գիտելիքէ մը ուսուցիչը ուզէ անցնիլ աւելի բարդ հարցի, կամ ուզէ խորանալ քերականական օրէնքի մը մէջ, ոչ-հայախօս աշակերտը, որ չունի հայերէնի պէտք եղած իմացութիւնը, կը սկսի իր հարցումներով - ակամայ - խանգարել դասաւանդութեան ընթացքն ու կշռոյթը, մինչ անդին հայախօս աշակերտը կը սկսի ձանձրանալ:

Անշուշտ սպասելի է, որ հայկական վարժարաններ յաճախող աշակերտները բոլորն ալ հայախօս ըլլան, բայց միշտ չէ որ այդպէս է: Թէ ինչու՛ այդպէս չէ՝ ամբողջովին այլ խնդիր է եւ այլ քննարկումի նիւթ. միայն կարելի է նշել, որ այդ երեւոյթին ետին օտար ամուսնութիւններն են, իսկ անոնց տուն տուող պատճառները շատ են ու բազմազան: Սակայն պէտք է նշել նաեւ, որ Արեւմուտքի գաղութներուն մէջ, իսկ վերջին տասնամեակին, օտար դպրոցներու բացուելուն հետ, Արեւելքի գաղութներուն մէջ եւս կարելի է հանդիպիլ երկու կողմով հայ ծնողներու, որոնց տան լեզուն հայերէնը չէ դժբախտաբար:

Երբ դպրոցին մէջ ոչ-հայախօս աշակերտներ կ'ունենանք, երկու կէտեր պէ՛տք է նկատի առնենք.-

Ա. Հայախօս եւ ոչ-հայախօս աշակերտներով լեցուն դասարանի մը դասատուն կը ստիպուի դասաւանդումի երկու **տարբեր** մեթոտներ_միաժամանակ օգտագործել՝ հայախօս եւ ոչ-հայախօս աշակերտներուն համար, ճիգ թափելով որ դասարանի մը բոլոր աշակերտները նոյն կամ գրեթէ նոյն կշռոյթով յառաջանան՝ նոյն մակարդակին հասնելու համար: Ասիկա երբեմն ոչ միայն շատ դժուար աշխատանք մըն է, որ կրնայ ուսուցիչէն մեծ հմտութիւն եւ ճիգ պահանջել, այլեւ կրնայ նոյնիսկ անկարելի ըլլալ:

Բ. Երբ վերոյիշեալ պատճառով դասատուութեան բնականոն ընթացքը կը խախտի եւ կը դանդաղի, միջակ եւ միջակէն վեր կարողութիւններու եւ լեզուական գիտելիքի տէր աշակերտը կը սկսի ձանձրանալ, հետեւաբար կը սկսի անհանդարտութեամբ եւ չարաճճիութեամբ դասարանը խանգարել: Արդիւնքը այն կ'ըլլայ, որ դասապահուն ծրագիրը յաճախ կարելի չ'ըլլար ամբողջացնել:

Նախակրթարանի մինչեւ 6րդ դասարանի աշակերտները, այսինքն մինչեւ 12 տարեկան աշակերտները, գրեթէ բոլորն ալ, անկախ իրենց հայախօս ըլլալ-չըլլալէն, բաւական լաւ քայլ կը պահեն հայախօսութեան եւ լեզուին մնացեալ բաղադրիչներուն հետ՝ բառապաշար, քերականութիւն, շարահիւսութիւն եւն., պարզապէս որովհետեւ նախակրթարանին մէջ մայրերը կը շարունակեն հսկել իրենց զաւակներուն դասերը:

Հարցերը կը սկսին բարդանալ լեզուի ուսուցումի բարդացումին հետ՝ միջնակարգի առաջին իսկ կարգէն. մէկ կողմէ՝ պետական պարտադիր ծրագիրը, որ կը ստիպէ հայերէնը յետսակողմ մղել, միւս կողմէ՝ լեզուն սորվելու դժուարութիւնը: Ասոր վրայ կ'աւելնայ տունէն դուրս (երբեմն նաեւ

ներս) օտարախօսութիւնը եւ արդէն նախակրթարանին մէջ սորվուած քիչ մը հայերէնն ալ մոռացութեան կը տրուի:

Միջնակարգ անցնող աշակերտը - ա՛լ ձերբազատած մօր հսկողութենէն - ունի հոգեբանօրէն «մեծցած» ըլլալու, հետեւաբար «ազատ» ըլլալու համոզումը: Եւ այդ ազատութիւնը կ'օգտագործէ հայերէն **չսորվելու** համար:

Իսկ երկրորդականի աշակերտներուն համար կայ պատրաստ արդարացումը, թէ «Պէ՛տք է պետական քննութիւններուն արդիւնքը բարձր ըլլայ, որպէսզի համալսարան մուտքը կարելի դառնայ»: Հետեւաբար աշակերտը կը սորվի ոչ թէ սորվելու, այլ նիշեր եւ գումար ապահովելու համար, իսկ հայերէն լեզուն եւ գրականութիւնը ո՛չ մէկ դեր ունին այդ նիշերու գումարին հաւաքման մէջ:

Երբ ուսուցիչը, երկրորդականի կարգերուն մէջ կը փորձէ բացատրել գիտականօրէն հիմնաւորուած պատճառները, թէ ինչու՛ պէտք է նախ մայրենին լաւ գիտնալ, անոր վրայ հիմնելու համար յետոյ գալիք լեզուները, աշակերտը միշտ ալ իր դիտանկիւնով «տրամաբանական» պատասխաններ ունի:

Չսորվելու այս տրամադրութիւնը արդեօ՞ք միայն յատուկ է եգիպտահայ գաղութին: Չենք կարծեր: Մեզի կը թուի, թէ գաղութային հարցերը - փոքր տարբերութիւններով - գրեթէ նոյնն են ամէն տեղ:

Ո՛չ «մայրենին լաւ սորվիլ, անոր վրայ հիմնելու համար մնացեալ լեզուները» տեսութիւնը, ո՛չ «արեւմտահայերէնը պաշտպանելու անհրաժեշտութիւնը», ո՛չ՝ «որքան լեզու գիտես, այնքան մարդ ես» խօսքը, ո՛չ ալ նման այլ խորհուրդներ կրցած են համոզել հայկական դպրոց յաճախող աշակերտները, որ հայերէն լեզուն սորվին գոնէ այնքան, որքան՝ անգլերէնը:

«Դպրոցէն ելլելէ ետք ա՛լ առիթ պիտի չունենանք հայերէն խօսելու, ալ ուր մնաց՝ գրելու, ուրեմն ինչու՞ սորվինք»՝ կ'ըսեն անոնք այնպիսի համոզումով, որ յուսալքում կրնայ պատճառել դասատուին:

Անշուշտ իւրաքանչիւր դասարանի մէջ կարելի է հանդիպիլ շատ լաւ հայերէն գիտցող պատանիներու, որոնք բնածին յատկութեամբ մը կը զգան լեզուին գեղեցկութիւնը, կը կիրարկեն իրենց բառապաշարը, նորերը սորվելու եռանդ կը ցուցաբերեն ու երբեմն նաեւ ստեղծագործական ոգիով լեցուած՝ պատմուածքներ կը գրեն:

ՓՈՔՐԻԿ ԳՐՈՂՆԵՐՈՒ ԱԿՈՒՄԲ

Ասոր լաւագոյն օրինակը Գալուստեան-Նուպարեան Ազգային Վարժարանի «Փոքրիկ Գրողներ» ակումբն է (հայերէնի աւագ ուսուցչուհի Մ. Երամեանի նախաձեռնութեամբ եւ հսկողութեամբ), ուր տասնեակ մը պարմանուհիներ շաբաթական դրութեամբ կը հաւաքուին պատմուածքներ գրելու, իրենց գրածը ընթերցելու, անոր մասին կարծիքներ փոխանակելու եւ գրելու նոր *թեքնիք*ներ իմանալու համար: Տարի մը ետք կարելի եղաւ անոնց

գրութիւնները հաւաքել գրքոյկի մը մէջ եւ լոյս ընծայել *Կանաչ խնձորներ* խորագրով:

Դժբախտաբար, սակայն, այնքա՛ն զօրացած է հայերէնին առնչութեամբ «անկարող» ըլլալու համոզումը, որ փոխանակ ուրախանալու այս փոքրիկ-ներուն նուաճումով, կարեւոր պատասխանատու մը ինծի հարց կու տար՝ «Բայց վստա՞հ էք, որ իրենք են այս պատմուածքները գրողները»: Ասիկա ցոյց կու տայ ոչ միայն հայ ուսուցիչին հանդէպ եղած անվստահութիւնը եւ հաւատքի պակասը, որ խորքին մէջ դաշոյնի խորագոյն հարուածն է հայ ուսուցիչին, այլ նաեւ վստահութեան պակասը՝ աշակերտին, նոր սերունդին հանդէպ, զլանալով տալ վստահութեան այն դեղաչափը, որ քաջալերէ ի-րենց իւրաքանչիւր քայլը, առանց գոռոզանալու: Այլ խօսքով՝ սերմանել ինք-նավստահութիւն, առանց ինքնահաւանութեան:

Ասիկա ծնողքին պարտաւորութիւնն է տունէն ներս, զաւկին հանդէպ, ո-րովհետեւ որքան ալ ուսուցիչը ըսէ, աշակերտը պէտք ունի նաեւ ծնողքին քաջալերանքին, որպէսզի կարենայ նախ ժամանակ տրամադրել հայերէն սորվելուն, ապա՝ սետեղծագործելուն:

Փոքրիկ գրողներու խումբը բացառութիւն է, իսկ հիմա՛, մեր ժամանա-կակից պատմութեան ա՛յս հանգրուանին, մեզի պէտք էր, որ այս աշա-կերտները մեծամասնութիւն ըլլային:

Ուրեմն, երկու խնդիր ունինք մեր առջեւ, իրարու հետ սերտօրէն առն-չուած երկու խնդիրներ.-

Ա. խառն ամուսնութիւնները եւ

Բ. անոնցմէ ծնած զաւակները, որոնց համար հայերէնը մայրենի չէ, այլ երկրորդ, երբեմն ալ երրորդ լեզու: Մեզի կը թուի թէ եթէ առաջինը լուծում ունենայ, կը դիւրանայ երկրորդին լուծումը:

Սակայն այս խնդիրը, որ շատ էական է մեր ընկերութիւններուն ամէնէն փոքր օղակին՝ հայ ընտանիքին համար, բայց այնքան տարածուած է մեր մէջ, որ կը դժուարանանք լուծումներ առաջարկելու, մանաւանդ որ այստեղ մեր նպատակը այդ չէ:

Աւելի մեծ հարցը այն է սակայն, որ այն աշակերտները, որոնց երկու ծնողներն ալ հայ են, ասոնք ե՛ւս սկսած են իրենց առօրեան այլ լեզուներով ապրիլ (ըստ իրենց ապրած միջավայրին). ու եթէ իրենց ծնողներուն հետ հայերէն կը խօսին, ապա իրարու հետ՝ այլ լեզուով կը հաղորդակցին նոյ-նիսկ դպրոցին մէջ: Ասիկա ծանր ազդեցութիւն կը ձգէ լեզուամտածողու-թեան վրայ. փոքրիկ աշակերտը կը սկսի օտար լեզուով մտածել, ապա մտածածը հայերէնի թարգմանել եւ խօսիլ: Արդիւ՞նքը. բոլորս ալ գիտենք՝ օտար բառապաշարով եւ հայերէնի խոնարհումով ու հոլովումով խառնի-ճաղանջ լեզու մը …

Բայց եթէ ընդունինք այս կացութիւնը, կը նշանակէ, թէ որպէս արդիւնք պիտի ընդունինք նաեւ արեւմտահայերէնին ոչ-մայրենի ըլլալու կարգավի-ճակը:

Իսկ եթէ ընդունինք արեւմտահայերէնին ոչ-մայրենի ըլլալու կարգավիճակը, նախ պէտք է պատրաստ ըլլանք դիմագրաւելու կորուստը այն բոլորին, որոնք լեզուին միջոցով կ'անցնին սերունդէ սերունդ, ինչպէս աւանդութիւնները, լեզուամտածողութիւնը եւն.:

Յաճախ ըսուած է թէ յարմար դասագիրքեր չունինք: Վերջին քսան տարիներուն, գրեթէ բոլոր մեծ գաղութներուն մէջ դասագիրքեր սկսան պատրաստուիլ, իսկ աւելի փոքր գաղութները կ'օգտուին այդ դասագիրքերէն, երբեմն որոշ պատշաճեցումներ ընելով: Այս պատշաճեցումները որքան աշակերտներու հայերէնագիտութեան մակարդակին կը կապուին, նոյնքան ալ կը կապուին երկրին կրթական օրէնքներուն. օրինակ Գահիրէի մէջ հայերէն լեզուի դասապահերուն տեւողութիւնը 40 կամ 45 վայրկեան է, ըստ կարգի (նախակրթարան, միջնակարգ-երկրորդական), մինչ այլ գաղութի մը մէջ, ըսենք՝ 50 վայրկեան:

Անշուշտ արդիական դասագիրքերու կողքին դասաւանդումի նոր միջոցները, ինչպէս ձայներիզներու եւ տեսերիզներու օգտագործումը, պարտականութիւնները աշակերտներէն նոր ծրագրերով պահանջելը՝ ինչպէս power point եւն., կրնան դեր ունենալ արեւմտահայերէնը սիրելի դարձնելու մէջ. սակայն այդ միջոցներուն թիւը այնքան փոքր է, որ անբաւարար կը մնայ: Կա՛ն արեւելահայերէնով պատրաստուած նման միջոցներ, բայց անոնք անհասկնալի են աշակերտներուն համար եւ շփոթի կը մատնեն զիրենք, հայերէնի երկու ուղղագրութիւններուն պատճառով:

Այս առնչութեամբ կը կարծենք թէ կարգ մը միութիւններու եւ կազմակերպութիւններու (Կիւլպէնկեան Հիմնարկ, ՀԲԸՄ եւն.) ներկայացուցած արեւմտահայերէնով իրագործուած **բոլոր** ծրագրերուն պէտք է առիթ տրուի, որպէսզի կարելիին չափ եւ կարելի արագութեամբ մեծնայ թիւը նման ոչ-դասագրքային միջոցներուն: Օրինակ ինչու՞ մերժել արեւմտահայերէնով պատմուած հեքիաթներու խտասալիկներուն որդեգրումը եւ պատճառ դառնալ, որ անոնք **ամբողջ** Սփիւռքի գաղութներուն մէջ չտարածուին. չէ՞ որ փոքրիկները շատ աւելի լաւ եւ շատ աւելի դիւրութեամբ հայերէն կը սորվին հեքիաթներ մտիկ ընելով, քան՝ դասերով:

ԳԻՏՐԱԿՆԵՐ

Այս մտահոգութեամբ Գալուստեան-Նուպարեան Վարժարանի երկու հանգրուաններուն՝ նախակրթարանի եւ երկրորդականի, համար պատրաստուած են արտադասագրքային *գիտրակ*ներ, այսինքն՝ խառնուրդ մը գիրքի եւ տետրակի, ուր աշակերտը «կը զբաղի», իր նախասիրութիւնները կ'արձանագրէ, աւելի մեծերը կը մտածեն եւ կ'արձանագրեն իրենց մտածումները, եւ այս բոլորը՝ ոչ թէ դասի, այլ՝ խաղի մթնոլորտի մը մէջ[3]:

[3] Մ. Երամեան, *Գիտրակս* (նախակրթարանի Դ. Ե. եւ Զ. կարգերու համար, 2016, 36 էջ), *Ես եւ ընկերներս* (միջնակարգ-երկրորդականի համար, 2017-2018, 48 էջ):

Փորձ կայ հայկական դպրոցները միջազգային դպրոցներու «մակարդակ»ին հասցնելու, առանց մտածելու որ հայ դպրոցը շատ ուրոյն հիմնարկութիւն է, որ ունի իր առաջնահերթութիւնը, նոյնիսկ այն պարագաներուն, երբ պետական հսկողութիւնը բաւական զօրաւոր է. նման փորձառութիւն Միջին Արեւելքի գրեթէ բոլոր հայկական վարժարանները ունեցած են եւ այդ փորձառութեան շնորհիւ, կրցած են գտնել հայ ոգին պահելու ձեւը:

Սակայն ասիկա շատ դժուար, երկար, հետեւողական եւ համակարգուած աշխատանք - եւ մանաւանդ - նուիրում պահանջող գործ է. կը թուի թէ եգիպտահայ գաղութին պատասխանատուները չունին համբերանքը կամ տեսլականը, որովհետեւ - եւ ասիկա սրտցաւօրէն կ'ըսեմ - հայկական ա՛յս դպրոցին մեծագոյն խնդիրը, արեւմտահայերէնի պաշտպանութենէն ա՛լ աւելի մեծ՝ոգիի կորուստն է:

ՔԱՆԻ ՄԸ ՆՇՈՒՄՆԵՐ ՍՓԻՒՌՔԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

Ա. Սփիւռքի մէջ հայ դպրոցն ու արեւմտահայերէնը չեն կրնար **առողջ** ապրիլ, հաւանաբար բնաւ չեն կրնար ապրիլ (ասիկա կրնայ շատ յոռետես խօսք թուիլ, բայց այս հանգրուանին պարտաւոր ենք իրատեսօրէն դիտել կացութիւնը) **եթէ** անոնց ետին կեցող եռանկիւնը՝

դասատու-ծնող + պատասխանատուներ + աշակերտ,

սերտօրէն չգործակցի: Այս եռանկիւնին մէջ ամէնէն տկար կողմը աշակերտն է, իսկ ամէնէն անտարբեր կողմը՝ ծնողքը: Կրնան այս համեմատութիւնները ճիշտ չընկալ հաւասարումի տեսակէն՝ տկար-անտարբեր, սակայն որովհետեւ այստեղ կողմերը իրարու դէմ չէ որ կը բանին, այլ՝ իրարու հետ, հետեւաբար իւրաքանչիւր կողմ ի՛ր յատկանիշը կը բերէ եռանկիւնին.- ծնողքը՝ սրտցաւութիւն եւ հետաքրքրութիւն, աշակերտը՝ սորվելու եռանդի զօրութիւն, իսկ պատասխանատուները՝ գիտակցութիւն: Այս եռանկիւնն է որ յաճախ չենք գտներ դժբախտաբար հո՛ն, ուր պէտք էր մի՛շտ ներկայ ըլլար:

Կը նշանակէ թէ հայ դպրոցը չունի ա՛յն կռուանը, որ պիտի ապահովէր հայ դպրոցին առողջ վիճակը: Որովհետեւ ինչպէ՞ս կարելի է ժողովասենեակներուն մէջ նստած, առանց դպրոցական առօրեային անմիջականօրէն առնչուելու, առանց հարցերը մօտէն ոչ թէ գիտնալու, այլ՝ ապրած ըլլալու, կարծիք կազմել եւ որոշումներ առնել: Կամ ինչպէ՞ս կարելի է անընդհատ զաւակին ըսել՝ «Տղա՛ս, նա՛խ միւս դասերդ սորվիր, հայերէնը՝ յետոյ» եւ սպասել որ տղան ինքնաբերաբար լաւ հայերէն գիտնայ:

Պատահական չէ անշուշտ, որ պատասխանատուներուն համար «գիտակից» բառը օգտագործեցինք, որովհետեւ առանց գիտակցելու հայերէն լեզուին եւ անոր միջոցով աշակերտին փոխանցուելիք ոգիին կարեւորու-

---

Երկուքն ալ հրատարակուած են Գալուստեան-Նուպարեան վարժարանին կողմէ, Գահիրէ, տպարան Նուպար, 150ական օրինակ:

թեան՝ պատասխանատուները, որոնց ձեռքերուն մէջ են դպրոցներուն կառավարման բոլոր լծակները, պիտի չկարենան ճիշտ որոշումներ առնել. ճիշտ՝ հայ դպրոցին համար:

Բայց անշու՛շտ կարելի է ամէն առիթի բարձրաձայն յայտարարել՝ «եթէ հայ աշակերտը առանց հայերէն սորվելու դուրս պիտի գայ վարժարանէն, ուրեմն ինչու՞ է հայկական վարժարանը, գոցենք երթայ»:

Հայ դպրոցը, Սփիւռքի կազմաւորման առաջին օրերէն իսկ եղած է մեր էութիւնը պահող եկեղեցի-դպրոց-ակումբ եռեակին կարեւոր մէկ թեւը, որուն աւելի ուշ եկաւ միանալ մամուլը: Հետեւաբար կարելի չէ թերագնահատել դպրոցին դերը, որքան ալ դժուար ըլլան պայմանները, որքան ալ փոխուած ըլլան ժամանակները: Կարելի չէ - թէեւ վերջին տասնամեակին մեծ հապճեպով եւ դիւրութեամբ կիրարկուած է - թեթեւօրէն ըսել՝ «Դպրոցը ա՛լ դեր չունի, գոցենք երթայ ...»:

Թերեւս մտածենք նաեւ, որ նիւթական ապահովութիւնն ալ դեր ունի. եգիպտահայ դպրոցին օրինակը սակայն կը ջրէ այս տեսութիւնը, որովհետեւ այսօր եւ տասնամեակէ մը իվեր, եգիպտահայ դպրոցը ապահով է նիւթապէս:

Չեմ կրնար այլ գաղութներու մասին խօսիլ այս առումով, բայց կը կարծեմ թէ նշուած եռանկիւնին համաձայն էք:

Բ. Այսօր ճիգ կայ դպրոցը զուարճանքի վայրի վերածելու: Թերեւս այս ճիգը բարձր արդիւնք կրնայ տալ Ճափոնի նման երկրի մը մէջ, ուր տան դաստիարակութիւնը (որուն գլխաւոր բաղադրիչը յարգանքն է ո՛չ միայն իր նմանին եւ իրմէ մեծին հանդէպ, այլ նաեւ բնութեան եւ կենդանական աշխարհին հանդէպ) իրապէ՛ս արդիւնք կու տայ: Սակայն Միջին Արեւելքի երկիրներուն մէջ, ուր ամէն բան դպրոցին կը վստահուի եւ ուսուցիչին ուսերուն կը բեռցուի, կարելի չէ դպրոցը զուարճանքի վայրի մը վերածել, յետոյ ստիպուած ըլլալ հանդուրժել աշակերտին սանձարձակութիւնը եւ անշուշտ՝ կրել անոր ձախողութեան ամբողջ պատասխանատուութիւնը:

Ասոնք պարզ, բնական բաներ կը թուին, որոնք սակայն ամէնօրեայ կրկնութեան պարագային կը դառնան անտանելի, դպրոցին ամբողջ դրութիւնը կը գահավիժի եւ անոր հետ ալ կը մոռցուին հայերէնն ու հայերէնին կապուած ամէն բան:

Գ. Երբ մեր ամբողջ կարողութիւնը - երբեմն ալ աւելին - կը դնենք արեւմտահայերէնի դասաւանդումին վրայ, չափազանցութեամբ մը որ յաճախ ճիշտ հակառակ արդիւնքը կու տայ, մոռացութեան կը տրուի ոգին, մոռացութեան կ'ենթարկուին այն բոլորը, որոնք լեզուին միջոցով կը փոխանցուին աշակերտութեան: Հետեւաբար աշակերտութեան կը մնայ մեքենականօրէն սորվիլը լեզուին: Ասոր արդիւնքով է, որ դպրոցին մէջ հայերէնի գերազանց աշակերտները նոյնիսկ, առանց խղճահարութեան կրնան

խառն ամուսնութիւններ կնքել, երբեմն նաեւ հպարտօրէն յայտարարելով, թէ իրենց կողակիցը հայերէն կը խօսի կամ եռանդով հայերէն կը սորվի:

Սակայն լեզուին սահմանին ալ կը մնան հայերէն սորվող այս կողակիցները, եւ, դժբախտաբար նաեւ իրենցմէ եկած սերունդները, որոնք շատ քիչ բան գիտեն ոգիին մասին:

Կը թուի թէ իրապէ՛ս նոր հանգրուան մը թեւակոխած են արեւմտահայերէնն եւ սփիւռքահայերուն կեանքը: Պէ՞տք է արդեօք իվերջոյ ընդունինք, թէ մինչեւ այսօր մեր որդեգրած արեւմտահայերէնի դասաւանդումին ձեւերն ու միջոցները այսօր աւելի շեշտակիօրէն ապարդիւն են, եթէ մինչեւ երէկ՝ միայն արեւմտեան Սփիւռքին մէջ, այսօր նաեւ արեւելեան գաղութներուն մէջ, որովհետեւ բոլոր պատասխանատուներն ալ նոյն գանգատը ունին՝ «հայկական վարժարանէ շրջանաւարտ աշակերտը բաւարար հայերէն չի գիտեր»: Կարելի է սակայն մտածել, որ հայերէն բաւարար չափով գիտցող աշակերտներուն **նոյն** տոկոսն է թերեւս այսօր, ինչ որ էր քանի մը տասնամեակ առաջ: Երբ կը մտաբերեմ ի՛մ ուսանողութեան տարիներս, կը մտաբերեմ թէ առաջին երկրորդականի երկու բաժանումներէն – մօտաւորապէս յիսուն աշակերտէն - քանի՞ն հայերէնը լաւ կը սորվէր եւ կը նայիմ թէ իմ դասընկերներէս այսօր քանի՞ն կը շարունակէ լաւ կամ գոնէ բաւարար հայերէն գիտնալ, կը տեսնեմ թէ տոկոսային առումով այնքան ալ մեծ տարբերութիւն չկայ: Բայց հայերէն գիտնալուն չափն է, եթէ կարելի է այսպէս ըսել, տարբերութիւնը: Անցեալին յիսուն աշակերտէն եթէ քանի մը ուսուցիչներ եւ տնօրէններ կ'ունենայինք, այսօր հայերէնի մէջ շատ լաւ աշակերտներուն տոկոսը ոչ միայն շատ փոքր է, այլ նաեւ անոնցմէ հազիւ մէկքանին ինքզինք կը նուիրէ արեւմտահայերէնի ուսուցումին: Այս ալ ուրիշ հարց մը. յիրաւի, վտանգալից տարողութեան սկսած է հասնիլ բոլոր գաղութներուն մէջ՝ հայերէնաւանդ ուսուցիչներու պակասը:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Բարձր դասարաններուն, այսինքն միջնակարգի վերջին եւ երկրորդականի երեք դասարաններուն մէջ տղաք մեծ հետաքրքրութեամբ կը մասնակցին հայութեան հարցերուն նուիրուած զրոյցներուն, թէեւ չունին ա՛յն բառապաշարը, որ պիտի օգնէր իրենց նման զրոյցներու պարագային:

«*… Արեւմտահայ դպրոցը, կորսնցուցած ըլլալով իր երբեմնի տարողութիւնը, այլեւս երաշխիք մը չէ արեւմտահայերէնին*», կը գրէ Արմենակ Եղիայեան արեւմտահայերէնին նուիրուած իր բազմաթիւ նամակներէն մէկուն մէջ (26 Մարտ 2018):

Պէտք է սակայն շեշտը դնել նաեւ ու մանաւանդ գիտակցութեան վրայ՝ սփիւռքահայ մարդու գիտակցութիւնը **հայ** ըլլալուն եւ անոր առնչուող բոլոր հարցերուն. երբ մանկութենէն այս գիտակցութիւնը չի պատրաստուիր մանուկներուն մօտ - նախ ծնողքին, ապա դպրոցին միջոցով - շատ դիւրին կը դառնայ լեզուին հանդէպ անտարբերութիւնը, որուն անպայման կը յաջորդէ

անտարբերութիւնը «հայութեան» հանդէպ, որմէ միչեւ օտար ամուսնութիւն մէկ քայլ է միայն: Իսկ օտար ամուսնութիւնները մեր ազգային դիմագիծն ու ազգային ոգին խաթարող ամէնէն արագ միջոցն են:

Եթէ ասկէ 30-40 տարի առաջ նիւթականն էր, այն իմաստով որ հայ դպրոցը չունէր պէտք եղած նիւթականը իր ուսուցիչները գնահատելու կամ շատ լաւ ուսուցիչներ հրաւիրելու, այսօր ամբողջովին այլ է հարցը. այսօր հայ աշակերտին անտարբերութիւնն է հանդէպ բոլոր այն նիւթերուն, որոնք կը կապուին հայութեան եւ հայ ոգիին:

Ասոր պատճառը սակայն հայերէնաւանդ դասատուներուն, կամ աւանդումի կերպերուն մէջ փնտռելը ճիշտ չէ: Այսօր Գահիրէի Գալուստեան-Նուպարեան Ազգային Վարժարանը, ինչպէս եւ Սփիւռքի գրեթէ բոլոր դպրոցները ունին իրենց արդիական միջոցները եւ կը ստիպեն որ հայերէնի դասատուներն ալ հետեւին նոր միջոցներու, օգտուելու արդիական, թուային միջոցներու ընձեռած դիւրութիւններէն:

Անոնք որոնք այս ասպարէզին մէջ են, նոյնիսկ անոնք որոնք նոր մտած են այս ասպարէզը - զոր ասպարէզ կոչելը ճիշտ չէ, որովհետեւ մասնագիտութեան չափով եւ թերեւս աւելի՛ նուիրումի կարիք կայ հոն - բոլոր դասատուները պիտի վկայեն, թէ ա՛յդ միջոցներն ալ անօգուտ են գրաւելու աշակերտը եւ ստիպելու, որ իւրացնէ հայերէնին եւ հայութեան առնչուած նիւթերը:

Այս անտարբերութիւնը իր պատճառները ունի: Մանաւանդ ունի **մէկ** մեծ, մէկ գլխաւոր պատճառ՝ ՄՂՕՆՆԵՐՈՒ[4] ՉԳՈՅԽԹԻՒՆԸ:

Այդ պատանիները ամէնայն անկեղծութեամբ, քիչ մըն ալ վիրաւորող հեգնանքով բացատրութիւններ կու տան դասատուին.-

- Ինչու՞ սորվինք, ի՞նչ պիտի ընենք հայերէնը, անով ի՞նչ գործ պիտի աշխատինք …

Իրապէ՛ս: Ի՞նչ աշխատանք պիտի գտնեն հայերէնով, դասատու՞ պիտի դառնան եւ իրե՞նք ալ պիտի ենթարկուին այն բոլորին, զոր կը բերեն կամ բերած են հայերէնի դասատուներուն գլխուն:

- Հայաստանէն կը ձգեն դուրս կ'ելլեն, Հայաստանէն, ուր պաշտօնական-պետական լեզուն հայերէնն է …

Կրնա՞նք մղօններ հայթայթել մեր աշակերտներուն, որոնք շատ լաւ գիտեն, թէ շատ լաւ անգլերէնը զիրենք կրնայ յառաջ տանիլ գործի ասպարէզին մէջ:

Ճիշտ է որ մենք՝ հայերս, ուրիշ աւելի մեծ եւ զօրաւոր երկիրներու ժողովուրդներուն նման ազգային ծանր հարցերէ զուրկ չենք, որպէսզի կարենանք մեր արուեստը տրամադրել զուտ մարդկային հարցերու՝ կիներու ազատութենէն, մինչեւ կիներու հանդէպ եղած բռնութիւնները, մինչեւ սեռա-

[4] Մղօն = մղիչ ազդակ, մղիչ ուժ:

յին ազատ յարաբերութիւններ եւն.: Մեր արուեստը, մանաւանդ Սփիւռքի մէջ, կը շարունակէ «ազգային» արուեստ մնալ:

Թերեւս ասիկա կ'ազդէ մեր նոր սերունդներուն ենթագիտակցական խորունկ շերտերու վրայ, խրտչեցնելով զիրենք ամէն «հայկական»է, միաժամանակ գրաւելով զիրենք եղած «շուկայական արուեստ»ին դիւրին ընկալումով:

Երգերուն մէջ հնչող հայերէնը օրինակ, նոյնիսկ Հայաստանէն եկած նոր երգերուն պարագային ... կամ հայկական ֆիլմերը, կամ՝ անոնց չգոյութիւնը եւ հեռատեսիլի ֆիլմաշարերուն՝ «սերիալ»ներուն մակարդակը...: Այս բոլորը տուեալներ են, որոնք կ'արգելակեն հայ աշակերտին հաւատքը հայերէնին եւ հայութեան առնչուող ամէն բանի հանդէպ:

Այս բոլորէն ետք կը շարունակենք ստիպել հայ աշակերտը, որ հայերէն սորվի:

- Բայց ինչու՞ հայերէն պիտի սորվիմ,- կը կրկնէ պատանեկան յամառութեամբ:

Բոլորս ալ խուճապի մատնուած ենք, որովհետեւ ա՛յս ընթացքով արեւմտահայերէնի ապագան - որ ա՛յս օրն իսկ է - փայլուն չէ:

Հետեւաբար, պէ՛տք է մտածել այլ միջոցներու մասին, որոնց մէջ լեզուն ըլլայ թաքնուած նպատակը, իսկ բացայայտ միջոցը ըլլայ այլ բան: Այդ «այլ բան»ի որոնումին է որ պէ՛տք է լծուինք, եթէ արդէն իսկ ուշ չենք:

TEACHING WESTERN ARMENIAN IN EGYPTIAN-ARMENIAN SCHOOLS AND ITS CHALLENGES
(Summary)

Maroush Yeramian
maroushnahhas@gmail.com

The paper focuses on current concerns regarding teaching Armenian in the Armenian schools of Egypt from the standpoint of textbooks, pedagogy and similar issues.

Existing textbooks of other Armenian Diaspora communities do not 100% fit the Egyptian Armenian school. However, the process of readjusting these textbooks is progressing successfully. The necessity of the process of adaptation arises for different technical and subjective reasons, including the length of a class period, the percentage of students who do not know Armenian and the level and condition of spoken Armenian within the community.

Another important set of issues is the problem of recruiting teachers as there is a great need for teachers who can teach Armenian. One needs to take into consideration that teaching is a vocation and a mission and needs a specific character. Other pedagogical issues are the unresolved issue of homework and the drills which necessitate drill books apart from textbooks.

Beyond all these difficulties another question remains unanswered: what to do in order to transform Western Armenian into a living language, a language of games and not simply a classroom or home language.

Եգիպտոսի Հայ Համայնքի Լրատուամիջոցներն Արդի Փուլում

Վահրամ Հովեան
vhovyan@yandex.ru

Եգիտոսի հայ համայքի լրատուամիջոցների շարքում ներկայում առաջնային դեր ունի տպագիր մամուլը: Այն հիմնականում ունի կուսակցական պատկանելութիւն: Այստեղ Սփիւռքի աւանդական երեք կուսակցութիւններն էլ ունեն իրենց տպագիր օրգանները: ՀՅԴի մամուլի օրգանն է՝ *Յուսաբեր* օրաթերթը, ՌԱԿինը՝ *Արեւ* շաբաթաթերթը, իսկ ՍԴՀԿինը՝ *Ջահակիր* երկշաբաթաթերթը:

Քանի որ Եգիպտոսում հայկական կուսակցութիւնները չունեն օրինական գործելու հնարաւորութիւն, նրանք այստեղ իրենց ներկայութիւնն ապահովում են կից կառոյցների, առաջին հերթին՝ մամուլի միջոցով: Դրա շնորհիւ է, որ հայկական կուսակցական մամուլի օրգանները հանդիսանում են եգիպտահայ ամէնաաւանդական լրատուամիջոցները եւ, չնայած տասնամեակների ընթացքում եգիպտահայ համայնքի կրած հսկայական կորուստներին (մարդկային եւ կազմակերպական կառոյցների առումներով), շարունակում են իրենց երթը: *Յուսաբերը* (հիմն. 1913) եւ *Արեւը* (հիմն. 1915) ունեն աւելի քան հարիւրամեայ, իսկ *Ջահակիրը* (հիմն. 1948)՝ մօտ եօթանասունամեայ պատմութիւն:

Ոչ-կուսակցական տպագիր մամուլի օրգաններն են ՀԲԸՄի Եգիպտոսի մասնաճիւղի *Տեղեկատու* եւ *Արեգ* (արաբերէն) եռամսեայ հանդէսները:

Ոչ-տպագիր մամուլի օրգաններն են հայկական ռատիօժամը, որը ամէնօրեայ պարբերականութեամբ մէկ ժամ հեռարձակւում է Եգիպտոսի պետական ձայնասփիւռի կայանով, եւ ՀԲԸՄի Եգիպտոսի մասնաճիւղի կայքէջը (www.agbuegypt.com): Առաջինը նոյնպէս եգիպտահայ համայնքի աւանդական լրատուամիջոցներից է: Այն իր գործունէութիւնը սկսել է դեռեւս 1940ականների կէսից՝ օրական քառորդ ժամ տեւողութեամբ:

1950ականների սկզբից հեռարձակումներն իրականացուել են շաբաթական 30 րոպէ տեւողութեամբ: 1977ից հեռարձակումներն իրականացուել են շաբաթական երեք օր, կրկին 30 րոպէ տեւողութեամբ: Իսկ 1982ից ցայսօր այն հեռարձակւում է ամէն օր, մէկ ժամ տեւողութեամբ: Սկզբում ռատիօհաղորդումը եղել է մշակութային՝ երաժշտական բնոյթի: Յետագայում նրա տեւողութեան եւ հեռարձակման յաճախականութեան մեծացումը այն դարձրել է բազմաբնոյթ[1]: Երկրորդ ոչ-տպագիր լրատուամիջոցը ձեւաւորուել է 2006ին՝ ՀԲԸՄի 100ամեակի տօնակատարութիւնների շրջանակներում, եւ ընդլայնուելուց ու բարելաւուելուց յետոյ գործարկուել 2007 Յունիսին[2]:

Մէկ այլ ոչ-տպագիր լրատուամիջոց կարելի է համարել 2016ին հիմնուած «Հայաստանը եւ հայերը արաբական մամուլի մէջ. 1876-1923» կայքէջը (https://www.arminmedia.com/), որը, ինչպէս յուշում է իր անուանումը, ունի նեղ մասնագիտական ուղղութիւն: Այն կարելի է դասել գիտական կայքէջերի շարքը:

Թեմատիկ բազմազանութեան առումով առաջնութիւնը պատկանում է տպագիր մամուլին:

Բովանդակային առումով Եգիպտոսի հայկական լրատուամիջոցների հրապարակումները կարելի է բաժանել հետեւեալ խմբերի.- տեղի համայնքի, Սփիւռքի, Հայաստանի, Եգիպտոսի, աշխարհում տեղի ունեցող առաւել նշանաւոր (մանաւանդ հայկական առնչուածութեամբ) իրադարձութիւնների եւն.ի մասին տեղեկատուական եւ վերլուծական նիւթեր: Օրինակ՝ *Յուսաբեր*ի 2018 Սեպտեմբերի 22ի համարում յօդուած է հրապարակուած Քիւրտիստանի խորհրդարանական ընտրութիւններում հայ թեկնածուների մասնակցութեան մասին[3]:

Եգիպտահայ մամուլում յաճախակի են հանդիպում արտատպումներ հայաստանեան լրատուամիջոցներից: Օգտագործւում են ՀՀ Սփիւռքի նախարարության «Հայերն այսօր» էլեկտրոնային պարբերականի (www.hayernaysor.am), «Արմէնպրէս» լրատուական գործակալութեան (armenpress.am), tert.am, news.am կայքէջերի եւ այլ լրատուամիջոցների հրապարակումները: Օրինակ՝ *Ջահակիր*ի 2017 Յունիսի 8ի համարում հայաստանեան «Հետք» կայքէջից (www.hetq.am) արտատպուել է Սեդա Հերգնեանի վերլուծական յօդուածը ՀՀ պետական պարտքի մասին[4]: Բաւական լայն տարածում ունեն նաեւ արտատպումները միջազգային լրա-

---

[1] Սուրէն Ն. Պայրամեան, *Հայկական համայնքային կառոյցները Եգիպտոսի մէջ*, տպ. Նուպար, Գահիրէ, 2017, էջ 112:

[2] Նոյն, էջ 87:

[3] «Քիւրտիստանի խորհրդարանական ընտրութիւններուն վեց հայ կը մասնակցի», *Յուսաբեր*, 22 Սեպտեմբեր 2018:

[4] Ս. Հերգնեան, «Պետական պարտքը հատեց վեց միլիարդ դոլարի շէմն ու դեռ կ'աճի», *Ջահակիր*, 8 Յունիս 2017:

տուական գործակալութիւններից (Associated Press, Sputnik, BBC, *Newsweek, Times* եւն.), երբ հրապարակուող նիւթը վերաբերում է միաջազգային որեւէ կարեւոր իրադարձութեան: Օրինակ, *Արեւ*ի 2018 Յունուարի 9ի համարը վկայակոչելով *Times*ին, յօդուած է հրապարակել Ռուսաստանի կողմից Թարթուսի ռազմածովային կայանն ընդլայնելու մասին[5]:

Հայաստանեան եւ միաջազգային կայքերից վերցուած նիւթերը յաճախ զուտ արտատպումներ չեն: Դրանք իրականում հանդէս են գալիս որպէս տեղեկատուութեան աղբիւր: Սակայն, քանի որ բովանդակութիւնը հիմնականում կրկնւում է տեղեկատուութեան աղբիւրի եւ եգիպտահայ լրատուամիջոցներում հրապարակուած նիւթի միջեւ[6], ապա կարելի է ասել, որ դրանք նոյն նիւթն են:

Վերջին տասնամեակներում, մի շարք գործօնների բերմամբ, խիստ նուազել է Եգիպտոսի հայ համայնքի թուաքանակը: Երբեմնի ծաղկուն համայնքից այն ներկայում վերածուել է փոքրաթիւ եւ խորհրդանշական համայնքի[7]: Համայնքի քանակական նուազումը նշանակում է նաեւ նրա ներուժի թուլացում, ինչն իր բացասական ազդեցութիւնն է թողնում նաեւ համայնքային հաստատութիւնների վրայ: Օրինակ՝ Գահիրէի հայ աւետարանական համայնքի սպառման հետեւանքով դադարել է գործել տեղի հայ աւետարանական եկեղեցին, եւ հայ աւետարանական համայնքը Եգիպտոսում ներկայում սահմանափակւում է միայն Աղեքսանդրիայի շրջանակներում[8]: Լրատուամիջոցներն էլ այս հարցում բացառութիւն չեն:

Անդրադառնանք եգիպտահայ լրատուամիջոցների վրայ Եգիպտոսի հայ համայնքի քանակական նուազման եւ թուլացման բացասական ազդեցութեան դրսեւորումներին.-

- *Բազմաթիւ լրատուամիջոցների գործունէութեան դադարեցում*: Եգիպտոսի հայ համայնքում պատմութեան ընթացքում հրատարակուել են շուրջ 160 պարբերականներ[9]: Ներկայում եգիպտահայ լրատուամիջոցների թիւը ութն է: Վերջին շրջանում գործունէութիւնը դադարեցրած լրատուամիջոցների վերաբերեալ կարելի է ասել, որ եգիպտահայ համայնքում բոլորովին վերջերս գործել է «Արմաւենի» կայքէջը (www.armaveni.com)[10], որը ներկայում գոյութիւն չունի: Առկայ է միայն «Արմաւենի» էջը Դիմա-

[5] «Մոսկուա կ'ընդլայնէ Թարթուսի իր խարիսխը», *Արեւ*, 9 Յունուար 2018:

[6] Ինչը բնական է, քանի որ թէ՛ հրապարակուած նիւթը եւ թէ՛ դրա աղբիւրը վերաբերում են միեւնոյն խնդրին կամ երեւոյթին:

[7] Վահրամ Հովեան, «Եգիպտոսի հայ համայնքը», *21-րդ ԴԱՐ*, 3:2015, էջ 87-90:

[8] Վահրամ Հովեան, «Եգիպտոսի հայ աւետարանական համայնքը», *Գլոբուս. ազգային անվտանգութիւն*, 3:2011, էջ 44-45:

[9] *Հայ Սփիւռք հանրագիտարան*, գլխ. խմբ.՝ Յ. Այվազեան, «Տիգրան Մեծ հրատ.», Երեւան, 2003, էջ 162:

[10] *Հայկական Սփիւռք տարեգիրք (2015)*, ՀՀ Սփիւռքի նախարարութիւն, «Աստղիկ գրատուն», Երեւան, 2016, էջ 279:

տետր («Facebook») ընկերային ցանցում, որտեղ տեղադրուած են կայքի նիւթերի յղումները: Սակայն, քանի որ կայքը չի գործում, ապա այդ յղումներն էլ որեւէ տեղ չեն տանում օգտատէրերին:

- *Հրապարակման յաճախականութեան նուազում:* Վերջին տարիներին այս երեւոյթի դրսեւորումներն են՝ նախկինում օրաթերթ *Արեւ*ի վերածումը շաբաթաթերթի (2016ից), ՀԲԸՄի *Արեգ* արաբալեզու ամսագիրի վերածումը եռամսեայի (2017ից)[11]:
- *Անբաւարար ներկայացուածութիւն համացանցում:* Վերոյիշեալ թերթերից ոչ մէկը ունի իր կայքէջը: Միայն *Արեւ*ը եւ *Յուսաբեր*ը էջեր ունեն Դիմատետրում: *Արեւ*ի Դիմատետրի էջում[12] լուսանկարուած են շաբաթաթերթի բոլոր էջերը եւ տեղադրուած որպէս լուսանկարներ: Նման ներկայացուածութիւնը դժուարացնում, եթէ չասենք՝ անհնարին է դարձնում պարբերականի ընթերցումը էլեկտրոնային տարբերակով: Աւելի շահեկան է *Յուսաբեր*ի ներկայացուածութիւնը Դիմատետրում[13], որտեղ տեղադրւում են թերթի էլեկտրոնային տարբերակները՝ pdf ձեւաչափով: Կարծում ենք *Արեւ*ի համար նոյնպէս շահեկան կը լինի ընդօրինակել Դիմատետրում ներկայացուածութեան *Յուսաբեր*ի փորձը եւ էջերի լուսանկարների փոխարէն տեղադրել շաբաթաթերթի էլեկտրոնային տարբերակը՝ pdf ձեւաչափով: Ինչ վերաբերում է *Ջահակիր*ին, մեզ չյաջողուեց գտնել վերջինիս էջը Դիմատետրում:

Աւելի բարուօք է իրավիճակը ՀԲԸՄ Եգիպտոսի մասնաճիւղի *Տեղեկատու* եւ արաբալեզու *Արեգ* եռամսեայ հանդէսներին: Կառոյցի կայքէջում (www.agbuegypt.com) տեղադրուած են յիշեալ հրատարակութիւնների էլեկտրոնային տարբերակները (pdf ձեւաչափով)[14]:

Ներկայում, եթէ փորձենք տալ Եգիպտոսի հայկական լրատուամիջոցների ընդհանուր բնութագիրը՝ գործունէութեան նշանակալիութեան տեսակէտից, ապա կարող ենք ասել, որ դրանք հիմնականում հանդիսանում են տեղական-համայնքային լրատուամիջոցներ: Հայկականութեան տեսանկիւնից չենք կարող ասել, որ դրանց գործունէութիւնն ունի տարածաշրջանային կամ համազգային նշանակութիւն: Իսկ վերազգային չափորոշիչով դիտարկելիս կրկին չենք կարող ասել, որ դրանց գործունէութիւնն ունի համապետական (եգիպտական) կամ միջազգային նշանակութիւն:

Եգիպտոսի հայկական լրատուամիջոցների տեղական-համայնքային բնութագրի դրսեւորումներն են.-

---

[11] Պայրամեան, էջ 269:

[12] https://www.facebook.com/profile.php?id=100014240286526 :

[13] https://www.facebook.com/Housaper-Daily-477643769062432/?hc_ref=ARR9fhFWfeu5WRRTolS2aywlHrIf5exGMkj9OoPP6_Gt9TbumaxFuJ3LL8PnPZI8NU4 :

[14] Տե՛ս՝ http://agbuegypt.com/magazines/ :

1. *Հայալեզուութիւն:* Ներկայում գործող վերոյիշեալ ութ լրատուամիջոցներից հինգը՝ երեք կուսակցական թերթերը, *Տեղեկատուն* եւ հայկական ռատիօժամը, միայն հայալեզու են, ինչը նշանակում է, որ դրանք նախատեսուած են միայն հայկական լսարանի համար[15]: ՀԲԸՄի Եգիպտոսի մասնաճիւղի կայքը անգլիալեզու է, սակայն այնտեղ ներկայացուած է հիմնականում այդ կառոյցի գործունէութիւնը: Որոշակի սփոփիչ հանգամանք է կառոյցի արաբալեզու *Արեգ* եռամսեայ հանդէսը, որի պարագայում էլ առկայ է հրատարակման ցածր յաճախականութեան խնդիր: Իսկ «Հայաստանը եւ հայերը արաբական մամուլի մէջ. 1876-1923» կայքէջը, որն արաբալեզու է եւ անգլիալեզու, ինչպէս նշուեց վերը, ունի նեղ մասնագիտական ուղղութիւն:

2. *Սեփական թղթակիցների բացակայութիւն:* Եգիպտոսի հայկական լրատուամիջոցները չունեն իրենց թղթակիցները ո՛չ Հայաստանում, ո՛չ էլ այլ երկրներում: Այդ է պատճառը, որ դրանցում հրապարակուող նիւթերը, որոնք վերաբերում են Հայաստանին եւ միջազգային իրադարձութիւններին, վերցուած են հայկական եւ միջազգային լրատուամիջոցներից:

Հարկ է նշել, որ ժամանակակից հեռահաղորդակցային միջոցները զգալիօրէն մեղմում են սոյն խնդիրը: Եթէ հնարաւոր է առցանց ուղիղ եթերով հետեւել Հայաստանի կառավարութեան, ազգային ժողովի, այլ պետական հաստատութիւնների նիստերին, մամուլի ասուլիսներին եւ անգամ դրսում ծաւալուող իրադարձութիւններին (հանրահաւաքներ, երթեր եւն.), ապա զգալի չափով կարելի է եւ սեփական թղթակից չունենալ:

3. *Սահմանափակ տպաքանակ:* Թուարկուած բոլոր հրատարակութիւնների տպաքանակն էլ սահմանափակ է, ինչը նշանակում է, որ դրանք նախատեսուած չեն լայն լսարանի համար: Թէ որքան է իւրաքանչիւր պարբերականի տպաքանակը՝ դժուար է ասել, քանի որ վերջիններս խուսափում են իրենց տպաքանակի վերաբերեալ նշում կատարելուց: Դա,

[15] Եգիպտոսում գործում է Գահիրէի Համալսարանի Հայագիտական Ուսումնասիրութիւնների Կենտրոնը, ինչը նշանակում է, որ այդ երկրում հայերէնին կարող են տիրապետել եւ հայկական լրատուամիջոցների հնարաւոր լսարան հանդիսանալ նաեւ ազգութեամբ արաբները: Սակայն նրանց թուաքանակը խիստ սահմանափակ է՝ ասելու համար, որ եգիպտահայ հայալեզու լրատուամիջոցների հրապարակումները նախատեսուած են նաեւ արաբ եւ այլազգի ընթերցողների համար:

ըստ Սփիւռքի մասնագէտների, բացատրւում է «դէմքը փրկելու» նկատառումներով[16]:

Մասնագիտական նեղ հանդէսների եւ մամուլի պարագայում տպաքանակի սահմանափակութիւնը բնական է, քանի որ դրանց լսարանն էլ է իւրայատուկ (նեղ): Մինչդեռ զանգուածային լրատուամիջոցների պարագայում խիստ սահմանափակ տպաքանակը բնական չէ, քանի որ դրանց լսարանը ենթադրւում է, որ պէտք է լինի հնարաւորինս լայն: Հետեւաբար, եգիպտահայ պարբերականների տպաքանակի սահմանափակութիւնը խօսում է այն մասին, որ դրանց լսարանը, եթէ ոչ-ամբողջութեամբ, ապա գլխաւորապէս եգիպտահայութիւնն է:

4. *Թոյլ ներկայացուածութիւնը համացանցում:* Այս մասին խօսուեց վերը: Այստեղ միայն աւելացնենք, որ համացանցում թոյլ ներկայացուածութիւնը իր հերթին չի նպաստում եգիպտահայ լրատուամիջոցների լսարանի սահմանափակութեան յաղթահարմանը եւ ազդեցութեան մեծացմանը: Առհասարակ, թուային արհեստագիտութիւնների դերը ժամանակակից լրատուամիջոցների աշխատանքում, ինչպէս նշում են ոլորտի մասնագէտները, դժուար է գերագնահատել: Գերմանաբնակ պոլսահայ լրագրող Կարպիս Քեշիշօղլուն, ով երկար տարիներ ղեկավար պաշտօն է զբաղեցրել *Հիւրիէթ* թերթի Գերմանիայի խմբագրութիւնում, վերջերս թուրքերէնով հրատարակած իր «Թուային դարում՝ լրագրութիւն» մենագրութեան մէջ նշում է. «*Բոլոր այն լրագրողներն ու խմբագիրները, որոնք տիժիթալ թեքնիքագիտութեան հետ «թանկօ չեն պարեր», խաղէ դուրս կը մնան: Տիժիթալ դարուն աւանդական լրագրողութիւնը թերի կը մնայ*»[17]:

Լինելով գլխաւորապէս համայնքային կառոյցներ՝ եգիպտահայ լրատուամիջոցները հիմնականում կատարում են համայնքում հայապահպանութեան, համախմբման, ներհամայնքային կապերի ապահովման, հայկական լրատուութեան իրազեկման գործառոյթներ: Սակայն դրանք հիմնականում զուրկ են քաղաքական դերակատարութիւնից Եգիպտոսում: Սա մի կողմից հայ համայնքի՝ որպէս քաղաքական գործօնի դերի բացակայութեան արդիւնքն է, սակայն միւս կողմից՝ ինքն էլ իր հերթին է նպաստում, որպէսզի համայնքը չունենայ այդպիսի դեր:

Սակայն հայ համայնքի քաղաքական գործօնի վերածումը Եգիպտոսում կարեւոր նշանակութիւն ունի՝ հաշուի առնելով հետեւեալ իրողութիւնները.-

---

[16] Մասնաւորապէս, բանաւոր նման կարծիք է յայտնել պատմաբան Գէորգ Եազըճեանը 2018 Մայիսի 29-30ը Պէյրութում տեղի ունեցած «Եգիպտոսի, Սուտանի եւ Եթովպիայի հայերը» խորագրով միջազգային գիտաժողովում իր զեկուցման ժամանակ:

[17] «Տողան Հըզլան Կարպիս Քէշիշօղլուի նորատիպ գրքի մասին», *Նոր Մարմարա*, 26 Մայիս 2018:

1. *Եգիպտոսի կշիռը ինչպէս արաբական, այնպէս էլ իսլամական աշխարհում՝ ընդհանրապէս, նրա անդամակցութիւնը Իսլամական Կոնֆերանս կազմակերպութեանը:* Չնայած պատմութեան ընթացքում պարբերաբար Եգիպտոսի ներքին կեանքը խռովութեան ենթարկող եւ անկայունութիւն առաջացնող գործընթացներին[18], այնուամէնայնիւ այդ երկիրը իր տնտեսական, քաղաքական, մարդկային ներուժով եղել եւ մնում է առանցքային պետութիւն, ինչպէս արաբական աշխարհում՝ մասնաւորապէս, այնպէս էլ իսլամական աշխարհում՝ ընդհանրապէս: Այս հանգամանքը կարեւորութիւն է ներկայացնում յատկապէս արցախեան հակամարտութեան շուրջ միջազգային կարծիքի եւ դիրքորոշումների ձեւաւորման տեսանկիւնից: Յայտնի է, որ Ադրբեջանի ներկայիս աշխարհիկ վարչակարգը, թէեւ մի կողմից խուսափում է կրօնականացումից եւ իսլամական ծայրայեղականութեան տարածումից այդ երկրում, իրականացնում է կրօնական հալածանքների եւ հետապնդումների քաղաքականութիւն երկրի ներսում, սակայն, միեւնոյն ժամանակ, չի խորշում օգտագործել կրօնական գործօնը (նոյն իսլամական ծայրայեղականութիւնը) արցախեան հակամարտութիւնում Հայաստանի Հանրապետութեան դէմ: Ադրբեջանի կողմից արցախեան հակամարտութիւնը նենգափոխելով քաղաքականի փոխարէն ներկայացւում է որպէս կրօնական (քրիստոնեայ-մուսուլման) հակամարտութիւն: Այդկերպ փորձ է արւում շահագործելով իսլամական համերաշխութեան գործօնը իսլամական աշխարհը դուրս բերել Հայաստանի Հանրապետութեան եւ հայերի դէմ՝ ստանալ իսլամութեան աջակցութիւնն արցախեան հարցում:

Նման քաղաքականութեան հիմնական հարթակը հանդիսանում է Իսլամական Կոնֆերանս կազմակերպութիւնը, որտեղ, ելնելով նոյն իսլամական համերաշխութեան սկզբունքից, շատ յաճախ ընդունւում են շեշտակիօրէն հակահայկական փաստաթղթեր ու յայտարարութիւններ[19]: Ճիշտ է, դրանք իրաւական ուժ չունեն եւ գործնականում որեւէ ազդեցութիւն չեն թողնում ո՛չ արցախեան հակամարտութեան կարգաւորման ընթացքի եւ

[18] Դրանցից վերջին ամէնանշանաւորը 2011ին տեղի ունեցած «արաբական գարունն» էր եւ դրան յաջորդած իրադարձութիւնները՝ մինչեւ 2013, Եգիպտոսում նախագահական ընտրութիւնները եւ նոր նախագահ Ապտէլ Ֆաթթահ ԱլՍիսիի ընտրութիւնը: Եգիպտոսի ներքին կեանքը խռովող երեւոյթներ են նաեւ վերջին շրջանում յաճախակիացած ահաբեկչական գործողութիւնները, յատկապէս՝ քրիստոնեաների (ղպտիների) դէմ:

[19] Արաքս Փաշայեան, *Իսլամական Կոնֆերանս Կազմակերպութիւնը. նպատակները, գործունէութիւնը, դիրքորոշումը ղարաբաղեան հակամարտութեան նկատմամբ*, «Զանգակ-97», Երեւան, 2003, էջ 185-219. նաեւ նոյնի՝ «Միջազգային իսլամական գործօնի նշանակութիւնը հայ-ադրբեջանական հակամարտութիւնում», *Գլոբուս. էներգետիկ եւ տարածաշրջանային անվտանգութիւն*, 4:2009, էջ 21-4:

ո՛չ էլ ՀՀի ու իսլամական երկրների յարաբերութիւնների վրայ, այնուամէնայնիւ, միջազգային տեղեկատուական բացասական խորք են ստեղծում արցախեան հակամարտութեան շուրջ, յատկապէս՝ իսլամական աշխարհում:

2. *Եգիպտոսի տնտեսական հնարաւորութիւնները:* Եգիպտոսը տնտեսական առումով հանդիսանում է աշխարհի, թէեւ ոչ ամէնազարգացած, բայց առնուազն՝ առաջատար երկրներից մէկը, որն ունի լուրջ տնտեսական ներուժ: Այն ՀՆԱով (տնտեսական զարգացուածութեան աստիճան) 32րդ տեղն է աշխարհում[20]: Հետեւաբար, հայ-եգիպտական տնտեսական յարաբերութիւնները կարեւոր նշանակութիւն ունեն ՀՀի համար: Եւ նպատակայարմար է օգտուել այդ յարաբերութիւններից ենթադրուող օգուտներից: Իսկ հայ-եգիպտական տնտեսական կապերի աշխուժացման առումով կարեւոր դերակատարութիւն ունի հայ համայնքը, այդ թւում նաեւ՝ հայկական լրատուամիջոցները, որոնք իրենց հրապարակումներով կարող են նպաստել այդ կապերի զարգացմանը:

3. *Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչման հարցը Եգիպտոս-Թուրքիա յարաբերութիւնների հոլովոյթում:* Յատկապէս վերջին շրջանում՝ «արաբական գարունից» յետոյ ընկած ժամանակահատուածում, պարբերաբար սրւում են Եգիպտոսի եւ Թուրքիայի միջեւ յարաբերութիւնները, որի արդիւնքում առաջ է մղւում Եգիպտոսի կողմից Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչման հարցը: Ճիշտ է, այստեղ նոյնպէս գլխաւոր գործունէութիւն է ծաւալում Հայ Դատի Յանձնախումբը, որին էլ վերապահուած է Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչման եւ այլ համազգային խնդիրներով զբաղուելու առաքելութիւնը: Այդուամէնայնիւ, կարծում ենք, վերջինիս գործունէութիւնն աւելի արդիւնաւէտ կը դառնայ՝ համապատասխան տեղեկատուական ուղեկցման պարագայում:

Հասկանալի է, որ հայ համայնքի՝ քաղաքական գործօնի վերածման համար միջոցները սահմանափակ են, ինչը, ինչպէս արդէն նշուեց, պայմանաւորուած է վերջին տասնամեակներում համայնքի թուաքանակի կտրուկ նուազմամբ: Սակայն, միջոցներից բացի, կարեւոր է նաեւ աշխատանքի ճիշտ կազմակերպումը: Հայ համայնքի քաղաքական մեկուսացուածութեան յաղթահարման տեսանկիւնից, կարծում ենք, նպատակայարմար կը լինի տեղեկատուական ասպարէզում հետեւեալ քայլերի իրականացումը.-

1. *Մէկ արաբալեզու կամ երկլեզու (արաբերէն եւ հայերէն) լրատուամիջոցի հիմնում:* Վերջինս կարող է լինել տպագիր (թերթ) կամ էլեկտրոնային (կայքէջ): Այս խնդիրը կարեւոր է Եգիպտոսում հայկական լրատուադաշտը համաեգիպտականի վերածելու տեսանկիւնից, այն առումով, որ

[20] http://gtmarket.ru/ratings/rating-countries-gdp/rating-countries-gdp-info :

արաբալեզուութիւնը կամ երկլեզուութիւնը թոյլ կը տայ ընդլայնել այդ լրատուամիջոցի լսարանը՝ հայ համայնքից բացի նրա մէջ ընդգրկելով նաեւ եգիպտական հանրութեանը: Այս խնդրի լուծման մէկ այլ տարբերակ կարող է լինել ներկայում հրապարակուող թերթերում արաբալեզու հրապարակումների համար 1-2 էջի յատկացումը: Սակայն, քանի որ վերջիններս հիմնականում հայալեզու են, ապա դրանցում 1-2 էջ արաբալեզու հրապարակումները, կարծում ենք, էական արդիւնք չեն տայ: Այլ կերպ ասած՝ դա կարող է լինել նուազ արդիւնաւէտ միջոց, եւ հայկական լրատուամիջոցները հիմնականում կը շարունակեն պահպանել իրենց համայնքային բնութագիրը:

2. *Այդ լրատուամիջոցի հրապարակումների բովանդակութեան համապատասխանեցում վերը յիշատակուած խնդիրներին:* Սա նշանակում է, որ ստեղծուելիք լրատուամիջոցի բովանդակութեան մէջ պէտք է գերակշռեն հետեւեալ երեք թեմաները.- ա) հայ-եգիպտական տնտեսական, քաղաքական, գիտամշակութային յարաբերութիւններ, հայ համայնքի դերն այդ յարաբերութիւններում, բ) արցախեան ազգային ինքնորոշման հիմնահարց, գ) Հայոց Ցեղասպանութեան հիմնահարց:

Համազգային կառոյցներից ներկայում Եգիպտոսում գործում են երեք աւանդական կուսակցութիւնները (ՀՅԴ, ՌԱԿ, ՍԴՀԿ)՝ ի դէմս իրենց մամուլի օրգանների եւ այլ յարակից հաստատութիւնների, Հայ Առաքելական, Կաթողիկէ եւ Աւետարանական եկեղեցիները, ՀԲԸՄը: Արաբալեզու կամ երկլեզու համաեգիպտական լրատուամիջոցի ստեղծումը թերեւս վեր է առանձին վերցրած յիշեալ կազմակերպութիւնների հնարաւորութիւններից: Սակայն նրանց միասնական ջանքերով այն թերեւս իրագործելի խնդիր է:

Խնդրի իրագործելիութիւնը ցոյց են տալիս նաեւ նախադէպերը: 1998-2009՝ հրատարակուել է *Արեւ*ի արաբերէն ամսօրեայ յաւելուածը, որի բովանդակութեան մէջ մեծ տեղ ունէին հայ-եգիպտական առնչութիւնները եւ Հայոց Ցեղասպանութեան խնդիրը[21]: Հանգամանքների բերումով 2009ին յաւելուածը դադարել է: Համարւում է, որ 2010ից ՀԲԸՄի *Արեգ* արաբալեզու պարբերականը՝ սկզբում ամսօրեայ, այնուհետեւ՝ եռամսեայ, «կը շարունակէ «Արեւ»ի յաւելուածին առաքելութիւնը»[22]: Այնուամէնայնիւ, կարծում ենք, որ վերջինս բաւարար չէ լիարժէքօրէն իրականացնելու Եգիպտոսում հայկական արաբալեզու լրատուամիջոցի գործառոյթները՝ հետեւեալ պատճառներով: Նախ՝ հրատարակման թոյլ՝ եռամսեայ յաճախականութիւնը թոյլ չի տալիս անհրաժեշտ քանակի տեղեկատուական եւ վերլուծական նիւթեր մատուցել ընթերցողին: Բացի այդ, լինելով ՀԲԸՄի

[21] Պերճ Թերզեան, *'Արեւ'ի արաբերէն ամսօրեայ յաւելուածը*, African press, Գահիրէ, 2014, էջ 46-48:

[22] Նոյն, էջ 18:

Եգիպտոսի մասնաճիւղի հրատարակութիւն՝ *Արեգը* ենթադրաբար[23] զգալի տեղ է յատկացնում կառոյցի գործունէութեան լուսաբանմանը, ինչը բովանդակային տեսանկիւնից այնքան էլ չի ներդաշնակւում վերը թուարկուած խնդիրների հետ եւ չի նպաստում դրանց լուծմանը:

Մէկ այլ նախադէպ աւելի շուտ վերաբերում է հարցի նիւթական (դրամական) կողմին: ՀԲԸՄի միջոցներով 2007ին Գահիրէի Համալսարանում բացուել է Հայագիտական Ուսումնասիրութիւնների Կենտրոն[24]: Եթէ մէկ կառոյցի միջոցներով հնարաւոր է ստեղծել գիտական հաստատութիւն Գահիրէի Համալսարանի շրջանակներում, ապա եօթ կառոյցների համատեղ ուժերով մէկ լրատուամիջոցի ստեղծումը նոյնպէս, կարծում ենք, իրատեսական խնդիր է:

Բացի այդ, ծրագրի յաջող իրականացումը կարող է իր հերթին բարերար ազդեցութիւն ունենալ անհրաժեշտ միջոցների հայթայթման խնդրի տեսանկիւնից: Լսարանի ընդլայնմամբ, եթէ լրատուամիջոցն ունենայ պահանջարկ, կարող է մեծանալ դրա սպառումը եւ դրամական լուրջ միջոցներ բերել վերջինիս: Այնպէս որ, սկզբնական շրջանում համայնքային կառոյցների միջոցներով ստեղծուած լրատուամիջոցը յետագայում կարող է դրամական առումով դառնալ ինքնաբաւ:

Ինչ վերաբերում է թղթակիցների խնդրին, ապա այն, ինչպէս նշուել է վերը, զգալիօրէն մեղմւում է հեռահաղորդակցութեան արդի միջոցների կիրառմամբ: Բացի այդ, սոյն խնդիրը կարելի է լուծել նաեւ ՀՀի եւ Սփիւռքի միջոցներով: Քանի որ ստեղծուելիք լրատուամիջոցի հրապարակումները հիմնականում նուիրուած են լինելու Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչմանը, արցախեան ինքնորոշման խնդրին եւ հայ-եգիպտական բազմաբնոյթ յարաբերութիւններին, ապա որպէս հրապարակուող նիւթ կարող են լայնօրէն օգտագործուել այդ թեմաներով հայաստանեան, Սփիւռքի եւ միջազգային մամուլի, ինչպէս նաեւ վերլուծական-հետազօտական կենտրոնների հրապարակումները: Այլ կերպ ասած՝ սկզբնական շրջանում համաեգիպտական հայկական լրատուամիջոցի «թղթակիցների» դերում կարող են հանդէս գալ հայաստանեան, ինչպէս նաեւ Սփիւռքի վերլուծական կենտրոնները, փորձագէտները եւ լրագրողները:

Ամփոփելով նշենք, որ համաեգիպտական արաբալեզու կամ երկլեզու հայկական լրատուամիջոցի հիմնումը, բացի Եգիպտոսի հայ համայնքի՝ քաղաքական գործօնի վերածմանը նպաստելուց, կը լինի նաեւ լաւ օրինակ ա) սփիւռքեան կառոյցների միջեւ համագործակցութեան, բ) սփիւռք-

[23] Ենթադրաբար, քանի որ տողերիս հեղինակը, չտիրապետելով արաբերէնին, չի կարողացել ընթերցել *Արեգի* համարները:

[24] Պերճ Թերզեան, *Գահիրէի համալսարանի Հայագիտական ուսումնասիրութիւններու կեդրոնը*, African Press, Գահիրէ, 2017, էջ 11-4:

եան համայնքների միջեւ համագործակցութեան եւ գ) Հայրենիք-Սփիւռք համագործակցութեան:

CONTEMPORARY EGYPTIAN-ARMENIAN MEDIA (Summary)

Vahram Hovyan
vhovyan@yandex.ru

Notwithstanding the dwindling numbers of the Egyptian-Armenian community, print remains the most popular medium. The three surviving newspapers, *Hoosaper* (founded in 1913), *Arev* (founded in 1915) and *Chahagir* (founded in 1948), are owned by the traditional Armenian parties, who maintain their presence through proxy structures related to culture and sports.

The paper analyses the Armenian mass media, which include the above-mentioned newspapers, Armenian Radio, and the AGBU website as well as the Arabic periodical *Arek*. The author notes that these media outlets are not being properly used and run and makes a number of recommendations for their better performance and output.

The Matter of Identity within the Egyptian-Armenian Community

Aspé Djizmedjian
aspe.dj@gmail.com

ABSTRACT

The concept of cultural identity in line with social and ethnic identity is a basic and central constituent of identity. It is a critical factor in generating and eventually identifying the community, differentiating it from others and, consequently, enabling it to have a unique existence, empowering it to express itself and represent its features to the outside world. However, diasporization and globalization - the effective and influential world cultural trends, and the modes and lifestyles they market in our modern world - have made the preservation and practice of cultural identity a challenging endeavor. Indeed, it has become more and more difficult for minority groups to maintain their cultural identity and express themselves accordingly.

The Armenian diaspora is known to have the highest ratio between those living in the diaspora host lands and those living in the homeland, as three out of four Armenians live outside the Republic of Armenia. Despite the diverse challenges they face, Armenian communities around the world make noteworthy efforts to preserve their cultural identity, develop, grow and strengthen their connectedness to and relationship with their homeland as well as disseminate and raise awareness about Armenian affairs and Armenian culture in their host lands.

This paper will briefly examine the matter of identity and try to focus on aspects of the mindset and perceptions of the Egyptian Armenians concerning Armenian identity. A short historical narrative of the Egyptian-Armenian community, its evolution and the discussion of its current conditions may enable the reader to better comprehend how the circumstances of living in the diaspora and evolving in a foreign country impact Armenians' identity and their attachment to Armenia. Moreover, the paper will present the results of some visual research, which gives the reader an understanding of how and why Armenians of Egypt connect themselves to the homeland and practice and maintain their Armenian identity. Furthermore, the paper will examine the routes through which the community expresses its Armenian identity and speculate whether there could be other ways and nuances or more individualistic modes for identity expression. The paper will also shed light on the community's sociocultural context and situate these discussions in the context of integration. Questions about the importance of Armenian identity preservation, recognition of the Armenian Genocide and the service they

render to Armenian consciousness and Armenian cohesiveness will be raised too.

IDENTITY

The Concept of Identity

In today's fast-track world, where communalism is losing further grounds to globalization, one may ask whether the matter of identity (and in this particular case, Armenian identity) is important. Or is it an issue worth discussing? Is it in crisis or being threatened? Should it be a concern for the Armenians? Probably one of the main reasons for the rise of such questions is **diasporization.**

The word diaspora comes from the Greek word "diaspeirein", which means to scatter or to disperse. It is by definition, the spreading of people from one original/native country to other countries. The Armenian diaspora is known to have the highest ratio of host land versus homeland population, as three out of four Armenians live outside the Republic of Armenia. This is probably why diasporization has made the matter of identity a painstaking challenge for Armenians. Nevertheless, it is an important point of discussion as the issue of identity, particularly its cultural aspect, is the budding factor that makes communities come to life, shape themselves and be identified as a group of people or as a portion of a certain nation. In the context of globalization, today more than ever, a globalized identity is being generated, undermining and deterring minorities and small communities from their continuous efforts to preserve their culture and traditions, hindering their endeavor to exhibit and live their unique personal identity.

Cambridge Essential American English Dictionary defines identity as "who a person is" or "the qualities of a person or group that make them different from others".[1] In general, this would mean that identity is a person's inherited culture, their ideology, beliefs, religion, language, behavior, shared values, their understanding of cultural symbolisms and everything that makes them the person they are, both physically and mentally.

However, in the case of the diaspora Armenians, identity is a much more complex matter. For the Armenians, it is not only the culture, language, religion and beliefs they have inherited but also the culture of the country they are born in (and the cultures of the host lands - in case they were born in a diasporic country and have migrated to some other country), the combination of all the languages they have learned to speak on a day-to-day basis and all the symbolisms they have come to understand in their old-new milieu. It is the meanings/perceptions they have reshaped by living both within their Armenian

[1] https://dictionary.cambridge.org/dictionary/essential-american-english/ .

communities and within a larger non-Armenian community. It is the set of beliefs and codes they have come to understand as well as the skills they have developed to preserve their culture in different host lands of the diaspora.

Sociologists like Jamaican-born Stuart Hall and Erving Goffman have studied the complexity of the matter of cultural identity and have published theories defining and analyzing it from different perspectives.[2]

Hall, for instance, a cultural theorist who has conducted studies on cultural identity, mentions three concepts of identity in the chapter in his book, *Modernity and its Futures*.[3]

The first concept is from the ***Enlightenment***, where the human being is perceived as being holistic and unified/monolithic/solid in themselves. In this concept, it was understood and believed that the individual alone had the capacities of reasoning, consciousness and action, which constituted the person's identity and remained the same from the moment of the individual's birth throughout their life. This sounds a very individualistic concept of the subject and their identity. It is barely applicable to 'footloose' individuals, who do not stick to their birthplace and look for new geographic spaces to live in.

The second concept is the ***Sociological*** subject, which underpins the notion of the growing complexity of personal identity in the modern world. It argues that the inner core of the individual is not autonomous and self-sufficient, but is formed in relation to "significant others." Accordingly, and therefore, personal identity is shaped by others around the individual, who influence and perhaps even define their values, beliefs and shared meanings - the culture - of the environmental space lived. In the context of a nation, though the subject (themselves being a member of that nation) still has an inner core, "the real me" is formed and modified through the person's contacts and relationship with the inside (the in-group) and the outside (the out-group), the personal and the public. The individual grasps the values and understands the meanings shared by others in their milieu, thus making them a part of them. Accordingly, a balance is generated between the impacting factors of both the in-group and the out-group. This balancing produces a feeling of stability, belonging and unity between the individual and their cultural world.

The third and final concept of Hall is the ***Post-modern*** subject. This subject has no fixed, essential or permanent identity. "It is formed and transformed

---

[2] Stuart Hall, *Cultural Identity and Diaspora*, https://ia800209.us.archive.org/ (accessed on December 15, 2021); Erving Goffman, *The Presentation of Self in Everyday Life*, Doubleday, Scotland, 1956, p. 56 (https://en.wikipedia.org/wiki/The_Presentation_of_Self_in_Everyday_Life), accessed in December 15, 2021).

[3] Stuart Hall, *Modernity and its Futures*, Polity Press in association with the Open University, Cambridge, 1992, p. 275.

continuously in relation to the ways we are represented or addressed in the cultural systems which surround us."[4]

Hall notes that cultural identities come from somewhere, have an origin and have histories. But, like everything which is historical, they undergo constant transformation. He argues that depending on time and circumstances, the individual assumes different identities, which means that our identifications are continuously being shifted/transformed/reshaped.

This thought clarifies how our identities are shaped and on what they are based, that they may differ/change according to our environment. Members of Armenian diaspora communities may have the same cultural identity. However, tiny, nuanced identity differences, which are based on individual factors of character and personality as well as views and understandings, create personalized cultural identities, which are impacted, to repeat, by the milieu the individuals live in.

The relationship of Armenian macro identity (I mean the aggregate/common denominator of individual identities) and micro identity (I mean a person's identity) within the diaspora is far more complex than a simplistic view of a binary situation. It is not just about whether we are Armenians or not, whether we belong to this culture or not; in fact, we could belong to several cultures, fit in with several communities, identify ourselves with several nationalities or national identities. A diasporan Armenian in Egypt, for instance, may feel like their cultural identity is split exactly (or in various proportions) into two halves between Armenian and Egyptian cultures, whereas an Egyptian who observes that same Armenian may note that their culture looks very distanced from Egyptian culture and, accordingly, may infer that the observed individual is an Armenian or a non-Egyptian. This is why I like to refer to "identity" as a matter of perception; it heavily depends on how we perceive ourselves and how we are perceived by others, and since we are creatures of evolution, our identities are shaped by many factors which are in constant development and change.

Hall argues that the "crisis of identity" is a modern world problem where the individual's perception of identity is subject to change with the change of his environment.[5] For example, my practice of identity will change when I move from the Egyptian-Armenian community to another Armenian community in another country, or when I move into a totally non-Armenian milieu as I will have to re-adapt to their cultural practices (a notion of identity).

---

[4] Stuart Hall, "Cultural Identity and Diaspora," pp. 222-237 in Jonathan Rutherford, ed., *Identity: Community, Culture, Difference*, London: Lawrence & Wishart, 1990; https://web.archive.org/web/20181024203436/http://www.rlwclarke.net/Theory/SourcesPrimary/HallCulturalIdentityandDiaspora.pdf .

[5] Ibid.

It is impossible for me to assume that we, the diaspora Armenians, have a crisis of identity, as this is a matter of personal assessment. We are, nevertheless, often asked if we feel more Armenian than Egyptian - for example - or Lebanese or even American, depending on the country we are living in. Such questions might make us interrogate ourselves, or rather, query our personal identity, wondering, "Who am I, actually?"

The Concept of Multi-Locality

Currently the Armenian community in Egypt is quite small unlike in many other countries such as Lebanon. The tininess of the community is a reason why most Egyptians do not know what Armenia is or what an Armenian is (despite the fact that the Egyptian Armenian community has a rich and eventful past in Egypt's history). Hence, when I am asked where I am from, I try to keep the answer simple, I say, "I am Egyptian-Armenian."

To me, these two concepts/realities, Egypt and Armenianness cannot be detached from one another as I cannot merely state that I am Egyptian, because, though I was born and live in Egypt, people can clearly see that I speak Armenian as my main language and that my name, looks, and perhaps behavior are different from theirs. I cannot also simply state that I am Armenian since I live in Egypt, interact and communicate in Arabic on most days and occasionally visit Armenia. In fact, I feel that I am both because, like most Egyptian Armenians, both cultures have shaped and influenced me, I identify with both cultural identities, and I actually live, observe and express both cultural identities!

Sometimes, in order to avoid lengthening the conversation with a stranger and in order not to be too confusing, I just say, "I am Egyptian." When they do not believe me, I jokingly add, "Do you want to see my ID?"

But is this really how my identity is defined? By my ID card or even the passport I am holding? Is it defined by my native language and my looks? Or is it more palpable to be defined by the way I express myself and how others perceive me? I think there is much more that goes into it....

Looking around, we notice how most of us, members of Armenian diaspora communities, are at least bilingual and bi-cultural. We are influenced by our Armenian cultural heritage and its history, we are bonded by our shared systems of meanings and understanding of our situation, we have a common background, have similar feelings about the past and the same hopes for the future, yet we are influenced also by the culture of the host country/s we are born and living in.

A diaspora Armenian cannot avoid being influenced by the culture of the host land, the country they are living in. This is why most diaspora Armenians hold to a hybrid identity. Such a fact makes the matter of how to define cultural

identity a bit more complex.

A suggestion of how to determine our cultural identity would be to look at it as a matter of lived conditions, ongoing experiences and memories. These include the people we meet and interact with, the situations we face, and the way we act and react to them, instead of naming the country we are originally from.

To go more into detail, it is necessary to take a look at the Armenian diasporic community in Egypt, its formation and the way it acts and coexists with Egyptian culture, historically and currently.

THE ARMENIAN DIASPORIC COMMUNITY IN EGYPT

A Historical Overview

Generally speaking, Armenians have always been a population on the move, either forced or voluntary.

There were many reasons for the origins of the formation of the Armenian community in Egypt, but in order not to distract from our topic of identity and get into the details of history, I will simply provide an overview of the Armenians' importance in Egypt from ancient times until the 20th century. This historical overview, will explain the reasons behind our strong attachment to and sentiments towards Egyptian-Armenian identity.

The presence of Armenians in Egypt is documented to date back to the 5th century AD. In 431, a group of Armenian students, headed by Movses Khorenatsi (who was to be renamed the father of Armenian historiography), arrived at Alexandria University for study. In the 7th century, one account mentioned more than 800 Armenian pilgrims reuniting on the summit of Mount Sinai to pray.[6] Later on, during the Abbasid and Fatimid periods (8th to 12th centuries), a strong presence of Muslim Armenians in Egypt is recorded. They became governors and high-ranking generals in the military establishment. The estimated population of Armenians at that time was around 30,000.

The modern history of the Egyptian-Armenian community starts in the early 19th century, during the reign of Muhammad Ali of Egypt, when a significant inflow of Armenians to Egypt was observed. In fact, Mohammad Ali recruited Armenians to governmental positions and granted them solid opportunities to contribute to the socio-economic development of the country. By the late 19th century Egypt had become one of the most important centers where Armenian political and cultural life in the diaspora prospered.

Some of the most important figures in both the modern history of Egypt and

---

[6] Moses Khorenatsi, *History of the Armenians,* translation and commentary on the literary sources by Robert W. Thomson, Harvard University Press, Cambridge, 1978.

the Egyptian-Armenian community include:

a) ***Boghos Bey Yusufian:*** A successful businessman who became Mohammad Ali's partner, chief translator, first counsellor, official spokesman, and the Minister of Commerce and Foreign Affairs.

b) ***Nubar Pasha Nubarian:*** The first Armenian Prime Minister of Egypt, after being the Minister of Foreign Affairs, the Minister of Justice, and the Minister of Public Works. Nubar was the first Christian to be granted the title of Pasha and received Egypt's highest award, the Nile Medal of Honor.

c) ***Dikran Pasha D'abro:*** Secretary of the Committee for Judicial Reform and Minister of Foreign Affairs.

d) ***Ya'cub Artin Pasha Cherakian:*** Known as *AlUstaz AlKabir*, for his landmark reforms in Egyptian education after his long service in the Ministry of Education.

e) ***Boghos Nubar Pasha Nubarian:*** Director of the Railway Administration and the main associate in the construction of a suburb of Cairo, Heliopolis. He supplied funds for the construction of the Kalousdian School and, later, the Noubarian School.[7] He was also the founder of the Armenian General Benevolent Union, a huge philanthropic organization that has the mission of upholding the Armenian identity, culture and social wellbeing of the Armenians worldwide.

These are a very few names of a very long list of Armenians who impacted and contributed to the formation of modern Egypt through their ministerial, governmental or private business positions.

The above-mentioned notables and other Egyptian Armenians donated large sums to construct and launch administrative, religious and educational institutions for the Armenians in Egypt, as well as for the Egyptian mainstream community. Their benevolence shows the strong impact Armenians had on modern Egyptian history and makes us proud to be Egyptian Armenians.

Notwithstanding this rich historical heritage, today it seems Egyptians do not really know about the Armenians. Having said that, there has been an increased awareness in Egypt about Armenians since 2015, the year of the 100th anniversary of the Armenian Genocide. Currently the community has been getting much more exposure, media attention and coverage than it had had previously, thanks to community leaders and to the eagerness of Egyptian authorities to diffuse Armenian culture through various media and talk about the Armenian Cause. Indeed, many more Egyptians know about the Armenians and the community now than five years ago. However, will this upbeat trend continue or will it die out as political circumstances change?

[7] Currently these schools have merged under the name of "Kalousdian-Noubarian."

THE CURRENT SITUATION AND IDENTITY PRESERVATION

Currently, and in contrast to the above-mentioned historical times, Armenian involvement in Egyptian socio-economic and political life has fallen sharply. This is partly due to the dramatic drop in the size of the community from its highs of 40 to 50,000 to around 5 to 7000. With the decrease in numbers, it seems the importance and challenges of caring for the needs of the community and the preservation of its identity have been prioritized over the need of being actively involved in Egyptian affairs.

According to a survey the author of this paper conducted among 94 Egyptian Armenians in 2018,[8] when asked if Armenians should be represented in the Egyptian Parliament, 55% of the respondents answered in the affirmative while the other 45% answered "no". Considering simply the size of a 100 million-strong Egyptian population and the tiny size of the Armenian community in Egypt, it seems more reasonable not to be represented in the parliament. However, it is definitely interesting to see how the respondents think.

Questions like: Why is this feeling of desire to be seen and heard so strong? How much does it truly matter to be out there and visible, as long as the Armenians live in a shell '*unbothered and granted the freedom they need'* to preserve their national and cultural identity? are legitimate questions and require extensive discussion as they recur in other Armenian diasporic communities, too.

In the same survey, 88% stated that it is important for Egyptians to know about Armenia and Armenian culture. Out of these, 66% argued that it was important for the recognition of the Armenian Genocide, and another 22% explained that this recognition is important because we Armenians know about Egyptian culture and have contributed to Egypt's history, so this should be reciprocated. In contrast, only 5% of the respondents said that it was not important for the Egyptians to know about Armenians and Armenian culture as long as Egyptian Armenians are allowed to preserve and practice their identity. Finally, another 5% said that they were neutral on this matter and it is not an issue for them.

In another survey designed to know the importance and interest of Armenian identity preservation within the Egyptian-Armenian community,[9] 55 out of 57 respondents confirmed that it is "very important" to preserve

---

[8] The survey was conducted online and received answers from 94 Egyptian Armenians based in Cairo and Alexandria. The participants were all of Armenian descent and between the ages of 16 and 90.

[9] This additional survey was conducted online on May 18, 2018, three days after the launching of the first survey. I submitted three other questions which were meant to bring further clarity to some of the issues I had raised in my first survey.

Armenian identity while only two answered that it is "somewhat important".

Likewise, an interesting 56 out of 57 interviewees answered that it is very important to preserve the Armenian language while only one felt it was "moderately important".

These answers show that there is a high degree of awareness about the matter of Armenian identity and language and a significant interest in preserving it among the Armenian community of Egypt. Moreover, in the survey conducted in 2018, 86% of the 94 Egyptian Armenians interviewed answered that they could read and write Armenian and had attended an Armenian school. It is important to note that unlike the Armenian language, Arabic language education is mandatory in all schools of Egypt without any exception. This is why interviewees who had attended an Armenian school could also read and write Arabic and had an advantage over the remaining 14% who had not attended an Armenian school and had not learnt the Armenian language.

WHAT ARE THE ROOTS OF ARMENIAN IDENTITY AWARENESS?

The answer to this question, it seems, depends on various factors, including most importantly the influence of family and community in shaping the sense and value of Armenian identity in the individual from childhood. Obviously, these values were preserved among the older generation of the family and community and have been transmitted to the new generation. However, whether the transmission of these values will enable the new acquiring generation to learn and pass them on to the next generation is an open question.

Moreover, alongside the family and relatives, a lot depends on the individual's milieu, the country in which they live, and to what extent the environment impacts the individual. Other important factors are the educational and social backgrounds of these individuals, their peers and colleagues, friends and social circles. Also, not least, one needs to bear in mind the extent of eagerness of the individual to know and learn about their past.

Furthermore, Armenian identity preservation awareness is not based only on wishful thinking. It is disseminated and implemented through joint and combined efforts. Indeed, alongside the 'acculturation' by families and surroundings, efforts exerted by the community and its different organizations to bond and join together the Armenians in Egypt in a healthy Armenian environment are important steps and measures, too. These efforts are carried out through efficient social, educational, cultural and sports programs, activities and events.

Social programs may include the provision of pensions for the elderly and the needy as well as the coverage of their health and medical expenses. Educational facilities provide incentives and exert great effort to encourage the

young to attend Armenian schools by covering their full educational fees and by contributing towards their university tuition and expenses.

Cultural and sports institutions offer activities and create opportunities to group together and gather Armenians so they become closer to each other. Such efforts include choirs, dance ensembles, musical and theatrical performances, concerts, lectures and cultural events. For instance, five annual basketball tournaments, where other Armenian basketball teams from abroad are invited, are organized by the five existing Armenian clubs of Cairo and Alexandria.

Furthermore, scouts' movements, seasonal bazaars, exhibitions, grand balls, visits to Armenia for specific ceremonies or for the pan-Armenian games or simply for touristic purposes, as well as exchange programs are organized to generate further time for togetherness and to put Egyptian Armenians in touch with Armenians from abroad. Finally, in order to spread this notion of identity for non-Armenian speaking Armenians, language and culture classes are organized through the AGBU Armenian Virtual College program organized by the AGBU Cairo chapter.[10]

ASSESSING THE EFFECTIVENESS OF SUCH EFFORTS TO MAINTAIN AND GROW ARMENIAN CULTURAL IDENTITY AWARENESS

In the 2018 survey, when asked, "What new ways (other than the current, conventional modes) can be devised or generated to help Armenian identity preservation?" most answers suggested that we do not need new ways for identity preservation. However, among the interesting answers, some suggested financial incentives for inter-Armenian marriages and more benefits and support to increase the number of children born. Another suggestion was to create exchange programs and opportunities for Egyptian Armenians to connect with their homeland and to open up and become more familiar with the global Armenian community. Others suggested creating an Armenian youth center for cultural identity, to teach Armenian arts and crafts as well as history and culture to the community members, to increase their awareness and appreciation of identity preservation.

This last point, namely increasing awareness and appreciation of identity preservation, interests me most as I strongly believe that art is an effective means of achieving cultural survival. Indeed the book titled *Teaching Art as a Matter of Cultural Survival: Aesthetic Education in the Republic of Armenia*,

[10] Currently some 36 students attend these courses.

authored by Charles Garoian has impressed me.[11] The book highlights how art was used as a way to achieve Armenian cultural identity preservation. Henrik Igitian (1932-2009),[12] an intellectual with an immense passion for Armenian culture, universally respected and admired for his advocacy and campaigns to preserve the cultural heritage of the Armenian nation and the founder and director of the Children's Museum of Art (CMA) and the Aesthetic Education Centers of Armenia (AECA), saw in arts education an opportunity for "resurrecting and reconstructing Armenian culture from the impediments of Soviet ideology".[13]

According to Igitian, aesthetic education centers in Armenia provided opportunities for children to express themselves and their Armenian cultural identities freely without any constraints, through art. In such centers children were taught traditional Armenian arts and crafts, "*they received intensified education in a variety of media: drawing, painting, sculpture, printmaking, ceramics, photography and graphic design. Also learning the traditional crafts of Armenia such as embroidery, wood and stone carving and rug weaving.*"[14]

Indeed, these art centers encouraged the younger generation to think independently, to shape their own perception and understanding of Armenian identity and to be able to represent it visually through artwork that held the stories of the Armenian population. Several museums and cultural centers created a platform for children to understand and develop a cultural identity based on "the traditions of Armenian art, religion, folklore and family life." The main purpose of the CMA was evident when Armenian children viewed artworks created by children from other nations representing different countries. Igitian noticed then that the children commented on the aesthetics of the works and discussed similarities and differences expressed by children from other cultures.[15]

Igitian states that "*The hopes and aspirations of an independent Armenian nation lie in the freedom, excitement and imagination of its children.*"[16] The children found their freedom in their ways of expressing themselves; they explored and discovered identities by witnessing and observing visual representations and sharing the ideas with other nations. One of the

---

[11] Charles R. Garoian, "Teaching Art as a Matter of Cultural Survival: Aesthetic Education in the Republic of Armenia," *Journal of Aesthetic Education,* University of Illinois Press, Vol. 2:28, 1994.

[12] For more on Igitian, visit
https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Henrik_Igityan

[13] Garoian, p. 85.

[14] Garoian, pp. 88-89.

[15] Garoian, p. 87.

[16] Garoian, p. 88.

characteristics of the artworks included "*contemporary mixed media influenced by western abstraction, applied to traditional themes in Armenian culture*." The children experienced collages and assemblages along with painting to represent Armenia's past history in interesting compositions.[17]

After comprehending the purpose and outcome of the CMA, one cannot help but think of World Expos, where each country uses different resources and media to exhibit their culture and innovations. Similarly, Armenian children created art and used mixed media as a way of expressing themselves, showcasing their nations' identity. It was also a way to perceive and analyze the art and aesthetics of other nations.

VISUAL ARTS AND A PROJECT

The idea of using visual arts as a means of cultural identity expression, promotion, and dissemination was so intriguing that I wanted to take the concept a step further and understand how Armenians use art for the said purpose today.

I started a visual research project with the main aim of creating a wide library of visual elements, objects or symbols that represent Armenia or remind individuals of Armenia. I posted on social media platforms asking all my Armenian friends from around the world to send me pictures of artifacts that they own or have created which connect them to Armenia and their identity. I ended up with over 100 pictures of some of the most symbolic elements of Armenian culture.[18] These included cross-stones (*khatchkar*), pomegranates, pottery and hand-painted artefacts, traditional embroidery and folkloric paintings.

This experiment proved two things: a) how we, Armenians, find that arts and crafts play a huge role in relating us to our homeland, and b) that we also share the same understanding of symbolisms and traditions.

This, however, leaves me wondering if it would not also be interesting to learn how to make these artefacts, since craftsmanship is an important part of Armenian culture. Could a cultural center make that possible?

THE FORMATION OF A HYBRID IDENTITY IN THE EGYPTIAN-ARMENIAN COMMUNITY: A SET OF FACTS AND THEIR IMPLICATIONS

Another point worth discussing is the formation of a hybrid identity in the

---

[17] Garoian, p. 89.

[18] I launched the symbols survey in 2017 under the heading "#Armeniaathome" and posted it on Facebook, https://www/facebook.com/hastag/armenia athome. The results came from over 20 Armenian individuals from different homes and countries including Cairo (Egypt), Aleppo (Syria) and Montreal (Canada).

Egyptian-Armenian community. The formation of a hybrid identity is not an exception but the prevailing case in all diaspora communities. We, members of the Armenian diaspora, usually find ourselves living among much larger communities and cultures. These cultures are influenced by one another and actually shape our identities through daily life experiences and social interactions, driving us further away from our Armenian cultural identity.

However, how much should we let these other cultures influence our native culture? Will we ever let them dominate? Can we avoid or avert their domination? Can there be a balancing? These are questions with multiple answers.

In this day and age, the formation of a westernized culture and ideology is observed among the younger members of the Egyptian-Armenian community as they are massively exposed to western media and technology. Can that be a menace to these teenagers' Armenian identity? Can these westernized '*items*' eventually outweigh or occupy a wider space in the imagination and perception of these young people than Armenian identity?

Besides, the trend to attend a foreign school and seek a better education is gaining more grounds in Egypt, gradually. This is why many young Armenians do not learn Armenian at school and grow up only speaking the language without much knowledge of reading and writing it. Some are keen to learn the language on their own. Others, however, are not. This is a personal decision that is based on the individual's (and their family's) Armenian identity consciousness, awareness and perhaps some other objective factors. These factors do differ from one person/family to another.

Another topic is that of mixed marriages. We have grown up mostly being told that we, Armenians, should marry Armenians, "preferably…." The reason-explanation given to such instruction is that we have to preserve our Armenian identity, grow in number and not be assimilated. However, in one of the answers to the 2018 surveys this author conducted, although 84% of the 94 respondents said that both their parents were Armenian, only 67% of them noted that it was imperative for them to marry an Armenian. Upon filtering the answers to see the responses of the ones aged between 10 and 35, as those above 35 were either already married or past the prospective age of marriage, I found that out of the 57 respondents (whose ages varied between 10 and 35), 26 (45.6%) did not see it as imperative to marry an Armenian while 31 (54.3%) found it imperative. Thus, there existed an almost 50-50 parity in the younger generation's perception of the necessity of getting married to an Armenian.

Does this mean that our youth are less interested in Armenian identity preservation through marriage? Do they find it acceptable to mix with Egyptian society? Do they see that removing *'restrictions'* on mixed marriages is the only way for them to get married as our community's small number does not exactly

give us a broad pool and a wide range of variety for picking "our significant other"?

To add a new dimension and aspect to the study, this author contacted the Armenian Orthodox Prelacy of Cairo and obtained the following numbers:

Between January 2012 and December 2017, 51 baptisms, 115 burials and 25 weddings were held in the Armenian Orthodox church.

Of these, 12 marriages were mixed (48%). One needs to add a considerable (yet unknown) number of Armenians who were married outside the Church (either with Christians or Muslims) to conclude that these numbers are alarmingly high.

In parallel, one can see that in the past 5 years, the Egyptian-Armenian community has had 56% more deaths than births. If we add to this the unspecified number of those exiting from their Armenian identity through out-group marriages, as well as those emigrating or leaving the country, the probability of the dissolution of the Egyptian-Armenian community in the near future becomes distressingly high.

The size of the Egyptian-Armenian community is decreasing slowly yet steadily. One of the two Armenian schools in Cairo closed down recently, and many of the community's members are in search of their future life in the West.

Despite these saddening facts, it seems we are more united than ever; political differences, disagreements and divisions within the community have decreased and are at their lowest levels ever. Indeed, our sense of belonging has dropped to the very core of our identity: Being Armenian is what matters most now, rather than our ancestral birthplace, denomination or partisanship.[19]

On another note, a piece of evidence that underpins the factual presence of a hybrid identity is that when those surveyed were asked about their feelings of being more Egyptian or Armenian, only 67% said they feel Armenian, which means the other 33% feel themselves Egyptian.

These figures clearly show that there is a strong tendency to integrate into the mainstream Egyptian community and, by inference, with Egyptian identity, while feelings of Armenian identity still dominate.

Susan Martirosyan explains this phenomenon while discussing how Armenians of the diaspora, despite many difficulties, try to bridge the geographical gaps and stay connected with their homeland. She states that "it is evident that most Armenians already feel at home in the host countries; it is therefore even more amazing that many fourth generation Armenians feel that they are closely linked with the national identity and the country of Armenia, which many of them have never even seen."[20] This is further evidence that

[19] These differences existed up to the last two or three decades.

[20] Susan Martirosyan, "Armenians in the World Today: The Formation of the Big

identities are imagined, created, and felt. They are connected to one's education, inheritance, creativity, perception, imagination, awareness, etc. and not necessarily and merely to geography and location.

By and large, similar to the Egyptian Armenians, diaspora Armenians feel integrated with the host country they live in while at the same time feeling connected to their ancestral homeland.

A LOOK TO THE FUTURE

One need not argue that during recent decades the processes of acculturation in the mainstream society and contraction of our Armenian identity in the diaspora have been sharply accelerated. A set of factors may be pinpointed leading to such a shift:

1. Emigration. Year by year the ranks of the Armenian communities in the Middle East become smaller and smaller through emigration to the West, where the rhythm and extent of identity loss and dilution is at a much higher rate compared to the Middle East. However, luckily, some of this emigration is directed towards Armenia, more or less balancing the alarming outflow of Armenian residents from Armenia.

2. The fall of interest and enthusiasm of diaspora Armenian community leaders and younger members of the communities to preserve Armenian identity.

The younger generations of the Armenian diasporas of the West barely speak Armenian. This is a reflection and indicator of the extent of their interest in Armenian identity and heritage preservation. In fact, this is a discouraging indicator of the extent of their consciousness of the importance of Armenian identity preservation. One may wonder if the same will not eventually happen in Armenian diaspora communities of the Middle East.

3. Another factor which is important, at least from this author's personal point of view, is the **prevailing confusion in the Armenian language** with its Eastern and Western versions and grammar.

When in Armenia, why can we not understand each other well when we speak *Armenian*? When speaking my own Western Armenian language in ***my* Armenian homeland** why should I be exposed and identified as not being a native Armenian?

The Armenian language, like any other language, should be the most vital element and factor in the integration and bonding of Armenians of the diaspora and citizens of the republic. However, it is not quite the case with the Armenians, where the Armenian language is a source of discord and conflict

---

Diaspora," *Journal of Ethics & Social Sciences*, 1, February 2014, pp. 57-61. Retrieved from: http://www.oikonomia.it/index.php/en/ (accessed November 2017).

as well as a factor that somehow drives us apart. Indeed, it may even drive us further away from our ancestral homeland. The main reason for that is the absence of a unified language and orthography, which can sometimes become a divisive factor between the diaspora Armenians and the inhabitants of Armenia, thus making it even harder to promote the process of unification.

This fact poses a central question which is a matter of principle: **Despite differences in the perception of cultural identity preservation among the diaspora Armenians, is it important for the Republic of Armenia that the diaspora Armenians preserve their cultural identity?**

A strong feeling of national identity is an important asset in the process of building, supporting and strengthening a nation. Armenian identity preservation requires a combination of a strong, solid, extensive, broad, well-studied, national plan which should be adopted by the Republic of Armenia, and its being made a part of the state's policy almost permanently. The Republic of Armenia should develop a solid political belief in unity and a strong will within different Armenian communities worldwide. Without having a strong Armenia, the chances of the survival of the Armenian diaspora and the preservation of the Armenian nation, let alone the preservation and development of the Armenian language and culture, are very scant.

Realistically speaking, it is very likely that Armenian communities outside the borders of the Republic of Armenia will lose their Armenian identities after several generations. Therefore, the state of Armenia, as potentially the best power and resource in the Armenian space, should think of ways to provide the some eight-million-strong diaspora Armenians living abroad with moral and cultural means to support, delay/decelerate, and minimize as much as possible their eventual assimilation in their societies. Equally critical and important is the need for the Republic of Armenia to do its utmost to keep its three million population from leaving the country.

From a personal point of view, I find that the identity preservation process will be less difficult in our Middle Eastern countries than outside these geographical areas because, except for some few scattered cities outside the Middle East, Armenian identity is being lost at an unstoppable pace, especially among the younger generation. Therefore, when it comes to emigration, the ideal scenario would be for Middle Eastern Armenian communities to hold their members in the Middle East unless they want to move to Armenia. Of course this sounds unrealistic because one has no control over either the political stability of the Middle Eastern countries or over the personal choices of fellow Armenians to move for a better life. However, if the exodus is inevitable, then it is preferable for it to be road-mapped towards Armenia. Indeed, planned community efforts, attractive educational programs, good work opportunities to attract the young, stable socio-economic and political conditions and good

investment opportunities for businessmen will attract Armenians from abroad towards the Republic of Armenia and keep diaspora Armenians attached to their country and identity. This can only be the result of a well-planned strategy to increase the inflow of Armenians while stanching the current outflow and improving the assimilation process.

The matter of Armenian identity, even if personal and left as a matter of individual perception and choice, should be dealt with and strengthened, directly or indirectly, by the combined efforts of both the Armenian diaspora and the Republic of Armenia. A simple review and research of the financial or material input of diaspora individuals and organizations to the Republic is enough to highlight their importance.

If the eight million Armenians living outside the Republic of Armenia plan smartly and invest wisely, their input to the advancement of both the Armenian nation and its Republic can be huge.

Diaspora Armenian leaders should strive to keep the sentiments of Armenian identity alive by innovative methods and by passing on the torch to the younger generation; otherwise, the survival of Armenian cultural identity outside Armenia in the next 80 or 100 years is and will be further questioned. If not, should we interfere to preserve and protect - by all means - our Armenian identity in the diaspora communities or should it be left merely to the individual's choice and the vagaries of the conditions they live in?

ԻՆՔՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ՝ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՀԱՅՕՃԱԽԻՆ ՄԷՋ
(Ամփոփում)

Ասփէ Ճիզմէճեան
aspe.dj@gmail.com

Զեկոյցը կ'արծարծէ Եգիպտոսի հայօճախին բաղադրութիւն, բարեշրջումն ու տեսլականը, կը քննէ հայօճախին անդամներուն բազմամշակութային ու բազմատեղայնացուցած վիճակը ու կը քննարկէ թէ անոնք ինչպէս կ'առնչեն մայր հայօճախին ու կ'ապրին իրենց հայկական ինքնութիւնը: Զեկոյցը կը հարցադրէ այդ կենսաձեւին օգտակարութիւնը՝ առարկելով հայկական ինքնութեան անհատական եւ հաւաքական դրսեւորումներուն: Զեկոյցը կը քննարկէ նաեւ Եգիպտոսի հայօճախին առնչումը եգիպտական ընկերութեան:

Զեկոյցը կը քննարկէ նաեւ հայկական ինքնութիւնը բնորոշող շարք մը խորհրդանշաններու օգտակարութիւնը, եւ կը հարցադրէ անոնց տեղն ու դերը հայ ինքնութեան պահպանման առումով:

Symbolic elements of Armenian culture: traditional embroidery and designs, the Armenian alphabet, khatchkars and pomegranates

Pottery and hand-painted artefacts and folkloric paintings

Հայ-Եգիպտական Միջպետական Յարաբերութիւնները[1]

Արմէն Մելքոնեան
a.melkonian@mfa.am

2017 Մարտի 9ին Հայաստանի Հանրապետութիւնը եւ Եգիպտոսի Արաբական Հանրապետութիւնը միասնաբար նշեցին երկու երկրների միջեւ դիւանագիտական յարաբերութիւնների հաստատման 25ամեակը: Այդ նշանակալից առիթով շնորհաւորական ուղերձներ փոխանակեցին ՀՀ եւ ԵԱՀ արտաքին գործերի նախարարները:

Գահիրէն Հայաստանի անկախութիւնը ճանաչել էր դեռ 1991 Դեկտեմբերի 25ին: Դրանից ընդամէնը մէկ ամիս անց, դեռ մինչեւ դիւանագիտական յարաբերութիւնների հաստատումը, 1992 Յունուարի 22ին կայացաւ երկու երկրների միջեւ առաջին պաշտօնական շփումը: Միքանի նախկին խորհրդային երկրներ շրջագայութեան շրջանակում Երեւան ժամանեց Եգիպտոսի փոխվարչապետ, պլանաւորման նախարար Քամալ ԷլԿանզուրին: Նրան ուղեկցում էին տնտեսական ոլորտի երեք նախարարներ եւ մի քանի տասնեակ խոշոր գործարարներ: Եգիպտական պատուիրակութեանն ընդունեց ՀՀ առաջին նախագահ Լեւոն Տէրպետրոսեանը: Փոխվարչապետ ԷլԿանզուրին բերել էր իր կառավարութեան յստակ ուղերձը՝ ՀՀի հետ տարբեր ոլորտներում փոխշահաւէտ գործակցութիւն զարգացնելու պատրաստակամութեան մասին: Լինելով միջազգային եւ տարածաշրջանային առումներով ազդեցիկ խաղորդ՝ Եգիպտոսը շտապում էր նորանկախ պետութիւնների հետ յարաբերութիւնների հիմքեր դնել: Երեւանի ընդգրկումը ԷլԿանզուրիի շրջագայութեան քարտէզում ինքնին խօսում էր այն կարեւորութեան մասին, որ ի սկզբանէ Գահիրէն տալիս էր ՀՀին:

Փոխյարաբերութիւններ զարգացնելու եգիպտական կողմի առաջարկը միանգամայն համահունչ էր Երեւանի ձգտումներին եւ մերձարեւելեան քաղաքականութեան տեսլականին՝ պայմանաւորուած այդ տարածաշրջանի աշխարհագրական մօտիկութեամբ, այնտեղ ծաւալուղ գործընթացների՝ միջազգային քաղաքականութեան վրայ ունեցած ազդեցութեամբ, ինչպէս նաեւ արաբական երկրներում հայկական հոծ համայնքների առկայութեամբ: Այդ օրերից իվեր հայ-եգիպտական միջպետական յարաբերութիւնները վերընթաց զարգացում ապրեցին՝ հիմքում ունենալով հայ եւ եգիպտացի ժողովուրդների միջեւ հնագոյն ժամանակներից սերող պատմ-մշակութային հարուստ առնչութիւնները եւ դարերի ընթացքում ձեւաւորուած փոխադարձ համակրանքն ու աւանդական բարեկամութիւնը:

---

[1] **ՇԽ**. Յօդուածը գրուած է 2018ին, երբ հեղինակը Եգիպտոսի մօտ ՀՀ արտակարգ եւ լիազօր դեսպան էր:

Կարճ ժամանակ անց երկու երկրները միմեանց մայրաքաղաքներում դեսպանութիւններ հաստատեցին: 1992ին Գահիրէում բացուեց ՀՀ դեսպանութիւնը, իսկ 1993 Ապրիլից Երեւանում սկսեց գործել Եգիպտոսինը:

Եգիպտոսում ՀՀ առաջին դեսպանը դարձաւ Էդուարդ Նալբանդեանը: Երկար տարիներ աշխատած լինելով ԽՍՀՄ ապա Ռուսաստանի Դաշնութեան Գահիրէի դեսպանութիւնում՝ նա իր կուտակած հարուստ փորձը, ստեղծած օգտակար կապերը եւ բարձր դիւանագիտական պարիեստա-վարժութիւնն իսպաս դրեց տարբեր ոլորտներում հայ-եգիպտական գործակցութեան համար ամուր հիմքերի կերտման եւ ուժեղ առաջընթացի ապահովման գործին: Համեմատաբար կարճ ժամանակահատուածում տարբեր մակարդակներում երկու երկրների միջեւ իրականացուեցին աշխուժ շփումներ եւ փոխայցելութիւններ, ձեւաւորուեց ընդգրկուն իրաւապայմանագրային դաշտ, սկսեցին գործել հայ-եգիպտական միջկառավարական յանձնաժողովը եւ միջխորհրդարանական բարեկամութեան խմբերը:

Անցած տարիների ընթացքում ՀՀի եւ ԵԱՀի միջեւ ստորագրուել է 50ից աւելի փաստաթուղթ, որոնք ինչպէս կարգաւորել են երկու պետութիւնների փոխյարաբերութիւնները ամէնատարբեր բնագաւառներում, այնպէս էլ իրաւական հիմքեր են ապահովել փոխշահաւէտ գործակցութեան համար: Դրանք վերաբերում են քաղաքական երկխօսութեանը, առեւտրատնտեսական, մշակութային, գիտական, կրթական, տեղեկատուական գործակցութեանը, առողջապահութեանը, զբօսաշրջութեանը, հաղորդակցութեանը, յանցաւորութեան դէմ պայքարին, իրաւական փոխաջակցութեանը եւն.:

Ամէնեւին չենք յաւակնում պնդել, որ այն ամէնը, ինչ ամրագրուել է այդ փաստաթղթերում յետագայում անպայմանօրէն կեանքի է կոչուել: Յամէնայն դէպս, կարող ենք ասել, որ դրանք բոլորն էլ իրատեսական են եղել, իյայտ են եկել համատեղ փորձագիտական լուրջ քննարկումների արդիւնքում եւ արտացոլել են ինչպէս կողմերի շահերը եւ մտադրութիւնները, այնպէս էլ առկայ ներուժը: Այլ հարց է, որ տարբեր գործօնների ազդեցութեան ներքոյ, թէ՛ ենթակայական, թէ՛ առարկայական պատճառներով, որոշ պայմանաւորուածութիւններ այդպէս էլ մնացել են թղթի վրայ՝ երբեմն ժամանակի ընթացքում կորցնելով նաեւ իրենց արդիականութիւնը:

Հայ-եգիպտական միջպետական յարաբերութիւնների կարեւորագոյն բաղադրիչը, բնականաբար, քաղաքականն է, որի վրայ կառուցւում է մնացած ողջ գործակցութիւնը: Կողմերի միջեւ քաղաքական երկխօսութիւնը միշտ եղել է կառուցողական՝ հիմնուած փոխվստահութեան եւ փոխըմբռնման վրայ: Երկու պետութիւնների բարձրագոյն ղեկավարները մշտապէս իրենց ուշադրութեան ծիրում են պահել երկկողմ յարաբերութիւնները: ՀՀի նախագահները երկու անգամ պաշտօնական այցեր են իրականացրել Գահիրէ. 1992 Մայիսին Լեւոն Տէրպետրոսեանը, իսկ 2007

Ապրիլին՝ Ռոբերտ Քոչարեանը: 2015 Մայիսի 9ին Մոսկուայում կայացել է ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսեանի եւ ԵԱՀ նախագահ Ապտէլ Ֆաթթահ ԷլՍիսիի հանդիպումը:

Շարունակական բնոյթ են կրել շփումները արտաքին գործերի նախարարութիւնների միջեւ: ՀՀ արտաքին գործերի նախարարները միքանի անգամ այցելել են Եգիպտոս, եղել են փոխնախարարների եւ այլ բարձրաստիճան դիւանագէտների փոխայցելութիւններ եւ շփումներ դիւանագիտական խորհրդատուութիւնների եւ այլ առիթներով: Յաճախակի են նաեւ եղել նախարարների մակարդակով հանդիպումները տարբեր միջազգային ֆորումների շրջանակներում: Վերջին անգամ նման հանդիպում է կայացել ՀՀ արտգործնախարար Նալբանդեանի եւ ԵԱՀ արտգործնախարար Սամէհ Շուքրիի միջեւ 2018 Փետրուարին Միւնխէնում, Անվտանգութեան Միջազգային Համաժողովի շրջանակներում: Կարեւոր դեր է խաղացել նաեւ խորհրդարանական դիւանագիտութիւնը: ՀՀ ԱԺ նախագահները տարբեր ժամանակներում երկու անգամ այցելել են Գահիրէ: 2017ին Սանկտ Պետերբուրգում տեղի է ունեցել ՀՀ ազգային ժողովի նախագահ Արա Բաբլոյեանի եւ ԵԱՀ ներկայացուցիչների պալատի նախագահ Ալի Ապտէլ Աալի հանդիպումը:

Կողմերի միջեւ քաղաքական մերձեցման համար կարեւոր հարթակ են հանդիսացել միջազգային կազմակերպութիւնները: Գործակցութիւնը ՄԱԿի, նրա տարբեր մարմինների եւ այլ միջազգային կառոյցների շրջանակներում հիմնականում արտայայտուել է միմեանց թեկնածուների, դիրքորոշումների եւ նախաձեռնութիւնների փոխաջակցութեամբ: Այս առումով կուտակած փորձը բաւական տպաւորիչ պատկեր ունի: Միայն վերջին տարիների ընթացքում այդպիսի յաջողուած փոխաջակցութեան յատկանշական օրինակներից կարելի է յիշատակել 2013ին ԻՒՆԵՍԿՕի զինուած ընդհարման դէպքում մշակութային արժէքների պաշտպանութեան կոմիտէի ընտրութիւններում փոխադարձ օժանդակութիւնը, ՀՀի աջակցութիւնը ԵԱՀին 2014 ՄԱԿի կանանց նկատմամբ խտրականութեան վերացման եւ երեխայի իրաւունքների կոմիտէների, 2015՝ ՄԱԿ Ապահովութեան Խորհրդի ոչ-մշտական անդամի, 2016՝ ՄԱԿի միջազգային իրաւունքի յանձնաժողովի եւ մարդու իրաւունքների խորհրդի ընտրութիւններում: Իր հերթին ԵԱՀն աջակցել է ՀՀին 2016ին ԻՒՆԵՍԿՕի ոչ-նիւթական մշակութային ժառանգութեան պաշտպանութեան կոմիտէի ընտրութիւններում, պաշտպանել է 2015ին Ֆրանկոֆոնիայի միջազգային կազմակերպութեան նախարարական համաժողովի 31րդ նիստը, իսկ 2018ին գագաթաժողովը Երեւանում անցկացնելու նախաձեռնութիւնը, 2017ին սատարել է եւրասիական ֆոնդային բորսաների համադաշնութեան գրասենեակը ՀՀ տեղափոխելու առաջարկին եւն.: 2013ին եւ 2015ին ԵԱՀը համահեղինակել է ՀՀի կողմից ժնեւում ՄԱԿի Մարդկային Իրաւանց Խորհրդում առաջադրած եւ հեղինակած Ցեղասպանութեան կանխարգելման մասին բա-

նաձեւը:

Յաջորդ գործօնը, որը նպաստել է երկու պետութիւնների քաղաքական մերձեցմանը՝ երկու երկրների դիրքորոշումների մօտ լինելն է մերձարեւելեան տարածաշրջանային խնդիրներում, ինչպիսիք են օրինակ պաղեստինեան հիմնահարցը, Սիրիայում եւ Իրաքում տիրող իրավիճակը, ահաբեկչութեան դէմ պայքարը եւն.: Այսպէս՝ ՀՀն որպէս օրինաչափութիւն, սատարել է արաբական դիրքորոշումներին պաղեստինեան հիմնահարցի խաղաղ կարգաւորման հարցում եւ միջազգային կառոյցներում կողմ քուէարկել համապատասխան բանաձեւերին: Այս փաստը միշտ բարձր է գնահատուել Գահիրէի կողմից: Վերջինս բարձր է գնահատել նաեւ ՀՀի սկզբունքային կեցուածքը ԵԱՀՈւմ ժողովրդավարական անցման գործընթացի հանդէպ: 2013ի յեղափոխութիւնից իվեր բարձր մակարդակի յայտարարութիւններով եւ ուղերձներով ՀՀն տարբեր առիթներով իր աջակցութիւնն ու համերաշխութիւնն է յայտնել ԵԱՀի ժողովրդին եւ իշխանութիւններին՝ ժողովրդավարական անցման գործընթացում, ինչպէս նաեւ ահաբեկչութեան դէմ պայքարում վերջիններիս գործադրած ջանքերին: 2014ին ՀՀն ՄԱԿի Մարդկային Իրաւանց Խորհրդի 25րդ նստաշրջանում միացել է ԵԱՀին աջակցող միջտարածաշրջանային յայտարարութեանը, իսկ նոյն խորհրդի համընդհանուր պարբերական դիտարկման ընթացակարգի շրջանակում հանդէս է եկել ԵԱՀի պարբերական զեկոյցին աջակցական ելոյթով:

Անշուշտ, մեզ համար կարեւորագոյն ցուցիչ է ԵԱՀի վերաբերմունքը Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտութեանը: Այդ հարցում Գահիրէն ի սկզբանէ որդեգրել է չմիջամտելու, չէզոք եւ հաւասարակշռուած դիրքորոշում պահպանելու քաղաքականութիւնը, ինչն ընդհանուր առմամբ բաւարարում է հայկական կողմի ակնկալիքները: Գահիրէն հնարաւորինս խուսափում է ԼՂ հիմնահարցի կապակցութեամբ յայտարարութիւններ կատարելուց, իսկ անհրաժեշտութեան դէպքում սահմանափակւում է յոյս յայտնելով, որ խնդիրը կը կարգաւորուի միջազգային իրաւունքի սկզբունքների հիման վրայ, Մինսքի խմբի շրջանակներում խաղաղ բանակցութիւնների ճանապարհով: Միաժամանակ ընդգծում է, որ ԵԱՀը ձգտում է հաւասարապէս սերտ յարաբերութիւններ զարգացնել թէ՛ ՀՀի, թէ՛ Ադրբեջանի հետ:

Հարկ է նշել, որ այնպիսի միջազգային կազմակերպութիւններում, ինչպիսիք են Իսլամական Համագործակցութեան Կազմակերպութիւնը կամ Չմիացած Շարժումը, որոնցից առաջինում ՀՀն անդամ չէ, իսկ երկրորդում ունի միայն դիտորդի կարգավիճակ, ԵԱՀի, ինչպէս նաեւ շատ այլ բարեկամ երկրների անգործունութիւնը ճանապարհ է հարթում Ադրբեջանի կողմից ներկայացուող ապակառուցողական բանաձեւերի ընդունման համար: Այնուհետեւ դա առիթ է տալիս Ադրբեջանին պնդելու, որ ԵԱՀը եւ միւսները աջակցում են իրենց դիրքորոշմանը: Եթէ նկատի առ-

նենք վերոնշեալ կազմակերպութիւններում բանաձեւերի ընդունման համախոհութեան ընթացակարգը, ապա պարզ կը դառնայ, որ գործնականում դա բաւարար հիմք չէ նման եզրայանգումներ կատարելու համար:

Միջպետական յարաբերութիւնների յաջորդ կարեւոր բաղադրիչը առեւտրատնտեսականն է: Հայ-եգիպտական քաղաքական յարաբերութիւնների բարձր մակարդակը նպաստաւոր պայմաններ է ապահովել առեւտրատնտեսական փոխշահաւէտ գործակցութեան զարգացման համար, սակայն տարբեր պատճառներով առկայ ներուժը չի յաջողուել նիւթականացնել: Այդ պատճառներից կարելի է առանձնացնել տնտեսական զարգացման ուղղութիւնների եւ առաջնահերթութիւնների տարբերութիւնը, հաղորդակցութեան հետ կապուած դժուարութիւնները, շուկաների առանձնայատկութիւնները, արտահանման սահմանափակ հնարաւորութիւնները, այլ մրցակիցների առկայութիւնը, երբեմն օրէնսդրական արգելքները, առաջարկի եւ պահանջարկի ճաւալների անհամապատասխանութիւնը եւն.: Մինչեւ 2011՝ երկու երկրների կառավարութիւնները եւ դեսպանութիւնները նշանակալից ջանքեր են գործադրել երկկողմ առեւտրատնտեսական կապերն աշխուժացնելու համար, սակայն ապրանքաշրջանառութիւնն այդպէս էլ մնացել է չնչին: Այդ ընթացքում գումարուել է միջկառավարական յանձնաժողովի չորս նիստ, ինչպէս նշեցինք՝ ստորագրուել են բազմաթիւ տնտեսական բնոյթի համաձայնագրեր, բոլոր հնարաւոր միջոցներով խրախուսուել են շփումները եւ փորձի փոխանակումը հայ եւ եգիպտացի գործարարների միջեւ, նրանց մասնակցութիւնը միմեանց առեւտրաարդիւնաբերական ցուցահանդէսներին եւն.: Համատեղ աշխատանք է իրականացուել պետական հովանաւորութեամբ միքանի խոշոր նախագծեր կեանքի կոչելու ուղղութեամբ, որոնք, սակայն, անկատար են մնացել 2011ին ԵԱՀում առաջացած անկայուն իրավիճակի հետեւանքով:

ԵԱՀում կայունութեան վերահաստատմանը զուգընթաց՝ հայ-եգիպտական առեւտրատնտեսական գործակցութեան զարգացման նոր հնարաւորութիւններ ուրուագծուեցին: Դրանք իմի բերելու համար լաւ առիթ հանդիսացաւ 2017 Սեպտեմբերին Երեւանում գումարուած հայ-եգիպտական միջկառավարական յանձնաժողովի 5րդ նիստը եւ համաժամանակեայ գործարարական ֆորումը: Շահագրգիռ քննարկումներից պարզ դարձաւ, որ վերջին տարիների ընթացքում երկու երկրներում տեղ գտած կայուն զարգացման միտումները, ֆինանսա-տնտեսական բարեփոխումները, ներդրումային մթնոլորտի բարելաւումը, գիտա-արհեստագիտական եւ որակական առաջընթացը եւ այլ դրական տեղաշարժերը գրաւիչ պայմաններ են ստեղծել նոր համատեղ ծրագրերի իրագործման համար: Վերջապէս Եւրասիական Տնտեսական Միութեանը ՀՀի անդամակցութեան փաստը եգիպտական գործարարներին մղում է վերանայելու նախկին ընկալումները: Եթէ անցեալում ՀՀն նրանց համար ներկայանում էր որպէս սահմանափակ հնարաւորութիւններով շուկայ, ապա այժմ այն կարեւոր

դարպաս է դէպի 170 միլիոնանոց հսկայական շուկայ: Յաւելենք, որ ԵԱՀՀը լրջօրէն շահագրգռուած է ԵԱՏՄի հետ ազատ առեւտրի պայմանագրի կնքման հարցում եւ այդ ուղղութեամբ ներկայումս բանակցութիւններ են ընթանում: Ընդ որում՝ Երեւանն իր աջակցութիւնն է յայտնել ԵԱՀի հետ ազատ առեւտրի պայմանագրի կնքմանը:

Նոր պայմանների արդիւնքներն արդէն իսկ շօշափելի են: Երեւանում գործունէութիւն են սկսել միքանի եգիպտական ընկերութիւններ, այդ թւում՝ դեղագործական եւ հիւսուածեղէնի, էական շփումներ են ընթանում տեղեկատուական արհեստագիտութեան ոլորտում ագործակցութեան հեռանկարները ճշգրտելու ուղղութեամբ, 2017 Յունիսից ուղիղ կանոնաւոր չուերթեր են իրականացւում Հուրկատա-Երեւան, Շարմ Էլ-Շէյխ–Երեւան ուղղութիւններով, ինչը ոչ միայն կը նպաստի զբօսաշրջութեան զարգացմանը, այլեւ նոր թափ կը հաղորդի գործարարական կապերին: Եգիպտոսում յայտնուել են հայկական դրամագլխի առաջին ներդրումները: Միջկառավարական յանձաժողովի վերոնշեալ նիստի, ինչպէս նաեւ այլ իրաւասու հարթակներում շփումների ընթացքում ուրուագծուել են երկկողմ գործակցութեան առաւել խոստմնալից ոլորտները: Դրանք են՝ տեղեկատուական արհեստագիտութիւնները, սննդի վերամշակումը, դեղագործութիւնը, զբօսաշրջութիւնը, հիւսուածեղէնի արդիւնաբերութիւնը, վերականգնուող ուժանիւթը եւն.:

Հայ-եգիպտական միջպետական յարաբերութիւնների ողջ պատմութեան ընթացքում աշխուժ է եղել գործակցութիւնը նաեւ այլ մարդասիրական ոլորտներում, ինչպիսիք են մշակոյթը, կրթութիւնը եւ գիտութիւնը, որը ոչ միայն նպաստել է երկու պետութիւնների միջեւ կապերի ամրապնդմանը, այլեւ երկու բարեկամ ժողովուրդների է՛լ աւելի մերձեցմանը: Մշակութային շաբաթների պարբերաբար անցկացումը, մասնակցութիւնը միմեանց ցուցահանդէսներին եւ փառատօներին՝ հիանալի կերպով ծառայել են այդ նպատակին:

Կրթութեան եւ գիտութեան ոլորտում գործակցութեան առումով կարեւոր ներդրում է ունեցել Գահիրէի Համալսարանի Հայագիտական Ուսումնասիրութիւնների Կենտրոնը: Տարիներ շարունակ ՀՀ բուհերի ուսանողները արաբերէն լեզու են ուսանել Գահիրէի Համալսարանում, իսկ եգիպտացի դասախօսները՝ արաբերէն դասաւանդել ԵՊՀում: Եգիպտոսի ԱԳՆ ԱՊՀ երկրների հետ արհեստագիտական գործակցութեան հիմնադրամի միջոցով անցած տարիների ընթացքում տարբեր ոլորտների աւելի քան 1000 հայ մասնագէտներ վերապատրաստման դասընթացների են մասնակցել համապատասխան եգիպտական հաստատութիւններում:

Խօսելով հայ-եգիպտական միջպետական յարաբերութիւնների մասին՝ անհնար է անտեսել այն մեծ ներդրումը, որ տարիներ շարունակ ունեցել է եւ շարունակում է ունենալ եգիպտահայ համայնքը՝ կապող օղակ հանդիսանալով երկու երկրների միջեւ: Ի սկզբանէ եգիպտահայ համայնքային

կառոյցները եւ անհատները մեծ նուիրումով լծուել են հայ-եգիպտական բազմաբնոյթ կապերը խրախուսելու գործին: Յաճախ հանդէս են եկել որպէս համատեղ ծրագրերի նախաձեռնողներ կամ աշխուժ մասնակիցներ՝ իրենց օրինակով քաջալերելով այլոց ներգրաւումը: Աւելորդ չէ նշել, որ Գահիրէում դեսպանատան հիմնադրման համար պարտական ենք նաեւ նրանց ջանքերին:

Ամփոփելով՝ կարող ենք ասել, որ անցած քառորդ դարի ընթացքում յաջողուել է հայ-եգիպտական միջպետական յարաբերութիւնների համար ապահովել ուժական առաջընթաց եւ ստեղծել բաւական յուսալի քաղաքական յենարան: Առեւտրատնտեսական գործակցութեան զարգացման համար նպաստաւոր նոր գործօնների բանական օգտագործումը կը նպաստի այդ յարաբերութիւնների յետագայ խորացմանը:

ARMENIA-EGYPT STATE RELATIONS
(Summary)

Armen Melkonian
a.melkonian@mfa.am

Diplomatic relations between the republics of Armenia and Egypt were the independence of Armenia on December 25, 1991. On January 22, 1992 the first official meeting took place between the two states, when Egypt's deputy PM, Kamal AlGanzoori, visited Yerevan at the head of a delegation. They were received by the president of the republic. This first visit was meant to be a fact-finding visit as both states were interested in establishing and developing strong relations with each other. In the past years over 50 agreements have been signed between the two countries. These are mostly related to the spheres of politics, trade and economy, culture and education, science, information, communications, tourism, health and legal issues.

The paper assesses these agreements and the extent of cooperation between the two states and highlights the place and role the Armenian community of Egypt has established thirty years ago. Egypt recognized

played in consolidating these relations.

What is to Become of the Armenian Architectural Heritage All Over the World? Case Study: The Armenian Architectural Heritage in Egypt – Past, Present and Future

Nairy Hampikian
nairyh@gmail.com

INTRODUCTION

This article aims at sketching a framework on how to deal with the architectural heritage produced by Armenians living outside the territories of present-day Armenia, what is, in its totality, identified as the Armenian Diaspora. All over the world, Armenians have constructed many structures, seeking to preserve the traditions of their homeland. This influence is most evident in the sacred architecture of churches built by the Armenian community, where designs based on historic landmarks such as the cathedrals of Ani, Zvartnots and Etchmiadzin have been used as inspirational templates when constructing these structures in their new surroundings. This tradition still continues into the present as Armenians emigrate from Armenia, Europe and the Middle East to the Americas and Australia. In all cases this has resulted in a widespread architectural heritage stretching from the old world to the new one. So far, documenting and studying the architectural heritage in the Diaspora has focused mostly, on religious structures bearing the traditional Armenian style. This article discusses the future of this corpus of architectural heritage from a wider perspective. The author is using her historical research and a practical conservation exercise on the Armenian architectural heritage in Egypt to formulate a draft of how this catalogue of heritage can become as all-inclusive as possible, forming a record of the corpus of the architectural heritage of the Armenians in Egypt. It can also serve as a template for similar cases throughout the Armenian Diaspora and, eventually, form a catalogue of the corpus of the architectural heritage of the Armenian Diaspora.

In my preliminary arrangement of a number of thoughts, I will pose more questions than answers as a means of raising a brainstorming situation that will create a series of discussions among Armenian architects in the homeland and those whose destiny has been to practice their professional life in the Diaspora around the globe. I do believe that sharing such thoughts is a good beginning for rapprochement between architects dispersed around the world and yet always trying to bond with motherland Armenia. We share more than we think we do as we undertake the task of cataloguing the Armenian architectural heritage of the Diaspora, which needs its representative architects in each

country that hosts Armenians. It is only through such a systematic endeavor among Armenian architects that a catalogue of the corpus of the architectural heritage of the Diaspora will be realized. Finally, I do believe that this register will serve to bridge cultural ties between the countries in which Armenian edifices are erected and present-day Armenia, irrespective of the presence or absence of Armenian communities in these countries.

A FORETHOUGHT: IS THERE AN ARMENIAN DIASPORA OR ARE THERE ARMENIAN DIASPORA(S)?

Defining the Armenian Diaspora seems to be a straightforward undertaking: The term refers to the dispersed Armenian communities in different countries outside the boundaries of present-day Armenia. But, in truth, it is widely accepted that the Armenian Diaspora is neither a consistent mass of people that can be defined under one category, nor a harmonized bulk as far as their external cultural influences, their history of survival and their future existence are concerned. There are indeed similarities between the different communities of the Armenian Diaspora, but with continuously fluctuating political, socio-economic, and, eventually, cultural characteristics. For example, it is possible to associate Armenians living in the United States with Armenians living in Turkey, yet when these two are studied individually, the situation changes. Also, if we picture the Armenians living in Istanbul and those living in the area of Van, for example (irrespective of all the questions that arise around the nature and acceptance of the latter community), as one body and label them as the Armenian Diaspora in Turkey, we comprehend how simplistic a thought it is to define the Armenian Diaspora under one category. Hence, I will consider the Armenian Diaspora, at least for the purpose of this article, as that jigsaw puzzle where all the pieces are necessary to form the whole picture when put in their proper places, and yet consider that each piece of the puzzle bears its own characteristics, different from the ones placed just beside it to form the whole image. The reason for this simple observation is that each Armenian Diaspora is permanently coupled in its past(s), present, and future, with a different host country in which each particular diaspora has resided and might still reside.

In fact, there are a great many attributes that can be utilized to categorize the Armenian Diasporas. The most common method of presenting the Armenian Diasporas is to arrange them according to the total population of each community. But what about other methods of categorization, such as: the presence or absence of a community in a particular host country, or the degree of survival of Armenian culture among its members (survival of language, religion, tradition, connectivity with the motherland, etc.), or the degree of involvement of the Armenian community in the host country's political arena,

or by the degree of their involvement in the host country's socio-economic spheres, or by the socio-economic and political stability of the host country itself, etc. The study of Armenian diasporas in groups according to different criteria is indispensable for deciphering the true nature of Armenian Diasporas as it is only through such meticulous studies that threats and expectations facing each Armenian Diaspora are envisaged and, accordingly, their futures predicted on a realistic basis.

For the purpose of documentation and preservation of the architectural heritage of Armenians dispersed in countries outside present-day Armenia, countries can be grouped into two major categories:

A. Armenian architectural heritage surviving in countries or territories that were in the past part of "Motherland Armenia" – Historical Armenia: An architectural heritage under constant threat

This is the most precious and yet most ill-fated branch of the Armenian architectural heritage as the surviving historical structures are under the constant threat of obliteration by natural degeneration and/or intentional man-made destructive mechanisms.[1] Irrespective of the existence or absence of an Armenian community in these countries, the intervention of international institutions like UNESCO is important to guarantee the protection of this architectural heritage. Individuals can help in the surveys and the architectural documentation of this heritage,[2] but the burden of arousing international attention for the safeguard and protection of these structures lies upon the shoulders of the Government of Armenia, whichhas the tools to address international platforms. To this group belong the architectural heritage in

[1] See: Egemen Özbek, "The Destruction of the Monument to Humanity: Historical Conflict and Monumentalization", Published by De Gruyter Oldenbourg, December 22, 2018; Catheline Womack, "Historic Armenian monuments were obliterated. Some call it 'cultural genocide'," *Los Angeles Times*, Nov. 7, 2019; Heghnar Zeitlian Watenpaugh, "Preserving the Medieval City of Ani – Cultural Heritage between Contest and Reconciliation", *JSTOR*, December 73(4):2014, pp. 528-55; Raphael Lemkin, "Cultural Destruction, and the Armenian Genocide," *Holocaust and Genocide Studies*, May 27(1):2013, pp. 57-89.

[2] See for instance: Jean-Michel Thierry de Crussol, *Monuments Arméniens du Vaspurakan*, P. Geuthner, coll. "Bibliothèque archéologique et historique" (n° 129), Paris, 1989 & *Monuments Arméniens de Haute-Arménie*, CNRS, Paris, 2005; Robert Edwards, *The Uncensored Account of the Perilous 1979 Expedition to Save Armenian Monuments in Cilicia, Turkey* (Dumbarton Oaks Studies, 23); Armen Hakhnazarian's seven volumes on Armenian architecture in microfiche (Armen Hakhnazarian - Wikipedia), as well as Samvel Karapetian's volumes on Armenian architecture.

Cilicia, Western Armenia, parts of present-day Azerbaijan, and parts of present-day Georgia.

B. Armenian architectural heritage that falls outside present-day Armenia in countries that have never been within the boundaries of "Motherland Armenia" and yet have hosted Armenian immigrants over time, forming Armenian communities grouped under the nomenclature of the Armenian Diaspora

The Armenian architectural heritage grouped in this category falls under a different kind of instability due to the fluctuation in the size of the population of its community. In this category, new Armenian communities are born in new host countries, established communities prosper, and alas, some shrink in number so much as to disappear eventually. Therefore, the present situation presents different cases:

- New Armenian communities and old Armenian communities that thrive erect new structures,
- Old Armenian communities with dropping number of Armenians start having unused structures that are abandoned, reused by non-Armenians, sold, or perhaps destroyed, and finally,
- Armenian architectural heritage left in countries void of an Armenian community.

In all cases, Armenian architectural heritage remains anchored to the land on which it was once erected, whether used by a community, out of use, reused by non-Armenian communities, or abandoned. So, the number of Armenians in a certain country matters. But, according to various estimates, the total number of Armenians in the world is 7 to 9 million, with less than half living in Armenia and in the Artsakh Republic (Nagorno-Karabakh). But the fact is that there are no reliable data estimating ethnic Armenian populations at war, or ethnicity has not been enumerated during any of the recent censuses. Therefore, it is virtually impossible to determine the actual number of people of Armenian origin in that place.[3] To cut it short, who is to be held responsible for the future of the architectural heritage of the Armenian Diasporas? I believe this needs to be resolved individually in each country where Armenians have started to form a new community, or had a community in the past, or still have a community, but one on its way to losing all its Armenians.

The Armenian community in Egypt is a community historically rooted in Egypt; it has had its times of embellishment and times of decline, but recently

[3] Armenian Population by Country, https://en.wikipedia.org/wiki/Armenian_population_by_country.

the size of the Armenian community has fallen dramatically. Therefore, if the number of Armenians falls further, it is worth raising the usual question as far as its architectural heritage is concerned: "Who is responsible for safeguarding these structures?" The purpose of this article is to work towards a satisfactory framework that might be useful as a model for other Armenian communities.

CREATION OF A CATALOGUE OF THE CORPUS TO SAFEGUARD THE ARCHITECTURAL HERITAGE OF ARMENIANS IN EGYPT

Prelude

The author of this article had the privilege of being guided by Professor Varaztad Harootioonian[4] to work on the architecture created by Armenians in Egypt, which resulted in an *MA* thesis entitled "Architectural Activities of Armenians in Egypt" in the School of Architecture, Department of Conservation and History of Armenian Architecture, Polytechnic Institute of Yerevan, Armenia, between the years 1982 and 1984.[5] During that time, the author produced photo and architectural documentation of all the religious structures belonging to the Armenian Community in Egypt at that time, working with the rich publications associated with this subject, some community archives and intangible family memories about Armenian architects. During this process, I realized that I had a golden archive living under my own roof – my grandmother. So, I gave her a copybook and asked her to write down all that she knew about Armenian architects and the houses they built in Heliopolis (then a satellite city of Cairo, which today is incorporated within the boundaries of greater Cairo). It was with the help of this living memory and that of others, friends of my grandmother, that the MA dissertation was enlarged and two annexes were added to include Armenian architects in Egypt and Institutions belonging to the Armenian Community.[6]

Later, my academic formation was widened to encompass the discipline of conservation of historic buildings, history of Islamic art and architecture, and archaeology. This gave me a wider exposure to historical buildings in Historical Cairo.[7] As an architect-historian working on historical buildings, I was fortunate

---

[4] Prof. Varaztad Harootoioonian is an architect historian specialized in the History of Armenian Architecture.

[5] "Architectural Activities of Armenians in Egypt", unpublished MA Thesis, School of Architecture, Department of Conservation and History of Armenian Architecture, Polytechnic Institute, Yerevan, Armenia (1984, Yerevan).

[6] S. Bayramian, *Haygagan Hamaynkayin Garuytsnere Yekibdosi Mech* (Armenian Communal Organizations in Egypt), Nubar Press, Cairo, 2017.

[7] Minaret and Mausoleum of AlSalihiyya madrasa – 1242/50 (Conservation Project, 2006-08); Conservation Project of the Iznik tiles of Sabil-Kuttab 'Abd al-Rahman Katkhudha – 1774 (Conservation Project, 1993-95); Bab Zuwayla - 1092

for the second time to come face to face with the Armenian architectural Heritage in Egypt when my office was commissioned to go into the practical conservation of a number of religious and non-religious structures belonging to the Armenian Community.[8] It was such a gratifying treat to be granted this chance to access from close up the buildings I had only studied theoretically by research, photography, and architectural documentation. This was a second soft lucky chance during my career that enriched my passion for the architectural heritage of the Armenians in Egypt.

During this close inspection of the structures related to the Armenian community during the conservation projects, I came to realize how these belong equally to the corpus of Armenian architecture in general and to the corpus of Egyptian architectural heritage. It was an eye-opening experience that encouraged me to widen my scope for their future preservation both in theory and practice. Hence, I coined the term "The Armeno-Egyptian architectural heritage", which I have used in articles and lectures referring to this joint heritage.[9] This became very clear during the documentation-conservation project of the oldest cemetery belonging to the Armenian Community in Egypt - the Mar Mina cemetery in Old Cairo, which I will refer to in some detail later in this article. The author is using the example of her experience related to Armeno-Egyptian architectural heritage to outline a holistic view of how a catalogue of the corpus of diaspora architectural heritage can be formulated and approached to satisfy both the Armenian Diaspora's architectural heritage and the host country's architectural heritage.

(Conservation Project, 1998-2003); Mausoleum of Ruqayya Dudu – 1775 (Conservation Project, 2005-07).

[8] Armenian Orthodox Church "Soorp Krikor Loosavoritch" (Conservation Project, 2006-08); Nubarian Armenian School, (Rehabilitation Project, 2007-08); Armenian Catholic Church "Avedoomen Soorp Asdvadzadzni" (Conservation Project, 2009-10); Mar Mina Armenian Orthodox Cemetery in Old Cairo, (Conservation and Documentation Project of the whole cemetery, 2013-17); Chapel of "Amenayn Serpots" - Armenian Orthodox Cemetery in Heliopolis (Conservation Project, 2016-17); Armenian Embassy in Cairo, (Conservation Project, 2020).

[9] See, N. Hampikian "The Joint Responsibility between Egypt and Armenia Concerning the Documentation / Conservation and Propagation of the Built Heritage of the Armenian-Egyptians in Egypt", paper presented to the "Round Table: Protection of Armenian Cultural Heritage in the Republic of Armenia and Abroad," conference, held between December 2 and 6, 2009 in Yerevan; N. Hampikian "The Shared Tangible Armeno-Egyptian Religious and Funerary Architectural Heritage from the Late 19th Century to Date in Egypt, Armenian-Egyptian Historical Ties", paper presented to a conference held at the Library of Alexandria on February 9, 2006.

A SHORT HISTORY OF THE ARMENIAN COMMUNITY IN EGYPT[10]

Gaston Wiet, the well-known specialist in Egyptian history, labels the Fatimid Era (969-1170) as "the Armenian period". It is a fact that the number of Armenians increased, especially after the decline of the Kingdom of Ani in 1045 AD. In addition to this, a great number of Armenians fled from Syria and Palestine after being threatened by the Seljuks, who had captured Jerusalem in 1071 AD and Damascus in 1075 AD. But the real reason behind the prosperity of the Armenians in Egypt during the Fatimid reign was the safe atmosphere created by the ruling viziers who were of Armenian origin.[11] The first and the greatest of these viziers was Amir AlJuyush Badr al-Din al-Jamali al-Armani, whose successors ruled Egypt until the end of the Fatimid reign in 1171 AD.

The number of Armenians was so overwhelming that when Archbishop Krikor Vegayasser visited Egypt between 1066 AD and 1106 AD, he was so excited by the warm reception of the Armenians and the ruling class in Egypt then that he nominated his nephew Krikoris as the first Prelate of the Armenian community in Egypt in 1084 AD. This is when the Armenian diocese was first established in Egypt.[12] At that time, according to AlMaqrizi, Armenians had 35 churches and the number of Armenians in Egypt was estimated to be 300,000[13].

---

[10] Many sources, mostly in the Armenian language, discuss the history of the Armenian community in Egypt. All refer to its birth and development through the different periods, but some place it as a unit within the context of the history of the Armenian diasporas, whereas others focus precisely on the Armenian community in one place. To this second category belongs the more specialized literature related to Armenians in Egypt, where in some cases, even the biography of famous public/artistic figures are discussed.

[11] In spite of the fact that the Caliphs were the designated rulers of the Fatimid era, the viziers who were nominated by the Caliph himself, gained so much power that they were the real rulers of the country.

[12] The Armenian Catholic community is believed to have had "an organized" existence since 1734, while the Evangelical Armenians existed as a community as of the 1890s. As we relate the history of the Armenian communities in Egypt, we do not ignore the non-Orthodox communities, but simply shed more light on the oldest and the longest existing community.

[13] Information on this era was gathered from Arabic sources as well as from S. Dadoyan, *The Fatimid Armenians*, New York, 1994; H. Sufian, *Yekibdosi hay Memluknern oo Ishkhannere Fatimian Sherchanin* (Armenian Mamelukes and Princes of Egypt during the Fatimid Period), Cairo, 1928;, A. Orak, *Hayere Yekibdosi mech Fatimian Sherchanin* (Armenians in Egypt during the Fatimid Period), Cairo, 1930; K. Meserlian, *Aganavor Hayer Yekibdosi mech* (Prominent Armenians in Egypt), Cairo, 1947; Harootioon Kurdian, "Waziric Dynasty of Badr Al-Jamali the Armenian, during

Beginning with the Muhammad Ali period in 1805 AD, Armenians again occupied leading positions, and accordingly, the Armenian community started to flourish.[14] In modern times, Armenian survivors of the 1915 massacres fled to Egypt and raised the number of Armenians in Egypt, which was once again to decline after the 1952 revolution in the country. Below is a table showing the changing curve of the Armenian community's numbers during the last hundred years in Egypt:

Year	1886	1889	1895	1942-43	1948	1960	2021
No. of Armenians in Egypt	6000	9200	10,000	40,000	30,000	10,000	5000

Today there are nearly 5000 Armenians in Egypt; they have 3 schools, 12 churches, 5 cemeteries, 12 sporting and/or cultural clubs, 2 daily newspapers and 3 periodicals, 5 charitable associations, 1 home for the elderly, etc.

CONSTITUENTS OF THE ARCHITECTURAL HERITAGE OF ARMENIANS IN EGYPT

The purpose of this paper is to catalogue the architectural heritage of the Armenians in Egypt, but to do so we need first to define this heritage. Do we mean by this heritage only structures that are built in the Armenian style, which is basically the Mediaeval Armenian religious architecture style applied to some of the religious buildings that belong to the Armenian community in Egypt? What about the secular structures erected by the Armenian community in Egypt that bear no traditional Armenian style? Should these be omitted from the corpus? Definitely not. Schools, printing houses, cultural centers, housing for the elderly, sporting clubs, prelacies are the indispensable components of Armenian activities in the diaspora, and of no less importance than the churches. It is within the walls of these structures that the survival of the Armenian character in Egypt was realized. There is no doubt that if we are to form a comprehensive record of the corpus entitled the architectural heritage

---

the Fatimid Caliphate," *Armenian Review*, Watertown, Sept. 1949, March 1950, July 1951.

[14] For more detailed historical readings on this period consult: P. Carmont, *Les Amiras*, Paris, 1999; M. Allmam, *Al-Arman fi Misr: AlQarn AlTasi' 'Ashar*, Cairo, 1995; V. Archarouni, *Nubar Pasha, un Grand Serviteur de l'Égypte, 1825-1899*, Alexandria, 1950; N. Der Mikayelian, *Yekibdahay Kaghoote 10-15rt Tareroum* (The Egyptian Armenian Community from the 10th to the 15th Centuries), Beirut, 1980; N. Der Mikayelian, *Yekibdahay Kaghoote 16-18rt Tareroum* (The Egyptian Armenian Community from the 16th to the 18th Centuries), Cairo, 1995; Nubar Pasha, *Memoires*, Beirut, 1983; A. Yapoudjian, *Yekibdahay Meshagooyti Badmootioon* (History of Egyptian-Armenian Culture), Cairo, 1981, etc..

of the Armenians in Egypt, secular structures that have served the community through the years must be a part of that record. We should also note that if the main prerequisite for a structure to be part of such a catalogue is its Armenian-style nature, some religious institutions also are to be omitted as some Armenian community churches are European in style.

Definitely, for Armenians, the interesting part of this heritage is the Armenian-style structures, but what about the hosting countries' point of view? Papazian shop for watches might be of greater significance to the Egyptian economy and intangible heritage than the Armenian-style church in Ramses Street. The "Matossian Factory for cigarettes" (which became the Eastern Company after its nationalization following the 1952 Revolution – still the top cigarette producing factory in Egypt today) definitely has a greater impact on the history of modern Egyptian industry than the handful of Armenian-style structures throughout Cairo and Alexandria. I am not underestimating the importance and wealth that these glamorous Armenian-style churches add to the cosmopolitan Egyptian architectural heritage, but the products of the secular sector of Armenians in Egypt should not be neglected as these project new perspectives on the Armeno-Egyptian ties that link Egypt to Armenia. The Armenian architectural heritage needs to be shared between the Armenian Diaspora and the hosting country in all possible ways.

Therefore, the aim of cataloguing the Armenian architectural heritage in the Diaspora is not only to enrich the pages of the history of Armenian architecture, but also to enrich the history of the host country's architecture. The main objective is to establish common territories of curiosity between the two and construct cultural bridges between the two as well, so that when the diaspora Armenians in a certain hosting country decrease in number and finally, perhaps, disappear and fade away, enough common terrain is established to create a cultural connection between Armenia, the motherland of the vanished Diaspora, and the host country that had hosted that certain Diaspora's Armenian community.

Therefore, the architectural heritage of the Armenians in Egypt can be categorized as follows (Plate I):

1. Structures that bear the traditional "Armenian style," alien to the style of the host country, 2. Conservation project details executed on religious and secular structures belonging to the Armenian community, 3. Structures that belong to the Armenian community in the host country irrespective of the style used, 4. Structures designed by Armenian architects built in the host country, 5. Houses of famous figures in the Armenian community, and, 6. Factories, companies, shops, etc. belonging to individual members of the Armenian Community in the host country.

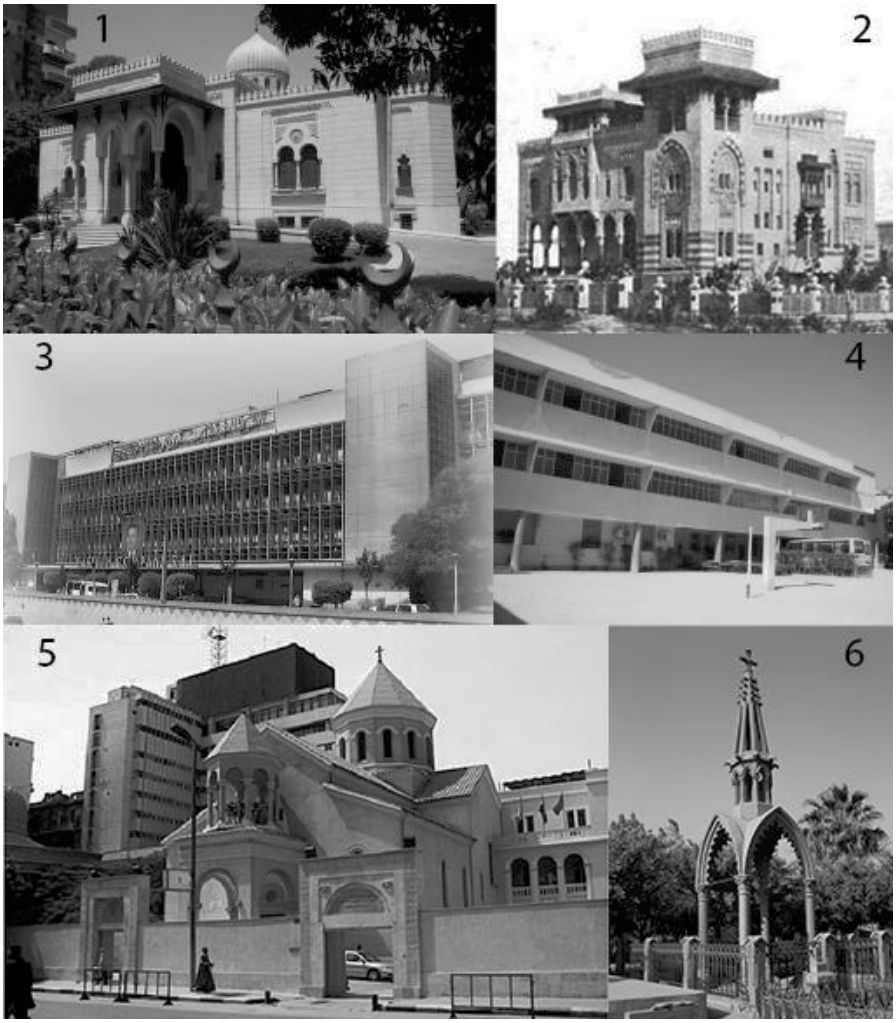

Plate I: 1) Museum of Islamic Ceramics, arch. Garo Balian, 2) The Palace of Boghos Nubar Pasha, 3) The Eastern Company, formerly Matossian for Cigarettes, 4) Noubarian Armenian School, arch. Heraztan Balian, 5) Avedoomen Soorp Asdvadzadzni Church, arch. Garo Balian, 6) Gothic style mausoleum in Mar Mina Cemetery

USING THE ARMENIAN STYLE (PLATE II)

Up until the twenties of the twentieth century, the Armenian community's religious structures were built according to the local styles used for buildings of similar function. The most commonly adopted style was the simple basilica type of structure with no special accentuation on being different than the other contemporary Christian establishments belonging to other local or foreign communities in Egypt. The only difference between Christian establishments belonging to different communities was the language used for the inscriptions

on the external and internal facades. From the twenties of the twentieth century an awakening hit the Armenian community. The craving for being different was expressed by the choice of the Armenian monastic style as a main template to borrow from and to produce variations of its general form, architectural elements, treatment of the facades, window and door details, decorations, etc. But as stone is the sole building material in Armenian mediaeval architecture, and as the modern age dictates the use of reinforced concrete (the miraculous novelty then), architects reproducing "replicas" of churches bearing the Armenian style in Egypt built with a reinforced concrete skeleton and clad with stone or plaster imitating the stone facades of traditional Armenian stone architecture. Using reinforced skeleton buildings as their basic bearing structural system, the appropriate interior and exterior revetments were used to create the stone effect. In some cases, the imitation was so well designed and executed that with aging, after so many years of existence, it is hard to convince viewers that the imitation is not stone.

Therefore, as a general rule, until the twenties of the last century, religious institutions of the Armenian community in Egypt made do with reproducing localized or imported "European styles". Introduction of the "Armenian style" started in the twenties and once in fashion became a repeated and much desired style. This innovation was probably a result of the rise of nationalism around the world, the birth of independent and then Soviet Armenia (1918 and 1921), and the birth and growing number of publications specialized in Armenian architecture, which included detailed architectural drawings and full photographic documentation. The pioneering documentation and research of Toross Toramanian had served as raw material for Strzygowski's two volumes published in Vienna in 1918 entitled *Die Baukunst der Armenier und Europa* (The Architecture of Armenia and Europe). These were followed by Toramanian's two volumes published much later in 1942 and 1948 in Yerevan.Entitled *Nuter Hay Djardarabedootian* (Notes on Armenian Architecture), they made the secrets of Armenian architecture available to architects all over the world and shaped the palette for Armenian architectural style in the Diaspora.

Following this wish to have, besides the erection of new churches, "Armenianized" churches which produced replicas of medieval Armenian churches, old churches were being renovated to make them look "Armenianized". This was achieved mainly by including additional elements that bore the "Armenian" flavour. Among such details were the addition of a bell tower structure in front of the main entrance to the churches, the addition of blind arches on the facades, etc. It is interesting how in *Boghos Bedros* Church the central dome proposed by the architect for its renovation was eliminated

from the plan and the only addition was the bell tower in front of the original church's entrance.

But this was not the only choice of style in the twenties of the last century as in 1926 *Soorp Harootioon* chapel in Alexandria was built as a simple replica of a European chapel and in 1932 architect Garo Balian was to choose the European style for his *Serpoohi Teresa* church, contrary to his earlier choice to "Armenianize' the church of *Avedoomen Soorp Asdvadzadzni,* built in 1926. So, in spite of the common yearning to build in the Armenian style, still imitation of the European style was a choice in practice and was not abandoned completely.

LIST OF RELIGIOUS STRUCTURES BELONGING TO THE ARMENIAN COMMUNITY IN EGYPT

The three Armenian denominations, the Orthodox, Catholic and Evangelical, are still functioning in Egypt. To these denominations belong twelve religious structures: seven churches and five chapels in the cemeteries. Five of these belong to the Orthodox Armenian community; five belong to the Catholics, while two belong to the Evangelicals. Seven of these are in Cairo, while the other five are in Alexandria.[15] The following is the list of these churches, arranged chronologically according to their original date of construction. Some basic information accompanies each structure to facilitate the conclusions that will follow this survey.[16] In this context it must be noted that this article is far from being a complete survey, though one is under preparation for a separate publication. The aim of this article is to provide a simple survey and a flow of observations and reflections on these twelve architectural structures that each represent, *par excellence*, at least one category of Armeno-Egyptian architectural heritage (Plate II).

1. The oldest existing religious structure belonging to the Armenian communities is *Soorp Minas* chapel, located inside the cemetery area of the Orthodox Armenian community in Cairo. It was originally built in 1843 to

[15] A thirteenth church stood in Zagazig. It was built in 1949 by architect Garo Balian and was demolished in 2004 after it was sold to the Coptic Church. It was demolished and replaced by a new church.

[16] The basic information is primarily collected from Arch. T. Kooshagian, *Yekibdosi Hayots Hin yev Arti Yegeghetsinere yev Soorp Krikor Loosavoritch Yegeghetsi* (Old and Modern Churches of the Armenians in Egypt and Soorp Krikor Loosavoritch Church), Cairo, 1927 as well as Ardashess Kardashian, *Nuter Yekibdosi Hayots Badmootian Hamar* (Material for the History of Armenians in Egypt), *Vol. I,* Cairo, 1943, Vols. II, III, Venice, 1981. Any architectural activity after 1927 is collected by the author.

replace an older chapel bearing the same name. But what survives today from that date is only the altar section, as in 1962 architect Haygazoon Shirinian renovated the chapel. He kept the eastern portion of the chapel including the altar, constructed a new west extension to include the western prayer hall and the western main entrance. The new western, northern and southern facades are adorned with delicate engraved columns and blind arches, which definitively affix an Armenian flavor to a structure whose interior is void of any Armenian style.

2. The Orthodox church of *Boghos Bedros* in Alexandria was built in 1884 by architect Zenop or his son Kevork Meramedjian and renovated in 1923 by architect Aram Antranigian. Originally, nothing in the style of the church evoked any Armenian style, so the aim of the renovations proposed by Antranigian was basically the introduction of elements bearing characteristics of Armenian churches. The project proposed embellishing the entrance of the church with a bell tower, similar to the tradition of adding bell towers in front of early Armenian monasteries during the 12th and 13th centuries in Armenia. Moreover, the architect had also proposed adding a central dome above the prayer hall and finally adding northern and southern wings to change the basilica plan into a cruciform church. But only the bell tower was added.

3. The Armenian Catholic church of *Soorp Asdvadzadzin Anarad Heghootioon* in Alexandria was built in 1895 and was probably redesigned, like *Soorp Boghos Bedros* church, to resemble Armenian churches in Armenia with the addition of a bell tower in front of its main entrance.

4. *Soorp Harootioon* chapel, located inside the cemetery of the Catholic Armenian community in Cairo, was built in 1922 in an Armenian style by architect Limongelli and by a donation from his wife Catherina, who was the daughter of the famous Yacoub Artin Pasha. This chapel replaced a previous one bearing the same name, which had none of the characteristics of Armenian architecture.

5. *Soorp Harootioon* chapel, located in the cemetery of the Catholic Armenian community in Alexandria, was built in 1926. In this case, the architect made no attempt to use the Armenian style. The design of the chapel is simple and with no decorations.

6. Finally, it was the role of Garo Balian to erect a church bearing the Armenian style. In 1926, the Armenian Catholic church of *Avedoomen Soorp Asdvadzadzni* was built in Cairo. Balian used a skeleton of reinforced concrete and covered it with appropriate revetments.

7. *Soorp Kevork Zoravar* chapel, which was built in 1927 by architect Aram Antranigian, is located inside the cemetery of the Orthodox Armenian community in Alexandria. It bears some of the characteristics of Armenian church architecture but has the proportions of Greek churches.

8. The Armenian Orthodox church of *Soorp Krikor Loosavoritch* in Cairo was built in 1928 by architect Levon Nafilian. The church is built in a pure Armenian style with a reinforced concrete skeleton and different revetment materials such as stone for the exterior and stone imitating plaster for the interior. Even the columns are plaster imitation marble and the capitals gypsum imitating carved stone. The beauty of this church lies in its proportions, faithful to those of Armenian churches.

9. The Armenian Catholic church of *SerpoohiTeresa* in Heliopolis, realized in reinforced concrete, was built in 1932 by architect Garo Balian. The architect has accentuated the structural concrete skeleton by emphasizing the external buttressing around the windows of the two long side facades. The main intention of the architect was to affirm his longing for modernity, which is accomplished with great success.

10. The Armenian Evangelical church in Alexandria is not a new construction, but a very interesting example of adaptive re-use. The architect, Arshavir Garinain, was contracted to demolish two residential buildings and erect a religious and cultural center for the Evangelical community in Alexandria. He tore down one building and adapted the second to a new function. Adaptive reuse in 1949 can be considered very avant-garde. What helped the transformation of a residential unit into a church was the simple architectural and decorative requirements of an Evangelical church, the creativity and open mindedness of the architect, and the preparedness of the community to accept the idea.

11. *Amenayn Serpots* chapel in the cemetery of the Orthodox Armenian community in Heliopolis was built in 1953 by architect Haygazoon Shirinian, who was the architect making the renovations in *Soorp Minas* chapel. The similarity of the facades betrays the sameness of the tools used by the architect to introduce the Armenian style. But in this case, the central ribbed dome, the elaborately arranged blind arches on the facades, and the elegant proportions produced a small jewel reminiscent of Armenian mediaeval churches. Moreover, as this cemetery was still new and the chapel was centrally located, its four approaches were carefully worked out by the architect.

12. In 1954, architect Haygazoon Shirinian realized the culmination of his prior experiences. He excelled in his understanding of duplicating the Armenian style and erected the Armenian Evangelical church in Faggala – now sold to other Evangelical communities.

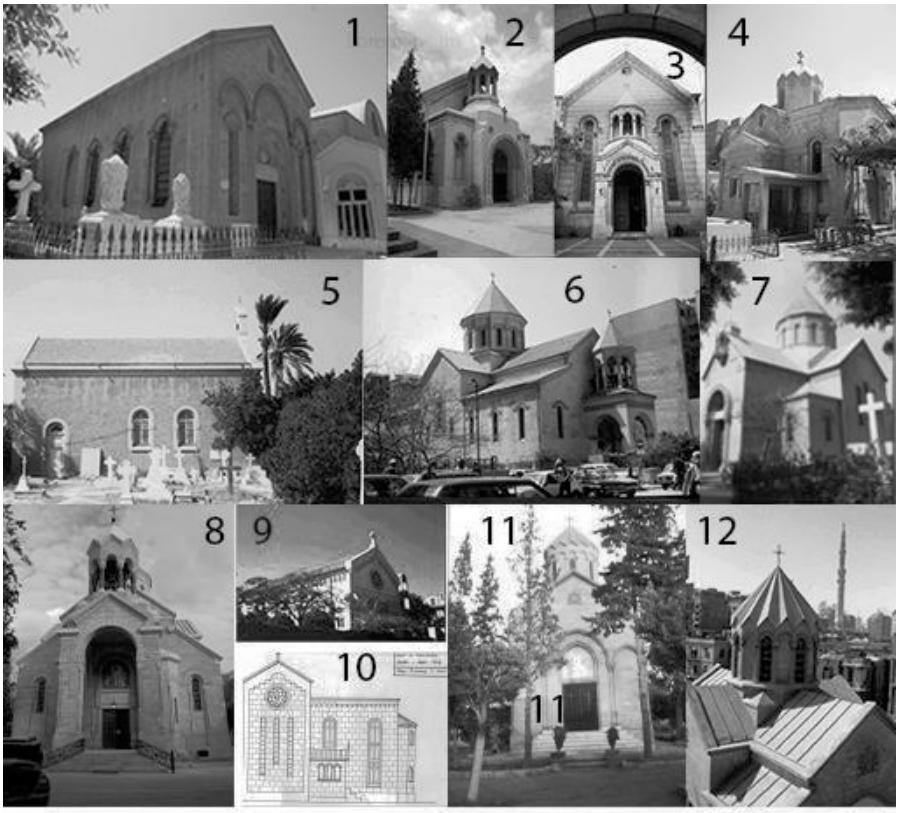

Plate II: 1) *Soorp Minas* chapel; 2) *Boghos Bedros* church; 3) *Soorp Asdvadzadzin Anarad Heghootioon* church; 4) *Soorp Harootioon* chapel; 5) *Soorp Harootioon* chapel; 6. *Avedoomen Soorp Asdvadzadzni* church in Cairo; 7) *Soorp Kevork Zoravar* chapel; 8) *Soorp Krikor Loosavoritch* church; 9) *Serpoohi Teresa*; 10) Evangelical church; 11) *Amenayn Serpots* chapel; 12) Evangelical church

STATE OF PRESERVATION AND USAGE OF THE ARCHITECTURAL HERITAGE OF THE ARMENIANS IN EGYPT (PLATE IV)

Any architectural object, when put to the test of time, needs continuous conservation and maintenance, but it is well understood that funds are necessary to do this. The members of the Orthodox Armenian Community's Executive Committee and Prelacy have generously provided the funds for conservation projects on *Krikor Loosavoritch* church in Cairo, *Soorp Minas* chapel in Old Cairo, and *Amenayn Serpots* chapel in Heliopolis. The act of awareness and responsibility that this community has put into practice for the protection of its tangible heritage is an overwhelming endeavour that can serve as an example to be followed by other Armenian communities in the Diaspora. Because of the limitations of this article, I will briefly mention three of the

conservation projects executed in Egypt under the sponsorship of the Executive Committee and the Armenian Prelacy of Egypt.

The conservation project of Soorp Krikor Loosavoritch in Cairo (Plate III)

Built in 1924, *Soorp Krikor Loosavoritch* was designed by French-Armenian architect Levon Nafilian; the contractor was De Farro and Company. Work started on 31st of August 1924 and ended in May 1927. The area of the church is 700 square meters, and the grounds of the church measure 5600 square meters. The church resembles Akhtamar church in its external decorative frieze running horizontally along the facades of the church and interrupted on the northern and southern facades by double niches behind the northern and southern pillars that carry two of the four main arches. Internally the central space is a cruciform formed by four huge crossing arches, which create the square base on which the transitional zone from square to octagon is created. These arches carry the octagonal dome and the internally and externally conical dome. Two side apses flank the altar placed at the east end, while the western end of the central prayer hall is preceded by a narthex flanked by two side chapels. An Armenian-style bell tower, attached to its western facade, leads to the entrance of the church.

The works done on this church included the full conservation of the interior and the exterior, with structural interventions, and the complete renewal of the electricity. Fine restoration work was done on the stone cladding and the plastering of the interior, the stained-glass windows were repaired, and conservation work was done on the mosaic band in the interior and the plastered frieze running along the external facade. The "marbleized" plastered columns of the bell tower and interior columns carrying the arches were also conserved. The project was not a mere facelift, as structural problems in the basement were also dealt with.

The conservation project of Avedoomen Soorp Asdvadzadzni Catholic Armenian Church (Plate IV)

Built by Garo Balian in 1925-26, the church has a reinforced concrete skeleton shaped and clad to imitate Armenian mediaeval churches. Only the exterior of this church was conserved, as the main aim of this project was to create "a small Armenia" around the church as a buffer zone between it and the noise of the city around it. Replicas of details of Armenian mural sculptures, khatchkars and architectural elements were used for this purpose. Two stone gates with heavy wooden doors were rebuilt to access the precinct with Armenian-style portals.

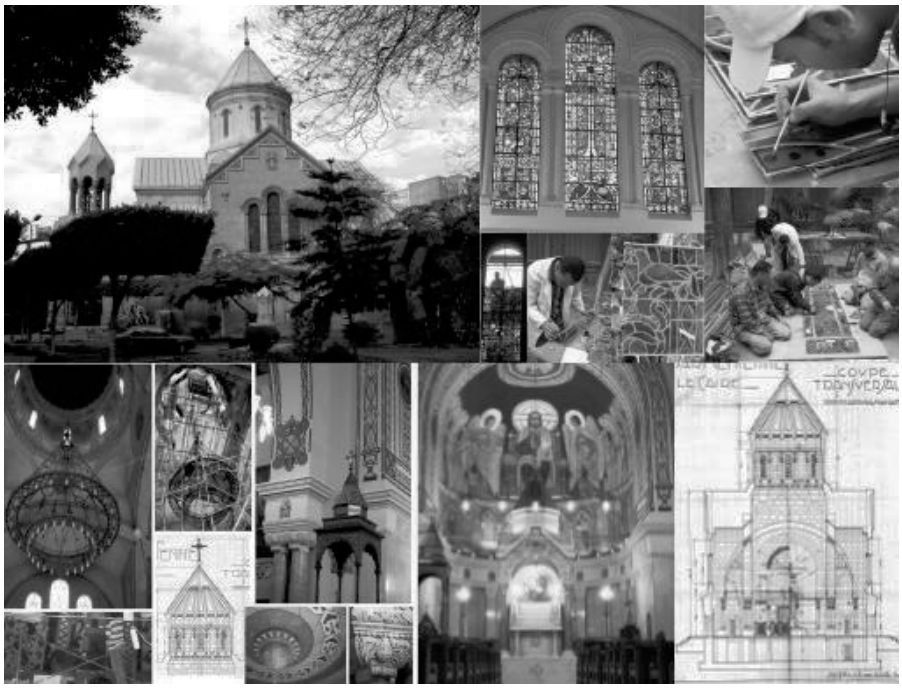

Plate III: Details of a full-fledged conservation project of the Armenian Orthodox Church *Soorp Krikor Loosavoritch*, a 1920s building, funded by the Orthodox Armenian Prelacy and implemented by Hampikian for Architecture and Heritage Management, 2006-07

Conservation Project of Mar Mina Cemetery[17] ***(Plates V, VI, and VII)***

It is well known that cemeteries reveal the overall characteristics of the communities that use them. *Mar Mina* cemetery is one of the best examples illustrating this. A close investigation of all the burial structures in *Mar Mina* cemetery, shows that not only do we have a precise survey of the members of the Armenian community during the nineteenth and twentieth centuries, but we also have a mélange of styles, types of burials and types of decorative devices made by individuals. These reflect their social status, the fashion of the era during which they were erected and the afterlife image each individual desired as a continuation of their life. *Mar Mina* is the oldest surviving cemetery of the Armenian Orthodox community in Egypt; thus it reveals the ups and downs during the most critical moments in the history of the survival of Armenians in Egypt. The cemetery has artifacts from the most prosperous times of

17

https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwjRxeSo3YP1AhVwiv0HHf00Dk8QuAJ6BAgJEAg&url=https%3A%2F%2Fwww.youtube.com%2Fwatch%3Fv%3DNA4z3Kw9WTE&usg=AOvVaw3x9ZMQA0mHE9Myp9MNqIoB .

Muhammad Ali and his Dynasty's years to the times when survivors of the Armenian Genocide arrived in Egypt to the Egyptian revolution, when a large number of Armenians emigrated westwards. The passage of these external events is clearly demonstrated when examining the contents of the cemetery. Richly decorated mausolea in Islamic, Gothic and Armenian styles in the older sections of the cemetery are neighbors of newer areas where simple gravestones or even wooden crosses mark the burial. After the erection of a new cemetery for the same community in Heliopolis, burials became less frequent in *Mar Mina*; the cemetery's overall status fell into decay and disrepair, and even thefts started to be noticed. Acknowledging the historical and aesthetic value of this heritage site, the Armenian Orthodox Prelacy funded a complete conservation project for the cemetery.

Plate IV: Details of the conservation project of the Armenian Catholic Church *Avedoomen Soorp Asdvadzadzni* (built in 1922), downtown, Sabri Aboo Alam Street, Cairo, funded by the Catholic Armenian Prelacy and implemented by Hampikian for Architecture and Heritage Management, 2009-10

The project included the conservation of *Soorp Minas* chapel and the conservation, restoration and/or rebuilding of each and every burial structure inside the precinct, irrespective of the social status or aesthetic value of the artifact. Parallel to this, all the passages inside the cemetery were tiled and monitoring cameras were installed between them. This was followed by the

reconstruction of most of the enclosure walls of the cemetery, an undertaking which was imposed on the project because of the destruction of the informal houses built on and attached to the peripheral walls of the cemetery during the realization of our own conservation project (Plate V).

Plate V: Details of the conservation project of *Mar Mina* Armenian Orthodox Cemetery in Old Cairo funded by the Orthodox Armenian Prelacy and implemented by Hampikian for Architecture and Heritage Management, 2013-15

There are many personal, historical, and, heritage-oriented stories to tell that evoked private and collective memories of the community during this conservation project, but I will limit myself to two cases, leaving the rest for the publication under preparation.

The first was the case of nine gravestones located on the western side of the main western facade of the chapel. These were half-buried under the ground and were severely damaged by humidity and vegetation growing around them. Only a top flat slab was visible on the ground, in one case only, and there was evidence of the beginning of a lower body. According to the inscriptions on these tombstones, these were older gravestones belonging to the religious heads of the Armenian Orthodox church in the early nineteenth century which were transferred in 1843 to this location when the cemetery, consecrated to Christians in general, was divided into two zones, one for the Copts and a second for the Armenians. A decree was issued by MuhammadAli in 1883 to add 2 feddans of land to the Armenian cemetery, which acted as a burial

ground.[18] Our preliminary investigation revealed the richly decorated bases of these tombstones to be very similar to the tombstones of the Egyptian Muslim elite of the early nineteenth century. So, suddenly the site became an excavation zone, with a 5-ton winch to make the moves necessary without causing further damage. A platform was built further to the west and the complete tombstones, once fully conserved and isolated from the damp, were placed on it, (Plate VI).

A second interesting salvage situation during our work was the conservation of gravestones fixed ona wall located on the southeastern side of the wall separating the Armenian and the Coptic cemeteries from each other. Very old tombstones in a very bad state of conservation were attached to this wall. As each of these tombstones carried old dates, it was decided to transfer them to an adjacent wall completely isolated from water infiltration and to remount them, keeping the same order as on their original wall. Having done the documentation, they were removed carefully and conservation started on them before placing them in their new location. But once they were removed, a brick wall, which had no access from the Armenian cemetery, appeared. It could be accessed only from the Coptic church, which was on the other side of the wall in question. How could this wall jut towards the Armenian cemetery and yet be a part of the Coptic church? Investigation continued, and to our surprise, this jutting wall hosted a series of blind arches around a niche adorned with painted and gilded wooden icons. We were informed by the neighbors that this was the oldest section of the Coptic church (named Mar Mina, which means *Soorp Minas*). As the style of this area is very different from the style of the rest of the Coptic church, investigation is still going on. Maybe there is yet another hidden layer of history in this area which, until the nineteenth century, was called "*Kom al-Arman*" by the Fatimids (Plate VII).

The most time consuming and yet most rewarding task on this project was the process of documenting the burial structures and categorizing them according to the desired level of documentation (Plate VIII). Note that transcription of the texts written on the objects was carried out for all the burial structures, irrespective of the level of documentation into which the object falls. Note also that the processes of conservation depended only on the state of preservation of each specific object.

[18] Kardashian, Vol. I, pp. 29-66.

Plate VI: Details and conservation of the early nineteenth century tombstones

Plate VII: Details and conservation of the small tombstones mounted on the wall neighbouring the Coptic cemetery

- The first level of documentation included all the components of the cemetery. Objects were numbered according to their numbers in the registration books of the cemetery, were photographed, had their inscriptions transcribed, and had their location marked on the cemetery map. A catalogue was prepared in two volumes as well as a soft copy of all with a hyperlinked map facilitating the search for a particular object.

- The second level of documentation included a record of the well-known personalities buried in the cemetery. These were investigated further; short biographies and related bibliographies were attached to the file.

- The third level of documentation included objects of high aesthetic value, irrespective of the fame of the deceased. Photos of these were taken and drawings made.

- The top level of documentation included the mausolea built as burial structures. These were approached as full-fledged buildings that deserve full architectural documentation (plans, all facades, decorations, etc.).

- Thematic documentation included structures of similar styles, such as the Armenian, Islamic, European, and Ancient Egyptian styles, or similarity in the material used, such as iron fences around the burial areas, etc.

An All-inclusive Program for the Documentation and the Present and Future Preservation of the Architectural Heritage of the Armenians in Egypt

The aim of the program

The ultimate aim of the program is to create a cultural bridge between Armenia and Egypt using the architectural heritage of the Armenians who have lived and are still living in Egypt today. Architecture is anchored in the ground on which it is erected, and the country in which it is built has the rights to this architecture irrespective of any circumstances or ownership. Following this logic, Egypt has the rights to the architectural heritage of the Armenians built on its territory. But does Egypt need this heritage? Egypt's architectural heritage is overwhelmingly rich, extending through Prehistoric, Ancient Egyptian, Greco-Roman, Coptic, Islamic, and Modern eras, and the country has further chances to explore and disclose its rich heritage. One of these is the architectural heritage of the communities that it has hosted in the past and is still hosting today. Through time these communities have produced an architectural heritage, which sometimes imitated the architecture of their motherland and in other cases followed the trends of the architectural adaptations and developments of Egyptian architecture. This unique mélange of architectural colori and cosmopolitanism has always been in the nature of Egyptian architecture. Therefore, it is high time to start a dialogue between Egypt and the Egyptian Armenian community in this direction.

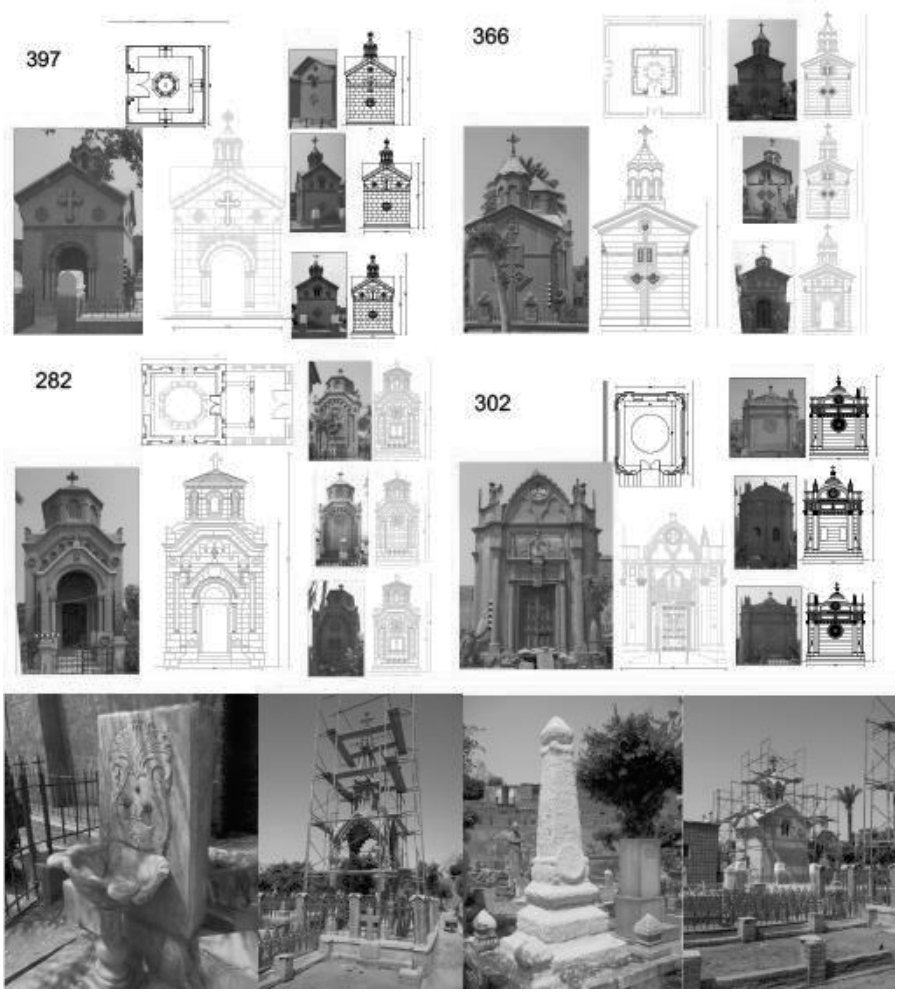

Plate VIII: Samples of the architectural documentation of mausolea and the conservation processes applied to the artifacts inside *Mar Mina* cemetery

The shared heritage of Armenia and Egypt and how we can realize the creation of a collective architectural corpus

What Armenians built in Egypt is a component of Egyptian architectural heritage with an Armenian flavour; it is also a part of Armenian Architecture with an Egyptian flavor. Let me give some examples:

- The flourishing movement of Egyptomania in architecture, which derived from Egypt, bloomed in Europe and made its way back to Egypt, and became the Armenian community's preference. The statue of Nubar Pasha sitting inside a granite Pharaonic alcove is one example; the funerary monument of Arakel Bey Nubar, built in white Italian marble, where a young boy is depicted in a mourning attitude beside a sphinx, is yet another. Examples of such elements

conveying Ancient Egyptian themes are numerous in all the cemeteries belonging to the Armenian communities in Egypt and can be categorized under the Neo-Pharaonic style of the nineteenth and twentieth centuries of Egypt in general. On the other side of the coin, when viewed from the Armenian perspective, this is a style rarely found in any other architectural heritage in the Armenian Diaspora, and it enriches the palette of the history of Armenian architecture (Plate IX).

Plate IX: Thematic grouping - Examples of the use of the Neo-Pharaonic style in tombstones in Alexandria and Cairo

- Other groups of monuments in the cemeteries of the Armenian community adopted the mausoleum form, which is a local Muslim burial type. Similar mausolea were built in cemeteries for Muslims from high-class society and, hence, are considered a part of the Cairene funerary architecture of the nineteenth and twentieth centuries. Muslims had a reason to build such mausolea, namely the Egyptian tradition of visiting the deceased on special occasions and spending the day, and sometimes the nights, in the vicinity of their beloved deceased ones. Armenians do not have this tradition but were influenced by this architectural genre and imitated it in the Armenian cemeteries. Moreover, they added a touch of the traditional Armenian style to these mausolea. The Armenian style mausoleum presents a unique case to the pages of the history of mausolea in nineteenth-century Cairene architecture. Flipping the coin again and looking at these mausolea from the Armenian perspective, this is again a unique instance where Armenian families used this kind of burial structure – again a unique genre fancied by Armenians only in Egypt.

- The use of the Neo-Islamic style inside the Armenian cemeteries is yet another interesting development that shows how permeable the borders between architectural styles were in nineteenth and early twentieth-century Cairo. After all, when Marcus Simaika founded the Coptic Museum in old Cairo

in 1908, the choice was to imitate the facade of AlAqmar Mosque, built during the Fatimid era, and Nubar Pasha chose to build his palace in Heliopolis in the Neo-Islamic style. Architect Garo Balian, the author of a book on Islamic architecture in the Armenian language, chose the Neo-Islamic style when designing the Palace of Prince Amr Ibrahim, now the Museum of Ceramics. So, Armenian architects can be considered an inseparable ingredient in the emerging movement in Islamic architecture, in theory and practice. This is yet another bridging point between Armenia and Egypt.

- Another approach to the sharing of Egypt's architectural heritage might be one based on craftsmanship. The Armenian cemeteries offer yet another hidden treasure of the Egyptian craft of forged iron (Plate X). In Cairo one still sees windows and doors made of forged iron, but the cemetery of *Mar Mina* seems to be a vast open-air exhibition hall displaying this craft, which has become very degraded today. Cataloguing these can serve as a directory that adds to the study of this craft through nineteenth-century Cairene architecture. Moreover, it can serve as a sharing zone between Cairo and Gyumri, a city in Armenia famous for its excellence in this art.

- Finally, what about the Armenian-style buildings that are considered the pinnacle of the architectural heritage of the Armenians in Egypt? As long as the architectural heritage of the Armenians in Egypt is in use, it is the responsibility of the Armenian community, represented by the Prelacy and the Executive Committees of the Orthodox, Catholic, and Evangelist communities, to protect these buildings against all natural and man-made types of decay. This is now well-recognized by the heads of the Armenian community in Egypt, who provide generous funding for the upkeep of these buildings. But there is still another parallel action which is a necessity for the future safeguard of these buildings. The basic idea is to recognize the status of Armenian-style buildings and cemeteries belonging to the Armenian community and register them as monuments under the umbrella of the Ministry of Tourism and Antiquities.[19] It is by the creation of such a liaison that this shared responsibility can pass smoothly from the Armenian community to the Ministry of Culture in Armenia. These buildings will serve as the best ambassadors of Armenia in Egypt and will become, in the future, heritage sites to promote cultural tourism in Egypt.

[19] Details can be negotiated only while there still exists a community to run the dialogue. For example, there could be arrangements for a shared maintenance program and the right of the community to use these buildings as long as it lasts, etc.

Plate X: Thematic grouping - Examples of iron on fences used in the Armenian cemeteries

It is also a priority of the community to systematically document and scientifically study all the components of this architectural heritage along the lines discussed previously in this paper. For this purpose, the studies need to be bi-lingual (Arabic and Armenian), and there needs to be close cooperation between architectural academic institutions in Egypt and Armenia. The creation of joint archives in Armenia and Egypt will enhance the growth of a catalogue entitled "The tangible Armeno-Egyptian architectural heritage", which, when added to the catalogue of "The tangible Armeno-Syrian architectural heritage", then "The tangible Armeno-French architectural heritage" and so on, will eventually form the catalogue of "The tangible Armenian Diaspora's architectural heritage" and create the most peaceful and permanent cultural ties between Armenia and the world – which I believe is one of the most important roles that Armenian communities can offer to Armenia and to the host countries in which they have dwelt.

Is this a dream? I believe it is not. In this world where the World Wide Web is our means of easy communication, the establishment of an open-access website where the documentation on the architectural heritage of the Armenians in Egypt is collected is urgent. The author has already prepared the main core of the material, and the Prelacy has promised to sponsor the site. The site will offer open access to allow the addition of the private archives of the members of the Armenian community. Together we can do it and put in place the first milestone towards the creation of a catalogue of the architectural heritage of the Armenian Diaspora.

Plate XI: Diagrams summarizing the suggested program

Ի՞ՆՉ Է ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ ՍՓԻՒՌՔԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ. ԵԳԻՊՏԱՀԱՅ ՃԱՐԱՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳԻՆ ՕՐԻՆԱԿԸ
(Ամփոփում)

Nairy Hampikian
nairyh@gmail.com

Սահմանելէ ետք սփիւռքահայ ճարտարապետութիւն հասկացութիւնը եւ տալէ ետք բնութագրումը անոր ցանկին ընդգրկուած կառոյցներուն, հեղինակը կը քննարկէ սփիւռքահայ ճրատարապետութեան թողնին ու ժառանգին ճակատագիրը եւ կը հարցադրէ՝ արդեօ՞ք անոր որեւէ դեր վերապահուած է իբրեւ տեղական մշակոյթին ու կենցաղին զարգացման տուեալ հայօճախին նպաստին փաստ: Եւ կամ արդեօ՞ք ան տուեալ երկրին եւ Հայաստանի Հանրապետութեան միջեւ յարաբերութեանց հաստատման-զօրացման գործօն կրնայ նկատուիլ:

Հեղինակը կը կարեւորէ այս ժառանգին նշանակութիւնը եւ կ'առաջարկէ յառաջացումը համասփիւռքեան ճարտարապետական ժառանգի ցանկին: Հուսկ, ան կ'անհրաժեշտէ այդ ժառանգին պահպանումը եւ կու տայ օրինակը եգիպտահայ միքանի կառոյցներու պահպանման համար Եգիպտոսի հայոց առաջնորդարանին կողմէ նախածեռնուած աշխատանքներուն:

Հեղինակը կ'առանձնացնէ եգիպտահայոց հնագոյն գերեզմանատան՝ Մարմինայի վերանորոգման, վերականգնման, մաքրման, ցանկագրումի, վերայարդարումի աշխատանքները ընդգծելով որ այսպիսով ան կը դառնայ Եգիպտոսի ճարտարապետութեան պատմութեան մէկ անմասնատելի բաժինը: Ան կ'անդրադառնայ նաեւ Գահիրէի առաջնորդարանի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ տաճարի վերանորոգման եւ մաքրման աշխատանքներուն, ընդգծելով որ հայկական նպաստը հիւրընկալ երկիրներուն երբեք չի սահմանափակուիր լոկ տնտեսական թէ աւանդական արդէն քաջածանօթ մշակութային բնագաւառներով:

The Prelacy and Supporting Graduate Education

Ayk Zakarian
ayk.zakarian@gmail.com

INTRODUCTION

This paper is an adapted version of the presentation that was delivered at Haigazian University in an annual conference held in May 2018 and organized by the HU-based Armenian Diaspora Research Center. The purpose of the presentation was to provide a synopsis of the role of the Armenian Orthodox Patriarchate (hereafter referred to in the article as the Prelacy) and the different means through which it provides support to university-level students and education, while acquainting the attendees, and the readers, with the students' general interests, fields of study, and specializations. While the figures used in the presentation, and for this article, are from the AY 2017-18 lists, the general trends that are derived from the data still hold true. It is worth noting that numerous clauses included in the original by-laws of the Garabed Agha Kalousd Fund for supporting higher education, which this article focuses on, were amended in 2019 (around a year after the conference). Some of these changes are referred to and highlighted in this article and in the footnotes.

THE PRELACY'S ROLE AND SUPPORT

Efforts to support the education of community members by making it accessible and affordable have continuously been among the core recurring themes that have preoccupied the Prelacy, and many community benefactors before it. From the property that housed Alexandria's first Armenian school in the mid-1800s, which was donated by Boghos Bey Yusufian,[1] to the financial contributions made by Ya'cub Artin Pasha for establishing a school to care for and educate Armenian orphan girls fleeing the Ottoman massacres in the late 1800s,[2] many financially able and prominent community members took it upon themselves to provide the needed support, which in most instances was largely financial in nature. The Prelacy, as the primary guardian of the community's assets, was designated the role of a "care-taker" following the passing of some of the benefactors, who in their wills bequeathed their wealth and estates, with instructions on how to continue utilizing the annual revenues derived from them.

One such example that is worth noting is that of Krikor Yeghiayan (1833-1911), a rich landowner, whose successful career led to his appointment as Deputy Consul at the Russian Consulate in Cairo from 1881 to 1882, and who

[1] Sona Zeitlian, *Armenians in Egypt: Contributions of Armenians to Medieval and Modern Egypt,* The Associations of Armenians of Egypt, Montreal, Canada, 2006.
[2] Ibid.

later in 1905 headed both the Diocesan General and Executive Councils. Yeghiayan, who was also a founding member of the Armenian General Benevolent Union (AGBU), bequeathed the entirety of his wealth and estates to the Prelacy.[3] Following his death and in accordance with his will, the Yeghiayan Educational Fund for supporting the education of orphan and underprivileged students was founded in 1917, and it continues to operate until today.

However, for the purposes of this article, the focus will be on the recently established Garabed Agha Kalousd (GAK) Educational Fund for supporting higher education, which derives its name from another Armenian benefactor, namely, Garabed Agha Der Kalousdian, a wealthy merchant, who at one point in his career also served as the director of Egypt's Mint. Der Kalousdian was the benefactor of the Khorenian Community School (later renamed Kalousdian Community School), and upon his death in 1864 bequeathed his wealth and estates to the Prelacy, with the condition that the annual revenues derived from the estates that he had bequeathed should be utilized to cover the tuition and expenses of the school he had built.[4]

THE GAK EDUCATIONAL FUND

Today, there are two Funds, the GAK Educational Fund along with the Yeghiayan Educational Fund, through which the Prelacy provides support to the community's university-level students.

In 2013, by the then-Diocesan Executive Council's (քաղաքական ժողով) decision, which was subsequently adopted by the Prelacy's Diocesan General Council (թեմական ժողով), as is mandated by the internal by-laws, the GAK Educational Fund for supporting Higher Education was established. According to Bishop Ashot Mnatsakanian, the Primate of the Armenian Diocese of Egypt, the need for establishing this fund arose when the income generated from the Yeghiayan will, in the current conditions was no longer sufficient [on its own] to provide sufficient support to community students in higher education institutions. Bishop Mnatsakanian continued by stating that the Diocesan Executive Council managed to create the GAK Educational Fund by utilizing the surplus income generated by Garabed Agha Kalousd's will in order to provide

[3] Born in Cairo in 1833, Krikor Yeghyaian is considered as one of the most prominent benefactors of the Egyptian Armenian community. In 1888, he personally funded the renovation of the St. Minas Chapel located in the Armenian Cemetery in Cairo, and his will apportioned funds for the construction of Saint Gregory the Illuminator Armenian Orthodox Church in Cairo, which was completed and ordained in 1928. His bust is in the courtyard outside the Church, and a special requiem is held annually in his memory.

[4] Zeitlian.

wider opportunities and conditions for the youth of the community pursuing higher education[5]

The GAK Educational Fund is a form of educational financial support that the Prelacy provides to its members. It is neither merit based, nor based on the financial needs of the applicants, and as such, should neither be categorized as a scholarship nor as a form of financial aid. In fact, it is more similar to an 'education grant,' the main purpose of which is to mitigate the cost of higher education to students and their families. The Prelacy's Diocesan General Council sets the annual cap (upper limit) of the grant that may be available to all applicants, and reviews it annually; since 2013, the cap has changed 3 times in an attempt to keep pace with the increasing tuition fees of private universities. Eligible applicants to the GAK Educational Fund may only be compensated for the tuition fees, transportation costs, and special materials required by the university. The eligible applicants are only awarded the sums necessary to cover tuition and the above-mentioned expenses, even if these fall below the grant's annual cap or the sum they are eligible to receive.[6]

In order to be eligible to benefit from the Fund, the applicant needs to belong to the Egyptian-Armenian community (եգիպտահայ համայնք). Eligible applicants, upon submitting their applications for receiving the grant, may benefit from the GAK Educational Fund to cover their undergraduate studies, as well as graduate level programs (Master's and PhD). While all current

---

5 The original and full quote provided by Bishop Mnatsakanian for this article: "Եգիպտոս հաստատուած մեր հայրենակիցները կարեւորելով ուսեալ եւ կրթեալ սերունդ ունենալու հրամայականը, հիմնած են հայկական կրթական հաստատութիւններ, եւ հաստատած են հիմնադրամներ՝ այդ հաստատութիւնները բաց պահելու, ինչպէս նաեւ շնորհալի կարիքաւոր աշակարտներուն բարձրագոյն ուսումի ծախսերը հոգալու համար: Այս առումով յատկապէս յիշատակելի են վարժարանական ծախսերու համար գործող Կարապետ Աղա Գալուստի եւ բարձրագոյն ուսումի համար՝ Գրիգոր Եղիայեանի կտակները:

Այս ամէնով հանդերձ, պէտք է նշել, որ Գրիգոր Եղիայեանի կտակին եկամուտները այլեւս բաւարար չէին ներկայ պայմաններուն բարձրագոյն ուսումնական հաստատութիւններու մէջ հայ ուսանողներուն բաւարար չափով աջակցութիւն ցուցաբերելու համար: Ուստի, օրուան թեմական ժողովի որոշումով Կարապետ աղա Գալուստի կտակի եկամուտները կարելի եղաւ աւելի եկամտաբեր դարձնել եւ յաւելեալ այդ միջոցներուն հաշուոյն բարձրագոյն ուսումի հիմնադրամ հաստատել՝ աւելի լայն հնարաւորութիւններ եւ պայմաններ ընձեռելով բարձրագոյն ուսումի հետեւող մեր համայնքի երիտասարդներուն համար."

6 For example, if the eligible applicant's full expenses (tuition + transportation + special materials) for the Academic Year is below his allotted cap limit, then the applicant only receives coverage for the sum of the expenses that were actually incurred.

Bachelor's Degree applicants are fresh graduates from school, the by-laws do not mandate that to be a pre-requisite for application. The same is true about the graduate level programs; applicants do not necessarily need to be fresh graduates in order to be eligible to apply to MA and/or PhD programs.[7] However, in order to remain enlisted in any of the programs, students need to submit passing grades every semester to prove that they have successfully completed all courses they were enrolled in during that period.

Interestingly, not all eligible applicants are entitled to receive the full grant. In an attempt to stay true to the spirit of Der Kalousdian's will, the members of the Prelacy's Council who initially drafted the by-laws for the GAK Educational Fund in 2013 decided to give an edge, and an advantage, to students who had attended and/or graduated from the Armenian school. Thus, a system was devised whereby the percentage of the full grant that each eligible applicant was entitled to depended on the number of years that the applicant had spent at the Armenian school. Accordingly, only applicants who had attended all levels of the Armenian school (primary, preparatory, and secondary) and had graduated from said school were eligible for the full amount of the grant's cap limit. Applicants who had left after completing the preparatory stage (equivalent of grade 9) were entitled to a maximum of 75%, while applicants who had left after the primary stage (equivalent of grade 5-6) were entitled to 50%. Those who had never attended the school or had only attended the Kindergarten stage were entitled to a maximum of 25% of the grant.[8]

This last clause has often been deemed the most contentious one. While many tend to sympathize with the intended purpose of the clause, namely, preserving '*Armenianness*' by providing an additional financial incentive to families to enroll their children in the Armenian School, some have opposed its implications on academic grounds. The main argument has been that since the Armenian School offers only one educational system, the national curriculum, this clause tends to disfavor families who have opted to enroll their children in schools that follow a different, and maybe a more rigorous, curriculum. Others have also raised questions about the quality of the Armenian school, arguing that until the school itself is on a par with top-tier schools in Egypt, such clauses and discrepancies are unfair to families who opt to enroll their children in schools that provide "better" education.

---

[7] Recent changes to the by-laws have also left the door open for applicants to apply for "accredited courses" rather than full programs, with the condition that they be directly related to and/or linked to that person's employment/career.

[8] In 2019, when the by-laws were reviewed, this clause was amended. The revised by-laws include two categories: the full cap limit for the graduates of the Armenian School, and a 75% cap limit for applicants who did not graduate from the Armenian School.

GENERAL DATA ON THE GAK EDUCATIONAL GRANT RECIPIENTS

Based on the available data at the Prelacy, for the AY 2017-18, there were 44 undergraduate students who were GAK recipients and who were enrolled in universities and pursuing a Bachelor's degree. Geographically these students were distributed between and were enrolled in universities in Cairo, Alexandria, and Armenia, with the largest portion being based in Cairo. As demonstrated in the figures below, the female-male ratio among the students is nearly equal, with a slight edge for the number of female students.

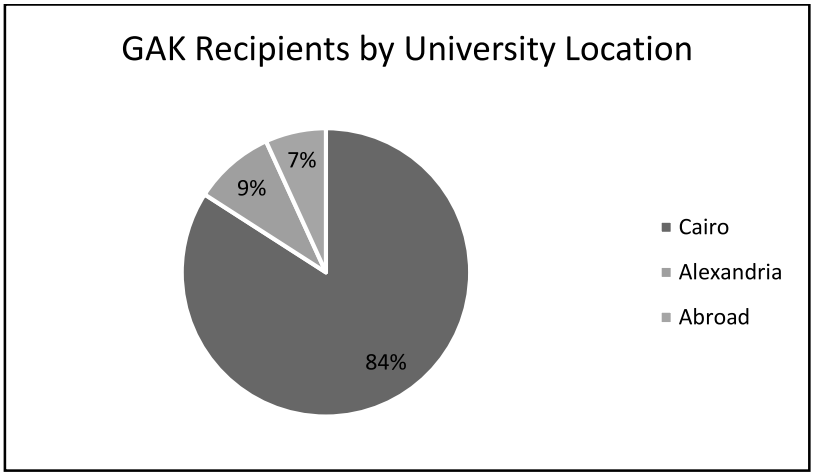

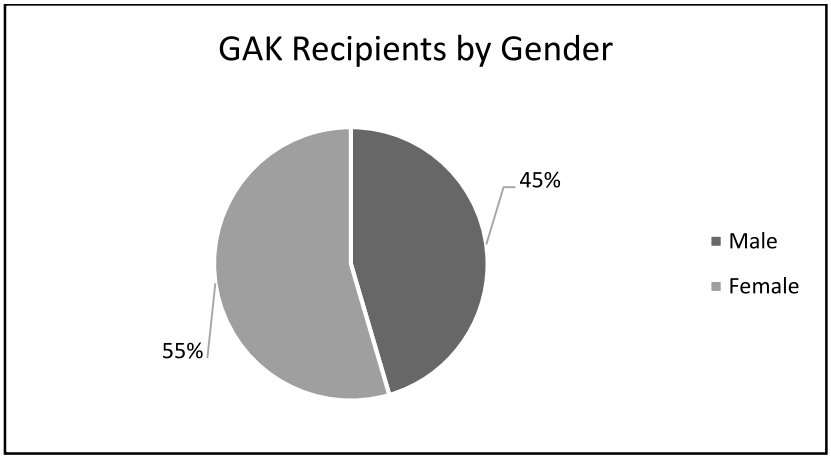

In discussions with some of the GAK recipients, many of them described themselves as active members of the Armenian Community and believed that they would remain so after graduation. Naturally, their definition of "active membership" differed from one student to another, but the majority cited

participating in cultural events and visiting the Armenian Sporting or Cultural Clubs as constituting active community membership.

From among those studying in Egypt, nearly, 65% of the undergraduate students were graduates of the Armenian School, while 12% had left the school after the preparatory stage (the equivalent of grade 9), 3% had left the Armenian school after primary classes (equivalent of grade 6), and 20% had never attended the school or only attended the Kindergarten stage.

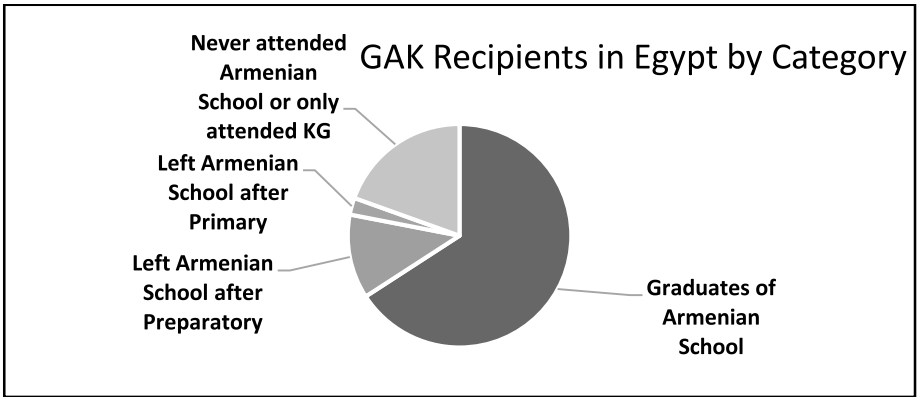

In conversations with some of the undergraduate students, and contrary to what one would assume, their primary reason for preferring not to pursue an undergraduate degree abroad was not the high costs associated with studying abroad but rather "remaining close to family and friends" and the "communal life," most notably their social life. However, most of them were more open to the idea of pursuing a post-graduate degree abroad, especially in Armenia.

As demonstrated in the figure below, there is an overwhelming tendency among students to study Business Administration, which also includes management, as well as Mass Communication, which generally includes media, marketing and journalism.[9] While that, in and of itself, may bode well, given the data from the World Economic Forum report, which demonstrates that those holding a Business Degree are widely distributed in terms of employment, the fact that over 30% of the MENA region's tertiary educated workforce also hold business degrees[10] could be an indication of how competitive the labor market and opportunities for employment could become.

---

[9] Figures from the 2021-22 GAK Educational Fund recipients list confirm that this general trend and inclination to specialize in Business Administration and Management is still the case, as nearly 50% of the recipients are enrolled in such programs, while IT and Computer Science studies are among the lowest in terms of field of study.

[10] *The Future of Jobs and Skills in the Middle East and North Africa*, Executive Briefing, 2017. World Economic Forum https://www3.weforum.org/docs/WEF_EGW_FOJ_MENA.pdf .

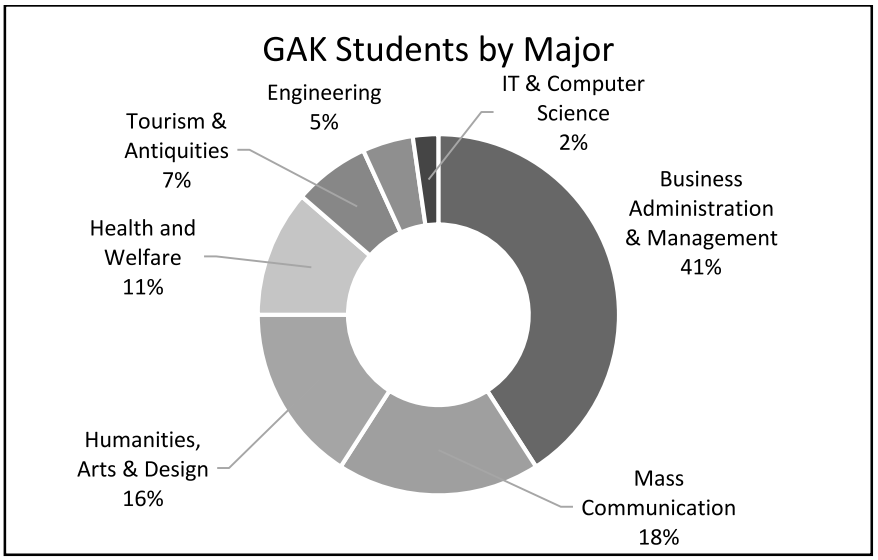

The gathering of academic data from the students by the Prelacy, such as the fields of study, concentration, and grades, was primarily aimed at completing the applications for providing the grant, along with ensuring proper follow-up; however, it also helped serve a secondary purpose: devising ways through which guidance or redirection could be provided. For example, the low percentage of students majoring in IT and Computer Science studies was striking, especially since many of the emerging professions in the region over the past 6 years required just that.[11] In 2017, the Prelacy established a sub-committee, which was mandated with closely following and providing recommendations for improving and modernizing the Armenian Community School. One of the actions and recommendations of the committee, based on the available data from the GAK recipients lists, was to opt to focus on investing heavily in strengthening the technological capabilities of the School, with the aim of raising a more IT-literate student body with diversified skills and interests. And so, along with upgrading the School's technological capabilities, Coding and Programming courses for young students were introduced as extra-curricular activities during the summer school programs. Moreover, the Prelacy encouraged the community's teenagers to participate in the summer camps of the TUMO Center for Creative Technologies in Armenia, where they were given the opportunity to not only hone their skills but also establish a link with Armenia at an early age. With the MENA region's 'replacement ration' of 4-6 new job-market entrants for every one person leaving the workforce,[12] it

[11] Ibid.
[12] Ibid.

was the Committee's perception that the need to be well prepared and equipped would be crucial.

CONCLUDING REMARKS

From among the 44 undergraduate recipients of the GAK Educational Fund for the 2017-18 Academic Year, there were 29 students who were eligible to receive the full grant and 15 who were eligible to receive partial support. Regardless of the category in which the GAK Educational Fund recipients were classified, the support provided by the GAK Educational Fund covered in full the university costs of nearly 60% of that year's recipients.

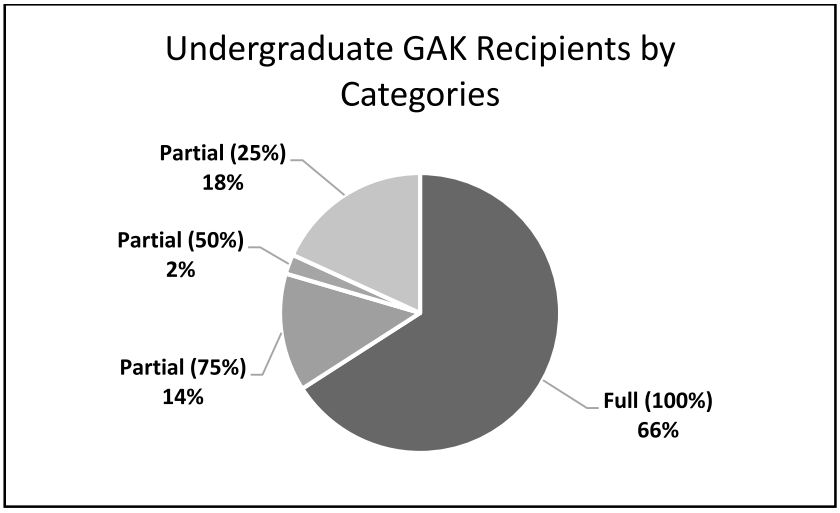

There can be no doubt that the newly-established GAK Educational Fund has provided a form of financial relief to the members of the community and has been instrumental in relieving, even if only partly, a significant financial burden. It has also made available a wide range of options of universities that otherwise could have been deemed 'out of reach' by some families. More importantly, through the establishment of the GAK Educational Fund, the Prelacy has become an invested partner and a contributor to ensuring the continued education of community members and students, a link that should further strengthen the bond and relationship between the two. However, the Prelacy should also accompany such support with services and initiatives that are complementary, and which are not necessarily financial in nature. They could better guide the students and equip them with the 21st century skill sets that are often in demand in labor markets to optimize the outcome. Such services and initiatives could go a long way in changing the perception of the

Prelacy as solely a financial contributor and could provide the edge these students need to stand out in an ever-increasingly competitive market.[13]

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆԸ ՍԱՏԱՐ՝ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ

(Ամփոփում)

Այգ Զաքարեան
ayk.zakarian@gmail.com

2013ին, եգիպտսահայոց քաղաքական ժողովին որոշումով – որ անմիջապէս վաւերացուեցաւ թեմական ժողովին կողմէ – ծնունդ առաւ Եգիպտահայ Կրթական Հիմնադրամը՝ առաջնորդարանի հովանիին տակ, նախագահութեամբ առաջնորդ Աշոտ եպս. Մնացականեանի:

Որոշումը բարեշրջումն էր արդէն գործող Եղիայեան Կրթական Հինադրամին, որով գումարներ կը յատկացուէին եգիպտահայ կրթական բնագաւառին: Նոր որոշումով, Աղա Կարապետ Գալուստի թողօնի եկամուտներու մէկը մասը ընդգրկուեցաւ այս հիմնադրամ: Գոյացած հասոյթներէն, օրինակ, 2017-18 կրթաշրջանին, եգիպտահայ 44 համալսարանական ուսման հետեւող անձեր նպաստաւորուեցան:

Ձեկոյցը կը ներկայացնէ մանրամասնութիւններ այս կրթանպաստի ծրագրին, կու տայ պատկերը օգտուելու պայմաններուն, կը մանրամասնէ եգիպտահայ նպաստընկալ ուսանողներու մասնագիտական, սեռային թէ այլ տուեալներ ու կը նշէ կրթանպաստէն օգտուողներուն առնչումը եգիպտահայ միութիւններուն թէ ընդհարապէս եգիպտահայ մշակութային կեանքին:

[13] The revised by-laws of the GAK Educational Fund of 2019 took a step in that direction by creating a GAK Fund Committee, tasked with organizing information sessions to school graduates, as well as providing advisory seminars, in an effort to provide better guidance to the applicants as they decide which university and/or field of study to enroll and specialize in.

Յաւելուած

- Armin Kredian, “Various tables derived from the 1906-7 Census of Armenians in Cairo and the 1911 Census of Armenians in Alexandria”
- Դոկտ. Գոհար Աւագեան, «Հաշուեցուցակ՝ 1914-1921, ազգային կարիքներու համար եգիպտահայ գաղութին կողմէ հանգանակուած եւ յատկացուած գումարներու»
- Դոկտ. Անդրանիկ Տագէսեան, «Մատենագիտութիւն *Հոկտեմբերի*»
- د. اسلام فوزى انس قطب, "ملحق دراسة لاندماج الاجتماعى لأرمن مصر بين الهويتين القومية والوطنية"
- Limi Khounmganian, “Some pictures of the Armenian Evangelical Community of Egypt”

Appendix A: Birthplace and citizenship of non-Ottoman subjects in the 1906-7 Cairo Census											
Ծննդավայր/հպատակություն	Ամերիկեան	Անգլիական	Պուլկարական	Հոլանտական	Գաղիական	Յունական	Հունգարական	Պարսկական	Ռումանական	Ռուսական	ընդհանուր
Birthplace/ citizenship	American	British	Bulgarian	Dutch	French	Greek	Hungarian	Iranian	Rumanian	Russian	Total
Ակն/Agen						2					2
Աղեքսանդրիա/ Alexandria							1	5		1	7
Ամերիկա/ America	1										1
Ատափազար/ Adapazar	1										1
Արաբկիր/Arapgir	12	2				1		4	1	8	28
Աքսարայ/Aksaray						1					1
Գահիրէ/Cairo	7	2	1		1	10		9	2	28	60
Գարապաղ/ Karabagh										1	1
Դաւրէժ/Tabriz								1			1
Զմիւռնիա/Smyrna				1			1				2
Էւերէկ/Evereg			2								2
Թիֆլիս/Tbilisi										1	1
Խարբերդ/ Kharpert	2										2
Կարին/Garin								2			2
Կեսարիա/Kayseri	4		1			4		1	4	2	16
Կիրասոն/Giresun	1										1
Կոստանդնուպոլիս/ Constantinople	11		8			6	1	12	3	11	52
Կովկաս/Caucasus										2	2
Հալէպ/Aleppo	1							1			2

Մալաթիա/ Malatya	2										2
Մանսուրա/ Mansoura								4			4
Մուշ/Mush								1			1
Չարշամպա/ Charshamba						1		1			1
Չմշկածագ/ Chmeshgadzak											1
Պուլկարիա/ Bulgaria			1								1
Պրուսա/Brusa			1								1
Ռեմլէ/Ramle										1	1
Ռոտոսթօ/Rodosto	2					1					3
Սեբաստիա/ Sepasdia						1					1
Վան/Van	2							1			3
Վառնա/Varna			1								1
Տիգրանակերտ/ Diarbekir								1			1
Քէօսթենճէ/ Keostendje									2		2
Ֆիլիպէ /Filibe			1								1
Ընդհանուր/ Grand total	46	4	16	1	1	27	3	43	12	55	208

Appendix B: Year and number of individuals arriving in Egypt in the 1906-07 Cairo Census					
Year of arrival	Number of individuals	Year of arrival	Number of individuals	Year of arrival	Number of individuals
1848	4	1874	3	1892	33
1850	1	1875	2	1893	45
1851	1	1876	5	1894	41
1853	2	1877	3	1895	49
1855	1	1878	32	1896	385
1856	1	1879	4	1897	122
1858	6	1880	3	1898[1]	527
1860	1	1881	7	1899	113
1862	1	1882	11	1900	129
1863	3	1883	58	1901	123
1865	2	1884	23	1902	91
1867	2	1885	10	1903	156
1868	17	1886	18	1904	202
1869	2	1887	13	1905	253
1870	2	1888	79	1906	468
1871	3	1889	7	1907	65
1872	3	1890	17	1908[2]	3
1873	16	1891	19		
Total arrivals 1848-95		550	**Arrival date unreadable**		8
Total arrivals 1896-908		2637	**Arrival date not mentioned**		57
Total arrivals		3252			
Born in Egypt		1083			
Grand Total		4335			

[1] In entry number 4217, p. 109 in the Census of Armenians in Egypt: 1906-7, the year of arrival recorded is 1988. Assuming human error, I added that entry on the number of arrivals in 1898.

[2] As the census registers were not finalized till December 1908, it is possible that this family of three registered themselves at the Armenian Prelacy upon arrival in 1908. (Census of Armenians in Egypt: 1906-7, entry numbers 2974-5-6, p. 79.)

Appendix C, Table A: Number of Orthodox Armenians in Cairo, born in Egypt before 1896									
Counter	Register Number	Birth year	Birthplace	Age	Counter	Register Number	Birth year	Birthplace	Age
1	12	1872	Cairo	34	246	2118	1862	Cairo	44
2	19	1852	Alexandria	54	247	2120	1868	Cairo	38
3	20	1870	Alexandria	36	248	2121	1883	Cairo	23
4	21	1876	Alexandria	30	249	2126	1846	Cairo	60
5	22	1871	Alexandria	35	250	2127	1861	Cairo	45
6	23	1886	Cairo	20	251	2128	1880	Cairo	26
7	27	1876	Cairo	30	252	2129	1883	Cairo	23
8	28	1878	Cairo	28	253	2190	1895	Cairo	11
9	29	1880	Cairo	26	254	2194	1895	Cairo	11
10	30	1882	Cairo	24	255	2216	1836	Cairo	70
11	31	1886	Cairo	20	256	2217	1826	Cairo	80
12	33	1877	Cairo	29	257	2218	1880	Cairo	26
13	38	1836	Cairo	70	258	2219	1887	Cairo	19
14	51	1892	Cairo	14	259	2222	1892	Cairo	14
15	58	1855	Cairo	51	260	2259	1878	Cairo	28
16	59	1866	Cairo	40	261	2260	1882	Cairo	24
17	60	1833	Cairo	23	262	2308	1853	Cairo	53
18	61	1884	Alexandria	22	263	2310	1880	Cairo	26
19	62	1890	Mansoura	16	264	2312	1880	Cairo	26
20	63	1891	Mansoura	15	265	2320	1856	Alexandria	50
21	64	1893	Mansoura	13	266	2345	1868	Mansoura	38
22	65	1895	Mansoura	11	267	2346	1876	Cairo	30
23	88	1861	Cairo	45	268	2347	1893	Cairo	13
24	89	1881	Cairo	25	269	2358	1895	Cairo	11
25	90	1895	Cairo	11	270	2362	1887	Cairo	19
26	93	1851	Cairo	55	271	2363	1890	Cairo	16
27	97	1891	Cairo	15	272	2365	1889	Cairo	17
28	98	1892	Cairo	14	273	2366	1891	Cairo	15
29	99	1888	Cairo	18	274	2373	1876	Cairo	30
30	105	1856	Port Said	50	275	2374	1881	Cairo	25
31	106	1872	Suez	34	276	2379	1864	Cairo	42
32	107	1879	Cairo	27	277	2380	1888	Cairo	18
33	115	1881	Cairo	25	278	2392	1884	Cairo	22
34	120	1880	Cairo	26	279	2393	1888	Cairo	18
35	186	1849	Cairo	57	280	2405	1863	Cairo	43
36	187	1865	Cairo	41	281	2406	1887	Cairo	19
37	190	1888	Cairo	18	282	2408	1879	Cairo	27
38	192	1895	Cairo	11	283	2409	1889	Cairo	17
39	229	1849	Cairo	57	284	2414	1826	Cairo	80
40	231	1880	Cairo	26	285	2415	1886	Cairo	20
41	232	1883	Cairo	23	286	2442	1846	Alexandria	60
42	2333	1886	Cairo	20	287	2443	1860	Cairo	46
43	234	1879	Cairo	27	288	2444	1871	Cairo	35
44	254	1878	Cairo	28	289	2450	1865	Cairo	41
45	276	1882	Cairo	24	290	2451	1880	Cairo	26

46	305	1861	Cairo	45	291	2455	1880	Cairo	26
47	307	1866	Cairo	40	292	2456	1882	Cairo	24
48	308	1872	Cairo	34	293	2459	1848	Cairo	58
49	312	1860	Cairo	46	294	2467	1880	Cairo	26
50	313	1885	Cairo	21	295	2468	1888	Cairo	18
51	372	1877	Cairo	29	296	2470	1876	Cairo	30
52	382	1846	Cairo	60	297	2471	1878	Cairo	28
53	383	1866	Cairo	40	298	2539	1880	Cairo	26
54	387	1892	Cairo	14	299	2540	1885	Cairo	21
55	418	1887	Cairo	19	300	2547	1883	Cairo	23
56	446	1883	Cairo	23	301	2548	1886	Cairo	20
57	459	1876	Cairo	30	302	2549	1889	Cairo	17
58	460	1894	Cairo	12	303	2559	1890	Cairo	16
59	564	1861	Cairo	45	304	2560	1893	Cairo	13
60	565	1856	Cairo	50	305	2561	1895	Cairo	11
61	584	1889	Cairo	17	306	2564	1846	Cairo	60
62	585	1891	Cairo	15	307	2565	1847	Cairo	59
63	586	1894	Cairo	12	308	2566	1883	Cairo	23
64	600	1881	Cairo	25	309	2567	1891	Cairo	15
65	629	1893	Cairo	13	310	2569	1861	Cairo	45
66	653	1875	Cairo	31	311	2573	1887	Cairo	19
67	667	1890	Cairo	16	312	2574	1891	Cairo	15
68	669	1893	Cairo	13	313	2575	1861	Cairo	45
69	684	1873	Cairo	33	314	2576	1866	Cairo	40
70	706	1871	Alexandria	35	315	2577	1883	Cairo	23
71	716	1883	Cairo	23	316	2578	1887	Cairo	19
72	718	1876	Cairo	30	317	2579	1890	Cairo	16
73	738	1856	Cairo	50	318	2580	1894	Cairo	12
74	744	1860	Cairo	46	319	2592	1893	Minya	13
75	745	1864	Cairo	42	320	2596	1846	Cairo	60
76	746	1883	Cairo	23	321	2597	1874	Cairo	32
77	747	1888	Cairo	18	322	2598	1878	Cairo	28
78	749	1893	Cairo	13	323	2599	1890	Cairo	16
79	751	1866	Cairo	40	324	2600	1894	Cairo	12
80	754	1894	Port Said	12	325	2601	1888	Cairo	18
81	755	1846	Cairo	60	326	2602	1846	Cairo	60
82	756	1861	Cairo	45	327	2603	1866	Cairo	40
83	763	1851	Cairo	55	328	2604	1869	Cairo	37
84	764	1871	Cairo	35	329	2605	1873	Cairo	33
85	765	1876	Cairo	30	330	2606	1876	Cairo	30
86	767	1881	Cairo	25	331	2607	1866	Cairo	40
87	768	1890	Cairo	16	332	2608	1892	Cairo	14
88	769	1888	Cairo	18	333	2609	1889	Cairo	17
89	770	1878	Cairo	28	334	2613	1887	Cairo	19
90	828	1878	Cairo	28	335	2614	1893	Cairo	13
91	829	1895	Cairo	11	336	2622	1866	Cairo	40
92	841	1871	Cairo	35	337	2623	1885	Cairo	21
93	843	1895	Cairo	11	338	2648	1892	Alexandria	14
94	888	1878	Alexandria	28	339	2662	1876	Cairo	30

95	889	1887	Asyut	19	340	2667	1826	Cairo	80
96	891	1873	Alexandria	33	341	2668	1851	Cairo	55
97	892	1882	Cairo	24	342	2669	1867	Cairo	39
98	895	1854	Cairo	52	343	2670	1869	Cairo	37
99	932	1869	Cairo	37	344	2671	1875	Cairo	31
100	933	1870	Cairo	36	345	2672	1880	Cairo	26
101	934	1894	Cairo	12	346	2673	1888	Cairo	18
102	938	1889	Cairo	17	347	2674	1851	Cairo	55
103	941	1879	Cairo	27	348	2709	1883	Cairo	23
104	943	1881	Cairo	25	349	2725	1871	Cairo	35
105	950	1870	Cairo	36	350	2732	1872	Cairo	34
106	951	1893	Cairo	13	351	2734	1874	Cairo	32
107	964	1886	Cairo	20	352	2745	1857	Cairo	49
108	970	1885	Cairo	21	353	2758	1882	Cairo	24
109	971	1892	Cairo	14	354	2760	1886	Cairo	20
110	997	1833	Cairo	73	355	2761	1888	Cairo	18
111	1010	1867	Cairo	39	356	2779	1841	Cairo	65
112	1013	1870	Cairo	36	357	2780	1848	Cairo	58
113	1053	1866	Cairo	40	358	2781	1852	Cairo	54
114	1054	1895	Cairo	11	359	2812	1894	Cairo	12
115	1056	1883	Cairo	23	360	2842	1895	Ibrahimiya	11
116	1058	1878	Alexandria	28	361	2850	1873	Cairo	33
117	1068	1861	Cairo	45	362	2851	1881	Cairo	25
118	1074	1864	Cairo	42	363	2854	1866	Cairo	40
119	1075	1873	Cairo	33	364	2855	1866	Cairo	40
120	1076	1878	Cairo	28	365	2887	1882	Cairo	24
121	1077	1826	Cairo	80	366	2950	1836	Cairo	70
122	1078	1861	Cairo	45	367	3058	1853	Cairo	53
123	1079	1880	Cairo	26	368	3059	1870	Cairo	36
124	1080	1886	Cairo	20	369	3060	1892	Cairo	14
125	1083	1886	Cairo	20	370	3061	1894	Cairo	12
126	1084	1889	Cairo	17	371	3064	1846	Cairo	60
127	1085	1894	Cairo	12	372	3065	1866	Cairo	40
128	1105	1895	Cairo	11	373	3066	1876	Cairo	30
129	1113	1850	Cairo	56	374	3069	1873	Cairo	33
130	1114	1867	Alexandria	39	375	3070	1888	Cairo	18
131	1115	1868	Cairo	38	376	3075	1879	Cairo	27
132	1116	1888	Cairo	18	377	3089	1882	Zagazig	24
133	1131	1846	Cairo	60	378	3107	1851	Cairo	55
134	1143	1872	Zagazig	34	379	3122	1871	Cairo	35
135	1164	1889	Cairo	17	380	3126	1890	Cairo	16
136	1221	1885	Cairo	21	381	3127	1893	Cairo	13
137	1230	1856	Cairo	50	382	3129	1875	Cairo	31
138	1231	1865	Cairo	41	383	3136	1866	Cairo	40
139	1232	1856	Cairo	50	384	3137	1889	Cairo	17
140	1233	1885	Cairo	21	385	3138	1893	Cairo	13
141	1242	1887	Tanta	19	386	3139	1895	Cairo	11
142	1280	1871	Cairo	35	387	3152	1881	Cairo	25
143	1281	1878	Cairo	28	388	3154	1894	Cairo	12

144	1282	1893	Cairo	13	389	3164	1876	Cairo	30
145	1285	1877	Cairo	29	390	3165	1891	Cairo	15
146	1287	1894	Cairo	12	391	3207	1856	Cairo	50
147	1297	1878	Cairo	28	392	3222	1895	Zagazig	11
148	1314	1860	Cairo	46	393	3259	1882	Alexandria	24
149	1315	1863	Cairo	43	394	3261	1880	Cairo	26
150	1316	1885	Cairo	21	395	3263	1886	Cairo	20
151	1317	1893	Cairo	13	396	3281	1888	Cairo	18
152	1318	1866	Cairo	40	397	3282	1891	Cairo	15
153	1319	1880	Cairo	26	398	3283	1894	Cairo	12
154	1323	1863	Cairo	43	399	3290	1871	Cairo	35
155	1324	1867	Alexandria	39	400	3294	1871	Cairo	35
156	1325	1889	Cairo	17	401	3295	1877	Cairo	29
157	1326	1891	Cairo	15	402	3296	1891	Cairo	15
158	1331	1890	Cairo	16	403	3297	1893	Cairo	13
159	1332	1893	Cairo	13	404	3302	1861	Cairo	45
160	1362	1878	Cairo	28	405	3303	1871	Cairo	35
161	1367	1888	Cairo	18	406	3304	1891	Cairo	15
162	1368	1894	Cairo	12	407	3305	1893	Cairo	13
163	1388	1890	Cairo	16	408	3306	1895	Cairo	11
164	1394	1891	Cairo	15	409	3424	1881	Cairo	25
165	1397	1883	Cairo	23	410	3449	1876	Alexandria	30
166	1398	1884	Cairo	22	411	3450	1878	Alexandria	28
167	1399	1877	Cairo	29	412	3495	1863	Cairo	43
168	1445	1883	Cairo	23	413	3496	1882	Cairo	24
169	1446	1885	Alexandria	21	414	3497	1884	Cairo	22
170	1447	1887	Alexandria	19	415	3498	1886	Cairo	20
171	1475	1846	Cairo	60	416	3500	1892	Cairo	14
172	1492	1882	Cairo	24	417	3540	1846	Cairo	60
173	1493	1890	Cairo	16	418	3548	1887	Alexandria	19
174	1505	1871	Cairo	65	419	3549	1891	Alexandria	15
175	1508	1876	Cairo	30	420	3551	1849	Cairo	57
176	1521	1889	Cairo	17	421	3552	1872	Cairo	34
177	1532	1886	Cairo	20	422	3555	1878	Cairo	28
178	1533	1891	Cairo	15	423	3580	1881	Cairo	25
179	1538	1882	Cairo	24	424	3581	1872	Cairo	34
180	1550	1889	Cairo	17	425	3582	1878	Cairo	28
181	1568	1886	Cairo	20	426	3585	1876	Cairo	30
182	1569	1891	Cairo	15	427	3586	1880	Cairo	26
183	1577	1878	Cairo	28	428	3603	1883	Cairo	23
184	1589	1886	Cairo	20	429	3623	1862	Cairo	44
185	1604	1887	Cairo	19	430	3665	1866	Cairo	40
186	1628	1856	Cairo	50	431	3666	1872	Cairo	34
187	1671	1849	Cairo	57	423	3670	1856	Cairo	50
188	1672	1863	Cairo	43	433	3671	1888	Cairo	18
189	1680	1848	Cairo	58	434	3672	1891	Cairo	15
190	1682	1875	Cairo	31	435	3673	1894	Cairo	12
191	1683	1874	Cairo	32	436	3674	1882	Cairo	24
192	1684	1882	Cairo	24	437	3687	1871	Cairo	35

193	1685	1887	Cairo	19	438	3688	1885	Cairo	21
194	1686	1888	Cairo	18	439	3690	1846	Cairo	60
195	1687	1889	Cairo	17	440	3695	1861	Cairo	45
196	1698	1878	Cairo	28	441	3721	1863	Alexandria	43
197	1710	1871	Cairo	35	442	3730	1876	Cairo	30
198	1711	1874	Cairo	32	443	3731	1870	Cairo	36
199	1712	1879	Cairo	27	444	3734	1841	Cairo	65
200	1713	1881	Cairo	25	445	3760	1861	Cairo	45
201	1715	1887	Alexandria	19	446	3761	1856	Cairo	50
202	1716	1892	Alexandria	14	447	3778	1892	Cairo	14
203	1735	1879	Cairo	27	448	3781	1873	Cairo	33
204	1772	1887	Cairo	19	449	3797	1881	Cairo	25
205	1804	1866	Cairo	40	450	3798	1886	Cairo	20
206	1805	1886	Cairo	20	451	3800	1871	Cairo	35
207	1806	1892	Cairo	14	452	3801	1893	Cairo	13
208	1807	1894	Cairo	12	453	3905	1886	Cairo	20
209	1811	1881	Cairo	25	454	3909	1886	Cairo	20
210	1837	1858	Cairo	48	455	4001	1852	Cairo	54
211	1838	1846	Cairo	60	456	4002	1867	Cairo	39
212	1839	1851	Cairo	55	457	4003	1890	Cairo	16
213	1840	1876	Cairo	30	458	4004	1895	Cairo	11
214	1841	1883	Cairo	23	459	4006	1845	Cairo	61
215	1842	1890	Cairo	16	460	4019	1883	Cairo	23
216	1843	1893	Cairo	13	461	4020	1885	Cairo	21
217	1844	1851	Cairo	55	462	4056	1854	Cairo	52
218	1846	1886	Cairo	20	463	4057	1878	Cairo	28
219	1847	1888	Cairo	18	464	4058	1884	Cairo	22
220	1848	1893	Cairo	13	465	4059	1874	Cairo	32
221	1849	1816	Cairo	90	466	4060	1881	Cairo	25
222	1850	18521	Cairo	55	467	4075	1871	Alexandria	35
223	1851	1887	Cairo	19	468	4076	1890	Cairo	16
224	1852	1889	Cairo	17	469	4078	1841	Cairo	65
225	1864	1846	Cairo	60	470	4079	1869	Cairo	37
226	1903	1863	Cairo	43	471	4080	1866	Cairo	40
227	1904	1871	Cairo	35	472	4084	1889	Alexandria	17
228	1905	1890	Cairo	16	473	4087	1888	Cairo	18
229	1906	1891	Cairo	15	474	4088	1890	Cairo	16
230	1907	1895	Cairo	11	475	4112	1879	Cairo	27
231	1910	1881	Cairo	25	476	4194	1881	Cairo	25
232	1926	1881	Cairo	25	477	4258	1882	Cairo	24
233	1927	1892	Cairo	14	478	4270	1881	Tanta	25
234	1955	1876	Cairo	30	479	4282	1886	Cairo	20
235	1960	1876	Alexandria	30	480	4296	1881	Alexandria	25
236	2008	1856	Cairo	50	481	4338	1868	Cairo	38
237	2047	1879	Cairo	27	482	4339	1882	Cairo	24
238	2055	1890	Cairo	16	483	4351	1873	Damietta	33
239	2062	1874	Cairo	32	484	4385	1880	Cairo	26
240	2102	1890	Cairo	16	485	4388	1870	Alexandria	36
241	2103	1873	Cairo	33	486	4389	1888	Alexandria	18

242	2104	1880	Cairo	26	487	4390	1890	Alexandria	16
243	2105	1895	Cairo	11	488	4391	1892	Alexandria	14
244	2109	1881	Cairo	25	489	4392	1895	Alexandria	11
245	2110	1885	Cairo	21	490	4416	1846	Cairo	60
					491	4417	1876	Cairo	30

Appendix C, Table B: Number of Orthodox Armenians in Cairo, born in Egypt between 1896 and 1898									
Counter	Register Number	Birth year	Birthplace	Age	Counter	Register Number	Birth year	Birthplace	Age
1	32	1896	Cairo	10	49	2349	1897	Mansoura	9
2	52	1896	Cairo	10	50	2593	1897	Minya	9
3	309	1896	Cairo	10	51	2643	1897	Cairo	9
4	461	1896	Cairo	10	52	2804	1897	Cairo	9
5	497	1896	Cairo	10	53	3214	1897	Cairo	9
6	670	1896	Cairo	10	54	3220	1897	Cairo	9
7	750	1896	Cairo	10	55	3298	1897	Cairo	9
8	761	1896	Cairo	10	56	3637	1897	Alexandria	9
9	839	1896	Cairo	10	57	3752	1897	Cairo	9
10	842	1896	Cairo	10	58	4077	1897	Cairo	9
11	1117	1896	Cairo	10	59	140	1898	Cairo	8
12	1283	1896	Cairo	10	60	277	1898	Cairo	8
13	1320	1896	Cairo	10	61	358	1898	Cairo	8
14	1333	1896	Cairo	10	62	411	1898	Cairo	8
15	1369	1896	Cairo	10	63	558	1898	Cairo	8
16	1808	1896	Cairo	10	64	762	1898	Cairo	8
17	2348	1896	Mansoura	10	65	805	1898	Alexandria	8
18	2359	1896	Cairo	10	66	935	1898	Cairo	8
19	2445	1896	Cairo	10	67	989	1898	Cairo	8
20	2479	1896	Alexandria	10	68	1118	1898	Cairo	8
21	2505	1896	Cairo	10	69	1222	1898	Cairo	8
22	2581	1896	Cairo	10	70	1380	1898	Cairo	8
23	2624	1896	Cairo	10	71	1463	1898	Cairo	8
24	2632	1896	Cairo	10	72	1517	1898	Cairo	8
25	2983	1896	Cairo	10	73	1676	1898	Cairo	8
26	3056	1896	Cairo	10	74	1736	1898	Cairo	8
27	3067	1896	Cairo	10	75	1746	1898	Cairo	8
28	3130	1896	Cairo	10	76	2063	1898	Cairo	8
29	3145	1896	Cairo	10	77	2227	1898	Cairo	8
30	3166	1896	Cairo	10	78	2328	1898	Cairo	8
31	3284	1896	Cairo	10	79	2472	1898	Cairo	8
32	3499	1896	Cairo	10	80	2484	1898	Cairo	8
33	3583	1896	Mansoura	10	81	2520	1898	Cairo	8
34	4155	1896	Alexandria	10	82	2562	1898	Cairo	8
35	4224	1896	Cairo	10	83	2726	1898	Cairo	8
36	419	1897	Cairo	9	84	2735	1898	Cairo	8
37	465	1897	Cairo	9	85	2770	1898	Cairo	8
38	626	1967	Cairo	9	86	2901	1898	Cairo	8
39	686	1897	Cairo	9	87	3215	1898	Cairo	8
40	928	1897	Cairo	9	88	3223	1898	Zagazig	8
41	1144	1897	Cairo	9	89	3285	1898	Cairo	8
42	1154	1967	Cairo	9	90	3307	1898	Cairo	8
43	1363	1897	Cairo	9	91	3341	1898	Cairo	8
44	1450	1897	Cairo	9	92	3416	1898	Cairo	8
45	1669	1897	Cairo	9	93	4061	1898	Cairo	8

46	1874	1967	Cairo	9	94	4325	1898	Cairo	8
47	1879	1897	Cairo	9	95	4331	1898	Cairo	8
48	2195	1897	Cairo	9					

Appendix C, Table C: Number of Orthodox Armenians in Cairo in 1895 and in 1898 derived from the 1906-07 Census	
Cairene Armernians	Number of individuals
Born in Egypt between 1816 and 1895	491
Arrived in Egypt between 1848 and 1895[1]	550
Total living in Cairo in 1895	1041
Born in Egypt between 1896 and 1898	95
Arrived in Egypt between 1896 and 1898[2]	1034
Total living in Cairo in 1898	2170

[1] Appendix B.
[2] Appendix B.

Appendix D: Birthplace and number of yearly arrivals in Egypt (1896-1907)														
Counter	Birthplace	1896	97	98	99	1900	01	02	03	04	05	06	07	Total
Birthplace not mentioned							1				1	1		3
1	Ագրակ/Akrag											1		1
2	Ակն/Agen	13	10	17	2	3	6	4		3	7	11	2	78
3	Ամասիա/Amasya	1									2	7		10
4	Ամերիկա/America								1					1
5	Այնթապ/Aitanb		2	1				1		3	1	9	1	18
6	Այտըն/Aydin	1			4									5
7	Անթաքիա/Antakia	1					1					1		3
8	Անջրդի/Ancherti				1									1
9	Աշոտի/Ashodi	3		2						1				6
10	Ատափազար/Adapazar	3	4	1					4		1			13
11	Ատանա/Adana			2							4			6
12	Ատիաման/Adiaman			3										3
13	Արաբկիր/Arapgir	29	15	47	10	23	10	9	10	7	6	15	1	182
14	Արմտան/Armedan								2					2
15	Արմտան (փոքր)/Armedan	1												1
16	Աւստրիա/Austria											1		1
17	Աքսարայ/Aksaray			1										1
18	Բինկեան/Pingian	1												1
19	Գաղատիա/Kaghadia	1		2	1									4
20	Գասթեմունի/Kastemouni		1											1

21	Գոնիա/Konya									1			1	2
22	Դամասկոս/Շամ/Damascus	4	2	1				1		1				9
23	Դաւրէժ/Tabriz											1		1
24	Եթովպիա/Հապէշիստան/ Ethiopia										2	3		5
25	Երիզա/Yeriza	7	1	1	1	1			1	4	7	3	1	27
26	Երուսաղէմ/Jerusalem						1		1	1		1		4
27	Եւդոկիա/Yevtogia	4		3		5			4	3	10	6	1	36
28	Եոզղատ/Yozgad	1	2			1		2	1	2	2	1	2	14
29	Զէյթուն/Zeitun											1		1
30	Զմիւռնիա/Smyrna	8	4	5	4	5	9			14	9	21	2	81
31	Էյմէն/Eymen										1			1
32	Էնկիւրի/Angora										1			1
33	Էսկիշեհիր/Esgishehir											1		1
34	Էւերէկ/Evereg	1	2	9	7	10	8	17	12	14	15	23	5	123
35	Էտիրնէ /Adrianople		1					1	1			6		9
36	Թալաս/Talas			1			1			2				4
37	Թիֆլիս/Tbilisi			1									1	2
38	Թոմարզա/Tomarza	1												1
39	Իզմիտ/Izmid			5			1							6
40	Իսկենտէրուն/Iskenderun			3										3
41	Լիբանան/Lebanon				1							1		2
42	Լիմնոս/Limnos											2		2

43	Խարբերդ/Harput		4	4	1	1	2	4	1		1			18
44	Խնուս/Khnus			1					1					2
45	Կալկաթա/Calcutta												3	3
46	Կարին/Garin	4		1	6	2	1	1		7	6	6	2	36
47	Կարմիր/Garmir						2							2
48	Կեսարիա/Kayseri	29	18	74	11	12	23	9	26	25	22	51	5	305
49	Կելիպոլի/Geliboli	1												1
50	Կէյվէ/Geyve									1				1
51	Կիպրոս/Cyprus				1		1		1	2		6		11
52	Կիրասոն/Giresun			1										1
53	Կիւրին/Gurin													2
54	Կոստանդնուպոլիս/ Constantinople	198	40	241	34	32	34	23	47	60	73	140	19	941
55	Կովկաս/Caucasus											2		2
56	Հալէպ/Aleppo	7		11	9	9	5	1	10	4	7	14	1	78
57	Հաճըն/Hadjin			1					1		1	1	1	5
58	Մալաթիա/Malatya			2		1		1	1		2		1	8
59	Մանասթըր/Manastir										2			2
60	Մանիսա/Manissa				1				1	4	1		1	8
61	Մանճեսուն/Manjusun									2				2
62	Մասնչեսթըր/Manchester				1									1
63	Մատէն/Maden	2												2
64	Մարաշ/Marash	1		1										2

65	Մերսին/Mersin			1								5		6
66	Մերտին/Merdin				1									1
67	Միտիլլի/Mldilli					1								1
68	Մանճուսուն/Manjusun											1		1
69	Մուշ/Mush											3	2	5
70	Յոպպէ/Yaffa											1		1
71	Նանսի/Nancy									1				1
72	Նիկոմիդիա/Nicomedia	2							1			2		5
73	Նիկտէ/Nigde													0
74	Նիւ Եորք/New York											2		2
75	Շապին Գարահիսար/			2		4				1	2	4		13
76	Ուրմի/Oormi								1					1
77	Ուրֆա/Urfa	1	1		1		1			4	1	7	5	21
78	Տարտանէլ Չանաք				1						1	4		6
79	Չարշամպա/Charshamba												1	1
80	Չենկիլէր, Իզմիտ/Izmid, Chengiler		1							1		1		3
81	Չմշկածագ/Chemeshgadza			6		2		1						9
82	Չնգուշ/Chenkush	1										1		2
83	Չոք Մարզուան/Dort Yol						1							1
84	Չորլու/Chorlu	1		1				6				2		10
85	Պաղտատ/Baghdad					2	3		2	2	9			18
86	Պանտըրմա/Banderma						1		1		2	1		5

87	Պարտիզակ/Bardizag	5		3							1	8		17
88	Պաֆրա/Bafra					1						1		2
89	Պէյլան/Beylan			2										2
90	Պէյրութ/Beirut			2				1	1					4
91	Պերեճիկ/Beredjig	1							1					2
92	Պիթլիս/Bitlis	7	1	2		1			1	1	3	3		19
93	Պուլկարիա/Bulgaria									1				1
94	Պրուսա/Brusa	4		4		7	1			2	7	2		27
95	Պոլու/Bolu	1												1
96	Ռումանիա/Romania											1		1
97	Ռուսճուգ/Rusjuk													2
98	Ռոտոսթօ/Rodosto	1	1	14		1	2		2		2	2	2	27
99	Սամսոն/Samsun	3												3
100	Սեբաստիա/Sepasdia/Sevaz	7	6	12		5	3		11	12	17	31	1	105
101	Սալոնիկ/Tessaloniki			1						2		1		4
102	Սիվրի Հիսար/Sivri HIsar												1	1
103	Սղերդ/Siirt												2	2
104	Սուլինա/Soolina							1						1
105	Վան/Van	12	2	8			1		3	3	10	16	1	56
106	Վառնա/Varna							1	4	1	1	3		10
107	Վիեննա/Vienna							1						1
108	Վիտին/Vidin									1				1
109	Տիգրանակերտ/Diarbekir	6	1	10	5			6		5	9	17		59

110	Տիվրիկ/Divrig	5	1		1						3			10
111	Տրապիզոն/Trebizond	3		2	2					1		4		12
112	Քարցի/Kartsi											3		3
113	Քեմախ/Kemah		1											1
114	Քէօթահիա/Kutahia										1			1
115	Քէօսթենճէ/Keostendje				2									2
116	Քիլիս/Kilis			6						1				7
117	Քղի/Keghi	2	1	2	5		1							11
118	Օւաճըք/Ovadjek	1												1
119	Օրտու/Ordu						1							1
120	Ֆենեսէ/Fenese			7						2		2		11
121	Ֆիլիպէ/Filibe											2		4
Ընդհանուր/Grand total		385	122	527	113	129	123	91	156	202	253	468	65	2634

Appendix E: Comparative table of Jobs and Professions of the members of the								
Table A: Occupation & workforce 1816-1907			**Table B: comparison chart:**		1816-	1896-	1816-95	
Counter	Occupation (job/profession)	# of individu	Counter	Occupation (job/profession)	# of individuals		# of individuals before arrival of	
					Arrivals	Arrivals		
	Occupation not mentioned (women and children)	1968						
	Occupation not mentioned (males older than 16 years)	77		Occupation not mentioned (males older than 16 years)	77	50	27	
1	Անխավաճառ/Coal seller	3	1	Անխավաճառ/Coal seller	3	3	0	
2	Ակնաբուժ/Oculist	1	2	Աղիւսագործ/brick-maker	3	3	0	
3	Աղիւսագործ/brick-maker	3	3	Անուշավաճառ/jam or sweets seller	3	3	0	
4	Անգործ/Jobless	57	4	Աշխատաւոր/laborer	3	3	0	
5	Անդամալոյծ/paralytic	1	5	Արդուկիչ/ironer	2	2	0	
6	Անուշավաճառ/jam or sweets seller	3	6	Արկղագործ/box or trunk maker	1	1	0	
7	Անպաշտօն/unemployed	1	7	Բարապան/door-keeper (of the Prelacy)	1	1	0	
8	Աշխատաւոր/laborer	3	8	Գիւղատնտես/agricultural economist	1	1	0	
9	Աչազուրկ/Blind	1	9	Գծագրիչ/Designer, drafter	7	7	0	
10	Ապուխտավաճառ, Փաստրմաճի/ pastrami seller	7	10	Գոհարավաճառ/jeweler	1	1	0	
11	Ատաղձագործ/Wood worker, carpenter	15	11	Գորգավաճառ/rug dealer, merchant	1	1	0	
12	Ատամնաբուժ/dentist	5	12	Գործարանատէր/factory owner	1	1	0	
13	Արդուկիչ/ironer	2	13	Գործաւոր/worker	15	15	0	
14	Արծաթագործ/silversmith	4	14	Դերասան/actor	3	3	0	
15	Արկղագործ/box or trunk maker	1	15	Դռնապան/door-keeper	1	1	0	
16	Բարապան/door-keeper (of the Prelacy)	1	16	Ելեկտրագէտ/electrician	2	2	0	
17	Բժիշկ/medical doctor	9	17	Զինագործ/gunsmith	1	1	0	
18	Գալըպճիծխալըպճի/կաղապարագործ/ mold maker	1	18	Զինկոկրաֆ/zincograph	1	1	0	
19	Գերեզմանափոր/grave digger	2	19	Էյէօճի (թամբագործ)/saddle maker	1	1	0	

20	Գինեպան/tavern-keeper	8		20	Թիթեղագործ/tinsmith	2	2	0
21	Գինեվաճառ/wine seller	5		21	Ժամավաճառ/watch seller, merchant	1	1	0
22	Գիւղատնտես/Agricultural economist	1		22	Իշլեմէճի (ասեղնագործ) /embroiderer	1	1	0
23	Գծագրիչ/designer, drafter	7		23	Լեմոնաթաճը (Լեմոնաթավաճառ)/Lemonade seller	1	1	0
24	Գոհարավաճառ/jeweler	1		24	Լրագրավաճառ/Newspaper seller	2	2	0
25	Գորգավաճառ/rug dealer, merchant	1		25	Խաղախորդ/tanner	2	2	0
26	Գործակատար/chargé d'affaires, agent	1		26	Խանութպան/shop keeper	2	2	0
27	Գործարանատէր/factory owner	1		27	Խասապճի-մսավաճառ/butcher	3	3	0
28	Գործաւոր/worker	15		28	Ծառայ/servant	13	13	0
29	Գրագիր/clerk	25		29	Կազոզաճի/soft drink seller	2	2	0
30	Գրաշար/typesetter	7		30	Կաշեվաճառ/leather or leather products merchant	2	2	0
31	Գոմիսիոնճի/commission agent	1		31	Կարուհի/seamstress	6	6	0
32	Դատաւոր/judge	2		32	Կողովագործ/basket weaver	1	1	0
33	Դեղագործ/pharmacist	17		33	Կրագործ/lime-burner, lime merchant	1	1	0
34	Դերասան/actor	3		34	Հաշուակալ/accountant	2	2	0
35	Դերձակ/tailor	51		35	Հացագործ/baker	1	1	0
36	Դերձակուհի/dressmaker	1		36	Հնակարկատ/mender, darner	1	1	0
37	Դիւանապետ/chief of record office	1		37	Հրապարակագիր/publicist, columnist, editor	1	1	0
38	Դպրոցական/school children	454		38	Ձուլիչ/welder, smelter	2	2	0
39	Դռնապան/door-keeper	1		39	Ղազանճի (կաթսայագործ)/cauldron maker, coppersmith	2	2	0
40	Եազմաճի (լաչակագործ)/scarf, veil maker	16		40	Մասխալաճի/maskhalaji[1]	2	2	0
41	Եալտրզճի (Ոսկեզօծիչ)/gilder	1		41	Մետաքսագործ//silk manufacturer, spinner, weaver	1	1	0
42	Ելեկտրագէտ/electrician	1		42	Մեքենագործ/mechanist, machinist	3	3	0
43	Ելեկտրագէտ/electrician	1		43	Մենտիլճի/թաշկինակի վաճառական/ handkerchief seller, merchant	5	5	0

[1] We could not find the meaning of this occupation.

44	Երկաթագործ/blacksmith	29		44	Յանձնակատար/acting agent	1	1	0
45	Երկրագործ/agriculturist	9		45	Յղկիչ/lapidarist	2	2	0
46	Երկրախոյզ/explorer, geologist	1		46	Շապկագործ/tailor who makes shirts	10	10	0
47	Երկրաչափ/civil engineer, geometrician	9		47	Նուագայարդար/music composer	1	1	0
48	Զինագործ/gunsmith	1		48	Ոստայնանկweaver	1	1	0
49	Զինկոկրաֆ/zincograph	1		49	Ուսուցիչ/male teacher	8	8	0
50	Էյէոճի (թամբագործ)/saddle maker	1		50	Ուսուցչուհի/female teacher	4	4	0
51	Թարգման/translator, interpreter	3		51	Չանթաճի/bag merchant	2	2	0
52	Թէյավաճառ/tea seller	1		52	Պահապան/guard	2	2	0
53	Թենեքէճի (թիթեղագործ)/tinsmith	2		53	Պատկերահան/photographer	1	1	0
54	Թղթավաճառ/paper seller, stationer	6		54	Պատկերավաճառ/image vendor or seller	1	1	0
55	Ժամագործ/watch maker, mender	31		55	Պարտիզպան/gardener	1	1	0
56	Ժամկոչ/beadle	1		56	Պէօրէքճի/someone who makes, sells pastry filled with cheese, spinach or minced meat	1	1	0
57	Ժամավաճառ/watch seller, merchant	1		57	Պողոչաճը, փողոչաճը (բոկեղ եփող, ծախող)/round bread or ring-biscuits baker or seller	2	2	0
58	Իշլեմէճի (ասեղնագործ)/ embroiderer	1		58	Ջաղացպան/miller	1	1	0
59	Իւղավաճառ/oil seller	1		59	Սպասաւոր/waiter	9	9	0
60	Լեմոնաթաճը (Լեմոնաթավաճառ)/lemonade seller	1		60	Սպասաւոր/waiter	1	1	0
61	Լուսանկարիչ/photographer	16		61	Րրթուշէօր/retoucher, retoucheur	1	1	0
62	Լուսարար/verger, sexton	1		62	Սետէֆճի, սատափի վարպետ/mother of pearl artisan	1	1	0
63	Լրագրավաճառ/newspaper seller	2		63	Վաճառող/salesman	8	8	0
64	Խալըպճի, գալըպճի, կաղապարագործ/mold maker	1		64	Վարժարանատէր (Մանիսալեան Սոֆի)/school owner & principle	1	1	0
65	Խաղախորդ/tanner	2		65	Տարրալոյծ/chemist	1	1	0
66	Խանութպան/shopkeeper	2		66	Տնտես/school attendant	1	1	0

67	Խապճի (ամանեղէնի վաճառական)/plate and dish vendor, merchant	4		67	Տնտեսուհի/school matron	3	3	0
68	Խասապճի/butcher	2		68	Տնօրէն, դասատու/principle, teacher, school master	1	1	0
69	Խարմանճի (ցորեն ծեծելու գործ ընող)/thresher	2		69	Տպագրիչ/printer, publisher	2	2	0
70	Խմբագիր/editor	2		70	Փիւսկիւլճի, ծոպարար/tassel maker	1	1	0
71	Խոհարար/cook	55		71	Քարակուփ/stone cutter	4	4	0
72	Ծառայ/servant	13		72	Ակնաբուժ/oculist	1	0	1
73	Ծխավաճառ/tobacconist	69		73	Գերեզմանափոր/gravedigger	2	0	2
74	Կազմարար/book binder	6		74	Գործակատար/agent	1	0	1
75	Կազոզաճի/soft drinks seller	2		75	Գոմիսիոնճի/commission agent	1	0	1
76	Կաթնավաճառ/milkman, daily products shop owner	10		76	Դերձակուհի/seamstress	1	0	1
77	Կալուածատէր/landlord, proprietor	9		77	Դիւանապետ/chef of record office	1	0	1
78	Կահագործ/furniture maker	9		78	Եալտրզճի (ոսկրեզօծիչ)/gilder	1	0	1
79	Կաշեվաճառ/leather or leather products merchant	2		79	Երկրախոյզ/explorer, geologist	1	0	1
80	Կառապան/coachman	2		80	Թէյավաճառ/tea seller	1	0	1
81	Կարուհի/seamstress	6		81	Ժամկոչ/beadle	1	0	1
82	Կողովագործ/basket weaver	1		82	Իւղավաճառ/oil seller	1	0	1
83	Կրագործ/lime-burner, lime merchant	1		83	Լուսարար/verger, sexton	1	0	1
84	Կօշկակար/shoe maker, cobbler	172		84	Խմբագիր/editor	2	0	2
85	Կօշկավաճառ/shoe seller, shoe shop owner	9		85	Հնավաճառ/dealer in old clothes and furniture	3	0	3
86	Հաշուակալ/accountant	2		86	Մատակարար/administrator, manager, caterer, purveyor, butler, dispenser, steward, distributor	1	0	1
87	Հացագործ/baker	1		87	Մարբուճճի, կլկլակի խողխողակի	1	0	1

88	Հաւաքիչ/cash-collector	2		88	Մեքենավար/mechanic, mechanist, engineer, engineman, machine driver	1	0	1
89	Հիւսն/carpenter	10		89	Մունետիկ/town crier	1	0	1
90	Հնակարկատ/mender, darner	1		90	Ներկավաճառ/paint seller	1	0	1
91	Հնավաճառ/dealer in old clothes and	3		91	Ներկարար/house painter, shoe-polisher, dyer	2	0	2
92	Հողագործ, հողագէտ/agriculturist, agronomist	2		92	Պանդոկապետ/hotel manager	1	0	1
93	Հրապարակագիր/publicist, columnist, editor	1		93	Պանդոկատէր/hotel owner	1	0	1
94	Զուլիչ/welder, smelter	1		94	Ջրավաճառ/water seller	1	0	1
95	Ղազանճի, խազանճի, կաթսայագործ/ cauldron maker, coppersmith	2		95	Սաթագործ/amber jeweler	1	0	1
96	Ճաշարանատէր/restaurant owner	5		96	Վաճառական ծխախոտի/tobacco merchant	1	0	1
97	Ճարտարապետ/architect	15		97	Տպարանատէր/printing house owner	1	0	1
98	Մանրավաճառ/retailer, peddler	10		98	Ֆեսճի/fez maker, seller	1	0	1
99	Մասխալաճի/maskhalaji	2		99	Ապուխտավաճառ, փաստրմաճի/pastrami seller	8	7	1
100	Մատակարար/administrator, manager,	1		100	Ատաղձագործ/woodworker, carpenter	15	14	1
101	Մարբուճճի, կլկլակի խողոխակի վաճառական/hookah pipe merchant	1		101	Ատամնաբուժ/dentist	5	3	2
102	Մաքինաճի, մեքենավար, մեքենագործ/machinist	13		102	Արծաթագործ, սրմաքէշ/silversmith	7	5	2
103	Մաքինիստ/mechanist	35		103	Բժիշկ/medical doctor	9	8	1
104	Մետաքսագործ/silk manufacturer, spinner, weaver	1		104	Գալըպճի, խալըպճի, կաղապարագործ/mold maker	2	1	1
105	Մեքենագործ/mechanist, machinist	3		105	Գինեպան/tavern-keeper	8	3	5
106	Մեքենավար/machine driver, mechanic, mechanist, engineer, engineman, machine	1		106	Գինեվաճառ/wine seller	5	1	4
107	Մենտիլճի, թաշկինակի վաճառական/ handkerchief seller, merchant	5		107	Գրագիր/clerk	25	22	3

108	Միջնորդ/broker, go-between, middle-man	15		108	Գրաշար/typesetter	7	6	1
109	Մունետիկ/town crier	1		109	Դատաւոր/judge	2	1	1
110	Մսավաճառ/butcher	1		110	Դեղագործ/pharmacist	17	15	2
111	Յանձնակատար/acting agent	1		111	Դերձակ/tailor	51	42	9
112	Յղկիչ/lapidarist	2		112	Եազմաճի (լաչակագործ)/scarf, veil maker	16	13	3
113	Ներկավաճառ/paint seller	1		113	Երկաթագործ/blacksmith	29	26	3
114	Ներկարարhouse painter, shoe polisher, dyer	2		114	Երկրագործ/agriculturist	9	1	8
115	Նկարիչ/painter (artist)	6		115	Երկրաչափ/civil engineer, geometrician	9	8	1
116	Նուագածու/musical instrument player	6		116	Թարգման/translator, interpreter	3	2	1
117	Նուագայարդար/music composer	1		117	Թղթավաճառ/paper seller, stationer	6	5	1
118	Նպաստընկալ/person who receives financial aid	4		118	Ջամագործ/watchmaker, mender	31	23	8
119	Նպարավաճառ/grocer	40		119	Լուսանկարիչ/photographer	16	12	4
120	Շապկագործ/tailor who makes shirts	10		120	Խապճի (ամանեղէնի վաճառական)/plates and	4	2	2
121	Շաքարագործ/sugar maker, confectioner	3		121	Խարմանճի (ցորեն ծեծելու գործ ընող)/thresher	2	1	1
122	Շաքարավաճառ/sugar seller, merchant	3		122	Խոհարար/cook	55	51	4
123	Ոսկերիչ/goldsmith	180		123	Ծխավաճառ/tobacconist	69	33	36
124	Ոստայնանկ/weaver	1		124	Կազմարար/book binder	6	5	1
125	Ուսանող/student	2		125	Կաթնավաճառ/milkman, daily products shop owner	10	9	1
126	Ուսուցիչ/male teacher	8		126	Կալուածատէր/landlord, proprietor	9	3	6
127	Ուսուցչուհի/female teacher	2		127	Կահագործ/furniture maker	9	7	2
128	Չանթաճի/bag merchant	2		128	Կառապան/coachman	2	1	1
129	Պահապան/guard	2		129	Կօշկակար/shoe maker, cobbler	172	149	23
130	Պանդոկապետ/hotel manager	1		130	Կօշկավաճառ/shoe seller, shoe shop owner	9	8	1
131	Պանդոկատէր/hotel owner	1		131	Հաւաքիչ/cash-collector	2	1	1
132	Պաշտօնեայ/employee	305		132	Հիւսն/carpenter	10	8	2
133	Պատկերահան/photographer	1		133	Հողագործ, հողագէտ/agriculturist, agronomist	2	1	1
134	Պատկերավաճառ/image seller or vendor	1		134	Ճաշարանատէր/restaurant owner	5	4	1

135	Պարտիզպան/gardener	1		135	Ճարտարապետ/architect	15	9	6
136	Պէօրէքճի/someone who makes, sells pastry filled with cheese, spinach or minced meat	1		136	Մանրավաճառ/retailer, peddler	10	8	2
137	Պողոչաճը, փողոչաճը (բոկեղ եփող, ծախող)/round bread or ring-biscuits baker or seller	2		137	Մաքինաճի, մեքենավար, մեքենագործ/machinist	13	12	1
138	Ջաղացպան/miller	1		138	Մաքինիստ/mechanist	35	25	10
139	Ջրավաճառ/water seller	1		139	Միջնորդ/broker, go-between, middle-man	15	6	9
140	Րըթուշէօր/retoucher, retoucheur	1		140	Նկարիչ/painter (artist)	6	4	2
141	Սաթագործ/amber jeweler	1		141	Նուագածու/musical instrument player	6	5	1
142	Սափրիչ/barber	21		142	Նպարավաճառ/grocer	40	34	6
143	Սեղանապետ/butler	4		143	Շաքարագործ/sugar maker, confectioner	3	2	1
144	Սեղանաւոր/banker, money changer, money lender	20		144	Շաքարավաճառ/sugar seller, merchant	3	1	2
145	Սետէֆճի, սատափի վարպետ/mother of pearl artisan	1		145	Ոսկերիչ/goldsmith	180	142	38
146	Սիկարաճի, ծխախոտի վաճառական/cigarette merchant	43		146	Պաշտօնեայ/employee	305	165	140
147	Սիւզէնիճի (ասեղնագործ, յատուկ նախշի տեսակ)/embroiderer of a specific stitch of needle work	22		147	Սափրիչ/barber	21	15	6
148	Սպասաւոր/waiter	9		148	Սեղանապետ/butler	4	3	1
149	Սպասուհի/maid	1		149	Սեղանաւոր/banker, money changer, money lender	20	5	15
150	Սրճագործ, սրճարար/person who makes coffee at the coffee house	3		150	Սիկարաճի, ծխախոտի վաճառական/cigarette merchant	43	25	18
151	Սրճարանապետ/coffee house manager	4		151	Սիւզէնիճի (ասեղնագործ, յատուկ նախշի տեսակ)/ embroiderer of a specific stitch of needle work	22	17	5

152	Սրճարանատէր/coffee house owner	5		152	Սրճագործ, սրճարար/person who makes coffee at the coffee house	16	14	2
153	Սրճարար/person who makes coffee at the coffee house	13		153	Սրճարանապետ/coffee house manager	4	1	3
154	Սրմաքէշ (արծաթագործ)/silversmith	3		154	Սրճարանատէր/coffee house owner	5	3	2
155	Վաճառական/merchant, trader	98		155	Վաճառական/merchant, trader	98	70	28
156	Վաճառական ծխախոտի/tobacco merchant	1		156	Տէօքմէճի (մետաղագործ)/metallurgist	7	5	2
157	Վաճառող/salesman	8		157	Տոմսավաճառ/ticket seller	5	4	1
158	Վարժարանատէր (Մանիսալեան Սոֆի)/	1		158	Փաստաբան/lawyer	8	2	6
159	Վարժուհի/female teacher	2		159	Փորագրիչ/engraver	19	16	3
160	Տարրալոյծ/chemist	1		160	Քահանայ/priest	3	2	1
161	Տէօքմէճի (մետաղագործ)/metallurgist	7		161	Քարտուղար/secretary	2	1	1
162	Տնտես/school attendant	1		162	Անգործ/jobless	57	36	21
163	Տնտեսուհի/school matron	3		163	Անպաշտօն/unemployed	1	0	1
164	Տնօրէն, դաստատու/principle, teacher, school master	1		164	Նպաստընկալ/person who receives financial aid	4	2	2
165	Տոմսավաճառ/ticket seller	5		165	Անդամալոյծ/paralytic	1	1	0
166	Տպագրիչ/printer, publisher	2		166	Աչազուրկ/blind	1	0	1
167	Տպարանատէր/printing house owner	1			Անընթեռնելի/unreadable	2	0	2
168	Ձուլիչ/welder, smelter	1			Total workforce	1911	1368	543
169	Փաստաբան/lawyer	8			Դպրոցական-ուսանող/student	456	218	238
170	Փաստրմաճի, ապուխտավաճառ/ pastrami seller	1			Total workforce and students	2367	1586	781
171	Փիւսկիւլճի, ծոպարար/tassel maker	1						
172	Փորագրիչ/engraver	19	176		Ֆէսճի/maker, seller of fez, *tarboosh*	1		
173	Քահանայ/priest	3			**Անընթեռնելի/unreadable**	**2**		
174	Քարակոփ/stone cutter	4			**Total workforce and students**	**2367**		
175	Քարտուղար/secretary	2			**Grand total**	**4335**		

Appendix F: Chart of "Children of the Church" in the 1906-7 Cairo Census											
Reg.#	Family name	Relationship/Family members		Birthplace	Age	Year arrived in Egypt	Occupation	Marital status	Neighborhood	House#	Notes
1216	Erzerumian	-	Rosa	Constantinople	35	1900	-	Married	Matareya		Marriage dissolved
1271	Erzerumian	-	Delemak	Cairo	5	-	Student	-	-		Born child of Church
2981	Tchobanian	Mother	Diroohi (Beylerian)	Constantinople	70	1879	-	Widow	Ramli	18	-
2982	Tchobanian	Son	Rupen	Constantinople	40	1879	Cobbler	Married	Ramli	18	-
2983	Tchobanian	Grandson	Hovhanness	Cairo	10	-	-	-	Ramli	18	Child of Church
3561	Simonian	-	Hagop	Smyrna	36	1894	Employee	Single	Ezbekiya		-
3562	Simonian	-	Haig	Smyrna	14	1894	Student	Single	Ezbekiya		Child of Church
4204	Kendigelenian	-	Verkin	Constantinople	42	1877	-	Single	Midan AlOtn	7	-
4205	Kendigelenian	-	Andon	Constantinople	18	1892	Photographer	Single	Midan AlOtn	7	Child of Church
4401	Child of Church	-	Kohar	Constantinople	10	1896	Student	-	Bab AlLuq	Born from the illegitimate relationship of Hampartsoom Berberian	
4402	Child of Church	-	Arshalooys	Cairo	4	-	-	-	Bab AlLuq		
3236	Berberian	Male	Hampartsoom	Constantinople	45	1896	Accountant	Widower	Bab AlLuq		-
3237	Berberian	Son	Vahe	Constantinople	20	1896	Civil engineer or Geometrician	Single	Bab AlLuq		-

1921, Գահիրէ

Հաշուեցուցակ, ուր նշանակուած են պատերազմի սկիզբէն մինչեւ այժմ, 1914-1921, ազգային կարիքներու համար եգիպտահայ գաղութին կողմէ հանգանակուած եւ յատկացուած գումարները[1]

Ա. Եգիպտահայ Ազգ[ային] Առաջնորդարաններու կողմէ տրուած			
1.	Պատերազմին սկիզբը, երբ լսուեցաւ Վանայ, Պիթլիսի եւ շրջակայից հայերու խուռներամ խուճապաւ Կովկաս խուժելը, հանգանակութեան ձեռնարկուեցաւ՝ օգնութեան հասնելու համար անոնց: Բայց որովհետեւ մօրաթօրիումի[2] եւ այլ տնտեսական դժուարութեանց պատճառաւ կարելի չէր կարեւոր գումար մը գոյացնել, Գահիրէի եւ Աղեքսանդրիոյ երկու առաջնորդարանները պարտականութիւն համարեցին տոկոսաւոր փոխառութեամբ 5000 ոսկի դրամ գտնել 2/3-ը Գահիրէի եւ 1/3-ը Աղեքսանդրիոյ հաշուոյն:	5537	767
2.	Պատերազմի սկիզբը, երբ սուետահայ 6000 գաղթականները Փոր-Սայիտ բերուեցան պատսպարման նախնական պէտքերու համար, Գահիրէի Առաջնորդարանէն տրամադրուեցաւ 1359 ոսկի, որուն մէջն են հանգ[ուցեալ] Սուլթան Հիւսէյինի նուիրած 300-ը եւ Ռուսիոյ դեսպան Զմիւրնոֆէ նուիրուած 50-ը:	1359	-
3.	Եգիպտական խռովութեանց ատեն Եկեղեցի եւ դպրոց ապաստանած ազգայիններու պէտքերուն համար առաջնորդարանէ ծախսուեցաւ	636	70
4.	Գահիրէի Ազգ[ային] Առաջնորդարանէն Զակազիկի Ազգ[ային] Օշական Վարժարանին տրուած նպաստ: Նոյն Վարժարանին կրկնապատիկ չափով կը բարերարէ Կամսարական տունը:	219	-
5.	Հելիոպոլիսի Շաւարշեան Ազգ[ային] դպրատան տրուած նպաստ.	872	-
Եգիպտահայ Առաջնորդարաններու նախաձեռնութեամբ կամ հովանաւորութեամբ կատարուած Կիլիկեան հանգանակութիւն Ա.			
1.	Զինադադարէն վերջ, երբ Կիլիկիան Անգղիոյ ձեռքն էր, կարեւոր օգնութիւններ ղրկելու պէտք չտեսնուեցաւ, բայց երբ ֆրանսացոց անցաւ, այդ պէտքն զգալի եղաւ սակայն. ուստի Գահիրէի եւ Աղեքսանդրիոյ մէջ անմիջապէս կազմակերպուեցան հանգանակութիւն՝ զգեստի եւ կօշիկի համար եւ հաւաքուեցաւ դրամ եւ իրեղէն, որոնց ընդհանուր		-

[1] ԳԱԱԱ, հ. 24, ց. 1, գ. 8, թթ. 1-4, սեւագիր, մեքենագիր:

[2] Moratorium.- ժամանակաւոր սառեցում, դադրեցում, արգիլում, առկախում:

	արժէքը յանգեցաւ Գահիրէի մէջ 2825 եւ Աղեքսանդրիոյ մէջ՝ 2885 եգ[իպտական] ոսկւոյ.	5710	
[Եգիպտահայ առաջնորդարաններու նախաձեռնութեամբ կամ հովանաւորութեամբ կատարուած] Կիլիկեան հանգանակութիւն Բ.			
2.	Զինադադարէն երկու տարի վերջ Կիլիկիոյ հայերուն համար Առաջնորդարանիս նախաձեռնութեամբ կատարուեցաւ հանգանակութիւն, երկու անգամ՝ Աղեքսանդրիոյ մէջ 10786.340, մէկ անգամ՝ Գահիրէի մէջ 3293.470	14080	10
3.	Սովահար Հայաստանի Եղբայրական Օգնութիւն. շուրջ ամիս մը առաջ, Գահիրէի եւ Աղեքսանդրիոյ մէջ Առաջնորդարանիս միջոցաւ Հայաստանի Սովելոց Եղբայրական Օգնութեան Յանձնախումբ մը կազմուեցաւ, որ հանգանակութիւն կատարելով՝ ցարդ ղրկեց Հայաստան	3000	-
4.	**Ֆերմանեան Ֆոնտ.** Երեք տարի առաջ, հանգ[ուցեալ] Արշակ Ֆերմանեանի ազգականք եւ բարեկամք իրենց մէջ հանգանակելով, Գահիրէի Առաջնորդարանին յանձնեցին 1046 ոսկի 700 միլիէմ, որ իբր անձեռնմխելի գումար կը պահուի, եւ որուն շահուն վրայ աւելցուելով հանգուցեալին եղբօր տարեկան նպաստը Պոլսոյ Պէրպէրեան Վարժարանին մէջ, այժմ կը դաստիարակուին երկու որբեր:	1046	700
5.	**Եղիայեան Ֆոնտ.** Հանգուցեալ Գրիգոր Եղիայեանի կտակած գումարով Գահիրէի Առաջնորդարանը կը պահէ յԵւրոպա երկու սաներ եւ Գահիրէի Եւրոպական վարժարաններուն մէջ 5 սաներ, որոնք յետոյ Եւրոպայի մէջ պիտի շարունակեն ուսումնին: Այս ամէնուն համար ցարդ ծախսուած է	2219	100
6.	**Գահիրէի Աղքատախնամ.** Գահիրէի Ազգ[ային] Աղքատախնամը կը գոյանայ կէս մը Առաջնորդարանէ եւ կէս մը վիճակահանութենէ եւ բաժանորդութիւններէ, պատերազմին սկիզբէն ի վեր տեղական եւ գաղթական ազգայիններու համար.	20901	-
7.	**Աղեքսանդրիոյ Աղքատախնամ**. Աղեքսանդրիոյ Աղքատախնամը նոյնպէս ծախսած է	3499	100
8.	**Եգիպտահայ Կարմիր Խաչ.** Աղեքսանդրիոյ եւ Գահիրէի երկու Կարմիր Խաչերը, որոնք առաջնորդարանաց հակակշիռին տակ կազմուած մարմիններ են, հանգանակած եւ ծախսած են Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ հայութեան համար	5092	-
9.	**Եգիպտահայ Որբախնամ.** Միացեալ Որբախնամ Ընկերութիւնը պատերազմի վերջը կազմուեցաւ Առաջնորդարանիս հովանաւորութեան տակ՝ ի Գահիրէ եւ յԱղեքսանդրիա: Իր մուտքերն են՝ բաժանորդութիւնք, հանգանակութիւն, նուիրատուութիւնք, ներկայացումներ եւ այլն: Ատեն մը օգնած է Միջագետքի		

	1000 որբերուն: Ժամանակ մը հովանաւորած է Ատանայի որբանոցը, զոր Ֆրանսական Կառավարութիւնը յետոյ ինք ստանձնեց եւ Այնթապի որբանոցը, որ հիմա Պէյրութ փոխադրուած է եւ ներկայիս Որբախնամի հովանաւորած միակ որբանոցն է: Այս ամէնուն համար մինչեւ ցարդ Որբախնամը ծախսած է	27095	260
10.	**Մանկապար**. Ազգ[ային] Մանկապարտէզի սաները տուին մանկապար մը, որուն հասոյթը ղրկուեցաւ Ս. Կաթողիկոսին ի Ս. Էջմիածին.	313	830
11.	**Ազգ[ային] Պաշտպանութեան Հիմնադրամ.** Այս մարմինը կազմուած է պատերազմի առաջին տարին, Վսեմ. Պօղոս փաշայի նախագահութեան տակ: Ձեռնարկած է հանգանակութեան եւ անմիջապէս Կովկաս ղրկած է գոյացած գումարը.	2189	840
12.	**Եգիպտահայ Նպաստամատոյց.** Ազգային Պաշտպանութեան Հիմնադրամի մարմնոյն կազմալուծումէն վերջ, Աղեքսանդրիոյ եւ Գահիրէի հայոց երկու քաղաքական ժողովներուն միջոցաւ կազմուած է Եգիպտահայ Նպաստամատոյցը, որուն մէջ ներկայացուցիչներ ունեցած են հայ կաթողիկէ եւ հայ աւետարանական քոյր հասարակութիւնները եւ հայ ազգ[ային] միութիւնները: Իր հասոյթի միջոցներն եղած են ամսական բաժանորդագրութիւնք եւ նուէրներ. գոյացած գումարներուն կէսը Ազգ[ային] Միութեան միջոցաւ յատկացուած է Կիլիկիոյ կամաւորական գունդերու զինուորական պէտքերուն, մնացեալ կէսը ղրկուած է Հայաստան ու Կիլիկիա: Իր ամբողջ հասոյթն եղած է ...	46006	900
13.	**Մանիսալեան Վարժարան.** Այս վարժարանի սանունք եւ տեսչութիւնը զանազան առիթներով տրուած հանդէսներու եւ այլ միջոցներով հանգանակեց եւ ազգային կարիքներու յատկացուց 401.580	401	580
14.	**Կիլիկիոյ օգնութիւն.** Կիլիկիոյ Ս. Կաթողիկոսը երբ Եգիպտոս այցելեց, հանգանակութիւն եղաւ եւ իրեն յանձնուեցաւ 2000	2000	-
Ազգային Առաջնորդարանէ անկախ հաստատութեանց միջոցաւ ղրկուած դրամներ			
1.	**Հ.Բ.Ը.Միութիւն.** Պատերազմի սկիզբէն մինչեւ ներկայ տարուան սկիզբը իր ելքը եղած է 169161: Բայց այս հաստատութեան հաշիւը այս ցուցակին մէջ չենք անցըներ, որովհետեւ իր հասոյթին ամենամեծ մասը Եգիպտոսէ դուրս երկիրներէ կը ստացուի եւ յետոյ կը խորհինք, թէ Ազգ[ային] Պատուիրակութիւնը անոր Փարիզի կեդրոնէն արդէն ստացած կ'ըլլայ հարկ եղած տեղեկութիւնները.		

2.	**Հայ Կաթողիկէ Առաջնորդարան.** Այս հաստատութենէն մեզի հաղորդուած ցուցակի մը համեմատ, պատերազմէն ի վեր Աղեքսանդրիոյ եւ Գահիրէի Հայ Կաթողիկէ հասարակութեան զոյգ աղքատախնամները եւ զանազան բարեսիրական մարմիններ տեղական եւ բնաշխարհի կարօտութեանց համար հանգանակած եւ ղրկած են	28612	-
3.	**Զինուորական Ֆոնտ.** Հ.Յ.Դաշնակցութեան Եգիպտոսի կոմիտէն կազմած է այս մարմինը պատերազմի առաջին տարիները եւ հանգանակելով՝ Կովկաս ղրկած է: Այս մարմինը վերջ գտած է Ազգ[ային] Միութեան կազմութեան վրայ.	5257	630
4.	**Հայուհեաց Ընկերութիւն.** Հայ տիկիններէ կազմուած այս մարմինը, որուն վաւերացումը Պ. Խատիսեան ըրաւ Եգիպտոս այցելած ատեն, հանգանակած եւ Կովկաս ղրկած է	2004	600
5.	**Սեբաստիացիներու Սենեքերիմեան Միութիւն.** Եգիպտաբնակ սեբաստացիներու այս միութիւնը, որ երկու տարիէ ի վեր հաստատուած է Աղեքսանդրիոյ մէջ, հաւաքած եւ Սեբաստիա ղրկած է	218	320
6.	**Տիգրանակերտցիներու Հայրենակցական Միութիւն.** Նոյնպէս երկու տարիէ ի վեր հաստատուած յԱղեքսանդրիա՝ հաւաքած եւ ղրկած է	178	750
7.	**Ոսկի Ֆոնտ.** Երբ Պ. Խատիսեան Եգիպտոս այցելեց, կազմուեցաւ այս հիմնագումարը ժողովուրդին նուիրած ոսկեդրամներով եւ ոսկի իրեղէններով: Այս ամէնը դրամի վերածուելով՝ յանձնուեցաւ Պ. Խատիսեանի, որ միայն Գահիրէէն ստացածին համար Առաջնորդարանիս տուած է 1186.50 եգ[իպտական] ոսկւոյ ընկալագիր մը: Կը յիշենք, որ այն ատեն տեղական հայ թերթերն հրատարակեցին, թէ Աղեքսանդրիոյ մէջ գոյացած գումարն աւելի էր քան՝ Գահիրէինը: Բայց հիմա ճիշդ թիւը չունենալով աչքի առաջ, հոս կը դնենք միայն կրկինը, աւելցնելով թէ Գահիրէ եւ յԱղեքսանդրիա տակաւին կը մնան ոսկի զարդեր եւ առարկաներ աւելի քան 300 ոսկւոյ արժողութեամբ, որոնք դեռ դրամի չեն վերածուած	2373	-
		180823 եգ. ոսկի	647
	Ազգ[ային] Պատուիրակութեան համար շահեկանութենէ զուրկ չենք նկատեր այն գումարները, զորս Եգիպտոսի հայ հասարակութիւնը պատերազմի սկիզբէն ի վեր ցայժմ ծախսած է իր հոգեւոր եւ կրթական ներքին պէտքերուն համար:		

	Կը յաւելումք ըսել անմիջապէս, թէ Գահիրէի եւ Աղեքսանդրիոյ մեր ազգային տեղական հասոյթներն կը գոյանան ամենամեծ մասամբ ագարակային եւ շինուածական աղբիւրներէ եւ փոքր մէկ մասը միայն՝ ժողովուրդային տուրքերէ: Գահիրէ.- 1. Եկեղեցի եւ Գերեզմանատուն 9758.730 2. Ազգ[ային] Վարժարանք 35344.760 3. Ազգ[ային] Առաջնորդարան 21987.0 Աղեքսանդրիա.– 1. Եկեղեցի եւ Գերեզմանատուն 7394.100 2. Ազգ[ային] Վարժարանք 16925.950 3. Ազգ[ային]Առաջնորդարան 10451.250	67090 34771	490 300
		101861 եգ. ոսկի	790

Ն. Մ. Ա.

Մատենագիտութիւն *Հոկտեմբերի*[1]

Անդրանիկ Տագէսեան

Հոկտեմբեր, *Ժողովրդային շաբաթաթերթ – գրական, մշակութային եւ մարզական,* **Արտօնատէր**՝ Գառնիկ Յ. Յակոբեան, **հրատարակութիւն**՝ Նիըր իսթ հայկական ակումբի. **խմբագիր՝** Հայկ Մ. Ժամկոչեան, Տպարան «Արգոս» 10, Զաքարիա Ահմէտ փողոց, Գահիրէ, հեռաձայն 56864, փոստարկղ 1749, Գահիրէ: Թիւ 1, Շաբաթ 30 Նոյեմբեր 1974, հատը ձեռքէ 5 Ե.Դ., բաժնեգին՝ 50 թիւի՝ 250 Ե. Դ., արտասահման՝ 10, օդանաւով 20 տոլար: Չափը՝ 44,5x29, 4 էջ հայերէն, 2 էջ արաբերէն:

Հոկտեմբեր, *Ժողովրդային շաբաթաթերթ – գրական, մշակութային եւ մարզական,* **Արտօնատէր**՝ Գառնիկ Յ. Յակոբեան, **հրատարակութիւն**՝ Նիըր իսթ հայկական ակումբի. **խմբագիր՝** Հայկ Մ. Ժամկոչեան, Տպարան «Արգոս» 10, Զաքարիա Ահմէտ փողոց, Գահիրէ, հեռաձայն 56864, փոստարկղ 1749, Գահիրէ: Թիւ 2, Շաբաթ 28 Դեկտեմբեր 1974, հատը ձեռքէ 5 Ե.Դ., բաժնեգին՝ 50 թիւի՝ 250 Ե. Դ., արտասահման՝ 10, օդանաւով 20 տոլար: Չափը՝ 44,5x29, 4 էջ հայերէն, 2 էջ արաբերէն:

Հոկտեմբեր, *Ժողովրդային շաբաթաթերթ – գրական, մշակութային եւ մարզական,* **Արտօնատէր**՝ Գառնիկ Յ. Յակոբեան, **հրատարակութիւն**՝ Նիըր իսթ հայկական ակումբի. **խմբագիր՝** Հայկ Մ. Ժամկոչեան, Տպարան «Արգոս» 10, Զաքարիա Ահմէտ փողոց, Գահիրէ, հեռաձայն 56864, փոստարկղ 1749, Գահիրէ: Թիւ 3, Շաբաթ 25 Յունուար 1975, հատը ձեռքէ 5 Ե.Դ., բաժնեգին՝ 50 թիւի՝ 250 Ե. Դ., արտասահման՝ 10, օդանաւով 20 տոլար: Չափը՝ 44,5x29, 4 էջ հայերէն, 2 էջ արաբերէն:

[թիւ 4ը կը բացակայի հաւաքածոյին մէջ]

Հոկտեմբեր, *Երիտասարդական ամսաթերթ – ընկերային, մշակութային եւ մարզական,* **Արտօնատէր**՝ Գառնիկ Յ. Յակոբեան, **հրատարակութիւն**՝ Նիըր իսթ հայկական ակումբի. **խմբագրապետ՝** Շաֆիք Մորքոս Հաննա, [արաբերէն անուանաթերթին վրայ, ի յաւելումն հայերէնի տուեալներուն կը նշուին անունները երկու պատասխանատու խմբագիրերու՝ Վազգէն Բրուտեան եւ Ժիզէլ Նալպանտեան], Տպարան «Արգոս» 10, Զաքարիա Ահմէտ փողոց, Գահիրէ, հեռաձայն 56864: Նոր շրջան, թիւ 5, Շաբաթ 15 Նոյեմբեր 1975, հատը ձեռքէ 5 Ե.Դ., բաժնեգին՝ 12 թիւի՝ 50 Ե. Դ., արտասահման՝ 2, օդանաւով 4 տոլար: Չափը՝ 44,5x29, 4 էջ հայերէն, 2 էջ արաբերէն:

Հոկտեմբեր, *Երիտասարդական ամսաթերթ – ընկերային, մշակութային եւ մարզական,* **Արտօնատէր**՝ Գառնիկ Յ. Յակոբեան, **հրատարակութիւն**՝ Նիըր իսթ հայկական ակումբի. **խմբագրապետ՝** Շաֆիք Մորքոս Հաննա, [արաբերէն անուանաթերթին վրայ, ի յաւելումն հայերէնի տուեալներուն կը նշուին անունները երկու պատասխանատու խմբագիրերու՝ Վազգէն Բրուտեան եւ Ժիզէլ Նալպանտեան, ինչպէս նաեւ մարզական բաժնի տնօրէնին՝ Լեւոն Տէրյակոբեան], Տպարան «Արգոս» 10, Զաքարիա Ահմէտ փողոց, Գահիրէ, հեռաձայն 56864: Նոր շրջան, թիւ 6, Շաբաթ 13 Դեկտեմբեր 1975, հատը ձեռքէ 5 Ե.Դ., բաժնեգին՝ 12 թիւի՝

[1] Մեր տուեալները քաղած ենք Հայկազեան Համալսարանի Տէրեան Հայագիտական Գրադարանի մամուլի հաւաքածոյին մէջ առկայ օրինակէն:

50 Ե. Դ., արտասահման՝ 2, օդանաւով 4 տոլար: Չափը՝ 44,5x29, 4 էջ հայերէն, 2 էջ արաբերէն:

Հոկտեմբեր, *Երիտասարդական ամսաթերթ – ընկերային, մշակութային եւ մարզական,* **Արտօնատէր**՝ Գառնիկ Յ. Յակոբեան**, հրատարակութիւն**՝ Նիւը իսթ հայկական ակումբի. **խմբագրապետ՝** Շաֆիք Մորքոս Հաննա, [արաբերէն անուանաթերթին վրայ, ի յաւելումն հայերէնի տուեալներուն կը նշուին անունները երկու պատասխանատու խմբագիրերու՝ Վազգէն Բրուտեան եւ Ժիզէլ Նալպանտեան, ինչպէս նաեւ մարզական բաժնի տնօրէնին՝ Լեւոն Տէրյակոբեան], Տպարան «Արգոս» 10, Զաքարիա Ահմէտ փողոց, Գահիրէ, հեռաձայն 56864:Նոր շրջան, թիւ 7-8, Յունուար-Փետրուար 1976, հատը ձեռքէ 5 Ե.Դ., բաժնեգին՝ 12 թիւի՝ 50 Ե. Դ., արտասահման՝ 2, օդանաւով 4 տոլար: Թափը՝ 44,5x29, 6 էջ հայերէն, 4 էջ արաբերէն:

Հոկտեմբեր, *Երիտասարդական ամսաթերթ – ընկերային, մշակութային եւ մարզական,* **Արտօնատէր**՝ Գառնիկ Յ. Յակոբեան**, հրատարակութիւն**՝ Նիւը իսթ հայկական ակումբի. **խմբագրապետ՝** Շաֆիք Մորքոս Հաննա, [արաբերէն անուանաթերթին վրայ, ի յաւելումն հայերէնի տուեալներուն կը նշուին անունները երկու պատասխանատու խմբագիրերու՝ Վազգէն Բրուտեան եւ Ժիզէլ Նալպանտեան, ինչպէս նաեւ մարզական բաժնի տնօրէնին՝ Լեւոն Տէրյակոբեան], Տպարան «Արգոս» 10, Զաքարիա Ահմէտ փողոց, Գահիրէ, հեռաձայն 56864: Նոր շրջան, թիւ 9-10, Մարտ-Ապրիլ 1976, հատը ձեռքէ 5 Ե.Դ., բաժնեգին՝ 12 թիւի՝ 50 Ե. Դ., արտասահման՝ 2, օդանաւով 4 տոլար: Չափը՝ 44,5x29, 6 էջ հայերէն, 2 էջ արաբերէն:

Հոկտեմբեր, *Երիտասարդական ամսաթերթ – ընկերային, մշակութային եւ մարզական,* **Արտօնատէր**՝ Գառնիկ Յ. Յակոբեան, **հրատարակութիւն**՝ Նիւը իսթ հայկական ակումբի. **խմբագրապետ՝** Շաֆիք Մորքոս Հաննա, [արաբերէն անուանաթերթին վրայ, ի յաւելումն հայերէնի տուեալներուն կը նշուին անունները երկու պատասխանատու խմբագիրերու՝ Վազգէն Բրուտեան եւ Ժիզէլ Նալպանտեան, ինչպէս նաեւ մարզական բաժնի տնօրէնին՝ Լեւոն Տէրյակոբեան], Տպարան «Արգոս» 10, Զաքարիա Ահմէտ փողոց, Գահիրէ, հեռաձայն 56864: Նոր շրջան, թիւ 11, Մայիս 1976, հատը ձեռքէ 5 Ե.Դ., բաժնեգին՝ 12 թիւի՝ 50 Ե. Դ., արտասահման՝ 2, օդանաւով 4 տոլար: Չափը՝ 44,5x29, 4 էջ հայերէն, 2 էջ արաբերէն:

Հոկտեմբեր, *Երիտասարդական ամսաթերթ – ընկերային, մշակութային եւ մարզական,* **Արտօնատէր**՝ Գառնիկ Յ. Յակոբեան, **հրատարակութիւն**՝ Նիւը իսթ հայկական ակումբի. **խմբագրապետ՝** Շաֆիք Մորքոս Հաննա, [արաբերէն անուանաթերթին վրայ, ի յաւելումն հայերէնի տուեալներուն կը նշուին անունները երկու պատասխանատու խմբագիրերու՝ Վազգէն Բրուտեան եւ Ժիզէլ Նալպանտեան, ինչպէս նաեւ մարզական բաժնի տնօրէնին՝ Լեւոն Տէրյակոբեան], Տպարան «Արգոս» 10, Զաքարիա Ահմէտ փողոց, Գահիրէ, հեռաձայն 56864: Նոր շրջան, թիւ 12-13, Յունիս-Յուլիս 1976, հատը ձեռքէ 5 Ե.Դ., բաժնեգին՝ 12 թիւի՝ 50 Ե. Դ., արտասահման՝ 2, օդանաւով 4 տոլար: Չափը՝ 44,5x29, 6 էջ հայերէն, 2 էջ արաբերէն:

Հոկտեմբեր, *Երիտասարդական ամսաթերթ – ընկերային, մշակութային եւ մարզական,* **Արտօնատէր**՝ Գառնիկ Յ. Յակոբեան, **հրատարակութիւն**՝ Նիւը իսթ հայկական ակումբի. **խմբագրապետ՝** Շաֆիք Մորքոս Հաննա, [արաբերէն անուանաթերթին վրայ, ի յաւելումն հայերէնի տուեալներուն կը նշուին անունները

երկու պատասխանատու խմբագիրերու՝ Վազգէն Բրուտեան եւ Ժիզէլ Նալպանտեան, ինչպէս նաեւ մարզական բաժնի տնօրէնին՝ Լեւոն Տէրյակոբեան], Տպարան «Արգոս» 10, Զաքարիա Ահմէտ փողոց, Գահիրէ, հեռաձայն 56864: Նոր շրջան, թիւ 14, Յունուար 1977, հատը ձեռքէ 5 Ե.Դ., բաժնեգին՝ 12 թիւի՝ 50 Ե. Դ., արտասահման՝ 2, օդանաւով 4 տոլար: Չափը՝ 44,5x29, 4 էջ հայերէն, 2 էջ արաբերէն:

Հոկտեմբեր, *Երիտասարդական ամսաթերթ – ընկերային, մշակութային եւ մարզական,* **Արտօնատէր**՝ Գառնիկ Յ. Յակոբեան, **հրատարակութիւն**՝ Նիըր իսթ հայկական ակումբի. **խմբագրապետ՝** Շաֆիք Մորքոս Հաննա, [արաբերէն անուանաթերթին վրայ, ի յաւելումն հայերէնի տուեալներուն կը նշուին անունները երկու պատասխանատու խմբագիրերու՝ Վազգէն Բրուտեան եւ Ժիզէլ Նալպանտեան, ինչպէս նաեւ մարզական բաժնի տնօրէնին՝ Լեւոն Տէրյակոբեան], Տպարան «Արգոս» 10, Զաքարիա Ահմէտ փողոց, Գահիրէ, հեռաձայն 56864: Նոր շրջան, թիւ 15-17, Փետրուար-Մարտ-Ապրիլ 1977, հատը ձեռքէ 5 Ե.Դ., բաժնեգին՝ 12 թիւի՝ 50 Ե. Դ., արտասահման՝ 3, օդանաւով 5 տոլար: Չափը՝ 44,5x29, 6 էջ հայերէն, 2 էջ արաբերէն:

Հոկտեմբեր, *Երիտասարդական ամսաթերթ – ընկերային, մշակութային եւ մարզական,* **Արտօնատէր**՝ Գառնիկ Յ. Յակոբեան, **հրատարակութիւն**՝ Նիըր իսթ հայկական ակումբի. **խմբագրապետ՝** Շաֆիք Մորքոս Հաննա, [արաբերէն անուանաթերթին վրայ, ի յաւելումն հայերէնի տուեալներուն կը նշուին անունները երկու պատասխանատու խմբագիրերու՝ Վազգէն Բրուտեան եւ Ժիզէլ Նալպանտեան, ինչպէս նաեւ մարզական բաժնի տնօրէնին՝ Լեւոն Տէրյակոբեան], Տպարան «Արգոս» 10, Զաքարիա Ահմէտ փողոց, Գահիրէ, հեռաձայն 56864: Նոր շրջան, թիւ 18, Մայիս 1977, հատը ձեռքէ 5 Ե.Դ., բաժնեգին՝ 12 թիւի՝ 50 Ե. Դ., արտասահման՝ 3, օդանաւով 5 տոլար: Չափը՝ 44,5x29, 4 էջ հայերէն, 2 էջ արաբերէն:

Հոկտեմբեր, *Երիտասարդական ամսաթերթ – ընկերային, մշակութային եւ մարզական,* **Արտօնատէր**՝ Գառնիկ Յ. Յակոբեան, **հրատարակութիւն**՝ Նիըր իսթ հայկական ակումբի. **խմբագրապետ՝** Շաֆիք Մորքոս Հաննա, [արաբերէն անուանաթերթին վրայ, ի յաւելումն հայերէնի տուեալներուն կը նշուին անունները երկու պատասխանատու խմբագիրերու՝ Վազգէն Բրուտեան եւ Ժիզէլ Նալպանտեան, ինչպէս նաեւ մարզական բաժնի տնօրէնին՝ Լեւոն Տէրյակոբեան], Տպարան «Արգոս» 10, Զաքարիա Ահմէտ փողոց, Գահիրէ, հեռաձայն 56864: Նոր շրջան, թիւ 19-20, Յունիս-Յուլիս 1977, հատը ձեռքէ 5 Ե.Դ., բաժնեգին՝ 12 թիւի՝ 50 Ե. Դ., արտասահման՝ 3, օդանաւով 5 տոլար: Չափը՝ 44,5x29, 7 էջ հայերէն, 1 էջ արաբերէն:

Հոկտեմբեր, *Երիտասարդական ամսաթերթ – ընկերային, մշակութային եւ մարզական,* **Արտօնատէր**՝ Գառնիկ Յ. Յակոբեան, **հրատարակութիւն**՝ Նիըր իսթ հայկական ակումբի. **խմբագրապետ՝** Շաֆիք Մորքոս Հաննա, [արաբերէն անուանաթերթին վրայ, ի յաւելումն հայերէնի տուեալներուն կը նշուին անունները երկու պատասխանատու խմբագիրերու՝ Վազգէն Բրուտեան եւ Ժիզէլ Նալպանտեան, ինչպէս նաեւ մարզական բաժնի տնօրէնին՝ Լեւոն Տէրյակոբեան], Տպարան «Արգոս» 10, Զաքարիա Ահմէտ փողոց, Գահիրէ, հեռաձայն 56864: Նոր շրջան, թիւ 21-22-23, Օգոստոս-Սեպտ.-Հոկտ. 1977, հատը ձեռքէ 5 Ե.Դ., բաժնեգին՝ 12 թիւի՝ 50 Ե. Դ., արտասահման՝ 3, օդանաւով 5 տոլար: Չափը՝ 44,5x29, 6 էջ հայերէն. այս թիւին մէջ արաբերէն էջեր չեն հրատարակուած:

Հոկտեմբեր, *Երիտասարդական ամսաթերթ – ընկերային, մշակութային եւ մարզական* Գ. տարի, թիւ 24-25, Յուլիս-Օգոստոս 1978, (24 էջ հայերէն + 10 էջ արաբերէն, կողքերով), սթենսիլ, 20,5x32.5, բոլոր էջերը՝ պարզ թուղթ:
Հրատարակութիւն՝ Նիըր իսթ հայկ. ակումբի. **արտօնատէր՝** Գառնիկ Յ. Յակոբեան. **խմբագրապետ՝** Շաֆիք Մորքոս Հաննա. **խմբ. կազմ՝** Նորա Երզնկացեան, Վարուժան Գազանճեան, Նուպար Պահատրեան, Մարտիկ Գասապեան. **գեղարուեստական բաժնի պատասխանատու՝** Թովմաս Զաքարեան. **բաժնեգին՝** Ե.Ա.Հ. 12 թիւի՝ 50 Ե.Դ., արտասահման օդանաւով՝ 10$, հատը ձեռքէ՝ 5 Ե.Դ. **խմբագրութեան եւ թղթակցութեան հասցէ՝** 10 Zakaria Ahmed Str., Cairo A.R.E., հեռաձայն՝ 56864: Արաբերէն կողքի երկրորդ էջին ներքեւը՝
[արձանագրութեան թիւ.- 657/1974, Գահիրէ] رقم الايداع 657 / 1974 -القاهرة
Հոկտեմբեր, *Երիտասարդական ամսաթերթ – ընկերային, մշակութային եւ մարզական*, Գ. տարի, թիւ 26, Սեպտեմբեր 1978, (14 էջ հայերէն + 6 էջ արաբերէն, կողքերով), սթենսիլ, 20,5x32.5, բոլոր էջերը՝ պարզ թուղթ:
Հրատարակութիւն՝ Նիըր իսթ հայկ. ակումբի. **արտօնատէր՝** Գառնիկ Յ. Յակոբեան. **խմբագրապետ՝** Շաֆիք Մորքոս Հաննա. **խմբ. կազմ՝** Նորա Երզնկացեան, Վարուժան Գազանճեան, Նուպար Պահատրեան, Մարտիկ Գասապեան. **գեղարուեստական բաժնի պատասխանատու՝** Թովմաս Զաքարեան. **բաժնեգին՝** Ե.Ա.Հ. 12 թիւի՝ 50 Ե.Դ., արտասահման օդանաւով՝ 10$, հատը ձեռքէ՝ 5 Ե.Դ. **խմբագրութեան եւ թղթակցութեան հասցէ՝** 10 Zakaria Ahmed Str., Cairo A.R.E., հեռաձայն՝ 56864: Արաբերէն կողքի երկրորդ էջին ներքեւը՝
[արձանագրութեան թիւ.- 657/1974, Գահիրէ] رقم الايداع 657 / 1974 -القاهرة
Հոկտեմբեր, *Երիտասարդական ամսաթերթ – ընկերային, մշակութային եւ մարզական,* Գ. տարի, թիւ 27-28, Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր 1978, (20 էջ հայերէն + 4 էջ արաբերէն, կողքերով), սթենսիլ, 20,5x32.5, բոլոր էջերը՝ պարզ թուղթ:
Հրատարակութիւն՝ Նիըր իսթ հայկ. ակումբի. **արտօնատէր՝** Գառնիկ Յ. Յակոբեան. **խմբագրապետ՝** Շաֆիք Մորքոս Հաննա. **խմբ. կազմ՝** Նորա Երզնկացեան, Վարուժան Գազանճեան, Նուպար Պահատրեան, Մարտիկ Գասապեան. **գեղարուեստական բաժնի պատասխանատու՝** Թովմաս Զաքարեան. **բաժնեգին՝** Ե.Ա.Հ. 12 թիւի՝ 50 Ե.Դ., արտասահման օդանաւով՝ 10$, հատը ձեռքէ՝ 5 Ե.Դ. **խմբագրութեան եւ թղթակցութեան հասցէ՝** 10 Zakaria Ahmed Str., Cairo A.R.E., հեռաձայն՝ 56864: Արաբերէն կողքի երկրորդ էջին ներքեւը՝.-
[արձանագրութեան թիւ.- 657/1974, Գահիրէ] رقم الايداع 657 / 1974 -القاهرة
Արաբերէնի երկրորդ էջին ներքեւը նշուած է տպարանը՝ Արկոս, Գահիրէ, հեռ. 56864:

****

Հոկտեմբեր, *Երիտասարդական ամսաթերթ – ընկերային, մշակութային եւ մարզական* Գ. տարի, թիւ 29, Դեկտեմբեր 1978, (18 էջ հայերէն + 4 էջ արաբերէն, կողքերով), սթենսիլ, 20,5x32.5, բոլոր էջերը՝ պարզ թուղթ:
Հրատարակութիւն՝ Նիըր իսթ հայկ. ակումբի. **արտօնատէր՝** Գառնիկ Յ. Յակոբեան. **խմբագրապետ՝** Շաֆիք Մորքոս Հաննա. **խմբ. կազմ՝** Նորա Երզնկացեան, Վարուժան Գազանճեան, Նուպար Պահատրեան, Մարտիկ Գասապեան. **գեղարուեստական բաժնի պատասխանատու՝** Թովմաս Զաքարեան. **բաժնեգին՝** Ե.Ա.Հ. 12 թիւի՝ 50 Ե.Դ., արտասահման օդանաւով՝ 10$, հատը ձեռքէ՝ 5 Ե.Դ. **խմբագրութեան եւ թղթակցութեան հասցէ՝** 10 Zakaria Ahmed Str., Cairo A.R.E., հեռաձայն՝ 56864: Արաբերէն կողքի երկրորդ էջին ներքեւը՝.-

[արձանագրութեան թիւ.- 657/1974, Գահիրէ] رقم الايداع 657/1974 - القاهرة
Արաբերէնի երկրորդ էջին ներքեւը նշուած է տպարանը՝ Արկոս, Գահիրէ, հեռ. 56864:

Հոկտեմբեր, *Երիտասարդական ամսաթերթ – ընկերային, մշակութային եւ մարզական* Դ. տարի, թիւ [1-2] 30-31, Յունուար-Փետրուար 1979, (22 էջ հայերէն + 4 էջ արաբերէն), սթենսիլ:

Հրատարակութիւն՝ Նիըր իսթ հայկական ակումբի. **արտօնատէր**՝ Գառնիկ Յ. Յակոբեան. **խմբագրապետ**՝ Շաֆիք Մորքոս Հաննա. **խմբ. կազմ**՝ Նորա Երզնկացեան, Վարուժան Գազանճեան, Վազգէն Բրուտեան, Նուպար Պահատրեան, Մարտիկ Գասապեան. **բաժնեգին**՝ Ե.Ա.Հ. 12 թիւի՝ 200 Ե.Դ., արտասահման՝ 10$, հատը ձեռքէ՝ 20 Ե.Դ. **հասցէ**՝ 10 Zakaria Ahmed str., Cairo A.R.E., հեռաձայն՝ 56864: Արաբերէն կողքի երկրորդ էջին ներքեւը՝.-

[արձանագրութեան թիւ.- 657/1974, Գահիրէ] رقم الايداع 657/1974 - القاهرة
Արաբերէնի երկրորդ էջին ներքեւը նշուած է տպարանը՝ Արկոս, Գահիրէ, հեռ. 56864:

Հոկտեմբեր, *Երիտասարդական ամսաթերթ – ընկերային, մշակութային եւ մարզական* Դ. տարի, թիւ [3] 32, Մարտ 1979, (26 էջ հայերէն + 2 էջ արաբերէն), սթենսիլ, 21x33.5, բոլոր էջերը՝ պարզ թուղթ:

Հրատարակութիւն՝ Նիըր իսթ հայկական ակումբի. **արտօնատէր**՝ Գառնիկ Յ. Յակոբեան. **խմբագրապետ**՝ Շաֆիք Մորքոս Հաննա. **խմբագրական կազմ**՝ Բրուտեան Գէորգ, Բրուտեան Վազգէն, Գազանճեան Վարուժան, Գասապեան Մարտիկ, Երզնկացեան Նորա, Զաքարեան Թովմաս, Ֆրունճեան Վարուժան. **բաժնեգին**՝ Ե.Ա.Հ. 12 թիւի՝ 200 Ե.Դ., արտասահման՝ 10$, հատը ձեռքէ՝ 20 Ե.Դ. **հասցէ**՝ 10 Zakaria Ahmed Str., Cairo A.R.E.: Արաբերէն կողքի երկրորդ էջին ներքեւը՝.-

[արձանագրութեան թիւ.- 657/1974, Գահիրէ] رقم الايداع 657/1974 - القاهرة
Արաբերէնի երկրորդ էջին ներքեւը նշուած է տպարանը՝ Արկոս, Գահիրէ, հեռ. 56864:

Հոկտեմբեր, *Երիտասարդական ամսաթերթ – ընկերային, մշակութային եւ մարզական* Ե. տարի, թիւ [4-5] 33-34, Ապրիլ-Մայիս 1979, (37 էջ հայերէն + 3 էջ արաբերէն), սթենսիլ, 21x33.5, բոլոր էջերը՝ պարզ թուղթ:

Հրատարակութիւն՝ Նիըր իսթ հայկական ակումբի. **արտօնատէր**՝ Գառնիկ Յ. Յակոբեան. **խմբագրապետ**՝ Շաֆիք Մորքոս Հաննա. **խմբագրական կազմ**՝ Բրուտեան Գէորգ, Բրուտեան Վազգէն, Գազանճեան Վարուժան, Գասապեան Մարտիկ, Երզնկացեան Նորա, Զաքարեան Թովմաս, Ֆրունճեան Վարուժան. **բաժնեգին**՝ Ե.Ա.Հ. 12 թիւի՝ 200 Ե.Դ., արտասահման՝ 10$, հատը ձեռքէ՝ 20 Ե.Դ. **հասցէ**՝ 10 Zakaria Ahmed Str., Cairo A.R.E.: Արաբերէն կողքի երկրորդ էջին ներքեւը՝.-

[արձանագրութեան թիւ.- 657/1974, Գահիրէ] رقم الايداع 657/1974 - القاهرة
Արաբերէնի երկրորդ էջին ներքեւը նշուած է տպարանը՝ Արկոս, Գահիրէ, հեռ. 56864:

Հոկտեմբեր, *Երիտասարդական ամսաթերթ – ընկերային, մշակութային եւ մարզական,* Ե. տարի, թիւ [6] 35, Յունիս 1979, (36 էջ հայերէն + 2 էջ արաբերէն+ հայերէն եւ արաբերէն կողքեր), սթենսիլ, 21x33.5, բոլոր էջերը՝ պարզ թուղթ, կողքերը՝ փայլուն թուղթ:

Հրատարակութիւն՝ Նիըր իսթ հայկական ակումբի. **արտօնատէր**՝ Գառնիկ Յ. Յակոբեան. **խմբագրապետ**՝ Շաֆիք Մորքոս Հաննա. **խմբագրական կազմ**՝ Բրուտեան Գէորգ, Բրուտեան Վազգէն, Գազանճեան Վարուժան, Գասապեան Մարտիկ, Երզնկացեան Նորա, Զաքարեան Թովմաս, Ֆրունճեան Վարուժան. **բաժնեգին**՝ Ե.Ա.Հ. 12 թիւի՝ 200 Ե.Դ., արտասահման՝ 10$, հատը ձեռքէ՝ 20 Ե.Դ. **հասցէ**՝ 10 Zakaria Ahmed Str., Cairo A.R.E.:
Հայերէնի 36րդ էջին ներքեւը՝

[արձանագրութեան թիւ.- 657/1974, Գահիրէ] رقم الايداع 657 / 1974 - القاهرة

նշուած է տպարանը՝ Արկոս, Գահիրէ, հեռ. 56864:
Հոկտեմբեր, *Երիտասարդական ամսաթերթ – ընկերային, մշակութային եւ մարզական* Ե. տարի, թիւ [7] 36, Յուլիս 1979, (34 էջ հայերէն + 2 էջ արաբերէն + հայերէն եւ արաբերէն կողքեր), սթենսիլ, 21x33.5, բոլոր էջերը՝ պարզ թուղթ, կողքերը՝ փայլուն թուղթ:
Հրատարակութիւն՝ Նիըր իսթ հայկական ակումբի. **արտօնատէր**՝ Գառնիկ Յ. Յակոբեան. **խմբագրապետ**՝ Շաֆիք Մորքոս Հաննա. **խմբագրական կազմ**՝ Բրուտեան Գէորգ, Բրուտեան Վազգէն, Գազանճեան Վարուժան, Գասապեան Մարտիկ, Երզնկացեան Նորա, Զաքարեան Թովմաս, Ֆրունճեան Վարուժան. **բաժնեգին**՝ Ե.Ա.Հ. 12 թիւի՝ 200 Ե.Դ., արտասահման՝ 10$, հատը ձեռքէ՝ 20 Ե.Դ. **հասցէ**՝ 10 Zakaria Ahmed Str., Cairo A.R.E.:
Արաբերէնի 2րդ էջին ներքեւը՝

[արձանագրութեան թիւ.- 657/1974, Գահիրէ] رقم الايداع 657 / 1974 - القاهرة

նշուած է տպարանը՝ Արկոս, Գահիրէ, հեռ. 56864:
Հոկտեմբեր, *Երիտասարդական ամսաթերթ – ընկերային, մշակութային եւ մարզական* Ե. տարի, թիւ [8-9-10] 37-39, Օգոստոս-Հոկտեմբեր 1979, (62 էջ հայերէն + 6 էջ արաբերէն + հայերէն եւ արաբերէն կողքեր), սթենսիլ, 21x33.5, բոլոր էջերը՝ պարզ թուղթ, կողքերը՝ փայլուն թուղթ:
Հրատարակութիւն՝ Նիըր իսթ հայկական ակումբի. **արտօնատէր**՝ Գառնիկ Յ. Յակոբեան. **խմբագրապետ**՝ Շաֆիք Մորքոս Հաննա. **խմբագրական կազմ**՝ Բրուտեան Գէորգ, Բրուտեան Վազգէն, Գազանճեան Վարուժան, Գասապեան Մարտիկ, Երզնկացեան Նորա, Զաքարեան Թովմաս, **թղթակից Նիւ Եորք**՝ Ֆրունճեան Վարուժան. **բաժնեգին**՝ Ե.Ա.Հ. 12 թիւի՝ 200 Ե.Դ., արտասահման՝ 15$, հատը ձեռքէ՝ 20 Ե.Դ. **հասցէ**՝ 10 Zakaria Ahmed Str., Cairo A.R.E.:
Արաբերէնի 6րդ էջին ներքեւը՝

[արձանագրութեան թիւ.- 657/1974, Գահիրէ] رقم الايداع 657 / 1974 - القاهرة

նշուած է տպարանը՝ Արկոս, Գահիրէ, հեռ. 56864:
Հոկտեմբեր, *Երիտասարդական ամսաթերթ – ընկերային, մշակութային եւ մարզական* Զ. տարի, թիւ [11-12] 40-41, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1979, (62 էջ հայերէն + Յաւելուած 20 էջ հայերէն+ 8 էջ արաբերէն), սթենսիլ, 21x33.5, բոլոր էջերը՝ պարզ թուղթ, կողքերը՝ փայլուն թուղթ:
Հրատարակութիւն՝ Նիըր իսթ հայկական ակումբի. **արտօնատէր**՝ Գառնիկ Յ. Յակոբեան. **խմբագրապետ**՝ Շաֆիք Մորքոս Հաննա. **խմբագրական կազմ**՝ Բրուտեան Գէորգ, Բրուտեան Վազգէն, Գազանճեան Վարուժան, Գասապեան Մարտիկ, Երզնկացեան Նորա, Զաքարեան Թովմաս, **թղթակից Նիւ Եորք**՝ Ֆրընճեան Վարուժան. **բաժնեգին**՝ Ե.Ա.Հ. 12 թիւի՝ 200 Ե.Դ., արտասահման՝ 15$, հատը ձեռքէ՝ 20 Ե.Դ. **հասցէ**՝ 10 Zakaria Ahmed Str., Cairo A.R.E.:
Արաբերէնի 8րդ էջին ներքեւը՝

[արձանագրութեան թիւ.- 657/1974, Գահիրէ] رقم الايداع657 / 1974 -القاهرة
նշուած է տպարանը՝ Արկոս, Գահիրէ, հեռ. 56864:
Հոկտեմբեր, *Երիտասարդական ամսաթերթ – ընկերային, մշակութային եւ մարզական* Զ. տարի, թիւ 42-43, Յունուար-Փետրուար 1980, (62 էջ հայերէն + 6 էջ արաբերէն), սթենսիլ, 21x33.5, բոլոր էջերը՝ պարզ թուղթ, կողքերը՝ խաւաքարտ:
Հրատարակութիւն՝ Նիըր իսթ հայկական ակումբի. **արտօնատէր՝** Գառնիկ Յ. Յակոբեան. **խմբագրապետ՝** Շաֆիք Մորքոս Հաննա. **խմբագրական կազմ՝** Բրուտեան Գէորգ, Բրուտեան Վազգէն, Գազանճեան Վարուժան, Գասապեան Մարտիկ, Երզնկացեան Նորա, Զաքարեան Թովմաս, **թղթակից Նիւ Եորք՝** Ֆրընճեան Վարուժան. **տարեկան բաժնեգին** Եգիպտոս՝ 500 Ե.Դ., Ֆրանսա՝ 100 Ֆ.Ֆ., Անգլիա՝ 10 փաունտ, այլ երկիրներ՝ 20$, հատը ձեռքէ՝ 50 Ե.Դ. **հասցէ՝** 10 Zakaria Ahmed Str., Cairo A.R.E., հեռաձայն՝ 743864:
Արաբերէնի 6րդ էջին ներքեւը՝
[արձանագրութեան թիւ.- 657/1974, Գահիրէ] رقم الايداع657 / 1974 -القاهرة
նշուած է տպարանը՝ Արկոս, Գահիրէ:
Հոկտեմբեր, *Երիտասարդական ամսաթերթ – ընկերային, մշակութային եւ մարզական* Զ. տարի, թիւ 44-46, Մարտ-Մայիս 1980, (էջեր՝ 63-156 հայերէն, 7-12 արաբերէն), սթենսիլ, 21x33.5, բոլոր էջերը՝ պարզ թուղթ, կողքերը՝ խաւաքարտ:
Հրատարակութիւն՝ Նիըր իսթ հայկական ակումբի. **արտօնատէր՝** Գառնիկ Յ. Յակոբեան. **խմբագրապետ՝** Շաֆիք Մորքոս Հաննա. **խմբագրական կազմ՝** Բրուտեան Գէորգ, Բրուտեան Վազգէն, Գազանճեան Վարուժան, Երզնկացեան Նորա, Զաքարեան Թովմաս, [խմբագրակազմի արաբերէն ցանկին վրայ ի յաւելումն հայերէն ցանկին կայ Լեւոն Տէրյակոբեան՝ իբրեւ արտօնատէր], **թղթակից Նիւ Եորք՝** Ֆրընճեան Վարուժան. **տարեկան բաժնեգին** Եգիպտոս՝ 500 Ե.Դ., Ֆրանսա՝ 100 Ֆ.Ֆ., Անգլիա՝ 10 փաունտ, այլ երկիրներ՝ 20$, հատը ձեռքէ՝ 50 Ե.Դ. **հասցէ՝** 10 Zakaria Ahmed Str., Cairo A.R.E., հեռաձայն՝ 743864:
Արաբերէնի 12րդ էջին ներքեւը՝
[արձանագրութեան թիւ.- 657/1974, Գահիրէ] رقم الايداع657 / 1974 -القاهرة
նշուած է տպարանը՝ Արկոս, Գահիրէ:
Հոկտեմբեր, *Երիտասարդական ամսաթերթ – ընկերային, մշակութային եւ մարզական* Զ. տարի, թիւ 47-50, Յունիս-Սեպտեմբեր 1980, (էջեր՝ 157-246 հայերէն, 13-18 արաբերէն), սթենսիլ, 21x33.5, բոլոր էջերը՝ պարզ թուղթ, կողքերը՝ խաւաքարտ:
Հրատարակութիւն՝ Նիըր իսթ հայկական ակումբի. **արտօնատէր՝** Գառնիկ Յ. Յակոբեան. **խմբագրապետ՝** Շաֆիք Մորքոս Հաննա. **խմբագրական կազմ՝** Բրուտեան Գէորգ, Բրուտեան Վազգէն, Գազանճեան Վարուժան, Երզնկացեան Նորա, Զաքարեան Թովմաս, [խմբագրակազմի արաբերէն ցանկին վրայ ի յաւելումն հայերէն ցանկին կայ Լեւոն Տէրյակոբեան՝ իբրեւ արտօնատէր], **թղթակից Նիւ Եորք՝** Ֆրընճեան Վարուժան. **տարեկան բաժնեգին** Եգիպտոս՝ 500 Ե.Դ., Ֆրանսա՝ 100 Ֆ.Ֆ., Անգլիա՝ 10 փաունտ, այլ երկիրներ՝ 20$, հատը ձեռքէ՝ 50 Ե.Դ. **հասցէ՝** 10 Zakaria Ahmed Str., Cairo A.R.E., հեռաձայն՝ 743864:
Արաբերէնի 12րդ էջին ներքեւը՝
[արձանագրութեան թիւ.- 657/1974, Գահիրէ] رقم الايداع657 / 1974 -القاهرة
նշուած է տպարանը՝ Արկոս, Գահիրէ:

ملحق دراسة "الاندماج الاجتماعى لأرمن مصر بين الهويتين القومية والوطنية"

ملحق (1) الجداول

- عينة البحث

جدول (1) **النوع**

المتغيرات	ذكر	انثى	المجموع
ك	130	70	200
%	%65	%35	%100

جدول (2) **الفئة العمرية**

المتغيرات	25-15	35-25	45-35	أكثر من 45	المجموع
ك	40	50	50	60	200
%	%20	%25	%25	%30	%100

جدول (3) **الحالة الاجتماعية**

المتغير ات	غير متزوج	متزوج	أرمل	مطلق	المجموع
ك	40	120	25	15	200
%	%20	%60	%12,5	%7,5	%100

جدول (4) **مستوى التعليم**

المتغيرات	يجيد القراءة والكتابة	متوسط	عالى	دراسات عليا	المجموع
ك	28	55	105	12	200
%	%14	%27,5	%52,5	%6	%100

جدول (5) **العمل**

المتغيرات	يعمل	لايعمل	المجموع
ك	138	62	200
%	%69	%31	%100

جدول (6) **المسكن**

المتغيرات	القاهرة	الأسكندرية	أخرى تذكر	المجموع
ك	150	50	-	200
%	%75	%25	-	%100

جدول (7) **شكل البيت الأرمنى**

المتغيرات	تراث أرمنى	مختلط (مصرى-أرمنى)	أخرى تذكر	المجموع

المتغيرات	تراث أرمنى	مختلط (مصرى-أرمنى)	أخرى تذكر	المجموع
ك	90	107	3 (أوربى)	200
%	%45	%53,5	1,5	%100

جدول (8) **نوع الأنتيكات الموجودة بالمنزل**

المتغيرات	تراث أرمنى + مختلط (مصرى - أرمنى) =197	المجموع
ك	197	197
%	خاتشكار- لوحات أرمنية - أيقونات	%100

جدول (9) **لغتك الأولى**

المتغيرات	العربية	الأرمنية	أخرى تذكر	المجموع
ك	92	102	6	200
%	%46	%51	%3	%100

جدول (10) **لغتك الثانية**

المتغيرات	العربية	الأرمنية	أخرى تذكر	المجموع
ك	102	98	-	200
%	%51	%49	-	%100

جدول (11) **لغة تتمنى التواصل بها مع الأخرين**

المتغيرات	العربية	الأرمنية	أخرى تذكر	المجموع
ك	75	122	3	200
%	%37,5	%61	%1,5	%100

جدول (12) **توافق على تعليم الأبناء اللغة الأرمنية**

المتغيرات	أوافق بشدة	اوافق	لا أوافق	لا أوافق بشدة	المجموع
ك	188	6	6	-	200
%	%94	%3	%3	-	%100

جدول (13) **تميل لقراءة الأدب باللغة الأرمنية**

المتغيرات	نعم	لا	أحياناً	المجموع
ك	117	23	60	200
%	%58,5	%11,5	%30	%100

جدول (14) **عقيدتك الدينية**

المتغيرات	مسيحى	غير محدد	أخرى تذكر	المجموع

المتغيرات	مسيحى	غير محدد	أخرى تذكر	المجموع
ك	195	5	-	200
%	%97,5	%2,5	-	%100

جدول (15) **الطائفة الدينية**

المتغيرات	أرثوذكس	كاثوليك	بروتستانت	غير محدد	المجموع
ك	180	13	2	5	200
%	%90	%6,5	%1	%2,5	%100

جدول (16) **تفضل الأغانى والموسيقى الأرمنية فى المناسبات**

المتغيرات	نعم	لا	أحياناً	المجموع
ك	161	12	27	200
%	%80,5	%6	%13,5	%100

جدول (17) **طبيعة العمل الفنى الذى تفضلة**

المتغيرات	التفضيل	المجموع
ك	الموسيقى, الغناء, ..الخ (تذكر فى التحليل)	188
%	%	%100

ن =أكثر من 200 لاختيار أكثر من اجابة

جدول (18) **سبب تفضيلك لهذا اللون من الفن**

المتغيرات	الحنين لأرمنيا	حب الفن	أخرى تذكر	المجموع
ك				200
%	%	%	%	%100

جدول (19) **عمل فني خالد الذكر**

المتغيرات	أذكر عمل فني خالد الذكر بالنسبة لك	لا توجد اجابة	المجموع
ك	104(تذكر أثناء التحليل)	84	188
%	%55	%45	%100

جدول (20) **الميل الى قراءة الأدب الأرمني**

المتغيرات	أوافق بشدة	أوافق	لا أوافق	لا أوافق بشدة	المجموع
ك	24	153	20	3	200
%	%12	%76,5	%10	%1,5	%100

جدول (21) **الاحتفاظ بالرموز الأرمنية**

المتغيرات	نعم	لا	المجموع

المتغيرات	نعم	لا	المجموع
ك	197	3	200
%	%99	%1	%100

جدول (22) **الحرص على الطقوس الأرمنية**

المتغيرات	نعم	لا	أحياناً	المجموع
ك	180	5	15	200
%	%90	%2,5	%7,5	%100

جدول (23) **طبيعة المناسبات التى تسافر فيها الى أرمنيا**

المتغيرات	دينية	قومية	عائلية	كل ماسبق	المجموع
ك	120	40	20	20	200
%	%60	%20	%10	%10	%100

جدول (24) **معرفة بعض الأمثال والحكم والأقوال المأثورة الأرمنية (نعم- لا)**

المتغيرات	نعم	لا	المجموع
ك	130	70	200
%	%65	%35	%100

جدول (25) **أعطى مثالا لحكمة او مثل او قول أرمنى الأصل**

المتغيرات	الأمثلة	لا يوجد اجابة	المجموع
ك	120(يُعرض بعضها أثناء التحليل)	80	200
%	%60	%40	%100

جدول (26) **مصدر فى هذه المعرفة**

المتغيرات	كثرة السفر لأرمنيا	ثقافة موروثة	كتب ارمنية	المناهج	الأصدقاء	كل ما سبق	المجموع
ك	3	77	8	10	19	13	130
%	%2	%59	%6	%8	%15	%10	%100

ن=130(هم من لديهم معرفة)

الجدول رقم (27) **هل تحمل الجنسية المصرية**

المتغيرات	نعم	لا	المجموع
ك	197	3	200
%	%98,5	%1,5	%100

جدول (28) **الجنسية الأخرى**

المتغيرات	لا يوجد	أرمنيا	أخرى تذكر	المجموع
ك	182	8	10	200
%	%91	%4	%5	%100

الجدول رقم (29) **علاقات النسب مع المصرين**

المتغيرات	نعم	لا	المجموع
ك	198	2	200
%	%99	%1	%100

الجدول رقم (30) **طبيعة النسب**

المتغيرات	شخصى	للأقارب	غير مباشر	المجموع
ك	-	2	-	200
%	-	%1	-	%100

الجدول رقم (31) **الأصل العرقى**

المتغيرات	أرمنى	مخلط	المجموع
ك	198	2	100
%	%99	%1	%100

الجدول رقم (32) **طبيعة الصداقة**

المتغيرات	نسب	شراكة	زمالة عمل	جيران	محبة	المجموع
ك	1	13	53	104	29	200
%	%0,5	%6,5	%26,5	%52	%145	%100

الجدول رقم (33) **التفاعل مع الجيران**

المتغيرات	تبادل مأكولات	مشاركة الذوق	تفاعل مناسبات	كل ما سبق	المجموع
ك	-	66	133	1	200
%	-	%33	%66,5	%0,5	%100

الجدول رقم (34) **زملاء العمل**

المتغيرات	كثيرون المشاكل	تتأفف منهم	تحبهم كثيراً	متعاونون	المجموع
ك	27	18	81	12	138
%	%19,5	%13	%59	%8,5	%100

الجدول رقم (35) **حضور المناسبات المصرية**

المتغيرات	لا يوجد	وطنية	دينية	شخصية	المجموع

المتغيرات	لا يوجد	وطنية	دينية	شخصية	المجموع
ك	13	33	12	142	200
%	%6,5	%16,5	%6	%71	%100

الجدول رقم (36) **الأكل الأكثر تناولاً**

المتغيرات	مصرى	أرمنى	المجموع
ك	185	15	200
%	%92,5	%7,5	%100

الجدول رقم (37) **الميل إلى الذوق االمصرى**

المتغيرات	نعم	لا	المجموع
ك	198	2	100
%	%99	%1	%100

الجدول رقم (38) **السبب فى الميل إلى الذوق المصرى**

المتغيرات	الاقتناع	التعود	الثمن	سهولة شرائها	المجموع
ك	2	93	57	48	200
%	%1	%46,5	28,5 %	%24	%100

الجدول رقم (39) **طبيعة المؤسسة التعليمية التى تخرجت فيها**

المتغيرات	أرمنية	مصرية	أجنبية	المجموع
ك	-	188	12	200
%	-	%94	%6	%100

الجدول رقم (40) **طبيعة المناهج التى درستها**

المتغيرات	أرمنية	مصرية	أرمنية–مصرية	أجنبية	المجموع
ك	-	3	188	9	200
%	-	%1,5	%94	%4,5	%100

الجدول رقم (41) **طبيعة العمل**

المتغيرات	قطاع عام	خاص	حر	المجموع
ك	38	49	51	138
%	%27,5	%35,5	%37	%100

ن=138 الذين يعملون

الجدول رقم (42) **الارتباط بالعمل**

المتغيرات	نعم	لا	إلى حد ما	المجموع

المتغيرات	نعم	لا	إلى حد ما	المجموع
ك	102	4	32	200
%	%74	%3	%23	%100

الجدول رقم (43) **درجة المشاركة السياسية**

المتغيرات	ممتاز	جيد جداً	جيد	مقبول	المجموع
ك	3	15	163	19	200
%	%1,5	%7,5	%81,5	%9,5	%100

الجدول رقم (44) **الشكل الذى تفضله للمشاركة السياسية**

المتغيرات	انتماءات حزبية	اعمال انتخابية	أخرى	المجموع
ك	2	198	-	200
%	%1	%99	-	%100

الجدول رقم (45) **التمثيل فى الجمعيات الخيرية**

المتغيرات	نعم	لا	المجموع
ك	77	123	200
%	%38,5	%61,5	%100

الجدول رقم (46) **المعرفة بوجود جمعيات أرمنية فى مصر**

المتغيرات	نعم	لا	لا أعلم	المجموع
ك	200	-	-	200
%	%100	%	%	%100

الجدول رقم (47) **طبيعة العمل الخيرى**

المتغيرات	طبيعة العمل الخيرى	المجموع
ك	200 (تذكر فى التحليل)	200
%	%100	%100

الجدول رقم (48) **خمس شخصيات فى العمل الخيرى**

المتغيرات	خمس شخصيات	المجموع
ك	200 (تذكر فى التحليل)	200
%	%100	%100

ملحق (2) نموذج الاستبيان

جامعة دمنهور
كلية الآداب
قسم علم الاجتماع

رقم الإستمارة

استمارة استبيان لموضوع بعنوان:
الاندماج الاجتماعى لأرمن مصر بين الهويتين القومية والوطنية
تحليل سوسيولوجى

بيانات المبحوث سرية للغاية ولا تستخدم الا في أغراض البحث العلمي

اسم الباحث: .....
تاريخ المقابلة : .....
المراجعة الميدانية: .....
المراجعة المكتبية : .....

ملحوظة: الاستمارة تقيس عدة متغييرات, لكل متغير مجموعة اسئلة برجاء اختيار الاجابة الأقرب لك لمساعدة الباحث فى الوصول الى نتائج تتسم بالثبات والصدق. ويمكن اختيار اكثر من اجابة فى بعض الاسئلة التى تتطلب ذلك.

اولاً: البيانات الأولية

❖ اختار الاجابة التى تتناسب معك من بين الأقواس

1- النوع (ذكر - انثى)
2- الفئة العمرية (15-25)(25-35)(35-45)(اكثر من 45)
3- الحالة الاجتماعية (غير متزوج - متزوج - ارمل - مطلق)
4- مستوى التعليم (يجيد القرأة والكتابة - متوسط - عالى - دراسات عليا)
5- العمل (يعمل - لا يعمل)
6- مكان المسكن (الاسكندرية - القاهره - اخرى تذكر .....)

ثانياً: ثوابت الهوية القومية لأرمن مصر

- شكل البيت الأرمنى

7- اوصف التراث الخاص لمنزلك (تراث ارمنى - تراث مخلط مصرى ارمنى - اخرى تذكر.....)
8- ما نوع الأنتيكات الموجودة بمنزلك ان وجدت (..... ....)

-اللغة

9- ما اللغة الأولى بالنسبة لك (العربية - الأرمنية - اخرى تذكر .....)
10- اللغة الثانية (العربية - الأرمنية - اخرى تذكر .....)
11- ما اللغة التى تتمنى ان تتواصل بها مع كل دول العالم (العربية - الأرمنية - أخرى تذكر)
12- هل تحرص على تعليم ابنائك اللغة الأرمنية (نعم - لا)
13- هل تميل الى الأدب (شعر, قصة, رواية ..) باللغة الأرمنية (نعم - لا - احيانا)

– الدين - العقيدة والمعتقد

14- ما هى عقيدتك الدينية (مسيحى - أخرى تذكر.....)
15- ما هى الطائفة الدينية التى تنتمى اليها (أرثوذكس - كاثوليك - بروتستانت)

-الحس الفنى
16- هل تفضل الأغانى والموسيقى الأرمنية فى المناسبات (نعم - لا - أحياناً)
17- اذا كانت الاجابة بغير لا فما طبيعة هذا العمل (غناء - موسيقى - تمثيل - رقص - رسم - كل ماسبق - اخرى تذكر....) *يمكنك اختيار أكثر من اجابة
18- سبب تفضيلك لهذا اللون من الفن (الحنين لأرمنيا - حب الفن - اخرى تذكر.....)
19- اذكر عمل فني خالد الذكر بالنسبة لك (.....)
20- أنت تميل الى قراءة الأدب الأرمني (أوافق بشدة - أوافق - لا أوافق - الا أوافق بشدة)

- الرموز والطقوس والمناسبات
21- هل تحتفظ بأى نوع من الرموز الأرمنية (نعم - لا)
22- هل تحرص على الطقوس الأرمنية (نعم - لا - أحياناً)
23- ما طبيعة المناسبات التى تسافر فيها الى أرمنيا (دينية - قومية - عائلية - كل ماسبق)

- الفلكلور والامثال والأقوال المأثورة
24- هل تعرف بعض الأمثال والحكم والأقوال المأثورة الأرمنية (نعم - لا)
25- اذا كانت الاجابة (نعم) أعطى مثالا لحكمة او مثل او قول أرمنى الأصل (.....)
26- اذا جاوبت السؤال السابق فما مصدر فى هذه المعرفة (كثرة السفر لأرمنيا - ثقافة موروثة من الأباء - الاختلاط بالاصدقاء - القراءة فى كتب ارمنية - المناهج المدرسية - كل ماسبق)

ثالثا: الهوية الوطنية لأرمن مصر ومظاهر الاندماج الاجتماعى

- الجنسية والجنسيات الاخرى
27- هل تحمل الجنسية المصرية (نعم - لا)
28- ما الجنسية التى تحملها غير المصرية (لا يوجد - أرمنية - أخرى تذكر .....)

- اختيار علاقات النسب
29- هل لك علاقات نسب مع المصريين (نعم - لا)
30- اذا كانت الاجابة ب(نعم) ما طبيعة هذا النسب (شخصى - لأحدالأقارب - غير مباشر)
31- ما أصلك العرقى؟ (أرمنى - مخلط)

- تأثير جماعة الأصدقاء
32- ماطبيعة علاقاتك بأصدقائك المصرين (نسب - شراكة - زمالة عمل - جيران - محبة)

- طبيعة العلاقة مع الجيران
33- كيف تتفاعل مع جيرانك (تبادل مأكولات - مشاركة الذوق فى اختيار الأشياء - تفاعل فى المناسبات - كل ماسبق)

- التكييف مع زملاء العمل
34- غالبية زملائك فى العمل (كثيرون المشاكل - تتأفف منهم - تحبهم كثيراً - متعاونون)
- الاندماج داخل المناسبات المصرية
35- المناسبات المصرية التى تحرص على حضورها (لا يوجد - وطنية - دينية - شخصية)

- التكييف مع المأكولات المصرية
36- الأكل الذى تتناوله بكثرة (مصري - ارمني)

- الملبس والذوق العام
37- هل تميل أكثر فى ملابسك الى الذوق المصرى (نعم - لا)
38-اذا كانت الاجابة ب(نعم) ما السبب؟ (الاقتناع - التعود - الثمن - سهولة شرائها)

- التعليم وطبيعة المناهج

39- ما طبيعة المؤسسة التعليمية التى تخرجت فيها (ارمنية - مصرية - أجنبية)
40- ما طبيعة المناهج التى درستها داخل مصر؟ ارمنية - مصرية - مزدوجة - اجنبية)
41- طبيعة عملك (قطاع عام - خاص - حر)
42- انت مرتبط بشكل ايجابى مع هذا العمل (نعم - لا - الى حد ما)

- المشاركة فى العمل السياسى
43- أنت حريص على المشاركة السياسية بدرجة؟ (ممتاز - جيد جداً - جيد - مقبول)
44- ما الشكل الذى تفضله لمشاركتك السياسية (انتماءات حزبية - اعمال انتخابية - أخرى)

- المشاركة فى الأعمال الخيرية
45- هل انت مُمثل فى جمعيات خيرية او عمل تطوعى (نعم - لا)
46-هل توجد جمعيات ارمنية خيرية فى مصر (نعم - لا - لا أعلم)
47-اذاكانت الاجابة ب(نعم) ما طبيعة أعمالها الخيرية ؟.....
48- اذكر خمس شخصيات أرمنية بارزة فى العمل الخيرى داخل مصر .....

Some Pictures of the Armenian Evangelical Community of Egypt

Limi Khounganian

The Armenian Evangelical community of Egypt took shape as early as the 1860s, when a number of Armenian Evangelical families from Arapgir settled in Cairo. With the increase in their number due to the inflow of refugees after the 1895-96 massacres, a first church council was elected in 1898, with Rev. Arsidages Nooskhadjian who served for fourteen months. After his departure, Rev. Megerditch Kenadjian was invited who served until late May 1911. As for the Armenian Evangelical community of Alexandria, some families settled in Alexandria as early as the 1870s. In 1897 Rev. Mihran Kenadjian arrived from England as a missionary and served the Evangelical community in Alexandria at large. He was followed by Rev. Megerditch Kenadjian who led the Armenian Evangelical community of Alexandria for a short while before moving to Cairo. It was only in 1903 that a resident pastor, Rev. Christapor Djedjizian served the community until 1920.

Rev. Megerditch Knadjian and the class of 1903 of the Armenian Evangelical school he founded in Cairo

The Armenian Evangelical church in Cairo, and its interior, now owned by the Baptist Coptic Church

The Armenian Evangelical Church of Alexandria

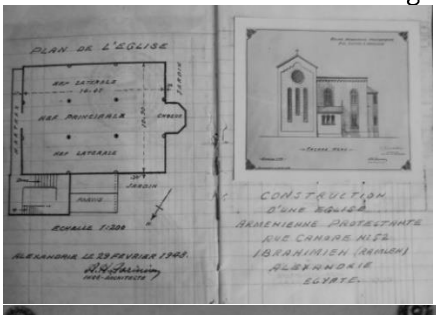

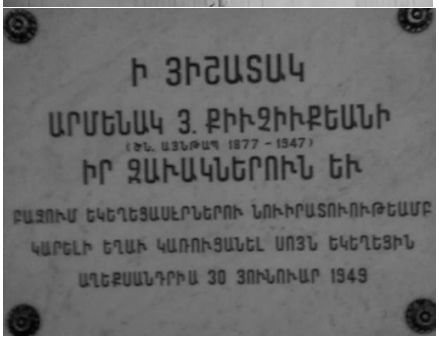

Rev. Samuel Melkonian initiated and worked diligently in the founding of the Armenian Evangelical Church in Alexandria. It was built through the donation of Yervant and Hagop Kouchukian family in memory of their father Armenag. The official license of the building authorized by King Farouq I, in 1939

Church outings in the 1950s

Reverends Hovhannes Agnerian and Soghomon Nuyujikian with the church committees in 1960

Rev. Manuel Jinbachian with the church committee in the mid-1960s, and the Alexandria Church choir directed by Ara Khatchadurian

Pastor Vahram Khounganian (who served both churches in Cairo and Alexandria) at a school event in 1997 with Mr. Alexanian, Archbishop Chinchinian and father S. Mouradian; Honouring Pastor Vahram Khounganian and his wife on their 50th Wedding Anniversary

The community in the 1990s and in 2000

Alexandria Sunday school (held on Thursdays) for children

Hagop Ganimian's family and the church community celebrating the Armenian Evangelical community of Alexandria today

Համառօտ Կենսագրութիւն Հեղինակներու

Դոկտ. Ռուբէն Ատալեան Տնօրէնն է Ուաշինկթընի Armenian National Instituteի (ANI): Հեղինակն է *Historical Dictionary of Armenia* եւ *From Humanism to Rationalism: Armenian Scholarship in the Nineteenth Century* գիրքերուն: Կազմած ու խմբագրած է 37,000 էջ հաշուող *The Armenian Genocide in the U.S. Archives, 1915-1918* փաստաթուղթերու ժողովածուն: Կազմողն ու խմբագիրն է նաեւ ANI կայքէջին (www.armenian-genocide.org): Դոկտ. Ատալեան գործակից-խմբագիրն էր *Encyclopedia of Genocide* հանրագիտարանին: Աշխատակցած է բազմաթիւ հրատարակութիւններու, ինչպէս՝ *America and the Armenian Genocide*, *Centuries of Genocide*, *Studies in Comparative Genocide*, *Pioneers of Genocide Studies*, *Encyclopedia of the Modern Middle East and North Africa* եւն.:
Դոկտ. Ատալեան դասաւանդած է զանազան համալսարաններու մէջ, ինչպէս՝ George Washington University, Georgetown University եւ Johns Hopkins University:

Դոկտ. Ճոն Արմաճանի Դասախօս է Սընթ Պենետիքթ Քոլէճի աստուածաբանութեան բաժանմունքին եւ Միննըսոթայի Սընթ Ճոնզ Համալսարանին մէջ: Դոկտորականը պաշտպանած է Քալիֆորնիայի Համալսարանին մէջ (Սանթա Պարպըրա)՝ կրօնագիտական ուսմանց ծիրին մէջ, կեդրոնանալով իսլամական եւ միջինարեւելեան ոլորտին վրայ: Աստուածաբանութեան մագիստրական թեզ պաշտպանած է Փրինսթընի Աստուածաբանական Ճեմարանին մէջ՝ կրօններու եւ էքսիմենիք շարժման պատմութեան ոլորտին մէջ. տարի մը խորացած է քրիստոնէութեան եւ իսլամի մէջ՝ Թիւպինկէնի Էպերհարտ Քարլս Համալսարանին մէջ, Գերմանիա:
Իր ուսումնասիրութիւնները կ'ընդգրկեն իսլամի եւ քաղաքականութեան յարաբերութիւնը՝ Միջին Արեւելքի եւ Հիւսիսային Ափրիկէի մէջ: Հեղինակն է *Dynamic Islam: Liberal Muslim Perspectives in a Transnational Age* (2004), *Modern Islamist Movements: History, Religion, and Politics* (2012) գիրքերուն: Ճէյմս Լինձիի հետ խմբագրած է *Historical Dimensions of Islam: Pre-Modern and Modern Periods; Essays in Honor of R. Stephen Humphreys* (2009) հատորը: Ներկայիս կ'ամբողջացնէ *Shia Islam and Modern Politics: Iran, Iraq, and Lebanon* եւ *The Armenian Diaspora and Modern Political Systems: Religious and Ethnic Minorities in their Historical Contexts* հատորները: Վերջինս լոյս պիտի տեսնէ Հայկազեան Համալսարանի Հրատարակչատունէն: Դոկտ. Արմաճանի բազմիցս մասնակցած է Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոնի (ՀՍՈԿ) կազմակերպած գիտաժողովներուն:

Դոկտ. Գոհար Աւագեան Ծնած է Վրաստան: 1987ին աւարտած է Երեւանի Խաչատուր Աբովեանի անուան Մանկավարժական Հիմնարկը, հայոց լեզուի եւ գրականութեան մասնագիտութեամբ: 2009ին թեկնածուական պաշտպանած է ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան հիմնարկին մէջ՝ «Միքայէլ Պապաջանեանի հասարակական-քաղաքական գործունէութիւնը» նիւթով: 1987էն կը պաշտօնավարէ ՀՀ Ազգային Արխիւին մէջ, ներկայիս՝ իբրեւ գիտահետազօտական բաժնի վարիչ: Բազմիցս մեկնած է Սփիւռքի տարբեր հայօճախներ՝ մշակելու տեղի հայկական հաստատութիւններու արխիւները, որոնց շարքին՝ Կիլիկիոյ հայոց կաթողիկոսութեան Անթիլիասի արխիւատունը: Հեղինակ է շարք մը գիտական յօդուածներու: 2013ին՝ *Հայոց Ցեղասպանութիւնը Օսմանեան Թուրքիայում* եռահատոր փաստաթուղթերու ժողովածուին համար արժանացած է «Ցեղասպանութեան Միջազգայնացման Գործում Ունեցած Աւանդի Համար» ՀՀ նախագահի առաջին մրցանակին: Կազմած է նաեւ *Լիբանանահայ համայնքը 1915-1990 թուականներին ըստ արխիւային փաստաթղթերի* եւ *Գարեգին Ա. Յովսէփեան կաթողիկոս մեծի տանն Կիլիկիոյ (1943-1952). փաստաթուղթերու եւ նիւթերու ժողովածու, հտր. Բ.*, հատորները (2017): Դոկտ. Աւագեան բազմիցս մասնակցած է ՀՍՈԿի կազմակերպած գիտաժողովներուն:

Հայկ Աւագեան Ծնած է 1964ին, Գահիրէ: 1991ին աւարտած է Երեւանի Կոմիտասի անուան Երաժշտանոցի դաշնակի եւ երաժշտագիտութեան բաժինները: 1991էն գործած է Գահիրէի մէջ իբրեւ մենանուագող եւ նուագակցող դաշնակահար, Գահիրէի Օփերայի մարզիչ (répétiteur): 1991-94՝ մաս կազմած է Գահիրէի Երաժշտանոցի ուսուցչական կազմին: 1992-2009՝ եղած է Գահիրէի Օփերայի Երգչախումբի խմբավար: 2007-10՝ ստանձնած է Աղեքսանդրիոյ Մատենադարանի քառաձայն եւ մանկական երգչախումբերուն գեղարուեստական ղեկավարութիւնը: 2001-08՝ խմբագրած է *Ծիծեռնակ* երաժշտական եռամսեան: Պատրաստած է Տիգրան Չուհաճեանի *Արշակ Բ.* օփերայի (1868) քննական բնագիրը, որ բեմադրուած է 2001ին, Սան Ֆրանսիսքոյի Օփերային մէջ: Հեղինակ է հայերէն, արաբերէն եւ անգլերէն աւելի քան 70 երաժշտագիտական, բանասիրական ու պատմափիլիսոփայական հատորներու:

2013էն Գահիրէի *Ջահակիր* շաբաթաթերթին մէջ կը ստորագրէ «Խոհեր» վերնագիրով սիւնակը, ուր հարցադրումի կ'ենթարկէ հայկական հիմնահոսանքային գիտելիքն ու կարծրատիպերը: 2016ին նշանակուած է *Ջահակիր*ի խմբագրական խորհրդատու, փորձելով լրագիրին տալ սփիւռքեան այլախոհական ուղղութիւն մը, միաժամանակ հրատարակելով եգիպտահայ մշակոյթի գործիչներու կենսագործունէութեան նուիրուած փաստաթղթային մեծարժէք հատորներ, իբր *Ջահակիր*ի յաւելուած:

Շողակաթ Դեւրիկեան Ծնած է 1999ին Երեւան: 2020ին աւարտած է ԵՊՀ պատմութեան հիմնարկի արուեստաբանութեան բաժինը: 2021ին յաղթած է «Դէպի Սիւնիք» երիտասարդ ոսումնասիրողներու մրցոյթին, ներկայացնելով «Սիւնիքի Պատմութիւնը եւ Փորագրանկարները Մխիթարեանների 18-19րդ Դարերի Հրատարակութիւններում» հետազօտութիւնը: Մասնակցած է միջազգային գիտաժողովներու, հրատարակած է հայ գիրքի նկարազարդումներու, անուանաթերթերու պատկերագրութեան նուիրուած ուսումնասիրութիւններ:

Դոկտ. Վարդան Դեւրիկեան Ծնած է Կիրովական (այժմ Վանաձոր), 1964ին: 1981-86՝ ուսանած է ԵՊՀ բանասիրական հիմնարկը: 1989ին պաշտօնակոչուած է Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Հին Ձեռագրերու Ինստիտուտ Մատենադարան: 1991-92՝ եղած է «Գթութիւն» Բարեգործական Միութեան *Լուսաւորիչ* թերթի խմբագիրը: 1996ին պաշտպանած է թեկնածուական՝ «Ղեւոնդ Ալիշանը եւ Հայ Հին Գրականութիւնը» նիւթով: 2013ին պաշտպանած է դոկտորական՝ «Հայ Միջնադարեան Գանձերը եւ 'Գանձարան' Ժողովածուն» նիւթով: 1993-99՝ եղած է *Էջմիածին* ամսագրի փոխխմբագիր, իսկ 2002-09՝ խմբագիրը, 1997-2009՝ եղած է նաեւ մայր աթոռի ձեռագրատան վարիչը: 2009էն կը պաշտօնավարէ ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղեանի անուան գրականութեան հիմնարկին մէջ, իբրեւ հիմնարկի փոխտնօրէն: 2015էն տնօրէնն է հիմնարկին:

Դոկտ. Գէորգ Եազըճեան Ծնած է Պէյրութ: 1986ին աւարտած է Երեւանի Բազմարուեստից Հիմնարկը իբրեւ ելեկտրական երկրաչափ, մագիստրոս գիտութեանց վկայականով: 1986-88՝ ուսանած է ԵՊՀ պատմութեան բաժանմունքին մէջ: Դեկտեմբեր 1993էն հաստատուած է Երեւան: 2001ին ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան հիմնարկին մէջ պաշտպանած է պատմական գիտութիւններու թեկնածուի ատենախօսութիւն: 1980ականներէն եռանդուն ներկայութիւն է հայկական մամուլին մէջ, ուր լոյս ընծայած է բազմաթիւ հրապարակումներ, գիտական յօդուածներ: Եղած է խմբագիր պարբերականներու, հեղինակ է գիրքերու, կազմած-խմբագրած-թարգմանած-ծանօթագրած է գիրքեր՝ մանաւանդ հայագիտական բնոյթի: Եազըճեանի հետաքրքրութիւններուն հիմնական ծիրը Ի. դարու երկրորդ կէսի հայոց պատմութիւնն է, Հայ Եկեղեցին, Հայրենիք-Սփիւռք յարաբերութիւնները, հայկական գաղութները:

Դոկտ. Մարուշ Երամեան Ծնած է Հալէպ: Աւարտած է Պէյրութի Պետական Երաժշտանոցի դաշնամուրային բաժինը, ապա 1989ին վկայուած է Քաշանի (Ֆրանսա) պետական Երաժշտանոցէն: Եղած է դասախօս Հալէպի Համազգայինի հայագիտական ամպիոնին: Թեկնածուականը պաշտպանած է ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղեանի անուան գրականութեան հիմնարկէն՝

«Սփիւռքահայ Բանաստեղծութիւնը 1965-95 Թուականներուն» նիւթով: Հրատարակած է բանաստեղծութեան վեց գրքոյկներ՝ *Հում բառերս կը բերեմ դիմակներու հանդէսին* (1991), *Տարբերակներ* (1995), *Հալոց* (1998), *Գիշերներ* (2001), *Հին քերթուածներ* (2004), *Գաղտնագրութիւն* (2014): Հրատարակած է նաեւ պատմուածքներու զոյգ հատորներ՝ *Մօր գոգնոցը* (2003) եւ *Տաճարացում* (2007): 2018ին հրատարակած է *Ուրուագիծ սփիւռքահայ բանաստեղծութեան 1965-1995* հատորը:

Այգ Զաքարեան Ծնած է Գահիրէ, 1984ին: Քաղաքական գիտութիւններու պսակաւոր արուեստից վկայականին արժանանալէ ետք, նոյն Գահիրէի Ամերիկեան Համալսարանէն վկայուած է մագիստրականով, նիւթ ունենալով «Լեռնային Ղարաբաղի Տագնապը. Լուծման Խոչընդոտներ եւ Հեռանկարներ»ը: 2015էն անդամ է Գահիրէի հայոց թեմական խորհուրդին: 2015-17՝ անոր գործադիր մարմնի անդամի հանգամանքով հիմնականին մէջ հետեւած է համայնքին կողմէ աշակերտութեան եւ ուսանողութեան կրթական հոգածութեան բարելաւման աշխատանքներուն: 2017էն մաս կը կազմէ եռանդամ խմբակի մը, որ պարտականութիւն ունի բարելաւելու եւ բարձրացնելու Գահիրէի հայոց վարժարանին որակն ու կարգավիճակը:

Թովմաս Զաքարեան Ծնած է Գահիրէ 1952ին: Երկրորդական ուսումը ստացած է Կիպրոսի Մելգոնեան Կրթական Հաստատութեան մէջ: 1977ին աւարտած է Գահիրէի Ամերիկեան Համալսարանի ընկերաբանութեան բաժինը, երկրորդ մասնագիտութիւն ունենալով թատերական արուեստը: 1975-80՝ աշխատակցած է *Հոկտեմբեր* ամսագրին եւ մաս կազմած անոր խմբագրակազմին, կազմակերպած ու մասնակցած է երիտասարդական այդ շարժումին բեմական ներկայացումներուն: 1987ին նկարահանած եւ արտադրած է վաւերագրական ֆիլմ մը՝ «Է՛», ուր ներկայացուած են Գալուստեան Ազգային Վարժարանի անկայուն վիճակի քննարկումները եւ եգիպտահայ պատասխանատուներուն տարբեր դիրքորոշումները: Մաս կազմած է համայնքի ազգային վարժարաններու ուսումնական խորհուրդին եւ 2010-11 տարեշրջանին՝ անոր վերահսկիչ մարմինին: 1993-98 եւ 2010-12՝ հայերէն լեզու եւ հայոց պատմութիւն դասաւանդած է Նուպարեան Ազգային Վարժարանին (ՆԱՎ) մէջ. բեմադրած է դպրոցական երեք թատերախաղեր, կազմակերպած ու ղեկավարած է ուսումնակրթական եօթը շրջապտոյտներ դէպի Հայաստան: 2010-12՝ ՆԱՎի աւարտական ուսանողներուն համար մշակած եւ լսարանային սկզբունքով դասաւանդած է «Ցեղասպանութիւն», «Հայ Դատ», «Առաջնորդութեան Հիմքերը», «Հայկական Սփիւռքի Պատմութիւն», «ՀՀ Սահմանադրութիւնը», «Եգիպտոսի Հայոց Կազմական Կանոնագիրը» նիւթերը: Ունի Գահիրէի վարժարաններուն մասին քննական աշխատասիրութիւն մը՝ կատարուած քաղաքական ժողովի պատուէրով, 2010ին: 2016էն ՀՀի մէջ իր հիմնած

«Լեռմոնթ» հիւրատան միջոցաւ կը մասնակցի Լոռիի մարզին զբօսաշրջութիւնը զարգացնելու գործին:

Պետրոս Թորոսեան Ծնած է Պէյրութ, 1994ին: 2019ին պաշտպանած է մագիստրականը՝ «In Search of Haven and Seeking Fortune: The Economic Role of Ottoman Armenian Migrants in British-Occupied Egypt (1882-1914)» նիւթով: Ներկայիս դոկտորական ուսման կը հետեւի պատմութեան մէջ՝ Մ. Նահանգներու Ըրվայն Համալսարանը: Մասնակցած է ՀՍՈԿի կազմակերպած գիտաժողովներուն: 2018էն կ'աշխատակցի *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*ին: Կազմած եւ ծանօթագրած է *Հայ իրականութիւնը մեթր Հրաչեայ Սեդրակեանի գրիչէն* (2019) եւ՝ *Վահան Թէքէեան, Արեւի խմբագրականները (1915-1945)* (2022, Անդրանիկ Տագէսեանի հետ) հատորները: Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն ԺԹ. դարու Օսմանեան Կայսրութեան պատմութիւնը, կրթական համակարգը, որբախնամ գործունէութիւնը, ուսանողական-երիտասարդական շարժումները:

Ան Կրէօնհամմար Ծնած է 1951ին, Վեսթըրվիք, Շուէտ: 1970ականներուն, Ուփսալայի Համալսարանին մէջ ուսանած է մարդասիրական նիւթեր, ինչպէս՝ արուեստի պատմութիւն, դասական հնաբանութիւն, եգիպտաբանութիւն եւն.: 1980էն պաշտօնավարած է Սթոքհոլմի Swedish Royal Armoury թանգարանին մէջ, մինչեւ իր հանգստեան կոչուիլը՝ 2017ին: Թանգարանին մէջ կազմակերպած է պատմական բնոյթի շարք մը ցուցահանդէսներ, որոնք կը վերաբերէին թագաւորներուն եւ թագուհիներուն զրահին, զէնքերուն, հանդերձանքին, պաշտօնավարական առարկաներուն, ԺԶ. դարու պետական կառքերուն: Այս ցուցահանդէսներէն ուշագրաւ էին 1999ին «Թագուհիներ - Իգականութիւն եւ Իշխանութիւն» եւ 2003ին «Շուէտական Արքայական Յուշանուէրներ» վերնագրեալ ցուցահանդէսները: Այս ցուցահանդէսները կը բացայայտէին ազգագրական երեսակները արքայական դասուն եւ քաղաքացիներուն միջեւ եղած յարաբերութեանց: Ան հեղինակած եւ խմբագրած է նաեւ թանգարանային քաթալոկներ: Կրէօնհամմարի կազմակերպած վերջին ցուցահանդէսը կ'առնչուէր հայկական պատմական նիւթի մը՝ մետաքսի առեւտուրին՝ Պարսկաստանէն Շուէտ, 1680ականներուն: Այս ցուցահանդէսը առիթ հանդիսացաւ Սթոքհոլմի մօտ ՀՀ դեսպանութեան հետ գործակցութեան եւ դոկտ. Արծուի Բախչինեանի համահեղինակութեամբ «Հայ-Շուէտական Հանդիպումներ՝ *900-1900*» վերնագրեալ հատորի ծնունդին:

Դոկտ. Նայիրի Համբիկեան Ծնած է Եգիպտոս, 1958ին: 1982ին իբրեւ ճարտարագէտ եւ քաղաքային յատակագծումի ծրագրող վկայուած է Գահիրէի Այն Շամս Համալսարանէն: 1982-84՝ հետեւած է Երեւանի Բազմարուեստից Հիմնարկի յուշարձաններու պահպանութեան եւ հայ ճար-

տարապետութեան պատմութեան բաժանմունքի յետմագիստրական դասընթացքներու: 1997ին պաշտպանած է դոկտորականը University of California Los Angelesի հնագիտութեան բաժնէն: Դոկտ. Համբիկեան ունի 35ամեայ մասնագիտացած փորձառութիւն յուշարձաններու պահպանութեան եւ վարման աշխատանքներու մէջ, որոնք կը վերաբերին Գահիրէի իսլամական շրջանի կառոյցներուն, հին եգիպտական ճարտարապետութեան, Հայաստանի, Աղեքսանդրիոյ ու Գահիրէի հայ ճարտարապետութեան: Իր դաշտային աշխատանքներէն եղած են Գահիրէի Պէյն էլ Քասրէյնի Ալ Սալիհիյյա *մեդրեսէ*ին եւ մինարէին, Պապ Զուէյլայի, Գահիրէի բազմաթիւ պատմական *սեպիլ*ներու, գերեզմանատուներու պահպանութեան ծրագրերը: Անոր դերը մեծ եղած է Գահիրէի Բամսէս փողոցի հայկական եկեղեցիին, Հին Գահիրէի Մար Մինայի եկեղեցիին, եւ Սապրի Ապու Ալամ փողոցի հայ կաթողիկէ եկեղեցիներուն պահպանութեան գործին մէջ: 2000էն իվեր Դոկտ. Համբիկեան հին շէնքերու պահպանութիւն, հին աշխարհի արուեստի եւ ճարտարապետութեան պատմութիւն, միջնադարու քրիստոնէական արուեստի եւ ճարտարապետութեան պատմութիւն, իսլամական արուեստի ու ճարտարապետութեան պատմութիւն կը դասաւանդէ Misr International Universityի մէջ:

Վահրամ Հովեան Ծնած է Ջաւախքի Ծալկայի շրջանի Թրիալեթի գիւղը: 1999-2003՝ ուսանած է ԵՊՀ միջազգային յարաբերութիւններու բաժանմունքի քաղաքագիտութեան ամբիոնը, 2005ին աւարտած է մագիստրականը: 2006-18՝ գիտական գործունէութիւն ծաւալած է «Նորավանք» ԳԿՀին մէջ, որպէս հայագիտական կեդրոնի փորձագէտ, իսկ 2012-18՝ եղած է անոր գիտական-փորձագիտական խորհուրդին քարտուղարը: 2019-21՝ գիտավերլուծական գործունէութիւն ծաւալած է ՀՀ վարչապետի աշխատակազմին հանրային կապերու եւ տեղեկատուութեան կեդրոնին մէջ, որպէս «Օրբելի» Կեդրոնի փորձագէտ: Հեղինակ է շուրջ 170 գիտավերլուծական յօդուածներու, համահեղինակ՝ 10 գիրքի: Զեկոյցներով մասնակցած է աւելի քան 20 գիտաժողովներու եւ աշխատաժողովներու: Մասնագիտական հետաքրքրութեան ոլորտներն են Սփիւռքը, Հայաստան-Սփիւռք յարաբերութիւնները:

Դոկտ. Տիգրան Ղանալանեան Ծնած է Երեւան: 2013ին մագիստրականով վկայուած է ԵՊՀ պատմութեան բաժանմունքի հայոց պատմութեան նոր եւ նորագոյն բաժնէն: 2016ին ԵՊՀ հայոց պատմութեան ամբիոնէն պաշտպանած է թեկնածուական՝ «Սփիւռքի Ներքին Տեղաշարժերը 1945-1988 Թուականներին» նիւթով: 2008-16՝ իբրեւ փորձագէտ պաշտօնավարած է «Նորավանք» ԳԿՀի մէջ: 2014էն դասախօս է ԵՊՀ պատմութեան բաժանմունքի հայոց պատմութեան ամբիոնին: 2021էն աւագ գիտաշխատող է Հայաստանի Պատմութեան Թանգարանի նոր եւ նորագոյն

բաժնին մէջ: Հեղինակ է գիտական յօդուածներու, մենագրութեան, համահեղինակ՝ այլ գիրքերու: Գիտական հետաքրքրութիւններու ծիրը կ'ընդգրկէ Սփիւռքի պատմութիւնն ու սփիւռքագիտութիւնը:

Ասպէ Ճիզմէճեան Ծնած է Գահիրէ, 1994ին: 2018ին աւարտած է Գահիրէի Գերմանական Համալսարանի կիրառական գիտութեան եւ արուեստի գծանկարչական յարդարումի բաժինը: Իր թեզը՝ «Մշակութային Ինքնութեան Ստեղծումն ու Դրսեւորումը Տեսողական Հաղորդամիջոցներու Ճամփով», կ'արծարծէ ինքնութեան խնդիրը, զայն առնչելով եգիպտահայ անհատին: Գործօն մասնակցութիւն կը բերէ եւգիպտահայ միութենական կեանքին. եղած է անդամ Գահիրէի ՀԲԸՄ Նուպարի աղջկանց պասքէթպոլի խումբին եւ երիտասարդաց յանձնախումբին, Ծիածան մանկական երգչախումբին, Կոկանեան սրահի Զանգեզուր պարախումբին: 2019էն ատենապետն է ՀԲԸՄ Եգիպտոսի երիտասարդ արհեստավարժներու (AGBU Young Professionals):

Դոկտ. Նարինէ Մարգարեան 1997-2004՝ ուսանած է ԵՊՀ արեւելագիտութեան հիմնարկը, մագիստրականով վկայուելով արաբագիտութեան մասնագիտութեամբ: 1999-2000՝ ուսանած է Դամասկոսի օտարերկրացիներու համար արաբերէն լեզուի հիմնարկին մէջ, 2003ին՝ Գահիրէի Պետական Համալսարանի արաբերեն լեզուի կեդրոնին մէջ: 2004էն կը պաշտօնաւավարէ ՀՀ ԳԱԱ Հայոց Ցեղասպանութեան Թանգարան-Հիմնարկին մէջ, ուր ներկայիս աւագ գիտաշխատող է, գիտական քարտուղար եւ 2013էն՝ *Ցեղասպանագիտական Հանդէս*ի խմբագրակազմի անդամ: 2011ին թեկնածուական պաշտպանած է «Հայ Տարագիրները Սիրիայում եւ Հայ-Արաբական Փոխյարաբերութիւնները (1915-1923)» նիւթով: Հեղինակն է *Հայոց Ցեղասպանութեան հետեւանքով Սիրիայում հաստատուած հայ տարագիրների կարգավիճակը եւ հայ-արաբական փոխյարաբերութիւնները (1915-1923թթ.)* գիրքին: Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն Հայոց Ցեղասպանութեան հետեւանքով Սուրիա-Լիբանան-Եգիպտոս-Պաղեստին-Իրաք յայտնուած հայ տարագիրներու իրավիճակը, անոնց ընկերատնտեսական, քաղաքական համարկումը, տեղի տարագիրներու, մասնաւորապէս՝ որբերուն առնչուող հարցերը, հոն հիմնուած հայկական եւ միսիոնարական որբանոցներուն խնդիրները:

Դոկտ. Արմէն Մելքոնեան Ծնած է Երեւան, 1958ին: 1988-92՝ եղած է ՀՀ ԳԱԱ արեւելագիտութեան հիմնարկի հետազօտող, 1990ին պաշտպանած է դոկտորական: 1992-94՝ մաս կազմած է ՀՀ նախագահի աշխատակազմին, ապա անցած դիւանագիտական ասպարէզ: 1994-97՝ Գահիրէի մէջ ՀՀ դեսպանատան խորհրդական է, 1998-2000՝ ընդհանուր հիւպատոս Լոս Անճելըսի, իսկ 2002-06՝ Հալէպի մէջ: 2001-02՝ գլխաւորած է Ս. Էջ-

միածնի միջազգային յարաբերութիւններու գրասենեակը: 2006-09՝ գլխաւորած է ՀՀ արտաքին գործոց նախարարութեան Մերձաւոր եւ Միջին Արեւելքի բաժանմունքը: 2009-18՝ ստանձնած է Եգիպտոսի մօտ ՀՀ արտակարգ եւ լիազօր դեսպանի պարտականութիւնները: 2010էն նոյն պաշտօնը վարած է նաեւ Լիպիոյ, Ալճերիոյ եւ Եթովպիոյ մօտ հեռակայ կարգով: Միաժամանակ Արաբական Լիկային եւ Ափրիկեան Միութեան մէջ ներկայացուցած է ՀՀն: 2018էն՝ ՀՀ արտաքին գործոց նախարարութեան Միջին Արեւելքի եւ Ափրիկէի բաժանմունքի տնօրէնն է:

Միհրան Մինասեան Ծնած է Հալէպ: Երկրորդական կրթութիւնը ստացած է Հալէպի Ազգային Քարէն Եփփէ Ճեմարանէն: Արհ. Պետրոս արք. Միրիաթեանի համահեղինակութեամբ հրատարակած է *Հալէպցիներու ապստամբութիւնը կուսակալ Խորշիտ Փաշայի դէմ (1819-1820) - Աբրահամ արք. Քիւփէլեանի օրագրութիւնը* արաբերէն հատորը (2008): Կ'աշխատակցի *Հասկ հայագիտական տարեգիրք*ին, *Բագին*ին, *Բանբեր Մատենադարանի*ին եւ յօդուածներու-ժողովածու գիրքերու, իսկ 1981էն՝ *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*ին՝ հայ հնատիպ գիրքին, հայ պարբերական մամուլի մատենագիտութեան, հայերէն ձեռագիրերուն, Հայոց Ցեղասպանութեան պատմութեան, հայ լուսանկարչութեան, յուշամատեաններու մասին պատմաբանասիրական ուսումնասիրութիւններով: Գրի առած է Հայոց Ցեղասպանութենէն վերապրողներու վկայութիւններն ու ազգագրական-բանահիւսական շատ նիւթ: Անդամ է Սուրիոյ արաբ եւ Հայաստանի գրողներու միութեանց: 2012էն կ'ապրի ՀՀ, կը պաշտօնավարէ Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Հին Ձեռագրերու Ինստիտուտ-Մատենադարանի եւ ՀՀ ԳԱԱ Հայոց Ցեղասպանութեան Թանգարան-Հիմնարկին մէջ:

Փրոֆեսոր Քլոտ Մութաֆեան Ծնած է Փարիզի մերձակայքը՝ 1915ի Ցեղասպանութենէն մազապուրծ ծնողքէ: Մասնագիտանալով ուսողութեան մէջ, զանազան համալսարաններ դասաւանդած է այդ նիւթը: Այդուհանդերձ իր սէրը պատմութեան (մանաւանդ միջնադարու) հանդէպ զինք մղած է աշակերտելու հայոց պատմութեան եւ դոկտորական պաշտպանելու 2002ին՝ հայ-խաչակրական դիւանագիտական յարաբերութիւններուն մասին: Հեղինակած է շարք մը հատորներ, ինչպէս՝ *Historical Atlas of Armenia* (2001) եւ *L'Arménie du Levant* (երկհատորեակ, 2012), *La Saga des Arméniens de l'Ararat aux Carpates* (2018): Կազմակերպած է բազմաթիւ ցուցահանդէսներ, ինչպէս՝ «Կիլիկիոյ Հայոց Թագաւորութիւնը» (Փարիզ, Սորպոն 1993), «Հռոմ-Հայաստան» (Վատիկան, Սիսթին սրահ, 1999), «Հայաստան Գրչութեան Կախարդանքը» (Մարսէյ, 2007): Գիտահետազօտական հետաքրքրութեան ծիրը կ'ընդգրկէ հայկական միջնադարն ու հայոց յարաբերութիւնները խաչակիրներուն եւ մոնկոլներուն հետ:

Դոկտ. Փրոֆեսոր Վահրամ Շեմմասեան Վկայուած է University of California Los Angelesէն, պաշտպանելով “The Armenian Villagers of Musa Dagh: A Historical-Ethnographic Study, 1840-1915” դոկտորականը: Տնօրէնն է California State University, Northridgeի ժամանակակից եւ դասական լեզուներու եւ գրականութեան բաժանմունքի հայագիտութեան բաժնին: Հեղինակ է *The Musa Dagh Armenians: A Socioeconomic and Cultural History, 1919-1939* (2015) եւ The Armenians of Musa Dagh: From Obscurity to Genocide Resistance and Fame 1840-1915 (2021) հատորներուն: Պարգեւատրուած է ՀՀ Սփիւռքի նախարարութեան Ուիլիըմ Սարոյեան շքանշանով՝ Սփիւռքի մէջ հայագիտութեան եւ հայ մշակոյթին զարգացման բերած նպաստին համար: Արժանացած է Ծիծեռնակաբերդի Հայոց Ցեղասպանութեան Թանգարան-Հիմնարկի Ֆրանց Վերֆէլ պատուանշանին՝ առ ի գնահատանք Մուսա Լեռան մասին իր գիտաշխատութիւններուն:

Ռաֆայէլ Հաննա (Յովհաննէս) Ումուտեան Ծնած է Զահլէ, Լիբանան, 1945ին: Բարձրագոյն ուսումը ստացած է Սէն Ժոզէֆ Համալսարանի դրամատնային գիտելիքներու կեդրոնին մէջ: 1958էն մաս կազմած է սկաուտական, երիտասարդական եւ Հայ Կաթողիկէ Երիտասարդաց Միութեան շարժումներուն: Հիմնադիրներէն է Զալքայի Ս. Խաչ Եկեղեցւոյ ժողովրդապետութեան (1977) եւ մասնակիցներէն՝ եկեղեցւոյ կառուցման: 1994-2000՝ հայ կաթողիկէ համայնքը ներկայացուցած է Լիբանանի Քարիթասի գերագոյն մարմնին մէջ: Անդամ եղած է եղած է Ճինիշեան Յիշատակի Ձեռնարկի (1994-2002, 2005-2011) եւ Գարակէօզեան Հիմնարկի Պէյրութի խորհրդատու մարմիններուն (2008էն իվեր): Հիմնադիր-անդամ է Երեւանի ֆինանսիստների եւ բանկիրների համահայկական ընկերակցութեան (2010): Հայոց Ցեղասպանութեան 100ամեակի Լիբանանի Կեդրոնական Մարմնի անդամ էր: Արժանացած ՀՀ Սփիւռքի նախարարութեան շնորհակալագիրին: Առ ի գնահատութիւն իր ընկերային ծառայութեան, Ներսէս-Պետրոս ԺԹ. կաթողիկոս-պատրիարքի ձեռամբ իրեն շնորհուած է «Մեծն Սուրբ Գրիգոր Ասպետ» քահանայապետական շքանշանը, Պենետիկտոս ԺԶ. պապին կողմէ (2012):

Լիմի Չոլաքեան Խունկանեան Ծնած է Հալէպ, 1964ին: Պէյրութի Հայ Աւետարանական Գոլէճը աւարտելէ ետք յաճախած է Հայկազեան Համալսարան եւ Near East School of Theology զոր աւարտած է 1985ին, քրիստոնէական կրթութեան պսակաւոր արուեստից վկայականով: Ընտանիք կազմելով քարոզիչ Տոքթ. Խունկանեանի հետ, 1998ին կը հաստատուի Աղեքսանդրիա, ուր կը ծաւալէ կամաւոր գործունէութիւն համայնքին մէջ, նաեւ կը դասաւանդէ տեղւոյն հայկական վարժարանին մէջ:

Տոքթ. Սուրէն Պայրամեան Ծնած է 1943ին, Գահիրէ: 1965ին աւարտած է Գահիրէի Համալսարանի վիրաբուժ-ատամնաբուժական բաժինը: Ծաւալած է ազգային հասարակական բեղուն գործունէութիւն. 1966էն անդամ է Գահիրէի թեմական ժողովին, 1975էն՝ ատենադպիրի հանգամանքով: Իր վաստակաշատ գործունէութեան համար 1999ին արժանացած է Էջմիածնի ամէնայն հայոց կաթողիկոսութեան, 2012ին՝ Կիլիկիոյ հայոց կաթողիկոսութեան շքանշաններու, իսկ 1999ին՝ ՀՄԸՄի: Գործակցած է ՀՀ Ազգային Գրադարանին, Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Հին Ձեռագրերու Հիմնարկ Մատենադարանին, Ազգային Արխիւին, Ծիծեռնակաբերդի Հայոց Ցեղասպանութեան Թանգարան-Հիմնարկին, Ե. Չարենցի անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանին հետ, որոնցմէ ստացած է շնորհակալագրեր: Խմբագրական խորհուրդի անդամ է *Բանբեր Հայաստանի գրադարանների* կիսամեայի: Հեղինակ է *Հայ մամուլը Եգիպտոսի մէջ* (2005), *Հայ գիրքը Եգիպտոսի մէջ 1888-2011* (2012), «*Յուսաբեր*» *օրաթերթի 100-ամեակ* (2013), *Հայկական համայնքային կառոյցները Եգիպտոսի մէջ* (2017) հատորներուն: Արժանացած է Սփիւռքի նախարարութեան «Մայրենիի Պաշտպան» Ա. Կարգի վկայականին (2017):

Դոկտ. Վլադիմիր Պօղոսեան Ծնած է Երեւան, 1985ին: 2006ին աւարտած է ԵՊՀ աստուածաբանութեան բաժանմունքը: 2011ին պաշտպանած է փիլիսոփայութեան ատենախօսութիւն՝ «Ընդհանրական Եկեղեցին Քրիստոսաբանական Վէճերի Վաղ Փուլում» նիւթով: 2007-09՝ ղեկավարած է ԵՊՀ ուսանողական խորհուրդի հոգեւոր մշակոյթի զարգացման յանձնաժողովը, 2007-11՝ եղած է ԵՊՀ կառավարման խորհուրդի անդամ: 2008-12՝ աշխատած է ՀՀ Սփիւռքի նախարարութեան համահայկական, միջազգային եւ եկեղեցական կառոյցներու հետ կապերու վարչութեան, Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցիի եւ այլ հոգեւոր կառոյցներու հետ կապերու բաժինը, 2012-14՝ եղած է նոյն բաժնի վարիչ: 2013-14՝ աւարտած է ՀՀ ԱԳՆ դիւանագիտական ակադեմիան: 2016-19՝ պաշտօնավարած է Լիբանանի մօտ ՀՀ դեսպանութեան մէջ, նախ իբրեւ կցորդ, իսկ 2018 Յուլիսէն՝ որպէս երրորդ քարտուղար: 2019-21՝ աշխատած է ՀՀ ԱԳՆ ամերիկեան երկիրներու վարչութեան մէջ, իբրեւ երրորդ քարտուղար Կեդրոնական եւ Հարաւային Ամերիկայի բաժնին: 2021 Յունուարէն նշանակուած է Հնդկաստանի Հանրապետութեան մօտ ՀՀ դեսպանութեան երրորդ քարտուղար, Փետրուարին՝ նոյն դեսպանատան երկրորդ քարտուղար, իսկ Դեկտեմբերին իրեն շնորհուած արտահերթ երկրորդ քարտուղարի Ա. դասի դիւանագիտական աստիճան: Դասաւանդած է ԵՊՀ, Եւրոպական Կառավարման Տարածաշրջանային Ակադեմիային եւ Հայկազեան Համալսարանին մէջ: Մասնակցած է գիտաժողովներու, համաժողովներու: Հեղինակ է գիտական յօդուածներու:

Վահէ Սարգսեան Ծնած է ՀՀ Վայոց Ձոր Մարզի Եղէգնաձոր քաղաքը: 2005-09՝ ուսանած է ԵՊՀ պատմութեան բաժանմունքը: 2009-11՝ զինուրագրուած է ՀՀ բանակ: 2013ին աւարտած է ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան հիմնարկի մագիստրականը: 2014 Մայիսէն գիտաշխատող է նոյն հիմնարկի հին դարերու պատմութեան բաժինը: 2015 Սեպտեմբերէն կ'աշխատի իր թեկնածուականին վրայ՝ «Վանի Թագաւորութեան Պատմութեան Հիմնահարցերը Կ.Ֆ.Լեման-Հաուպտի Աշխատութիւններում» նիւթով: 2019 Սեպտեմբերէն համատեղութեամբ ղեկավարն է «Էրեբունի» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարանի Կարմիր Բլուր մասնաճիւղին:

Ազատուհի Սիմոնեան Գալայճեան 1960-2007՝ մաս կազմած է Lebanese American Universityի (LAU) դասախօսական անձնակազմին, դասաւանդելով անգլերէն եւ գրականութիւն: Համալսարանական առաջին տարիները ուսանած է Հայկազեան Գոլէճին մէջ, ապա 1960ին աւարտած է Beirut College for Womenի (BCW, յետագային՝ LAU) անգլիական գրականութեան բաժինը: 1962-63՝ Միչիկընի Էն Արպըր Համալսարանին մէջ մասնագիտացած է անգլերէնը իբրեւ օտար լեզու դասաւանդումին մէջ: Վերադարձած է Պէյրութ եւ շարունակած դասաւանդել BCWի մէջ՝ 1980ին ստանալով իր մագիստրականը: 1982ին գլխաւորած է BCWի անգլերէն լեզուի գիտաշխատանոցը: Հեղինակ է *Հայ կինը, Ընտանիք եւ երիտասարդութիւն* (1988) եւ *Երիտասարդութիւն եւ կրթութիւն* (1995) հայերէն գիրքերուն: Իր *Հայ կինը եւ մշակոյթը* (2013) հատորը կը մէկտեղէ իր հայերէն եւ անգլերէն յօդուածները: Սիմոնեան աշխուժ գործունէութիւն ծաւալած է Լիբանանի հայօճախին մէջ, տալով դասախօսութիւններ՝ կրթական, մշակութային, հոգեբանական, ընտանեկան եւ գրական հարցեր արծարծող նիւթերու շուրջ: Ան անդամ էր Ճինիշեան Յիշատակի Ձեռնարկին խորհրդատու մարմնին (1999-2006), իսկ 2008էն՝ Հաուըրտ Գարակէօզեան Հիմնարկին: 2010ին ան պարգեւատրուեցաւ Մեսրոպ Մաշտոց շքանշանով՝ Կիլիկիոյ կաթողիկոս Արամ Ա. վեհափառի ձեռամբ:

Փրոֆ. Վերժինէ Սվազլեան, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտութեան եւ ազգագրութեան հիմնարկի վեթերան գիտաշխատող է: Աւելի քան 65 տարիներ գրառած, ձայնագրած, տեսագրած եւ ուսումնասիրած է Արեւմտահայաստանի, Կիլիկիոյ եւ Անատոլիայի հայութեան բանաւոր աւանդութիւնն ու Հայոց Ցեղասպանութեան ականատես վերապրողներու վկայութիւնները: Հրատարակած է *Մուսա Լեռ* (1984), *Կիլիկիա. արեւմտահայոց բանաւոր աւանդութիւնը* (1994), *Մեծ Եղեռն. արեւմտահայոց բանաւոր վկայութիւններ* (1995), *Մեծ Եղեռնը արեւմտահայոց յուշապատումներում եւ թուրքալեզու երգերում* (1997-1999՝ հայ., ռուս., անգլ., թրք.՝ 2005), *Պոլսահայոց բանահիւսութիւնը* (2000), *Հայոց Ցեղասպանութիւնը եւ ժողովրդի պատմական յիշողութիւնը* (2003-2005՝ հայ., անգլ., ֆրանս., գերմ., ռուս., թրք.՝ 2005),

Հայոց Ցեղասպանութիւն. ականատես վերապրողների վկայութիւններ (2011՝ հայ., անգլ., թրք.՝ 2013), *Մուսա Լեռան հերոսամարտը* (2015՝ հայ., անգլ.), *Ռուսաստանի հայերի բանաւոր մշակոյթի նշխարներ* (2021), *Ամերիկահայոց բանաւոր աւանդոյթը ժամանակի հոլովոյթում* (2022) եւ այլ աշխատութիւններ, շուրջ 500 գիտահրապարակախօսական յօդուածներ:

Դոկտ. Անդրանիկ Տագէսեան Ծնած է 1960ին, Պէյրութ: 2011ին պաշտպանած է դոկտորականը՝ «Democracy and Integration in Multicommunal Polities: The Armenians and the Kurds in Lebanon» նիւթով: 1993-2018՝ պատասխանատու քարտուղար, իսկ 2018էն պատասխանատու խմբագիրն է *Հայկազ հայագիտական հանդէս*ին: Անդամ է *Հայագիտական հարցեր*ի (2014), *Ցեղասպանագիտական հանդէս*ի (2018) խմբագրակազմերուն: 2011էն տնօրէնն է Հայկազեան Համալսարանի Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոնին: Խմբագրած է գիրքեր, վերջինը՝ *Իրաքի հայերը գիտաժողովի նիւթերը* (2020), կազմած է գիրքեր, վերջինը՝ *ՀԲԸՄ Հաճընի որբանոցը* (1919-1920) (2021), ունի մենագրութիւններ, վերջինը՝ *Լիբանանի հայօճախը, գիրք Ա., համարկումին խաչուղիները (1920-2005)* (2015): Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն ժողովրդավարացումը, մարդկային իրաւանց, ինքնութեան, համարկումի, Սփիւռքի մշակոյթի եւ պահպանման, Միջին Արեւելքի հայօճախներու պատմութեան հարցերը:

Դոկտ. Հիլմար Քայզէր Դոկտորականը պաշտպանած է Ֆլորանսի (Իտալիա) European UNiversity Instituteին մէջ, 2001ին: Մասնագիտացած է Օսմանեան Կայսրութեան վերջին շրջանի ընկերատնտեսական պատմութեան մէջ, իմասնաւորի՝ Հայկական Ցեղասպանութեան: Բազմաթիւ մանրամասնեալ, խորացուած ուսումնասիրութիւններ ունի Հայոց Ցեղասպանութեան որոշակի երեսակներուն մասին, ինչպէս՝ *At the Crossroads of Der Zor. Death, Survival, and Humanitarian Resistance in Aleppo, 1915–1917* (2002), *The Extermination of Armenians in the Diarbekir Region* (2014) եւ յօդուած-ուսումնասիրութիւն մը՝ *The Oxford Handbook of Genocide Studies* գիրքին մէջ (2010)՝ "Genocide at the Twilight of the Ottoman Empire" վերնագրով: Մասնակցած է ՀՍՈԿի գիտաժողովներուն:

Դոկտ. Էսլամ Ֆաուզի Անաս Քութուպ Ծնած է 1984ին, Աղեքսանդրիա: Դոկտորականը պաշտպանած է 2016ին ընկերաբանութեան մէջ: Ընկերաբանութիւն կը դասաւանդէ Տամանհուրի Համալսարանին մէջ: Մասնակցած է բազմաթիւ աշխատաժողովներու՝ կրթութեան որակի բարձրացման, դասանիւթերու պատրաստման, ռազմավարական ծրագրաւորման նիւթերով: Անդամ է համալսարանին կրթութեան որակի ապահովման յանձնախումբին, իսկ 2016-20՝ համալսարանի ռազմավարական

ծրագրաւորման յանձնախումբին: Ան հանրային դէմք մըն է, հանրային ծառայութեան մեծ աւանդով: Հեղինակ եւ համահեղինակ է ընկերաբանութեան եւ անոր իրաւաբանական երեսակին վերաբերող գիրքերու:

Արմին Քրէտեան Ծնած է Գահիրէ 1960ին: 1983ին աւարտած է Գահիրէի Ամերիկեան Համալսարանի անգլերէնի եւ բաղդատական գրականութեան բաժինը: 1983-85՝ իբրեւ ազատ ունկնդիր հետեւած է ԵՊՀ հայ գրականութեան դասընթացքներուն: 1997ին, մագիստրականով վկայուած է Գահիրէի Ամերիկեան Համալսարանի Միջին Արեւելքի պատմութեան բաժինէն, թեզի նիւթ ունենալով «Եգիպտոսի Հայ Համայնքը Ա. Աշխարհամարտի Շրջանին», որուն մէկ բաժինը՝ «Եգիպտոսի Հայ Համայնքը, Ա. Աշխարհամարտը եւ Հայոց Ցեղասպանութիւնը (1914-1919)» վերնագրով, լոյս տեսաւ *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*ի 35րդ (2015) հատորին մէջ: Ներկայիս ան կ'ուսումնասիրէ Խրտեան ընտանիքի արխիւները, որոնք կը վերաբերին նախաեղեռնեան Կիւրինի մէջ կեդրոնացած մանուսագործութեան: Այս նիւթերը - Գահիրէ բերուած իր մեծհօր կողմէ (այժմ ՀՀ Ազգային Արխիւ փոխադրուած) – հումք դարձան Քրէտեանի "A Gurun Shawl on a Cairo Wall" ուսումնասիրութեան, որ լոյս տեսաւ փրոֆ. Րիչըրտ Յովհաննիսեանի խմբագրած *Armenian Sebastia/Sivas and Lesser Armenia* (2004) գիրքին մէջ:

Հիմնական Տեղեկութիւններ Եգիպտոսի Մասին

Ափրիկէի հիւսիս-արեւելեան եւ Ասիոյ հարաւ-արեւմտեան ծայրամասերը Սինայի թերակղզիով իրար կամրջող, Միջերկրականի հարաւի եւ արեւելքի արաբական երկիրները իրար կապող, միջերկրականեան, հիւսիսափրիկեան եւ միջինարեւելեան ինքնութիւն ունեցող երկիրն է Եգիպտոս:

Նեղոսով ու բուրգերով նշանաւորուած Եգիպտոսի գրաւոր պատմութիւնը կը սկսի Ք.ա. Զ. հազարամեակէն: Քրիստոնէական կեդրոն հանդիսանալէ ետք, 639ին Օմար խալիֆայի բանակը կը գրաւէ Եգիպտոսը հռոմէացիներէն: Թ. դարու երկրորդ կէսին, թրքական ծագումով մեմլուք իշխանաւորներ (Թուլունի, ապա եւ Իխշիտի Հարստութիւնները) միաոժամանակ կը կառավարեն երկիրը մինչեւ 969, երբ ֆաթիմեան զօրքը պարտութեան կը մատնէ Իխշիտիները եւ կը հաստատէ իր իշխանութիւնը, որ կը գոյատեւէ մինչեւ ԺԲ. դար: Ֆաթիմեաններու շրջանին, Եգիպտոսի մէջ կը փայլին շարք մը հայ իշխանաւորներ, որոնք կը կառավարեն երկիրը: Սալահէտտինի յաղթանակը՝ 1171ին, վերջ կու տայ Ֆաթիմեան Հարստութեան, կը հաստատէ Էյյուպեան Հարստութիւնը, որ կը տապալի թուրք-չերքէզական մեմլուքներու ձեռամբ, 1250ին: Վերջիններս կը մնան իշխանութեան վրայ մինչեւ օսմանցիներու գրաւումը՝ 1517ին: Մեմլուքեան շրջանի յիշարժան դրուագ է ԺԴ. դարակէսի Սեւ Մահը, որ հնձեց երկրին բնակչութեան շուրջ 40%ը: Օսմանցիք, երկիրը կը կառավարեն մեմլուք իշխանաւորներով, մինչեւ Նափոլէոն Պոնափարթի արշաւանքը, 1798ին: Եգիպտոսի օսմանեան շրջանի 1687-1731 փուլը կը յատկանշուի յաջորդական վեց սովերով որոնք կը խլեն բնակչութեան մէկ-վեցերորդին կեանքը:

Նափոլէոնի արշաւանքով նոր հանգրուան կը բացուի ամբողջ Միջին Արեւելքի մէջ. եւրոպական միջամտութիւնները կը խախտեն ուժային հաւասարակշռութիւնները: Օսմանեան Կայսրութեան կողմէ Եգիպտոսի կառավարիչ ղրկուած ալպանացի Մուհամմատ Ալի կը ձգտի կիսանկախ վարել երկիրը, ափ մը հայերու ու ընտրեալ այլ փոքրամասնական գործիչներու հետ կը յաջողի համեմատական բարգաւաճում յառաջացնել ու զարգացնել երկիրը, հաստատել իր գերդաստանին ժառանգականութիւնը: 1867ին, Եգիպտոս կը դառնայ կիսանկախ տարածք՝ խտիւութիւն, Մուհամմատ Ալիի ժառանգներուն իշխանութեամբ: Յաջորդ տարիները կը նշանաւորուին Սուէզի ջրանցքի բացումով, երկրին սնանկացում-օտար միջամտութեանց զօրացումով եւ ազգայնականներու ըմբոստացումով: 1882ին, Մեծն Բրիտանիա վերահսկողութեան տակ կ'առնէ Եգիպտոսը մինչեւ Ա. աշխարհամարտ, որմէ ետք, 1922-53՝ կը հաստատուի թագաւորական վարչակարգ: 1952ի սպայից յեղաշրջումէն կարճ ժամանակ ետք իշխանութեան կու գայ Կամալ Ապտէլ Նասէր, որով Եգիպտոս կը ստանձնէ արաբական աշխարհի առաջնորդութիւնը՝ արաբականութեան լոզունգին տակ: Յաջորդող երկու տասնամեակները կը նշանաւորուին Սուէզի ջրանցքին դէմ յարձակումով,

Սուրիոյ հետ միացեալ հանրապետութեան հռչակումով, արաբ-իսրայէլեան պատերազմներով եւ 1973ի նախագահ Անուար Սատաթի՝ Իսրայէլի հետ կնքած հաշտութեամբ: Սատաթի սպանութեամբ երկիրը տակաւ կը վերադառնայ արաբական աշխարհ ու կը բոլորէ յարաբերական խաղաղութեան եւ վերելքի, հուսկ՝ տեղքայլի շրջան մը:

Խաղաղութեան այս շրջանը կ'անկայունանայ արաբական գարնան հետեւանքով. 2011ին նախագահ Հուսնի Մուպարաք կը հրաժարի, Յունիս 2012ին նախագահ կ'ընտրուի իսլամական Մուհամմատ Մուրսի, Եգիպտոս միաոժամանակ կ'ենթարկուի Թուրքիոյ ազդեցութեան՝ մինչեւ Յուլիս 2013, երբ բանակը ձեռք կ'առնէ երկիրը եւ նոր ընտրութիւններով (26-28 Մայիս 2014) նախագահ կը դառնայ Ապտէլ Ֆաթթահ ԷլՍիսի:

Եգիպտոս շրջանային ուժ մըն է, Նեղոսի երկու ափերուն յառաջացած երկրագործական ու բնակելի տարածքին վրայ (շուրջ 40,000 քառ. քլմ.) բնակող 100 միլիոն բնակչութեան մեծամասնութեամբ, ան ունի աշխարհի 33րդ տնտեսութիւնը, կը գտնուի զարգացող պետութիւններու շարքին եւ 116րդն է մարդկային զարգացման համաշխարհային սանդխակին վրայ: Հիմնադիր-անդամ է ՄԱԿին, Չէզոք Երկիրներու Շարժումին (ՉԵՇ), Արաբական Լիկային, Ափրիկեան Միութեան, Իսլամական Համագործակցութիւն Կազմակերպութեան (ԻՀԿ) եւ Համշխարհային Երիտասարդական Ֆորումին:

1,010,408 քառ. քմ. տարածքով, 27 նահանգներով Եգիպտոս կը հանդիսանայ մեծագոյն բնակչութեամբ արաբական երկիրը: Բնակչութեան շուրջ 85 տոկոսը մահմետական է, որ նաեւ պետական կրօնքն է, մինչ 10-15 տոկոսը ղպտի քրիստոնեաներ են: Երկրին մէջ կ'ապրին նաեւ շուրջ 5 միլիոն գաղթականներ՝ Սուտանէն, ափրիկեան երկիրներէն, Պաղեստինէն, Սուրիայէն ...:

Ներկայիս Եգիպտոս կը ջանայ կարելի յաջողութեամբ եւ իմաստութեամբ նաւարկել իր ժողովրդագրական գերաճին, տնտեսական դժուարութեանց, իսլամ ծայրայեղականութեան, ղպտի փոքրամասնութեան իրաւունքներու, արաբ-իսրայէլեան տագնապին, շրջանային իր դիրքերուն վերադառնալու, արաբական աշխարհին թէ ՉԵՇին ու ԻՀԿին իր առաջնային դիրքերը վերագրաւելու, Չինաստանի, Մ. Նահանգներու, Եւրոպական Միութեան ու Ռուսաստանի միջեւ իր շահերը պաշտպանելու եւ յառաջմղելու խաչուղիներուն վրայ:

Համառօտ Ուրուագիծ Եգիպտոսի Հայօճախին

Հայկական ներկայութիւնը Եգիպտոսի մէջ կ'առնչուի առնուազն նախաքրիստոնէական հիթիթ-խուրրի միտաննիական-փարաւոնական փոխյարաբերութեանց: Այս բնագաւառը կարիքն ունի խորազնին ուսումնասիրութեանց՝ իբրեւ Հին Աշխարհի տէրութիւններու մշակութային-խնամիական-ռազմական-տնտեսական թէ այլ բնոյթի բախումներու եւ գործակցութեանց կապեր:

Աւելի ետք Մեսրոպ Մաշտոցի օրերուն, Մովսէս Խորենացին - դասընկերներու հետ - ուսումնառութեան կ'առաքուի Աղեքսանդրիա: Այս շրջանին նաեւ ի յայտ կու գան հռոմէական զօրագունդերու գլուխ կանգնած հայ զօրականներ, որոնք կը կառավարեն Եգիպտոսը: Կրթա-ուսումնական այս ներկայութեան կը զուգադիպի կրօնական կեցութիւնը հայ անապատականներու՝ եգիպտական զանազան վանքեր: Կրօնական այս ներկայութիւնը պիտի առաւել հաստատութենականացուէր, առնուազն Ժ. դարէն՝ Հայ Եկեղեցիին մինչեւ այսօր երկարող գրեթէ անընդհատ ներկայութեամբ:

...Նոյնիսկ Սասունցի Դաւիթի ներկայութիւնը կ'արձանագրուի Մսըրի մէջ, որ արձագանգն է երկու երկիրներու ժողովուրդներուն միջեւ եղած փոխյարաբերութեան:

Ժ. դարու (եւ այնուհետեւ) Ֆաթիմեան Եգիպտոսի մէջ կը փայլատակին աստղերը հայ վեզիրներու, կառավարիչներու որոնք միառժամանակ կը վարեն երկիրը: Այնուհետեւ, հայկական առնչութիւնները կը զգենուն միջպետական բնոյթ՝ Կիլիկեան Հայաստանի եւ մեմլուքեան Եգիպտոսի շրջանին: Տեղին է յիշել որ կիլիկեան հայոց վերջին արքան գերի տարուեցաւ Եգիպտոս, ապա փրկագնուելով անցաւ Ֆրանսա: ԺԵ.-ԺԸ. դարերուն եգիպտահայ ներկայութիւնը կը նահանջէ՝ հաւանաբար հայութեան թիւին նօսրացումով, սակայն կը գոյատեւէ. ուշագրաւ է որ ԺԸ. դարավերջին Նափոլէոն Պոնափարթի արշաւանքին դիմադրող եգիպտական ծովային ուժերը կը ղեկավարէ Նիկողայոս անուն հայը:

Եգիպտոսի պատմութեան նոր շրջանը կը սկսի Մուհամմատ Ալիով, որուն վերելքին մեծապէս կը նպաստեն պոլսահայ եւ զմիւռնահայ սարաֆներ, որոնց կարգին Պօղոս Պէյ Եուսուֆը: Վերջինիս իմաստութիւնը, հաւատարմութիւնն ու նուիրումը կը դառնան պատճառ որ Մուհամմատ Ալի ատակ եւ կարողունակ հայեր հրաւիրէ, որոնք կը դառնան իր մտաւոր աջ բազուկը: Եգիպտահայ առաջին սերունդի այս ներկայացուցիչներ - այլոց կարգին - կ'առաքուին Եւրոպա՝ ուսման, եւ յետ-վկայման, տասնամեակներ շարունակ, կը դառնան երկրին կրթական, երկրագործական, տնտեսութեան, արտաքին յարաբերութիւններու թէ այլ բնագաւառներու առաջնորդ-պաշտօնատարներ, երկիրը յառաջմղող, Օսմանեան Կայսրութենէն աւելի արագ զարգաց-նող ուժեր:

Յիրաւի, ԺԹ. դարու հայօճախին հսկայ նպաստը Եգիպտոսին՝ անմրցելի է ուրիշ որեւէ հայօճախի ԺԹ. դարու նպաստին: Եգիպտահայ պետական աւագանիին ԺԹ. դարավերջի լաւագոյն դրսեւորումը կը հանդիսանայ վարչապետ, արտաքին գործոց նախարար եւ այլ վճռորոշ պաշտօններ ստանձնած Նուպար փաշա, որուն յարատեւ, հետեւողական ջանքերուն շնորհիւ կը միօրինականան խառն դատարանները եւ կը սահմանափակուին օտար դատական միջամտութիւնները: Եգիպտահայ աւագանին բացարձակ հաւատարմութեամբ ծառայեց Եգիպտոսին, որով շեշտուեցաւ հայոց դրական վարկը արաբական աշխարհին մէջ, դիւրացնելով արաբ ասպնջականութիւնը՝ Հայոց Ցեղասպանութենէն մազապուրծ հայ գաղթականութեան:

ԺԹ. դարավերջ-Ի. դարասկիզբին, Պոլիսէն ու Թիֆլիսէն ետք, ամէնէն կարողական գաղութն էր եգիպտահայութիւնը, որուն թիւը ստուարացած էր 1895-96ի համիտեան կոտորածներէն ճողոպրած գաղթականներով: Եգիպտահայութեան այս ուժականութեան դրսեւորումն էին Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան հիմնումը, զինք նախորդած թէ յաջորդած այլ միութիւնները, ինչպէս՝ Համազգային Կրթական եւ Մշակութային Միութիւնը: Իսկ երբ Հայոց Ցեղասպանութեամբ կը խեղուէր Պոլիսը, մինչ թիֆլիսահայութիւնը ուշքը կը դարձնէր Հայկական Վիլայէթներէն աքսորուած մնացորդացին, նաեւ՝ Հայաստանի Ա. Հանրապետութեան ձեւաւորման, եգիպտահայ գաղութը՝ իր մէջ ձեւաւորուած հայ մտաւորական սեռուցքի ու առկայ նիւթական-քաղաքական ներուժին համադրումով ջանաց լեցնել յառաջացած պարապը եւ ստանձնել ցեղասպանուող ազգին հոգերը: Ասոր հերթական դրսեւորումներէն եղան Փոր Սայիտի գաղթականեան, որբախնամի ու Կիլիկիա վերադարձած հայութեան գոյատեւման եւ վերականգնումին սատարումը: Հայօճախին առաջնորդող մարմինները կրցան լաւագոյնս զօրաշարժել արտասահմանի հայութեան նիւթաբարոյական հնարաւորութիւնները եւ զանոնք ուղղորդել հայկական գերագոյն կարիքներուն բաւարարման:

Աւելի ետք, 1920-40ականներուն, Սփիւռքի ձեւաւորման առաջին տասնամեակներուն, եգիպտահայ գաղութին դերը վերաճեցաւ հիմնականին մէջ Սուրիա-Իրաք-Պաղեստին-Եգիպտոս-Կիպրոս-Յունաստան ապաստանած տասանորդուած հայութեան կազմակերպման աշխատանքներու, հայ որբանոցային կեանքի համակարգումին, կրթական ցանցի որակաւորման, հայկական նորածիլ կեանքին վերընձիւղուող կենսագործունէութեան առողջ բանաձեւումին, գաղափարախօսական գունաւորումին: Հաւանաբար առանց եգիպտահայ ուղղորդող խթանին եւ բարերար, ուղենիշային միջամտութեանց միջինարեւելեան հայ գաղթօճախները տասնամեակներ շարունակ տուայտէին տեղքայլի ու դանդաղ (եթէ ոչ-ամուլ) ձեւաւորման գործընթացին մէջ:

Եգիպտոսի հայօճախին շինիչ այս գործունէութիւնը տակաւ նահանջ արձանագրեց Եգիպտոսի մէջ նասէրականութեան հետեւանքով պետականացման-ազգայնականացման, հայօճախին նօսրացման, Միջին Արեւելքի մէջ պետականակերտման այլեւայլ գործընթացներու եւ արաբական արեւելքի հայ գաղթավայրերու հայօճախներու կայացմամբ ու անոնց հանդէպ նպաստի ու աջակցութեան բնոյթին փոխակերպումներով:

Շուրջ 40,000 հաշուող Եգիպտոսի հայօճախը 1950ականներէն սկսաւ տկարանալ ու ներամփոփուիլ: Ներեգիպտական բեմին վրայ - ի դիմաց արագ աճող տեղաբնիկ բնակչութեան - ան առաւել համարկուեցաւ երկրի ներքին թէ արտաքին քաղաքական, պատերազմական, տնտեսական գործառնութեանց, օրինակելիօրէն առաջնահերթեց ներհայկական համագործակցութիւնը ու յամառօրէն եւ առոյգ, սերտուած ճիգերով շարունակեց գոյատեւել ու ծրագրել իր վաղուան մասին:

1970-80ականներուն հայօճախը սկսաւ ի ցոյց հանել իր անմիջական երէկի նպաստը Եգիպտոսին, առաւել վերականգնելով իր վարկը իբրեւ օրինակելի եգիպտացի: Միաժամանակ՝ եկեղեցական, միութենական, հաստատութենական թէ այլ միջոցներով ան առաւել ցանցակալեց ինքզինք Միջին Արեւելքի հայօճախներուն: Հայաստանի Գ. Հանրապետութեան հռչակումով հայօճախը լծուեցաւ նաեւ Հայաստան-Եգիպտոս միջպետական յարաբերութիւններուն իր օգտաշատ դերը խաղալու, միաժամանակ - մանաւանդ վերջին տասնամեակին - ճգնեցաւ Եգիպտոսը դարձնել հայ-արաբ բարեկամութեան եւ համագործակցութեան կարեւոր խարիսխ:

Այսօր, Եգիպտոսի հայօճախը - փոքրաթիւ աղեքսնադրիահայութիւնն ու Գահիրէ կեդրոնացած հայութիւնը - երկրի ներքին գաղափարախօսական-քաղաքական-տնտեսական վերիվայրումներուն հանդէպ աչալուրջ կեցուածքով, միահամաուռ ճիգերով, անցեալի եւ ներկայի իր նիւթաբարոյական կարողութիւնները ի սպաս դնելով իր անդամներու բարօրութեան ու վերելքին, ամրացնելով նաեւ Հայաստանի եւ Արցախի Հանրապետութիւններուն թէ Սփիւռքի հայօճախներուն հետ իր ցանցի հիւսքերը, իր կարելին կ'ընէ պիրկ մնալու: Հայօճախը՝ եգիպտական իր քաղաքացիի հաւատարմութիւնը լաւագոյնս կը դրսեւորէ շինիչ ու դրական դեր խաղալով արաբ-հայ բարեկամութեան թէ ՀՀ-Եգիպտոս միջպետական յարաբերութեանց խորացման ու զարգացման, արաբ մտաւորական շրջանակներու մէջ Հայկական Հարցի ճանաչման խնդրով:

Այսօր Եգիպտոսի հայօճախը իբրեւ դրապէս համարկուած, օրինակելի եւ կազմակերպ քաղաքացիներու համախմբում, կարեւոր կեդրոնի դեր ու տեղ ունի Միջին Արրեւելքի ալեկոծեալ Սփիւքերու համաստեղութեան մէջ:

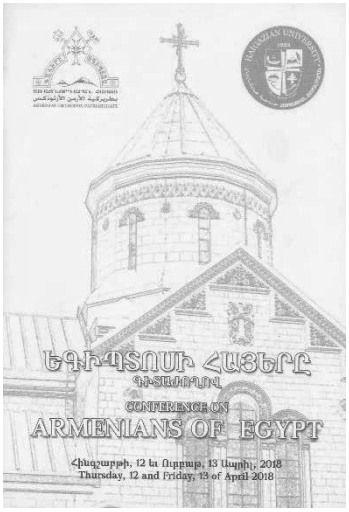

«Եգիպտոսի, Սուտանի Եւ Եթովպիոյ Հայերը» Գիտաժողովը Աւարտեց Իր Աշխատանքները

Ի տարբերութիւն նախորդ չորս նոյնատիպ գիտաժողովներուն, Հայկազեան Համալսարանի Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոնի (ՀՍՈԿ) կազմակերպած «Եգիպտոսի, Սուտանի Եւ Եթովպիոյ Հայերը» գիտաժողովը կայացաւ երկու հանգրուանով, Գահիրէի մէջ՝ 12-13 Ապրիլին, գործակցութեամբ Եգիպտոսի Հայոց Առաջնորդարանին եւ Պէյրութի՝ 29-30 Մայիս 2018ին:

Հինգշաբթի, 12 Ապրիլ 2018ի երեկոյեան ժամը 7:30ին, Կոկանեան Սրահին մէջ Գահիրէ, պաշտօնական բացումը կատարուեցաւ գիտաժողովին, ներկայութեամբ Եգիպտոսի հայոց թեմի առաջնորդ գերշն. Տ. Աշոտ սրբազան Մնացականեանի, Հայկազեան Համալսարանի նախագահ վեր. դոկտ. Փոլ Հայտոսթեանի, Եգիպտոսի մօտ Հայաստանի Հանրապետութեան արտակարգ եւ լիազօր դեսպան դոկտ. Արմէն Մելքոնեանի, Եգիպտոսի հայօճախի պատկան մարմիններու ներկայացուցիչներու, ՀՍՈԿի տնօրէն դոկտ. Անդրանիկ Տագէսեանի, եգիպտահայ կազմակերպութիւններու, միութիւններու եւ մամուլի ներկայացուցիչներու, ինչպէս նաեւ մշակոյթով ու պատմութեամբ հետաքրքրուող եգիպտահայ խաւին:

Պաշտօնական բացման հանդիսութեան, բարիգալուստի սրտագին խօսք արտասանեց առաջնորդ սրբազան հայրը ողջունելով ներկայութիւնը վեր.-դոկտ. Հայտոսթեանին, դոկտ. Տագէսանին եւ հրաւիրեալ բանախօսներուն: Ան նշեց նաեւ որ նման գիտաժողովները առիթ են ոչ միայն մօտէն ծանօթանալու հայ ժողովուրդի զաւակներուն տուեալ երկրին մէջ եւ ազգային կեանքէն ներս բերած նուիրեալ մեծ ծառայութեան ու ծաւալած գործունէութեան, այլեւ ազգային գիտակցութիւնը կը զօրացնեն՝ շարունակելու համար նախորդ սերունդներուն ազգապահպան գաղափարներուն եւ համոզումներուն իբրեւ արդիւնք այսօր մեզի հասած հայապահպանութեան օճախները բաց եւ գործուն պահելու դժուար, պատասխանատու եւ միեւնոյն ժամանակ պատուաբեր առաքելութիւնը:

Ապա խօսք առաւ վեր.-դոկտ. Հայտոսթեան, որ գնահատանք յայտնեց առաջնորդարանին եւ դեսպանութեան գործակցութեան՝ իրականացնելու համար այս իւրայատուկ գիտաժողովը: Ան ընդգծեց որ Սփիւռքի ուսումնասիրութիւնը պէտք է ըլլայ արդիւնքը հաւաքական ճիգի, ճկուն մե-

թոտներով, միջ- եւ բազմա-ուսմունքային, առարկայական եւ անկաշկանդ, ունենայ քննական մօտեցում եւ չքննէ միայն անցեալը, այլեւ՝ այսօրը եւ անդրադառնայ վաղուան, ու զուգահեռուին հայ ու օտար սփիւռքները: Վեր. Հայտոսթեան նշեց որ Սփիւռքը իր հերթին սփիւռքներ կը ստեղծէ եւ պէտք է այս նոր զարգացումները եւս ուսումնասիրել ու օգտուիլ անոնցմէ: Ան ինքնութիւնը առնչեց յիշողութեան, ի՛նչը յիշել-չյիշելուն, գնահատեց այն մեծ նպաստը որ ունեցած է Եգիպտոսի հայօճախը եւ մաղթեց որ եգիպտահայ նոր սերունդները շարունակեն այդ նուիրական գործը:

Իր խօսքին մէջ, դոկտ. Տագէսեան իմիջի այլոց առանձնացուց գիտաժողովին առնչութեամբ երեք խորհուրդներ. ան դիտել տուաւ Միջին Արեւելքի հայօճախներու փոխհամագործակցութեամբ յառաջացող այն համոզումը, որ շրջանի նօսրացող հայօճախները երբ համագործակցին, նօսրացման հետեւանքով յառաջացող դժուարութիւններ կարելի կը դառնայ զօրակցութեամբ հարթել: Ան շեշտեց նաեւ մէկութեան գաղափարը, այն առումով որ Միջին Արեւելքի հայը իր մտապաստառին վրայ այս ձեւով կը տեսնէ միջինարեւելեան հայութիւնը իբրեւ մէկ ամբողջութիւն եւ ըստ այդմ կը գործէ: Հուսկ, ան կոչ ըրաւ որ այս գիտաժողովը նախանշան ըլլայ եգիպտահայ համալսարանականներու պարբերական խորհրդաժողովներու կայացումին, որով երիտասարդ սերունդը աւելի մեծ համեմատութեամբ ընդգրկուի եգիպտահայ կեանքին:

Այնուհետեւ, սկիզբ առաւ առաջին նիստը, որուն աւարտին զեկուցողներն ու հիւրերը ուղղուեցան մօտակայ ՀՄԸՄ Արարատ Ակումբը, ուր հիւրասիրուեցան եւ ուր ծաւալեցաւ օգտակար ճանաչողական ու տարբեր հայօճախները յուզող խօսակցութիւն: Յաջորդող երկու նիստերը տեղի ունեցան յաջորդ օր, Հայ Կաթողիկէ Սրբուհի Թերեզա Եկեղեցւոյ կից սրահին մէջ:

Գումարուած երեք նիստերուն ընթացքին կարդացուեցան 10 զեկոյցներ՝ Հայաստանի Հանրապետութենէն, Լիբանանէն, Սուրիայէն ու Եգիպտոսէն ժամանած փորձագէտներէ ու մասնագէտներէ: Եգիպտոսի մօտ ՀՀ արտակարգ եւ լիազօր դեսպան դոկտ. Արմէն Մելքոնեան ներկայացուց «Հայաստանի Հանրապետութիւն-Եգիպտոս Միջպետական Յարաբերութիւնները», բանասէր Միհրան Մինասեան՝ «Եգիպտահայ արաբագիր հեղինակներ», Ազատուհի Սիմոնեան՝ «Եգիպտահայ *Արտեմիս*ը, իբրեւ կնոջական խնդիրներու յառաջապահ մամուլ», տոքթ. Սուրէն Պայրամեան՝ «Եգիպտահայ գրատպագրութիւնը եւ մամուլը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը», Պետրոս Թորոսեան՝ «Պատմական ակնարկ ՀԲԸՄիութեան Եգիպտոսի օրկան՝ *Միութեան* (1912-1927)», դոկտ. Նարինէ Մարգարեան՝ «Հայ Որբախնամ Ընկերութեան գործունէութիւնը 1916-23», Հայկ Աւագեան՝ «Եգիպտոսի սինեմայի եւ թատրոնի հայ դերասանները. ինքնութեան խնդիրներ», դոկտ. Տիգրան Ղանալանեան՝ «Հայերի արտագաղթը Եգիպտոսից 1950-1970ականներին», դոկտ. Վլադիմիր Պօղոսեան՝ «Սփիւռքա-

հայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէն եւ եգիպտահայութիւնը» եւ Ռաֆայէլ Ումուտեան՝ «Եգիպտահայ երկու կաթողիկոս-պատրիարքներ՝ Գասպարեան Եւ Թարմունի» նիւթերը:

Զեկոյցներու աւարտին ծաւալեցան աշխուժ հարց-պատասխան եւ քննարկումներ: Նիստերը վարեցին օրդ. Ասփէ Ճիզմէճեան, տիկ. Սօսէ Պայրամեան-Կրպոյեան եւ դոկտ. Տագէսեան: Ազատ, անմիջական, երկար քննարկումներու եւ վերլուծումներու ընդմէջէն լուսարձակի տակ առնուեցան եգիպտահայ անցեալին ու ներկային հայող հարցեր, իրագործումներ:

Երրորդ նիստի աւարտին, դադարէ մը ետք, տեղի ունեցաւ տոքթ. Պայրամեանի *Հայկական համայնքային կառոյցները Եգիպտոսի մէջ* գիրքին գինեձօնը՝ Եգիպտոսի հայոց առաջնորդարանին հովանաւորութեամբ: Հատորը ներկայացուց դոկտ. Տագէսեան:

Գիտաժողովի աւարտին, դոկտ. Մելքոնեան ի պատիւ գիտաժողովի մասնակիցներուն ընթրիքով մը հիւրասիրեց զեկուցաբերները, հիւրերը եւ հայօճախին պատկան մարմիններու ներկայացուցիչներ՝ ՀՀ շքեղ դեսպանատան պարտէզին մէջ: Գիտաժողովին մասնակիցները այցելեցին առաջնորդանիստ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Եկեղեցին եւ առաջնորդարանին մէջ հանդիպում ունեցան առաջնորդ սրաբազան հօր հետ: Համալսարանի նախագահ վեր. Հայտոսթեան եւ դոկտ. Տագէսեան նաեւ պաշտօնական այցելութիւն մը տուին ՀՀ դեսպանատուն, ուր հանդիպեցան պրն. դեսպանին հետ:

Գիտաժողովը կարեւոր նորութիւն էր եգիպտահայութեան համար: Գիտաժողովին տեւողութեան, զեկուցաբերներուն կողքին ներկայ ունկնդիրներ, եգիպտահայ փորձագէտներ, հետազօտողներ, մտաւորականներ շաղախուեցան նոր մտածումներու, հաստատեցին նոր ծանօթութիւններ եւ յարաբերութիւններ, որոնք կը ծառայեն սփիւռքագիտութեան: Գիտաժողովը նաեւ իւրօրինակ երախտիք եւ ճանաչում էր Եգիպտոսի հայութեան կատարած հայ-կական եւ մարդկային ճիգերուն:

Հայկազեան Համալսարանի Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոնի կազմակերպած «Եգիպտոտի, Սուտանի Եւ Եթովպիոյ Հայերը» գիտաժողովի երկրորդ հանգրուանի պաշտօնական բացման հանդիսութեան ներկայ էին Լիբանանի հայոց առաքելական թեմի առաջնորդ գերշն. Շահէ սրբ. Փանոսեան, Հայկազեան Համալսարանի նախագահ վեր.-դոկտ. Հայտոսթեան, ՄԱՀԱԵՄի ներկայացուցիչ վերապատուելի Նշան Պագալեան եւ վեր. Հրայր Չոլաքեան, եգիպտահայ հիւրեր, Միջին Արեւելքի հայօճախներու պատմութեամբ հետաքրքրուող մտաւորականներ:

Կեդրոնի տնօրէն դոկտ. Տագէսեան բացման խօսքին մէջ բարիգալուստ մաղթեց եւ նշեց, թէ «այս գիտաժողովներուն շարքին հինգերորդով հատած կ'ըլլանք ծրագրուած շարքին կէսը,- եւ թէ՝- Գահիրէի մէջ կայա-

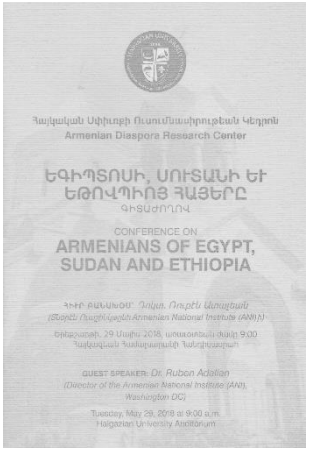

ցած երեք նիստերու 10 զեկուցողներուն կու գան աւելնալու 7 նիստերու 26 ուրիշ զեկուցողներ»: Շնորհակալութիւն յայտնելէ ետք բոլոր մասնակիցներուն, ան նշեց որ մասնակիցներու «անձնական, ընտանեկան, հաւաքական-ազգային, թէ գիտական ենթահողէ բխած զեկոյցները չեն սահամանափակուիր լոկ գիտելիքի փոխանցմամբ: Այդ գիտելիքին մէջ կայ գնահատանք՝ իրագործուածին հանդէպ, պայքար՝ գոյատեւումի, ճիչ՝ աջակցութեան, կոչ՝ որոնումի, թելադրանք՝ խորաթափանց եւ այլատեսակ վերլուծումներու, մարտահրաւէր՝ գալիքի:- Ան աւելցուց թէ,- այս հաւաքը ե՛ւ գիտաժողով է, ե՛ւ խորհրդաժողով, նաեւ՝ իւրօրինակ դրսեւորումը հայու տագնապին, որ միշտ կը փոխակերպուի՝ ի դիմաց հայու գիտաքննական միտքին եւ յարափոփոխ միջավայրին: Գիտաքննական այդ միտքը հաւանաբար բնազանցական տագնապը կ'ապրի ինքնութենական գոյութենութեան»: Ան գիտաժողովին մեծագոյն բացական նկատեց «ներսփիւռքեան փոխյարաբերութիւններու տարածքը, որուն ռազմավարական կարիքը տակաւ կը շեշտուի, մանաւանդ երբ նկատի կ'առնենք Միջին Արեւելքի այս հայօճախներուն նօսրացումն ու տկարացումը, որուն դիմաց համաշխարհայնացման հետեւանքով զօրացող անդրսահամանայնութիւնը եւ *սոֆթ փաուըր*ը աներեւակայելի հնարաւորութիւններ կը յառաջացնեն»: Դոկտ. Տագէսեան հրաւիրեց ներկաները «առաւել ուշադրութեամբ խորհրդածելու եւ գործելու՝ շրջանի եւ ընդհանրապէս հայութեան անդրսահմանային, ներհայկական ցանցակալման, փոխշրդեղումի, զօրակցումի եւ փոխաջակցութեան առնչութեամբ»: Հուսկ, ան շնորհակալութիւն յայտնեց Գալուստ Կիւլպենկեան Հիմնարկութեան որ այս տարի եւս նիւթաբարոյապէս աջակցեցաւ գիտաժողովին իրականացման, աւելցնելով, որ «խորքին մէջ, գրեթէ անկարելի էր երեւակայել - նկատի առնելով դիմագրաւուած նիւթական դժուարութիւնները - այս գիտաժողովին կայացումը՝ առանց Կիւլպենկեան Հիմնարկութեան ամուր եւ վճռական թիկունքին»:

Վեր.-դոկտ. Հայտոսթեան բարիգալուստ մաղթելէ ետք արտասահմանէն ժամանած հիւրերուն եւ լիբանահայ ներկաներուն, ըսաւ. «Անգամ մը եւս, Սփիռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոնը մեզ կը հաւաքէ իր փեթակին շուրջ ծանօթանալու, վերյիշելու, կամ ուսումնասիրելու նոր տարածաշրջան մը ուր տասնամեակներ շարունակ հայուն զարկերակը իր հիմնադիր ու ստեղծարար ազդեցութիւնը ունեցած է սփիւռքեան կեանքին վրայ տեղական սահմաններէն շատ անդին: Ասոր մէկ նմուշը տեսանք աւելի քան ամիս մը առաջ Գահիրէի մէջ, ուր վայելեցինք գաղութի առաջնորդարանին, միութիւններու եւ անձնաւորութիւններու հիւրընկալութիւնն ու

մտաւորական եւ ազգային ներդրումը: ... Մեր տարիներու գիտաժողովները կազմակերպուած են պատմութեան, քաղաքականութեան, աշխարհագրութեան, ժողովրդագրութեան, տնտեսագիտութեան, սփիւռքագիտութեան, լեզուաբանութեան եւ արուեստներու ուսումնասիրութեան մարզերու եւ անոնց հանդիպման կէտերու սերտողութեան նպատակով: Մեր լսած զեկուցումներու մէջ թերեւս նուազ շեշտ դրուած է հոգեբանութեան, աստուածաբանութեան եւ մարդաբանութեան մարզերուն վրայ: Հոն ուր երկու հայ գիտաժողովի համար կը հաւաքուի, հոն կը ծնի նոր հայկական յուշահանդէս մը, պատմութիւն մը, ազգային նիւթերու քոնկրէս մը, ներուժ մը: Իսկ երբ երկու հայ Հայկազեանի մէջ հանդիպին, անոնց փորձառութիւնը կը համեմուի տեղական ու օտար անձնաւորութիւններու եւ մշակուած մտքերու իւրայատուկ հարստութեամբ մը»:

Վեր. Հայտոսթեան գնահատեց ՀՍՈԿին եւ աշխատակիցներուն ազնիւ ջանքերը, երախտագիտութիւն յայտնեց Կիլպենկեան Հիմնարկի Հայկական Բաժնին, եւ բոլոր ներկաներուն՝ իրենց գործօն մասնակցութեան համար ու բարեմաղթեց, որ «այս գիտաժաղովը ըլլայ օրինաբեր, շինիչ եւ կողմնորոշուած դէպի ամուր ապագայ»:

Ապա խոհուն վերլուծութեամբ մը, Հայ Ազգային Հիմնարկի (ANI) տնօրէն, վաստակաշատ ցեղասպանագէտ դոկտ. Ռուբէն Ատալեան՝ «By the Nile and the sea, the currents and tides of modernity and the role of the Armenian Diaspora of Northeast Africa» վերնագրեալ դասախօսութեամբ բացառիկ խորութեամբ եւ վերլուծումով ներկայացուց Ափրիկէի վերջին երկու դարերու քաղաքատնտեսական եւ ընկերամշակութային համառօտ համապատկերը: Ան խորացաւ Ափրիկեան Եղջիւրի շրջանին վերիվայրումներուն, արդիականացման ներքին եւ արտաքին գործօններու շփումներէն յառաջացած ուժականութեան ու այդ 'թոհուբոհ'ին մէջ շրջանի ժողովուրդներուն, հայ փոքրամասնութեան, պետական դէմքերու հակադարձութիւններուն ու կրած ազդեցութիւններուն: Քարտէսներով, փաստաթղթային լուսանկարներով ներկայացուած այս դասախօսութիւնը յառաջացուց այն ենթահողն ու միջավայրը, ուր լուսաբանուեցան յաջորդող 26 զեկոյցները:

Գումարուեցան եօթ նիստեր, որոնց ընթացքին զեկուցեցին Ֆրանս-յէն, Մ. Նահանգներէն, Հայաստանի Հանրապետութենէն, Եգիպտոսէն, Եթովպիայէն, Շուէտէն, Գերմանիայէն եւ Միացեալ Թագաւորութենէն ժամանած փորձագէտներ ու մասնագէտներ: Զեկոյցները խմբաւորուած էին ըստ բնագաւառներու.- 1) Պատմութիւն մինչեւ Ի. դարասկիզբ 2) Ցեղասպանութիւն, Նպաստամատոյց եւ Պետութիւն 3) Եգիպտահայութիւնը 1940-80ականներուն 4) Երիտասարդութիւն, Ինքնութիւն, Եգիպտահայութիւնը այսօր 5) Կրթութիւն եւ Ժառանգ 6) Սուտանի հայօճախը, 7) Եթովպիոյ հայօճախը:

Գիտաժողովի աւարտին տեղի ունեցաւ քննարկում եւ ընդհանուր արժեւորում, ուր կարեւորուեցան նման գիտաժողովներու անհրաժեշտութիւնը, անոնց յառաջացուցած խթանը՝ նմանատիպ ուսումնասիրութիւններու եւ նման գիտաժողովներու համար անհրաժեշտ նիւթաբարոյական աջակցութիւնը:

Նիստերէն մէկուն աւարտին ներկայացուեցան վերջին երեք տարիներուն Սփիւռքին նուիրուած արաբերէն, անգլերէն, ֆրանսերէն եւ հայերէն լոյս տեսած խումբ մը գիրքեր, որոնցմէ ոմանց հեղինակները ամփոփ գիծերու մէջ մանրամասնեցին իրենց երկերուն որոշ երեսակները: Այդ գիրքերն էին.- դոկտ. Եազըճեանի կազմած՝ *Սփիւռքահայ քաղաքական հոսանքներն ու գաղութները խորհրդային գաղտնի փաստաթուղթերու մէջ (1945-1991),* դոկտ. Գոհար Աւագեանի կազմած *Լիբանանահայ համայնքը (1915-1990) ըստ արխիւային փաստաթղթերի,* տոքթ. Սուրէն Պայրամեանի երկասիրած *Հայկական համայնքային կառոյցները Եգիպտոսի մէջ,* Ռուբէն Աւշարեանի կազմած *On the record. Armenian deputies in the Lebanese parliament 1922-1972 եւ 1972-2017,* դոկտ. Սօսի Գասպարեանի համախմբագրած *Diasporas of the modern Middle East (contextualizing community),* դոկտ.ներ Քրիստին Պապիկեան-Քարլա Էտտէ-Վահէ Թաշճեան-Լեւոն Նորտիկեանի համախմբագրութեամբ լոյս տեսած *Les Arméniens du Liban. Cent ans de présence*, դոկտ. Տագէսեանի *Բարսեղ Կանաչեան (1885-1967). կեանքի մը երաժշտացումը*, դոկտ. Սեդա Օհանեանի *Իրաքի համայնքը 20րդ դարում*, տոքթ. Սարգիս Պուրունսուզեանի *Դամասկոսի հայերը*, դոկտ. Մուհամմատ Աթալլա ԱլՄաանիի *Մաանի հայերը (1915-2016),* Գէորգ Մսըրլեանի *Իրպիտի եւ հիւսիսային Յորդանանի հայերը*, դոկտ. Ժամալ Քամալի *Արհեստներն ու արհեստաւորները արդի Եգիպտոսի մէջ* (վերջին չորսը՝ արաբերէն), փրոֆ. Մութաֆեանի *La saga des Arméniens de l'Ararat aux Carpats* նորագոյն երկը: Իսկ անգլիագիր վիպագիր, ծնունդով սուտանցի, նախկին եթովպահայ այժմ անգլիաբնակ Ռուբինա Սվաճեան-Քինկուէլ ներկայացուց Հայոց Ցեղասպանութեան նուիրուած իր եռահատոր վէպին Ա. եւ Բ. հատորները, որոնցմէ առաջինը կը վերաբերի համիտեան ջարդերուն, իսկ երկրորդը Ցեղասպանութեան առաջին տաս ամիսներուն: Ուշագրաւ է որ անգլերէն այս հատորները հասցէագրուած են պատանի ընթերցողներու:

Նիստերէն անջատ, ներկաները առիթ ունեցան դիտելու Հայկազեան Համալսարանի Մուկար Արուեստից Սրահին մէջ ցուցադրուած Ալեքսանդր Սարուխանի շուրջ 50 երգիծանկարներու կրկնօրինակները, որոնք ազնուօրէն տրամադրուած էին տիար Շահէ Խաչատուրեանի եւ ՀԲԸՄ Տեմիրճեան Կեդրոնին կողմէ: Ցուցադրուած էին նաեւ եգիպտահայութեան մասին հրատարակուած հայ եւ օտար երկասիրութիւններ՝ Հայկազեան Համալսարանի Տէրեան Հայագիտական Գրադարանէն: Գիտաժողովին առաջին իրիկունը եթովպահայ եւ եթովպաբնակ Վարդգէս Նալպանտեան

դասախօսութեամբ մը ներկայացուց Եթովպիոյ հայօճախը իր պատմական անցեալէն մինչեւ այսօր: Խիստ շահեկան այս դասախօսութիւնը որոշ զուգահեռներ ունէր 2017 Մայիսի գիտաժողովին Իրաքի հայօճախին ներկայ վիճակին նուիրուած դասախօսութեան հետ:

Նիստերը վարեցին դոկտ.ներ Արտա Էքմէքճի, Նանօր Գարակէօզեան, Արշալոյս Թօփալեան, Արմէն Իւրնէշլեան, Անդրանիկ Տագէսեան եւ Շաղիկ Խիւտավերտեան ու Եղիա Թաշճեան:

Գիտաժողովը յատկանշուեցաւ հայօճախներուն մէջ գործօն դեր ստանձնած գործիչներու, բայց մանաւանդ՝ դաշտային հետազօտութիւններ կատարած մասնագէտներու, երիտասարդ հետազօտողներու թէ՝ արխիւային պրպտումներ կատարած այլեւայլ ուսումնասէրներու մասնակցութեամբ: Ուրախալի էր որ 26 մասնակիցներէն չորսը կը պատկանէին երիտասարդ սերունդին. անոնց տարիքը չէր հասներ 30ին:

Աննախընթաց գիտաժողով մը եղաւ այս մէկը, ուր թերեւս կարելի էր աւելի արծարծել մերօրեայ խնդիրները, միջհայօճախային հաղորդակցութիւնները, կապերը եւ զուգահեռներ գծել տարբեր հայօճախներու կարգ մը երեսակներու եւ երեւոյթներու միջեւ:

Գիտաժողովին մասնակիցները կը տիրապետէին իրենց արծարծած նիւթերուն: Զեկոյցները կը զանազանուէին թէ՛ նիւթի բնոյթով, թէ՛ մեթոտոլոժիով եւ թէ՛ յառաջացման եղանակով, երբեմն նաեւ՝ ենթակայականութեամբ:

Ջերմ, ազատ, անմիջական, նախանձախնդիր, երկար քննարկումներու եւ վերլուծումներու ընդմէջէն լուսարձակի տակ առնուեցան Ափրիկեան Եղջիւրի հայօճախին անցեալին ու ներկային հայող շատ հարցեր, իրագործումներ:

Գիտաժողովի տեւողութեան զեկուցաբերներուն կողքին ներկայ եղան ունկնդիրներ, Սփիւռքի նախարարութեան երկու պաշտօնատարներ, եգիպտահայ, Միջին Արեւելքի հայօճախներու ժամանակակից պատմութեամբ եւ ընդհանրապէս Սփիւռքի ուսումնասիրութեամբ զբաղող փորձագէտներ, հետազօտողներ, մտաւորականներ, շաղախուեցան նոր մտա-

ծումներ, հաստատուեցան նոր ծանօթութիւններ եւ յարաբերութիւններ, որոնք կը ծառայեն սփիւռքագիտութեան:

Գիտաժողովը նաեւ իւրօրինակ երախտիք եւ ճանաչում էր Ափրիկեան Եղջիւրի հայութեան կատարած հայկական եւ մարդկային ճիգերուն:

Կեդրոնի կազմակերպած վերջին հինգ տարիներու գիտաժողովները Լիբանանի, Սուրիոյ, Յորդանանի, Իրաքի եւ Եգիպտոս-Սուտան-Եթովպիոյ հայօճախներուն բեւեռուող լուսարձակներ են, որոնք նոր եւ հրատապ այժմէականութիւն կու տան Միջին Արեւելքի սփիւռքագիտութեան զարգացման, մղելով առնչուող հայութիւնը իր պատմութիւնը, դէպքերն ու զարգացումները շրջանի համապատկերով, Միջին Արեւելքի անդրսահմանային հայեցակարգով դիտելու եւ ընկալելու:

Բարերար տիար Երջօ Սամուէլեանի նուիրատուութեամբ կեանքի կոչուած Հայկազեան Համալսարանի Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոնը շնորհակալ է Գալուստ Կիւլպենկեան Հիմնարկութեան Հայկական Համայնքներու Բաժնին, որ նիւթական կարեւոր աջակցութեամբ մը գնահատեց գիտաժողովը:

Գիտաժողովին նիւթերը պիտի հրատարակուին յառաջիկային:

Հայկազեան Համալսարանի
Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոն

Content of the Book

The book is a compilation of the proceedings of the conference entitled "Armenians of Egypt, Sudan and Ethiopia".[1] The conference was organized by the Haigazian University-based Armenian Diaspora Research Center and was held in Cairo on April 12 & 13, and at Haigazian University on May 29-30, 2018.

The book includes the program of the conference, the opening words, all but two papers on the Egyptian-Armenian community, one additional paper and their English summaries, an appendix, biographies of the contributors, a brief narrative of both the Arab Republic of Egypt and the Armenian community of Egypt, and the conference press release.

The 30 papers included in the volume are the following:

- Dr. Rouben Adalian, "By the Nile and the Sea: The Currents and Tides of Modernity and the Role of the Armenian Diaspora of Northeast Africa"
- Vahe Sarksian, "The Connections of both the Khurri-Mitani state and the Kingdom of Van with Egypt (XV-XIV and VIII-VII Centuries BC)"
- Dr. Claude Mutafian, "La Fresque Arménienne du Monastère Blanc en Haute Égypte (1124)"
- Shoghakat Devrikyan, "Egyptian Scenes in Medieval Illuminated Manuscripts"
- Dr. Vardan Devrikyan, "The Armenian Prelacy of Egypt"
- Ann Grönhammar, "From Success to Failure: Ohan Demirgian - Envoy of the Egyptian Khedive, Appointed Master of the Stables at the Court of the Swedish King 1866-1872"
- Azadouhi Simonian-Kalaidjian, "*Artemis*, A Champion of Women's Rights"
- Armin Kredian, "Different Approaches to Reading Censuses: The 1906-7 Census of Armenians in Cairo and the 1911 Census of Armenians in Alexandria"
- Prof. Vahram L. Shemmassian, "The Population, Setup, and Administration of the Armenian Refugee Camp of Port Said, Egypt 1915-1919"
- Bedros Torosian, "*Miyootyoon,* the Mouthpiece of AGBU: An Analysis of an Egyptian-Armenian Periodical (1912-1927)"
- Gohar Avagyan, "The Egyptian-Armenian Community's Support to the Cilician Armenians between 1909 and 1922"
- Dr. Narine Margaryan, "The Activities of the Armenian Orphan Care Society of Egypt (1916-1927)"

[1] The papers dedicated to the Armenians of Sudan and Ethiopia will be published in a separate volume.

- Dr. Verjine Sevazlian, "The Contribution of Repatriated Egyptian-Armenians to the Fatherland"
- Dr. Tigran Ghanalanyan, "The Emigration of Egyptian-Armenians between the 1950s and the 1970s and its Implications Within and Without"
- Dr. Kevork Yazedjian, "The 1947-48 and 1962-65 Repatriation of Egyptian-Armenians in Soviet Secret Documents"
- Thomas Zakarian, "Independent Youth Magazine Forums: *October* of Cairo (1975-80) and *Yeridasart Hay* of Beirut (1969-1975)"
- Dr. Antranik Dakessian, "Bibliography of *Hogdemper*"
- Mihran Minasian, "Egyptian-Armenian Authors who Wrote in Arabic (Brief Overview)"
- Dr. Souren Bayramian, "Egyptian-Armenian Printing Presses and Newspapers from their Inception Until Today"
- Haig Avakian, "Armenian Actresses in the Egyptian Cinema and Theater: Issues of Identity"
- Dr. Hilmar Kaiser, "The Pasha and the Survivor: Roots of Armenian Genocide Research"
- Prof. Jon Armajani, "Egypt's Constitution and Minority Rights"
- Dr. Eslam Fawzi Anas Qutub, "The Social Integration of Egyptian-Armenians in Egypt: A Sociological Analysis"
- Raphael Oumoudian, "Two Egyptian-Armenian Catholicos-Patriarchs as Head of the Catholic Armenian Community Worldwide, His Beatitude Kasbarian and His Beatitude Tarmouni"
- Dr. Vladimir Poghossian, "The Committee of Cultural Relations with Diaspora Armenians and the Egyptian-Armenians (1964-1990)"
- Dr. Maroush Yeramian, "Teaching Western Armenian in Egyptian-Armenian Schools and its Challenges"
- Vahram Hovyan, "Contemporary Egyptian-Armenian Media"
- Aspé Djizmedjian, "The Matter of Identity Within the Egyptian-Armenian Community"
- Dr. Armen Melkonian, "Armenia-Egypt State Relations"
- Dr. Nairy Hampikian, "What is to Become of the Armenian Architectural Heritage All Over the World? Case Study: The Armenian Architectural Heritage in Egypt – Past, Present and Future"
- Ayk Zakarian, "The Prelacy and Supporting Graduate Education"

The book is the fifth volume of a series which will feature aspects of the Armenian communities in Middle Eastern countries.

الكتاب في سطور...

يغطّي هذا الكتاب مؤتمر "الأرمن في مصر والسودان والحبش" الذي نظّمه "مركز الأبحاث للشتات الأرمني" في "جامعة هايكازيان"، والذي انعقد في القاهرة بين 12 و13 نيسان وفي حرمها بين 29 و30 أيار 2018. وقد شارك فيه 31 اختصاصياً وأكاديمياً حضروا من المانيا، الولايات المتحدة، أرمينيا، سوريا، مصر, المملكة المتحدة, الحبش, ولبنان.

يحتوي الكتاب برنامج المؤتمر والمحاضرات الـ30 الّتي أُلقيت وخلاصاتها، بما فيه السّيرة الذاتية للمحاضرين، صوراً من المؤتمر وأخيراً البيان الصحافي.

في عودة إلى المحاضرات، لقد تتطرّقت تباعاً إلى المواضيع التالية:

"بين النيل والبحر: امواج وتيارات الحداثة ودور الشتات الارمني في شمال-شرق افريقيا" (الدكتور روبين اداليان)؛

"العلاقات بين هضبة ارمينيا ومصر خلال الالفية الثانية والاولى قبل الميلاد" (فاهي سركسيان)؛

"الجدرانية الارمنية في الدير الابيض في المصر العالي" (الدكتور كلود موطافيان)؛

"مطرانيّة الأرمن في مصر" (الدكتور وارطان ديفريكيان)؛

" من النجاح الى الفشل: اوهان دمرجيان, مبعوث خديوي مصر ورئيس الاسطبل في البلاط الملكي السويدي بين عامي 1866 و1872" (آن غرونهمَار)؛

"*أردميس*: مجلّة النضال من اجل حقوق المرأة" (آزادوهي كلايجيان-سيمونيان)؛

"مقاربات مختلفة لقراءات الإحصائيات: احصاء الارمن في القاهرة في 1906-1907, واحصاء الارمن في الاسكندرية في 1911" (ارمين كريديان)؛

"تعداد, تنظيم وادارة مخيم اللاجئين الارمن في بور سعيد مصر بين عامي 1915 و1919" (البروفيسور فاهرام شمَاسيان)؛

"*ميوتيون*: لسان حال الجمعية الخيرية العمومية الارمنية. تحليل لمجلّة مصرية-ارمنية (1912-1927)" (بيدروس طوروسيان)؛

"مساعدات الجالية الارمنية في مصر لارمن كيليكيا بين عامي 1909 و1922" (الدكتور كوهار افاكيان)؛

"اعمال جمعية الارمن المصريين لاعانة الايتام الارمن (1916-1927)" (الدكتور نارينه مركاريان)؛

"عطاءات المصريين-الارمن لوطنهم بعد عودتهم الى ارمينيا" (الدكتور فيرجينه سيفازليان)؛

"هجرة الارمن المصريين من مصر بين خمسينيات وسبعينيات القرن الماضي وتبعاتها في الداخل والخارج" (الدكتور تيغران غانالانيان)؛

"عودة الارمن المصريين الى ارمينيا السوفياتية بين 1947-1948 وبين 1962-1965 في الوثائق السوفياتية السرَية" (الدكتور كيفورك يازيجيان)؛

"منصَات مستقلَة لمجلات شبابية: مجلَة *اوكتوبر* في القاهرة (1975-1980) و*بيريداسارت هاي* في بيروت (1969-1975)" (طوماس زكريان)؛
"الأدباء الأرمن المصريّون الّذين أبدعوا في اللّغة العربيّة (لمحة موجزة)" (مهران ميناسيان)؛
"دور الطباعة الارمنية والمجلات الارمنية-المصرية من البداية الى الآن" (الدكتور سورين بيراميان)؛
"الممثّلون الارمن في السينما والمسرح المصري: اشكاليات الهوية" (هايك افاكيان)؛
"الباشا والناجي من الإبادة الارمنية: جذور الابحاث في الإبادة الارمنية" (الدكتور هيلمر كايزر)؛
"الدستور المصري وحقوق الاقليات" (البروفيسور جون ارماجاني)؛
"الاندماج الاجتماعي لأرمن مصر بين الهويتين القومية والوطنية: تحليل سوسيولوجي" (اسلام فوزي انس قطب)؛
"اثنان من البطاركة الكاثوليك من اصل ارمني مصري على رأس جالية الارمن الكاثوليك في العالم، صاحبا الغبطة البطريرك كاسباريان والبطريرك طرموني" (رفائيل أوموديان)؛
"الارمن المصريون ولجنة العلاقات الثقافية مع الشتات الارمني" (الدكتور فلاديمير بوغوصيان)؛
"تعليم اللغة الغرب-ارمنية في المدارس المصرية-الارمنية وتحدياتها" (الدكتور ماروش يراميان)؛
" الاعلام المعاصر والصحافة المصرية-الارمنية" (فاهرام هوفيان)؛
"مسألة الهوية في الجالية المصرية-الارمنية" (اسبيه جيزماجيان)؛
"العلاقات الارمينية-المصرية" (الدكتور ارمين ملكونيان)؛
"ماذا سيحصل للتراث الهندسي المعماري الارمني في العالم: التراث الهندسي الارمني-المصري – ماضيه وحاضره ومستقبله" (الدكتور نايري هامبيكيان)؛
"مطرانية الارمن المصريين ومساعداتها للطلاب الارمن المصريين في دراساتهم الجامعية" (آيك زكريان).

كما ويضم الكتاب محاضرة إضافية حَمَلَت العنوان التالي: "المناظر المصرية في المخطوطات الارمنية" (شوغاكات ديفريكيان) و"بيبلبوغرافيا *اوكتوبر*" (الدكتور انترانيك داكسيان).

وهنا تجدر الملاحظة إلى أنّ الكتاب هو المجلّد الخامس من سلسلة "الشتات الأرمني" التي تصدر تباعا عن "مركز الأبحاث للشتات الأرمني" والتي تُعنى بتسليط الضوء على واقع الأرمن في دول الشرق الأوسط.

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱՏԱՆ ԳՐԱՑԱՆԿ
LIST OF BOOKS PUBLISHED BY HAIGAZIAN UNIVERSITY PRESS

1) *Armenians of Lebanon: From Past Princesses and Refugees to Present- Day Community*. Edited by Aida Boudjikanian, Beirut 2009, 35$:
2) Alfred de Zayas, J.D., Dr. Phil., *The Genocide Against the Armenians 1915-1923 And the Relevance of the 1948 Genocide Convention*, Beirut February 2010, 10$ (սպառած):
3) *Towards Golgotha: The Memoirs of Hagop Arsenian, A Genocide Survivor*, translated and annotated by Arda Arsenian Ekmekji, Beirut 2011, 30$ (սպառած):
4) Dr. Zaven Messerlian, *Armenian Participation in the Lebanese Legislative Elections 1934-2009,* Beirut 2014, 25$:
5) Dr. Vahram L. Shemmassian, *The Musa Dagh Armenians: A Socioeconomic and Cultural History 1919-1939,* Beirut 2015, գին՝ 50 եւ 60$:
6) *Towards Golgotha: The Memoirs of Hagop Arsenian, A Genocide Survivor*, translated and annotated by Arda Arsenian Ekmekji, 2nd ed., Beirut 2015, 30$:
7) *Հաճնոյ Հերոսամարտի 90ամեակի Գիտաժողովի Նիւթեր եւ Վաւերագրեր Ու Լուսանկարներ*, կազմեց եւ խմբագրեց Դոկտ. Անդրանիկ Տագէսեան, Պէյրութ 2013, 228 էջ, 10$:
8) *Լիբանանահայ Գիրքը 1894-2012. Մատենագիտական Յանկ,* աշխատասիրեցին Դոկտ. Անդրանիկ Տագէսեան եւ Դոկտ. Արմէն Իւրնէշլեան, Պէյրութ 2013, 20$:
9) *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. Լ.Գ./Haigazian Armenological Review, Vol. 33*, 2013, 566 էջ, 20$:
10) *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. Լ.Դ./Haigazian Armenological Review, Vol. 34*, 2014, 656 էջ, 20$:
11) *Հայկազեան Համալսարան. Հայ Տպագրութեան 500-Ամեակի Ձեռնարկներ. 5 Մայիս 2012-22 Մարտ 2013*, Պէյրութ, 2014, 104 էջ:
12) *Հայկական Անդրսահմանային Տարածականութիւնը Եւ Արդի Հաղորդակցական Միջոցները, Գիտաժողովի Նիւթեր, (15-17 Մայիս 2013)*, խմբ. Անդրանիկ Տագէսեան, Հրատ. Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոն, Հայկական Սփիւռք Ա., Պէյրութ 2014, 246 էջ, 10$:
13) *Հարիւրամեակ Հայոց Ցեղասպանութեան. Հետեւանքներ եւ Յառաջադրանքներ, Գիտաժողովի Նիւթեր (31 Յունուար-1 Փետրուար*

2015)/Armenian Genocide Centennial: Addressing the Implications. Proceedings of the Conference (January 31-February 1, 2015), կազմ. եւ խմբ.՝ Անդրանիկ Տագէսեան/Compiled and edited by Antranik Dakessian, 240 էջ, 10$:

14) *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԼԵ./Haigazian Armenological Review, Vol. 35*, 2015, 944 էջ, 20$:
15) Անդրանիկ Տագէսեան, *Լիբանանի Հայօճախը. Գիրք Ա., Համարկումին Խաչուղիները (1920-2005)*, 2015, 174 էջ, 10$:
16) Յակոբ Ա. Եագուպեան, *Քննադատական Մտածողութիւնը Լիբանանահայ Վարժարաններու Մէջ*, 2016, 158 էջ:
17) *Իմ Ընտանիքիս Պատմութիւնը*, կազմ.՝ Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Ուսմանց Ընկերակցութիւն, խմբ.՝ Ա. Տագէսեան, 2016, 296 էջ (սպառած):
18) *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԼԶ./Haigazian Armenological Review, Vol. 36*, 2016, 700 էջ, 20$:
19) *Բարսեղ Կանաչեան (1885-1967). Կեանքի Մը Երաժշտացումը,* աշխ.՝ Անդրանիկ Տագէսեան, 670 էջ, 2017, 20$:
20) *Լիբանանի Հայերը (Բ.) Գիտաժողովի Նիւթեր (14-16 Մայիս 2014)/Armenians of Lebanon (II) Proceedings of the Conference (14-16 May 2014)*, խմբ. Ա. Տագէսեան, 366 էջ, 2017, 20$:
21) Roupen Avsharian, *On the Record. Armenian Deputies in the Lebanese Parliaments, Volume I, 1922-1972,* 654 pages, 2017, 30$:
22) Roupen Avsharian, *On the Record. Armenian Deputies in the Lebanese Parliaments, Volume II, 1972-2017,* 680 pages, 2017, 30$:
23) *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԼԷ./Haigazian Armenological Review, Vol. 37*, 2017, 720 էջ, 20$:
24) *Սուրիոյ Հայերը. Գիտաժողովի Նիւթեր (24-27 Մայիս 2015)/Armenians of Syria: Proceedings of the Conference (24-27 May 2015)* (2018), խմբ. Ա. Տագէսեան, 720 էջ, 2018, 30$:
25) Aghop Der-Karabetian, *Armenian Ethnic Identity in Context: Empirical and Psychosocial Perspective,* 270 pages, 2018, 20$:
26) *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԼԸ./Haigazian Armenological Review, Vol. 38*, 2018, 852 էջ, 20$:
27) Hagop Babiguian, *The Adana Massacres: An Eyewitness Account,* translated and annotated by Dr. A. B. Gureghian, foreword (and Overview) by Dr. A. B. Gureghian, 2018, 140 pages, 10$.
28) *Յորդանանի Հայերը. Գիտաժողովի Նիւթեր (22-24 Մայիս 2016)/Armenians of Jordan: Proceedings of the Conference (22-24 May 2016)* (2019), խմբ. Ա. Տագէսեան, 520 էջ, 2019, 30$:

29) *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԼԹ./Haigazian Armenological Review, Vol. 39*, 2019, 928 էջ, 20$:
30) *The Symbolism of Water in Religion, Proceedings of an interreligious conference on water and Religion*, Religion, Education and Contemporary Concerns, vol. 1, edited by Wilbert van Saane, Beirut, 2019, 166 p., 10.000LL:
31) *Հ.Բ.Ը.Միութեան Հաճընի Որբանոցը, 1919-1920/The AGBU Hadjin Orphanage, 1919-1920,* Introduction, translation and annotation by Antranik Dakessian, 2020, 288 էջ:
32) *The Relevance of Intercultural Studies in the 21st Century, Proceedings of the Symposium*, Religion, Education and Contemporary Concerns, Vol. 2, edited by Arda Ekmekji, Beirut, 2020, 88 p., 10.000LL:
33) *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. Խ./Haigazian Armenological Review, Vol. 40*, 2020, 928 էջ, 20$:
34) *Ալիս Քիփ Քլարք, Նամակներ Կիլիկիայէն (Օրագրութիւն),* թարգմանութիւն, ներածական եւ ծանօթագրութիւններ՝ Անդրանիկ Տագէսեան, Հրատ. Հաճնոյ Հայրենակցական Միութեան, 2020, 168 էջ:
35) *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Յոբելեանական Հատոր (1970-2020)*, 2020, 422 էջ, 30$:
36) *Իրաքի Հայերը. Գիտաժողովի Նիւթեր (29-31 Մայիս 2017)/Armenians of Iraq: Proceedings of the Conference (29-31 May 2017)*, խմբ. Ա. Տագէսեան, 770 էջ, 2021, 30$:
37) *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԽԱ./Haigazian Armenological Review, Vol. 41*, 2021, 816 էջ, 20$:
38) *Centennial of Greater Lebanon: Constituting the Idea of a "Lebanese Identity" Perspectives from the Lebanese Arts and Letters/* *مئوية لبنان الكبير: تشكيل الهوية اللبنانية انطباعات من التراث اللبناني في الاداب والعلوم* (*Proceedings of the Symposium Organized on the Centennial of Greater Lebanon, February 5, 2021),* edited by Antranik Dakessian, Beirut 2022, 128 pages.
39) Վահան Թէքէեան, *Արեւի* Խմբագրականներ, (1915-1945) (կազմ. եւ խմբ.՝ Պետրոս Թորոսեան, Անդրանիկ Տագէսեան), 2022:
40) *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԽԲ/1., Haigazian Armenological Review, Vol. 42/1,* 2022, 644 էջ, 20$:
41) *Եգիպտոսի Հայերը Գիտաժողովի Նիւթեր (12-13 Ապրիլ եւ 29-30 Մայիս 2018)/Armenians of Egypt Proceedings of the Conference (April 12-13 and May 29-30, 2018),* խմբ. Ա. Տագէսեան, 784 էջ, 2022:
42) هرانت دينك, *امتان قريبتان... جاران بعيدان*
translated into Arabic by Dr. Alexan Keshishian, Beirut 2012, 160 էջ, 10$:
43) د. نورا أريسيان, *100 عام على الإبادة الأرمنية:100 شهادة عربية (بمناسبة الذكرى المئوية للإبادة الأرمنية)*, Beirut 2015, 10$:

Եգիպտոսի, Սուտանի եւ Եթովպիոյ Հայերը
Armenians of Egypt, Sudan and Ethiopia
Տպաքանակ՝ 250
Գին՝ Լիբանան 50,000L. Ոսկի
Արտասահման 30 Տոլար
Տպագրութիւն՝ Rouhana Chemaly, Daroun s.a.l.

Haigazian University
Armenian Diaspora Research Center
P.O.Box 111748 Beirut Lebanon
Fax: 01349230/1, 03712058
Email: adakessian@Haigazian.edu.lb